KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

MİMARLIK ANABİLİM DALI

SAMSUN ŞEHİR MERKEZİNİN (NEFS-İ SAMSUN) FİZİKSEL DÖNÜŞÜMÜ (1839-1923)

DOKTORA TEZİ

Yeşim GÖRMÜŞ

EKİM 2024
TRABZON

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

MİMARLIK ANABİLİM DALI

SAMSUN ŞEHİR MERKEZİNİN (NEFS-İ SAMSUN) FİZİKSEL DÖNÜŞÜMÜ (1839-1923)

Yeşim GÖRMÜŞ

Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsünce
"DOKTOR (MİMARLIK)"
Unvanı Verilmesi İçin Kabul Edilen Tezdir.

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih : 18 / 09 / 2024
Tezin Savunma Tarihi : 18 / 10 / 2024

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Ömer İskender TULUK

Trabzon 2024

ÖNSÖZ

"Samsun Şehir Merkezinin (Nefs-i Samsun) Fiziksel Dönüşümü (1839-1923)" başlıklı bu tez çalışması, Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak hazırlanmıştır.

Lisans öğrenimimden itibaren bilgi ve deneyimlerinden yararlanma fırsatı bulduğum, mesleki gelişimime yön veren, doktora öğrencisi olmamı kabul ettiği günden itibaren akademik hayatımda da bu süreci devam ettirebilme şansına sahip olduğum, tezimin şekillenmesinde ve gelişmesinde başından sonunda kadar değerli katkılarını veren ve titizlikle uğraşan, güler yüzüyle ve teşvikleriyle motivasyonumu artıran ve desteğini her zaman hissettiğim sayın hocam Prof. Dr. Ömer İskender TULUK'a sonsuz teşekkür ederim.

Tez İzleme Komitesi'nde yer alan, yapıcı eleştirileri, önerileri ve tecrübeleriyle tezime büyük katkılar sunan, desteklerini esirgemeyen saygıdeğer hocalarım Prof. Dr. Cenap SANCAR ve Doç. Dr. Fulya ÜSTÜN DEMİRKAYA'ya,

Çalışma kapsamından arşivlerini ve bilgilerini benimle paylaşan Baki SARISAKAL, Embiya SANCAK, Sam BROWN, Özgür YILMAZ, Mehmet BİNALİ, Cevdet PINAR, SALT Araştırma, Canan BERK ve Batuhan BAŞAR'a,

Tüm süreçte destekleriyle ve yardımlarıyla her zaman yanımda olan canım dostlarım Melis YAZICI, İrem CAN İĞCİ, Oğuz KIRCI, Kader KESKİN ve Yeliz EMECEN'e,

Tüm eğitim-öğretim hayatımda katkısı olan tüm hocalarıma ve ortak çalışmalar yürüttüğüm canım dostlarım Nagihan ÖZTAŞ ve Olcay ÇALIK YILDIRIM'a,

Hayatım boyunca her anımda ve her durumda yanımda olan, bana güvenen, inanan, yardım eden, sabır gösteren, maddi ve manevi desteklerini her zaman hissettiğim canım babam Nedim GÖRMÜŞ ve canım annem Makbule GÖRMÜŞ, canım kardeşlerim Yeliz GÖRMÜŞ YAMAN ve Ömercan GÖRMÜŞ'e sonsuz teşekkür ederim.

Son olarak bu çalışmayı Cumhuriyetin 100. yılına ithaf eder; çalışmanın Millî Mücadele'nin başladığı Samsun'un şehir tarihine, benzer araştırmalara ve bilime katkı sağlamasını temenni ederim.

Yeşim GÖRMÜŞ

Trabzon 2024

TEZ ETİK BEYANNAMESİ

Doktora Tezi olarak sunduğum "Samsun Şehir Merkezinin (Nefs-i Samsun) Fiziksel Dönüşümü (1839-1923)" başlıklı bu çalışmayı baştan sona kadar danışmanım Prof. Dr. Ömer İskender TULUK'un sorumluluğunda tamamladığımı, verileri/örnekleri kendim topladığımı, deneyleri/analizleri ilgili laboratuvarlarda yaptığımı/yaptırdığımı, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallara uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ederim. 18/10/2024

Yeşim GÖRMÜŞ

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

ÖNSÖZ III
TEZ ETİK BEYANNAMESİ IV
İÇİNDEKİLER V
ÖZET IX
SUMMARY X
ŞEKİLLER DİZİNİ XI
TABLOLAR DİZİNİ XXIV
SEMBOLLER VE KISALTMALAR DİZİNİ XXXI
1. GENEL BİLGİLER 1
1.1. Giriş 1
1.2. Amaç ve Kapsam 3
1.3. Yöntem 5
1.4. Kaynaklar 18
1.4.1. Şer'iyye Sicilleri 19
1.4.2. Tahrir Defterleri 21
1.4.3. Vakfiyeler 22
1.4.4. Salnameler (Yıllıklar) 23
1.4.5. Kitabeler 25
1.4.6. Zabıt Defterleri 25
1.4.7. Seyahatnameler 26
1.4.8. Konsolosluk Raporları 33
1.4.9. Görsel Belgeler 34
1.4.10. Ahkâm Defterleri 64
1.4.11. Süreli Yayınlar 65
1.4.12. Seriler 67
1.5. Konuya İlişkin Literatür 68
2. YAPILAN ÇALIŞMALAR I 74
2.1. Samsun: Tarihi Arka Plan 74
2.1.1. Samsun Adının Kaynağı 74
2.1.2. Osmanlı Hakimiyetinden Önce Samsun 76

2.1.3. Osmanlı Hakimiyetinde Samsun: Nefs-i Samsun 85
2.2. Nefs-i Samsun'un Canik Sancağı İçindeki Konumu 89
2.2.1. Samsun Kazası (Nefs-i Samsun) 90
2.2.1.1. Topografik Yapı 90
2.2.1.2. Fiziki Yapı 96
2.2.1.3. İdari Yapı 99
2.2.1.4. Ekonomik / Ticari Yapı 101
2.2.1.5. Demografik Gelişme ve Nüfus Yapısı 102
2.3. Nefs-i Samsun'un Fiziksel Dönüşümü 104
2.3.1. 19. Yüzyılda Samsun Kaza Merkezi 104
2.3.2. Tanzimat Öncesi Klasik Osmanlı Şehri Olarak Nefs-i Samsun 107
2.3.2.1. İdari Yapı 111
2.3.2.2. Demografik Gelişme ve Nüfus Yapısı 114
2.3.2.3. Ekonomik / Ticari Yapı 116
2.3.2.4. Fiziki Yapı 126
2.3.3. Tanzimat Sonrası Geç Osmanlı Şehri Olarak Nefs-i Samsun 192
3. YAPILAN ÇALIŞMALAR II 193
3.1. 1839-1848 Tanzimat ve II. Hazinedarzadeler Dönemi 193
3.1.1. İdari Yapı 193
3.1.2. Demografik Gelişme ve Nüfus Yapısı 195
3.1.3. Ekonomik / Ticari Yapı 198
3.1.4. Fiziki Yapı 202
3.1.4.1. Mahalleler 203
3.1.4.2. Şehir İçi ve Şehir Dışı Ulaşım ile Çıkmaz Sokaklar 206
3.1.4.3. Yeşil Alanlar ile Sazlık, Bataklık ve Kumsal Alanlar 208
3.1.4.4. İmar Faaliyetleri 212
3.2. 1848-1863 Mutasarrıflar Dönemi 223
3.2.1. İdari Yapı 223
3.2.2. Demografik Gelişme ve Nüfus Yapısı 225
3.2.3. Ekonomik / Ticari Yapı 227
3.2.4. Fiziki Yapı 233
3.2.4.1. Mahalleler 234
3.2.4.2. Şehir İçi ve Şehir Dışı Ulaşım ile Çıkmaz Sokaklar 237
3.2.4.3. Yeşil Alanlar ile Sazlık, Bataklık ve Kumsal Alanlar 239

3.2.4.4. İmar Faaliyetleri 241
3.3. 1863-1869 Ali Rıza Paşa ve Sonrası Dönemi 262
3.3.1. İdari Yapı 262
3.3.2. Demografik Gelişme ve Nüfus Yapısı 266
3.3.3. Ekonomik / Ticari Yapı 267
3.3.4. Fiziki Yapı 273
3.3.4.1. Mahalleler 275
3.3.4.2. Şehir İçi ve Şehir Dışı Ulaşım ile Çıkmaz Sokaklar 277
3.3.4.3. Yeşil Alanlar ile Sazlık, Bataklık ve Kumsal Alanlar 280
3.3.4.4. İmar Faaliyetleri 282
3.4. 1869-1876 Büyük Samsun Yangını ve Sonrası Dönemi 302
3.4.1. İdari Yapı 312
3.4.2. Demografik Gelişme ve Nüfus Yapısı 314
3.4.3. Ekonomik / Ticari Yapı 317
3.4.4. Fiziki Yapı 321
3.4.4.1. Mahalleler 321
3.4.4.2. Şehir İçi ve Şehir Dışı Ulaşım ile Çıkmaz Sokaklar 323
3.4.4.3. Yeşil Alanlar ile Sazlık, Bataklık ve Kumsal Alanlar 328
3.4.4.4. İmar Faaliyetleri 333
3.5. 1876-1908 I. Meşrutiyet Dönemi 392
3.5.1. İdari Yapı 392
3.5.2. Demografik Gelişme ve Nüfus Yapısı 395
3.5.3. Ekonomik / Ticari Yapı 403
3.5.4. Fiziki Yapı 410
3.5.4.1. Mahalleler 414
3.5.4.2. Şehir İçi ve Şehir Dışı Ulaşım ile Çıkmaz Sokaklar 421
3.5.4.3. Yeşil Alanlar ile Sazlık, Bataklık ve Kumsal Alanlar 431
3.5.4.4. İmar Faaliyetleri 440
3.6. 1908-1923 II. Meşrutiyet Dönemi 533
3.6.1. İdari Yapı 533
3.6.2. Demografik Gelişme ve Nüfus Yapısı 538
3.6.3. Ekonomik / Ticari Yapı 543
3.6.4. Fiziki Yapı 551
3.6.4.1. Mahalleler 553

3.6.4.2. Şehir İçi ve Şehir Dışı Ulaşım ile Çıkmaz Sokaklar 560
3.6.4.3. Yeşil Alanlar ile Sazlık, Bataklık ve Kumsal Alanlar..... 577
3.6.4.4. İmar Faaliyetleri 583
4. BULGULAR VE DEĞERLENDİRMELER..... 626
4.1. 1839 Öncesi Nefs-i Samsun'un Fiziki Durumu Üzerine 626
4.2. 1839-1923 Yılları Arası Nefs-i Samsun'un Fiziki Gelişimi 629
4.2.1. Mahalleler..... 629
4.2.2. İmar Hareketlilikleri 653
5. SONUÇLAR..... 678
5.1. Nefs-i Samsun (1839-1923): Sosyal-Kültürel-Ekonomik Eksende Bir Fiziksel Gelişim Okuması..... 678
5.1.1. İç Dinamikler 678
5.1.2. Dış Dinamikler..... 682
6. ÖNERİLER..... 688
7. KAYNAKLAR..... 691
8. EKLER..... 717
ÖZGEÇMİŞ

Doktora Tezi

ÖZET

SAMSUN ŞEHİR MERKEZİNİN (NEFS-İ SAMSUN)
FİZİKSEL DÖNÜŞÜMÜ (1839-1923)

Yeşim GÖRMÜŞ

Karadeniz Teknik Üniversitesi
Fen Bilimleri Enstitüsü
Mimarlık Anabilim Dalı
Danışman: Prof. Dr. Ömer İskender TULUK
2024, 716 Sayfa, 2 Sayfa Ek

Bu çalışma 1839 Tanzimat'ın ilanı sonrasında yaşanan değişim sürecinin Samsun şehir merkezinin fiziksel dönüşümüne olan etkisini nedenleriyle birlikte bir bütün olarak araştırmayı amaçlamıştır. 1923 Cumhuriyet'in ilanı ile sonlandırılan çalışma Genel Bilgiler, Yapılan Çalışmalar I ve II, Bulgular ve Değerlendirmeler, Sonuçlar ve Öneriler olmak üzere altı bölümden oluşmaktadır. Genel Bilgiler bölümünde şehirlerin fiziksel dönüşümlerine etki eden dinamikler paralelinde çalışmanın amacı, kapsamı, yöntemi; Yapılan Çalışmalar I bölümünde Samsun'daki ilk yerleşimlerden Cumhuriyet'e kadar olan tarihi arka plan, Tanzimat'ın ilanı öncesindeki şehrin mevcut durumu; çalışmanın ana strüktürü olan Yapılan Çalışmalar II bölümünde de Nefs-i Samsun'un 1839-1923 yılları arasındaki fiziksel dönüşümü etki eden 2 adet kırılma noktasının 6 alt döneme ayrılarak incelenmiştir. Bulgular ve Değerlendirmeler bölümünde ise 6 alt döneme ait veriler eş zamanlı olarak mukayese edilmiş ve üst üste çakıştırılarak şehir merkezinde yaşanan fiziksel dönüşüm nedenleriyle birlikte ortaya konulmuştur. Sonuçlar bölümünde çalışmanın amacı ve kapsamı çerçevesinde elde edilen genel çıkarımlar yer almıştır. Öneriler bölümünde ise bu çalışmadan faydalanılacak yeni çalışmalar sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Samsun, Osmanlı İmparatorluğu, Fiziksel dönüşüm, Kent merkezi, Tarihsel gelişim, Şehir tarihi

PhD. Thesis

SUMMARY

PHYSICAL TRANSFORMATION OF THE CİTY CENTER OF SAMSUN (NEFS-İ SAMSUN) (1839-1923)

Yeşim GÖRMÜŞ

Karadeniz Technical University
The Graduate School of Natural and Applied Sciences
Architecture Graduate Program
Supervisor: Prof. Dr. Ömer İskender TULUK
2024, 716 Pages, 2 Pages Appendix

This study aims to comprehensively investigate the impact of the transformation process following the 1839 Tanzimat reforms on the physical transformation of the city center of Samsun, examining both its causes and broader context. The study, concluding with the proclamation of the Republic in 1923, is structured into six main sections: General Information, Studies I and II, Findings and Evaluations, Conclusions, and Recommendations. The General Information section outlines the study's aim, scope, and methodology in the context of the dynamics influencing urban physical transformations. In Studies I, the historical background from the early settlements in Samsun up to the Republican period is examined, along with the city's condition prior to the Tanzimat reforms. Studies II, which forms the core of the research, investigates the physical transformation of Nefs-i Samsun between 1839 and 1923, segmented into six sub-periods defined by two critical turning points. In the Findings and Evaluations section, data from these six sub-periods are synchronously compared and layered, highlighting the reasons behind the physical transformation in the city center. The Conclusions section presents the general insights gained within the scope and objectives of the study.

Keywords: Samsun, Ottoman Empire, Physical transformation, City center, Historical development, Urban history

ŞEKİLLER DİZİNİ

Sayfa No

Şekil 1. 19. yy. başındaki Nefs-i Samsun için altlık haritanın oluşturulmasındaki 4 aşama 15
Şekil 2. (1834) Karadeniz, Türkiye, Sinop, Ak-Liman, Gerze ve Samsun 36
Şekil 3. (1838) Samsun Haritası 37
Şekil 4. (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon) 38
Şekil 5. (1863) Samsun Haritası 39
Şekil 6. (1874) Samsun-Amasya Demiryolu 40
Şekil 7. (1878) Samsun Limanı Haritası 41
Şekil 8. (1885) Samsun 42
Şekil 9. (1890) Samsun Tütün Ekim Alanları Haritası 43
Şekil 10. (1903) Samsun Körfez Haritası 44
Şekil 11. (1910) Akdeniz, Doğu Kısmı Haritası 45
Şekil 12. (1912) Samsun Limanı Haritası 46
Şekil 13. (1919) Samsun (eski Amisos) Haritası 47
Şekil 14. (1925) Türkiye Tütün Bölgeleri Haritası, Marmara Paftası 48
Şekil 15. (1925) Samsun Haritası 48
Şekil 16. (1930) Samsun Tütün Merkezi Haritası 49
Şekil 17. (1937) Samsun Şehir Haritası 50
Şekil 18. (1938) Samsun Belediyesi Haritası 51
Şekil 19. (1905) Samsun (Karadeniz) Planı 52
Şekil 20. (1912) Samsun Limanına Ait Proje 53
Şekil 21. (1912) Samsun Limanı Projesi (EHT.) 54
Şekil 22. (1912) Samsun Garı Planı (Fr.) 54
Şekil 23. (1913) Samsun-Sivas Demiryolu İnşaatı (Fr.) – I 55
Şekil 24. (1913) Samsun-Sivas Demiryolu İnşaatı (Fr.) – II 56
Şekil 25. (1841) Samsun Şehri 57
Şekil 26. (1854) Samsun Kalesi ve Yelkenli Gemi 58
Şekil 27. a- (1854) Samsun Sahilinde Konaklayanlar, b- (1854) Samsun'dan Hindistan'a, c- (1856) Samsun Sahil Kahvehaneleri 59
Şekil 28. 19. Yüzyıl Sonlarında Samsun 60
Şekil 29. Eskinin Samsun 60

Şekil 30. (1847) Samsun'da Bir Cami 61
Şekil 31. (1905) Samsun'da Pazar 62
Şekil 32. Miletlilerin Karadeniz'deki kolonileri..... 78
Şekil 33. Miletlilerin kurduğu Amisos ticaret kolonisi/Kara Samsun 79
Şekil 34. 1403'ten sonra Canik mıntıkası..... 86
Şekil 35. Trabzon Vilayeti sınırlarındaki Canik Sancağı ve Samsun merkez kazası..... 87
Şekil 36. Samsun'daki 3 ayrı bölgedeki yerleşimlerin konumları 89
Şekil 37. Canik Sancağı'nda Nefs-i Samsun kazası..... 90
Şekil 38. 19. yy.da Samsun kazasının coğrafik dinamikleri (fiziksel bariyerleri) 91
Şekil 39. 19. yy.da Samsun kazasının fiziksel gelişiminde etkili olan topoğrafik dinamikler 92
Şekil 40. Samsun'daki tarihi yerleşim yerleri, 1- Dündartepe (Gaşkalar), 2- Amisos Tepesi (Miletliler), 3- Yeni Samsun (Selçuklular) 94
Şekil 41. 19. yy.da Samsun şehrinin fiziksel gelişiminde etkili topografik dinamikler, fiziksel bariyerler, ticaret yolları ve Liman..... 96
Şekil 42. 1839'da Samsun'un iç kale, kale içi, kale altı bölümlerinin Liman ve şehirler-arası yollar ile ilişkisi..... 98
Şekil 43. 19. yy.ın başında ve sonunda Nefs-i Samsun 106
Şekil 44. 19. yy.ın başında Nefs-i Samsun'daki ticari yapının örgütlendiği başlıca merkezler..... 121
Şekil 45. (1834) Karadeniz, Türkiye, Sinop, Ak-Liman, Gerze ve Samsun 123
Şekil 46. Moltke'nin yaptığı (1838) Samsun Haritası 124
Şekil 47. (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon)'na göre mahallelerin merkezi olan cami ve mescitlerin yeri 128
Şekil 48. (1834) Karadeniz, Türkiye, Sinop, Ak-Liman, Gerze ve Samsun ve (1838) Samsun Haritası'nda Kadıköy yerleşimi..... 130
Şekil 49. (1841) Samsun'da Rum (Kadıköy) ve Ermeni yerleşimleri 131
Şekil 50. (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon)'nda zaviyelerin yerleri ve yerleşim alanları..... 132
Şekil 51. (1834) Karadeniz, Türkiye, Sinop, Ak-Liman, Gerze ve Samsun haritasında yer alan kale altındaki organik sokak dokusu..... 134
Şekil 52. (1838) Samsun Haritası ve (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon)'nda bahçe, tarla ve bostan alanları..... 136
Şekil 53. (1834) Karadeniz, Türkiye, Sinop, Ak-Liman, Gerze ve Samsun ve (1838) Samsun Haritası'nda sazlık ve bataklık alanın değişimi..... 138
Şekil 54. (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon)'nda çıkmaz sokaklar, yeşil alanlar ile sazlık, bataklık ve kumsal alanlar 140

Şekil 55. 1808-1839 I. Hazinedarzadeler Dönemi sonunda Nefs-i Samsun'daki imar türlerinin sayısal dağılım grafiği 141
Şekil 56. 1829'da Nefs-i Samsun'un kale içi, iç kale ve kale altı bölümlerine ait sınırlar 142
Şekil 57. 1839'da Nefs-i Samsun'daki türbelerin konumları 149
Şekil 58. 1839'da Nefs-i Samsun'daki dini yapılar (1_3) 151
Şekil 59. 1839'da Nefs-i Samsun'daki dini yapılar (2_3) 152
Şekil 60. 1839'da Nefs-i Samsun'daki dini yapılar (3_3) 153
Şekil 61. 1839'da Nefs-i Samsun'daki eğitim-kültür-eğlence yapıları (2_3) 158
Şekil 62. 20. yy.da Çifte Hamam 161
Şekil 63. 1839'da Nefs-i Samsun'daki su yapıları (2_3) 162
Şekil 64. 1839'da Nefs-i Samsun'daki pazar ve çarşı yerleri (2_3) 165
Şekil 65. 1839'da Nefs-i Samsun'daki ticaret yapıları (2_3) 168
Şekil 66. 1838 ve 1856 yılı haritalarında iç kale ve cephane 172
Şekil 67. Samsun'da Kalyon Burnu Tabyası (1890) 174
Şekil 68. Samsun Kalesi ve tabyalar 175
Şekil 69. (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon)'nda Abdullah Paşa Konağı ve planı 177
Şekil 70. (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon)'nda mahkeme binası 177
Şekil 71. 1838 ve 1856 haritalarında Merkez İskele ve Gümrük'ün konumu 178
Şekil 72. 1839'da Nefs-i Samsun'daki kamusal yapılar (1_3) 179
Şekil 73. 1839'da Nefs-i Samsun'daki kamusal yapılar (2_3) 180
Şekil 74. 1839'da Nefs-i Samsun'daki kamusal yapılar (3_3) 181
Şekil 75. 1839'da Nefs-i Samsun'daki kamusal açık alanlar (2_3) 184
Şekil 76. 1808-1839 I. Hazinedarzadeler Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri (1_3) 186
Şekil 77. 1808-1839 I. Hazinedarzadeler Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri (2_3) 187
Şekil 78. 1808-1839 I. Hazinedarzadeler Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri (3_3) 188
Şekil 79. 1839'da Nefs-i Samsun'da yer alan külliye komplekslerinin konumları 191
Şekil 80. (1841) Samsun'da Kadıköy yerleşimi, Samsun Kalesi ve İngiliz konsolosluk binası 199
Şekil 81. (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon)'ndaki çıkmaz sokaklar 207
Şekil 82. Fransız ressam Jules Laurens'in fırçasından Samsun'a ait suluboya resminin tahmini olarak yapıldığı yer 209

Şekil 83. (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon)'na göre seyyah F. Walpole'nin şehir hakkındaki ifadeleri 211
Şekil 84. 1839-1848 Tanzimat ve II. Hazinederzadeler Dönemi sonunda Nefs-i Samsun'daki imar türlerinin sayısal dağılım grafiği 212
Şekil 85. 1808-1839 I. Hazinedarzadeler Dönemi ve 1839-1848 Tanzimat ve II. Hazinederzadeler Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar türlerinin karşılaştırılması 213
Şekil 86. 1839-1848 Tanzimat ve II. Hazinedarzadeler Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri (1_3) 220
Şekil 87. 1839-1848 Tanzimat ve II. Hazinedarzadeler Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri (2_3) 221
Şekil 88. 1839-1848 Tanzimat ve II. Hazinedarzadeler Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri (3_3) 222
Şekil 89. a- (1854) Samsun sahilinde konaklayanlar, b- (1854) Samsun'dan Hindistan'a 227
Şekil 90. İngilizler tarafından yapılan Samsun-Sivas Demiryolu hattı etüt çalışması (Londra Basra Körfezi arası; Samsun-Sivas arası) 230
Şekil 91. 20. yy.ın başında 'Yemiş Pazarı' adlı kartpostal 232
Şekil 92. 20. yy.ın başında Buğday/Hınta Pazarı 232
Şekil 93. (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon)'nda çıkmaz sokaklar, kenar mahallelerdeki organik sokak dokusu ve ticaret aksındaki gridal doku 238
Şekil 94. 1864'te Kılıçdede Mezarlığı 240
Şekil 95. 1848-1863 Mutasarrıflar Dönemi sonunda Nefs-i Samsun'daki imar türlerinin sayısal dağılım grafiği 241
Şekil 96. 1839-1848 Tanzimat ve II. Hazinederzadeler Dönemi ve 1848-1863 Mutasarrıflar Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar türlerinin karşılaştırılması 242
Şekil 97. a- 1900'lerde Yalı Camii önünde Abdullah Paşa Çeşmesi, b- 1920'de Buğday Pazarı'nda Abdullah Paşa Çeşmesi 247
Şekil 98. (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon)'nda Yıldız Hamamı, Büyük Hamam, Mustafa Bey Hamamı ve Küçük Hamam 249
Şekil 99. (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon)'nda Tabakhane 251
Şekil 100. Samsun-Çarşamba yolu üzerinde yer alan Tabakhane 251
Şekil 101. (1856) Samsun sahil kahvehaneleri ve Merkez İskele 252
Şekil 102. Subaşı Caddesi'nde Subaşı Meydanı'na doğru 257
Şekil 103. 1864'te Kılıçdede Mezarlığı 257
Şekil 104. a- (1912) Samsun Garı Planı (Fr.)'de mezarlığın yeri, b- (1938) Samsun Belediyesi Haritası'nda mezarlık yerine gelen atölye 258
Şekil 105. 1848-1863 Mutasarrıflar Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri (1_3) 259

Şekil 106. 1848-1863 Mutasarrıflar Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri (2_3) 260
Şekil 107. 1848-1863 Mutasarrıflar Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri (3_3) 261
Şekil 108. Hükümet binası olarak kullanılan Abdullah Paşa Konağı 265
Şekil 109. (1863) Süleyman Paşa Arastası'nda yer alan Bedesten'in planı 272
Şekil 110. 1863-1869 Ali Rıza Paşa ve Sonrası Dönemi sonunda Nefs-i Samsun'daki imar türlerinin sayısal dağılım grafiği 282
Şekil 111. 1848-1863 Mutasarrıflar Dönemi ve 1863-1869 Ali Rıza Paşa ve Sonrası Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar türlerinin karşılaştırılması 283
Şekil 112. 1863 yılına ait bir planda Islahat Camii ve Mert Irmağı Köprüsü..... 285
Şekil 113. 1880'lerde Samsun Kalyon Burnu Feneri..... 289
Şekil 114. (1864) Samsun'da inşa olunacak iskeleye dair plan..... 290
Şekil 115. 1863 yılına ait bir planda Mert Irmağı Köprüsü..... 291
Şekil 116. 1880'lerde Samsun Mert Irmağı Köprüsü 291
Şekil 117. (1902) Samsun-Çarşamba yolu üzerindeki Mert Irmağı Köprüsü'nün planı. (Fr.)..... 292
Şekil 118. Samsun Kışlası ve Hastahanesi 294
Şekil 119. 20. yy.ın başında Ermeni Mahallesi'nden bakış, Samsun Kışlası 294
Şekil 120. (1863) Samsun Haritası'nda tabyalar..... 295
Şekil 121. 1890'da Samsun sahilindeki Macar Topçu Tabyası..... 296
Şekil 122. Fransız Konsolosluğu..... 297
Şekil 123. 20. yy.ın başında Talimhane Meydanı 298
Şekil 124. 1863-1869 Ali Rıza Paşa ve Sonrası Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri (1_3) 299
Şekil 125. 1863-1869 Ali Rıza Paşa ve Sonrası Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri (2_3) 300
Şekil 126. 1863-1869 Ali Rıza Paşa ve Sonrası Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri (3_3) 301
Şekil 127. (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon)'nda yangının çıktığı Süleyman Paşa Medresesi..... 302
Şekil 128. 1869 Büyük Samsun Yangını'nın etkilediği tahmini alan 305
Şekil 129. Rum Ortodoks Kilisesi 316
Şekil 130. Samsun manzarasında Rum Ortodoks Kilisesi..... 316
Şekil 131. a- Ermeni Mahallesi'nden Samsun manzarası, b- Ermeni Gregoryen Saint-Nikolas Kilisesi..... 317
Şekil 132. Samsun-Çarşamba demiryolunun bir kısmının planı (Trabzon, Fr.)..... 326

Şekil 133. 20. yy.ın başında Samsun Meyve/Yemiş Pazarı 329
Şekil 134. Samsun Buğday/Hınta Pazarı 329
Şekil 135. 1900'lerde Samsun Belediye önündeki Saman Pazarı 329
Şekil 136. Samsun Gaziler Meydanı ve çeşmesi 330
Şekil 137. (1912) Samsun Limanı Haritası'nda mezarlık alanlar ve dini yapılar 332
Şekil 138. 1869-1876 Büyük Samsun Yangını ve Sonrası Dönemi sonunda Nefs-i Samsun'daki imar türlerinin sayısal dağılım grafiği 333
Şekil 139. 1863-1869 Ali Rıza Paşa ve Sonrası Dönemi ve 1869-1876 Büyük Samsun Yangını ve Sonrası Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar türlerinin karşılaştırılması 334
Şekil 140. 20. yüzyılın başında Süleyman Paşa Medresesi ve Hançerli Camii 344
Şekil 141. 1930'lu yıllar Hançerli Camii, Yalı Camii ve Karadeniz Oteli 345
Şekil 142. Rum Ortodoks Kilise kompleksinin planı 346
Şekil 143. 1890'larda Rum Ortodoks Kilisesi 347
Şekil 144. 1869 Büyük Samsun Yangını sonrası deniz kenarında kalan kale surları ve Rum Ortodoks Kilisesi 347
Şekil 145. 20 yy.ın başında Rum Ortodoks Kilisesi 347
Şekil 146. a- Rum Ortodoks Kilisesi'nin Kazım Paşa Sineması'na dönüşümü, b- Açık hava sineması 348
Şekil 147. Buğday Pazarı Meydanı'ndaki Hoca Hayrettin Çeşmesi 358
Şekil 148. a- Subaşı Meydanı'ndan çekilmiş Gaziler Meydanı'ndaki Gaziler Çeşmesi, b- (1905) Samsun (Karadeniz) Planı'nda Gaziler Meydanı 362
Şekil 149. (1905) Samsun (Karadeniz) Planı'nda yer alan yangından etkilenmiş pazar ve çarşı yerleri 364
Şekil 150. (1930) Samsun Tütün Merkezi Haritası'nda Duhan Çarşısı, kapıları, Duhan Pazarı ve Rüsumat Dairesi 368
Şekil 151. 1920'lerde Büyük Cami'nin minaresinden Taşhan 371
Şekil 152. a- 1940 yılında Suluhan, b- Belediye Meydanı'nda 19 Mayıs 1940 Gazi günü kutlaması 374
Şekil 153. Cedit sırtlarından Nefs-i Samsun (1876-1886) 377
Şekil 154. a- Denizden Samsun manzarasındaki kale surları, b- Büyük Cami önündeki kale surları 378
Şekil 155. (1905) Samsun (Karadeniz) Planı'nda ve (1912) Samsun Limanı Haritası'nda deniz tarafındaki kale surları 378
Şekil 156. 1890'da Samsun Belediye Daire binası 382
Şekil 157. Un İskelesi'ne gelen mallar, arkada Karadeniz Oteli ve Gümrük Binası 383

Şekil 158. 1930'larda Gümrük Binası önünde Samsun-Sivas demiryolu hattı çalışmaları 383
Şekil 159. (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon) ve (1905) Samsun (Karadeniz) Planı'nda Gaziler Meydanı 386
Şekil 160. Gaziler Meydanı 387
Şekil 161. 1869-1876 Büyük Samsun Yangını ve Sonrası Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri (1_3) 389
Şekil 162. 1869-1876 Büyük Samsun Yangını ve Sonrası Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri (2_3) 390
Şekil 163. 1869-1876 Büyük Samsun Yangını ve Sonrası Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri (3_3) 391
Şekil 164. Samsun kazasının nüfus dağılım grafiği (1893-1904) 398
Şekil 165. 1890'da Müslüman ve gayrimüslim ahali 402
Şekil 166. Samsun manzarasında yer olan Rum Ortodoks Kilisesi ve Büyük Cami 412
Şekil 167. 20. yy.ın başında Ermeni Mahallesi 417
Şekil 168. 1903 Samsun manzarasında yer alan Sait Bey, Rum ve Ermeni Mahalleleri 417
Şekil 169. Kadıköy dâhil Samsun'un panoramik görünümü 418
Şekil 170. 1890'da Bağdat Caddesi 422
Şekil 171. a- Çiftlik şosesi, b- 1940'ta Çiftlik Caddesi 423
Şekil 172. (1905) Samsun (Karadeniz) Planı'nda ızgara plan şemalı mahalleler 426
Şekil 173. 1907'de Samsun-Bafra karayolu ve büyük petrol deposu (Gazhane) 428
Şekil 174. Samsun-Bafra karayolunda tütün denklerini getiren deve kervanı 429
Şekil 175. a- Rum Mahallesi'nden Hamidiye Hastanesi'ne bakış, b- 1930'larda Hançerli Mahallesi'nden Hamidiye Hastanesi'ne bakış / Un Kapanı yokuşu 430
Şekil 176. Tophane Bahçesi 432
Şekil 177. (1912) Samsun Garı Planı (Fr.) ve (1905) Samsun (Karadeniz) Planı'nda yer alan Tophane bahçesi (talim alanı) 433
Şekil 178. a- Saathane Meydanı ve Saat Kulesi, b ve c- Saathane Meydanı'nda kurulan pazarlar 434
Şekil 179. Subaşı Çeşmesi ve Meydanı 435
Şekil 180. 1906'da Saat Kulesi'nden Samsun Büyük Cami'ye bakış 435
Şekil 181. a- Denizden Büyük Cami'ye bakış, b- 1901'de Büyük Cami 436
Şekil 182. Yalı Camii ve Hazinedarzâde Abdullah Paşa Çeşmesi IV 436
Şekil 183. Yalı Camii 436
Şekil 184. Zeytin ağaçları altında hayvancılıkla uğraşan bir çiftçi 437

Şekil 185. Samsun'da bir tütün tarlası 437
Şekil 186. 1880'lerde Samsun manzarası 438
Şekil 187. 1904 yılında Hipodrom'da düzenlenen at yarışı 438
Şekil 188. 19. yüzyıl sonlarında Samsun'da kumsal alanlar 440
Şekil 189. 1876-1908 I. Meşrutiyet Dönemi sonunda Nefs-i Samsun'daki imar türlerinin sayısal dağılım grafiği 441
Şekil 190. 1869-1876 Büyük Samsun Yangını ve Sonrası Dönemi ve 1876-1908 I. Meşrutiyet Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar türlerinin karşılaştırılması 441
Şekil 191. a- Cedit sırtlarından İsa Baba Camii, b- (1919) Samsun (eski Amisos) Haritası'nda İsa Baba Camii 443
Şekil 192. (1912) Samsun Limanı Haritası'nda Abdullah Paşa Camii 444
Şekil 193. 1908'de Mater Dolorosa Kilisesi ve Papaz ikametgahı 446
Şekil 194. Mater Dolorosa Kilisesi önünde gerçekleştirilen törenler 446
Şekil 195. (1905) Samsun (Karadeniz) Planı'nda Rum Ortodoks Kilisesi ve Mater Dolorosa Kilisesi'nin yeri 447
Şekil 196. 1902 yılına ait Ermeni Gregoryen Saint Nigoğayos Kilisesi zemin kat planı ve görünüşü 449
Şekil 197. Ermeni Gregoryen Saint Nigoğayos Kilisesi'nin giriş cephe görünüşü ve çizimi 449
Şekil 198. Ermeni Gregoryen Saint Nigoğayos Kilisesi 449
Şekil 199. Şehrin manzarasında Ermeni Gregoryen Saint Nigoğayos Kilisesi 450
Şekil 200. Hacı Hatun Camii 451
Şekil 201. Samsun manzarasında Hacı Hatun Camii 451
Şekil 202. Samsun manzarasında Pazar Camii ve Büyük Cami 452
Şekil 203. Yalı Camii 453
Şekil 204. Şehrin manzarasında Büyük Cami 454
Şekil 205. Büyük Cami'nin batı cephesi görünüşü 454
Şekil 206. Medrese Camii restitüsyon projesi planları, kesitleri ve görünüşleri 455
Şekil 207. Süleyman Paşa Medrese Camii 456
Şekil 208. 20. yy. başında Samsun şehri ve anıtsal yapılar 456
Şekil 209. Acem Tekkesi 458
Şekil 210. Sadi Tekkesi 459
Şekil 211. Ermeni Katolik Kilisesi ve papaz ikametgahı vaziyet planı ve fotoğrafı 461
Şekil 212. Ermeni Katolik Kilisesi plan, kesit ve görünüşler 460
Şekil 213. Ermeni Katolik Kilisesi giriş cephesi fotoğrafı ve çizimi 461

Şekil 214. Ermeni Katolik Kilisesi'nin papaz ikametgahına ait planlar ve görünüş 462
Şekil 215. Büyük Cami ve Ermeni Katolik Kilisesi 462
Şekil 216. Rum Erkek Mektebi ve Rum Ortodoks Kilisesi 466
Şekil 217. Notre Dam Erkek Rahipler Okulu'nun giriş cephesi 467
Şekil 218. a- Dede Havlu Mektebi'nin açılışı, b- Samsun manzarasında Dede Havlu Mektebi 469
Şekil 219. Canik Mektep İdadisi planları 470
Şekil 220. a- 1904 Samsun Hipodromu, b- Hipodroma ait bir kartpostal 472
Şekil 221. a- 1933'te Samsun Hipodrom'da bayram etkinlikleri, b- Hipodrom'da at yarışları 473
Şekil 222. Tütün İskelesi ve Nemlizade Tiyatrosu 474
Şekil 223. a- Karantina Caddesi'ndeki Nemlizade Tiyatrosu, b- Nemlizade Tiyatrosu salonu 474
Şekil 224. Zafer/Boduroğlu Sineması ve iç mekânı 475
Şekil 225. a- 1942'de Büyük Cami minaresinden Büyük Hamam, b- Büyük Hamam 478
Şekil 226. Alemdarzade Çeşmesi 479
Şekil 227. Hamidiye Çeşmesi 479
Şekil 228. Kılıç Ali Paşa Çeşmesi 480
Şekil 229. Fazıl Kadı Çeşmesi 481
Şekil 230. Yeni Hamam'ın yeri 482
Şekil 231. 1940'larda Çinili Hamam 482
Şekil 232. 1- Gazi Parkı'ndaki tütün depoları, 2- 1940'larda Reji Tütün Fabrikası kompleksi ve Duhan Çarşısı, 3- Reji Tütün Fabrikası ve depo 486
Şekil 233. 1910'larda Romen keşif uçaklarından çekilen Samsun şehri ve Reji Tütün Fabrikası kompleksi 487
Şekil 234. a- Reji Tütün Fabrikası önünde işçiler, b- Fabrikanın sigara imal yeri; c ve d- Fabrikada çalışan kadınlar 487
Şekil 235. (1912) Samsun Limanı Haritası, (1919) Samsun (eski Amisos) Haritası ve (1938) Samsun Belediyesi Haritası'nda Gazhane Deposu 488
Şekil 236. (1905) Samsun (Karadeniz) Planı'nda yer alan S. Polychronides İçki Fabrikası reklamı 489
Şekil 237. 20 yy.ın başında Gümrük İskelesi ve binası 492
Şekil 238. Gümrük İskelesi 494
Şekil 239. a- Tütün ve Şimendifer İskelesi, b- Tütün İskelesi 495
Şekil 240. a- 1950'de Gaz İskelesi, b- Gaz İskelesi'nden güneye bakış 496
Şekil 241. 20. yy.ın başında Un İskelesi 498

Şekil 242. Büyük Cami ve Liman arasındaki iskeleler 499
Şekil 243. Alman Konsolosluğu 503
Şekil 244. Aslıoğlu Hanı 505
Şekil 245. Aslıoğlu Hanı'ndaki Mehmet Kâmil Bey'in hukuk bürosu ilanı 506
Şekil 246. a- 1930'larda Osmanlı Bankası (Hüseyin Kösebay arşivi), b ve c- Osmanlı Bankası 507
Şekil 247. a- 1930'larda Saray Oteli, b- Hükümet Caddesi'nden Saray Oteli 508
Şekil 248. Mantika Palas Hoteli I 509
Şekil 249. Mantika Palas Hoteli II 510
Şekil 250. Yönetici merkezdeki Samsun Hükümet Konağı 515
Şekil 251. Saathane Meydanı'ndaki Çarşı Karakolu 516
Şekil 252. Eski Yeni Karakol 517
Şekil 253. a- 1910'larda Hükümet Caddesi'nden Canik Hamidiye Hastanesi, b- Karadeniz'den Büyük Cami ve hastaneye bakış 520
Şekil 254. Canik Hamidiye Hastanesi 520
Şekil 255. Hükümet Konağı ve İngiltere, Rus, ABD Konsoloslukları 522
Şekil 256. a- Hükümet Caddesi'nde yer alan Rus Konsolosluğu, b- Deniz tarafından Rus Konsolosluğu 522
Şekil 257. Saat Kulesi ve Saathane Meydanı 525
Şekil 258. a- (1912) Samsun Limanı Haritası'nda kaldırılan mezarlık alanı, b- 1950'de Cumhuriyet Meydanı'ndan tütün depolarına bakış, c- 1940'ta tütün depoları 527
Şekil 259. Saathane Meydanı ve Saat Kulesi 529
Şekil 260. 1944 depremi sonrası Saat Kulesi 529
Şekil 261. 1876-1908 I. Meşrutiyet Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri (1_3) 530
Şekil 262. 1876-1908 I. Meşrutiyet Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri (2_3) 531
Şekil 263. 1876-1908 I. Meşrutiyet Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri (3_3) 532
Şekil 264. 20. yy.'ın ilk çeyreğine ait Samsun'un panoramik görünümü 540
Şekil 265. (1925) Türkiye Tütün Bölgeleri Haritası, Marmara Paftası'nda Samsun ve yakın çevresi 547
Şekil 266. (1925) Türkiye Tütün Bölgeleri Haritası, Bulgaristan Paftası'nda doğu ticaret sistemi 548
Şekil 267. Meyve Pazarı'na iki farklı açıdan bakış 551
Şekil 268. (1927) Hançerli, Kökçüoğlu ve Cedid Mahalleleri 556

Şekil 269. 1940'larda Şimendifer İskelesi'nden Kılıçdede Mahallesi'ne bakış 558
Şekil 270. 1903 Samsun panoraması 559
Şekil 271. 1911'de Samsun-Sivas demiryolunun temel atma töreni 561
Şekil 272. 1913'te Samsun ve yakın çevresinde yapılmış, yapılmakta olan ve projesi yapılan demiryollarının haritası 561
Şekil 273. 1923'te Anadolu Osmanlı demiryolu haritasında Samsun'da imtiyaz verilen demiryolları 562
Şekil 274. a- Bağdat yolunda yer alan develer, b- Bağdat yolu trafiği, Havza civarı 563
Şekil 275. Chester Projesi 564
Şekil 276. (1913) Samsun-Sivas Demiryolu İnşaatı (Fr.) – II'de Şimendifer İskelesi 565
Şekil 277. (1912) Samsun Limanına Ait Proje 566
Şekil 278. (1912) Samsun Limanı Haritası 567
Şekil 279. a- Şimendifer İskelesi, b- Ermeni Mahallesi'nden Şimendifer İskelesi 568
Şekil 280. (1912) Samsun Limanı Projesi (EHT.) 569
Şekil 281. 1927'de gemiden Hançerli Mahallesi'ne bakış 570
Şekil 282. 1920'lerde Samsun manzarasında yer alan mavnalar 570
Şekil 283. 1923'te Samsun ve yakın çevresinde yer alan umumi yollar, inşa edilecek demiryolları 571
Şekil 284. 1900'lerde Şüküroğlu/Mecidiye Caddesi 572
Şekil 285. 1910'larda Subaşı Meydanı'ndan Şüküroğlu Caddesi'ne giriş 572
Şekil 286. 1920'lerde Şüküroğlu/Mecidiye Caddesi 573
Şekil 287. 1920'lerde Bağdat Caddesi'nden geçen bir kervan 573
Şekil 288. Hükümet Caddesi / Çarşamba yolu 573
Şekil 289. 1940'larda Un Kapanı yokuşu 574
Şekil 290. 1930'larda Büyük Cami minaresinden dekovil hattı 575
Şekil 291. 1930'larda denizden Samsun manzarası 576
Şekil 292. Kadıköy ve zeytinlikler 577
Şekil 293. (1919) Samsun (eski Amisos) Haritası'nda yeşil alanlar ile sazlık ve bataklık alanlar 578
Şekil 294. a- 1920'lerde denizden Rum Kilisesi Mezarlığı, b- 1917'de Romen keşif uçaklarından çekilen Rum Kilisesi Mezarlığı 579
Şekil 295. Rum Kilise Mezarlığı'ndan Samsun panoraması 580
Şekil 296. 1905 ve 1940'ta Hükümet Konağı önündeki dolgu alanları 580
Şekil 297. 1918'de Samsun genel görünümü 581

Şekil 298. 1907'de sazlık ve bataklık alanların batısındaki meyve ve sebze bahçeleri 582
Şekil 299. 1930'ların başında Amisos tepesinden çekilen kurutulan sazlık ve bataklık alanlar 582
Şekil 300. 1937'de Fener'deki mesire yeri 583
Şekil 301. 1908-1923 II. Meşrutiyet Dönemi sonunda Nefs-i Samsun'daki imar türlerinin sayısal dağılım grafiği 583
Şekil 302. 1876-1908 I. Meşrutiyet Dönemi ve 1908-1923 II. Meşrutiyet Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar türlerinin karşılaştırılması 584
Şekil 303. (1912) Rum Kilisesi planı ve giriş cephesi görünüşü 585
Şekil 304. a- 1917'de Romen keşif uçaklarının çektiği görselde Rum Kilisesi alanı, b- 1920'lerin sonunda Rum Kilisesi 586
Şekil 305. 1920-1931 yılları arasında Rum Kilisesi ve Mezarlığı 586
Şekil 306. (1912) Mevlevihane projesi (selamlık, meydan odası, hücerat dairesi, matbah ve fırın) 587
Şekil 307. (1912) Mevlevihane Semahanesi'nin restitüsyon projesi 588
Şekil 308. Sultani/Canik İdadisi 590
Şekil 309. Rum Tüccar Kulübü 591
Şekil 310. a- Rum Ortodoks Kilisesi kompleksi, b- 1917 Romen keşif uçaklarından çekilen Çinekoğlu Lisesi 592
Şekil 311. Çinekoğlu Lisesi planları 592
Şekil 312. a- Çinekoğlu Lisesi, b- Olgunlaşma Enstitüsü 593
Şekil 313. a ve b- 1920'lerde İstiklal İlkokulu, c ve d- 1930'larda İstiklal İlkokulu 593
Şekil 314. a- 1920'lerde Gazi Parkı'ndan İstiklal İlkokulu, b- 1930'larda Cumhuriyet Meydan'ından İstiklal İlkokulu 594
Şekil 315. Samsun'da bulunan deniz hamamlarından bir tanesi 598
Şekil 316. Maranyan Un Fabrikası 600
Şekil 317. a- 1933'te Samsun TCDD Lojman binaları, b- 2000'lerde lojman binası 602
Şekil 318. Şimendifer İskelesi 603
Şekil 319. a- 1930'larda Süleyman Paşa Arastası karşısında Atina Bankası), b- Denizden Atina Bankası 606
Şekil 320. 1920'lerde denizden çekilen Tütün iskelesi civarı 607
Şekil 321. 1930'da Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Samsun şubesi 607
Şekil 322. Canik Oteli 608
Şekil 323. Lüks Oteli 609
Şekil 324. 1930'larda Hükümet Caddesi üzerindeki İstiklal Oteli ve Kıraathanesi 610

Şekil 325. Zaman Oteli 611
Şekil 326. 1920'lerde Cephanelik arazisi 613
Şekil 327. (1919) Samsun (eski Amisos) Haritası'nda Yeni Askeri Kışla 614
Şekil 328. Belediye Binası 615
Şekil 329. (1913) Samsun-Sivas Demiryolu İnşaatı (Fr.) – I'de Mezbaha 619
Şekil 330. a- Rum Kilisesi önündeki mezarlıklar, b- Denizden Rum Kilisesi Mezarlığı 620
Şekil 331. a- 1940'larda Zaman Oteli'nden Belediye Meydanı'na bakış, b- 1940'larda Belediye'den Belediye Meydanı'na bakış 621
Şekil 332. 1940'larda Belediye Meydanı'na güneyden bakış 621
Şekil 333. a- 1927'de Belediye Meydan'ında Gazi Günü kutlaması, b- 1938'de Belediye Meydan'ında bayram kutlaması 621
Şekil 334. 1908-1923 II. Meşrutiyet Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri (1_3) 623
Şekil 335. 1908-1923 II. Meşrutiyet Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri (2_3) 624
Şekil 336. 1908-1923 II. Meşrutiyet Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri (3_3) 625
Şekil 337. Nefs-i Samsun'un 1808-1839 I. Hazinedarzadeler Dönemi mevcut fiziksel durumu 627
Şekil 338. Nefs-i Samsun'un 1839-1848 Tanzimat ve II. Hazinedarzadeler Dönemi fiziksel dönüşümü 631
Şekil 339. Nefs-i Samsun'un 1848-1863 Mutasarrıflar Dönemi fiziksel dönüşümü 634
Şekil 340. Nefs-i Samsun'un 1863-1869 Ali Rıza Paşa ve Sonrası Dönemi fiziksel dönüşümü 638
Şekil 341. Nefs-i Samsun'un 1869-1876 Büyük Samsun Yangını ve Sonrası Dönemi fiziksel dönüşümü 642
Şekil 342. Nefs-i Samsun'un 1876-1908 I. Meşrutiyet Dönemi fiziksel dönüşümü 647
Şekil 343. Nefs-i Samsun'un 1908-1923 II. Meşrutiyet Dönemi fiziksel dönüşümü 651
Şekil 344. Nefs-i Samsun'un fiziksel dönüşüm diyagramı (1839-1923) 654
Şekil 345. Nefs-i Samsun'un dönemlere göre imar faaliyetleri ve türlerinin sayısı (1839-1923) 656
Şekil 346. Nefs-i Samsun'un fiziksel dönüşüm lekesi (1839-1923) 677

TABLOLAR DİZİNİ

Sayfa No

Tablo 1. İmar faaliyetlerinin türleri ve simgeledikleri renkler 11

Tablo 2. Nefs-i Samsun'a ait alt dönemlerin kırılma noktalarındaki kronolojik dağılımı 13

Tablo 3. Çalışmanın araştırma yöntemi 18

Tablo 4. Samsun Şer'iyye Sicilleri ile ilgili yapılmış tezler 20

Tablo 5. Nefs-i Samsun'a ait 23 adet harita, plan ve projenin çalışmadaki kırılma noktalarındaki kronolojik dağılımı 56

Tablo 6. Baki Sarısakal'ın Samsun ile ilgili eserleri 67

Tablo 7. Bir yerleşimin dönüşümünü inceleyen tezler ve kitaplar 68

Tablo 8. Samsun şehir tarihine katkı sağlayan tez çalışmaları 72

Tablo 9. Nefs-i Samsun'un fiziksel dönüşümüne katkı sağlayan başlıca yardımcı kaynaklar 74

Tablo 10. Samsun'un bağlı olduğu idari statü ve idari birim (1393-1924) 88

Tablo 11. 19. yüzyılın başında ve sonunda Nefs-i Samsun'un mahalleri 107

Tablo 12. Nefs-i Samsun'da ticari yapının örgütlendiği başlıca merkezler 120

Tablo 13. 1839'da Nefs-i Samsun'da yer alan mahalleler 127

Tablo 14. 1839'da Nefs-i Samsun'da yer alan dini yapılar 143

Tablo 15. Nefs-i Samsun'da 1839'da yer alan dini yapıların imar türlerindeki dağılımı 145

Tablo 16. 1839'da Nefs-i Samsun'da yer alan eğitim-kültür-eğlence yapıları 154

Tablo 17. Nefs-i Samsun'da 1839'da yer alan eğitim-kültür-eğlence yapılarının imar türlerindeki dağılımı 155

Tablo 18. Nefs-i Samsun'da eğitim-kültür-eğlence yapısı olarak işlevlendirilen imar faaliyetleri 157

Tablo 19. 1839'da Nefs-i Samsun'da yer alan su yapıları 159

Tablo 20. Nefs-i Samsun'da 1839'da yer alan su yapılarının imar türlerindeki dağılımı 159

Tablo 21. 1839'da Nefs-i Samsun'da yer alan endüstri/sanayi yapıları 163

Tablo 22. 1839'da Nefs-i Samsun'da yer alan pazar ve çarşı yerleri 163

Tablo 23. 1839'da Nefs-i Samsun'da yer alan ulaşım yapıları/altyapı 166

Tablo 24. 1839'da Nefs-i Samsun'da yer alan ticaret yapıları 167

Tablo 25. 1839'da Nefs-i Samsun'da yer alan kamusal yapılar 169

Tablo 26. Nefs-i Samsun'da kamusal yapı olarak işlevlendirilen imar faaliyetleri 178
Tablo 27. 1839'da Nefs-i Samsun'da yer alan kamusal açık alanlar 182
Tablo 28. 1839'da Nefs-i Samsun'da yer alan külliye türünde yapı kompleksleri 190
Tablo 29. Nefs-i Samsun'un 1845 yılına ait nüfus defterleri ile 1848 yılına ait icmal defterlerinin karşılaştırılması 196
Tablo 30. Literatüre göre Nefs-i Samsun'daki nüfus/hane sayısı (1813-1848) 198
Tablo 31. 1756/2 ve 1757/3 No.lu Samsun şer'iyye sicillerinde geçen mahalleler 204
Tablo 32. Nefs-i Samsun'daki merkez mahalleler (1839-1848) 204
Tablo 33. 1839'da ve 1848'de Nefs-i Samsun'da yer alan mahalleler 205
Tablo 34. Nefs-i Samsun'da 1839 ve 1848'de yer alan dini yapıların imar türlerindeki dağılımının karşılaştırması 214
Tablo 35. 1839-1848 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen dini yapılar 214
Tablo 36. Nefs-i Samsun'da 1839 ve 1848'de yer alan eğitim-kültür-eğlence yapılarının imar türlerindeki dağılımının karşılaştırması 215
Tablo 37. 1839-1848 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen eğitim-kültür-eğlence yapıları 215
Tablo 38. Nefs-i Samsun'da 1839 ve 1848'de yer alan su yapıların imar türlerindeki dağılımının karşılaştırılması 216
Tablo 39. 1839-1848 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen su yapıları 216
Tablo 40. 1839-1848 yılları arasında Nefs-i Samsun'da konsolosluk binası olarak işlevlendirilen imar faaliyetleri 218
Tablo 41. 1848-1863 yılları arasında Canik Sancağı mutasarrıfları 224
Tablo 42. Arşiv belgelerine göre Nefs-i Samsun'da yer alan mahalleler (1830-1863) 235
Tablo 43. 1848'de ve 1863'te Nefs-i Samsun'da yer alan mahalleler 237
Tablo 44. 1848-1863 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen dini yapılar 243
Tablo 45. Nefs-i Samsun'da 1848'de ve 1863'te yer alan dini yapıların imar türlerindeki dağılımının karşılaştırması 244
Tablo 46. 1848-1863 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen eğitim-kültür-eğlence yapıları 245
Tablo 47. Nefs-i Samsun'da 1848'de ve 1863'te yer alan eğitim-kültür-eğlence yapılarının imar türlerindeki dağılımının karşılaştırması 245
Tablo 48. 1848-1863 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen su yapıları 246
Tablo 49. Nefs-i Samsun'da 1848'de ve 1863'te yer alan su yapıların imar türlerindeki dağılımının karşılaştırılması 249

Tablo 50. 1848-1863 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen endüstri/sanayi yapıları 250
Tablo 51. 1848-1863 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen ulaşım yapıları/altyapı 253
Tablo 52. 1848-1863 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen ticaret yapıları 253
Tablo 53. 1848-1863 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen kamusal yapılar 255
Tablo 54. 1848-1863 yılları arasında Nefs-i Samsun'da konsolosluk binası olarak işlevlendirilen imar faaliyetleri 256
Tablo 55. 1848-1863 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen kamusal açık alanlar 256
Tablo 56. Arşiv belgelerine göre Nefs-i Samsun'da yer alan mahalleler (1845-1870) 275
Tablo 57. 1863'te ve 1869'da Nefs-i Samsun'da yer alan mahalleler 277
Tablo 58. 1863-1869 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen dini yapılar 283
Tablo 59. Nefs-i Samsun'da 1863'te ve 1869'da yer alan dini yapıların imar türlerindeki dağılımının karşılaştırması 285
Tablo 60. 1863-1869 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen eğitim-kültür-eğlence yapıları 286
Tablo 61. Nefs-i Samsun'da 1863'te ve 1869'da yer alan eğitim-kültür-eğlence yapılarının imar türlerindeki dağılımının karşılaştırması 286
Tablo 62. 1863-1869 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen su yapıları 287
Tablo 63. Nefs-i Samsun'da 1863'te ve 1869'da yer alan su yapıların türlerindeki sayısal dağılımının karşılaştırılması 287
Tablo 64. 1863-1869 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen pazar ve çarşı yerleri 288
Tablo 65. 1863-1869 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ulaşım yapıları/altyapı 289
Tablo 66. 1863-1869 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen ticaret yapıları 292
Tablo 67. 1863-1869 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen kamusal yapılar 293
Tablo 68. 1863-1869 yılları arasında Nefs-i Samsun'da konsolosluk binası olarak işlevlendirilen imar faaliyetleri 297
Tablo 69. 1863-1869 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen kamusal açık alan 298
Tablo 70. 1869 Büyük Samsun Yangını sonrası Samsun'daki pazar alanları ve bu alanlara düzenlenen yolların toplam uzunluğu 310

Tablo 71. 1869 Büyük Samsun Yangını sonrası Mösyö Briyo'nun planında belirtilen yollar 311
Tablo 72. Samsun kazasının nüfusu (1869-1872) 315
Tablo 73. Arşiv belgelerine göre Nefs-i Samsun'da yer alan mahalleler (1872-1878) 321
Tablo 74. 1869'da ve 1876'da Nefs-i Samsun'da yer alan mahalleler 323
Tablo 75. 1869 Büyük Samsun Yangını'nda yanmış dini yapılar 335
Tablo 76. 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenmiş veya zarar görmüş dini yapılar 337
Tablo 77. Yeri tam bilinmediği için 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenip etkilenmediği bilinmeyen dini yapılar 340
Tablo 78. 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenmediği bilinen dini yapılar 341
Tablo 79. 1869-1876 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen dini yapılar 343
Tablo 80. 1869 Büyük Samsun Yangını'nda yanmış eğitim-kültür-eğlence yapıları 348
Tablo 81. 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenmiş veya zarar görmüş eğitim-kültür-eğlence yapıları 350
Tablo 82. Yeri tam bilinmediği için 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenip etkilenmediği bilinmeyen eğitim-kültür-eğlence yapıları 351
Tablo 83. 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenmediği bilinen eğitim-kültür-eğlence yapıları 352
Tablo 84. 1869-1876 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen eğitim-kültür-eğlence yapıları 353
Tablo 85. 1869 Büyük Samsun Yangını'nda yanmış su yapıları 355
Tablo 86. 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenmiş veya zarar görmüş su yapıları 356
Tablo 87. Yeri tam bilinmediği için 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenip etkilenmediği bilinmeyen su yapıları 359
Tablo 88. 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenmediği bilinen su yapıları 360
Tablo 89. 1869-1876 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen su yapıları 361
Tablo 90. 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenmiş veya zarar görmüş pazar ve çarşı yerleri 363
Tablo 91. Yeri tam bilinmediği için 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenip etkilenmediği bilinmeyen pazar ve çarşı yerleri 365
Tablo 92. 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenmediği bilinen pazar ve çarşı yerleri 365
Tablo 93. 1869-1876 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen pazar ve çarşı yerleri 366

Tablo 94. 1869 Büyük Samsun Yangını'nda yanmış ticaret yapıları 370
Tablo 95. 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenmiş veya zarar görmüş ticaret yapıları 371
Tablo 96. Yeri tam bilinmediği için 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenip etkilenmediği bilinmeyen ticaret yapıları 372
Tablo 97. 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenmediği bilinen ticaret yapıları 373
Tablo 98. 1869-1876 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen ticaret yapıları 373
Tablo 99. 1869 Büyük Samsun Yangını'nda yanmış kamusal yapılar 375
Tablo 100. 1869-1876 yılları arasında Nefs-i Samsun'da yıkılan kamusal yapılar 376
Tablo 101. 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenmiş veya zarar görmüş kamusal yapılar 376
Tablo 102. Yeri tam bilinmediği için 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenip etkilenmediği bilinmeyen kamusal yapılar 379
Tablo 103. 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenmediği bilinen kamusal yapılar 379
Tablo 104. 1869-1876 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen kamusal yapılar 381
Tablo 105. 1869-1876 yılları arasında Nefs-i Samsun'da faaliyette olan konsolosluklar 385
Tablo 106. 1869-1876 yılları arasında Nefs-i Samsun'da faaliyette olduğu bilinmeyen konsolosluklar 385
Tablo 107. 1869-1876 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen kamusal açık alanlar 385
Tablo 108. 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenmiş veya zarar görmüş kamusal açık alanlar 387
Tablo 109. 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenmediği bilinen kamusal açık alanlar 388
Tablo 110. 1872-1904 yılları arası Samsun kazasına ait nüfus dağılımı 396
Tablo 111. Trabzon vilayet salnamelerine göre Samsun'da konsolos vekilliği açan ülkeler (1879-1904) 409
Tablo 112. Arşiv belgelerine göre Nefs-i Samsun'da yer alan mahalleler (1876-1908) 415
Tablo 113. 1876'da ve 1908'de Nefs-i Samsun'da yer alan mahalleler 419
Tablo 114. 1876-1908 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen dini yapılar 442
Tablo 115. 1876-1908 yılları arasında yandığı/yıkıldığı/restore edildiği için yeniden inşa edilen dini yapılar 445

Tablo 116. 1876-1908 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen eğitim-kültür-eğlence yapıları 463
Tablo 117. 1876-1908 yılları arasında Nefs-i Samsun'da eğitim-kültür-eğlence yapıları olarak işlevlendirilmiş imar faaliyeti 466
Tablo 118. 1876-1908 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen su yapıları 476
Tablo 119. 1876-1908 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen endüstri/sanayi yapıları 483
Tablo 120. 1876-1908 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen pazar ve çarşı yerleri 490
Tablo 121. 1876-1908 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tamamlanan ulaşım yapıları/altyapı 491
Tablo 122. 1876-1908 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen ticaret yapıları 500
Tablo 123. 1876-1908 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen kamusal yapılar 511
Tablo 124. 1876-1908 yılları arasında Nefs-i Samsun'da kamusal yapı olarak işlevlendirilmiş imar faaliyetleri 523
Tablo 125. 1876-1908 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen kamusal açık alanlar 524
Tablo 126. 1876-1908 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen anıtsal kent donatıları 528
Tablo 127. 1914'te Samsun şehir merkezinde yer alan bazı mahallelerdeki sokak isimleri 538
Tablo 128. Arşiv belgelerine göre Nefs-i Samsun'da yer alan mahalleler (1908-1923) 556
Tablo 129. 1908'de ve 1923'te Nefs-i Samsun'da yer alan mahalleler 557
Tablo 130. 1908-1923 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen dini yapılar 584
Tablo 131. 1908-1923 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen eğitim-kültür-eğlence yapıları 588
Tablo 132. 1908-1923 yılları arasında Nefs-i Samsun'da eğitim yapısı olarak işlevlendirilmiş imar faaliyetleri 596
Tablo 133. 1908-1923 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen su yapıları 597
Tablo 134. 1908-1923 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen endüstri/sanayi yapıları 599
Tablo 135. 1908-1923 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen pazar ve çarşı yerleri 601
Tablo 136. 1908-1923 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tamamlanan ulaşım yapıları/altyapı 602

Tablo 137. 1908-1923 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen ticaret yapıları 604
Tablo 138. 1908-1923 yılları arasında Nefs-i Samsun'da ticaret yapıları olarak dönüştürülen imar faaliyetleri 612
Tablo 139. 1908-1923 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen kamusal yapılar 612
Tablo 140. 1908-1923 yılları arasında Nefs-i Samsun'da kamusal yapı olarak işlevlendirilmiş imar faaliyetleri 616
Tablo 141. 1908-1923 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen kamusal açık alanlar 620
Tablo 142. Nefs-i Samsun'daki merkez mahalleler (1839-1923) 652
Tablo 143. Nefs-i Samsun'da yıkılan/yanan dini yapılar ve yeniden inşa edilenler (1839-1923) 658
Tablo 144. Nefs-i Samsun'da dönüşen dini yapılar (1839-1923) 659
Tablo 145. Nefs-i Samsun'da dini yapı olarak işlevlendirilen yapı (1839-1923) 659
Tablo 146. Nefs-i Samsun'da eğitim yapısı olarak işlevlendirilen yapılar (1839-1923) 662
Tablo 147. Nefs-i Samsun'da yıkılan/yanan eğitim-kültür-eğlence yapıları ve yeniden inşa edilenler (1839-1923) 662
Tablo 148. Nefs-i Samsun'da işlevlendirilen eğitim yapıları (1839-1923) 663
Tablo 149. Nefs-i Samsun'da yıkılan/yanan su yapıları ve yeniden inşa edilenler (1839-1923) 664
Tablo 150. Nefs-i Samsun'da yıkılan endüstri/sanayi yapıları ve yeniden inşa edilenler (1839-1923) 666
Tablo 151. Nefs-i Samsun'da hasar alan pazar ve çarşı yerleri ile yeniden düzenlenenler (1839-1923) 667
Tablo 152. Nefs-i Samsun'da yıkılan ulaşım yapıları ve yeniden inşa edilenler (1839-1923) 668
Tablo 153. Nefs-i Samsun'da yıkılan/yanan ticaret yapıları ve yeniden inşa edilenler (1839-1923) 670
Tablo 154. Nefs-i Samsun'da ticaret yapısı olarak işlevlendirilen yapılar (1839-1923) 670
Tablo 155. Nefs-i Samsun'da kamusal yapı olarak işlevlendirilen yapılar (1839-1923) 673
Tablo 156. Nefs-i Samsun'da yıkılan/yanan kamusal yapılar ve yeniden inşa edilenler (1839-1923) 674
Tablo 157. Nefs-i Samsun'da dönüşen kamusal açık alan (1839-1923) 675
Tablo 158. Nefs-i Samsun'da kaldırılan kamusal açık alanlar (1839-1923) 676

SEMBOLLER VE KISALTMALAR DİZİNİ

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
A.}DVN.	: Sadaret Divan Kalemi Evrakı
a.g.e	: adı geçen eser
a.g.m	: adı geçen makale
a.g.t	: adı geçen tez
A.}MKT.MHM.	: Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı
A.}MKT.UM.	: Sadaret Umum Vilayat Evrakı
B.	: Recep
BEO.	: Bab-ı Ali Evrak Odası
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
BCA	: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi
C.	: Cemaziyelahır
Ca.	: Cemaziyelevvel
Cad.	: Cadde
C.ML.	: Cevdet Maliye
cm	: Santimetre
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
D.BŞM.BNE.	: Bab-ı Defteri Bina Eminliği
Dr.	: Doktor
DH.EO.	: Dâhiliye Evrak Odası
DH.İD.	: Dâhiliye İdare
DH.MDK.	: Dâhiliye Matbuat-ı Dâhiliye Kalemi
DH.MKT.	: Dâhiliye Mektubi Kalemi
DH.MUİ.	: Dâhiliye Mubaberat-ı Umumiye İdaresi
HH.	: Hazine-i Hassa
H	: Hicri
HRT.h.	: Haritalar
HR.TO.	: Hariciye Nezareti Tercüme Odası

HR.SFR.3. : Hariciye Nezareti Londra Sefareti
İAK : İstanbul Atatürk Kitaplığı
İ.AZN. : İrade Adliye ve Mezahib
İ.DH. : İrade Dâhiliye
İ.DFE. : İrade Defteri Hakani
İ.MF. : İrade Maarif
İ.MMS. : İrade Meclis-i Mahsus
İ.MVL. : İrade Meclis-i Vala Evrakı
İ.ŞD. : İrade Şüra-yı Devlet
İSAM : İslam Araştırma Merkezi
KMMA : Konya Mevlena Müzesi Arşivi
km : kilometre
L. : Şevval
m : metre
M : Miladi
M. : Muharrem
Mah. : Mahalle
MF.MKT. : Maarif Nezareti Mektubi Kalemi
M. : Muharrem
MÖ : Milattan Önce
MS : Milattan Sonra
N. : Ramazan
NFS.d. : Nüfus Defterleri
nr. : Numara
No. : Numara
PLK.p. : Plan-Proje-Kroki Plan-Projeler
R : Rûmî
R. : Rebiülahır
Ra. : Rebiülevvel
S. : Safer
SAM-SEV : Samsun, Spor, Eğitim ve Tanıtma Vakfı
S.Ş.S. : Samsun Şer'iyye Sicili
Sok. : Sokak

Ş.	: Şa’ban
ŞD.	: Şüra-yı Devlet
T.	: Ticaret, Nafia, Ziraat, Orman, Maadin Nezaretleri
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TCDD	: Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları
T.V.S.	: Trabzon Vilayet Salnamesi
UChicago	: The University of Chicago
UWM	: The University of Wisconsin-Milwaukee
vd.	: ve diğerleri
Vr.	: Varak
yy.	: yüzyıl
Y.PRK.UM.	: Yıldız Parekende Umumi
Z.	: Zilhicce
Za.	: Zilka’de

1. GENEL BİLGİLER

1.1. Giriş

"Kent toplumsal nedenlerle meydana gelen mekânsal bir oluşum değil,
mekânsal olarak şekillenmiş toplumsal bir oluşumdur."[1]
David Frisby

Şehirler başlangıçta avcılık ve tarım temelli biçimlenmişken, zaman içinde nüfus artışıyla birlikte yerleşim bölgelerini genişleterek ekonomik ve kültürel merkezlere dönüşmüşlerdir (Özdeniz, 2015). Ekonomik, kültürel ve sosyal birikimlere sahip şehirlerin yaşadığı bu dönüşümler/değişimler fiziksel yapıya da yansımış (Bilici, 1991), şehrin topografik ve coğrafik özellikleri, siyasi ilişkileri, demografik yapısı, yaşadığı toplumsal olaylar, ekonomik faaliyetler, Avrupa pazarı ile kurduğu ekonomik ilişkiler, aldığı göçler, imar ve iskân faaliyetleri, ulaşım ağları, geçirdiği afetler, salgın hastalıklar vb. etkenler şehirlerin fiziksel değişimi/dönüşümünü tetikleyen dinamikler arasında önemli bir yer tutmuştur (Kiper, 2015; Dörtok Abacı, 2005).

Söz konusu dinamikler şehirlerin yerleşim alanlarını da etkilemiş, fiziksel biçimlenmesinde önemli rol oynamıştır. Sosyo-ekonomik ve kültürel birikimler şehirlerin fiziksel dönüşümünü etkileyen dinamiklerle yakından ilişkilidir (Bilici, 1991) ve Nefs-i Samsun'un fiziksel dönüşümünü inceleyen bu çalışma için de ilk yerleşimcilerden 19. yüzyıla kadar sahip olduğu tarihi birikimler şehrin fiziksel dönüşümünü anlamak açısından oldukça önemlidir.

Samsun'daki ilk yerleşimin izleri yaklaşık altı bin yıl önceye dayanmaktadır. Şehrin bu ilk sakinleri MÖ 3500'lü yıllarda Nefs-i Samsun'un güneybatısındaki Mert Irmağı'na yakın bir bölgeye yerleşen Gaşkalar'dır. Sonrasında sırası ile Etiler, Frigler, Kimmerler ve İskitler bölgeye yerleşmiştir. MÖ 562'de denizci kavimlerinden Miletliler ise Nefs-i Samsun'un kuzeybatısındaki Amisos'ta koloni kurmuşlardır. Amisos zaman içinde Perslerin, Makedonya kralı Büyük İskender'in, Pontus Kralı VI. Mithridates'in, Roma

[1] Frisby, D. (2001). Cityscapes of Modernity: Critical Explorations. Cambridge: Polity Press, s. 248'den aktaran: Durhan, Ö. S. (2009). Erken Cumhuriyet İstanbul'unda Kentsel Değişim (1928-1950). Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, s. 392.

İmparatorluğu'nun ve Bizans'ın eline geçmiştir. MS 12. yüzyılda bölgeye gelen Selçuklular Bizans hâkimiyetindeki Amisos'u fethetmek için yerleşimin güneydoğusunda yakın bir mesafede, deniz kenarında bir garnizon şehir kurmuşlardır. Türkler tarafından ilk defa bir deniz kenarında kurulan bu şehir Amisos'u fethedememiş, ancak zamanla düzenli bir yerleşim haline gelerek 'Müslüman Samsun' adını almıştır. Bölgenin diğer yerleşimi Amisos ise zaman içinde 'Gâvur Samsun' olarak anılmaya başlamış, bu iki yerleşim yaklaşık 250 yıl aynı bölgede birlikte yaşamış ve Müslüman Samsun Gâvur Samsun'dan ticaret yapmayı öğrenmiştir. Bu nedenle Müslüman Samsun yerleşiminin biçimlenmesinde ticaret başlıca dinamikler arasında yer almıştır (İpek, 2013; Tellioğlu, 2013). Müslüman Samsun yerleşimi Türkler arasında sırasıyla Selçuklular, İlhanlılar ve Candaroğulları hâkimiyetine geçmiş (Tellioğlu, 2013), 15. yüzyılda ise Osmanlılar tarafından tamamen ele geçirilmiştir (Beşirli, 1993). Gâvur Samsun yerleşimcileri ise Osmanlı hâkimiyetine girmek yerine kendi yerleşimlerini yakmış ve bölgeden ayrılmışlardır (Tellioğlu, 2014). Yangın nedeniyle Gâvur Samsun kullanılamaz hale gelmiş, Müslüman Samsun yerleşimi ise Canik Sancağı'nın merkezi olmuştur (İpek, 2013).

Osmanlı topraklarına 15. yy.da dâhil olan Müslüman Samsun yerleşiminde, 18. yy.ın son çeyreğine kadar Karadeniz'in bir iç deniz olması nedeniyle hem nüfus hem de ticaret gerilemiş, bu durum aynı zamanda yerleşimin gelişmesini de etkilemiştir (Uzuneminoğlu, 1993). 17. yy.da yaşanan Kazak ve Abaza saldırıları ile Celali hareketleri de Samsun'un nüfusunu etkileyerek gelişmesini durdurmuştur (Karagöz, 2006; İpek, 2006b). Ancak bu durum 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile değişmiş, Kırım'ın Rusya egemenliğine girmesi ve Karadeniz'deki kapalılığın sona ermesiyle 18. yüzyılın sonlarından itibaren yerleşim gelişmeye başlamıştır (Kuş, 2015; Serbestoğlu, 2019).

1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı ve getirdiği yenilikler 19. yy.da diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Samsun'da da fiziksel değişimin yaşandığı dönemin başlangıcı olmuştur (Gençer, 2012). Tanzimat'ın ilanının yanı sıra 19. yy.da modern sanayinin gelişmesi, buharlı gemilerin kullanımı ve dünya ekonomisindeki gelişmelerle birlikte ticari artış şehir merkezindeki değişimin yönünü ve boyutunu etkilemiştir (Özdeniz, 2015). Şehrin 1869 yılında geçirdiği büyük yangın (Büyük Samsun Yangını) da şehir merkezindeki dönüşümü etkileyen diğer bir dönemin başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Yangın şehrin fiziki yapısını derinden etkilemiş olsa da ticari potansiyele sahip olan şehir hızlıca yenilenmiş (Dığıroğlu, 2011b), yangın sonrası ilk defa bir taşra şehrine planlama yapılmıştır (Erler, 2007).

Yarım asır boyunca Osmanlı hâkimiyetinde kalan Samsun şehri 19. yüzyıla gelindiğinde gerek coğrafi konumu nedeniyle transit ticaret merkezi olarak önem kazanması, gerekse yaşadığı siyasi olaylar, demografik gelişmeler, sosyo-ekonomik oluşumlar, toplumsal olaylar, yangınlar, aldığı göçler sonucunda fiziksel olarak gelişmiş ve dönüşmüştür (Arı, 1991; Özcan, 2018). 19. yy.daki bu değişimin önceki yıllara göre dramatik boyutlarda olduğu dikati çeker. Bu belirgin değişim Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar da sürmüş, bu yıllardan sonra ise değişen dinamiklerin de etkisiyle fiziksel dönüşümün niteliği farklı bir güzergâhta evrilmiştir.

1.2. Amaç ve Kapsam

Bu çalışmanın temel amacı Osmanlı dönemi Nefs-i Samsun'unun Tanzimat'ın ilanından Cumhuriyet'e kadar geçen zamanda hiçbir dönemde yaşanmayan fiziksel yapısındaki dramatik değişimin/dönüşümün izlerini bütün dinamikleri ile ortaya koymak ve nedenlerini anlamaya çalışmaktır. 1839-1923 yılları arasıyla sınırlandırılan bu monografik çalışmada şehir merkezi ve çeperlerindeki dönüşüm/değişim incelenmiştir.

Şehirdeki fiziksel dönüşümün dramatik boyutlarda yaşandığı iki kırılma noktasından bahsedilebilir. Bunlar; 1839 Tanzimat'ın ilanı ve 1869 Büyük Samsun Yangını'dır. Ancak çalışmada şehrin fiziksel gelişiminin daha anlaşılabilir olması için kronolojik sınırlar dâhilinde şehir 6 alt döneme ayrılarak incelenmiştir. Bu doğrultuda 1839-1923 yılları arasında Nefs-i Samsun'un fiziksel dönüşümüne etki eden dramatik kırılma noktaları içinde yer alan 6 alt döneme ait siyasi, demografik, ekonomik yapıyla fiziki yapı arasında çoklu ilişkiler kurulmuş, dönüşümün niteliği bütüncül olarak ele alınmaya çalışılmıştır.

Amisos yerleşimini fethetmek için deniz kenarında 12. yy.da garnizon şehir olarak kurulan Samsun, zaman içinde küçük bir iskele kasabası yerleşimi haline gelmiştir. 15. yy.da Osmanlı hakimiyetine geçmesiyle Canik Sancağı'nın idari merkezi olmuş, 18. yy.ın ortalarına kadar kasaba hüviyetinde kalmıştır (Beşirli, 1993; Uzuneminoğlu, 1993). 19. yy.da Osmanlı Devleti devlet yapısındaki durağanlığının önüne geçmek için idari reformlar başlatmış, 1839'da Tanzimat Fermanı ile başlayan reformları 1856 Islahat Fermanı, 1876 I. Meşrutiyet ve 1908 II. Meşrutiyet'in ilanı takip etmiştir. I. Meşrutiyet'in ilanı ile ilk anayasanın yürürlüğü girmesi ve II. Meşrutiyet'in ilanı ile de devlet ve toplum arasında değişimler yaşanmıştır. 19. yy.da sanayi alanındaki gelişmeler ve Karadeniz'in kapalılığının sona ermesi ile şehirde ticari artış gözlemlenmiştir. Bu durum toplumun farklı fonksiyonlara

sahip yapılara ihtiyaç duymasına neden olarak şehrin fiziksel yapısında köklü değişimler meydana getirmiştir. Bu yüzyılda yaşanan toprak kayıpları sonrasında yaşanan göç hareketleriyle ilişkili olarak fiziksel değişimler de gözlemlenmiştir (Ertuğrul, 2009; Gençer, 2012; Karabulut, 2016). Sonuçta 19. yy.da hem Tanzimat'ın ilan edilmesi hem de ticaretin gelişmesi ile şehrin fiziksel gelişimi paralellik göstermiştir (Beşirli, 1993; Uzuneminoğlu, 1993; Gençer, 2012). Tarihi boyunca stratejik bir konumda yer alan Nefs-i Samsun da 19. yy.da çevresindeki yerleşimlerin idari merkezi olmasının yanı sıra ticaret merkezi haline gelmesiyle de fiziksel dönüşümü önceki dönemlere göre daha dramatik boyutlarda yaşamıştır. Bu nedenle bu çalışmada fiziksel dönüşümün izlerinin sürülmesi Tanzimat'ın ilanı ile başlatılmış ve Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar takip edilmiştir. Cumhuriyet'le birlikte şehirlerin dönüşümü farklı dinamikleri barındırması nedeniyle çalışma Cumhuriyet'in ilanıyla sonlandırılmıştır.

1839 Tanzimat Fermanı ile başlayan ve Cumhuriyet'in ilanına kadarki kronolojik aralığı inceleyen bu çalışma literatürde yer alan modern araştırmalar, ulaşılan arşiv belgeleri, yapılan sözlü tarih görüşmeleri ve gözlemlerin el verdiği ölçüde ortaya koyulmuş, çok katmanlı ve boyutlu bir dönüşüm okuması olarak bütüncül bir şekilde ele alınmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda ilk olarak Tanzimat ile başlayan fiziksel dönüşümün izlerini sürmek için şehrin Tanzimat öncesi tarihsel arka planı ve mevcut fiziksel yapısı ortaya çıkarılmıştır. Çalışmanın kronolojik aralığı çerçevesinde belirlenen 6 alt dönem siyasi, demografik, ekonomik ve fiziki süreçlerle ilişkilendirilerek değerlendirilmiş ve değişimin yansımaları haritalar, grafikler ve tablolar aracılığı ile görselleştirilmiştir. Dönemler arasında eş zamanlı karşılaştırmalar yapılarak fiziksel dönüşüm bütün unsurları ile ele alınmaya çalışılmıştır.

Samsun şehir merkezinin 1839-1923 yılları arasındaki fiziksel dönüşümünü tüm boyutları ile ortaya koymak amacıyla aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

- Tanzimat'ın ilan edilmesi ile Samsun şehrinde neler yaşanmıştır? Tanzimat'ın şehirdeki fiziksel yansıması ne zaman, nasıl ve ne şekilde başlamıştır?
- Samsun'u Karadeniz'in başlıca ticaret merkezi haline getiren dinamikler nelerdir? Dinamiklerin şehir fiziksel gelişimine etkisi nasıl olmuştur?
- 1869 Büyük Samsun Yangını ve sonrasındaki gelişmeler şehir merkezini nasıl etkilemiştir? Yangının şehrin fiziksel gelişimdeki etkileri neler olmuştur?
- I. Meşrutiyet'in ilanı sonrası şehir merkezindeki fiziksel dönüşüm neden, nasıl ve ne yönde gerçekleşmiştir?

- II. Meşrutiyet'in döneminde yaşanan olayların Samsun şehrinin fiziksel yapısına yansıması nasıl olmuştur?
- 1839-1923 yılları arasında şehir merkezinin dönüşümünde etkili olan başlıca unsurlar nelerdir? Mekânsal sınırlar nasıl, ne yönde ve neden değişmiştir?

1.3. Yöntem

Samsun şehir merkezinin fiziksel dönüşümünün incelendiği bu çalışmada modern araştırmalar ve birincil kaynaklar üzerinden şehrin fiziksel dönüşüm aşamalarını ortaya koymaya yönelik nicel ve nitel bir sürecin beraber izlendiği bir araştırma yöntemi kullanılmıştır. Söz konusu yöntem altı adımdan oluşmaktadır (Tablo 3).

- Kaynaklara Erişim:

İlk olarak belirlenmiş konu, amaç ve kapsam çerçevesinde detaylı bir literatür araştırması yapılmış, konu ile ilgili tüm modern araştırmalara ve birincil kaynaklara ulaşılmıştır.

Bu çerçevede şehrin sosyal, kültürel, ekonomik, demografik ve siyasi durumunun saptanması, imar faaliyetlerinin ve türlerinin belirlenmesi için modern ve birincil kaynaklardaki (arşiv kayırları, haritalar, gravürler, resimler, fotoğraflar, kartpostallar, şer'iyye sicilleri, seyahatnameler, konsolosluk raporları, vakfiyeler, gazeteler, salnameler vb.) bilgiler toplanmıştır. Bahsi geçen bu kaynakların tespit ve temin edilebilmesi amacıyla çeşitli kütüphanelerde, devlet kurumları ve arşivlerinde araştırmalar yapılmıştır. Bu doğrultuda Samsun Gazi İl Halk Kütüphanesi'nde, Samsun Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde, Samsun İlkadım Belediyesi İmar İşleri'nde, Samsun Büyükşehir Belediyesi İmar İşleri'nde, Samsun Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kurulu'nda, Samsun Kültür ve Turizm Bakanlığı'nda, Samsun Tapu ve Kadastro 10. Bölge Müdürlüğü Arşivi'nde, Samsun Kent Müzesi'nde, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde, Samsun İtfaiye Daire Başkanlığı'nda, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde, Amasya Yazma Eserler Kütüphanesi'nde, Talat Öncü Özel Kütüphanesi'nde, Karadeniz Teknik Üniversitesi Ahmet Faik Barutçu Kütüphanesi'nde, İstanbul Atatürk Kitaplığı'nda, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde, Vehbi Koç Araştırmaları ve Uygulama Merkezi Arşivi'nde, T.C. Cumhurbaşkanlığı Millet Kütüphanesi'nde, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın Milli Kütüphanesi'nde konu ile ilgili çalışmalar temin edilmiştir. Bu araştırmalara ek olarak kurumların dijital arşivleri ile yurt içi ve yurt dışına ait dijitalleştirilmiş kütüphanelerden

bilgisayar aracılığı ile tarama yapılmıştır. Bu doğrultuda dijital platformlarda kaynaklara erişim sağlayan Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi Açık Erişim Sistemi'nde, T.C. Cumhurbaşkanlığı Millet Kütüphanesi'nde, American Geographical Society Library'de, University of Wisconsin-Milwaukee Libraries'te, Bibliothèque Nationale de France-Gallica'de, The New York Public Library-Digital Collections'nda, The University of Chicago Library'de, SALT Araştırma arşivlerinde, Vehbi Koç Araştırmaları ve Uygulama Merkezi'nin dijital koleksiyonunda, Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde, Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı'nın Ulusal Tez Merkezi'nde, Milli Kütüphane'nin dijital koleksiyonunda, T.C. Milli Savunma Bakanlığı Harita Genel Müdürlüğü sitesinde, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'ndaki Osmanlı ile Cumhuriyet Arşivi'nde, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar'da, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde, Dil ve Etimoloji Kütüphanesi olan TURUZ'da, Türkiye Diyanet Vakfı Araştırma Merkezi İslam Araştırma Merkezi'nin (İSAM) Kütüphanesinde, ACADEMİA'dan, Türkiye'de yayınlanan akademik dergilerin (Dergi Park, idealkent, Belleten vb.) sitelerinden konu ile ilgili belgeler, tezler, makaleler, kitaplar, kitap bölümleri, bildiriler tespit ve temin edilmiştir.

- İmar Faaliyet Tablolarının Oluşturulması:

Bu adımda incelenen kaynaklardan elde edilen tüm bilgiler değerlendirilmiş ve çalışma kapsamı içinde şehirde gerçekleştirilen tüm imar faaliyetleri tespit edilmiştir. Ardından imar faaliyetlerinin isimleri, konumları, ne zaman inşa edildikleri ya da bahsinin geçtiği yıllara dair bilgiler kronolojik olarak sıralanarak tablolaştırılmıştır. Elde edilen sonuç tablosu ile literatürden elde edilen bilgiler sentezlenmiş, belirlenen 6 döneme ait 6 adet imar faaliyetleri tablosu oluşturulmuştur. Ayrıca şehrin fiziksel dönüşümden bahsedebilmek için 1839 yılında şehrin mevcut fiziki yapısına ait imar faaliyetleri tablosu da hazırlanmıştır. Hazırlanan toplam 7 adet imar faaliyetleri tablosu imar türlerine göre tasnif edilmiş, şehrin her dönemine ilişkin fiziksel dönüşümünü görselleştirmek amacıyla bu tablolardan elde edilen verilerle dönemlere ait imarların sayısal grafikleri (nicel) ve ölçekli haritaları üretilmiştir. İmar tablolarında sırasıyla imarın adı, inşa tarihi ya da bahsinin geçtiği yıl-dönem ve konumu olmak üzere üç bilgiye yer verilmiştir. Tablolar hazırlanırken karşılaşılan sorunlar ve çözümler aşağıda özetlenmiştir.

- İmar faaliyetlerinin isimleri kaynaklarda geçtiği şekilde ifade edilmiş, birden fazla ismi varsa tümü yazılmıştır.

- İnşa tarihi bilinmeyen yapılar için eldeki kaynaklar ışığında muhtemel yüzyıl, dönem ya da bahsinin geçtiği yıl dikkate alınmıştır. Bu tür imar faaliyetleri tabloya dönemsel olarak yerleştirilmiştir.
- İnşa tarihi ya da dönemi belirlenemeyen yapıların ise "İnşa Tarihi/Dönemi" adlı satırına '-Bilinmiyor-' ibaresi yazılmıştır.
- Yıkıldığı belirlenmiş imar faaliyetleri yıkıldığı dönemden itibaren tablolarda yer almamıştır. Bu yapılar yıkıldığı dönem itibariyle hem imar grafiklerinden hem de ölçekli haritalardan kaldırılmıştır.
- İmar faaliyetinin konumuna bahsinin geçtiği kaynakta belirtilmiş olan konum işlenmiştir. Ancak kimileri konumları kaynaklarda Nefs-i Samsun, Medine-i Samsun, Mahruse-i Samsun gibi çok genel ifade ile belirtilmeleri nedeniyle imar faaliyetinin tam yeri ya da mahallesi tespit edilemediği için haritalarda yer verilmemiştir.
- İmar faaliyetinin konumu bilinmiyorsa / tespit edilmemişse "Konumu" adlı satırına '-Bilinmiyor-' ibaresi yazılmıştır.
- İmar faaliyetlerinde konumu tam olarak saptanamayan ve bu nedenle de haritalarda yer almayan imarlar tablolarda gri dolgulu olarak renklendirilmiştir.
- Zaman içinde genişletilen ya da aynı yerde yenisi inşa edilen imar faaliyetleri için ayrı bir satır açılmıştır.
- Bazı yapıların zaman içinde farklı şekilde işlevlendirilmesi (konsolosluk, okul, hastane vb.) durumunda ise bu imarlar için çalışma metninde 'işlevlendirilmiş imar faaliyetleri' olarak ayrı bir tablo oluşturulmuştur. Örneğin eğitim yapısı olarak inşa edilen bir yapı, bir dönem sağlık yapısı (hastane vb.) olarak kullanılmış ise çalışmanın ilgili bölümünde 'işlevlendirilmiş imar faaliyetleri' tablosunda yer alarak metinsel olarak da ifade edilmiştir. Yapının mevcut varlığı devam ettiği için ölçekli haritalarda yer almaya devam etmiştir. İşlevlendirilmiş yapılar konut ise yerleri tam belirlenmiş olsa dahi tablolarda ve ölçekli haritalarda yer almamış,[2] fakat metinsel olarak ilgili dönemde bahsedilmiştir.
- I. ve II. Meşrutiyet dönemlerinde açılan eğitim yapıları eğer mevcutta var olan bir yapı içinde açılmış ise ilgili bölümde 'işlevlendirilmiş imar faaliyetleri' adı altında tablo oluşturulmuştur. Bu yapılar yeni inşa edilmediği için imar grafiklerinde ve

[2] Fiziksel değişimin incelendiği bu çalışmadaki imar faaliyetleri tablosu mevcutta olan veya inşa edilen konutlardan bağımsız olarak ele alınmıştır.

ölçekli haritalarda yer almamıştır. Bahsi geçen okullar dönem koşulları gereği birden fazla bina değiştirmiş ise bundan metin içinde bahsedilmiştir.

- Bazı eğitim yapılarının zaman içinde hem isminin değişmesi hem de ilkokuldan liseye dönüştürülmesi durumunda da konumu değişmediği ve yeni bir bina inşa edilmediği için aynı sütunda yer almış, adının değişiminden metin içinde ilgili bölümde bahsedilmiştir.
- Bazı yapılar aynı yerde veya yakınında yeniden yapılmak üzere yıkılmış ve inşa edilmiş ise tablolarda en son yapıldığı döneme eklenmiştir.
- Oluşturulmuş imar faaliyetleri tablolarında bir imar faaliyetinin inşasına başlandığı dönem ile bitirildiği dönem farklı ise inşası tamamlandığı yıldaki döneme ait tabloya eklenmiştir. İnşaata başlandığı döneme ilişkin metinlerde ise bu imar faaliyetinden bahsedilmiştir. Örneğin Duhan Çarşısı'nın 1864 yılında inşasına başlanmış, ancak tamamlanması 1869 Büyük Samsun Yangını sonrasında gerçekleştiği için bu döneme ait tabloda yer almış, bir önceki dönem olan Ali Rıza Paşa döneminde yapının inşasının başladığı ifade edilmiştir.

1869 Büyük Samsun Yangını sonrası 1876 yılına kadar olan imar türlerine ait sayısal değerler ise bu çalışmada aşağıdaki kabuller çerçevesinde oluşturulmuştur. Bunlar;

- Yangın sonrası, yangın alanı içinde olduğu belirlenen yapılar arşivde veya literatürde yangından dolayı harabe haline geldiği veya yandığı ifade edilmiş ise "1869 Büyük Samsun Yangını'nda yanmış yapılar" ibaresiyle tablolara işlenmiştir.
- Yangından dolayı harabe olduğu bilinen bir yapının yakınında ya da yanında olan yapıların da harabe olduğu varsayılarak "1869 Büyük Samsun Yangını'nda yanmış yapılar" ibaresiyle tablolara eklenmiştir.
- Yangının yayıldığı alanın tam sınırlarını çizmek o döneme ait belgeler ve literatürde yer alan bilgiler doğrultusunda olası değildir. Ancak yangının etki ettiği tahmini sınırlar kaynaklar dâhilinde belirlenmeye çalışılmıştır (Şekil 128). Yangının etkilediği alanın içinde olduğu tespit veya tahmin edilen bazı yapıların literatürde yandığı veya yangın sonrası yeniden inşa edildiğine dair bir bilgi olmadığı için bu yapılar yangından etkilenmiş veya zarar görmüş yapılar arsında yer almıştır. Bir başka deyişle, bu yapılar bu ve sonraki dönemlerde yıkıldığına dair bir belge buluncaya kadar tablolarda yer almaya devam etmiştir. Yeniden inşa yerine tamir edilebilecek durumda olduğu düşünülen bu yapılar "1869 Büyük Samsun

Yangını'ndan etkilenmiş veya zarar görmüş yapılar" ifadesiyle tablolara işlenmiştir.

- Yangın, kale içinde yer alan tüm alanları etkilemişken (İç Kale hariç), kale altında (kale eteklerinde) sadece Pazar, Hançerli ve Sadi Bey Mahallerinin kaleye yakın bölgelerini etkilemiştir. Dolayısıyla mahallelerin dış çeperlerine kadar yangının etkili olup olmadığı kesin değildir. Bahsi geçen mahallelerin dış çeperinde olduğu bilinen ve konumu bilinmeyen yapıların yangından etkilenip etkilenmediğine dair yangın sonrasında arşivde veya literatürde bilgi yok ise "Yeri tam bilinmediği için 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenip etkilenmediği bilinmeyen yapılar" ifadesiyle tablolara eklenmiştir.
- Tam yeri bilinen veya bilinmeyen, ancak yangın alanında olmadığı kesin olan yapılar da "1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenmediği bilinen yapılar" ifadesiyle tablolara işlenmiştir.
- Yangın sonrası yok olan yapıların aynı yerde veya planlanan yollardan dolayı eski yerinin yakınında yeniden inşa edilenler ve bu dönem içinde ilk defa inşa edilen veya tespit edilen yapılar ise "1869-1876 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen yapılar" ifadesiyle tablolara eklenmiştir.
- Yangından bağımsız olarak bu dönem içinde yenisi yapılmak üzere yıkılan yapılar ise "1869-1876 yılları arasında Nefs-i Samsun'da yıkılan yapılar" ifadesiyle tabloya işlenmiştir.

Bahsi geçen imar faaliyetleri metinde 'Fiziki Yapı' bölümünün alt başlığı olan 'İmar Faaliyetleri' başlığında verilmiştir. Mevcut şehir dokusunun saptandığı '1808-1839 I. Hazinedarzadeler Dönemi'nde tüm imar faaliyetleri tablolaştırılmış, ancak dönüşümün gözlemlendiği 6 dönemdeki 'İmar Faaliyetleri' başlığı altında sadece o dönemde yapılmış uygulamalar tablolarda verilmiştir. Böylece imar faaliyetleri tablolarında sadece o dönem sonundaki imarların sayısı ifade edilmiştir. Örneğin bir imar faaliyeti aynı dönem içinde inşa edilmiş ve yıkılmış ise imar türlerinin sayısal dağılım grafiğinde veya haritalarda yer almamıştır. Ancak imar faaliyetleri tablosunda yer almış ve metin içinde bundan bahsedilmiştir.

Yıkılmış/yanmış/ortadan kaldırılmış yapılar için ise imar faaliyetleri tablosundaki satır gri yazı rengine dönüştürülmüştür. Ayrıca imar faaliyetleri sayılarının ifade edildiği en sol sütundaki 'No.' bölümü de boş bırakılmıştır. Böylece o yapının o dönemde artık mevcut olmadığı, fiziksel yapı içinde yer almadığı anlaşılır kılınmaya çalışılmıştır. Sonuç olarak

yıkılan yapılar tablolarda yer almaya devam etmiş, ancak imar faaliyetlerinin sayısal grafiğinde yer almamıştır.

İmar Faaliyetleri tablosundaki imar uygulamaları incelenen kaynaklardan elde edilen bilgiler ışığında hazırlanmıştır. Ulaşılamayan ya da tespit edilememiş belgelerin olabileceği, imar faaliyetlerine ait tabloların ulaşılan kaynakların tanıdığı imkanlar dâhilinde oluşturulduğu akıldan çıkarılmamalıdır.

Çalışma kapsamında 7 adet imar faaliyeti tablosu oluşturulmuş, bu tablolar imar faaliyetleri türlerine göre (dini, ticari, kamusal vb.) sınıflandırılmıştır. Ölçekli haritalara işlenen veya sayısal grafiklerde gösterilen bu imar türleri simgeledikleri renklerle ifade edilmiştir. Buna göre inşa edildiği ya da bahsinin ilk kez geçtiği döneme ait ölçekli haritada imar türleri simgelendikleri renklerle büyük daire şeklinde gösterilmiş, bir önceki döneme ait yapılar ise gri küçük daire olarak belirtilmiştir. Bu şekilde o dönemde hangi yapı türlerinin şehrin hangi bölgesinde yoğunlaştığı saptanmıştır. Tablo 1'de imar türlerinin dağılımı, kategorileri ile harita ve sayısal grafiklerdeki simgeledikleri renklerle verilmiştir. Belirlenen toplam 10 adet imar türü dini yapılar, eğitim-kültür-eğlence yapıları, su yapıları, endüstri/sanayi yapıları, pazar ve çarşı yerleri, ulaşım yapıları/altyapı, ticaret yapıları, kamusal yapılar, kamusal açık alanlar ve anıtsal kent donatıları olarak tablolardaki yerini almıştır (Tablo 1).

Tablo 1. İmar faaliyetlerinin türleri ve simgeledikleri renkler

İmar Faaliyetlerinin Türleri ve Simgeledikleri Renkler	
İmar Türleri	
Dini Yapılar	Mescit Cami Türbe Kilise Diğer (zaviye, tekke, mevlevihane vb.)
Eğitim-Kültür-Eğlence Yapıları	Mektep Medrese İlkokul/İdadi Kütüphane Tiyatro-Sinema Diğer (lise, ortaokul, hipodrom vb.)
Su Yapıları	Hamam Çeşme
Endüstri/Sanayi Yapıları	Tersane Fabrika İmalathane
Pazar ve Çarşı Yerleri	Pazar yeri Çarşı Arasta
Ulaşım Yapıları/Altyapı	Liman Fener İskele Köprü Şose, karayolu vb.
Ticaret Yapıları	Bedesten Han Banka Otel
Kamusal Yapılar	Belediye Hükümet konağı Hastane Konsolosluk Karakol Gümrük binası Diğer (kale, tersane, kışla, cephane, mahkeme binası, telgrafhane vb.)
Kamusal Açık Alanlar	Mezarlık Meydan Park Plaj
Anıtsal Kent Donatıları	Saat Kulesi

- Değerlendirme Parametreleri ve Kronolojik Aralıkların Belirlenmesi:

İmar faaliyeti tabloları ve literatürden elde edilen bilgiler sonucunda çalışmanın kronolojik sınırları dâhilinde şehrin 6 döneme bölünerek incelenmesi uygun görülmüştür (Tablo 2). Belirlenen dönemlerin gerek kendi içindeki gerekse dönemler arasındaki fiziksel dönüşümünün anlaşılması için dönüşümde etkili olan belli başlı dinamikler incelenmiş; şehrin 'İdari Yapı', 'Demografik Gelişme ve Nüfus Yapısı', 'Ekonomik / Ticari Yapı' ve 'Fiziki Yapı' çerçevesinde irdelenmesinin sürecin anlaşılmasına önemli katkılar vereceği anlaşılmıştır. Bunun yanında 'Fiziki Yapı'nın ise tüm dönemler dikkate alınarak şehre özgü 4 alt başlıkta irdelenmesinin de uygun olacağı kanaatine varılmıştır. Bu başlıklar 'Mahalleler', 'Şehir İçi ve Şehir Dışı Ulaşım ile Çıkmaz Sokaklar', 'Yeşil Alanlar ile Sazlık, Bataklık ve Kumsal Alanlar' ve 'İmar Faaliyetleri'dir.

Her şeyden önce belirlenen kronolojik aralıkta (1839-1923) Nefs-i Samsun'un fiziksel dönüşümünden bahsedebilmek için çalışmanın kronolojik başlangıcı olan Tanzimat'ın ilanından önce şehrin fiziki yapısını ortaya koymak gerekmiştir. Bu doğrultuda Tanzimat öncesi idari yönetimi elinde bulunduran Hazinedarzâde ailesinin Samsun'da yönetimi ele aldığı 1808 yılı bu dönemin başlangıcı olarak kabul edilmiş, bu ilk dönem '1808-1839 I. Hazinedarzadeler Dönemi' olarak adlandırılmıştır.

Nefs-i Samsun'un fiziki yapısının sistematik olarak irdeleneceği ilk dönem '1839-1848 Tanzimat ve II. Hazinederzadeler Dönemi'dir. Bu dönem, Tanzimat'ın ilanı ile Hazinedarzade ailesinin yönetimi bıraktığı 1848 yılları arasına işaret eder. Bu süreçte şehirde yaşanan idari, demografik, ekonomik olaylar yanında bu dönemde inşa edilmiş, yıkılmış ya da varlığını devam ettiren imar faaliyetleri tespit edilmiş ve imar tablosuna işlenmiş, bir önceki dönemle kıyaslanmıştır. Tanzimat'ın ve Hazinedarzâde ailesinin Samsun'a imar faaliyeti bağlamında etkisinin boyutu, şehrin gelişimine olan katkıları sorgulanmıştır.

Hazinedarzâdelerden sonra Canik Sancağı merkezden gönderilen mutasarrıf denilen mülki amirler tarafından idare edilmiş, sancak merkezinin Samsun kazası olması nedeniyle mutasarrıflar Samsun'dan sancağı yönetmiş, bu yönetim şekli Cumhuriyet dönemine kadar da sürmüştür (Kılıç, 2006). '1848-1863 Mutasarrıflar Dönemi' olarak adlandırılan bu dönem 1863 yılında Ali Rıza Paşa'nın Tanzimat teftiş memuru olarak şehre gelmesiyle sınırlandırılmıştır.

'1863-1869 Ali Rıza Paşa ve Sonrası Dönemi' olarak adlandırılan bir sonraki dönem ise Ali Rıza Paşa'nın 1863-64 yılı içerisinde gerçekleştirdiği teftişi, şehre etkilerini ve

sonrasında şehrin yaşadığı en önemli kırılma noktalarından birisi olan 1869 Büyük Samsun Yangını'na kadar olan süreci kapsamaktadır.

1869 yılında Süleyman Paşa Medresesi'nde çıkan büyük yangının kısa sürede geniş bir alana yayılması ve şehrin merkezinde büyük hasarlara neden olması şehrin fiziki yapısında önemli değişiklikleri de beraberinde getirmiştir. Bu dönem 1876 yılında I. Meşrutiyet'in ilanına kadarki süreci ele almış ve '1869-1876 Büyük Samsun Yangını ve Sonrası Dönemi' olarak adlandırılmıştır. Yangın sonrası şehrin genel durumu, şehri nasıl etkilediği, yangının ardından ne tür faaliyetler yürütüldüğü tartışılmıştır.

'1876-1908 I. Meşrutiyet Dönemi' olarak isimlendirilen periyot ise iki meşrutiyet arasındaki dönemi kapsar. 1876 yılında ilan edilen ilk meşrutiyetin şehirde ne tür idari, demografik, ekonomik ve fiziki etkilerinin olduğu incelenmiş, bu dönemde inşa edilmiş, onarılmış, yıkılmış ya da varlığını devam ettiren yapılar yanında, şehirdeki ilk otel yapılarının, eğitim alanında modernleşme çabalarının, batı modeli ile yapılmış Saat Kulesi ve Hükümet Konağı'nın izleri sürülmüştür.

Şehrin fiziki dönüşümünün izlerinin sürüldüğü son dönem ise 1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyet'le başlatılmıştır. Cumhuriyet'in ilanına kadar uzanan bu dönem '1908-1923 II. Meşrutiyet Dönemi' olarak adlandırılmıştır. II. Meşrutiyet döneminde şehirdeki idari, demografik, ekonomik ve fiziki yapıdaki değişimlerin neler olduğu, Osmanlı'nın dağılma döneminde yaşanan savaşlar, salgınlar ve Millî Mücadele'nin şehirdeki fiziki yapıya etkisinin yansımasının izleri (1905) Samsun (Karadeniz) Planı ile karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir.

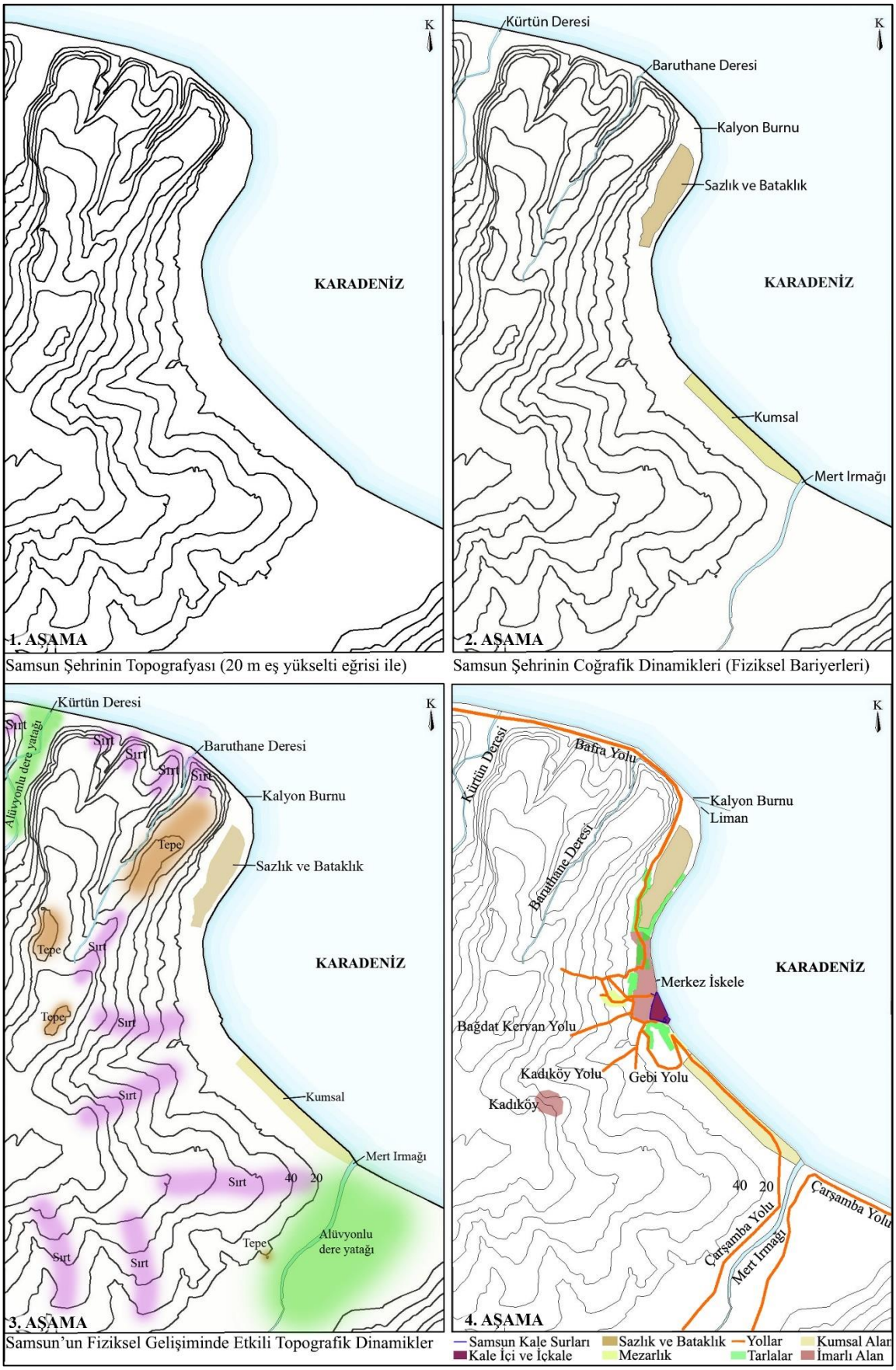
Tablo 2. Nefs-i Samsun'a ait alt dönemlerin kırılma noktalarındaki kronolojik dağılımı

Nefs-i Samsun'a Ait Alt Dönemlerin Kırılma Noktalarındaki Kronolojik Dağılımı	
Kırılma Noktaları	**Dönemler**
Tanzimat'ın İlanı Öncesi	1808-1839 I. Hazinedarzadeler Dönemi
1839 Tanzimat'ın İlanı	1839-1848 Tanzimat ve II. Hazinedarzadeler Dönemi 1848-1863 Mutasarrıflar Dönemi 1863-1869 Ali Rıza Paşa ve Sonrası Dönemi
1869 Büyük Samsun Yangını	1869-1876 Büyük Samsun Yangını ve Sonrası Dönem 1876-1908 I. Meşrutiyet Dönemi 1908-1923 II. Meşrutiyet Dönemi

- Altlık Haritanın Oluşturulması:

Bu adımda çalışmada şehrin fiziksel dönüşümünün okunabilmesi için belirlenen 6 alt döneme ait ölçekli haritalar için bir altlık harita hazırlanmıştır. Bu kapsamda öncelikle şehrin 19. yüzyılın başlarına ait topografik ve coğrafik dinamiklerinin tespiti yapılmış, haritaya işlenmiştir. Söz konusu dinamikler ve bariyerler şehrin gelişim/dönüşüm güzergâhını belirleyen ana unsurlar olarak şehir içi ve dışı yol bağlantıları; bataklık, sazlık ve kumsal alanları; dere yatağı, tepeler, sırtlar, dereler, ırmakları; liman ve iskelesi; kale sınırları ve kale kapılarıdır. Bu dinamiklerin/bariyerlerin tespiti, şehrin farklı dönemlerindeki gelişim ve dönüşüm pratiğini anlamlandırmak açısından önem arz etmekle birlikte şehrin kurulduğu yerin dinamiklerle/bariyerlerle olan ilişkisini anlamak açısından da belirleyici rol oynamıştır. Bu bağlamda şehrin 19. yüzyıl başındaki yerleşim yerinin konumu, özgün kıyı çizgisi, yol/ticaret ağı, dereleri, sırtları, bataklık, sazlık ve kumsal alanları, limanı, surları, imarlı alanları vb. unsurlar da belirlenerek haritaya işlenmiştir. Böylece şehrin fiziksel dönüşümünün okunabilmesi için hazırlanmış 6 alt döneme ait fiziki strüktür oluşturulmuştur.

Altlık haritaya işlenen eş yükselti eğrileri için Maraş'ın (2011) doktora tezinden, 19. yüzyıl kıyı çizgisi için modern haritacılık teknikleri açısından gerçeğe en yakın harita olan '(1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon)'ndan yararlanılmıştır. Ayrıca şehrin 19. yüzyıldaki sazlık, bataklık ve kumsal alanları ile Mert Irmağı ve Kalyon Burnu konusunda önemli verileri barındıran söz konusu haritadan yararlanılmıştır. Yine şehir için önemli fiziksel bariyerlerden olan Kürtün Deresi ve Baruthane Deresi de '(1938) Samsun Belediyesi Haritası'ndan yararlanılarak altlık haritaya yerleştirilmiştir. Muhtelif kaynaklardan referans alınarak şehrin kalesi, iç kale bölgesi, kale altı yerleşimleri, bazı önemli anıtsal yapıları ve ticari yolları da haritaya eklenerek altlık harita tamamlanmıştır (Şekil 1). Bahsi geçen bu altlık harita bu çalışma için üretilmiştir.

Şekil 1. 19. yy. başındaki Nefs-i Samsun için altlık haritanın oluşturulmasındaki 4 aşama

- Dönemsel Harita ve Grafiklerin Oluşturulması:

Bu adımda her bir dönem için 'Mahalleler', 'Şehir İçi ve Şehir Dışı Ulaşım ile Çıkmaz Sokaklar', 'Yeşil Alanlar ile Sazlık, Bataklık ve Kumsal Alanlar' ve 'İmar Faaliyetleri' bağlamında yapılan fiziki yapı tespitleri hazırlanan söz konusu altlık haritaya işlenmiştir.

Bunun için öncelikle 'İmar Faaliyetleri' başlığı altında belirlenen imar türlerinin sayısal dağılım grafiği yapılmış, bir önceki dönemle kıyaslandığı başka bir grafik daha üretilerek şehirdeki imar hareketliliği ortaya konmuştur. Ardından; inşa edilmiş, onarılmış, yıkılmış ya da mevcut varlığını devam ettiren imar türlerinden sırasıyla (dini yapılar, eğitim-kültür-eğlence yapılar vb.) bahsedilmiş ve buna ilişkin bir tablo oluşturulmuştur. İmar faaliyetleri tablosunda konumu bilinen imar faaliyetleri altlık haritaya işlenerek bu çalışma için dönemsel ölçekli haritalar üretilmiştir.

Her bir dönemsel haritada bir önceki dönemde yer alan imar faaliyetleri gri halkalara dönüştürülmüş, bu dönemde inşa edilen ya da tespit edilen yapılar ise her bir imar türü için tanımlanan renge göre büyük daire olarak eklenmiş, yıkılan yapılar kaldırılmıştır. Haritalarda şehrin imarlı alanlarının sınırları tespit edilerek şehrin fiziksel çeperleri üzerinden gelişim güzergâhı ve niteliği sorgulanmıştır. Bahsi geçen tüm işlemler her bir dönem için aynı şekilde gerçekleştirilmiştir.

- Karşılaştırmaların Yapılması:

Çalışmanın son adımı elde edilen verilerin toplu olarak değerlendirilmesini, dönemsel karşılaştırmalar yapılarak haritalandırılmasını ve grafiklere işlenmesini kapsamaktadır. Bu çerçevede 'İmar Faaliyetleri' başlığı altında oluşturulan 7 alt döneme ait ölçekli haritalar ve grafikler mukayese edilerek, çakıştırılarak şehrin fiziksel dönüşümü, büyüme biçimi, imar faaliyetlerinin bölgesel dağılımı, şehrin kıyı çizgisinin değişimi vb. ilişkin tespitler ortaya çıkartılmıştır. Grafiklerde yer alan nicel değerlendirmeler üzerinden karşılaştırmalar yapılarak incelenen dönemlerde hangi imar türünün ortaya çıktığı, sayılarındaki değişim nedenleriyle birlikte tartışılmıştır. Bu çalışma için üretilmiş ölçekli haritalarla da imar türlerinin şehirdeki dağılımı desteklenmiştir.

Çalışmanın 'Bulgular ve Değerlendirmeler' bölümünü içeren bu son adımda karşılaşılan kimi sorunlar ve bunlara ilişkin yöntem ve kabuller şu şekilde özetlenebilir:

- Ölçekli haritalara, imar faaliyetleri tablosunda yer alıp sadece konumu bilinen imar faaliyetleri işlenmiş, konumları saptanamayanlara yer verilememiştir. Ancak söz konusu yapıların varlığının fiziksel yapıya olan olası katkıları, modern araştırmalar

ve arşiv kaynaklarından elde edilen bilgiler ışığında değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

- Bazı konutların kimi zaman konsolosluk kimi zaman da eğitim yapısı olarak kullanıldığı tespit edilmiş, ancak bu yapılar imar faaliyeti olarak tablolara işlenmemiş, imar grafiklerinde ve ölçekli haritalarda da yer almamıştır. Ancak şehrin fiziksel değişiminin bir bütün olarak ele alınması bağlamında kurumsal olarak konsolosluk ve eğitim yapılarının varlığının önemli olması nedeniyle bu durumlarda olan yapılar çalışmada 'işlevlendirilmiş imar faaliyetleri' adı altında tablolaştırılmış ve metin içinde belirtilmiştir.
- Çalışma kapsamında yararlanılan modern araştırmalar, arşiv belgeleri ve birincil kaynak olarak haritalar, gravürler, resimler, fotoğraflar, seyahatnameler gibi kaynaklar aracılığıyla imar faaliyetlerinin tespitinde önemli bilgi ve ipuçlarına ulaşılmıştır. Ancak bunların yanı sıra çevrilmeyi bekleyen başka şer'iyye sicillerinin, Osmanlı arşivlerinde ulaşılmayan başka belgelerin de olabileceği dikkate alındığında, çalışmanın şehrin fiziki yapısındaki değişimlerin eldeki belgelerin verdiği imkânlar dâhilinde gerçekleştirildiği belirtilmelidir.

Tablo 3. Çalışmanın araştırma yöntemi

Çalışmanın Araştırma Yöntemi		
Adım	**Araştırma Süreci**	**Kurgusu**
1. Adım	***Kaynaklara Erişim** - Modern araştırmalara ulaşılması - Birincil kaynaklara ulaşılması	• Belirlenmiş konu, amaç ve kapsam çerçevesinde detaylı bir literatür araştırması yapılmış, konu ile ilgili tüm modern araştırmalara ve birincil kaynaklara ulaşılmıştır.
2. Adım	***İmar Faaliyet Tablolarının Oluşturulması** -İmar faaliyetlerin tablolaştırılması -İmar türlerinin 7 alt döneme tasniflenmesi -İmar türlerinin ve renklerinin belirlenmesi	• Modern araştırmalardan ve birincil kaynaklardan elde edilen tüm bilgiler değerlendirilmiş ve çalışma kapsamı içinde şehirde yer alan tüm imar faaliyetleri tespit edilerek kronolojik sırayla tablolara aktarılmıştır. • Üçüncü adımda belirlenen 7 alt döneme ait imar faaliyetleri tablosu imar türlerine göre tasnif edilmiştir. • Grafiklerde ve ölçekli haritalardaki imar türlerinin simgeledikleri renkler belirlenmiştir.
3. Adım	***Değerlendirme Parametreleri ve Kronolojik Aralıkların Belirlenmesi** -Alt dönemlerin içeriklerinin verilmesi -Dönemlerin alt başlıklarının belirlenmesi	• İmar faaliyeti tabloları ve literatürden elde edilen bilgiler sonucunda çalışmanın kronolojik sınırları dâhilinde şehrin 6 döneme bölünerek incelenmesi uygun görülmüştür. • Dönemlerin belirlenmesindeki etkili dinamikler, tarihsel aralığın seçilme nedenleri ve dönemlerin içerikleri açıklanmıştır. • Dönemin kendi içinde ve dönemler arasında fiziksel dönüşümün anlaşılması için belli dinamikler (idari yapı, demografik gelişme ve nüfus yapısı vb.) incelenmiştir.
4. Adım	***Altlık Haritanın Oluşturulması**	• Şehrin fiziksel dönüşümünün okunabilmesi için belirlenen 6 alt döneme ait ölçekli haritalar için fiziki strüktür oluşturulmuştur.
5. Adım	***Dönemsel Harita ve Grafiklerin Oluşturulması** - Ölçekli haritalar - Grafikler	• Her bir dönem için şehrin idari, demografik, ekonomik ve fiziki yapısı hakkında tespitler ve değerlendirmeler yapılarak konumu bilinen imar faaliyetleriyle birlikte altlık haritaya işlenmiştir. • İmar türlerinin sayısal dağılım grafiği yapılmış, bir önceki dönemle kıyaslandığı başka bir grafik daha üretilerek şehirdeki imar hareketliliği ortaya konmuştur.
6. Adım	***Karşılaştırmaların Yapılması** - 7 adet dönemin mukayesesi	• 7 alt döneme ait ölçekli haritalar ve grafikler mukayese edilerek, çakıştırılarak şehrin fiziksel dönüşümüne ilişkin tespitler ortaya çıkartılmıştır.

1.4. Kaynaklar

Şehirlerin fiziksel dönüşüm tarihi yazımı, şehirde yer alan imar faaliyetlerinin takip edilmesi veya incelenmesinin yanı sıra farklı etnik yapıya sahip topluluklar ve şehrin sosyal,

ekonomik, toplumsal ve siyasi boyutlarının bir arada sentezlenmesini de gerektirmektedir. Bu çerçevede Samsun'un 1839-1923 yılları arasındaki fiziksel dönüşümünün araştırılmasında da birincil kaynaklara ve modern araştırmalara başvurulmuştur. Bunlara ek olarak seyahatnameler, görsel kaynaklar, belediye ve elçiliklere ait raporlar, yerel tarihçilerin kaleme aldığı çalışmalar da kullanılan diğer kaynakları oluşturmaktadır.

1.4.1. Şer'iyye Sicilleri

Çalışmanın kronolojik aralığı nedeniyle incelenen birincil arşiv kaynakları arasında şer'iyye sicilleri yer almıştır. Sicillerde yer alan kayıtlarda sosyal, ekonomik, demografik, etnik, folklorik ve mesleki yapı, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki ilişkiler, doğal afetler, salgın hastalıklar, tereke/miras kayıtları, dava kayıtları, halkın sahip olduğu mülkler/eşyalar, mehir, evlenme boşanma, alım-satım, merkezle yapılmış yazışmalar, vakıf ve narh bilgileri, imar faaliyetleri gibi gündelik hayata dair pek çok bilgi yer almaktadır (Okuyan, 2020a).

Samsun şer'iyye sicillerine ait 1755 numaradan 1796 numaraya kadar toplam 43 adet defter bulunmaktadır (Okuyan, 2020a). Mahkemelerde tutulan ilk defter H 1200 (M 1785) yılına, en son defter ise H 1334 (M 1916) yılına aittir (Güneş, 2015). Bu defterleri veya defterlerin belli bölümlerini konu alan 27 adet akademik çalışmaya ulaşılmıştır (Tablo 4). Çalışma sadece transkripsiyonu yapılmış siciller üzerinden yürütülmüş, bahsi geçen modern araştırmalara atıf yapılırken arşiv belgesinin kendisine de yer verilmiş ya da belgenin arşivdeki yeri belirtilmiştir. Gerekli durumlarda aktarılan bilginin doğruluğu belge üzerinden kontrol edilmiştir.

Türkiye'deki üniversitelerin enstitülerinde yayınlanan çok sayıda Samsun Şer'iyye Sicil defteri/transkripsiyonu/tahlili adı altında gerek doktora gerekse yüksek lisans tez çalışması bulunmaktadır. Söz konusu çalışmalardan şehirdeki imar faaliyetleri, fiziki yapısı ve konumu, mahalle isimleri, idari yapısı, demografik yapısı, sosyal, kültürel ve ekonomik hayata dair gibi pek çok bilgi tespit edilmiştir. Elde edilmiş bilgiler çalışmanın ilgili yerlerinde, imar tablolarında, oluşturulan ölçekli haritalarda ve imar grafiklerinde kullanılmıştır. Tablo 4'te araştırma sürecinde incelenmiş Samsun Şer'iyye Sicilleri ile ilgili künye bilgileri kronolojik sırayla verilmiştir.

Tablo 4. Samsun Şer'iyye Sicilleri ile ilgili yapılmış tezler

Samsun Şer'iyye Sicilleri ile İlgili Yapılmış Tezler				
No.	**Yazarın Adı**	**Yayın Yılı**	**Tez Adı**	**Kapsadığı Yıl/Yıllar**
1	Mehmet Emin Yolalıcı	1986	1267-1277 Tarihli Samsun Şer'iyye Sicil Defterine Göre Hazînedâr-zâde Es-Seyyid Abdullah Paşa'nın Terekesi (Transkripsiyon-Değerlendirme-İndex)	-
2	Mehmet Taşdemir	1986	Samsun Şer'iyye Sicilleri	-
3	Osman Keskiner	1990	1763 Nolu Samsun Şer'iyye Sicil Defteri	1857-1861
4	Ahmet Fevzi Elihoş	1990	1779 Nolu H. 1292-1309 (M. 1875-1891) Tarihli Samsun Şer'iyye Sicili	1875-1891
5	Ahmet Fevzi Elihoş	1991	1883 (H. 1301) Tarihli Samsun Şer'iyye Sicili	1883
6	Mehmet Çoşkun	1991	H. 1285-1286 (M. 1868-1869) Tarihli Samsun Şeriye Sicil Defteri	1868-1869
7	Mehmet Çoşkun	1992	Samsun Şer'iyye Sicilleri (1770 Nolu)	-
8	Mehmet Beşirli	1993	XIX. Yüzyılın Başında Samsun Şehri (1755 Numaralı Samsun Şer'iye Siciline Göre) (H. 1200-1255; M. 1785-1839)	1785-1839
9	Abdurrahman Okuyan	1998	1772 Nolu Samsun Şer`iyye Defterinin Değerlendirilmesi	1872-1875
10	Fikret Ekmekçi	1999	Osmanlı Mahkeme Kayıtları (Şer`iyye Sicilleri) 1788 Nolu Deftere Göre	-
11	Ahmet Elmas	2000	Osmanlı Dönemi Mahkeme Kayıtları (Samsun Şer`iyye Sicilleri) 1769 Nolu Deftere Göre Yöre Araştırması	-
12	Arzu Tiryaki	2004	H.1267-1270 (1850-1854) Tarihli (Nr. 1759) Samsun Şer'iye Sicili'nin Transkrip ve Tahlili	1850-1854
13	Gürcan Yazıcı	2006	1769 No'lu Samsun Şer'iyye Sicili'nin Transkrip ve Tahlili	1867-1869
14	Osman Doğan	2006	1760 Numaralı Samsun Şer'iyye Sicili 1267-1275 / 1850-1859 (Değerlendirme, Transliterasyon ve Dizin)	1850-59
15	Mehmet Zorlu	2012	1888–1889 Yıllarına Ait Samsun Şer_iyye Sicilinde Yer Alan Belgelerin Tahlili	1888-1889
16	Nurullah Fırat	2013	1775/21 Numaralı (H.1292/M.1875-1876/H.1295/M.1878) Samsun Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi	1875-1878
17	Mustafa İmamoğlu	2013	1793/39 Numaralı Samsun Şer'iyye Sicil Defterinin Transkripsiyonu ve Tahlili	1906-1916
18	Miraç Kıran	2014	1757/3 No'lu Samsun Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi	1845-1870
19	Ferhat Sainkaplan	2015	1774/20 Numaralı Samsun Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi	1857-1863
20	Abdullah Kaya	2015	1787/33 Numaralı Samsun Şer'iyye Sicilinin (Var. 1A-50B/S.1-100) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1315 / M. 1897/1898)	1897-1898
21	Bilgehan Şahin	2015	1778/24 No'lu Samsun Şer'iyye Sicilinin (1-50 vrk arası) Transkripsiyon ve Tahlili	1878-1881

Tablo 4'ün devamı

22	Şükrü Çoşkun	2015	42/1783 No'lu Samsun Şer'iyye Sicilinin (1-50 Varak Arası) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi	1888-1890
23	Dilek Kaleli	2015	1857-1863 Yıllarına Ait 1764/10 Numaralı Samsun Şer'iyye Sicil Defterinin) VR. 31A-60B) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi	1857-1863
24	Ramazan Hatipoğlu	2015	1876-1878 (H.1293-1295) Tarihli Samsun Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Tahlili	1876-1878
25	Meryem Güneş	2015	1764/10 No'lu Samsun Şer'iyye Sicil Defterinin (VR.1a-30b) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi	1857-1863
26	Sultan Murat Mangan	2019	1756/2 Numaralı Samsun Şer'iye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme)	1830-1839
27	İhsan Ustasu	2020	1780 Numaralı Samsun Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi	1882-1883 / 1885-1886

Samsun Şer'iyye Sicilleri içinde pek çok han, medrese, mektep, mescit, cami, çeşme, hamam kaydı tespit edilmiştir. Sicillerde daha önce mimarlık/şehir/sanat tarihi alanı adı altında yapılmış modern araştırmalarda olmayan imarlara da rastlanılmıştır. Bu imarların sicilde inşa tarihine yer verilmemiş ise adının geçtiği kayıt dikkate alınarak kaydın tutulduğu yıl imar faaliyetleri tablosunda inşa yılı olarak yer almıştır. Bazı sicillerde kayda dair yıl olmadığı durumda sicilin sahip olduğu yıl aralığı tabloya işlenmiştir. Kimi zaman bir dava kaydında kimi zaman bir miras kaydında tespit edilen imar faaliyetlerinin bazen hangi mahallede olduğu belirtilmiş, bazılarının konumları hakkında bilgilere dahi ulaşılabilmiştir. Ancak sicilleri okuyan araştırmacının yanlış ya da eksik okuma ihtimali göz ardı edilmeden, yapılan transkripsiyonlara ihtiyatla yaklaşılmıştır. Ayrıca tabloda yer alan sicillerin bahsinin geçtiği yıllarda herhangi bir dava konusu olmayan mahalle isimleri ya da imar faaliyetinin olabileceği de göz ardı edilmemiştir.

1.4.2. Tahrir Defterleri

Osmanlı Devleti fethettiği yerlerin düzenini kurabilmek için mülkiyet sistemini ve gelir kaynaklarını tespit ettikten sonra vergilerini belirlemek için tahrir defterleri tutmuştur (Erinç, 2013). Bu defterler Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde 15. ve 16. yy.a ait sosyal ve ekonomik durumunu ortaya koyan önemli arşiv kaynakları arasında yer almıştır (Demir, 2007). Tahrir defterlerinde şehrin mahallelerinin fiziksel özellikleri ve mahallenin demografik yapısı hakkında bilgiler de yer almıştır (Berkman, 2020).

Samsun tahrir defterleri ile ilgili yazılmış makale ve tezler olmakla birlikte tahrir defterinin yazıldığı 15. ve 16. yy. bu çalışmanın araştırma sınırları dâhilinde yer almamıştır. Ancak çalışma sürecinde Samsun'la ilgili tanzimat öncesine ait nüfus hareketleri, idari ve iktisadi yapı hakkında bilgilerin bir kısmı bu kaynaklardan elde edilmiştir (Yılmaz, 1990). Bu nedenle bu defterler üzerine çalışan birkaç modern araştırmadan faydalanılmıştır. Bunların arasında Öz'ün (1991) "Tahrir Defterlerine Göre Canik Sancağı'nda Nüfus (1455-1643)" adlı 5 adet (1455, 1485, 1520, 1576 ve 1643 tarihli) tahrir defteri üzerinden yazılmış makalesi; Yılmaz'ın (1990) "Samsun Kazasının İdari İktisadi ve Sosyal Durumu (1485-1520)" adlı tapu-tahrir defterlerinden faydalanarak Samsun'un 1485-1520 yılları arasındaki 35 yıllının idari, iktisadi ve içtimai durumunu ortaya koyan yüksek lisans tezi; Karagöz'ün (2006) "II. Meşrutiyet Döneminde Canik Sancağında İdari Yapılanma" adlı makalesi ve Öz'ün (1999) "XV.-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı" adlı kitabı yer almıştır.

1.4.3. Vakfiyeler

Osmanlı şehirlerinde yer alan en önemli kurumlardan olan vakıflarda ilgili kayıtların tutulduğu belgeye vakfiye denilmiştir. Vakfiyelerde vakfedilen gayrimenkulün şehir, mahalle, semt konumları verilmiş, etrafında yer alan yerlerin işlevleri ve mülk sahipleri belirtilmiştir (Uğur, 2020).

Çalışmanın kronolojik aralığında yer alan vakfiye defterlerinden faydalanarak üretilmiş kaynaklar incelenmiştir. Bunlardan Okudan'ın 2013'te yayınlanan "Vakfiyelere Göre Osmanlı Döneminde Samsun'da Vakıflar" adlı doktora tezinde vakfiyelerin bulunduğu şer'iyye sicilleri ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan vakfiye defterleri kullanılarak, Samsun'un Osmanlı idaresine girdiği 15. yüzyıldan Cumhuriyet'in ilanına kadar geçen sürede kurulan vakıflar ve bunların şehrin sosyal, kültürel ve ekonomik yapısı üzerindeki etkileri incelenmiştir. Bu eser zengin içeriği ile çalışmada başvurulmuş önemli kaynaklar arasında yer almıştır. Bay'ın 2008'de yayınlanan "Hazinedarzâdelerin Vakıf Faaliyetleri" adlı makalesi ve Okudan'ın 2011'de yayınlanan "Osmanlı'nın Son Yüzyılında Samsun'da Vakıf Kuran Kadınlar" adlı makalesi çalışma için önem arz etmiştir.

1.4.4. Salnameler (Yıllıklar)

Salnameler 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra yazılmış, şehir tarihi araştırmaları için en önemli arşiv malzemeleri arasında yer almıştır. Devletin isteği üzerine, vilayetler tarafından çıkarılan salnameler, yayınlandıkları tarihten bir yıl öncesine ait yıl içindeki önemli olaylar ve vilayetin altındaki sancaklara ait tarih, coğrafya, eski eserler, memur isimleri, nüfus, ekonomik ve ticari faaliyetler gibi konularda bilgiler içermiştir. Salnameler devlet salnameleri, nezaret salnameleri, vilayet salnameleri, resmi kurum ve kuruluşların çıkardığı salnameler ve özel salnameler olarak beşe ayrılmıştır (Demircioğlu, 1996). Bu salnameler arasında çalışma kapsamında devlet, nezaret ve vilayet salnamelerinden faydalanılmıştır.

- Devlet Salnamesi: Devlet Salnamesi ilk kez 1847 yılında 'Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye' adı ile yayınlanmaya başlamış, 1918 yılına kadar 68 adet yayınlanmıştır (Yolalıcı, 1998). I. Dünya Savaşı'ndan dolayı ise M 1913-1916 yılları arasında yıllık yayınlanmamıştır. Devlet tarafından çıkarılan bu salnamelerdeki bilgilerin zamanında devlete teslim edilmeme durumları olması nedeniyle bilgilerde hatalar olabilmektedir (Palalı, 2010).

Canik Sancağı 1871 Vilayet Nizamnamesi doğrultusunda müstakil sancak haline getirildiği için doğrudan merkeze bağlanmıştır. 1871-1880 ve 1910-1923 yılları arasında müstakil bir sancak olması nedeniyle sancağın 1876-1879 yılları arasında devlet salnamelerinde yer aldığı tespit edilmiştir (Kılıç, 2006; Yılmaz, 2012a). Salnamelerde devlete ait resmi teşkilatlardan, coğrafyadan, memurların isimlerinden, rütbelerinden, nişanlarından ve tayin tarihlerinden bahsedilmiştir. Yolalıcı'nın (1998a) "19. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı" adlı kitabı devlet salnamelerinden faydalanılarak yazılmış ve çalışma için önemli bilgiler içermektedir.

- Nezaret Salnamesi: Nezâret salnâmeleri 7 nazırlık tarafından 1865-1908 yılları arasında 50 kez çıkarılmıştır. Devlet salnâmeleri gibi düzenli yayınlanmamıştır. Salnameyi çıkaran nazırlığın tarihçesi, teşkilatı, memurları, faaliyetleri hakkında önemli bilgiler içermiştir. Bahsi geçen 7 nazırlıktan biri olan Maarif-i Umumiyye Nezâreti tarafından 1898-1903 yılları arasında 6 kez yayınlanmıştır (Palalı, 2010).[3] Samsun'dan bahseden Maarif

[3] Maarif Nezareti tarafından çıkarılan salnamelerde nezâretin tarihçesi, memurları, nazırları, ülkedeki müderrislerin ve medreselerin adları, medreselerin ruhsat ve kuruluş tarihleri, öğrenci sayıları, kitap sayıları, kurucularının adları gibi pek çok bilgiye yer verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Palalı, İ. (2010). Osmanlı

Nezareti Salnameleri'nden faydalanılarak yazılmış modern araştırmalar incelenmiştir. Bunlar; Yolalıcı'nın (1998a) "19. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı" adlı kitabı ve yine Yolalıcı'nın (1997) "Maarif Salnamelerine Göre Canik Sancağı'nda Eğitim ve Öğretim Kurumları" adlı makalesidir. Eserler Samsun'un eğitim tarihi hakkında önemli bilgiler içermektedir.

- Vilayet Salnamesi: Vilayet salnamesi (vilayet yıllığı) vilayetler tarafın yazılmış ait olduğu şehrin tarihi, coğrafyası, yönetimi, ekonomik yapısı, demografik yapısı, eğitim ve öğretimi vb. hakkında bilgileri içermektedir (Çadırcı, 2013). Bunların yanında şehirdeki pazar ve panayır yerleri, türbe ve tekkeler, camiler, resmi binalar, dükkânlar, gezilecek-görülecek yerler, meslek ve iş alanları, madenler, ormanlar, posta teşkilatı gibi pek çok bilgi bulunmaktadır (Yolalıcı, 1997). İlk kez 1864 yılında yayınlanmaya başlayan salnamelerin içerikleri yıllar içerisinde genişlemiş, ilk salnameler ortalama 100 sayfa iken son yıllarda (1918 yılına kadar yayınlanmış) basılmış salnameler ise 700 sayfadan oluşmuştur (Danacıoğlu, 2001). Salnameler basıldıkları yıldan bir önceki yıla ait bilgileri içermiştir (Okuyan, 2020a).

19. yy.ın son yarısında Samsun kazası Canik Sancağı'na bağlı, sancak ise bazı dönemler hariç Trabzon Vilayeti'ne bağlıdır. Trabzon Vilayet Salnameleri 1869-1904 yılları arasında 22 kez yayınlanmıştır (Emiroğlu, 1993).[4] Canik Sancağı'nın müstakil sancak olduğu yıllarda (1871-1880) Trabzon Vilayet Salnameleri'nde yer almamıştır. Trabzon Vilayet Salnameleri'nde Trabzon'a bağlı olan sancak ve ona ait kazalarla ile ilgili tüm kurum veya kuruluşlardaki memur isimleri, bürokrasi, doğal yapı, kültürel, toplumsal, ticari ve ekonomik faaliyetler, demografik yapı vb. hakkında verilere yer verilmiştir. Salnameler aracılığı ile toplumdaki değişiklikler yerel düzeyde dile getirilmiştir (Emiroğlu, 1993). Trabzon Vilayet Salnameleri, bu çalışma için önemli başvuru kaynakları arasında yer almıştır.

Trabzon Vilayeti Salnameleri, Kudret Emiroğlu tarafından çevrilerek 1993-2009 yılları arasında 'Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı' tarafından 22 cilt halinde yayınlanmıştır.[5] Ancak bu ciltlerde bir takım yer adları ve Arapça-Farsça kelimelerin okunuşunda önemli hatalar olduğu tespit edilmiştir (Okuyan, 2020a: 16).

Salnameleri ve Tarih Araştırmalarındaki Kaynak Olarak Önemi. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 23(23), s. 5-6.

[4] Trabzon Vilayet Salnameleri 1869-1879 yılları arasında düzenli olarak çıkarılmış, ancak sonraki yıllarda 2 veya 3 yılda bir çıkarılmıştır.

[5] Salnameler Trabzon Belediyesi Kültür Müdürlüğü tarafından fotokopiyle çoğaltılmış, cilt haline getirilmiştir. Bahsi geçen ciltlere KTÜ Faik Ahmet Barutçu Kütüphanesi'nden ulaşılmıştır. İslam Araştırma Merkezi

1.4.5. Kitabeler

Cami, han, hamam, köprü, medrese, kale vb. gibi taşınmaz eserlerde ve çoğunlukla da yapının giriş kısmında bulunan, yapının inşa, imal, tamir veya mülkiyetine dair bilgileri içeren, taş veya mermer üzerine yazılmış metinlere kitabe denir (Yüksel, 2000). Bu bağlamda Samsun'daki taşınmaz imarlara ait en doğru bilgileri elde etmek için kitabeler veya transkripsiyonlarını içeren eserler incelenmiştir. Kitabelerin transkripsiyonun yapıldığı modern çalışmalar arasında Bayraktar'ın (2005) "Samsun ve İlçelerinde Türk Mimari Eserler" adlı doktora tezi; Bayraktar'ın (2016) "Samsun'da Türk Devri Mimarisi" adlı kitabı; Terzi'nin (1990) "Samsun Yalı Camii ve Kitabesi" adlı makalesi; Tüfekçioğlu ve Boran'ın (2004) "Kitabelerin Diliyle Samsun Kalesi ve İç Kale Mescidi" adlı makalesi yer almıştır.

1.4.6. Zabıt Defterleri

Belediye meclisinin yaptığı faaliyetlerden bahseden en önemli başvuru kaynağı zabıt defterleridir. Belediye zabıt defterlerinde meclise ait oturumun tarihi, oturumdaki azaların isimleri, meclise gelen istek ve belgelerin adları, geliş tarihleri, meclisin tartıştığı konuya ait özet ve aldığı karar hakkında bilgiler yer almıştır. Alınmış meclis kararları şehrin idari, siyasal, sosyal, kültürel, ekonomik, mali vb. durumları hakkında bilgiler içerdiği için önemli başvuru kaynaklarındandır (Yolalıcı, 1999a). Samsun zabıt defterlerinden faydalanılarak yazılmış modern araştırmalar bu çalışmada kullanılan başlıca başvuru kaynakları arasında yer almıştır.

Samsun Belediyesi 1869 yılında beri kurulmuş olmasına karşın 20. yy.daki zabıt defterleri günümüze ulaşabilmiştir. Bu defterler Millî Mücadele döneminin son yıllarını ve Cumhuriyet'e geçiş dönemini içermesi bakımından II. Meşrutiyet dönemine ait önemli başvuru kaynakları arasında yer almıştır (Yolalıcı, 1999a). Bu defterlerden faydalanılarak yazılmış modern araştırmalar incelenmiştir. Bunlar; Yolalıcı'nın (1999b) "Samsun Belediyesi'nin 1922-1923 Yıllarında Fakir ve Acizlere Yardım Faaliyetler", Yolalıcı'nın (1999a) "1922-1923 Yıllarında Samsun'da Fiyat Hareketleri (Belediye Meclisi Zabıt

(İSAM)'ın internet sayfasında Kütüphane kısmında Osmanlı Salnameleri Veri Tabanı bölümünde Trabzon Vilayet Salnamelerin tamamı pdf dosyası olarak da araştırmacılara sunulmuştur. Detaylı bilgi için bkz.: URL-4. (2024, Şubat 26). Osmanlı Salnameleri Veri Tabanı: http://ktp.isam.org.tr/?blm=sayilar&navdil=tr&sidno=D02475&SY_adi=trabzon+ adresinden alınmıştır.

Defteri'ne Göre)" ve Yolalıcı'nın (2004) "1922-1923 Yıllarında Samsun Belediyesi ve Çalışmaları (Samsun Belediye Meclisi Zabıt Defterine Göre)" adlı makaleleridir. Bu zabıtlar belediyeye ait yol genişletme ve açma çalışmaları, istimlak kararları, sazlık ve bataklık alanların doldurulması, tamirat işleri, sağlık işleri, yapılması planlanan şehir planı, plaj projesi, liman ve iskelelerin geliştirilmesi, açılmak istenen binalara ruhsat verilmesi gibi pek çok kararı barındırmış, Samsun'un fiziksel durumu, gelişimi hakkında önemli tespitler yapılmasını sağlamıştır. Ayrıca 1911 yılında faaliyete geçen Canik Umumi Meclisi'nin 1916 yılına ait meclis zabıtlarından üretilmiş Yalçın'ın (2016) "1331 Senesi 'Canik Sancağı Meclis-i Umumi Zabıtnâmesi'nde Canik-Samsun Şehri" adlı makalesi de I. Dünya Savaşı esnasında Samsun ile ilgili eğitim, sağlık, bayındırlık vb. konular ile ilgili önemli bilgiler içermektedir (Yalçın, 2016).

1.4.7. Seyahatnameler

Yabancı veya yerli seyyahların/gezginlerin görev, zevk ya da keşif amacıyla geldikleri ya da uğradıkları yerleşim alanı/coğrafya hakkında gözlemlerini, bilgilerini ve yaşadıklarını kaleme aldıkları eserlere seyahatname denir. Seyahatnameler şehir tarihi çalışmalarında başvurulan yardımcı kaynaklar arasında gösterilmiştir. Seyahatnamelerde seyyahlara farklı görünen örf, adet, yaşam tarzı, insan ilişkileri, yönetim şekli, doğal ve coğrafi özelliklerin tasviri vb. üzerine metinler yer almıştır. Bazı seyyahlar eserlerini seyahatleri esnasında birtakım notlar alarak, bazıları da ülkelerine döndükleri zaman ya da seyahatlerinin üzerinden zaman geçtikten sonra yazmıştır. Üzerinden zaman geçtikten sonra kaleme alınan seyahatnamelerde çoğunlukla objektifliğini yitirmiş ve anı/hatıra okumak isteyenlerin beklentilerini karşılayan masalsı -oryantalist- bir üslupla yazılmıştır (Nalçacı, 2010).

Seyahatnamelerde yer alan bilgilerin doğruluğunu belirlemedeki en önemli ölçütlerden biri bu kaynakların kendi içindeki tutarlılıkları ve bunların Osmanlı arşivindeki görsel ve yazılı belgeler, diğer modern araştırmalar ile mukayesesiyle ortaya çıkmıştır (Yılmaz, 2013b). Bu çalışmada seyahatnamelerden veya bunlardan faydalanılarak üretilmiş modern araştırmalardan elde edilen bilgilerden faydalanılmış, çalışma metnindeki bazı boşluklar doldurulmuştur.

Tarihin ilk dönemlerinden itibaren önemli bir merkez olma özelliğini sahip ve pek çok milletin hâkimiyet altına almak için mücadele ettiği Samsun şehri pek çok seyyahın ilgisini çeken de bir bölge olmuştur. Bu çalışma kapsamında Samsun ile ilgili seyahatnameler

özellikle şehrin fiziki durumunu tanımlamada yardımcı kaynaklarından birini oluşturmuştur. Bazı seyyahların eserlerinde metnin yanında kimi zaman harita, kimi zaman gravür, resim gibi görsel malzemeler de elde edilmiştir. Bu gibi görsel malzemelere çalışmanın '1.4.9. Görsel Belgeler' adlı bölümünde yer verilmiştir.

Çalışma süresince Samsun'u konu alan 31 adet seyahatname tespit edilmiştir. Ulaşılan seyahatnameler analiz edilmiş ve elde edilen bilgiler çalışmanın ilgili bölümünde yer almıştır. Çalışmada kullanılmış seyahatnameler, seyyahı, şehre geldiği yıl, seyahatnamelerdeki metinlerin içeriği ve çalışmaya faydası tarihsel kronoloji çerçevesinde aşağıda sırasıyla verilmiştir:

- 1325 yılında Fas'tan yola çıkarak 28 yıl boyunca gerçekleştirdiği gezilerini anlatan Arap seyyah İbni Batuta'nın "Rıhletü İbn Battuta" adlı eseri Türkçe'ye "İbn Battuta Seyahatnamesi" olarak tercüme edilmiş ve eserde Anadolu beyliklerine gerçekleştirdiği gezilerine dair notlar yer almıştır. Gezi rotasında Samsun şehri olmamasına rağmen Sinop ve Kastamonu'ya uğradığı esnada eserinde Samsun şehrinin idari yapısı ve sınırları hakkında bilgilere de yer vermiştir. Eserden bu çalışma kapsamında şehrin Osmanlı hakimiyetinden öncesine ait bilgiler elde edilmiştir.
- 14. yüzyılın sonlarına doğru Yıldırım Beyazıt döneminde orduya esir olarak düşen Alman asıllı seyyah Johannes Schilterberger'in "Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)" adlı eserinde Müslüman Samsun'un 1398 tarihinde nasıl ele geçirildiği anlatılmıştır (Kuş, 2015; Bryer & Winfield, 2020). Bu eser şehrin Osmanlı hakimiyete girmesini anlatması bakımından şehrin tarihi arka planına katkı sağlamıştır.
- 1403 yılında Kral III. Henry tarafından Timur'a elçi olarak gönderilen Kastilyalı seyyah Ruy Gonzales de Clavijo, Karadeniz üzerinden Trabzon'a geçerken 1404 yılında Samsun'a uğradığını belirttiği "Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat" adlı seyahatnamesinde şehrin ikili yönetim yapısından bahsetmiştir (Sarısakal & Safer, 2008; Bryer & Winfield, 2020). Bu eser şehirde yer alan iki yönetim hakkında bilgi verdiği için şehrin tarihi arka planını anlamaya katkı sağlamıştır.
- Osmanlı'nın coğrafya ve kozmografya alimi olan Aşık Mehmet'in gezilerini anlattığı "Menâzırü'l-avâlim" adlı eserde 1584 ve 1585 yıllarında geldiği Samsun şehrinin coğrafyası ve fiziki yapısı hakkında bilgiler yer almıştır (Koyuncu Kaya &

Kaya, 2013). Bu eser Osmanlı hakimiyetine girdikten sonra şehrin fiziki görünümü ile ilgili bilgiler vererek fiziki dönüşümün okunmasına katkı sağlamıştır.

- 17. yüzyılın ortalarına doğru (1640) Samsun'a gelen Türk seyyah Evliya Çelebi "Seyahatname" adlı eserinin II. cildinde şehrin eğitim durumu, kültürü, tarım hayatı, limanı, coğrafyası ve belli başlı anıtsal yapıları hakkında bilgiler vermiştir. Eser şehir hakkında önemli bilgiler içermesinden dolayı çalışma için önemli bir altlık oluşturmuştur.
- 17. yüzyılda Samsun'da bulunan Türk bilim insanı ve aydını Kâtip Çelebi'nin "Cihannüma" adlı eserinde şehrin görünümü, limanı, etnik yapısı, coğrafyası, belli başlı anıtsal yapıları hakkında bilgiler verilmiştir. Bu eser de Evliya Çelebi'nin eseri gibi çalışma için önemli bir altlık oluşturmuştur.
- Fransız seyyah, çevirmen, diplomat ve şarkiyatçı Pierre-Amedee Jaubert'in "Voyage en Arménie et en Perse fait dans les années 1805 et 1806" adlı 1921 yılında Paris'te yayınlanan eserinde, 1805 yılında tüccar görünümü altında ajan olarak İran'a giderken 1806 yılında geçtiği Canik bölgesinin siyasi tarihi hakkında bilgilere yer verilmiştir. Bu eser şehrin Tanzimat öncesi yapısına dair bilgiler içermesi nedeniyle önem arz etmiştir.
- İskoç ordu subayı, diplomat ve seyyah J. Macdonald Kinneir'in "Journey Through Asia Minor, Armenia and koordistan in the Years 1813 and 1814" adlı eserinde 1813-1814 yılında geçtiği Samsun şehrine dair fiziki ve demografi yapı hakkında bilgiler aktarmıştır. 19. yy.ın başında şehrin mevcut yapısını anlamak adına çalışmaya fayda sağlamıştır.
- Trabzon doğumlu Osmanlı Ermenisi yazar, etnograf ve gezgin Per Minas Bijişkyan Karadeniz'in tamamını dolaşarak yazdığı "Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819" adlı eserinde 1817-1819 yıllarındaki Samsun şehrinin ekonomisi ve demografisi hakkında bilgilere yer vermiştir. Bu eser de seyyah Kinneir'in eseri gibi 19. yy.ın başında şehrin mevcut yapısını anlamak adına çalışmaya fayda sağlamıştır.
- Felemenk asker, yazar ve antika koleksiyoncusu olan Bernard Eugène Antoine Rottiers/Colonel (Albay) Rottiers'in 1829 yılında yayınlanan "Itinéraire de Tiflis à Constantinople par le colonel Rottiers" adlı eserinde 1818 yılında geldiği Samsun şehrinin limanı, coğrafyası ve nüfusu hakkında bilgiler aktarmıştır. Eser şehrin mevcut yapısı hakkında bilgiler içermesinden dolayı önem arz etmiştir.

- Fransız mimar, arkeolog ve gezgin olan Charles Texier'in 1833'te Paris'te yayınlanan "L'Asie Mineure" adlı eseri Türkçe'ye "Küçük Asya" olarak çevrilmiştir. Eserinin II. cildinde Samsun Limanı hakkında bilgiler yer almıştır (Yılmaz, 1990). Seyyahın şehrin ticari ayağı liman hakkında ifadeleri şehirdeki ticari potansiyelin önemini anlamak adına fayda sağlamıştır. Ayrıca eserin III. cildinde ise şehrin kuruluş tarihi hakkında bilgiler yer almıştır.
- Trabzon'daki ilk İngiliz konsolosu ve seyyah James Brant'in "Journey Through A Part of Armenia and Asia Minor in the Year 1835" adlı 1836 yılında Londra'da yayınlanan eserinde Samsun şehrinin 1836 yılındaki nüfusu hakkında bilgiler yer almıştır (Köse, 2013b).
- Alman asker ve seyyah Helmuth Von Moltke'nin "Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1835-1839)" adlı 1960 yılında yayınlanan eserinde 1838 yılında uğradığı Samsun şehrinin fiziki yapısı, coğrafyası ve limanı hakkında bilgiler yer almıştır. Eserde yer alan ve bu çalışma kapsamında '(1838) Samsun Haritası' olarak adlandırılan şehir haritası şehrin fiziki yapısının görselleştirilmesinde önemli katkılar sağlamıştır.
- İngiliz tabiat bilgini ve gezgin William Francis Ainsworth'un 1838 yılında yayınlanan "Travels and Researches in Asia Minor, Mezapotamya, Chaldea and Armenia" adlı eserinde 1838 yılında geldiği Samsun şehrinin limanı hakkında bilgilere yer vermiştir (Tuzcu, 2007). 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden sonra şehre düzenlenen buharlı gemi sayısının artışı ile ticari önemi artan şehir seyyahların da ilgisini çekmiştir. Çoğu seyyah gibi Ainsworth de ticari olarak gelişmekte olan şehrin limanına dikkat çekmiştir.
- Fransız coğrafyacı, mühendis ve seyyah Xavier Hommaire de Hell'in "Travels in the Steppes of the Caspian Sea: The Crimea, the Caucasus" adlı eserinde 1847 yılında geldiği Samsun şehrinin sahilinden, nüfusundan ve kalesinden bahsetmiştir. Seyyahın yanında görevlendirilen ressam Jules Laurens'in muhtemelen kale dışından yapmış olduğu suluboya resmi (Eyice, 1963) seyahatnamede yer almıştır. Şehrin fiziki yapısı hakkında önemli ipuçları içeren bu görsel malzeme çalışmada şehir tarihine ait önemli boşlukları doldurmuştur.
- İngiliz asıllı bir politikacı ve seyyah Frederick Walpole'nin "The Ansayrii and the Assassins With Travels in the Further East in 1850 to 1851" adlı eserinde 1850 yılında geldiği Samsun şehrinin fiziki yapısı, limanı, bataklığı, kalesi gibi pek çok

unsur hakkında bilgi vermiştir. Tanzimat sonrası şehir hakkında verdiği bilgiler çalışmanın ‘1848-1863 Mutasarrıflar Dönemi’ni aydınlatmıştır.

- Alman asıllı seyyah ve araştırmacı Anderas David Mordtman’ın “Anatolien, Skizzen Und Reisebriefe Aus Kleinasien (1850-1859)” adlı eserinde Tanzimat’ın ilanı sonrasında 1850 yılında geldiği Samsun şehrinin antik geçmişi, transit ticareti, fiziki ve coğrafi yapısı hakkında önemli bilgiler aktarmıştır. Çalışmanın ‘1848-1863 Mutasarrıflar Dönemi’yle ilgili verilen bilgiler çalışma için önem arz etmiştir.
- Levanten asıllı Amerikalı misyoner ve seyyah Henry John Van Lennep’in “Travels in Little Known Parts of Asia-Minor” (Anadolu’nun Az Tanına Bölümlerinde Seyahat) adlı eserinde 1864 yılında geldiği Samsun şehrinin fiziki, idari ve coğrafi yapısı hakkında önemli bilgiler vermesi nedeniyle Tanzimat teftiş memuru Ali Rıza Paşa’nın şehirde olduğu dönem için önemli bir başvuru kaynağı olmuştur.
- Fransız coğrafyacı, oryantalist ve seyyah Vital Cuinet Düyun-u Umumiye adına Osmanlı şehirlerinin ekonomik, sosyal ve kültürel envanter çalışmalarını yapmakla görevlendirilmiştir. Osmanlı'nın ekonomik yapısı hakkındaki envanter çalışmasını “LaTurquie d’Asie” adlı 1892 yılında Paris’te yayınlattığı beş ciltlik eserinde anlatmıştır. Eserin I. cildinde Samsun şehrinin 1860-1891 yılları arasındaki nüfus hareketliliğinden bahsetmiştir (Kuş, 2015). Eserin 19. yy.ın ikinci yarısına ait şehre dair verdiği bilgiler şehrin fiziksel gelişimini anlamaya yardımcı olmuştur.
- Fenerler İdaresi’nde görev yapmış Fransız yazar Bernard Camille Collas’ın “La Turquie en 1864” adlı eseri Türkçe’ye “1864’te Türkiye” olarak 2005 yılında çevrilmiştir. Eserde 1864 yılında Samsun şehrine ait ticari hareketlilik ve demiryolu faaliyeti hakkında bilgilere yer verilmiştir. Eserin şehrin fiziksel dönüşümünde etkili olan ticaret ve ulaşım yapılarından bahsetmesi çalışmaya katkı sağlamıştır.
- İngiliz asıllı diplomat ve seyyah Augustus Henry Mounsey’in “Journey Through the Caucausus and the Interior of Persia” adlı 1872 yılında yayınlanan eserinde 1865 yılında İran’a seyahat ettiği sırada gördüğü Samsun şehrindeki eski Ceneviz kalesi ve ticari kervan yolu hakkında bilgiler aktarmıştır (Kuş, 2015).
- İngiliz asker, gözlemci ve seyyah Arthur Thurlow Cunynghame’nin “Travels Easternand on the Caspian and Black Seas Especially in Daghestan on the Frontiers of Persia and Turkey During Summer of 1871” adlı eserinde 1871 yılında Batum’dan bindiği gemi ile geldiği Samsun’da 1869 Büyük Samsun Yangını

sonrası karşılaştığı manzarayı anlatmıştır. Yangın sonrası şehre dair en sıcak bilgilerin yer aldığı bu eser çalışma için önemli bir başvuru kaynağı olmuştur.

- İngiliz tarihçi, devlet adamı, diplomat ve seyyah James Bryce'nin "Transcaucasia and Ararat: Being Notes of A Vacation Tour İn the Autumn of 1876" adlı eserinde 1876 yılındaki seyahati sırasında geldiği Samsun şehrinin limanı, coğrafyası, nüfusu, kervan yolları, fiziki dokusu hakkında bilgiler yer almıştır. Eser bu çalışmanın 1869 Büyük Samsun Yangını sonrasını anlattığı için önemli kaynaklar arasında yer almıştır.
- İngiliz Protestan papazı, yazar, akademisyen ve seyyah Henry Fanshawe Tozer'in "Turkish Armenia and Eastern Asia Minor" adlı eserinde 1879 yılında Samsun'a seyahat ettiğinde şehirdeki savaş sonrası bölgeye gelen Çerkez göçmenlerden ve onların yarattığı asayiş ve güvenlik sorunlarından, limandan, şehrin fiziki yapısından ve kervan yollarından bahsetmiştir (Kuş, 2015). Bu eser I. Meşrutiyet'in ilk yıllarındaki şehrin mevcut yapısını ortaya koyması bakımından önem arz etmiştir.
- Alman bilim insanı ve seyyah Herman Von Flottwell Aşağı Kızılırmak Havzası'nı keşfetmek amacıyla gezi ekibiyle 1893'te Berlin'den İstanbul'a hareket etmiştir. 1893 yılı yaz ayında Samsun'dan geçen Flottwell, Kızılırmak havzası ile ilgili çalışmalarını yayınladığı "Aus Dem Stromgebiet des Qyzyl -Yrmaq (Halys)' adlı eseri Türkçe'ye "Kızılırmak Havzasının Coğrafi Tarihine Bakış" olarak 2021 yılında çevrilmiştir. Eserde 1890'lı yıllara ait Samsun şehrinin demografik yapısı, ticari yapısı, yeryüzü şekilleri, fiziksel yapısı hakkında bilgiler edinilmiştir (Yazgan, 2021).
- İsmetzâde Doktor Mehmed Arif 1890 yılında İstanbul'dan Samsun'a vapur ile gelmiş, oradan Çarşamba ilçesine karayolu ile geçerek Gürcü köyleri üzerinde gözlemlerini ve izlenimlerini kaleme aldığı kitabını 1893 yılında yayımlamıştır. Fahrettin Çiloğlu tarafından yayıma hazırlanan kitap 2002 yılında Türk alfabesine aktarılarak "Gürcü Köyleri" adı ile yayımlanmıştır. Eserde 1890'larda Samsun şehrinin fiziksel görünüşü, ticari ve ekonomik faaliyetleri ve toplumsal konuları hakkında bilgiler yer almıştır.
- Anadolu Kumpanyası, Osmanlı Bankası ve Reji Genel Müdürlüğü gibi önemli görevlerde bulunmuş İsviçreli Lui Ramber'in 1895-1905 yılları arasında tuttuğu notlarından oluşan ve 2011 yılında Türkçe'ye çevrilmiş "Abdülhamid Dönemine

Ait Gizli Notlar" adlı eserde Reji işletmesi ve Osmanlı maliyesi konusunda birinci elden bilgiler yer almıştır. Eserde Osmanlı'nın son dönemiyle ilgili ekonomik, kültürel, dinî, etnik, folklorik, siyasi pek çok konu; kurumlar, şahıslar, olaylar ve Selanik'ten Kudüs'e, Midilli'den Kahire'ye birçok şehir hakkında değerli bilgi, gözlem, fotoğraflar ve tespitler yer almıştır. Ramber notlarında 1902 yılında uğradığı Samsun şehrinin havasından, coğrafyasından, manzarasından, sokaklarından, ticaretinden, tütün ekonomisinden, mutasarrıf Hamdi Bey'den bahsetmiştir. Şehrin fiziksel görüntüsü ve ekonomisi hakkında önemli bilgiler içeren eserde Samsun'a ait fotoğraflar da yer almıştır. 20. yy.ın başlarındaki Samsun şehrine dair bilgiler aktarması bakımından çalışma için önemli bir eserdir.

- Britanya Amirallik Dairesi'nde bir istihbarat subayı ve İngiliz seyyahı William John Childs'in "Across Asia Minor On Foot" adlı 1917 yılında Londra'da yayınlanan kitabı 2017 yılında "Yürüyerek Anadolu" ismiyle Türkçe'ye çevrilmiştir. Eserde 1911-1912 yıllarında yaklaşık altı aylık süre zarfında, Samsun – Halep hattında 2000 km boyunca yürüyerek Anadolu'yu gezen Childs'ın ilk durağı olan Samsun'a ait pek çok bilgiye yer verilmiştir. Seyyah 1911 yılında İstanbul'dan gemi ile geldiği Samsun şehri ile ilgili eserinde şehre dair ilk izlenimleri, limanı, Bağdat yolu, şehrin fiziki özellikleri, ticareti, nüfusu, tütün üretimi, çarşıları, kolera salgını gibi şehrin ekonomik ve sosyal hayatı hakkında pek çok bilgiye yer vermiştir. Eserde sadece Samsun-Havza arasındaki Bağdat yolundan geçen kervanların çekildiği birkaç fotoğraf Samsun'a aittir.
- II. Meşrutiyet döneminde 28 Eylül 1912'de şehre gelen ve önemli siyasetçilerden olan Doktor Abdullah Cevdet Samsun-Trabzon arasında bir inceleme seyahati gerçekleştirmiştir. İçtihat dergisinde yayınladığı seyahat notları[6] Samsun şehri için önemli bilgiler içermektedir. Samsun şehrine ilişkin yaptığı tasvirler ve gözlemler şehrin fiziki dönüşümünü anlayabilmek adına önemli bir veri oluşturmuştur (Müezzinoğlu, 2012).
- 1919-1920 yıllarında Samsun mutasarrıfı olan ve sonrasında Trabzon valisi olarak görev yapmış Kapancızâde Hamit Bey'in 1929'da yayınlanan "Defter-i Hatırat" adlı günlüğündeki bilgileri düzenleyen Halit Eken, 2008 yılında "Bir Milli Mücadele Valisi ve Anıları: Kapancızâde Hamit Bey" adı ile yayınlamıştır. Eser

[6] İçtihat Dergisi, 3 Mayıs 1329/1913'ten aktaran: Müezzinoğlu, E. (2012). Doktor Abdullah Cevdet'in Samsun, Giresun, Ordu ve Trabzon Seyahat Notları. *Turkish Studies,* 7(3), s. 1843-1857.

Hamit Bey'in memuriyeti zamanında tuttuğu günlüğün bir derlemesi olarak Samsun mutasarrıflığı görevindeyken şehirdeki toplumsal olaylar ve siyasi durum hakkında önemli bilgiler içermiştir.

- Millî Mücadele döneminde Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti elçisi olarak Anadolu'ya gelen Mihail Vasiyeviç Frunze'nin gerçekleştirdiği gezilerdeki izlenimlerini aktaran "Frunze'nin Türkiye Anıları" adlı 1996 yılında yayınlanan eserde Kurtuluş Savaşı yıllarındaki Türkiye anlatılmıştır. Eserde 1921'de Samsun'a gelen elçinin şehrin mimarisi, limanı, kalesi ve fiziki yapısı hakkında gözlemleri aktarılmıştır. Araştırmanın son yıllarını içeren bilgiler bu çalışma için önemli bir başvuru kaynağı olmuştur.

Yukarıda yer alan seyahatnamelerin çoğuna modern araştırmalar aracılığı ile ulaşılmıştır. Eserler modern araştırmalarda tekil olarak incelenmiş ya da araştırmanın konusunu besleyen yan bir kaynak olarak kullanılmıştır.

1.4.8. Konsolosluk Raporları

Yabancı tüccarlara Osmanlı topraklarında ticaret yapma hakkı veren ahidnâmeler, bu tüccarlara mensup oldukları devletin konsolosluk açarak vatandaşlarının işlerini yürütmeleri hakkını tanımıştır. Ahidnâmeler sayesinde imparatorluğun belli başlı merkezlerinde konsolosluklar kurulmuştur. Konsolosluklar kendi bölgelerindeki her türlü haberi, özellikle iktisadi durumu hariciyelerine raporlar yazarak aktarmışlardır (Kütükoğlu, 2011).

Samsun da bir sahil şehri olarak özellikle buharlı gemilerin keşfi ile 1830'lu yıllardan sonra ticaret hacmini artırmış ve uluslararası ticarette öne çıkmaya başlamıştır. Bundan dolayı 1840'lardan sonra şehirde konsolosluklar kurulmaya başlamış, konsoloslar tarafından raporlar yazılmıştır. Çalışmanın kronolojik aralığında yazılmış bu raporlar şehrin ticari tarihi açısından birinci derecedeki kaynaklar arasında yer almıştır. Raporlarda şehrin iktisadi durumu, ticareti, denizciliği, finansal durumu, zirai yapısı, limanı, altyapı unsurları vb. üzerine bilgiler yer almıştır. Bu bağlamda Yılmaz'ın (2012b) "Fransız Arşiv Belgelerinde Samsun: Şehirde Fransız Konsolosluğunun Kurulması ve Şehrin Durumu 1840-1870"; Yılmaz'ın (2012c) "Fransız Arşiv Belgelerine Göre 20. Yüzyılın Başlarında Samsun Limanı"; Yılmaz'ın (2014a) "Samsun'da Fransız Konsolosluğu'nun Kurulması ve Fransız Arşiv Belgelerine Göre Şehrin Durumu (1840-1870)"; Yılmaz'ın (2014b) "Samsun Limanı Üzerinde Denizcilik Raporu, Koy Haritası, Ticaret ve Denizcilik İstatistikleri"; Çağlayan'ın

(2006) "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 1841 Yılında Samsun ve Çevresinde Ticaret"; Çağlayan'ın (2012) "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre Samsun"; Atnur'un (2008) "Bir Amerikan Raporunda Samsun ve Çevresi (1919)" ve Köse'nin (2013a) "19. Yüzyılda Samsun'da İran Misyonu: Tüccarlar, Konsolosluk ve Hüseyniyye (Acem) Tekkesi" adlı makaleleri konsolosluk raporlarından yararlanılmış modern araştırmalar olarak bu çalışma için önemli bilgiler sağlamıştır.

1.4.9. Görsel Belgeler

Şehrin fiziksel gelişim izlerini sürebilmek için çalışmada görsel belgelere de çokça yer verilmiştir. Modern araştırmalar ve arşiv araştırmaları sonucunda elde edilen haritalar, planlar, projeler, gravürler, dönem kartpostalları, fotoğraflar ve farklı nitelikteki eski resimler çalışma da başvurulan temel birincil kaynakları oluşturmuştur. Görsel belgeler aracılığı ile şehrin mimari dokusu, imarlı alanları, imarlar ve mimari özellikleri, imarın geçirdiği onarım veya değişimler, imarların birbiri ile ilişkileri hakkında tespitler yapılmıştır (Üstün, 2008). Çalışma kapsamında ulaşılmış görseller, yazılı belge ile aktarılan bilgilerin daha iyi anlaşılmasına, yazılı belgenin desteklenmesine, yorumlanmasına ve değerlendirilmesine yardımcı olmuştur. Görsel malzemeler ve yazılı belgelerin bir arada kullanılması ile bölgenin nasıl bir değişim yaşadığı tespit edilmiş, şehrin fiziki değişimi okunabilmiştir. Görsel kaynaklar sayesinde modern araştırmalar ve belge türündeki kaynaklardaki bilgi kırıntılarının bütünleştirilmesi ve şehrin fiziksel değişiminin somut bir şekilde ortaya koyulması mümkün olmuştur.

- Haritalar:

Şehir tarihi araştırmalarında başvurulan başlıca görsel kaynaklar olan haritalar denizcilerin, kâşiflerin, fetihlerin bilinmezi bilinir kılma arzusu sonucunda ortaya çıkmıştır (Danacıoğlu, 2001). Yeryüzünün bir bölümünün belli bir ölçek dâhilinde ve belli bir amaç için jeolojik, coğrafik ve politik özelliklerinin gösterilmesi harita olarak tanımlanmıştır (Güneş, 2019; Kozar, 2009).

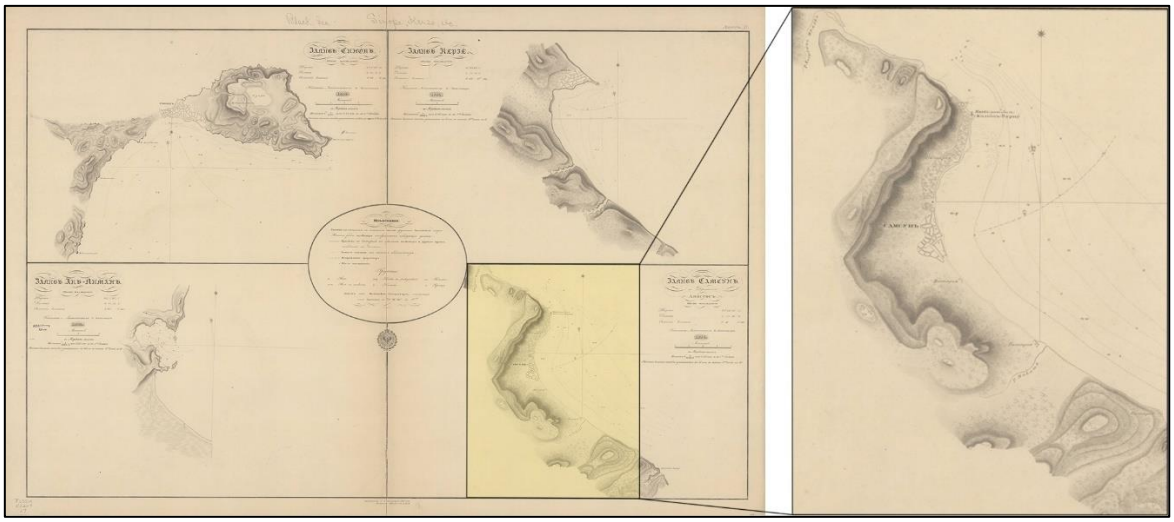
Ulaşılan Samsun ile ilgili haritalar, yapılma nedenleri ve yapıldığı yıla göre bölgenin yerleşim sınırlarını, kıyı çizgisini, topografyasını, şehrin dokusunu, bataklık ve kumsal alanlarını, coğrafik dinamiklerini, önemli anıtsal yapıların konumlarını ve isimlerini, yakın çevresi ile kurduğu ticaret yollarını, yolların anıtsal yapılarla ilişkisini ve şehrin liman ile kurduğu ilişkiyi ortaya koyan birincil kaynaklardır. Haritalardan tespit edilmiş imarlı alanlar

ve anıtsal yapılar ile diğer görsel kaynaklara yansıyan ama haritalarda olmayan anıtsal yapılar modern araştırmalar ile bir bütün olarak ele alınarak çalışmanın imar faaliyetleri tablolarının olabildiğince eksiksiz oluşturulması amaçlanmıştır.

Samsun'a ait haritalardan faydalanılarak şehrin kıyı şeridinin değişimi, şehrin büyüme yönü ve bu yöne neden olan coğrafik faktörler, iskelelerin gelişimi, şehrin kalesinin yıllar içindeki durumu, kumsal alandaki değişimler, sazlık ve bataklığın kurutulması veya kullanıma açılması, ticaret yollarının genişletilmesi, mezarlık alanların dönüşümü vb. pek çok değişken unsur gözlemlenmiş ve şehrin fiziksel değişimi/dönüşümü izlenmiştir.

Çalışma kapsamına katkı sağlayan şehre ait toplam 17 adet haritaya Türkiye ve yurtdışındaki arşivlerden ulaşılmıştır. Çalışma kapsamında haritaların arşivlerde bulunan isimlerinin önüne yapıldığı yıl eklenerek isimlendirilmiştir. Yabancı kaynaklardan ulaşılan haritaların isimleri ise Türkçe'ye çevrilerek adlandırılmıştır. Çalışmada kullanılan haritaların kimlik bilgileri ile nereden temin edildiği, içeriği ve çalışmaya katkısı kronolojik olarak aşağıda belirtilmiştir:

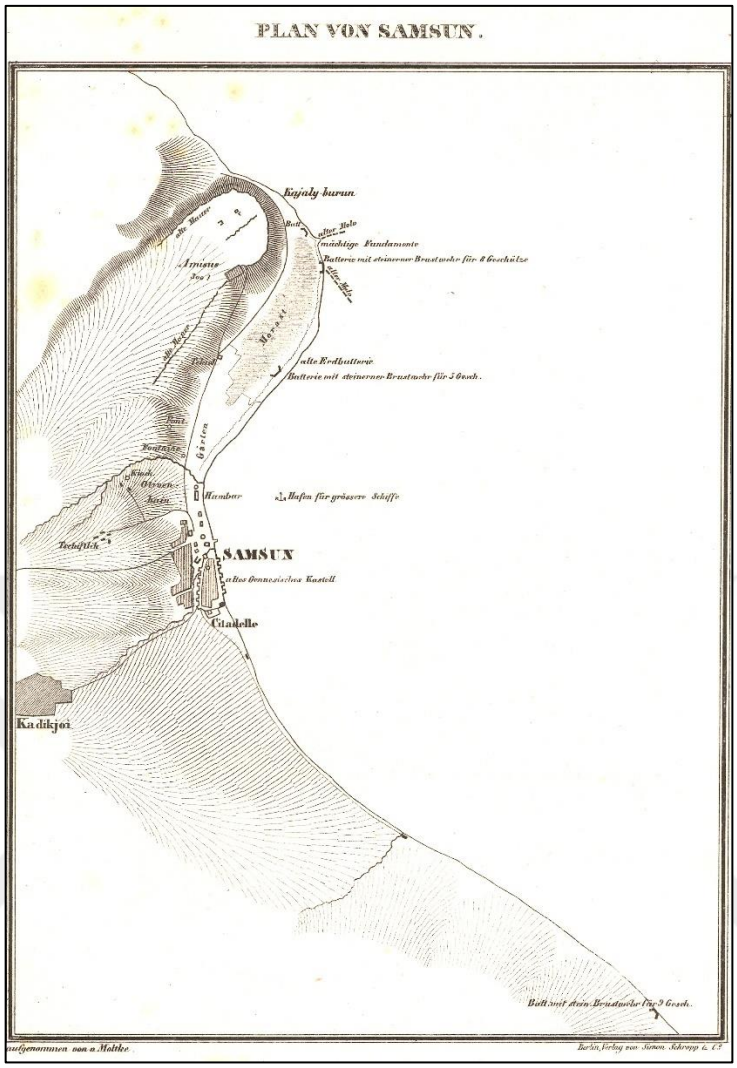
- '(1834) Karadeniz, Türkiye, Sinop, Ak-Liman, Gerze ve Samsun' olarak adlandırılan Rus kaptan ve haritacı Egor Manganari'nin yaptığı haritaya Wisconsin-Milwaukee Üniversitesi'nin Amerikan Coğrafya Topluluğu Kütüphanesi'nin Dijital Harita Koleksiyonu'ndan (University of Wisconsin-Milwaukee (UWM), American Geographical Society Library, Digital Map Collection, 'Black Sea, Turkey, Sinop, Ak-Liman, Gerze and Samsun') ulaşılmıştır. Görseldeki 4 adet hidrografi haritasından sağ alt köşedeki Samsun haritasıdır. Haritada şehrin kalesi ve etrafındaki imarlı alanlar, şehrin dokusu, kıyı çizgisi ve liman ile şehir arasındaki sazlık ve bataklık alanlar, tabyalar ve şehrin güneybatısındaki Kadıköy yerleşimi gösterilmiştir. Manganari'nin ürettiği bu haritası sayesinde çalışmanın Tanzimat'ın ilanının hemen öncesinde şehrin mevcut fiziki durumu ile ilgili değerlendirmeler yapılabilmiştir (Şekil 2).

Şekil 2. (1834) Karadeniz, Türkiye, Sinop, Ak-Liman, Gerze ve Samsun (UWM arşivi)

- '(1838) Samsun Haritası' olarak adlandırılan Alman asker ve seyyah Helmuth Von Moltke'nin yaptığı haritaya Chicago Üniversitesi'nin (The University of Chicago) Harita Koleksiyonu çalışanı Sam Brown tarafından ulaşılmıştır.[7] Üniversitenin kütüphanesinde (UChicago Library Catalog) 'Plan von Samsun' olarak geçen görselde Samsun kalesi ve etrafındaki imarlı alanlar, tabyalar, gümrük, liman, bataklık ve bahçeler, eski Amisos ve Kadıköy yerleşimi gösterilmiştir. Ayrıca İsa Baba Tekkesi ve bazı çeşmelerin yerleri de belirtilmiştir. Şehrin Tanzimat'ın ilanı öncesi mevcut fiziki durumu hakkında elde edilen yazılı bilgiler bu harita aracılığı ile desteklenmiştir. Samsun araştırmalarında daha önce rastlanmayan bu harita bu çalışmada önemli haritalar arasında yer almıştır (Şekil 3).

[7] 13.01.2021 tarihinde Sam Brown (d.?) ile yapılan görüşme.

Şekil 3. (1838) Samsun Haritası (UChicago arşivi)

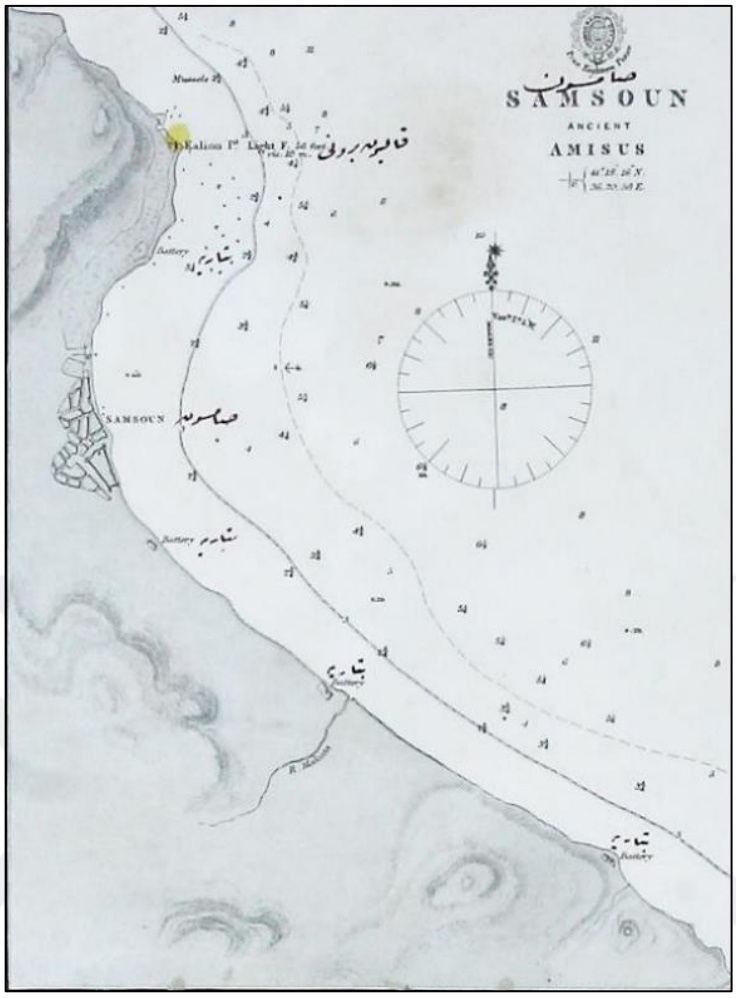
- ‘(1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon)’ olarak adlandırılan Osmanlıca haritaya T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)’ndeki ‘PLK-Plan-Proje-Kroki’ fonundan ‘Samsun şehri planı. (Trabzon)’ adı ile ulaşılmıştır (BOA, PLK.p., 810). Arşivde plan olarak geçse de aslen Samsun şehir haritası olan görselde şehrin sınırları, dokusu, kalesi, limanı, iskelesi, belli başlı imar faaliyetleri, şehir içi ve şehir dışı yolları, mezarlıkları, bahçeleri, kumsalları, bataklık alanları ve önemli anıtsal yapıların yerleri gösterilmiştir. Bu harita modern haritacılık teknikleri kullanılarak çizilmiş, ulaşılan en erken görseller arasında yer almıştır. Bu nedenle şehrin fiziksel gelişimini okumak için çalışma kapsamında oluşturulan 7 döneme ait ölçekli haritalar için altlık olarak kullanılmış ana görsel kaynaktır (Şekil 4).

Şekil 4. (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon) (BOA, PLK.p., 810)

- ‘(1863) Samsun Haritası’ olarak adlandırılan İngilizler tarafından yapılmış haritaya Hydrographic Office Karadeniz Haritaları Atlası’nda ‘Samsun Portolonu (1863)’ adı ile ulaşılmıştır (Yılmaz, 2012c).[8] ‘(1834) Karadeniz, Türkiye, Sinop, Ak-Liman, Gerze ve Samsun’ adlı E. Manganari haritasını altlık olarak kullanan bu harita, portolan haritası amacıyla yapıldığı için Manganari haritasından farklı olarak deniz derinlikleri ve akıntı yönü hakkındaki bilgilere yer vermiştir (Şekil 5).

[8] 28.12.2020 tarihinde Özgür Yılmaz (d. 1978) ile yapılan görüşme.

Şekil 5. (1863) Samsun Haritası (Özgür Yılmaz arşivi)

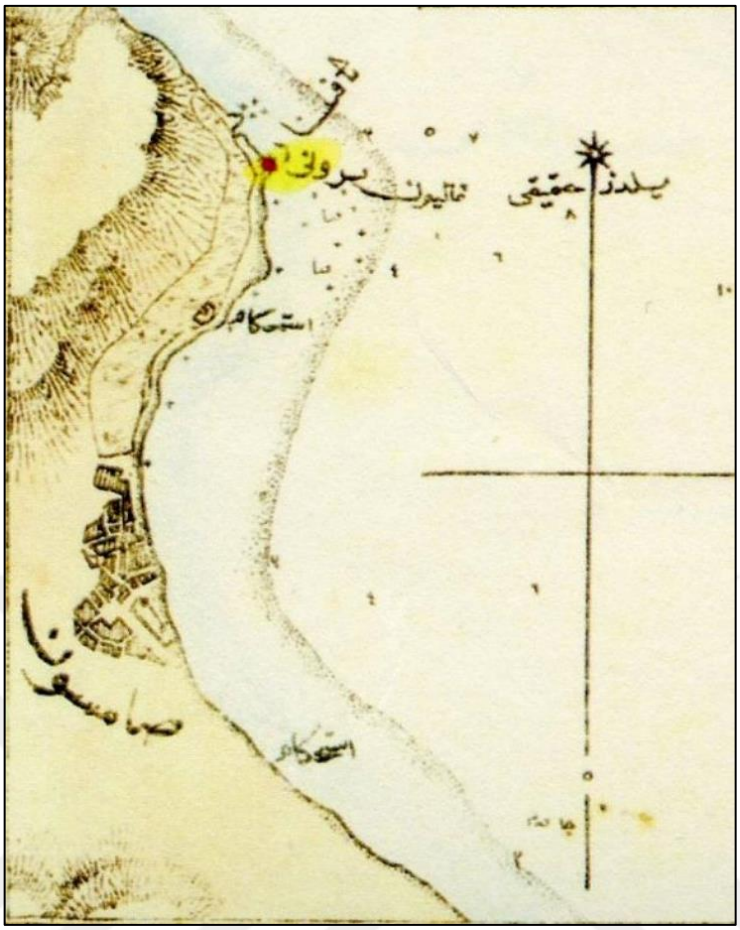
- ‘(1874) Samsun-Amasya Demiryolu’ olarak adlandırılan Fransızlar tarafından yapılan haritaya T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi’ndeki ‘HRT.h.. Haritalar’ fonundan ‘Samsun-Amasya demiryolu. Fr.’ adı ile ulaşılmıştır (BOA, HRT.h., 776, H 14 Ra. 1291). 1874 yılında Mert Irmağı vadisindeki Samsun-Sivas tren hattı için yapılan etüt çalışmasını gösteren bu harita şehir merkezindeki imarlı alanları da içermesi bakımından 1869 Büyük Samsun Yangını sonrasına ait ulaşılan ilk harita olarak çalışma için önemli bir referans olmuştur. Bu harita ile yangından 5 yıl sonraki şehrin fiziksel yerleşimi, kalenin durumu, şehrin güney yönüne doğru sınırlarını genişletmesi ve yangın sonrası planlanmış ızgara şeklindeki ada dokusu dikkat çekicidir (Şekil 6).

Şekil 6. (1874) Samsun-Amasya Demiryolu (BOA, HRT.h., 776)

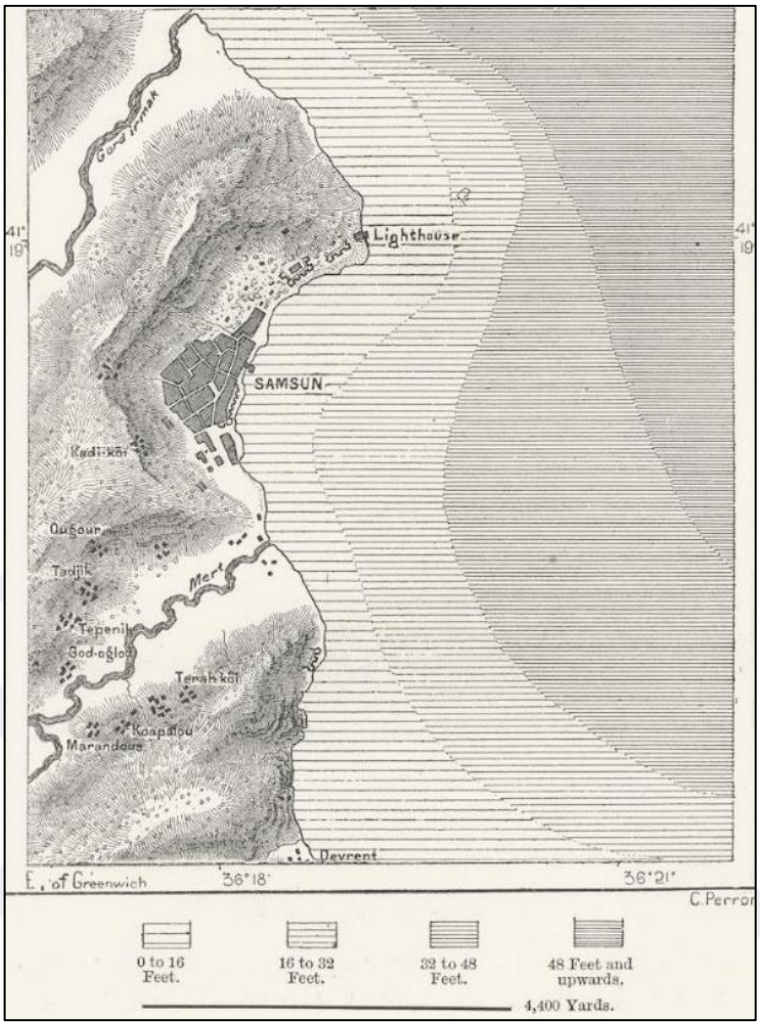
- ‘(1878) Samsun Limanı Haritası’ olarak adlandırılan Osmanlıca haritaya Karadeniz ve Marmara Denizi Atlası’nda ‘1878 Tarihli Samsun Limanı Haritası’ adı ile ulaşmıştır (Yılmaz, 2012c).[9] ‘(1834) Karadeniz, Türkiye, Sinop, Ak-Liman, Gerze ve Samsun’ adlı E. Manganari haritasını altlık olarak kullanan bu haritada farklı olarak denizin topografik yapısı gösterilmiştir. Şehrin imarlı alanlarının sınırları 1834 yılında Manganari tarafından üretilen harita ile aynı şekilde ifade edilmiştir. Bu nedenle bu haritadan 1878 yılında şehrin imarlı alanlarının sınırları hakkında bir veri tespit edilememiştir (Şekil 7).

[9] 28.12.2020 tarihinde Özgür Yılmaz (d. 1978) ile yapılan görüşme.

Şekil 7. (1878) Samsun Limanı Haritası (Özgür Yılmaz arşivi)

- ‘(1885) Samsun’ olarak adlandırılan gravür eskiz haritası coğrafyacı ve haritacı Charles-Eugène Perron tarafından yapılmış ve E. Reclus (1885)’in “Nouvelle Géographie Universelle” eserinin 19. cildinde yayımlanmıştır. Haritaya muhtelif internet adreslerinden ‘TURKEY. Samsun, Sketch map c1885’ adı ile ulaşılabilmektedir. Haritada iskele, liman, deniz derinlikleri, yangından geriye kalan kalenin deniz surları, tabyalar, şehrin imarlı alanları gösterilmiştir. Harita 1869 Büyük Samsun Yangını sonrası şehrin gelişim/büyüme yönünü ve kalenin değişimi hakkında yazılı bilgileri destekleyen önemli bir görsel kaynak niteliğindedir (Şekil 8).

Şekil 8. (1885) Samsun (Reclus, 1885)

- '(1890) Samsun Tütün Ekim Alanları Haritası' olarak adlandırılan Fransızlar tarafından yapılan haritaya özel arşivden (Embiya Sancak)[10] ulaşılmıştır.[11] Bu haritada 1890 yılında şehrin imarlı alanlarının kıyı boyunca Mert Irmağı'na ve limana doğru yayıldığı görülmüştür. Haritada Bafra, Çarşamba ve Sivas'a giden karayolları yer almıştır. Yakın çevresinde tütün üretiminde yer alan köyleri göstermiş olması şehrin tütün ticaretinde oynadığı aktif rolü kanıtlar niteliktedir (Şekil 9).

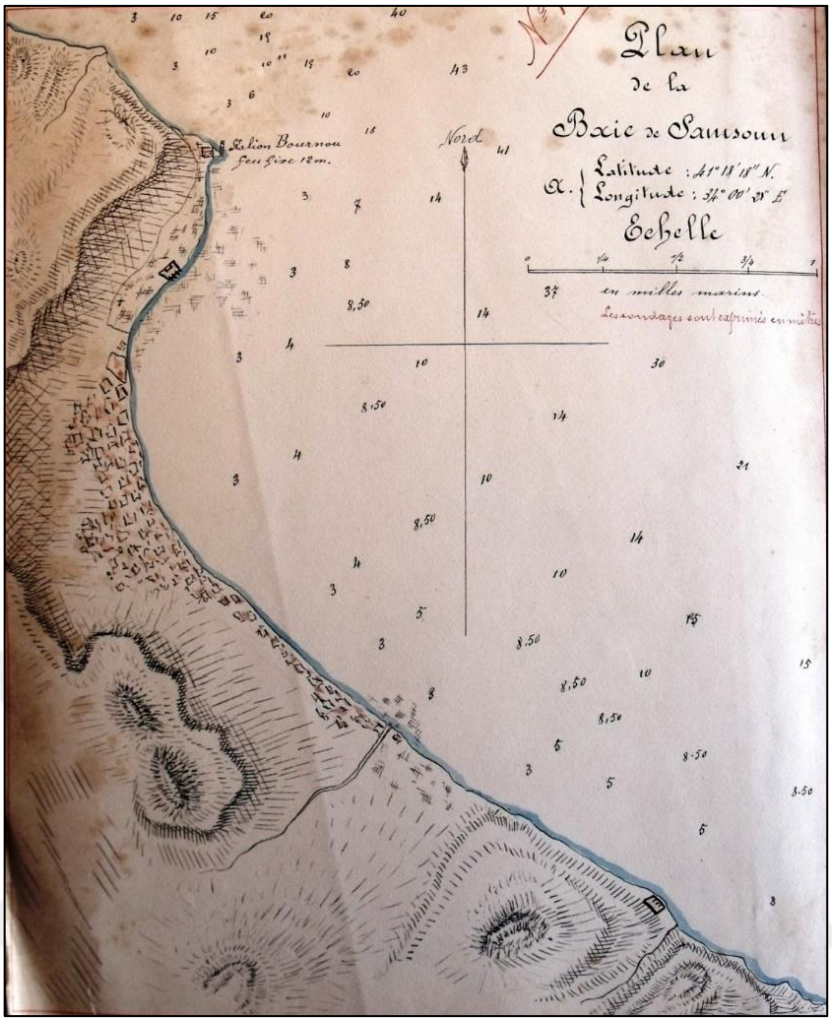
[10] 07.01.2021 tarihinde Embiya Sancak (d. 1951) ile yapılan görüşme.
[11] Ölçeksiz olan bu harita sigara paketindeki yer alan bir görseldir. Detaylı bilgi için bkz.: 06.01.2021 tarihinde Cevdet Pınar (d. 1954) ile yapılan görüşme.

Şekil 9. (1890) Samsun Tütün Ekim Alanları Haritası (Embiya Sancak arşivi)

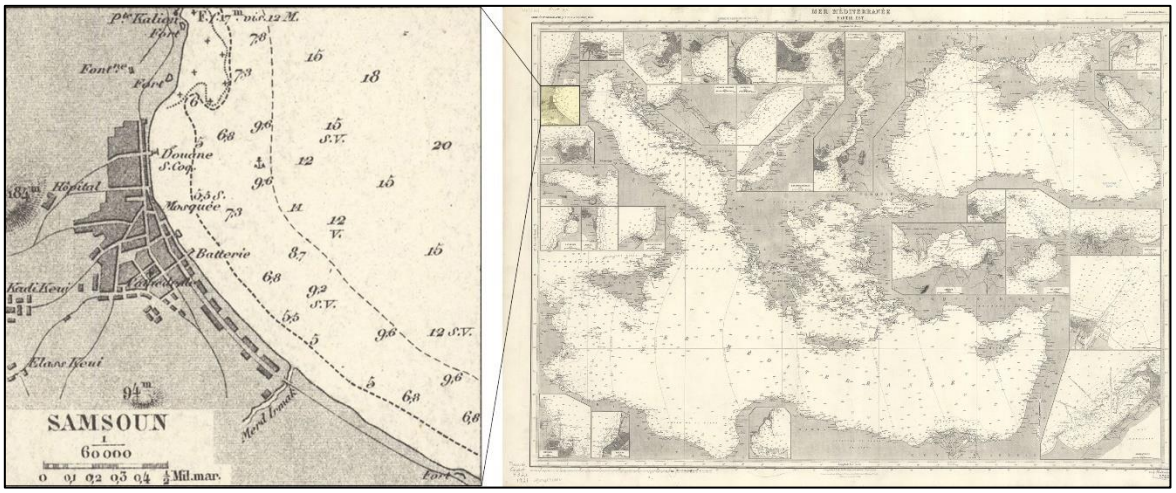
- '(1903) Samsun Körfez Haritası' olarak adlandırılan Samsun'daki Fransız Konsolos Henry de Cortanze tarafında yapılan portolan haritası Fransız Dışişleri Bakanlığı'nın Nantes Diplomatik Arşiv Merkezi'nde bulunmaktadır (Yılmaz, 2013c).[12] Haritanın sağ üste köşesinde 'Plan de la Baie de Samsoun' ifadesi yazılmıştır. Haritada kalenin güneyinden Mert Irmağı'na kadar kıyı boyunca yerleşimlerin olduğu ve bu kısımda yer almış kumsal alanların tamamen yerleşimlere açıldığı da ilk kez bu haritada gösterilmiştir. Şehir ile liman arasındaki sazlık ve bataklığın varlığını devam ettirdiği anlaşılmıştır. Kalyon Burnu'ndaki fener ve kıyı boyunca yerleşmiş tabyalar da haritada gösterilmiştir. Portolan haritası olarak deniz derinliklerinin belirtilmiş olması şehre gelen gemiler için önem arz etmiş ve şehrin ticari olarak bu dönemde de gelişmeye devam ettiği tespit edilmiştir (Şekil 10).

[12] 28.12.2020 tarihinde Özgür Yılmaz (d. 1978) ile yapılan görüşme.

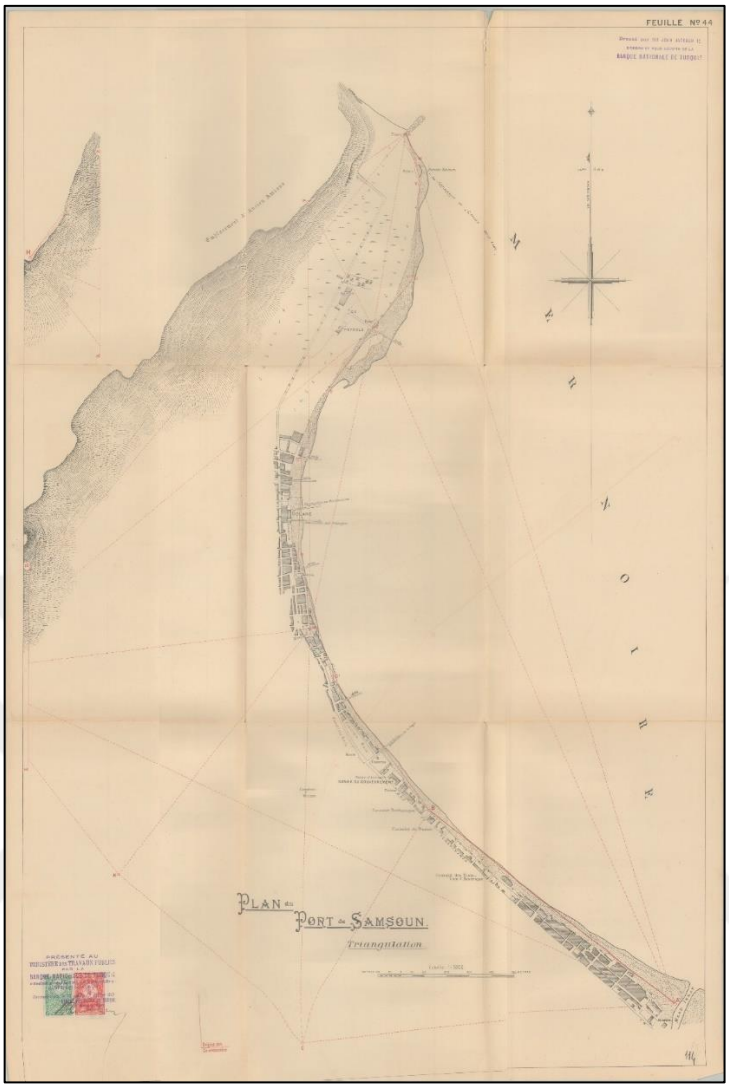

Şekil 10. (1903) Samsun Körfez Haritası (Özgür Yılmaz arşivi)

- ‘(1910) Akdeniz, Doğu Kısmı Haritası’ olarak adlandırılan Fransızlar tarafından yapılmış kartografik haritaya Wisconsin-Milwaukee Üniversitesi’nin Amerikan Coğrafya Topluluğu Kütüphanesi’nin Dijital Harita Koleksiyonu’ndan (UWM, American Geographical Society Library, Digital Map Collection, Mediterranean Sea, eastern part, 1921) ulaşılmıştır. Kartografi haritası toplam 28 adet şehrin, şehir ve liman ilişkisinin gösterildiği haritalar içermektedir. Haritanın sol üst tarafında Samsun’a ait harita tespit edilmiştir. Haritada şehrin en büyük cami ve kilisesinin, Hamidiye Hastanesi’nin, bazı çeşmelerin, tabyaların, fenerin ve iskelelerin yerleri gösterilmiştir. Ayrıca haritada şehrin imarlı alanları ile yakın çevresindeki kaza ve nahiyelere giden yollara ve deniz ulaşımı için deniz derinliklerine de yer verilmiştir (Şekil 11).

Şekil 11. (1910) Akdeniz, Doğu Kısmı Haritası (UWM arşivi)

- ‘(1912) Samsun Limanı Haritası’ olarak adlandırılan Fransızca belge John Jakson tarafından çizilmiş ve haritaya T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi’ndeki ‘Nafia Vekâleti’ fonunda yer alan ‘Samsun limanı ve Samsun-Sivas demiryolu inşası imtiyazlarına dair yazışmalar ile limana ait projeler, raporlar ve cetveller’ adlı belgeden ulaşılmıştır (BCA, Nafia Vekâleti, 143-26-1, 55L, M 26.10.1926). Haritada Fener ile Mert Irmağı arasındaki kıyı şeridinde yer alan binalara, mezarlıklara, iskelelere ait çizimlere ve deniz derinliğine yer verilmiştir. Kıyı şeridinde yer alan bazı binaların isimlerinin verildiği harita şehrin fiziki yerleşiminin anlaşılmasına katkı sağlamıştır. 1869 Büyük Samsun Yangını sonrası deniz tarafında geriye kalan kale surları da gösterilmiştir. Ayrıca konumu bilinen bazı yapıların formu hakkında fikir veren bu harita şehrin fiziksel dönüşümünün okunmasına önemli katkılar sağlamıştır (Şekil 12).

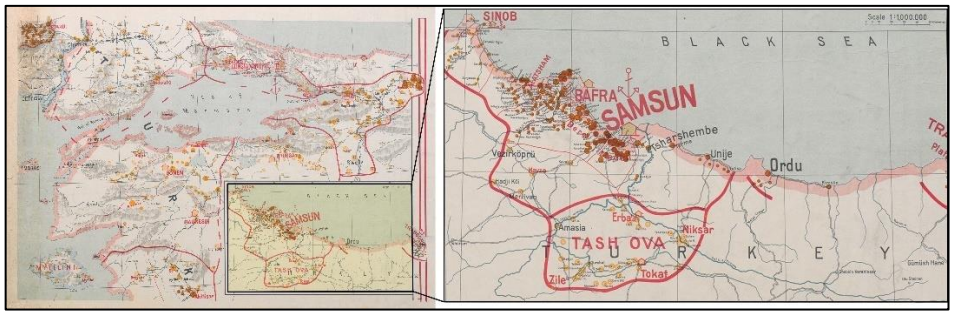

Şekil 12. (1912) Samsun Limanı Haritası (BCA, Nafia Vekâleti, 143-26-1, 55L)

- ‘(1919) Samsun (eski Amisos) Haritası’ olarak adlandırılan Rus araştırmacılar tarafından yapılan haritaya özel arşivden (Embiya Sancak) ulaşılmıştır. Harita 1938 yılında Washington D.C.’de “Black Sea Sheet VIII Kerempeh to Cape Yasun” adı ile İngilizce olarak yayınlanmış eserde ‘Samsun (Ancient Amisus)’ adı ile yer almıştır. ‘(1910) Akdeniz, Doğu Kısmı Haritası’ ile benzerlik göstermektedir. Sadece bazı alanlar bu haritada isimlerle ifade edilmiştir. Haritada iki adet çeşme, kışla, mezarlık, mısır tarlaları, tören alanı ile İlyasköy üzerinden Amasya ve Sivas’a giden yollar gösterilmiştir. I. Dünya Savaşı sonrası şehrin fiziki dokusu hakkında önemli bilgiler içeren bu harita çalışmada önemli bir başvuru kaynağı olmuştur (Şekil 13).

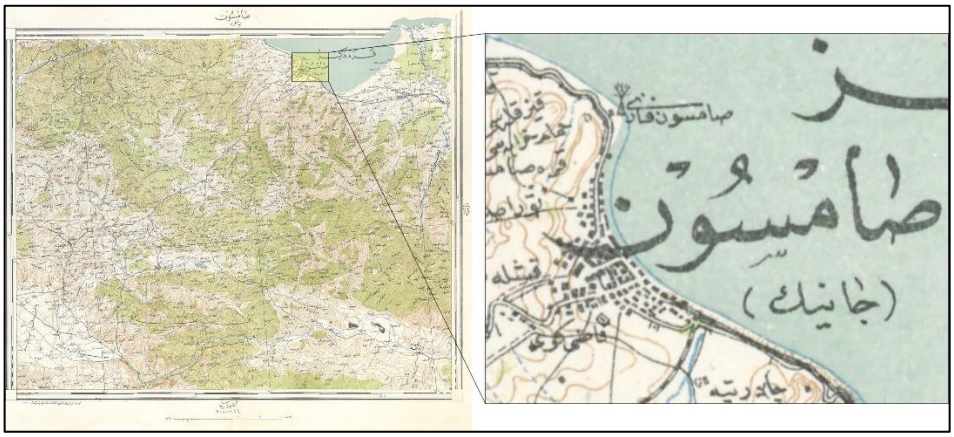

Şekil 13. (1919) Samsun (eski Amisos) Haritası (Embiya Sancak arşivi)

- ‘(1925) Türkiye Tütün Bölgeleri Haritası, Marmara Paftası’ olarak adlandırılan Marco Nestoroff tarafından yapılmış harita, SALT Araştırma tarafından ‘Tütün bölgelerine ait özel haritalar: Türkiye, Bulgaristan, Yunanistan (1/500.000)’ adı ile paylaşılan 6 görselden bir tanesidir. Marmara Paftası olan haritanın sağ alt köşesinde Karadeniz kıyısındaki tütün bölgeleri gösterilmiş, Samsun şehri üzerine vurgu yapılmıştır. Samsun’da büyük tütün depolarına ait bir merkezin olduğunu, kaliteli tütün ihracatının Samsun Limanı aracılığıyla yapıldığını gösteren haritada, yakın çevresindeki kazalara göre şehrin tütün ticaretindeki önemine dikkat çekilmiştir (Şekil 14).

Şekil 14. (1925) Türkiye Tütün Bölgeleri Haritası, Marmara Paftası (SALT arşivi)

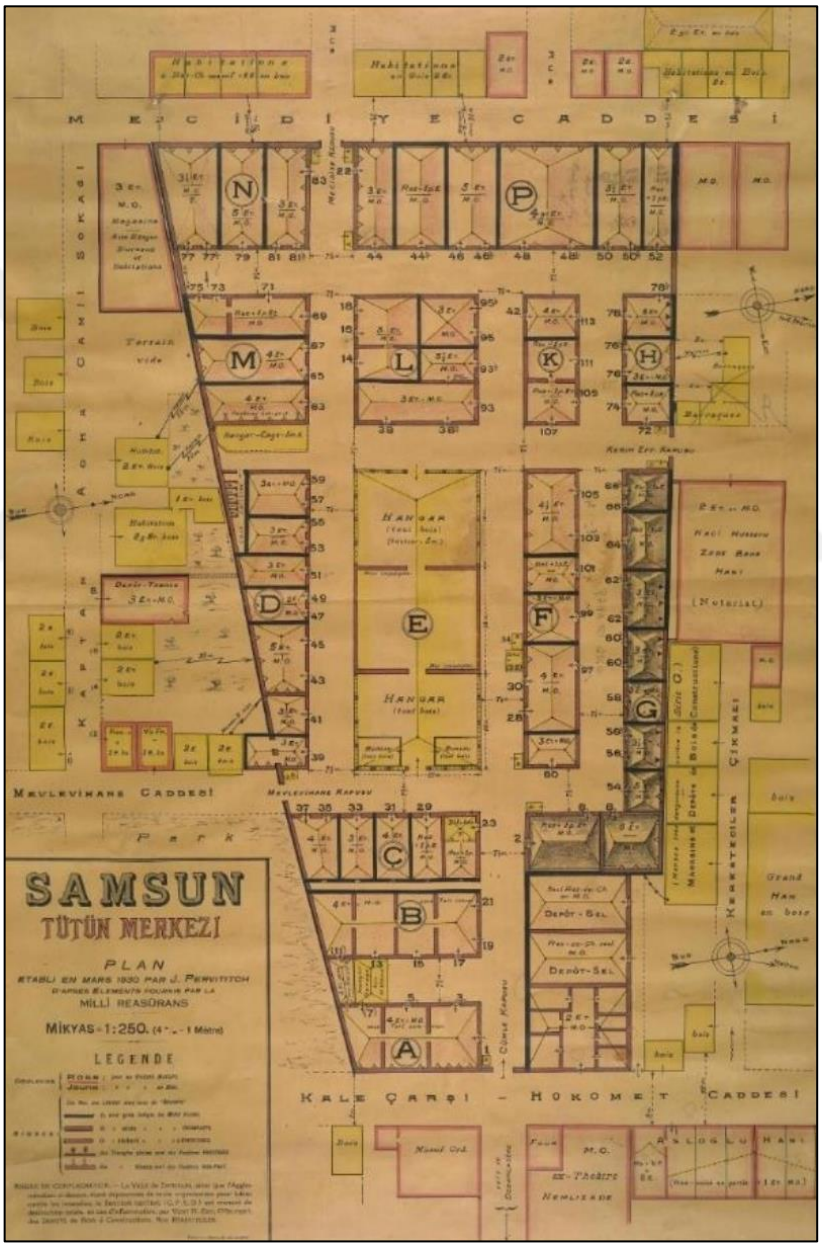
- ‘(1925) Samsun Haritası’ olarak adlandırılan asker ve haritacı Mehmet Şevki Paşa tarafından yapılan haritaya Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Kütüphanesi Açık Erişim Kolesiyonu’ndan ‘Samsun [Harita]’ adı ile ulaşılmıştır. Haritada Samsun yerleşimi parselasyon şeklinde gösterilmiş, Mert Irmağı’na doğru olan yerleşimin deniz kıyısından yüksek kesimlere doğru arttığı gözlemlenmiştir. Karayolları (Bafra, Çarşamba, Sivas) ve özellikle de Samsun-Sivas demiryolunun Mert Irmağı boyunca Demirci köyüne kadar gösterilmesi ile şehrin ulaşım yönünde yaşadığı değişimler şehrin fiziksel gelişimini/dönüşümünü açıklayabilmek adına çalışmaya önemli katkılar sunmuştur (Şekil 15).

Şekil 15. (1925) Samsun Haritası (TBMM Kütüphanesi arşivi)

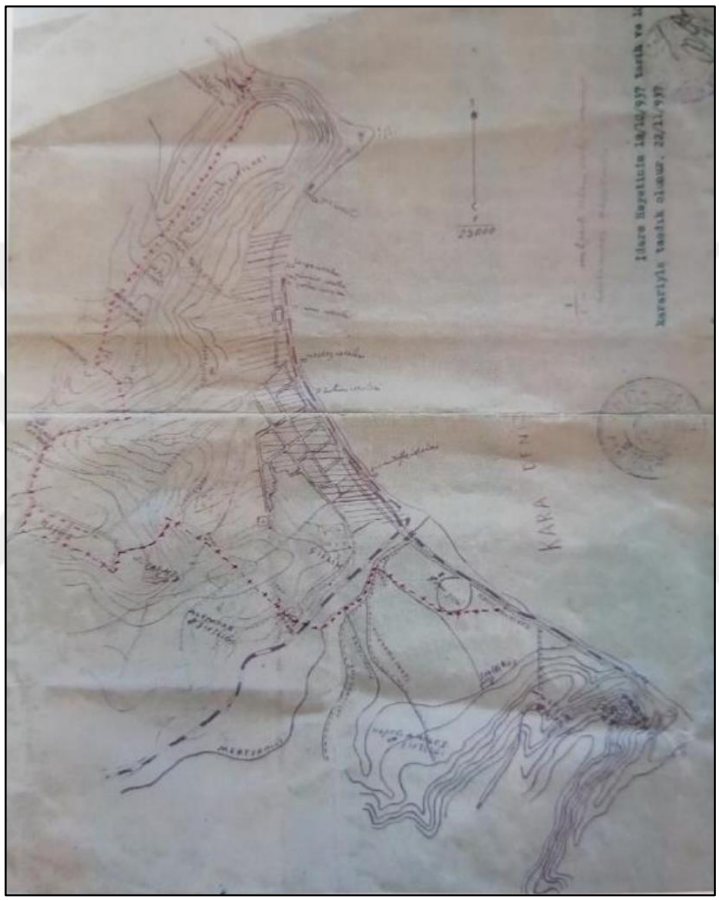
- ‘(1930) Samsun Tütün Merkezi Haritası’ olarak adlandırılan topoğraf Jacques Pervititch tarafından sigorta şirketleri için yapılan yangın haritasına SALT Araştırma’dan ‘Samsun Tütün Merkezi Planı’ adı ile ulaşılmıştır. Samsun Tütün Merkezi’nin detaylarını veren haritada tütün merkezinin mimari özellikleri ve yakın

çevresinde yer alan yapıların (Aslıoğlu Hanı, Meşrutiyet Tiyatrosu vb.) isimleri hakkında bilgilere ulaşılmıştır. Eskiden Duhan Çarşısı olarak adlandırılmış bu çarşının haritada Tütün Merkezi olarak ifade edilmesi 1922 nüfus mübadele sonucu şehrin etnik çeşitliğini kaybedip giderek Türkleştiğinin bir göstergesi ve çarşının Türklerin hakimiyetinde olduğunu göstermesi bakımından da önem arz etmektedir (Şekil 16).

Şekil 16. (1930) Samsun Tütün Merkezi Haritası (SALT arşivi)

- ‘(1937) Samsun Şehir Haritası’ olarak adlandırılan Samsun Belediyesi tarafından serbest elle çizilmiş haritaya özel arşivden (Baki Sarısakal) ulaşılmıştır.[13] Haritada Samsun’da yer alan iskeleler, deniz kenarında yer alan demiryolları, Mert Irmağı’nın güneyindeki koşu yeri ve şehrin ada-sokak dokusu gösterilmiştir (Şekil 17).

Şekil 17. (1937) Samsun Şehir Haritası (Sarısakal, 2007a: 167)

- ‘(1938) Samsun Belediyesi Haritası’ olarak adlandırılan Samsun Belediyesi tarafından yapılan haritaya özel arşivden (Canan Berk) ulaşılmıştır. Haritada şehrin liman ve Mert Irmağı arasında kalan yerleşim alanları, iskeleler, Samsun-Sivas demiryolu, Samsun-Bafra, Samsun-Çarşamba ve Samsun-Amasya yolları, ada-sokak dokusu ve eş yükselti eğrileri gösterilmiştir. Bu harita sayesinde II. Meşrutiyet dönemindeki imarlı alanların fiziki dokusu çözümlenmiştir (Şekil 18).

[13] Sarısakal, B. (2007a). Samsun Belediye Tarihi. Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi, s. 167.

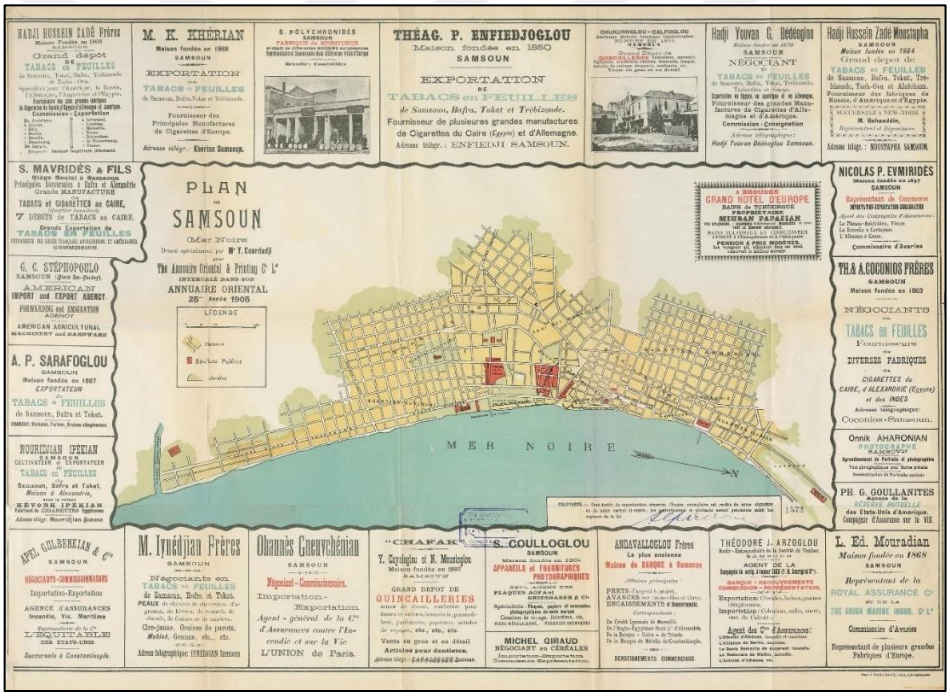

Şekil 18. (1938) Samsun Belediyesi Haritası (Canan Berk arşivi)

▪ Planlar ve Projeler:

Bir şehrin veya bir yapının gerçekleşmesi için düşünülen düşüncelerin düzlem üzerindeki ölçekli çizimleri olan planlar ve projeler geleceğe ve yapıldığı zamana yönelik önemli bilgiler içermiştir. Çalışmanın kronolojik aralığına ait 6 adet plan ve projeye ulaşılmıştır. Planların ve projelerin arşivlerde yer alan isminin önüne hazırlandığı yıl eklenerek isimlendirilmiştir. Çalışmada kullanılan plan ve projelerin kimlik bilgileri ile nereden temin edildiği, içeriği ve çalışmaya katkısı kronolojik olarak aşağıda belirtilmiştir:

- '(1905) Samsun (Karadeniz) Planı' olarak adlandırılan Fransız mimar Y. Courdadji tarafından yapılan Samsun'a ait ulaşılan ilk plan SALT Araştırma'dan alınmıştır. Planın lejant kısmında başlığı 'Plan de Samsoun (Mer Noire)' olarak adlandırılmıştır. Şehrin günümüzdeki görünümünün bu plandan izler taşıdığı tespit edilmiştir. 1869 Büyük Samsun Yangını sonrasında şehirde gerçekleşen değişimin

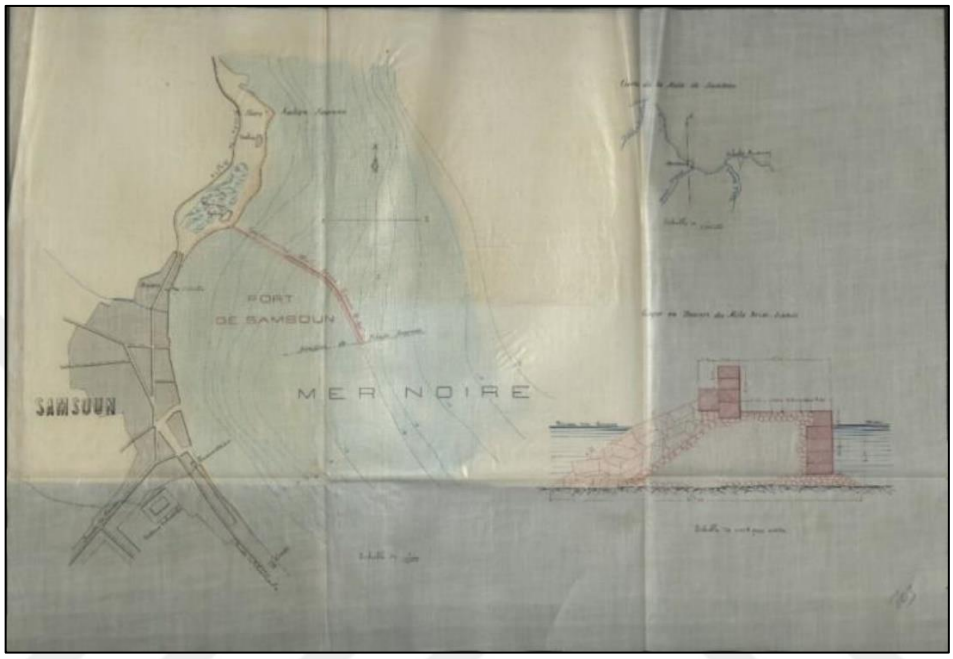
en net okunduğu belge olması ve şehir dokusunun değişimine yönelik ilk girişim olması açısından önemli kaynaklar arasında yer almıştır. Şehirdeki önemli imar faaliyetlerini (kiliseler, idari yapılar, ticari alanlar, camiler) ve açık alanların (meydanların, çarşıların, mezarlıkların vb.) ifade edildiği plan, fiziki dokunun okunmasına katkı sağlamıştır. Şehrin özellikle ticaret merkezi haline geldiği bu dönemde planda şehrin ekonomisine katkı veren endüstri ve ticaret yapıları ile çarşı yerlerine dikkat çekilmiştir (Düzenli, 2022a). Plan üzerinde yer alan bölgelerin Ermeni, Yunan, Türk vb. olarak ifade edilmesi, şehrin o dönemki çok kültürlü yapısını ve dağılımını göstererek yardımcı kaynaklar arasında yerini almıştır (Şekil 19, 172). '(1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon)' adlı haritadan sonra şehir içindeki mezarlıkların gösterildiği ilk görsel olması bakımından da dikkat çekicidir.

Şekil 19. (1905) Samsun (Karadeniz) Planı (SALT arşivi)

- '(1912) Samsun Limanına Ait Proje' olarak adlandırılan Fransızca proje John Jakson tarafından çizilmiş, projeye T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)'ndeki 'Nafia Vekâleti' fonunda yer alan 'Samsun limanı ve Samsun-Sivas demiryolu inşası imtiyazlarına dair yazışmalar ile limana ait projeler, raporlar ve cetveller' adlı belgeden ulaşılmıştır (BCA, Nafia Vekâleti, 143-26-1, 55L, M 26.10.1926). Liman ve Hükümet Konağı arasında kalan

yerleri gösteren projede Orta Tabya hizasında bir liman önerisi kırmızı renkli çizgilerle çizilmiştir. Projede Gümrük ve İskelesi ile Sivas, Çarşamba ve Bafra yolları gösterilmiştir. Sağ üst tarafına Samsun körfez haritası, sağ alt tarafına ise projelendirilmiş limanın dalgakıranına ait kesiti yerleştirilmiştir (Şekil 20).

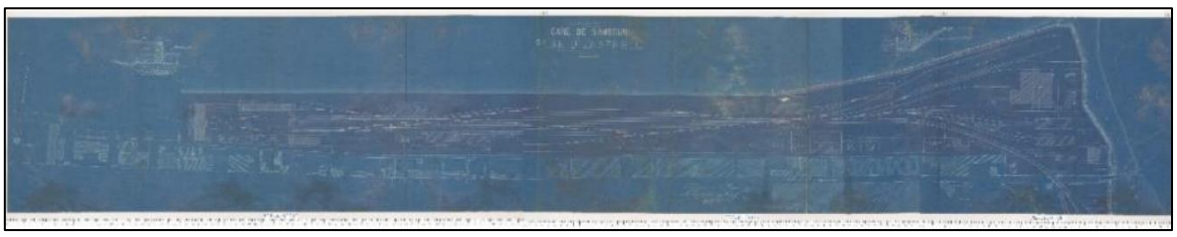

Şekil 20. (1912) Samsun Limanına Ait Proje (BCA, Nafia Vekâleti, 143-26-1, 55L)

- ‘(1912) Samsun Limanı Projesi (EHT.)’ olarak adlandırılan Osmanlıca proje T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi’ndeki ‘PLK-Plan-Proje-Kroki’ fonundan ‘Samsun Limanı Projesi. (EHT.)’ adı ile ulaşılan iki adet belgenin dijital ortamda birleştirilmesi ile oluşturulmuştur (BOA, PLK.p., 1832). Birleştirilme sonrası ‘(1912) Samsun Limanı Haritası’ ile aynı görsele sahip olan projede şehir merkezi hizasında Liman ve Şimendifer İskelesi arasında iki dalgakıranlı yeni bir liman önerisi yapılmış, Şimendifer İskelesi ile Gaz İskelesi arasındaki alanda yapılacak dolgu alanda limana dair hangarların, gümrüğün, yolcu dairesinin projelendirildiği görülmüştür (Şekil 21). Projeden devletin artan ticaret hacmine uygun bir liman inşa etme arayışında olduğu anlaşılmıştır. Denizin topografik yapısının da gösterildiği projenin I. Dünya Savaşı zamanında hazırlanmış olması dikkat çekicidir.

Şekil 21. (1912) Samsun Limanı Projesi (EHT.) (BOA, PLK.p., 1832)

- ‘(1912) Samsun Garı Planı (Fr.)’ olarak adlandırılan Fransızca plan T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi’ndeki ‘PLK-Plan-Proje-Kroki’ fonundan ‘Samsun Garı planı. (Fr.)’ adı ile ulaşılan üç adet belgenin dijital ortamda birleştirilmesi ile oluşturulmuştur (BOA, PLK.p., 3553, H 04 Ca. 1339). Planda Hükümet Konağı ve Mert Irmağı arasında kıyı boyunca yerleşen gar, demiryolları ve onları besleyen yapılar gösterilmiştir (Şekil 22).

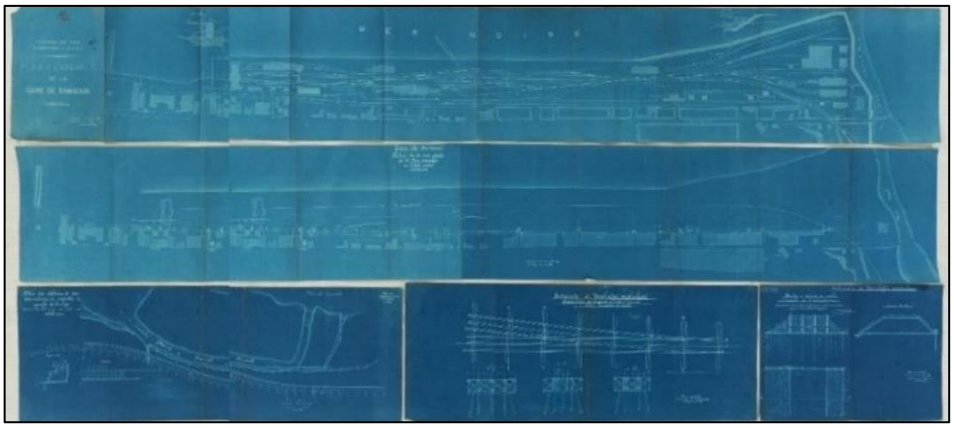
Şekil 22. (1912) Samsun Garı Planı (Fr.) (BOA, PLK.p., 3553)

- ‘(1913) Samsun-Sivas Demiryolu İnşaatı (Fr.) – I’ olarak adlandırılan Fransızca proje T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi’ndeki ‘PLK-Plan-Proje-Kroki’ fonundan ‘Samsun-Sivas demiryolu inşaatı. (Fr.)’ adı ile ulaşılan iki adet belgenin dijital ortamda birleştirilmesi ile oluşturulmuştur (BOA, PLK.p., 1679, H 07 Za. 1331). Planda Yolcu İskelesi’nden Mert Irmağı’na kadar şehrin kıyı çizgisinde yer alan binalar gösterilmiştir (Şekil 23). Projenin demiryolu projesi öncesi etüt çalışması olduğu düşünülmektedir.

Şekil 23. (1913) Samsun-Sivas Demiryolu İnşaatı (Fr.) – I (BOA, PLK.p., 1679)

- ‘(1913) Samsun-Sivas Demiryolu İnşaatı (Fr.) - II’ olarak adlandırılan Fransızca proje T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi’ndeki ‘PLK-Plan-Proje-Kroki’ fonundan ‘Samsun-Sivas demiryolu inşaatı. (Fr.)’ adı ile ulaşılan iki adet belgenin dijital ortamda birleştirilmesi ile oluşturulmuştur (BOA, PLK.p., 1679, H 07 Za. 1331). Belgede 5 adet çizim yer almıştır. İlki ‘(1912) Samsun Garı Planı (Fr.)’ ile neredeyse aynı çizimden oluşmuş, ancak bu projede Şimendifer iskelesi de gösterilmiştir. Projede Hükümet Konağı civarında başlayan demiryolunun Mert Irmağı’na doğru planlanan demiryolu hattı boyunca yakın çevresindeki yapıların çizimine yer verilmiştir. Tren yolu başlangıcı ve Mert Irmağı’na doğru olan kısım dolgu yapılacak şekilde gösterilmiş ve demiryolu için muhacir mahallelerin kaldırılması fikri ortaya koyulmuştur (Şekil 24). Bu proje I. Dünya Savaşı esnasında şehrin kıyı çizgisi ve yakın çevresindeki yerleşimlerin detaylı çizimlerini barındırması ve savaş şartlarındaki bir şehirde demiryolu yapma fikrinin oluşması bakımından önemli bir belgedir. Belgede yer alan diğer çizimler demiryoluna ait kesit detaylarını içermektedir.

Şekil 24. (1913) Samsun-Sivas Demiryolu İnşaatı (Fr.) – II (BOA, PLK.p., 1679)

Çalışmaya katkı sağlayan toplam 23 adet harita, plan ve projeler yazılı veya görsel belgelerdeki bilginin doğruluğunu tamamlayıcı ya da Nefs-i Samsun'un belli alanlarında fiziki durum tespiti için başvurulan önemli görsel kaynaklar arasında yer almıştır (Tablo 5).

Tablo 5. Nefs-i Samsun'a ait 23 adet harita, plan ve projenin çalışmadaki kırılma noktalarındaki kronolojik dağılımı

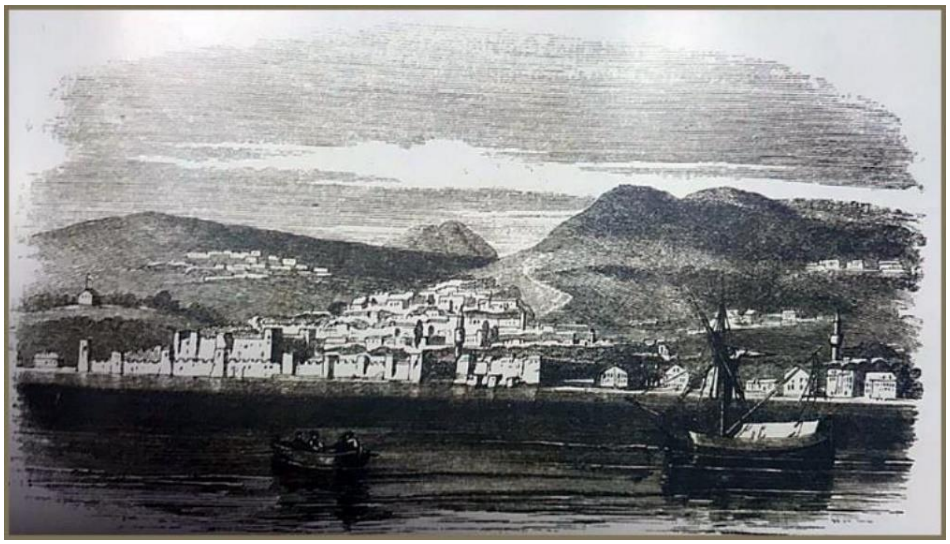
Nefs-i Samsun'a Ait Görsellerin Kronolojik Dağılımı		
Kırılma Noktaları	**Yıl**	**Görsel adı**
Tanzimat İlanı Öncesi	(1834)	Karadeniz, Türkiye, Sinop, Ak-Liman, Gerze ve Samsun
	(1838)	Samsun Haritası
1839 Tanzimat'ın İlanı	(1856)	Samsun Şehri Planı (Trabzon)
	(1863)	Samsun Haritası
1869 Büyük Samsun Yangını	(1874)	Samsun-Amasya Demiryolu
	(1878)	Samsun Limanı Haritası
	(1885)	Samsun
	(1890)	Samsun Tütün Ekim Alanları Haritası
	(1903)	Samsun Körfez Haritası
	(1905)	Samsun (Karadeniz) Planı
	(1910)	Akdeniz, Doğu Kısmı Haritası
	(1912)	Samsun Limanı Haritası
	(1912)	Samsun Limanına Ait Proje
	(1912)	Samsun Limanı Projesi (EHT.)
	(1912)	Samsun Garı Planı (Fr.)
	(1913)	Samsun-Sivas Demiryolu İnşaatı (Fr.) – I
	(1913)	Samsun-Sivas Demiryolu İnşaatı (Fr.) – II
	(1919)	Samsun (eski Amisos) Haritası
	(1925)	Türkiye Tütün Bölgeleri Haritası, Marmara Paftası
	(1925)	Samsun Haritası
	(1930)	Samsun Tütün Merkezi Haritası
	(1937)	Samsun Şehir Haritası
	(1938)	Samsun Belediyesi Haritası

▪ Gravürler:

Samsun ile ilgili en eski görsel kaynaklar arasında yer alan gravürler metale oyulmuş resimler olarak tanımlanmıştır. Özenli bir işçilikle yapılan gravürlerin oyulmuş kısımlarına boya sürüldükten sonra baskı tekniğiyle çoğaltılmıştır. Çoğunlukla kitap resimlemesinde kullanılmıştır (İpek vd., 2016a).

Gravürler yapan kişinin çizim yeteneğine ve becerisine göre önem arz etmiştir. Samsun ile ilgili ulaşılan gravürlere de bu nedenle ihtiyatla yaklaşılmıştır. Çalışma kapsamında Samsun ile ilgili gravürler resimledikleri yere veya yer aldığı kitaptaki ismi yanında yapıldığı yıl yazılarak isimlendirilmiştir. Gravürlerin kim tarafından yapıldığı ve içeriği hakkında bilgiler kronolojik olarak aşağıda verilmiştir:

- '(1841) Samsun Şehri' olarak adlandırılan en eski gravür Dr. J. F. Moor tarafından yapılmıştır. Kaynaklarda eskiz olarak adlandırılsa da gravür olan görsel 1841 baskılı Londra Kraliyet Coğrafya Dergisi'nin 10. cildinde yer almıştır. Görselde deniz üstünden bir bakışla şehrin karantina ile sazlık ve bataklık alan arasında yer alan genel görünümü detaylı olarak resmedilmiştir. Genel olarak kale surları ve denizle olan ilişkisi, iç kale, kale içi ve kale altı imarlı alanlar, İç Anadolu'ya giden ticaret yolu, yakınında yer alan Rum yerleşimi, bazı camiler, İngiliz konsolosluğu, yelkenli bir gemi ve mavna resmedilmiştir. Topografya hakkında da fikir veren görsel genel olarak şehrin fiziki dokusu hakkında önemli bir başvuru kaynağı niteliğindedir (İpek vd., 2016a) (Şekil 25).

Şekil 25. (1841) Samsun Şehri (İpek vd., 2016a)

- ‘(1854) Samsun Kalesi ve Yelkenli Gemi’ olarak adlandırılmış deniz resimleri ve oryantalist eserleriyle tanınan Fransız ressam Jean-Baptiste Henri Durand Brager tarafından yapılmıştır (İpek vd., 2016a). Yarı yatık yelkenli gemiyi tasvir etmek amacıyla yapılan gravürün arka planında şehrin kalesi, kale içi ve kale altında yükselen minarelerin gösterilmesi bakımında çalışma için önem arz etmiştir. Gravür denizden kalenin görünüşü ve kale dışındaki yerleşimin ne yönde olduğu ve topografyaya dair bilgileri yorumlama imkânı vermiştir (Şekil 26).

Şekil 26. (1854) Samsun Kalesi ve Yelkenli Gemi (İpek & Yılmaz, 2011)

- ‘(1854) Samsun Sahilinde Konaklayanlar’ ve ‘(1854) Samsun’dan Hindistan’a’ olarak adlandırılan deniz resimleri ve oryantalist eserleriyle tanınan Fransız ressam Jean-Baptiste Henri Durand Brager tarafından tasvir edilen gravürlerde Samsun’dan Hindistan’a yapılan seyahat esnasında Samsun’da konaklayan kervanlar resmedilmiştir. Silahlı tüccarların dinlendiği bu görsellerdeki develer, geçici çadırlar ve yelkenli gemiler Samsun’un o yıllarda ticari bir kavşak noktası olduğu söylemini güçlendirmektedir (Şekil 27).
- ‘(1856) Samsun Sahil Kahvehaneleri’ olarak adlandırılan gravür müellifi tespit edilemeyen bir seyyah tarafından yapılmıştır. Sahil açıklarında kazıklar üzerinde inşa edilmiş ahşap kahvehanelere yaklaşan kayıklar resmedilmiştir. Kahvehaneler arasında ahşap bir iskele ve iskelenin uzaklarında yelkenli gemiler görülmektedir. 1856 yılında şehirde tek olduğu kabul edilen Merkez İskele’den dolayı gravürün Hançerli Mahallesi’nden kuzeye doğru bir görüntü sergilediği düşünülmektedir. Gravür, şehirdeki sahiller ve kullanım biçimleri hakkında fikir verirken uzaklarda görülen yelkenli gemiler şehirdeki ticari hareketliliği yansıtmaktadır (Şekil 27).

Şekil 27. a- (1854) Samsun Sahilinde Konaklayanlar (İpek vd., 2016a), b- (1854) Samsun'dan Hindistan'a (İpek vd., 2016a) , c- (1856) Samsun Sahil Kahvehaneleri (İpek vd., 2016a)

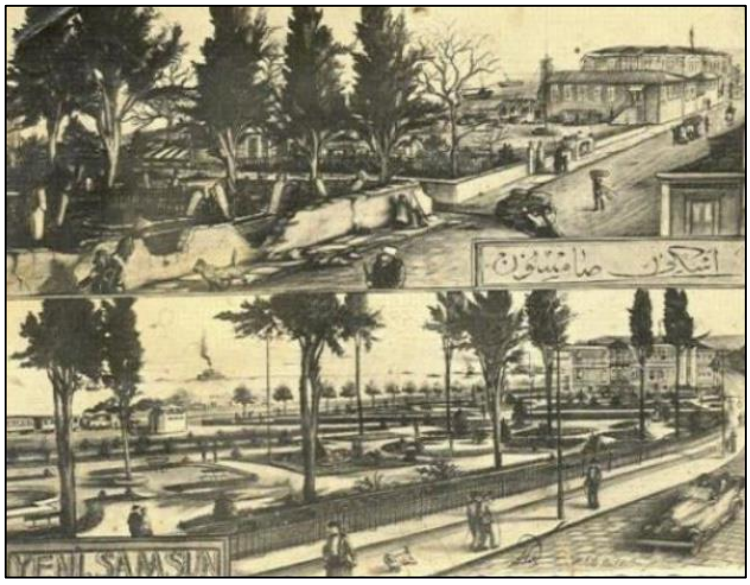
- '19. yüzyıl sonlarında Samsun' olarak adlandırılmış gravürün kim tarafından yapıldığı belirlenememiştir. Çarşamba yolundan kuzeye (şehre) doğru resmedilmiştir. Kalenin güney tarafındaki yerleşime ait şehir dokusunun resmedildiği gravürde kumsal alanın imara açılması ile yapılan imar faaliyetleri dikkati çeker. Görselde dağ eteklerinde çizilmiş kıvrımlı ticaret yollarına, Kadıköy yerleşimine, konutların fiziki yapısına ve Çarşamba yolu hizasında yer alan minareye,[14] sağ tarafta kalenin deniz surlarının bir bölümüne yer verilmiştir. Gravür şehrin o yıllardaki fiziki yapısı hakkında önemli fikirler vermesi açısından önemli bir kaynak niteliğindedir (Şekil 28).

[14] Gravürde bahsi geçen minare, gravürün resmedildiği yy. ve konumu göz önüne alındığında Samsun Mevlevihanesi'nde yer alan camiye ait olduğu düşünülmektedir.

Şekil 28. 19. Yüzyıl Sonlarında Samsun (İpek vd., 2016a)

- ‘Eskinin Samsun’ olarak adlandırılan gravürün kim tarafından yapıldığı belirlenememiştir. Gravürde Hükümet Konağı’ndan Samsun Müslüman Mezarlığı’nın bulunduğu mevkiye kadar olan bölge resmedilmiştir. Hükümet Caddesi’nin kuzey tarafından betimlenmiş bu gravür Samsun Müslüman Mezarlığına ait nadir görsellerden olması bakımından oldukça önem arz etmiştir (Şekil 29). Tophane binası ve bahçesi ile Kılıç Ali Paşa Çeşmesi’nin yer aldığı görsel, şehrin güney yerleşimi hakkında da önemli ipuçları vermiş, fiziksel dönüşümü okuma adına metin içinde muhtelif yerlerde kullanılmıştır. Görsele ‘wow.turkey.com’ adresinden ulaşılmıştır.

Şekil 29. Eskinin Samsun (wow.turkey.com)

▪ Resimler, Fotoğraflar ve Kartpostallar:

Şehirdeki fiziksel gelişimin/dönüşümün okunabilmesi için resimler, fotoğraflar ve kartpostallardan da önemli ölçüde faydalanılmıştır. Bu görsel kaynaklar yardımıyla şehrin fiziki dokusu, imarlı alanları ve imar faaliyetleri belirlenmiştir.

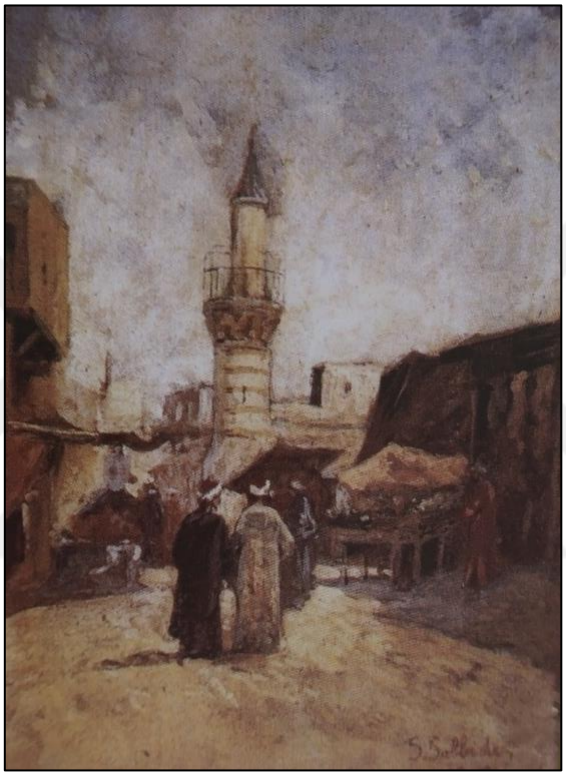
Resimler ressamların gördüklerini anlık olarak tuvale aktarması nedeniyle şehrin dokusu, mimarisi hakkında bilgi vermesine karşın betimlemenin gerçekliğinin ressamın yeteneğine bağlı olduğu unutulmamalıdır. Bu nedenle ihtiyatla yaklaşılmıştır. Samsun ile resimler şehrin neresine ait olduğu bilgisi yanında yapıldığı yıl yazılarak isimlendirilmiştir. Çalışma kapsamında ulaşılan resimlerin kim tarafından yapıldığı ve içeriğine dair bilgiler kronolojik olarak aşağıda verilmiştir:

- Fransız seyyah Xavier Hommaire de Hell'in yanında görevlendirilen Fransız ressam Jules Laurens'in 1847 yılında Samsun'a geldiklerinde kale surlarına yakın bir camiyi resmettiği suluboya resmi '(1847) Samsun'da Bir Cami' olarak adlandırılmıştır. Resim şehrin genel dokusu hakkında fikir vermesi yanında kale yakınında bulunan minareli bir caminin mimari yapısı, bitişiğinde yer alan haziresi, etrafındaki konutlar, kale burçları, kaleye yakın bataklık alan hakkında bilgiler de aktarmıştır. Söz konusu caminin resmin yapıldığı açı ve fiziksel şartlara bakıldığında Subaşı Meydanı'nda yer alan Sadi Bey Camii olduğu kabul edilmiştir. Sadi Bey Camisi'ne ait ilk ve tek görsel olması açısından önemli kaynaklar arasında yer almıştır (Şekil 30).

Şekil 30. (1847) Samsun'da Bir Cami (İpek vd., 2016a)

- ‘(1905) Samsun’da Pazar’ Münih Güzel Sanatlar Okulu’nun önemli temsilcilerinden olan oryantalist ressam Symeon Savvidis’e ait yağlıboya tabloda tezgahların yer alması nedeniyle adlandırılmıştır. Pazarda yer alan caminin minaresinin mimari özellikleri, sokakta yer alan satıcılar, dükkânlar ve resmin sol tarafında sokağa doğru cumba yapan bir yapı resmedilmiştir.[15] Resim şehirdeki bir pazar alanı hakkında fikir vermektedir (Şekil 31).

Şekil 31. (1905) Samsun’da Pazar (İpek vd., 2016a)

Samsun’a ait eski fotoğraflar da çalışmada sıklıkla kullanılmış, önemli başvuru kaynaklarından birisidir. Fotoğraf tekniği 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra yaygınlaşmış, fotoğraflar aracılığıyla şehrin fiziki çevresi betimlenebilmiş ve tanımlanabilmiştir.

I. Meşrutiyet döneminde padişah II. Abdülhamit’in emri ile Abdullah Biraderlerin çektiği fotoğraflar ‘Yıldız Arşivi’ adı altında bir koleksiyonda toplanmıştır. Çalışmada bu koleksiyondaki Samsun şehrine ait fotoğraflardan yararlanılmıştır. Ayrıca gayrimüslimlerin veya gezginlerin turistik amaçlı çektiği fotoğraflar ve seyahatnamelerde yer alan fotoğraflar

[15] Yapılan tablonun minarenin görüntüsünden dolayı Pazar Camii olduğu ve bahsi geçen pazarın da Meyve Pazarı olduğu, sol tarafta cumba yapan yapının da Çarşı Karakolu olabileceği düşünülmektedir.

da çalışmanın muhtelif konularını aydınlatmak amacıyla kullanılmıştır (İpek & Yılmaz, 2011). 1870'li yıllarda Gürcü fotoğrafçı Ermakov ile şehirde ilk yerleşik fotoğraf atölyesi kuran Didilian Kardeşlerin çektiği fotoğraflara da çalışmada yer verilmiştir (İpek vd., 2016a).

Osmanlı coğrafyasına ait şehir ve doğa manzaraları sunan kartpostallar da gündelik yaşam, siyasi olaylar, ekonomik yapı, şehrin imar faaliyetleri hakkında ipuçları barındırmaktadır. Kartpostallar daha çok turistler için düzenlenmesi nedeniyle manzara fotoğrafları yanında şehrin sembolü olan anıtsal eserlere (Saat Kulesi, Rum Ortodoks Katedrali vb.) de odaklanmıştır. Merkezi yönetimler ise kartpostalları tanıtım amaçlı kullanmış, Samsun'a ait kartpostallar da Meşrutiyet dönemlerinde yayınlanmıştır. Samsun kartpostallarında genellikle şehrin manzarası veya kuşbakışı görünümü; Türk, Ermeni ve Rum mahallerinden görünümler; cami, kilise, çeşme, banka, otel vb. imar faaliyetleri; meydan, park gibi kamusal alanlar; dini bayramlar, törenler, at yarışları gibi faaliyetler yer almıştır. Kartpostallarda iki ya da daha fazla görüntünün bir arada yer aldığı da olmuştur (İpek & Yılmaz, 2011). Bu kartlarda şehrin cadde, sokak, önemli/sembolik yerleri ve genel görünümü yer almıştır. Ayrıca şehrin tüm silüetinin dâhil edildiği panoramik görünümlere de yer verilmiştir. Bu görünümler yan yana çekilmiş fotoğrafların montajlanması ve tekrar fotoğraflanması ile elde edilmiştir. Ayrıca panoramik görünümler için yan yana çekilen fotoğraflara kodlar verilmiş, tek tek de basılmıştır (İpek vd., 2016a). Kartpostallar sayesinde şehre ait sosyo-ekonomik yapı, fiziki yapı, şehir içi ve dışı ulaşım gibi unsurlar tespit edilerek şehrin gelişimi/dönüşümü üzerine değerlendirmelerde bulunulmuştur (İpek & Yılmaz, 2011).

Yıldız Arşivi'ndeki fotoğraflar ile kartpostalları bir araya getiren basılmış modern çalışmalar vardır. Bunlar; İpek & Yılmaz'ın (2011) "Geçmişten Geleceğe Samsun Albümü Osmanlı Dönemi" adlı eseri ile İpek, Yılmaz ve Seylan tarafından 3 cilt olarak 2016 yılında yayınlanan eserin ilk 2 cildi olan "Fotoğraflarla Samsun (1840- 1918)" (İpek vd., 2016a) ve "Fotoğraflarla Samsun (1919-1959)" (İpek vd., 2016b) adlı eserlerdir. Ayrıca dijital platformlarda (dijital kütüphane arşivleri, sosyal medya mecraları vb.) paylaşılmış eski Samsun fotoğrafları da çalışmada kullanılmıştır.

1.4.10. Ahkâm Defterleri

Ahkâm[16] defterleri Divan-ı Hümayun'dan çıkan hükümlerin kaydedildiği defterlerdir (Açıkel, 2012). Defterdeki hükümlerde vilayet dâhilindeki bölgelerdeki anlaşmazlıklar veya çözülmeyen meseleleri halletmek amacıyla padişahla ya da yetkili kişi ve kurumlarla yapılan görüşmeler ve çözüm yolları yer almıştır. Hükümlerde alacak-verecek davası, vergi toplamadaki anlaşmazlıklar, özel mülkiyete müdahale, eşkıya zulümleri, arazi sahipleri ve halk arasındaki anlaşmazlıklar gibi pek çok konu belirlenmiştir (Atabey, 2014; Karagöz, 2012).

Ahkâm defterleri Samsun'un 18. yüzyılın ortalarından itibaren idari, askeri, sosyo-ekonomik yapısı hakkındaki bilgileri içermektedir. Merkezi Samsun olan Canik Sancağı Tanzimat öncesinde Sivas Eyaleti'ne, sonrasında ise Trabzon Eyaleti'ne bağlanmıştır. Osmanlı arşivinde M 1174-1908 yılları arasında 36 adet Sivas Ahkâm Defteri ve M 1742-1911 yılları arasında ise 8 adet Trabzon Ahkâm Defteri bulunmaktadır (Karagöz, 2012; Atabey, 2014). Bu defterler Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi'nde Bâb-ı Âsafî fonunun Trabzon Ahkâm Defterleri (A.{DVNSAHK.TZ..d.) ve Sivas Ahkâm Defterleri (A.{DVNSAHK.SS..d.) fonunda yer almaktadır. Bu defterlerin Samsun ile ilgili hüküm içerenlerin bir kısmı modern araştırmalarda yer almış ve incelenmiştir. İncelenen modern araştırmalardan bu çalışmaya katkısı olanlar aşağıda belirtilmiştir:

- Karagöz'ün (2012) M 1767-1775 yıllarını kapsayan "12 No.lu Sivas Ahkâm Defterlerine Göre Samsun ve Çevresi (1767-1775)" adlı bildirisinden 18. yüzyıldaki Canik'in sosyal ve idari yapısı ile Samsun panoraması hakkında bilgiler elde edilmiştir.
- Atabey'in (2014) M 1817-1833 yıllarını kapsayan "4 Numaralı Trabzon Ahkâm Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (S.1-50)" adlı yüksek lisans tezi 200 sayfalık ahkâm defterinin ilk 50 sayfasının transkriptinden oluşmaktadır. Çalışmada Samsun'la ilgili olarak sadece Şeyh Hamza Zaviyesi'nden bahsedilmiştir.

[16] 'Ahkâm' kelimesi hüküm kelimesinin çoğulu, 'ahkâm defteri' ise 'padişah buyruğu' anlamına gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: URL-18. (2024, Ağustos 4). Ahkâm Defteri: https://islamansiklopedisi.org.tr/ahkam-defteri adresinden alınmıştır.

1.4.11. Süreli Yayınlar

Süreli yayınlar arasında yer almış haber niteliği taşıyan gazeteler, belli zaman aralıklarında yayınlanmış, belirli bir konuyu, olayı açıklamak amacıyla kurulmuş, türlü boyutlarda basılmış kağıtlar olarak tanımlanmıştır (Müjdeci, 2008). Matbaalarda basılan gazeteler Samsun şehrinin tarihi için önemli yazılı kaynaklar arasında yer almıştır.

1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi ile vilayet merkezlerinde matbaa açılmaya başlamış, 1877 yılında da Samsun'da ilk matbaa kurulmuştur. Matbaalarda salnameler ve telif eserlerinin yanı sıra II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında gazeteler de basılmıştır (Duman, 2006; Sarısakal, 2008). Çalışmanın kronoloji aralığında Samsun'da çıkarılan gazetelerin künyeleri hakkında bilgiler yayın yıllarına göre aşağıda sırasıyla verilmiştir:

- 'Aks-ı Seda Gazetesi' II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası 2 Ağustos 1908 tarihinde yayınlanmaya başlayan şehrin bilinen ilk gazetesidir. 'Anadolu Sesleri' anlamını taşıyan Aksiseda Gazetesi (Duman, 2006) Avnizade ailesi tarafından çıkarılmıştır (Kayıkçı, 1998).
- 'Samsun Ticaret Gazetesi' Samsun Ticaret Odası tarafından 1909 yılında çıkarılmıştır. Gazetede ticari, içtimai ve iktisadi içerikler yer almıştır. İlk yayınından sonra kapanan gazete 1926 tarihinde yeniden çıkarılmaya başlanmıştır (Kocaoğlu, 1999; Arslan, 2018).
- 'Ahali Gazetesi' 1918-1944 yılları arasında aralıksız olarak yayınlanmıştır. Başlangıçta haftada bir çıkarılmış, sonrasında ise haftada iki gün basılmıştır (Kayıkçı, 1998). Gazetede Millî Mücadele döneminde Pontus çetelerine karşı milli birlik ve beraberlik adına yazılar kaleme alınmış ve gazete Kuvay-i Milliye'ye destek olmuştur (Kocaoğlu, 1999; Arslan, 2018).
- 'Piyasa Gazetesi' Sefirzade kardeşler tarafından 1 Mayıs 1919 tarihinde yayınlanmıştır. İktisadi ve ticari içeriğe sahip gazete 1919-1926 yılları arasında toplam 333 sayı çıkarmıştır (Arslan, 2018).
- 'Lale Gazetesi' Millî Mücadele döneminde Burhanettin Şinasi Ünal tarafından çıkarılmıştır. Gazetede ilmi, edebi ve toplumsal konulara yer verilmiştir (Arslan, 2018).
- 'Rehber Gazetesi' Ekim 1919'da I. TBMM'deki Samsun (Canik) mebusu Gevecioğlu Emin Bey tarafından çıkarılmıştır. Siyasi içeriğe sahip gazete birkaç sayı sonra kapanmıştır (Arslan, 2018).

- ‘Hilal Gazetesi’ 12 Temmuz 1920’de yayınlanmaya başlanmıştır (Kayıkçı, 1998). Gazetede ilmi, siyasî ve iktisadî içerikler yer almıştır (Duman, 2006). Canik mebusu olan Hamdi Bey’e göre gazete Millî Mücadele’ye karşı kayıtsızdır ve İstanbul Hükümeti’ne ait olduğu ifade edilmiştir (Kocaoğlu, 1999).
- ‘Hayat’ Şubat 1922 yılında Samsun Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından günlük (cumartesi günü hariç) olarak yayınlanmaya başlanmıştır. Cemiyetin fikirlerini yaymak için çıkarılan gazetede İktisadi, siyasi ve içtimai içerikler yer almıştır (Arslan, 2018).
- ‘Haber Gazetesi’ 4 Ekim 1923 tarihinde yayınlanmaya başlanmıştır. Piyasa ve Hayat gazeteleri gibi Mecidiye Caddesi’nde yer alan Şems Matbaası’nda basılan gazete yayınlandığı zaman dilimi nedeniyle Cumhuriyet’in ilk yılları için önemli bir kaynak olmuştur (Duman, 2006; Kayıkçı, 1998; Kocaoğlu, 1999). Haftalık çıkarılan gazete zaman zaman nitelikli eleman, kâğıt veya para sıkıntısından dolayı düzenli olarak yayınlanamamıştır. Gazetede eğitim, ekonomi, toplumsal hayat, kültür, sanat, spor, belediye işleri gibi pek çok farklı konu yer almıştır (Duman, 2006).

Çalışmanın son dönemi olan II. Meşrutiyet döneminde çıkarılan gazeteler bu dönemde yararlanılan kaynaklar arasında yer almıştır. Bu gazetelerdeki yazılar ve görseller aracılığıyla şehrin iktisadi, içtimai, ticari, siyasi, toplumsal vb. pek çok konusu hakkında bilgiler elde edilmiştir. Gazetelere ait bilgilere modern araştırmalardan ulaşılmıştır. Gazetelerden faydalanarak yazılmış ve bu çalışmada kullanılan modern çalışmalardan biri Duman’ın (2006) Samsun Basın Tarihinden bir Kesit: “Haber Gazetesi” adlı makalesidir. Makalede Samsun’un yerel gündemi, mübadiller meselesi, eğitim, ekonomi, toplumsal yaşantı, belediye işleri, tütün nakliyatı vb. konular ele alınmıştır.

Samsun’da yayınlanmayan ancak Samsun’dan bahsetmiş The Times gazetesi ile ilgili Şahin’in (2006) “İngiliz The Times Gazetesi’ne Göre Samsun (1908-1925)” adlı kitap bölümünde 1908-1925 yılları arasında Samsun ve çevresi hakkında yayınlanan haberler yer almıştır. Balkanlar ile ilgili gelişmeler, demiryolları projeleri, liman ile ilgili çalışmalar, I. Dünya Savaşı esnasında yaşanan olaylar, Ermeni meselesi, 1922 Yunan Bombardımanı gibi pek çok konu hakkında haberlerin derlendiği bu çalışmadan da faydalanılmıştır.

Gazetelerin içinde yer alan reklam ilanlarından da şehrin ticari hareketliliği veya bir otelin konumu hakkında bilgilere ulaşılmıştır. Tüm bunlardan hareketle gazetelerde yer alan bilgilerle II. Meşrutiyet dönemindeki şehrin toplumsal, siyasal ve ekonomik yapısı hakkında

bilgiler tespit edilmiştir. Elde edilen bilgiler ile imar faaliyetleri arasındaki ilişki bütüncül bir yapı çerçevesinde değerlendirilmiştir.

1.4.12. Seriler

Araştırmacı, yazar ve tarihçi olan Baki Sarısakal Samsun Büyükşehir Belediyesi, Samsun Valiliği İl Özel İdaresi ve SAM-SEV[17] katkıları ile Samsun tarihi ile ilgili 'Samsun Araştırmaları' adı altında 2002-2011 yılları arasında kitap serisi çıkarmıştır. Bu kitapların bir kısmına Samsun İl Halk Kütüphanesi'nden ulaşılmış ve incelenmiştir. Bu kaynaklarda Samsun'a ait şehir, basın, sağlık, eğlence, eğitim, polis, belediye, spor vb. tarihi hakkında pek çok bilgi yer almıştır. Baki Sarısakal tarafından yazılmış ve Samsun ile ilgili tespit edilmiş eserler yıllara göre Tablo 6'da yer almıştır.

Tablo 6. Baki Sarısakal'ın Samsun ile ilgili eserleri

Baki Sarısakal'ın Samsun ile İlgili Eserleri	
Yayın Yılı	**Eserin Adı**
2002	Bir Kentin Tarihi: Samsun - I
2003	Bir Kentin Tarihi: Samsun - II
2003	Samsun Basın Tarihi
2005	Samsun Sağlık Tarihi
2006	Samsun Polis Tarihi
2006	Belge ve Tanıklarla Samsun'da Mübadele
2007	Samsun Belediye Tarihi
2007	Samsun Eğlence Tarihi
2008	Samsun'da Unutulmayan Olaylar
2010	Gezginlerin Gözüyle Amisos'dan Samsun'a
2011	Samsun Eğitim Tarihi: Birinci Kitap
2011	Samsun Eğitim Tarihi: İkinci Kitap
Not: Gri dolgulu eserler bu çalışmada kullanılmamıştır.	

Sonuç olarak bahsi geçen kaynaklar arasında Samsun Şer'iyye Sicilleri ile ilgili yayınlanmış tezler, Samsun ile ilgili şehir haritaları, planları, plan raporları, bina planları, şehir krokileri ile Samsun'a ait eski fotoğraflar, kartpostallar, gravürler, resimler çalışmanın temelini oluşturmuştur.

[17] SAM-SEV 1988 yılında Sadi Subaşı tarafından Samsun'un spor, eğitim ve tanıtımı için kurulmuş bir vakıftır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: URL-19. (2024, Ağustos 4). SAM-SEV Tarihçe: https://www.samsev.org.tr/tarihce/ adresinden alınmıştır.

1.5. Konuya İlişkin Literatür

Mevcut literatür şehirlerin fiziksel dönüşümünü/değişimini inceleyen pek çok çalışmanın olduğunu ortaya koymuştur. Kuruluş amacından coğrafyasına kadar her şehir, tarihi olaylarla kendine özgü bir dönüşüm süreci geçirmiştir. Samsun da garnizon şehri olarak deniz kenarında kurulmuş, ancak zamanla kalıcı bir yerleşim haline dönüşmüştür. Yakın çevresindeki Amisos yerleşiminin dağılması ile bölgenin merkez yerleşimi haline gelen şehir zamanla kozmopolit bir ticaret şehri olmuştur.

Literatürde çeşitli dönemleri odağına alan şehir tarihi ile ilgili pek çok araştırma yapılmıştır. Bu çerçevede kent mekânlarının dönüşümünü inceleyen muhtelif tezler ve kitaplar yayın yıllarına göre Tablo 7'de verilmiştir.

Tablo 7. Bir yerleşimin dönüşümünü inceleyen tezler ve kitaplar

Bir Yerleşimin Dönüşümünü İnceleyen Tezler ve Kitaplar			
No	**Yazarın Adı**	**Yayın Yılı**	**Tez veya Kitap Adı**
1	Zeynep Çelik	1986	The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century
2	Z. Kenan Bilici	1991	Kastamonu'da Türk Devri Mimarisi ve Şehir Dokusunun Gelişimi (18. Yüzyıl Sonuna Kadar)
3	Kani Kuzucular	1994	Amasya Kenti'nin Fiziksel Yapısının Tarihsel Gelişimi
4	Gediz Urak	1994	Amasya'nın Türk Devri Şehir Dokusu ve Yapılarının Analiz ve Değerlendirilmesi
5	Kemal Kutgün Eyüpgiller	1995	Kastamonu Kent Tarihi (Fiziksel Gelişimi, Anıtsal Yapıları ve Konutları)
6	Sinem Türkoğlu	2002	Formation and Transformation of Urban Fabric in the 19th Century Bursa
7	Zeynep Dörtok Abacı	2005	Modernleşme Sürecinde Bursa Kenti'nin Mekânsal ve Sosyal Değişimi (1860-1910)
8	Ege Uluca	2006	Gazimağusa Kaleiçi'nin Tarihsel Süreç İçindeki Kentsel Gelişimi ve Değişimi
9	Fulya Üstün	2008	Tarihsel Kaynaklara Göre Sinop Şehrinin Fiziksel Gelişimi (Antik Dönemden 19. yy. Sonuna Kadar)
10	Emre Satıcı	2008	19. Yüzyılda Hüdavendigar Eyaleti
11	Ö. Sıla Durhan	2009	Erken Cumhuriyet İstanbul'unda Kentsel Değişim (1928-1950)
12	Seda Çalışır Hovardaroğlu	2009	Tarihi Süreklilikte Kentsel Katmanlaşmanın Belgelenmesi Bağlamında Kayseri Kent Merkezi
13	Yasemin Avcı	2010	Bir Osmanlı Anadolu Kentinde Tanzimat Reformları ve Kentsel Dönüşüm: Denizli (1839-1908)
14	Ceylan İrem Gençer	2012	1840-1912 yılları arasında İzmir ve Selanik'teki Kentsel ve Mimari Değişim

Tablo 7'nin devamı

15	Fulya Üstün Demirkaya	2014	Toplumsal Dinamikler Bağlamında Trabzon Kent Dokusunun Dönüşümü (Komnenos Hanedanlığı'ndan Cumhuriyet'e Kadar)

Tablo 7'de yer alan çalışmaların konusu aşağıda kısaca özetlenmiştir.

Çelik'in 1986'da yayınlanan doktora tezi 2015 yılında Türkçe'ye "19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul" adı ile çevrilmiştir. Eserde Osmanlı başkenti olan İstanbul'un ilk çağlardan 19. yy.a kadarki mimarisi hakkında genel bir değerlendirme yapılmış, 19. yy.daki demografik yapı, fiziki büyüme, kent yönetimindeki reformlar, yangın sonrası yapılan kent düzenlemeleri, belli başlı ulaşım yapıları, yapılmış büyük ölçekli projeler üzerinden şehrin değişimi bir bütün içinde mevcut görsellerle desteklenerek anlatılmıştır.

Bilici'nin 1991'de yayınlanan "Kastamonu'da Türk Devri Mimarisi ve Şehir Dokusunun Gelişimi (18. Yüzyıl Sonuna Kadar)" adlı doktora tezinde Bizans'tan alınan bir Türk şehri olarak şehrin gelişme sürecinde rol oynayan faktörler, verilen kronoloji esasına uygun olarak ele alınıp yorumlanmıştır.

Kuzucular'ın 1994'te yayınlanan "Amasya Kenti'nin Fiziksel Yapısının Tarihsel Gelişimi" adlı doktora tezinde Amasya şehri İslam öncesi ve sonrası olarak ayrılarak Antik dönemden Osmanlı'ya kadarki fiziksel yapısı incelemiştir. Dönemlere ait mevcut yerleşim dokusunu yazılı kaynaklarla birlikte değerlendirerek her uygarlık dönemine ait fiziksel yapı ortaya konmuştur. Şehrin topografik durumunu yansıtan bir 'Master Plan' üzerinde şehirdeki uygarlıkların tarihsel değişimi gösterilmiştir.

Urak'ın 1994'ye yayınlanan "Amasya'nın Türk Devri Şehir Dokusu ve Yapılarının Analiz ve Değerlendirilmesi" adlı doktora tezinde tarihi devirlerin sosyal, ekonomik, mimari vb. özelliklerini simgeleyen kültür varlıklarını rölövelerle, bugüne ulaşan ya da ulaşmayan tüm eserler (kale, cami, mescit, medrese, külliye vb.) hakkında detaylı analizler yapılmıştır. Amasya'nın fiziksel gelişimi hakkındaki siyasi, idari, fiziki gelişimi kaynaklardan elde edilen bilgiler aracılığı ile tespit edilmiş, belgelenmiş ve değerlendirmiştir.

Eyüpgiller'in 1995'te yayınlanan "Kastamonu Kent Tarihi (Fiziksel Gelişimi, Anıtsal Yapıları ve Konutları)" adlı doktora tezinde Kastamonu şehrine ait topografik, demografik, politik, ekonomik yapısı hakkında bilgeler verildikten sonra Beylikler Dönemi'nden Osmanlı Dönemi'nin sonuna kadar ki kentsel dokuyu oluşturan mimari ögeler teker teker

incelenmiş, kronolojik dizilişi çakıştırılmış, şehrin gelişimi tanımlanmıştır. Çalışma, özellikle kent dokusunun temel karakterini oluşturan konut alanları üzerinde durmuştur.

Türkoğlu'nun 2002'de yayınlanan "Formation and Transformation of Urban Fabric in the 19th Century Bursa" adlı yüksek lisans tezinde Bursa'nın Tanzimat'ın modernleşme reformları çerçevesindeki modernleşme hareketinin geleneksel kent dokusunu nasıl ve hangi ölçüde değiştirdiği incelenmiştir. 1855 yılındaki deprem sonrası geniş çaplı yeniden planlamanın Tanzimat'ın etkisinde nasıl gerçekleştiği açıklanmıştır.

Dörtok Abacı'nın 2005'te yayınlanan "Modernleşme Sürecinde Bursa Kenti'nin Mekânsal ve Sosyal Değişimi (1860-1910)" adlı doktora tezinde değişimi gösterebilmek için öncelikle 19. yy.ın ortalarına kadar tarihsel arka plan niteliğinde, Bursa'nın kentsel gelişimi ve kentin genel görüntüsü ele alınmıştır. 1860 yılı sonrası şehirde mekânsal ve sosyal değişimin temel dinamiğini oluşturan sanayileşme ve idari düzenlemelerden bahsedilmiştir. Vefik Paşa'nın kente yönetici olduktan sonraki mekânın biçimlenmesine değinilmiştir. Şehirdeki ekonomik ve mekânsal değişim sosyal süreçlerle birlikte ele alınmıştır.

Uluca'nın 2006'da yayınlanan "Gazimağusa Kaleiçi'nin Tarihsel Süreç İçindeki Kentsel Gelişimi ve Değişimi" adlı doktora tezinde Gazimağusa'nın Kıbrıs Adası'ndaki yeri hakkında bilgi verildikten sonra genel özelliklerine değinilmiş ve Kaleiçi'nin antik çağlardan günümüze kadar olan tarihsel gelişimi anlatılmıştır. Sonrasında Kaleiçi'nin mimari ve kentsel özellikleri ve kentsel gelişimi incelenmiştir. Şehrin yaşadığı siyasi dönemler karşısında değişen ekonomik ve sosyal veriler ile değişen alan kullanımından ve sorunları ele alış biçimlerinden bahsedilmiştir.

Üstün'ün 2008'de yayınlanan "Tarihsel Kaynaklara Göre Sinop Şehrinin Fiziksel Gelişimi (Antik Dönemden 19. yy. Sonuna Kadar)" adlı yüksek lisans tezinde Sinop şehrinin coğrafik özellikleri, tarihi hakkında bilgiler aktarıldıktan sonra tarihi kaynaklar ve arşiv belgelerinden elde edilen bilgilerle şehirdeki arkeolojik kalıntılar ve anıtsal yapılar hakkında tespitler yapılmış, haritalar üretilmiştir. Antik dönemden 19. yüzyıl sonuna kadarki şehrin fiziksel gelişiminin kronolojik bir düzen içerisinde ortaya koyulmuştur.

Satıcı'nın 2008'de yayınlanan "19. Yüzyılda Hüdavendigar Eyaleti" adlı doktora tezinde '1800-1867' yılları arasındaki Bursa Sancağı ve Hüdavendigar Eyaleti'ndeki yönetim pratikleri ve sonuçları 2 ayrı döneme ayrılarak incelenmiştir. '1800-1839' ve '1839-1867' yıllarında 19. yy.da Hüdavendigar Eyaletindeki yönetim kurumlarında yaşanan dönüşümler incelenmiştir.

Durhan'ın 2009'da yayınlanan "Erken Cumhuriyet İstanbul'unda Kentsel Değişim (1928-1950)" adlı doktora tezinde Erken Cumhuriyet döneminde İstanbul'un kentsel değişim ve dönüşümünün arka planları (nüfus, ekonomik, yönetsel yapısının değişimi) anlamaya çalışılmış, 1928-1950 yılları arasında şehre yapılan planlar ve fiziksel mekânlardaki değişimler ortaya konmuştur.

Çalışır Hovardaroğlu'nun 2009'da yayınlanan "Tarihi Süreklilikte Kentsel Katmanlaşmanın Belgelenmesi Bağlamında Kayseri Kent Merkezi" adlı doktora tezinde antik çağlardan günümüze kadar Kayseri kent merkezindeki oluşumlar sadece yapı analizleri ile değil mekânsal ilişkiler ile de ortaya konulmuştur. Bu çalışmada her dönem üretilen kent haritalarının katmanlaşması ile kentin belgelenmesi üzerine öneriler geliştirmiştir.

Avcı'nın 2010'da yayınlanan "Bir Osmanlı Anadolu Kentinde Tanzimat Reformları ve Kentsel Dönüşüm: Denizli (1839-1908)" adlı eserinde Tanzimat yenileşmesinin kıyıdaki bir kentin merceğinden okumaya çalışılmış ve Denizli'de Tanzimat reformlarının harekete geçirdiği kentsel dönüşüm ele alınmıştır. Tanzimat'ın getirdiği yeni yönetim yapısı içinde toplumun yeri anlaşılmaya çalışılarak ortaya çıkan yeni kamu binaları incelenmiştir.

Gençer'in 2012'de yayınlanan "1840-1912 yılları arasında İzmir ve Selanik'teki Kentsel ve Mimari Değişim" adlı doktora tezinde önce hem İzmir hem de Selanik'in kuruluşundan 1840 yılına kadarki tarihsel gelişiminin yanı sıra sosyo-ekonomik ve fiziksel yapısı hakkında araştırmalar yapılmış ve 1840 yılı öncesi iki şehir ayrı ayrı değerlendirilmiştir. Sonrasında asıl çalışmanın konusu olan 1840-1912 yılları arasında iki liman şehrindeki sosyo-ekonomik yapı ve fiziksel yapılar saptanarak, birlikte değerlendirilmiş ve karşılaştırılmıştır.

Üstün Demirkaya'nın 2014'te yayınlanan "Toplumsal Dinamikler Bağlamında Trabzon Kent Dokusunun Dönüşümü (Komnenos Hanedanlığı'ndan Cumhuriyet'e Kadar)" adlı doktora tezinde Trabzon kentinin ilk yerleşimcilerden Cumhuriyet'e kadar tarihi arka planı verilmiştir. Sonrasında bir dönüşümden bahsedebilmek için kentin Komnenos Hanedanlığı'nın hemen öncesine ait mevcut fiziki yapısı belirlenmiş, ardından Komnenos Hanedanlığı'ndan Cumhuriyet'e kadarki dönüşüm imar faaliyetleri üzerinden takip edilmiştir. Bunun yanı sıra idari, demografik, ekonomik, kültürel vb. dinamiklerin paralelinde fiziksel dönüşüm bütün yönleriyle ortaya koyulmuştur.

Şehirlerin fiziksel gelişimini/dönüşümünü inceleyen çalışmalar dönüşümü tetikleyen dinamikler arasında çoklu ilişkilerin olduğunu ortaya koymuştur. Söz konusu her şehir özelinde farklılaşmakla birlikte sonuçlar da farklı olmuştur. Fiziksel dönüşüm sadece fiziki

yapı ya da belli imar faaliyetleri üzerinden değil; idari, ekonomik, demografik, sosyal, toplumsal vb. dinamiklerle ilişkili olarak incelendiği ölçüde anlamlı sonuçlar vermiştir. Çalışmanın kronolojik aralığında üretilmiş haritalar da fiziksel dönüşümlere ilişkin tespitlerin görselleştirilmesi açısından önemli olmuştur.

Samsun şehir tarihi ile ilgili hazırlanan muhtelif tezler de vardır. Bunlar yayın yıllarına göre Tablo 8'de verilmiş, tez çalışmalarına ait içerikler ve bu çalışmaya katkıları aşağıda ifade edilmiştir.

Tablo 8. Samsun şehir tarihine katkı sağlayan tez çalışmaları

Samsun Şehir Tarihine Katkı Sağlayan Tez Çalışmaları			
No	**Yazarın Adı**	**Yayın Yılı**	**Tezin Adı**
1	Mehmet Öz	1990	Population, Taxation and Regional Economy in the District of Canik (According to Ottoman Tahrir Defters 1455-1576)
2	Hamza Uzuneminoğlu	1992	Samsun Bir Uygulamalı Şehir Coğrafyası
3	K. Füsun Erkul	2002	A Comparative Analysis On Two Squares İn The Center Of Samsun: Urban Place, Architectural Quality And City Life
4	M. Sami Bayraktar	2005	Samsun ve İlçelerinde Türk Mimari Eserleri
5	Filiz Dığıroğlu	2011	XIX. Yüzyıl Karadeniz'inde Yeni Bir Ticari Merkez Samsun
6	Merve Yazıcı	2013	Resolving The Historic Urban Tissue By Tracing The Changes As A Basis For Its Conservation: Samsun From 20th Century Until Today
7	Serpil Seyfi	2015	Samsun'da XIX. Yüzyılda Batı Tesirli Binaların Cephe Mimarisi

Öz'ün 1990'da yayınlanan "Population, Taxation and Regional Economy in the District of Canik (According to Ottoman Tahrir Defters 1455-1576)" adlı doktora tezinde tahrir defterlerine göre 15. yy.ın ortalarından 16. yy.ın son çeyreğine kadar Canik Sancağı'nın nüfus ve ekonomisi hakkında bilgiler yer almıştır. Söz konusu tez çalışması bu çalışmanın kronolojik başlangıcı olan Tanzimat'ın ilanı öncesine ait şehrin arka planına katkı sağlamıştır.

Uzuneminoğlu'nun 1992'de yayınlanan "Samsun Bir Uygulamalı Şehir Coğrafyası" adlı doktora tezinde Samsun şehrinin ekonomik, sosyal, demografik yapısı hakkında bilgiler içermesinin yanı sıra yerleşimin belirleyici özellikleri aktarılmıştır. Şehrin fonksiyonel yapısı ve şehirleşme sürecindeki mekânsal değişiminin ana hatları ortaya koyulmuştur. Tez bu çalışmanın tarihi arka planı, ekonomik, sosyal ve demografik yapısı, 15. yy.dan 20. yy.a kadar yer alan mahalle isimleri, şehrin gelişme yönü hakkında bilgiler içermesi bakımında oldukça önemli bir kaynak olmuştur.

Erkul'un 2002'de yayınlanan "A Comparative Analysis On Two Squares in The Center Of Samsun: Urban Place, Architectural Quality And City Life" adlı yüksek lisans tezinde 19. yy.a ait bir plan ile 2002 yılındaki Saathane Meydanı ve Cumhuriyet Meydanı'nın mekânsal ve toplumsal nitelikleri arasındaki ilişki incelenmiş ve değerlendirmiştir. Her iki meydanın mekânsal ve mimari özelliklerini, barındırdıkları toplumsal yaşam biçimleri ile ilişkilendirmeyi sağlayan bir analiz metodu geliştirilmiştir. Tezde kentsel mekân kalitesi ve şehircilik arasındaki ilişki sorgulanmıştır. Kentsel formun yapılanma unsurlarını ve bunların kentsel alanla etkileşimlerini kavramayı amaçlamıştır. Tez bu çalışmada Saathane Meydanı ve yakın çevresinin tarihi hakkında bilgiler aktarması bakımından çalışmaya fayda sağlamıştır.

Bayraktar'ın 2005'te yayınlanan "Samsun ve İlçelerinde Türk Mimari Eserleri" adlı doktora tezinde Samsun ve ilçelerinde 2005 yılında da varlığını devam ettirdiği tespit edilen binaların yeri, tarihçesi, mimarisi, süslemesi ve planları hakkında bilgiler verilmiştir.

Dığıroğlu'nun 2011'de yayınlanan "XIX. Yüzyıl Karadeniz'inde Yeni Bir Ticari Merkez Samsun" adlı doktora tezinde Samsun'un küçük bir sahil kasabasından 19. yy.da modern bir ticaret merkezine dönüşümü coğrafi, idari ve demografik boyutlarıyla bir bütün olarak incelemiştir. Ticari bir merkez olarak şehirdeki meslek grupları belirlenmiş, şehrin ekonomisi esnafın değişimi üzerinden takip edilmiştir. 1850'den sonra şehrin nasıl şekillendiği, şekillenmesinde rol oynayan kişilere dair bilgiler aktarılmıştır. Ticareti etkileyen, şekillendiren faktörler şehir özelinde incelenmiş, şehirdeki ticari yapı grupları, liman ve iskeleler hakkında bilgiler verilmiştir. Tez çalışma için oldukça önemli referanslar içermesi nedeniyle başvurulan başlıca kaynaklar arasında yer almıştır.

Yazıcı'nın 2013'te yayınlanan "Resolving The Historic Urban Tissue By Tracing The Changes As A Basis For Its Conservation: Samsun From 20th Century Until Today" adlı yüksek lisans tezinde kent merkezinin 20. yy. başından 2013 yılına kadarki değişimi, değişimdeki sebeplerin neler olduğu, değişime dair süreçler verilmiştir. Değişim geçiren kent merkezindeki kültürel mirasın koruma faaliyetlerine değinilmiştir. Tez bu çalışmanın tarihi arka planına katkı sağlamasının yanı sıra 20. yy.daki kent merkezi ve bazı imar faaliyetleri hakkında bilgilere de yer vermesi ile önemli bir kaynak olmuştur.

Seyfi'nin 2015'ye yayınlanan "Samsun'da XIX. Yüzyılda Batı Tesirli Binaların Cephe Mimarisi" adlı yüksek lisans tezinde 1850-1920 yılları arasında batı tesiriyle inşa edilmiş 11 mimari eser ele alınmıştır. Bu kapsamda mimari eserlerin tarihçesi, planları, cephe düzenlemeleri, mimarisi ve süsleme özellikleri incelenmiştir. Tez çalışmanın kronolojik

aralığında olan mimari eserleri incelemesi bakımından kronolojik aralıkta olan dönemlerin 'İmar Faaliyetleri' bölümüne katkı sağlamıştır.

Tezler dışında şehrin fiziksel dönüşümünü anlamaya katkı sağlayan muhtelif makale-bildiri-kitap bölümü de tespit edilmiştir. Çalışmanın başlıca yardımcı kaynakları olan bu yayınlar yayın yıllarına göre Tablo 9'da yer almıştır.

Tablo 9. Nefs-i Samsun'un fiziksel dönüşümüne katkı sağlayan başlıca yardımcı kaynaklar

Nefs-i Samsun'un Fiziksel Dönüşümüne Katkı Sağlayan Başlıca Yardımcı Kaynaklar			
No	**Yazarın Adı**	**Yayın Yılı**	**Makale-Bildiri-Kitap Bölümü Adı**
1	Hamza Uzuneminoğlu	1993	Şehirlerin Alan Bakımından Gelişmesi ve Samsun Örneği
2	M. Emin Yolalıcı	2004	1922-1923 Yıllarında Samsun Belediyesi ve Çalışmaları (Samsun Belediye Meclisi Zabıt Defterlerine Göre)
3	M. Sami Bayraktar	2006	Samsun'da Türk Mimarisinin Gelişimi
4	Mehmet Yavuz Erler	2007	Karadeniz'de Avrupai Bir Kent: Samsun (1865-1875)
5	Erkan Tural	2008	Bir Bürokrat ve Bir Seyyah Gözüyle Canik (Samsun) Sancağı
6	Filiz Dığıroğlu	2011	Samsun Duhan Çarşısı'ndan Merkez Tütün Borsası'na
7	Cevdet Yılmaz	2012a	Samsun Şehri; Kuruluş Yeri, Nüfus ve Kentsel Gelişim Özellikleri
8	İbrahim Tellioğlu	2014	Samsun'a Türk Yerleşiminin Tarihi Gelişimi
9	Şahin Koç	2014	R. Vadala'ya Göre Selçuklular, Osmanlılar ve Cumhuriyet Döneminde Samsun
10	İbrahim Serbestoğlu	2014a	Ali Rıza Efendi'nin Teftişi Esnasında Canik ve Amasya Sancaklarında Dini Yapıların İnşa ve Tamir Faaliyetleri
11	İbrahim Serbestoğlu	2014b	Abdülaziz ve Teftiş: Ali Rıza Efendi'nin Canik Sancağı'nı Teftişi
12	Ali Yılmaz ve Seyfullah Gül	2018	Samsun Şehrinde Tarihi Yapı Mirası ve Şehirsel Koruma
13	Abdurrahman Okuyan	2020a	Arşiv Belgelerine Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Samsun Sosyal, Kültürel ve Dini Hayat
14	Abdurrahman Okuyan	2020b	Arşiv Belgelerine Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Samsun Mesleki, Folklorik ve İdari Yapı
15	Evrim Düzenli	2022a	Samsun Haritalarına Göre Kentsel Gelişim ve Planlama (1850-1949)
16	Evrim Düzenli	2022b	Samsun'da Modern Kentin Kuruluşu (1869-1919): Duhan Çarşısı, Reji İdaresi ve Tütün İskelesi Üzerinden bir Değerlendirme

2. YAPILAN ÇALIŞMALAR I

2.1. Samsun: Tarihi Arka Plan

Bu bölümde Samsun adının kaynağı ve antik çağlardan Cumhuriyet'in ilanına kadar ki Samsun yerleşimi hakkında kısa bilgilere yer verilmiştir.

2.1.1. Samsun Adının Kaynağı

Samsun, MÖ 6. yy. başlarında Sinope'den gelen Miletoslu bir grup tarafından zapt edilmiş ve bu ilk yerleşim yerinin adı ilk kez Yunan kaynaklarında Amisos olarak zikredilmiştir. Antik çağ yazarları tarafından ise Enete olarak adlandırılmıştır. Yunan tarihçi Strabon Enete adının MÖ 8. yy.da Kimmerler ile ilişkili olduğunu ifade etmiştir. MÖ 5. yy.da ise Amisos yerleşiminin ismi Athenokles liderliğine geçince Peiraieos olarak değişmiştir. Roma imparatoru Pompeius MÖ 64 yılında yerleşimi ele geçirdiğinde şehrin adını Pompeiopolis'e çevirmiş, ancak bu adın kullanımı kalıcı olmamıştır. Bundan sonraki dönemlerde şehrin ismi Amisos olarak kullanılmıştır (Samsun Valiliği, 2010; Emecen, 2020). Amisos'un Yunanlılar tarafından bölgeye verilmiş bir isim olduğunu söyleyen kaynakların yanı sıra komşu şehir Amasia (Amasya) gibi Anadolu menşeli bir kelime olduğu da ifade edilmiştir (Baş vd., 1997). Bugün kullanılan Samsun adının ortaya çıkışı ise Türklerin bu bölgeye hâkim olmasından sonra gerçekleşmiştir. 12. ve 13. yy.daki Türk kaynaklarında 'Samsun' ismi kullanılmaya başlanmış, aynı yıllardaki batı kaynaklarda ise Sampson adı kaydedilmiştir (Samsun Valiliği, 2010; Emecen, 2020). 13. yüzyıldan itibaren batı kaynaklı haritalarda ise Simisso adıyla anılmıştır (Vadala, 2016). Osmanlı dönemi kaynaklarında ise yazılış farkları olsa da Samsun adı kullanılmıştır (Samsun Valiliği, 2010).

Samsun adının aslına dair iki görüş yer almıştır. Biri Anadolu menşeli bir kelime olarak 'kutlu ana' anlamındaki 'S-Ama' ile 'kasaba veya yerleşme yeri' anlamındaki '-issa' nın birleşimi olan Samissa kelimesine Yunanca Samissos ('Kutlu Kent' anlamında) dendiği ve zamanla Samsun kelimesinin ortaya çıktığı ileri sürülmüştür. Diğeri ise Yunanca 'Amisos' olan yerleşime Türkler geldiğinde kendi ses benzerliklerine göre 'Samisun' olarak adlandırdığı ve zaman içinde gerek Samsun gerekse Sampson kelimelerine dönüştüğü ifade edilmiştir (Samsun Valiliği, 2010; Özcan, 2018; Emecen, 2020).

Osmanlı dönemi kaynaklarında şehrin adı Samsun olarak anılmasının yanı sıra bağlı olduğu sancağın adı olan 'Canik' ismi ile de anılmıştır (Samsun Valiliği, 2010). Canik adı Türklerin Karadeniz Bölgesi'ne yayılmaya başlamasıyla merkezi Samsun olan idari, askeri ve coğrafi özelliğe sahip bölgeye Türkler tarafından verilmiştir. Sonuç olarak 12. yüzyıldan önce kaynaklarda Samsun ve çevresi Enete, Amisos, Peiraieos, Pompeiopolis, Simisso gibi çeşitli isimlerle anılmıştır. Ancak Türklerin bölgeyi ele geçirmesinden sonra Samsun'un yanında Canik adı da kullanılmıştır (Tellioğlu, 2013).

13. yy.da yazılmış Danişmendname'de ilk kez Canik adına rastlanılmıştır. Canik, Türklerin Karadeniz kıyılarını ele geçirmeye başlamaları ile bu bölgeyi tanımlamak için kullanılmıştır (Yılmaz, 2013a). Danişmendname'de 25 kez adı geçen Canik'in sınırları kuzeyi Karadeniz'le, batısı Samsun'la, güneyi Karakuş'la,[18] doğusu Trabzon ve Bulgar dağlarıyla sınırlandırılmıştır (Demir, 2004). Canik, Osmanlı İmparatorluğu'nun hakimiyetinde iken merkezi Samsun şehri olan sancağın adı olmuştur (Yılmaz, 2013a). Osmanlı hâkimiyetindeki Canik Sancağı'nın 15. ve 16. yüzyıllarda sınırları Bafra'nın batısından başlayan, Samsun merkez olmak üzere Salıpazarı, Çarşamba, Terme, Ünye ve Kavak'ın içerisinde olduğu, Fatsa ile Perşembe arasından denize dökülen Bolaman Irmağı'na kadar uzanmıştır (Demir, 2004; Özcan, 2018). Canik Sancağı'nın Klasik Osmanlı döneminden Cumhuriyet'e kadar ki sınırları günümüzdeki Kavak, Yakakent, Alaçam, Bafra, Samsun merkez, Tekkeköy, Asarcık, Ayvacık, Çarşamba, Salıpazarı, Terme gibi Samsun'un ilçeleriyle birlikte Ünye, Korgan, Kumru, Fatsa, Tekkiraz, Akkuş gibi Ordu'ya bağlı yerleri içine almıştır (Kaya, 2015). Sonuç olarak 14. ve 19. yy. arasında yazılı kaynaklardaki Canik Sancağı merkezi Samsun olan yerleşimleri tanımlamıştır (Okuyan, 2020a).

Canik adının kaynağına dair pek çok tartışma yer almıştır. Bunlar arasında Eski Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü'nde 'deniz kıyısına yakın yer, sahil, ova, kışlak' anlamına gelen 'Cenik' kelimesinin zamanla 'Canik' olarak dönüştüğü (Okuyan, 2020a), diğer bir tartışmada ise VI. yy.da Kafkasya'dan Çoruh boyuna yerleşmiş Çan kavminden geldiği ifade edilmiştir. Britanyalı tarihçi A. Bryer'e göre ise Lazistan anlamındaki Chani'den gelmiştir. Batum ile Trabzon arasında yaşayan Chaniler'in Trabzon ile Samsun arasında da yaşadığı sanıldığı için Chani kelimesi kullanılmış ve bu kelimede zamanla Canik'e dönüşmüştür (Demir, 2004).

[18] Karakuşla günümüzde Ordu'nun ilçesi olan Akkuş'tur. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Demir, N. (2004). Bir Coğrafi Bölge Olarak "Canik" ve Tarihi Alt Yapısı". *Silahlı Kuvvetler Dergisi,* (380), s. 1.

Canik Sancağı idari taksimat bakımdan 1910 yılından Cumhuriyet dönemine kadar müstakil bir mutasarrıflık olarak herhangi bir eyalete bağlı olmadan yönetilmiştir. Cumhuriyetin ilanını sonrası 1925 yılında mutasarrıf Osman Bey zamanında ise Canik vilayetinin ismi merkez kazası olan Samsun'a dönüşmüştür (Özcan, 2018; Buğdaycıoğlu & Kaynar, 1968).

2.1.2. Osmanlı Hakimiyetinden Önce Samsun

▪ İlk Yerleşimciler: Gaşkalar

Yazılı belgelere göre Samsun ve çevresinde yaşayan topluluklar arasında ismi bilinen ilk topluluk, Gaşkalardır (Tellioğlu, 2013; İpek, 2021). Gaşka topluluklarına ilk Hitit metinlerinde rastlanmıştır. Gaşkaların adının ise Hititlerin bu bölgedeki yerleşimlere Gasgas adını kullanmasından geldiği düşünülmektedir (Arslan, 2018).

MÖ 3500 yılında Gaşkalar Samsun ve çevresinde iki yerde yerleşmişlerdir. Şehrin 14 km doğusunda yer alan Tekkeköy ile şehrin 3 km doğusunda Mert Irmağı'nın kuzeyinde nehir kenarında Dündartepe (Öksürük Tepe)[19] adı verilen yerde ikamet etmişlerdir. Yapılan mahalli kazılarda bulunan eşyalardan da ilk yerleşimciler oldukları tespit edilmiştir (URL-10, 2023; Yazıcı, 2013). Dündartepe'de 1944 yılında yapılan arkeolojik kazılar sonucunda[20] da ele geçirilen malzemelerden Gaşkaların, ilk yerleşimcilerden oldukları ve hayvancılıkla geçinen bir köy topluluğu olduğu, dokumacılık yaptıkları, halkın deniz ürünlerinden yararlandığı ve tarımla uğraştığı tespit edilmiştir (Tellioğlu, 2018).

Gaşkalar'ın daha sonra MÖ 1600'lü yıllarda bölgeye gelen Etiler'in (Hititler) egemenliğine girerek beraber yaşadıkları belirlenmiştir. Eti (Hitit) egemenliğine giren Gaşkalar sonrası yerleşim bir Hitit şehri olmuştur. Gaşkalar MÖ 8. yy.da bölgeye gelen Kimmerler nedeniyle Samsun ve çevresinden ayrılmıştır (URL-10, 2023; Tellioğlu, 2013).

---

[19] Gaşkalar tarafından ilk yerleşmenin kurulduğu kabul edilen Dündartepe (Öksürük Tepe) bugün arkeolojik sit alanı olarak koruma altındadır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Uzuneminoğlu, H. (1993). Şehirlerin Alan Bakımından Gelişmesi ve Samsun Örneği. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 8(1), 273-289.

[20] 1940'lı yıllarda yapılan kazılardan kalkolitik çağa ait kültür izleri ortaya çıktığı için bölgedeki ilk yerleşmenin burada olduğu tespit edilmiştir. Yapılan kazı ile ilgili raporlar için bkz.: Kökten, K., Özgüç, N. & Özgüç T. (1945). 1940 ve 1941 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor. *Belleten,* 9(35), 361-400'den aktaran: İnan, A. (1947). Ankara-Samsun Arasında Tarih Gezisi (26 Mayıs-11 Haziran 1946). *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 5(1), 119-132.

▪ Etiler Dönemi'nde Samsun

Anadolu'da ilk yerleşik devleti ve medeniyeti kurmuş olan Eti İmparatorluğu ikinci başkenti olan Hattuşaş bölgesinden bütün Anadolu'ya yayılmışlardır. Etiler Gaşkaların Dündartepe'deki yerleşimine MÖ 1600'lü yıllarda gelmiş, Eti İmparatorluğu'nun Kralı I. Murşil zamanında Etiler'in (Hititler) hakimiyeti altına girmiştir. Etiler ve Gaşkalar bölgede beraber ikamet etmişlerdir. Gaşkalar zamanla Eti halkının altında asimile olmuştur. Samsun şehri tamamen Eti şehri haline gelmiş, ancak bu antik kentin adı tespit edilememiştir (Samsun Belediyesi, 1977; URL-10, 2023). Etiler, MÖ 1200 yıllarında meydana gelen volkanik bir patlama neticesinde ortadan kalkmış, imparatorluğu da Avrupa'dan gelen Frigler tarafından yok edilmiştir (URL-10, 2023).

▪ Frigler Dönemi'nde Samsun

MÖ 1182 yılında Avrupa'dan Anadolu'ya gelmiş Frigler Eti İmparatorluğu'nun hakimiyetine son vermiş ve Karadeniz kıyılarına kadar ilerleyerek Samsun bölgesine gelmişlerdir. Bu alanın en eski yerleşimcileri olan ve Etiler altındaki Gaskaları da yok ederek bölgeye hâkim olmuşlardır (URL-10, 2023; Samsun Belediyesi, 1977).

Bazı kaynaklarda Gaşkalardan sonra bölgeye ikinci yerleşen topluluğun[21] Frigler olduğu ifade edilmiş olsa da bazı kaynaklarda Friglerin bölgeye gelmediği, ikinci yerleşimcilerin Kimmerler olduğu aktarılmıştır (Tellioğlu, 2018; İpek, 2021).

▪ Kimmerler ve İskitler Dönemi'nde Samsun

Avrupalı Friglerden sonra bölgeye Orta Asyalı Kimmerler MÖ 8. yy.da hakim olmuştur. Kafkaslar üzerinden Doğu Karadeniz Bölgesi'ne gelen Kimmerler, güney Karadeniz'i Ereğli'den Trabzon'a kadar ele geçirmiştir (İpek, 2021; Samsun Belediyesi, 1977). Samsun bölgesine gelen Kimmerler, günümüzde Liman Mahallesi'nin sınırlarında yer alan Samsun Müzesi'nin karşısındaki Baruthane ile Toraman Tepe sırtları ile Cedit Mahallesi yamaçlarında 'Enete' ismi verilen yerleşimi kurmuştur. Yunan tarihçi Strabon'a göre de Kimmerler Dönemi'nde bölgede yaşayan Enetoi kabilesinden türemiş Enete, Samsun'un bilinen en eski adıdır (Tellioğlu, 2018; URL-10, 2023).

Literatürde Kimmerler'den sonra şehre İskitlerin ya da Lidyalıların hâkim olduğunu ifade eden 2 farklı görüş yer almıştır. Görüşlerden birisi diğer bir Asyalı topluluk olan İskitlerin Kimmerler üzerindeki baskısını artırması sonucu Kimmerler'in güney Karadeniz kıyılarından çekilerek kuzey Karadeniz sahillerine yerleşmeleri üzerine İskitlerin bölgedeki

[21] Bölgeye yerleşen ikinci topluluğun Frigler veya Kimmerler olarak ifade edilmesinin nedeni ise ilk yerleşimci Gaşkaların Hitit egemenliğine girdiği ve topluluk olarak varlığını sürdürmüş olmasından kaynaklanmıştır.

hakimiyeti başladığını ifade etmiştir. Sonuç olarak bölgeye hâkim olan ikinci Asyalı topluluğun İskitler (Sakalar) olduğu kabul edilmiştir.[22] İskitler Miletlilere koloni kurma imtiyazı tanıdıktan sonra Baruthane mevkiine Miletliler koloni kurarak Amisos adlı bir ticaret merkezi oluşturmuştur (İpek, 2021; Tellioğlu, 2018). Diğer bir görüş ise Lidya Kralı Jiges'in Kimmerler'i yenmesi sonucu Karadeniz'i Miletlilere açmasıyla bölgeye Miletlilerin yerleştiği ifade edilmiştir (Samsun Belediyesi, 1977).

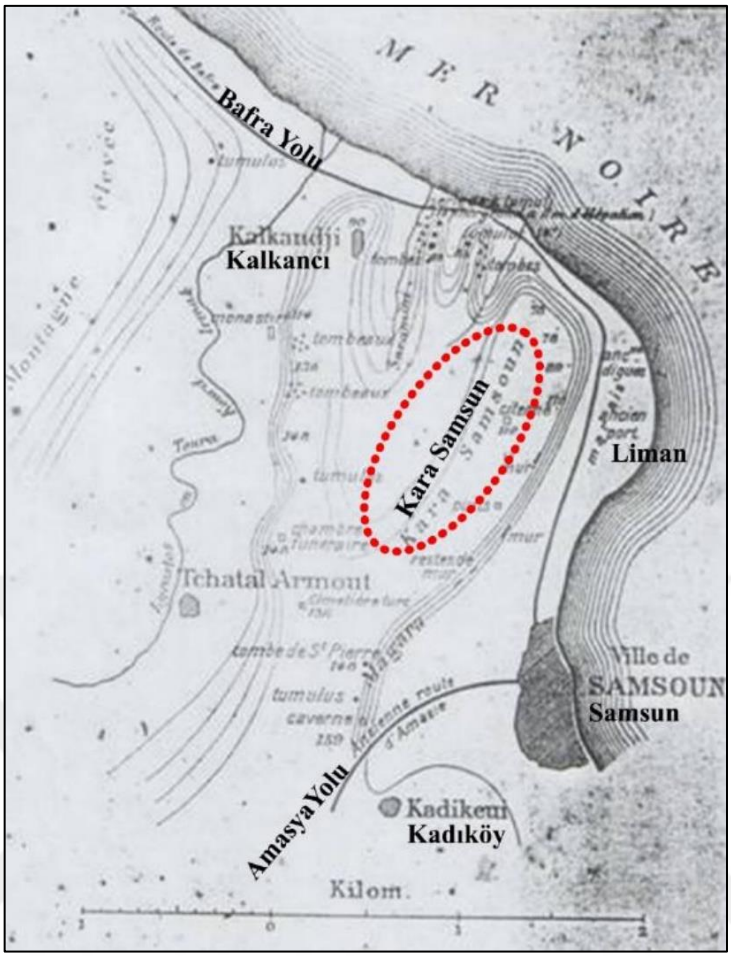
- Miletliler Dönemi'nde Samsun: Gâvur Samsun / Kara Samsun

MÖ 6. yüzyılda Ege'nin denizci kavimlerinden olan Miletoslular (İyonyalılar) Karadeniz kıyılarında ticaret kolonisi kurmuştur (Özcan, 2010) (Şekil 32). Samsun'da ilk ticaret kolonisi olan bu ticari merkeze Amisos adı verilmiş, kurucusu da Miletoslu Theopompus'tur (Tellioğlu, 2013). Bugünkü şehir merkezinin kuzeybatı tarafında Baruthane-Kalkancı'nın olduğu tepeden güneye doğru olan bir alanda kurulan bu yerleşim Türk hakimiyeti zamanında Gâvur Samsun, Osmanlı hakimiyetinden sonra da Kara Samsun olarak anılmıştır (Şekil 33). Amisos sahip olduğu limanı, kalesi ve idari özellikleri ile bir ticaret merkezi, aynı zamanda bir şehir devletiydi (Tellioğlu, 2013). Ayrıca bağımsız bir şehir olan yerleşim Miletlilerin Karadeniz'deki ticareti sayesinde gelişmiş ve güçlenmiştir (Samsun Valiliği, 2010).

Şekil 32. Miletlilerin Karadeniz'deki kolonileri (Topalidis, 2015)

[22] Türk ya da Türklerle akraba olduğu kabul edilmiş Kimmerler ve İskitler Samsun'a yerleşen ilk Türkler olarak da literatürde ifade edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Öztürk, A. (2016). Orta Çağda Samsun Limanı. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun, s. 8.

Şekil 33. Miletlilerin kurduğu Amisos ticaret kolonisi/Kara Samsun (Yılmaz, 2012a: 2; işlenerek)

▪ Pers İmparatorluğu Dönemi'nde Samsun

MÖ 562'de Mert Irmağı ağzında Persler (Foçalılar) tarafından bir koloni kurulmuştur. MÖ 546 yılında Pers İmparatoru I. Keyhüsrev ve Lidya kralı Krezus şehrin güneyinde savaşmışlar, Lidya kralı esir düşmüştür. Lidya kralı Krezus hakimiyetindeki Amisos yerleşimi de Perslerin eline geçmiştir. Pers İmparatoru I. Dareios'un (MÖ 522-485) zamanında Persler Mert Irmağı ağzındaki kolonilerini terk ederek Amisos'a taşınmışlardı. MÖ 372-320 yılları arasında Amisos Pers İmparatorluğu'nun eyaletlerinden olan Kappadokia Satrabı[23] Damates'in hakimiyeti altına girmiştir. Amisos yerleşimi hem Perslere

[23] Satrap terimi Pers İmparatorluğu'na özgü bir terim olmakla birlikte sınırlarını üç kıtaya kadar büyüten imparatorluğun yönetimi sağlayabilmek için alanını eyalet sistemine benzer şekilde bölmesi sonucu bu alanları yönetmek için merkezden gönderdiği kişiler (valiler) için kullanmıştır. Bkz.: Duran, M. (2015). Satraplık Sisteminin Pers Yönetim Teşkilatındaki Yeri. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,* (34), s. 61.

(Foçalılara) hem de Miletlilere (İyonyalılara) ev sahipliği yapmıştır. Bu yerleşim günümüzde Kara Samsun olarak adlandırılan yerdir (Tellioğlu, 2013; URL-10, 2023; Samsun Belediyesi, 1977; Baş vd., 1997).

▪ Makedonya İmparatorluğu Dönemi'nde Samsun

Makedonya İmparatoru Büyük İskender MÖ 331 yılında Arbelles Savaşı'nda Pers İmparatorluğu'nu yenmiş ve Amisos yerleşimini bağımsız şehir haline getirmiştir. Büyük İskender'in MÖ 323 yılında ölmesi ile şehirdeki hakimiyeti sona ermiş, miras paylaşımı ile sırasıyla yakın arkadaşı Evmenes, kumandanı Ksandr, diğer kumandanı Antigonos yerleşimin hakimiyetini ele geçirmiştir. MÖ 301'de Antigonos İskender'in diğer komutanları ile yaptığı savaşta hayatını kaybetmiştir. Büyük İskender'in ölümü üzerine komutanlar arasında yaşanan toprak kavgalarındaki karmaşalardan yararlanan Pers asilzadesi Mihridates Amasya'yı ve Kırım'ı ele geçirmiştir (Samsun Belediyesi, 1977; URL-10, 2023).

▪ Pontus Krallığı Dönemi'nde Samsun

MÖ 4. yüzyılın başında giderek güçlenen Mithridates, Yeşilırmak ve çevresini de ele geçirerek Karadeniz kıyılarına ulaşmıştır. Amisos deniz ticareti sayesinde ekonomik olarak gelişmeye devam etmiştir (Samsun Valiliği, 2010). Mihridates MÖ 280 yılında Pont Krallığı'nı kurmuştur. MÖ 266 yılında vefat eden Kral Mihridates yerine oğlu I. Arieborzan, 11 yıl sonra MÖ 255'te vefat eden I. Arieborzan yerine de oğlu II. Mihridates geçmiştir. II. Mihridates döneminde Amisos yerleşiminin hakimiyeti sağlanmıştır (URL-10, 2023). Romalı tarihçi Appinus'un kaydına göre VI. Mithridates Eupator (MÖ 120-63) döneminde Kraliyet ikametgahı Amisos'un yakınında Eupatoria kurulmuştur. Eupatoria kurulduktan sonra Amisos'a yeni tapınaklar, saraylar inşa edilmiştir. Mihridates hanedanı devrinde Samsun'da iki şehirden bahsedilmiştir. Bunların ilki Miletoslu Theopompus tarafından kurulan ve Mihridates hanedanının elinde olan Amisos, ikincisi ise Athenoclus tarafından kurulan Atina kolonisi Piraeus adlı şehirlerdir (Tellioğlu, 2013). MÖ 71 yılında ise Pontus Kralı VI. Mithridates Romalı General Lucullus ile girdiği savaşta yenilmiş ve Karadeniz kıyıları Roma'nın eline geçmiştir (Samsun Valiliği, 2010). Lucullus bu bölgede Roma hakimiyetini kurmuştur (Emecen, 2020). Romalı General Pompeius da VI. Mithridates üzerine saldırmış, VI. Mithridates baskı ve hücumlara dayanamayarak Kırım'a kaçmıştır. Roma Generali Pompeius zamanında ise işgal edilen Amisos 'Pompeipolis' adını almış, ancak halk arasında Amisos adının kullanımı devam etmiştir (Samsun Belediyesi, 1977; Tellioğlu, 2013).

▪ Roma İmparatorluğu Dönemi'nde Samsun

MÖ 66 yılında Roma Generali Pompeius'un doğu harekâtı döneminde Amisos Roma İmparatorluğu sınırlarına girmiştir. Romalılar şehri harap hale getirerek Pontus Krallığı'nın izlerini ortadan kaldırmıştır. Şehir Roma mimarisi ile yeniden inşa edilmiştir. Bu esnada şehirde olan Grekler çıkarılarak şehre iskanlar başlatılmıştır. General Pompeius zamanında şehir Karadeniz sahilindeki en önemli şehir konumuna gelmiştir (Emecen, 2020; Tellioğlu, 2013).

Roma İmparatorluğu Dönemi'nde yaşanan iç sorunlardan dolayı şehir kaybedilmiştir. Roma İmparatoru Julies Caesar ile Roma Genarali Pompeius arasında yaşanan savaş esnasında Amisos Pontus Kralı VI. Mihridates'in oğlu II. Pharnaces'ın eline geçmiştir. II. Pharnaces de şehirde kıyıma başlamış, ancak çok geçmeden MÖ 47'de şehir tekrardan Roma İmparatoru Julius Caesar'ın hakimiyetine girmiştir. Caesar şehre bağımsızlığını vermiş, Augustus hükümdarlığı zamanında ise serbest şehir olmuştur (Tellioğlu, 2013). Amisos Roma hakimiyeti döneminde Hristiyanlığın yayıldığı ilk şehir olmuştur (Okuyan, 2020a). Hun baskısı ile oluşan Kavimler Göçü MS 395'te Roma İmparatorluğu'nu Doğu ve Batı Roma diye ikiye ayırmıştır. Amisos Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu sınırlarında yer almıştır (Tellioğlu, 2013).

▪ Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu Dönemi'nde Samsun

Roma İmparatorluğu altında Hristiyanlığı benimseyen Amisos, şehir halkını birleştiren bir güç haline gelmiştir. 6. yy.da Doğu Roma İmparatorluğu halkın bağlılığını artırmak adına şehrin resmi dinini Hristiyanlık, ibadet dilini de Grekçe (antik Yunan dili) yapmıştır. Öncesinde İskitli, Yunanlı, Efesli olarak anılan halk Roma/Rum adı ile bütünleştirildi (İpek, 2021). Amisos Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu altında iken psikoposluk merkezi haline de gelmiştir (Emecen, 2020). 863 yılına gelindiğinde Malatya emiri Ömer bin Abdullah tarafından şehir zapt edilmiş ve yağmalanmıştır. Müslümanlar tarafından ele geçirilen yerleşim Doğu Roma başkomutanı Petronas tarafından kurtarılmış ve tekrardan Doğu Roma hakimiyetine alınmıştır (Tellioğlu, 2013). Bizans İmparatorluğu altındaki Amisos yaklaşık 900 yıl boyunca önemli bir ticaret şehri haline gelmiştir (Samsun Belediyesi, 1977).

Bizans İmparatoru Romenos Diogenes ile Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan arasında 1071'de Malazgirt Savaşı gerçekleşmiş ve Selçuklu ordusu zafer kazanmıştır. Savaş esnasında eşir düşen Romenos Diogenes ve Alparslan arasında fidye, vergi ve bazı şehirler

üzerine anlaşma[24] yapılmış, ancak savaş sonrası değişen Bizans İmparatoru tarafından yapılan anlaşmaya uyulmaması sonucu Sultan Alparslan Türk Beylerine (komutanlarına) Anadolu'nun fethi emrini vermiştir. Amisos'un da içinde bulunduğu bölge Danişmentlilerin (Türk Beyliği) eline geçmiştir (Tellioğlu, 2013).

- Danişmentliler Dönemi'nde Samsun

Malazgirt Savaşı sonrası Alparslan Anadolu'nun fetih emrini verdiğinde komutanlarından Danişment Gazi 1071-1175 yılları arasında merkezi Niksar olan Danişmentli Beyliği'ni kurmuştur. Çalışma alanı olan Nefs-i Samsun'un içinde bulunduğu Canik bölgesinin fethine dair ilk girişimi ise Emir Danişment Gazi gerçekleştirmiştir. Fetihleri arasında en çok istediği yer Amisos yerleşimidir. Danişmendname'de de bahsi geçen bu istekte Amisos'un olduğu bölge için ilk kez Canik ifadesi kullanılmıştır. Ayrıca ilk kez Türklerin hâkim olduğu bu bölge için kaynaklarda Samsun ismi de kullanılmaya başlanmıştır. 1086 yılında Danişmentliler Canik bölgesini kuşatmış olsalar da bölgede yer alan Bizans'a ait ticaret kolonisi olan Amisos'u fethedememişlerdir (Tellioğlu, 2013; Yılmaz, 2013a; Samsun Valiliği, 2010; Emecen, 2020).

Danişment Gazi Canik'i almak için girdiği savaşlarda başarı elde edememiş, bu savaşlar sırasında da geçirdiği yaralanma ölümüne sebep olmuştu. Canik Danişment Gazi zamanında ele geçirilememiş, ancak bu alanı fethetmek için sonrasında da Danişmentliler baskılarına devam etmiştir. Zamanla Amisos'un çevresinde kırlık bölgeyi fethetmişlerdi. Böylece çevrelerindeki baskıya dayanamayan bölgedeki tüccar toplulukları, Danişmentliler ile uzlaşma arayışına girmişlerdi.[25] Bu dönem başlayan Haçlı Seferleri nedeniyle Danişmentlilerin Canik'e olan akınları kesintiye uğramıştır. 1143 yılında tahta çıkan Danişment Gazi'nin torunu Yağıbasan, Canik'e yönelik akınları tekrar başlatmıştır. Danişmentliler tarafından 1158'de Bafra ve Ünye'nin ele geçirilmesi ile Amisos doğudan ve batıdan kuşatılmıştır (Tellioğlu, 2013). Danişment Beyliği'nin ele geçirdiği Bafra, Çarşamba ve Ünye yerleşimlerine Türklerin iskân etmesiyle Canik bölgesi Türkleşmeye başlamıştır. 1178 yılında Danişmentliler Beyliği Anadolu Selçuklu Hükümdarı II. Kılıçarslan tarafından

[24] Antlaşmaya göre Romenos Diogenes 1.500.000 denarius fidye karşılığı serbest bırakılacak, Bizans her sene Selçuklu devletine 360.000 denarius ödeyecekti. Ayrıca bunlara ek olarak Malazgirt, Urfa, Ahlat ve Antakya Selçuklu hakimiyetine verilecekti. Ayrıntılı bilgi için bkz.: URL-12. (2023, Aralık 8). Malazgirt Meydan Muharebesi: https://tr.wikipedia.org/wiki/Malazgirt_Meydan_Muharebesi adresinden alınmıştır.

[25] Canik bölgesindeki pek çok ticaret merkezi Danişmentliler Beyliği'ne vergi vermektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Tellioğlu, İ. (2013). Osmanlı Hakimiyetine Kadar Canik. C. Yılmaz (Ed.), İlkçağlardan Cumhuriyete Canik (5. Baskı) içinde (s. 23-76). Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları.

yıkılmıştır (İpek, 2021). Amisos çevresinin hakimiyeti de Anadolu Selçuklu Devleti'ne geçmiştir.

▪ Selçuklular Dönemi'nde Samsun

1086 yılında Amisos çevresini kuşatan Danişmentliler Beyliği, 1178'de Anadolu Selçuklu hükümdarı II. Kılıçarslan tarafından yıkılınca 12. yy.ın sonlarına doğru bölge Selçukluların hakimiyetine girmiştir. Ancak ticaret kolonisi Amisos şehri Selçuklular tarafından da ele geçirilememiş ve Bizanslılar tarafından yönetilmeye devam etmiştir. (Samsun Valiliği, 2010; Nefes, 2004). II. Kılıçarslan Amisos yerleşimini fethetmek için şehrin doğusundaki yakın bir mesafeye 1192'de garnizon bir şehir kurmuştur. Türkler tarafından deniz kenarına inşa edilen bu kale şehrin amacı Amisos'u fethetmektir. Bu yeni yerleşim 'Müslüman Samsun'[26] ya da 'Yeni Samsun' olarak adlandırılmıştır. Bu yerleşime Selçuklu döneminde Türkler yerleşmeye başlamıştır. 1194'te II. Kılıçarslan vefat edince Samsun, Tokat meliki olan oğlu R. Süleyman Şah'ın payına verilmiştir.[27] Süleyman Şah zamanında da şehre Türk kolonileri yerleşmeye devam etmiştir (Tellioğlu, 2013; Vadala, 2016). [28] Müslüman Samsun zamanla garnizon şehir olarak Amisos'u fethetme amacından vazgeçmiş ve Amisosla karşılıklı ticari ilişkiler geliştirmiştir. Müslüman Samsun ve Amisos arasındaki ticari ilişkiler her iki tarafa da fayda sağlamıştır. Amisos da zamanla 'Gâvur Samsun'[29] olarak anılmaya başlamıştır. Sonuç olarak Samsun 'Müslüman Samsun' ve 'Gâvur Samsun' olarak iki merkeze sahip bir bölge haline gelmiştir (Tellioğlu, 2013; 2018; Samsun Valiliği, 2010; Yediyıldız, 1988).

1214 yılında Anadolu Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykavus zamanında da Gâvur Samsun (Amisos) bağımsız bir yerleşimdir. 1215 yılında ise Amisos'a Ceneviz kolonisi yerleşmeye başlamıştır. 1214 ve 1230 yılları arasında iki yerleşimin (Müslüman Samsun ve Gâvur Samsun) arasında bağlar gelişmeye başlamıştır. Müslüman Samsun ve Gâvur Samsun yerleşimleri sahip oldukları güçlü konum sebebiyle Küçük Asya'nın ticaret yolları üzerinde yer almışlar ve ticaret ambarlarına sahip olmuşlardır. İç bölgelerden gelen ticari ürünler

[26] Geç dönem Türk kaynakları tarafından bu garnizon kent "Müslüman Samsun" olarak adlandırılmıştır. Bkz.: Tellioğlu, İ. (2018). Samsun Şehri ve Türkler. M. Orçan, M. K. Arıcan, M. E. Kala & M. Tuğrul (Ed.), 4. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi içinde (s. 165-172). İstanbul: Esenevler Belediyesi Şehir Düşünce Merkezi Şehir Yayınları, s. 165.

[27] Bazı kaynaklarda Müslüman Samsun'un olduğu garnizon şehrinin Süleyman Şah tarafından kurulduğu da ifade edilmiştir. Bkz.: Tellioğlu, Osmanlı Hakimiyetine Kadar Canik, s. 53.

[28] Samsun'un Türklerin eline geçmesine tepki veren Bizanslılar harekete geçmiş, ancak başarılı bir sonuç elde edememişlerdir. Bkz.: Tellioğlu, Osmanlı Hakimiyetine Kadar Canik, s. 53.

[29] Türk kaynakları tarafından Amisos kolonisi "Gâvur Samsun" olarak adlandırılmıştır. Bkz.: Tellioğlu, Samsun Şehri ve Türkler, s. 165.

buralarda depolanmıştır. Ancak savaşçı Türklerin olduğu Müslüman Samsun yerleşimi ticaret bilmedikleri için bu ticari/ekonomik durumdan yeteri kadar faydalanamamıştır. Gâvur Samsun'daki bu ticari hareketlilik diğer devletlerin bu yerleşimi ele geçirmek istemelerine neden olmuştur. Müslüman Samsun'da yer alan savaşçı Türkler Amisos'u korumak için asker göndermişlerdir. Gâvur Samsun da ticaret mallarının dağıtımı için Müslüman Samsun'a gemilerin donanımına imkân sağlayacak sermaye sağlamıştır. Karşılıklı ticari ilişkiler ile Selçuklu Türklerinin hâkim olduğu Müslüman Samsun ticari ürünlerin sergilendiği bir pazar alanı haline gelmiştir. Anadolu Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev, 1243 yılında Moğollar ile gerçekleştirdiği Kösedağ Savaşı'nda yenilmiş ve bölge Moğolların eline geçmiştir (Vadala, 2016).

- İlhanlılar (Moğollar) Dönemi'nde Samsun

Moğollar 1243 yılında Kösedağ Savaşı'nda Anadolu Selçuklu Devleti'ni mağlup etmiş ve Müslüman Samsun'un yönetimini ele geçirmiştir. Moğol devleti olan İlhanlılar himayesi altındaki Müslüman Samsun ve Gâvur Samsun (Amisos) Orta Asya'nın limanı haline gelmiştir. (Vadala, 2016). İlhanlılar hakimiyetinde Samsun'da bir darphane kurulmuştur (Emecen, 2020).[30] Samsun 13. yüzyılın sonlarına doğru kısa bir süre (1297-1300) Sinop merkezli Pervaneoğulları Beyliği'nin denetimine girmiş, ancak tekrardan hakimiyeti İlhanlılar almıştır (Erinç, 2013).

- Candaroğulları (Kastamonu Beyliği) Dönemi'nde Samsun

Samsun 1340'larda Candaroğulları'nın (Kastamonu Beyliği) sınırlarına dâhil edilmiştir. 14. yüzyılın ortalarında İbni Batuta seyahatlerinde Samsun şehrinin Candaroğulları'nın sınırları içinde olduğu ifade etmiştir (Vadala, 2016). 1398'de Osmanlı Padişahı Yıldırım Bâyezıd Hân tarafından Samsun alınmış ve Osmanlı hâkimiyetine girmiştir (URL-10, 2023).

1310'larda Cenevizliler Karadeniz'deki ticareti ele geçirmiş, 1317'de de Trabzon'a hareket eden gemilerin mola verdikleri Amisos'a yakın Simisso yerleşimini kurmuşlardır (Emecen, 2020). Şehirde artan ticari potansiyeller ile Müslüman Samsun Karadeniz ticaretindeki önemli şehirlerden biri olmuştur (Uzuneminoğlu, 1993). Müslüman Samsun'un ticareti sayesinde Türkler Sinop, Ereğli, Trabzon gibi Bizans kıyı şehirleri ile ticaret kurmaya başlamıştır (Öztürk, 2016).

[30] Darphane'nın kurulması bazı olumsuz olaylara sebep vermiştir. Bahsi geçen ilgili olayların detayları için bkz.: Emecen, F. M. (2020). Karadeniz Kıyı Kentleri Tarihi (1. Bakı). İstanbul: Turkuaz Meyda Grubu, s. 103.

2.1.3. Osmanlı Hakimiyetinde Samsun: Nefs-i Samsun

Müslüman Samsun, 1398 yılında Osmanlı padişahı Yıldırım Beyazıd tarafından Anadolu'da Türk birliğini sağlamak amacıyla ele geçirilmiştir (Beşirli, 1993).[31] Samsun Osmanlılara geçince Yıldırım Beyazıd şehrin idaresini Bulgar Kralı Şişman'ın Müslümanlığa geçen büyük oğlu Alexandra'ya vermiştir (Köse, 2013b).[32] Osmanlıların Samsun'u teslim aldığı sırada kasaba Müslüman Samsun ile Rumların ve Cenevizlilerin yaşadığı Gâvur Samsun (Simisso) olmak üzere iki yerleşime ev sahipliği yapmıştır (Erinç, 2013). Timur'a elçi olarak gönderilen İspanyol Clavijo Samsun'a 1404 yılında gelmiş, ancak gemisinden inmeden Ünye'ye doğru geçtiği gezi notlarında Türklerin hakimiyetinde yer alan şehirde birinin Cenevizlilere diğerinin ise Osmanlılara ait iki kalesi olduğundan bahsetmiştir (Tellioğlu, 2018; Sarısakal & Safer, 2008) (Şekil 34).

Selçuklular zamanında kurulan Müslüman Samsun hiçbir yabancı devletin hakimiyetine girmeden sadece Türkler arasında el değiştirerek Osmanlılara kadar varlığını devam ettirmiştir. Gâvur Samsun yerleşimi ise Malazgirt'ten itibaren Türklere vergi vermek suretiyle ayakta kalmıştır (Tellioğlu, 2013).

1402 Ankara Savaşı'nda Bâyezıd Hân'ın Timur İmparatorluğu'na yenilmesi ile Fetret Devri'ne girilmiş ve Osmanlı Devleti kısa bir süre Müslüman Samsun hakimiyetini kaybetmiştir (Köse, 2013b). 1402 Ankara Savaşı sonrasında Timur İmparatoru Samsun'u Canik beylerinden Kubadoğlu Cüneyd Bey'e vermiştir (URL-10, 2023). Bu esnada Osmanlı şehzadesi Mehmet Çelebi Amasya çevresinde emirliğini ilan etmiş, Kubatoğlu Cüneyd Bey'i yenerek Samsun'u Canik beylerinden Taşanoğlu Ahmed Bey'in hakimiyetine vermiştir (URL-3, 2020).[33] Bu gelişmeler esnasında Gâvur Samsun kimsenin hakimiyetine girmeden bağımsız bir şekilde varlığını sürdürmüştür (Tellioğlu, 2014).

---

[31] 14. yy.da Yıldırım Beyazıd döneminde orduda esir olan Alman asıllı seyyah Johannes Schilterberger, Müslüman Samsun'un 1398 yılında nasıl ele geçirildiğini gezi notlarında aktarmıştır. Detaylı bilgi için bkz.: Schiltberger, J. (1995). Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427). (T. Akpınar, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları (Orijinal çalışma basım tarihi 1460) s. 48'den aktaran: Kuş, A. (2015). Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Karadeniz Bölgesi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Samsun, s. 9.

[32] Başka bir kaynakta Yıldırım Beyazıd'ın Bulgar hükümdarının oğlu Sişman'ı Samsun'a vali olarak atadığı ifade edilmiştir. Bkz., Vadala, R. (2016). Samsun Geçmiş-Bugün-Gelecek (1. Baskı). (H. Aytekin, A. Yağlı, R. Günday, çev). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayınları No: 143. (Orijinal çalışma basım tarihi 1934), s. 28.

[33] Başka bir kaynağa göre Kubatoğlu Cüneyd Bey'in hakimiyetinden birkaç yıl sonra Canik beylerinden Taceddinoğlu Hasan Bey'in Cüneyd Bey'i öldürmesi üzerine Samsun Taceddinoğulları Beyliği'ne geçmiştir. Bkz.: Özalemdar, D. (2015, Ağustos 27). Şeyh Hamza ve Tarihi Gerçekler: https://www.dengegazetesi.com.tr/seyh-hamza-ve-tarihi-gercekler-10809yy.htm adresinden 08.01.2024 tarihinde alınmıştır.

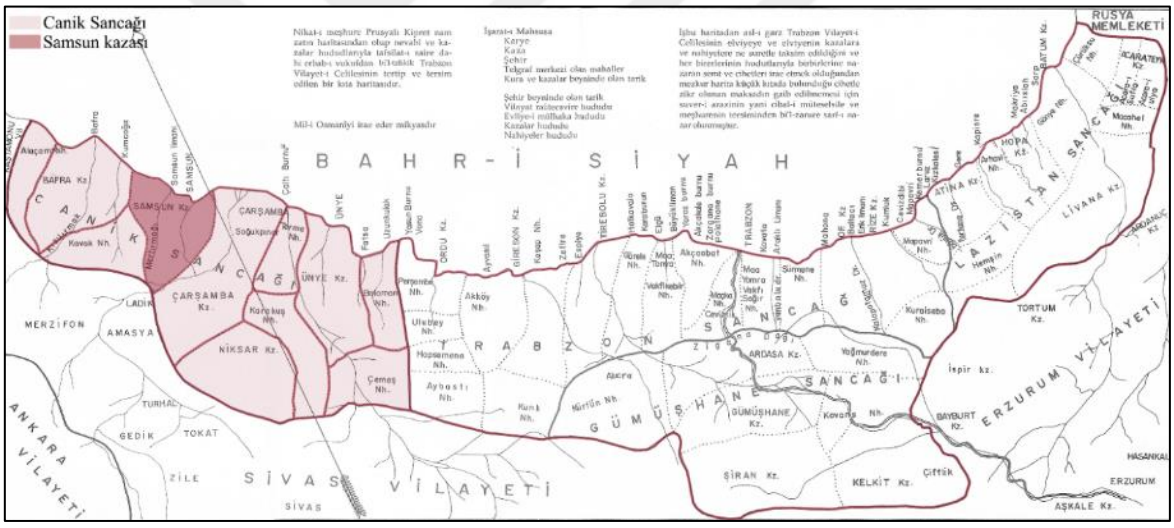

Şekil 34. 1403'ten sonra Canik mıntıkası (Samsun Belediyesi, 1977)

1413 yılında Şehzade Mehmet Çelebi'nin Osmanlı tahtına oturması üzerine diğer beylikler Osmanlı'ya tabi olurken Kubatoğlu Beyliği Osmanlı'ya bağlı olmayı kabul etmemiş, bağımsız davranmıştır. 1414 yılına kadar Taşanoğulları hakimiyetindeki Samsun tekrardan Kubatoğulları Beyliği'ne geçmiştir. Kubatoğlu Cüneyd Bey'in ölümü üzerine şehir, Candaroğullarından Hızır Bey'in hakimiyetine girmiştir. Osmanlı Rum Beylerbeyi Biçeroğlu Hamza Bey Samsun'u almak için görevlendirilmiş, Hızır Bey kazanamayacağını düşünerek 1419 yılında savaşmadan şehri Osmanlılara bırakmıştır (Köse, 2013b; Bryer & Winfield, 2020). Gâvur Samsun yerleşimi ise Osmanlı hakimiyetine girmek istememiştir. Kendi yerleşimlerini yakmış ve Samsun'u terk etmişlerdir (Tellioğlu, 2014). Kül yığını haline gelen 'Gâvur Samsun' bundan sonra Müslümanlar tarafından 'Kara Samsun' olarak anılmıştır (Beşirli, 1993).[34] Gâvur Samsun kül yığını haline geldiği için Müslüman Samsun yerleşimi Canik Sancağı'ndaki tek merkez olmuştur (İpek, 2013). İki merkezli bir şehir olan Samsun 1419 yılı itibariyle tek merkezli Osmanlı'nın kıyı şehirlerinden biri olmuştur (Tellioğlu, 2013). Osmanlı hakimiyetindeki sancak sınırları Samsun ve Ordu illerini kapsayan (Lâdik, Vezirköprü ve Havza kazaları dışında) idari ve coğrafi bölgeyi ifade etmiştir (Fırat, 2013). Sonuç olarak Gâvur Samsun yerleşiminin ele geçirilmesiyle Samsun idaresi ilk kez bir devlet altında yer alarak iki merkezli bir yer olmaktan çıkmıştır (Tellioğlu, 2018). Canik Sancağı'nın merkez kazası olan Samsun Osmanlı kaynaklarında Nefs-i

[34] Gâvur Samsun'un yanmasından sonra ardında kalan harabeler Samsunlular tarafından uzun bir süre taş ocağı olarak kullanılmıştır. Bkz.: İpek, N. (2012). Kitap Değerlendirmesi. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 13(13), s. 174.

Samsun olarak da adlandırılmıştır. Osmanlı yönetiminde kullanılan 'Nefs-i'[35] tabiri kent yerleşimini ifade etmek için kullanılmıştır (Avcı, 2010).

Samsun ve bölgesinin Osmanlı topraklarına katılmasından sonra kurulan Canik Sancağı, Rum Beylerbeyliğine bağlanmıştır (Yılmaz, 1990). Samsun, Canik bölgesinin merkezi olarak ise önce şehzade sancağı Amasya'ya, sonra da Sivas Eyaleti'ne bağlanmıştır.[36] Yavuz Sultan Selim döneminde sancak Erzincan Eyaleti'ne (1514), Tanzimat'tan sonra ise Trabzon Eyaleti'ne bağlanmıştır. 1867 Vilayet Nizamnamesi sonrası 1867-1869 yılları arasında Sivas Vilayeti'ne, 1869'da Trabzon Vilayeti'ne bağlanmıştır (URL-7, 2023; Okuyan, 2020b). 1871-1880 arasında müstakil sancak statüsü kazanmış, 1882-1909 arasında tekrardan Trabzon Eyaleti'ne bağlanmıştır (Beşirli, 1993; Sezen, 2017) (Şekil 35). 1910-1923 yılları arasında Trabzon Eyaleti'nden ayrılarak tekrardan müstakil sancak statüsünü almıştır (Kılıç, 2006).

Şekil 35. Trabzon Vilayeti sınırlarındaki Canik Sancağı ve Samsun merkez kazası (M 1894 T.V.S.; işlenerek)

17. yüzyılda Kırım ile arasındaki deniz ticareti şehrin önemini artırmış, ancak Küçük Kaynarca Antlaşması sonucu Kırım'ın kaybedilmesi ticaretin gerilemesine neden olmuştur.

[35] "Nefs" kavramı kullanıldığı yerin vergi verip vermemesi, idari birimi veya Cuma camisi olup olmamasına göre farklı tanımları kapsamaktadır. Samsun kazasında Cuma camisi (Hızır Bey Camii/Büyük Cami) olduğu için nefs kelimesi şehri işaret etmektedir. Bkz.: Açık, T. (2023). Osmanlı Şehri Neresi?: Fıkhın Şehri Tanımlamada ve Finâ'nın Şehrin Sınırlarının Belirlemedeki Yeri. *Kadim,* (6), s. 88.

[36] Osmanlı idarî teşkilatının taşradaki en büyük parçasına eyalettir. Eyaletler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar ise nahiyelere bölünmüştür. Bir eyalettin idari birimi sancaktır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Çoşkun, A., Sivridağ, A., Karaca, Y., Yekeler, N., Özkılınç, A. & Atik V. (Ed.). (2020). Kaynaklarıyla Osmanlı Coğrafyası Yer Adları Sözlüğü. İstanbul: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, s. 13.

18. yy.dan 19. yy.ın ortalarına kadar Canik Sancağı muhassıllık yolu ile idare edilmiştir. 1839 Tanzimat ilanı sonrası 1848 yılından itibaren Canik Sancağı'nı yönetmek için merkezden mutasarrıf denilen görevliler atanmıştır (Beşirli, 1993). 19. yüzyılda Karadeniz'in buharlı gemilere açılması ve Bafra'da tütün yetiştirilmesi Samsun'un ticari faaliyetini artırmıştır (Baş vd., 1997). Ticari olarak gelişen ve çevresinin kavşağı görevinde olan Samsun fiziksel olarak hızla gelişmeye devam etmiştir. Cumhuriyet'in ilanına kadar ise yaşanan Balkan Savaşları (1912-1913), I. Dünya Savaşı (1914-1918), Mondros Mütarekesi (1918), Millî Mücadele döneminin başlaması (1919-1923), saltanatın kaldırılması (1922) gibi pek çok dinamikten şehir etkilenmiştir. Canik, Cumhuriyet'in ilanı öncesinde Ekim 1923'te Canik adı ile vilayet haline getirilmiştir (Karagöz, 2013). 1924 yılında ise vilayet Samsun adını almıştır (Buğdaycıoğlu & Kaynar, 1968) (Tablo 10).

Tüm bunlardan hareketle Müslüman Samsun küçük bir yerleşim iken dönemin koşulları, bulunduğu coğrafyanın ve topografyanın olanakları, Karadeniz'e kıyısı olması nedeniyle doğu ile ticaretin kesişim noktasında olması şehrin Osmanlı liman kentleri arasına girmesini sağlamıştır. Müslüman Samsun yerleşimi artan ticari hareketlilik karşısında kale içinden kale dışına taşarak bir Türk-İslam şehri olarak gelişmesini devam ettirmiş, Kara Samsun (Gâvur Samsun / Amisos) ise arkeolojik bir alana dönüşmüştür (Tellioğlu, 2014).

Tablo 10. Samsun'un bağlı olduğu idari statü ve idari birim (1393-1924) (Sezen, 2017; Karagöz, 2006; Yalçın, 2016; Kılıç, 2006)

Samsun'un Bağlı Olduğu İdari Statü ve İdari Birim (1393-1924)		
Yer adı	**İdari Statü**	**Bağlı Olduğu İdari Birim**
Canik	(1393-1395)	Osmanlı hâkimiyeti
Samsun	(1395-1398)	Kubatoğulları yönetimi
(İlkç. Samissa)	(1398-1403)	Osmanlı hâkimiyeti
(Hel. Samissos)	(1403-1404)	Kubatoğulları yönetimi
	(1404-1418)	Kubatoğulları ve Tacettinoğulları yönetimi
	Sancak Merkezi (1419)	Canik → Rum Eyâleti → Osmanlı hâkimiyeti
	Sancak Merkezi (1514)	Canik → Erzincan Eyâleti
	Sancak (1520-1738)	Canik → Rum (Sivas) Eyâleti
	Sancak (1739-1779)	Canik → Trabzon Eyâleti (salnâme)
	Sancak (1780-1845)	Canik → Rum (Sivas) Eyâleti
	Sancak Merkezi (1846-1867)	Canik → Trabzon Eyâleti (salnâme)
	Sancak (1867-1869)	Canik → Sivas Vilayeti
	Sancak Merkezi (1869-1871)	Canik → Trabzon Vilâyeti (salnâme)
	Müstakil Sancak (1871-1880)	Canik Müstakil İdareli Sancak – Trabzon
	Sancak Merkezi (1881-1909)	Canik → Trabzon Vilâyeti (salnâme)
	Müstakil Sancak (1910-1923)	Canik Müstakil Sancak (Salname)
	Vilâyet (1924)	Samsun

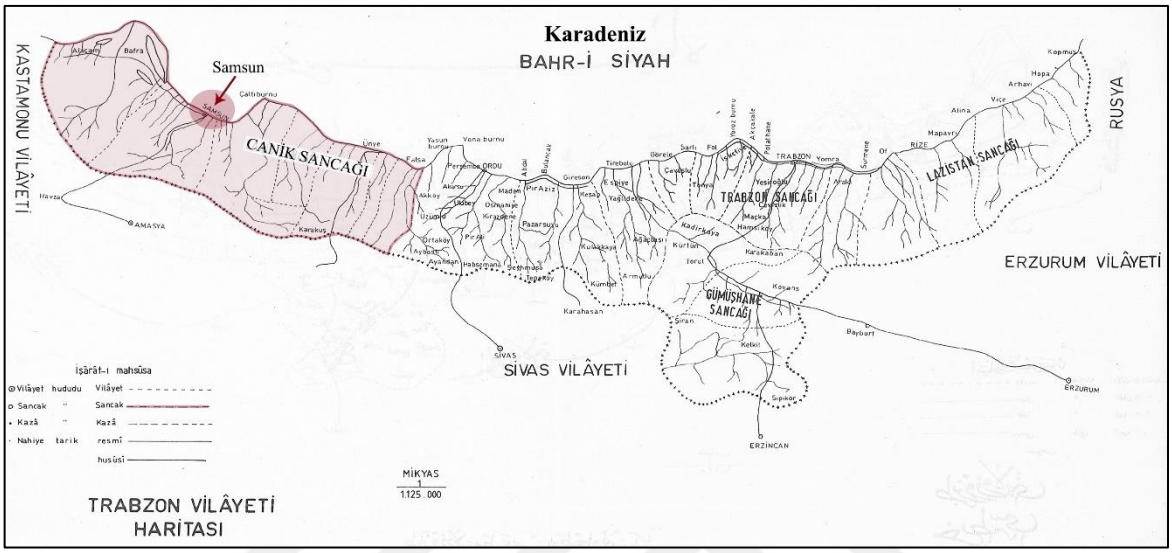
2.2. Nefs-i Samsun'un Canik Sancağı İçindeki Konumu

Samsun'da tarih boyunca 3 ayrı bölgede yerleşim yeri kurulmuştur. İlk yerleşimciler olan Gaşkalar MÖ 3500 yılında Mert Irmağı'nın kuzeyinde yer alan Dündartepe'de (Öksürük Tepe), ikinci yerleşimciler olan Miletliler MÖ 562 yılında Amisos tepesinde ve üçüncü yerleşimciler olan Selçuklular ise MS 1192 yılında Kale Mahallesi'nde yerleşmişlerdir (Uzuneminoğlu, 1993) (Şekil 36).

Şekil 36. Samsun'daki 3 ayrı bölgedeki yerleşimlerin konumları (Altlık earth.google.com'dan sağlanmıştır.)

Selçukluların deniz kenarında kurduğu Müslüman Samsun yerleşimi Osmanlı hakimiyetine girdikten sonra etrafına doğru genişlemiş, Canik Sancağı'nın merkez kazası olan bu yerleşim 'Nefs-i Samsun' olarak ifade edilmiştir (Şekil 37). Nefs-i tabiri şehir yerleşimi için kullanılmıştır (Avcı, 2010).

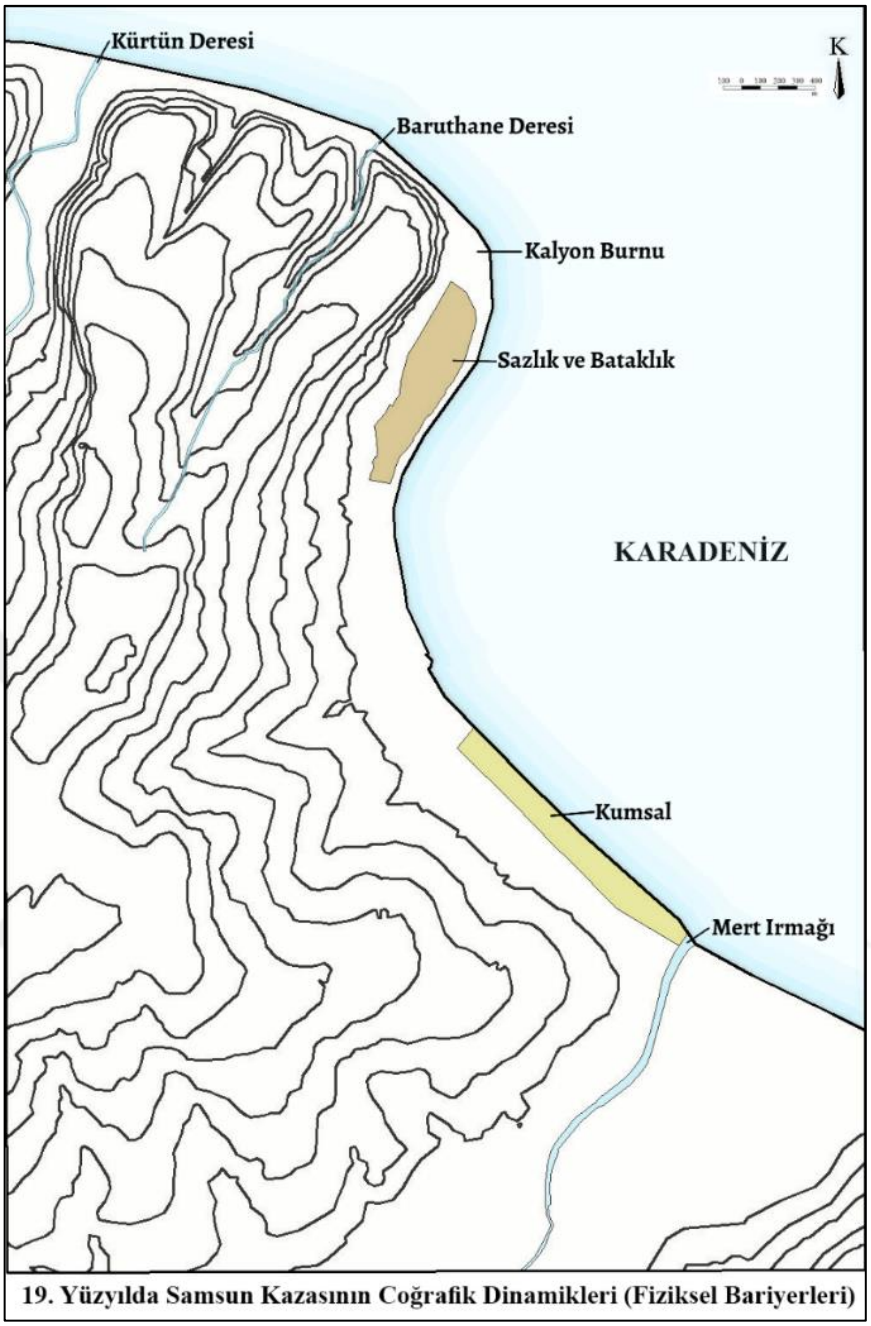

Şekil 37. Canik Sancağı'nda Nefs-i Samsun kazası (M 1898 T.V.S.; işlenerek)

2.2.1. Samsun Kazası (Nefs-i Samsun)

2.2.1.1. Topografik Yapı

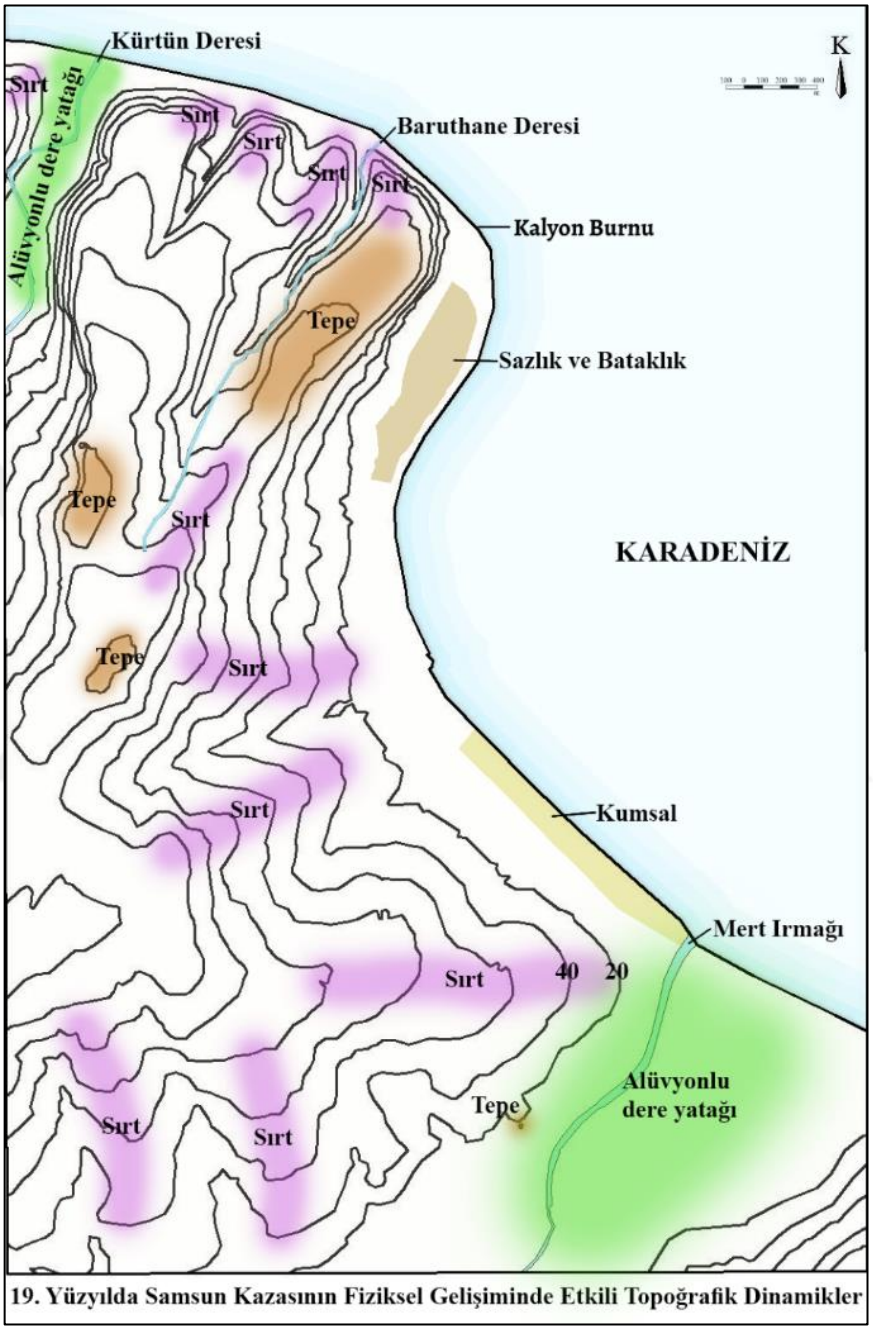
Şehirlerdeki coğrafik ve topografik etmenler, demografik yapı, kültürel oluşumlar, idari yapı, sosyo-ekonomik oluşumlar, üretim-dağıtım araçları ve teknolojileri gibi pek çok dinamik toplumsal yapıyla beraber mekânda da değişim meydana getirmiştir (Üstün Demirkaya & Tuluk, 2018). Antik zamanlardan itibaren Samsun şehri, coğrafik, topografik ve jeopolitik dinamiklerinden dolayı şehrin farklı alanlarında pek çok topluma ev sahipliği yapmıştır. Şehirdeki toplumların değişmesiyle veya şehre diğer toplumların gelmesiyle yerleşimin mekânı değişmiş ya da yerleşim yeri genişlemiştir.

Şekil 38. 19. yy.da Samsun kazasının coğrafik dinamikleri (fiziksel bariyerleri) (Eş yükselti eğrilerinin arası 20 m'dir.)

Şekil 38'e göre Samsun'un güneyinde yer alan Mert Irmağı ile kuzeyinde yer alan Baruthane ve Kürtün dereleri şehrin güney ve kuzeyine fiziksel bir bariyer oluşturmuştur. Kuzey ve güneyde yer alan arazinin batısı iç bölgelerle kara yolu ilişkilerin kurulduğu taraf iken doğuda yer alan deniz ise deniz yolu ilişkilerinde öne çıkmıştır. Kuzeyde yer alan Kalyon Burnu'ndan güneye doğru deniz kenarında yer alan sazlık ve bataklık alan ile

güneyde yer alan Mert Irmağı'nın kuzeyinde deniz kenarındaki kumsal alan yerleşimlerin kurulması için uygun alanlar arasında yer almamıştır.

Şekil 39. 19. yy.da Samsun kazasının fiziksel gelişiminde etkili olan topoğrafik dinamikler (Eş yükselti eğrilerinin arası 20 m'dir.)

Şekil 39'a göre kazaya ait eş yükselti eğrileri 20 m'de bir gösterilmiştir. Kalyon Burnu ile Mert Irmağı arasında kıyıdan itibaren yaklaşık yarım km boyunca çok engebe yoktur.

Engebeli yerler ilk eş yükseltisi olan 20 m yükseklikten sonra başlamaktadır. Eğimler denize ve Mert Irmağı'na dik bir şekilde sırtlar oluşturmuş ve bazı yerlerde tepeler ortaya çıkmıştır. Kürtün Deresi ve Kalyon Burnu arasında yer alan eş yükselti eğrileri kıyıdan ortalama 50-100 m sonra başlamaktadır. Bu durum bu bölgenin yüksek ve çevresine hâkim bir tepe ortaya çıkarmıştır. Kürtün Deresi ve Mert Irmağı boyunca alüvyonlu dere yatakları yer almıştır.

Samsun ve çevresinde yaşayan topluluklar arasında ismi bilinen ilk topluluk Gaşkalardır (Tellioğlu, 2013). Gaşkalar, Mert Irmağı'nın yakınındaki Dündartepe (Öksürük Tepe) adlı bir bölgeye yerleşmiştir (Yazıcı, 2013). Tepe Mert Irmağı'na doğru uzanmakta ve kendini muhafaza edebilen bir konuma sahiptir (İnan, 1947).

Samsun'da ikinci yerleşim MÖ 562 yılında Miletoslular tarafından Kalyon Burnu'nun batısında yer alan tepede kurulmuştur. Şehrin ilk ticaret kolonisi olan bu yerleşim Amisos adını almıştır. Günümüzde Amisos Tepesi olarak adlandırılan bu alan yerleşime uygun, çevresine göre yüksekte yer almasından dolayı da savunması kolay, ticaret kolonisi olarak korunaklı ve güvenlikli bir topografyanın yanında deniz ile ilişkili bir alanda kurulmuştur. Bu yerleşim şehrin topografik etmenleri ile ilişkili olarak ortaya çıkmıştır.

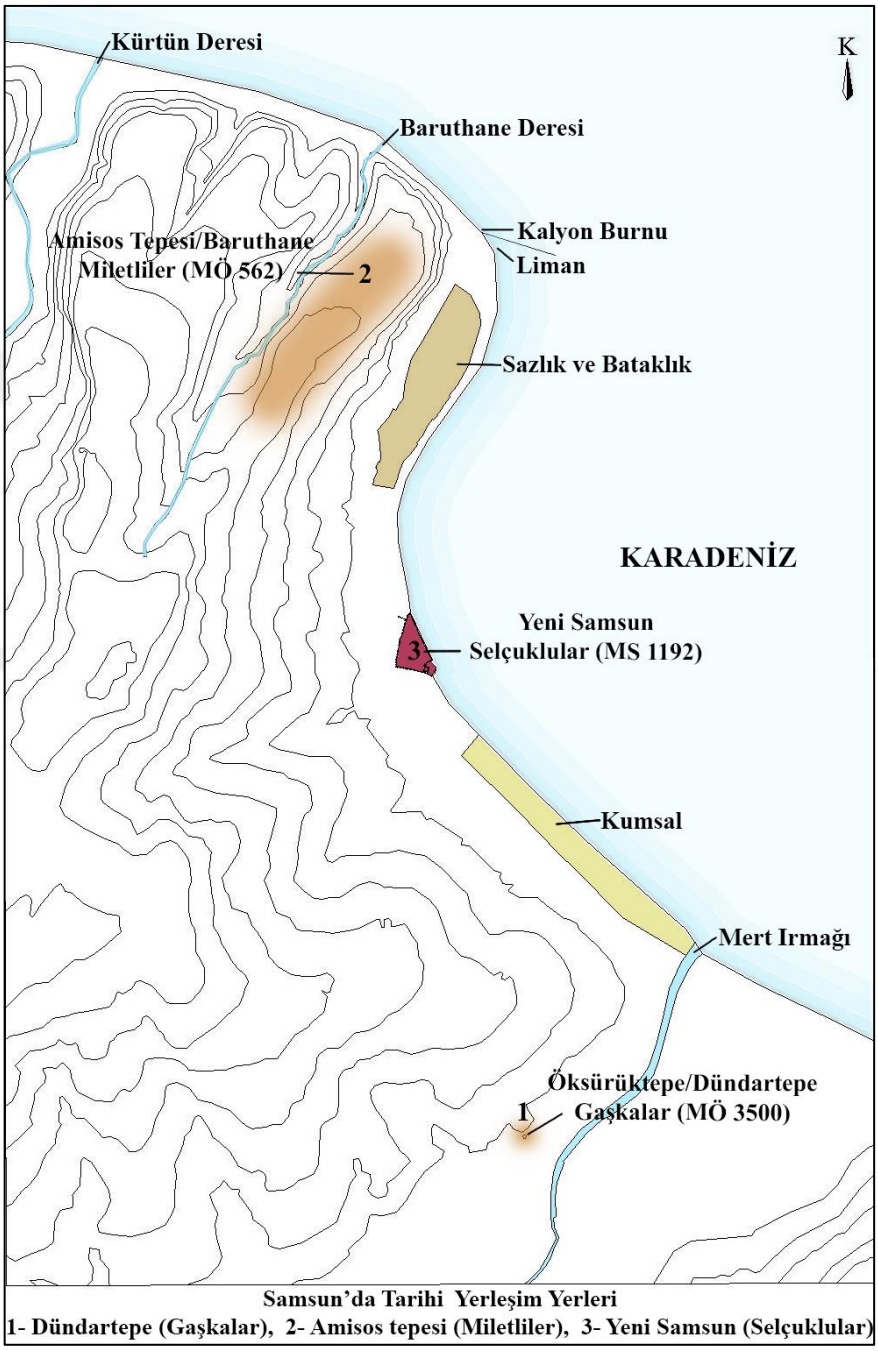
12. yüzyılda şehre gelen Selçuklular Amisos yerleşimini fethedebilmek için Amisos kolonisinin duvarlarına bir sapan atımı mesafede[37] Amisos Tepesi'nin güneydoğusunda deniz kenarında bataklık yakınında garnizon bir şehir kurmuştur. Kurulan bu şehir Amisos'u alamayınca Amisos ile karşılıklı ilişkiler ve ortaklıklar çerçevesinde beraber yaşamışlardır. 'Yeni Samsun' daha sonra 'Müslüman Samsun'[38] diye adlandırılan bu yerleşim şehirdeki üçüncü yerleşimdir.

Tarih öncesi çağlarda kurulan yerleşmelerin yer seçiminde özellikle yüzey şekilleri dikkate alındığı görülmüştür. Su kenarında kurulmayı seçen yerleşmelerde sudan gelebilecek tehlikelere karşı da bir yer seçimi yapılmıştır. Samsun'da su kenarına yerleşen Gaşkalar ve Miletliler bu kurulum ilkesini dikkate almış ve korunmak için çevresine göre yüksek bir konum seçmiştir. 12. yüzyılda Selçuklular tarafından kurulan yerleşimin ise asıl

[37] Amisos ve Yeni Samsun'un arasındaki uzaklığı "duvarlarına bir sapan atımı mesafe" olarak ifade eden kişi Land of Fastern Kalphate kitabının yazarı Strange'dir. Şehirde aynı zamanlarda yer alan bu iki yerleşimin birbirlerine yakın olduğuna dikkat çekmek istemiştir. 1930'lu yıllarda Fransız konsolos Vadala (2016) ise Amisos kolonisi ve Selçuklu yerleşiminin birbirine sadece 1 mil mesafede olduğunu ifade etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Vadala, a.g.e., s. 23-24.

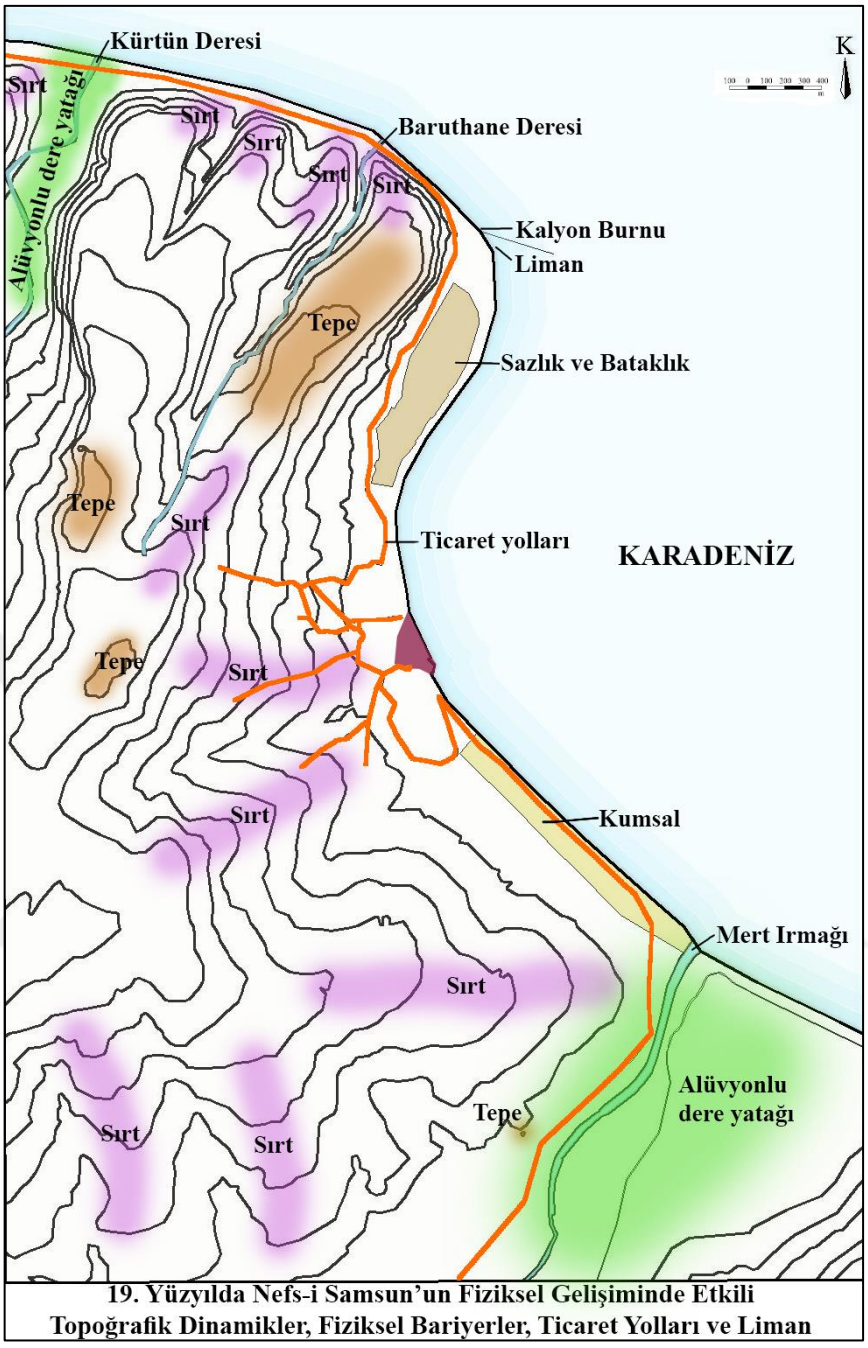
[38] 13. yy.dan sonra Müslüman Samsun olarak adlandırılan bu yerleşim tüccarların uğrak mekânı olmuştur. Tüccarların yanında Arap ve Ceneviz tacirlerinin de burada toplanmış olması Samsun'un 13. ve 14. yüzyıllarda ticari potansiyelini göstermektedir. Bkz.: Serbestoğlu, İ. (2019). Tanzimat, Teftiş ve Canik Sancağında Modernleşme. Ankara: Gece Kitaplığı, s. 35.

amacı Amisos'u ele geçirmek olduğundan dolayı Amisos'a yakın deniz kenarında kale şehir olarak kurulmuştur. Deniz seviyesinde kurulmuş bu kent hem denizden hem de karadan gelecek tehlikelere karşı inşa ettiği kalesi ile savunmasına öncelik vermiştir (Uzuneminoğlu, 1993) (Şekil 40).

Şekil 40. Samsun'daki tarihi yerleşim yerleri, 1- Dündartepe (Gaşkalar), 2- Amisos Tepesi (Miletliler), 3- Yeni Samsun (Selçuklular) (Kıyı çizgisi 19. yüzyıla aittir.)

Selçukluların ‘Yeni Samsun’ yerleşimi, Türkler tarafından ilk kez denize sıfır olarak inşa edilmiş bir kale şehri olmasının yanı sıra daima Türkler arasında el değiştirmiş bir yerleşim yeridir. Osmanlı hakimiyetine geçtikten sonra yerleşim, yazılı kaynaklarda Nefs-i Samsun olarak adlandırılmıştır. Nefs-i Samsun doğu batı yönünde deniz ve eğimli arazi (dağ) arasında, kuzey güney yönünde ise Kalyon Burnu ve Mert Irmağı arasındaki düzlük alanda yerleşmiştir. Samsun’un fiziksel gelişiminde en etkili özelliklerden biri de şehrin sahip olduğu fiziksel bariyerler ve topografik dinamiklerdir. Nefs-i Samsun’un kuzeyinde yer alan sazlık ve bataklık alan ve batısında yükselen arazi şehrin fiziksel gelişim yönünü etkilemiştir. Şehrin ticari fonksiyonlarını besleyen ana ticaret yol güzergâhları ve ticaret kolonisi Miletliler zamanında kalma Kalyon Burnu’ndaki Liman da şehrin gelişme yönünü etkileyen dinamikler arasındadır (Şekil 41). Osmanlı hakimiyeti boyunca Liman yeterli fiziksel özelliklere sahip değilse de şehrin bulunduğu stratejik konumdan (çevresindeki yerleşimlerin kavşak noktası) dolayı tercih edilmiştir.

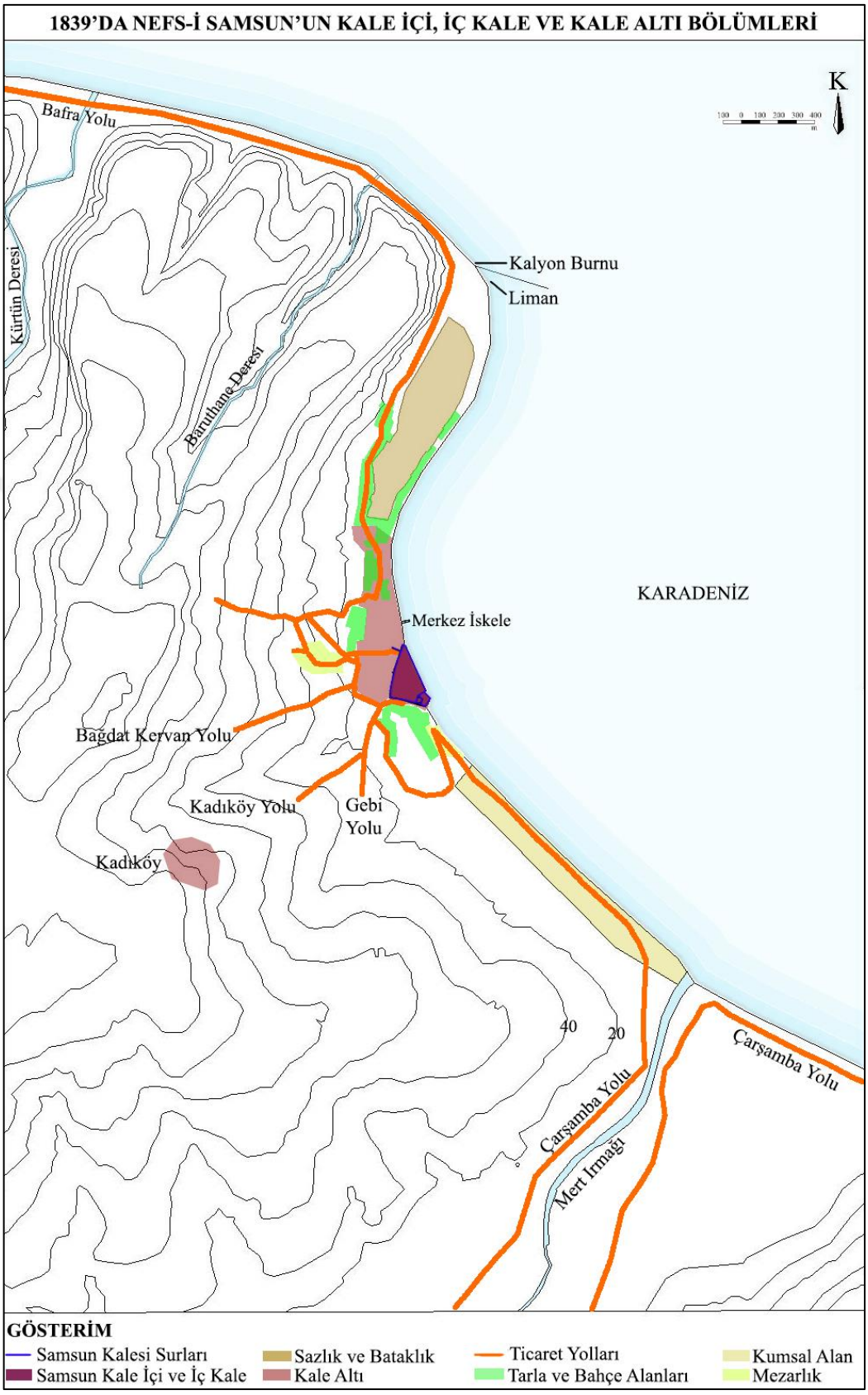

Şekil 41. 19. yy.da Samsun şehrinin fiziksel gelişiminde etkili topografik dinamikler, fiziksel bariyerler, ticaret yolları ve Liman

2.2.1.2. Fiziki Yapı

Bir Türk şehri olarak kurulan Müslüman Samsun/Nefs-i Samsun, 15. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin hakimiyetine girmiştir. Osmanlılara geçmesi sonrası ticaret kolonisi Miletlilerin Amisos yerleşim yerini terk etmesi ile Nefs-i Samsun tek merkez olarak

büyümeye başlamıştır. Sahip olduğu topografya ve coğrafi dinamiklerinin etkisi şehrin fiziksel büyümesinde başrollerden olmuştur. Çevresine göre iç bölgeye ulaşımın daha kolay olduğu bir topografyaya sahip olmasından dolayı ticari olarak daha çok tercih edilmiştir. Ticari hareketlilik sayesinde şehre iskanlar artmış ve yerleşim sınırları genişlemeye başlamıştır. Nüfus artışıyla birlikte kale içinden kale dışına doğru yayılan yerleşim, batı yönünde yükselen eğimli araziden dolayı kuzey yönünde yayılmayı tercih etmiştir. Kale dışında kurulan pazar ve çarşı yerleri ile yeni ticaret sahaları oluşturulmuştur. Bu durum farklı meslek gruplarının oluştuğu sokakları ortaya çıkarmıştır. Limanın kuzeyde olması yerleşimin ilk aşamada kuzey yönüne doğru yayılmasında etkili olmuştur. Ticaret ve nüfusun artmaya devam etmesi, muhacirlerin gelmesi, Liman ve yerleşim yeri arasında yer alan sağlığı tehdit eden sazlık ve bataklık alanın doldurulmasında yaşanan maliyet sıkıntıları, bataklık alanın batısında ise aniden yükselen yamaçlar gibi pek çok dinamik çerçevesinde yerleşimler batı yönündeki eğimli alanlara doğru yayılmaya başlamıştır (Yılmaz, 2016) (Şekil 42).

Çalışmanın kronolojik başlangıcı olan 1839 tarihinde şehir iç kale, kale içi ve kale altı olmak üzere üç bölümden oluşmuştur. Kale altına 'taht-el kale' de denilmiştir. İç Kale siyasal ve askeri gücü temsil ederken bu dönemde şehrin ayanlar tarafından yönetilmesi iç kalenin siyasal gücü temsil etmediğini, ancak iç kalede yer alan Cephanelik'ten askeri gücün devam ettiği anlaşılmıştır. Gezici tüccar yerine yerleşik tüccarın gelmesi ile kale altı yapısı değişmiş, şehir kale altında oluşmaya başlamıştır. Sadece kale içinde yer alan Müslüman nüfus bu dönemde kale altına da yerleşmeye başlamıştır. Şehrin kalesi, bir kenarı deniz tarafında olmak üzere üç kenara sahip bir kaledir. Kale surlarının deniz tarafındaki cephesi 8 m, kara tarafındakiler 6 m yüksekliğinde ve tüm surlar ise 2 m kalınlığındadır. Kale içinde Hızır Bey tarafından inşa ettirilmiş ahşap Hızır Bey Camii şehrin en büyük camilerinden biridir. Kalenin üç ayrı cephesinde üç dar giriş yer almıştır. Kuzeydekine Pazar Kapısı, güneydekine Mekde Kapısı ve doğuda deniz cephesinde ise Kumkapı yer almıştır. Pazar Kapısı tarafında şehrin kale altı bölümü ve ticaret alanları olması nedeniyle bu kapının ana giriş kapısı olduğu düşünülmektedir. Pazar kapısının dışında kale altında dükkânlar, hanlar, mağazalar, pazar ve çarşı yerleri, meskenler yer almıştır. Mekde Kapısı'nın olduğu surun güneyine bitişik 44 dükkânlı bedesten yer almıştır. Kale altında tekkeler (İsa Baba ve Kılıç Dede tekkeleri) ve cemaatleri yer almıştır (İpek, 2013; Beşirli, 2012; Tekeli, 2011b). Şehir içi yollar dar, meskenlerin olduğu bölgelerde çıkmaz sokaklar fazladır. Meskenler ahşaptan inşa edilmiş ve kiremitli çatı ile örtülüdür (Yankutan, 1963).

Şekil 42. 1839'da Samsun'un iç kale, kale içi, kale altı bölümlerinin Liman ve şehirler-arası yollar ile ilişkisi ((1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon)'ndan üretilmiştir (BOA, PLK.p., 810).)

Kale altı yerleşimleri batı yönünde eğimli yerlere, kuzey yönünde ise sazlık ve bataklık alanlara kadar geldiğinde gelişim yönünü güneyde yer alan kumsal alana çevirmiştir. Bu durum pek çok nedeni içinde barındırmaktadır. Kuzeydeki sazlık ve bataklık alanların kurutulma çalışmalarının gerçekleştirilememesi, batı taraftaki yerleşimlerin eğimli yamaçlara kadar gelmiş olması, 1869 Büyük Samsun Yangını sonrası yapılan planda şehrin gelişme alanı güney yönde gösterilmiş olması, şehrin güneyinde deniz kenarındaki düz alanın boş olması bu nedenler arasında sayılabilir. 18. yy.a kadar iç kale içinde yer alan yönetim yapısı ayanlar döneminde kale altına, kuzeye kaymıştır. I. Meşrutiyet döneminde ise güneydeki kumsal alanda yeni yönetim yapısı (hükümet konağı) inşa edilmiştir. Yerel bürokrasiye ait resmi daireler başlıca çekim merkezi olduğu için de hükümet konağı inşası şehrin güneye doğru genişlemesinde etkili olmuştur. Bu durum şehrin güney ve güneydoğu yönünde yerleşimlerin yapılmasını sağlarken topografik dinamikler veya yüzey şekillerinin etkisinin yanında şehrin fiziksel gelişiminde başka unsurların da olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu çalışmanın kronolojik üst sınırı olan 1923 yılına kadar şehir güneydeki Mert Irmağı'nın biraz ilerisine ve hafif yamaçlara kadar yayılmıştır. Sonuç olarak güneyde ortalama 30 m yüksekliğe kadar yerleşimler oluşmuştur. Şehir merkezinin kuzeyinde, güneyinde ve batısında yerleşimlerin yayıldığı, kuzeybatı ve güneydoğudaki yerleşimlerin ise yamaçlara doğru çok tırmanmadığı gözlemlenmiştir (Uzuneminoğlu, 1993; Yılmaz, 2016).[39] Fiziki gelişime/dönüşüme neden olan tüm unsurların bütüncül bir şekilde sorgulanması çalışmanın ilerleyen bölümlerinde yapılmıştır.

2.2.1.3. İdari Yapı

Müslüman Samsun Türk beylikleri hakimiyeti sonrası Çelebi Mehmet tarafından 1425 yılında tamamen Osmanlı İmparatorluğu hâkimiyetine girerek Osmanlı'nın kıyı şehri olmuştur (Tellioğlu, 2013; Tüfekçioğlu & Boran, 2004). Osmanlı İmparatorluğu'nun idari yapılanmasında eyalet (beylerbeyilik) sistemi kullanılmaktadır. Eyaletlerin bir alt birimi olan sancaklar ise imparatorluğun temel yönetim birimini oluşturmuştur. Eyaletleri beylerbeyliği yönetirken sancakları sancak beyleri yönetmiştir (Tekeli, 2011b). Samsun şehri de Osmanlı hakimiyetine girdiği 1425 yılından 18. yüzyılın ortalarına kadar Canik

[39] Şehrin 1923 yılındaki fiziksel görünümü literatürde hilal şekline benzetilmiştir. Bkz.: Uzuneminoğlu, Şehirlerin Alan Bakımından Gelişmesi ve Samsun Örneği, s. 283.

Sancağı adı altında teşkilatlandırılarak Sivas (Rum) Eyaleti'ne[40] bağlanmıştır (Beşirli, 1993). Samsun şehri (kazası) 15. yüzyılın ikinci yarısından Yavuz Sultan Selim dönemine kadar şehzade sancağı olan Amasya Sancağı altından teşkilatlandırılmış, Sivas Eyaleti'ne bağlı kalmaya devam etmiştir. Sultan Selim döneminde Canik Sancağı'na bağlanan şehir 1514-1520 yılları arasında Erzincan Eyaleti'ne, 1520 yılından 18. yy.ın ortalarına kadar Sivas (Rum) Eyaleti'ne bağlanmıştır (Yalçın, 2016; Karagöz, 2006; Sezen, 2017).[41]

18. yy.ın yarısından itibaren Canik Sancağı muhassıllık yolu ile idare edilmiş, Sivas Eyaleti'nden Trabzon Eyaleti altına alınmıştır. Ayrıca 18. yy.'ın yarısından 19. yy.ın ortalarına kadar sancak hanedan yönetiminin yanı sıra ayan yönetimi altına da alınmıştır. Canik Muhassıllığı 1774-1805 yılları arasında Caniklizade ayan ailesi tarafından yönetilmiştir. 1779 yılında Trabzon Valisi Canikli Hacı Ali Paşa'nın isyanına kadar Trabzon Eyaleti'ne bağlı olan muhasıllık tekrardan 1847 yılına kadar Sivas Eyaleti'ne bağlanmıştır (Beşirli, 1993; Serbestoğlu, 2006; 2012). 1805'ten 1848 yılına kadar Hazinedarzâde ailesi yönetimi ellerinde bulundurmuştur (Bay, 2007). Hazinedarzâdeler ailesinden sonra şehir, merkezden atanan mutasarrıflar tarafından yönetilmiştir (Beşirli, 1993).

1848 yılındaki idari bölümlenme de Canik Sancağı Sivas Eyaleti'nden tekrardan Trabzon Eyaleti'ne bağlanmıştır. 1864 İdare-i Vilayet Nizamnamesi'ndeki düzenlenme sonrası eyaletlerin yerini vilayetler almış ve sancak yöneticisi mutasarrıf olmuştur. Bahsi geçen bu yeni düzenlemeler sonrası sancak Trabzon Vilayeti'ne bağlı kalmayı sürdürmüştür (Yalçın, 2016; Okuyan, 2003; Yılmaz, 2012c). Zamanla artan ticaret hacmi karşısında şehrin nüfusu artarak önemli bir kıyı şehri haline gelmiştir. Bundan dolayı 1871 İdare-i Umûmiye-i Vilâyet Nizamnâmesi'ne göre Canik Sancağı müstakil sancak statüsü kazanarak doğrudan merkeze bağlanmıştır (Karagöz, 2006). 1882-1910 yılları arasında Canik Sancağı yeniden Trabzon Vilayeti'ne bağlanmıştır. Haziran 1910 tarihinden 1923 Cumhuriyet'in ilanına kadar padişah iradesi ile yeniden müstakil sancak statüsünü kazanmıştır (Kılıç, 2006; Yalçın, 2016). Cumhuriyet'in ilanından yirmi gün önce müstakil sancak Canik, vilayete

[40] Rum Eyaleti 16. yüzyılda Samsun'dan Rize'ye, Adıyaman'dan Çorum'a kadar olan bölge için kullanılmıştır. Rum-ı Kadim Eyaleti Amasya, Samsun, Çorum, Sivas ve Şebinkarahisar bölgelerinden oluşmuştur. Bkz.: Çoşkun vd., a.g.e., s. 389.

[41] Diğer bir literatüre göre Canik Sancağı Yavuz Sultan Selim döneminde 1514 yılında Erzincan Eyaleti'ne bağlanmıştır. Bkz.: Baş, A. O., Seferoğlu, M., Çakıroğlu, A., Çağlayan, T. & Bicil, O. (1997). Geçmişten Günümüze Kültür Değerleriyle Samsun. Samsun: Samsun Kültür Müdürlüğü Yayınları, s. 21-22. Sultan II. Beyazıd döneminde 1481-1512 yıllarında Canik Sancağı'nın Trabzon ve Sinop ile birlikte Erzincan Eyaleti'ne bağlandığı da ifade edilmiştir. Bkz.: Beşirli, M. (1993). XIX. Yüzyılın Başında Samsun Şehri (1755 Numaralı Samsun Şer'iye Siciline Göre) (H. 1200-1255; M. 1785-1839). Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun, s. 33.

dönüştürülmüştür. Samsun da Canik vilayetinin merkez kazası olmaya devam etmiştir (Yalçın, 2016).

2.2.1.4. Ekonomik / Ticari Yapı

Samsun Amisosla birlikte ticaret yapan yerleşimlerden biri iken 15. yy.da Osmanlıların hakimiyeti altına girmiş ve bölgenin tek merkezi olmuştur. 15. yy. ve 16. yy.da Karadeniz de Osmanlıların himayesine girince (iç deniz olunca) şehir ticari hareketliliğini kaybetmeye başlamıştır. Yabancı bandıralı gemilerin Karadeniz'e girmesinin yasaklandığı bu zamanlar Samsun, özellikle çevresine göre en çok etkilenen şehir olmuş ve gerilemeye başlamıştır (Uzuneminoğlu, 1993; Kuş, 2015).

17. yüzyılın başlarında Samsun Rus Kazaklarının saldırısına uğrayan yerlerden biri olarak büyük zarar görmüştü. Kazak saldırıları deniz nakliyesi yapılmasını tehlikeli hale getirmiş ve İstanbul'a yapılan mal sevkiyatını önlemiştir. Bu durum şehrin ticaretinin azalmasına neden olmuş, 1640'lı yıllarda şehir köy düzeyine gelmiştir. Karadeniz'in yeniden emniyeti 17. yy.ın ikinci yarısında sağlanabilmiştir. 1739 Belgrad Antlaşması ile Karadeniz bir kez daha Osmanlı denizi haline gelmiştir. 1770'li yıllara kadar da Karadeniz Osmanlı hakimiyetinde kalmış, ticaret Türk tüccarları ve gemileri aracılığıyla yapılmış, ticaretteki durgunluk devam etmiştir (Sarısakal, 2002; Ünal, 2013; Beşirli, 1993).

1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım Rusya'nın eline geçmiş ve Karadeniz Osmanlı denizi olma özelliğini kaybetmiştir. Antlaşma ile Ruslar Karadeniz'de serbest ticaret yapmaya başlamıştır. Bu durum 19. yy.ın başlarına kadar Samsun Limanı'nı olumlu yönde etkilemiştir. 19. yy.da Endüstri Devrimi sonrası buharlı gemilerin seferlere başlaması, Samsun Limanı'nda yapılan ticaret hacminde artış sağlamıştır. 19. yy.ın ortalarından itibaren şehir konumu sayesinde de İstanbul ve Bağdat arasındaki önemli ticaret duraklarının doğal limanı haline gelmiştir. Bu esnada şehre Anadolu'dan, Ege ve Karadeniz kıyılarından Avrupalı, Ermeni ve Rum tüccarlar yerleşmiştir. Ayrıca Kafkasya'dan gelen göçmenlerden Samsun ve çevresine yerleşenler de şehirde ticari hareketlilik sağlamıştır (Kuş, 2015; Serbestoğlu, 2019, Uzuneminoğlu, 1993). Şehre yerleşen göçmenler ticaret yapmaya alışkın oldukları için ticaret yapmış, şehrin ticari etkinliğinde artış görülmüştür. Nüfus hareketi ile ticaret daha da canlanmış ve ticari ilişkiler gelişmiştir (Aktüre, 1985).

19. yy.ın ikinci yarısında artan tütün ticareti ve kurulan Duhan Çarşısı, tütün fabrikası ve depolar şehrin ticaret hacminin artışında önemli bir rol oynamıştır. Samsun 19. yy.da

liman, karantinahane, bedesten, hanlar, oteller, pazar ve çarşı yerleri, konsolosluklar vb. mimari ögelerle birlikte ticaret ve liman şehri olarak fiziksel gelişmeyi/dönüşmeyi belirgin şekilde yaşamıştır (Uzuneminoğlu, 1993). Artan ticaret hacmi ile şehrin limanının fiziksel yetersizliği her zaman gündeme gelmiş, yeni liman yapımı üzerine pek çok çalışma yapılmışsa da gerçekleştirilememiştir.

2.2.1.5. Demografik Gelişme ve Nüfus Yapısı

Samsun'a ait ilk demografik kayıtlar 1485 tapu tahrir kayıtlarından elde edilmiştir. Kayıtlara göre şehirde dokuzu Müslüman, biri Rum olmak üzere toplam 10 mahalle yer almıştır. Şehrin 2.075'i Müslümanlardan/Türklerden, 855'i de Ceneviz,[42] Rum ve Ermenilerden oluşmuştur (Yılmaz, 1990; Köse, 2013b). 15. yy.da şehirdeki mahallelerin %90'ını Müslüman iken nüfusun %60'ı Müslüman'dır. Bu oranlardan yola çıkarak bazı mahallelerde Müslüman ve gayrimüslimlerin bir arada yaşadığı söylenebilir.

1576 tarihli tapu tahrir kaydına göre şehrin 1.364'ü Müslümanlardan 165'i Rum ve Ermenilerden oluşmuştur (Köse, 2013b). Karadeniz Osmanlı'nın bir iç denizi olunca yabancı ticaret gemilerinin denize girmesinin yasaklanması şehrin ticari azalışına paralel olarak nüfusunun da azalmasına neden olmuştur (Uzuneminoğlu, 1993). Azalan nüfus karşısında yerel idareciler önlem almaya çalışmış, ancak başarılı olamamışlardır. 1640'lı yıllarda yaşanan Kazak saldırısı da şehrin demografik yapısını etkilemiştir. 1642 yılında şehrin tahmini nüfusunun 670 olduğu kaydedilmiştir. 17. yy.ın yarısından itibaren Kazak saldırılarının yanı sıra Celali hareketleri de nüfusu olumsuz etkilemiştir. Köy görünümü haline gelen şehirde gayrimüslim nüfus kalmamıştır.[43] 1680'li yıllarda şehre gelen Patrik Dosithenos'a göre şehirde tamamen Müslümanlar, Kadıköy yerleşiminde ise gayrimüslimler yaşamaktadır. 18. yüzyılda şehrin demografik yapısına ait bilgiye ulaşılamamıştır. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması sonrası Kırım'ın Rusların eline geçmesi ticareti etkileyerek Samsun'un önemi azalmış, bu durum nüfusun da azalmasına neden olmuştur (İpek, 2013;

[42] Samsun Osmanlı hakimiyetine girdikten sonra şehirde Frenk Pazarı adında beş kişilik bir grup Ceneviz kolonisi/cemaati oluşturmuştu. 1520 tahrir defterinde ise şehirdeki Ceneviz kolonisinin ortadan kalktığı gözlemlenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Öz, M. (1991). Tahrir Defterlerine Göre Canik Sancağı'nda Nüfus (1455-1643), *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 6(1), s. 188-189.

[43] 1701 yılında şehirden geçen seyyah Tournefort da şehri deniz kıyında bir köy olarak tanımlamıştır. Bkz.: İpek, N. (2013). Kuruluşundan Cumhuriyet'e Canik Sancak Merkezi Samsun Şehri. C. Yılmaz (Ed.), İlkçağlardan Cumhuriyete Canik (5. Baskı) içinde (s. 163-226). Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları, s. 170, 171.

Kuş, 2015; Karagöz, 2006). 1813-14 yılında şehre gelen İngiliz seyyah Kinneir de Samsun şehrinin yaklaşık 2.000 nüfusa sahip olduğunu ifade etmiştir (Dığıroğlu, 2011b). Sonuç olarak 16. yy. tahrir kayıtlarındaki nüfus değeri 19. yy.ın başlarında yeniden aynı seviyeye gelmiştir (İpek, 2013).

19. yy.da yaşanan Endüstri Devrimi ile Karadeniz'de buharlı gemi sayısının artması ticaretle birlikte nüfusu da artırmıştır. 1853-1856 Kırım Savaşı nedeniyle gelen göçmenler ticaretle uğraşmayı tercih ederek şehir merkezine yerleşmiş ve şehrin nüfusunu artırmıştır. 19. yy.da ticarette aktif rol oynayan gayrimüslimlerin nüfusu bazı yıllarda Müslümanların nüfusunu geçmiştir (Karagöz, 2006).

1810 yılında Samsun'da tahmini nüfus 2.700 iken 1850'de 3.500, 1870'te 7.000, 1910'da 40.000 ve 1920'de ise 33.000 olarak kaydedilmiştir (Kuş, 2015). Verilen değerlerden de anlaşıldığı üzere 19. yy.dan sonra nüfus hızla artmıştır. 1870'li yıllarda Samsun Kafkasya ve Kırımdan gelen nüfusla birlikte kozmopolit yapısı ile dikkat çekmiştir (İpek, 2013; Karagöz, 2006). 1890 yılında Fransız seyyah Vital Cuinet'e göre şehrin nüfusu 16.000 olmak üzere 5.000'i Müslüman, 6.000'i Rum, 3.000'i Ermeni, 2.000'i ise çeşitli milletlerden oluşmuştur. Bunlardan hareketle 19. yy.ın sonlarına doğru gayrimüslim nüfus sayısında önemli bir artış yaşandığı söylenebilir. 15. yüzyılda %40 gayrimüslim varken 16. yy.da %12, 19. yy.ın başlarında ise bu oran iyice azalmıştır. Ancak 19. yy.ın sonlarına doğru yaklaşık %70 gayrimüslim nüfus yer almıştır (İpek, 2013). 20. yüzyılın başlarında ise dağılma döneminde olan Osmanlı Devleti, yaşadığı Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı nedeniyle Samsun hem göç almış hem de göç vermiştir. Bundan dolayı 20. yy.ın başlarında şehirde %50 oranında gayrimüslim nüfus tespit edilmiştir. Millî Mücadele döneminde de asayişteki bozukluklar ve çete faaliyetleri sonrası Ocak 1923 yılında başlayan nüfus mübadelesi ile şehirden ayrılan Rumlar ve onların yerine gelen Türkler şehrin demografik yapısını değiştirmiş, şehrin ticaretini de etkilemiştir (İpek, 2013; 2000; Karagöz, 2006).

2.3. Nefs-i Samsun'un Fiziksel Dönüşümü

2.3.1. 19. Yüzyılda Samsun Kaza Merkezi

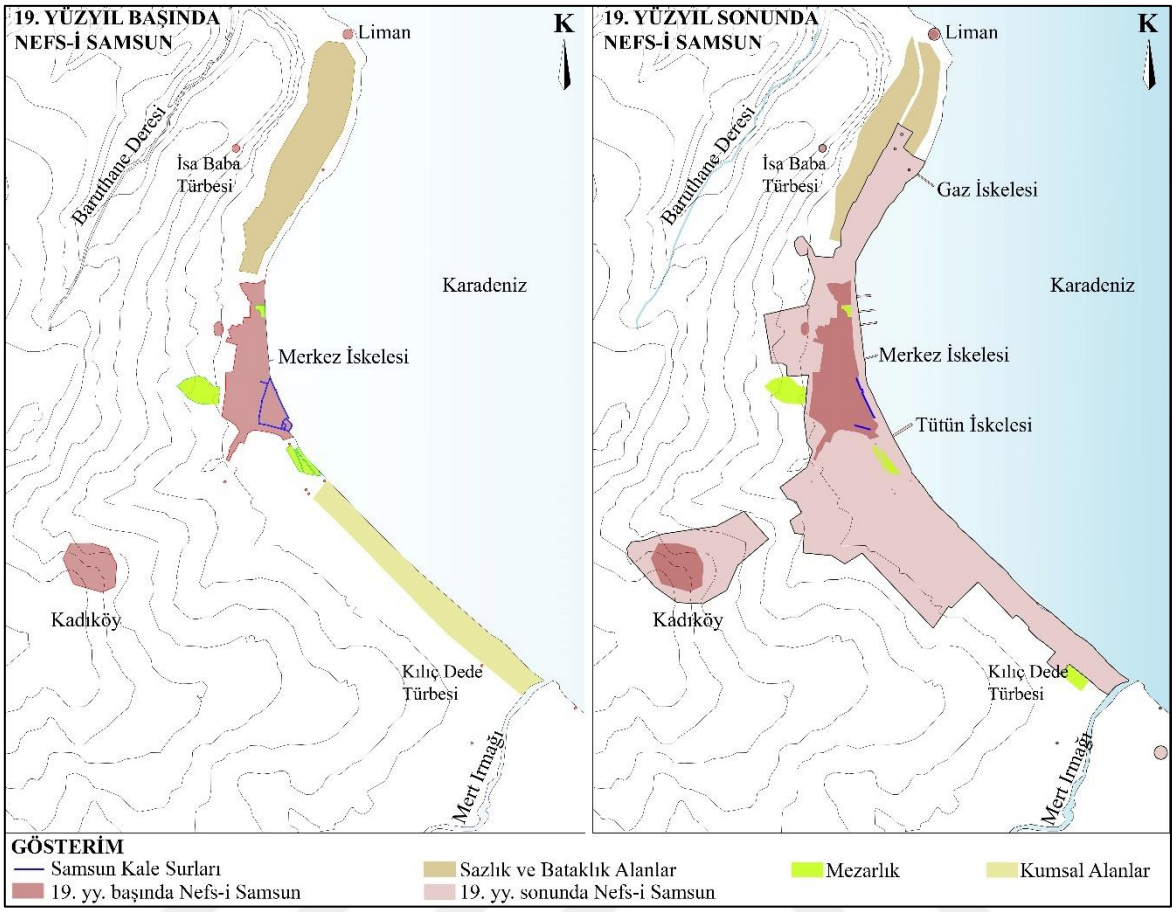
Samsun kasabası, 19. yüzyılda Canik Sancağı'nın merkez kazasıdır. Kasaba, Osmanlılar tarafından ele geçirilmesinden sonra 19. yüzyılın ortalarına kadar kendine yeten ve yeşilliklerle örtülü küçük bir iskele kasabası olarak kalmıştır (Beşirli, 1993). Bunda Karadeniz'in Osmanlı'nın iç denizi haline gelmesi ve kasabanın bu durumdan etkilenerek ticari bakımdan gerileme yaşaması etkili olmuştur (Uzuneminoğlu, 1992). Ancak kasaba 19. yüzyılın ortalarından itibaren gerçekleşen kimi dinamikler etkisiyle gelişerek önemli bir ticaret merkezi haline gelmiştir (Beşirli, 1993).

Kasabanın 19. yüzyılda gelişmesinde etkili olan unsurlar arasında Avrupalı buharlı gemilerin Karadeniz limanlarında yük boşaltıp yük alması ve tütün ticaretinin artması ile ticari hareketliliğin başlamasıdır. Kasaba bu dönemde Doğu ve İç Anadolu'nun dışarıya açılmasında aracılık eden iskele şehri durumuna gelmiştir. Ayrıca dönemin en önemli ticaret yollarından olan Doğu Anadolu Yolu'nun Samsun'dan başlaması da bunda etkili olmuştur. Bu durum şehri ticaret yollarının doğal limanı yaparak şehrin gelişmesine katkı sağlamıştır. Yaşanan bu ticari hareketlilik Trabzon'da, Ege'de ve İç Anadolu'da yaşayan Ermeni, Rum ve Avrupalı tüccarların Samsun'a yerleşmesini sağlamıştır. Ayrıca 1860'lı yıllarda yaşanan Kafkas göçü sonucu göçmenlerin Samsun Limanı'nı kullanması şehre transit ticaret yönünden hareketlilik kazandırmıştır (Uzuneminoğlu, 1993).

19. yüzyılın ortasından itibaren şehirde ayan yönetimini sona erdiren merkezi politikaların yaşanması Samsun Limanı'nın gelişmesini sağlamıştır (Yılmaz, 2014a). 1774'te Kırım'ın elden çıkması sonucu Sinop Limanı önemini kaybederek Samsun ve Trabzon limanları zamanla önemli hale gelmiştir. Ancak 19. yüzyılın son çeyreğinde ticari ivme kazanan Samsun, Trabzon'u da geçerek Karadeniz'in en işlek limanı olmuştur (Güler, 2006). Ancak bu ticari ivmeye rağmen bu yüzyılda şehir korunaklı bir limana sahip değildir. Limanın sığ ve kuzeybatıdan esen rüzgârlara karşı da savunmasız oluşu fırtınalı havalarda gemiler tarafından tercih edilmemesine ve bu gemilerin Sinop ve Vona (Perşembe) limanlarını tercih etmelerine sebep olmuştur. Limanın dezavantaj sağlayan bu özelliği şehre gelen seyyahların eserlerinde ve arşiv belgelerinde çoğu kez dile getirilmiştir (Yılmaz, 2014a; 2014b). Tüm bunlara rağmen Samsun bu dönemde ticaret ve ulaşım merkezi haline gelmiştir (Beşirli, 1993).

19. yüzyılın ilk yarısında Samsun kaza merkezinin fiziksel durumu Karadeniz kıyısında Selçuklular tarafından kurulan kale ve yakın çevresinden oluşmaktadır. Kalede Müslüman mahalleleri, kalenin kuzeyindeki kale altında ise Müslümanlarla birlikte nüfusu fazla olmayan gayrimüslimlerin yaşadığı mahalleler yer almıştı. Mahallelerde genel olarak dini, eğitim-kültür, su yapıları ile konutlar bulunmakla birlikte kale altındaki mahallelerde de ek olarak ticari ve kamusal yapılar ile çarşı ve pazar yerleri bulunmaktadır. Ayrıca mahallelerin olmadığı yerlerde tekke ve türbeler, mahallelerinin dış çeperinde de bostan, tarla ve bahçeler yer almaktadır. Kalenin güney sur duvarına bitişik 44 dükkânlı, 2 kapılı Hazinedarzâde Süleyman Paşa Arastası ve İç Kale'de cephane, mescit ve konutlar bulunmaktadır.[44] Kalenin güney duvarının önünde ve Samsun Limanı ile kasaba arasında sazlık ve bataklık alanlar mevcuttur. Kalenin güney tarafında yarım saat mesafede yer alan Mert Irmağı'na kadar deniz kenarında kumsal alanlar bulunmaktadır. Kumsal alanların bittiği yerde batı tarafında yer yer tarla ve sazlık alanları vardır. Kasabanın yolları dar olmakla birlikte konutları ahşap, kiremit çatılı ve bahçelerinde de zeytin ağaçları bulunmaktadır. Sonuç olarak şehirdeki yerleşme, kale ve kalenin kuzeyindeki düz kıyı boyunca ve batı tarafındaki hafif eğimli yamaçlara doğrudur. Tanzimat ve Islahat fermanlarının ilanı, 1869 Büyük Samsun Yangını, I. Meşrutiyet'in ilanı sonrası kazanın ekonomik ve demografik yapısında görülen değişimler şehrin fiziksel yapısına da yansımıştır. Ticaretin hareketlenmesi ve yabancılara tanınan hakların artması ile de azınlık nüfusu artmış ve kendilerine mahalleler inşa etmişlerdir. Bu durum şehrin sınırlarının genişlemesini sağlamıştır. 19. yüzyıl sonunda şehir, batı tarafındaki eğimli yamaçlara doğru genişlemiş, kalenin güneyindeki Mert Irmağı'na kadar olan kumsal alan da iskana açılmıştır (Dığıroğlu, 2011b). Şehir yüzyıl boyunca güney, batı ve güneybatı yönünde fiziksel olarak büyümüş, Liman tarafında yer alan sazlık ve bataklık alanın dörde birinin doldurulması nedeniyle 19. yy.ın son çeyreğinde kuzey yönünde şehir büyümeye başlamıştır (Şekil 43).

[44] Selçuklu şehirlerinde iki önemli unsurdan biri İslamiyet'in sembolü haline gelen camiler bir diğeri ise askeri ve idari yapının merkezi olan iç kaledir. Ancak Samsun Kalesi Osmanlı'nın eline geçtikten sonra önemini kaybetmiştir. Bkz.: İpek, Kuruluşundan Cumhuriyet'e Canik Sancak Merkezi Samsun Şehri, s. 166. İç kalenin öneminin kaybetmesinin en önemli nedeni ise 18. yüzyılda yönetimin ayanlara geçmesidir. Çünkü ayanların oturduğu konak, saray gibi yapılar yönetici merkez olarak da kullanılmakta ve Nefs-i Samsun'da bu yapılar kale altında yer almıştır. Bkz.: Avcı, Y. (2016b). Osmanlı Hükümet Konakları: Tanzimat Döneminde Kent Mekânında Devletin Erki ve Temsili. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 215.

Şekil 43. 19. yy.ın başında ve sonunda Nefs-i Samsun

'Defter-i Liva-i Canik' verilerine göre 1837 yılı itibariyle Samsun'da Cami-i Kebir, Mekde, Hacı Hatun, Bazar, Hançerli ve Said Bey Mahalleleri bulunmaktadır. 1838 ve 1841 tarihli kayıtlarda bu mahallelere İç Kale Mahallesi'nin de eklenmesiyle mahalle sayısı 7'ye yükselmiştir (Dığıroğlu, 2011b). Beşirli (1993) 19. yüzyılın başlarında Samsun'da 8 mahalle olduğunu ifade etmiştir. M 1785-1839 yıllarını kapsayan 1755 No.lu S.Ş.S.'ne göre sekizinci mahalle 'Samsun Mahallesi'dir. Hançerli Mahallesi gayrimüslimlerin de meskûn olduğu bir mahalle, Cami-i Kebir ve Pazar Mahalleleri ise şehrin en eski ve en büyük mahallelerindendir (Beşirli, 1993). 19. yüzyıl sonunda Samsun Şer'iyye Sicilleri ve yazılı kaynaklardan elde edilen bilgilere göre ise Samsun kazasında 13 mahalle bulunmaktadır. Bunlar; Kale, Hançerli, Pazar, Sadi Bey, Kılıçdede, Ermeni, Rum, Cedid, Debbağhane, Kurupelid, Hançerli Cedid, Sait Bey Rum ve Yeni Mahalleler'dir (Tablo 11) (Özyurt & Erler, 2012; Ustasu, 2020; Okuyan, 2020a; 2020b; Dığıroğlu, 2011b). Bu mahalleler şehrin kuzeybatısında yer alan İsa Baba Türbesi ile güneydoğusunda yer alan Kılıç Dede Türbesi arasına yayılmıştır. Ayrıca Samsun'un bir zamanlar kırsalı sayılan köylerin mahalle olarak

şehre dâhil edildiği anlaşılır (Dığıroğlu, 2011b). Yerleşim yerlerindeki nüfus yoğunlukları farklılık göstermekle birlikte bazı mahalleler önceki yıllarda yer alan birkaç mahallenin birleşmesi sonucu oluşmuştur (Okudan, 2013).

Tablo 11. 19. yüzyılın başında ve sonunda Nefs-i Samsun'un mahalleri

19. Yüzyılın Başında ve Sonunda Nefs-i Samsun'un Mahalleleri		
No.	**19. Yüzyılın Başındaki Mahalleler**	**19. Yüzyılın Sonundaki Mahalleler**
1	Cami-i Kebir Mahallesi	Kale Mahallesi
2	İç Kale Mahallesi	Hançerli Mahallesi
3	Mekde Mahallesi	Pazar Mahallesi
4	Hacı Hatun Mahallesi	Said Bey Mahallesi
5	Pazar Mahallesi	Kılıçdede Mahallesi
6	Hançerli Mahallesi	Ermeni Mahallesi
7	Said Bey Mahallesi	Rum Mahallesi
8	Samsun Mahallesi	Cedid Mahallesi
9		Debbağhane Mahallesi
10		Kurupelid Mahallesi
11		Hançerli Cedid Mahallesi
12		Sait Bey Rum Mahallesi
13		Yeni Mahalle

2.3.2. Tanzimat Öncesi Klasik Osmanlı Şehri Olarak Nefs-i Samsun

Nefs-i Samsun'un da içinde bulunduğu Canik bölgesinin fethine dair ilk girişim 1104 senesinde Alp Arslan'ın önemli komutanlarından Emir Danişment Gazi tarafından gerçekleştirilmiştir. Danişmentliler birçok savaşın ardından Canik bölgesini ele geçirmişler, ancak Canik'teki Bizans'a ait ticaret kolonisi olan Amisos'u fethedememişlerdir (Tellioğlu, 2013).

Anadolu Selçuklu Devleti hükümdarı II. Kılıçarslan zamanında da sınırlar Amisos'a kadar genişletilmiş, ancak Amisos yine fethedilememiştir. Selçuklular 12. yüzyılın sonlarına doğru Amisos'un güneyinde bugünkü Kale Mahallesi'nin bulunduğu yerde deniz kenarında bir kale inşa ederek yeni bir yerleşim yeri kurmuştur (Nefes, 2004). Bu yerleşimin amacı garnizon şehri olarak Bizans'a ait ticaret kolonisi Amisos'u ele geçirmektir. II. Kılıçarslan Amisos'u Bizans'tan alamamış, ancak Amisos Bizans'tan ayrılıp bağımsız olmuştur. Deniz

kenarında kurulan garnizon şehri zamanla Amisos ile ticari bir dostluk ilişkisi kurmuş, 'Müslüman Samsun' adıyla anılmaya başlamıştır. Selçuklular zamanında kurulan Müslüman Samsun hiçbir yabancı unsurun hakimiyetine girmeden Osmanlılara kadar varlığını devam ettirmiş (Tellioğlu, 2013), 1425 yılında Osmanlılar tarafından tamamen ele geçirilmiştir (Beşirli, 1993).

Osmanlı Devleti'nin 15. ve 16. yüzyıllarda Karadeniz'i bir iç deniz haline getirmesi ve yabancı bandıralı gemilerin bu denize girmesinin yasaklaması ile Samsun şehri hem nüfus hem de ticari bakımdan gerilemeye başlamış (Uzuneminoğlu, 1993), fakat iskelesinden yapılan sevkiyatlarla Osmanlı ordusuna ve ticaretine katkı sağlamaya devam etmiştir (Serbestoğlu, 2019). 16. yüzyılda şehirdeki asayişin bozukluğu halkta olumsuz etki yaratmış, şehrin nüfusunda azalma meydana gelmiştir (İpek, 2006b). Mahalli idareciler şehrin verdiği göçü önlemek ve daha fazla nüfusu şehre çekmek için birtakım tedbirler almış, ancak bu tedbirler olumlu bir sonuç vermemiştir (Kuş, 2015). 17. yüzyılın ortalarına doğru gerçekleşen Kazak ve Abaza saldırıları ve ardından yaşanan Celâlî hareketlerinin olumsuz etkisi ile şehir nüfusu ciddî bir gerilemeye maruz kalmış, şehir bir köy görünümüne bürünmüştür (Karagöz, 2006; İpek, 2006b). Bu durum 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etmiştir (Karagöz, 2006).

18. yüzyılda Karadeniz iskelesi olan Samsun, Sinop ve Trabzon şehirleri Samsun'un kuzeyindeki Kırım yarımadası ile deniz ulaşımına dayanan iç ticaret yapmaktaydı (Şahin, 2015). 1739'da imzalanan Belgrad Antlaşması ile Karadeniz'in bir Osmanlı denizi olduğu bir kez daha kabul edilmiştir. Bundan dolayı bölgedeki ticari faaliyet ve ulaşım uzun süre Türk tüccarları ve gemileri vasıtasıyla yapılmıştır. Samsun Limanı, Osmanlı İmparatorluğu içerisinde mahalli ihtiyaçları karşılayan, üretim-tüketim mallarının nakledildiği, belirli kalelere erzak sevkiyatının yapıldığı liman durumuna gelmiş, bunun sonucu olarak da nüfusu azalmıştır (Beşirli, 1993). Kırım'ın 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması sonucu elden çıkması ile Karadeniz'in Türk gölü olma özelliğini kaybetmesi, Samsun'un önemini azaltmıştır (Kuş, 2015).[45] 1783 yılında Kırım'ın Rusya'nın egemenliğine girmesi ile Karadeniz'in de kapalılığının sona ermesi, 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarından itibaren Samsun Limanı'nı olumlu yönde etkilemiştir. Buharlı gemilerin sefere başlamasıyla birlikte Samsun Limanı'ndan yapılan ticaret hacmi artmış, bu durum zaman içerisinde şehirde konsoloslukların açılmasına ön ayak olmuştur (Serbestoğlu, 2019). 18. yy.da

[45] 1806 yılında bölgeden geçen Fransız seyyah Jaubert Kırım'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olmaktan çıkmasıyla bölgedeki ticaretin canlılığını kaybettiğini ifade etmiştir. Bkz.: Vadala, a.g.e., s. 29.

Samsun Limanı, Sinop ve Trabzon limanlarının gerisinde iken[46] (Güler, 2006) 19. yy.da liman hareketlenmiş, şehir Bağdat ile İstanbul arasında tercih edilen önemli ulaşım merkezlerinden biri olmuştur.

Samsun, 1425 yılında Osmanlılar tarafından tamamen ele geçirilmesinden itibaren 18. yüzyılın ortalarına kadar kendine yeten, yeşilliklerle örtülü küçük bir iskele kasabası konumundadır (Beşirli, 1993). Yerleşim, 19. yüzyılın yarısına kadar uzanan Osmanlı belgelerinde ve salnamelerinde 'kasaba', 'şehir' veya 'iskele' şeklinde farklı kavramlarla tanımlanmış (İpek, 2013), pek çok Anadolu şehrinin ve Bağdat'ın iskelesi konumunda olduğu için önemli bir iskele şehri olarak belirtilmiştir (Serbestoğlu, 2019).

Şehrin Osmanlı hakimiyetine geçtiği yıldan 18. yüzyılın ortalarında kadar idari taksimat bakımından Sivas Eyaleti'ne bağlı Canik Sancağı'nın merkez kazası olmuştur. Sancağın idare merkezi de Samsun'dadır (Beşirli, 1993). Bu dönemde Canik Sancağı'nın idarî geliri muhassıllık adı altında genellikle Trabzon valilerine verilmiş, onlar da sancağa bir muhassıl vekili atayarak yönetimi sağlamışlardır. Bundan dolayı Canik Sancağı ve dolayısıyla Samsun merkez kazası, bu süreçte her ne kadar idarî taksimatta Sivas Eyaleti'ne bağlı görünse de idarî ve ekonomik yapı bakımından Trabzon Eyaleti'yle iç içedir (Beşirli, 2006). Canik Sancağı 18. yüzyılın ortalarından 19. yüzyılın ortalarına kadar muhassıllık yolu (ayanlar) ile idare edilmiş, Tanzimat'ın ilanı ile Canik Sancağı'nı yönetmek için merkezden mutasarrıflar atanmıştır (Beşirli, 1993).

1774-1808 yılları arasında Canik'in yönetiminde bulunan Canikli Ali Paşa ayan ailesinden sonra Sultan II. Mahmut Hazinedarzâdelere[47] şehrin yönetimini vermiş, aile 1808-1848 yılları arasında şehrin yönetiminde yer almıştır (Bayraktar, 2007a).

Osmanlı hakimiyetinden Tanzimat'ın ilanına kadar şehrin fiziki görünümü hakkında seyyahlar aracılığı ile bilgiler elde etmek mümkündür. Samsun'dan bahseden 17. yüzyıl gezginlerinden Kâtip Çelebi, Samsun'un Karadeniz kıyısında, Kefe'nin tam karşısında

[46] Sinop ve Trabzon şehirleri sahip olduğu askeri ve coğrafi yapısıyla 18. yüzyılda ticari hareketlilik olarak Samsun Limanı'ndan önde gelmektedir. Sinop'un korunaklı limana sahip olması, Karadeniz'in orta bölümünde olduğu için uzun deniz seferlerinin uğrak noktası haline gelmesi ve Kırım'a en yakın Anadolu iskelesi olması; Trabzon'un ise Doğu Anadolu'ya ve İran'a geçişi sağlayan Zigana geçidine sahip olması ticareti hareketliliği olumlu etkilemekteydi. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Güler, İ. (2006). XVIII. Yüzyılda Sinop-Samsun İlişkilerine Ait Bazı Gözlemler. C. Yılmaz (Ed.), Geçmişten Geleceğe Samsun 1. Kitap (1. Baskı) içinde (s. 253-271). Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı, s. 257.

[47] Hazinedarzâdeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: 'Yavru, M. (2021). Doğu Karadeniz'de Bir Mimari Temsiliyet Okuması: Hazinedarzâdeler'in İmar Faaliyetleri. Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Trabzon.' ve 'Bay, A. (2007). Trabzon Eyaletinde Mütegallibe Hareketleri ve Ayanlık (1750-1850). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum.'

meşhur bir kasaba olduğunu, deniz kenarında olan Samsun Kalesi ve kale içindeki cami, hamam ve çarşıların bir bütünlük arz ettiğini ifade etmiştir. Ayrıca 17. yüzyılın yarılarında küçük olmasına rağmen sancak merkezi Samsun'un şirin bir şehir ve görkemli bir görünüşe sahip olduğunu, mahallelerin birkaç evin bir araya getirilerek oluşturulan öbeklerden ibaret olduğunu da söylemiştir (URL-2, 2020; Köse, 2013b; Kayıkçı, 2000). Ayrıca Kâtip Çelebi Cihannüması'nda "Samsun'un dağlarla çevrili, alçak bir yerde kurulmuş, havasının kötü, bazı evlerin bataklık üzerinde inşa edilen 'meşhur bir kasaba' olduğu ve harap bir kaleye sahip olduğundan" söz etmiştir (Darkot, 1984; Beşirli, 1993: 35).

1645 yılında Samsun'a gelen Evliya Çelebi de şehir ile ilgili bazı bilgiler vermektedir. Samsun halkının gemicilik ve kendircilikle uğraştığını söyleyen Evliya Çelebi, Samsun Kalesi'nin deniz kıyısında taştan yapılmış sağlam bir yapı olduğunu belirtmektedir. Samsun'un lezzetli suyu olduğuna dikkat çeken Çelebi, evlerin kiremitli, bağlı-bahçeli olduğunu, ayrıca şehirde medrese, imaret ve darülhadis olmadığını, yalnızca sıbyan mektebi bulunduğunu söyleyerek eğitim kurumlarının çok az olduğunu kaydetmiştir. Limanın açık olduğunu, fakat demir atılabilir nitelikte sadece bir iskeleye sahip olan Samsun'un, yaban üzümü ve nar rengi armut turşusunun meşhur olduğunu zikretmektedir. Bunların fıçılarla İstanbul'a gönderildiğini ve gemi palamarları için imal edilen kendir ipinin şehirde bütün dünyaya yetecek kadar çok olduğunu da söylemektedir (URL-2, 2020; Sainkaplan, 2015). 1838'de Samsun'a gelen Alman Generali Moltke ise eserinde Samsun'un etrafının bir zeytin ormanı ile çevrili olduğunu yazmıştır (Şahin, 2015). Yazılı eserlerden anlaşıldığı üzere Nefs-i Samsun yerleşimi kalesi, surları, camisi, hamamı, mektebi ve kale altında az nüfuslu mahalleleri ile klasik bir Osmanlı şehridir. Limanı yetersiz olan şehir aynı zamanda tarım ticareti ile uğraşmaktadır.

- 1808-1839 I. Hazinedarzadeler Dönemi: Ordulu bir aile olan Hazinedarzâdeler Samsun'a geldikten sonra Canik Sancağı ve çevresinin mültezimliğini yaparak Samsun'un tanınmış aileleri arasında yer almışlardır (Yolalıcı, 1987a). 1808 yılı itibari ile de Hazinedarzâdeler, ayan ailesi Caniklizadelerden sonra Orta Karadeniz Bölgesi'nin ayanlığına atanmışlardır (Bay, 2007). Aile Tanzimat'ın ilanı sonrasında Canik Sancağı'nın yönetimini 1848 yılına kadar sürdürmüştür. Tanzimat şehirdeki dinamiklerden birisi olarak merkezi yönetimin taşra şehirlerini tek elden yönetmesi için yeni reformlar getirmiştir. Şehirlerin artık merkezden atanan mutasarrıflar tarafından yönetilmesi kararı alınmıştır. Samsun'da ise Tanzimat'ın ilk yıllarında yönetimde yer alan Hazinedarzâdeler Tanzimat reformlarının çıkarları ile ters düşmesinden dolayı Canik Sancağı'nın yönetimini hemen

bırakmamış, 1848 yılına kadar sürdürmüştür. Bundan dolayı bu dönem '1808-1839 I. Hazinedarzadeler Dönemi' olarak adlandırılmıştır.

2.3.2.1. İdari Yapı

Nefs-i Samsun Osmanlı hakimiyetine geçtikten sonra 18. yüzyıl ortalarına kadar idari taksimat bakımından Sivas Eyaleti'nin Canik Sancağı'na bağlıydı (Beşirli, 1993).[48] 18. yüzyılın ortasından sonra[49] Osmanlı idaresinde kesin bir zayıflık söz konusu değilse de bu dönemde merkezi idarenin alternatiflerinin olduğu bir dönem başlamış, 'ayanlar dönemi' olarak ifade edilmiştir (Dağlı, 2020; Üstündağ Özdemir, 2018). Nefs-i Samsun kazası da 18. yüzyıldan 19. yüzyılın ortalarına kadar muhassıllık[50] yolu (ayanlar)[51] ile idare edilmeye başlayınca Trabzon Eyaleti'ne bağlanmıştır (Beşirli, 1993). 1774-1805 yılları arasında Canik Muhasıllığı'nı ayan ailelerinden birisi olan Caniklizade ailesi idare etmiştir. Fakat 1805 yılında Sultan III. Selim döneminde bölgede muhassıl olan Canikli Mahmut Tayyar Paşa, Canik Sancağı'na sahip olamamış ve devlete başkaldırmasından dolayı görevinden alınmıştır (Serbestoğlu, 2006; Bayraktar, 2007a). Sultan III. Selim 1805 yılında Hazinedarzâde Süleyman Ağa'yı Canik Muhassıl vekili olarak atamış (BOA, HH., 4047'den aktaran: Bay, 2007: 228), 1806 yılında ise Hazinedarzâde Süleyman Ağa tek başına Canik Muhassılığı'nı ele geçirmiştir (BOA, C.ML., 10946'dan aktaran: Bay, 2007: 228). 1807 yılında tahta çıkan Sultan IV. Mustafa döneminde Canik Muhassıllığı tekrar Canikli Mahmut Tayyar Paşa'ya verilse de Caniklizade'nin yönetimi uzun sürmemiş, 1808 yılında tahta çıkan Sultan II. Mahmut Canikli Mahmut Tayyar Paşa'nın neden olduğu karışıklıklardan dolayı

[48] Samsun kazası, Sultan II. Beyazıd döneminde kısa bir dönem Erzincan Valiliği'ne de bağlanmıştı Bkz.: Beşirli, a.g.t., s. 33.

[49] Ayanlık Dönemi'nin başlangıcı ve sonlandığı tarih hakkında çok farklı görüşler bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Üstündağ Özdemir, N. (2018). Ayanlık Kurumunun Gelişimi ve Anadolu ile Balkan Coğrafyasındaki Farklılıkları Üzerine Bir Değerlendirme. *Current Research in Social Sciences*, 4(1), 29-38.

[50] Muhassıl Osmanlı Devleti'nde çeşitli vergileri tarh ve tahsil eden görevliler için kullanılan bir unvan iken 17. yüzyılın başlarından itibaren dirlik sisteminde değişiklik yapılarak bunların bir kısmının malikâne hâline konulması üzerine Anadolu ve Rumeli'deki çeşitli sancakların gelirlerini toplamakla görevli memurlara verilen unvan olmuş ve muhassıllar buraların yönetiminden de sorumlu tutulmuştur. Bkz.: Çoşkun vd., a.g.e., s. 18. Canik muhassılı sancağın en yüksek idarecisi, Samsun şehrinin en büyük mülki ve askeri yöneticisidir. Canik muhassılı bu vazifeyi yürütürken, genelde Trabzon valiliği vb. görevleri de uhdesinde bulundurmaktadır. Bkz.: Beşirli, a.g.t., s. 35-36.

[51] İlk olarak İslam devletlerinde ortaya çıkan ayan, Osmanlı Devleti'ne Selçuklulardan aktarılmıştır. Osmanlı Devleti'nde voyvoda, mütesellim, muhassıl, derebeyi ve mütegallibe gibi birçok manada kullanılmış, kethüda yeri, yeniçeri gibi kapıkulları ve bunların emeklileri ile çocukları, esnafın önde gelenleri, tüccar ve mültezimler de ayan olarak kabul edilmiştir. Bkz.: Yavru, a.g.t., s. 23. 18. yüzyılda ise ayanlar, bulunduğu yerin ileri gelen seçkinlerinden taşrayı yöneten idari güce dönüşmüşlerdir. Bkz.: Üstündağ Özdemir, a.g.m., s. 30.

yerine Hazinedarzâde Süleyman Ağa'yı muhassıl olarak atamıştır (BOA, HH., 27973'ten aktaran: Bay, 2007: 232). Sultan II. Mahmut 1808 yılı itibari[52] ile Canik Sancağı Muhasıllığı'na Hazinedarzâde Süleyman Ağa'yı kesin olarak atamıştır (Bay, 2008).

1808 yılından Tanzimat'ın ilanına kadar Nefs-i Samsun kazasını üç Hazinederzade yönetmiştir. Canikli Ali Paşa'nın hazinedarı Behram Ağa'nın oğlu olan Hazinederzade Süleyman Paşa, Caniklizadelerin Canik bölgesindeki hakimiyetini yitirmesinin ardından 1808 yılında bölgenin yeni, Hazinedarzedeler döneminin de ilk yöneticisi olmuştur (Bay, 2007). Hazinederzade Süleyman Paşa yönetime geldiğinde Nefs-i Samsun kazası bünyesinde pek çok problem barındırmaktaydı (Bay, 2007). Ancak Hazinedarzâde Süleyman Paşa problemler karşısında askeri başarılar elde etmiş ve Osmanlı yönetimi, Canik yanında Trabzon ve Anapa bölgesinin de idaresini Hazinedarzâde Süleyman Paşa'ya vermiş (Kuş, 2015), paşa görevini vefatı olan 1818 yılına kadar aralıksız sürdürmüştür (Yavru, 2021).

1812'den itibaren vezaret (paşalık) rütbesiyle aynı zamanda Trabzon valisi olan Süleyman Paşa bundan sonra Canik Muhasıllığı'nı oğlu Osman Bey'in vekâletiyle yürütmüştür (Karagöz, 2013). Hazinedarzâde Süleyman Paşa'nın 1818 yılındaki ölümünden sonra, aile ekonomik yönden gerileme yaşamıştır (Bay, 2007). Hazinederzâde Süleyman Paşa'nın vefatından sonra Hazinedarzâde ailesinin Canik Sancağı'nın yönetimini elde tutmaları konusunda 1824-1825 yılları arasında bir kesinti yaşanmıştır. Bu yıllarda yönetimle ile ilgili literatürde farklı görüşler yer almıştır. Bir görüş 1824 ve 1825 yıllarında vezir Çaçıkzâde Hasan Paşa, Trabzon Eyaleti valisi ve Canik Muhassılı olduğunu (Kılıç, 2006) diğer bir görüş ise Hazinedarzâde Süleyman Paşa'nın vefatından sonra Trabzon Valiliği'ne 1821 yılında Mehmed Hüsrev Paşa'nın getirildiğini, Canik Muhassılığı'nın da Mehmed Hüsrev Paşa'ya ihale kılındığıdır. Hazinedarzâdeler ailesi ile arası iyi olan

[52] Kesin olarak 1808 tarihi verilmesindeki bir başka nedeni de önceki ayan ailesinin son üyesi olan Canikli Tayyar Mahmut Paşa, 1808 yılında tahta çıkan Sultan II. Mahmud tarafından hakkında idam emri verilmesi gösterilebilir. İdam edilme sebebi ise Caniklizadelerin eskiden beri gelen isyankâr tavırlarıdır. Asiliklerde bulunan Canikli Mahmud Tayyar Paşa 6 Haziran 1805'ten itibaren on gün Amasya'yı ve Çapanoğullarına bağlı Tokat ile Zile'yi işgal edip devlete başkaldırmış ve bunun üzerine, Ruslardan para ve silah yardımı aldığı öne sürülerek padişah fermanı ile görevinden alınmıştır. Paşa 1805 yılında Sultan III. Selim'e mektup yazıp suçlu olmadığını ve af dilediğini söylemiş, fakat affı kabul edilmemiştir. Bunun üzerine paşa Kırım'a firar etmiş, Kırım'da olduğu sırada Osmanlı Devleti'nin iç siyaseti karışmıştır. 1807 yılında III. Selim tahtan indirilip yerinde Sultan IV. Mustafa geçmiştir. Padişah Tayyar Paşa'yı affedip III. Selim döneminde üzerinden alınan Canik Sancağı uhdesini geri vermiş, bu dönemde paşa sadaret kaymakamlığına kadar yükselmiştir. Padişahlığı kısa süren IV. Mustafa 1808 yılında tahtan indirilerek yerine Sultan II. Mahmud tahta çıkmış, Tayyar Paşa'nın da eski suçları tekrar gündeme getirilip idam ettirilmiştir. Detaylı bilgi için bkz.: 'Eliaçık, M. (2015). Tayyar Mahmud Paşa-yı Samsunî'nin Sâkînâmesi, *Turkish Studies*, 10(8), s.26' ve 'Serbestoğlu, İ. (2006). Trabzon Valisi Canikli Tayyar Mahmud Paşa İsyanı ve Caniklizâdelerin Sonu (1805-1808). *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 1(1), s. 98-101.'

Mehmed Hüsrev Paşa da Hazinedarzâde Süleyman Ağa'nın oğlu Osman Bey'i 1822 yılında Canik Sancağı muhassıl vekili olarak tayin etmiştir (Bay, 2007; 2008).[53] Hüsrev Mehmet Paşa'dan sonra Trabzon valiliğine Süleyman Paşa'nın kayınpederi Çeçenzade Hasan Paşa tayin edilmiş, 1824-25 yıllarında Trabzon valiliği ile Canik Muhassıllığı'nı da uhdesine alan Hasan Paşa, muhassıllık işlerini Hazinedarzâde Süleyman Paşa'nın oğulları Hazinederzade Osman Bey ve Hazinedarzâde Abbdullah Bey'le birlikte yürütmüştür (Karagöz, 2013).

1820'li yılların başından beri Samsun ve Trabzon kıyılarının muhafızlığıyla görevli Hazinedarzâde Osman Paşa, 1829 yılında vezir rütbesiyle Sivas Valiliği'ne atanmış, ancak Osman Paşa, Sivas'a gitmek istemediğinden Canik'te kalarak işi ağırdan almıştır. Ayrıca Trabzon valisinin hasta olduğunu hatırlatarak kendisinin Trabzon'a verilmesini istemiştir (Bay, 2007). 1829 yılında Hazinedarzâde Osman Paşa'nın Sivas valiliğine atanmasından bir hafta sonra Mehmed Hüsrev Paşa Trabzon valiliğinden alınmış, yerine Osman Paşa Trabzon valisi olarak atanmıştır. Böylece Osman Paşa Canik Muhassıllığı'na tam anlamıyla hâkim olmuştur (Bay, 2007). 1841 yılından ölünceye kadar da valilik ve muhassıllık vazifesini sürdürmüştür (Karagöz, 2013). Boş kalan Canik Muhassılığı'na 1830 yılında vekil olarak da kardeşi Hazinederzâde Abdullah Paşa'yı tayin etmiş, Tanzimat'ın ilanı sonrasında 1846 yılına kadar Abdullah Paşa görevini devam ettirmiştir (Bay, 2007).

Hazinedarzâdeler II. Mahmut'un merkeziyetçi ve yenilikçi politikasını desteklemiş ve bu reformların taşrada uygulanması hususunda önemli bir rol üstlenmişlerdir. Bölgede yer alan mütegallibe ve eşkıyalık hareketleri ile mücadele ederek merkezi otoriteyi güçlendirmişler ve taşrada padişah otoritesinin sağlanmasına önemli katkılarda bulunmuşlardır (Yavru, 2021).

Samsun'un ilk yönetici merkezi olan İç Kale, Osmanlı kimliğinin kente yansıdığı ilk yer olması bakımından önemlidir. Ancak 18. yüzyıl sonuna doğru önemini kaybetmiştir. Bunun en önemli sebebi, Osmanlı devletinde yönetim erkinin söz konusu dönemde ayan ailelerine geçmiş olmasıdır (Avcı, 2016b). Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat dönemine kadar yönetim işleri için inşa edilmiş veya bu amaçla tahsis edilmiş ayrı bir yönetim yapısı yoktur (Avcı, 2016b; Yazıcı, 2014). Samsun'da ayan ailesinin sahip olduğu köşk, saray, konak gibi yapılar idari yapı olarak işlevlendirilmiştir. M 1785-1839 yıllarını kapsayan 1755 No.lu S.Ş.S.'nde 19. yüzyılın başlarında Samsun'da idari merkez binaları olarak Süleyman Paşa Konağı, Osman Paşa Sarayı, Abdullah Paşa Konağı ve Eski Saray belirtilmiştir (S.Ş.S.,

[53] Hazinedarzâde Osman Paşa, babası Süleyman Paşa'nın Trabzon Valiliği döneminde de babasının uhdesindeki Canik Sancağı'nda muhassıllık vekili olarak atanmıştı. Bkz.: Bay, a.g.t., s. 230.

No. 1755'ten aktaran: Beşirli, 1993: 49). Kale altında yer alan bu yapılar Osmanlı siyasi iradesinden ziyade kentin ayan nüfusunu temsil eden bir niteliğe sahiptir.

Tanzimat dönemine kadar Osmanlı şehirlerinde ayrı bir mahkeme binası bulunmamaktadır. Kadıların tayin oldukları şehirlerde oturdukları konaklar aynı zamanda şehrin yönetim merkezi olarak kabul edilmekte, kendi hizmetkârları, muhafızları ve özel kâtipleri ile hangi binaya yerleşirlerse orası mahkeme ve belediye binası sayılmaktaydı. Kadıların oturduğu konaklar çoğunlukla kendi mülkleri değildi (Avcı, 2016b). M 1785-1839 yıllarını kapsayan 1755 No.lu S.Ş.S.'nde Samsun'da halkın problemlerinin çözüldüğü bir mahkeme olduğunu ortaya koymuştur. Beşirli (1993) bu mahkeme binasının müstakil bir bina ya da kadının evinin bir bölümü olabileceğini söylemektedir. Beşirli ayrıca sicilde mahkeme binası ile ilgili kesin bir bilgi olmadığını, fakat sicilde yer alan 'Samsun Kasabası Mahkemesi' tabirinden hareketle Samsun kazasında müstakil bir mahkeme binası olduğunu düşünmektedir (Beşirli, 1993). (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon)'nda mahkemenin yeri kalenin batı köşesinde kale altında, Sadi Bey Camii yanında gösterilmiştir. Genel bir uygulama olarak kadıların kaldıkları binanın olduğu mahallenin adı kimi zaman kadının adı ile anılmış (Avcı, 2016b) olmasına karşın Samsun için böyle bir durum tespit edilememiştir.

2.3.2.2. Demografik Gelişme ve Nüfus Yapısı

Nefs-i Samsun kazası 19. yüzyıla gelindiğinde farklı etnik yapılara sahip bir taşra şehridir. Şehirdeki kalede zanaat faaliyetleriyle uğraşan Müslüman bir kesim yer alsa da kale altında ticaret için merkez kabul edilen alanda birçok farklı etnik ve dini gruplara mensup tüccar ticaret yapmakta ve oturmaktadır. Ticari merkezi besleyen Samsun Liman'ı dışında Anadolu ve Bağdat'a açılan ünlü bir kervan yoluna sahip şehirde özellikle I. Hazinederzadeler Dönemi'nde ticaretin artmasıyla yerleşik tüccarın sayısı da artmıştır. Bu durum gayrimüslim sayısını artırmış ve yerleşik tüccarlar kale altında hanlarda veya evlerde konaklamaya başlamışlardır.

Nefs-i Samsun ile ilgili nüfusa ait tüm bilgilere Osmanlı bürokrasisinin tuttuğu ve arşivde yer alan belgelerden, seyahatnamelerden ve konsolosluk raporlarından ulaşmak mümkündür. Ancak incelenen bu dönemde Samsun'a ait demografik yapı için sadece seyahatnameler üzerinden bilgilere ulaşılmış, bunların da tahminden öteye geçmediği bilinmelidir (İpek, 2006b). Buna göre 1813-14 yılında Samsun'dan geçen İngiliz seyyah Kinneir, şehir merkezinde tamamen Türklerin, merkeze bağlı köylerde ise Hristiyanların

yaşadığını (Dığıroğlu, 2011b) ve şehirde tacirler için bir han olduğunu belirtmiştir (Serbestoğlu, 2019). Gezgin Bijişkyan da 19. yüzyılın başında (1817-19'lar) geldiği Samsun'un ticari bir merkez olduğu için her milletten önemli bir nüfusa sahip olduğunu belirtmiş (Yılmaz, 2014a) ve Samsun şehri için değişik milletlere mensup tüccarlara dikkat çekmiştir (Serbestoğlu, 2019). Flemenk asker Rottiers de seyahatnamesinde 1818 yılında geçtiği Samsun şehri için 1809'da Canik'e gerçekleştirilen istiladan sonra şehrin tamamında Türklerin yaşadığı 400 ev olduğu, fakat tüm bunlara rağmen ticaretin hala oldukça aktif ve ticaret için Trabzon'dan sonra gelen önemli bir basamak olduğunu söylemiştir. 1830'lu yılların sonlarında Samsun'a gelen ve ileride Kayseri İngiliz konsolosu olacak olan Henry Suter ise şehrin 450 Türk, 150 Rum aileyi barındırdığını belirtmektedir (Yılmaz, 2014a; URL-9, 2023). Tüm bunlardan hareketle şehrin kale bölgesinde Türklerin, kale altında ise Müslümanların yanında gayrimüslimler ve şehre ticaret yapmak için gelip yerleşen tüccarların yaşamakta olduğu, ticari yönden gelişme gösteren bir şehir konumunda olduğu anlaşılır.

Seyahatnamelerde şehir ile ilgili nüfus sayısına da yer verilmiştir. 1813-14 yılında şehre gelen İngiliz seyyah Kinneir Samsun şehrinin küçük olduğunu ve 2.000'den az nüfusa sahip olduğunu söylemiştir (Dığıroğlu, 2011b). Trabzon İngiliz konsolosu J. Brant 1836 yılında şehrin nüfusunu 10.000 olarak tahmin etmiştir (Köse, 2013b; İpek & Yılmaz, 2011).[54] Kinneir'den sonra Brant'ın şehir nüfusu için söylediği bu tahmin için Samsun'un artan ticari etkinliği neticesinde şehrin yıldan yıla gelişme gösterdiği ve buna bağlı olarak nüfusunun arttığı kabul edilmiştir (Okudan, 2013). Ticari olarak gelişen şehirde nüfus artışına paralel olarak şehir fiziksel olarak büyümüş ve mücavir köyler de zaman içinde şehrin fiziki yapısına dâhil olarak demografik yapıyı ve nüfus sayısını değiştirmiştir (İpek, 2006b). Bu nedenle 19. yüzyıl başlarında yaklaşık 2.000 kişi olan Samsun nüfusu 1830'lu yılların sonuna gelindiğinde 10.000 kişi olmuştur (Okudan, 2013). Nüfus hareketindeki bu artış, ticari etkinliğinin ve fiziksel büyümenin yanında aldığı ve verdiği göçlerle de alakalıdır. Samsun'dan İstanbul'a verilen göçler ve 1835-1836 yıllarında Kafkasya'dan gelen kitlesel göçlerin[55] Samsun'a yerleştirilmesi de şehirdeki nüfus hareketliliğini etkilemiştir (Bay, 2007). Bu dönemde nüfus sayısı ve fiziksel sınırlardaki büyümenin geldiği

[54] 1848 yılında şehirde toplam nüfus 2.903, Kadıköy dâhil 4.759'dur. J. Brant yakın köyler dâhil nüfus sayısını ifade etmiş olabilir.

[55] 1835-1836 yıllarında Çerkes ve Kabartay ahalisinden 400 hane Samsun'a getirilerek, Samsun, Çorum ve Amasya sancakları ile bağlı kazalara yerleştirilmişlerdir. Bu tarihler göçlerin en yoğun olarak cereyan ettiği tarihlerdir. Bkz.: Bay, a.g.t., s. 22.

noktayı tespit etmek mümkün olmamakla birlikte (İpek, 2006b) şehirdeki yerleşimin kale ve kalenin kuzey ve batı tarafındaki hafif eğimli yamaçlara doğru olduğu anlaşılır.

2.3.2.3. Ekonomik / Ticari Yapı

Karadeniz'in güney sahilinde yer alan Samsun şehrinin diğer taşra şehirlerine oranla ticari yönden öne çıkmasının en önemli sebeplerinden biri deniz ticareti yapıyor olmasıdır. Deniz ticaretinin karadaki ticarete oranla hem ucuz hem de daha hızlı olması şehrin iç bölgelerin iskelesi, bir başka deyişle kavşağı konumuna gelerek transit ticaret merkezi olarak tercih edilmesini sağlamıştır. (Kars, 2020). Şehirde deniz ticaretinin gelişmesini tetikleyen dinamikler şehrin Karadeniz'deki önemini de artırmıştır.

Deniz ticaretinin artışına yönelik dinamiklerden biri, 1774 yılında Osmanlı ile Rusya arasında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Karadeniz'in kuzey kıyısında bulunan Kırım'ın Osmanlı himayesinden ayrılıp bağımsız bir hanlık haline gelmesidir. 1783 yılında tekrar Rusya ile imzalanan ticaret antlaşması ile Rusya gemileri Karadeniz'de serbest ticaret yapma hakkını kazanmıştır (Bostan, 1995). 1829 yılında Osmanlı ve Rusya arasında imzalanan Edirne Antlaşması ile Rus ticaret gemilerine boğazdan geçiş hakkı tanınmış, böylece Karadeniz'de serbest ticaret yapmada artış gerçekleşmiştir (URL-6, 2023).

Fransızlarla imzalanan 1802'deki Paris Antlaşması ile 1838'deki Ticaret Antlaşması'yla birlikte Fransızlar Osmanlı Devleti sınırları içerisinde ticaret yapma hakkı kazanmıştır (Çapar, 2019). 1838 yılında ise İngilizler ile imzalanan Serbest Ticaret Sözleşmesi diğer adıyla Baltalimanı Ticaret Antlaşması ile zirai/tarım ürün üzerindeki tekel kaldırılmış, Canik bölgesi Avrupa pazarına açılmıştır. Sözleşme İngiliz ticaretine büyük bir ivme kazandırmış, aynı zamanda diğer yabancı güçlerle olan ticaret hacmini de büyütmüştür (Dığıroğlu, 2011b). 18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyıl başlarından itibaren Rusya, Fransa ve İngiltere ile yapılan bu anlaşmalarla Karadeniz'in kapalılığının sona ermesi (Serbestoğlu, 2019), 1830'larda Karadeniz'de buharlı gemi hatlarının kurulmasıyla Samsun şehrine buharlı gemilerin[56] gelmesi şehirdeki ticareti daha da hareketlendirmiştir (Dığıroğlu, 2011b). Buharlı gemiler aracılığıyla Karadeniz limanları arasında Samsun'un artan önemi

[56] 1836 yılında İngiliz şirketine ait buharlı gemi, İstanbul-Samsun-Trabzon hattında çalışmaya başlamıştır. Bunu 1837 yılında aynı hattı takip eden Osmanlı'ya ait buharlı gemi izlemiştir. Bkz.: Dığıroğlu, F. (2011b). XIX. Yüzyıl Karadeniz'inde Yeni Bir Ticari Merkez Samsun. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, s. 12.

Trabzon'daki Fransız konsolosların raporlarında da ifade edilmiştir. 1836 yılındaki ticaret ve denizcilik raporunda Samsun Limanı hakkında İstanbul'dan her türlü mamul ticaret maddesi ve `kolonyal mallar` aldığını ve bunların Amasya, Sivas ve Kayseri'ye kadar gönderildiği ifade edilmiştir. Gönderilen ürünlere karşılık ise iç kesimlerden yün, keten tohumu, zamk ve ceviz alınmış, bu ürünlerin taşınması ise deve sırtında gerçekleşmiştir. Samsun topografik yapısına göre Trabzon'daki dağlık ve dik araziye kıyasla daha az nakliye masrafı sağladığı için de tercih edilmiş, şehrin ticari önemi artmaya başlamış (Dığıroğlu, 2011b) ve önemli sancak merkezlerinden biri haline gelmiştir.

19. yüzyılın ilk yarısında buharlı gemi hatlarının dışında Samsun yöresinde aynı zamanda yüksek vasıflı tütün ekiminin yayılması, bölge ticareti için yeni gelişmelere kapı açan diğer bir dinamik olmuştur (Beşirli, 1993). İlk defa 1835 yılında Samsun ve Bafra'da üretilmiş olan tütün doğrudan İstanbul pazarına gemilerle gönderilmiştir. Samsun'daki tütün açık renkli ve iyi içimli bir tada sahip olduğu için sigara imalatında dış pazardaki üreticilerin dikkatini çekmişti. Samsun kazasında yetişen tütün 1835 yılından sonra İngiliz ve Avusturyalı tüccarlar tarafından yabancı pazarlara da aktarılmıştır (Erler ve Edinsel, 2011). Bölgedeki tütünün yabancı pazarlardan talep görmesi şehirde ticari harekete ivme kazandırmış, zamanla ticari hareketin başlıca ürünü olmasını sağlamıştır.

Bu dönemde şehirdeki ticari hareketliliğe fayda sağlayan ve önemli gelir kaynaklarından bir diğer zirai ürün ise zeytin tarımıdır. Pek çok seyahatnamede ve şer'iyye sicillinde zeytin ağaçlarından ve tarımının yapıldığından bahsedilmektedir. Örneğin Rottiers seyahatnamesinde 1818 yılında geçtiği Samsun şehri için Amisos'ta zeytin ağaçları altında çadır kurduklarını belirtmiştir. M 1782-1839 yıllarını kapsayan 1755 No.lu S.Ş.S.'ne göre de şehir merkezinin kenar mahallelerinde zeytin tarımı yapılmıştır (Beşirli, 1993). Ayrıca 1838'de şehre gelen seyyah Moltke Samsun'un etrafının bir zeytin ormanı ile çevrili olduğunu ifade etmiştir (Şahin, 2015). Moltke'nin (1838) Samsun Haritası'nda gümrük hizasında şehrin batı tarafındaki eğimli alanlarda zeytinlik/zeytin bahçeleri anlamına gelen 'oliven-hain' ifadesinden hareketle de zeytin yetiştirildiği anlaşılmaktadır. Canik Muhassılı Hazinederzade Abdullah Paşa'nın da zeytin bahçelerine sahip olduğu (Yavru, 2021) ve zeytin tarımının ticaretini yaptığı belirlenmiştir. Bu zeytinlerin büyük bir kısmı zeytinyağı imalinde kullanılmak (Şahin, 2015) üzere Avrupa'ya gönderilmiştir. Zamanla tütün üretiminin artmasının sonucu 20. yüzyıl başlarında zeytin ağacı sayısı azalmış, hatta tarımı yapılmamıştır. Ancak I. Hazinederzadeler Dönemi'nde zeytincilik Karadeniz bölgesinde önemli bir ticari ürün olmuş (Yolalıcı, 1987a; Yavru, 2021), şehrin artan ticari ivmesine

katkı sağlamıştır. Ayrıca şer'iyye sicillerinden elde edilen bilgiye göre şehirde buğday, arpa, mısır gibi tahılların, kendir, keten, kenevir, un, pirinç, üzüm, elma, ceviz, kiraz, gibi her türlü meyve ve sebzenin tarımı da yapılmıştır (Beşirli, 1993; Doğan, 2006; Dığıroğlu, 2011b; Mangan, 2019).

Bu dönem içinde buharlı gemilerin ticareti, tarım ürünlerinin ihracatı ve Anadolu'ya yönelik göçler Samsun Limanı'nı Karadeniz'deki limanlar arasında ön plana çıkartmış, bu gelişmeler üzerine gezici tüccarlar da Samsun'a yerleşmeye başlamıştır (İpek vd., 2016b). Şehirdeki ticaret hacminin zaman içindeki artışı ile gezici tüccar yerini yerleşik tüccara bırakmıştır (Tekeli, 2011b). Yerleşik tüccarlar ile şehirde başta hububat, tütün ve deri olmak üzere çeşitli ham maddelerin dış satımı hızlanmış (İpek vd., 2016b), şehir ticari ivme kazanmaya devam etmiştir.

Gezici tüccardan yerleşik tüccara geçilmesi ve ticaret ile finansman biçimlerinin gelişmesine bağlı olarak kale altının yapısı da zaman içinde değişmiştir (Tekeli, 2011b). Kale içine girmek ek vergi gerektirdiği için yerleşik tüccarlar şehrin kale altı yapısında yeni dinamikler oluşturmuştur. Kale altında uzun mesafe ticaret hanları, tüccarların konaklama mekânları ve bedesten ile kale altındaki ticari merkez çevresinde değişik üretim konularında uzmanlaşmış olan çarşı ve pazar yerleri oluşturulmuştur. Ticaret artışıyla birlikte kale altında yeni çekim merkezleri oluşmuş, kale içi ve iç kale önemini zamanla yitirmiştir. Ticari hareketlilik şehrin kale altı yapılaşmasında artış sağlamış, şehir prestij kazanarak konutlar yeni merkez olan kale altı etrafında yer almaya başlamıştır (Tekeli, 2011b).

Samsun'un esnaf ve iş kollarındaki çeşitliliğini tespit etmekte II. Mahmud döneminde tutulan esnaf kayıtları kullanılmıştır. 1830 yılında Canik Sancağı'nda tutulan esnaf kayıtları sayesinde Samsun'daki esnaf kolları ve esnafların dükkân sayısı tespit edilmiştir. Kayıtlara göre Samsun kazasında 261 dükkân, 61 mağaza, 2 kapan (duhan kapanı ve dakik kapanı), 2 han (Taşhan ve Sagirhan) ve 3 hamam tespit edilmiştir (Genç, 2013). Kazada farklı türde esnaf kollarından en kalabalığını terziler (23 adet), attarlar (20 adet) ve duhancılar (27 adet) oluşturmuştur. Diğer esnaf kolları ise çubukçu, arpacı, aşçı (2 adet), çörekçi, bakkal, ekmekçi, uncu, kebapçı (4 adet), kasaphane (1 adet), manav, salepçi (1 adet), tuzcu, dikiciler (9 adet ayakkabı esnafı) vb. olmak üzere pek çok iş kolu olduğu belirlenmiştir (Genç, 2013).[57] Samsun şer'iyye sicillerine göre Samsun'daki dükkânların Bedesten ve hemen

[57] Detaylı bilgi için bkz.: Genç, S. (2013). II. Mahmud Döneminde Canik Sancağında Esnaf ve Dükkânlar. O. Köse (Ed.), Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik (Samsun) I içinde (s. 83-102). Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları, s. 93-95.

yanındaki Taşhan ile Sûk-i Sultani, kemeraltı, arasta, iskele ve gümrük civarında olduğu tespit edilmiştir (Genç, 2013; Mangan, 2019).

Bu dönemde Samsun şehrinde karşımıza çıkan çarşılar ve pazarlar genelde klasik Osmanlı şehir yerleşimlerindeki gibi konumlanmışlardır. Samsun kasabasının merkezinde yer alan çarşılar ve pazarlar genelde büyük camilerin ve mahallelerin çevresinde şekillenmiştir (Dığıroğlu, 2011b).[58] M 1785-1839 yıllarını kapsayan 1755 No.lu S.Ş.S.'ne göre çarşıların içinde ya da onlara bitişik ticaret merkezlerinde dükkânlar olduğu ve çiftçilerin malzemelerinin satıldığı çubukçu dükkânlarından, eczacılık maddelerinin satıldığı attar dükkânına, berber dükkânı, kalaycı dükkânı, ekmekçi fırını gibi ticaret mekânları bulunduğu saptanmıştır (Beşirli, 1993). Samsun Kalesi'nin kuzeybatı yönündeki Pazar Kapısı'nın[59] olduğu bölgede Saman ve Meyve/Yemiş Pazarı ile üretim safhasını oluşturan zanaatkârlar, kasaplar arastası, hanlar, hamamlar, kahvehaneler ve küçük boyutlu dükkânlar bulunmaktadır. Şehrin çevresindeki tarımsal üreticilerin ürünlerini şehirde yaşayanlara sattıkları kale altında, kalenin kuzeyinde yer alan ve şehrin en büyük mahallerinden biri olan Hançerli Mahallesi'nde, Yalı Camii'nin batı tarafında 'Buğday (Hınta) Pazarı (Suk-ı Sultanı)' ve 'Buğday Pazarı Meydanı' yer almaktadır (Dığıroğlu, 2011b). Şehrin kale duvarlarının batısında yer alan Sait Bey Mahallesi'nde ise Odun Pazarı, Un Kapanı ile yeri bilinmeyen Duhan Kapanı tespit edilmiştir (Dığıroğlu, 2011b; Beşirli, 1993).

Küçük bir iskele şehri olmasına rağmen şehirde yer alan çarşılar ve pazarlar seyyahların da dikkatini çekmiştir. 1836 yılında şehre gelen seyyah J. Brant Samsun'daki pazarlarda bol mal bulunduğunu ancak bunların tüketim için değil de transit ticaret için getirildiğini (Serbestoğlu, 2019), 1830'lu yılların sonlarında Samsun'a gelen Henry Suter de Samsun çarşılarının sadece bölge ticareti için değil daha çok transit ticaret için olduğunu belirtmiştir (Yılmaz, 2014a). Şehirde bulunan çarşı ve pazarlar bölge ticaretinin yanında transit ticaret için de kullanıldığından şehir Anadolu'ya açılan önemli bir transit ticaret merkezi haline gelmiştir.

---

[58] Çarşı, diğer adıyla Suk-ı Sultani'de faaliyetler kanunlar çerçevesinde yapılıp kuralları devlet/sultan koyduğundan dolayı da sultani sıfatını almıştır. Bkz: Serbestoğlu, a.g.e., s. 85. Ayrıca Osmanlı şehirlerinin belirli bir bölgesinde oluşan ticaret merkezi, çarşı olarak adlandırılmaktadır. Şehirlerde çarşı çevresinde veya çarşıya ulaşan ana yollar üzerinde de pazarlar yer almaktadır. Detaylı bilgi için bkz.: Çabuk, S. & Demir, K. (2012). Osmanlı Kentlerinde Mahallelerin Mekansallaştırılabilmesi İçin Bir Yöntem Denemesi: Kayseri Örneği. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi,* 1(3), s. 141.

[59] Pazar Kapısı'na Yukarı Kale Kapısı da denilmektedir. Bkz.: Kıran, M. (2014). 1757/3 No'lu Samsun Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun, s. 30.

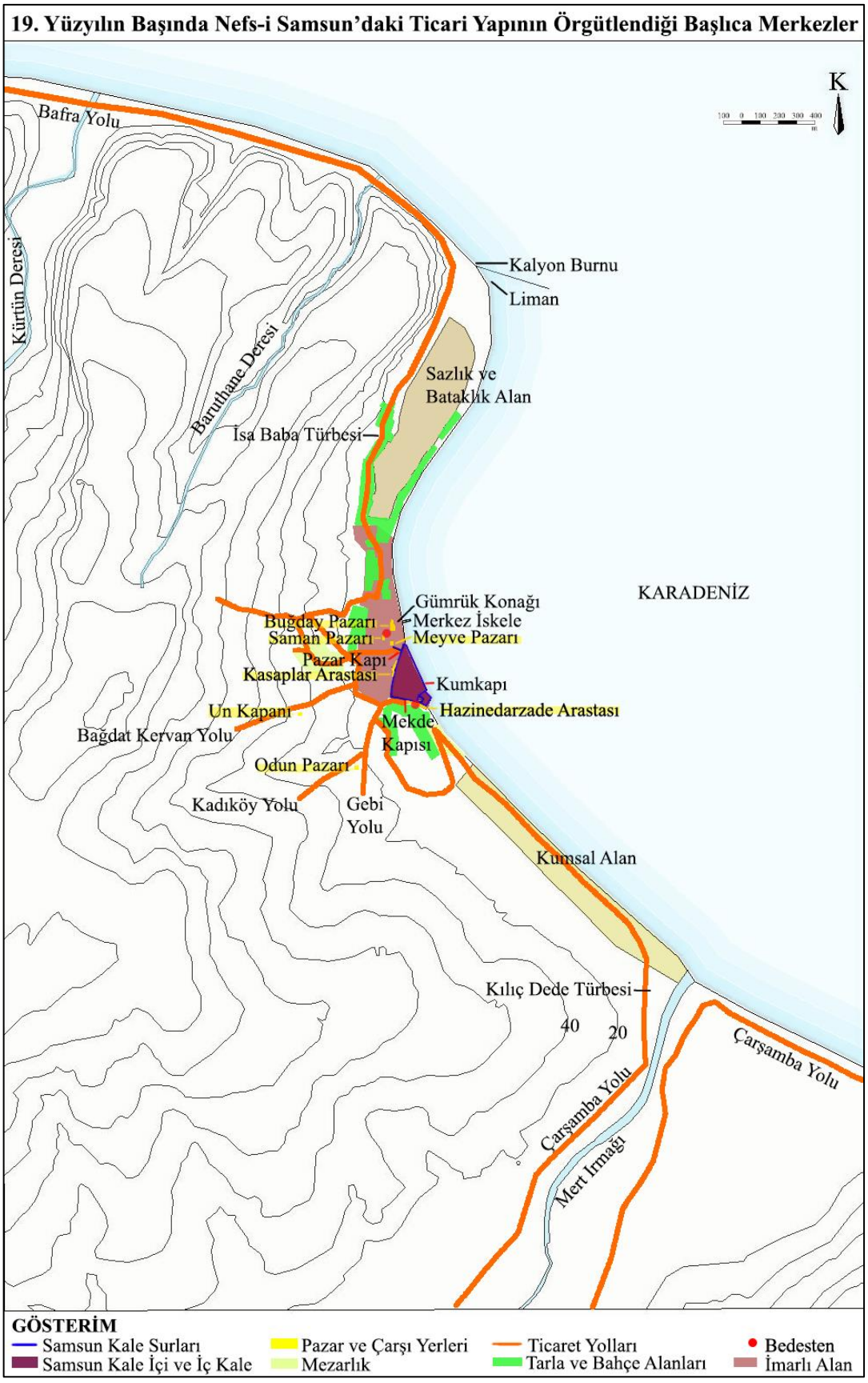
Samsun Kalesi'nin kuzeybatısında yer alan Pazar Mahallesi'ne açılan Pazar Kapısı'na yakın, batı kale surlarının olduğu yerde iki taraflı ağaçların dizildiği 'Kasaplar Arastası' (Dığıroğlu, 2011b), güneyinde Tekkeköy'e açılan 'Mekde Kapısı' yanında güney kale sur duvarına bitişik üstü kemer ile örtülü ve karşılıklı olarak belli bir eksen üzerinde sıralı dükkânların dizildiği 'Hazinederzade Arastası' ve içinde de Bedesteni bulunmaktadır (Sarısakal, 2002). Samsun'da Gümrük ve Taşhan yakınlarında başka bir Bedesten yapısından da bahsedilmektedir (Beşirli, 1993; Mangan, 2019; Genç, 2013). Günümüzde Samsun Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün olduğu arazide olduğunu aktarılan[60] bu Bedesten, Hançerli Mahallesi'nde ve Buğday Pazarı'na yakın bir konumdadır.

Sonuç olarak Samsun'da kale altında bulunan Meyve/Yemiş Pazarı, Saman Pazarı, Buğday (Hınta) Pazarı, Kasaplar Arastası, Odun Pazarı, Un Kapanı, Duhan Kapanı, Hazinederzade Arastası ve 2 adet bedesten geleneksel örgütlenmenin merkezi yerlerini oluşturmaktadır (Tablo 12) (Şekil 44). Bundan hareketle Samsun ticari ve ekonomik ölçütler yönünden hareketli bir tablo sergilemiş, Osmanlı Devleti içindeki önemli ticaret şehirlerinden birisi haline gelmiştir.

Tablo 12. Nefs-i Samsun'da ticari yapının örgütlendiği başlıca merkezler

Nefs-i Samsun'da Ticari Yapının Örgütlendiği Başlıca Merkezler			
No.	**Ticari Merkezler**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
1	Meyve/Yemiş Pazarı	Osmanlı Dönemi	Pazar Mah. Pazar Camii civarı
2	Saman Pazarı	Osmanlı Dönemi	Pazar Mah. Süleyman Paşa Medresesi önü
3	Buğday (Hınta) Pazarı	Osmanlı Dönemi	Hançerli Mah. Yalı Camii önünde
4	Kasaplar Arastası	1820'ler	Pazar Mah. Kale surlarının yanında, Meyve Pazarı'nın güneyinde
5	Odun Pazarı	Osmanlı Dönemi	Sait Bey Mah. Bağdat yolu üzerinde
6	Un Kapanı	1830'dan önce	Sait Bey Mah. Bağdat yolu üzerinde
7	Duhan Kapanı	1830'dan önce	-Bilinmiyor-
8	Hazinederzade Arastası	1807-1818	Kalenin güney suruna bitişik
9	Bedesten I	17. yüzyıl	Hançerli Mah. Taşhan civarında
10	Bedesten II	17. yüzyıl	Kalenin güney suruna bitişik

[60] Samsun yerel tarihçisi Baki Sarısakal ile Nisan 2023 tarihinde yapılan sözlü görüşmede kendisi bugünkü Samsun Vakıflar Bölge Müdürlüğü binasının olduğu yerde Bedesten'in olduğunu belirtmiştir.

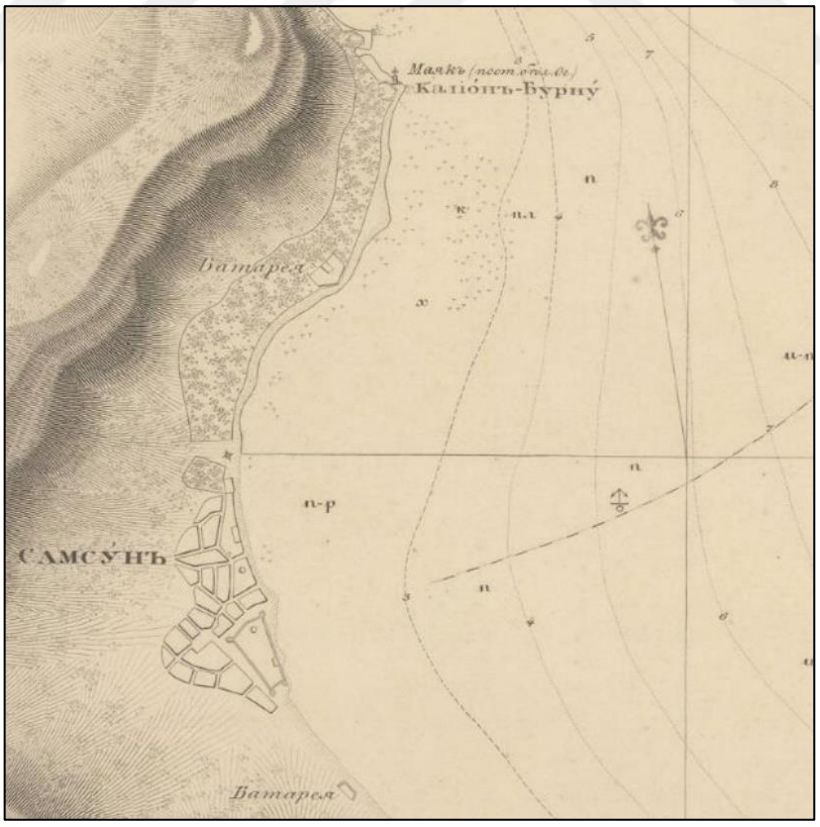

Şekil 44. 19. yy.ın başında Nefs-i Samsun'daki ticari yapının örgütlendiği başlıca merkezler

Ticari açıdan önem kazanmaya devam eden şehirde liman fiziksel olarak yetersizdir, ancak ticaret aktif olarak devam etmektedir. Bu durum pek çok seyyahın da üzerinde durduğu bir konu haline gelmiştir. 19. yüzyılın başlarında (1817-19) Samsun'a gelen gezgin Bıjışkyan Samsun'un geniş bir limana sahip olduğunu belirtmiştir (Serbestoğlu, 2019; Yılmaz, 2014a). Ayrıca 1818 yılında şehirden geçen Rottiers ise denizin sakin olmadığı için Samsun Limanı'nın güvensiz oluşundan, limanın herhangi bir rüzgâr için korumasının olmamasına rağmen ticaretin hala oldukça aktif olduğundan ve ticaret için Trabzon'dan sonra geldiğinden bahsetmiştir. 1830'lu yılların sonlarında Samsun'a gelen Henry Suter ise Samsun çarşılarının sadece bölge ticareti için değil daha çok transit ticarete hizmet ettiğini, fakat bu ticari artışa rağmen şehrin iyi bir limanı olmadığını, limanın sığlığı bir yana kuzeybatıdan esen rüzgârlara da açık olduğunu ifade etmiştir. Samsun kuzeybatı rüzgârlarına açık olduğu için Samsun'a gelen gemiler fırtınalı havalarda limanın yetersizliğinden dolayı Sinop ve Vona (Perşembe) limanlarına sığınmaktaydı (Yılmaz, 2014a). Samsun'da İngiliz konsolos vekilliği yapan R. W. Stevens 1837 yılına ait raporunda liman bölgesinde sığ bir koyun olduğunu ve kıyıdan çeyrek mil uzunluğunda Roma döneminden kalma mendirek kalıntıları olduğunu ifade etmiştir. Sonuç olarak şehrin korunaksız limanı sığ bir koyda olduğundan dolayı rüzgârlı havalarda gemiler kıyıya yarım mil uzakta demir atmak zorundadır (Çağlayan, 2012). Bu durum ise malların ve yolcuların doğrudan karaya inmesine engel teşkil etmiş ve kıyıya ulaşmak çapar, mavna gibi araçlar ya da hamallar üzerinden gerçekleştirilmiş, bu durum ise maliyete neden olmuştur (Yılmaz, 2008). Limanın emniyetsiz olmasına ve malların kıyıya ulaşmasındaki yüksek maliyete rağmen ticari artış devam etmiş, ancak ticarette aksaklıklar da yaşanmıştır. 1838 yılında şehre gelen seyyah Moltke Samsun'un çeyrek mil kuzeyinde eski bir mendirek harabesinin temellerini gördüğünü, ancak ilk çağlardan beri fırtınaları ile meşhur Karadeniz için Samsun'un muhafazalı iskele ve güvenli bir limanı olmadığını belirtmiştir. Moltke, havanın bozuk olduğu zamanlarda gemilerin yolcularını nispeten daha kullanışlı olan Trabzon'a götürdüklerini ve liman ile ilgili sorunun giderilmesi için de hiçbir şey yapılmadığına dikkat çekmiştir (Serbestoğlu, 2019).

Seyyahların eserlerinden anlaşılıyor ki Samsun Limanı bu dönemde ticari hareketliliği karşılayamayan, sığ, mendireği olmadığı için de kuzeybatı rüzgârlarına açık ve korunaksız bir limandır. Limanın bu özelliği ticarette aksaklıklar meydana getirse de şehrin stratejik konumundan dolayı Bağdat'a açılan bir iskele özelliğine sahip olması ve yapılan ticaret

anlaşmalarından dolayı şehirde transit ticaret artışı devam etmiştir. Transit ticaret artışına rağmen limanın iyileştirilmesi için bu dönemde herhangi bir uygulama yapılmamıştır.

Seyyahların eserleri dışında bulunan görsel kaynaklardan da liman ve limanın fiziki yapısı hakkında veriler elde edilmiştir. Araştırılan kronolojik aralıkta Samsun ile ilgili ulaşılan '(1834) Karadeniz, Türkiye, Sinop, Ak-Liman, Gerze ve Samsun' adlı ilk haritanın sağ alt tarafında Samsun'a ait hidrografi haritası, limanı ve Samsun yerleşimini göstermektedir (Şekil 2). Hidrografi haritası seyir haritaların oluşturulmasına yönelik yapılmış, denizin derinliği ve akıntıların yönünü, şiddetini konu edinir (Esen & Gündoğdu, 2009). 1830'lu yıllardaki buharlı gemi icadı ve ticari anlaşmalar sonrası Samsun'daki ticari hareketliliğin artmasıyla birlikte şehre gelecek olan gemilerin seyirlerine yardımcı olması için yapılmış bir haritadır. Haritadaki diğer 3 limana (Sinop, Ak-Liman, Gerze) göre Samsun'daki limanın korunaksız/mendireksiz olduğu, bulunduğu yerdeki kıyının formundan dolayı da anlaşılmaktadır. Harita Samsun Kalesi, kalenin kuzeyindeki ve batısındaki kale altı yerleşimlerin dış çeperini, yerleşimler ve liman arasındaki ilişki hakkında da fikir vermektedir (Şekil 45).

Şekil 45. (1834) Karadeniz, Türkiye, Sinop, Ak-Liman, Gerze ve Samsun (UWM arşivi)

Şekil 46. Moltke'nin yaptığı (1838) Samsun Haritası (UChicago arşivi)

Seyyah Moltke tarafından yapılan (1838) Samsun Haritası'nda liman, Samsun Kalesi ve yerleşimi, Samsun'dan Anadolu'ya ve Bağdat'a giden ticaret yolları gösterilmiştir. Haritada Çarşamba'ya, Bafra'ya, Kadıköy'e, Amisos'a ve Anadolu'ya giden kervan yolları ile Samsun'un ticari bir kavşak olduğu anlaşılmaktadır. Moltke eserinde de belirtiği gibi şehrin limanı olmadığını sadece temellerin olduğunu haritada da göstermiş ve ifade etmiştir. Mendirek harabelerinin olduğu limanın kullanışlı ve güvenli olmamasından dolayı şehrin liman denilebilecek bir yapının olmadığına eserinin yanında yaptığı haritada da dikkat çekmiştir (Şekil 46).

Samsun'un ticarette artan öneminin bir sonucu olarak Avrupalı devletler Samsun'da konsolosluklar açmaya başlamıştır. Samsun'da konsolosluk açan ilk devlet olan İngiltere, Trabzon Konsolosluğu'na bağlı olarak 1837 yılında Konsolosluk Vekilliği açmıştır.[61] Samsun'da İngiliz konsolos vekilliği yapan R. W. Stevens'in yazdığı konsolosluk belgelerinden şehrin ticari hayatı hakkında bilgiler edinilmiştir. 1837 yılına ait belgede Samsun'a ithal edilen tek maddenin demir olduğu ve Rus demirinin İngiliz demirinden daha çok kullanıldığı ifade edilmiştir. Ancak zamanla daha ucuz olan İngiliz demirinin tercih edileceğini de raporuna eklemiştir (Çağlayan, 2012).

1838'te imzalanan İngiliz-Osmanlı Serbest Ticaret Antlaşması Osmanlı pazarlarında İngiliz ticaretine büyük bir ivme kazandırmış, aynı zamanda diğer yabancı güçlerle olan ticaret hacmini de büyütmüştür (Dığıroğlu, 2011b). Antlaşma gereği tekellerin kaldırılması gerekmiş, ancak Canik mutasarrıfı Hazinedarzâde Abdullah Bey[62] Bab-ı Ali'nin bu emrine uymadığını, işleri kendi menfaati veya anlayışına göre yürütmeye devam ettiğini İngiliz konsolosu Stevens'in raporlarından anlaşılmaktadır (Çağlayan, 2012). Bu dönemde ayan yönetiminde olan Samsun'un mutasarrıf Abdullah Bey'in tutumu yüzünden[63] ticari olarak gelişmekte zorluklarla karşılaştığı söylenebilir.

Osmanlı tersaneleri arasında önemli bir yeri olan Samsun Tersanesi, 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı donanmasına gemi inşasında kullanılan malzemenin tedarik edilmesine katkı veren tersane ocaklarından biridir. Samsun Tersanesi'nden zift-katran, seren-sütun ve kendir malzemelerinin tedarik edilmesinin yanı sıra gemide kullanılan halatlar da Samsun'dan karşılanmıştır. Halat yapımının malzemesi olan kendir, bir diğer deyişle kenevirin esas kaynağı Samsun yöresinde üretilmekteydi. Samsun yöresinin bağlı olduğu Canik Sancağı'nda üretilen kendirler gemilerle veya at ve katırlarla İstanbul'a nakledilmiştir. Samsun Tersanesi bir yandan gemi yapımına devam ederken diğer yandan iskelesi sayesinde

[61] İngiliz arşivinde tespit edilen ilk kayıtlar 1837 ile başladığı için bu tarihte İngiltere Konsolosluk Vekilliği açıldığı kaynaklarda ifade edilmiştir. Konsolos vekili denme sebebi asıl İngiliz konsolosunun Trabzon'da bulunması Samsun'daki konsolosun ise ona vekil olarak görev yapmasıdır. Zaman içinde konsolosluklar Samsun şehrinde sayısını artırmıştır. Bkz.: Çağlayan, K. T. (2012). İngiliz Konsolosluk Raporlarına Samsun. Aydın M., Şişman, B., Özyurt, S. & Atsız, H. (Ed.), Samsun'a Bir Parantez Açıyoruz Cilt III içinde (s. 455-463). Samsun: Samsun Valiliği, s. 455.

[62] İngiliz konsolos Stevens mutasarrıf Abdullah Bey'in bu dönemde (1837) gerek kereste gerekse buğday ticareti için şahsi menfaatini gözetmiş olması ayrıca makamını kullanarak ürünleri satın alıp, İstanbul'a gereğinden fazla miktarda sattığını ifade etmiştir. Bkz.: Çağlayan, a.g.e., s. 458.

[63] Konsolos Stevens değerlendirmelerinde Abdullah Bey'in yanlışları üzerine yoğunlaşır ve mutasarrıf hakkında saygısız, kaba ve vilayeti tamamen kendi keyfine göre yönettiğini ifade etmiştir. Ayrıca Abdullah Paşa'nın yolsuzluğu ve yanlışları İstanbul'da bilinmesine rağmen, payitahta gönderdiği rüşvet ve ağabeyi olan Trabzon eyaleti valisi Osman Paşa'nın himayesi ile İstanbul'da konumunu korumayı başardığını eklemiştir Bkz.: Çağlayan, a.g.e., s. 458.

Tersane-i Amire'nin askeri malzeme nakli için önem taşımıştır (Kars, 2020). Samsun'un sadece Anadolu kıyısında bulunan bir liman değil ayrıca askeriyenin kileri[64] konumunda olduğu gezgin Ainsworth'un 1838 yılında yayınlanan eserinde de ifade edilmiştir. Eserde Sultan II. Mahmud'un Mısır'a karşı mücadelesi için Samsun Limanı'na silah, cephane, iki muhafız alayı gönderdiği belirtilmiştir (Serbestoğlu, 2019). Tüm bunlardan hareketle askeri lojistik merkezlerden olan Samsun hem nakil merkezi hem de ocaklık özelliği ile malzeme tedarik edilen noktalardan biridir (Kars, 2020).

2.3.2.4. Fiziki Yapı

Tanzimat öncesi dönemde geleneksel Osmanlı şehir dokusunun karakterini belirleyen yapılar; kale ve surlar, cami, medrese, hamam, imaret ve benzeri yapıları içeren külliyeler, arasta, han, bedesten ve dükkânlardır (Avcı, 2016b). I. Hazinederzadeler Dönemi'nde Nefs-i Samsun kale içi, iç kale ve surları ile kale güneyinde kale surlarına bitişik olarak yer alan Süleyman Paşa/Hazinederzade Arastası, batı surlarına yakın Kasaplar Arastası ve kalenin kuzeyinde yer alan kale altındaki cami, han, hamam, pazar, çarşı ve dükkânları ile geleneksel Osmanlı şehir dokusuna sahiptir. Bu dönemde kale içinde, iç kalede ve kalenin kuzey ve batı yönünde yerleşim mevcut iken güney ve güneybatısında sadece tarla ve bahçeler, Müslüman Mezarlığı, kumsal alan ve yer yer sazlıklar mevcuttur.

- Mahalleler:

1834 tarihli nüfus defterinde Samsun şehri Hançerli, Pazar, Said Bey, Cami-i Kebir, Hacı Hatun, Mekre (Meğde) ve İç Kale isimli farklı büyüklükteki 7 mahalleden meydana gelmektedir (BOA, NFS.d., 1034'ten aktaran: İpek, 2013: 172). Hançerli Mahallesi, Cami-i Kebir Mahallesi ve Pazar Mahallesi şehrin en eski ve büyük mahallelerindendir (Beşirli, 1993; Özyurt & Erler, 2012). 'Defter-i Liva-i Canik' verilerine göre 1837 yılı itibariyle Samsun şehrinde Hançerli, Pazar, Said Bey, Cami-i Kebir, Hacı Hatun, Mekde Mahalleleri olmak üzere altı mahalle bulunmaktadır. 1834 tarihli nüfus defterine kıyasla İç Kale Mahallesi kayıtlarda yer almamış, ancak 1838 ve 1841 tarihli kayıtlarda altı adet mahalleye ek olarak yeniden İç Kale Mahallesi'nin de eklenmesiyle mahalle sayısı yediye çıkmıştır (Dığıroğlu, 2011b; Mangan, 2019). M 1875-1839 yıllarını kapsayan 1755 No.lu S.Ş.S.'nde

[64] Samsun sadece ticaret açısından değil askerî açıdan da Anadolu'nun sevkiyat kapısıdır. Bkz.: Serbestoğlu, Tanzimat, Teftiş ve Canik Sancağında Modernleşme, s. 103.

19. yüzyılın başlarında Samsun'da sekiz mahalle olduğu tespit edilmiştir (Beşirli, 1993). 1838 ve 1841 tarihli nüfus kayıtlarındaki 7 mahalleye ek olarak şer'iyye sicilinde 'Samsun Mahallesi' adına ilk ve son kez rastlanmıştır. Ancak sicilden bu mahallenin konumu belirlenememiştir (Beşirli, 1993). Sonuç olarak 1839 yılında şehirde 8 adet mahalle tespit edilmiştir (Tablo 13).

Tablo 13. 1839'da Nefs-i Samsun'da yer alan mahalleler

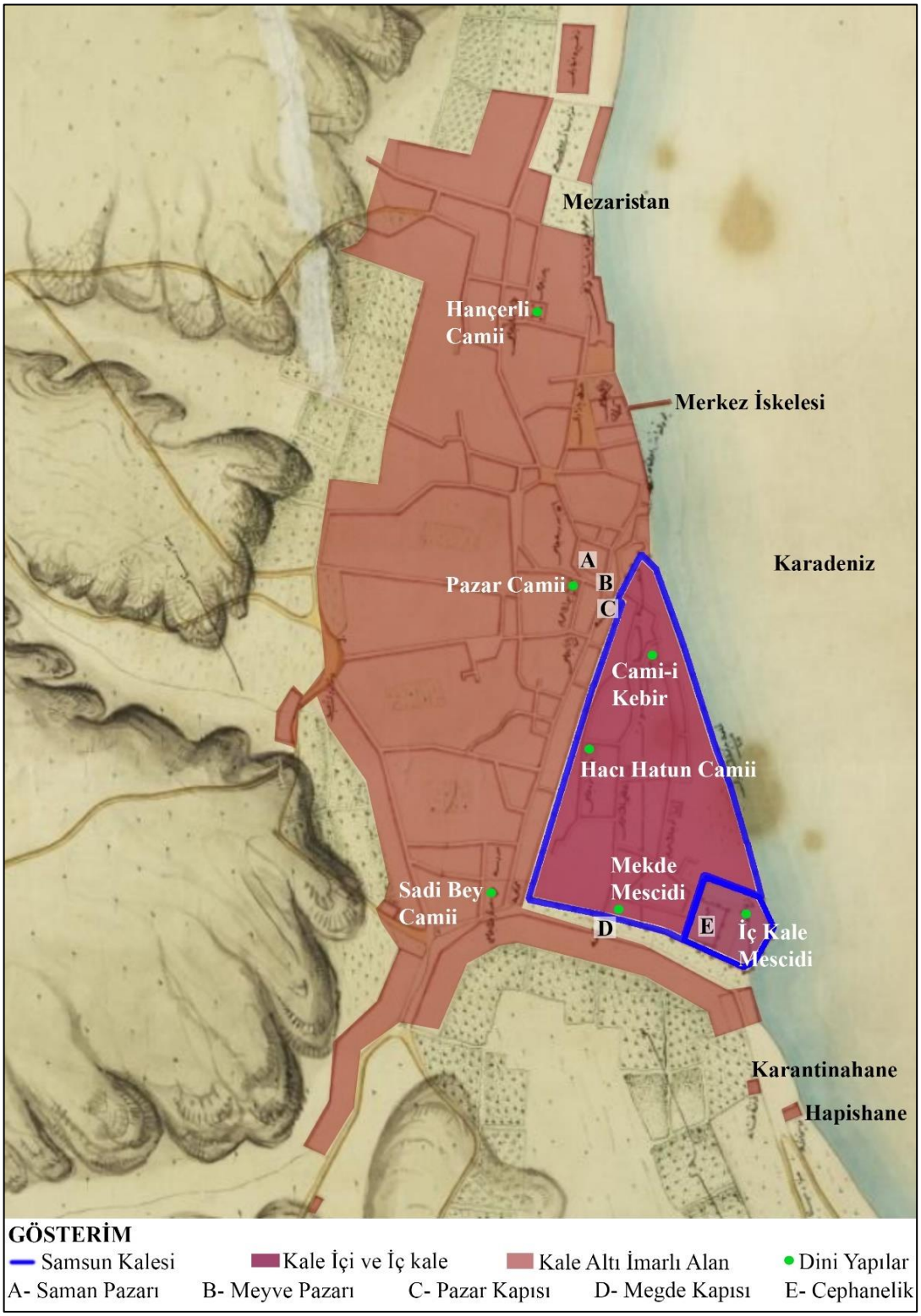
1839'da Nefs-i Samsun'da Yer Alan Mahalleler	
No.	**I. Hazinedarzadeler Dönemi (1808-1839)**
1	Cami-i Kebir Mahallesi
2	Hace Hatun Mahallesi
3	İçkale Mahallesi
4	Pazar Mahallesi
5	Hançerli Mahallesi
6	Sadi Bey Mahallesi
7	Mekre (Megde) Mahallesi
8	Samsun Mahallesi

Birincil ve ikincil kaynaklarda adı geçen kimi mahalleler günümüze özgün isimleriyle ulaşmamıştır. Bunlar; Cami-i Kebir, Hacı Hatun, Mekde, İç Kale ve Samsun Mahalleleridir. Ancak bazılarının yerlerini tahmin etmek mümkündür. Günümüzde adı halen kullanılana gelen mahalle isimlerinden olan Pazar, Hançerli ve Said Bey Mahallelerinin sınırları günümüzdeki mahalle sınırları ile aynı olmayacağı açıktır. Ancak mahallelerde bulunan cami isimlerinden dolayı muhtemel konumlarını belirlemek mümkündür (Afyoncu, 2003).

Buna göre Hançerli, Pazar, Said Bey, Hacı Hatun, Cami-i Kebir, Meğde, İçkale Mahallelerinin muhtemel konumları aynı isimli olan mescit ve camiler aracılığı ile belirlenebilir. Pazar Mahallesi Pazar Camii'nin dışında caminin yakın çevresinde yer alan Meyve ve Saman pazarlarından dolayı muhtemel konumu ve İç Kale Mahallesi'nin İç Kale Mescidi'nin dışında iç kalede olan cephanenin (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon)'ndaki yeri ve burada yer alan cephanenin günümüzde 'cephane sokak' olarak geçmesi ile mahallelerin muhtemel konumu belirlenebilir.

M 1785-1839 yıllarının kapsayan 1755 No.lu S.Ş.S.'nde geçen Samsun Mahallesi'nin ise nerede olduğu belirtilmemiştir. Konumu hakkında bir tahmin yapmak da mümkün olmamıştır. Tüm bunlardan hareketle toplam 7 adet mahallenin, şehre ait '(1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon)' adlı gerçeğe yakın en eski haritaya göre Cam-i Kebir, Hacı Hatun ve Meğde Mahallelerinin kale içinde, İç Kale Mahallesi'nin ise iç kalede yer aldığı anlaşılır.

Kale altı olarak ifade edilen alanda ise Said Bey, Pazar ve Hançerli Mahalleleri bulunmaktadır (Şekil 47).

Şekil 47. (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon)'na göre mahallelerin merkezi olan cami ve mescitlerin yeri (BOA, PLK.p., 810; işlenerek)

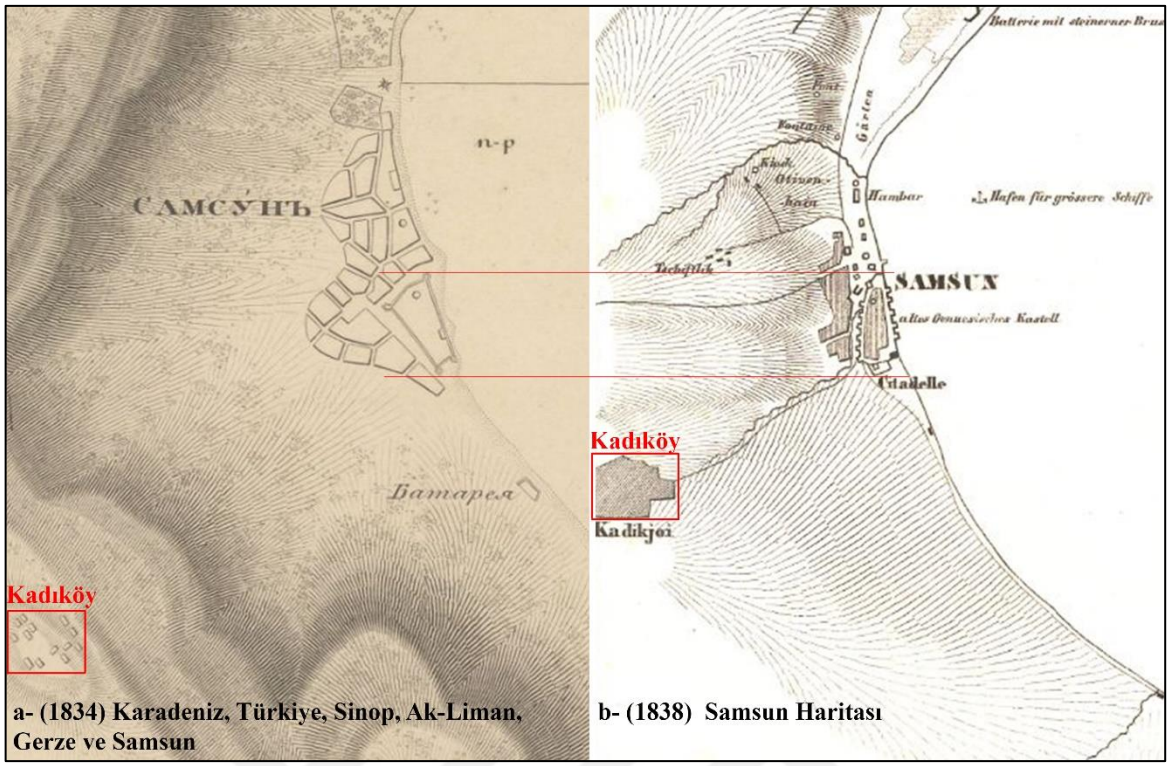
Samsun kasabası, 19. yüzyılın başlarında dini bakımdan Müslüman halk ve gayrimüslim tebaa diye iki kısma ayrılmakta idi. Samsun kalesi içinde ve iç kalede çoğunlukla Müslümanlar, kale altında ise çoğunluğu gayrimüslim olan yerleşik tüccarlar oturmaktaydı. Ancak yüzyılın ortalarına doğru artan ticari hacim sonucu kale altının öneminin artması ile bu alana da Müslüman nüfus yerleşmiştir. Müslümanların çoğu Türkler, gayrimüslimlerin çoğunluğunu da Ortodoks Rumlar oluşturmaktadır. Gayrimüslim tebaa genellikle Hançerli Mahallesi'nde ve şehrin yüksek kesimindeki Kadıköy'de oturmaktadır (Beşirli, 1993).

Kadıköy Samsun'un yakınında yer alan bir Rum köyüdür. Yerleşimde 15. ve 16. yüzyıllardan beri gayrimüslimler yaşamaktadır (Karagöz, 2013). 20. yüzyıla kadar köy statüsünü muhafaza eden yerleşim, 1845 yılı nüfus defterine göre Samsun kasabasına ekonomik ve sosyal açıdan bağlı bir mahalle olarak algılanmış, ancak hukuki olarak köy statüsünde yer almıştır (İpek, 2012; 2013). Burada genellikle bağcılık yapılmaktadır (Beşirli, 1993). Ayrıca halkı şehirde esnaf veya tüccar olarak ticari faaliyetlerde yer almaktadır (Çağlayan, 2012).

Kadıköy adına elde edilen arşiv kaynaklarında, seyahatnamelerde ve görsellerde sıklıkla rastlanılmıştır. 1818 yılında Samsun'a gelen Rottiers seyahatnamesinde Samsun'dan uzaklaştıkça Yunan köylerine rastladığını yazmıştır. Eserinde Yunan olarak ifade etse de Rum köylerinden ve şehre yakın olan Rumların yaşadığı Kadıköy'den bahsettiği anlaşılır. Ayrıca Samsun İngiliz konsolos vekili Stevens, 1837 yılına ait raporunda Rumların yaşadığı Kadıköy'ün Samsun yerleşimine yarım saat mesafede olduğunu, şehir merkezindeki hanelerin beşte bir oranında 200 haneden oluştuğunu ifade etmiştir (Çağlayan, 2012). Kadıköy'deki hane sayısı Nefs-i Samsun'daki hane sayısının beşte bir oranında olması Kadıköy'deki nüfusun azımsanmayacak kadar az olmadığını göstermektedir.

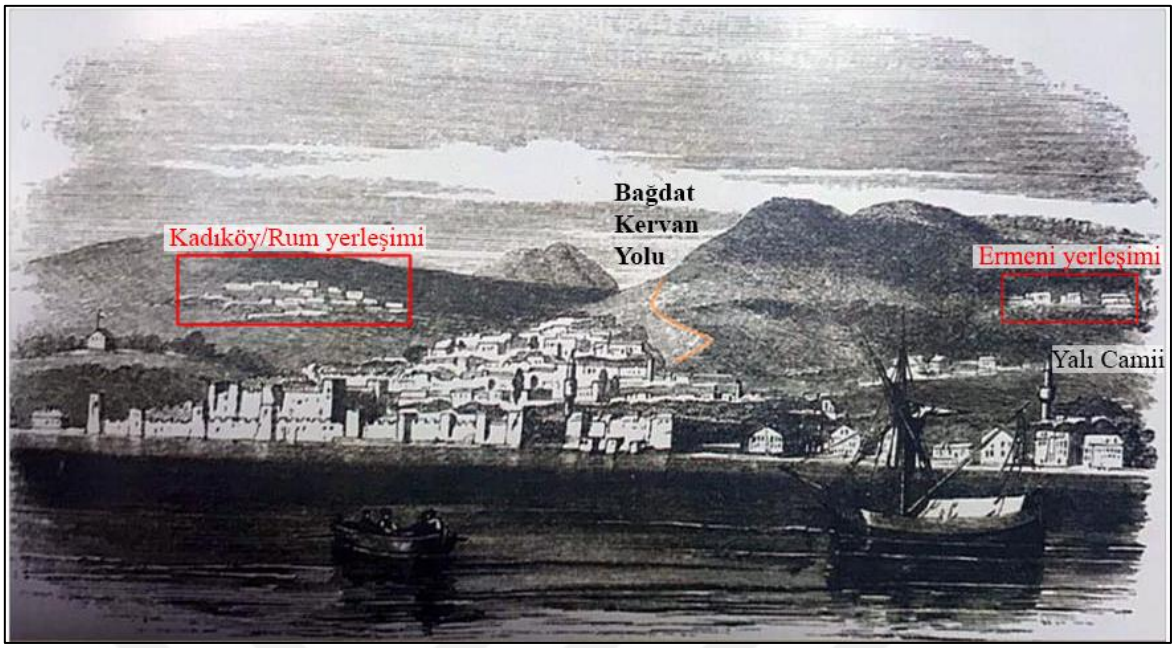
Samsun'a ait '(1834) Karadeniz, Türkiye, Sinop, Ak-Liman, Gerze ve Samsun' ve '(1838) Samsun Haritası' adlı en erken tarihli haritalarda Kadıköy yerleşimi de gösterilmiştir (Şekil 48).[65] '(1841) Samsun Şehri' adlı en eski gravürde de Kadıköy yerleşimine yer verilmiştir (Şekil 49). Kalenin güneybatı yönünde yer alan Rumların yaşadığı Kadıköy yerleşimi günümüze kadar da özgün ismini koruyarak 'Kadıköy Mahallesi' olarak gelmiştir.

[65] Osmanlı Devleti tarafından çizilen (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon) haritasında Kadıköy gösterilmemiştir (BOA, PLK.p., 810).

Şekil 48. (1834) Karadeniz, Türkiye, Sinop, Ak-Liman, Gerze ve Samsun ve (1838) Samsun Haritası'nda Kadıköy yerleşimi, a- (UWM arşivi); b- (UChicago arşivi)

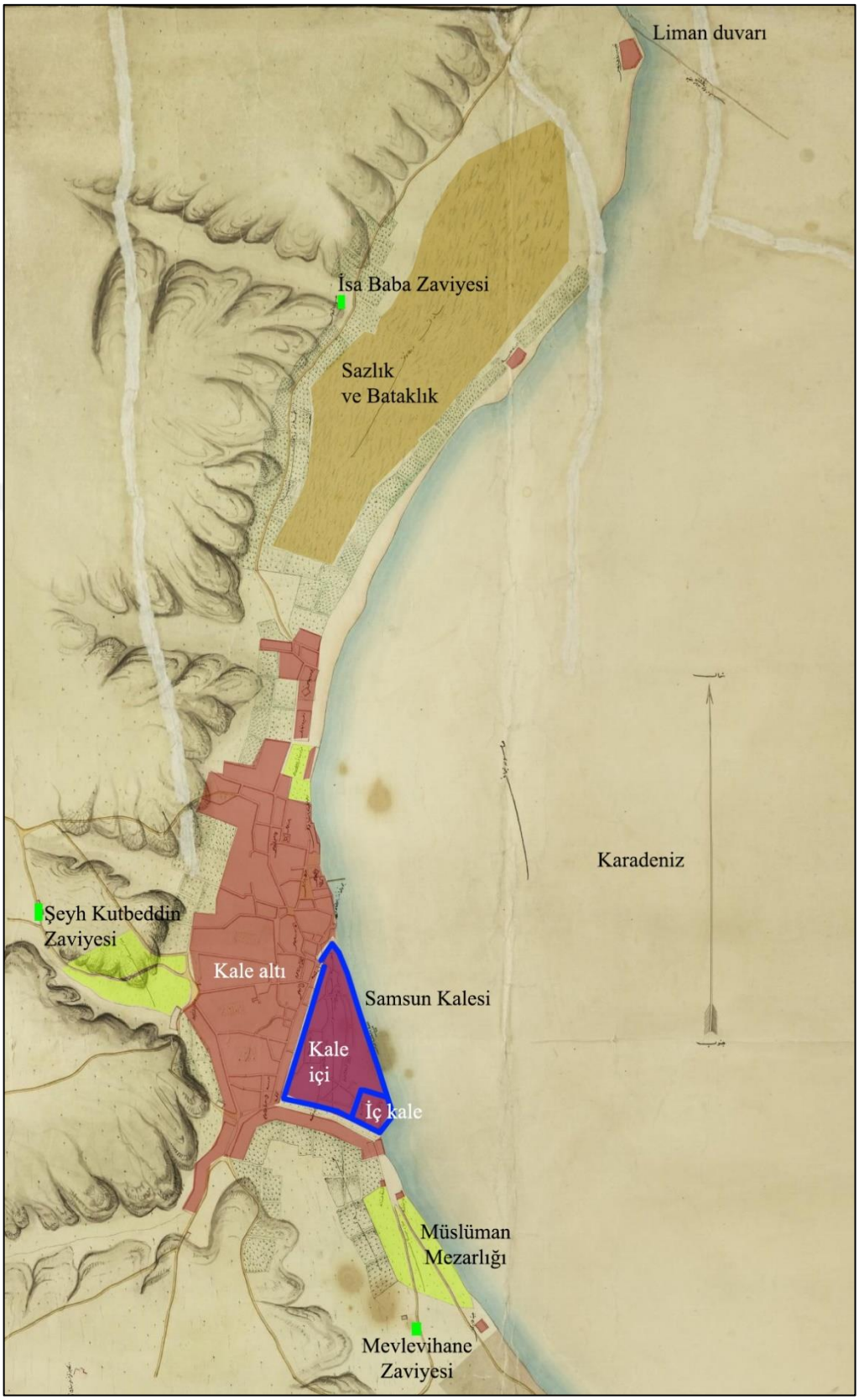
Kadıköy'deki Rum yerleşimi dışında şehrin kuzeybatı yamaçlarında Ermeni yerleşimi yer almıştır. İngiliz konsolos vekili Stevens 1837 yılındaki raporuna göre az sayıda olan Ermenilere mutasarrıf Abdullah Bey tarafından şehrin arka tarafında küçük bir yer tahsis edilmiştir (Çağlayan, 2012). Stevens'in ifadeleri ve '(1841) Samsun Şehri' adlı gravüre göre Ermenilerin Hançerli Mahallesi'nin batısında eğimli alanlara yerleştikleri anlaşılır (Şekil 49). Bu yerleşim yeri ilerleyen zamanlarda şehrin büyümesiyle birlikte şehre dâhil olmuş, 'Ermeni Mahallesi' olarak anılmıştır.

Şekil 49. (1841) Samsun'da Rum (Kadıköy) ve Ermeni yerleşimleri (İpek vd., 2016a; işlenerek)

Literatüre göre şehrin batısındaki Şeyh Seyyid Kutbeddin Türbesi yanında Şeyh Seyyid Kutbeddin Zaviyesi (Çelemoğlu, 2021), şehrin kuzeyindeki sazlık ve bataklık alanın batısında İsa Baba Zaviyesi (Toprak, 2010), şehrin güneyindeki Samsun Müslüman Mezarlığı'nın da güneybatısında Mevlevihane Zaviyesi'nde (Serbestoğlu, 2014a) yer alan cemaatler sonraki dönemlerde şehrin büyüme yönüne şekil vermiştir (Şekil 50).

Sonuç olarak 19. yüzyılın ilk yarısına kadar Nefs-i Samsun ve yakın çevresinde Türkler, Rumlar ve Ermeniler yaşamaktadır. Bu dönemde kale içi ve iç kalede Türkler, kale altı alanlarda Türkler, Rumlar, Ermeniler ve şehrin güneybatı yamaçlarına doğru Rumlar, kuzeybatı yamaçlarına doğru ise Ermeniler yaşamaktadır.

Şekil 50. (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon)'nda zaviyelerin yerleri ve yerleşim alanları (BOA, PLK.p., 810; işlenerek)

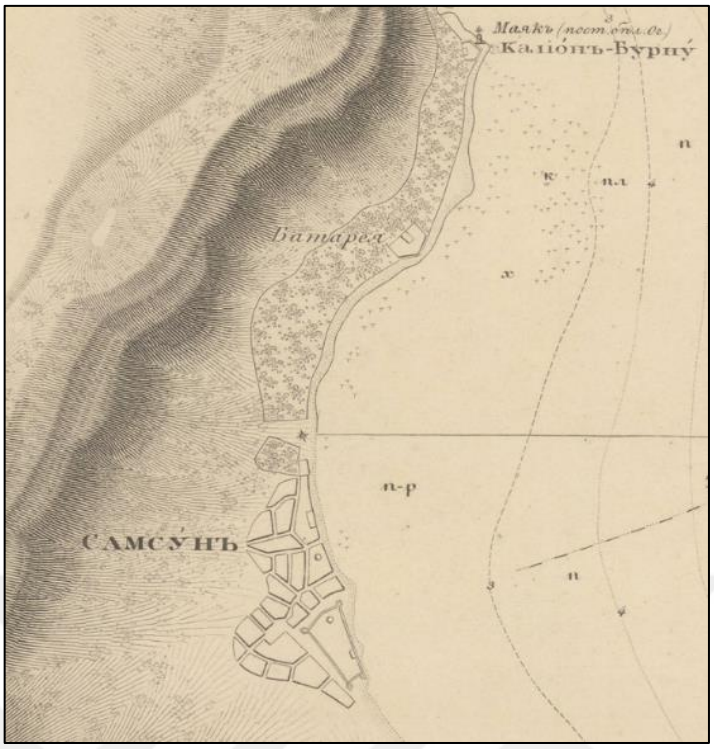
- Şehir İçi ve Şehir Dışı Ulaşım ile Çıkmaz Sokaklar:

Şehrin fiziki dokusunun oluşmasındaki en önemli dinamiklerden biri de şehir içi ulaşımın biçimidir. Şehir içi ulaşım bu dönemde tamamen yaya olarak sağlanırken sadece askeri sınıf üyeleri kent içinde hayvana binebilirdi.[66] Bu kural şehirlerin mekânsal yayılımında sınırlayıcı bir etken oluşturuyordu (Tekeli, 2011b). Samsun Kalesi'nin sur duvarlarının batısında yer alan Pazar Kapısı ve güneyinde yer alan Megde Kapısı ile kale içi ile kale altı arasında şehir içi ulaşım sağlanmaktaydı.

Şehir dışı kara yolu ulaşımında Bafra ve Çarşamba'ya giden yollar, Anadolu'ya giden Bağdat Kervan yolu ve Kadıköy'e giden yol; deniz yolu ulaşımında ise Hançerli Mahallesi'nde Yalı Camii önündeki Merkez İskele ve şehrin kuzeyinde yer alan Liman kullanılmaktadır. Bir ticaret şehri ve askeriyenin kileri olması nedeniyle kara ve deniz ulaşımı sıkça kullanılmış, ticaretin kesintiye uğramaması için kara yollarında belli aralıklarda düzenlemeler ve yenilikler yapılmıştır. Limanın yetersizliği ile ilgili sorunlar gündeme gelmiş, ancak limanın iyileştirilmesi için faaliyete geçilememiştir. Merkez İskelesi'nde de sonraki dönemlerde düzenlemeler yapılmıştır.

Tanzimat öncesi şehirlerdeki vakıf araziler, kırsal alandaki devlete ait olan araziler ile sınırlandırılmıştır. Bu sınırlanma şehir nüfusunun, mevcut parsellerin bölünmesini artırarak yerleşmesine neden olmuştur. Bu tür bir gelişmenin çıkmaz sokaklı bir şehir dokusu ortaya çıkardığı görülmüştür (Tekeli, 2011b). Bu dönemde Samsun Kalesi'nin duvarları dışına taşan yerleşimin fiziksel büyümesi serbest bir şekilde gerçekleşmemiş, kırsal alanın sınırlarını belirleyen araziler ile şehrin dış çeperleri oluşmuştur. Bu çeperler içinde nüfusun yerleşmesi için parseller de kendi içinde bölünmüştür. Samsun şehrine ait '(1834) Karadeniz, Türkiye, Sinop, Ak-Liman, Gerze ve Samsun' haritası kale altındaki yerleşimin parsellenmesi ile ortaya çıkan organik sokak dokusunu göstermektedir (Şekil 51). Bu durum ise muhtemelen şehrin çıkmaz sokaklara sahip olduğu hakkında fikir vermektedir.

[66] Şehir halkının hayvana binmesinin sınırlanmasının nedeni binek hayvanların şehir içinde sağlık koşullarının kötüleştireceği ve salgın hastalıkları artıracağındandır. Bkz.: Tekeli, İ. (2011b). Anadolu'da Yerleşme Sistemi ve Yerleşme Tarihleri. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 232.

Şekil 51. (1834) Karadeniz, Türkiye, Sinop, Ak-Liman, Gerze ve Samsun haritasında yer alan kale altındaki organik sokak dokusu (UWM arşivi)

İslam şehrinde bir uçtan öbürüne, bir mahalleden diğerine kişilerin diledikleri gibi geçebilecekleri bir alan olmayıp; kapı, çarşı, büyük cami gibi kamusal niteliği en belirgin yerlerden en özel mekân olan eve büyük sokak, küçük sokak ve çıkmaz sokak aracılığıyla, yani gittikçe kamudan özele geçmeyi sağlayan bir ilerlemeyle varılmaktadır. Çıkmaz sokak[67] mahremiyetin ve korumanın bütün avantajlarına sahiptir (Yerasimos, 1999). Çıkmaz sokaklar şehrin merkezinde değil, ana caddeler ile konut arasında yarı mahrem bir bölgede yer almaktadır. Şehrin konut bölgelerindeki sakinler için güvenli bölge oluşturmaktadır (Bıyıklı, 2018). Bu dönemde Samsun da İslam şehri olarak dolambaçlı dar sokaklar, çıkmaz sokaklar, avlulu ev gibi dışsal özelliklerle tanımlanabilir (Yerasimos, 1999). (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon) haritası merkezden uzak konut alanlarında çıkmaz sokakları göstermektedir.

Öte yandan mahallelere bir tür muhafaza sağlayan çıkmaz sokaklar, nüfus artışına bağlı olarak yoğunlaşan şehir dokusu için yangın tehdidi de oluşturmaktadır. Çıkmaz

[67] Çıkmaz sokak kültürünün İslam dininin uzantısı olan aile masumiyeti ve mahremiyetinin korunması ilkesi ile doğrudan ilişkilidir. Bkz.: Avcı, Y. (2010). Bir Osmanlı Anadolu Kentinde Tanzimat Reformları ve Kentsel Dönüşüm: Denizli (1839-1908). İstanbul: Yeditepe Yayınevi, s. 44.

sokakların yangınlarda yarattığı ulaşım sorunu birinci derecede önem taşımaktadır (Gürses Söğüt, 2016). Nitekim 1869'ta Samsun için de bu sorunla karşılaşılmıştır.

Tanzimat'ın ilanı ile kurumsallaşan merkezi devlet anlayışı açısından da güvenlik ve denetim zorluğu, çıkmaz sokakların ortadan kaldırılması için yangın tehdidi kadar önemli olmuştur. Bu konuda yazılan ilk resmî belge 25 Rebiyülevvel 1255 (8 Haziran 1839) tarihlidir. Tanzimat'ın ilanından hemen önce düzenlenen bu belgede, çıkmaz sokaklara asla izin verilmeyeceği belirtilmiştir (Gürses Söğüt, 2016).[68] Tanzimat'ın ilanı sonrasına ait (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon)'nda hem kale içinde hem de kale altında çıkmaz sokaklar görülmektedir. Haritada çıkmaz sokakların ağırlıklı olarak mahallelerin konut bölgelerinde olduğu anlaşılır. Samsun'daki çıkmaz sokakların tamamen ortadan kaldırılması, şehrin yeniden imar edilmesine neden olan 1869 Büyük Samsun Yangını sonrasında gerçekleşmiştir.

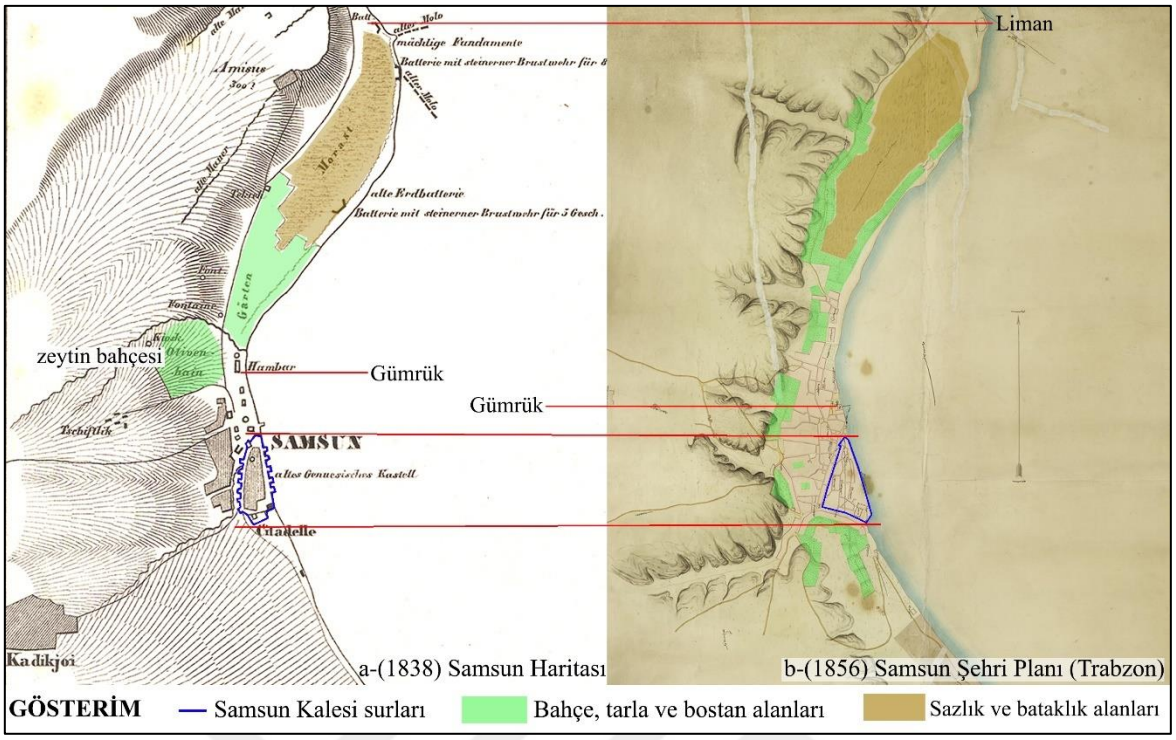
- Yeşil Alanlar ile Sazlık, Bataklık ve Kumsal Alanlar:

Samsun şehrinin topografik, coğrafik ve ekonomik yapısına göre fiziki dokuya yön veren dinamiklerden birisi de şehir içinde ve dış çeperlerinde yer alan yeşil alanlar; şehrin kuzeyi ile limanın güneyi arasındaki sazlıklar, bataklıklar ve şehrin güneyindeki kumsal alanlardır.

Yeşil alanlar olarak konut bahçeleri, tarlalar, mezarlıklar ve hazireler dikkati çeker. Şehrin içinde her konutun avlusunda yer alan bahçeler ve tarım ile uğraşan halkın konutlarının yanında sebze-meyve bahçeleri (Beşirli, 1993) şehirde küçük yeşil alanları oluşturmuştur. Bu alanların varlığına belgelerden de ulaşılmıştır. Zeytin tarımı yapılan ve doğrudan üretime ayrılmış bahçe, tarla ve bostan alanları şehrin kenar mahallelerinin dış çeperinde yer almaktadır. '(1838) Samsun Haritası' gümrük hizasındaki kenar mahallenin dış çeperindeki eğimli alanlarda zeytin bahçelerini, Gümrük ve bataklık alan arasında ise sebze-meyve bahçelerini göstermektedir. '(1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon)' haritası ise şehirdeki tüm kenar mahallelerin dış çeperini ve kuzeyde yer alan sazlık ve bataklık alanın batısında ve deniz tarafında tarla, bahçe ve bostan alanları[69] göstermektedir (Şekil 52).

[68] Yerasimos'a göre diğer iktidarlar gibi Osmanlı iktidarı da kararlarını haklı bir gerekçeye dayandırmak için kamu ahlakı ve yararı ilkesinden yararlanmıştır. Bkz.: Gürses Söğüt, S. (2016). İstanbul'un İmarı ve Yangınları-1 Osmanlı Şehir Yönetiminin Modernleşme Sürecinde Yangınların Rolü. *Toplumsal Tarih,* (270), s. 54.

[69] Buralarda meyve ve sebze gibi uzak mesafeye dayanamayacak ürünler pazarlarda tüketim amacıyla satılırken bazı tarım ürünleri ise (keten, kenevir, tütün, zeytin vb.) tüketimden ziyade transit ticaret için satılmaktadır.

Şekil 52. (1838) Samsun Haritası ve (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon)'nda bahçe, tarla ve bostan alanları, a- (UChicago arşivi; işlenerek); b- (BOA, PLK.p., 810; işlenerek)

Şehirde bulunan bir diğer yeşil alan ise mezarlıklardır. Tanzimat'ın ilanına kadar üç adet mezarlık alanı tespit edilmiştir. Bilinen en eski mezarlık Kanuni Sultan Süleyman döneminden önce kurulmuş, şehir merkezinin batısında yer alan 'Şeyh Seyyid Kutbettin Mezarlığı'dır (Yolalıcı, 2004). Mezarlık ile ilgili ilk görsel belge '(1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon)' adlı haritadadır. Şehrin batı tarafındaki kenar mahallelerin bittiği, ticaret yollarının başladığı yerde 'mezaristan' olarak belirtilen yerin 'Şeyh Seyyid Kutbeddin Mezarlığı' olduğu anlaşılmıştır (Şekil 54).

Şehirde yer alan ikinci mezarlık alanı ise 1800'lü yılların başında açılmış olan 'Şehir Mezarlığı', bir diğer adıyla 'Samsun Müslüman Mezarlığı'dır (Sarısakal, 2008). Bu mezarlık günümüzde mevcut olmamakla birlikte Cumhuriyet döneminde tamamen ortadan kaldırılmıştır. Bu mezarlık '(1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon)' haritasında kalenin güney tarafındaki Mekde kapısı tarafındaki kale altında, deniz kenarında 'mezaristan' olarak belirtilen mezarlıktır. Çarşamba'ya giden yol bu mezarlığın içinden geçmektedir (Şekil 54).

Şehirde yer alan üçüncü mezarlık ise (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon) haritasında kalenin kuzeyindeki kale altında, deniz kenarında Abdullah Paşa Konağı'nın da kuzeyinde 'Mezaristan' olarak belirtilmiş ufak bir mezarlıktır. Bu mezarlığa yazılı belgelerde

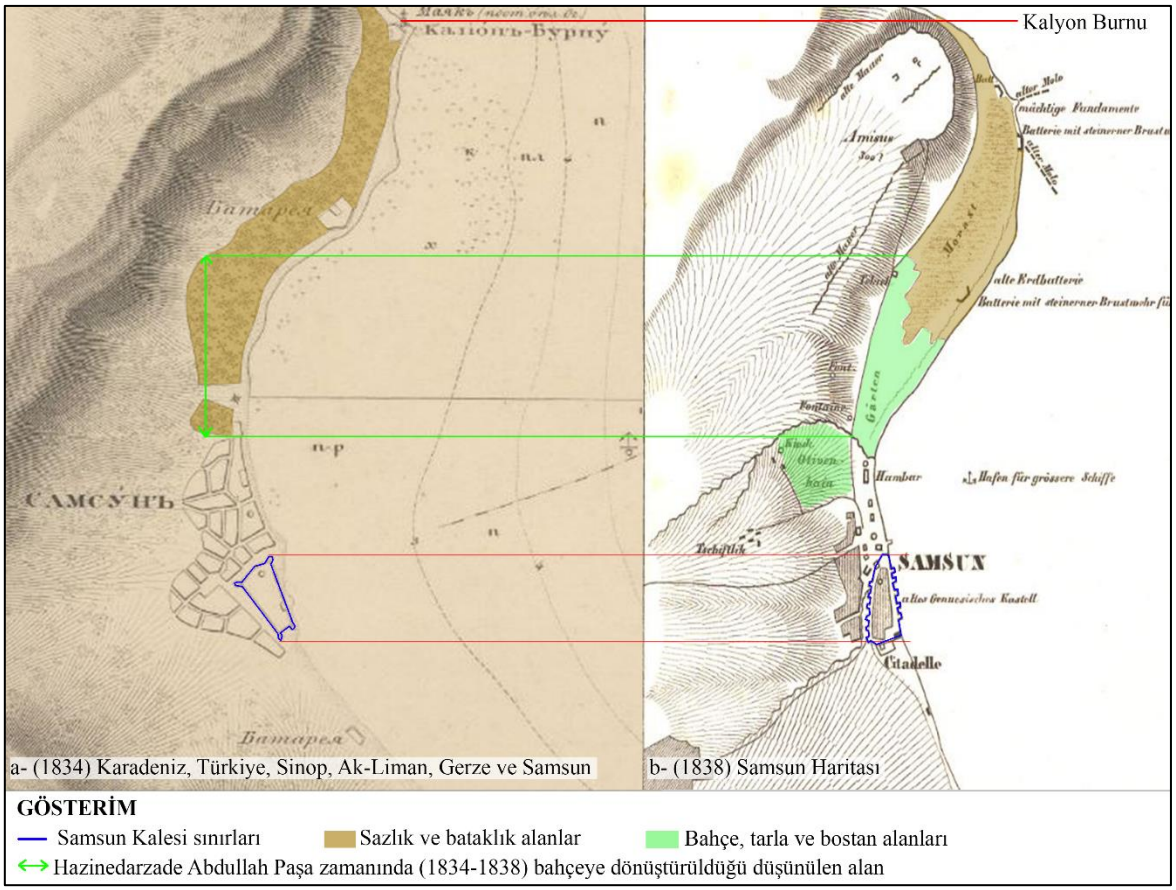
rastlanılmamıştır. İlk kez 1856 tarihli haritada görülmesi nedeniyle Tanzimat'ın ilanı sonrası da kurulmuş olması muhtemeldir (Şekil 54). 1864 yılına ait Merkez İskele'ye ait planda da Abdullah Paşa Konağı yanındaki bu mezarlık alan gösterilmiştir (Şekil 114).

Şehirdeki bir diğer yeşil alan ise mahallelerdeki camilerin hazireleridir. '(1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon)' haritasında şehrin kuzeyinde kale altında zahire ambarının yanında deniz kenarında yer alan Yeni Medrese Camii'nin etrafı yeşil alan olarak gösterildiği için hazire olduğu düşünülmektedir. Yeni Medrese Camisi ile ilgili yazılı bir kaynak olmayıp M 1785-1839 yıllarını kapsayan 1755 No.lu S.Ş.S.'ne göre Yeni Medre (?) Cami-i Şerif (Beşirli, 1993) adlı yapının bu görseldeki yapı ile aynı olabileceği varsayılmıştır. Kale altında kalenin kuzeyinde deniz kenarındaki Yalı Camii'nin etrafı da yeşil alan olarak gösterilmiş ve caminin haziresi olduğu düşünülmektedir. Kale altında Hançerli Mahallesi'nde Hançerli Cami yanında mezarlık ise şehirde bilinen bir diğer hazire alanıdır (Köse, 2014a; 2014b) (Şekil 54). Şeyh Seyyid Kutbeddin Mezarlığı karşısında yer alan Kurşunlu Camii'nin batısında ise küçük bir hazire alanı daha vardır (Bayraktar, 2016). 1847'de Fransız ressam Laurens tarafından yapılan suluboya resminden Sadi Bey Camii'nin mihrap tarafında hazire alanı tespit edilmiştir (Şekil 82).

Şehirdeki sazlık ve bataklık alanlar ile ilgili birçok yazılı ve görsel belgeye ulaşılmıştır. Şehrin ilk imar faaliyetlerinden olan Samsun Kale surları deniz kenarında bataklık üzerinde kale şehir (kapalı kent modeli) olarak inşa edilmiştir (Samsun Valiliği, 2010). Zamanla bataklıkların şehrin havasını bozduğunu, hastalıklara sebebiyet verdiği ve kurutulmasının istendiğine dair yazılı arşiv belgelerine ve seyahatnamelere ulaşılmıştır. 17. yüzyılda Samsun'da bulunan Kâtip Çelebi Cihannüması'nda Samsun'u "Dağlar içinde havası kötü, evlerinin bir bölümü bataklık arazide kurulu bir kasaba" olarak anmaktadır (Sainkaplan, 2015: 235). Cihannüma'da da belirtildiği gibi şehre gelenlerin ilk izlenimi bataklıklardan dolayı şehrin havasının kötü olduğudur.

Bu dönem içinde ise sazlık ve bataklıkların yeri ve yayılımı hakkında ilk görsel belge '(1834) Karadeniz, Türkiye, Sinop, Ak-Liman, Gerze ve Samsun' adlı haritadır. Haritada kalenin kuzeyinde kale altındaki yerleşimlerin bittiği yerden limana kadar olan düz alanın sazlık ve bataklık olduğu görülmektedir. (1838) Samsun Haritası'nda ise kalenin kuzeyinde kale altı yerleşimlerin devamındaki bahçe alanları ile liman arasında kalan alan sazlık ve bataklık olarak gösterilmiştir. 1834 tarihli haritada kale altındaki yerleşimin bittiği yer ile liman arası, 1838 tarihli haritada ise kale altındaki yerleşimlerin devamındaki bahçelerden sonra limana kadar sazlık ve bataklık alan olarak ifade edilmiştir. Bu durum Hazinedarzâde

Abdullah Paşa'nın mutasarrıf olduğu dönemde, 1834-1838 yılları arasında yerleşim alanının devamında sazlık ve bataklık alanın bir kısmının kurutularak bahçeye dönüştürüldüğünü akla getirmektedir (Şekil 53). Ancak yazılı belgelerden bataklıkların ilk kez Tanzimat teftiş memuru Ali Rıza Paşa zamanında kurutulmaya başlandığı belirlenmiştir.

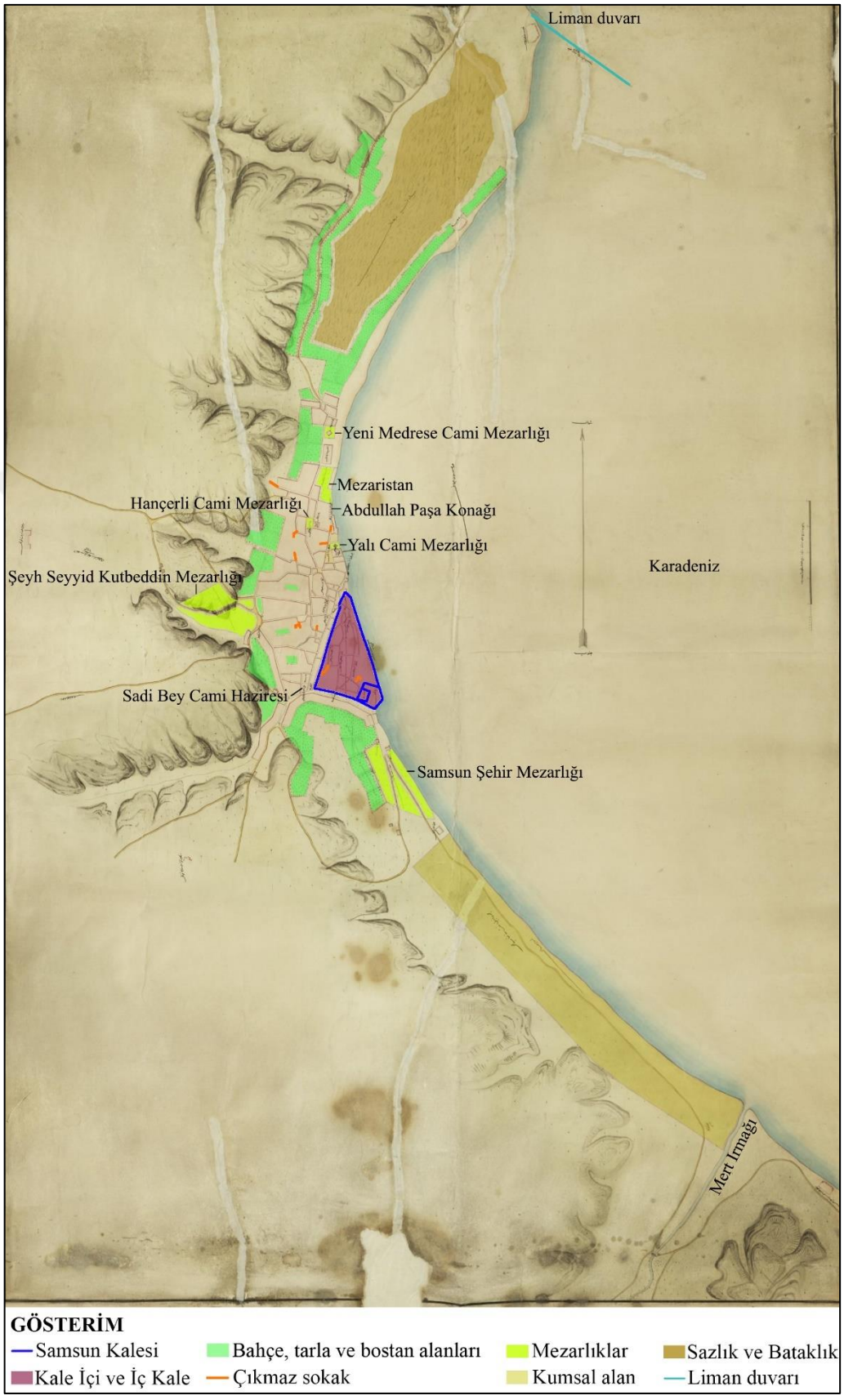

Şekil 53. (1834) Karadeniz, Türkiye, Sinop, Ak-Liman, Gerze ve Samsun ve (1838) Samsun Haritası'nda sazlık ve bataklık alanın değişimi, a- (UWM arşivi; işlenerek); b- (UChicago arşivi; işlenerek)

İngiliz gezgin Ainsworth, 1838 yılında geldiği Samsun şehri için seyahatnamesinde nehirlerden kaynaklanan hastalıkların düzensiz bir yaygınlık içinde olduğunu söyleyerek şehirde yer alan bataklıkların hastalıklara neden olduğunu ifade etmektedir. Şehirde 1920'lere kadar bataklığın kurutulması için uğraşılmış ve bataklıklar şehirde her daim güncel bir sorun olarak arşiv belgelerinde ve modern araştırmalarda yer almıştır.

Şehrin fiziksel dönüşümdeki belirleyici olan dinamiklerden biri de kumsal alanlardır. Kumsal alanların nerede olduğuna dair ilk yazılı belge, İngiliz konsolos vekili R. W. Stevens'in şehrin doğusunun alçak ve kumsallarla çevrili olduğunu ifade ettiği 1837 yılına

ait raporudur (Çağlayan, 2012). İlk görsel belgeye ise ‘(1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon)’ adlı haritadan ulaşılmıştır. Buna göre kumsal alan kale altında, deniz kenarında, kalenin güneydoğusundaki Şehir Mezarlığı’nın devamından Mert Irmağı’na kadar olan alanda yer almaktadır (Şekil 54).

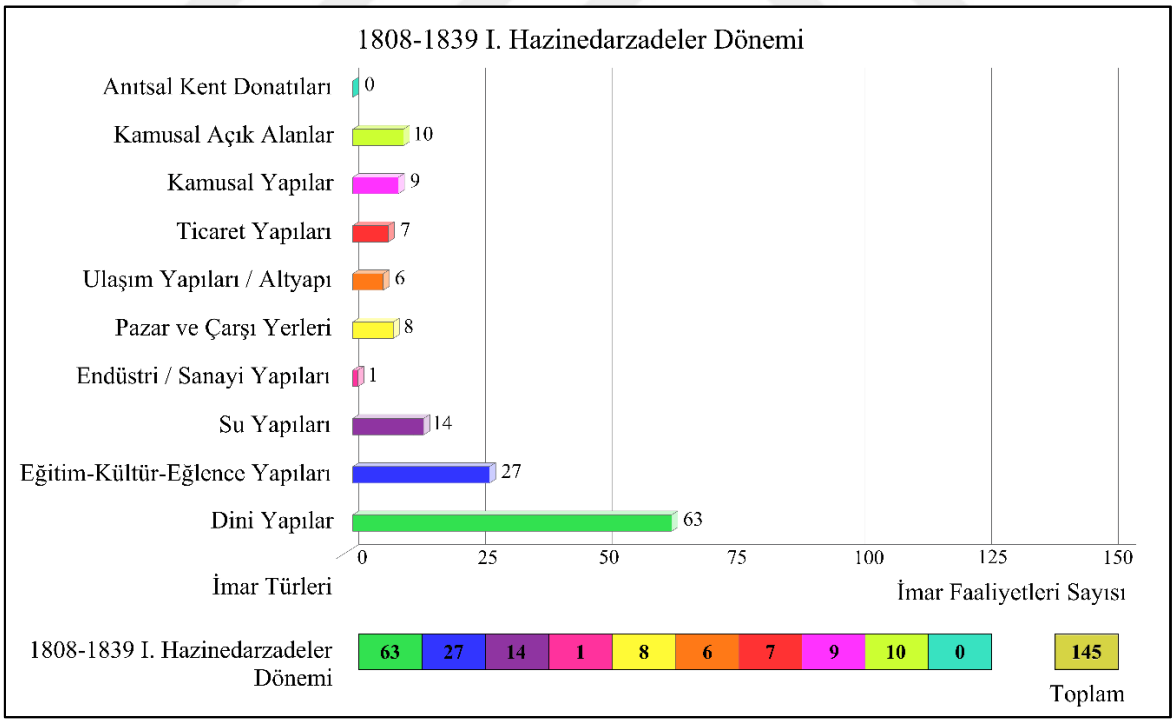

Şekil 54. (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon)'nda çıkmaz sokaklar, yeşil alanlar ile sazlık, bataklık ve kumsal alanlar (BOA, PLK.p., 810; işlenerek)

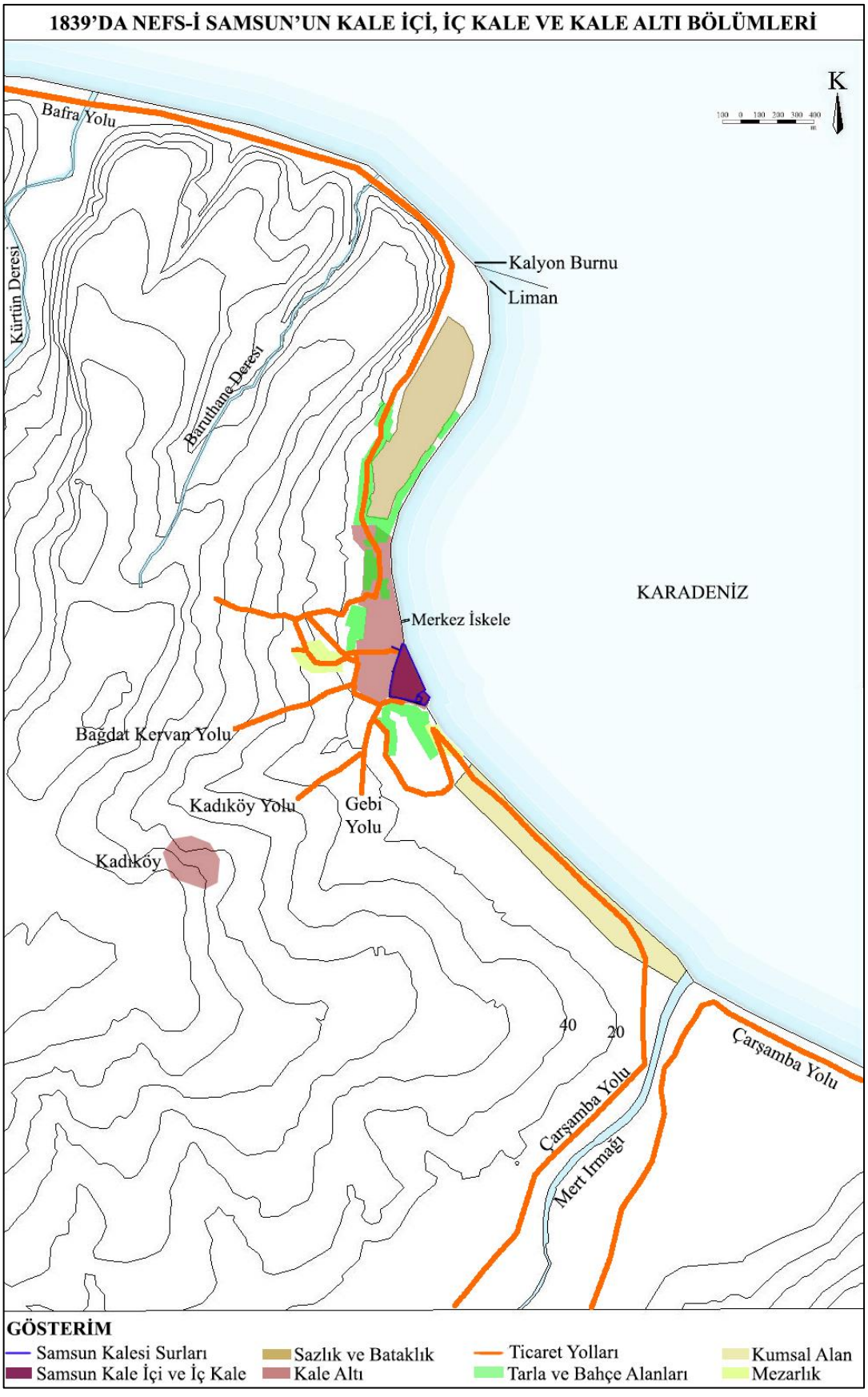
- İmar Faaliyetleri:

Elde edilen bilgilere göre, 1839 yılına gelindiğinde Nefs-i Samsun, Selçuklulardan kalma kalesi ve kalenin kuzey, batı ve güneybatı yönündeki yakın çevresinden ibarettir. Nefs-i Samsun, bu dönemde iç kale, kale içi ve kale dışı (kale altı/taht-el kale) olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Bir başka deyişle, Canik bölgesinin merkez kazası Nefs-i Samsun, Karadeniz'in kıyısında bataklık üzerinde kurulan kale şehir (kapalı kent modeli) ile etrafındaki nüfusu az mahallelerden (Hançerli, Pazar, Said Bey, Cami-i Kebir, Hacı Hatun, Meğde, İç Kale ve Samsun Mahalleleri) oluşan bir taşra şehridir. Zaman içinde şehir merkezine dâhil olacak olan gayrimüslimlerin yerleşim yeri olan Kadıköy'de bu dönemde dikkati çeken bir başka yerleşimdir (Şekil 56).

Birincil ve ikincil kaynaklara göre, şehirde 145 adet yapı tespit edilmiştir. İmar faaliyetlerinin 63'ü dini yapı, 27'si eğitim-kültür-eğlence yapısı, 14'ü su yapısı, 1'i endüstri/sanayi yapısı, 8'i pazar ve çarşı yeri, 6'sı ulaşım yapısı/altyapı tesisi, 7'si ticaret yapısı, 9'u kamusal yapı, 10'u ise kamusal açık alandır. Bu dönemde Anıtsal kent donatısı inşa edilmemiştir (Şekil 55).

Şekil 55. 1808-1839 I. Hazinedarzadeler Dönemi sonunda Nefs-i Samsun'daki imar türlerinin sayısal dağılım grafiği

Şekil 56. 1839'da Nefs-i Samsun'un kale içi, iç kale ve kale altı bölümlerine ait sınırlar

➢ Dini Yapılar:

Elde edilen verilere göre, Nefs-i Samsun'un 1839 yılında fiziksel yapısında toplam 63 adet dini yapı tespit edilmiştir. Dini yapıların 21'i cami, 16'sı mescit, 1'i muvakkithane, 5'i türbe, 19'u tekke/zaviye ve 1'i kilisedir. Bu yapılar, Tablo 14'te yapım yıllarına göre sıralanmıştır. Tablo 14'te, birincil ve ikincil kaynaklardan tespit edilen ancak yeri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmemiş birçok tekke, zaviye, cami ve mescit de yer almaktadır.

Tablo 14. 1839'da Nefs-i Samsun'da yer alan dini yapılar

1839'da Nefs-i Samsun'da Yer Alan Dini Yapılar			
No.	**Dini Yapılar**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
1	Kılıç Dede Türbesi Kılınç Dede Türbesi	12. yüzyıl / Selçuklu Dönemi	Mert Irmağı yakını
2	Hızır Bey Camii	14. yüzyıl / Candaroğulları Dönemi	Cami-i Kebir Mah.
3	Kale Kapısı Mescidi / Camii Kale Camii Kuyumcular Camii İç Kale Camii Kale İçi Camii	1323	Mekde Mah.
4	Şeyh Seyyid Kudbettin Türbesi	15. yüzyıl	Şeyh Seyyid Kutbeddin Mezarlığı'nda
5	Şeyh Seyyid Kudbettin Zaviyesi Şeyh Seyyid Kudbettin Tekkesi	15. yüzyıl	Şeyh Seyyid Kutbeddin Türbesi bitişiğinde
6	Şeyh Seyyid Kudbettin Camii	15. yüzyıl	Şeyh Seyyid Kutbeddin Mezarlığı'nda
7	İsa Baba Tekkesi	-Bilinmiyor-	Bafra yolu üzerinde yüksek bir mevkide
8	İsa (Ese) Baba Türbesi Kırklar Türbesi	15. yüzyıl	Bafra yolu üzerinde yüksek bir mevkide
9	İsa Baba Camii	15. yüzyıl / Osmanlı Dönemi	Bafra yolu üzerinde yüksek bir mevkide
10	Sadi Bey Camii Hacılar Camii Yeni Camii Sa'id Beğ Cami-i Şerif	1485 öncesi	Sadi Bey Mah. Dörtyol Kavşağı
11	Said Beğ Türbesi Sadi Bey Türbesi Said Bey Türbesi	-Bilinmiyor-	Sadi Bey Mah. Dörtyol Kavşağı
12	Sadi Tekkesi	-Bilinmiyor-	Sadi Bey Mah. Dörtyol Kavşağı
13	Yalı Camii Hoca Hayreddin Camii Buğday Pazarı Camii	1485 veya 1312	Hançerli Mah. Buğday Pazarı Un İskelesi civarı
14	Yalı Cami-i Şerifi Zaviyesi (Hoca Hayreddin Cami Zaviyesi)	-Bilinmiyor-	Hançerli Mah. Yalı Camii yanında
15	Şeyh Hamza Tekkesi Şeyh Hamza Zaviyesi	-Bilinmiyor-	Hançerli Mah. Yalı Camii yanında

Tablo 14'ün devamı

16	Hızır Paşa Zaviyesi	1520 öncesi	Cami-i Kebir Mah.
17	Ahi Evran Zaviyesi	1520 öncesi	Pazar Mah.
18	Samsun Mevlevihane Zaviyesi (Zayiye-i Mevlevîhâne)	16. yüzyıl	Şehir Mezarlığı'nın güneyinde
19	İsa Baba Zaviyesi	1576 öncesi	İsa Baba Türbesi yanında
20	Ahi Ali Zaviyesi	1576 öncesi	-Bilinmiyor-
21	Ahi Elekçi Zaviyesi	1576 öncesi	-Bilinmiyor-
22	Hacı Hatun Cami-i Şerifi Hace Hâtûn Camii Hoca Hatun Camii	1642 veya 1702 / Osmanlı Dönemi	Hâce Hâtûn Mah. Gaziler Meydanı karşısı
23	Samsun Kilisesi I	1661	Bağdat ve Kadıköy yolu yakınlarında
24	Hazinederzade Süleyman Paşa Camii Medrese Cami-i Şerifi Yeni Camii Belediye Medrese Camii	1820	Pazar Mah. Suk-i Sultani'de
25	Çarşu Cami-i Şerifi	1839 öncesi	-Bilinmiyor-
26	Cami-i Şerif I	1839 öncesi	Orta Çarşı'da
27	Cami-i Şerif II	1839 öncesi	Pazar Mah. Büyük Hamam yakınında
28	Cami-i Şerif III	1839 öncesi	Hançerli Mah. Hasan Efendi Medresesi dâhilinde
29	Hızırban Cami-i Şerifi	1839 öncesi	Mekde Mah.
30	Kurşunlu Camii Molla Fahreddin Camii	1810	Şeyh Seyyid Kutbiddin Mezarlığı karşısı
31	Kurşunlu Zaviyesi Molla Fahreddin Zaviyesi Kurşunlu Tekkesi Molla Fahreddin Tekkesi	1810	Kurşunlu Camii bitişiğinde-Yukarı Kale kapısında
32	Mekde (Meğde) Kapısı Mescidi Mekde Mahallesi Mescidi	1485 öncesi	Mekde Mah.
33	Mescid-i Münif	1839 öncesi	İç Kale yakınında
34	Mabed-i Münife Mescidi	1839 öncesi	Orta Çarşı'da
35	Pazar Kapısı Mescidi	1485 öncesi	Pazar Mah.
36	Hamza Mescidi	1485 öncesi	Pazar Mah.
37	Hasbey Mescidi	1485 öncesi	Hasbey Mah.
38	Yenice Kirişçi Mescidi	1485 öncesi	Yenice Kirişçi Mah.
39	Debbağlar Mescidi	1485 öncesi	Debbağan Mah.
40	Şeyh Hamza Türbesi	1642 de var	Kasaba merkezinde Şeyh Hamza Camii yanında
41	Şeyh Hamza Camii	1642 de var	Kasaba merkezinde Pazar Camii kuzeybatısında
42	Aslıhan Mescidi	1642'den sonra	-Bilinmiyor-
43	Hacılar Mahallesi Mescidi	1642'den sonra	Hacılar Mah.
44	Köhne Mescit	1642'den sonra	Cami-i Köhne Mah.
45	Mehmed Kuşçu Mescidi	1642'den sonra	-Bilinmiyor-
46	Zar Camii	1820	-Bilinmiyor-

Tablo 14'ün devamı

47	Islahat Mescidi	1642'den sonra	Merd Irmağı civarında
48	Fethiye Camii	1642'den sonra	Samsun çarşısı
49	Ali Paşa Mescidi	1642'den sonra	-Bilinmiyor-
50	Rufai Tekkesi Rufahi Dergâhı	1838 öncesi	Musallâ Mevki Mevlevihane yanında
51	Şeyh Evren Tekkesi	19. yüzyıl	-Bilinmiyor-
52	Evci Baba Tekkesi	19. yüzyıl	-Bilinmiyor-
53	Şeyh Unca Tekkesi	19. yüzyıl	-Bilinmiyor-
54	Taceddin Tekkesi	19. yüzyıl	-Bilinmiyor-
55	Nakşibendiye Tarikatı Tekkesi	19. yüzyıl	-Bilinmiyor-
56	Şazeliye Tarikatı Tekkesi	19. yüzyıl	-Bilinmiyor-
57	Yeni Medre (?) Cami-i Şerifi Yeni Medrese Camii	1809'da var	Şehir merkezinin kuzey yerleşiminin kenarında deniz kenarında
58	Siyavuş Ağa Cami-i Şerifi	1802'de var	Samsun Kal'a derununda (Kale içinde)
59	Pazar Camii Bezzaz Cami-i Şerifi	1813	Pazar Mah.
60	Hacı Halil Mescidi	1832	İç Kale Mah.
61	Hançerli Camii	1836	Hançerli Mah.
62	Abdullah Paşa Mescidi	1836	Hançerli Mah.
63	Büyük Cami Muvakkithanesi	1830-1856 arası	Cami-i Kebir Mah. Büyük Cami avlusunda
NOT: Gri dolgulu yapıların yerleri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmemiştir.			

Tablo 15. Nefs-i Samsun'da 1839'da yer alan dini yapıların imar türlerindeki dağılımı

Nefs-i Samsun'da 1839'da Yer Alan Dini Yapıların İmar Türlerindeki Dağılımı							
İmar Faaliyeti / Türleri	**Cami**	**Mescit**	**Muvakkithane**	**Türbe**	**Tekke / Zaviye**	**Kilise**	**Toplam Dini Yapılar**
Adet	21	16	1	5	19	1	**63**

Bu dönemde şehirde 21 adet cami tespit edilmiştir (Tablo 15). Camiler çoğunlukla kale içindeki mahallelerde ve kale altındaki Hançerli Mahallesi ve Pazar Mahallesi'nde yer almıştır. Kale içindeki camiler şunlardır: Bilinen en eski cami, Cami-i Kebir Mahallesi'nde denize yakın sur tarafında, 14. yüzyılın başlarında ahşaptan inşa edilmiş Hızır Bey Camii'dir. Büyük Cami/Cami-i Kebir olarak da bilinmektedir (Köse, 2014a; Okudan. 2013). Mekde Mahallesi'nde kalenin Mekde kapısının olduğu yerde, kitabesine göre 1323 yılında İlhanlılar zamanında Kale İçi Camii inşa edilmiş, Kale Kapısı Camii olarak da anılmaktadır (Tüfekçioğlu & Boran, 2004; Okudan, 2013). Hacı Hatun Mahallesi'nde kare planlı tek kubbeli inşa edilen Hacı Hatun Camii'nin literatüre göre inşa tarihi farklılık göstermekte,

kimi kaynakta 1642 kimi kaynakta ise 1702 yılı verilmiştir (Buğdaycıoğlu & Kaynar, 1968; Köse, 2014a; Okudan, 2013). M 1785-1839 yıllarını kapsayan 1755 No.lu S.Ş.S.'ne göre Mekde Mahallesi'nde Hızırban Cami-i Şerif ve 1802 yılında Samsun Kalesi içerisinde Sivayuş Ağa Camii tespit edilmiştir (Beşirli, 1993).

Kale altında yerleşimlerin olduğu bölgedeki camiler şunlardır: 1485 yılından önce Said Bey Mahallesi'nde, Bağdat yolu üzerinde Said Bey Camii inşa edilmiştir (Köse, 2014a). M 1785-1839 yıllarını kapsayan 1755 No.lu S.Ş.S.'nde Çarşu Cami-i Şerif tespit edilmiş ve sicile göre Hazinedarzâde Süleyman Paşa tarafından yeniden inşa edilmiştir. Ayrıca aynı sicilde, Orta Çarşı'da Cami-i Şerif I,[70] Pazar Mahallesi'nde Cami-i Şerif II ve Hançerli Mahallesi'nde Hasan Efendi Medresesi dâhilinde Cam-i Şerif III yapısı tespit edilmiştir. Hançerli Mahallesi'nde Yalı Camii ya da Hoca Hayrettin Camii olarak adlandırılan yapı inşa edilmiştir. Caminin inşa tarihi literatürde farklılık göstermekte; kimi kaynakta 1485, kimi kaynakta ise 1312 yılı verilmiştir (Samsun Valiliği, 2010; Kayıkçı, 2000; Terzi, 1990). Pazar Mahallesi'ndeki Pazar Camii yakınlarında 1642 yılından beri Şeyh Hamza Camii bulunmaktadır (Köse, 2014a; Serbestoğlu, 2014b). Pazar Mahallesi'nde, 15. yüzyılda inşa edilen Pazar Camii, 1809-1813 tarihleri arasında yeniden inşa edilmiştir (Bayraktar, 2005; Okudan, 2013). Pazar Mahallesi'nde yer alan Süleyman Paşa Vakfı'na kayıtlı Hazinedarzâde Süleyman Paşa Camisi, ilk yapıldığında mescit iken 1820 yılında padişahın emri ile camiye dönüştürülmüştür (Yavru, 2021).

M 1785-1839 yıllarını kapsayan 1755 No.lu S.Ş.S.'ne ve (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon) haritasına göre 1809 yılında Hançerli Mahallesi'nin kuzey tarafında, deniz kenarında Yeni Medrese Camii yer almaktadır (Beşirli, 1993). Hançerli Mahallesi'ndeki Hançerli Camii'nin ne zaman inşa edildiği bilinmemekle birlikte Hazinedarzâde Abdullah Paşa'nın mutasarrıflığı zamanında 1836 yılında yeniden inşa edilmiştir (Bayraktar, 2005). 1810'lu yıllarda kare planlı ve merkezi tek kubbe olarak inşa edilen Kurşunlu Camii, Şeyh Seyyid Kutbeddin Mezarlığı'nın doğu tarafında bulunmaktadır. Molla Fahreddin Camii olarak da bilinmektedir (Kayıkçı, 2000; Bayraktar, 2016). 1642 yılında beri Samsun çarşısında Fethiye Camii yer almaktadır. Caminin yeri tam olarak tespit edilememiştir (Serbestoğlu, 2019; Köse, 2014a). Şehrin batısında yer alan Şeyh Seyyid Kutbeddin Mezarlığı'nın içinde, 15. yüzyılda Şeyh Seyyid Kutbeddin Camii inşa edilmiştir (Torun, 1965).

[70] Literatürde Cami-i Şerif olarak aynı şekilde adlandırılan farklı bölgelerdeki camiler için karışıklık olmaması adına bu tez çalışmasında inşa yıllarına göre yanlarına roma sayıları eklenmiştir.

Kale altının dışında yer alan camiler şunlardır: 15. yüzyılda şehrin kuzeyinde, Bafra yolu üzerinde eski kilise kalıntılarının olduğu yerde İsa Baba Camii (Köse, 2014a; Okudan, 2013) ve şehrin güneyindeki Mert Irmağı yakınında 1642 yılından önce Zar Mescidi inşa edilmiştir. Mescit, 1820 yılında camiye dönüştürülmüştür (Köse, 2014a).

Bu dönemde tespit edilen 16 adet mescit hem kale içinde hem kale altında hem de şehrin dışında yer almıştır (Tablo 15). Kale içinde yer alan mescitler şunlardır: 1485 yılından önce Mekde Mahallesi'nde, Mekde kapısı yakınında minaresiz Mekde Kapısı Mescidi inşa edilmiştir (Köse, 2014a; Okudan, 2013; Vadala, 2016). M 1785-1839 yıllarını kapsayan 1755 No.lu S.Ş.S.'nde iç kale yakınlarında Mescid-i Münif tespit edilmiştir (Beşirli, 1993). 1642'den sonra kale içinde inşa edilen Hacı Halil Mescidi (Köse, 2014a) de 1832 yılında yeniden inşa edilmiştir (Yavru, 2021).

Kale altında yerleşimlerin olduğu bölgedeki mescitler şunlardır: M 1785-1839 yıllarını kapsayan, 1755 No.lu S.Ş.S.'nde Orta Çarşı'da Mabed-i Münide Mescidi tespit edilmiştir (Beşirli, 1993). 1485 yılından önce Pazar Mahallesi'nde Pazar Kapısı Mescidi ve Hamza Mescidi inşa edilmiştir (Okudan, 2013; Köse, 2014a). Hançerli Mahallesi'nde 1836 yılında Abdullah Paşa Mescidi inşa edilmiştir (Okudan, 2013).

Kale altının dışında yer alan mescitler şunlardır: 1642 yılından sonra Mert Irmağı'nın yakınında Islahat Mescidi inşa edilmiştir (Köse, 2014a).

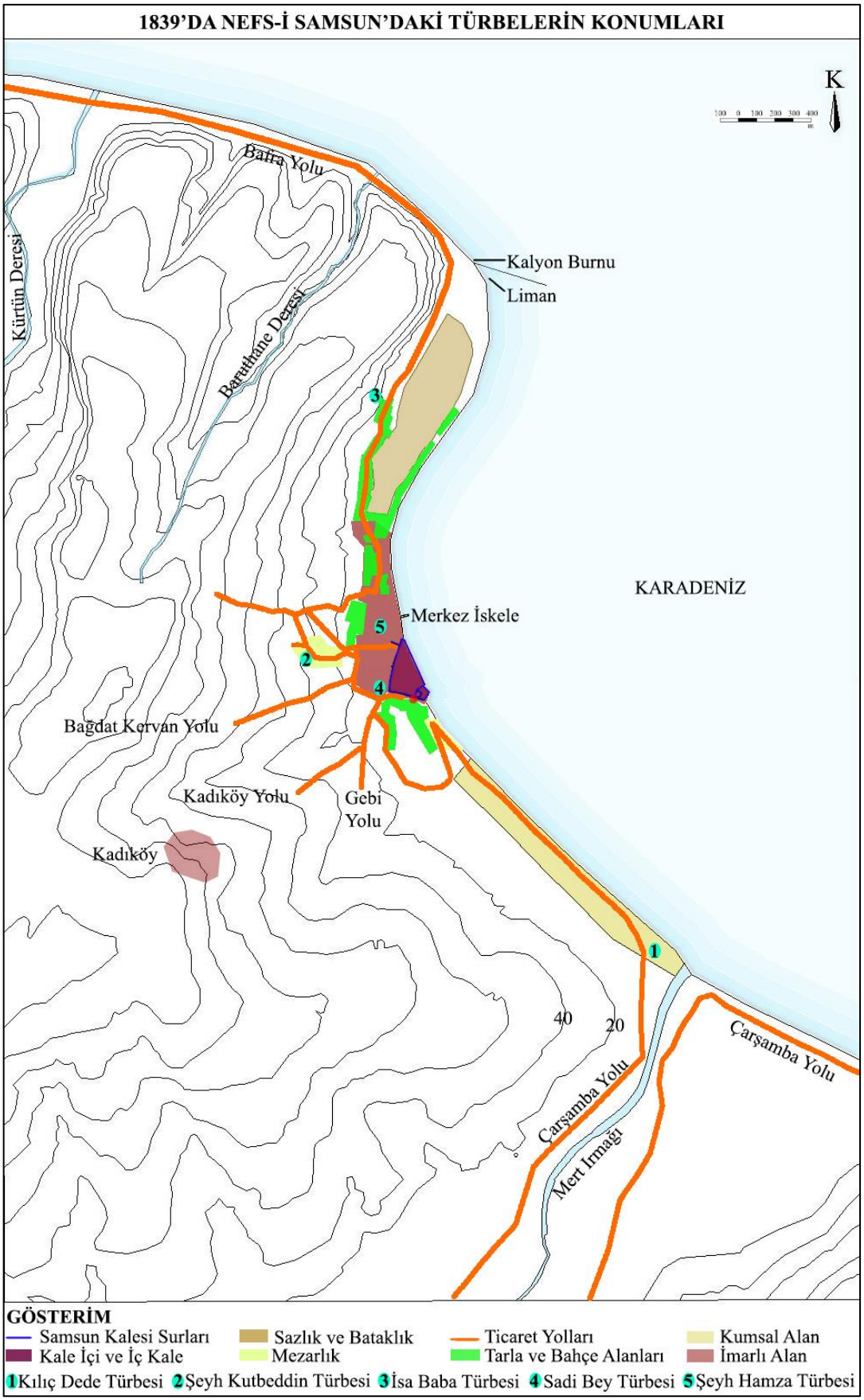
Yeri bilinmeyen mescitler şunlardır: 1485 yılından önce şehirde Hasbey Mescidi, Yenice Kirişçi Mescidi ve Debbağlar Mescidi yer almaktadır (Okudan, 2013; Köse, 2014a). 1642 yılından sonra ise şehirde Aslıhan Mescidi, Hacılar Mahallesi Mescidi, Köhne Mescit, Mehmed Kuşçu Mescidi, Ali Paşa Mescidi bulunmaktadır (Köse, 2014a).

Bu dönemde 1 adet muvakkithane yapısı tespit edilmiştir (Tablo 15). 1830 yılında sonra Kale içinde yer alan Cami-i Kebir Mahallesi'ndeki Büyük Cami'nin avlusunda tek katlı muvakkithane yapısı tespit edilmiştir (Bayraktar, 2016; Okuyan, 2020b).

Bu dönemde şehirde 5 adet türbe tespit edilmiştir (Tablo 15). Türbeler ya kale altındaki yerleşim yerlerinde ya da yerleşimlerin olmadığı ama şehre yakın bölgelerde inşa edilmiştir. Yerleşimlerin olmadığı yerlerdeki türbeler şunlardır: 12. yüzyılda inşa edilen Mert Irmağı yakınındaki Kılıç Dede Türbesi ve 15. yüzyılda inşa edilen şehrin kuzeyinde, Bafra yolu üzerindeki İsa Baba Türbesi'dir (Köse, 2014b).[71] Kalenin batısındaki Şeyh Seyyid Kutbettin

[71] Kılıç Dede ve İsa Baba adlı kişiler Samsun'da İslam dinini yaymak amacıyla gelmiştir. Bkz.: Köse, O. (2014b). Samsun'da Mezarlıklar, Tekkeler ve Türbeler (1923-1950). O. Köse (Ed.), Gelenekten Moderniteye Samsun (1923-1950) içinde (s. 301-329). Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları, s. 307-322.

Mezarlığı içinde 15. yüzyılda Şeyh Kutbeddin Türbesi inşa edilmiştir (Samsun Valiliği, 2010). Kale altındaki Pazar Mahallesi'nde ise ne zaman inşa edildiği bilinmeyen Sadi Beğ Türbesi ve Şeyh Hamza Türbesi tespit edilmiştir (Köse, 2014a; Serbestoğlu, 2014a). Şeyh Hamza Türbesi'nin tahmini konumu günümüzde Pazar Mahallesi'nde yer alan Şeyh Hamza Sokak aracılığı ile belirlenmiştir (Şekil 57). Bu türbeler etrafında oluşan cami, medrese, hamam gibi yapılarla zaman içinde birleşerek bir külliye oluşturmuştur.

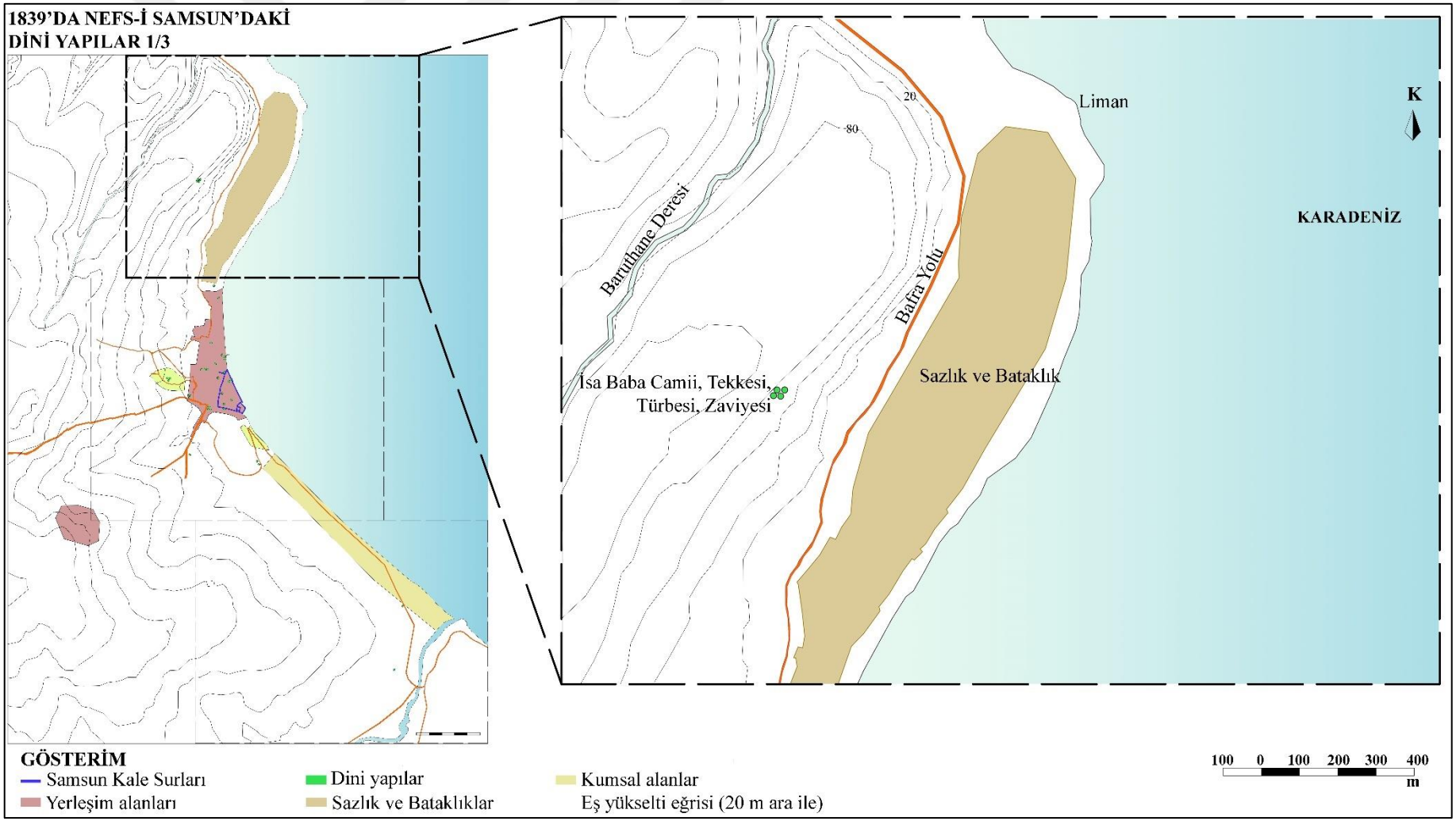

Şekil 57. 1839'da Nefs-i Samsun'daki türbelerin konumları

Samsun, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan da önce Müslümanların yaşadığı bir yer olduğu için, buraya önceden gelen veya yerleşenler sosyal yaşamlarını icra ettikleri tekke ve zaviyeler açmıştır (Köse, 2014b). Kendi ideolojileri çerçevesinde farklı inançlara sahip olan tekke ve zaviyeler şehirde kale altında bulunmaktadır (Tekeli, 2011b). Şehirde bu dönemde tespit edilen 63 adet dini yapının yaklaşık %30'unu (19 adet) tekke ve zaviyeler oluşturmaktadır (Köse, 2014b). 1485 yılından önce şehrin batısındaki Şeyh Seyyid Kutbeddin Mezarlığı'nda Şeyh Seyyid Kutbeddin Zaviyesi inşa edilmiştir (Bayraktar, 2016). Şehrin kuzeyinde, Bafra yolu üzerinde İsa Baba Tekkesi; Sadi Bey Mahallesi'nde, Sadi Bey Camii yakınında Sadi Bey Tekkesi; Hançerli Mahallesi'nde, Yalı Camii yanında Yalı Cami-i Şerifi Zaviyesi ile Şeyh Hamza Zaviyesi yer almaktadır. 1520 yılından önce ise Cami-i Kebir Mahallesi'nde Hızır Paşa Camii yanında Hızır Paşa Zaviyesi ve Pazar Mahallesi'nde Ahi Evran Zaviyesi inşa edilmiştir (Köse, 2014b; Atabey, 2014). 1520-1576 yılları arasında Şehir Mezarlığı'nın güneyinde, Çarşamba yolu üzerinde Karadeniz sahil şeridindeki ilk ve tek zaviye niteliğindeki Mevlevihane yapısı inşa edilmiştir (Serbestoğlu, 2014a; Toprak, 2010). Mevlevihane'nin inşa tarihi hakkında iki farklı görüş bulunmaktadır. Köse (2014b) Mevlevihane'nin ilk açılış tarihlerinin 14. yy.ın ilk yarılarına kadar indiğini ifade ederken (Köse, 2014b), Serbestoğlu (2014a) ise 1520-1576 arasında inşa edildiğini belirtmiştir (Serbestoğlu, 2014a).

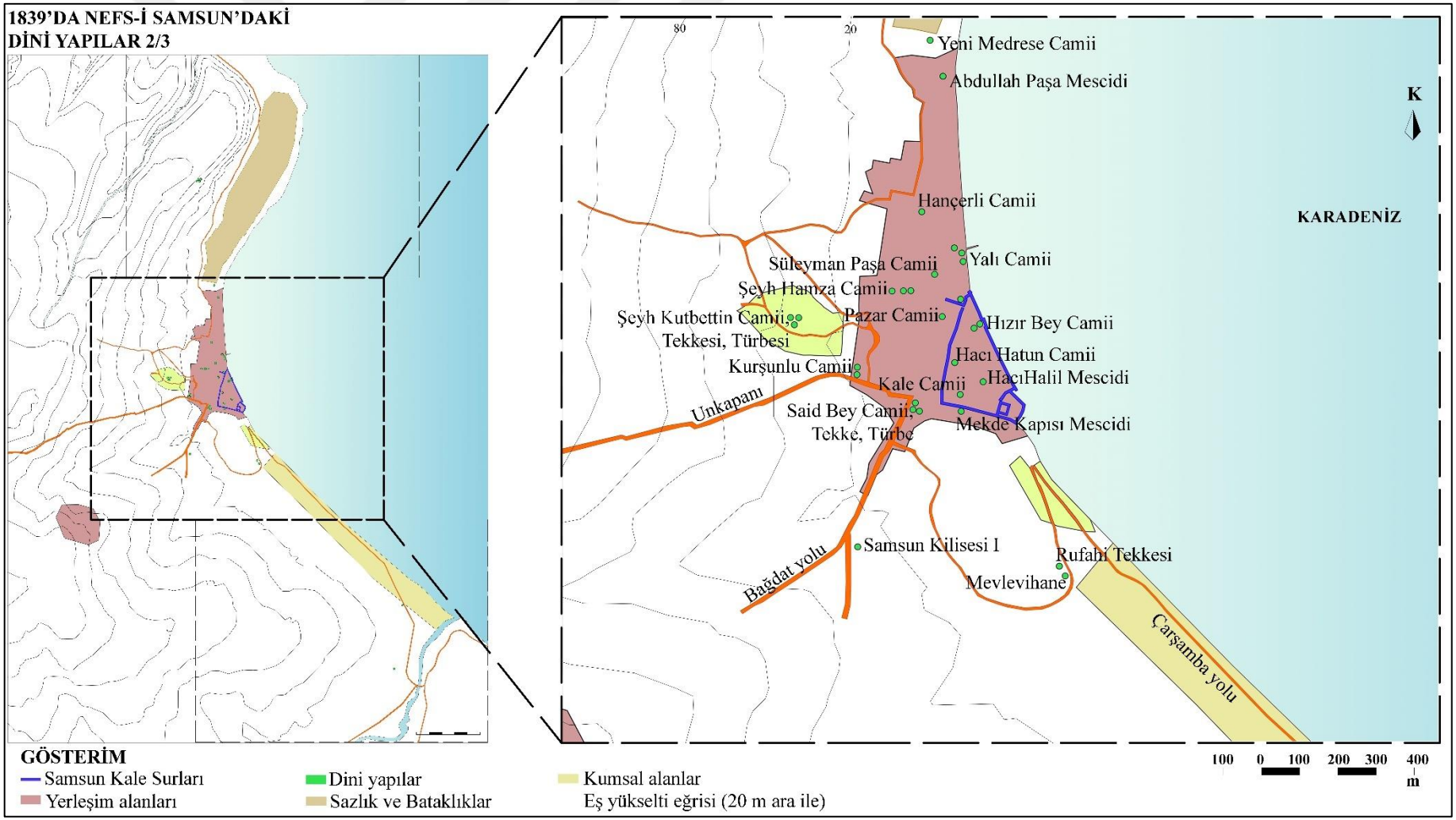
1576 yılından önce şehirde, İsa Baba Türbesi yanında İsa Baba Zaviyesi ve yeri belirlenemeyen Ahi Ali Zaviyesi ve Ahi Elekçi Zaviyesi yer almıştır (Toprak, 2010). 1810 yılında Kurşunlu Camii bitişiğinde, 1820 yılında Kurşunlu Zaviyesi yer almıştır (Bayraktar, 2016). 1838 yılından önce Mevlevihane'nin yanında Rufai Tekkesi bulunmaktadır. 19. yy.da şehirde yerleri belirlenememiş Şeyh Evren Tekkesi, Avcı Baba Tekkesi, Şeyh Unca Tekkesi, Taceddin Tekkesi, Nakşibendiye Tarikatı Tekkesi ve Şazeliye Tarikatı Tekkesi yer almaktadır (Köse, 2014b).

Bu dönemde şehirde 1 adet kilise tespit edilmiştir. Bu kilise, kale altında yerleşim yerlerinin bittiği yerde, Bağdat ve Kadıköy yolu yakınında, 1661 yılında ahşaptan inşa edilen (Sarısakal, 2008) 'Samsun Kilisesi I' adlı yapıdır.

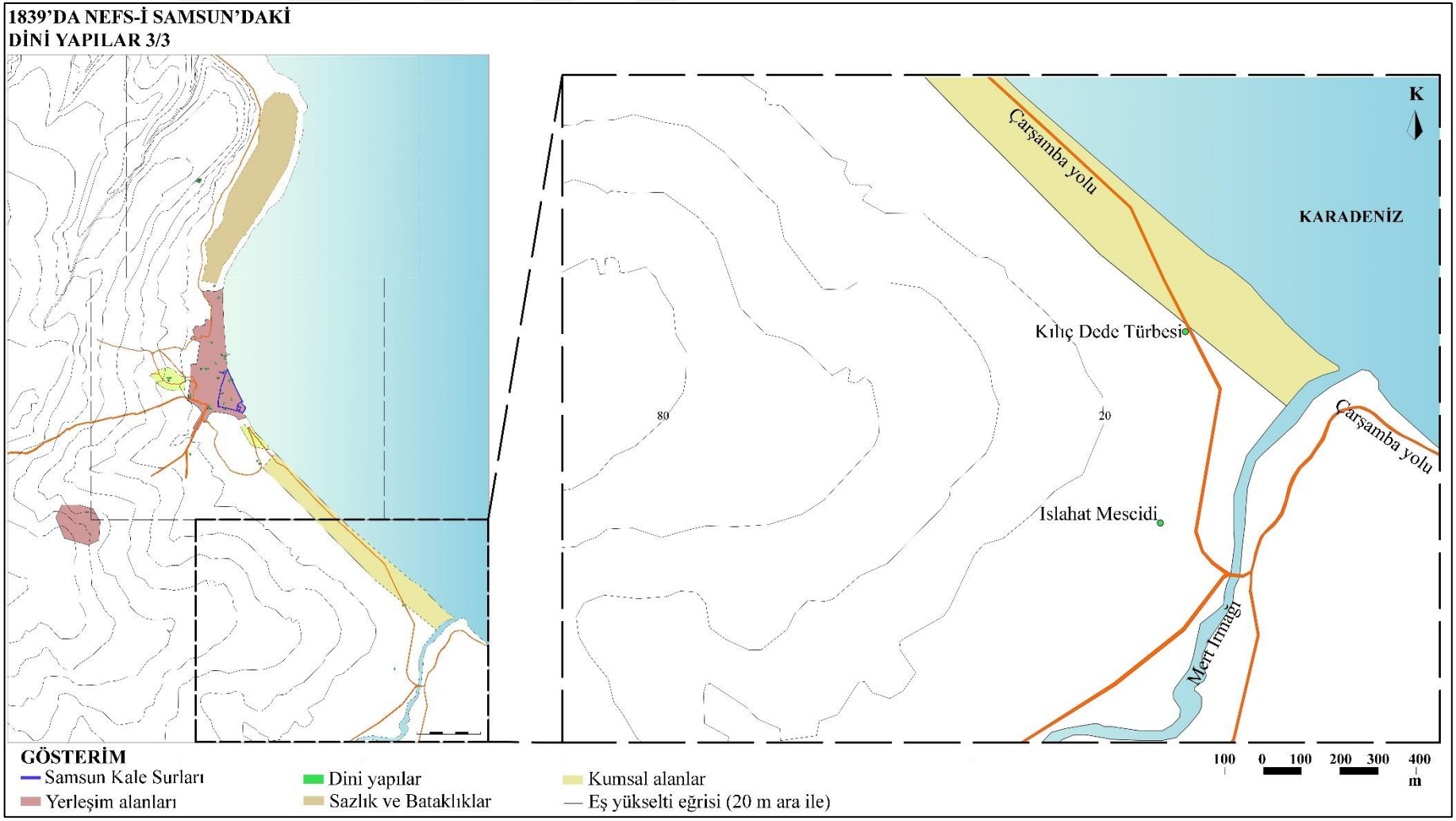
1839 yılında Nefs-i Samsun'da bulunan dini yapılar, Şekil 58, Şekil 59 ve Şekil 60'ta gösterilmiştir.

Şekil 58. 1839'da Nefs-i Samsun'daki dini yapılar (1_3)

Şekil 59. 1839'da Nefs-i Samsun'daki dini yapılar (2_3)

Şekil 60. 1839'da Nefs-i Samsun'daki dini yapılar (3_3)

➢ Eğitim-Kültür-Eğlence Yapıları:

Elde edilen verilere göre, Nefs-i Samsun'un 1839 yılındaki fiziksel sınırları içinde toplam 27 adet eğitim-kültür-eğlence yapısı tespit edilmiştir. Eğitim-kültür-eğlence yapıların 10'u mektep, 15'i medrese, 2'si kütüphanedir. Bu yapılar, Tablo 16'da yapım yıllarına göre sıralanmıştır. Tablo 16'da birincil ve ikincil kaynaklarda tespit edilen, ancak yeri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmeyen yapılar da yer almaktadır.

Tablo 16. 1839'da Nefs-i Samsun'da yer alan eğitim-kültür-eğlence yapıları

1839'da Nefs-i Samsun'da Yer Alan Eğitim-Kültür-Eğlence Yapıları			
No.	**Eğitim-Kültür-Eğlence Yapıları**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
1	Şeyh Seyyid Kudbettin Medresesi	15. yüzyıl	Şeyh Seyyid Kudbettin Camii yanında
2	Sadi Bey Medresesi Said Beğ Medresesi Said Bey Medresesi	1504	Sadi Bey Mah. -Dörtyol Kavşağı - Bağdat yolu üzeri
3	Süleyman Paşa Medresesi	1813	Pazar Mah.
4	Hançerli Camii Medresesi	19. yüzyılın başında var	Hançerli Mah. Hançerli Camii yanında
5	Hasan Efendi Medresesi	1801'de var	Hançerli Mah. Cami-i Şerif III derununda
6	İbrahim Efendi Medresesi	1839 öncesi var	-Bilinmiyor-
7	Süleyman Ağa'nın Yeni Medresesi	1806'da var	Kadıköy, Zincirlikuyu Altında
8	Samsun Yeni Medrese	1805'te var	-Bilinmiyor-
9	Büyük Cami-i Şerif Medresesi	1811'de var	Cami-i Kebir/Büyük Cami yakınında
10	Haznedar Süleyman Paşa Mektebi I	1813'te var	Pazar Mah. Yukarı Kale kapısında bulunan Molla Fahreddin Zaviyesi mahallinde -Kurşunlu Camii yanında
11	Haznedar Süleyman Paşa Mektebi II	1813'te var	Samsun Kalesi
12	Haznedar Süleyman Paşa Mektebi III	1813'te var	Cami-i Kebir kurbunda
13	Haznedar Süleyman Paşa Kütüphanesi	1813'te var	Cami-i Kebir kurbunda
14	Haznedar Süleyman Paşa Mektebi IV	1813'te var	Pazar Mah. / Bazar Mah.
15	Medrese	1839'dan önce var	Hamam yakınında
16	Eski Medrese	1820'de var	-Bilinmiyor-
17	Medrese-i Münife	1823'te var	Pazar Mah.
18	Mekteb-i Münife	1823'te var	Samsun kal'ası derununda
19	Mektebhane	1839'dan önce var	Yukarı Kale Kapısı yakınında
20	Kale İçi Mektebi	1802'de var	Kale içinde
21	Osman Paşa Medresesi Haznedar Osman Paşa Medresesi	1821	Pazar Mah.
22	Abdullah Paşa Mektebi	1832	Cami-i Kebir Mah. Cami-i Kebir bitişiğinde

Tablo 16'nın devamı

23	Abdullah Paşa Medresesi	1836	Hançerli Mah. Abdullah Paşa Camii yanında
24	Abdullah Paşa Kütüphanesi	1836	Hançerli Mah. Abdullah Paşa Camii yanında
25	Ayşe Hanım Mektebi Said Bey Mahalle Mektebi	1833	Sadi Bey Mah.
26	Recep Efendi Medresesi	1838'de var	Hançerli Mah.
27	Aşağı Kale Mektebi	1830-1849 arasında var	Aşağı kale kapısında
NOT: Gri dolgulu yapıların yerleri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmemiştir.			

Tablo 17. Nefs-i Samsun'da 1839'da yer alan eğitim-kültür-eğlence yapılarının imar türlerindeki dağılımı

Nefs-i Samsun'da 1839'da Yer Alan Eğitim-Kültür-Eğlence Yapılarının İmar Türlerindeki Dağılımı				
İmar Faaliyeti / Türleri	**Mektep**	**Medrese**	**Kütüphane**	**Toplam Eğitim-Kültür-Eğlence Yapıları**
Adet	10	15	2	**27**

Kale içi ve kale altında yer almış eğitim-kültür-eğlence yapılarının yüzde 37'sini oluşturan mektepler 10 adettir (Tablo 17). Bu mekteplerin 3'ü kale altında, 5'i kale içinde yer almakta ve 2 tanesinin yeri tam olarak bilinmemektedir.

Kale altında yer alan mektepler, 1757/3 No.lu S.Ş.S.'nden elde edilen verilere göre Pazar Mahallesi'nde Hazinedarzâde Süleyman Paşa tarafından inşa edilen Haznedar Süleyman Paşa Mektebi I (Okudan, 2013; Beşirli, 2006) ve Haznedar Süleyman Paşa Mektebi IV (Kıran, 2014), Sadi Bey Mahallesi'nde Abdullah Paşa'nın kızı Ayşe Hanım tarafında inşa ettirilen Ayşe Hanım Mektebi'dir (Okudan, 2011; 2013).

Kale içinde yer alan mektepler şunlardır: Hazinedarzâde Süleyman Paşa tarafından inşa edilen Haznedar Süleyman Paşa Mektebi II (Bay, 2007) ve Cami-i Kebir Mahallesi'nde Haznedar Süleyman Paşa Mektebi III (Bay, 2007; Kıran, 2014), Cami Kebir'in bitişiğinde Hazinedarzâde Abdullah Paşa tarafından inşa ettirilen Abdullah Paşa Mektebi (Beşirli, 2006: Yavru, 2021), M 1785-1839 yıllarını kapsayan 1755 No.lu S.Ş.S.'nden Kale İçi Mektebi (Beşirli, 1993) ve M 1830-1849 yıllarını kapsayan 1756/2 No.lu S.Ş.S.'nden ise Aşağı Kale Mektebi'dir (Mangan, 2019).

Yeri bilinmeyen mektepler ise M 1785-1839 yıllarını kapsayan 1755 No.lu S.Ş.S.'nden Samsun Kalesi yakınlarında Mekteb-i Münife ve Yukarı Kale Kapısı (Pazar Kapısı) yakınında ise Mektebhane'dir (Beşirli, 1993).

Tespit edilen 27 adet eğitim-kültür-eğlence yapısının yaklaşık yüzde %56'sını oluşturan medreseler 15 adettir (Tablo 17). Bu medreselerin 10'u kale altında, 1'i kale içinde ve 4'ünün ise yeri tam olarak bilinmemektedir. Kale altındaki medreseler genellikle Hançerli ve Pazar mahallelerinde yoğunlaşmıştır. Pazar Mahallesi'nde, Taşhan yakınlarında bu dönem içinde Hazinedarzâde Süleyman Paşa tarafından inşa edilen Süleyman Paşa Medresesi, Süleyman Paşa'nın oğlu Osman Paşa tarafından Pazar Mahallesi'nde inşa ettirilen Osman Paşa Medresesi (Okudan, 2013; Yavru, 2021; Bay, 2007) ve M 1785-1839 yıllarını kapsayan 1755 No.lu S.Ş.S.'nden Medrese-i Münife (Beşirli, 1993) tespit edilmiştir. 1836 yılında Hançerli Mahallesi'nde, Hazinedarzâde Abdullah Paşa tarafından Bafra yolu üzerinde Abdullah Paşa Medresesi inşa edilmiştir (Okudan, 2013; Serbestoğlu, 2014a). Ayrıca bu mahallede Hançerli Camii yanında Hançerli Cami Medresesi (Bayraktar, 2005),[72] M 1738-1839 yıllarını kapsayan 1755 No.lu S.Ş.S.'nden Hasan Efendi Medresesi (Beşirli, 1993) ve M 1830-1849 yıllarını kapsayan 1756/2 No.lu S.Ş.S.'nden Recep Efendi Medresesi (Mangan, 2019) tespit edilmiştir. Kale altındaki Said Bey Mahallesi'nde Bağdat yolu üzerinde Sadi Beğ Medresesi, Şeyh Seyyid Kutbeddin Mezarlığı'ndaki caminin yanında Şeyh Seyyid Kutbeddin Medresesi (Köse, 2014a) ve Zincirli kuyu altında Süleyman Ağa'nın Yeni Medresesi (Beşirli, 1993)[73] bulunmaktadır.

Kale içinde, M 1738-1839 yıllarını kapsayan 1755 No.lu S.Ş.S.'nden Büyük Cami yakınında Büyük Cami Şerif Medresesi tespit edilmiştir (Beşirli, 1993). Yeri bilinmeyen medreseler ise M 1738-1839 yıllarını kapsayan 1755 No.lu S.Ş.S.'nde tespit edilmiş İbrahim Efendi Medresesi, Eski Medrese, haman yakınında yer alan Medrese (Beşirli, 1993) ve vakfiyelerden tespit edilen Samsun Yeni Medrese'dir (Okudan, 2013).

Eğitim-kültür-eğlence yapısının yaklaşık yüzde %7'sini oluşturan kütüphaneler ise 2 adettir (Tablo 17). Bunlar, 1810'larda Hazinedarzâde Süleyman Paşa tarafından Cami-i Kebir yakınındaki Haznedar Süleyman Paşa Mektebi III'e bitişik Hazinedarzâde Süleyman Paşa Kütüphanesi (Kıran, 2014; Bay, 2007) ve Hançerli Mahallesi'nin kuzeyinde, yerleşimlerin azaldığı bölgede Abdullah Paşa Medresesi yanında 1836 yılında inşa edilen Abdullah Paşa Kütüphanesi'dir. Abdullah Paşa Kütüphanesi, şehirde yeni bir çekim merkezi oluşturarak bölgedeki iskânı artırmıştır.

---

[72] Hançerli Cami Medresesi'nin 12 odası ve içinde kütüphanesi bulunmaktadır. Bkz.: Bayraktar, M. S. (2005). Samsun ve İlçelerinde Türk Mimari Eserleri. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum, s. 302.

[73] Zincirli kuyu Kadıköy'de bir mevkidir. Bkz.: 24.05.2023 tarihinde Baki Sarısakal (d. 1954) ile yapılan görüşme.

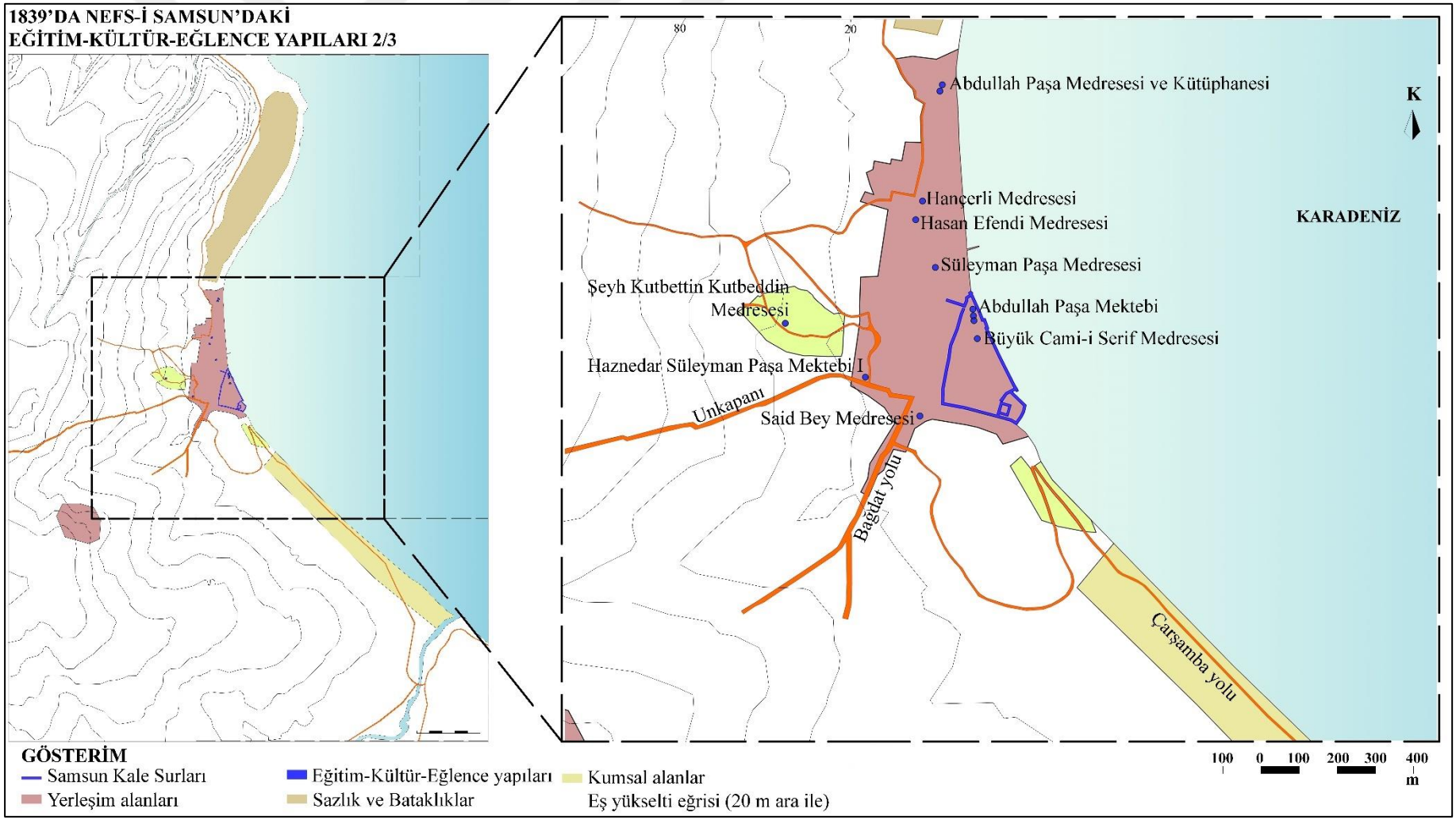
Dönem sonunda mektep yapısı olarak tespit edilen imar faaliyetleri dışında, konut olarak inşa edilip mektep olarak işlevlendirilen yapılar da bulunmaktadır. Pazar Mahallesi'nde yer alan Osman Paşa Sarayı, bu dönemde mektep yapısı olarak işlevlendirilmiştir (Beşirli, 1993). Ayrıca Pazar Mahallesi'nde Abdullah Paşa tarafından inşa edilen bir konut da sonradan mektep olarak kullanılmak üzere vakfedilmiştir (Okudan, 2013; Yavru, 2021) (Tablo 18).

Tablo 18. Nefs-i Samsun'da eğitim-kültür-eğlence yapısı olarak işlevlendirilen imar faaliyetleri

Nefs-i Samsun'da Eğitim-Kültür-Eğlence Yapısı Olarak İşlevlendirilmiş İmar Faaliyetleri			
No.	**Yapının Özgün İşlevi**	**Yapının Yeni İşlevi**	**Konumu**
1	Osman Paşa Sarayı	mektep	Pazar Mah.
2	Abdullah Paşa Konutu	mektep	Pazar Mah.

Tespit edilen mektep ve medreselerin çoğunluğu, 2 adet kütüphane ve mektep olarak işlevlendirilen 2 adet konut yapısı Hazinedarzâde ailesine aittir. Bu yapılar, Hazinedarzâde ailesinin yönetim süresi içinde oldukları süre içinde inşa edilmiştir. Bu durum Hazinedarzâde ailesinin kale altındaki yerleşimlerin eğitimine ve gelişimine önemli katkılarda bulunduğunu göstermektedir.

1839 yılında Nefs-i Samsun'da yer alan eğitim-kültür-eğlence yapıları Şekil 61'de gösterilmiştir.

Şekil 61. 1839'da Nefs-i Samsun'daki eğitim-kültür-eğlence yapıları (2_3)

➢ Su Yapıları:

Elde edilen verilere göre Nefs-i Samsun'un 1839 yılındaki fiziksel sınırları içinde toplam 14 adet su yapısı tespit edilmiştir. Su yapılarının 10'u çeşme ve 4'ü hamamdır. Bu yapılar, Tablo 19'da yapım yıllarına göre sıralanmıştır.

Tablo 19. 1839'da Nefs-i Samsun'da yer alan su yapıları

1839'da Nefs-i Samsun'da Yer Alan Su Yapıları			
No.	**Su Yapıları**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
1	Malatyalı Hacı Mustafa Çeşmesi	Osmanlı Dönemi	-Bilinmiyor-
2	Samsun Büyük Hamam Hamam-ı Kebir Şifa Hamamı Vakıf Hamamı Yekta Hamamı	15. yüzyıl / Osmanlı Dönemi	Pazar Mah. Süleyman Paşa Medrese Camii bitişiğinde, Saman ve Meyve Pazarı yakınında
3	Sadi Bey Hamamı	1504 sonrası / Osmanlı Dönemi	Sadi Bey Mah. Dörtyol kavşağında Bedesten yakınında
4	Hatib Mehmed bin Mustafa Çeşmesi Hatib Mehmed Ağa Çeşmesi	1558'den sonra	Cami-i Kebir Mah.
5	Çifte Hamam	17. yüzyıl	Pazar Mah. Çifte Hamam Cad.
6	Şifa Hamamı	17. yüzyıl	-Bilinmiyor-
7	Haznedar Süleyman Paşa Çeşmesi I	19. yüzyıl başları	Hançerli Mah. Yalı Camii yanında
8	Haznedar Süleyman Paşa Çeşmesi II	19. yüzyıl başları	Pazar Mah.
9	Hoca Sarı Çeşmesi	1818'de var	-Bilinmiyor-
10	Hoca Suyu Çeşmesi Gözsuyu Çeşmesi	1839 öncesi var	Pazar Mah.
11	Yeni Çeşme	1839 öncesi var	-Bilinmiyor-
12	Abdullah Paşa Çeşmesi I	1819'da var	Pazar Mah.
13	Abdullah Paşa Çeşmesi II	19. yüzyıl başlarında var	Bafra yolu üzerinde
14	Abdullah Paşa Çeşmesi III	19. yüzyıl başlarında var	Hançerli Mah.
NOT: Gri dolgulu yapıların yerleri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmemiştir.			

Tablo 20. Nefs-i Samsun'da 1839'da yer alan su yapılarının imar türlerindeki dağılımı

Nefs-i Samsun'da 1839'da Yer Alan Su Yapılarının İmar Türlerindeki Dağılımı			
İmar Faaliyeti / Türleri	**Çeşme**	**Hamam**	**Toplam Su Yapıları**
Adet	10	4	**14**

Su yapılarının %71'ini oluşturan çeşmeler, toplamda 10 adettir (Tablo 20). Çalışmada; şadırvan çeşmeler, sütun çeşmeler, duvar çeşmeleri, meydan veya iskele çeşmelerine yer

verilmiştir.[74] Çeşmelerin 6'sı kale altında, 1'i kale içinde, 3'ünün yeri ise tam olarak bilinmemektedir. Kale altında yerleşimlerin olduğu bölgelerden Hançerli Mahallesi'nde M 1845-1870 yıllarını kapsayan 1757/3 No.lu S.Ş.S.'nden elde edilen verilere göre Yalı Camii'nin yanında Haznedar Süleyman Paşa Çeşmesi I (Kıran, 2014) ve Abdullah Paşa Çeşmesi III (Serbestoğlu, 2019); Pazar Mahallesi'nde ise M 1845-1870 yıllarını kapsayan 1757/3 No.lu S.Ş.S.'nden elde edilen verilere göre Haznedar Süleyman Paşa Çeşmesi II (Kıran, 2014), Hoca Suyu Çeşmesi ve Abdullah Paşa Çeşmesi I (Serbestoğlu, 2019) tespit edilmiştir.

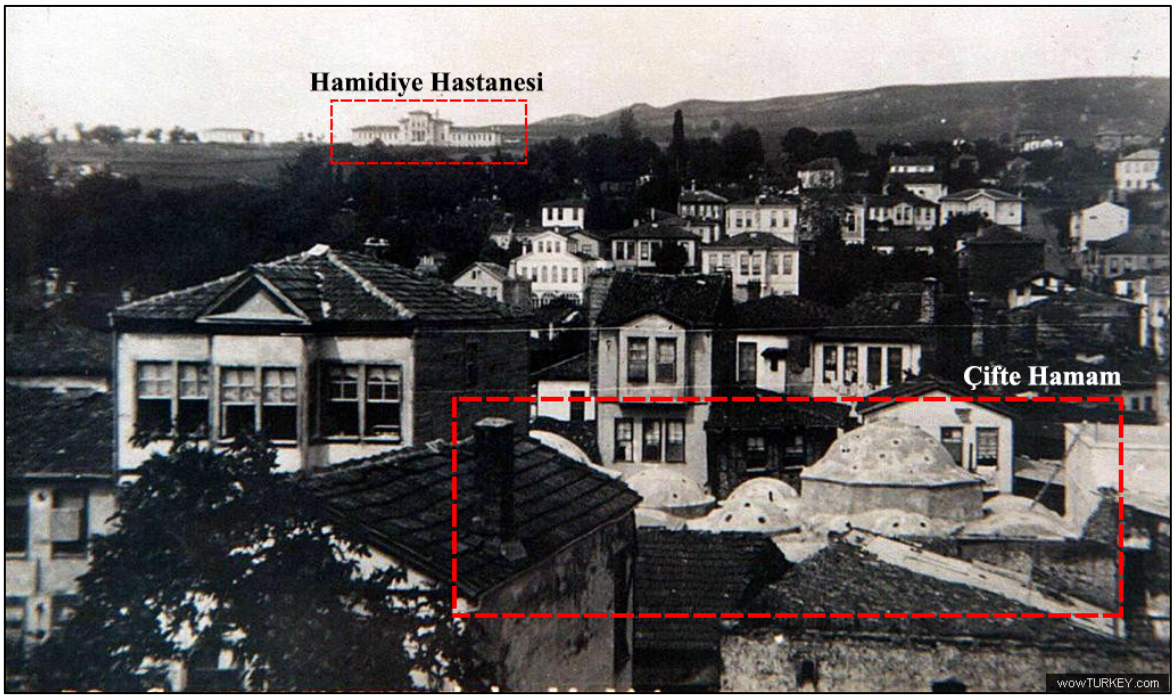
Kale içinde, Cami-i Kebir Mahallesi'nde, Büyük Cami'ye yakın 3 musluklu Hatib Mehmed bin Mustafa Çeşmesi bulunmaktadır (Okudan, 2013). M 1845-1870 yıllarını kapsayan 1757/3 No.lu S.Ş.S.'ndeki 1863 yılına ait bir hükme göre 'Hatip Mehmet Ağa Çeşmesi'nin Dervişoğlu Usta Ali bin Abdurrahman bin Hasan tarafında tamir edildiği tespit edilmiştir (S.Ş.S., Vr. 26b/60, No. 1757/3'ten aktaran: Kıran, 2014: 125).

Yeri tam tespit edilemeyen Bafra yolu üzerinde Abdullah Paşa Çeşmesi II bulunmaktadır (Serbestoğlu, 2019). Yeri bilinmeyen çeşmeler ise Malatyalı Hacı Mustafa Çeşmesi (Serbestoğlu, 2019), Hoca Sarı Çeşmesi ve Yeni Çeşme'dir (Beşirli, 1993; Sarısakal, 2007a). Bu çeşmeler kaynaklarda tespit edilmiş, ancak konumları hakkında bilgiye ulaşılamamıştır. 1863'te Tanzimat teftiş müfettişi Ali Rıza Paşa zamanında, Malatyalı Hacı Mustafa Çeşmesi'nin çevresindeki dükkânların taşınması sonucu çeşmenin etrafının açıldığı belirlenmiştir (Serbestoğlu, 2014b).

Tespit edilen su yapıların %29'unu oluşturan hamamlar 4 adettir (Tablo 20). Hamamların 3'ü kale dışında ticaret alanlarının etrafında, 1'inin yeri ise tam olarak bilinmemektedir. Çarşı merkezinde ya da çarşıya yakın konumda bulunan hamamlar, sosyal yaşamın vazgeçilmez yapılarıdır. Samsun'un hem Osmanlı şehri olması hem de artan ticari hareketliliği göz önüne alındığında kale içi ve dışında başka hamamların da olduğu düşünülebilir. 16. yy.dan itibaren Pazar Mahallesi'nde, Saman ve Meyve pazarı yakınında, Süleyman Paşa Medresesi bitişiğinde bilinen en eski hamamlardan Samsun Büyük Hamam bulunmaktadır (Bayraktar, 2016). Aynı mahalledeki diğer bir hamam ise 17. yy.ın ortalarında Ayşe Sultan tarafından yaptırılmış Çifte Hamam'dır (Yılmaz, 2015; Sarısakal, 2007b) (Şekil 62). Sadi Bey Hamamı ise 16. yüzyıldan itibaren Sadi Bey Mahallesi'nde,

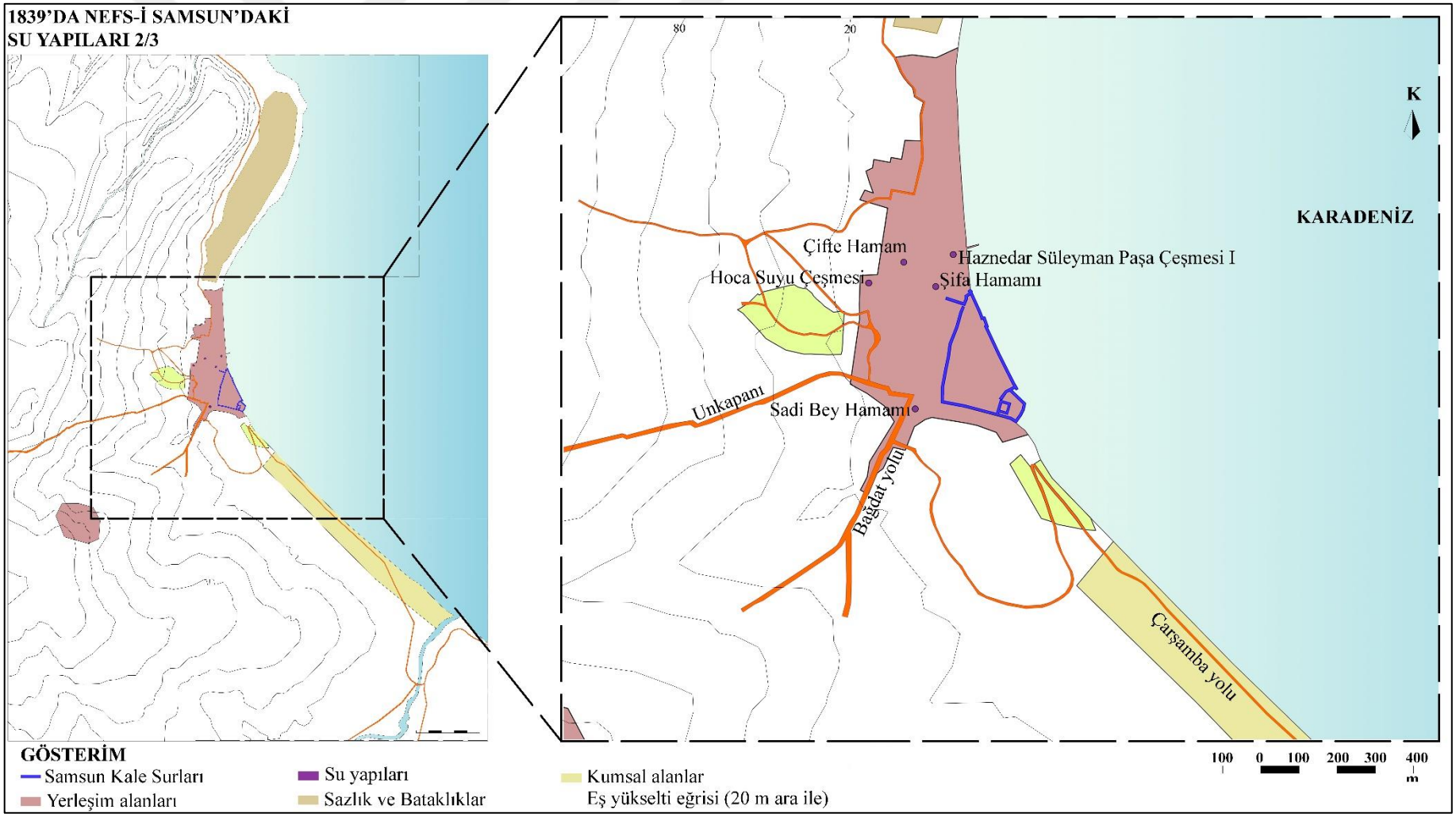
[74] Bazı dinî yapıların, sarayların, konakların, yalıların vb. imar faaliyetlerin avlularında ve iç sofalarında yer alan fıskiyeli havuzlara imar faaliyetleri tablosunda yer verilmemiştir. Bazı şer'iyye sicillerinde konut bahçelerin kullanılan selsebillere rastlanılmış, ancak bunlar da tabloya eklenmemiştir.

Bedesten yakınında yer almıştır (Okudan, 2013). Sadi Bey Hamamı'nın 1940'larda ortadan kaldırıldığı belirlenmiştir (Köse, 2014a). 17. yüzyıla tarihlendirilen Şifa Hamamı'nın ise Mehmet Paşa Mahallesi'nde olduğu ifade edilmiş (Yılmaz, 2015), ancak bu mahallenin nerede olduğu bilinmediği için yeri tam olarak tespit edilememiştir.

Şekil 62. 20. yy.da Çifte Hamam (wow.turkey.com; işlenerek)

1839 yılında Nefs-i Samsun'da yer alan su yapıları Şekil 63'te gösterilmiştir.

Şekil 63. 1839'da Nefs-i Samsun'daki su yapıları (2_3)

➢ Endüstri/Sanayi Yapıları:

Elde edilen verilere göre Nefs-i Samsun'un 1839 yılındaki fiziksel sınırları içinde 1 adet endüstri/sanayi yapısına rastlanmıştır (Tablo 21). M 1785-1839 yıllarını kapsayan 1755 No.lu S.Ş.S.'nde, Kadıköy mevkiinde kar-hane (top imalathanesi) olduğu tespit edilmiştir (Beşirli, 1993).

Tablo 21. 1839'da Nefs-i Samsun'da yer alan endüstri/sanayi yapıları

1839'da Nefs-i Samsun'da Yer Alan Endüstri/Sanayi Yapıları			
No.	**Endüstri/Sanayi Yapıları**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
1	Kar-hane Top İmalathanesi	1839 öncesinde var	Kadıköy mevkiinde
NOT: Gri dolgulu yapıların yerleri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmemiştir.			

➢ Pazar ve Çarşı Yerleri:

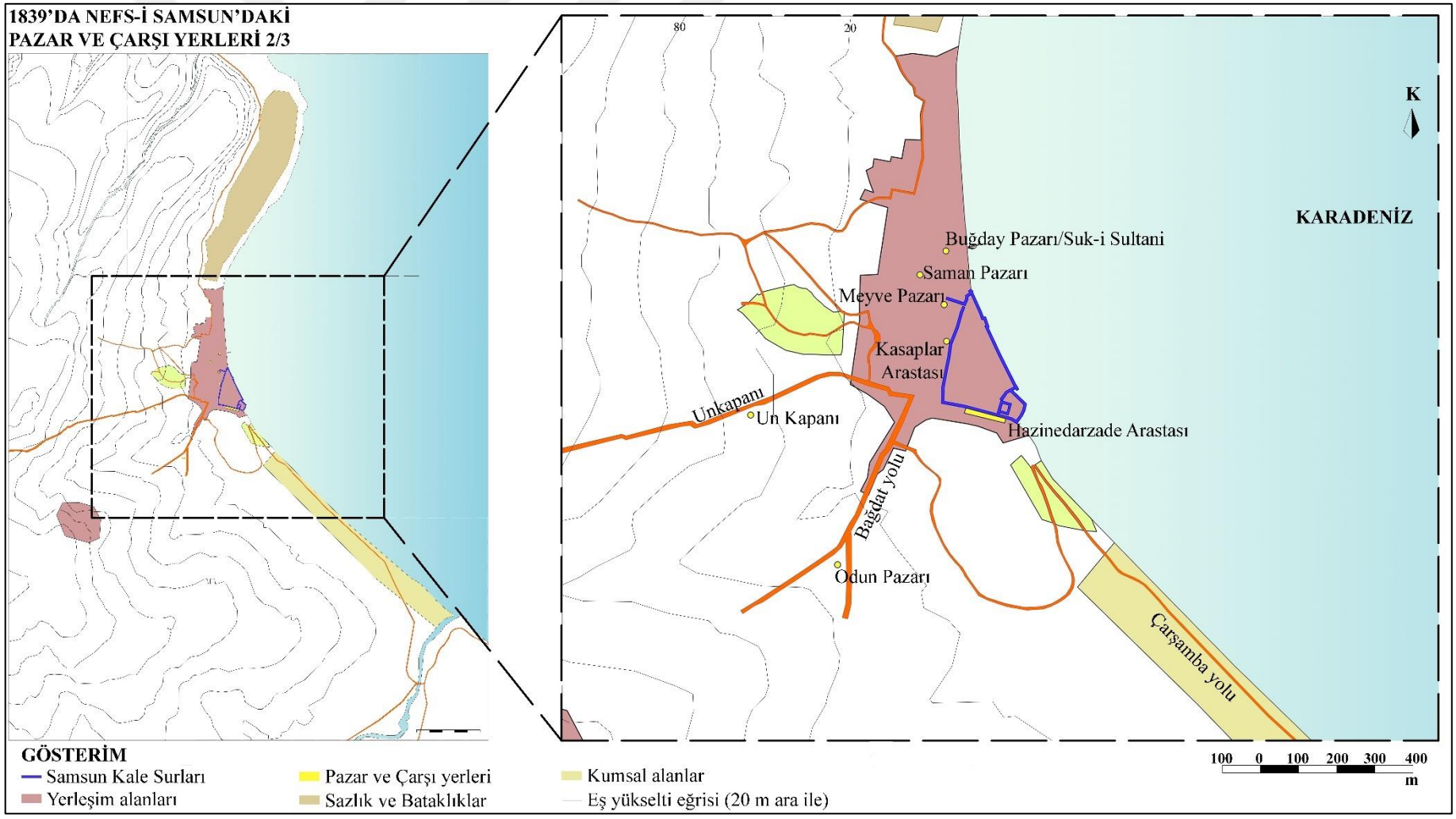
Elde edilen verilere göre Nefs-i Samsun'un 1839 yılındaki fiziksel sınırları içinde toplam 8 adet pazar ve çarşı yeri bulunmaktadır. Bunların 7'si kale altında yer alırken, 1 tanesinin yeri tespit edilememiştir. Pazar ve çarşı yerleri, Tablo 22'de yapım yıllarına göre sıralanmıştır.

Tablo 22. 1839'da Nefs-i Samsun'da yer alan pazar ve çarşı yerleri

1839'da Nefs-i Samsun'da Yer Alan Pazar ve Çarşı Yerleri			
No.	**Pazar ve Çarşı Yerleri**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
1	Buğday Pazarı Hınta Pazarı / Hinta Pazarı Suk-ı Sultani	Osmanlı Dönemi	Hançerli Mah. Yalı Camii önünde
2	Meyve Pazarı Yemiş Pazarı	Osmanlı Dönemi	Pazar Mah. Pazar Camii civarı
3	Saman Pazarı	Osmanlı Dönemi	Pazar Mah. Süleyman Paşa Medresesi önü
4	Kereste Pazarı Odun Pazarı	Osmanlı Dönemi	Sait Bey Mah. Bağdat yolu üzerinde
5	Un Kapanı Un Kapanı Pazar Yeri Kapan-i Dakik / Dakik Kapanı	1830'dan önce	Sait Bey Mah. Bağdat yolu üzerinde
6	Duhan Kapanı	1830'dan önce	-Bilinmiyor-
7	Hazinederzade Süleyman Paşa Arastası Hazinederzade Arastası	1807-1818	Kalenin güney suruna bitişik
8	Kasaplar Arastası	1820'ler	Pazar Mah. Kale surlarının yanında, Meyve Pazarı'nın güneyinde
NOT: Gri dolgulu yapıların yerleri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmemiştir.			

Ticari olarak önemli bir konumda olan Samsun'da, pazar ve çarşılar kalenin altında, kasabanın merkezinde ve ulaşım akslarının olduğu yerlerde tespit edilmiştir. Hançerli Mahallesi'nde, Merkez İskele hizasında, Yalı Camii önünde Buğday (Hınta) Pazarı bulunmaktadır. Bu pazar, Suk-ı Sultani olarak da anılmaktadır (Dığıroğlu, 2011b). Pazar Mahallesi'nde, Pazar Camii'nin doğusunda Meyve/Yemiş Pazarı, Süleyman Paşa Medresesi'nin batısında Saman Pazarı ve kalenin batı surlarının bitişiğinde, Meyve Pazarı'nın güneyinde Kasaplar Arastası yer almaktadır (Sarısakal, 2002; Dığıroğlu, 2011b). Kalenin güney surlarına bitişik Mekde Kapısı tarafında, üzeri tonoz ile örtülü karşılıklı dükkânların bulunduğu Hazinedarzâde Süleyman Paşa Arastası (Sarısakal, 2002; Yiğit, 2002), Sait Bey Mahallesi'nde, Bağdat yolu üzerinde Kereste/Odun Pazarı ile Un Kapanı yer almaktadır (Dığıroğlu, 2011b; Sarısakal, 2002). 1830 yılına ait sancağın esnaf kayıtlarına göre şehirde Duhan Kapanı olduğu da tespit edilmiş, ancak yeri belirlenememiştir (Genç, 2013).

1839 yılında Nefs-i Samsun'da yer alan pazar ve çarşı yerleri Şekil 64'te gösterilmiştir.

Şekil 64. 1839'da Nefs-i Samsun'daki pazar ve çarşı yerleri (2_3)

➢ Ulaşım Yapıları/Altyapı:

Bu dönemde ticari bir merkez ve iskele konumundaki Samsun şehrinde, ulaşım kara ve deniz yolu ile gerçekleşmiştir. Elde edilen verilere göre Nefs-i Samsun'un 1839 yılındaki fiziksel sınırları içinde 6 adet ulaşım yapısı/altyapısı tespit edilmiştir (Tablo 23). Bunlardan ikisi deniz ulaşımında kullanılan Kalyon Burnu'ndaki Samsun Limanı ve kale altında Hançerli Mahallesi'nde yer alan Merkez İskelesi'dir. Şehre kara yollarıyla ulaşımın sağlanmasında kullanılan yollar ise Bafra Yolu, Çarşamba Yolu,[75] Kadıköy Yolu ve Bağdat-Kervan Yolu/Anadolu Caddesi'dir. Şehir dışı ulaşım ağları ticari şehir için büyük önem arz etmekte, zaman içinde ulaşım ağlarının onarılması ve genişletilmesinin yanı sıra yeni ulaşım ağlarının da oluşturulduğu görülmektedir (Tablo 121).

Tablo 23. 1839'da Nefs-i Samsun'da yer alan ulaşım yapıları/altyapı

1839'da Nefs-i Samsun'da Yer Alan Ulaşım Yapıları/Altyapı			
No.	**Ulaşım Yapıları/Altyapı**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
1	Liman Samsun Limanı	MÖ 5. yüzyıl	Kalenin kuzeyinde Kalyon Burnu'nda
2	Bafra Yolu Bafra Caddesi	Osmanlı Dönemi	Kalenin kuzeyinde Bafra tarafında
3	Bağdat-Kervan Yolu Anadolu Yolu Anadolu Caddesi	Osmanlı Dönemi	Kalenin batısında
4	Kadıköy Yolu	Osmanlı Dönemi	Kalenin güneybatısında
5	Çarşamba Yolu Hükümet Caddesi Cumhuriyet Caddesi	Osmanlı Dönemi	Kalenin güneyinde Çarşamba tarafında
6	Merkez İskelesi Taş İskele Büyük/Samsun İskele Samsun (Canik) Merkez İskelesi	17. yy.da var	Hançerli Mah. Gümrük Binası önünde, Yalı Camii önünde

➢ Ticaret Yapıları:

Elde edilen verilere göre Nefs-i Samsun'un 1839 yılındaki fiziksel sınırları içinde 7 adet ticaret yapısı tespit edilmiştir (Tablo 24). Ticari olarak gelişen şehirde yapıların %71'ini oluşturan hanlar 5 adettir. Hanların 4'ü kale altında, 1'inin tam yeri bilinmemektedir. Kale altında, Pazar Mahallesi'nde, Süleyman Paşa Medresesi'nin doğusunda, Buğday (Hınta) Pazarı'nın güneyinde Taşhan ve medresenin batısında, Saman Pazarı yakınında Suluhan yer almaktadır (Sarısakal, 2002). Hançerli Mahallesi'nde Buğday (Hınta) Pazar'ında Cedid Han

[75] Samsun'a doğudan gelen yolcular, mallar ve sevke tabi askerlerin geçiş yeri Çarşamba yoluydu. Bkz.: Serbestoğlu, a.g.e., s. 61.

(Mangan, 2009) ve Merkez İskele yakınlarında Şatırhan (Beşirli, 1993) tespit edilmiştir. 1830'dan önce de var olduğu bilinen Sagirhan'ın yeri ise tespit edilememiştir (Genç, 2013).

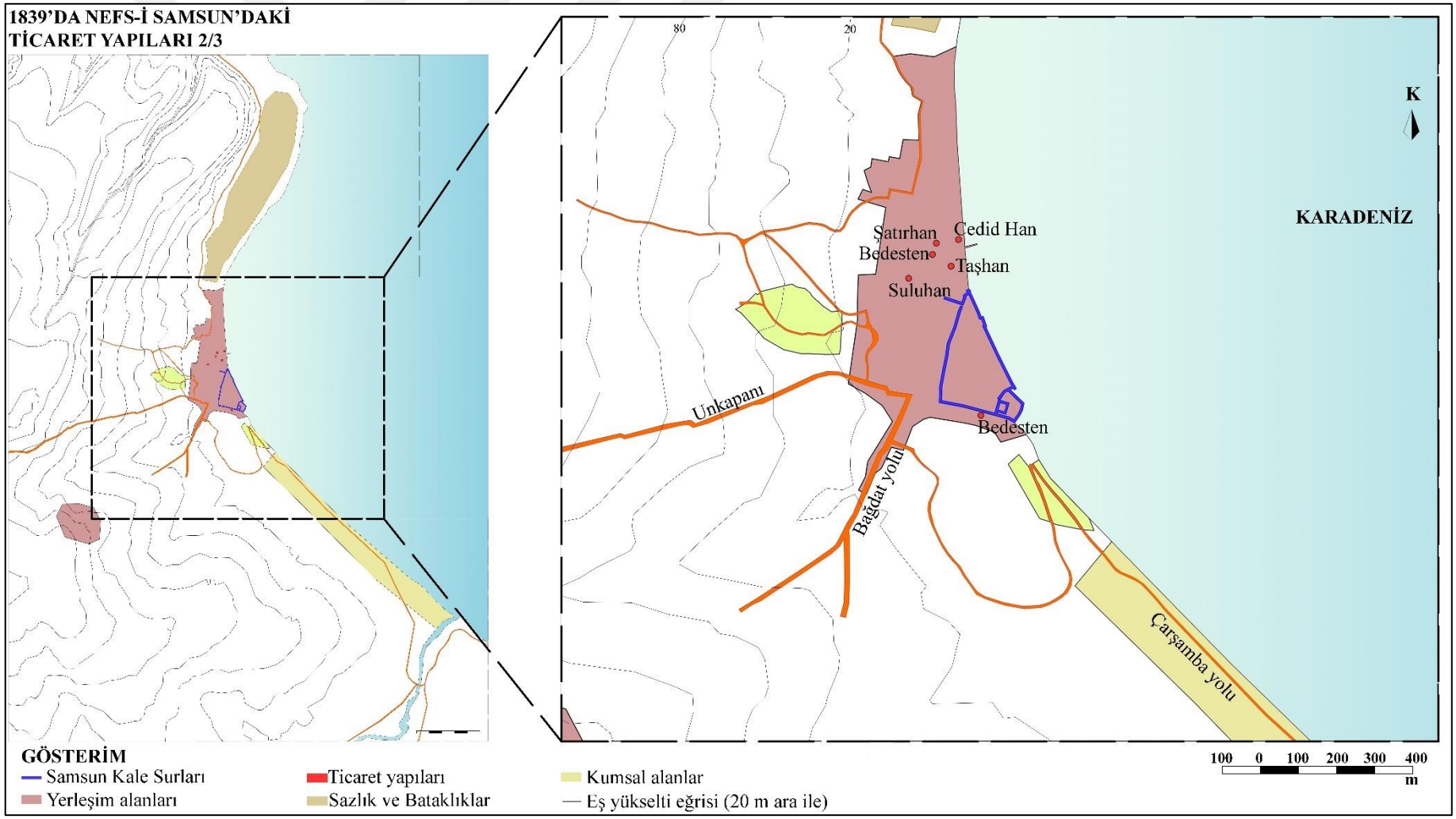
Kale altında yer alan hanlar, çarşı ve pazarlara hizmet etmektedir. Ticaretin aktif olduğu şehirde daha fazla han olduğu düşünülebilir. Dönem kaynaklarında şehirde iki ayrı bedestenin varlığı bu durumu destekler. Bedestenler, uluslararası ve şehirlerarası ticarete yönelik olarak kurulmuş, taştan yapılmış sağlam ve güvenilir bir yapı olmakla birlikte ticari yönden önemli şehirlerde bulunmaktadır (Sarısakal, 2002). H. İnalcık'ın da ifade ettiği üzere "kural olarak bedestenli kent bir uluslararası ticaret merkezidir." (Avcı, 2016b: 12). Yoğun nüfusa sahip bu kentlerde yerleşik halktan varlıklı olanlar ve uluslararası ticaretle uğraşan zengin tüccarlar ticaret yapmaktadır (Avcı, 2016b). Samsun'daki iki bedesten, şehrin uluslararası ticaret merkezlerinden biri olduğunun göstergelerindendir. Bedestenlerden biri Hançerli Mahallesi'ndeki Taşhan'ın yakınlarında (Beşirli, 1993),[76] diğeri ise kalenin güney sur duvarına bitişik Hazinedarzâde Süleyman Paşa Arastası'nın[77] içinde (Sarısakal, 2002) yer alıyordu. 1839 yılında Nefs-i Samsun'da yer alan ticaret yapıları, Şekil 65'te gösterilmiştir.

Tablo 24. 1839'da Nefs-i Samsun'da yer alan ticaret yapıları

1839'da Nefs-i Samsun'da Yer Alan Ticaret Yapıları			
No.	**Ticaret Yapıları**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
1	Taşhan Taş Han	1508 ya da 17. yüzyıl sonları / Osmanlı Dönemi	Pazar Mah., Süleyman Paşa Medresesi doğusunda
2	Bedesten I	17. yy.da var	Hançerli Mah. Taşhan civarında
3	Bedesten II Hazinederzade Süleyman Paşa Arastası Hazinederzade Arastası	17. yüzyıl	Kalenin güney suruna bitişik
4	Sagirhan	1830'dan önce	-Bilinmiyor-
5	Şatırhan	1837'de var	Hançerli Mah. Suk-ı Sultani
6	Suluhan	Osmanlı Dönemi	Pazar Mah. Süleyman Paşa Medresesi batısında
7	Cedid Han	1837'de var	Hançerli Mah., Merkez İskele yakınında
NOT: Gri dolgulu yapıların yerleri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmemiştir.			

[76] Kâtip Çelebi ve Evliya Çelebi eserlerinde şehirdeki farklı bedestenlerden bahsetmiştir. Kâtip Çelebi bugünkü Samsun Vakıflar Bölge Müdürlüğü binasının olduğu yerde, Yalı Camii civarındaki bedestenden bahsetmiştir. Bkz.: 24.05.2023 tarihinde Baki Sarısakal (d. 1954) ile yapılan görüşme.

[77] Arasta Hazinedarzâde Süleyman Paşa tarafından satın alınarak vakfedilmiştir. Bkz.: Bayraktar, M. S. (2007a). Osmanlı Dönemine Ait Bir Grup Ticari Yapı. K. İnan, H. Öksüz, M. Okur & V. Usta (Ed.), Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005) I. Cilt Başlangıçtan 20. Yüzyıla içinde (s. 514-540). Trabzon: Karadeniz Teknik Ünivseristesi Yayınları, s. 522.

Şekil 65. 1839'da Nefs-i Samsun'daki ticaret yapıları (2_3)

➢ Kamusal Yapılar:

Elde edilen verilere göre Nefs-i Samsun'un 1839 yılındaki fiziksel sınırları içinde 9 adet kamusal yapı (idari, askeri vb.) tespit edilmiştir. Bu yapılar, Tablo 25'te yapım yıllarına göre sıralanmıştır.

Tablo 25. 1839'da Nefs-i Samsun'da yer alan kamusal yapılar

1839'da Nefs-i Samsun'da Yer Alan Kamusal Yapılar			
No.	**Kamusal Yapılar**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
1	Samsun Kalesi -İç Kale -Kale İçi	1192 / Selçuklular Dönemi	Amisos'un güneydoğusunda, deniz kenarında
2	Cephane Miri Cephane	-Bilinmiyor-	İç Kale Mah. İç kalede
3	Hapishane	1839 öncesinde var	Samsun Kalesi'nde
4	Samsun Tersanesi	16. yy.da var	-Bilinmiyor-
5	Kalyon Tabyası Kalyon Burnu Tabyası	Osmanlı Dönemi	Kalenin kuzeyinde Kalyon Burnu'nda Liman'a yakın
6	Garibler Tabyası Orta Tabya	Osmanlı Dönemi	Sazlık ve Bataklık alanın deniz kenarında
7	Dikilitaş Tabyası Derbent Tabyası	Osmanlı Dönemi	Merd Irmağı civarında
8	Cenup Tabyası	Osmanlı Dönemi	Samsun Müslüman Mezarlığı'nın yanında
9	Karantina Binası	1838-1841	Karantina Mevkii, Megde Mah.
NOT: Gri dolgulu yapıların yerleri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmemiştir.			

Şehirde ilk kamusal yapı olarak Selçuklu hükümdarı II. Kılıçarslan zamanında, 12. yüzyılın sonlarına doğru bugünkü Kale Mahallesi'nin bulunduğu yerde, deniz kenarında, şehri çevreleyen Samsun Kalesi (İç Kale ve Kale içi) inşa edilmiştir (Nefes, 2004). II. Kılıçarslan, Cenevizlilerin hâkim olduğu Amisos yerleşimini fethetmek amacıyla kaleyi garnizon olarak kurmuştur (Tellioğlu, 2013). İç kale ve dış kale olarak inşa edilen bu yapı, zaman içinde doğu ve batı arasındaki mal alışverişini sağlayan ticaret merkezi haline gelmiştir (Beşirli, 2012). Kitabesi olmayan Samsun Kalesi'nin fiziki yapısı hakkında bilgi veren en eski kaynak, Evliya Çelebi'nin seyahatnamesidir. 1640 yılında Evliya Çelebi, Samsun Kalesi'nin deniz kenarında, taştan yapılmış, mamur, çok büyük, sağlam ve yetmiş kuleli kuvvetli bir yapı olduğunu ve dizdarıyla birlikte 200 neferinin bulunduğunu belirtmiştir (Beşirli, 2012; Sainkaplan, 2015). Fakat aynı yüzyılda Samsun'a gelen Kâtip Çelebi ise seyahatnamesinde Samsun'un harap bir kalesi olduğunu söylemektedir (Beşirli, 1993). Bunun nedeni Samsun Kalesi'nin Eğri Fatihi III. Mehmed (1596) zamanında

Kazakların saldırısına uğrayarak harap olmasıdır (Beşirli, 1993). 17. yüzyılda Anadolu'yu gezen François Tournefort ise Kâtip Çelebi'nin ifadelerini destekleyerek, Samsun'un Kalesi'nin harap halde olduğundan bahsetmiştir (Beşirli, 1993). 1813-14 yılında Samsun'dan geçen İngiliz seyyah J. M. Kinneir de eserinde, şehirdeki kalenin harap bir surunun bulunduğunu ve kale surunun alt kısmının deniz ve dalgalarla örtüldüğünü ifade ederek deniz kenarındaki kalenin işlevsiz ve dayanıksız olduğunu belirtmiştir (Beşirli, 1993). Samsun Kalesi'nin 19. yüzyılın başında harap halde olduğu arşivde yer alan Bab-ı Defteri Baş Muhasebe Bina Emini 16331 Numaralı keşif defteri aracılığı ile de tespit edilmiştir. 1827 yılında yapılan Samsun Kalesi keşfi sırasında kalenin tamiri için çıkarılan masrafların yer aldığı defterden kalenin yıkılan ve harap halde bölümleri olduğu anlaşılmıştır (Beşirli, 2012).[78] Samsun Kalesi sınırları yapıldıktan sonra değişmemiştir. Şehir, bazı Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi nüfusu sur dışına taştıkça yeniden sur ilavesi olmamıştır. Bunun nedeni Samsun'un hep Türk hakimiyetinde olması ve Karadeniz'in bir Türk gölü haline gelmesiyle dış tehditlere karşı güvenlik ihtiyacına duyulmamış olmasıdır. Topların devreye girmesi ve ateşli silahların da yaygınlık kazanmasıyla Samsun Kalesi savunma aracı olmaktan çıkmış ve 19. yüzyılın başında harap durumda ve işlevsiz bir kale konumuna bürünmüştür.

Klasik Osmanlı şehri olarak Nefs-i Samsun'da halk, kale içinden kale altındaki mahallelere geçmek veya deniz ile bağlantı kurmak için kale duvarlarında yer alan kapıları kullanmıştır. Kalenin 2 kapısı kale dışında yer alan mahalleler ve çevre şehirlere ulaşmak için, 1 kapısı ise denize çıkışı sağlamak içindi. (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon) haritasında, kara yönüne açılan kalenin 2 kapısı 'bab-ı kale' olarak adlandırılmıştır. Fakat 1485 yılındaki tahrir defterinde yer alan 'Pazar Kapısı Mescidi Mahallesi' ve 'Mekde Kapısı Mescidi Mahallesi' adlı iki mahallenin ismi ve konumlarının haritadaki kapılara yakın olmasından dolayı bu iki kapıdan kuzeybatı yönünde yer alan kapı 'Pazar Kapısı' ve güneybatı yönünde yer alan kapı da 'Mekde[79] Kapısı' olarak adlandırılmıştır. Mekde Kapısı'nın olduğu yerde kalenin surlarına bitişik 44 dükkânlı bir arastanın (halk dilinde Bedesten Çarşısı) girişi yer almaktadır. Pazar Kapısı[80] ise kale altı (taht-el kale/kale dışı)

[78] Samsun Kalesi'nin yıkılan ya da harap olan kısımlarının yenilenmesi için yapılan keşif çalışmaları ve masraflarının detaylı bilgisi için bkz.: Beşirli, M. (2012). 16331 Numaralı Bab-I Defteri Baş Muhasebe Bina Emini Defterine Göre Samsun Kalesi ve Etrafındaki Tabyaların Keşfi. Aydın M., Şişman, B., Özyurt, S. & Atsız, H. (Ed.), Samsun'a Bir Parantez Açıyoruz Cilt III içinde (s. 465-484). Samsun: Samsun Valiliği.

[79] Mekde günümüzde Tekkeköy anlamına gelmektedir. Kalenin güney kapısı Tekkeköy yönüne açıldığı için Mekde Kapısı ismiyle adlandırılmıştır. Bkz.: Okudan, M. (2013). Vakfiyelere Göre Osmanlı Döneminde Samsun'da Vakıflar. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Samsun, s. 99.

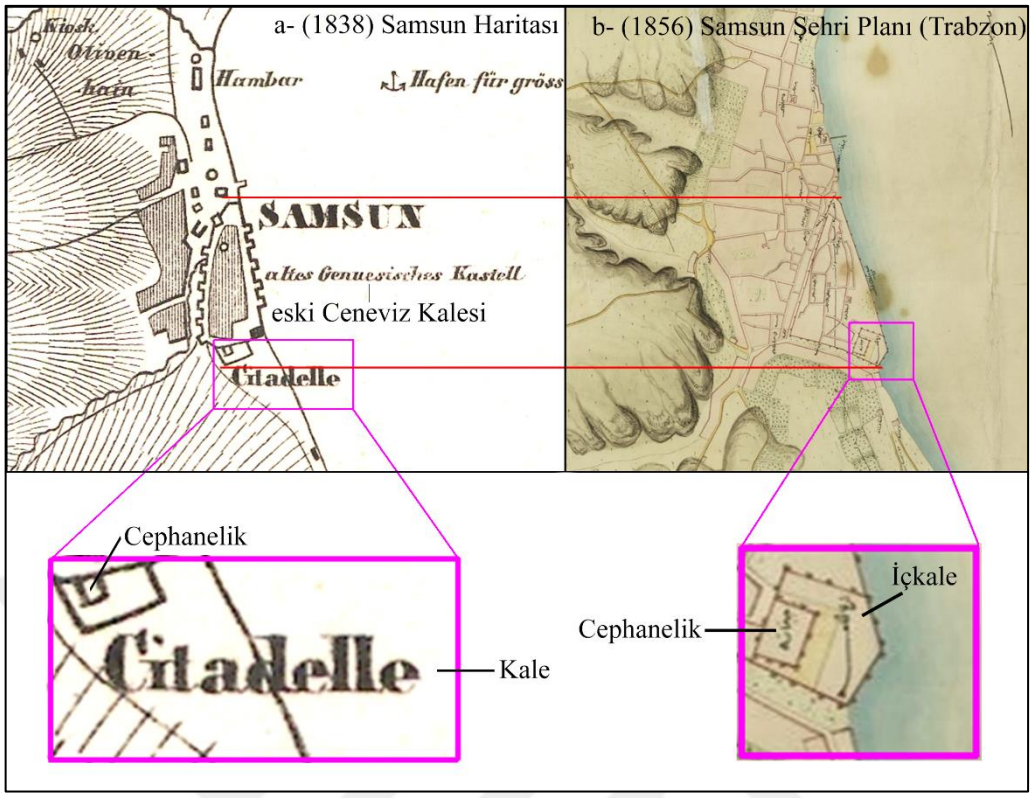
[80] Kapının yakınında kale altı denen alanda yer Pazar Mescidi'nde dolayı bu ismi almıştır.

denen alana, Meyve/Yemiş Pazarına ve Kasaplar Arastası'na çıkış kapısıdır (Beşirli, 2012). Osmanlı'da iç kale ile dış kale arasında alanın büyüklüğüne bağlı olarak kale giriş kapısının olduğu yerde ticaret ve onunla bütünleşmiş bir küçük üreticilik faaliyeti yer alabilmektedir (Tekeli, 2011b). Samsun'da da hem Pazar Kapısı hem de Mekde Kapısı'nın olduğu yerde pazar ve çarşılar yer almıştır. Pazar Kapısı, şehrin kuzeyinde yer alan düzlük alandaki yerleşimlere; Mekde Kapısı ise güney yönündeki başka kaza yerleşimlerine açılmaktaydı. Kale içinin deniz ile bağlantısını sağlamak için kalenin doğu surlarında yer alan kapısı ise Kumkapı olarak adlandırılmıştır (Beşirli, 2012).

Samsun'da iç kale ve dış kale arasında kalan 'kale içi' denilen bölgede, şehrin yerleşik nüfusu ve ileri gelen Müslüman kesimi yaşamaktadır (Tekeli, 2011b). İç kale ise siyasal gücü temsil edenin hem yaşadığı hem de yönetim işlerini yürüttüğü yerdir (Tekeli, 2011b). İç kale, Osmanlı'nın kimliğini kente yansıttığı ilk yer olması bakımından da önemlidir (Avcı, 2016b). Ancak Tekeli'nin (1985) belirttiği gibi 18. yüzyılda askeri sınıf önemini kaybetmiş ve ayanların yönetime gelmesi sonucunda iç kale yönetim işlevini kaybetmiştir. Samsun'da da ilk zamanlar yönetici merkez olan iç kale, 18. yüzyıl sonuna doğru önemini kaybederek ayanlar yönetimine geçmiştir (Avcı, 2016b).

İç kalede konut, mektep, cephanelik, mescit vb. imar faaliyetlerinin yanı sıra şehirdeki askeri güç de barınmaktadır. M 1785-1839 yıllarını kapsayan 1755 No.lu S.Ş.S.'nde Samsun Kalesi'nin bir miri cephanesi olduğu ifade edilmiştir (Beşirli, 1993). Cephaneliğin sicile göre kale örgütüne gerekli olan silahların yapıldığı ya da tamir edildiği yer olduğu anlaşılmaktadır (Beşirli, 1993). Devlete ait (miri) cephanelik iç kalededer. (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon) ve 1838) Samsun Haritası'nda cephanenin iç kaledeki yeri gösterilmiştir. (1838) Samsun Haritası'nda yer alan 'Citadelle' (Fransızca 'kale' anlamında) ifadesinin olduğu kısımda iç kale ve cephane gösterilmiştir.[81] Hapishanenin iç kalede yer alması, iç kalenin siyasi güç ve merkez olarak mevcut varlığını sürdürdüğünü göstermektedir (Şekil 66).

[81] (1838) Samsun Haritası'nda Almanca yer alan "altes Genuesisches Kastell" ifadesi Türkçe olarak "eski Ceneviz Kalesi" anlamındadır. Ama bu ifade tamamen yanlıştır. Çünkü Samsun Kalesi hiçbir zaman Cenevizlilerin olmamıştır. Bundan dolayı Moltke'nin yaptığı bu haritaya temkinli yaklaşılması gerektiği bir kez daha anlaşılmıştır.

Şekil 66. 1838 ve 1856 yılı haritalarında iç kale ve cephane, a- (UChicago arşivi; işlenerek); b- (BOA, PLK.p., 810; işlenerek)

Kamusal yapılardan biri de M 1785-1839 yıllarını kapsayan 1755 No.lu S.Ş.S.'nden elde edilen bilgiye göre Samsun Kalesi'ndeki hapishanedir (Beşirli, 1993). Sicilde hapishanenin Samsun Kalesi'nde olduğu ifade edilmiş, ancak tam yeri bilinmemektedir. Ancak (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon) haritasında, Samsun Kalesi'nin güneyinde, kale altında ve Samsun Müslüman Mezarlığı'nın kuzey ucunda deniz kenarında hapishane yapısı gösterilmiştir. Bu hapishane, 1839'daki Tanzimat'ın ilanı sonrası hukuk alanında yapılan ıslahatların (Öztürk, 2014) bir sonucu olarak yapılmış olabilir. Bu nedenle hapishanenin 1856 ve sonrasında inşa edildiği kabul edilmiştir. Tersane, askeri kışla gibi başka amaçlar için yapılmış yapılar ya da mevcut yapılar hapishane yapısı olarak işlevlendirilmiş olabilir (Öztürk, 2014). Bu durum göz önüne alındığında Samsun Kalesi'nde yer alan hapishanenin de mevcut bir yapının dönüştürülmesiyle oluşmuş olma ihtimali bulunmaktadır.

Bu çalışmada ele alınan bir diğer kamusal yapı, M 1785-1839 yıllarını kapsayan 1755 No.lu S.Ş.S.'ne göre Osmanlı donanmasının ihtiyacını karşılamak için gemi inşasının yapıldığı Samsun Tersanesi'dir (Beşirli, 1993; Mutlu, 2008; Kars, 2020). Elde edilen kayıtlara göre Samsun Tersanesi 1572'den önce inşa edilmiştir (Mutlu, 2008). Samsun

Tersanesi, Karadeniz'de Sinop'tan sonra en çok gemi yapan ve gemi inşasında kullanılan kendir üretiminin yapıldığı önemli tersane ocakları arasında yer alır (Mutlu, 2008; Kars, 2020). Tersane'nin konumu hakkında bilgi sahibi olunmamakla birlikte mallar tersaneden kağnılarla Samsun Limanı'na taşındığı ve buradan İstanbul Tersanesi'ne (Tersane-i Amire) ait gemilere yüklenerek sevk edildiği anlaşılmaktadır (Taştemir, 2003).

Tespit edilen kamusal yapıların yüzde 44'ünü oluşturan tabyalar ise 4 adettir. Topların devreye girmesi ve ateşli silahların da yaygınlık kazanmasıyla kaleler savunma aracı olmaktan çıkmış ve 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması sonucu Anadolu sahil şehirlerinde güvenlik sorunu gündeme gelmiştir. Sahil şehirlerine yönelik saldırılara karşı tabyalar inşa edilmiştir (İpek, 2013). 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasında sonra Osmanlı Devleti, 1827 yılında Samsun Kalesi ve etrafındaki tabyaların tamir edilmesi ya da yeniden yapılması amacıyla keşif fermanı yayınlamış, bu belgeden hareketle bu dönemde tabyalar tespit edilmiştir. Ancak tabyaların ne zaman yapıldığına dair bir belgeye ulaşılamamıştır. BOA'nde yer alan Bab-ı Defteri Baş Muhasebe Bina Emini 16331 No.lu keşif defterinde 1827 yılında yapılan keşif sırasında kalenin güneyinde Dikilitaş Tabyası ve kuzeyinde ise Garibler Tabyası ve Kalyon Burnu Tabyası adı altında toplam üç adet tabyanın yeniden yapılması ele alınmıştır (Beşirli, 2012).[82] Bu belgeden hareketle Samsun Limanı kuzeyindeki Kalyon Burnu'nda yer alan tabya Kalyon Burnu Tabyası olarak adlandırılmıştır (Şekil 67). Haritalarda kalenin kuzeyinde bataklık ve sazlık alanın önünde ve bahçeler arasında yer alan tabya ise Orta Tabya ya da Garipler Tabyası olarak bilinmektedir. Kalenin güneyinde yer alan ve Dikilitaş Tabyası olarak adlandırılan tabya ise (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon)'na göre Mert Irmağı'nın güneyinde yer almakta ve Derbent Tabyası olarak da adlandırılmaktadır. Aynı haritada, kalenin güneyinde Şehir Mezarlığı ile kumsal alan arasındaki deniz kenarında yer alan 'Cenup Tabya Mahalli' ifadesinden yola çıkarak burada Cenup Tabyası olduğu anlaşılmaktadır. Tabyaların varlığı ile ilgili ilk görsel kaynağa (1834) Karadeniz, Türkiye, Sinop, Ak-Liman, Gerze ve Samsun haritasından ulaşılmaktadır. 1834 tarihli bu haritada, Liman ve Mert Irmağı[83] arasında 4 adet tabya yer almaktadır. Sahil şehri olmasından dolayı güvenlik amacıyla yapılan ve bu dönemde bulunan 4 tabyanın ikisi

[82] BOA, D.BŞM.BNE., 16331, H 7 B. 1242. Bkz.: Beşirli, 16331 Numaralı Bab-I Defteri Baş Muhasebe Bina Emini Defterine Göre Samsun Kalesi ve Etrafındaki Tabyaların Keşfi, s. 466-467.

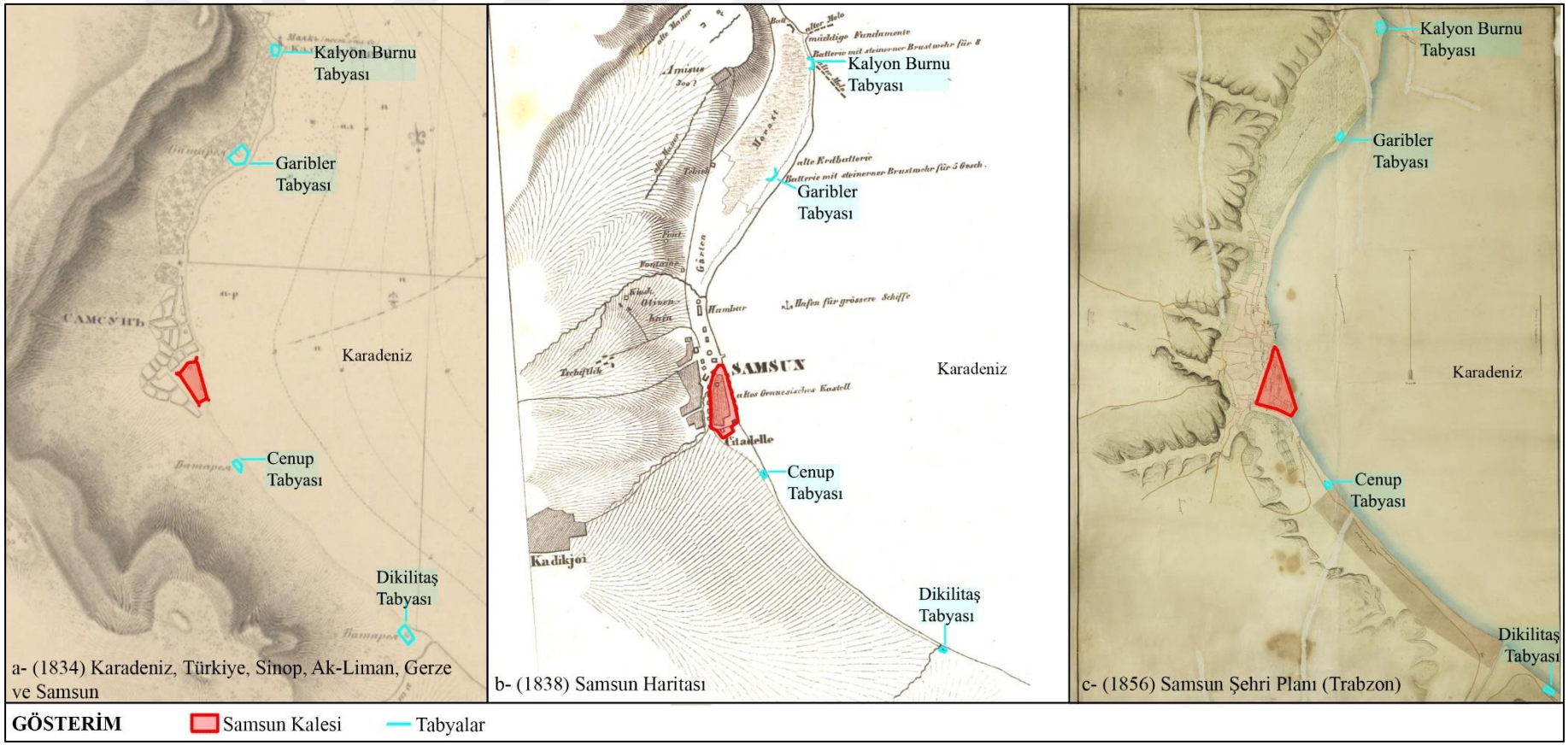
[83] Mert Irmağı, Samsun'un doğusunda kazalara giden yol üzerindeydi. Yazın üzerinden hayvanlarla geçilebilirken kışın ve yağmurlu zamanlarda geçiş imkansızdı. Bkz.: Serbestoğlu, Tanzimat, Teftiş ve Canik Sancağında Modernleşme, s. 73. 1864 yılında ırmağın üzerinde köprü inşa edilmiştir. Bkz.: Serbestoğlu, İ. (2014b). Abdülaziz ve Teftiş: Ali Rıza Efendi'nin Canik Sancağı Teftişi. Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu Ordu ve Siyaset 3. Cilt içinde (s. 205-224). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 215.

kalenin kuzeyinde, diğer ikisi ise güneyindeki sahilde yer almaktadır. 1827 keşfinde yer alan 3 tabyaya ek haritada bir tabya daha gözükmektedir. Bu tabya, kalenin güneyinde yer alan (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon) haritasına göre 'Cenup Tabyası' olmalıdır. Tabyanın 1827 yılındaki keşfe dâhil olmaması, 1830'lu yıllarda yapılmış olabileceği ihtimalini doğurmaktadır. Alman asker ve seyyah Helmuth Von Moltke tarafından yapılan (1838) Samsun Haritası'nda da 4 adet tabya gözükmekte, seyyahın mesleği dolayısı ile haritanın tabyaların konumları hakkında en doğru belgelerden biri olduğu düşünülmektedir (Şekil 68).

Şekil 67. Samsun'da Kalyon Burnu Tabyası (1890) (İpek & Yılmaz, 2011)

1839 yılında Nefs-i Samsun'da yer alan tabyalar, Şekil 72, Şekil 73 ve Şekil 74'te de gösterilmiştir.

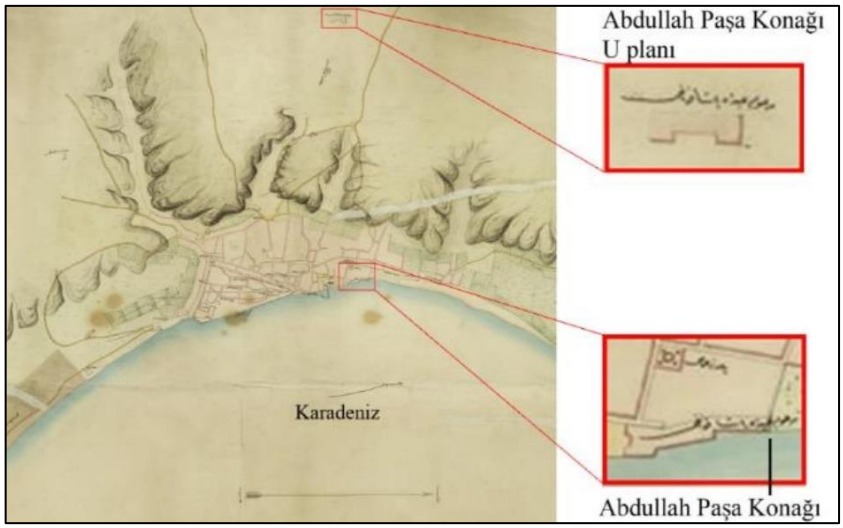

Şekil 68. Samsun Kalesi ve tabyalar, a- (UWM arşivi; işlenerek); b- (UChicago arşivi; işlenerek); c- (BOA, PLK.p., 810; işlenerek)

Tespit edilen bir diğer kamusal yapı ise Karantina binasıdır. Binanın hangi yılda inşa edildiği tam olarak bilinmemekte, ancak 1838 yılında Karantina Meclisi'nin kurulması ve 1841 yılına ait bir listede Samsun karantina memurunun da yer alması, binanın 1838-1841 tarihleri arasında inşa edildiğini göstermektedir (Yaşayanlar, 2015). (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon) haritasında karantina binasının yeri kalenin güneyinde, kale altında Şehir Mezarlığı'nın kuzey ucunda yer almaktadır. Ancak bu binanın konumu hem limana hem de Merkez İskelesi'ne uzak olduğundan, deniz yoluyla gelen salgın hastalıkların kontrolünü zorlaştırmıştır (Yaşayanlar, 2015). 1850'lerde onarım gören bina (Duymaz, 2013; Okuyan, 2020b) 1863 yılında teftiş memuru Rıza Paşa zamanında tamir edilmesi için şehrin güneyindeki kumsal alanda bina yapılmak üzere satışa sunulmuş, elde edilecek gelir ile de binanın tamir edilmesi amaçlanmıştır (Serbestoğlu, 2014b). 1870'lerin başında yeniden inşa edilmiştir.

Osmanlı şehirlerinde Tanzimat öncesi dönemde ne idari merkez ne de mahkeme için ayrı bir bina kullanılmaktaydı (Avcı, 2016b). Ayan yönetiminde olan Samsun şehrinde, yönetim merkezi ya da idari yapı olarak ayanların kaldığı konutlar kullanılmıştır.[84] Bu dönemde idari bina olarak Hançerli Mahallesi'ndeki Süleyman Paşa Konağı (Beşirli, 1993; Bay, 2007), Pazar Mahallesi'ndeki Osman Paşa Sarayı (Beşirli, 1993; 2012), Hançerli Mahallesi deniz kenarındaki Abdullah Paşa Konağı (Beşirli, 1993; Uzuneminoğlu, 1993; Yazıcı, 2014; Yavru, 2021) (Şekil 69) ve yeri tespit edilemeyen Eski Saray (Beşirli, 1993) kullanılmıştır.

Yönetimde olan Hazinedarzâde ayan ailesinin idari işlerini yürüttüğü konutlar kale altında yer almaktadır (Tablo 26). Bu durum, İç Kale'deki Cephaneliğin temsil ettiği tek merkezciliğin fiilen ortadan kalktığının bir göstergesidir. Tekeli (2011b), ayan konakları için 19. yüzyılda öncelikle merkezin yapısında bir değişme meydana getirdiğini ve ikili bir merkez yapısı ortaya çıkardığını ifade etmektedir (Tekeli, 2011b). Samsun şehrinde, bu dönemde kalenin işlevsiz hale gelmesi ve ayanların kale altında bulunması nedeniyle ikili bir merkez yapısının ortaya çıktığı söylenebilir.

[84] Bazı konutlar kamusal yapı olarak işlevlendirildiği için imar tabloları ve dönem haritalarında yer almamıştır. Çünkü fiziksel değişimin incelendiği bu çalışmada mevcutta olan veya inşa edilen konutlardan bağımsız olarak değişim ele alınmıştır.

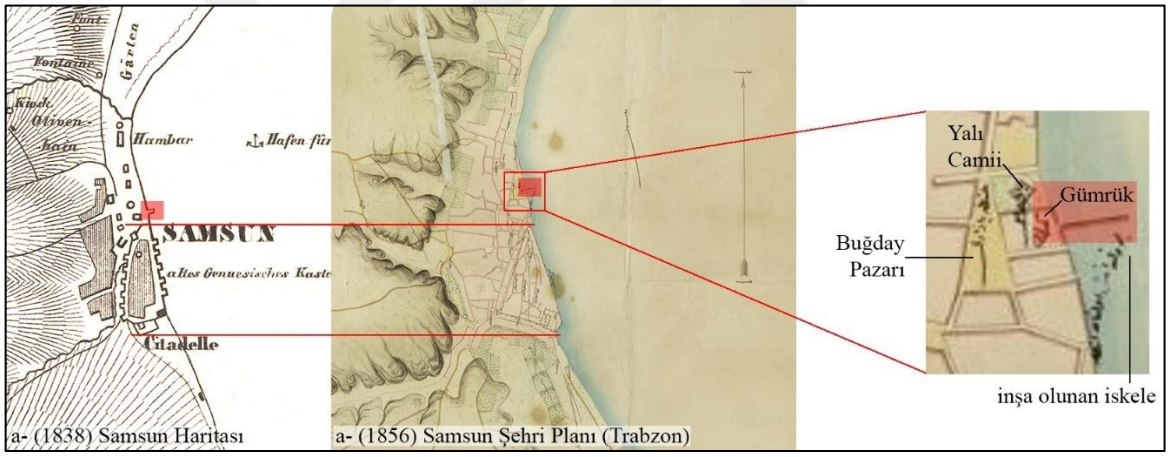

Şekil 69. (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon)'nda Abdullah Paşa Konağı ve planı (BOA, PLK.p., 810; işlenerek)

Osmanlı döneminde kadıların tayin oldukları şehirde oturdukları konak, mahkeme binası olarak sayılmaktaydı (Avcı, 2016b). Bu dönemde, M 1785-1839 yıllarını kapsayan 1755 No.lu S.Ş.S.'nde 'Samsun kasabası Mahkemesi' ifadesi geçtiği için Beşirli (1993) mahkemenin kadının evinin bir bölümü ya da müstakil bir bina olabileceğini ifade etmiştir. (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon) haritasında mahkeme binasının yeri kalenin batı köşesinde, kale altında Sadi Bey Camii yanında gösterilmiştir (Şekil 70). Arşiv belgelerinde şehirde mahkeme binası inşasına dair bir kayıt yer almadığı için haritadaki mahkeme binasının şehrin kadısının konutu olduğu kabul edilmiştir (Tablo 26).

Şekil 70. (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon)'nda mahkeme binası (BOA, PLK.p., 810; işlenerek)

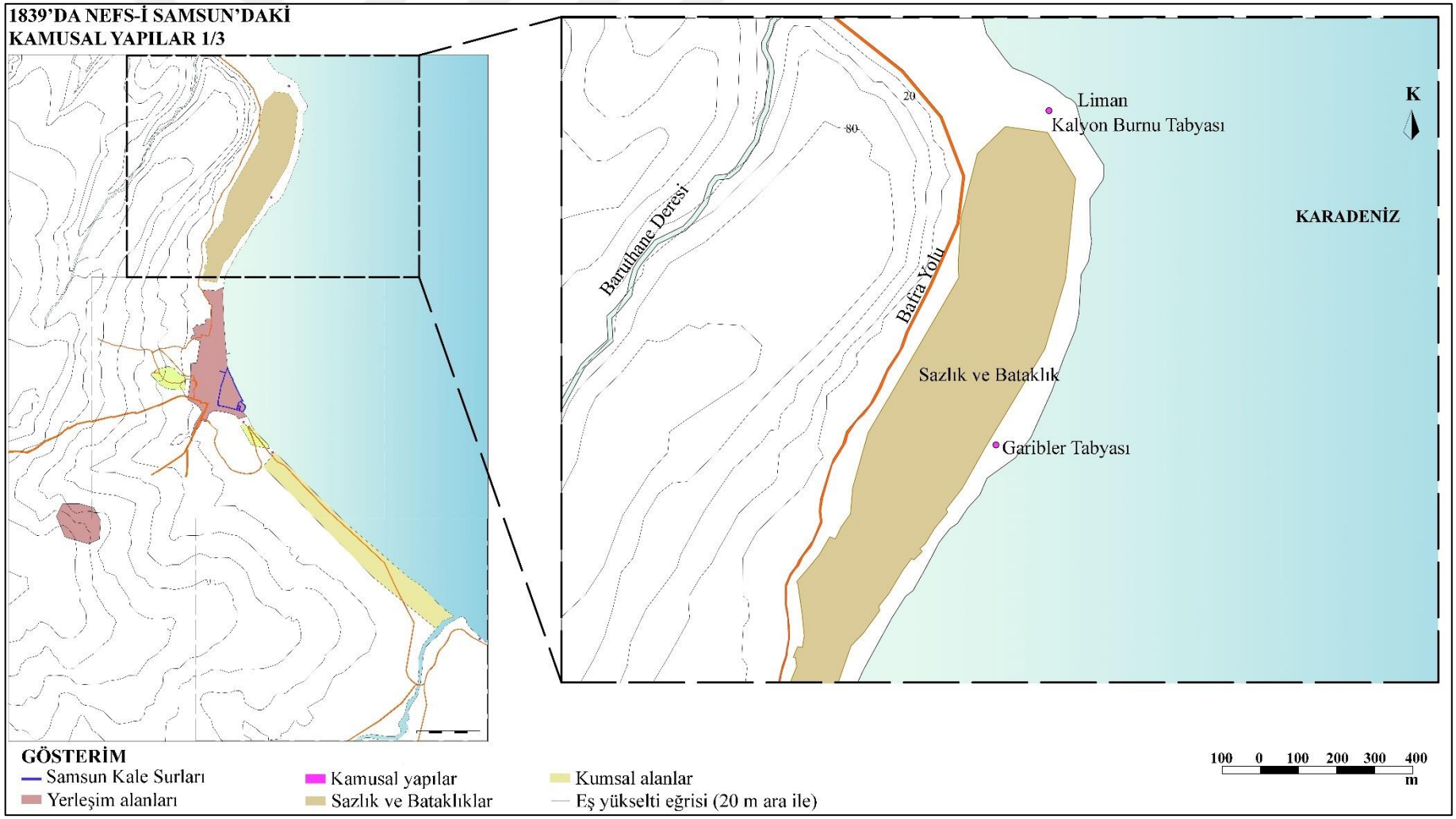
Samsun bu dönemde ticari merkez olarak karayollarının başlangıç ve bitiş konumundaydı. Hançerli Mahallesi'nde, Merkez İskelesi'nin önünde, deniz kıyısında gümrük binası tespit edilmiştir (Beşirli, 1993; Yılmaz, 2012c). (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon) haritasında da Yalı Camii ile iskele arasında gümrüğün yeri gösterilmiştir. M 1839-1839 yıllarını kapsayan 1755 No.lu S.Ş.S.'ne göre 19. yüzyılın başında Samsun iskelesi gümrüğü İstanbul emtia gümrüğüne bağlıydı (Beşirli, 1993). Beşirli (1993) ve Yılmaz (2012)'a ait bilgiler ışığında bu dönemde kullanılan gümrük binasının aslında deniz kıyısında gümrük emininin kullandığı bir konak olduğu söylenebilir (Tablo 26). Gümrük Konağı, önündeki iskele ile ilişkili olarak şehirde önemli bir düğüm noktası oluşturmuştur. Gümrük Konağı etrafındaki Buğday (Hınta) Pazarı, hanlar, bekar odaları, hamamlar ve küçük boyutlu dükkânlar ile şehrin ekonomisinde önemli bir yere sahip olarak transit ticaret için hizmet etmiştir (Şekil 71).

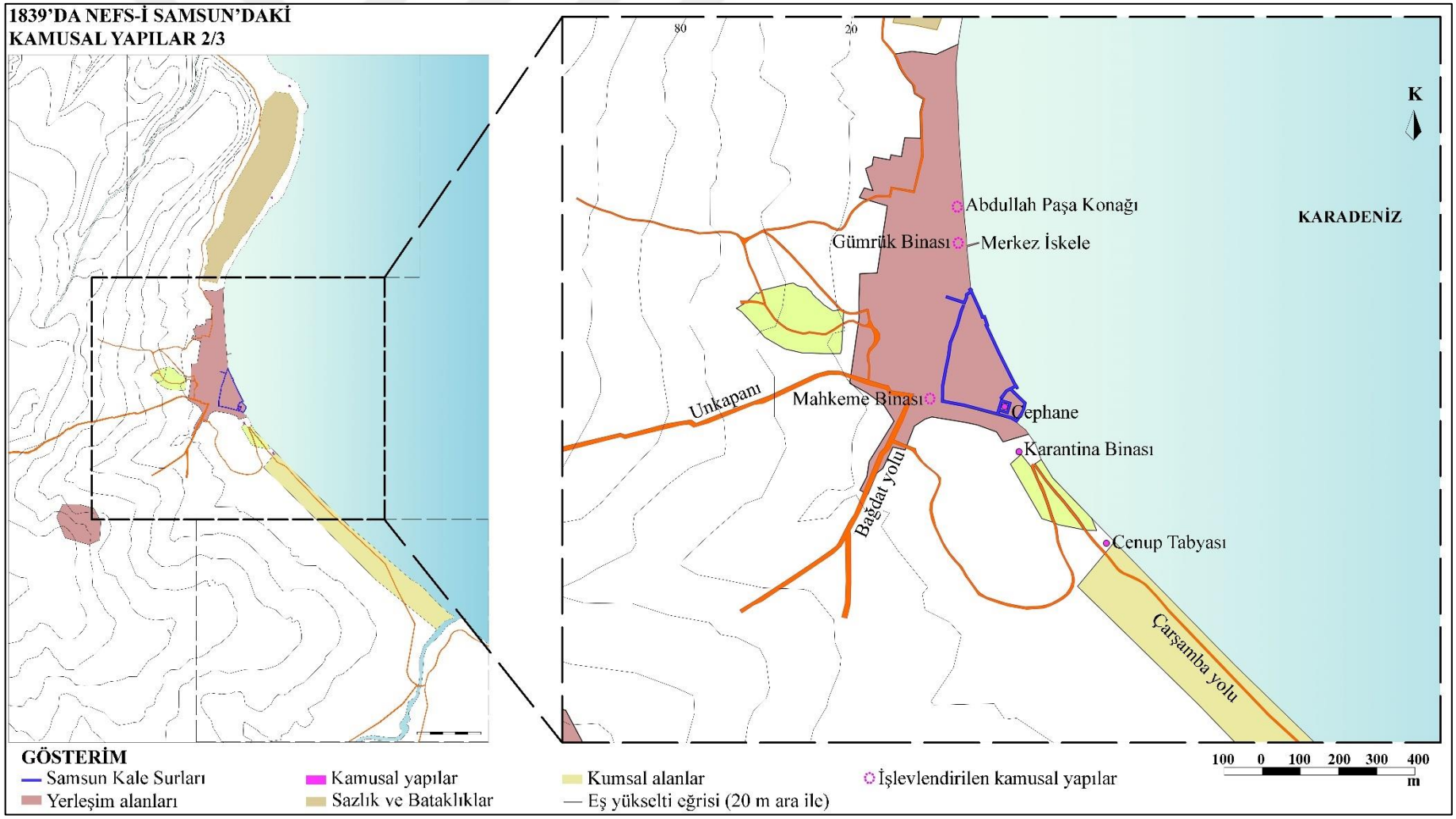

Şekil 71. 1838 ve 1856 haritalarında Merkez İskele ve Gümrük'ün konumu, a- (UChicago arşivi; işlenerek); b- (BOA, PLK.p., 810; işlenerek)

Tablo 26. Nefs-i Samsun'da kamusal yapı olarak işlevlendirilen imar faaliyetleri

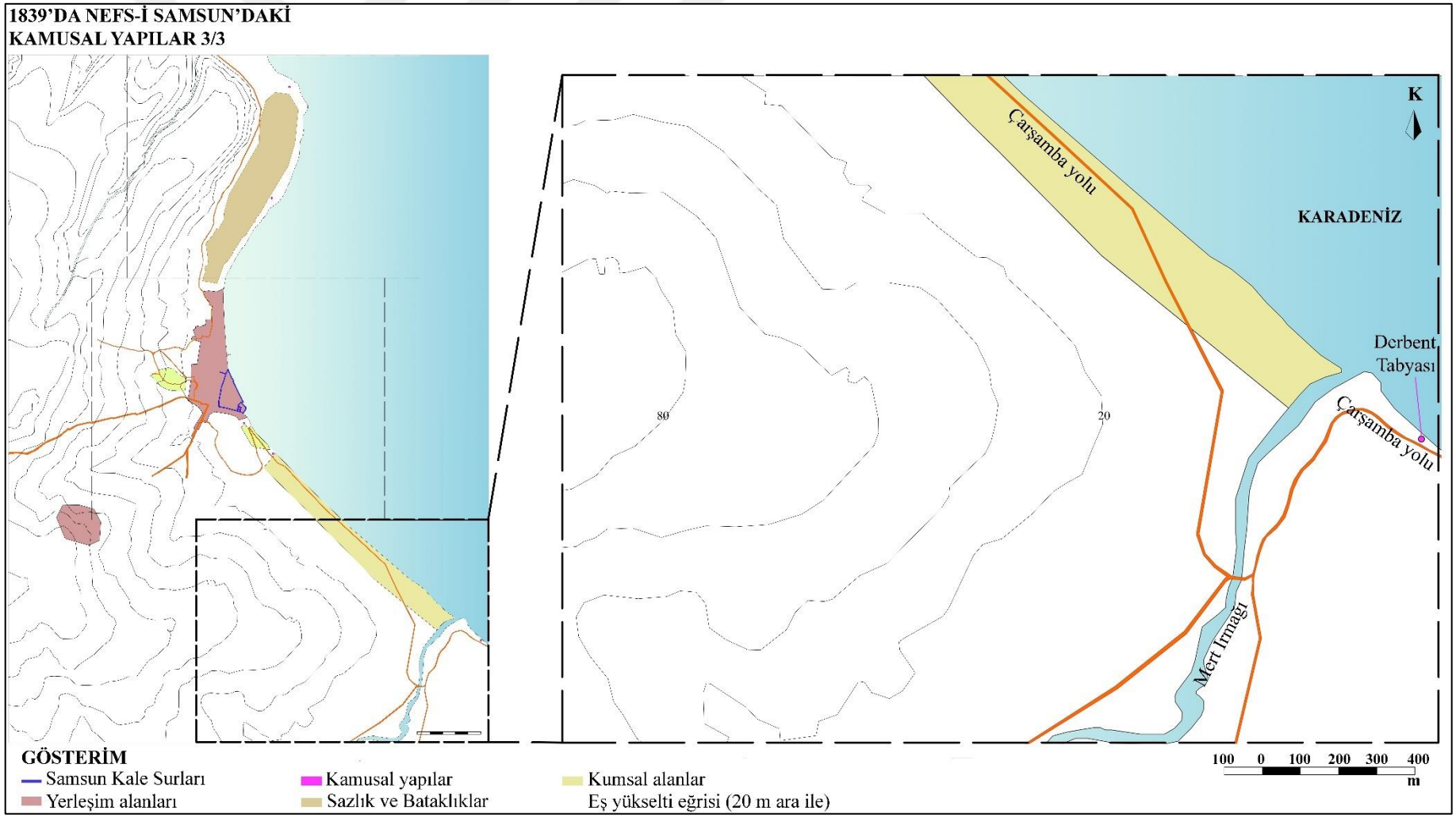
Nefs-i Samsun'da Kamusal Yapı Olarak İşlevlendirilen İmar Faaliyetleri			
No.	**Yapının Özgün İşlevi**	**Yapının Yeni İşlevi**	**Konumu**
1	Süleyman Paşa Konağı	konut+idari	Hançerli Mah.
2	Osman Paşa Sarayı	konut+idari	Pazar Mah.
3	Abdullah Paşa Konağı	konut+idari	Hançerli Mah.
4	Eski Saray	konut+idari	-Bilinmiyor-
5	Kadının Konağı	konut+idari	Sait Bey Mah. Sait Bey Camii yanında
6	Gümrük Emini Konağı	konut+idari	Hançerli Mah. Yalı Camii'nin doğusunda

Şekil 72. 1839'da Nefs-i Samsun'daki kamusal yapılar (1_3)

Şekil 73. 1839'da Nefs-i Samsun'daki kamusal yapılar (2_3)

Şekil 74. 1839'da Nefs-i Samsun'daki kamusal yapılar (3_3)

➢ Kamusal Açık Alanlar:

Elde edilen verilere göre Nefs-i Samsun'un 1839 yılındaki fiziksel sınırları içinde toplam 10 adet kamusal açık alan tespit edilmiştir. Bu alanların tümü kale altında yer almış, Tablo 27'de yapım yıllarına göre sıralanmıştır.

Tablo 27. 1839'da Nefs-i Samsun'da yer alan kamusal açık alanlar

1839'da Nefs-i Samsun'da Yer Alan Kamusal Açık Alanlar			
No.	**Kamusal Açık Alanlar**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
1	Şeyh Seyyid Kudbettin Mezarlığı Kökçüoğlu Mezarlığı Eski Mezarlık	15. yüzyıl	Şehir merkezinin batısında
2	Yalı Camii Mezarlığı	Osmanlı Dönemi	Hançerli Mah. Yalı Camii yanında
3	Hançerli Camii Mezarlığı	Osmanlı Dönemi	Hançerli Mah. Hançerli Camii yanında
4	Kurşunlu Camii Mezarlığı Molla Fahreddin Camii Mezarlığı	1810	Şeyh Seyyid Kutbettin Mezarlığı karşısında Kurşunlu Camii'nin batısında
5	Buğday Pazarı Meydanı Hınta Pazarı Meydanı	Osmanlı Dönemi	Hançerli Mah. Yalı Camii önünde
6	Meyve Pazarı Meydanı Yemiş Pazarı Meydanı	Osmanlı Dönemi	Pazar Mah. Pazar Camii civarında
7	Kereste Pazarı Meydanı Odun Pazarı Meydanı	Osmanlı Dönemi	Sait Bey Mah. Bağdat yolu üzerinde
8	Şehir Mezarlığı Müslüman Mezarlığı İslam Kabristanlığı Belediye Kabristanlığı	1800'lü yıllar	Şehir merkezinin güneyinde deniz kenarında
9	Mezaristan	1800'lü yıllar	Hançerli Mah. Abdullah Paşa konağının kuzeyinde deniz kenarında
10	Yeni Medrese Camii Mezarlığı	Osmanlı Dönemi	Yeni Medrese Camii etrafında

Kamusal açık alanların %70'ini mezarlıklar oluşturmuştur. Mezarlıkların 3'ü yerleşimlerin bittiği yerlerde kurulmuştur. Bunlar; bilinen en eski mezarlık olan, şehir merkezinin batısındaki Şeyh Seyyid Kubbeddin Mezarlığı (Yolalıcı, 2004), şehir merkezinin güneyinde deniz kenarında bulunan Müslüman/Şehir Mezarlığı (Sarısakal, 2008) ve (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon) haritasında Hançerli Mahallesi'nde Abdullah Paşa Konağı'nın kuzeyinde deniz kenarında Mezaristan'dır. Bu mezarlıklar aynı zamanda deniz kenarındaki Samsun yerleşiminin sınırlarını da belirlemiştir.

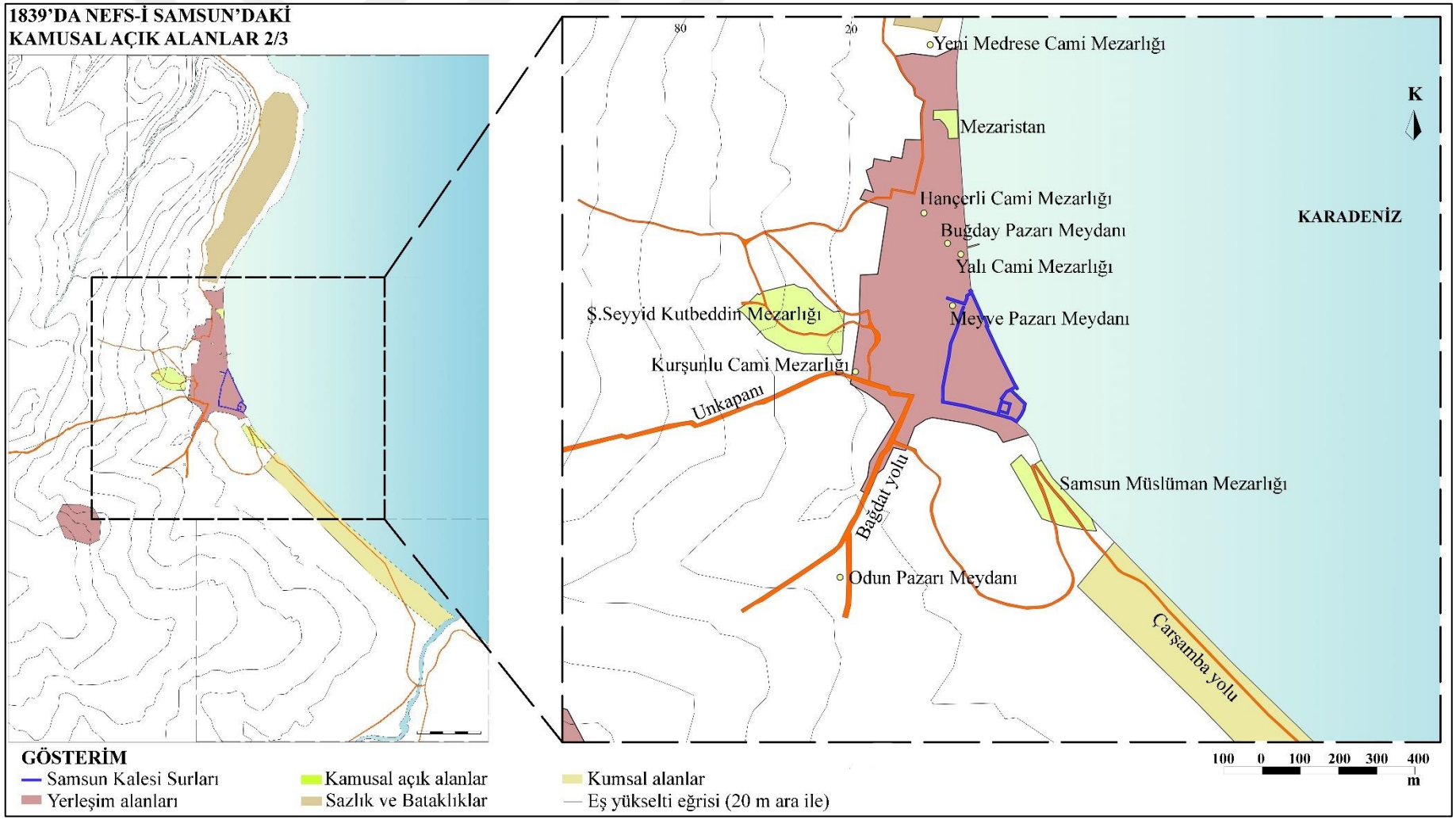
1890 yılında şehre gelen Dr. Mehmet Arif, Şeyh Seyyid Kutbeddin hazretlerinin türbesini ziyaret ettiği sırada mezarlık ile ilgili gözlemlerde bulunmuştur. Mezarlığın dört

tarafının duvarlarla çevrili olmasına rağmen mezarlığın geçiş yolu haline geldiği için bozulduğunu belirtmiştir (Çiloğlu, 2002).

Bu mezarlıklara ek olarak mahalle içinde yer alan camilerin yanında veya etrafında olan mezarlık alanları da vardır. Bunlar şunalardır: Yalı Camii yanında Yalı Cami Mezarlığı (Köse, 2014a), Hançerli Camii yanında Hançerli Cami Mezarlığı (Köse, 2014b; Sarısakal, 2007a), Kurşunlu Camii batısında, hazire şeklinde olan Kurşunlu Cami Mezarlığı (Bayraktar, 2016), (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon) haritasında yer alan Yeni Medrese Cami Mezarlığı'dır.

Kamusal açık alanların %30'unu ise 3 adet meydan oluşturur. Samsun, Anadolu'daki birçok şehrin veya kasabanın iskelesi, Bağdat postasının varış noktasındaki ara duraklardandır. Bulunduğu konum itibariyle ticaret için önemli olan şehirde pazar ve çarşılara ait meydanlar bulunmaktadır. Bunlar şunlardır: Hançerli Mahallesi'nde Merkez İskele hizasında, Yalı Camii önünde yer alan Buğday (Hınta) Pazarı Meydanı; Pazar Mahallesi'nde Pazar Camii civarında Meyve Pazarı Meydanı; Sadi Bey Mahallesi'nde, Bağdat yolu üzerinde Samsun Kilisesi I adlı yapının yakınında Kereste/Odun Pazarı Meydanı'dır (Dığıroğlu, 2011b). 1923 yılına ait 'Haber' adlı gazetede yer alan bir makalede Odun Pazarı Meydanı'nın sakin, havadar ve manzaralı bir mevkide olduğu belirtilmiştir. Meydanın bahçe olarak dönüştürülmesinin şehre büyük fayda sağlayacağı da ifade edilmiştir (Akbulut, 2013a).

1839 yılında Nefs-i Samsun'da yer alan kamusal açık alanlar Şekil 75'te gösterilmiştir.

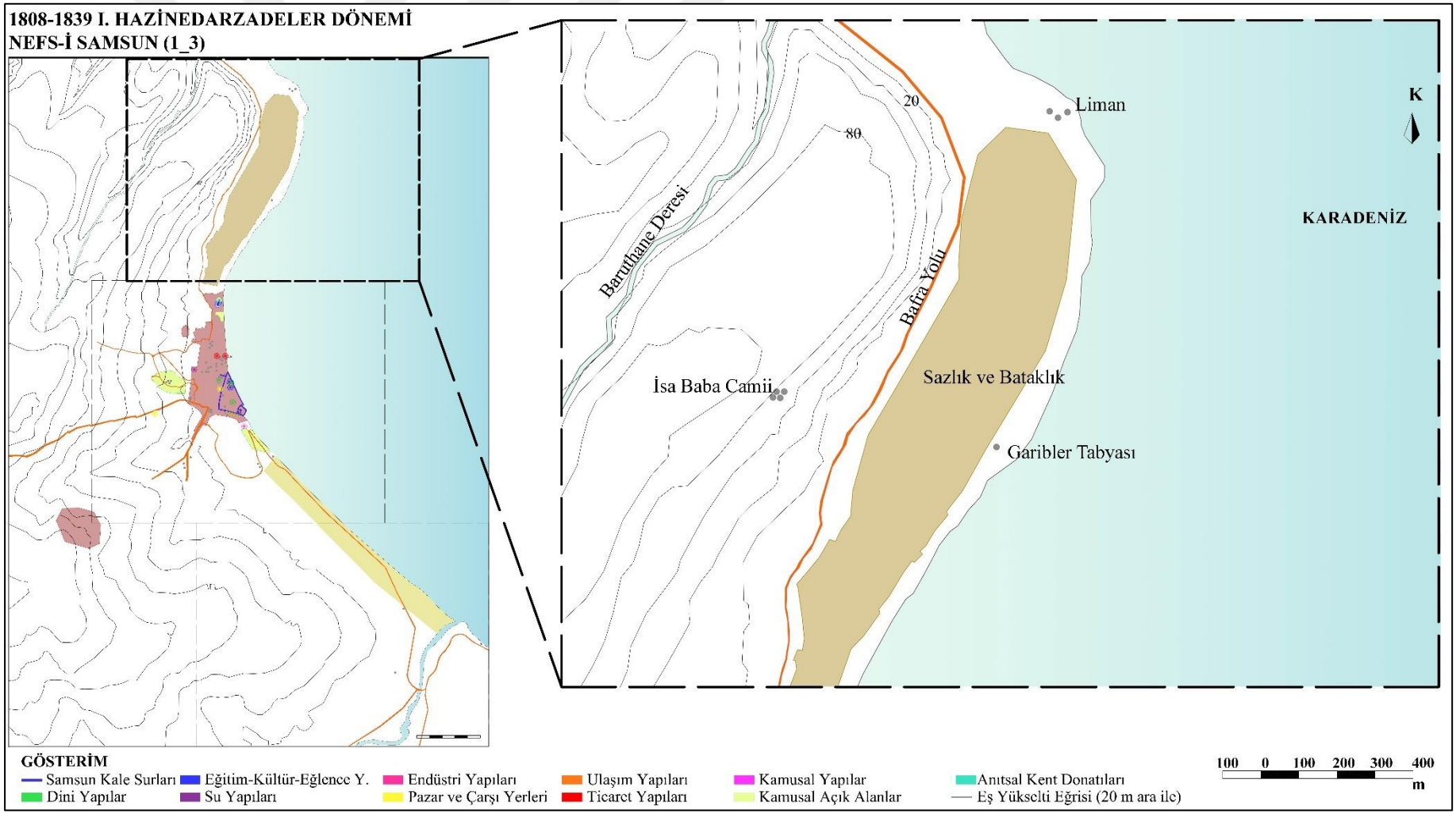

Şekil 75. 1839'da Nefs-i Samsun'daki kamusal açık alanlar (2_3)

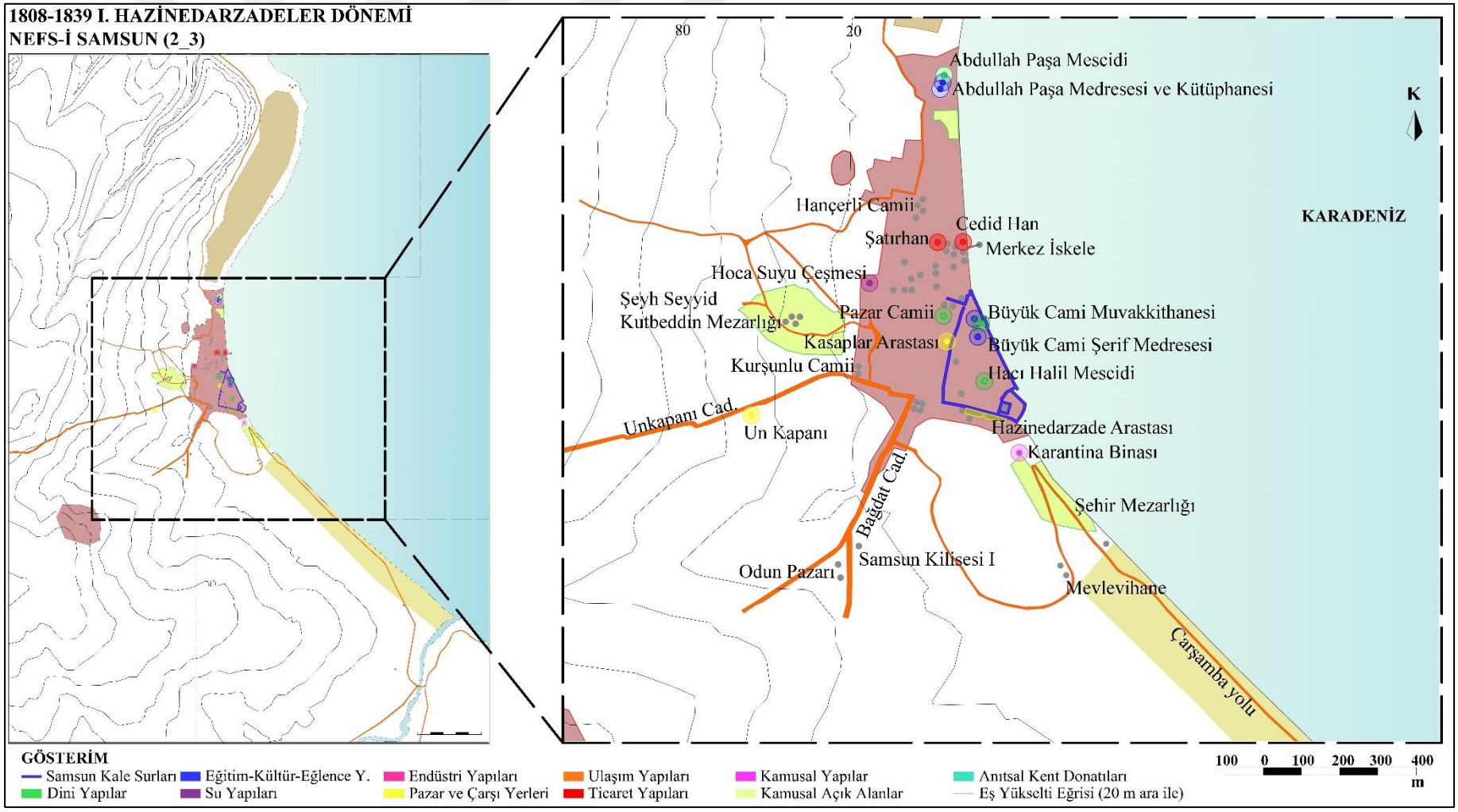
- Anıtsal Kent Donatısı:

Elde edilen verilere göre Nefs-i Samsun'un 1839 yılındaki fiziksel sınırları içinde anıtsal kent donatısı bulunmamaktadır.

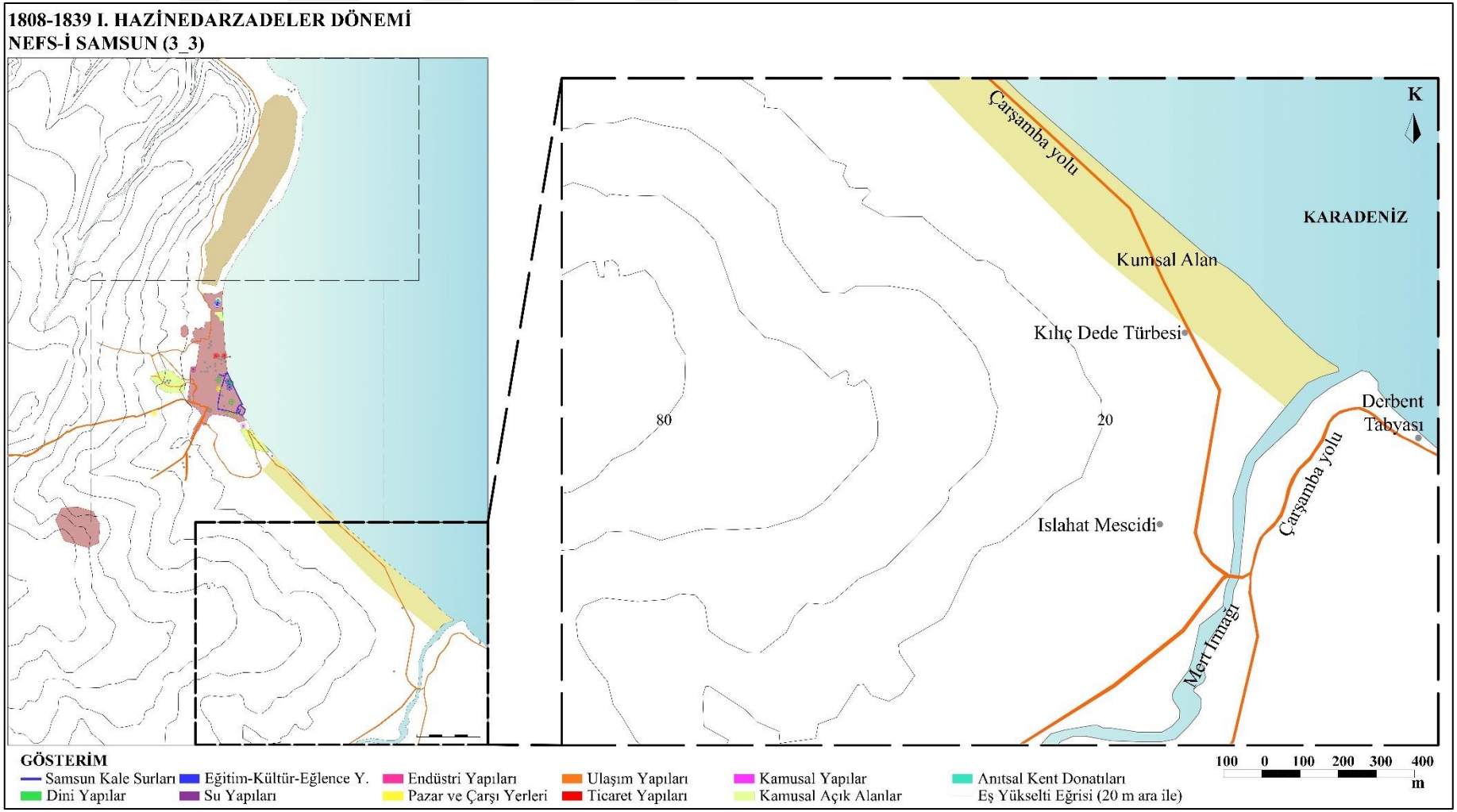
1808-1839 I. Hazinedarzadeler Dönemi'ne ait Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri Şekil 76, Şekil 77 ve Şekil 78'de gösterilmiştir.

Şekil 76. 1808-1839 I. Hazinedarzadeler Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri (1_3)

Şekil 77. 1808-1839 I. Hazinedarzadeler Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri (2_3)

Şekil 78. 1808-1839 I. Hazinedarzadeler Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri (3_3)

- Külliyeler:

Saray veya saraya bağlı kişiler tarafından bir vakıf kapsamında inşa ettirilen büyük külliyeler, kentteki yeni yerleşim merkezlerinin oluşması için birer çekim merkezidir (Avcı, 2016b). Samsun şehrindeki imar faaliyetleri incelendiğinde 1839 yılında bazı yapı topluluklarının külliye türünde kompleksler oluşturduğu gözlemlenmiştir. Bu dönemde Samsun'da toplam 8 adet külliye türünde yapı topluluğu tespit edilmiştir. Bu külliyelerdeki yapı topluluklarının bazıları birlikte inşa edilirken, bazıları sonradan ilave edilen yapılarla oluşmuştur (Tablo 28).

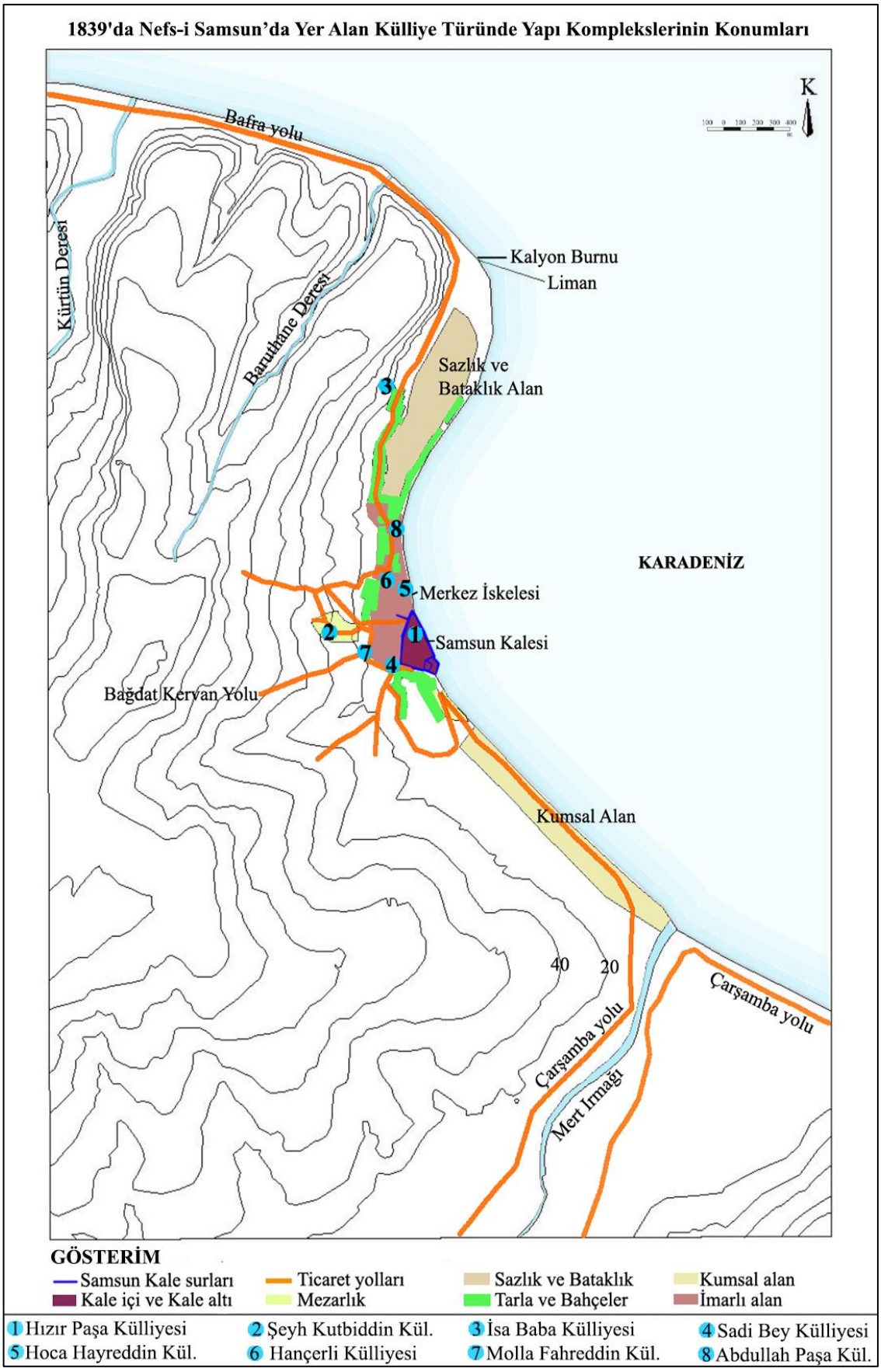
Külliye türünde yapı kompleksinin biri olan İsa Baba Külliyesi, şehrin kuzeybatısında, iskân olmayan yerde ticaret yolları aksında (Bafra yolu) yer almaktadır. Şeyh Kudbettin Külliyesi, şehir merkezine yakın, şehrin batısında ve şehrin en eski mezarlığının içinde bulunmaktadır. Hızır Paşa Külliyesi ise kale içinde, şehrin ilk dini yapısı ve yakın çevresindedir. Diğer 5 külliye (Abdullah Paşa, Hoca Hayreddin, Sadi Bey, Molla Fahreddin ve Hançerli Külliyeleri) kale altında yerleşimlerin olduğu alanlarda ve ticaret yolları akslarında yer almıştır (Kaleli, 2015).

Bu 8 adet külliyeden Sadi Bey Külliyesi, camisi, tekkesi, türbesi, hamamı ve medresesi ile dönemin tam anlamıyla bir külliye örneğini oluşturmuştur. Bedestenin batısında, Subaşı'nda dört yol kavşağında yer alan Sadi Bey Külliye kompleksi, ticaret için gelenlerin başlıca uğrak noktası olmuştur. Sadi Bey'in vakfettiği külliye, Samsun şehrinin şehirleşmesine de katkı sağlamıştır. Bu nedenle bu bölge Said Bey Mahallesi adını almıştır (Okudan, 2013) (Tablo 28).

Bu dönemde Mert Irmağı yakınında yer alan Kılıç Dede Türbesi'nin etrafına 1857 yılında tekke ve cami, 1860'larda ise mezarlık inşa edilmiştir. Bu alanda oluşan Kılıç Dede Külliyesi'nin inşası 1860'larda tamamlanmıştır. Dolayısıyla, 1839 yılında bu alanda sadece türbe yapısı bulunduğu için külliye olarak nitelendirilmemiştir. 1839'da Nefs-i Samsun'da yer alan külliye komplekslerinin konumları Şekil 79'da gösterilmiştir.

Tablo 28. 1839'da Nefs-i Samsun'da yer alan külliye türünde yapı kompleksleri

1839'da Nefs-i Samsun'da Yer Alan Külliye Türünde Yapı Kompleksleri				
No.	**Külliyeler**	**İmarlar**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
1	**Hızır Paşa Külliyesi**	Hızır Bey Camii	14. yüzyıl	Cami-i Kebir Mah.
		Hızır Paşa Zaviyesi	1520 öncesi	Cami-i Kebir Mah.
		Büyük Cami Muvakkithanesi	1830-1856 arası	Cami-i Kebir Mah. Büyük Cami avlusunda
		Büyük Cami-i Şerif Medresesi	1811'de var	Cami-i Kebir / Büyük Cami yakınında
2	**Şeyh Seyyid Kudbettin Külliyesi**	Şeyh Seyyid Kudbettin Türbesi	15. yüzyıl	Şeyh Seyyid Kutbeddin Mezarlığı'nda
		Şeyh Seyyid Kudbettin Zaviyesi/Tekkesi	15. yüzyıl	Şeyh Seyyid Kutbeddin Türbesi bitişiğinde
		Şeyh Seyyid Kudbettin Camii	15. yüzyıl	Şeyh Seyyid Kutbeddin Mezarlığı'nda
		Şeyh Seyyid Kudbettin Mezarlığı	15. yüzyıl	Şehir merkezinin batısında
		Şeyh Seyyid Kudbettin Medresesi	15. yüzyıl	Şeyh Seyyid Kudbettin Camii yanında
3	**İsa Baba Külliyesi**	İsa Baba Tekkesi	-Bilinmiyor-	Bafra yolu üzerinde yüksek bir mevkide
		İsa (Ese) Baba Türbesi	15. yüzyıl	Bafra yolu üzerinde yüksek bir mevkide
		İsa Baba Camii	15. yüzyıl / Osmanlı Dönemi	Bafra yolu üzerinde yüksek bir mevkide
		İsa Baba Zaviyesi	1576 öncesi	İsa Baba Türbesi yanında
4	**Sadi Bey Külliyesi**	Sadi Bey Camii	1485 öncesi	Sadi Bey Mah. dörtyol kavşağı
		Sadi Bey Medresesi	1504	Sadi Bey Mah. dörtyol kavşağı - Bağdat yolu üzeri
		Said Beğ Türbesi	-Bilinmiyor-	Sadi Bey Mah. dörtyol kavşağı
		Sadi Tekkesi	-Bilinmiyor-	Sadi Bey Mah. dörtyol kavşağı
		Sadi Bey Hamamı	1504 sonrası	Sadi Bey Mah. dörtyol kavşağı
5	**Hoca Hayreddin Külliyesi**	Hoca Hayreddin (Yalı) Camii	1485	Hançerli Mah. Buğday Pazarı Un İskelesi civarı
		Hoca Hayreddin Cami Zaviyesi	-Bilinmiyor-	Yalı Camii yanında
		Yalı Cami Mezarlığı	Osmanlı Dönemi	Yalı Camii yanında
6	**Hançerli Külliyesi**	Hançerli Camii	1836	Hançerli Mah.
		Hançerli Cami Mezarlığı	Osmanlı Dönemi	Hançerli Camii yanında
		Hançerli Cami Medresesi	19. yüzyılın başında var	Hançerli Camii yanında
7	**Molla Fahreddin Külliyesi**	Molla Fahreddin (Kurşunlu) Camii	1810	Şeyh Seyyid Kutbettin Mezarlığı karşısı
		Molla Fahreddin Cami Mezarlığı	1810	Kurşunlu Cami'nin batısında
		Molla Fahreddin Zaviyesi	1810	Kurşunlu Camii bitişiğinde
8	**Abdullah Paşa Külliyesi**	Abdullah Paşa Medresesi	1836	Hançerli Mah. Abdullah Paşa Camii yanında
		Abdullah Paşa Mescidi	1836	Hançerli Mah.
		Abdullah Paşa Kütüphanesi	1836	Abdullah Paşa Camii yanında

Şekil 79. 1839'da Nefs-i Samsun'da yer alan külliye komplekslerinin konumları

2.3.3. Tanzimat Sonrası Geç Osmanlı Şehri Olarak Nefs-i Samsun

3 Kasım 1839 tarihinde Sultan Abdülmecid döneminde İstanbul Gülhane Parkı'nda Tanzimat fermanının okunması ile resmi olarak batılılaşma/modernleşme ilan edilmişti (Bayram, 2017). Tanzimat aracılığıyla ilan edilen batılılaşma söylemi, devlet otoritesini sağlamlaştırmanın ve tek elden yönetimin sağlanmasının bir yolu olarak görülmüştü (Yerasimos, 1999). Yönetim, hukuk, askeri, eğitim ve mali alanlarda reformlar yapılarak batılılaşmaya/modernleşmeye adım atılmıştı (Bayram, 2017). Tanzimat'ın amacı yeni reformlar ile devlet yönetimini yeniden merkezileştirerek merkezi otoriteyi güçlendirmekti (Avcı, 2016a). Tanzimat reformlarındaki amaç herhangi bir ayrım olmadan tüm toplum ile doğrudan ilişkili, rasyonel adalet sisteminin olduğu merkezi idare oluşturmaktı (Avcı, 2016b). Hükümet yönetim reformlar ile ülkenin en uzak noktalarına dahi ulaşarak bölgeyi denetlenebilir hale getirmek ve ülkenin her yerinde temsil edilir olmayı istemişti (Avcı, 2016a). Tanzimat sosyal, kültürel ve ekonomik alandaki düzenlemeleri ile toplumun içine daha fazla işlenerek devleti ve merkezi idareyi görünür kılmayı amaçlamıştır (Avcı, 2010).

Tanzimat, 'doğrudan ve merkezi yönetim prensibi' ile devlete has işlerin, taşra yönetiminde varlık göstermiş olan ayan, vakıf, lonca vb. ayrı özerk aracılar ya da aracı kurumlardan alınarak doğrudan doğruya devlet otoritesindeki yeni kurumlara bırakılması için ilan edilmiştir (Avcı, 2010). Bu kapsamda, şehirlerin yönetimi için merkezden mutasarrıflar atanması ve ayan yönetiminin sona ermesi amaçlanmıştır. Diğer taşra şehirlerinde olduğu gibi Samsun da 18. yüzyıldan itibaren ayanların yönetimindeydi. Tanzimat'ın ilanı sonrası yeni reformlar, bölgeyi yöneten ayan ailesi Hazinedarzâdelerin çıkarlarına ters düşmüş ve aile, menfaatleri doğrultusunda yönetimi belli bir süre merkezi idareye teslim etmemiştir. Tanzimat'ın ilanı sonrası Samsun şehri için merkezden denetleme işlemi, Hazinedarzâdelerin görev süresinin 1848 yılında bitmesiyle başlamıştır.

Şehir, Hazinedarzâdelerin yönetiminin sona ermesinin ardından merkezden atanan mutasarrıflar tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Ancak, Tanzimat reformlarının şehre gelmesi uzun sürmüş, bir geçiş dönemine ihtiyaç duyulmuştur. Bu dönemde halk, Tanzimat reformlarına ısındırılmaya çalışılmıştır. Literatürden elde edilen bilgiler Tanzimat'ın Samsun şehrine gelmesinin 1860'lı yılları bulduğunu göstermektedir (Yılmaz, 2014c). Bunun en önemli göstergesi 1863 yılında Tanzimat'ın uygulamalarına halkın vâkıf olması için Samsun şehrine teftişe gelen Tanzimat müfettişi Ali Rıza Paşa'nın yaptığı eylemlerdir. Rıza Efendi vergi meseleleri, idarecilerin yaptığı yolsuzluklar, bayındırlık faaliyetleri gibi

geniş bir program çerçevesinde Samsun'da oldukça önemli faaliyetler gerçekleştirmiştir (Yılmaz, 2014c). Samsun dışında da pek çok şehre gönderilen Tanzimat teftiş memurları sayesinde Osmanlı halkı, Tanzimat'ın vaat ettiği reformları görme fırsatı bulabilmiştir (Serbestoğlu, 2014b).

1869 Büyük Samsun Yangını, şehrin gelişimi sekteye uğratmış, ancak ticaret şehri olarak yangın sonrası şehir kısa sürede yeniden yapılanmıştır. Yeniden yapılanan şehirde yangın, Tanzimat'ın vaat ettiği reform hareketlerini belirgin bir şekilde okunmasını sağlamıştır. I. Meşrutiyet'in ilanı sonrası şehirdeki değişim dramatik boyutlarda yaşanmış ve şehir, bu dönemde büyük ölçüde son şeklini almıştır. II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte şehir, Liman ve Mert Irmağı arasında kıyı boyunca yayılmıştır.

Tanzimat'ın ilanının ardından, çalışmanın ana strüktürü olan Nefs-i Samsun'un 1839-1923 yılları arasındaki fiziksel dönüşümünün detayları '3. Yapılan Çalışmalar II' başlıklı bölümde kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır.

3. YAPILAN ÇALIŞMALAR II

3.1. 1839-1848 Tanzimat ve II. Hazinedarzadeler Dönemi

3.1.1. İdari Yapı

Nefs-i Samsun, Tanzimat'ın ilanı sonrası bir süre daha Hazinedarzâdeler tarafından yönetilmiştir. Samsun'da Hazinederzâdelerin yönetimi ve görev süreleri ile ilgili farklı bilgiler veren birçok modern araştırma bulunmaktadır. Bayraktar (2007b), Torun'un (1954) çalışmasını kaynak göstererek Sultan II. Mahmut'un 1808 yılında Hazinedarzâdelere şehrin yönetimini verdikten sonra 1857 yılına kadar ailenin şehrin yönetiminde yer aldığını ifade etmiştir (Torun, 1954'ten aktaran: Bayraktar, 2007b: 431; 2013). Samsun Fransız konsolosu R. Vadala'ya (2016) göre Samsun'da Hazinedarzâdelerin hâkimiyeti 1807 yılında başlamış, 47 yıl sonra 1854 yılında sona ermiştir (Vadala, 2016). Kılıç (2006) ise Hazinedarzâdelerin Canik Sancağı'nda söz sahibi olma döneminin 1846 yılında Hazinederzâde Abdullah Paşa'nın vefatı ile kapandığını belirtmiştir (Kılıç, 2006). Arşiv belgelerine göre Hazinedarzâde Abdullah Paşa'dan sonra yerine Canik Sancağı mutasarrıflığına Hacı Ahmet Paşa atanmıştır. 1848 yılına kadar görevini sürdüren paşa için Fransız seyyah Hell Haznedaroğullarından, Hacı Ahmed Paşa olarak bahsetmiştir (Eyice, 1963).[85] Bay'ın (2007) çalışmasına göre de Hacı Ahmet Paşa Hazinederzade ailesine mensuptur (Bay, 2007).[86] 1848 yılına ait arşiv belgesine göre Haznederoğlu Ahmet Paşa'nın yerine fiilen Vasıf Paşa atanmıştır (BOA, A.}DVN., 43/73, H 1 S. 1265 / M 27 Aralık 1848'den aktaran: Karagöz, 2013: 150). Belgede Ahmet Paşa için Haznedaroğlu olduğu ifade edilirken onun yerine atanan Vasıf Paşa'nın Hazinederzade ailesine mensup olduğuna dair bilgi bulunmamaktadır. Sonuç olarak Hazinedarzâdelerin yönetimi ile ilgili Torun (Torun, 1954'ten aktaran: Bayraktar, 2007b: 431), Vadala (2016) ve Kılıç'ın (2006) verdiği 1857, 1854 ve 1846 tarihlerinin bir dayanağı olmaması nedeniyle, elde edilen diğer araştırmalar da dikkate

[85] Fransız seyyah Xavier Hommaire de Hell, 1846 yılında ikinci kez çıktığı Karadeniz kıyıları seyahatinde 1847 yılında Bafra'dan karayolu üzerinden Samsun'a uğradığında Canik Vilayeti idarecisi olan Haznedaroğullarından Hacı Ahmed Paşa'nın çok iyi olduğunu ve Çarşamba'da oturduğunu ifade etmiştir. Bkz.: Eyice, S. (1963). X. Hommaire De Hell ve Ressam Jules Laurens, Müşterek Türkiye Seyahatnamelerinin Değerlendirilmesi Yolunda Bir Araştırma. *Belleten*, 27(105), s. 75

[86] Bay (2007) şer'iyye sicillerindeki kayıtlarda, Ahmet Paşa'nın babasının isminin İbrahim Bey olduğunu ve Hazinedarzâde İbrahim Bey'in de büyük ihtimalle Hazinedarzâde Süleyman Paşa'nın kardeşi olduğunu ifade etmiştir. Bkz.: Bay, a.g.t., s. 191.

alınarak Hazinedarzâde ailesinin Canik Sancağı yönetiminin 1848 yılına kadar sürdüğü bu çalışma kapsamında kabul edilmiştir.

Modern araştırmalardan ve arşiv belgelerinden elde edilen bilgilere göre Tanzimat'ın ilanı sonrası merkezden denetleme için gönderilen mutasarrıflar Nefs-i Samsun'a 1848 yılından sonra atanmıştır. Bu çalışma kapsamında 1808 yılından 1839 Tanzimat'ın ilanına kadar Canik Sancağı yönetiminde yer alan Hazinedarzâdeler '1808-1839 I. Hazinedarzadeler Dönemi' olarak; Tanzimat'ın ilanından 1848 yılına kadar yönetimde olmaya devam eden Hazinederzadeler için ise '1839-1848 Tanzimat ve II. Hazinederzadeler Dönemi' olarak adlandırılmıştır.

Tanzimat'ın ilanı ve sonrasında Nefs-i Samsun'un yönetiminde 1829 yılından itibaren Hazinedarzâde Abdullah Paşa muhassıl vekilliği yapmıştır. Trabzon valisi olan kardeşi Osman Paşa'nın Mayıs 1841'de vefatından sonra 27 Nisan 1842 tarihinde Hazinedarzâde Abdullah Paşa vezir rütbesiyle Trabzon valiliğine atanmıştır (Yavru, 2021; Bay, 2008). 1842-1846 yılları arasında Abdullah Paşa artık vekil olarak değil muhassıl olarak Samsun yönetiminde yer almış, Abdullah Paşa görevinden Şubat 1846'da azledilmiştir (Bay, 2007).[87] Hazinedarzâde Abdullah Paşa'dan sonra Canik Sancağı mutasarrıflığına yine Haznedaroğullarından Hacı Ahmet Paşa atanmış, görevini Diyarbakır kaymakamlığına tayin edildiği 1848 yılı sonlarına kadar da sürdürmüştür. Yerine 27 Aralık 1848 tarihinde merkezden Vasıf Paşa mutasarrıf olarak atanmıştır (Karagöz, 2013). Tanzimat'ın ilanı sonrası da Abdullah Paşa Konağı idari yapı olarak işlevine devam etmiş, ancak Hacı Ahmet Paşa'nın Nefs-i Samsun'da idari olarak kullandığı bir yapı tespit edilememiştir.[88]

Tanzimat'ın ilk uygulanması gereken öncelikli yerlerden biri Trabzon Eyaleti'dir. Samsun kazasının bağlı olduğu Canik Sancağı, Tanzimat'ın ilanı ile Sivas Eyaleti'nden Trabzon Eyaleti'ne bağlanmıştır. Nefs-i Samsun bu dönemde 1848 yılına kadar ayan ailesinin yönetimi altındadır. 1848'den itibaren Canik'te yerel beylerin, bir başka deyişle ayan kökenli yerli hanedanların nüfuzu kırılarak bizzat merkezden gönderilen ve âyan aileleri ile ilgisi olmayan mutasarrıf paşaların idareyi ellerinde tuttukları dönem başlamıştır (Yılmaz, 2014c).

---

[87] Zayıf bünyeli ve mide rahatsızlığı olan Abdullah Paşa, sağlık sorunları nedeniyle Şubat 1846 yılında valilik ve muhasıllık görevinden azledilince İstanbul'a taşınmış, Haziran 1846 yılında burada vefat etmiştir. Bkz.: Bay, a.g.t., s. 224.

[88] Fransız seyyah Hell'in ifade ettiği üzere Haznedaroğullarından Hacı Ahmed Paşa Çarşamba'da oturduğunu için Nefs-i Samsun'da ona ait bir idari yapı tespit edilmemiş olabilir. Bkz.: Eyice, a.g.e., s. 75.

3.1.2. Demografik Gelişme ve Nüfus Yapısı

Osmanlı döneminde şehirlere ait nüfus ile ilgili bilgilere konsolosluk raporlarından, seyahatnamelerden ve Osmanlı arşivinde yer alan bürokratların ürettiği belgelerden ulaşılmıştır. Konsolosluk raporları ile seyahatnamelerde yer alan bilgiler tahmini verileri içermektedir. Ancak daha doğru bilgiler içeren arşiv belgelerinden olan tahrir, avarız, nüfus yoklama, nüfus sayım defterleri ve nüfus kütüklerinden[89] nüfus yapısı hakkında bilgiler elde edilmiştir (İpek, 2006b).

Samsun kazasının nüfusuna ait bilgiler BOA'nde Nüfus Defterleri Fonu'nda kayıtlı 1020 ve 1023 numaralı 1845 yılına ait 2 adet nüfus defterinden ulaşılmıştır. 1034 numaralı 1848 yılına ait İcmal Defteri de nüfus incelemesi bakımından bu dönemde yararlanılan bir diğer arşiv kaynağı olmuştur (Dığıroğlu, 2011b; Uslucan, 2012).[90]

1845 yılına ait 1020 ve 1023 numaralı defterlerde yalnızca erkek nüfusu dikkate alınmıştır. Defterlere göre Samsun kazasının toplam Müslüman erkek nüfus sayısı 4.771 olarak tespit edilmiştir. 4.771 sayısı sadece Samsun'un merkezini değil köylerini de içine almıştır. 1020 numaralı defterde Samsun'a bağlı 1 Muhassıl Dairesi, 7 mahalle ve 36 köy yer almıştır. 1023 numaralı defterde kayıtlı yerleşim birimleri incelendiğinde 1020 numaralı defterden farklı olarak iki köy daha tespit edilmiştir. Samsun bu dönemde çoğunlukla nüfus yoğunluğu kırsal alanda olan bir şehirdir. Şehir merkezinde yer alan mahalleler ise Muhassıl Dairesi, Hançerli Mahallesi, Pazar Mahallesi, Cami-i Kebir Mahallesi, Said Bey Mahallesi, Hacı Hatun Mahallesi, İç Kale Mahallesi ve Mekde Mahallesi olmak üzere toplam 8 mahalden oluşmaktadır (Uslucan, 2012).

İcmal defterinde ise şehir merkezinde Hançerli Mahallesi, Pazar Mahallesi, Cami-i Kebir Mahallesi, Said Bey Mahallesi, Hacı Hatun Mahallesi, Mekde Mahallesi ve Cedid Mahallesi adında 7 mahalleye rastlanılmıştır (BOA, NFS.d., 1034' ten aktaran: Uslucan, 2012: 75, 76). 1020 ve 1023 numaralı nüfus defterlerini kıyasladığımızda icmal defterinde İç Kale Mahallesi, Muhassıl Dairesi yer almazken Cedid Mahallesi adında yeni bir

[89] Nüfus kütükleri, sayım sonrası senelere ait verilerin kaydedildiği defterlerdir. Doğum ve ölüm vukuatlarına göre hesap yapılmaktadır. Bu nedenle doğum ve ölüm vukuatlarının güncelliği ve sağlıklı bir şekilde işlendiği tartışma konusu olduğu için kesin veriler olmadığı unutulmamalıdır. Bkz.: İpek, N. (2006b). Orta ve Doğu Karadeniz Limanlarındaki Ticari Faaliyetlerin Kent Nüfusuna Etkisi (1838-1900). *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 1(1), s. 109-110

[90] 1034 numaralı icmal defterinin baştan ilk 5 sayfası eksiktir. Defterin hangi yıla ait olduğunu modern çalışmalardan Uslucan (2012) 1849 tarihini, Dığıroğlu (2011b) ise 1848/1849 tarihini vermiştir. Bkz.: 'Uslucan, C. (2012). 19. Yüzyılın İlk Yarısında Samsun Kazası'nın Nüfusu. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun, s. 75' ve 'Dığıroğlu, a.g.t., s. 23.'

mahalleye rastlanılmıştır. İcmal defterinde yer almayan ancak 1848 yılından sonraki başka arşiv kaynaklarında yer alan İç Kale Mahallesi'nin şehirde varlığını devam ettirdiği belirlenmiştir. Tüm bunlardan hareketle bu dönemde Samsun şehir merkezinde 1 muhassıl dairesi ve 8 mahalle olmak üzere toplam 9 mahal yer aldığı anlaşılmaktadır (Tablo 29).

Tablo 29. Nefs-i Samsun'un 1845 yılına ait nüfus defterleri ile 1848 yılına ait icmal defterlerinin karşılaştırılması (Uslucan, 2012)

Nefs-i Samsun'un 1845 yılına ait nüfus defterleri ile 1848 yılına ait icmal defterlerinin karşılaştırılması					
No.	**Mahal İsimleri**	**Erkek Nüfus**		**Hane Sayısı**	
		Defter (1845)	**İcmal (1848)**	**Defter (1845)**	**İcmal (1848)**
1	Muhassıl Dairesi	63	-	1	-
2	Hançerli Mahallesi	225	282	108	116
3	Pazar Mahallesi	236	296	96	121
4	Cami-i Kebir Mahallesi	128	128	50	57
5	Said Bey Mahallesi	189	292	83	120
6	Hacı Hatun Mahallesi	60	56	24	25
7	İç Kale Mahallesi	32	-	13	-
8	Mekde Mahallesi	99	131	41	58
9	Cedid Mahallesi	-	40	-	20
	TOPLAM	**1.032**	**1.225**	**416**	**517**

Nefs-i Samsun'da 1845 yılına ait 1020 ve 1023 numaralı nüfus defterlerine göre 8 mahalde toplam 1.032; 1848 yılına ait 1034 numaralı icmal defterine göre 7 mahalde ise toplam 1.225 erkek nüfus yer almıştır (Tablo 29) (Uslucan, 2012). Defterlere göre en kalabalık mahallelerin Hançerli, Pazar, Said Bey ve Cami-i Kebir mahalleri olduğu belirlenmiştir.

1845 yılına ait nüfus defterlerine göre şehir merkezinde toplam hane sayısı 416'dır. Şehir nüfusu 1.032 olarak kabul edildiğinde Samsun şehir merkezinin genelinde hane başına 2,48 erkek nüfus oranı ortaya çıkmaktadır. 1848 yılına ait icmal defterinde şehir merkezinde toplam hane sayısı ise 517'dir. Şehir nüfusu 1.225 olarak kabul edildiğinde Samsun şehir merkezinin genelinde hane başına 2,37 erkek nüfus oranı olduğu anlaşılır (Dığıroğlu, 2011b). Şehir merkezindeki toplam nüfusu kabaca bulmak için hane başına düşen erkek nüfus kadar da kadın nüfus olduğu düşünülmüş, toplam erkek nüfus ile hane başına düşen

erkek nüfus çarpılmıştır.[91] Buna göre 1845 yılına ait nüfus defterlerinde şehirdeki toplam Müslüman nüfus yaklaşık 2.559 ve 1848 yılına ait icmal defterine göre ise 2.903 olarak tespit edilmiştir.

1848 yılına ait icmal defterindeki kayıtlara göre nüfusun %61'i Müslüman, %38'i Rum ve %1'i ise Ermenilerden oluşmaktadır (Dığıroğlu, 2011b). Rumların şehrin güneybatısında yer alan Kadıköy'de, Ermenilerin ise şehrin kuzeybatısında yer alan Cedid Mahallesi'nde yaşadığı belirlenmiştir. İcmal defterine göre Müslüman nüfus 2.903, Rum nüfus 1.779 ve Ermeni nüfus 48 kişidir (Tablo 30). Toplam nüfusun ise Kadıköy dâhil 4.759 kişi olduğu belirlenmiştir.

Samsun'u 1847'de ziyaret eden Osmanlı seyyahı Ferruhan Bey'e göre kasabada 500 Türk, 240 Rum, 60 Ermeni ve birkaçı Avrupalı hane olmak üzere yaklaşık 800 hane ve toplam 6.000 kişi vardır (Öz, 2012) (Tablo 30). 1847 yılında Samsun'a gelen Fransız seyyah Hell'e göre ise şehirde 100 Türk ve 20 Ermeni olmak üzere yaklaşık 120 hane vardır. Ayrıca Rumların Kadıköy'e yerleşmiş olduğu da belirtilmiştir (Eyice, 1963). 1845 yılına ait nüfus defterleri ile 1848 yılı icmal defterindeki Türk hane sayısı yaklaşık 400 ile 500 arası ifade edilmiştir. 1847'de Osmanlı seyyahı Ferruhan Bey de Türk hane sayısını 500 olarak ifade etmiştir. Ancak aynı yıl şehre gelen Fransız seyyah Hell ise Türklere ait hane sayısını beşte bir oranında ifade etmiştir.

1850 yılında Samsun'a gelen batılı seyyah Walpole, bahçelerle çevrili evlerin kalenin dışına şehrin etrafına doğru yayıldığını, bataklıklar yüzünden ortaya çıkan sıtma hastalığından kaçmak için son zamanlarda tepelere yakın yerlerde yeni evlerin inşa edildiğini, bu evlerin oldukça büyük ve güzel olduklarını belirtmiştir. Önceleri Hristiyanların kale içinde yaşamasına izin verilmediği için merkezden yaklaşık olarak yarım saat uzaklıkta bir Rum yerleşiminin oluştuğunu ifade etmiştir. Seyyahın bir Rum yerleşimi olarak bahsettiği, fakat adını vermediği yerin diğer kaynaklara bakıldığında Kadıköy[92] olduğu belirlenmiştir (Kuş, 2015).

Seyyah Walpole'nin kale dışında evlerin daha çok yayıldığını söylediği durum 1034 numaralı icmal defteri ile de açıkça gözler önüne serilmiştir. Kale dışında yer alan Hançerli,

[91] Erkek nüfusu kadar kadın nüfusunun ele alınış sebebi sonraki yıllarda kadın nüfusunun da verildiğinde erkek nüfus ile hemen hemen yakın olmaları olmuştur. Literatürde pek çok kaynak bu olguyu kabul ederek genel nüfus hakkında yaklaşık olarak değerlendirmelerde bulunmuştur. Bkz.: Güneş, C. (2019). Karadeniz'de Uluslararası Ticaret ve Kurumların Rolü (1830-1914). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, s. 165.

[92] Kadıköy, seyyahların ifadelerine göre Samsun'a yarım saat mesafede bulunan yüksek bir tepe üzerinde kurulu gayrimüslimleri yaşadığı yerleşim yeridir. Bkz.: Kuş, a.g.t., s. 144.

Pazar ve Said Bey Mahallelerinin, şehrin en çok nüfusa sahip ilk 3 mahalle (Tablo 29) olduğu belirlenmiştir. Şehrin kale içinden artık kale dışına taşmasının nedenleri olarak ticaretle birlikte nüfusun artmaya başlaması ve kale içinde oluşan bataklığın yarattığı olumsuz sağlık koşulları olarak gösterilebilir.

1813-1848 yılları arasında literatüre göre Nefs-i Samsun'daki nüfus/hane sayısı Tablo 30'da gösterilmiştir (Dığıroğlu, 2011b; Uslucan, 2012; Öz, 2012).

Tablo 30. Literatüre göre Nefs-i Samsun'daki nüfus/hane sayısı (1813-1848)

Literatüre Göre Nefs-i Samsun'daki Nüfus/Hane Sayısı (1813-1848)				
Yıl	**Literatür**	**Müslüman nüfus/hane sayısı**	**Kadıköy'deki nüfus sayısı**	**Toplam sayı (nüfus/hane)**
1813	İngiliz seyyah Kinneir	2.000 kişi	-	-
1836	İngiliz Konsolos J. Brant	-	-	10.000 kişi
1830'ların sonu	İngiliz Konsolos Henry Suter	450 Türk hane	150 Rum hane	600 hane
1845	1020 ve 1023 No.lu Nüfus Defteri	2.559 kişi	-	-
1847	Osmanlı seyyahı Ferruhan Bey	4.320 kişi	1.680 kişi	6.000 kişi
1848	1034 No.lu İcmal Defteri	2.903 kişi	1.779 kişi	4.759 kişi

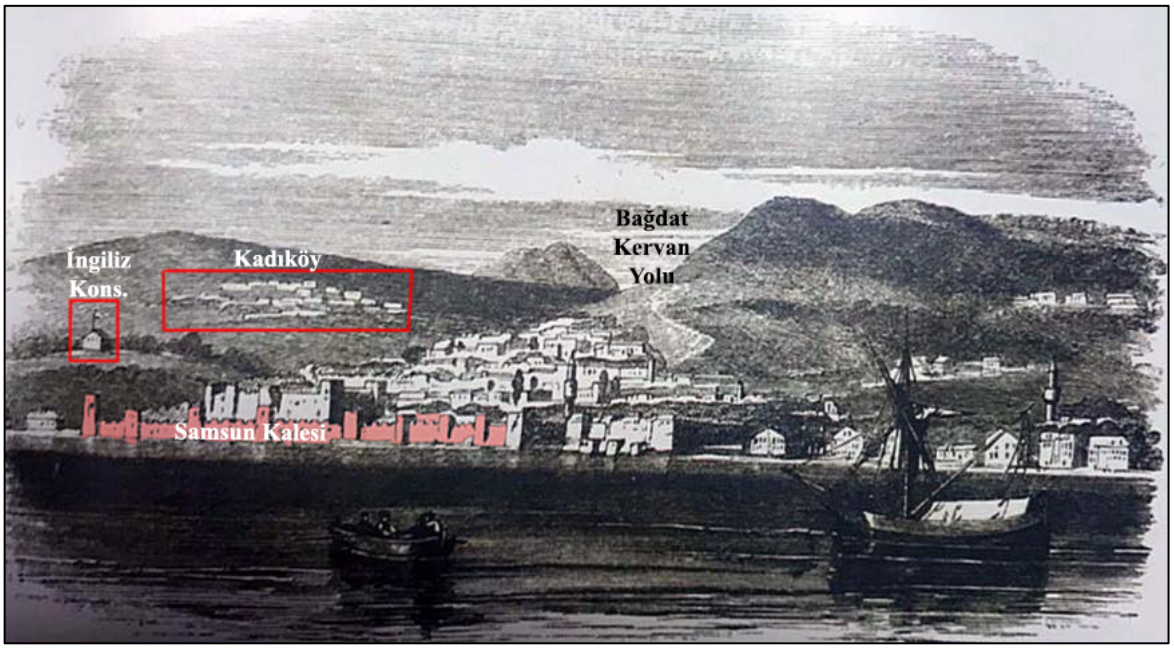
3.1.3. Ekonomik / Ticari Yapı

Garnizon şehir olarak kurulan Samsun yerleşimi zaman içinde ticaret şehri olmaya başlamış, deniz kenarında ve kervan yolları üzerinde yer alan şehrin coğrafi konumu şehre farklı bir nitelik katarak fiziksel dönüşümünde de etkili rol oynamıştır. Tanzimat'ın ilanıyla birlikte gerçekleşen reform hareketleri toplumsal yapıyı etkileyerek şehrin ekonomik yapısını da şekillendirmiştir.

1829 Edirne Antlaşması ile Karadeniz tüm devletler için açık bir deniz haline gelmiştir (İpek, 2006b). 1838'te İngilizler ile Serbest Ticaret Sözleşmesi diğer adıyla Balta Limanı Ticaret Antlaşması ile zirai/tarım ürün üzerindeki tekel kaldırılmıştır. Osmanlı'nın bu anlaşma gereğince tarım ürünlerindeki ihracat yasağını kaldırması Canik bölgesini Avrupa pazarına açmıştır. Sonuç olarak anlaşma İngiliz ticaretine büyük bir ivme kazandırmış, aynı zamanda diğer yabancı güçlerle olan ticaret hacmini de büyütmüştür (Dığıroğlu, 2011b; İpek, 2006b). Osmanlı ekonomisinin dönüşümü ve ekonomide Batılılaşma, 1838'deki bu anlaşmadan bir yıl sonra Fransa ve sonrasında 1842'ye kadar hemen hemen diğer tüm Avrupa ülkeleriyle yapılan ticaret antlaşmasından sonra gerçekleşmiştir (Gülenaz, 2016).

Tüm bunların sonucunda Samsun şehri kervan yollarına giden iskele durumunda olması nedeniyle Avrupalı tüccarlar şehrin ticaretinin artmasını sağlamış ve şehir fiziksel olarak gelişim göstermiştir. Ticaret anlaşmalarına ek olarak 1830'larda Karadeniz'de buharlı gemi hatlarının kurulması ile de Samsun'un önemi daha da artmış ve Almanya, Fransa, İtalya, Avusturya, Amerika ve Rusya gibi yabancı ülkelerden tacirler Samsun'a gelmeye başlamıştır. Bunlardan dolayı Samsun Limanı, Anadolu limanları arasında en çarpıcı gelişmeyi sağlamış, ticaret hacmi de artmıştır (Baskıcı, 2012; Mangan, 2019).

Samsun'daki uluslararası ticari hareketliliğin artmasıyla ortaya çıkan sorunların çözülmesi için devlet ile Avrupa ülkeleri arasında aracılık yapan konsolosluklar kurulmuştur (Düzenli, 2022b; Yılmaz, 2014a). Şehirdeki ilk konsolosluk İngilizlere aittir (Yılmaz, 2014a). Samsun İngiliz konsolosluğuna ait ilk arşiv kayıtları 1837 yılında tutulmuştur. Bu dönemde konsolos Trabzon'da bulunmakta, Samsun'daki konsolos ise ona vekil olarak görev yapmaktadır (Çağlayan, 2012). İngiliz hükümeti tarafından 1842 yılında R. W. Steven Samsun'a tayin edilmiştir (Yılmaz, 2012c). Konsolosluk binası olarak yerleşim alanı dışında, kalenin güneybatısında yüksek bir alandaki bir konak işlevlendirilmiştir (Uzuneminoğlu, 1993). Konağın varlıklı Levanten bir aileye ait olduğu belirtilmiştir (Bayraktar, 2016). '(1841) Samsun Şehri' adlı gravürde kalenin güneybatısında yer alan bayraklı bir yapı İngiliz konsolosluk binası olarak kullanılan konak olmalıdır (Şekil 80).

Şekil 80. (1841) Samsun'da Kadıköy yerleşimi, Samsun Kalesi ve İngiliz konsolosluk binası (İpek vd., 2016a; işlenerek)

Samsun İngiliz konsolos vekili R. W. Stevens'in 1841 yılına ait konsolosluk belgelerinde Samsun mutasarrıfı Hazinedarzâde Abdullah Bey için 1838 Ticaret Sözleşmesi'nde yer alan tekellerin kaldırılması emrine uymadığı, işleri kendi menfaati veya anlayışına göre yürütmeye devam ettiğini belirtmiştir (Çağlayan, 2012). Stevens'ten sonra konsolos vekili olan M. Ruş raporunda İngilizlerin 1843'ten itibaren şehre ilgisinin arttığından, Bağdat posta hattını Samsun güzergâhından geçirme planlarından bahsetmiştir. Raporda ayrıca yakında yer alan Kızılırmak'ın verimli bir şekilde kullanılabilirse[93] Samsun'un ticaret merkezi olabileceği ifade edilmiştir (BOA, HR.TO., 223/18, M 12 Mayıs 1856 'dan aktaran: Dığıroğlu, 2011b: 13).

Hazinedarzâde Abdullah Paşa'nın tereke kaydına göre paşanın İran konsolosuna kılıç ısmarladığı belirlenmiştir (Yolalıcı, 1987b). Tereke kaydından hareketle İngilizlerden sonra İranlıların da konsolosluk açtığı tespit edilmiş, bunun için şehrin batısında yerleşim alanları dışındaki bir bina kullanılmıştır.

1846 yılına gelindiğinde İngiltere, Fransa ve diğer Avrupa ülkelerinin tarım/zirai ürünleri üzerindeki kısıtlamaları kaldırmaları Avrupa'nın Türk tütünü ve mısırına olan ilgisini artırmıştır (İpek vd., 2016b; İpek, 2006b). Verimli araziye sahip Samsun'da yetiştirilen zirai ürünler transit ticaret için üretilmiş ve Samsun kazası yoğun bir tarım ticaretine sahne olmuştur. Paris Tütün İdaresi'nin Trabzon'daki konsolosu Clairambault, 1847 yılında Samsun'a bir Fransız konsolos yardımcısı atanması konusunda elçiliğe yazdığı raporda: "…Bağdat'tan başlayan ve Anadolu'dan geçen tüm önemli yollar Samsun'a ulaşmaktadır ve Samsun geniş ve yoğun bir bölgenin de limanıdır. Bu liman buralardaki zengin topraklarda yetişen önemli tarım ürünlerini ihraç etmekte ve gelecekte de ihraç etmeye devam edecektir. Buradan bu mallar her yöne sevk edilmektedir. Samsun'un merkez olduğu bu vilayetin kaynakları oldukça önemlidir. Burada tütün, buğday, mısır, arpa ve diğer ürünlerden çok miktarda yetişmektedir…" (Yılmaz, 2012b; 2014a: 71) ifadeleri ile şehirdeki tarımsal üretimin yoğunluğuna ve şehrin ticari merkez olarak stratejik önemine dikkat çekmiştir. Ayrıca bu dönemde yüksek vasıflı tütün ekimi Samsun ve yöresine yayılmış ve en çok üretilen tarımsal ürün olmuştur. Tütün üretimi sayesinde yabancı tüccarların da arttığı belirlenmiştir (Mangan, 2019). Ticari yapıdaki bu hareketlilik Tanzimat döneminde Samsun'a olan yabancı ilgisini de artırmıştır (Baskıcı, 2012).

[93] Konsolosun kastettiği nehrin hem sulama suretiyle kullanılarak tarımsal ürünün arttırılabileceği hem de nakliyat yapılmak suretiyle tarımsal ürünün daha kolay taşınabileceğidir. Bkz.: Dığıroğlu, a.g.t., s. 13.

M 1830-1849 yıllarını kapsayan 1756/2 No.lu S.Ş.S.'ndeki kayıtlardan Samsun Limanı'nın Diyarbakır, Sivas, Musul, Trabzon ve Harput gibi iç kesimlerde kalan bölgelere askeri elbise ve teçhizatların götürülmesi için kullanıldığı anlaşılmıştır. Merkeze götürülmek için çıkarılan madenler (kurşun, bakır), merkezin ihtiyacı için toplanılan zahireler de Samsun Limanı'ndan taşınmıştır. Samsun şehri Dersaadet'in ve askeriyenin zahire deposu (tahıl ambarı) olarak kullanılmıştır. Fazla olan mallar buradaki depolarda bekletilmiş, ihtiyaç duyulduğunda gerekli yerlere Samsun Limanı aracılığı ile sevk edilmiştir (Mangan, 2019). Aynı şer'iyye sicilinde kereste temini için çıkmış bir ferman da yer almıştır. Fermanda Dersaadet'e gemi yapımı için giden kerestenin genellikle Samsun'dan temin edildiği anlaşılmıştır. Bu nedenle şehrin Tophane-i Amire'nin kereste ihtiyacını karşılayan bir liman kenti olduğu ifade edilmiştir (Mangan, 2019). Samsun ticari olarak da bu dönemde askeriyenin kileri olmuştur.

Samsun'daki tüm bu ticari hacim artışına rağmen Samsun Limanı'nın fiziksel olarak iyileştirilmesi üzerine bir faaliyete geçilmediği görülmüştür. Alman asıllı seyyah Mordtman 1850 yılında geldiği Samsun'un Limanı için eski zamanlardan itibaren tehlikeli kuzeydoğu rüzgârlarına maruz kaldığını, kıyıya vuran güçlü dalgalar sebebiyle gemilerin yüklerini boşaltmalarının zorlaştığını, limanın oldukça sığ olmasından ötürü gemilerin kıyıya yanaşamadıklarını belirtmiştir. Limanın savunmasız ve yetersiz fiziksel özelliklere sahip olduğu Tanzimat'ın ilanı öncesine ait literatürde de ifade edilmiştir (Kuş, 2015).

Sonuç olarak Samsun bulunduğu coğrafi konumu nedeniyle Orta Anadolu'yu Karadeniz iskelelerine bağlayan önemli bir taşra şehri olarak her zaman ticaret konusunda tercih edilmiştir. Mordtman'ın da üzerinde durduğu gibi Samsun şehri sadece tütün ve tarım ticareti ile değil aynı zamanda transit ticareti sağlayan bir köprü görevi gördüğü için de önemini devam ettirmiş, bu dönemde yakın çevresinin iskelesi olmayı sürdürmüştür (Kuş, 2015).

3.1.4. Fiziki Yapı

Tanzimat fermanı ile yaşama geçirilen kapsamlı reformların yansımaları, geniş ölçekte şehirlerinin fiziki yapısında, şehir dokusunda, daha dar ölçekte ise şehirdeki mimaride ve bina tiplerinde görülmüştür. Tanzimat reformları ile değişen taşra yönetimi, yeniden örgütlenen eğitim sistemi, yeni haberleşme ve ulaşım vasıtaları ve iç güvenliğin yeniden organize edilmesi ile Osmanlı şehirleri yeni mekânsal yapılara ve düzenlemelere sahne olmuştur. Bunun sonucu ise klasik Osmanlı/İslam şehri görünümünden, Avrupai üslup ve unsurları içeren daha kozmopolit bir görünüme dönüşmüştür (Çelik, 2015; Avcı, 2016b).

Tanzimat genel bir 'düzen verme' çabasıdır. Bu çabanın asıl amacı ise yeni reformlar ile merkezi devlet otoritesini yeniden kurmaktır. Şehirlerde bir standartlar düzeni yaratmak isteyen hükümet, kendisine has bir kent şeması oluşturmuş ve bu şemayı uygulamaya sokmak için de pek çok yasal düzenleme yapmıştır (Avcı, 2016a; 2016b). Bu düzenlemeler ilk önce başkent İstanbul üzerinden uygulanmış, taşra şehirlerine gelmesi ise sonraki yıllarda gerçeklemiştir. Hem halkın Tanzimat'a karşı tepkisi hem de yeni dönemde taşra idaresindeki görevini kaybetmek istemeyen yerel hanedanlar/ayanlar bu gecikmenin sebepleri olarak belirtilmiştir (Serbestoğlu, 2014b).

Tanzimat'ın getirdiği reformlar doğrultusunda devlet yönetimini yeniden merkezileştirmek için yeni yapı türleri üretilerek merkezi otorite güçlendirilmiştir (Avcı, 2016b). Bu durumun şehre fiziksel yansıması kamusal yapılar ile olmuştur. Daha önce yönetimde yer alan memurlar görevlerini konaklarında veya camilerde sürdürürken Tanzimatla birlikte yeni kamusal binalar ortaya çıkmıştır. Bunlar başta hükümet konağı olmak üzere çoğunlukla onun yanında yer alan yeni okullar (kışla, idadi, rüşdiye gibi), hapishane, tophane, belediye, askerlik dairesi, hastane, tiyatro, banka, adliye binası, karakol, postane, nezaret binası, jandarma dairesi, istasyon, zaptiye gibi kamu binalarıdır (Güneş Erdoğu, 2021; Avcı, 2016b).[94]

Tanzimatla birlikte yönetici sınıfın görevlerinde farklılıklar da yapılmıştır. Öncesinde yönetici hem askeri/asayiş hem de idari görevlerden sorumlu iken Tanzimatla birlikte sadece idari işlerden sorumlu olmuştur. Askeri ve asayiş ile ilgili işler için ise şehirlerde zaptiyeler ve polis teşkilatı kurulmuştur (Dörtok Abacı, 2005). Samsun şehri 1848'den beri merkezden

[94] Bahsi geçen yeni yapı türleri Samsun'da ilk kez '1863-1869 Ali Rıza Paşa ve Sonrası Dönemi'nde, büyük çoğunluğu ise "1876-1908 I. Meşrutiyet Dönemi'nde inşa edilmiştir.

atanan mutasarrıflar tarafından yönetilmiş olsa da ‘1876-1908 I. Meşrutiyet Dönemi’nde şehirde zaptiye ve polis teşkilatı kurumları ile karşılaşılmıştır.

Tanzimat sonrası yeni düzende eğitim reformlarından biri de Batılı standartlara uygun sivilleri yetiştirmek için sivillere eğitim veren okullar olmuştur. Ancak medreseler ve dini eğitim veren kurumlarda bir değişiklik olmadan kurulan yeni yapılarda siviller eğitilmiştir. Eğitim alanında bu uygulama için rüşdiyeler, daha sonra ise mekteb-i ibtidailer kurulmuştur. Tanzimat nizamnamelerinden olan 1869 Maarif Nizamnamesi ile bölgenin nüfus yapısına göre farklı eğitim kurumları kurulması kararı alınmıştır. Nizamnameye göre köy ve mahallerde ibtidailer, 500 haneye sahip kasabalarda rüşdiyeler, 1.000 haneli kasabalarda ise idadiler ve vilayet merkezlerinde sultanilerin kurulması amaçlanmıştır (Ertuğrul, 2009). Samsun’daki ilk rüşdiyeler ‘1863-1869 Ali Rıza Paşa ve Sonrası Dönemi’nde; ibtidai, idadi ve sultaniler ise ‘1876-1908 I. Meşrutiyet Dönemi’nde inşa edilmiştir.

Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılması (1826) ve düzenli ordunun kurulmasıyla askeri yapıda da değişimlerin görülmesine bağlı olarak askerlerin bir arada barınabileceği ve eğitim alabileceği, daha düzenli ve sistemli yapılar olan kışla binalarının inşası Tanzimat döneminde hız kazanmıştır (Yavru, 2021). Samsun’daki kışlanın inşası 1860’lı yıllarda Tanzimat teftiş memuru Ali Rıza Paşa zamanında gerçekleşmiştir. Sonuç olarak Tanzimatla birlikte yapılan çoğu düzenlemelerin şehre etkisi 1860’lardan sonra somut olarak gerçekleşmiştir.

3.1.4.1. Mahalleler

Samsun Şer’iyye Sicilleri, nüfus ve icmal defterleri ve Defter-i Liva-i Canik adlı kayıt defterinden bu dönemde şehir merkezinde adı geçen mahalleler belirlenmiştir. İlgili döneme ait incelenen ser’iyye sicillerinden, nüfus ve icmal defterlerinden şehir merkezinde adı geçen bazı mahalleler tespit edilmiştir. Defter-i Liva-i Canik defterleri ise Samsun ve çevresinde bulunan mahalle muhtarları, imamlar, kocabaşlar ve kâhyalar hakkında bilgilerin tutulduğu defter[95] olarak mahalle isimlerine ulaşılmasında alternatif bir kaynak oluşturmuştur (Erler,

[95] Tanzimat öncesi mahallelerin idarecisi imamlar iken Tanzimat’tan sonra mahallelerin yönetiminde mahalle sakinlerince seçilen muhtar ve kocabaşlar görev almışlardır. Kocabaşlar gayrimüslim mahallelerinin yöneticileri olduğu için defterden gayrimüslim mahalleler de tespit edilmiştir. Bkz.: Tiryaki, A. (2004). H.1267-1270 (1850-1854) Tarihli (Nr. 1759) Samsun Şer’iye Sicili’nin Transkrip ve Tahlili. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun, s. 3.

2009). Ayrıca seyyahların notlarından elde edilen bilgiler ile de mahallelere ait demografik veriler saptanmıştır.

İncelenen bu dönem aralığı ile kesişen ve transkripti yapılan 2 adet S.Ş.S. bulunmaktadır. H 1246-1265 / M 1830-1849 yıllarını kapsayan 1756/2 No.lu ve H 1260-1285 / M 1845-1870 yıllarını kapsayan 1757/3 No.lu Samsun Şer'iyye Sicilleri'nden elde edilen bilgilere göre Samsun şehir merkezinde İç Kale, Hace Hatun, Pazar, Said Beğ, Hançerli, Mekre ve Cami-i Kebir Mahalleleri olmak üzere 7 adet mahalleye ve Samsun'a bağlı köylerden Kadıköy'e rastlanılmıştır (Mangan, 2019; Kıran, 2014) (Tablo 31). 1845 yılına ait 1020 ve 1023 numaralı defterler ile 1848 tarihli 'Defter-i Liva-i Canik' verilerine göre de sicillerden elde edilen 7 adet mahalle tespit edilmiştir (Dığıroğlu, 2011b; Uslıcan, 2012) (Tablo 32). 1848 yılına ait 1034 numaralı icmal defterinden ise şehirde Cedid Mahallesi'nin de olduğu anlaşılır (Uslucan, 2012). Tüm bunlardan hareketle bu dönemde şehir merkezine bağlı 8 adet mahalle belirlenmiştir (Tablo 33).

Tablo 31. 1756/2 ve 1757/3 No.lu Samsun şer'iyye sicillerinde geçen mahalleler

1756/2 ve 1757/3 No.lu Samsun Şer'iyye Sicillerinde Geçen Mahalleler	
1756/2 No.lu S.Ş.S. (M 1830-1849) (Mangan, 2019)	**1757/3 No.lu S.S.Ş.* (M 1845-1870)** (Kıran, 2014)
İç Kale Mahallesi	Cami-i Kebir Mahallesi
Hace Hatun Mahallesi	Hace Hatun Mahallesi
Pazar Mahallesi	Bazar Mahallesi
Said Beğ Mahallesi	Said Bey Mahallesi
Hançerli Mahallesi	Hançerli Mahallesi
Mekre Mahallesi	
Şehirdeki tüm mahallelere şer'iyye sicillerinden ulaşılmayabilir, sicilde kaydı olan mahalleler tespit edilmiştir. *1757/3 No.lu S.Ş.S.'nden elde edilen mahalleler 1848 yılına kadar olan kayıtlardır.	

Tablo 32. Nefs-i Samsun'daki merkez mahalleler (1839-1848)

Nefs-i Samsun'daki Merkez Mahalleler (1839-1848)		
Samsun Şer'iyye Sicilleri	**Nüfus ve İcmal Defteri**	**Defter-i Liva-i Canik**
İç Kale Mahallesi	İç Kale Mahallesi	İç Kale Mahallesi
Cami-i Kebir Mahallesi	Cami-i Kebir Mahallesi	Cami-i Kebir Mahallesi
Hace Hatun Mahallesi	Hace Hatun Mahallesi	Hace Hatun Mahallesi
Mekre Mahallesi	Mekre Mahallesi	Mekre Mahallesi
Hançerli Mahallesi	Hançerli Mahallesi	Hançerli Mahallesi
Pazar Mahallesi	Pazar Mahallesi	Pazar Mahallesi
Said Beğ Mahallesi	Said Beğ Mahallesi	Said Beğ Mahallesi
	Cedid Mahallesi	

Tablo 33. 1839'da ve 1848'de Nefs-i Samsun'da yer alan mahalleler

1839'da ve 1848'de Nefs-i Samsun'da Yer Alan Mahalleler		
No.	**I. Hazinedarzadeler Dönemi (1808-1839)**	**Tanzimat ve II. Hazinedarzadeler Dönemi (1839-1848)**
1	Cami-i Kebir Mahallesi	Cami-i Kebir Mahallesi
2	Hace Hatun Mahallesi	Hace Hatun Mahallesi
3	İçkale Mahallesi	İçkale Mahallesi
4	Pazar Mahallesi	Pazar Mahallesi
5	Hançerli Mahallesi	Hançerli Mahallesi
6	Sadi Bey Mahallesi	Sadi Bey Mahallesi
7	Mekre (Megde) Mahallesi	Mekre (Megde) Mahallesi
8	Samsun Mahallesi	*Cedit Mahallesi
	* Bu dönemde adına ilk kez rastlanılan mahalleler	

Samsun'da kale içinde Müslüman nüfus, kale altında ise Müslüman ve gayrimüslim nüfus birlikte yer almıştır. Ancak kurulan vakıfların büyük çoğunluğunun Pazar Mahallesi'nde bulunması nedeniyle kale altında yer alan bu mahalledeki nüfusun büyük çoğunluğunun Müslümanlardan oluştuğu anlaşılır. Sait Bey'in kurduğu vakıflardan dolayı adının verildiği kale altındaki Sait Bey Mahallesi'nin de nüfusunun büyük çoğunluğu Müslümandır (Okudan, 2013).

Kadıköy yerleşimi şer'iyye sicilleri dışında bu dönemde seyahatnamelere de konu olmuştur. 1847 yılında şehre gelen Fransız seyyah Hell, Rumların Kadıköy'de oturduklarını ifade etmiştir (Eyice, 1963). 1850 yılında Samsun'a gelen batılı seyyah Walpole ise kale içinde gayrimüslimlerin yaşamasına izin verilmediği için merkezden yarım saat uzaklıkta bir Rum yerleşimi bulunduğunu ifade etmiştir. Seyyahın bir Rum yerleşimi olarak bahsettiği, fakat adını vermediği yer Kadıköy yerleşimidir. Walpole Rumların oturduğu Kadıköy'de bulunan Rum evlerin oldukça güzel ve büyük olduklarını ve bulunması oldukça zor olan taştan yapıldığını, çatılarının ise eğimli ve kiremitle kaplı olduğunu ifade etmiştir. Kuş (2015), seyyahın bu söylemleri ile bir anlamda dindaşlarının oturduğu mahallede bulunan evleri batıda bulunan evler gibi tasvir ettiğini ve dindaşlarının Müslümanlardan daha çağdaş oldukları izlenimini yaratmaya çalıştığını ifade etmiştir (Kuş, 2015). 1850 yılında Samsun'a gelen Alman seyyah Mordtman da gayrimüslimlerin ikamet ettiği Kadıköy hakkında bazı bilgiler vermiştir. Mordtman, Kadıköy'ün etrafının dağlarla çevrili olduğu ve dağların doruklarına kadar ağaçlarla kaplı olduğunu belirterek, bu doğal güzelliği Almanya'da bulunan bazı şehirlerle karşılaştırmıştır (Kuş, 2015). Mordtman da Kadıköy'ün batı ile benzer olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca bu dönemde seyyahların ifade ettiği gibi

gayrimüslimler sadece Kadıköy'de değil kalenin kuzeyindeki en eski mahallerden olan Hançerli Mahallesi, Pazar Mahallesi ve Said Bey Mahallesi'nde de yer almıştır (Kuş, 2015).

Seyyah Walpole'nin 1850'de geldiği Samsun kasabası için yazdıkları şehrin mahalle dokusu hakkında da bilgiler içerir. Walpole yerleşimin Samsun Kalesi dışına da yayıldığını, kale içi ve kale altındaki evlerin bahçelerle çevrili olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca son yıllarda bataklıklar yüzünden ortaya çıkan sıtma hastalığından kaçmak için tepelere doğru yeni evlerin inşa edildiğini, bu evlerin oldukça büyük ve güzel olduklarını belirtmiştir (Kuş, 2015). Walpole'nin şehrin imarlı alanları ve fiziksel dağılımı hakkındaki bu gözlemlerinde şehirdeki konutların bahçeli olduğu ve tepelere doğru yayılan konutlar ile mahallelerin bir önceki döneme göre sınırlarının genişlediği tespit edilmiştir.

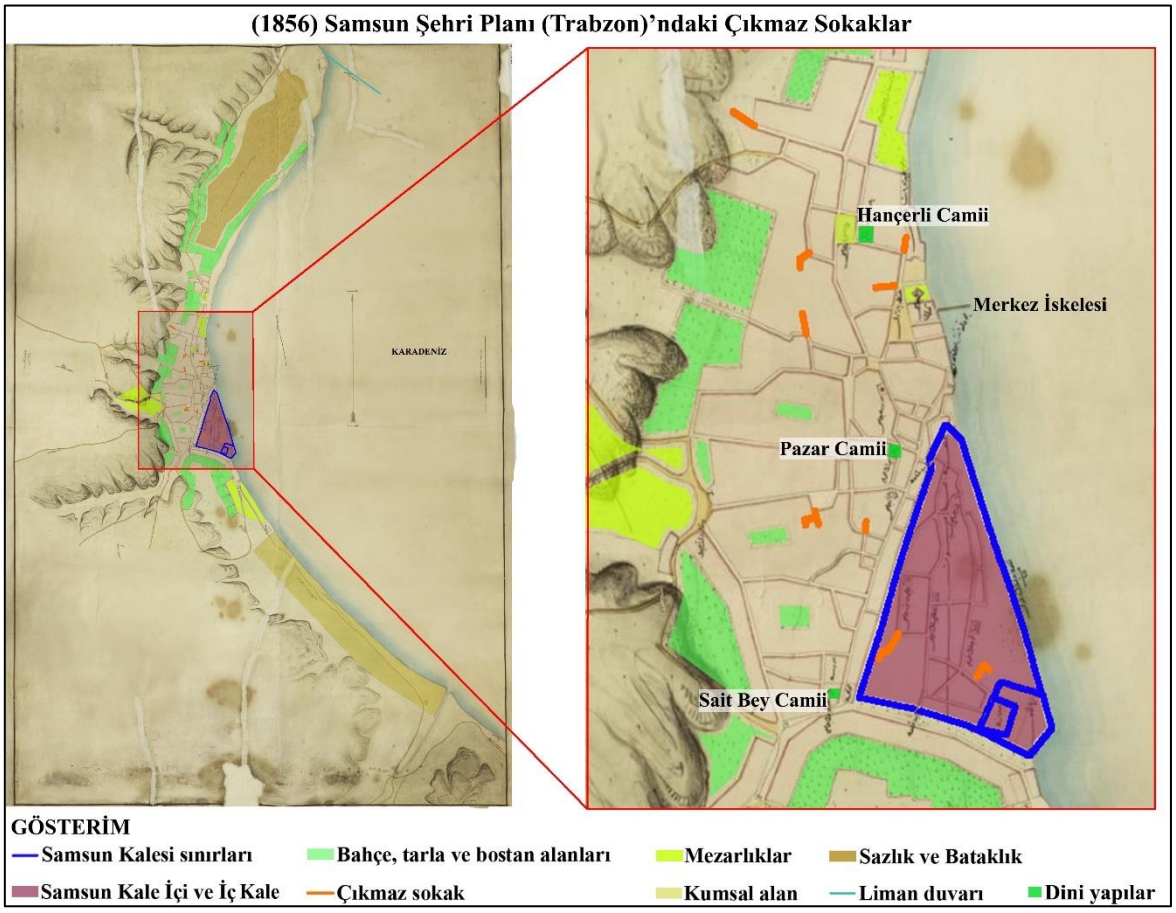
M 1845-1870 yıllarını kapsayan 1757/3 No.lu S.Ş.S.'ne göre Kara Samsun'da, Mekde Mahallesi'nde ve Kadıköy yerleşiminde evlerin yanında zeytin bahçeleri olduğu belirlenmiştir (Kıran, 2014). Alman seyyah Mordtman da burada gördüğü bitki örtüsü ile ilgili olarak "Ovalar alp gülü, açelya, defne, zeytin ağaçları ile kaplıyken, dağların zirveleri meşe ve ladin ağaçları ile kaplıdır." (Mordtman, 1952'den aktaran: Kuş, 2015: 90) ifadelerinde bulunmuş, bundan hareketle şehir merkezine yakın kesimlerde, mahallelerin dış çeperinde zeytin ağaçları olduğu sonucuna varılmıştır.

3.1.4.2. Şehir İçi ve Şehir Dışı Ulaşım ile Çıkmaz Sokaklar

Şehrin fiziki dokusunun oluşmasındaki en önemli dinamiklerden biri şehir içi ulaşımın niteliğidir. Tanzimat'ın ilanının hemen öncesinde geniş cadde ve rıhtımların açılmasını, dar sokak ve çıkmazların kaldırılması üzerine ilk resmî belge 17 Mayıs 1839 tarihinde hazırlanmıştır. Bu durum mevcut şehir görüntüsünün reddedilmesi ve başkentin kentsel alanında köklü bir değişimi başlattığını göstermiştir (Yerasimos, 1999). Sonrasında çıkmaz sokaklar ile ilgili 8 Haziran 1839 tarihinde ilk resmî belge yayınlanmıştır. Tanzimat'tan hemen önce düzenlenen bu metinde çıkmaz sokaklara asla izin verilmeyeceği yazılmıştır. Amaç Tanzimat'ın ilanı sonrası kurumsallaşan merkezi devlet anlayışında güvenlik ve denetim zorluğunu ortadan kaldırmaktır (Gürses Söğüt, 2016).

Bu dönemde şehir içi ve şehir dışı ulaşım ile çıkmaz sokaklar ile ilgili herhangi bir yazılı kaynağa ulaşılamamış, Tanzimat ilanı sonrasına ait (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon)'ndan elde edilen bilgiler aktarılmıştır. Haritaya göre hem kale içinde hem de kale altında çıkmaz sokaklar varlığını sürdürmektedir. Harita Tanzimat'ın diğer uygulamaları

gibi çıkmaz sokakların ortadan kaldırılmasının da Samsun'da henüz uygulanmadığını göstermiştir. Haritadaki çıkmaz sokaklar ve bunların dışında var olması muhtemel çıkmaz sokaklar Tanzimat öncesine ve sonrasına ait olmalıdır (Şekil 81). Çıkmaz sokaklar ile ilgili resmî belgelerin ilk uygulama alanı başkent İstanbul olmuştur. Ancak İstanbul'da çıkmaz sokakların ortadan kaldırılması da zaman içinde gerçekleşmiştir. Bu nedenle bu uygulamaların taşraya gelmesinin de zaman alması doğal bir durum olarak değerlendirilmiştir.[96]

Şekil 81. (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon)'ndaki çıkmaz sokaklar (BOA, PLK.p., 810; işlenerek)

[96] Samsun'daki çıkmaz sokakların tamamen ortadan kaldırılması, 1869 Büyük Samsun Yangını sonrası yapılan şehir planı çerçevesinde gerçekleşmiştir. '3.5.4.2. Şehir İçi ve Şehir Dışı Ulaşım ile Çıkmaz Sokaklar' adlı bölümde detaylı bilgiler aktarılmıştır.

3.1.4.3. Yeşil Alanlar ile Sazlık, Bataklık ve Kumsal Alanlar

Samsun'un fiziki gelişmesinde dönüşüme uğrayan başka dinamikler de bulunmaktadır. Bunlar şehir içinde ve dış çeperlerinde yer alan yeşil alanlar (konut bahçeleri, tarlalar, mezarlıklar ve hazireler), şehrin kuzeyi ile limanın güneyi arasındaki sazlıklar, bataklıklar ve şehrin güneyinde yer alıp sonradan imara açılacak olan kumsal alanlardır.

Tanzimat'ın ilanı sonrası bu dönemde artan ticaret hacmine paralel olarak nüfus sayısı da artmış, mahallelerin dış çeperleri genişlemiştir. Kale içindeki bataklık ve nemden oluşan sorunlardan dolayı halk, kale altındaki tepelerdeki yerleşimlere taşınmıştır. Kale altında yer alan yerleşimler de bahçeli konutlardan oluşmuştur (Kuş, 2015). Tüm bunlardan hareketle kale altındaki yerleşimlerin artması ile bahçeli konut sayısı da artmıştır. Bu nedenle bir önceki döneme göre konutların bahçelerini temsil eden yeşil alanlarda bir artış olduğu söylenebilir.

Bu dönemde şehirdeki sazlık ve bataklık alanlar gelen seyyahların da dikkatini çekmiştir. Dönemin sonuna doğru 1847 yılında Fransız seyyah Hell Bafra'dan kara yolunu kullanarak Samsun'a uğramış ve bu sahilin en pis şehrinin Samsun olduğunu ifade etmiştir. Samsun'daki bu pisliğin kaynağı kale içindeki ve liman çevresindeki bataklıkların etrafa yaydığı kötü kokudur.[97] Seyyahın yanında görevlendirilen Fransız ressam Jules Laurens'in Samsun Kalesi'ne yakın bir yerde yaptığı sulu boya resmi şehrin fiziki yapısı hakkında önemli bilgiler içermiştir (Eyice, 1963). Resimde görünen kale mahmuzuna göre bu resim ya kale içinden ya da kale altındaki Pazar Mahallesi veya Said Bey Mahallesi'nden yapılmış olmalıdır. Resimde görünen cami, resim eğer kale altında yapılmış ise Pazar Camii veya Said Bey Camii, eğer kale içinden yapılmış ise Hızır Bey Camii / Cami-i Kebir olduğu düşünülmektedir. Cami arkasında yer almış mahmuzun her iki yanında devam eden sur duvarlarının yönünden dolayı köşede olduğu kabul edilmiştir. Bundan dolayı resim kale altında, kalenin güneybatısındaki Sait Bey Mahallesi'nden yapıldığı ele alınmıştır. Resimdeki cami ise konumu itibariyle Sadi Bey Camii'dir. Caminin batısında mihrap bölümünün yanında hazire alanı görülmektedir. Bu dönemde Sadi Bey Camii etrafında yer alan medresesi, türbesi, hamamı ile bir külliye topluluğudur. Laurens de ticaret yolları üzerinde yer alan ve dikkat çeken bu külliyeyi Bağdat yolu üzerinden ve resmin sol tarafındaki gölge alanlardan dolayı da öğleden sonra resmettiği anlaşılır. Cami yanında yer

[97] Sazlık ve bataklıkların oluşturduğu kötü koku sorunu sonraki yıllarda da pek çok seyyah tarafında dile getirilmiştir.

alan hazire alanı ve kale mahmuzunun güneyindeki ağaçlar şehirdeki yeşil alanlar arasındadır. Resmin sağ ön kısmında yer alan su birikintisi ise şehrin içindeki sazlık ve bataklık alanların bir bölümünü temsil etmiştir (Şekil 82).

Şekil 82. Fransız ressam Jules Laurens'in fırçasından Samsun'a ait suluboya resminin tahmini olarak yapıldığı yer, a- (BOA, PLK.p., 810; işlenerek): b- (İpek vd., 2016a; işlenerek)

1850 yılında Samsun'a gelen batılı seyyah F. Walpole kaldığı süre zarfında şehrin fiziki yapısına dair gözlemlerde bulunmuştur. Walpole'un bindiği gemi şafak sökmeden önce Samsun Limanı'na demir atmış ve seyyah karaya ayak basar basmaz şehrin limandan görünüşü hakkında verdiği bilgiler arasında şehrin ağaçlarla kaplı tepelerin eteğinde kurulmuş sevimli bir yer olduğu (Şekil 49), fakat şehrin kuzeydoğusuna doğru uzun bataklıklardan oluşan vahşi bir ormanlığa sahip olduğu yer almıştır. Şehirdeki salgın hastalıkların muhtemelen bataklıktan şehre yayıldığını, bataklıkların şehri sağlıksız hale getirdiği için Samsun'da yaşamanın uygun olmayacağını da ifade etmiştir. Mert Irmağı'nı geçen seyyah, bu ırmağın etrafının çok güzel ağaçlarla çevrelendiğini belirtmiştir (Şekil 83). Walpole daha sonra Müslüman halkın Gâvur Samsun olarak adlandırdığı Eski Samsun'a bir keşif gezisi yapmıştır. Eskiden Amisosluların yaşadığı Eski Samsun'da (Kara Samsun / Gâvur Samsun) 1850'lerde mısır ve tütün yetiştirildiği anlaşılmıştır (Kuş, 2015).

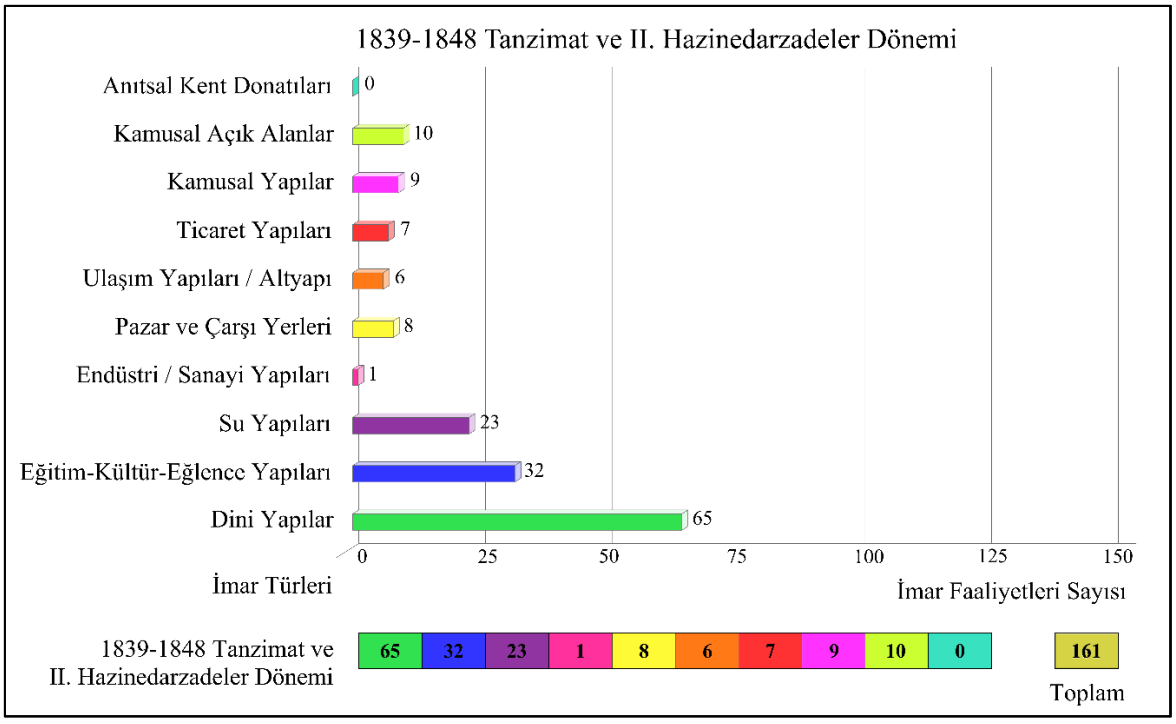

Şekil 83. (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon)'na göre seyyah F. Walpole'nin şehir hakkındaki ifadeleri (BOA, PLK.p., 810; işlenerek)

1850 tarihinde vapurla Samsun Limanı'na gelen Alman seyyah A. D. Mordtman'ın şehrin yukarısında yer alan gayrimüslimlerin yaşadığı Kadıköy yerleşimi hakkındaki

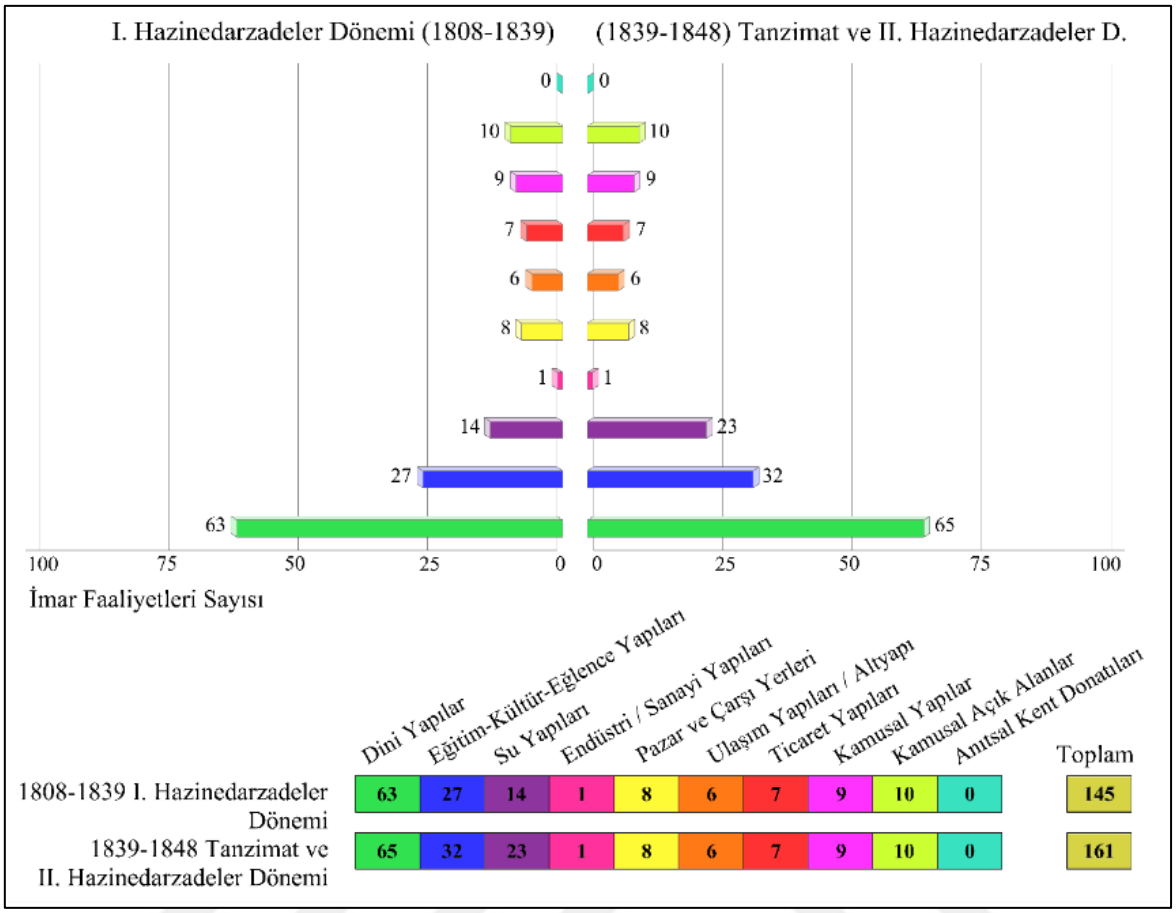
ifadeleri bölgenin yeşil alanları hakkında bilgiler içermektedir. Ona göre Kadıköy, etrafı dağlarla çevrili ve dağlar doruklarına kadar ağaçlarla örtülmüştür. Yerleşimin sahip olduğu bu doğal güzelliği detaylandırarak bitki örtüsü ile ilgili: "Ovalar alp gülü, açelya, defne, zeytin ağaçları ile kaplıyken, dağların zirveleri meşe ve ladin ağaçları ile kaplıdır." şeklinde ifadelerde bulunmuştur (Mordtman, 1952'den aktaran: Kuş, 2015: 90). Kadıköy'den sonra Samsun'un iç kesimlerine doğru yola çıkan seyyah, iç kesime doğru kayın ağaçları olduğunu da aktarmıştır (Kuş, 2015). Bu dönemi içeren kaynaklarda kumsal alan ile ilgili herhangi bir veriye ulaşılamamıştır.

3.1.4.4. İmar Faaliyetleri

Birincil ve ikincil kaynaklara göre şehirde bu dönemde 161 adet yapı tespit edilmiştir. İmar faaliyetlerinin 65'i dini yapı, 32'si eğitim-kültür-eğlence yapısı, 23'ü su yapısı, 1'i endüstri/sanayi yapısı, 8'i pazar ve çarşı yeri, 6'sı ulaşım yapısı/altyapı tesisi, 7'si ticaret yapısı, 9'u kamusal yapı ve 10'u ise kamusal açık alandır. Bu dönemde anıtsal kent donatısı inşa edilmemiştir (Şekil 84).

Şekil 84. 1839-1848 Tanzimat ve II. Hazinederzadeler Dönemi sonunda Nefs-i Samsun'daki imar türlerinin sayısal dağılım grafiği

Şekil 85. 1808-1839 I. Hazinedarzadeler Dönemi ve 1839-1848 Tanzimat ve II. Hazinederzadeler Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar türlerinin karşılaştırılması

- Dini Yapılar:

Elde edilen verilere göre önceki dönemde 63 adet olan dini yapı bu dönemin sonunda 65'e yükselmiştir (Şekil 85) (Tablo 34). Bu dönemde 2 adet dini yapı belirlenirken, bir önceki dönemde yer alan 1 adet mescit ise bu dönemde camiye dönüştürülmüştür (Tablo 35).

M 1845-1870 yıllarını kapsayan 1757/3 No.lu S.Ş.S.'nden elde edilen verilere göre İç Kale'de Kabili Seyyid Mustafa Mescidi'nin 1845 yılında faaliyette olduğu ve Pazar Mahallesi'nde 1844-47 yıllarında Pazar Cami Muvakkithanesi'nin[98] inşa edildiği tespit edilmiştir (Kıran, 2014). Ayrıca Hançerli Mahallesi'nde yer alan Abdullah Paşa Mescidi, zaman içinde ihtiyaca cevap vermediği için 1847 yılında Ahmet Paşa tarafından aynı yerde Abdullah Paşa Camii olarak yeniden inşa edilmiştir (Bay, 2007). Sonuç olarak, bu dönemde

[98] Muvakkithane ile ilgili detaylı bilgi için bkz.: Yavru, a.g.t., s. 165.

farklı 2 adet dini yapı ortaya çıkmış ve önceki dönemde yer alan Abdullah Paşa Mescidi ise camiye dönüştürülmüştür. Bu yapılar mevcut yerleşimlerin olduğu alanlarda inşa edilmiştir.

Tablo 34. Nefs-i Samsun'da 1839 ve 1848'de yer alan dini yapıların imar türlerindeki dağılımının karşılaştırması

Nefs-i Samsun'da 1839 ve 1848'de Yer Alan Dini Yapıların İmar Türlerindeki Dağılımının Karşılaştırması							
İmar Faaliyeti / Türleri / **Dönemler**	**Cami**	**Mescit**	**Muvakkithane**	**Türbe**	**Tekke / Zaviye**	**Kilise**	**Dini Yapılar**
1839'da Nefs-i Samsun	21	16	1	5	19	1	63
1848'de Nefs-i Samsun	22	16	2	5	19	1	65

Tablo 35. 1839-1848 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen dini yapılar

1839-1848 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen ya da Tespit Edilen Dini Yapılar			
No.	**Dini Yapılar**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
63	Kabili Seyyid Mustafa Mescidi	1845 öncesi	İç Kale Mah.
64	Pazar Cami Muvakkithanesi	1844-47	Pazar Mah.
65	Abdullah Paşa Camii	1847	Hançerli Mah.
NOT: Gri dolgulu yapıların yerleri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmemiştir.			

- Eğitim-Kültür-Eğlence Yapıları:

Elde edilen verilere göre önceki dönemde 27 adet olan eğitim-kültür-eğlence yapısı bu dönemin sonunda 32'ye yükselmiştir. Bu dönemde tespit edilen 5 adet yapının hepsi eğitim yapılarından medrese ve mekteplerdir. Tespit edilen 5 eğitim yapısının 4 adedi kale altında, 1 adedi ise kale içinde yer almaktadır.

Kale altındaki eğitim yapısı olarak Hançerli Mahallesi'nde Hazinedarzâde Abdullah Paşa tarafından Hançerli Medresesi[99] inşa edilmiştir (Teber vd., 1998). M 1845-180 yıllarını kapsayan 1757/3 No.lu S.Ş.S.'nden elde edilen verilere göre Hançerli Mahallesi'nde Hançerli Camii yakınında mektep, Said Bey Mahallesi'nde Yekçeşm Alemdar ile Ayşe Hanım'ın Müşterek Mektepleri (Kıran, 2014) ve M 1857-1861 yıllarını kapsayan 1763 No.lu S.Ş.S.'nden elde edilen verilere göre ise Said Bey Mahallesi'nde 1842 yılında Abdullah Paşa Mektebi inşa edilmiştir (Keskiner, 1990). Kale içinde ise 1756 No.lu S.Ş.S.'nden elde edilen

[99] Bugün Abdullah Paşa İlkokulu haline gelmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Yolalıcı, M. E. (1997). Maarif Salnamelerine Göre Canik Sancağı'nda Eğitim ve Öğretim Kurumları. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 10(1), s. 330.

verilere göre 1841 yılında Mekde Mahallesi'nde[100] Hacı Mehmed Bey Sıbyan Mektebi tespit edilmiştir (Beşirli, 2006).

Tablo 36. Nefs-i Samsun'da 1839 ve 1848'de yer alan eğitim-kültür-eğlence yapılarının imar türlerindeki dağılımının karşılaştırması

Nefs-i Samsun'da 1839 ve 1848'de Yer Alan Eğitim-kültür-Eğlence Yapılarının İmar Türlerindeki Dağılımının Karşılaştırması				
İmar Faaliyeti / Türleri / **Dönemler**	**Mektep**	**Medrese**	**Kütüphane**	**Eğitim-Kültür-Eğlence Yapıları**
1839'da Nefs-i Samsun	10	15	2	27
1848'de Nefs-i Samsun	14	16	2	32

Tablo 37. 1839-1848 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen eğitim-kültür-eğlence yapıları

1839-1848 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen ya da Tespit Edilen Eğitim-Kültür-Eğlence Yapıları			
No.	**Eğitim-Kültür-Eğlence Yapıları**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
28	Hançerli Medresesi	-Bilinmiyor-	Hançerli Mah.
29	Hacı Mehmed Bey Sıbyan Mektebi	1841'de var	Aşağı kale kapısında, Mekde Mah.
30	Yekçeşm Alemdar ile Ayşe Hanım'ın Müşterek Mektepleri	1845-1870 arasında var	Said Bey Mah.
31	Abdullah Paşa Mektebi	1842	Sa'di Beg Mah.
32	Mektep	1845-1870 arasında var	Hançerli Mah. Hançerli Câmi'-i yakınında
NOT: Gri dolgulu yapıların yerleri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmemiştir.			

- Su Yapıları:

Elde edilen verilere göre önceki dönemde 14 adet olan su yapısı bu dönemin sonunda 23'e yükselmiştir. Bu dönem aralığında tespit edilen 9 adet yapının tümü çeşmedir. 9 çeşmenin 2 adedi kale altında, 7 adedi ise kale içinde yer almaktadır.

Kale altındaki çeşmeler şunlardır: M 1845-1870 yıllarını kapsayan 1757/3 No.lu S.Ş.S.'nden elde edilen verilere göre Said Bey Mahallesi'nde Hafız Ali Çeşmesi ve Pazar Mahallesi'nde Abdullah Bey'in eşi Emine Hanım tarafından yaptırılan Hacı Emine Hanım Ma'i Cari Çeşmesi'dir (Kıran, 2014; Keskiner & Erler, 2012).[101] Kale içinde ise, aynı sicile

[100] 1757/3 No.lu S.Ş.S.'nde mektebin aşağı kale kapısına yakın olduğu söyleminden konumunun Mekde Mahallesi olduğu anlaşılmıştır.

[101] M 1830-1849 yıllarını kapsayan 1756/2 No.lu S.Ş.S.'ne göre harap halde olan çeşme için tamir işlemlerinin başladığı ifade edilmiştir. Detaylı bilgi için bkz.: 'Beşirli, M. (2006). 19. Yüzyılın Ortalarında Samsun Vakıfları ve Gelirleri. C. Yılmaz (Ed.), Geçmişten Geleceğe Samsun 1. Kitap (1. Baskı) içinde (s. 473-499).

göre İç Kale Mahallesi'nde Ma-i Cari Çeşmesi ve İbrahim Ağa Evi altından bulunan çeşme, Hacı Hatun Mahallesi'nde Tuti Hafız Efendi Çeşmesi, Mekde Mahallesi'nde de Çeşme I, Çeşme II, Çeşme III ve Çingan Çeşmesi tespit edilmiştir (Kıran, 2014; Keskiner & Erler, 2012).

Tanzimat fermanına dayanılarak uygulamaya konulan birtakım yenilikler 1842 yılında muhassıl olarak Samsun yönetimine gelen Hazinedarzâde Abdullah Paşa'nın devrine rastlamıştır. Barış ortamından istifade eden Hazinedarzâde Abdullah Paşa, Samsun'da bayındırlık faaliyetlerine ağırlık vermiş ve Samsun'a şehir suyu getirtmiştir (Bay, 2007).

Tablo 38. Nefs-i Samsun'da 1839 ve 1848'de yer alan su yapıların imar türlerindeki dağılımının karşılaştırılması

Nefs-i Samsun'da 1839 ve 1848'de Yer Alan Su Yapılarının İmar Türlerindeki Dağılımının Karşılaştırması			
İmar Faaliyeti / Kategori	**Çeşme**	**Hamam**	**Su Yapıları**
1839'da Nefs-i Samsun	10	4	14
1848'de Nefs-i Samsun	19	4	23

Tablo 39. 1839-1848 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen su yapıları

1839-1848 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen ya da Tespit Edilen Su Yapıları			
No.	**Su Yapıları**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
15	Hafız Ali Çeşmesi	1841'de var	Said Bey Mah.
16	Hacı Emine Hanım Ma'i Cari Çeşmesi	1841'de var	Bazar Mah.
17	Ma'i Cari Çeşmesi Hatice Hanım Çeşmesi Hatice Hanım Ma'i Cari Çeşmesi I	1845-1870 arasında var	İç Kale Mah. İç Kal'a derûnına
18	İbrahim Ağa Evi Altında Bulunan Çeşme Hatice Hanım Ma'i Cari Çeşmesi II	1845-1870 arasında var	İç Kale Mah. İç Kal'a derûnına
19	Tuti Hafız Efendi Çeşmesi Tuti Hafız Hüseyin Efendi Vakıf Çeşmesi	1845	Hacı Hatun Mah. Hâcı Hâtûn Mescidi yanında
20	Çeşme I	1845-1870 arasında var	Mekde Mah. Kal'a derununda
21	Çeşme II	1845-1870 arasında var	Mekde Mah. Kal'a derununda
22	Çeşme III	1845-1870 arasında var	Mekde Mah. Kal'a derununda
23	Çingan Çeşmesi	1845-1870 arasında var	Mekde Mah.
NOT: Gri dolgulu yapıların yerleri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmemiştir.			

Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı, s. 496.' ve 'Mangan, S. M. (2019). 1756/2 Numaralı Samsun Şer'iye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme). Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Tokat, s.119.'

- Endüstri/Sanayi Yapıları:

Elde edilen verilere göre bu dönemde bir önceki dönemde tespit edilen kar-hane dışında başka bir endüstri yapısı bulunmamaktadır (Şekil 85).

- Pazar ve Çarşı Yerleri:

Elde edilen verilere göre bu dönemde bir önceki dönemde yer alan 8 adet pazar ve çarşı yerleri dışında başka pazar ve çarşı yeri bulunmamaktadır (Şekil 85).

- Ulaşım Yapıları/Altyapı:

Elde edilen verilere göre bu dönemde bir önceki dönemde yer alan 6 adet ulaşım yapısı/altyapı dışında başka bir ulaşım tesisi bulunmamaktadır (Şekil 85). En eski ulaşım altyapısı olan Liman'ın yetersizliği bu dönemde de devam etmiştir. İngiliz seyyah F. Walpole 1850 yılında geldiği Samsun'daki limanın Eski Samsun'un (Gâvur Samsun / Kara Samsun) aşağısında zamana ve güçlü dalgalara rağmen çok az zarar görmüş, dev gibi taş bloklardan yapılmış kalıntılara sahip olduğunu ifade etmiştir (Kuş, 2015). Alman seyyah A. D. Mordtman da aynı yıl geldiği şehrin Limanı'nın tehlikeli kuzeydoğu rüzgârına açık ve savunmasız olduğunu, kıyıya vuran dalgalardan ve sığ olmasından gemilerin kıyıya yanaşamayıp yüklerinin boşaltamadığını ifade etmiştir. Tanzimat öncesinde de benzer eksiklikleri olan liman için herhangi bir iyileşme yapılmadığı görülmektedir.

- Ticaret Yapıları:

Elde edilen verilere göre bu dönemde bir önceki dönemde yer alan 7 adet ticaret yapısı dışında başka bir ticaret yapısına rastlanmamıştır (Şekil 85). Artan ticari hacme ve hareketliliğe rağmen literatürden elde edilen bilgilere göre ticari yapıda artış görülmemiştir. Ancak ticari hareketlilik göz önüne alındığında özellikle kale altındaki yerleşimin ve nüfusun artmasına bağlı olarak bu bölgedeki han sayılarında bir artış olduğu düşünülmektedir. Literatürde bu dönemde bir önceki döneme göre farklı ticaret yapısı tespit edilemediği için bu çalışmada ticaret yapıları sayısında değişim olmamıştır.

- Kamusal Yapılar:

Elde edilen verilere göre bu dönemde bir önceki dönemde yer alan 9 adet kamusal yapı dışında başka bir kamusal yapıya rastlanmamıştır (Şekil 85). Ancak artan ticari hareketlilik sonucu şehir uluslararası ticarette ön plana çıkmış ve şehirde konsolosluklar kurulmaya başlamıştır (Yılmaz, 2014a). İlk konsolosluk kurma hamlesi ise İngilizler tarafından 1841 yılında gerçekleştirilmiştir (Yılmaz, 2013c; 2014a). İngiliz konsolosluk binası için şehrin güneybatısında, yerleşim alanı dışında Levanten bir aileye ait konak işlevlendirilmiştir (Uzuneminoğlu, 1993; Bayraktar, 2016). Bu bina günümüzde Kadıköy Mahallesi Kadıköy

Caddesi'nde yer alan askerlik şubesi binasıdır (Yılmaz, 2015). 1840'lara ait tereke kaydında ise şehirde İran konsolosluğu olduğu belirlenmiştir (Yolalıcı, 1987b). İran Konsolosluğu binası için şehrin batısında yerleşim alanı dışındaki bir bina işlevlendirilmiştir (Tablo 40).[102]

Tablo 40. 1839-1848 yılları arasında Nefs-i Samsun'da konsolosluk binası olarak işlevlendirilen imar faaliyetleri

1839-1848 yılları arasında Nefs-i Samsun'da Konsolosluk Binası Olarak İşlevlendirilen İmar Faaliyetleri			
No.	**Yapının Özgün İşlevi**	**Yapının Yeni İşlevi**	**Konumu**
1	Levanten aileye ait bir konak	İngiliz Konsolosluğu	Şehrin güneybatısında Kadıköy yolu üzerinde
2	Bina (Bilinmiyor)	İran Konsolosluğu	Şehrin batısında yerleşim alanı dışında

Kamusal olarak değerlendirilen Samsun Kalesi'nin fiziki yapısı ile ilgili şehre gelen seyyahlar önemli bilgiler sunmaktadır. İngiliz seyyah F. Walpole 1850 yılında geldiği Samsun'da Eski Samsun'a bir keşif gezisi yapmıştır. Walpole, burada bulunan harabe halinde kale duvar taşlarının Samsun Kalesi'nin yapımında kullanıldığı ve kalenin yeni bir yapı görünümü sergilediğini belirtmiş, ancak kalenin şehri savunacak durumda olmadığını da vurgulamıştır. Walpole'nin söylemlerinden kalenin bu dönemde âtıl olduğu anlaşılır. Alman seyyah A. D. Mordtman da aynı yıl Samsun'a gelmiş ve Müslümanların yaşadığı kalenin artık işe yaramaz bir durumda olduğunu, etrafının ise fareler ve kertenkelelerle kuşatıldığını, askeri önemini yitirdiğini, şehirde yer darlığı çekilmesine rağmen kaldırılması yönünde yapılan çalışmaların bir işe yaramadığını ifade etmiştir. Kalenin şehrin ticari gelişimi açısından bir engel teşkil ettiğini belirterek, kaleyi şehrin bağrında bir hançer olarak nitelendirmiştir (Kuş, 2015). Tüm bunlardan hareketle 16. yy.dan beri savunma ihtiyacı olmayan şehrin kalesi garnizon işlevini kaybetmiş olduğu, sağlam bir şekilde ayakta durmasına rağmen âtıl kaldığı için şehrin gelişmesinde engel teşkil ettiği anlaşılmıştır.

Tanzimat'ın ilanından 1846 yılına kadar Hazinedarzâde Abdullah Paşa şehrin yönetimini sürdürmüş, bu süreçte konağı idari yapı olarak kullanılmaya devam etmiştir. 1846-1848 yılları arasında şehre muhassıl olarak atanan Haznedaroğlu Ahmet Paşa ise görevini Çarşamba'da yer olan konağından yapmıştır (Eyice, 1963). Ahmet Paşa'nın

[102] 1893 yılında inşa edilen Hüseyniye Tekkesi'nde İran konsolosluk görevlileri görevlerini yapmaktadır. Bkz.: Güneş Erdoğu, Ö. (2021). 19. ve 20. Yüzyıllarda Samsun Kentinin Tütün Tarımı ve Sanayii Çerçevesinde Ekonomik ve Toplumsal Gelişimi. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, s. 166. B. Sarısakal da (2023) İran Konsolosluğu için tekkenin binasının kullanıldığını ifade etmiştir. Bkz.: 24.05.2023 tarihinde Baki Sarısakal (d. 1954) ile yapılan görüşme.

Samsun'da kaldığı ve yönetim işlerini devam ettiği bir yapı tespit edilememiştir. Kadı ve Gümrük Emini'nin konağı idari yapı olarak işlevine devam etmiştir.

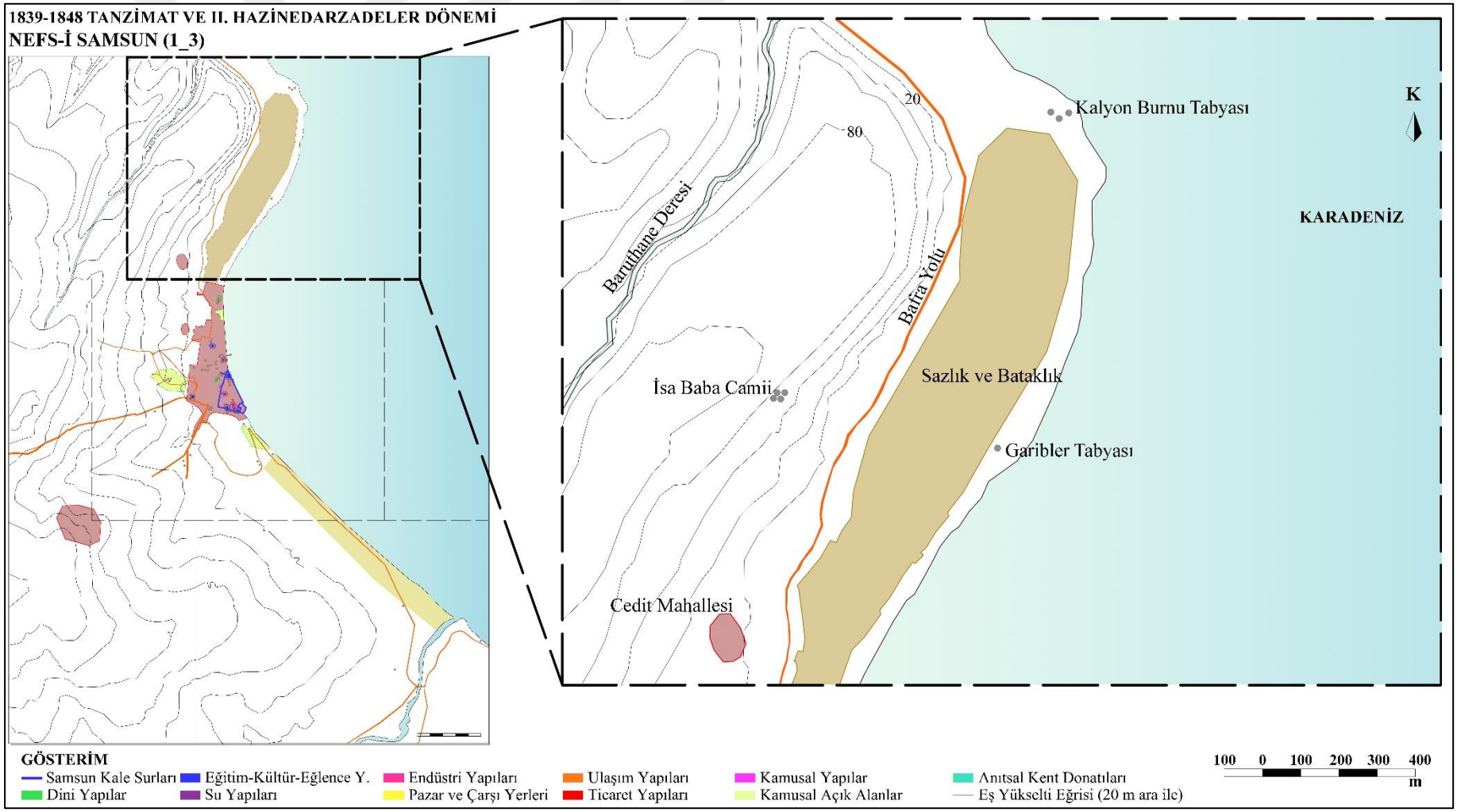
- Kamusal Açık Alanlar:

Elde edilen verilere göre bu dönemde bir önceki dönemde yer alan 10 adet kamusal açık alan dışında başka bir kamusal alana rastlanmamıştır (Şekil 85).

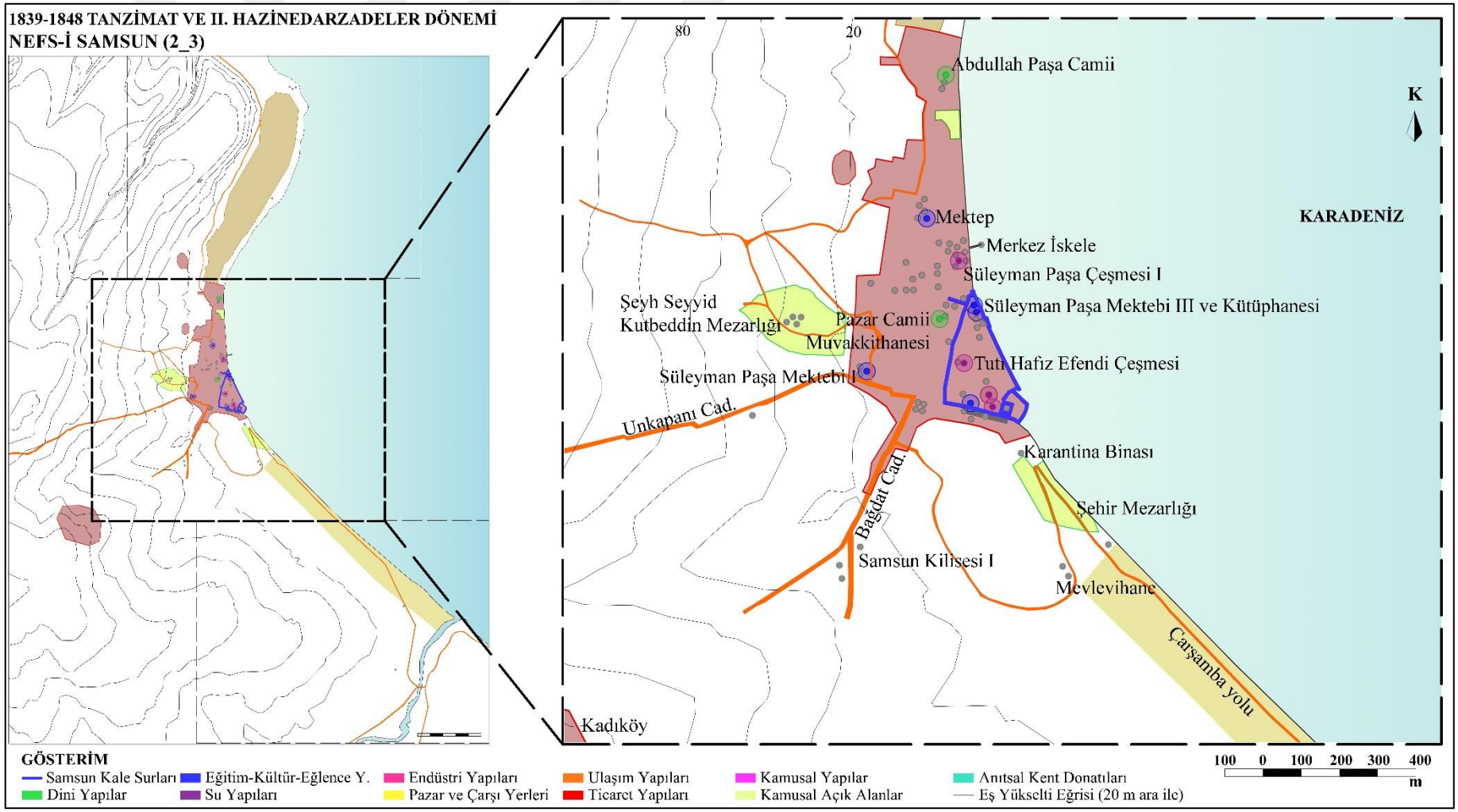
- Anıtsal Kent Donatıları:

Elde edilen verilere göre bu dönemde anıtsal kent donatısı yer almamıştır (Şekil 85).

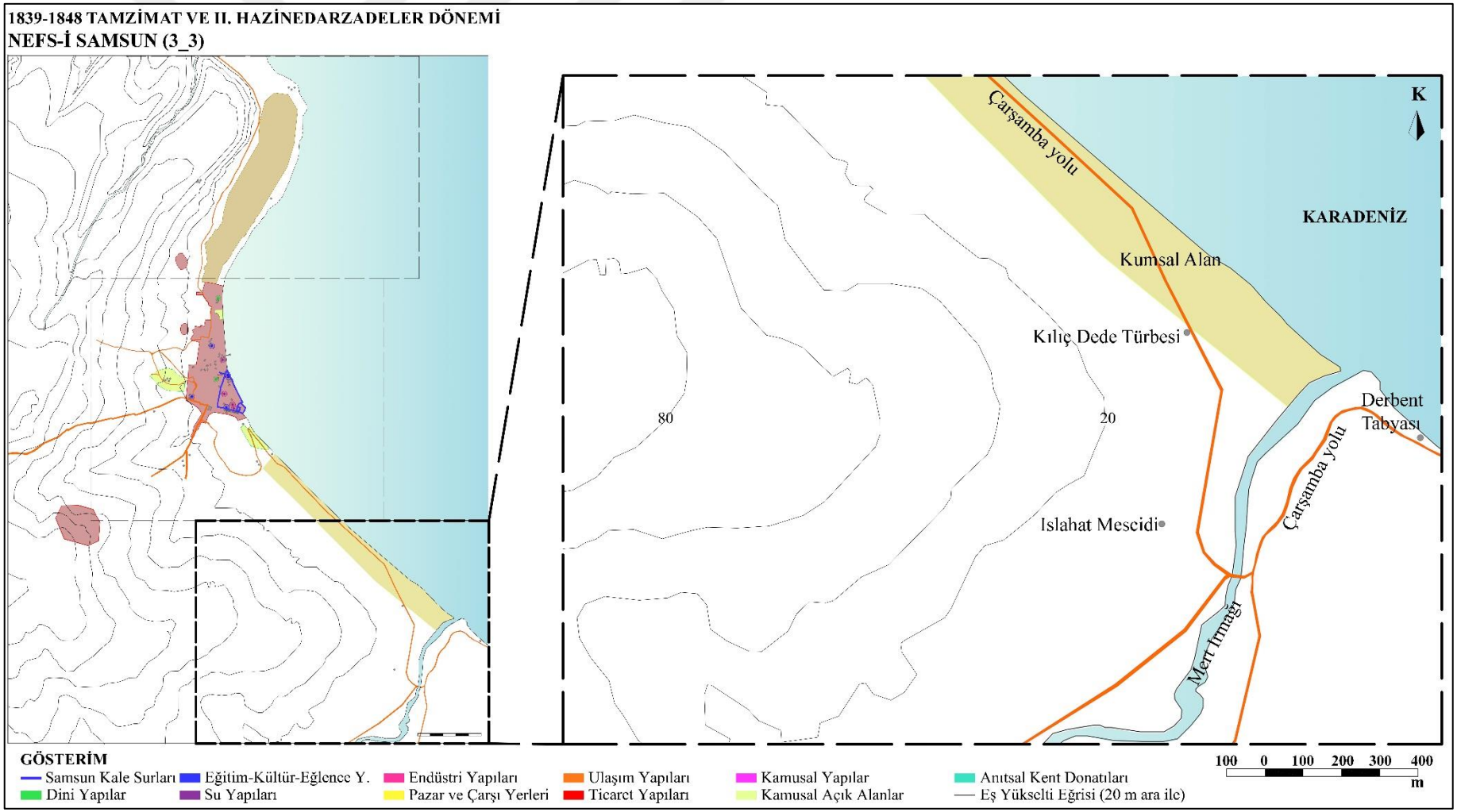
Bu döneme ait Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri Şekil 86, Şekil 87 ve Şekil 88'de gösterilmiştir.

Şekil 86. 1839-1848 Tanzimat ve II. Hazinedarzadeler Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri (1_3)

Şekil 87. 1839-1848 Tanzimat ve II. Hazinedarzadeler Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri (2_3)

Şekil 88. 1839-1848 Tanzimat ve II. Hazinedarzadeler Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri (3_3)

3.2. 1848-1863 Mutasarrıflar Dönemi

3.2.1. İdari Yapı

Tanzimat'ın ilanı sonrası Osmanlı idari sisteminde sancakların yönetiminde görev alan mülki amirler mutasarrıflardır (Tiryaki, 2004; URL-5, 2023). Tanzimat Fermanı'nın amaçları arasında yer alan merkezi otoritenin güçlenmesi (Avcı, 2016b) için sancak yönetimine merkezden atanan mutasarrıflar getirilmiştir. Ancak Tanzimat'ın bu reformunun taşra şehirlerine gelmesi ayan ailelerinin yönetimi bırakmaması nedeniyle zaman almış, bazı sancaklarda ayan ailelerinin görev sürelerinin dolması beklenmiştir. Samsun kazası ise 19. yüzyılın başlarında ayan-iktidar mücadelelerinin etkin olduğu yerlerden biri olarak, kazanın bağlı olduğu Canik Sancağı 1808-1848 yılları arasında Hazinedarzâdeler tarafından yönetilmiştir (Yılmaz, 2014a). Hazinedarzâdelerin görevden alınmasının ardından Canik Sancağı yönetimine merkezden atanan mutasarrıflar getirilmiştir. Mutasarrıflar Cumhuriyet dönemine kadar sancak yönetiminde yer almıştır (Karagöz, 2013; Kılıç, 2006).

1863 yılında Sultan Abdülaziz Tanzimat'a karşı tepkileri ortadan kaldırmak, Tanzimat'ın reformlarını hayata geçirmek ve Tanzimat'ı yerel halka tanıtmak amacıyla Anadolu ve Rumeli'ye teftiş memurları göndermiştir. Samsun'a da bu amaçla 1863 yılında teftiş memuru Ali Rıza Paşa görevlendirilmiştir (Serbestoğlu, 2014b).

Canik Sancağı'na 1848 yılında merkezden atanan ilk mutasarrıf Vasıf Paşa'dır (BOA, A.}DVN., 43/73, H 1 S. 1265 / M 27 Aralık 1848'den aktaran: Karagöz, 2013: 150). 1851 yılına kadar mutasarrıflık görevini sürdüren Vasıf Paşa, hakkında yapılan şikâyetler üzerine teftiş geçirdikten sonra Tırhala mutasarrıflığına tayin edilmiştir (Kılıç, 2006; Karagöz, 2013; Serbestoğlu, 2012). Vasıf Paşa'dan sonra 1851 yılında mutasarrıflığa mirimiran ve Galata zabıta memuru olan Mehmet Salih Paşa (Tiryaki, 2004; Kılıç, 2006; Serbestoğlu, 2012); Mehmet Salih Paşa'dan sonra 1853 yılında eski Basra mutasarrıfı Tufan Paşa (Kılıç, 2006; Doğan, 2006; Tiryaki, 2004); aynı yıl içinde ise Tufan Paşa'dan sonra yerine Amedî Kalemi Çerağı Râmiz Hasan Paşa atanmış ve 1856 yılına kadar Canik Sancağı yönetiminde kalmıştır (Kılıç, 2006; Karagöz, 2013). Hasan Paşa'dan sonra Eylül 1856 tarihinden 1860 yılı ortalarına kadar Meclis-i Vala azalarından Rumeli Beylerbeyliği payeli Osman Paşa Canik mutasarrıfı olmuştur (Karagöz, 2013; Keskiner, 1990). Osman Paşa'dan sonra, Haziran 1860 tarihinden 1862 yılının sonbaharına kadar eski Amasya mutasarrıfı İsmail Kâmil Paşa (Karagöz, 2013; Kılıç, 2006; Tiryaki, 2004; Yılmaz, 2014a); 1862 sonbaharında Ocak-Şubat

1863 tarihine kadar eski Rodos mutasarrıfı Hasan Hüsnü Paşa (Karagöz, 2013; Kılıç, 2006); Hüsnü Paşa yerine ise Sadrazam Darendeli İzzet Paşa'nın büyük oğlu Ataullah Bey (1863-1865) tayin edilmiştir (Karagöz, 2013).

Tablo 41. 1848-1863 yılları arasında Canik Sancağı mutasarrıfları

1848-1863 Yılları Arasında Canik Sancağı Mutasarrıfları		
No.	**Canik Sancağı Mutasarrıfları**	**Görev Yılları**
1	Vasıf Paşa	1848-1851
2	Mehmet Salih Paşa	1851-1853
3	Tufan Paşa	1853
4	Ramiz Hasan Paşa	1853-1856
5	Osman Paşa	1856-1860
6	İsmail Kâmil Paşa	1860-1862
7	Hasan Hüsnü Paşa	1862-1863
8	Ataullah Bey	1863-1865

1848-1863 yılları arasındaki 15 yılda kazaya toplam 8 mutasarrıf atanmış, görev süreleri 1 ile 3 yıl arasında değişmiştir. Mutasarrıfların görev sürelerinin uzun olmama nedenleri Tanzimat'a aykırı davranmaları ve görevlerini kötüye kullanmaları sonucu görevlerinden azledilmiş olmalarıdır (Yılmaz, 2014a; Kılıç, 2006; Karagöz, 2013). Bu durum şehrin fiziki gelişimini de aksatmıştır.

Tanzimat'ın reformları doğrultusunda ortaya çıkan yeni bina türlerine (kışla, idadi, karakol, hapishane, belediye dairesi vb.) bu dönemde rastlanmamıştır. Mutasarrıflar için herhangi bir idari yapı inşa edilmemiş, mutasarrıflar görevlerini Hançerli Mahallesi'nde yer alan Abdullah Paşa Konağı'ndan yürütmüşlerdir.[103] Sonuçta 1839 yılında Tanzimat ilan edilmiş, ancak şehirde ayanların yönetimi ellerinde bulundurmak istemeleri ve sonrasında merkezden atanan mutasarrıfların Tanzimat'a aykırı davranışları, yolsuzlukları nedeniyle Tanzimat'ın etkileriyle şehir tam anlamıyla 1863 yılından sonra karşılaşmıştır (Yılmaz, 2014c; 2014b).

[103] 1856 tarihli arşiv belgesine göre konağın mutasarrıflar için kiralandığı tespit edilmiştir (BOA, A.}MKT.UM., 263/76, H 22 R. 1273 / M 20 Aralık 1856). Detaylı bilgi için bkz.: Yavru, a.g.t., s. 196-198.

3.2.2. Demografik Gelişme ve Nüfus Yapısı

Nefs-i Samsun'da 19. yüzyıl ortalarından itibaren tütün ekiminin yaygınlaşması, Avrupa menşeili hem yük hem de yolcu kapasitesi artan buharlı gemilerin şehre gelmesi (Bayraktar, 2007a), ticaret yollarının İç Anadolu'ya ve Karadeniz kıyılarına erişim sağlaması şehri geniş bir bölgenin ticaret ve ulaşım merkezi haline getirmiştir (Yazıcı, 2013). Bu ticari hareketlilik pek çok gayrimüslimin şehre yerleşmesine de vesile olmuştur (Bayraktar, 2007a).

1853–1856 yılları arasında Bafra kazasında yer alan Hıristiyan ve Rum mahalleleri Samsun kazasına yönelmiş, bu nedenle Samsun kazasını çevreleyen kırsaldaki Hıristiyanlar da şehir merkezine göç etmiştir. Şehir merkezine yerleşen gayrimüslimlerin sayısı bu dönemde önceki döneme göre daha fazla artmıştır (Dığıroğlu, 2011b). Bu dönemde Hançerli Mahallesi'nin batısındaki Ermeni yerleşimi nüfusun artmasıyla birlikte Ermeni Mahallesi'ne dönüşmüştür. 1849 yılında mahallede inşa edilen kilise ise hem mahallenin nüfusunun arttığını hem de Tanzimat'ın eşitlik, özgürlük kavramlarının uygulanmaya başladığını göstermiştir. Trabzon üzerinden gelen göçler de (Yaşayanlar, 2015) nüfusa büyük bir ivme kazandırmıştır.

1853-1856 Kırım Savaşı yıllarında Rusların Kırım'ı işgali ve halka yaptığı zulümler üzerine Osmanlı'ya sadık kalan bazı Kırımlı aileler Samsun'un Mert Irmağı tarafında yer alan Kılıç Dede Türbesi'nin olduğu yere yerleştirilmişlerdir. Kırım'da bulunan Kılıç Dede Tekkesi'nden esinlenerek yerleştirildikleri bu mahalde bir tekke (Kılıç Dede) ve bir mescit inşa etmişlerdir (Özyurt & Erler, 2012). Ayrıca savaş sonrası bu alana dağınık gruplar halinde Kırım Tatarları da yerleşmiştir (Okuyan, 2020a). Sonuç olarak Kafkas göçleri ile Kılıçdede Türbesi etrafında ufak bir yerleşim oluşmuştur (Öz, 2012). Şeyh Kâmil ve Hacı Murat'ın Rus çarlarına karşı yürüttükleri bağımsızlık savaşını kaybetmeleri üzerine 1860'larda da Kafkaslardan göç eden Çerkezlerin bir kısmının Samsun ve çevresine yerleşmesiyle şehirdeki nüfus artmıştır (Keskiner, 1990). Bu dönemde her gün ortalama 500 göçmen şehre giriş yapmış ve kendilerine ayrılmış han, medrese vb. binalara yerleşmişlerdir (Yaşayanlar, 2015).

Osmanlı seyyahı Ferruhan Bey'e göre 1847'de kasabanın toplam nüfusu 6.000'dir. 1860'a ait nüfus defterinde de nüfusun 6.000'e yakın olduğu ifade edilmiştir. Bu nüfus defterinde 7 adet Müslüman mahallesi (Hançerli, Cedit, Pazar, Sadi Beğ, Cami-i Kebir, Hacı Hatun ve Mekde Mahalleleri) ve 1 adet gayrimüslim (Kadıköy) yerleşimi belirlenmiştir.

Müslüman mahallelerinde 1.225 nefer, 517 hane var iken Kadıköy'de 450 nefer ve 150 hane yer almıştır (Öz, 2012). 1860'lı yıllardaki Kafkas göçmenlerinden önce şehrin nüfusu 10.000'dir (Dığıroğlu, 2011b). Fransız gezgin Cuinet ise şehrin nüfusunun 1860'ta 3 bin olduğunu ifade etmiştir (İpek, 1999). Tüm bunlardan hareketle bu dönemde gerçekleşen göçler ve ölümlerden kaynaklanan nüfus hareketleri ile doğrudan şehrin nüfusu hakkında sayısal bir değer ortaya koymak kaynaklar doğrultusunda pek mümkün olmamıştır. Ancak göçler ile artan nüfusla birlikte şehrin mekânsal olarak büyüdüğü düşünülmektedir.[104]

Kale içindeki bataklığın yarattığı olumsuz yaşam koşullarından ötürü Müslümanların kale içinden kale altı mahallelere geçtiği tespit edilmiştir. M 1850-1854 tarihlerini içeren 1759 No.lu S.Ş.S.'ndeki kayıtlara göre şehirde Müslümanlar, Hristiyanlar ve Museviler bir arada yaşamaktadır. Çeşitli etnik ve dini unsurların bir arada yaşadığı bu şehirde Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında alışveriş yapıldığı gözlemlenmiştir. Mahallelerde ise İslam, Rum, Ermeni ve Yahudi mahallesi gibi bir ayrımı tespit etmenin mümkün olmadığı, ancak dini unsurların bir arada yaşadığı veya ayrı yaşadığı mahallelerin olduğu tespit edilmiştir (Tiryaki, 2004). M 1857-1861 yıllarını kapsayan 1763 No.lu S.Ş.S.'ne göre de Müslüman halk ile gayrimüslim tebaanın Hançerli Mahallesi'nde iç içe oturduğu ve komşuluk ettiği belirlenmiştir (Keskiner, 1990). 1856 Islahat Fermanı sonrası ise 1857 yılında Sadi Bey Mahallesi'nin güneyinde Bağdat yolu üzerinde inşa edilen kilise (Bayraktar, 2016) ile de kale altındaki gayrimüslim nüfusun arttığı ve Müslümanlarla birlikte yaşadıkları belirlenmiştir.

Bu dönemde tütün aşar vergisi, ihale sonucunda gayrimüslimler tarafından yürütülmektedir. Osmanlı Devleti'nin deniz üssü durumundaki Samsun Limanı'nda yer alan gemilerin yiyecek ihtiyaçları da para karşılığı gayrimüslimler tarafından karşılanmaktadır. Şehirde gayrimüslim nüfusun Müslümanlara oranla az olsa da ticari hayatta Müslümanlardan daha etkin rol oynadıkları gözlemlenmiştir. Müslüman halk ise şehirde daha çok idari ve askeri teşkilat içerisinde yer almıştır. Müslümanlar arasında esnaf, tüccar, zanaatkâr olan bir grup zengin kesimde bulunmaktadır. Ayrıca gayrimüslimler ile Müslümanlar arasında beraber yaşamanın bir getirisi olarak aralarında ticari ortalık da gözlemlenmiştir. Ayrıca şehir merkezindeki hayat standartlarının köylere oranla daha iyi olmakla beraber genel olarak vasatın üstünde olduğu ifade edilmiştir (Keskiner, 1990).

[104] Bu dönemde şehre iki seyyah (1850'de Walpole ve 1858'de A.D. Mordtman) uğramış, ancak şehirdeki nüfus hakkında bir söylemde bulunmamışlardır. Bkz.: Kuş, a.g.t., s. 144.

Şer'iyye sicillerinden halkın sosyal yaşamında tarım, hayvancılık ve ticaretle uğraştığı görülmüştür (Tiryaki, 2004). Dönem içinde ticaretin artmasına bağlı olarak da demografik yapıdaki kültürel çeşitlilik artmıştır. Değişen ve artan demografik yapı şehri bu ve sonraki dönemlerinde şehre fiziksel, sosyal ve kültürel özellikler kazandırarak önemli bir ticaret merkezi haline getirmiştir (Yazıcı, 2013).

3.2.3. Ekonomik / Ticari Yapı

Karadeniz'in 1829 Edirne Antlaşması ile uluslararası taşımacılığa ve ticarete açılması, 1838'de tarım ürünündeki ihracat yasağının kaldırılması ve 1846'da Batı'nın kotalı tarım ürün ithalatına son vermesi ile Avrupa'nın artan tahıl talebi, 1853-1856 Kırım Savaşı koşulları, 1861-1865 yıllarındaki Amerika İç Savaşı, deniz ulaşımında buharlı yük ve yolcu gemilerinin şehri ziyaret etmesindeki artış, tütün ekiminin yaygınlaşması gibi pek çok unsur şehirdeki ticareti artırarak Samsun'un önemli bir sahil şehri haline gelmesini sağlamıştır (İpek, 1999; 2006b; Güneş, 2019; Tiryaki, 2004). 1854 yılında Samsun'dan Hindistan'a seyahat yapan Fransız ressam Jean-Baptiste Henri Durand Brager tarafından tasvir edilen gravürlerde yer alan silahlı tüccarlar, deve kervanları, geçici çadırlar ve yelkenli gemiler de şehrin ticari aktifliğini göstermektedir (Şekil 89).

Şekil 89. a- (1854) Samsun sahilinde konaklayanlar, b- (1854) Samsun'dan Hindistan'a (İpek vd., 2016a)

Samsun bulunduğu konum ve coğrafya nedeniyle Karadeniz kıyı şehirlerine ve İç Anadolu'ya ulaşım kolaylığı sağlayarak geniş bir alanın ticaret ve ulaşım merkezi olmuştur (Tiryaki, 2004) (Şekil 42). Ticaret artışı ve dış devletlerin Karadeniz'deki gemi seferlerinin artmasıyla Samsun'daki konsoloslukların da sayısı artmıştır. İngiliz ve İran konsolosuna sahip bu şehre 1850 yılında Sicilyateyn, 1851'de Avusturya ve 1857'de de Rusya konsolos vekili atanmıştır (Yılmaz, 2014a; Okuyan, 2020b; Güneş, 2019). Açılan bu yeni vekillikler için şehirde bir imar faaliyetine rastlanmamıştır. Metruk binaların konsolosluk yapısı olarak kullanıldığı düşünülmektedir (Köse, 2013b).

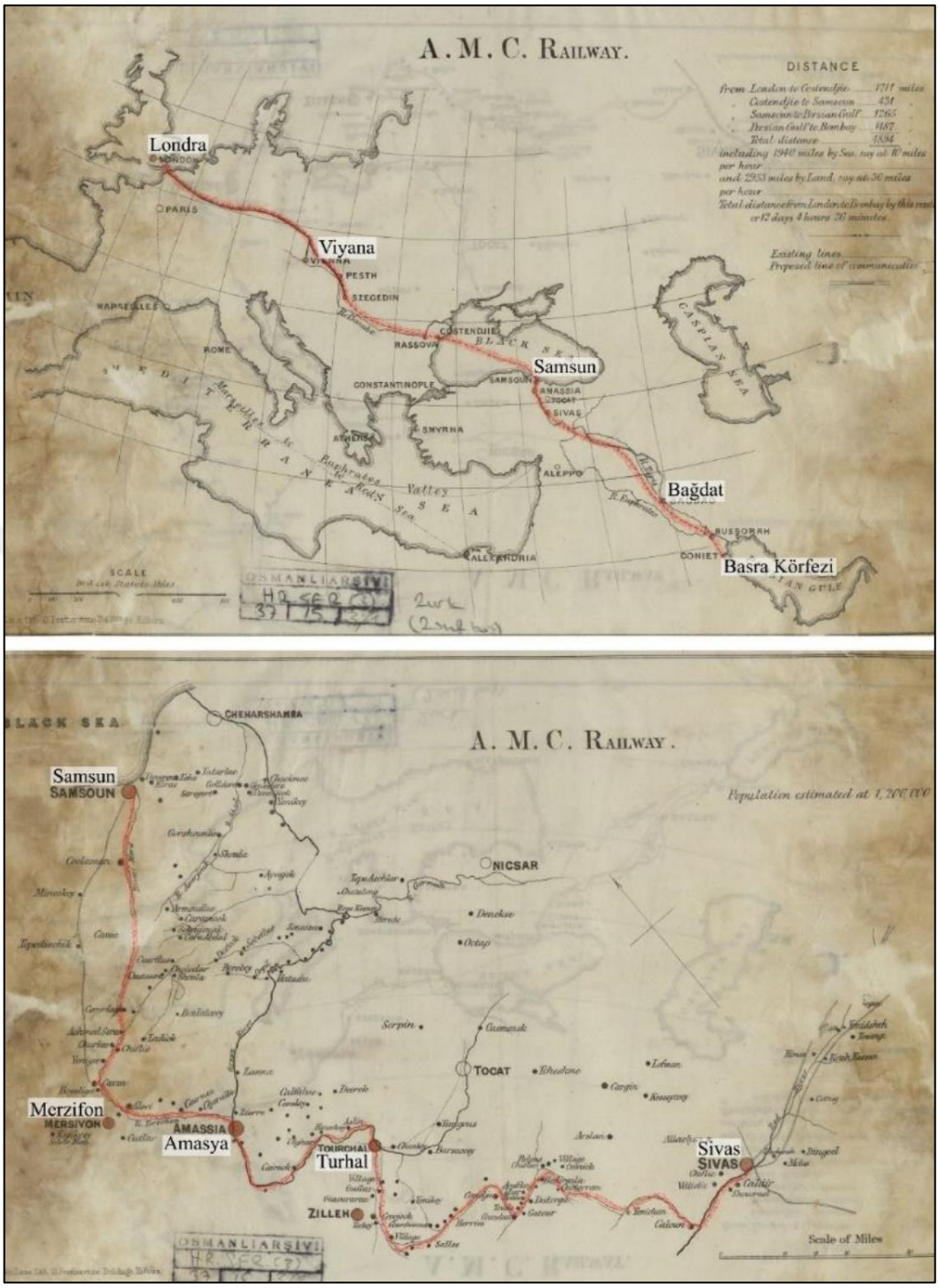
Samsun Limanı, bulunduğu coğrafi konum nedeniyle çevresindeki şehirlerin iskelesi[105] durumundaydı. M 1850-1854 yıllarını kapsayan 1759 No.lu S.Ş.S.'ne göre Samsun Limanı yoğun bir trafiğe sahip değildir. Ancak Samsun'a yakın şehirler İstanbul ve diğer Karadeniz Limanları ile olan ticaretinde (ihraç ve ithal) ve ulaşımında Samsun Gümrüğü'nü ve Limanı'nı kullanmıştır (Tiryaki, 2004). Ayrıca M 1857-1861 yıllarını kapsayan 1763 No.lu S.Ş.S.'ne göre ise Liman Osmanlı Devleti'nin deniz üssü durumundaydı. Limana gelen donanma gemilerinin yiyecek ihtiyaçları gayrimüslimlerden para karşılığında sağlanmıştır. Buna göre Samsun'da gayrimüslim nüfus Müslüman nüfusa oranla daha az olsa da ticari hayatta söz sahibi olanların gayrimüslimler olduğu ifade edilmiştir (Keskiner, 1990).

Limanın fiziksel yetersizliği bu dönemde de gündeme taşınmıştır. 1850 ve 1864 tarihinde şehre gelen A. D. Mordtman ve Henry J. Von Lennep Samsun Limanı'nın güçlü rüzgârlara karşı savunmasız ve sığ olmasından dolayı gemilerin yük boşaltmak için kıyıya yanaşamadığını ifade etmişlerdir (Kuş, 2015). 1858'de de Samsun İngiliz Konsolosu, "Hükümetin Samsun Limanı'nın durumunu ihmalinin şaşırtıcı" olduğunu belirtmiş ve "Türk hükümeti dikkatini iç bölgelere giden yolları geliştirmeye ve bir liman inşa etmeye ciddi şekilde çevirirse ticarette çok büyük artış olacaktır." ifadelerinde bulunarak (Baskıcı, 2012: 494) limanın iyileştirilmesinin önemini vurgulamıştır. Aslında, 1860'lı yılların başında Limanın tamiri için mühendislerden oluşan üç kişilik bir keşif komisyonu kurulmuş, bozuk olan deniz feneri yeniden inşa ettirilmiştir. Samsun Limanı'na yolcuların dinlenmesini sağlamak için bir de bekleme salonu yapılması emredilmiştir (Kuş, 2015). Ancak sonraki yıllarda da limanın yetersiz olduğunun ifade edilmesinden dolayı limanın tamirinin yapılmadığı anlaşılmıştır.

[105] Samsun Limanı, Kızılırmak'tan Yeşilırmak'a kadar olan bölgelerin ve pamuklu el sanayinin merkezleri olan Amasya, Merzifon, Tokat, Zile gibi şehirlerin denize açılmasını sağlamıştır. Bkz.: Tiryaki, a.g.t., s. 56.

Samsun'da artan ticari hareketlilik karşısında 1857 yılında ilk defa Samsun-Sivas demiryolu inşası gündeme gelmiş, demiryolu için önceliği Osmanlı Devleti İngiliz şirketine vermiştir. İngilizler Samsun-Sivas demiryolu için etüt çalışması yaparak demiryolu hatlarını gösteren iki harita çizmiştir. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki 'HRT Haritalar' fonundan 'Demiryolları: Samsun-Sivas Demiryolu; şirkete ait İngilizce ve Osmanlıca prospektüs ve hatla ilgili harita. g.tt' adı ile ulaşılan (BOA, HR.SFR.3, 37/15, M 31.03.1858) haritalara göre Londra'dan başlayacak olan hat Viyana - Pesth – Szegedin – Rassova – Costendjie – Samsun – Amasya – Tokat – Sivas - Bağdat'tan geçerek Basra körfezine kadar uzanmıştır (Şekil 90). Ancak bu demiryolu etüt çalışması olarak kalmış, inşa edilmemiştir (Collas, 2005).

1846 yılında Samsun'un modern bir iskeleye ihtiyacı olduğu gündeme gelmiştir. İngiliz Konsolosluk görevlisi Kühn ise 1858 yılı raporunda limanda bir iskele yapılması için devletin iki mühendisi Samsun'a gönderdiğini, fakat 1859 yılına kadar herhangi bir çalışmanın yapılmadığını belirtmiştir (Yılmaz, 2012c).

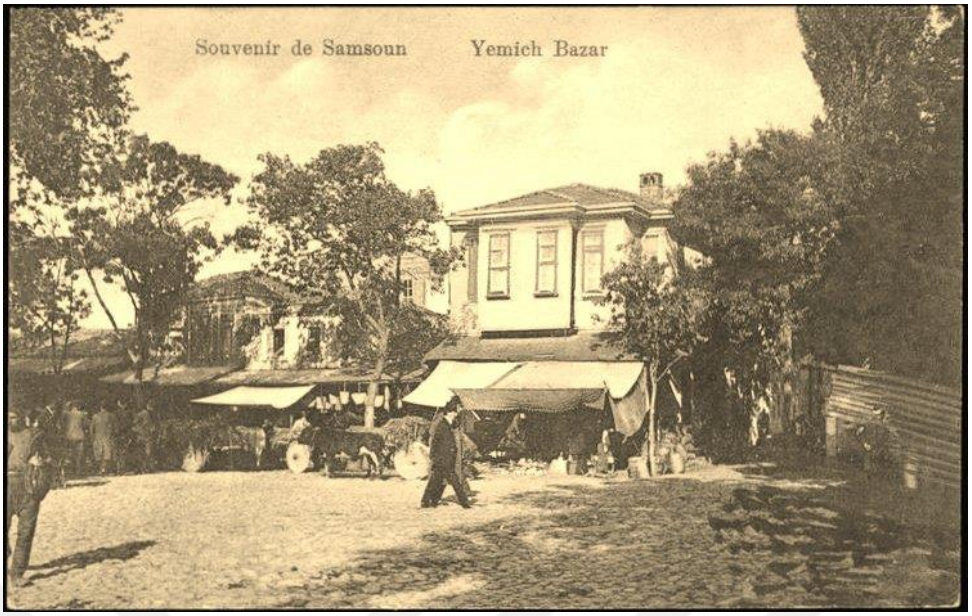

Şekil 90. İngilizler tarafından yapılan Samsun-Sivas Demiryolu hattı etüt çalışması (Londra Basra Körfezi arası; Samsun-Sivas arası) (BOA, HR.SFR.3, 37/15; işlenerek)

Tarım ile uğraşan Samsun halkının ürettiği ürünler tütün, buğday, arpa, yulaf, mısır, fındık, kendir, pirinç, zeytin, çay ve üzümdür (Tiryaki, 2004). Özellikle yüksek vasıflı tütün ekimi en çok üretilen tarımsal ürün olmuştur. Bu nedenle de Samsun'a olan yabancı ilgisi artmaya devam etmiş ve yabancı tüccarlar gelmiştir (Baskıcı, 2012). Samsun'da üretilen

tütün 1851 yılına kadar İngiliz, Avusturyalı ve Fransız tüccarlar tarafından doğrudan alınmış, ancak daha sonra tütün alımı yerli tüccarlar aracılığı ile yapılmıştır. Yerli tüccarın tütün ihracatı Fransız ticareti için en önemli ürün haline gelmiştir. Tütünün Fransızlar için öneminin atmasıyla Samsun'a Fransız tüccarlar gelmeye başlamıştır. Fransız tüccarların şehirdeki gerek ticari işlerini gerekse de hukuki işlerini düzenlemek için Fransız temsilciliğine ihtiyaç duymaya başlanmıştır (Yılmaz, 2012b; 2014a). Bu durum Ali Rıza Paşa zamanında kurulan Fransız konsolosluğunun kurulma sürecinde etkili olmuştur. Tütüne artan ilgi şehirdeki fiziksel mekânlara da yansımıştır. M 1830-1849 yıllarını kapsayan 1756/2 No.lu S.Ş.S.'nde "duhan (tütün) gümrüğü vergisi" ve "duhan gümrüğü hanı" ifadelerine çokça rastlanılmış, tütünün bu dönemdeki artan önemi anlaşılmakla (Mangan, 2019: 88) birlikte şehirde Duhan Gümrüğü, Duhan Gümrüğü Hanı yapılarının inşa edildiği belirlenmiştir. Zeytin tarımı da şehir merkezindeki kenar mahallelerde yapılmaya devam etmiştir (Tiryaki, 2004).[106] Tarımla uğraşan çiftçi ayrıca hayvancılık da yapmaktadır. Samsun ve çevresinde koyun, manda, sığır, arıcılık, eşek ve at yetiştirildiği görülmüştür. Sonuç olarak Samsun şehri bu dönemde tarım, hayvancılık ve ticaretle geçinen, ekonomik açıdan da kendine yeten klasik bir Osmanlı sahil şehri olarak 19. yüzyılın ortalarından sonra önemli bir ticaret merkezi haline gelmiştir (Tiryaki, 2004).

Artan ticari hareketliliği rağmen şehirde yeni bir çarşı veya pazar yeri oluşmamıştır. Mevcutta var olan çarşı ve pazar yerlerindeki faaliyetlerde artış olduğu düşünülmektedir. M 1850-1854 yıllarını kapsayan 1759 No.lu ve M 1857-1861 yıllarını kapsayan 1763 No.lu Samsun şer'iyye sicillerinde Meyve Pazarı[107] adı kullanılırken (Tiryaki, 2004; Keskiner, 1990) M 1850-1859 yıllarını kapsayan 1760 No.lu S.Ş.S.'nde M 1852 yılına ait bir kayıtta Yemiş Pazarı ifadesi kullanılmıştır (Doğan, 2006). Bu dönemden itibaren Meyve Pazarı'na 'Yemiş Pazarı' da denilmiştir (Şekil 91). Şehirdeki çarşı ve pazarların içinde çeşitli dükkânlar da bulunmaktadır. 1759 No.lu S.Ş.S.'ne göre bu dükkânlar; çubukçu dükkânı, attar dükkânı, berber dükkânı, demirci dükkânı, kalaycı dükkânı, kahvehane ve ekmekçi fırınlarıdır (Tiryaki, 2004). M 1850-1859 yıllarını kapsayan 1760 No.lu S.Ş.S.'nden elde edilen bilgilere göre Hançerli Mahallesi'ndeki Yalı Camii önünde yer alan Buğday Pazarı'na 1855 yıllarından itibaren 'Hınta Pazarı' da denilmiştir (Doğan, 2006) (Şekil 92).

[106] 19. yy.ın sonlarına doğru zeytincilik yerini tamamen tütün üretimine bırakmıştır.
[107] Meyve Pazarı Samsun Kalesi'nin Pazar Kapısı önünde, kale altındaki pazar yeridir.

Şekil 91. 20. yy.ın başında ‘Yemiş Pazarı’ adlı kartpostal (Kenan Hazneci arşivi)

Şekil 92. 20. yy.ın başında Buğday/Hınta Pazarı (Zeki Samangül arşivi)

3.2.4. Fiziki Yapı

1839 yılında Tanzimat ilan edilmiş olmasına rağmen batılı devletler Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında yasal haklar bakımından farklılıklar olduğunu söyleyerek yeni reformlar talep etmişler, bunun üzerine gayrimüslimlere yönelik yeni hükümler 18 Şubat 1856 tarihinde Islahat Fermanı ile ilan edilmiştir (Gençer, 2012). Gayrimüslimler ve Müslümanlar arasında her türlü eşitsizliğe son vermeyi amaçlayan ve Tanzimat Fermanı'nın genişletilmiş hali olan Islahat Fermanı ile Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan gayrimüslimlere ait dini yapıların, okulların, hastanelerin ve mezarlıkların inşası ve mevcut olanların tamiri ile ilgili hükümler düzenlenerek bürokratik engeller kaldırılmıştır (Sağ, 2016).

Fermanın gayrimüslimlere yapı faaliyetlerinde sağladığı serbestlik şehirlerin mimarisinde de görünmeye başlamıştır. Özellikle Musevi ve Hristiyan tebaa için önemli olan bu fermanın sağladığı serbestlikleri ilk kullanan İngiltere olmuştur (Sağ, 2016). Samsun şehrinde de Islahat Fermanı sonrasında gayrimüslimlere ait yapıların inşasının arttığı gözlemlenmiştir. 1857 yılında Bağdat Caddesi üzerinde İngiliz Konsolosu Garaçino tarafından inşa ettirilen 'Samsun Kilisesi II' (Bayraktar, 2016) adlı yapının Islahat Fermanı'nda gayrimüslimlere tanınan hakların etkisiyle yapıldığı anlaşılmaktadır.

Batılılaşma döneminde reform yapılan en önemli alanlardan biri de hukuktur. Bu dönemde çeşitli kanunlar düzenlenmiş, önceden var olan şer'iyye mahkemelerinin yanı sıra ticaret mahkemeleri, bidayet ve istinaf mahkemeleri gibi farklı alanlarda hizmet veren mahkemeler kurulmuştur (Gençer, 2012). Islahat Fermanı ile gayrimüslimlere tanınan hukuk eşitliği için yargı sistemlerinde de değişikliğe gidilmiştir. Gayrimüslimler için Müslümanlar veya kendileri arasında çıkacak ticaret, hukuk, cinayet vb. sorunların çözülmesi için karma mahkemeler[108] kurulmuştur (Gençer, 2012). Samsun şehrinde de ticari gelişmelere paralel olarak kurulan Karma Ticaret Mahkemesi, tüccarların alacak-verecek, ticari anlaşmasızlıklar gibi konularının çözülmesi amacıyla 1856'dan sonra açılmıştır (Yolalıcı, 1998). Ferman ile ayrıca gayrimüslimlere sancak meclislerinde üye olma hakkı tanınmış, böylece gayrimüslimler şehir yönetiminde de söz sahibi olmuştur (Gençer, 2012). Ancak Samsun'da

[108] Kurulan karma mahkemeler Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarının sınırlandırıldığının bir göstergesidir. Bkz.: Dörtok Abacı, Z. (2005). Modernleşme Sürecinde Bursa Kenti'nin Mekansal ve Sosyal Değişimi (1860-1910). Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Bursa, s. 48.

gayrimüslimlerin meclis üyesi olmaları 1870'li yıllardan sonrasını bulmuştur (Emiroğlu, 1993).

3.2.4.1. Mahalleler

Bu dönemdeki mahallelere icmal defterinden ve Samsun şer'iyye sicillerinden ulaşılmıştır. Buna göre Samsun merkezinde M 1848 yılına ait 1034 No.lu icmal defterine göre 8 mahalle (Uslucan, 2012); M 1830-1849 yılları arasını kapsayan 1756/2 No.lu S.Ş.S.'ne göre 6 mahalle (Mangan, 2019); M 1850-1854 yılları arasını kapsayan 1759 No.lu S.Ş.S.'ne göre 8 mahalle (Tiryaki, 2004); M 1850-1859 yılları arasını kapsayan 1760 No.lu S.Ş.S.'ne göre 7 mahalle (Doğan, 2006); M 1857-1861 yılları arasını kapsayan 1763 No.lu S.Ş.S.'ne göre 10 mahalle (Keskiner, 1990); M 1857-1863 yılları arasını kapsayan 1764/10 No.lu S.Ş.S.'ne göre 9 mahalle (Güneş, 2015); M 1857-1863 yılları arasını kapsayan 1774/20 No.lu S.Ş.S.'ne göre 6 mahalle (Sainkaplan, 2015) ve M 1845-1870 yılları arasını kapsayan 1757/3 No.lu S.Ş.S.'ne göre ise 1863 yılı kayıtlarına kadar 7 mahalle tespit edilmiştir (Kıran, 2014). Tablo 42'de arşiv belgelerine göre (1830-1863) Nefs-i Samsun'da yer alan mahallelere yer verilmiştir. Sicillere göre bazı mahalleler mevcut varlıklarını devam ettirirken bazı mahallelerle de ilk kez karşılaşılmıştır.

Tablo 42. Arşiv belgelerine göre Nefs-i Samsun'da yer alan mahalleler (1830-1863)

Arşiv Belgelerine Göre Nefs-i Samsun'da Yer Alan Mahalleler (1830-1863)							
1034 No.lu İcmal Defteri M 1848 (Uslucan, 2012)	**1756/2 No.lu S.Ş.S.** M 1830-1849 (Mangan, 2019)	**1759 No.lu S.Ş.S.** M 1850-1854 (Tiryaki, 2004)	**1760 No.lu S.Ş.S.** M 1850-1859 (Doğan, 2006)	**1763 No.lu S.Ş.S.** M 1858-1861 (Keskiner, 1990)	**1764/10 No.lu S.Ş.S.** M 1857-1863 (Güneş, 2015)	**1774/20 No.lu S.Ş.S.** M 1857-1863 (Sainkaplan, 2015)	**1757/3 No.lu S.Ş.S.** M 1845-1870 (Kıran, 2014)
Cami-i Kebir Mah.	-	Cami-i Kebir Mah.	Cami-i Kebir Mah.	Cami-i Kebir Mah.	Cami-i Kebir Mah.	Cami-i Kebir Mah.	Cami-i Kebir Mah.
Hacı Hatun Mah.	Hacı Hatun Mah.	Hacı Hatun Mah.	-	Hace Hatun Mah.	Hace Hatun Mah.	-	Hace Hatun Mah.
İçkale Mah.	İçkale Mah.	-	-	İçkale Mah.	-	-	Kale Mah.
Pazar Mah.	Pazar Mah.	Pazar Mah.	Pazar Mah.	Pazar Mah.	Pazar Mah.	Pazar Mah.	Pazar Mah.
Hançerli Mah.	Hançerli Mah.	Hançerli Mah.	Hançerli Mah.	Hançerli Mah.	Hançerli Mah.	Hançerli Mah.	Hançerli Mah.
Sadi Beğ Mah.	Sadi Beğ Mah.	Sadi Beğ Mah.	Sadi Bey Mah.	Sadi Bey Mah.	Sadi Bey Mah.	Sadi Bey Mah.	Sadi Bey Mah.
Mekde Mah.	Mekde Mah.	Mekde Mah.	Megede Mah.	Megre (Megde) Mahallesi	Mekre Mah.	Megre Mah.	-
Cedid Mah.	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	Ermeni Mah.	Ermeni Mah.	Ermeni Mah.	-	-
-	-	-	-	Enderiye Mah.	-	-	-
-	-	Yeni Mah.	Yeni Mah.	Yeni Mah.	Yeni Mah.	Yeni Mah.	-
-	-	Türkmenler Mah.	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	Bezzaz Mah.
-					Canikli Mah.	-	-

Şer'iyye sicillerinden bu dönemde şehirde adına ilk kez rastlanılan mahalleler bulunmaktadır (Tablo 43). M 1850-1854 yıllarını kapsayan 1759 No.lu S.Ş.S.'nde yer alan bir hükme göre Samsun'a yarım saat mesafede Türkmenler Mahallesi (Tiryaki, 2004), M 1857-1861 yıllarını kapsayan 1763 No.lu S.Ş.S.'nde yer alan Enderiye Mahallesi (Keskiner, 1990) ve M 1857-1863 yıllarını kapsayan 1764/10 No.lu S.Ş.S.'nde yer alan Canikli Mahallesi (Güneş, 2015) tespit edilmiş, ancak başka bir sicilde ya da kaynakta merkez mahalle olarak adlarına rastlanmamıştır. M 1872-1875 yıllarını kapsayan 1772 No.lu S.Ş.S.'nde Canikli'den ve Türkmenlerden Samsun'a bağlı köy olarak bahsedilmiştir (Okuyan, 1998). Bu nedenle bunlar Samsun şehir merkezini inceleyen bu çalışma kapsamında merkez mahalleler arasında yer almamıştır. Enderiye Mahallesi'nin ise nerede olduğu belirlenememiştir. M 1850-1854 yıllarını kapsayan 1759 No.lu, M 1850-1859 yıllarını kapsayan 1760 No.lu, M 1857-1861 yıllarını kapsayan 1763 No.lu ve M 1857-1863 yıllarını kapsayan 1764/10 No.lu Samsun şer'iyye sicillerine göre şehirde Yeni Mahalle adında yeni bir mahalle ortaya çıkmış, ancak bu mahallenin de nerede olduğuna dair bir bilgiye ulaşılamamıştır.

M 1850-1859 yıllarını kapsayan 1760 No.lu; M 1857-1861 yıllarını kapsayan 1763 No.lu; M 1857-1863 yıllarını kapsayan 1764/10 No.lu Samsun şer'iyye sicillerine göre şehirde Ermeni Mahallesi adında yeni bir mahalle ortaya çıkmıştır. Kalenin kuzeybatısında Hançerli Mahallesi'nin de batısında konumlanan bu mahallede Ermeni tebaası oturmaktadır. Ermeniler bu bölgeye Fatih Sultan Mehmet döneminde yerleşmeye başlamış, ancak nüfusu ilk zamanlar az olan bu mahal zaman içinde nüfusunu artırmış ve bu dönemden itibaren mahalle olarak belgelerde yer almıştır (Özyurt & Erler, 2012).

M 1845-1870 yıllarını kapsayan 1757/3 No.lu S.Ş.S.'ndeki M 1854 yılına ait bir kayıtta ilk kez Bezzaz Mahallesi ile karşılaşılmıştır. Bezzaz adından yola çıkılarak şehirdeki bedestenin olduğu mahalle olabileceği ve yerinin ise kalenin güneyindeki Mekde kapısı civarı olabileceği belirtilmiştir (Kıran, 2015). 1848 yılına ait 1034 numaralı icmal defterinde ise sicillerde adına rastlanmayan Cedid Mahallesi yer almıştır (Uslucan, 2012). Bu dönemdeki sicillerde adı geçmeyen mahallenin ismine 20. yy.ın son çeyreğine ait sicillerde rastlanmıştır.

Tüm bunlardan hareketle bu dönemde toplam 12 adet mahalle olduğu tespit edilmiştir. Bunlar; Cami-i Kebir, Hace Hatun, İçkale, Pazar, Hançerli, Said Bey, Megde, Cedid, Ermeni, Enderiye, Yeni ve Bezzaz Mahalleleridir. Ayrıca Samsun'a bağlı köy olan Kadıköy'e de bu dönemi içine alan her bir şer'iyye sicilinde rastlanmıştır (Doğan, 2006).

Tablo 43. 1848'de ve 1863'te Nefs-i Samsun'da yer alan mahalleler

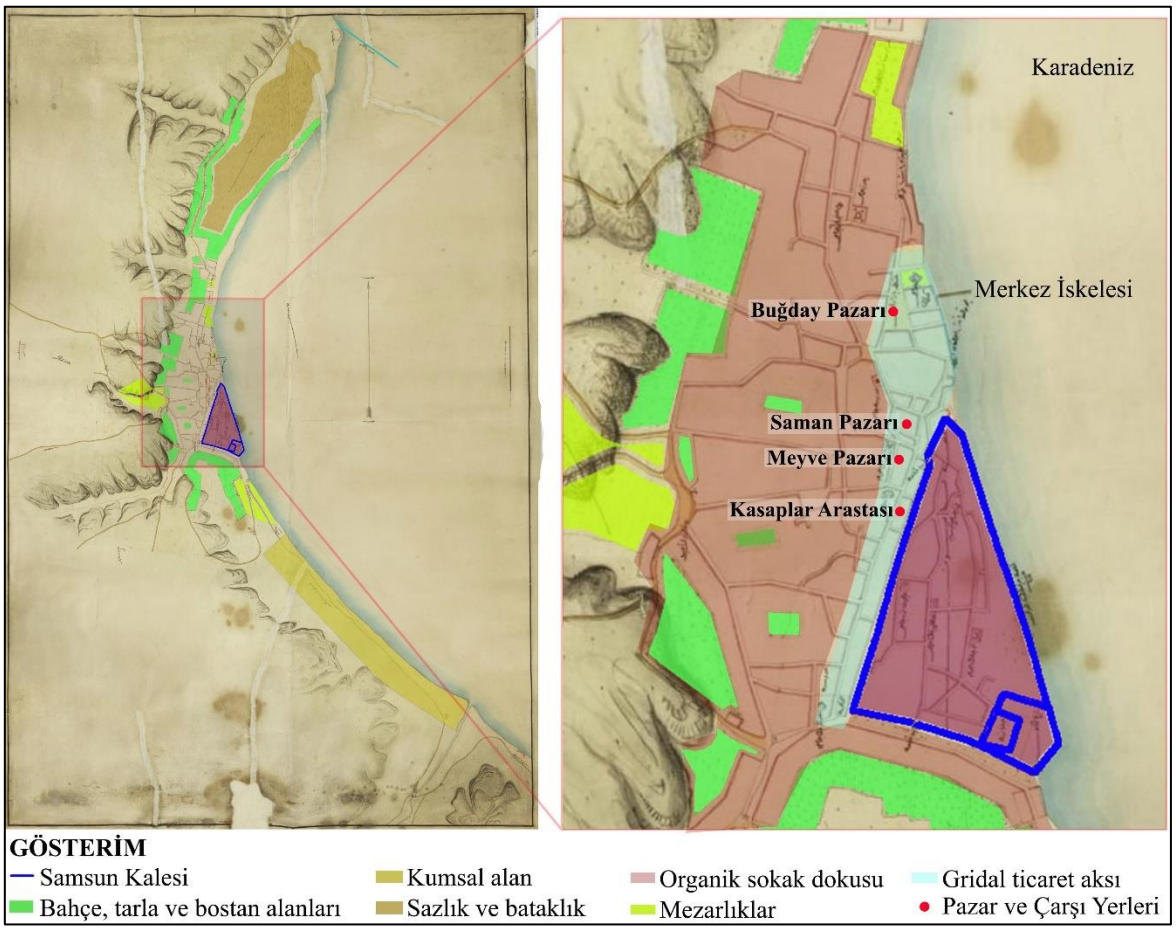
1848'de ve 1863'te Nefs-i Samsun'da Yer Alan Mahalleler		
No.	**Tanzimat ve II. Hazinedarzadeler Dönemi (1839-1848)**	**Mutasarrıflar Dönemi (1848-1863)**
1	Cami-i Kebir Mahallesi	Cami-i Kebir Mahallesi
2	Hace Hatun Mahallesi	Hace Hatun Mahallesi
3	İçkale Mahallesi	İçkale Mahallesi
4	Pazar Mahallesi	Pazar Mahallesi
5	Hançerli Mahallesi	Hançerli Mahallesi
6	Sadi Bey Mahallesi	Sadi Bey Mahallesi
7	Megre (Megde) Mahallesi	Megre (Megde) Mahallesi
8	#Cedit Mahallesi	Cedit Mahallesi
9		*Ermeni Mahallesi
10		*Enderiye Mahallesi
11		*Yeni Mahallesi
12		*Bezzaz Mahallesi
	# Bir önceki dönemde adına ilk kez rastlanılan mahalleler * Bu dönemde adına ilk kez rastlanılan mahalleler	

M 1850-1854 yılları arasını kapsayan 1759 No.lu S.Ş.S.'ne göre şehir merkezinde yer alan kenar mahallelerde zeytin tarımı yapılmaktadır. Konutlar bir ya da iki katlıdır. Evlerin bazen birinci katları ahır olarak kullanılırken bazen de konuttan ayrı ahırlar yapılmıştır (Tiryaki, 2004). M 1857-1861 yılları arasını kapsayan 1763 No.lu S.Ş.S.'ne göre ise konutların müstakil ve avlulu oldukları, ayrıca birçoğunun bahçelerinin meyve ağaçlarıyla dolu olduğu sonucuna varılmıştır (Keskiner, 1990). Aynı sicilden bu dönemde de Müslüman halk ve gayrimüslim tebaanın Hançerli Mahallesi'nde bir arada oturduğu tespit edilmiştir (Keskiner, 1990).

3.2.4.2. Şehir İçi ve Şehir Dışı Ulaşım ile Çıkmaz Sokaklar

Samsun şehir merkezinde yer alan şehir içi yollar klasik Osmanlı şehir düzeni ile benzerlik göstermiştir. (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon) haritasına göre klasik Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Samsun şehrinde de belli bir cadde ve sokak düzeni ile karşılaşılmamıştır. Haritaya göre yol düzenlerinin benzer niteliğe sahip olması nedeniyle cadde veya sokakları birbirinden ayırmak mümkün olmamıştır. Bu durumun cadde ve sokakların mahalle esaslı yerleştirilmesi ve söz konusu alanlarda hareketliliğin az olmasından kaynaklı olduğu düşünülebilir. Ticari olarak önemi her geçen gün artan şehirde hareketliliğinin az olduğu bölgeler, ağırlıklı olarak organik dokunun hâkim olduğu

mahallelerin konut alanlarıdır. Alman coğrafyacı Reinhard Stewig'in 'Doğulu Yapı' tipinde olarak tariflediği bu bölgedeki yolların, ani bir biçimde belirli bir kural olmaksızın yön değiştirdiği ve yol uzunluklarının da birbirinden farklı olduğu görülür. Ayrıca Stewig'in tariflediği gibi şehirde yapı adası içine doğru yönelmiş çıkmaz sokaklar da yer almaktadır. Stewig, Osmanlı şehirlerinde görünen organik dokunun çarşıların olduğu bölümlerde görünmediğini de ifade etmiştir (Aliağaoğlu & Uğur, 2016). (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon) haritasında da Samsun şehrinde yer alan pazar ve çarşı alanları ile yakın bölgeler organik dokudan ziyade gridal bir dokuya sahiptir (Şekil 93).

Şekil 93. (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon)'nda çıkmaz sokaklar, kenar mahallelerdeki organik sokak dokusu ve ticaret aksındaki gridal doku (BOA, PLK.p., 810; işlenerek)

Tanzimat'ın ilanı sonrası yollarla ilgili olarak 29 Kasım 1853'te Tarik Komisyonu tarafından ilk yol talimatnamesi hazırlanıp yayımlanmıştır. Bu düzenlemenin ilk uygulama alanları sadece İzmir, Kütahya ve İnebolu şehirleri olmuştur. 11 Kasım 1861 yılında ise

Meclis-i Meabir tarafından hazırlanan ilk yol nizamnamesi ilan edilmiştir.[109] Bu nizamnamede yol yapımının önemine değinildikten sonra tüm ülkede uygulanmasının sakıncalı olabileceği dile getirilerek seçilen örnek alanlarda uygulanmasına karar verilmiştir. Bu nizamname de 1853 talimatnamesi gibi pilot bir çalışma olmasına rağmen uygulama alanı daha geniş tutulmuştur. Nizamname için hem Rumeli'den hem de Anadolu'dan sahilde olan ve ticaret ile uğraşan eyaletler seçilmiştir. Bunlar; Edirne, Selanik, Hüdavendigar, Trabzon ve Kastamonu'dur (Haykır, 2011). Samsun'da ise 1861 nizamnamesine göre yolların yapılmaya başlanması veya düzenlenmesi 1863 yılında Ali Rıza Paşa'nın teftişi esnasında gerçekleşmiştir (Serbestoğlu, 2014b). 1848-1863 yılları arasında ise yollarla ilgili herhangi bir düzenleme tespit edilmemiştir.

1864 yılında Fransız deniz feneri müfettişi Collas Samsun'un, Canik Sancağı'nda üretilen ürünlerin Anadolu'nun iç bölgeleri için ihraç kapısı niteliğinde olduğunu söylemiştir. Samsun Limanı'na gelen ürünler Amasya, Sivas, Tokat, Diyarbakır, Kayseri, Karahisar ve Musul'a kadar gönderilmekte ve bu rota üzerindeki yerlerden Samsun Limanı'na gelen ürünler ihraç edilmektedir (Güneş, 2019). Pek çok seyyahın bu dönemde de belirttiği gibi limanın fiziksel özellikleri yetersiz olsa da şehrin İç Anadolu ve Doğu Anadolu'ya açılan bir kapı olmasından dolayı Liman kullanılmaya devam etmiştir. Ancak Samsun Limanı'na ürünlerin ulaşımının daha kolay sağlanması için I. Meşrutiyet Dönemi'nde Samsun'u Doğu Anadolu'ya ve İç Anadolu'ya bağlayan karayolları yapılmıştır (Tekeli, 2011b). Ayrıca bu dönemde artan ticari hareketlilik karşısında Samsun-Sivas arasında demiryolu yapımı gündeme gelmiş, etüt çalışması yapılmış, ancak inşa edilmemiştir (Collas, 2005).

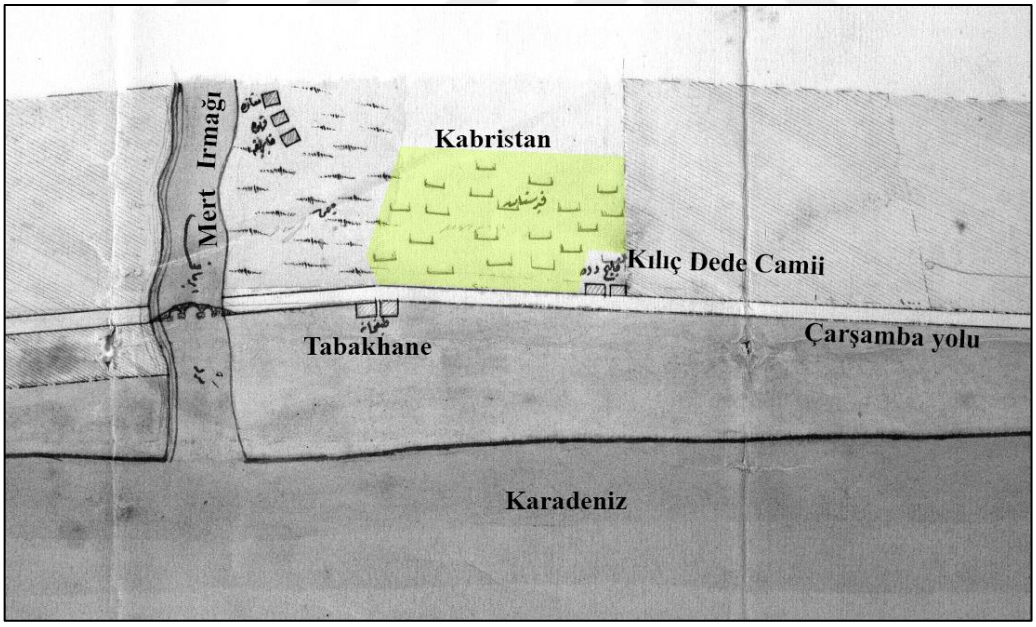
3.2.4.3. Yeşil Alanlar ile Sazlık, Bataklık ve Kumsal Alanlar

Literatürden elde edilen bilgiler bu dönemde mevcut yeşil alanların artarak devam ettiğini ortaya koymuştur. M 1850-1854 yıllarını kapsayan 1759 No.lu S.Ş.S.'ne göre Kale ve Liman arasında deniz kenarında yer alan Orta Tabya'nın etrafında bostanların mevcut varlığının devam ettiği anlaşılmaktadır (S.Ş.S., Vr. 21-A/4, No. 1759'dan aktaran: Tiryaki,

[109] 1861 yol nizamnamesi Ticaret Nezareti'ne bağlı Meclis-i Meabir tarafından hazırlanmıştır. Nizamname Fransız yol sisteminden alınmıştır. Ticaret Nezareti'nde çalışan mühendislerinin çoğu da Fransız'dır. Bkz.: Haykır, Y. (2011). Atatürk Dönemi Kara ve Demiryolu İnşa Çalışmaları (1923-1938). Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Elâzığ, s. 93.

2004: 179). M 1850-1859 yıllarını kapsayan 1760 No.lu S.Ş.S.'ne göre Ermeni Mahallesi'nde ve Kadıköy'ün altında zeytin bahçelerinin olduğu, bir başka deyişle kalenin kuzeybatı ve güneybatı yönünde eğimin başladığı arazilerde zeytin ağaçlarının olduğu gözlemlenmiştir. (S.Ş.S., Vr. 6a, No. 1760'dan aktaran: Doğan, 2006: 18). Tütün ekiminin artmasıyla birlikte şehrin etrafındaki tütün tarlaları da artmıştır.

Şehrin nüfusu, Kırım Savaşı sonrası 1850'li yıllarda gerçekleşen Kafkas göçleri (Öz, 2012) ve Trabzon üzerinden gelen göçler (Yaşayanlar, 2015) ile artmıştır. Şehre gelip Mert Irmağı yakınındaki Kılıç Dede Mescidi'nin olduğu alana yerleşen Kırımlı aileler bu bölgede tarım faaliyetinde de bulunmuşlardır (Yolalıcı, 1998). Bu alana yerleşen göçmenler mescit ve Mert Irmağı arasındaki alana Kılınçdede / Kılıç Dede Mezarlığı'nı kurmuştur (Şekil 94). 1864 tarihli bir planda gösterilen bu mezarlık Çarşamba yolu üzerinde bulunmaktadır (BOA, İ.MVL., 507/22892, H 23 Za. 1280 / M 30 Nisan 1864). Sonuç olarak gerek şehre gelen nüfusun tarımla uğraşması, gerekse artan nüfusa paralel olarak bahçeli konutların artışı şehirdeki yeşil alanların artarak devam etmesini de sağlamıştır.

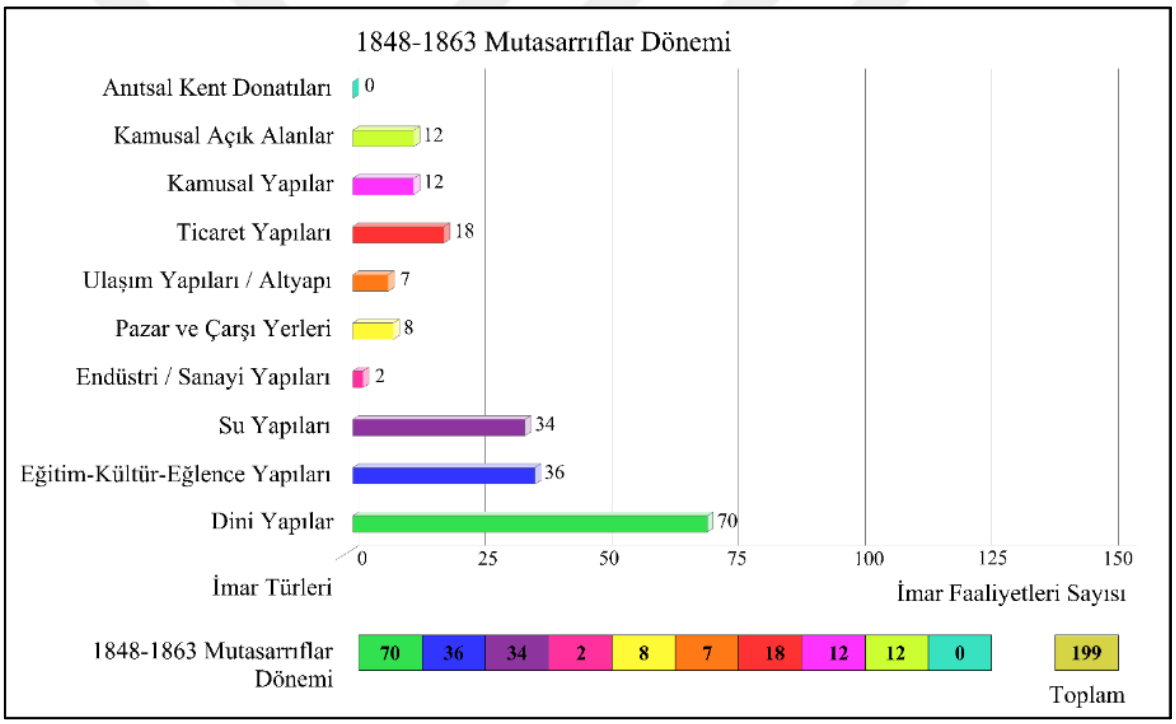

Şekil 94. 1864'te Kılıçdede Mezarlığı (BOA, İ.MVL., 507/22892, H 23 Za. 1280 / M 30 Nisan 1864; Y. Görmüş, çev.)

Bu dönemde sazlık ve bataklık alanların oluşturduğu problemleri önlemek amacıyla alanın kurutulmasına yönelik herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Bu dönemi içeren

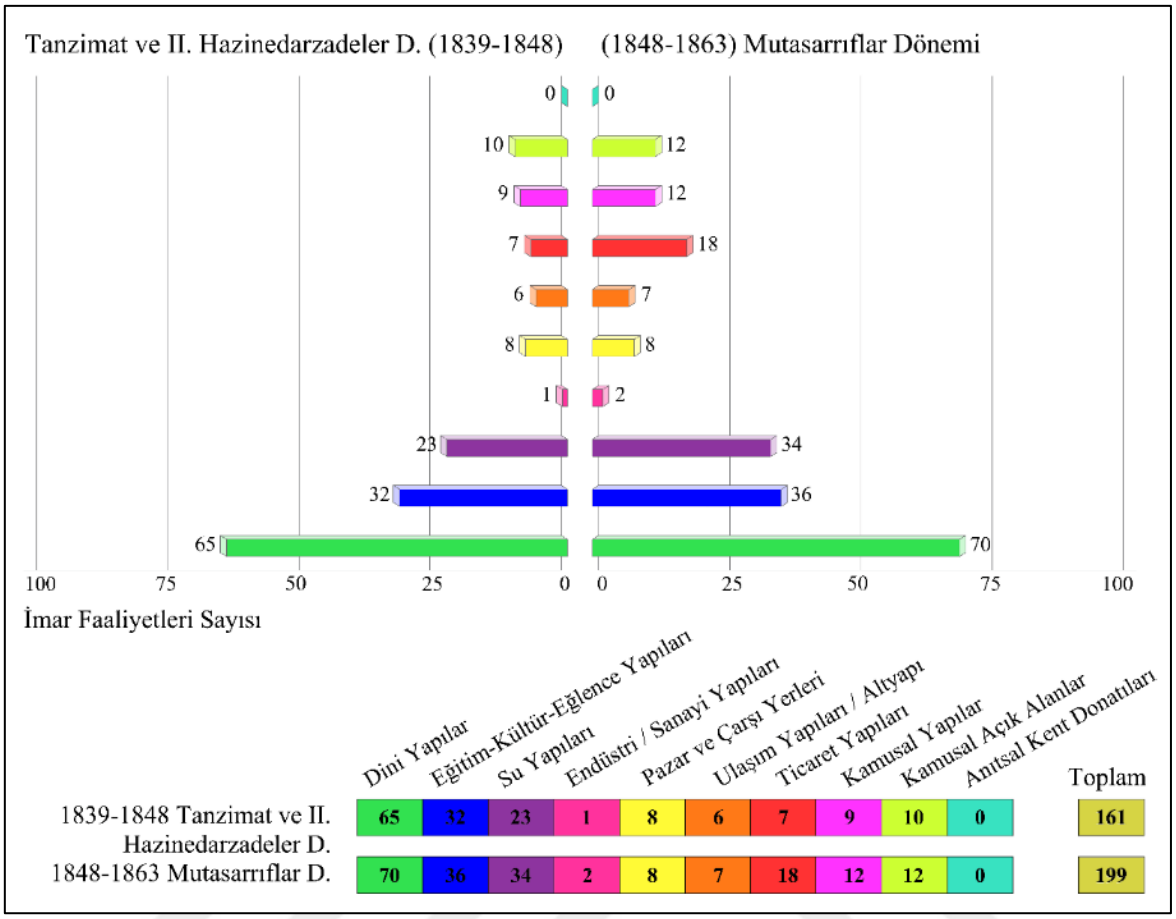
kaynaklarda kumsal alan ile ilgili 1863'ten itibaren göçmen kamplarının kurulmaya başladığı tespit edilmiş, detaylı bilgi bir sonraki dönemde aktarılmıştır.

3.2.4.4. İmar Faaliyetleri

Birincil ve ikincil kaynaklara göre bu dönemde şehirde 199 adet yapı tespit edilmiştir. İmar faaliyetlerinin 70'i dini yapı, 36'sı eğitim-kültür-eğlence yapısı, 34'ü su yapısı, 2'si endüstri/sanayi yapısı, 8'i pazar ve çarşı yeri, 7'si ulaşım yapısı/altyapı tesisi, 18'si ticaret yapısı, 12'si kamusal yapı, 12'si ise kamusal açık alandır. Bu dönemde anıtsal kent donatısı inşa edilmemiştir (Şekil 95).

Şekil 95. 1848-1863 Mutasarrıflar Dönemi sonunda Nefs-i Samsun'daki imar türlerinin sayısal dağılım grafiği

Şekil 96. 1839-1848 Tanzimat ve II. Hazinederzadeler Dönemi ve 1848-1863 Mutasarrıflar Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar türlerinin karşılaştırılması

- Dini Yapılar:

Elde edilen verilere göre bir önceki dönemde 65 adet olan dini yapı bu dönemin sonunda 70'e yükselmiştir (Şekil 96). Bir önceki dönemde yer alan Mevlevihane ve bir kilise yapısı yıkılmış, bu dönemde ise 7 adet dini yapı inşa edilmiş ya da tespit edilmiştir. Bu yapılar, Tablo 44'te kronolojik olarak sıralanmıştır.

Tablo 44. 1848-1863 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen dini yapılar

1848-1863 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen ya da Tespit Edilen Dini Yapılar			
No.	**Dini Yapılar**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
64	Ermeni Gregoryen Saint-Nikolas Kilisesi Ermeni Gregoryen Sain Nigoğayos Katolik Kilisesi Surp (Aziz) Nigoğayos Ermeni Kilisesi Ermeni Kilisesi	1849	Ermeni Mah.
65	Muvakkithane	1853	Samsun kazası derununda
66	Samsun Kilisesi II	1857	Bağdat ve Kadıköy yolu yakınlarında
67	Kırbaç Ali Camii	1857	Hançerli Mah.
68	Kılıç Dede Mescidi	1857'ler	Mert Irmağı yakını
69	Kılıç Dede Tekkesi	1857'ler	Mert Irmağı yakını
70	Küçük Mescit	1863'te onarım	İç Kale Mah. Cephane mevkii
NOT: Gri dolgulu yapıların yerleri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmemiştir.			

Bu dönemde biri mevcut bir kilisenin yerine yeniden olmak üzere, 2 adet kilise inşa edilmiştir (Tablo 45) (Şekil 96). 1849 yılında Ermeni Mahallesi'nde 'Ermeni Gregoryen Saint-Nikolas Kilisesi/ Surp (Aziz) Nigoğayos Ermeni Kilisesi' inşa edilmiş, 1897'de kilise metropolitlik/piskoposluk merkezi olmuştur (Laflı, 2015). 1904 yılında Ermeni nüfusunun da artmasıyla birlikte aynı yerde daha büyük bir kilise inşa edilmiştir. Bu kilise de 1915 Ermeni tehciri sonrası işlevsiz kalmış, 1938 yılında temelleri üzerine 30 Ağustos İlköğretim Okulu inşa edilmiştir (Ardaşes, 2012; Sarısakal, 2002). 1856 yılında ise Kadıköy ve Bağdat yolu üzerinde yer alan ve 1661'de inşa edilmiş olan 'Samsun Kilisesi I' adlı ahşap kilise yıkılarak yerine İngiliz Konsolos Garaçino tarafından 'Samsun Kilisesi II' adlı yeni ahşap kilise inşa edilmiştir (Bayraktar, 2016). Mevcut var olan bir kilisenin yerine yenisinin yapılma nedeni ise şehir merkezinde artan gayrimüslim nüfusunun eşit haklara sahip olması için kendilerine yetecek büyüklükte bir kiliseye sahip olma istekleri olmalıdır.

M 1850-1859 yıllarını kapsayan 1760 No.lu S.Ş.S.'ne göre hayatını kaybeden Hazinedarzâde Abdullah Paşa'nın ruhu için Samsun kazasında 1853 yılında muvakkithane inşa edilmiş, ancak belgede konumu belirtilmemiştir (Doğan, 2006).

Bu dönemde 1 adet cami ve 1 adet mescidin varlığı tespit edilirken, 1 adet mescidin de bu dönemde inşa edildiği belirlenmiştir (Tablo 45). M 1857-1863 yıllarını kapsayan 1764/10 No.lu S.Ş.S.'ndeki 1857 yılına ait bir hükümde Hançerli Mahallesi'nde Kırbaç Ali Camii isminde bir caminin var olduğu tespit edilmiş, ancak tam konumu belirlenememiştir

(Güneş, 2015). Cami ile ilgili tek kayıt bu sicilde yer aldığı için ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir. 1853-1856 Kırım Savaşı sonrası şehre gelen göçmenler Mert Irmağı'nın kuzeyinde sahile yakın bir alanda Kılıç Dede Türbesi yakınında iskân edilmişlerdir. Göçmenler de bu alanda Kılıç Dede Tekkesi ve Kılıç Dede Mescidi'ni inşa etmişlerdir (Özyurt & Erler, 2012). Kılıç Dede Türbesi'nin de var olduğu bu alanda zamanla Kılıçdede Mezarlığı kurulmuştur (Köse, 2014a). Bu dönemde türbenin çevresinde konumlanan tekke, mescit ve mezarlık külliye türünde bir yapı topluluğuna dönüşmüştür. Ayrıca 1863 yılı öncesinde kale içinde, cephane mevkiinde 'küçük mescit'[110] adında bir dini yapı olduğu da tespit edilmiştir (Serbestoğlu, 2014a).

Samsun Mevlevihane Zaviyesi 1857 yılında varlığını kaybetmiş, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde yer alan 1862 tarihli tafsil kaydına göre de 1862 yılında yıkılmış olduğu anlaşılmıştır (Serbestoğlu, 2014a; Şafak, 2013).

Tablo 45. Nefs-i Samsun'da 1848'de ve 1863'te yer alan dini yapıların imar türlerindeki dağılımının karşılaştırması

Nefs-i Samsun'da 1848'de ve 1863'te Yer Alan Dini Yapıların İmar Türlerindeki Dağılımının Karşılaştırması							
İmar Faaliyeti / Türleri / **Dönemler**	**Cami**	**Mescit**	**Muvakkithane**	**Türbe**	**Tekke / Zaviye**	**Kilise**	**Dini Yapılar**
1848'de Nefs-i Samsun	22	16	2	5	19	1	65
1863'te Nefs-i Samsun	23	18	3	5	19	2	70

- Eğitim-Kültür-Eğlence Yapıları:

Elde edilen verilere göre önceki dönemde 32 adet olan eğitim-kültür-eğlence yapısı bu dönemin sonunda 36'ya çıkmıştır (Şekil 96). Bir önceki dönemde yer alan 1 adet mektep yıkılmış, yerine başka bir mektep inşa edilmiştir. Bu mektep yapısına ek 4 adet eğitim yapısı daha inşa edilmiş ya da varlığı tespit edilmiştir (Tablo 46). Bu dönemde tespit edilen veya inşa edilen yapıların tümü kale altında yer alan medrese ve mekteplerdir. Bu yapılar, Tablo 46'da kronolojik olarak sıralanmıştır.

[110] 1863 yılında Tanzimat teftiş memuru Ali Rıza Bey zamanında BOA yer alan bir belgeye göre Kale içinde cephane mevkiindeki "Küçük Mescit" adlı yapı, Samsun'un ileri gelenlerinden Kabilizade Seyyid Ahmed Efendi tarafından onarımı yaptırılmıştır (BOA, İ.DH., 512/34845, M 2 Temmuz 1863). Bkz.: 'Serbestoğlu, Ali Rıza Efendi'nin Teftişi Esnasında Canik ve Amasya Sancaklarında Dini Yapıların İnşa ve Tamir Faaliyetleri, s. 122.' ve 'Serbestoğlu, İ. (2014b). Abdülaziz ve Teftiş: Ali Rıza Efendi'nin Canik Sancağı Teftişi, s. 214.'. Yapının 1863 yılına ait onarım belgesi olduğu için yapının 1863'ten önce var olduğu belirlenmiştir.

Tablo 46. 1848-1863 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen eğitim-kültür-eğlence yapıları

1848-1863 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen ya da Tespit Edilen Eğitim-Kültür-Eğlence Yapıları			
No.	**Eğitim-Kültür-Eğlence Yapıları**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
32	Fransız Katolik Mektebi	1851	Kadıköy ve Bağdat yolu üzerinde
33	Hasan Ada Mektebi	1851	Sadi Bey Mah.
34	Hacı Emin Efendi Medresesi	1857-63 yıllarında var	Sadi Bey Mah. Subaşında
35	Vakıf Mektebi	1860'ta var	Sadi Bey Mah.
36	Kerime Hatun Mektebi	1862	Sa'di Beg Mah.
NOT: Gri dolgulu yapıların yerleri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmemiştir.			

1851 yılında 'Samsun Kilisesi II' adlı yapının yakınında, Kadıköy ve Bağdat yolu üzerinde Fransız Katolik Mektebi inşa edilmiştir (URL-11, 2022). Şer'iyye sicillerinden tespit edilen 3 adet eğitim yapısı ise Said Bey Mahallesi'nde yer almaktadır. Bunlar; M 1850-1859 yıllarını kapsayan 1760 No.lu S.Ş.S.'ne göre 1851 yılında "Hasan Ada Mektebi" (S.Ş.S., Vr. 20b, No. 1760'tan aktaran: Doğan, 2006: 98), M 1857-1863 yıllarını kapsayan 1774/20 No.lu S.Ş.S.'ne göre "Hacı Emin Efendi Medresesi" (S.Ş.S., Vr. 35a/69, No. 1774/20'den aktaran: Sainkaplan, 2015: 205), M 1857-1861 yıllarını kapsayan 1763 No.lu S.Ş.S.'ne göre "Vakıf Mektebi" (S.Ş.S., Vr. 62-a/2, No. 1763'ten aktaran: Keskiner, 1990: 614)'dir. Ayrıca M 1857-1861 yıllarını kapsayan 1763 No.lu S.Ş.S.'ne göre de Said Bey Mahallesi'nde 1842 yılında inşa edilen "Abdullah Paşa Mektebi" yerine 1862 yılında "Kerime Hatun Mektebi" inşa edilmiştir (S.Ş.S., Vr. 98-b/3, No. 1763'ten aktaran: Keskiner, 1990: 985, 986). Tüm bunlardan hareketle bu dönemde farklı 5 eğitim yapısı tespit edilmiş, önceki dönemde yer alan "Abdullah Paşa Mektebi" ise ortadan kalkmıştır (Tablo 47).

Tablo 47. Nefs-i Samsun'da 1848'de ve 1863'te yer alan eğitim-kültür-eğlence yapılarının imar türlerindeki dağılımının karşılaştırması

Nefs-i Samsun'da 1848 'de ve 1863'te Yer Alan Eğitim-kültür-Eğlence Yapılarının İmar Türlerindeki Dağılımının Karşılaştırması				
İmar Faaliyeti / Türleri / **Dönemler**	**Mektep**	**Medrese**	**Kütüphane**	**Eğitim-Kültür-Eğlence Yapıları**
1848'de Nefs-i Samsun	14	16	2	32
1863'te Nefs-i Samsun	17	17	2	36

- Su Yapıları:

Elde edilen verilere göre bir önceki dönemde 23 adet olan su yapısı bu dönemin sonunda 34'e yükselmiştir (Şekil 96) (Tablo 49). Bu dönem içinde 4 adedi çeşme ve 7 adedi hamam olmak üzere toplam 11 adet su yapısı inşa edilmiş ya da varlığı tespit edilmiştir. 11 adet yapı hem kale içinde hem de kale altında yer almıştır. Bu yapılar, Tablo 48'de kronolojik olarak sıralanmıştır.

Tablo 48. 1848-1863 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen su yapıları

1848-1863 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen ya da Tespit Edilen Su Yapıları			
No.	**Su Yapıları**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
24	Abdullah Paşa Çeşmesi IV Hoca Hayrettin Çeşmesi	1848	Yalı Camii önündeki Buğday Pazarı Meydanına
25	Yıldız Hamamı	1851'de var	Hançerli Mah.
26	Samsun Mevlevihane Vakıf Hamamı	1852	Kale içinde
27	Ilıca Çeşmesi İsmail Efendi Çeşmesi	1854	Hançerli Mah. Ilıca Çeşme Sokak
28	Derviş Salih Ağa Çeşmesi	1855'te tamir	Cam-i Kebir Mah. Câmi'-i Kebîr derununda
29	Küçük Hamam	1856'da var	Câmi'-i Kebîr Mah.
30	Genç Alioğlu Mustafa Ağa Hamamı Mustafa Bey Hamamı Kale Hamamı	1856'da var	Yukarı Kal'a kapısı civarında
31	Bekir Efendi Hamamı	1860-61	Câmi'-i Kebîr Mah.
32	Kapı Hamamı	1869 öncesi var	Cami-i Kebir Mah. Mekde Kapısı Bedesten arasında
33	Yeni (Tahtalı) Hamam Tahtalı (Yeni) Hamam	1869 öncesi var	Saman Pazarı ile Bedesten civarında
34	Müştemileli Çeşme	1863'te tamir	Câmi'-i Kebîr Mah.
NOT: Gri dolgulu yapıların yerleri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmemiştir.			

1848 yılında Hançerli Mahallesi'nde Yalı Camii (Hoca Hayrettin Camii) önünde, Buğday Pazarı Meydanı'na Hazinedarzâde Abdullah Paşa adına ailesi tarafından 'Abdullah Paşa Çeşmesi IV' inşa edilmiş, çeşme 'Hoca Hayrettin Çeşmesi' olarak da anılmıştır (Sarısakal, 2002; 2009). Çeşmenin 1930 veya 1934 yılında Samsun Belediyesi tarafından yıktırıldığı ifade edilmiştir (Sarısakal, 2009; Bayraktar, 2016). Beş yüzeyden oluşan beş musluklu çeşmenin arkası Yalı Camii'nin bahçe duvarına yaslanmıştır. Beş yüzeyin her bir kenarında bitkisel desenli sütün başlığıyla sonlanan sütunçe, her yüzeyin ayna kısmında

kitabe yeri olduğu tahmin edilen dikdörtgen bir oyuntu yer almıştır. Yine her yüzeyin üstüne mermerden yapılmış Osmanlı güneş arması, ortasına ise oval madalyonlar yerleştirilmiştir. Her bir kenarın saçak kısımlarına, sütunçenin üzerine ise akroter şeklinde heykeller konulmuştur. Çeşmenin lüle yerlerinde güğüm şekline benzeyen kabartmalar, ayna kısmındaki kemerler üzerine çiçek motifleri, suluk kısımlarının dış yüzeyine ise arma şeklinde kabartmalar yerleştirilmiştir (Keskiner & Erler, 2012; Yavru, 2021) (Şekil 97).

Şekil 97. a- 1900'lerde Yalı Camii önünde Abdullah Paşa Çeşmesi (Sarısakal, 2007a), b- 1920'de Buğday Pazarı'nda Abdullah Paşa Çeşmesi (Nilgün Yılmaz Duran arşivi)

1854 yılında Hançerli Mahallesi'nde Esseyid-El Hac İsmail Efendi tarafından 2 oluklu 'İsmail Efendi Çeşmesi' inşa edilmiş, çeşme 'Ilıca Çeşmesi' olarak da anılmıştır (Baş vd., 1997; Yiğit, 2002). Cami-i Kebir Mahallesi'nde M 1845-1870 yıllarını kapsayan 1757/3 No.lu S.Ş.S.'ndeki 1856 yılına ait bir hükme göre Cami-i Kebir yakınında "Derviş Salih Ağa Çeşmesi" (S.Ş.S., Vr. 24a/40, No. 1757/3'ten aktaran: Kıran, 2014: 115) ve 1863 yılına ait bir başka hükme göre ise 2 musluklu "Müştemile Çeşmesi" (S.Ş.S., Vr. 26b/61, No. 1757/3'ten aktaran: Kıran, 2014: 125) tespit edilmiştir.

M 1850-1859 yıllarını kapsayan 1760 No.lu S.Ş.S.'nde yer alan 1851 yılına ait bir hükümde (S.Ş.S., Vr. 59a, No. 1760'dan aktaran: Doğan, 2006: 269) ve M 1857-1861 yıllarını kapsayan 1760 No.lu S.Ş.S.'nde yer alan 1861 yılına ait bir başka hükümde (S.Ş.S., Vr. 117-b, No. 1763'ten aktaran: Keskiner, 1990: 1155) Hançerli Mahallesi'nde yer alan

Yıldız Hamamı tespit edilmiştir. 1860 yılındaki tereke kaydına göre Yıldız Hamamı Abdullah Paşa'ya ait gayr-i menkuller arasında yer almaktadır (Yolalıcı, 2014; 1987).

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde yer alan bir belgeye göre de 1852 yılında kale içinde Samsun Mevlevihane Vakıf Hamamı tespit edilmiştir (Toprak, 2010; Şafak, 2013). (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon) haritasında iç kaleye yakın bir konumda Küçük Hamam ile bir başka yapı tespit edilmiştir. M 1857-1861 yıllarını kapsayan 1760 No.lu S.Ş.S.'ne göre Yukarı kale kapısında Genç Ali oğlu Mustafa Ağa Hamamı bulunmaktadır (S.Ş.S., Vr. 117-b, No. 1763'ten aktaran: Keskiner, 1990: 1155; Sarısakal, 2007b). Kale Hamamı ya da Mustafa Bey Hamamı olarak da bilinen yapı 1900-1923 yıllarında Samsun'da bulunan hamamlar arasında da yer almıştır (Sarısakal, 2002). (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon) haritasında ise Hacı Hatun Camii ve Küçük Hamam arasında Mustafa Bey Hamamı gösterilmiştir. Kale içinde yer alan bir başka hamam ise M 1845-1870 yıllarını kapsayan 1757/3 numaralı S.Ş.S.'ne göre Cami-i Kebir Mahallesi'ndeki Bekir Efendi Hamamıdır (S.Ş.S., Vr. 26b/61, No. 1757/3'ten aktaran: Kıran, 2014:126) (Şekil 98).

Şekil 98. (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon)'nda Yıldız Hamamı, Büyük Hamam, Mustafa Bey Hamamı ve Küçük Hamam (BOA, PLK.p., 810; işlenerek)

1869 Büyük Samsun Yangını'nda yangından etkilenen yapılar arasında gösterilen Kapı Hamamı ve Tahtalı (Yeni) Hamam adlı yapılar tespit edilmiştir. Tam olarak ne zaman inşa edildikleri bilinmese de yangından etkilenmeleri nedeniyle en azından bu dönemden önce şehirde var oldukları kabul edilmiştir. Kapı Hamamı, Samsun Kalesi'nin Mekde Kapısı tarafında Bedesten'e yakın bir alanda yer almıştır. Tahtalı Hamamı ise Saman Pazarı ile Hançerli Mahallesi'ndeki Bedesten civarındadır (Erler, 2007).

Tablo 49. Nefs-i Samsun'da 1848'de ve 1863'te yer alan su yapıların imar türlerindeki dağılımının karşılaştırılması

Nefs-i Samsun'da 1848'de ve 1863'te Yer Alan Su Yapılarının İmar Türlerindeki Dağılımının Karşılaştırması			
İmar Faaliyeti / Kategori	**Çeşme**	**Hamam**	**Su Yapıları**
1848'de Nefs-i Samsun	19	4	23
1863'te Nefs-i Samsun	23	11	34

- Endüstri/Sanayi Yapıları:

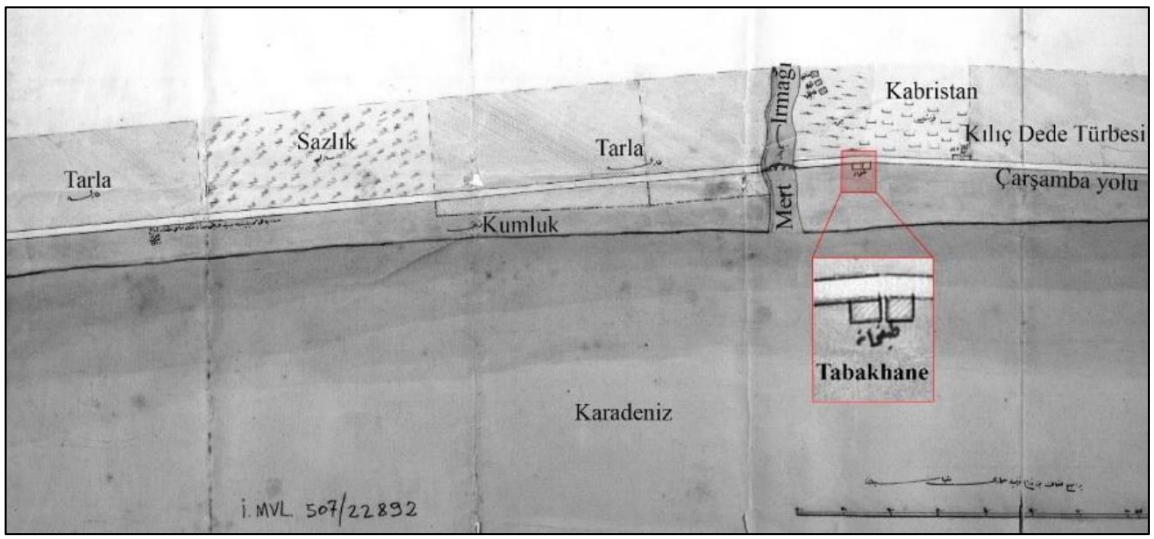
Elde edilen verilere göre bir önceki dönemde 1 adet olan endüstri/sanayi yapısı bu dönemin sonunda 2'ye yükselmiştir (Şekil 96). Bu dönem aralığında 1 adet endüstri yapısı belirlenmiştir (Tablo 50). (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon) haritasına göre Mert Irmağı'nın kuzey tarafında Kılıçdede Mahallesi'nde deniz kenarında 'Dabakhane' olduğu tespit edilmiştir (Şekil 99). 1864 yılına ait arşivde yer alan bir başka haritada (BOA, İ.MVL., 507/22892, H 23 Za. 1280) da Çarşamba yolunun doğusunda gösterilmiştir (Şekil 100). Şehir merkezinden uzak olan bu yapıların II. Meşrutiyet dönemine ait haritalarda yer almaması nedeniyle II. Meşrutiyet döneminde ortadan kalktıkları düşünülebilir.

Tablo 50. 1848-1863 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen endüstri/sanayi yapıları

1848-1863 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen ya da Tespit Edilen Endüstri/Sanayi Yapıları			
No.	**Endüstri/Sanayi Yapıları**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
2	Tabakhane Dabakhane	1856'da var	Mert Irmağı'nın kuzeybatısında

Şekil 99. (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon)'nda Tabakhane (BOA, PLK.p., 810; işlenerek)

Şekil 100. Samsun-Çarşamba yolu üzerinde yer alan Tabakhane (BOA, İ.MVL., 507/22892, H 23 Za. 1280 / M 30 Nisan 1864; Y. Görmüş, çev.)

- Pazar ve Çarşı Yerleri:

Elde edilen verilere göre bu dönemde bir önceki dönemde yer alan 8 adet pazar ve çarşı yerleri dışında bir başka pazar ve çarşı yeri tespit edilmemiştir (Şekil 96). Bu dönemde gittikçe artan tütün ihracatı nedeniyle Duhan Kapanı'nın daha aktif olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Ayrıca 1856 yılına ait sahil kahvehanelerinin gösterildiği gravürde Merkez İskele etrafında yer alan mavnalar ve arkasında görünen yelkenli gemi şehrin ticaretindeki aktifliğini göstermektedir.

Şekil 101. (1856) Samsun sahil kahvehaneleri ve Merkez İskele (İpek vd., 2016a)

- Ulaşım Yapıları/Altyapı:

Elde edilen verilere göre önceki dönemde 6 adet olan ulaşım yapıları/altyapı tesisi bu dönemin sonunda 7'ye çıkmıştır (Şekil 96). Bu dönemde 1 adet yapı tespit edilmiştir. Liman tamiri için kurulan keşif komisyonu raporunda Liman'ın bulunduğu yerde Deniz Feneri inşa edilmiştir (Kuş, 2015; Yolalıcı, 1998) (Tablo 51). 1864 yılında şehre gelen Henry J. Von Lennep Samsun'a gelen ve kıyıya çok fazla yaklaşma cesaretini gösteren bir buharlının birkaç yıl önce kaybolduğuna dikkat çektikten sonra Liman'da bir fenerin ancak birkaç yıl önce inşa edildiğini belirtmiştir (Tural, 2008). Bunlardan hareketle fenerin 1860'ların başında inşa edildiği düşünülmektedir.

Tablo 51. 1848-1863 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen ulaşım yapıları/altyapı

1848-1863 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen ya da Tespit Edilen Ulaşım Yapıları/Altyapı			
No.	**Ulaşım Yapıları/Altyapı**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
7	Deniz Feneri	1860'ta var	Samsun Limanı'nda

- Ticaret Yapıları:

Elde edilen verilere göre bir önceki dönemde 7 adet olan ticaret yapısı bu dönemin sonunda 18'e yükselmiştir (Şekil 96). Bu dönem içinde 11 adet han yapısı tespit edilmiş veya inşa edilmiştir. Bu yapıların 5 adedi kale altında yer alırken 6 adedinin konumu belirlenememiştir. Bu yapılar, Tablo 52'de kronolojik olarak sıralanmıştır.

Tablo 52. 1848-1863 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen ticaret yapıları

1848-1863 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen ya da Tespit Edilen Ticaret Yapıları			
No.	**Ticaret Yapıları**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
8	Hafız Mustafa Efendi Hanı	1850	Bazar Mah.
9	Yalı Han	1851'de var	Hançerli Mah., Yalı Camii yakınlarında
10	Pazvey Han Pazvey Hanı	1851'de var	-Bilinmiyor-
11	Yeni Han Yenihan	1851'de var	Hançerli Mah. Medine-i Samsun'un Gümrük civarında
12	Duhan Gümrüğü Hanı	1851'de var	Medine-i Samsun'da
13	Gümrük Hanı	1852'de var	-Bilinmiyor-
14	Kebir Han	1852'de var	-Bilinmiyor-
15	Karadağ Hanı	1853'te var	-Bilinmiyor-
16	Çömez Molla Muhammed Hanı	1859'da var	Hançerli Mah.
17	Esat Malazcık Hanı	1857-1863'te var	Medine-i Samsun'da
18	Düzlükteki Han Yazıdaki Han	1860'ta var	Unkapanı sırtlarına doğru yol üzerinde
NOT: Gri dolgulu yapıların yerleri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmemiştir.			

M 1845-1870 yıllarını kapsayan 1757/3 No.lu S.Ş.S.'ne göre 1850'de Pazar Mahallesi'nde Hafız Mustafa Efendi Hanı (S.Ş.S., Vr. 22b/30-31, No. 1757/3'ten aktaran: Kıran, 2014: 110) ve M 1857-1862 yıllarını kapsayan 1763 No.lu S.Ş.S.'ne göre de 1861 yılında Unkapanı sırtlarına doğru giden yol üzerinde Yazıdaki/Düzlükteki Han (S.Ş.S., Vr. 114-a/1, No. 1763'ten aktaran: Keskiner, 1990: 1123; Sarısakal, 2007a) tespit edilmiştir.

M 1850-1859 yıllarını kapsayan 1760 No.lu S.Ş.S.'nde yer alan 1851 yılına ait bir hükümde (S.Ş.S., Vr. 58b, No. 1760'tan aktaran: Doğan, 2006: 265) ve M 1878-1881 yıllarını kapsayan 1778/24 No.lu S.Ş.S.'nde (S.Ş.S., Vr. 42b, No. 1778/24'ten aktaran: Şahin, 2015: 258) Buğday Pazarı'nda Yalı Han ve M 1906-1916 yıllarını kapsayan 1793/39 No.lu S.Ş.S.'ne göre ise Gümrük civarında Yeni Han (S.Ş.S., Vr. 11/24, No. 1778/24'ten aktaran: İmamoğlu, 2013: 63) tespit edilmiştir. Konumları sicillerden tespit edilen her iki han da Hançerli Mahallesi'nde yer almaktadır. 1860 yılındaki tereke kaydına göre Yeni Han ve Yalı Han Abdullah Paşa'ya ait gayr-i menkuller arasında yer almaktadır (Yavru, 2021). M 1857-1862 yıllarını kapsayan 1763 No.lu S.Ş.S.'ne göre de 1859 yılında Hançerli Mahallesi'nde Çömez Molla Muhammed Hanı (S.Ş.S., Vr. 40-b/2, No. 1763'ten aktaran: Keskiner, 1990: 412) tespit edilmiştir.

M 1850-1859 yıllarını kapsayan 1760 No.lu S.Ş.S.'ne göre şehirde 1851 yılında Pazvey Hanı, 1853 yılında ise Karadağ Hanı'nın varlığı tespit edilmiş (Doğan, 2006), ancak hanların geçtiği sicillerdeki kayıtlarda yerleri belirtilmediği için konumları tespit edilememiştir. Bu hanlar da 1860 yılındaki tereke kaydına göre Abdullah Paşa'ya ait gayr-i menkuller arasında yer almaktadır (Yolalıcı, 2014; Yavru, 2021). M 1857-1863 yıllarını kapsayan 1774/20 No.lu S.Ş.S.'nde yer alan bir hükümde Esat Malazcık Hanı (S.Ş.S., Vr. 8a/14, No. 1774/20'den aktaran: Sainkaplan, 2015: 42), M 1850-1859 yıllarını kapsayan 1760 No.lu S.Ş.S.'nde yer alan 1851 yılına ait bir hükümde Duhan Gümrüğü Hanı ve 1852 yılına ait başka bir hükümde ise Kebir Han ile Gümrük Hanı (Doğan, 2006) tespit edilmiş, ancak hanların geçtiği sicillerdeki kayıtlarda yerleri belirtilmediği için konumları tespit edilememiştir.

- Kamusal Yapılar:

Elde edilen verilere göre bir önceki dönemde 9 adet olan kamusal yapı bu dönemin sonunda 12'ye yükselmiştir (Şekil 96). Bu dönemde içinde tespit edilen 3 adet yapı da kale altındadır. Bu yapılar, Tablo 53'te kronolojik olarak sıralanmıştır.

Tablo 53. 1848-1863 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen kamusal yapılar

1848-1863 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen ya da Tespit Edilen Kamusal Yapılar			
No.	**Kamusal Yapılar**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
10	Duhan Gümrüğü Tütün Gümrüğü	1851'de var	Mahrûse-i Samsun'da
11	Hapishane II	1856'da var	Kalenin güneyinde deniz kenarında
12	Hapishane III	1856	Hançerli Mah. Abdullah Paşa Konağı'nın avlusunda
NOT: Gri dolgulu yapıların yerleri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmemiştir.			

M 1850-1859 yıllarını kapsayan 1760 No.lu S.Ş.S.'ne göre Duhan Gümrüğü tespit edilmiş (S.Ş.S., Vr. 5b, No. 1760'tan aktaran: Doğan, 2006: 17), ancak nerede olduğuna dair bilgiye ulaşılamamıştır. (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon) haritasında kalenin güneyinde deniz kenarında Samsun Müslüman Mezarlığı'nın bitişinde 'Hapishane II' adlı yapı gösterilmiştir. Arşivde yer alan 1856 yılına ait bir belgede ise hükümet binası olarak kullanılan Hançerli Mahallesi'ndeki Abdullah Paşa Konağı'nın avlusunda 'Hapishane III' adlı yapı tespit edilmiştir (Yazıcı, 2014).

Artan ticari hareketlilik sonucunda şehirde mevcut olan 2 adet konsolosluğa (İngiliz ve İran) 3 adet konsolos vekilliği daha eklenmiştir. Şehirde 1850'de Sicilyateyn konsolosluğu, 1851'de Avusturya konsolosluğu[111] ve 1857'de de Rus konsolosluğu tespit edilmiştir (Yılmaz, 2014a). Bu konsolosluklar diğerleri gibi mevcut bir yapıyı kullanmıştır. 1861'de ise Sicilyateyn Krallığı ortadan kalkmış ve yerine İtalya Krallığı kurulmuştur (URL-21, 2024). Buna paralel olarak şehirde 1864 yılında İtalya Konsolosluğu ortaya çıkmıştır (Kuş, 2015). Bu dönem sonunda şehirde İngiliz, İran, Avusturya ve Rusya olmak üzere 4 adet konsolosluk yer almıştır. 1862 yılında ise Musalla mevkiinde metruk bir bina Avusturya Konsolosluğu olarak kullanılmaya başlamıştır (Köse, 2013b) (Tablo 54).

[111] M 1867-1868 yıllarını kapsayan 42/1769 No.lu S.Ş.S.'ne göre şehirde Avusturya konsolosluğu yer almaya devam etmiştir. Bkz.: Yazıcı, G., (2006). 42/1769 No'lu Samsun Şer'iyye Sicili'nin Transkrip ve Tahlili. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun, s. 21.

Tablo 54. 1848-1863 yılları arasında Nefs-i Samsun'da konsolosluk binası olarak işlevlendirilen imar faaliyetleri

1848-1863 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da Konsolosluk Binası Olarak İşlevlendirilen İmar Faaliyetleri			
No.	**Yapının Özgün İşlevi**	**Yapının Yeni İşlevi**	**Konumu**
-	Bina (Bilinmiyor)	Sicilyateyn Konsolosluğu	-Bilinmiyor-
3	Bina (Bilinmiyor)	Avusturya Konsolosluğu	Musalla mevkii
4	Bina (Bilinmiyor)	Rus Konsolosluğu	-Bilinmiyor-
Not: 1861'de Sicilyateyn Krallığı ortadan kaldırılmıştır.			

Ticari gelişmelere paralel olarak Samsun'da Karma Ticaret Mahkemesi kurulmuştur. Tüccarların alacak davaları, ticari anlaşmasızlıklar gibi konuların çözülmesine yönelik kurulan bu mahkeme 1856'dan sonra açılmıştır (Yolalıcı, 1998). Ancak bu işlev için yeni bir yapı inşa edildiğine dair bir belge tespit edilememiştir. Dolayısıyla mevcut bir binada işlevine devam eden mahkeme binasının ticaret mahkemesine de ev sahipliği yaptığı düşünülmektedir.

- Kamusal Açık Alanlar:

Elde edilen verilere göre bir önceki dönemde 10 adet olan kamusal açık alan bu dönemin sonunda 12'ye yükselmiştir (Şekil 96). Söz konusu 2 kamusal açık alan, Tablo 55'te kronolojik olarak sıralanmıştır.

Tablo 55. 1848-1863 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen kamusal açık alanlar

1848-1863 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen ya da Tespit Edilen Kamusal Açık Alanlar			
No.	**Kamusal Açık Alanlar**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
11	Subaşı Meydanı	Osmanlı Dönemi	Said Bey Mah., Sadi Bey Camii önünde
12	Kılıç Dede Mezarlığı Kılıç Dede Kabristanlığı Kılınçdede Mezarlığı Tatar Mezarlığı / Müslüman Mezarlığı	1864'te var	Mert Irmağı'nın kuzeyinde, Kılıç Dede Türbesi'nin batısında

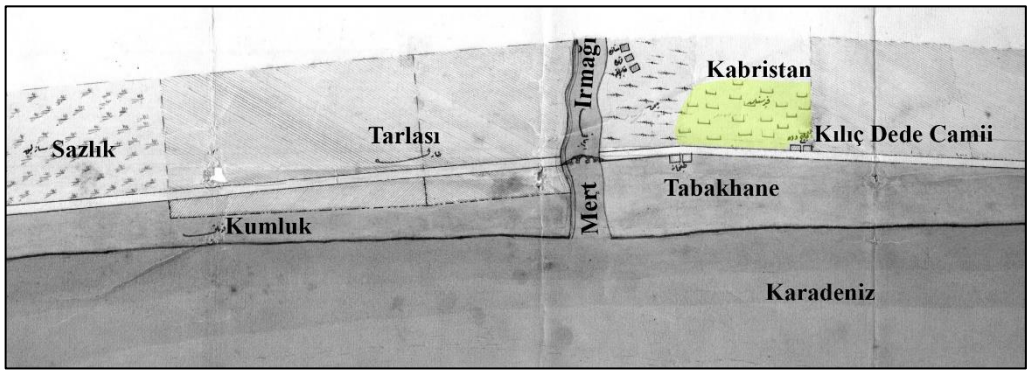
M 1857-1863 yıllarını kapsayan 1774/20 No.lu S.Ş.S.'nde yer alan bir kayıtta Sadi Bey Mahallesi'nde Subaşı denilen mahale rastlanmıştır (S.Ş.S., Vr. 35a/69, No. 1774/20'den aktaran: Sainkaplan, 2015: 205). Bu dönemden itibaren bu mahale "Subaşı Meydanı" denilmiştir. Birkaç caddenin birleşme noktasında yer alan meydan, Bağdat yolu üzerinde Dörtyol kavşağında ve Sadi Bey Külliyesi'nin (cami, hamam, tekke, medrese) ise merkezi

konumundadır. Organik bir dokuda düğüm noktası özelliği gösteren bu meydan işleviyle yerel halk için çekim noktası olmuştur (Köse, 2014a; Avcı, 2016b) (Şekil 102).

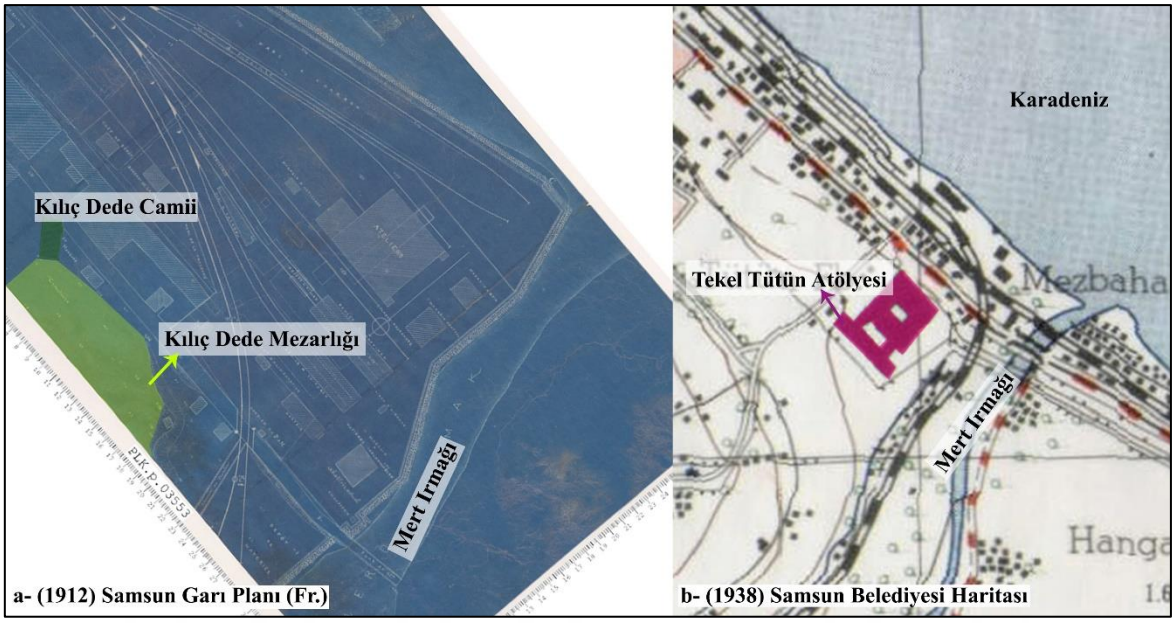
Şekil 102. Subaşı Caddesi'nde Subaşı Meydanı'na doğru (İpek & Yılmaz, 2011)

Bu dönemde Kılıç Dede Mahallesi'nde, Kılıç Dede Camii ve Mert Irmağı arasındaki alanda ve Tabakhane'nin batısında Kılınçdede Mezarlığı oluşmuştur. 1864 yılına ait bir belgede Samsun'da inşa edilecek yolların gösterildiği planda da Mert Irmağı yanında yer alan bir mezarlık gösterilmiştir (BOA, İ.MVL., 507/22892, H 23 Za. 1280 / M 30 Nisan 1864) (Şekil 103). Bu nedenle bu mezarlığın 1864 yılı öncesinde oluşmuş olduğu açıktır.

Şekil 103. 1864'te Kılıçdede Mezarlığı (BOA, İ.MVL., 507/22892, H 23 Za. 1280 / M 30 Nisan 1864; Y. Görmüş, çev.)

19. yüzyılın sonlarına doğru Kafkasya'dan gelen Çerkes ve Tatar muhacirleri Kılıçdede Mahallesi'ne yerleşmiş ve Müslüman mezarlığının sınırları genişlemiştir. Mezarlık halk arasında 'Tatar Mezarlığı' olarak da anılmıştır. 1933 yılında Samsun Hıfzıssıhha Kurulu tarafından alınan kararla kaldırılmış, yerine de Reji (Tekel) Tütün İşletmesine ait atölyeler yapılmıştır (Köse, 2014a) (Şekil 104).

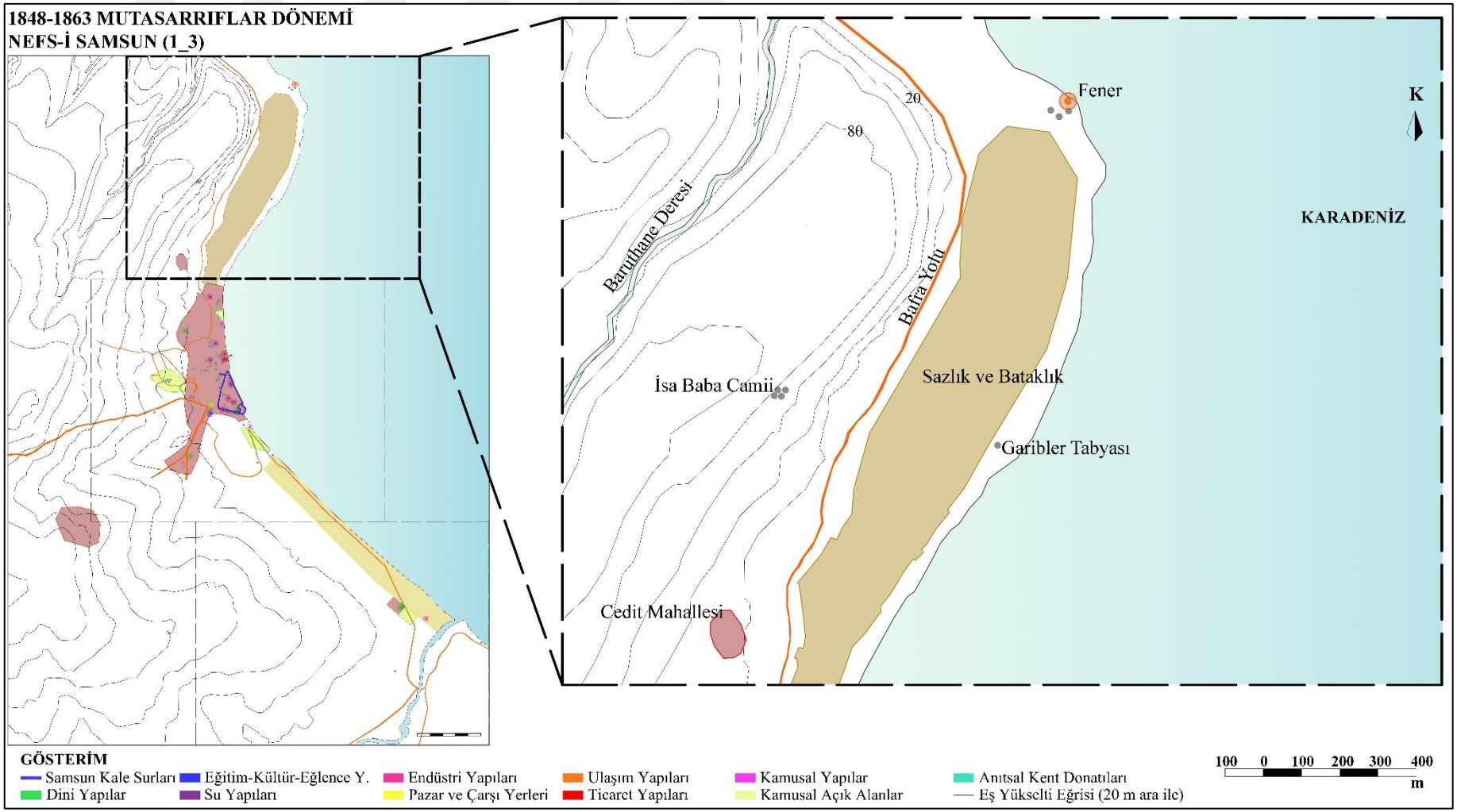

Şekil 104. a- (1912) Samsun Garı Planı (Fr.)'de mezarlığın yeri (BOA, PLK.p., 3553; işlenerek), b- (1938) Samsun Belediyesi Haritası'nda mezarlık yerine gelen atölye (Canan Berk arşivi; işlenerek)

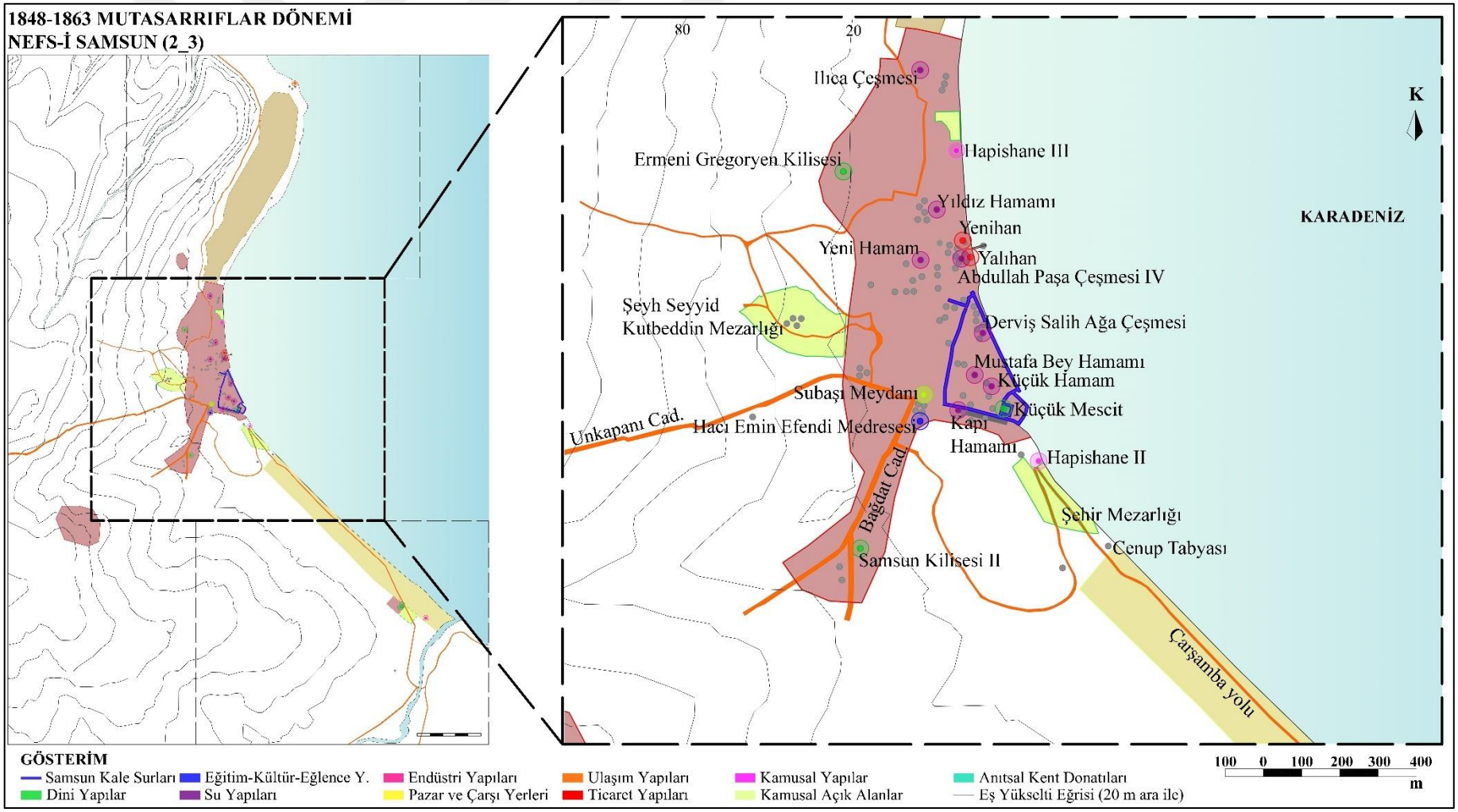
- Anıtsal Kent Donatıları:

Elde edilen verilere göre bu dönemde anıtsal kent donatısı yer almamıştır.

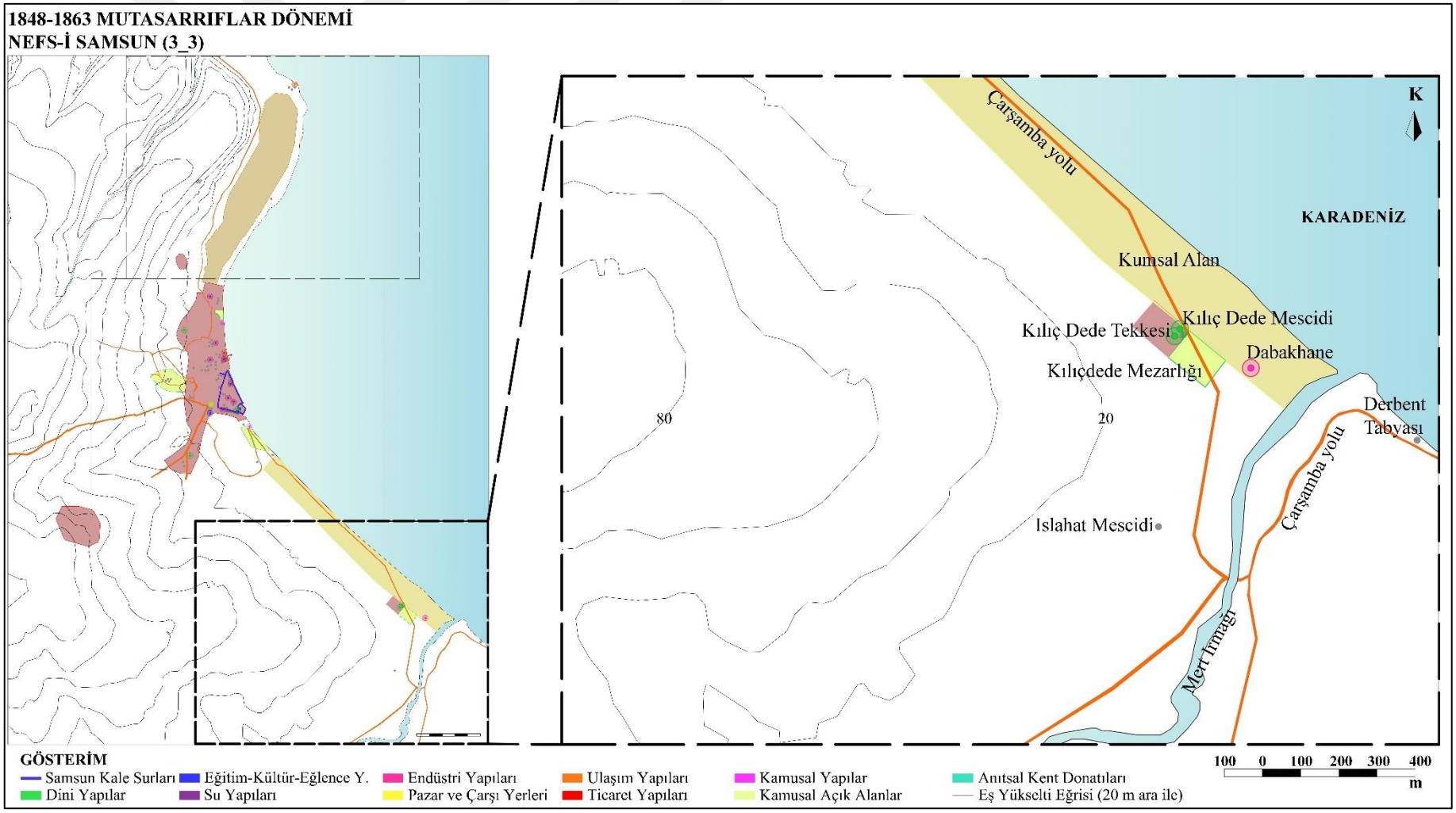
1848-1863 Mutasarrıflar Dönemi'nde Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri Şekil 105, Şekil 106 ve Şekil 107'de gösterilmiştir.

Şekil 105. 1848-1863 Mutasarrıflar Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri (1_3)

Şekil 106. 1848-1863 Mutasarrıflar Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri (2_3)

Şekil 107. 1848-1863 Mutasarrıflar Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri (3_3)

3.3. 1863-1869 Ali Rıza Paşa ve Sonrası Dönemi

3.3.1. İdari Yapı

Tanzimat'ın ilan edildiği ilk yıllarda Tanzimat'ın vaat ettiği reformlar özellikle taşra şehirlerinde tepkilere neden olmuş ve sonuç alınamamıştı. 1861'de tahta çıkan ve Tanzimat'a karşı tepkileri gören Sultan Abdülaziz ise Anadolu ve Rumeli'ye kapsamlı bir teftiş başlatarak bu alanlara Tanzimat teftiş memuru görevlendirilmiştir. Bu teftişlerdeki temel amaç Tanzimat reformlarını uygulamaya koyarak hem devleti hem de milleti kalkındırmaktı (Serbestoğlu, 2014a). Teftiş memurları gittikleri yerdeki aksaklıkların neler olduğunu ve Tanzimat'a aykırı davranışları tespit etmekle yükümlüydüler ve sanayi, ziraat, bayındırlık ve ticari alanlarda kalkınmayı sağlamak gibi pek çok görevleri bulunmaktaydı. 1863 yılında Anadolu ve Rumeli'ye ikişer kişi olmak üzere teftiş memurları görevlendirilmiştir. Canik bölgesinin teftişi için de Ali Rıza Paşa görevlendirilmiş ve yanına da 2 yardımcı atanarak üç kişilik teftiş heyeti oluşturulmuştur (Serbestoğlu, 2014b).

Oluşturulan teftiş heyetinin görevlerinden ilki kendi imkânlarıyla sorunları çözmeye çalışmak, eğer bunda başarı sağlayamazlarsa merkeze bildirmektir. Ayrıca taşra yönetiminde ıslahatların başlamasına ön ayak olacak ve örnek olmaları gereken vali, mutasarrıf ve kaymakam gibi idarecileri denetlemek; idareciler hakkında herhangi bir şikâyeti iyice araştırmak, uygunsuz davranışları olan idarecileri görevden alarak yerlerine geçici idareciler atayarak durum hakkında Bâbıâli'yi de bilgilendirmek; görev yerlerinde Tanzimat'ın uygulanmasını incelemek, Tanzimat'a aykırı durumlar varsa ortadan kaldırmak; hâkimlerin adaletli bir şekilde karar verip vermediklerini denetlemek; kaza müdürü, meclis azası, kâtip, arazi memuru gibi alt düzey memurların suçlu bulunmaları durumunda hemen azledilip yerlerine başka kişiler tayin etmek vb. görevleri vardır (Serbestoğlu, 2014b).

Teftiş memuru Ali Rıza Paşa 29 Nisan 1863'te Canik Sancağı'nda teftişe başlamış, 1864 yılında da sancaktan ayrılmıştır. Bu sırada seksen gün içinde 3.797 adet dilekçe almıştır. 1863-1864 yılları arasında teftiş memuru Ali Rıza Paşa'nın Samsun kazası için gerçekleştirdiği faaliyetlere, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde bulunan 1863-64 yılına ait Rıza Paşa'nın raporlarını inceleyen modern araştırmalardan ulaşılmıştır. Raporlara göre şehirde adaletin yavaş işlediğine dair şikâyetler ile tütün tarlalarında çalışmak üzere Samsun, Çarşamba ve Bafra kazasına gelen işçiden alınan vergi ile ilgili şikâyetler düzeltilmiştir. Yolsuzluklar ile ilgili şikâyetler üzerine ise

yapılan araştırma sonrası Canik Sancağı zaptiye memuru, ticaret mahkemesi reisi ve Bafra meclis azası görevden alınmıştır (Serbestoğlu, 2014a; 2014b).

Dönemin mutasarrıfı Ataullah Bey'den önce, 1860-1862 yılları arasında mutasarrıflık yapan Kâmil Paşa'nın yolsuzlukları da incelenmiş, konu Rıza Paşa'nın raporunda yer almıştır (Yılmaz, 2014a; Karagöz, 2013).

Rıza Paşa görevi süresince Samsun'da pek çok bayındırlık faaliyetinde de bulunmuştur. Bunlar arasında, artan nüfusa paralel olarak dini yapıların onarımı ve inşası; 1863 yılında Kışla binası ve Talimhane Meydanı'nın inşası; telgrafhane inşası ve liman inşası için keşifler; bataklıkların kurutulmasına yönelik keşif ve öneriler gibi şehrin gelişmesi ve kalkındırılması için pek çok alanda iyileştirilmeler veya çalışmalar vardır (Serbestoğlu, 2014b).

Ali Rıza Paşa'nın teftişinden hemen sonra vilayetlerin yeni düzenini içeren "1864 Vilayet Nizamnamesi" 8 Kasım 1864 tarihinde resmî gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. "Tuna Vilayeti Nizamnamesi" olarak tarihe geçen bu nizamnamede Tuna vilayeti pilot bölge olarak seçilmiştir. Tanzimat'ın reformlarının tüm taşra yönetiminde uygulanmasının amacıyla nizamname hazırlanmıştır (Gençoğlu, 2011).

Fransa'nın taşra yönetiminden esinlenilerek oluşturulan nizamnamede taşra yönetimi yeniden ele alınarak köklü bir idari düzenlemeye gidilmiştir. Bu düzenleme ile vilayeti oluşturan idari birimler ve onların idaresinde yer alan idarecilerin görev, yetki ve sorumlulukları detaylı olarak yeniden belirlenmiştir (Gençoğlu, 2011). Nizamname merkezi otoriteyi güçlendirmek, vergi gelirlerini düzenli olarak toplamak, asayişi sağlamak gibi amaçları da içermektedir (Karagöz, 2006). 1864 Nizamnamesi'nin ilanıyla birlikte eyaletler kaldırılmış, yerine sancak, kaza, nahiye ve köyleri içeren vilayetler oluşturulmuştur. Nizamname ile sancakların yönetimi mutasarrıflara bırakılmış, kazaların en üst idari amiri kadılar, mülki amiri ise kazalara atanan müdürler olmuştur. Vilayetlerin başına ise vali getirilmiştir (Okuyan, 2020b; Gençoğlu, 2011; URL-20, 2024).

Nizamnameye göre vilayetlerde umumi vilayet meclisleri, livalarda ise liva idare meclisi kurulmuştur (URL-20, 2024; Çadırcı, 2013). Liva idare meclisi ikisi Müslüman ikisi gayrimüslim olmak üzere dört üyeden oluşmakta ve meclisin başkanlığını mutasarrıf yapmaktadır. Ayrıca meclisin müftü, hâkim, tahribat müdürü, muhasebeci ve gayrimüslim halkın ruhani reisi olarak doğal üyeleri de vardır (Torun, 2016). Meclis bayındırlık, eğitim, maliye, ticaret ve tarıma ait konuların çözümlenmesinden sorumludur. Aynı zamanda idari olarak uyuşmazlık sorunlarını görüşüp karara bağlamakla da yükümlüdür. Meclisin bağlı

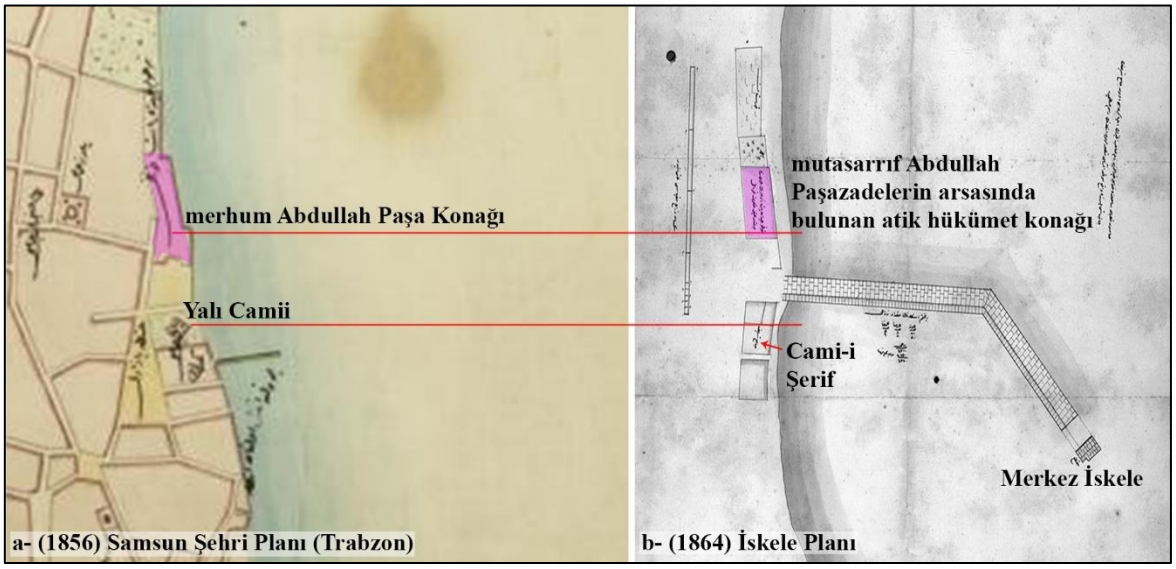
olduğu kazalardaki hastane, mektep, hapishane gibi kurumların bakım, onarım ve yapım işleri ve kazaları birbirine bağlayan kara ya da demir yollarının yapımı ve onarımı meclisi ilgilendirmektedir. Mali işlerle ilgili görevi olan meclisin, vergilerin dağıtılması, toplanması ve iltizama verilmesi, hazineye ait gelir kaynaklarının muhafaza edilmesi gibi görevleri de bulunmaktadır. Meclis nahiyelerden gelen belgeleri inceleyerek verilen kararları gözden geçirmektedir. Yargılama yetkisi de olan meclis vergi anlaşmazlıkları, memurların işlediği idari suçlar gibi konulara da bakarak karar vermektedir (Çadırcı, 2013).

Ataullah Bey 1863 yılından beri sürdürdüğü Canik mutasarrıflığı görevini 7 Aralık 1865 tarihinde Ziyaeddin Abdülhamid Paşa'ya devretmiştir (Kılıç, 2006). 27 Ağustos 1866 tarihine ait arşivdeki bir belgede Abdülhamid Paşa için 'sâbık Canik mutasarrıfı' olarak bahsedilmiştir (BOA, İ.MMS., 32/1316'dan aktaran: Kılıç, 2006: 48). Belgeden hareketle Paşa'nın 27 Ağustos 1866 tarihinden önce görevinden ayrılmış olduğu düşünülebilir. Ancak Abdülhamid Paşa bir müddet görevden ayrılmış olsa da 6 Ekim 1866'da Meclis-i Vâlâ azası olmuş, mutasarrıflık görevine devam etmiştir. Paşa görevde iken 1867 Vilayet-i Umumiye Nizamnamesi çıkarılmıştır (Kılıç, 2006; Okuyan, 2020b).

1864 Vilayet Nizamnamesi'nden olumlu sonuçlar alınınca Tanzimat'ın taşra yönetim düzeninin tüm imparatorluğu kapsayacak şekilde uygulanması için 1864 Vilayet Nizamnamesi genişletilerek 1867 yılında Vilayet-i Umumiye Nizamnamesi çıkarılmıştır (Gençoğlu, 2011; URL-20, 2024). Nizamname öncesi Canik livası güçlü ayan ailelerinin yönetiminin elinin uzandığı Trabzon'dan ötürü Trabzon eyaletine bağlı iken bu nizamname ile Trabzon Eyaleti Trabzon Vilayeti'ne (Okuyan, 2020b), Rum Eyaleti ise Sivas Vilayeti'ne dönüştürülmüştür. 1867-1869 yıllarında Canik Sancağı Sivas Vilayeti'ne (URL-7, 2023), 1869 yılında ise Trabzon Vilayeti'ne bağlanmıştır. Yapılan yeni düzenleme ile 1861 yılında 9 kazası (Samsun, Ünye, Bafra, Çarşamba, Kavak, Fatsa, Alaçam, Terme, Akçay) olan Canik Sancağı Samsun, Ünye, Bafra ve Çarşamba olmak üzere 4 kazaya düşürülmüştür (Okuyan, 2020b).

7 Aralık 1865 tarihinde göreve başlayan Abdülhamid Paşa'dan sonra Aralık 1868-Ocak 1869 tarihinde Boşnakzâde Mehmed Paşa Canik mutasarrıflığına atanmıştır (Kılıç, 2006; Okuyan, 2020b). 1867 Nizamnamesi ile Mehmet Paşa aynı zamanda Canik Sancağı'nın da idarecisi olmuştur (Gençoğlu, 2011). M 1870 T.V.S.'ne göre Mehmet Paşa'dan sonra yerine aynı yıl Hasan Paşa atanmıştır (M 1870 T.V.S.), Paşa'nın görevde olduğu 3 Ağustos 1869 tarihinde de Büyük Samsun Yangını gerçekleşmiştir.

Bu dönemde de mutasarrıflar görevlerini Hançerli Mahallesi'nde Merkez İskele'nin kuzeyinde, deniz kenarında yer alan Abdullah Paşa'nın konağında, 1869 Büyük Samsun Yangını'na kadar yürütmüştür (Sarısakal, 2007a). 21 Nisan 1864 tarihli bir belgede gösterilen Merkez İskele inşası planında "mutasarrıf Abdullah Paşazadelerin arsasında bulunan atik hükümet konağı" adlı ifadeden de yola çıkarak konağın mutasarrıflar tarafından bu dönemde de kullanıldığı anlaşılmaktadır (BOA, İ.MVL., 505/22860, H 14. Za. 1280) (Şekil 108).

Şekil 108. Hükümet binası olarak kullanılan Abdullah Paşa Konağı, a- (BOA, PLK.p., 810; işlenerek); b- (BOA, İ.MVL., 505/22860; işlenerek)

Tanzimat ilan edilmeden önce kamu binası olarak cami, han, medrese, külliye gibi yapılar ön plana çıkmaktaydı (Avcı, 2016b). Tanzimat'ın ilanı sonrası ise bunlara 1857 yılında başkent İstanbul'da ilk modern belediye teşkilatı (Altıncı Daire-i Belediye) eklenmiş, 1864 Vilayet Nizamnamesi ile taşra şehirlerinde artan ticari ilişkiler sonucu gelişime paralel olarak, ulaşım merkezi ve liman kentlerinde de modern belediyeler kurulmaya başlanmıştır (Avcı, 2010). 1864 Mayıs'ında Canik Sancağı'nın merkezi Samsun'a gelen seyyah Lennep şehirde batılı anlamda bir belediye teşkilatının bulunduğunu belirtmektedir (Tural, 2008). Bu konuda modern araştırmalarda farklı tarihler verilmiştir. Yolalıcı'ya (2004) göre şehirde belediye örgütü 1867 talimatnamesi sonrası kurulmuştur (Yolalıcı, 2004). Yaşayanlar (2015)'a göre 1868 yılında (Yaşayanlar, 2015), Sarısakal (2002)'a göre ise 1869 yılında kurulmuştur (Sarısakal, 2002). 1869 yılına ait vilayet salnamesinde Samsun Belediyesi

ibaresine rastlanılmış, Okuyan (2020b) da salnamelerin bir önceki yıla ait veriler içerdiğini ifade ederek Samsun Belediyesi'nin kuruluş yılını 1868 olarak göstermiştir (Okuyan, 2020b). 1864 Vilayet Nizamnamesi sadece Tuna vilayetinde uygulanırken, 1867 Vilayet Nizamnamesi tüm vilayetlerde uygulanmıştır. Bir liman ve ticaret şehri olan Samsun'da da 1867'den itibaren belediye teşkilatı olduğu kabul edilebilir.

3.3.2. Demografik Gelişme ve Nüfus Yapısı

Teftiş memuru Ali Rıza Paşa'nın nüfusu artırmak için bulunduğu girişimlerden biri düğün masraflarının azaltılması için yaptığı ikna ve nasihatlerdir. Bu, sancak dâhilinde nikâh kıyma oranlarını artırmıştır (Serbestoğlu, 2014b). Bu durumun doğum oranlarında da artış sağladığı düşünülebilir. Bunun yanında yolların düzenlenmesi ve yeni yolların açılması, Tanzimat'ın merkezi politikasının gerçekleşmesi için telgraf hatlarının kurulmasıyla çevre yerleşimler arasında ticaretin hızlanması, Merkez İskele'nin ve Fener'in yeniden inşası, yeni pazar yerlerinin açılması ile de şehirdeki yabancı tüccar sayısı artmıştır. Ayrıca karantina binasının onarımı için bütçenin sağlanması, pek çok çeşme ve su yolunun tamir edilmesiyle de halka sağlıklı bir ortam sunularak ölüm oranlarında azalma sağlanmış, bu durum nüfusu olumlu yönde etkilemiştir (Serbestoğlu, 2014b).

Bu dönemde şehrin nüfus yapısında yaşanan değişimlere dair en önemli olay ise 1864 yılında Kafkaslardan gelen göçmenlerdir. İlk zamanlar İç Anadolu'ya yönlendirilen bu göçmenler 1864'ten itibaren Canik Sancağı bünyesine dâhil olmaya başlamıştır. Göçmenlerin Bafra, Çarşamba, Kavak, Terme kazalarına ve Akçay köyüne yerleştirilmesinin yanı sıra Samsun merkez kazası ve kırsalına da yerleşerek nüfus yapısını etkilemiş, 1865 yılına kadar artan nüfus Canik Sancağı'nın demografik yapısını önemli ölçüde değiştirmiştir (Erler, 2007; Keskiner, 1990; İpek, 1999). Göçmenlerin uğrak noktalardan biri olarak Samsun'u seçme nedenleri, Samsun'un Karadeniz güney sahilinde bir ticaret ve liman şehri olması, karayoluyla Anadolu'nun iç kesimlerine ulaşımın sağlanabilmesi ve çevresinde yerleşime elverişli alanların olmasıdır (Dığıroğlu, 2011b). "Büyük Kafkas Göçü" olarak da ifade edilen bu göç hareketi zamanında Samsun'a her gün 500'den fazla Kafkas göçmeni gelmiş, bunlar kasaba nüfusuna dâhil olmuş ve 10.000 nüfuslu şehir 1864 yılında Samsun'a gelen seyyah H. J. Lennep'e göre göçlerle birlikte 45.000'i aşmıştır. Samsun'un İtalya konsolosu ise 1864 yılında şehirde 42.000 göçmenin bulunduğunu belirtmiş (Dığıroğlu, 2011b) ve 10.000 nüfuslu şehir konsolosun verilerine

göre yaklaşık 52.000 olmuştur. Bu sayı şehir merkezi ve yakınında yer alan kırsal alanı da içermektedir. Gelen göçmenler kendilerine ayrılan han, medrese gibi yapılarda kalmaya başlamış, ancak zamanla yapılar yetersiz kalınca kumsal alana göçmen kampları kurulmuştur. Ancak kampların bataklık alanlara yakın olması sıtmadan ölüm vakalarını artırmıştır. Temmuz 1864 kayıtlarına göre günlük ölüm sayısı 500'e ulaşmıştır (Yaşayanlar, 2015). Bu dönemin ilk yıllarında şehrin aldığı göçler, sonrasında sıtmadan kaynaklanan ölümler ve verdiği göçler sonucu yaşanan nüfus hareketleri ile doğrudan şehrin nüfusu hakkında sayısal bir değer ortaya koymak mümkün olmamıştır.

1869 yılının ortalarına doğru şehrin demografik yapısı hakkındaki bilgilere ise vilayet salnamesinden ulaşılır. H 1286 / M 1869 yılına ait T.V.S.'nde Samsun kazasında 3.026 adet gayrimüslim hanede (Ermeni ve Rum) 71'i Ermeni ve 13.239'u Rum erkek nüfus; 4.060 adet Müslüman hanede ise 11.988 Müslüman erkek nüfus yaşamaktadır (Topal, 2012). Salnameye göre gayrimüslim erkek nüfus oranı %53 iken Müslüman erkek nüfus oranı %47, toplam erkek nüfus ise 25.298'dir. Vilayet salnamesindeki nüfus sayımları bazen beledi sınırlar bazen de mücavir köyler dâhil edilerek hesaplanmıştır. M 1869 T.V.S.'nde ise nüfusa mücavir köylerde dâhil edilmiş, şehrin merkez mahallelerine ait nüfus tespit edilememiştir (İpek, 2006b).

1866'da şehrin Müslüman nüfusunun bir kısmının memur olduğu ve şehirden göç ettiği belirtilmiştir.[112] Bu durum şehirdeki yerli halkın nüfusunun azalmasına neden olmuştur. Şehre gelen Ermeniler ise Hançerli Mahallesi'nin üst tarafındaki Ermeni Mahallesi'ne, Rumlar ise ilk etapta Müslüman mahallelerine yerleşmişlerdir (İpek, 2013). M 1867-1868 yıllarını kapsayan 42/1769 No.lu S.Ş.S.'ne göre de Sadi Bey Mahallesi'nde ve Tekke Mahallesi'nde Rum milletinin yaşadığı belirtilmiştir (Yazıcı, 2006). Ayrıca bu dönemde açılan Fransız, İtalyan ve Amerikan konsoloslukları da demografik yapının çeşitliliği hakkında fikir vermektedir (Bayram, 2017).

3.3.3. Ekonomik / Ticari Yapı

Şehrin artan ticari hareketliliğine destek olmak için liman ve yolların onarımı ve inşası devamlı gündeme taşınan konular arasında yer almıştır. Samsun Limanı, konumu itibariyle geniş hinterlanda sahip Sivas, Harput ve Diyarbakır vilayetlerinin iskelesi konumundaydı.

[112] Samsun'da yerli halk memuriyete heves etmiş ve memur olmayı başaranlar ise şehri terk ederek görev mahalline gitmiştir. Bkz.: İpek, Kuruluşundan Cumhuriyet'e Canik Sancak Merkezi Samsun Şehri, s. 177.

Aynı zamanda Bağdat'tan İstanbul'a giden yolcular da Samsun Limanı'nı kullanmış, bu durum taşra şehrini bir kavşak noktası haline getirmiştir. Liman'daki bu işleklik emniyetli olmayan limanın yeniden inşasını veya kullanılabilir hale gelmesini gündeme getirmiştir. Limanla birlikte şehrin iç bölgelerle bağlantısının kurulabilmesi ve mevcut bağlantıların daha kullanışlı hale getirilmesi için yeni yolların inşa edilmesi de gündeme taşınarak çalışmalara girişilmiştir. Liman ve yolların onarımının/inşasının gündeme gelmesi, şehrin artan ticaret hacmine paralel olarak üreticilerin ve tüccarların taleplerinin yanında halkın yoğun istekleri, devletin menfaatleriyle de örtüşmüştür (Yaşayanlar, 2015).

Limanın gerek seyahatnamelerde gerekse arşiv belgelerinde artan ticaret hacmine yetmediği ve emniyetli olmadığı dile getirilmiştir (Kuş, 2015).[113] Tanzimat teftiş memuru Rıza Paşa, şehrin pek çok Anadolu şehrinin ve Bağdat'ın iskelesi olduğunu ve artan gemi seferlerinden dolayı da İzmir'den daha önemli bir konumda olduğunu ifade etmiştir. Rıza Paşa zamanında limanın keşfi için irade-i seniyye çıkarılmış, yeni liman inşası için 8 bin keseye ihtiyaç olduğu belirlenmiştir. Hükümet ise yapılacak yeni limanın sağlayacağı faydayı reddetmemiş, ancak hazinenin de içinde bulunduğu maddi olanaksızlıktan ötürü yeni liman inşasına destek verme konusuna sıcak bakmamıştır. Canik halkı da hazineden bir beklenti içine girmemiş, yapılacak keşfe göre kumpanya aracılığıyla limanın yapılmasına katkı verme yoluna girmiştir. Arşivdeki bir belgeye göre mühendis Riter, yapılacak yeni limanın keşif bedelinin netleştirilmesi için görevlendirilmiş, ancak Riter'in Bursa'daki çalışmaları gerekçe gösterilerek görevlendirilmesine olumlu bakılmamıştır (BOA, İ.DH., 510/34700, M 8 Temmuz 1863'ten aktaran: Serbestoğlu, 2019: 40). Samsun Amasya yol yapımında görevli mühendis Bahri Efendi'nin ise tek başına yapacağı incelemeden kuşku duyulmuş, sonrasında mühendis Ali Namık Efendi tarafından iskelenin keşfi yapılmıştır. İskelenin uzunluğu 60,61 m, genişliği ise 6 m civarında hesaplanmıştır. Yapılan keşifte yaklaşık 50.000 kuruşluk masrafın Canik sancağındaki tüccarlar ve zenginler tarafından karşılanacağı, geri kalan masrafın ise kasabanın güneyindeki imara açılan kumsal alanın satışından elde edilen gelir ile sağlanacağı öngörülmüştür. Artan gelirin ise Amasya yolunun yapımında kullanılması düşünülmüştür (BOA, İ.DH., 510/34725, M 3 Temmuz 1863'ten aktaran: Serbestoğlu, 2019: 41). Ancak Ali Namık Efendi'nin keşfi maliyet yüzünden hayata geçirilememiştir (Serbestoğlu, 2019).

[113] Liman mendireksiz olduğu için gemiler sahilden çok uzakta demir atıyor, gemilerdeki yolcu ve eşyalar sandallar, kayıklar ve hamallar üzerinde şehre getiriliyordu. Bkz.: Tekeli, a.g.e., s. 443-444. 1864 yılında Samsun'a gelen seyyah H. J. Lennep de gemisinin uzakta demir attığını, güçlü ve kuvvetli bir gencin omuzları üzerinde hiç ıslanmadan karaya ulaştığını belirtmiştir. Bkz.: Kuş, a.g.t., s. 98.

İstanbul'da rıhtım ustası olan Anderya Kalfa da limanın keşfi için Canik sancağına görevlendirilmiş, daha işlevli bir liman yapımı gerçekleştirmek amaçlandığı için keşfin maliyeti Namık Efendi'den fazla çıkmıştır. Keşif bedeli için 50.000 kuruş alınan varlıklı ailelerin yanında, şehrin güneyinde yer alan kumsal alandaki tapusuz boş arsalar da satışa çıkarılmıştır. Rıza Paşa Meclis-i Vala'ya raporlar göndermiş, yapılan son keşfin daha maliyetli olsa dahi bir liman yapılmamasının şehrin ticaretine darbe vuracağını belirtmiştir. Meclis-i Vala ise raporlar doğrultusunda, projenin keşfinin doğru yapılıp yapılmadığından endişe duymuştur. Bu sırada Rıza Paşa sancaktaki teftişini bitirip Giresun'a geçmiş, ama liman yapımı ile ilgilenmesi için yardımcısı Fazıl Efendi'yi Samsun'da bırakmıştır. İnşaat işlerinden anlayan Fazıl Efendi de yeni bir keşif yapmış, masraf bir önceki keşfin iki katına çıkmıştır. Ali Rıza Paşa yapılacak limanın şehre fayda sağlayacağı ve dolayısıyla hazineye gelir getireceğini Meclis-i Vala'ya yazdığı raporla iletmiş olsa da Meclis-i Vala maddi imkânsızlıklardan dolayı tekrar keşif yapılmasını istemiştir. Bu sefer de limanın keşfi için görevlendirilen Feyzi Paşa'nın ve Mühendis Totin'in çıkardığı keşif bir önceki ile aynı miktarlarda olmuş, şehrin arsa satımı ile bu meblağı karşılayamayacağına kanaat getirilmiştir. Hazine de bulunduğu durum nedeniyle ödenek aktaramayacağını iletmiştir (Serbestoğlu, 2019).

Canik mutasarrıflığına yazılan 1866 yılına ait bir şukkaya[114] göre kış mevsiminde gerçekleşen fırtınalarda özellikle geceleri sandal ve kayık üzerindeki yolcular büyük dalgalar arasında boğulma tehlikesi geçiriyor ya da boğuluyorlardı. Taşınan eşyalar da fırtınalı zamanlarda limanın yetersizliğinden dolayı zarar görmekteydi. Şehir Amasya, Sivas, Diyarbakır, Ankara, Kayseri, Harput, Basra, Kürdistan, Mardin, Şehrizor, Süleymaniye, Musul, Basra, Bağdat, Kerkük, Revan, Aziziye ve Yozgat gibi pek çok şehrin giriş çıkış kapısı olmasından dolayı yaşanan bu tehlikeli durumların ve maddi zararın önüne geçilmesi için şehre yetecek güvenlikli bir limanın yapılması tekrar gündeme getirilmiştir (Yaşayanlar, 2015; Güneş, 2019). Bunun üzerine 1866 yılında merkezi idare tarafından yeni bir keşif yapılmış, liman inşaatı için gerekli para ve malzeme 1866'da Samsun'a ulaştırılmıştır. Ancak uygulamaya geçilmemiştir (Erler, 2007). Sonuç olarak liman uzun süren keşif ve maliyeti yüksek bir iş olması nedeniyle çekinceli davranılmış, bu durum şehirde modern bir limanın inşasını geciktirmiştir (Baytal, 2013). Yüzyıl boyunca, gerek bu dönem gerekse sonraki dönemlerde limanın yeniden inşası sürekli gündeme getirilmiş, ancak

[114] BOA, Trabzon Ayniyât Defteri, 936, 2/2. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Güneş, a.g.t., s. 167.

yapılamamıştır.[115] Her ne kadar liman yetersiz olsa da stratejik konumundan dolayı şehirde ticaret artmaya devam etmiştir.

19. yüzyılın ortalarından itibaren Samsun şehri buharlı gemi şirketlerinin uğrak noktalarından biri olmuştur. Samsun İngiliz Konsolosluk raporlarını göre 1866 yılında limana gelen buharlı sayısı 204, yelkenli gemi sayısı ise 29 olmak üzere toplam 233'tür. 1841 yılında limana giren gemi sayısı 97'den 1866 yılında 233'e yükselerek 1841-1866 yılları arasında ticaret hacmi 2,5 kat artmıştır (Baskıcı, 2012).[116]

Bu dönemde şehrin başlıca tarım ürünleri arasında buğday, mısır, yulaf, arpa, çavdar ile tütün gelmektedir. Samsun'da tarım ürünlerine ek her çeşit sebze ve meyve de yetiştirilmektedir. Avrupa'nın ucuz tahıl talebinden dolayı da şehir ticaret merkezlerinden biri olmuş, ticaret hacmi artmaya devam etmiştir. 1864 yılında Türkiye'de olan seyyah Collas'ın belirttiği üzere Samsun limanına gelen mallar Amasya, Sivas, Tokat, Diyarbakır, Kayseri, Karahisar, Musul'a kadar gönderilmiş ve bu bölgelerin malları da Samsun limanı aracılığı ile ihraç edilmiştir (Güneş, 2019). Samsun'daki İngiliz konsolos vekiline göre Samsun'a gelen Çerkez göçmenler şehre tarımda yenilikler getirmiş, modern aletleri kullandıkları görülmüştür. Bölgede üretilen yulaf ve mısırın çoğunluğu ise göçmenler tarafında sağlanmıştır (Baskıcı, 2012).

Bu dönemde ticari hareketliliğe katkı sağlamak için telgraf hatları çekilmiş, şehirden iç bölgelere bağlantı kurmak için yeni yollar inşa edilmiş ya da var olan bağlantılar kullanışlı hale getirilmiştir. Rıza Paşa'nın teftişi esnasında Canik ahalisi tarafından Samsun'dan Amasya sınırına kadar (Karadağ mevkii) on bir saat mesafenin telgraf direkleri hazırlanmıştır. Samsun'dan Amasya'ya ulaşımı sağlayacak yol yapım çalışmaları[117] bu dönemde başlatılarak ticari ürünün dışa aktarılmasının gelişmesi amaçlanmıştır. Ayrıca Rıza Paşa bu dönemde Samsun-Bafra ve Samsun-Çarşamba arasındaki derbentleri genişleterek geçitleri daha güvenli hale getirmiştir (Serbestoğlu, 2014b). Yollar üzerinde yapılan bu düzenlemeler ticari ürünün şehre daha hızlı ve daha sık gelmesini sağlamış, bu durum da ticareti artırmıştır.

---

[115] Yeni liman inşası 1950'den sonra gerçekleşmiştir.

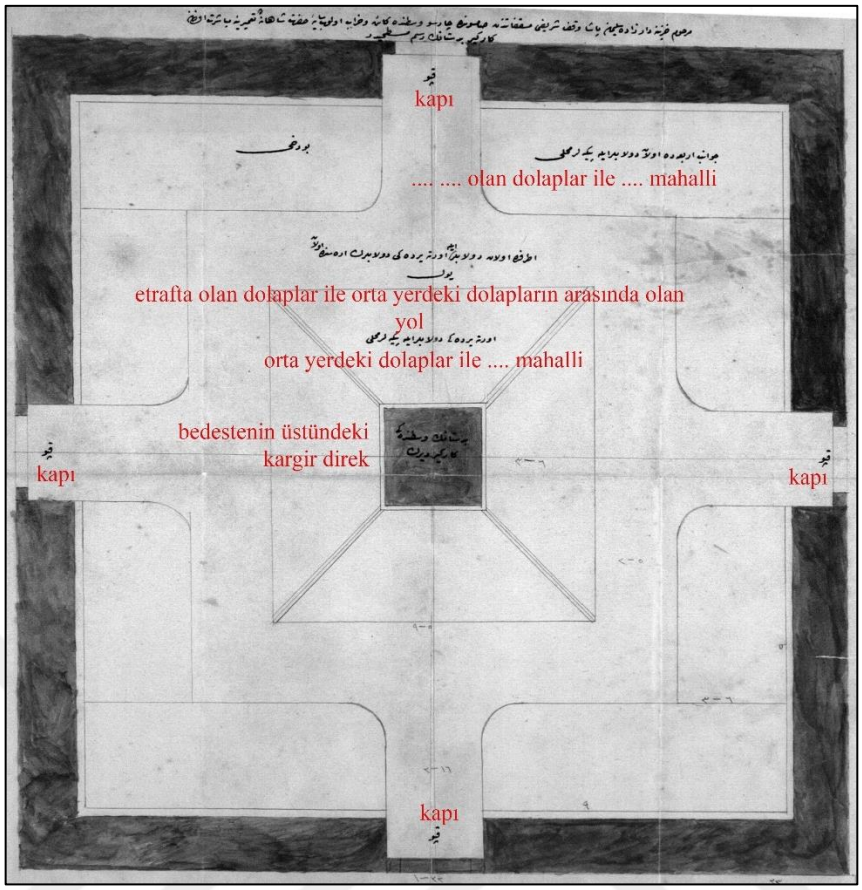
[116] İngiliz konsolosluk verilerine göre ise 1880 yılında şehre gelen buharlı gemi 415, yelkenli gemi 19 olmak üzere toplam gemi sayısı 434'tür. Bkz.: Baskıcı, M. M. (2012). XIX. Yüzyılda Samsun: İktisadi Değişim ve Yükseliş. Aydın M., Şişman, B., Özyurt, S. & Atsız, H. (Ed.), Samsun'a Bir Parantez Açıyoruz Cilt III içinde (s. 489-502). Samsun: Samsun Valiliği, s.492.

[117] Amasya'dan da Tokat, Sivas ve Elâzığ'a kadar uzanan bu yol 'Doğu Anadolu Yolu' olarak adlandırılmış, 1883 yılında tamamlanmıştır. Bkz.: Tekeli, a.g.e., s. 439.

Şehrin artan demografik ve ekonomik yapısına paralel olarak şehirde bu dönemde de konsolosluklar açılmaya devam etmiştir. Önceki dönemlerde yer alan İngiltere, İran, Sicilyateyn, Avusturya, Rusya konsolosluklarına ek olarak 1863 yılında Fransız, 1864 yılında İtalya ve 1867 yılında da Amerikan konsolosluğuna rastlanmıştır (Öz, 2012).

Ali Rıza Paşa zamanında şehrin kuzeyinde liman tarafında pis koku ve hastalıklara neden olan sazlık ve bataklık alanların yaklaşık %6'sı kurutulmuş (Serbestoğlu, 2014b), ancak 1864 yılında şehre gelen seyyah Lennep şehirde yer alan bataklıkların kurutulmasına yönelik çalışmaların yetersiz olduğunu ve şehrin gelişmesini olumsuz etkilediğini belirtmiştir (Kuş, 2015).

Rıza Paşa zamanında şehrin alt yapısı yenilenirken tüccar ve esnaf da çarşıda sahip oldukları eski ve harap dükkânlarını ve binalarını yıkıp yeniden inşa ettirmiştir. 1863 yılında Hazinederzade Süleyman Paşa hayratından olan kalenin güney sur duvarına bitişik, arastanın içindeki bedestenin 86.895 kuruşluk bir bedel karşılığında tamiri planlanmıştır (Şekil 109). Bu faaliyetler sonucu 1864 yılına kadar 200 dükkân, han ve mağaza inşa edilmiştir (İpek, 2013). 1868'de ise Samsun'da dükkân sayısı yaklaşık olarak 360'a yükselmiştir (Baskıcı, 2012). Ticari faaliyetlerin gerçekleştiği dükkânların sayısının artması ve bedestenin tamir edilmesi bu dönemde ticari hareketliliğin arttığının da bir göstergesidir.

Şekil 109. (1863) Süleyman Paşa Arastası'nda yer alan Bedesten'in planı (BOA, İ.DH., 511/34787, H 14 S. 1280 / M 31 Temmuz 1863; Y. Görmüş, çev.)

1864'te şehre gelen Lennep'in ifadelerinden şehirde "Balık Pazarı" olduğu anlaşılır (Kuş, 2015). Ticari hareketlilik karşısında Bağdat kapısı adı verilen mahalde yeni bir çarşının yapılması da planlanmıştır. Çarşının hemen yanında bulunan su kaynağı için de bir çeşmenin inşasına başlanmış, söz konusu çarşıya ve çeşmeye Sultan Abdülaziz döneminde yapılması nedeniyle Aziziye adı verilmiştir (İpek, 2013). 1866 yılına ait arşivde yer alan bir belgede de Sadaret makamı Aziziye Çarşısı'nda yer alan Unkapanı'nın naklini emretmiş, ancak yerel halk Unkapanı'nın naklinin çarşıya ve çeşmeye zarar vereceğini ifade ederek, itiraz etmiştir. Durumun araştırılması için Sadaret Canik liva yetkilisini görevlendirmiş, araştırma sonunda Unkapanı'nın nakliyle çarşının ve çeşmenin bu durumdan etkilenebileceği, ancak Unkapanı'nın çarşı içinde kalmasının uzun vadede vergi gelirini etkileyerek devlet gelirinin düşmesine neden olacağı belirtilmiştir (Dığıroğlu, 2011b). Sonuç olarak Unkapanı Aziziye Çarşısı'nda kalmaya devam etmiştir.

1866 yılında Rüsumat İdaresi için bir bina ve tütün üretimindeki artışla birlikte Tütün/Duhan Çarşısı inşaatına başlanmıştır. Bu binaların masrafları liman için ayrılan ödenek ve şehrin etrafındaki bataklık ve kumsalın satılması ile temin edilmiştir (İpek, 2013). 1867 yılında İç Kale'de Fransızlara ait bir sigara atölyesi de kurulmuştur (Erler, 2007).

3.3.4. Fiziki Yapı

Tanzimat ve Islahat Fermanı sonrası gerçekleştirilen kapsamlı reformlar Osmanlı şehirlerinin fiziki yapısını, dokusunu ve şehirlerdeki bina tiplerini etkilemiştir. Tanzimat reformları ile değişen taşra yönetimi, yeniden örgütlenen eğitim sistemi, yeni haberleşme ve ulaşım vasıtalarının ortaya çıkması, iç güvenliğin yeniden organize edilmesi ve devletin daha pek çok kamusal hizmet alanını doğrudan kendi bünyesine alması, Osmanlı kentleri ve mekânsal yapısına o güne dek görülmeyen yeni mimari ögeler kazandırmıştır (Avcı, 2016b: 18). Tanzimat'ın Samsun şehrindeki yansıması da bu dönemde belirgin bir şekilde kendini hissettirmiştir. Tanzimat'ın etkisinin hissedilmesinin en önemli etkenlerinden biri Tanzimat teftiş memuru Ali Rıza Paşa'nın şehre gelmesidir. Tanzimat reformları ile fener, telgrafhane, rüsumat dairesi, rüştiye mektebi, gümrük binası, Macar tabyası, kışla, hastane gibi imar faaliyetlerinin bu dönemde inşasına başlanmış veya inşa edilmiştir.

Tanzimat'ın ilanı sonrası yapılan reformlardan biri de hukuk alanında olmuştur. Çıkarılan imar nizamnameleri önce İstanbul'da uygulanmış, şehrin fiziksel yapısının şekillenmesinde etkili olmuştur. Turuk ve Ebniye Nizamnamesi yalnız İstanbul'da değil, imparatorluğun tüm şehirlerinde ve kasabalarında uygulanmak üzere 1863 yılında çıkarılmıştır (Tekeli, 1999; Gençer, 2012; Bilsel, 2015). Nizamnamede yerleşik alanlar ile imarı yapılacak yeni alanların istikamet haritaları hazırlanarak binaların geri çekilmesi ve sokakların genişletilmesi amaçlanmıştır. Sokakların genişletilmesindeki en önemli nedenlerden biri yangın esnasındaki sorunların ortadan kaldırılmasıdır. Nizamnamenin en önemli uygulaması ise imarı yapılacak yeni alanların kare veya dikdörtgen bloklar şeklinde planlanması ve Ticaret Nezareti'ne sunulmasıdır. Nezaret planın kamu yararına uygun olup olmadığını inceledikten sonra Bâbıâli'ye sunacak, sonrasında padişahın izni ile plan uygulama alanı bulacaktır. Yangın sonucu tahribata uğrayan mahalle ya da alanların da nizamnameye uygun şekilde bir plan dâhilinde yeniden düzenlenmesi öngörülmüştür (Bilsel, 2015; Çelik, 2015). Samsun'da bu döneme ait bir planlama yoktur, ancak söz konusu nizamnameye uygun olarak 1869 Büyük Samsun Yangını sonrası yanan alanların yeniden

düzenlenmesi için önce haritaları alınıp sonra planların yapıldığı, yangın bölgesindeki ve yeni planlanan yerdeki sokakların geniş tutulduğu, alanların yeni planlı alanların kare veya dikdörtgen olarak planlandığı görülür.[118]

Nizamnamede yer alan bir düzenlemede de bundan sonra taşra şehirlerinde kanalizasyon, su ve gaz borularının döşenmesi gibi altyapı çalışmalarının yapım ve onarımı belli kurallar dâhilinden devletin yetki ve sorumluluğuna bırakılmıştır. Ayrıca şehir içindeki yolların yeni ulaşım vasıtaları olan araba ve tramvayın geçişini sağlayacak şekilde genişletilmesi için yol istikamet haritalarının hazırlanması gerektiği ifade edilmiştir (Avcı, 2010).[119] Rıza Paşa şehirdeyken çıkarılan nizamname doğrultusunda paşa, şehirde yolların bakımı ve ilave yolların yapılması yönünde altyapı çalışmalarında bulunmuştur. Samsun-Bafra ve Samsun-Çarşamba yolunu düzenleyerek genişletmiş, Samsun-Amasya yolunun yapımı için de keşif çalışmalarını başlatmıştır (Tural, 2008; Serbestoğlu, 2014b). Ayrıca nizamnamenin Anadolu şehirlerindeki ilk mekânsal ürünleri, İskân–ı Muhacirûn Komisyonu tarafından Kırım ya da Balkanlardan kitleler halinde Anadolu'ya gelen göçmenlerin iskânına yönelik olarak şehirlere eklemlenmeye başlayan göçmen mahallelerinin yerleşim dokusunda görülmüştür (Özcan, 2006). Bu dönemde şehre gelmeye devam eden Kafkas göçmenler tarafından oluşturulan Kılıç Dede Mahallesi'nin ızgara plan ve dik açılı yol şeması, bu nizamnamenin hükümlerinin izlerini taşır.

Sonuç olarak Tanzimat'ın ilk uygulandığı yer başkent İstanbul olmuş, Tanzimat uygulamalarının taşra şehirlerine gelmesi ise zaman almıştır. Tanzimat'ın Samsun'da uygulanması ise merkezi yönetim tarafından görevlendirilen teftiş memuru Ali Rıza Paşa aracılığı ile 1863'lerde başlamıştır. Şehirde Tanzimat'ın etkisi yaklaşık 35 yıl sonra hissedilmişti, ancak şehirde etkilerinin belirgin şekilde görülmesi 1869 Büyük Samsun Yangını sonrası yapılan planlama çalışmalarında ortaya çıkmıştır.

[118] Konu ile ilgili detaylar '3.4. 1869-1876 Büyük Samsun Yangını ve Sonrası Dönemi' adlı bölümde verilmiştir.

[119] 1863 Nizamnamesi bir süre sonra yetersiz kalınca 1882 yılında Osmanlı'nın ilk imar kanunun olan Ebniye Kanunu çıkarılmış, tüm şehirlerde uygulanmıştır. Bkz.: Bilsel, F. C. (2015). Geç Osmanlı Döneminden Cumhuriyet'e Çağdaş Şehir Düşüncesi ve İstanbul Planlaması. Y. Çoşkun (Ed.), Antikçağ'dan XXI. Yüzyılda Büyük İstanbul Tarihi Cilt 8 içinde (s. 496-534). İstanbul: İBB Kültür AŞ., s. 504.

3.3.4.1. Mahalleler

Bu dönemdeki mahallelere vakıf kayıtlarından ve Samsun şer'iyye sicillerinden ulaşılmıştır. Buna göre Samsun'un merkezinde M 1845-1870 yılları arasını kapsayan 1757/3 No.lu S.Ş.S.'ne göre 8 mahalle (Kıran, 2014) ve M 1867-1869 yılları arasını kapsayan 42/1769 No.lu S.Ş.S.'ne göre ise 10 mahallenin (Yazıcı, 2006) kayıtlarına rastlanmıştır. Sicillerde yer alan kayıtlara göre şehirde 12 adet farklı mahalle olduğu belirlenmiştir (Tablo 56).

Tablo 56. Arşiv belgelerine göre Nefs-i Samsun'da yer alan mahalleler (1845-1870)

Arşiv Belgelerine Göre Nefs-i Samsun'da Yer Alan Mahalleler (1845-1870)		
No.	**1757/3 No.lu S.Ş.S. (M 1845-1870)** (Kıran, 2014)	**42/1769 No.lu S.Ş.S. (M 1867-1869)** (Yazıcı, 2006)
1	Kale Mahallesi	İç Kale Mahallesi
2	Cami-i Kebir Mahallesi	Cami-i Kebir Mahallesi
3	Hacı Hatun Mahallesi	Hacı Hatun Mahallesi
4	Hançerli Mahallesi	Hançerli Mahallesi
5	Pazar Mahallesi	Pazar Mahallesi
6	Sait Bey Mahallesi	Sait Bey Mahallesi
7	Bezzaz Mahallesi	Ermeni Mahallesi
8	Kılıçdede Mahallesi	Hızır Beg Mahallesi
9		İncirli Mahallesi
10		Tekke Mahallesi
Not: Sicillerde ortak olmayan mahalleler gri dolgulu olarak gösterilmiştir.		

Tablo 56'ya göre şehirde 12 adet farklı mahalle tespit edilmiştir. Bunlar; İç Kale (Kale), Cami-i Kebir, Hace Hatun, Hançerli, Bezzaz, Said Bey, Bazar, Kılıçdede, Ermeni, Hızır Beg, İncirli ve Tekke Mahalleleridir (Yazıcı, 2006; Kıran, 2014). İç Kale Mahallesi bu dönemden itibaren literatürde Kale Mahallesi olarak da ifade edilmiştir. Bu dönemi içine alan kaynaklarda bir önceki dönemdeki Cedid, Megde, Enderiye ve Yeni Mahallelere rastlanmamış, ancak 1870 yılı sonrasına ait kaynaklarda rastlanmıştır. Bundan dolayı bu dönemde bu mahallelerin mevcut varlığını devam ettirdiği sadece incelenen sicillerde geçmediği anlaşılmıştır. Ayrıca bu dönemde adına ilk kez rastlanılan mahalleler ise Kılıçdede, Hızır Beg, İncirli ve Tekke Mahalleleridir (Tablo 57). Kılıçdede Mahallesi dışında diğer mahallerin nerede olduğu belirlenememiş, herhangi bir başka sicilde ya da kaynakta da adlarına rastlanmamıştır.

Kırım Savaşı sonrası şehre gelen göçmenler Mert Irmağı yakınındaki Kılıçdede Türbesi etrafına yerleşmiş, türbenin etrafında 1857 yılında tekke ve mescit inşa etmişlerdir (Özyurt & Erler, 2012). Rıza Paşa'nın teftişi esnasında Kılıç Dede Mescidi'nin yetersiz olması nedeniyle Kılıç Dede Camii inşa edilmiştir. Cami inşası sonrası Kılıç Dede Mahallesi'ne vakıf kayıtlarında rastlanılmış, bu nedenle bu mahallenin bu dönemde oluştuğu kabul edilmiştir (Okudan, 2013).[120] Sonradan göçmen mahallelerinin eklemlendiği diğer şehirlerde olduğu gibi Samsun'da da bu mahallede görülen ızgara plân ve dik açılı yol şemaları 1863 Turuk ve Ebniye Nizamnâmesi hükümlerince kurulması nedeniyle şehrin diğer mahallelerinden kolaylıkla ayırt edilir (Özcan, 2006). Samsun kasabasına yarım saat mesafede olan mahalle zamanla şehrin güney yönünde büyümesi sonucu şehirle de bütünleşmiştir.

Bu dönemde Osmanlı Devleti toprak kaybetmekte ve kaybettiği şehirlerdeki halk diğer Osmanlı şehirlerine göç etmektedir. Bu nedenle Osmanlı şehirlerinin dönüşümünde etkili olan dinamiklerden biri de göçlerdir (Tekeli, 2011c). Samsun şehrinde de 1853 yılında Mert Irmağı çevresine yerleşen Kırımlı ailelere 1864 yılında Kafkas göçmenleri de eklenmiş, artan nüfus sonucunda ortaya Kılıçdede Mahallesi adında yeni bir mahalle çıkmıştır.[121] Osmanlı şehirlerinde genel olarak yeni bir mahallenin kuruluşu, yeni bir alana yerleşim veya nüfus yoğunluğu artan eski mahallelerin bölünmesiyle ortaya çıkmaktadır (Bayartan, 2005). Daha önce adına rastlanmayan Hızır Beg, İncirli ve Tekke Mahallelerinin de göçler sonucu ya da nüfus yoğunluğu artan mahallerin bölünmesiyle oluşmuş olabileceği düşünülebilir. Şehirde ortaya çıkan yeni mahalleler ile şehir merkezi genişlemeye ve dönüşmeye devam etmiş ve şehirde yeni kültür ögeleriyle birlikte etnik yapı da çeşitlenmiştir.

Yaşanan bir diğer göç hareketi ise yerli halkın şehirden ayrılmasıdır. 1860'lı yıllarda Samsun'da yerli halk memuriyete heves etmiş, memur olmayı başaranlar şehri terk ederek görev yerlerine gitmiştir. Bu dönemde şehre gelen Rum ve Ermeniler yerli halkın boşalttıkları yerlere yerleşmişlerdir. Ermeniler Hançerli Mahallesi'nin üst tarafında yer alan Ermeni Mahallesi'ne, Rumlar ise ilk zamanlar Müslüman mahallelerine yerleşmişlerdir (İpek, 2013).

---

[120] Kılıç Dede Camii, vakıf eseri olarak bölgenin nüfusunun artmasına ve yeni bir mahalle oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bkz.: Okudan, a.g.t., s. 197.

[121] 1864 Vilayet Nizamnamesine göre en az 50 hanesi olan yerleşimler mahalle olarak kabul edilmiştir. Bundan dolayı da Kılıçdede Mahallesi için en az 50 haneye sahip olduğu söylenebilir. Bkz.: Bayartan, M. (2005). Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi*, (13), s. 95.

Sonuç olarak bu dönemde Samsun şehir merkezinde adı geçen 16 adet mahalle tespit edilmiştir (Tablo 57). Bunlar; İç Kale (Kale), Cami-i Kebir, Hace Hatun, Hançerli, Bezzaz, Said Bey, Bazar, Kılıçdede, Ermeni, Hızır Beg, İncirli, Tekke, Cedit, Megde, Enderiye ve Yeni Mahallelerdir.

Tablo 57. 1863'te ve 1869'da Nefs-i Samsun'da yer alan mahalleler

1863'te ve 1869'da Nefs-i Samsun'da Yer Alan Mahalleler		
No.	**Mutasarrıflar Dönemi (1848-1863)**	**Ali Rıza Paşa ve Sonrası Dönemi (1863-1869)**
1	Cami-i Kebir Mahallesi	Cami-i Kebir Mahallesi
2	Hace Hatun Mahallesi	Hace Hatun Mahallesi
3	İçkale Mahallesi	İçkale/Kale Mahallesi
4	Pazar Mahallesi	Pazar Mahallesi
5	Hançerli Mahallesi	Hançerli Mahallesi
6	Sadi Mahallesi	Sadi Bey Mahallesi
7	Mekre (Megde) Mahallesi	Mekre (Megde) Mahallesi
8	Cedit Mahallesi	Cedit Mahallesi
9	#Ermeni Mahallesi	Ermeni Mahallesi
10	#Enderiye Mahallesi	Enderiye Mahallesi
11	#Yeni Mahalle	Yeni Mahalle
12	#Bezzaz Mahallesi	Bezzaz Mahallesi
13		*Kılıçdede Mahallesi
14		*Hızır Beg Mahallesi
15		*İncirli Mahallesi
16		*Tekke Mahallesi
	# Bir önceki dönemde adına ilk kez rastlanılan mahalleler * Bu dönemde adına ilk kez rastlanılan mahalleler	

Levanten asıllı seyyah Lennep 1864 yılında geldiği Samsun şehri için son yıllarda oldukça büyüdüğünü ve bundan dolayı şehirde çok sayıda güzel görünümlü evin inşa edildiğini belirmiştir. Lennep, Samsun bölgesinde taş materyal olmamasından ötürü, evlerin tamamen ahşaptan yapıldığını, zeminin ise zengin bitki örtüsü tarafından desteklenen toprakla kaplı olduğunu söylemiştir (Kuş, 2015).

3.3.4.2. Şehir İçi ve Şehir Dışı Ulaşım ile Çıkmaz Sokaklar

Rıza Paşa Samsun şehrinde ulaşımın ve iletişimin sağlanması için pek çok faaliyette bulunmuştur. Bunlardan biri de tanzimatın ana hedefleri arasında yer alan merkeziyetçi

politikanın uygulanmasına yardımcı olarak telgraf hattının inşasıdır.[122] Telgraf aracılığı ile bir taraftan merkezi iktidarın talimat ve emirleri taşra şehirlerindeki sivillere ve askerlere kısa sürede iletilmiş, diğer taraftan da şehirde yaşanan olaylar, isyanlar vb. durumlardan kısa sürede merkezi yönetimin haberdar olması sağlanmıştır (Avcı, 2010).

Samsun'un merkezi yönetim ile iletişiminin sağlanması için Samsun'da kurulacak telgrafhaneye dair ilk yazışmalar 1863 yılına ait bir belgede yer almış, telgrafhanenin kalenin batısında inşa edileceği ifade edilmiştir (BOA, A.}MKT.MHM., 279/86, H 24 R. 1280 / M 8 Ekim 1863'ten aktaran: Dığıroğlu, 2011b: 101). 1863 yılında Samsun'a gelen teftiş memuru Rıza Paşa da 1864 yılında telgraf hatlarının çekilmesi için çalışmalara başlamış (Serbestoğlu, 2014b),[123] Samsun-Amasya arasında 11 ve Amasya-Yozgat arasında 26 saatlik mesafeye halkın da desteği ile telgraf direkleri dikilmiştir. Bu esnada kalenin batısına bir de telgrafhane inşa edilmiştir (Tural, 2008). Fransız konsolos Doulcet de 1864 yılındaki raporunda Rıza Paşa'nın Yozgat üzerinden Samsun şehrini başkent İstanbul'a bir ay içinde bağlayacağını aktarmıştır (Yılmaz, 2014a). Kafkaslardan gelen göçmenlerin nakillerinde yaşanan olumsuzlukları gidermek amacı ile 1864 yılında da Samsun-Sinop arasında telgraf hattı çekilmiştir. Ayrıca 1868 yılında Bafra'da inşası tamamlanan telgrafhane ile de Samsun merkezi konuma taşınmıştır (Erler, 2007). Böylece Rıza Paşa döneminde iletişim faaliyetlerinden biri olarak telgraf hatlarının tamamlanması ile Samsun'un İstanbul'a, Sinop'a, Amasya'ya bağlanması, telgrafhanelerin inşa edilmesi ile iktidarın merkeziyetçi politikası desteklenmiş, şehrin diğer şehirlerle iletişimi hızlanmış, şehir merkezi konuma gelmiştir. Telgraf hatları ile altyapı eksiklikleri giderilmeye başlayan şehir, modernleşme yönünde önemli adımlar atmıştır (Erler, 2007).

Osmanlı'da Tanzimat öncesi yollar askeri amaçla tımar sahipleri tarafından yapılmaktaydı. Tanzimatla birlikte devletin yollar üzerinde izlediği bu politika değişmiş, umuma ait yolların bakımı devletin kontrolüne geçmiş (Yolalıcı, 1998), yollarla ilgili talimat ve nizamnameler yayınlanmıştır. Bu çerçevede ilk nizamname 1853 yılında hazırlanmış, ikincisi ise 1861 yılınca çıkarılmıştır. Bu iki düzenleme de seçilen pilot alanlarda uygulanmıştır. 1861 Yol Nizamnamesinin daha geniş bir alana yayılacak şekilde, sahilde ve

[122] Bu dönemdeki en önemli iletişim aracı olan telgrafın icat tarihi Tanzimat'ın ilan edildiği tarihle aynıdır. Bkz.: Tural, E. (2008). Bir Bürokrat ve Bir Seyyah Gözüyle Canik (Samsun) Sancağı. *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 17(1), s. 80.

[123] Rıza Paşa Telgrafhane'ye telgraf hattının döşenmesi için gerekli olan malzemelerin Avrupa'dan temin edilmesi içinde talimat vermiştir. Bkz.: Serbestoğlu, Abdülaziz ve Teftiş: Ali Rıza Efendi'nin Canik Sancağı Teftişi, s. 214.

halkı ticaret ile uğraşan eyaletlerde uygulanma kararı alınmış ve aralarında Trabzon Eyaleti de yer almıştır (Haykır, 2011).

Trabzon Eyaleti'ne bağlı Canik Sancağı'nın merkez kazası olan Samsun'un artan ticari potansiyeli, hinterlandındaki yol güzergâhlarının oluşmasını ve gelişmesini sağlamıştır. Bu dönemde etüt çalışması yapılan Doğu Anadolu Yolu 1883 yılında tamamlanmıştır (Tekeli, 2011b). Samsun'u Doğu Anadolu'ya bağlayacak yolun ilk rotası Amasya olmuştur. Rıza Paşa Samsun-Amasya arasında yapılan telgraf hattı çalışmaları esnasında Samsun şehir merkezinden Amasya Caddesi'ne kadar ki yolun etüt çalışmalarına da başlamıştır (Erler, 2007).

Rıza Paşa aynı zamanda yolların bakımı ve yeni yolların açılmasına yönelik faaliyetlerde de bulunmuştur. 1863 Turuk ve Ebniye Nizamnamesi'ne göre ilk olarak Samsun-Bafra yolunu düzenleyerek genişletmiş, hayvanların bile zor yol aldığı Samsun'dan Çarşamba'ya geçen sahil yolunda bakım ve genişletme çalışmalarında bulunmuştur (Tural, 2008; Serbestoğlu, 2014b). 1861 Yol Nizamnamesine göre Samsun-Çarşamba ve Samsun-Bafra arasında yer alan derbentleri genişleterek ölümlerin yaşandığı geçitleri daha güvenilir hale getirmiştir (Serbestoğlu, 2014a).

1861 Yol Nizamnamesine ek düzenlemeler yapılarak 1867 yılında yeniden bir yol nizamnamesi daha yayınlanmıştır (Haykır, 2011). Bu nizamname sonrası Canik Sancağı'nda karayolu ulaşımında gelişmeler görülmüştür. Samsun'un yakın çevresi ile bağlantısını sağlayacak Samsun-Çarşamba (23 km),[124] Samsun-Bafra (62 km) ve Samsun-Sivas (62 km) arasındaki şose yollarla ilgili çalışmalar da başlamış, ancak bu yolların tamamlanması 1893 yılında gerçekleşebilmiştir (Yolalıcı, 1998; Baskıcı, 2012; Yaşayanlar, 2015). Aralık 1867'de Samsun-Kavak arasında şose yol yapım çalışmaları da başlamıştır. 1867 Yol Nizamnamesi ile Samsun'a yakın mesafe olan merkezler arasında yol inşa çalışmalarının başladığı görülmüş, ancak daha uzak mesafedeki yolların (Sivas, Harput vs.) inşası 1880'leri bulmuştur (Yaşayanlar, 2015). Şehrin ticari potansiyelini geliştirmek için bu dönemde karayolu ulaşımındaki ıslah çalışmaları yanında Rıza Paşa tarafından Merkez İskelesi de yeniden inşa edilmiştir (Tural, 2008).

Samsun'un güneydoğusunda yer olan Mert Irmağı pek çok kazaya ulaşım için geçiş yapılan noktalar arasında idi. Yaz aylarında kazalara ulaşım sorun oluşturmazken kış

[124] Samsun ile Çarşamba arası yapılacak yol Samsun'daki ilk şose yol girişimidir. Bkz.: Yaşayanlar, İ. (2015). Sinop, Samsun ve Trabzon'da Kolera Salgınları, Karantina Teşkilatı ve Kamu Sağlığı Hizmetleri (1876-1914). Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Bursa, s. 29.

aylarında ırmağın su seviyesi yükseldiği zamanlarda kazalara ulaşım yapılamamaktaydı. Bu sorunu çözmek için ırmak üzerinde halkın katkıları ile kâgir bir köprü inşa edilme kararı verilmiştir (Tural, 2008). 1864 yılında ise Mert Irmağı'nın 500 m kadar içerisinde Rum tüccarların girişimi ile kâgir köprü inşa edilmiştir (Serbestoğlu, 2014b; 2019).

Samsun çarşısının yolları düzgün ve geniş olarak yapılmıştır, ancak zaman içinde dükkânların sedirlerinin öne çekilmesi ve saçakların da sedirlere göre düzenlenmesi sonucu yollar daralmış, iki kişinin yan yana yürümesi zorlaşmıştır. Rıza Paşa zamanında bu durumla ilgili de gerekli tedbirler alınmış, sokaklar dükkânların işgalinden kurtarılmıştır. Şehir içi yollar sert, iri ve yuvarlak taşlardan yapılmıştır. Aralarında boşluk bulunması nedeniyle hem yaya hem de hayvan ile üzerinden geçilemeyen bazı kaldırımlar Rıza Paşa tarafından düzelttirilmiştir (Serbestoğlu, 2014b).

Göçmen mahallesi olan Kılıçdede Mahallesi'ndeki ızgara plân ve dik açılı yol şeması 1863 Turuk ve Ebniye Nizamnâmesi hükümlerinin izlerini taşır. Bu mahallede çıkmaz sokak görülmezken, şehir merkezinde Müslüman mahallelerde ortaya çıkan çıkmaz sokaklar sokağın ve mahallenin güvenliğinin ve mahremiyetinin sağlanması amacıyla ilişkilendirilmiştir (Üstündağ, 2005). Ancak zaman içinde yangın gibi tehlikeler nedeniyle 1863 Turuk ve Ebniye Nizamnâmesi hükümleri gereğince yapılmasına son verilmiştir.

3.3.4.3. Yeşil Alanlar ile Sazlık, Bataklık ve Kumsal Alanlar

Şehirlerin fiziksel dönüşümünde etkili olan dinamikler arasında yer alan yeşil alanların bir önceki dönemdeki varlıkları devam ederken bu dönemde yeni yeşil alanlar ortaya çıkmıştır. Osmanlı şehirlerinde yer alan yeşil dokunun bir bölümü konutların bahçelerinde toplanmıştır (Aliağaoğlu & Uğur, 2016). Teorik olarak artan şehir nüfusuna paralel olarak artan konutlardaki bahçelerin, yeşil alanların artışı anlamına da geldiği söylenebilir. Bu dönemde yerel halk çoğunlukla tarım ile uğraşmış, çalılık ve ormanlık yerler tarım alanı olarak dönüştürülmüştür (Serbestoğlu, 2014b). Şehre gelen göçmenlerin de tarımla ilgilenmesi bahçe, tarla ve bostanların sayısını artırmıştır (Baskıcı, 2012). 1864 yılında şehre gelen Amerikalı seyyah Lennep, yaz mevsiminde yağan yağmurların şehirde eşsiz yeşil alanlar meydana getirdiğini, ayrıca şehrin iklim koşullarından ötürü yöredeki ağaç türlerindeki çeşitliliğin fazla ve ağaç dokusunun ise sık olduğunu belirtmiştir (Tural, 2008; Kuş, 2015).

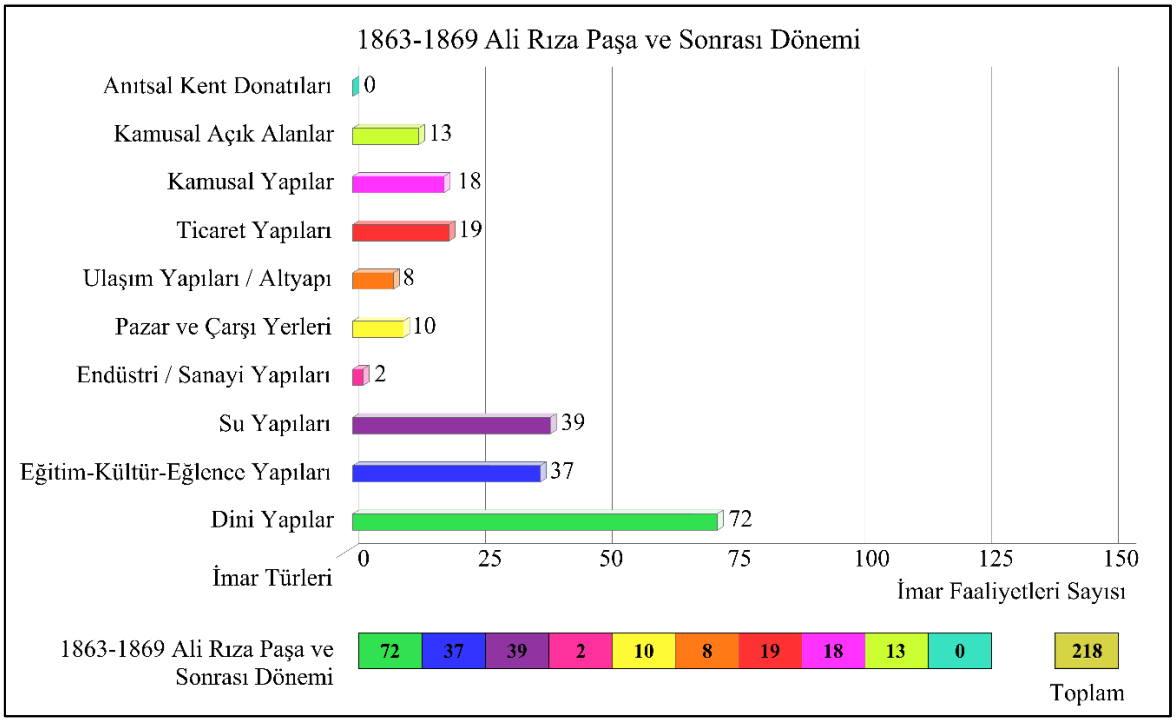
Bu dönemde yaşanan fiziksel dönüşümlerden biri de şehrin kuzeyinde bulunan sazlık ve bataklık alanlarda gerçekleşmiştir. Bu alanlar Samsun şehrinin havasını bozmakta, sıcak havalarda pis kokular yayıp hastalıkların oluşmasına neden olmaktaydı. Bu alanların doldurulması konusu her zaman gündeme gelmiş, ancak masraflı olması nedeniyle faaliyete geçilememiştir. 1863 yılında şehre gelen Rıza Paşa teftişi sırasında bu alanların yarattığı problemler üzerinde durarak sazlık ve bataklık alanların kurutulması için çalışmalar başlatmıştır. Rıza Paşa'nın teşvikleri, tüccarların ve şehrin ileri gelenlerinden oluşan bir topluluğun yardımları ile dışarıdan getirilen toprakla sazlık ve bataklık alanın yaklaşık %6'sı doldurulmuş, Rıza Paşa'nın raporlarında bu kadarının bile şehrin havasını olumlu yönde değiştirdiği belirtilmiştir (Serbestoğlu, 2014b). Ancak 1864 yılında şehre gelen Amerikalı seyyah Lennep bataklık alanların özellikle Temmuz ayı sıcaklarında toplum sağlığını tehdit eden sıtma hastalığını artırdığını, şehrin nemli ve hastalıklı havasının olduğunu, şehirde batılı anlamda bir belediye teşkilatı olmasına rağmen bu sorunu çözmekte yetersiz kaldığını ifade etmiştir (Tural, 2008).

1863 yılında şehre gelmeye başlayan Kafkas göçmenleri için ilk etapta han ve medrese gibi kamusal alanlar tedarik edilmiş, ancak bir süre sonra bu alanlar yetmeyince göçmenlere şehrin güneyindeki kumsal alanda, Kılıçdede Mahallesi'nin yakınında göçmen kampları kurulmuştur (Dığıroğlu, 2011b; Yaşayanlar, 2015).[125] Mert Irmağı'nın kuzeyindeki sahilde kurulan göçmen kapları ile mevcut kumsal alanların bir kısmı daha bu dönemde işlevlendirilmiştir. Ayrıca kumsal alan, üzerinde konut ve dükkân yapılması için de uygundur. Bu doğrultuda gelir sağlanması için üzerine bina yapılmak üzere bu alanların satılmasına karar verilmiş, böylece satım işlerinden gelen para ile bazı binaların tamiri ve inşaatı ile limanın, iskelenin ve Amasya yolunun inşa masraflarının karşılanması amaçlanmıştır (Serbestoğlu, 2014b; 2019).

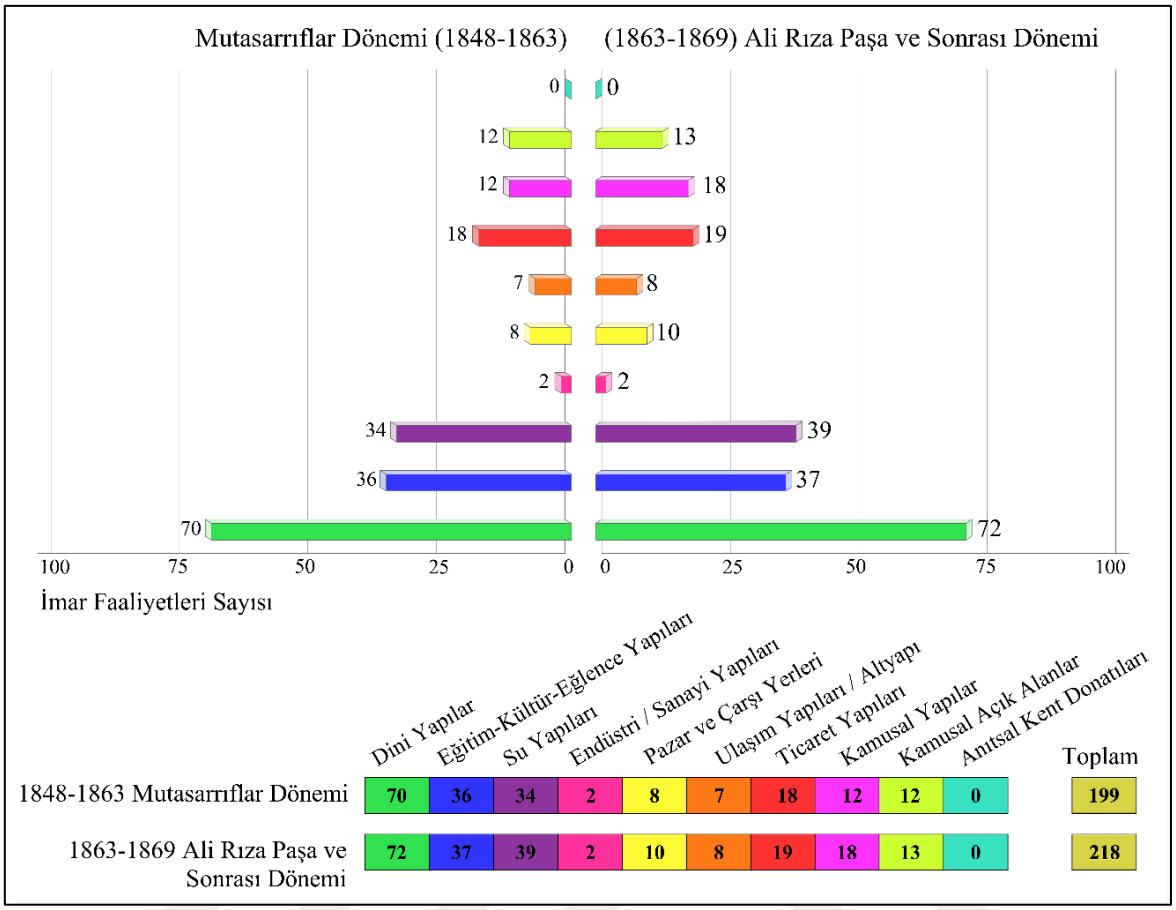
[125] Göçmen kampları ayrıca Kurupelit, Dereköy, Derbend ve Kumcağız'da da kurulmuştur. Bkz.: Dığıroğlu, a.g.t., s. 37.

3.3.4.4. İmar Faaliyetleri

Birincil ve ikincil kaynaklara göre bu dönemde şehirde toplam 218 adet yapının varlığı tespit edilmiştir. Bunlardan 72'si dini yapı, 37'si eğitim-kültür-eğlence yapısı, 39'u su yapısı, 2'si endüstri/sanayi yapısı, 10'u pazar ve çarşı yeri, 8'i ulaşım yapısı/altyapı tesisi, 19'u ticaret yapısı, 18'i kamusal yapı, 13'ü ise kamusal açık alandır. Bu dönemde anıtsal kent donatısı inşa edilmemiştir (Şekil 110).

Şekil 110. 1863-1869 Ali Rıza Paşa ve Sonrası Dönemi sonunda Nefs-i Samsun'daki imar türlerinin sayısal dağılım grafiği

Şekil 111. 1848-1863 Mutasarrıflar Dönemi ve 1863-1869 Ali Rıza Paşa ve Sonrası Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar türlerinin karşılaştırılması

- Dini Yapılar:

Elde edilen verilere göre bir önceki dönemde 70 adet olan dini yapı bu dönemin sonunda 72'ye yükselmiştir (Şekil 111). Bir önceki dönemde yer alan 2 adet mescit camiye dönüştürülmüş, 2 adet cami yeniden inşa edilmiş, 2 adet yapı ise ilk kez inşa edilmiştir. Bu yapılar, Tablo 58'de kronolojik olarak sıralanmıştır.

Tablo 58. 1863-1869 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen dini yapılar

1863-1869 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen Dini Yapılar			
No.	**Dini Yapılar**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
67	Müftüzade Hacı Ahmet Efendi Camii	1863	Pazar Mah. civarında, Amasya yolunun başlangıcındaki yüksek alanda
68	Kılıç Dede Camii	1863	Mert Irmağı yakını
69	Şeyh Hamza Camii	1863'te yeniden inşa	Kasaba merkezinde Pazar Camii kuzeybatısında

Tablo 58'in devamı

70	Samsun Mevlevihanesi (semahane+selamlık ve meydan odası+fırın ve metbah+cami)	1864	Musalla mevki, Samsun Çarşamba yolu üzerinde
71	Islahat Camii	1864	Mert Irmağı civarında
72	Hançerli Camii	1864'te yeniden inşa	Hançerli Mah.
NOT: Gri dolgulu yapıların yerleri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmemiştir.			

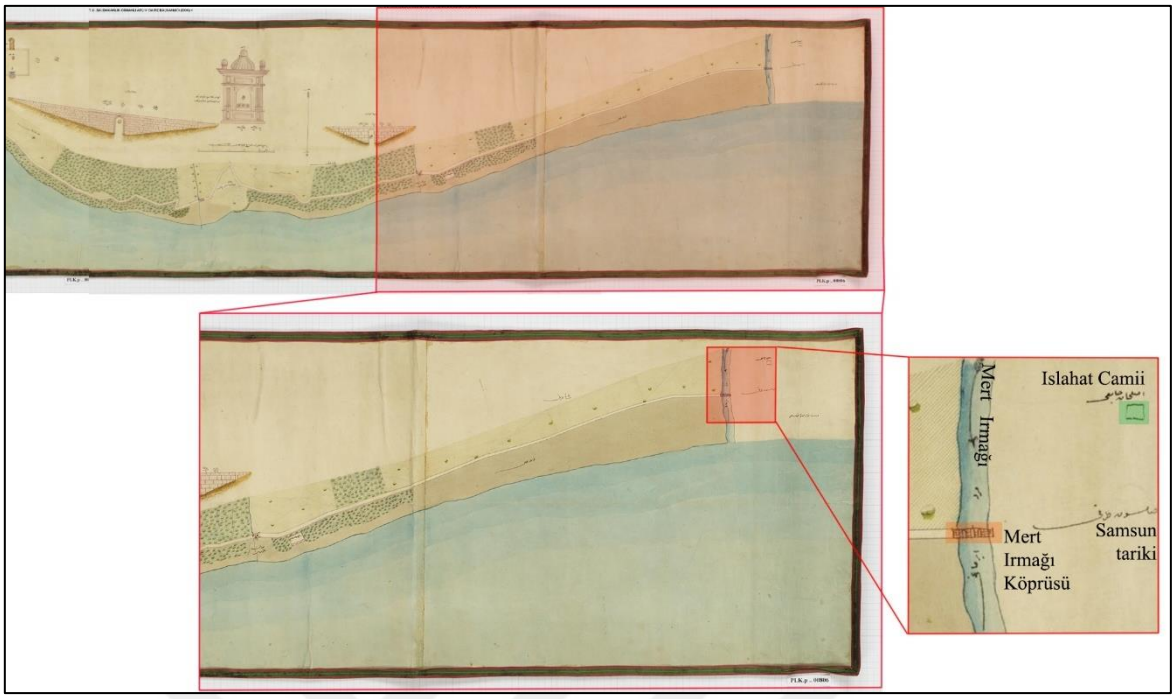
Şehirdeki camiler 19. yy.ın ikinci yarısında artan ticari hareketlilikle birlikte artan nüfus karşısında yetersiz kalmış olmalıdır. Bu nedenle bu dönemde pek çok yapı inşa edilmiş, onarılmış veya dönüştürülmüştür (Serbestoğlu, 2014b). Ali Rıza Paşa'nın teftişi esnasında ihtiyaçların karşılanması için Pazar Mahallesi civarındaki Amasya yolunun başlangıcında Müftüzade Hacı Ahmed Efendi'ye ait yüksek bir alandaki arsada Ahmed Efendi tarafından ahşap bir cami inşa edilmiştir. Müftüzade Hacı Ahmed Efendi Camii'ye Rıza Paşa tarafından minare yaptırılması planlanmıştır (Serbestoğlu, 2014a; 2014b). Samsun Mevlevihanesi varlığını 1857 yılında kaybetmişti, ancak kasabanın güneyinde musalla mevkiinde Samsun-Çarşamba yolu üzerinde metruk bir alanda 1862 yılında yeni Mevlevihane'nin[126] inşaatına başlanmış,[127] Rıza Paşa'nın da gelmesiyle inşaat hızlanmış ve 1864 yılında tamamlanmıştır (Serbestoğlu, 2014a; Şafak, 2013). Rıza Paşa Samsun Mevlevihanesi'nin yanında yer alan harap haldeki Rufahi Dergâhı'nı da yenilemiştir (Köse, 2014b).

Pazar Camii'nin kuzeybatısında yer alan Şeyh Hamza Camii yerine tek minareli ahşap bir cami inşa edilmiştir (Serbestoğlu, 2014a; 2014b). 1863 yılında Hançerli Camii'nde çıkan bir yangında cami yanmıştır. Rıza Paşa'nın keşfi ve vakıf gelirleri aracılığıyla cami yeniden inşa edilmiştir (Serbestoğlu, 2014a; Köse, 2014a).

Rıza Paşa'nın teftişi esnasında Mert Irmağı'na yakın Kılıç Dede Mescidi'nin yerine Kılıç Dede Camii (Okudan, 2013), Mert Irmağı civarında yer alan Islahat Mescidi yerine ise 1864'te Islahat Camii inşa edilmiştir (Serbestoğlu, 2019). 1863 yılına ait inşa edilecek yolları gösteren planda Islahat Camii'nin konumu tespit edilmiştir (Şekil 112).

[126] Mevlevihane içinde semahane, selamlık, meydan odası, fırın ve matbah, cami olan kompleks bir yapıdır. 1869 Büyük Samsun Yangını'nda sadece semahane bölümü kalmıştı. Bkz.: Köse, Samsun'da Mezarlıklar, Tekkeler ve Türbeler (1923-1950), s. 317.

[127] Mevlevihane'nin inşa edilme kararı Canik Meclisi tarafından alınmış, masraflar Samsun'un ileri gelenleri, tüccarlar ve diplomatlar tarafından karşılanmıştı. Bkz.: Serbestoğlu, Ali Rıza Efendi'nin Teftişi Esnasında Canik ve Amasya Sancaklarında Dini Yapıların İnşa ve Tamir Faaliyetleri, s. 124.

Şekil 112. 1863 yılına ait bir planda Islahat Camii ve Mert Irmağı Köprüsü (BOA, PLK.p., 806, H 5 B. 1280 / M 16 Aralık 1863; işlenerek)

Tablo 59. Nefs-i Samsun'da 1863'te ve 1869'da yer alan dini yapıların imar türlerindeki dağılımının karşılaştırması

Nefs-i Samsun'da 1863'te ve 1869'da Yer Alan Dini Yapıların İmar Türlerindeki Dağılımının Karşılaştırması							
İmar Faaliyeti / Türleri / **Dönemler**	**Cami**	**Mescit**	**Muvakkithane**	**Türbe**	**Tekke / Zaviye**	**Kilise**	**Dini Yapılar**
1863'te Nefs-i Samsun	23	18	3	5	19	2	70
1869'da Nefs-i Samsun	26	16	3	5	20	2	72

Rıza Paşa zamanında Kale içindeki Hacı Hatun Camii, Hançerli Mahallesi'ndeki Abdullah Paşa Camii, Cephane civarındaki Küçük Mescit tamir edilmiş, Pazar Mahallesi'ndeki Hazinedarzâde Süleyman Paşa Medrese Camii'nin son cemaat yeri de genişletilmiştir. Pazar Mahallesi'nde Pazar Camii'nin de harap minaresi onarılmıştır (Serbestoğlu, 2014a; 2014b). Şeyh Seyyid Kutbiddin Camii de arşivdeki bir belgeye göre M 1863-64 yılında tamir edilmiştir (Okudan, 2013).

- Eğitim-Kültür-Eğlence Yapıları:

Elde edilen verilere göre bir önceki dönemde 36 adet olan eğitim-kültür-eğlence yapısı bu dönemin sonunda 37'ye yükselmiştir (Şekil 111) (Tablo 61). Bir önceki dönemde yer

alan 1 adet medrese yapısı yeniden inşa edilirken 1 adet de yeni eğitim yapısı yapılmıştır. Bu yapılar Tablo 60'ta kronolojik olarak sıralanmıştır.

Tablo 60. 1863-1869 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen eğitim-kültür-eğlence yapıları

1863-1869 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen Eğitim-Kültür-Eğlence Yapıları			
No.	**Eğitim-Kültür-Eğlence Yapıları**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
36	Hançerli Cami Medresesi	1863	Hançerli Mah., Hançerli Camii yanında
37	Rüştiye Mektebi Samsun Rüştiye Mektebi Rüşdiye Mektebi	1868	-Bilinmiyor-
NOT: Gri dolgulu yapıların yerleri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmemiştir.			

1863 yılında Hançerli Camii'nde çıkan yangında Hançerli Cami Medresesi yanmış ve yeniden inşa edilmiştir (Köse, 2014a). Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin savaşlar kaybetmesi sonucu Canik Sancağı'na kitleler halinde göç yaşanmış, artan nüfus karşısında imar faaliyetleri de artmış ve Samsun Rüşdiye Mektebi inşa edilmiştir. Tanzimat'ın reformları arasında yer alan eğitimde modernleşmenin bir sembolü olan bu okulun inşasına Rıza Paşa döneminde başlanmış ve 1868 yılında tamamlanmıştır (Tural, 2008; Yıldız, 2005; Serbestoğlu, 2014a). Mektebin konumu hakkında bilgiye ise ulaşılamamıştır.

Tablo 61. Nefs-i Samsun'da 1863'te ve 1869'da yer alan eğitim-kültür-eğlence yapılarının imar türlerindeki dağılımının karşılaştırması

Nefs-i Samsun'da 1863'te ve 1869'da Yer Alan Eğitim-kültür-Eğlence Yapılarının İmar Türlerindeki Dağılımının Karşılaştırması				
İmar Faaliyeti / Türleri / **Dönemler**	**Mektep**	**Medrese**	**Kütüphane**	**Eğitim-Kültür-Eğlence Yapıları**
1863'te Nefs-i Samsun	17	17	2	36
1869'da Nefs-i Samsun	18	17	2	37

- Su Yapıları:

Elde edilen verilere göre bir önceki dönemde 34 adet olan su yapısı bu dönemin sonunda 39'a yükselmiştir (Şekil 111) (Tablo 63). Bu dönemde 5'i de Kale altında yer alan 5 adet çeşme yapısı inşa edilmiş ya da tespit edilmiştir. Bu yapılar, Tablo 62'de kronolojik olarak sıralanmıştır.

Tablo 62. 1863-1869 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen su yapıları

1863-1869 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen ya da Tespit Edilen Su Yapıları			
No.	**Su Yapıları**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
35	Aziziye Çeşmesi	1863	Bağdat kapısı mahali
36	Haznedar Süleyman Paşa Çeşmesi III	1864'te var	Pazar Mah.
37	İstanbul Payeli Aziz Bey Çeşmesi	1864'te var	Sadibey Mah.
38	Aydınbey Vakfı Çeşmesi	1864'te var	Hançerli Mah.
39	Ahmet Ağa Çeşmesi	1864'te var	Gümrük civarında
NOT: Gri dolgulu yapıların yerleri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmemiştir.			

1863 yılına ait arşivdeki bir belgeye göre Bağdat kapısı[128] denen mahalde (Unkapanı yokuşu) Aziziye Çarşısı'nın yanında Aziziye Çeşmesi inşa edilmiştir (BOA, A.MKT. MHM., 288/56, H 17 B. 1280 / M 28 Aralık 1863'ten aktaran: İpek, 2013: 193). Rıza Paşa'nın teftişi esnasında Pazar Mahallesi'nde Haznedar Süleyman Paşa Çeşmesi III, Sadi Bey Mahallesi'nde İstanbul Payeli Aziz Bey Çeşmesi, Hançerli Mahallesi'nde ise Aydınbey Vakfı Çeşmesi tamir edilmiştir.[129] Gümrük civarında taşçı Çavuş Ahmet Ağa tarafından Ahmet Ağa Çeşmesi inşa ettirilmiştir (Serbestoğlu, 2014b).

Tablo 63. Nefs-i Samsun'da 1863'te ve 1869'da yer alan su yapıların türlerindeki sayısal dağılımının karşılaştırılması

Nefs-i Samsun'da 1863'te ve 1869'da Yer Alan Su Yapılarının İmar Türlerindeki Dağılımının Karşılaştırması			
İmar Faaliyeti / Kategori	**Çeşme**	**Hamam**	**Su Yapıları**
1863'te Nefs-i Samsun	23	11	34
1869'da Nefs-i Samsun	28	11	39

- Endüstri/Sanayi Yapıları:

Elde edilen verilere göre bir önceki dönemde yer alan 2 adet endüstri/sanayi yapısı dışında bu dönemde başka bir yapıya rastlanmamıştır (Şekil 111).

- Pazar ve Çarşı Yerleri:

Elde edilen verilere göre bir önceki dönemde 8 adet olan pazar ve çarşı yerleri bu dönemin sonunda 10'a çıkmıştır (Şekil 111). Bu dönemde Kale altında 2 adet pazar ve çarşı

[128] Bağdat kapısı bugünkü 100. yıl bulvarından Unkapanı'na çıkan olduğu yerdir. Bkz.: 24.05.2023 tarihinde Baki Sarısakal (d. 1954) ile yapılan görüşme.
[129] Bu çeşmelere ilk kez Ali Rıza Paşa döneminde rastlanıldığı için bu dönemdeki tablolarda yer almışlardır.

yeri inşa edilmiş ya da tespit edilmiştir. Bu yapılar, Tablo 64'te kronolojik olarak sıralanmıştır.

Tablo 64. 1863-1869 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen pazar ve çarşı yerleri

1863-1869 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen ya da Tespit Edilen Pazar ve Çarşı Yerleri			
No.	**Pazar ve Çarşı Yerleri**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
9	Balık Pazarı	1864	Pazar Mah. Telgrafhane Sok.
10	Aziziye Çarşısı	1864	Bağdat kapısı mahali

Seyyah Lennep'in ifadelerinden şehirde 1864 yılından itibaren Balık Pazarı olduğu tespit edilmiştir. Pazar Mahallesi'nde, deniz kenarında, Telgrafhane civarında olan Balık Pazarı çevresindeki diğer pazarlara göre oldukça zengin bir içeriğe sahiptir (Kuş, 2015; Tural, 2008; Sarısakal, 2002). M 1906-1916 yıllarını kapsayan 1793/39 No.lu S.Ş.S.'ndeki 1914 yılına ait 103 numaralı kayıta göre bu yıllarda Balık Pazarı'nın varlığını devam ettirdiği belirlenmiştir (İmamoğlu, 2013). 1863'lerde Unkapanı'na çıkan yerde Bağdat kapısı mahalinde Aziziye Çarşısı tespit edilmiş, çarşı esnafının çoğunluğunu ise demirciler oluşturmuştur (Dığıroğlu, 2011b; İpek, 2013). Ayrıca arşivde 1866 yılına ait bir belgeye göre Samsun'da Tütün Çarşısı yapılması gündeme gelmiş, Karantinahane'nin bitişiğindeki bahçe satın alınarak çarşının inşasına başlanmıştır. Ancak tasarruf gerekçesiyle yapımı durdurulmuş (Dığıroğlu, 2011a; Sarısakal, 2007a), bu dönemde tamamlanamamıştır.

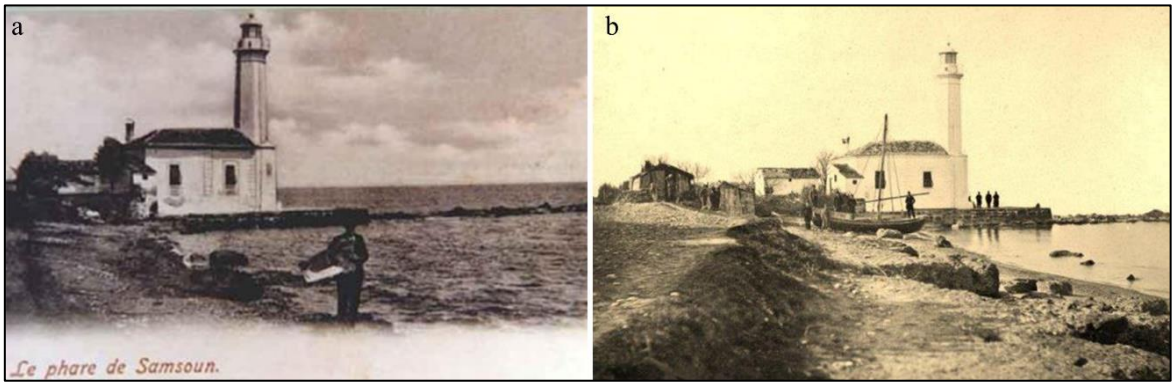
- Ulaşım Yapıları/Altyapı:

Elde edilen verilere göre bir önceki dönemde 7 adet olan ulaşım yapıları/altyapı tesisi bu dönemin sonunda 8'e yükselmiştir (Şekil 111). Bir önceki dönemde yer alan 2 adet ulaşım yapısı yeniden inşa edilirken 1 adet de yeni yapı yapılmıştır. Bu yapılar Tablo 65'te kronolojik olarak sıralanmıştır.

Tablo 65. 1863-1869 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ulaşım yapıları/altyapı

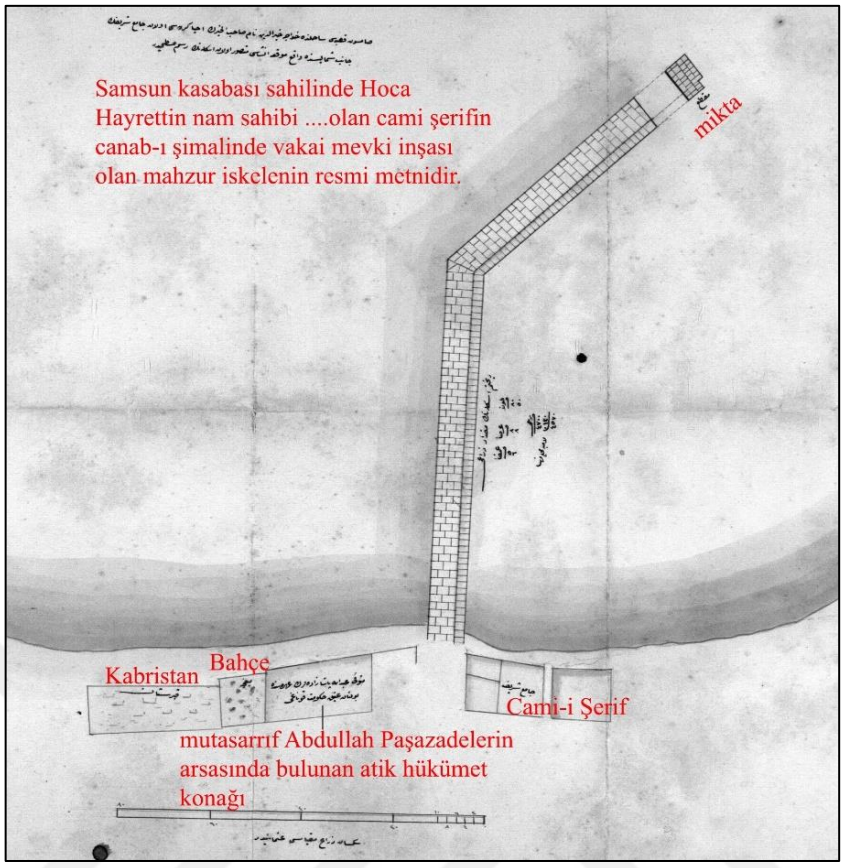
1863-1869 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen Ulaşım Yapıları/Altyapı			
No.	**Ulaşım Yapıları/Altyapı**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
6	Merkez İskelesi Taş İskele Büyük İskele Samsun İskelesi Samsun (Canik) Merkez İskelesi	1863	Hançerli Mah. Gümrük Binası önünde, Yalı Camii önünde
7	Fener Kalyon Burnu Feneri Samsun Feneri	1863	Kalyon burnunda
8	Mert Irmağı Köprüsü	1864	Mert Irmağı üzerinde, denizden 500 m içerde

Ali Rıza Paşa zamanında Osmanlı Fenerler İdaresi tarafından buharlı ve yelkenli gemi trafiği olan şehrin liman altyapısı için Ağustos 1863 yılında Kalyon Burnu'nda Fener inşa edilmiştir (Şekil 113). Kalyon Burnu Feneri olarak da adlandırılan 17 m yüksekliğe sahip Samsun Feneri, inşa edildiği dönemde menzili 10 mil iken 20. yüzyılın başlarında 12 mile çıkarılmıştır (Yılmaz, 2012c; Özlü & Çay, 2020). Liman'da, dalgakıran üzerinde yer alan Deniz Fener'i ise bu dönem itibari ile kaldırılmıştır.

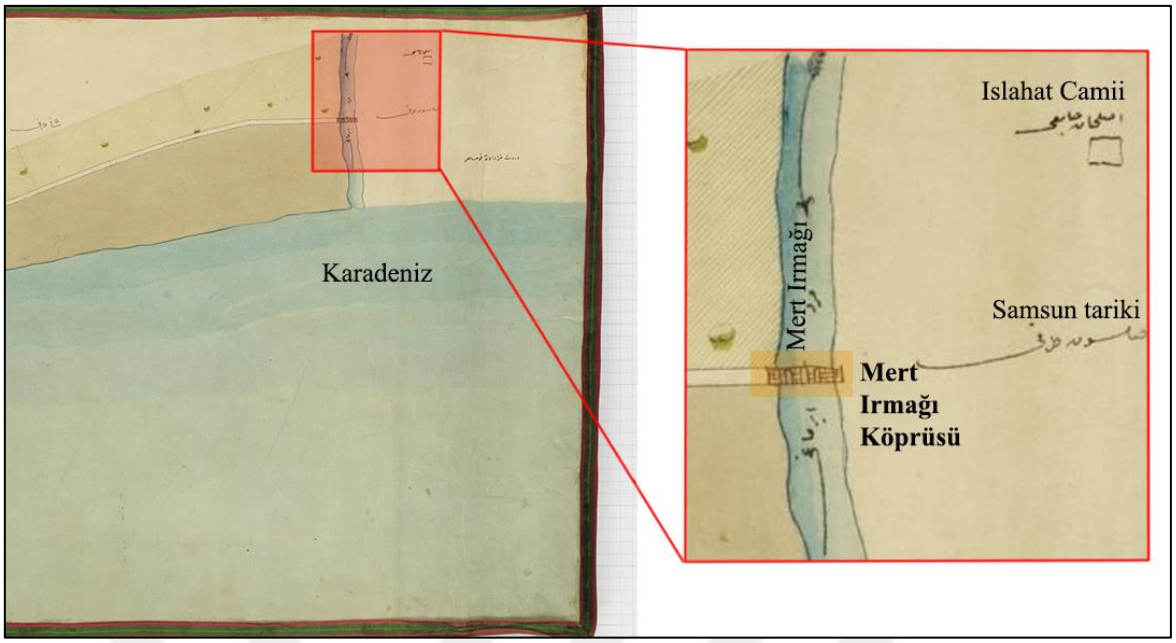

Şekil 113. 1880'lerde Samsun Kalyon Burnu Feneri, a- (İpek vd., 2016b); b- (İpek & Yılmaz, 2011)

Ayrıca Ali Rıza Paşa teftişi esnasında Merkez İskelesi'ni yeniden inşa ettirmiştir (Tural, 2008). 1864'te arşivde yer alan bir belgede iskelenin planına yer verilmiştir (BOA, İ.MVL., 505/22860, H 14 Za. 1280) (Şekil 114).

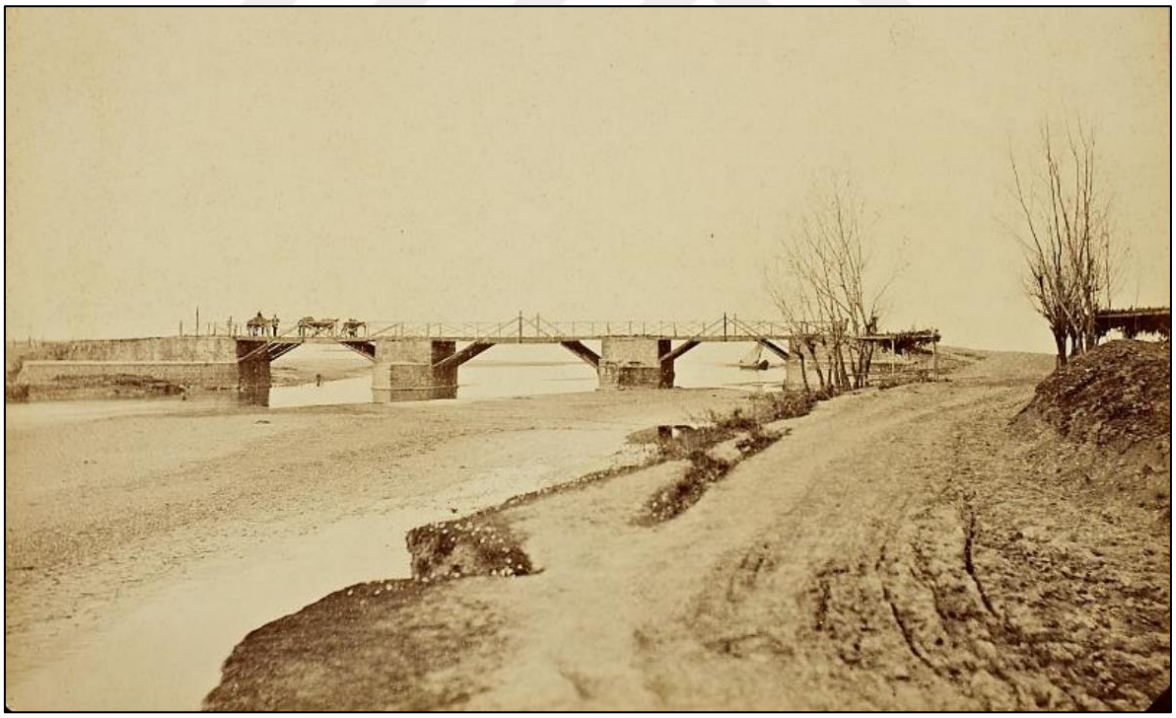

Şekil 114. (1864) Samsun'da inşa olunacak iskeleye dair plan (BOA, İ.MVL., 505/22860, H 14 Za. 1280 / M 21 Nisan 1864; Y. Görmüş, çev.)

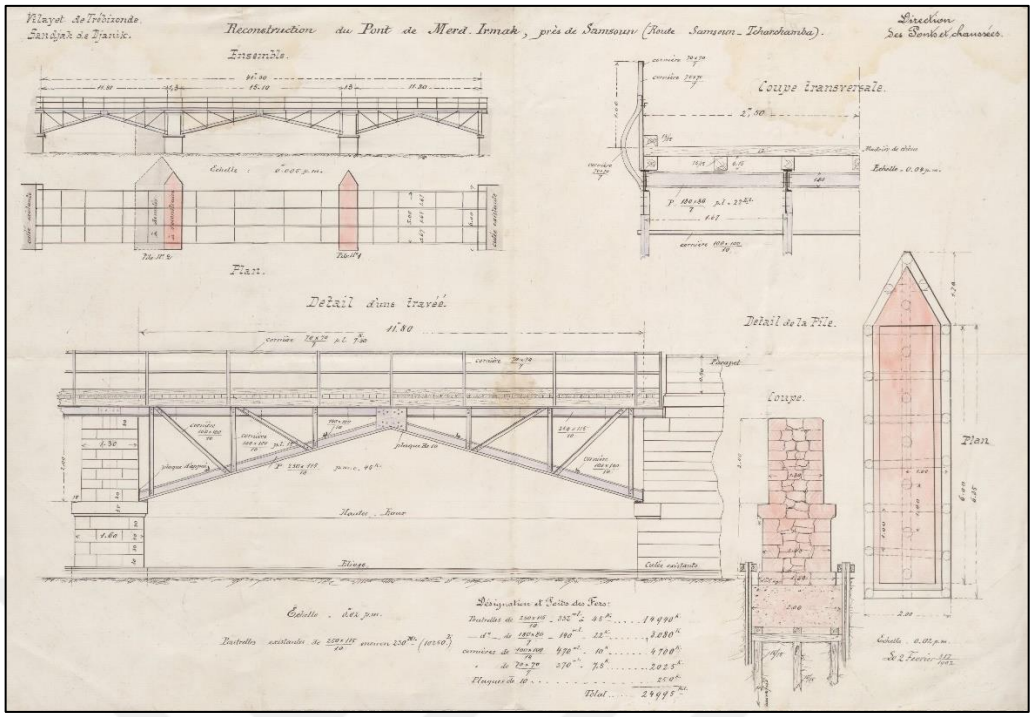
Samsun'un güneyinde yer alan Mert Irmağı'nda kış aylarında su seviyesi yükseldiği için kazalara ulaşım zorlaşmaktaydı. Bu sorunu dile getiren Rıza Paşa aracılığı ile 1864 yılında ırmağın 500 m içerisinde kâgir bir köprü inşa edilmiştir (Şekil 115). Köprünün bütçesi Rum tüccarlardan sağlanmıştır (Serbestoğlu, 2014b; 2019; Sarısakal, 2007a; Erler, 2007) (Şekil 116). 1902 yılına ait arşiv belgesinden hareketle Mert Irmağı Köprüsü'nün yenilendiği düşünülmüştür (Şekil 117). Köprü, 1968 yılındaki sel felaketinde de yıkılmıştır (Sarısakal, 2007a).

Şekil 115. 1863 yılına ait bir planda Mert Irmağı Köprüsü (BOA, PLK.p.., 806, H 5 B. 1280; Y. Görmüş, çev.)

Şekil 116. 1880'lerde Samsun Mert Irmağı Köprüsü (İpek & Yılmaz, 2011)

Şekil 117. (1902) Samsun-Çarşamba yolu üzerindeki Mert Irmağı Köprüsü'nün planı. (Fr.) (BOA, PLK.p., 3757, H 23 L. 1329 / M 2 Şubat 1902)

1861 Yol Nizamnamesi sonrası Rıza Paşa'nın teftişi esnasında 1883'te tamamlanacak Doğu Anadolu Yolu'nun ilk rotası olan Amasya yolu için etüt çalışmaları başlamıştır (Erler, 2007). 1867 Yol Nizamnamesi sonrası ise Samsun'un yakın çevresi ile ulaşımını sağlayacak Samsun-Çarşamba (23 km), Samsun-Bafra (62 km), Samsun-Sivas (62 km) ve Samsun-Kavak arasında şose yollar yapılmaya başlanmıştır (Yolalıcı, 1998; Baskıcı, 2012; Yaşayanlar, 2015).

- Ticaret Yapıları:

Elde edilen verilere göre bir önceki dönemde 18 adet olan ticaret yapısı bu dönemin sonunda 19'a çıkmıştır (Şekil 111). Bu dönemde 1 adet han yapısı inşa edilmiş ya da tespit edilmiştir. Bu yapıya Tablo 66'da yer verilmiştir.

Tablo 66. 1863-1869 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen ticaret yapıları

1863-1869 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen ya da Tespit Edilen Ticaret Yapıları			
No.	**Ticaret Yapıları**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
19	Yemenci Hanı	1869 öncesi var	-Bilinmiyor-
NOT: Gri dolgulu yapıların yerleri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmemiştir.			

M 1876-1878 yıllarını kapsayan 1776/22 No.lu S.Ş.S.'ne göre şehirde içerisinde dükkânların da yer aldığı Yemenci Hanı tespit edilmiştir (S.Ş.S., Vr. 49b-1, No. 1776/22'den aktaran: Hatipoğlu, 2015: 281). Han 1869 Büyük Samsun Yangınında yanan yapılar arasında yer almadığı için bu döneme tarihlendirilmiştir.

- Kamusal Yapılar:

Elde edilen verilere göre bir önceki dönemde 12 adet olan kamusal yapı bu dönemin sonunda 18'e yükselmiştir (Şekil 111). Bu dönemde Kale altında 6 adet kamusal yapı inşa edilmiştir. Bu yapılar, Tablo 67'de kronolojik olarak sıralanmıştır.

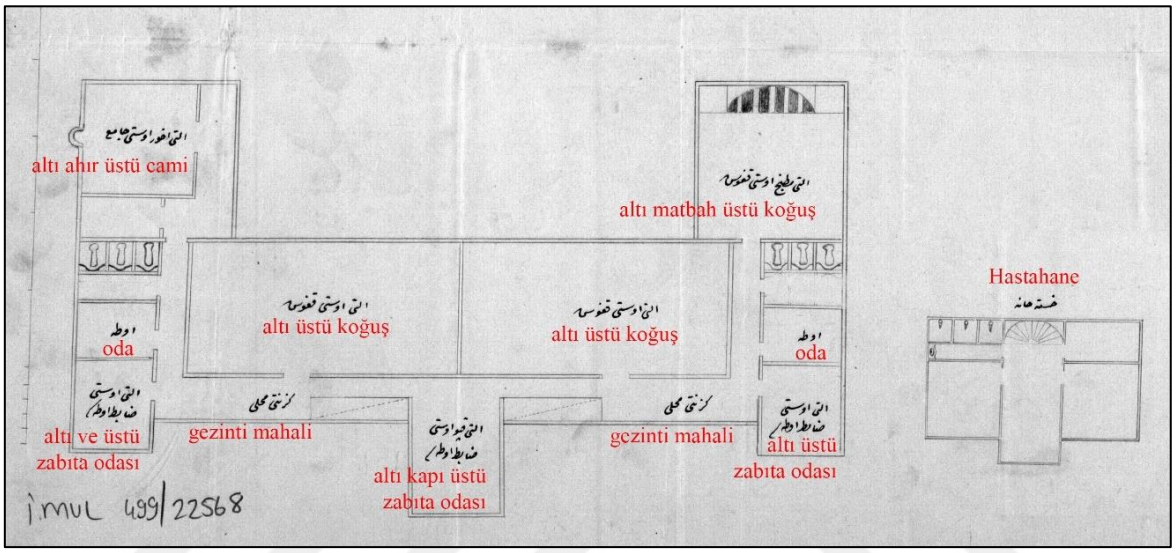
Tablo 67. 1863-1869 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen kamusal yapılar

1863-1869 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen Kamusal Yapılar			
No.	**Kamusal Yapılar**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
13	Süvari Kışlası	1863	Samsun Kalesi'nin batısında
14	Macar Tabyası Macar Topçu Tabyası	1864	Mert Irmağı ağzında
15	Kışla Samsun Kışlası Kışla-yı Hümayun	1864	Samsun Kalesi'nin güneyinde geniş bir alanda
16	Kışla Hastanesi Kışlay-ı Hümayun Hastanesi	1864 1881'lerde de var	Samsun Kışlası'nın yanında
17	Telgrafhane Telgraf İdaresi	1864	Pazar Mah. Samsun Kalesi'nin kuzeyinde, Taşhan'ın doğusunda
18	Rüsumat Dairesi	1868	Samsun Karantinahanesi bitişiğinde, Tütün Çarşı'sı yanında
NOT: Gri dolgulu yapıların yerleri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmemiştir.			

1863'lü yıllarda Samsun Kalesi'nin batısında Süvari Kışlası inşa edilmiştir. Kışlanın konumu bilinmemektedir. 1869 Büyük Samsun Yangını'nda tamir olamayacak biçimde hasar alan yapının Pazar Mahallesi, Sadi Bey Mahallesi ya da Hançerli Mahallesi'nde olduğu düşünülmektedir (İpek, 2013; Erler, 2007).

Ali Rıza Paşa teftişi esnasında askeri sevkiyat yapan askerlerin kalması için kışla inşa edilmesi için irade-i seniyye çıkarılmıştır. 1864 yılında Samsun Kalesi'nin güneyinde geniş bir alana 500 askerin barınabileceği Samsun Kışlası ve Kışla Hastanesi inşa edilmiştir (Kuş, 2015; Serbestoğlu, 2014b; Yazıcı, 2012). 1863 yılına ait bir belgede kışlanın planı yer almıştır. Belgeye göre 2 katlı, "U" planlı avluya sahip kışlada koğuşlar, matbah (mutfak), ahır, zabıt odaları ve cami yer almıştır. Ancak zaman içinde kışlanın 3 katlı yapıldığı tespit edilmiştir. Söz konusu paftada kışla planının yanında dikdörtgen planlı bir de hastahane planı

yer almıştır (Şekil 118). Kışlanın inşa masrafları için eski Trabzon valisi Abdullah Paşa'nın oğlu Mustafa Şevket Bey'in çiftliğini bağışladığı belirlenmiştir. Kışla binası önünde askerilerin talim yapması için geniş bir alan bırakılmış, bu alana Talimhane Meydanı denilmiştir. Kışlanın etrafı duvarlarla çevrilmiş, duvarların belli yerlerinde ise kuleler yer almıştır (Şekil 119). Kışla, hastane ve meydan küçük bir kompleks oluşturmuştur (Yazıcı, 2012; Buğdaycıoğlu & Kaynar, 1968).

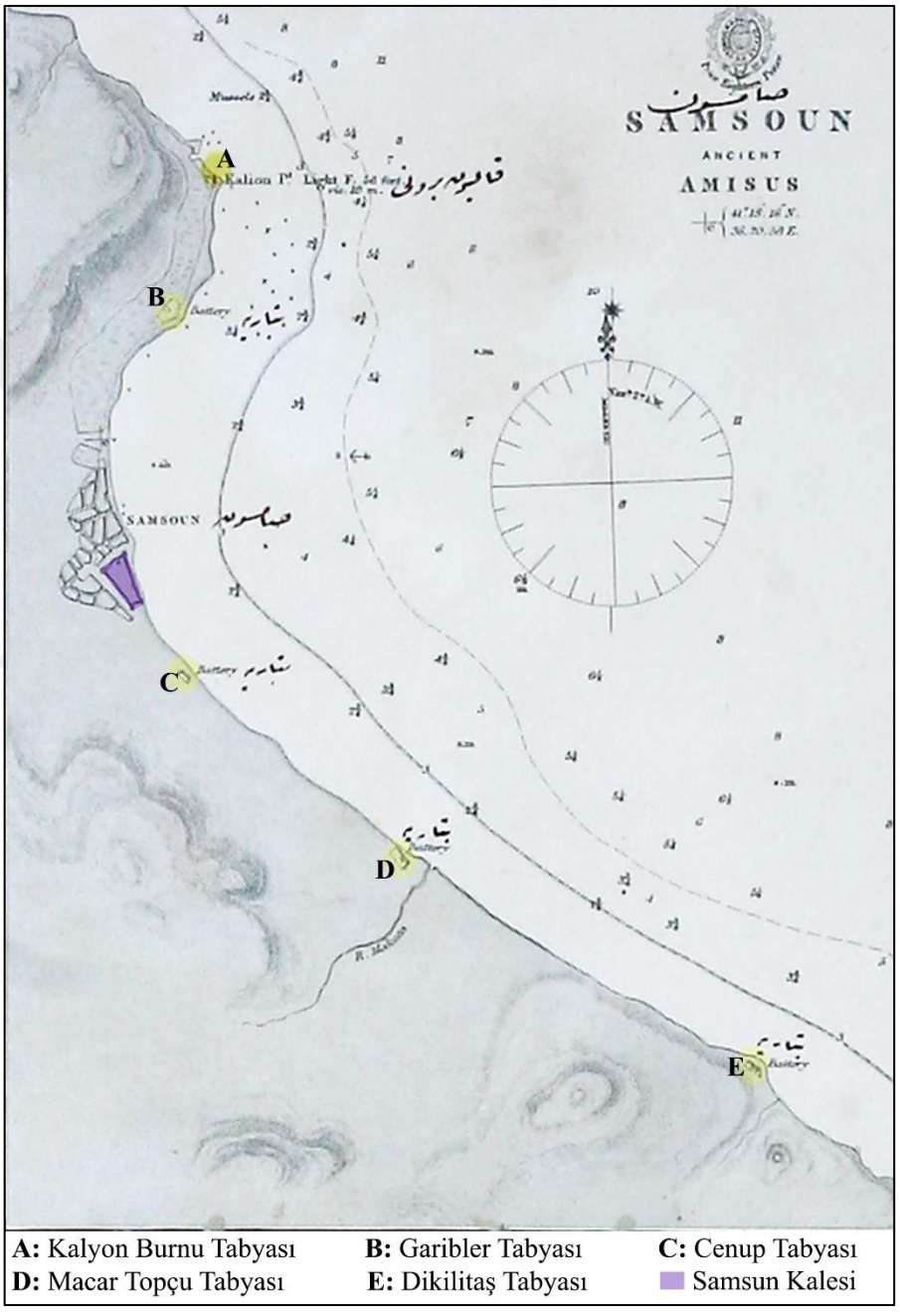

Şekil 118. Samsun Kışlası ve Hastahanesi (BOA, İ.MVL., 499/22568, H 11 B. 1280 / M 22 Aralık 1863; Y. Görmüş, çev.)

Şekil 119. 20. yy.ın başında Ermeni Mahallesi'nden bakış, Samsun Kışlası (İpek vd., 2016a)

Ateşli silahların yaygınlık kazanması ve topların savaşlarda kullanılmasıyla birlikte kalelerin savunma işlevi kalmamış, yerlerini tabyalara bırakmıştır. Sahil şehri olan Samsun'da da savunma amaçlı olarak 1864 yılında Mert Irmağı ağzında Macar Topçu Tabyası inşa edilmiştir (Erler, 2007; İpek, 2013) (Şekil 120) (Şekil 121).

Şekil 120. (1863) Samsun Haritası'nda tabyalar (Özgür Yılmaz arşivi; işlenerek)

Şekil 121. 1890'da Samsun sahilindeki Macar Topçu Tabyası (İpek & Yılmaz, 2011)

1863 yılına ait arşiv belgesinde[130] Samsun Kalesi'nin batısında Telgrafhane inşasına dair yazışmalar yer almıştır. Ali Rıza Paşa teftişi esnasında 1864 yılında Samsun'u İstanbul'a bağlayan telgraf hattı döşenmeye başlanmış, bu esnada da kalenin batısında Telgraf İdaresi inşa edilmiştir (Dığıroğlu, 2011b; Tural, 2008). Karantinahane binasının bitişiğinde inşa edilecek olan Duhan/Tütün Çarşısı yanında 1868 yılında büyük, sağlam ve ayrı bir kâgir Rüsumat Dairesi inşa edilmiş, Duhan Çarsısı ile kompleks oluşturmuştur (Şekil 150) (Sarısakal, 2007a; Dığıroğlu, 2011a).

Bu dönemde de artan ticari hareketlilik sonucu şehirde mevcut olan 4 adet konsolosluğa (İngiliz, İran, Avusturya, Rus konsolosluğu) 4 konsolosluk vekilliği daha eklenmiştir. Fransız buharlı gemilerinin seferlere başlaması üzerine Samsun'da 1863 yılında Fransız konsolosluk vekilliği kurulmuştur (Yılmaz, 2012b; 2014a). Fransız konsolosluk binası olarak da 1863-1936 yılları arasında Rum Anastas Simonaki'ye ait konut yapısı yeniden işlevlendirilmiştir (Seyfi, 2015) (Şekil 122). Seyyah Lennep'in ifadelerinden de 1864 yılında şehirde İtalya konsolosluğu olduğu tespit edilmiştir (Kuş, 2015). Bu konsolosluk yapısı ise Fransız Konsolosluğu'nun yanında yer almaktadır.[131] Bu yapının da gayrimüslim birine ait konut yapısı olduğu düşünülmektedir. 1867 yılında ise şehirde

[130] BOA, A.}MKT.MHM., 279/86, H 24 R. 1280 / M 8 Ekim 1863. Bkz.: Dığıroğlu, a.g.t., s. 101.
[131] Yerel tarihçi Baki Sarısakal'a göre İtalya Konsolosluğu Fransız Konsolosluğu'nun bitişiğindedir. Bkz.: 24.05.2023 tarihinde Baki Sarısakal (d. 1954) ile yapılan görüşme.

Amerika Konsolosluğu açılmış (Yılmaz, 2014a),[132] ancak konumu belirlenememiştir. 29 Kasım 1868 tarihli arşiv belgesine göre de şehirde Yunanistan konsolosluğunun olduğu tespit edilmiştir (BOA, A.}MKT.MHM., 428/9, H 13 Ş. 1285'ten aktaran; Erler, 2007: 551) (Tablo 68).

Şekil 122. Fransız Konsolosluğu, a- (Kenan Hazneci arşivi); b- (Yeşim Görmüş arşivi, 2019)

Tablo 68. 1863-1869 yılları arasında Nefs-i Samsun'da konsolosluk binası olarak işlevlendirilen imar faaliyetleri

1863-1869 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da Konsolosluk Binası Olarak İşlevlendirilen İmar Faaliyetleri			
No.	**Yapının Özgün İşlevi**	**Yapının Yeni İşlevi**	**Konumu**
5	Rum Anastas Simonaki'nin konutu	Fransız Konsolosluğu	Şehrin güneybatısında
6	Bina (Bilinmiyor)	İtalya Konsolosluğu	Şehrin güneybatısında, Fransız Konsolosluğu'nun yanında
7	Bina (Bilinmiyor)	Amerika Konsolosluğu	-Bilinmiyor-
8	Bina (Bilinmiyor)	Yunanistan Konsolosluğu	Rum Mah.

- Kamusal Açık Alanlar:

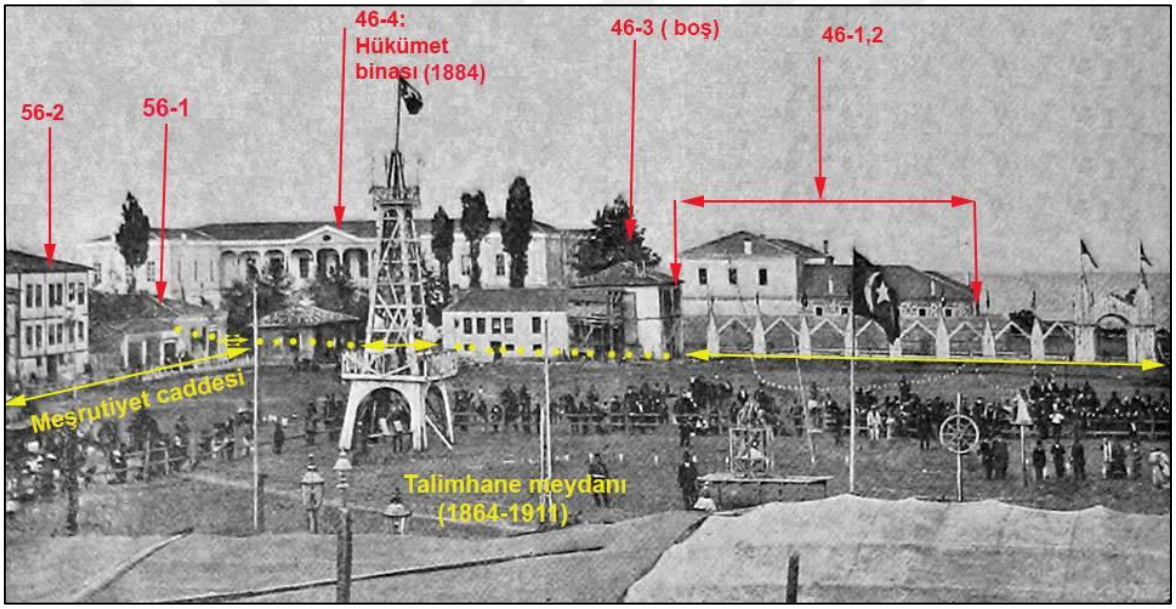
Elde edilen verilere göre bir önceki dönemde 12 adet olan kamusal açık alan bu dönemin sonunda 13'e yükselmiştir (Şekil 111). Bu dönemde oluşan 1 adet meydana Tablo 69'da yer verilmiştir.

[132] 1867'de şehre Amerikan konsolos vekili atandığı için konsolosluğun bu dönem açıldığı kabul edilmiştir. Bkz.: Yılmaz, Ö. (2014a). Samsun'da Fransız Konsolosluğu'nun Kurulması ve Fransız Arşiv Belgelerine Göre Şehrin Durumu (1840-1870). *Karadeniz İnceleme Dergisi*, 16(16), s. 65-66.

Tablo 69. 1863-1869 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen kamusal açık alan

1863-1869 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen Kamusal Açık Alan			
No.	**Kamusal Açık Alanlar**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
13	Talimhane Meydanı Askeri Kışla Talimhanesi	1864	Samsun Kalesi'nin güneyinde, Kışla binasının önündeki geniş meydan

1864 yılında Samsun Kalesi'nin güneyindeki geniş bir alanda inşa edilen Samsun Kışlası'nın önünde Çarşamba Yolu üzerinde askerlerin talim yapması için meydan inşa edilmiştir. Bu meydana Talimhane Meydanı olarak adlandırılmıştır (Şekil 123). Meydan, kışla ve kışla hastahanesi ile küçük bir kompleks oluşturmuştur (Yazıcı, 2012; Buğdaycıoğlu & Kaynar, 1968).

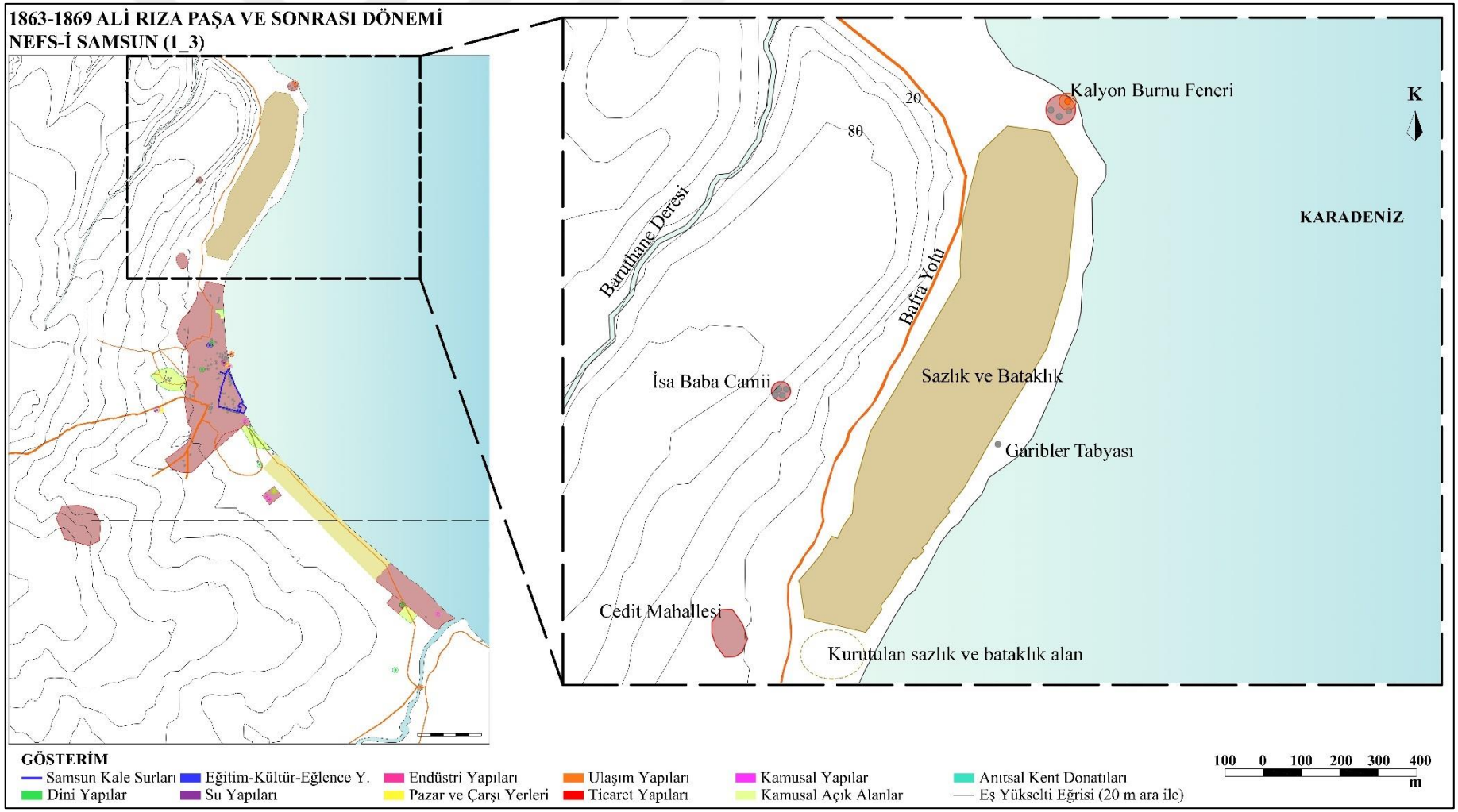

Şekil 123. 20. yy.ın başında Talimhane Meydanı (Embiya Sancak arşivi) (Notlar Embiya Sancak'a aittir.)

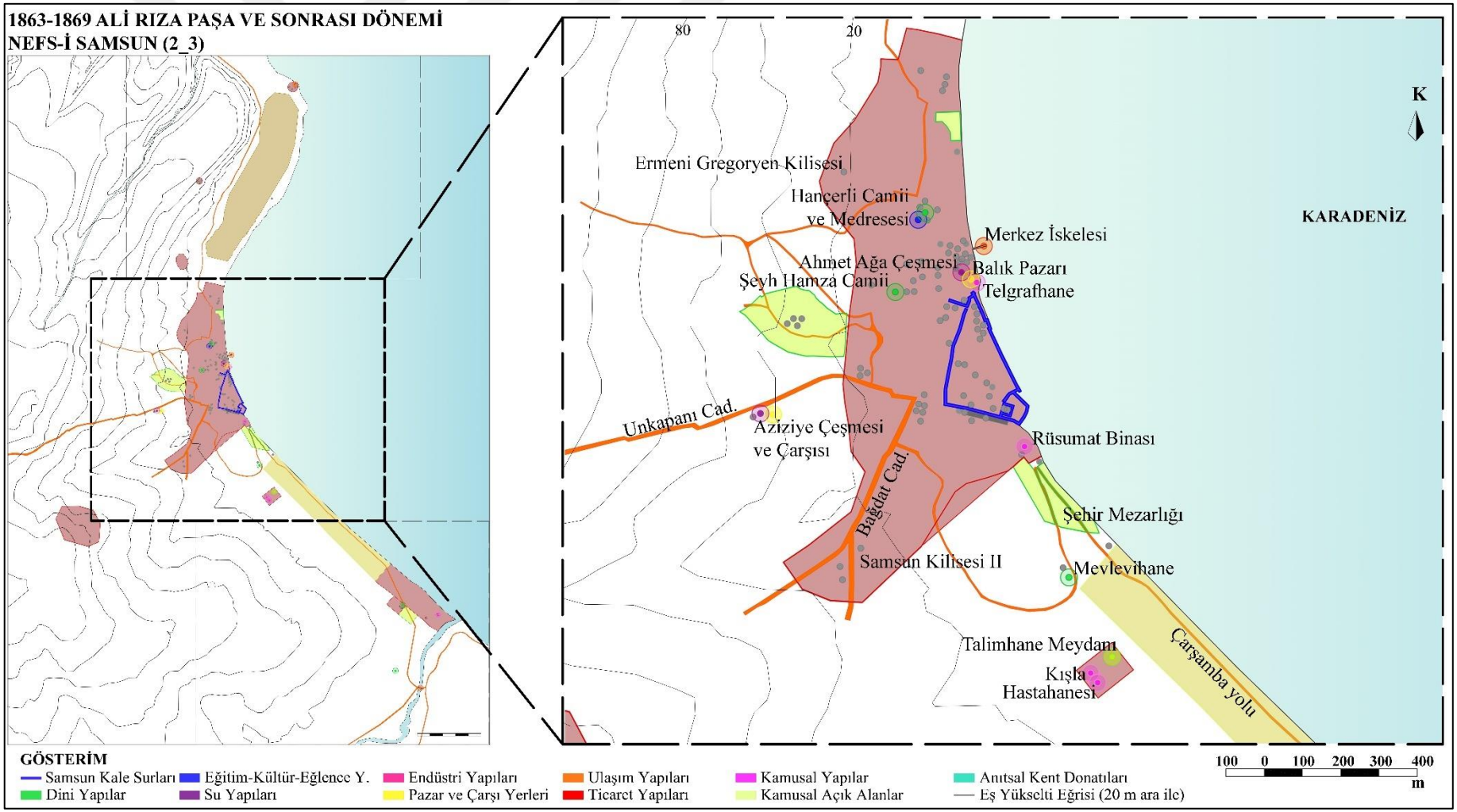
- Anıtsal Kent Donatıları:

Elde edilen verilere göre bu dönemde anıtsal kent donatısı yer almamıştır (Şekil 111).

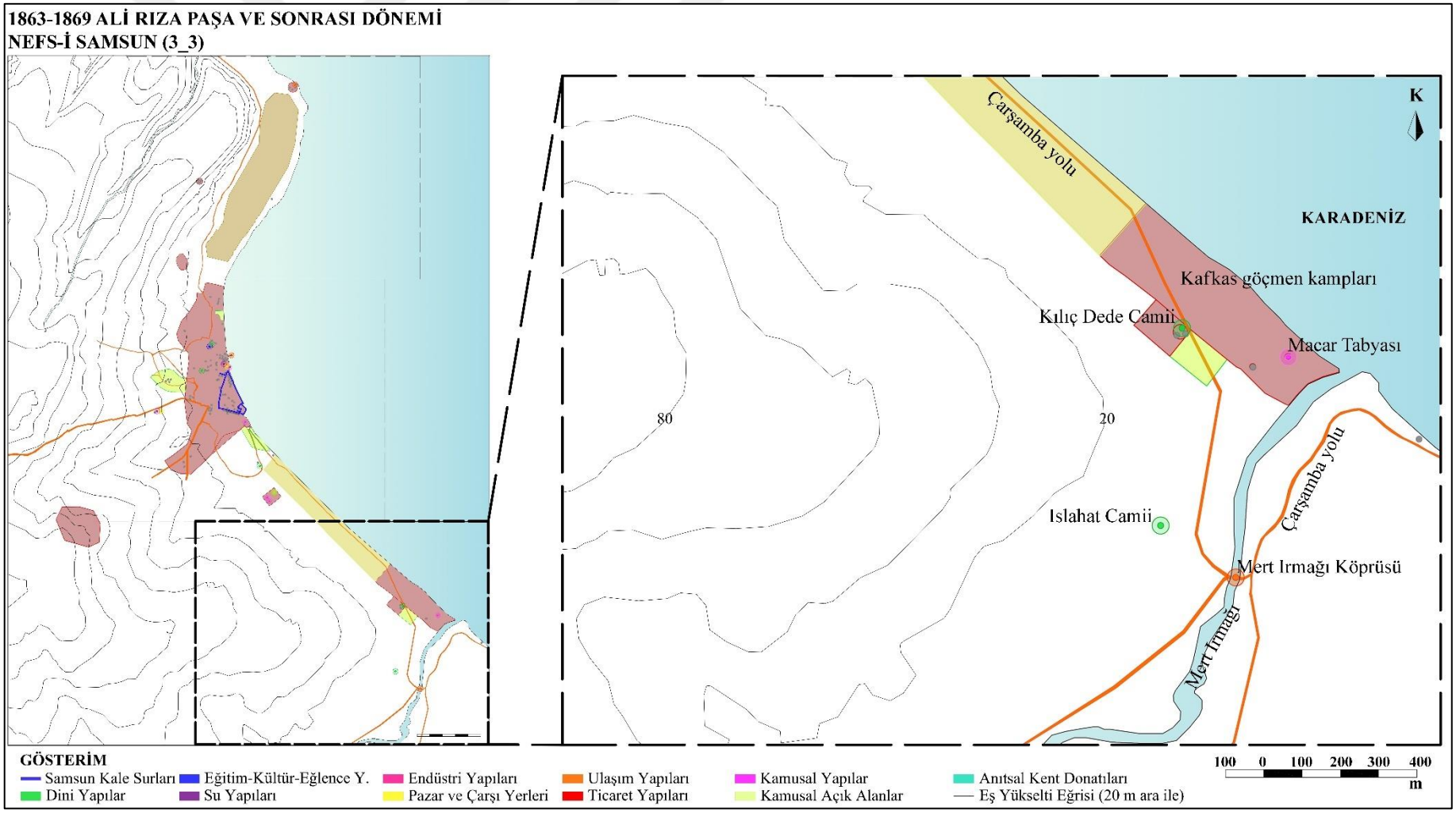
1863-1869 Ali Rıza Paşa ve Sonrası Dönemi'nde Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri Şekil 124, Şekil 125 ve Şekil 126'da gösterilmiştir.

Şekil 124. 1863-1869 Ali Rıza Paşa ve Sonrası Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri (1_3)

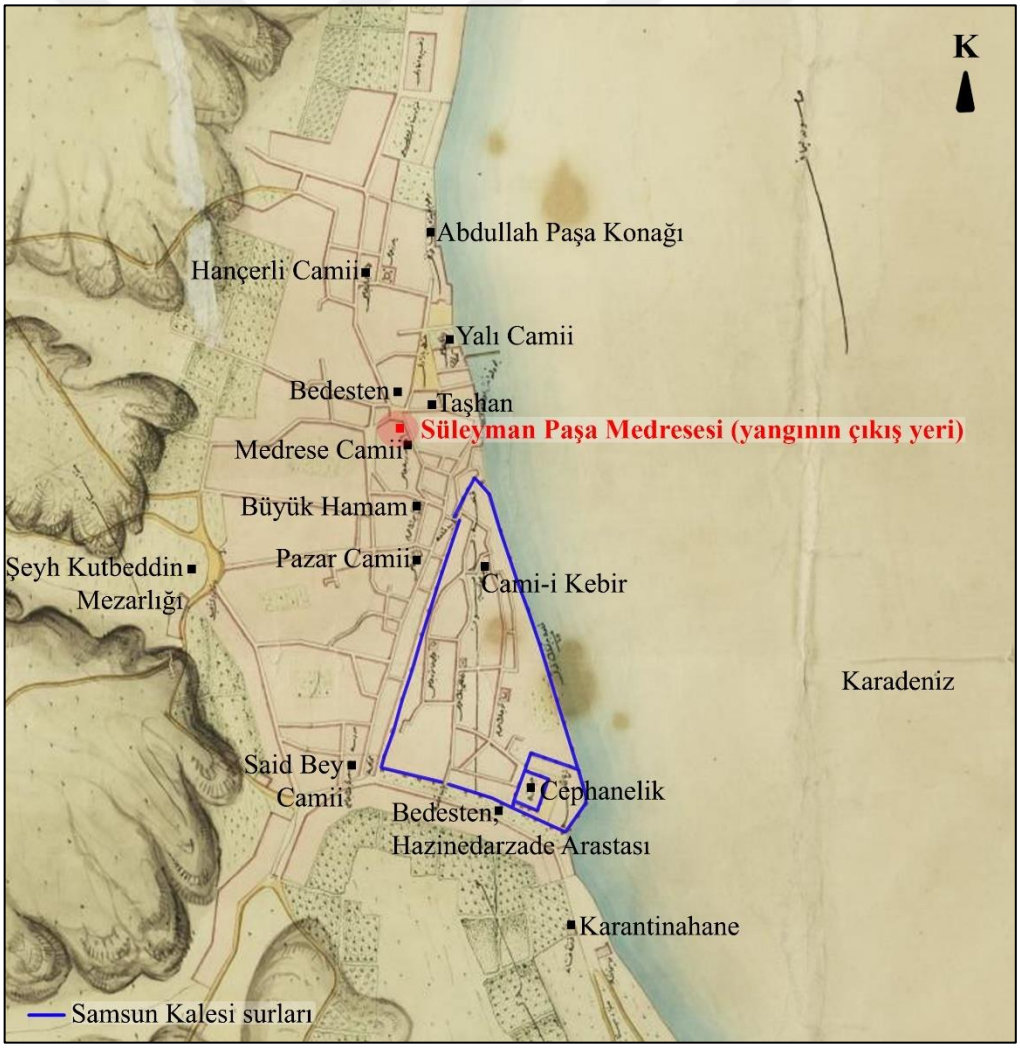

Şekil 125. 1863-1869 Ali Rıza Paşa ve Sonrası Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri (2_3)

Şekil 126. 1863-1869 Ali Rıza Paşa ve Sonrası Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri (3_3)

3.4. 1869-1876 Büyük Samsun Yangını ve Sonrası Dönemi

Kale altındaki Pazar Mahallesi'nde Hazinedarzâde Süleyman Paşa Medresesi'nin bir odasında bir mollanın dikkatsizliği yüzünden 3 Ağustos 1869 tarihinde saat 10.00'a doğru yangın çıkmıştır (Şekil 127). Medresenin yanındaki handa bulunan petrol ürünleri satan dükkân yangının büyümesine ve etki alanının artmasına sebep olmuştur. Güneyden esen rüzgârın etkisi, yapıların çoğunun ahşap olması nedeniyle yangın hızla etrafa yayılmış, çıkmaz ve dar sokaklardan dolayı önlenemez hale gelmiştir (Yankutan, 1963; Sarısakal, 2002; 2007a; Erler, 2007). '1869 Büyük Samsun Yangını' şehir merkezinin büyük bir kısmının yanmasına sebep olarak fiziksel dönüşümün dramatik boyutlarda yaşandığı iki kırılma noktasından biri olmuştur.

Şekil 127. (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon)'nda yangının çıktığı Süleyman Paşa Medresesi (BOA, PLK.p., 810; işlenerek)

Daha önce bu kadar büyük bir yangın geçirmemiş olan; ahşap yapıların, dar ve çıkmaz sokakların olduğu şehirde yangın esnasında büyük bir karmaşa hâkim olmuştur. Yerli halkın bazıları çapulcu ve hırsızların yağma ve tecavüzleri ile uğraşırken Samsun'un ileri gelenleri değerli eşyalarını Şeyh Kutbeddin Mezarlığı'na, Bedesten'e ve civardaki bahçelere nakletmeye çalışmıştır. Yangının yakınında olan mağaza ve dükkân sahipleri ise mallarını, taştan inşa edilmiş olmaları nedeniyle daha dayanıklı olduğunu düşündükleri Taşhan ve Bedesten'e taşımıştır. Ancak yangının çok şiddetli olması nedeniyle bu yapılar, içindeki dükkânlarla ve malzemelerle birlikte tamamen yanmış, geriye sadece kararmış taşları kalmıştır (Erler, 2007).

Yangın esnasında yanıp yıkılan yapıların enkazları dar sokaklarda barikatlar oluşturarak yangına müdahale edilmesini engellemiş, mutasarrıf Hasan Paşa yangının durdurulmasını imkânsız olarak görmüştür. Yangının çıktığı medresenin yanındaki dükkânda patlayan petrol varillerinin surların içine düşmesi nedeniyle yangın kısa sürede kale altından kale içine intikal etmiş, İç Kale'de yer alan Cephanelik'teki patlayıcılardan[133] dolayı idareciler endişeye düşmüştür. Mutasarrıf, Cephanelik'te oluşabilecek bir patlama ile şehrin tamamen yok olmasını engellemek için askerleri bu alana yönlendirmiştir. 1866 yılında İstanbul'dan gönderilen iki adet yangın hortumu sadece İç Kale'yi kurtarmak için kullanılmış, yangınının yayıldığı alanlar için yeterli gelmemiştir (Erler, 2007; Sarısakal, 2007a).

Söndürme araçlarının ilkelliği ve yetersizliği yüzünden Pazar Mahallesi'nde çıkan yangın etrafındaki mahallelere de kısa süre içinde sıçramıştır. Çıktığı yerin kuzey tarafındaki Hançerli Camisi'ne kadar ilerlemiş, cami de dâhil olmak üzere pek çok ev, dükkân, mağaza ve han yanmıştır. Güney tarafında Said Bey Mahallesi'ne de sıçramış, hatta kalenin güneyinde yer alan Mevlevihane'nin bile yangından etkilendiği ifade edilmiştir (Sarısakal, 2007a; 2008).

Yangın sonrası halk, mutasarrıfın tüm çabalarının İç Kale ve Cephaneliği korumakla sınırlı kalmasını eleştirmiş, ancak idareciler Cephaneliğe yangının sirayet etmesi halinde içinde yer alan patlayıcılardan dolayı tüm şehrin yok olma tehlikesini göz önüne alarak mutasarrıfın cephaneliği korumasının doğru olduğunu belirtmişlerdir. Yangından 2 gün

[133] Teftiş memuru Rıza Paşa zamanında etüt çalışmaları yapılan Sivas ve Amasya yolları yapımı için Cephanelik'te patlayıcılar yer almaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Erler, M. Y. (2007). Karadeniz'de Avrupai Bir Kent: Samsun (1865-1875). K. İnan, G. Öksüz, M. Okur & C. Usta (Ed.), Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005) I. Cilt Başlangıçtan 20. Yüzyıla içinde (s. 541-569). Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, s. 553.

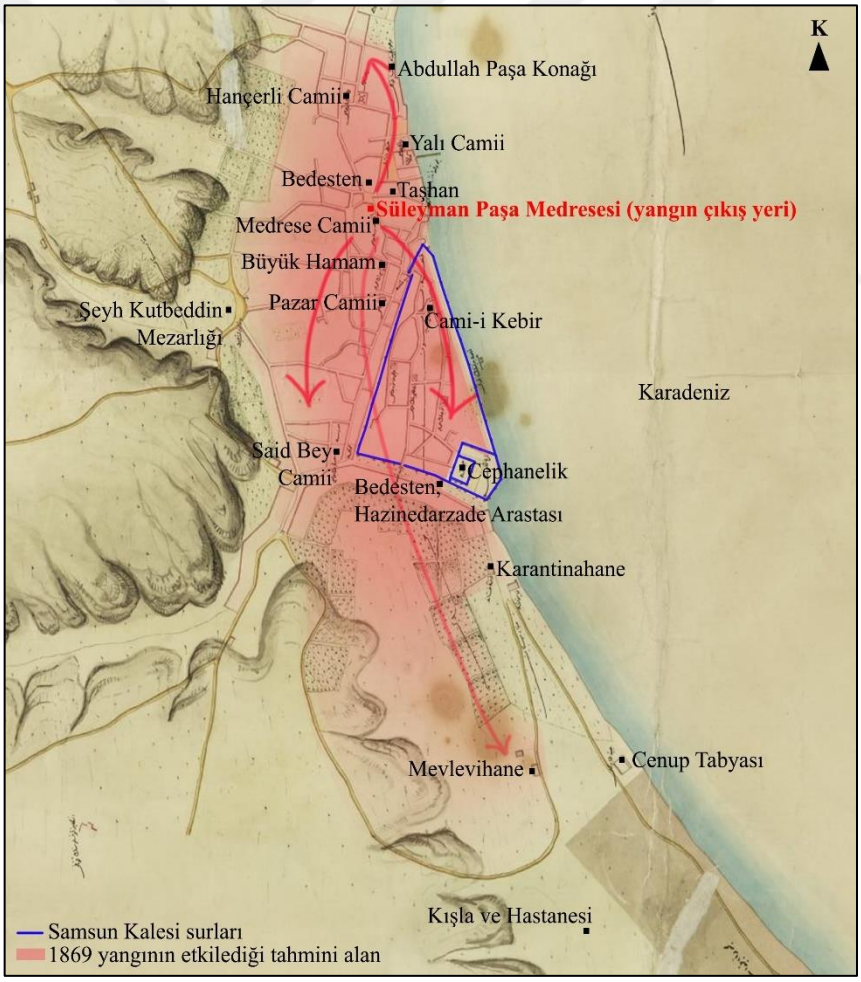
sonra Samsun'un Fransız Konsolosu yangın ile ilgili kaleme aldığı raporda (Ek 1) İstanbul Fransız Büyükelçiği'nden Samsun halkı için yardım istemiştir (Erler, 2007).

11 Haziran 1868 tarihinde Trabzon'da Hilal-i Ahmer şube açmış, ancak yangın sonrası yaralılara yönelik Hilal-i Ahmer'in bir faaliyetine rastlanmamıştır. 1873 yılına kadar Trabzon Vilayet Salnameleri'nde Tulumba Ocağı'na bulunmazken 1873'te 12 kişilik Tulumba Ocağı'na rastlanmıştır. Bunun, yangının etkisi ile vilayette alınan bir önlem olduğu düşünülebilir (Erler, 2000).

Tanzimatla birlikte ticaret şehri olarak gelişmeye devam eden şehirdeki imarların büyük çoğunluğu ile 1863 yılında teftiş için şehre gelen Ali Rıza Paşa'nın gerçekleştirdiği bayındırlık faaliyetleri yangınla birlikte yok olmuştur (İpek, 2013). Trabzon Vilayeti'nin valisi Esad Muhlis Paşa tarafından vilayet baş mühendisi Mösyö Briyo yangın alanı ile ilgili inceleme başlatmak amacıyla görevlendirilmiş,[134] ilk inceleme sonrası yangın alanının daha detaylı incelenmesi için mühendis Hırsan Efendi'yi[135] Samsun'a davet etmiştir. Her iki mühendisin de yangın alanına yönelik yaptıkları araştırmalardaki resmi tespitlere göre yangın 125.000 m^2'lik bir alanı birinci derecede etkilemiştir. Bu alanda ahşaptan yapılan tüm dükkânlar ve evler yanmış, evlerin bazılarının ise sadece yanmış duvarları ve temelleri kalmıştır. 121.000 m^2'lik alandaki 718 han, mağaza, dükkân ve hane zarar görmüştür. Bu alanın sahiplerine devredilmek üzere 435 binanın inşa edileceği karara bağlanmıştır. Yangından etkilenen diğer 4.000 m^2'lik alanda ise 280 adet dükkân inşasının uygun olacağı belirtilmiştir.[136] Yangın esnasında 8 ahşap cami (Büyük Cami [Hızır Bey Camii], Hacı Hatun Camii, Yalı Camii, Subaşı Camii, Pazar Camii, Hançerli Camii, Süleyman Paşa Camii, Mevlevihane'ye ait cami), 8 hamam (Kapı Hamamı, Mustafa Bey Hamamı, Bekir Efendi Hamamı, Yıldız Hamamı, Çifte Hamam, Büyük Hamam, Tahtalı [Yeni] Hamam, Küçük Hamam), 3 büyük han, 2 Bedesten ile 700 dükkân ve hane yanmış veya zarara uğramıştır.[137] 2 adet taştan cami ise harap olmuş, ancak tamirinin yapılabilir olduğu belirtilmiştir. Yangının çıktığı medrese ve etrafındaki ahşaptan yapılmış tüm dükkânlar, mağazalar ve hanlar tamamen yanmış, tüccar ve esnaf maddi zarara uğramıştır. Samsun Fransız konsolosunun raporuna göre kale içinde (iç kale hariç) 500 hane, kale altında ise 415 hane olmak üzere

[134] 1870 yılında yangın alanının kontrolü 75 gün sürmüş, daha sonra Hırsan Efendi çağrılmıştır. Bkz.: Erler, a.g.m., s. 555.
[135] Hırsan Efendi Ordu-Sivas yolunun yapımında çalışan bir mühendisti. Yangın alanını incelemek için yol yapım çalışmasını ertelemiştir. Bkz.: Erler, a.g.m., s. 555-556.
[136] Trabzon Valisi Muhlis Esad'ın Dahiliye Nezâreti'ne gönderdiği rapor: BOA, ŞD., 608/11, R 2 Haziran 1287 / M 14 Haziran 1871. Bkz.: Erler, a.g.m., s. 555.
[137] Samsun Fransız konsolosunun raporuna göre 10 cami, 5 büyük han yanmıştır (Ek 1).

toplam 915 hane yanmıştır.[138] İç Kale'de yer alan 173 hane ise iç kaledeki cephaneliğin korunması çabalarından ve etrafındaki 6-8 m yüksekliğindeki ve 2 m kalınlığındaki iki katlı sur duvarlarından dolayı yanmaktan kurtulmuştur. Süvari Kışlası tamir olamayacak şekilde hasar almış, kalenin güney tarafındaki Samsun Kışlası'na ise yangın ulaşmadığı için yangından etkilenmemiştir (Erler, 2007; Sarısakal, 2007a; İpek, 2013). Yangından etkilenen yapılardan biri de şehrin güneyinde yer alan Mevlevihane'dir. Hem yangından dolayı hem de eskidiği için Mevlevihane'nin camisi ve minaresinin bazı yerleri yıkılmış, Mevlevihane'nin duvarları ise yıkılacak hale gelmiştir (Köse, 2012). Tüm bunlardan hareketle yangının şehir merkezini kısa sürede tahrip etmiş olduğu, taş duvarlarla çevrili büyük yapılar hariç diğer yapıların yanmış olduğu ve yangının etkilediği alanların düz bir tarla haline geldiği anlaşılır (Yolalıcı, 2004) (Şekil 128).

Şekil 128. 1869 Büyük Samsun Yangını'nın etkilediği tahmini alan (BOA, PLK.p., 810; işlenerek)

[138] Birkaç katlı bir binada birden fazla hane yaşamaktadır.

Yangından 1 ay sonra şehre gelen Trabzon Valisi Muhlis Esad Paşa evsiz kalan yerel halk için yiyecek, barınma vb. ihtiyaçların giderilmesi ve kalıcı çözümlerin üretilmesi için başta Mösyö Briyo, Hırsan Efendi ve fen heyeti olmak üzere bir komisyon oluşturmuştur. Halkın barınma ihtiyacı için yöredeki ordu birliklerine ait 150'ye yakın çadır tarlalara kurulmuştur. Çadır kamplarında halka ekmek dağıtılmış, ayrıca yetkililer tarafından yangınzedelerin sığınacakları yerler tespit edilmeye çalışılmıştır. Daha sonra olumsuz iklim koşulları nedeniyle 1870 yılında çadırlar yerine 90.000 kuruş masraf ile 150 adet baraka inşa edilmiştir. Zeminden yarım metre yüksekte bir platform üzerine inşa edilen ahşap barakalara gelen rüzgârı kesmek için barakalar naylon ve tenekelerle kaplanmış, ancak kış ayları için yeterli olmamıştır. Bundan dolayı yangınzedelerin bir kısmı Samsun Kışlası'na, Rüşdiye Mektebi'ne, Müslüman ve gayrimüslim mekteplerine, iskâna uygun medrese odalarına ve mağazalara, bir kısmı da yangından zarar görmeyen halkın evlerine yerleştirilmiştir. Ayrıca bazı yangınzedeler de yakınlardaki ya da Bafra ve Çarşamba kazalarındaki akrabalarının yanına gitmiştir (BOA, İ.DH., 43410, 1287'den aktaran: Erler, 2000: 210; 2007: 555).

Fen heyeti tarafından şehrin haritası çıkarılmıştır. Kurulan komisyon hak sahiplerine arsalarını dağıtmış, ancak dağıtımdaki haksızlıklar nedeniyle yangından 3 sene sonra bile evlerin 4/5'i inşa edilmemiştir (İpek, 2013). Ayrıca komisyonun raporuna göre yangın öncesinde hükümet dairesi olarak kullanılan konağın (Hazinedarzâde Abdullah Paşa Konağı) devleti temsil etmekten uzak olduğu ifade edilerek İç Kale'deki cephaneliğin ve evlerin kaldırılması ile oluşturulacak meydanın yakınında hükümet konağının inşa edilmesinin uygun olduğu belirtilmiş (Yazıcı, 2014; Sarısakal, 2007a), ancak uygulanmamıştır.

Yangında kale de hasar alarak âtıl hale gelmiştir. Komisyon raporunda kale surlarının yıkılması teklifini ilk Hırsan Efendi dile getirmiştir. Hırsan Efendi tarafında planlanan şehrin yolları, surlar nedeniyle çıkmaz sokaklara dönüşmekte ve şehrin trafiğine engel olmaktaydı. Bu nedenle surların yıkılması ile çıkmaz sokakların ortadan kaldırılması amaçlanmış, Mösyö Briyo da surların şehrin gelişimine engel teşkil ettiği için yıkılması gerektiğini belirtmiştir (Erler, 2007).

Kalenin durumunun incelenmesi için Osmanlı askeri yetkililerinden Erzurum IV. Ordu Hümayun Müşiri Mustafa Paşa görevlendirilmiştir. Mustafa Paşa'nın raporuna göre kale deniz tarafında 8 m, kara tarafında ise 6 m yüksekliğe ve 2 m kalınlığa sahiptir. Kale zamanla ateşli silahların gelişmesi nedeniyle modern savunma aracı olmaktan çıkmış (BOA, ŞD., 608/11, H 19 B. 1288'den aktaran; Erler, 2007: 560) ve yerini tabyalara bırakmıştır.

Samsun'da kale altında bulunan tabyalar da kalenin şehri savunma konusunda işlevini kaybettiğinin bir kanıtıdır. Bu olumsuz durum komisyon raporunda da belirtilmiştir. Ayrıca kalenin sahili kapattığı da raporlara eklenmiştir. Bataklık üzerine kurulan kalenin kara tarafındaki Mekde ve Pazar kapılarının dar ve alçak olması ve surların kale içindeki hava sirkülasyonuna izin vermemesi, kale içinde neme ve rutubete neden olmuştur. Yüksek surlarından dolayı da rüzgâr kale içine sirayet edememiş, bu durum kale içindeki havanın ısınmasına yol açmıştır. Bunlardan ötürü yazın kale içindeki aşırı sıcak ve rutubetli havanın insan sağlığına zarar verdiği de raporda belirtilmiştir. Ayrıca iç kalede yer alan 173 adet hanenin kale surlarına bitişik olarak inşa edilmiş olması ve aynı binada birden fazla hanenin olması yaz aylarında hanelerin içinin fırın gibi sıcak olmasına neden olmuştur. Sonuç olarak kale içindeki halk yazın sağlıksız koşullarda yaşamış, kışında da rutubetten dolayı böcek, fare gibi haşerelerin evlere dadanmasından muzdarip olmuştur. Surları çevreleyen hendeklerin de yağmur yağdığında su ile dolması ve sur nedeniyle de denize dökülemediğinden kale içinde göllenmeler meydana gelmiş, bu göller bataklıklara dönüşerek yaz aylarında sivrisineklerin çoğalmasına ve akabinde de sıtma hastalığına neden olmuştur. Tüm bunlardan hareketle kalenin yıkılmasının askeri yetkili Mustafa Paşa tarafından da şehrin gelişimi için gerekli görüldüğü anlaşılır (Sarısakal, 2007a; Erler, 2007).

Kale surlarının Mösyö Briyo ve Hırsan Efendi tarafından hazırlanan şehir planına göre yıkılması planlanmıştır. Ancak komisyon ve askeri yetkililerin anlaşamadığı tek nokta deniz tarafındaki surların yıkılması konusu olmuştur. Komisyon raporunda çeşitli incelemeler sonucu Cephanelik ve deniz kenarındaki surlar dışında kara tarafındaki surların yıkılması kararını almıştır. Kale enkazından çıkacak olan 15.000 m^3 taşın ve surlarının olduğu arazilerin satılması ile elde edilecek gelirin de şehrin inşasında kullanılacağı belirtilmiştir.[139] Kalenin kontrolünü yapan askeri yetkililer kale üzerinde hak iddia ederek gelirin inşa edilecek olan Süvari Kışlası, askeri misafirhane ve İstihkâm Tabyası için kullanılmasını istemiştir. Ancak daha sonra İstihkâm Tabyası'nın inşasında kullanılacak taşların deniz kenarındaki surlardan elde edileceği belirtilmiştir. Deniz tarafındaki surlar satılmadığı için de İstihkâm Tabyası yapılamamıştır (Sarısakal, 2007a; Erler, 2007).

[139] Bu dönemde taş, Samsun'un uygun bir coğrafyaya sahip olmamasından dolayı dışardan temin edilen pahalı bir inşaat malzemesidir. Yangının artmasının tetikleyen ahşap malzemenin kullanılması da bu yüzdendir. Kalenin taşlarının şehrin inşasında kullanılacak olması ekonomik açıdan katkı sağlayacaktı. Bkz.: Erler, a.g.m., s. 561-562.

Yangından bir müddet sonra Trabzon valisi Muhlis Esad Paşa Fransa'dan mühendis Mösyö Briyo'yu getirtmiştir.[140] Mösyö Briyo, yangın alanı ile ilgili bir rapor düzenlemiş ve bu rapor doğrultusunda da şehir için 1871 yılında imar planı hazırlamıştır. Bahsi geçen plana ulaşılamamıştır. Ancak söz konusu rapor, "(1905) Samsun (Karadeniz) Planı"nın bu planı yansıttığını düşündürür. Briyo'nun imar planı şehrin topografik yapısına uygun olarak hazırlanarak parsellere bölünmüştür. Plana göre cadde ve sokaklar birbirini dik kesecek şekilde düzenlenmiş (H 1320 / M 1902 T.V.S.), evlerin yerleşimi de birbirinin denizi görmesini engellemeyecek şekilde planlanmıştır. Denizden gelecek olan rüzgârın binalar arasında açılan geniş cadde ve sokaklar aracılığıyla en yukarılara kadar ulaşabilmesi amaçlanmıştır (Yankutan, 1963; Uzuneminoğlu, 1992; 1993; Yolalıcı, 2004; Köse, 2013b; Okuyan, 2020a).

Plandaki geniş cadde ve sokaklara göre inşa edilecek olan kâgir evlere ve genel kullanım için olan binalara Samsun Belediye Dairesi tarafından bina ruhsatı verilmiştir. Yolların genişliğinin 4,5-10 m arasında yapılması ve yollara kaldırımların döşenmesi de planlanmıştır (H 1320 / M 1902 T.V.S.; H 1322 / M 1904 T.V.S.; Yolalıcı, 2004; Köksal, 2012). İnşa edildiği dönemde motorlu kara taşıtları hakkında bir fikri olmayan halk, geniş cadde ve sokakların yapılması konusunda direnç göstermiştir. Bu nedenle plan ilk yıllarda yürürlüğe girmemiş, zaman içinde birtakım değişikliklerle uygulanmıştır (Şahin, 2015; Okuyan, 2020a).

Şehrin yeniden inşa edildiği bu dönemde yapılacak yol, kaldırım, şose, lağım şebekesi ve su geçitlerinin önceden planlanmış olması altyapı çalışması anlamında Anadolu şehirleri arasında ilki temsil eder. Ancak Mösyö Briyo'nun raporuna göre altyapı çalışmaları gerçekleştirmeden inşaatlara başlanmıştır (Erler, 2007).

Şehirdeki ilk kalkınma hamlesi 1870-1873 yılları arasında yangın mahalindeki enkazın kaldırılması, altyapı çalışmalarının yapılması ve imara açılması ile gerçekleşmiştir. 1873 yılı sonrası kırsalda üretilen tütünün hem ülke içinde hem de yabancı ülkelerdeki tüketiminin artması şehrin ekonomik olarak gelişmesini sağlamıştır. Ayrıca şehre yapılan yatırımlarda da artış gözlemlenmiştir. Ancak şehirdeki fiziksel canlanmaya bu yeterli gelmemiş, şehrin ikinci kalkınma hamlesi 1878 yılından sonra gerçeklemiştir (Erler, 2007).

[140] Yankutan (1963) mühendisin İsviçre'den geldiğini, Köksal (2012) ise Belediye'nin Fransa'dan bir mimar getirdiğini ifade etmiştir. Ayrıca Briyo'nun mesleğine ilişkin literatürde şehir plancısı ifadesi de yer almıştır. Bkz.: 'Yankutan, İ. (1963). Samsun Ticaret ve Sanayi Odası Yıllığı. Ankara: Şark Matbaası, s. 7.' ve 'Köksal, A. (2012). Samsun Ulu Cami ve İnşa Süreci. Aydın M., Şişman, B., Özyurt, S. & Atsız, H. (Ed.), Samsun'a Bir Parantez Açıyoruz Cilt III içinde (s. 693-701). Samsun: Samsun Valiliği, s. 696.'

1869 Büyük Samsun Yangını şehrin modernleşmesine de katkı sağlamıştır. Şehrin fiziksel dönüşümüne de etki eden yangın sonrası 1869-1873 yılları arasında şehirde Avrupa ülkelerinde olduğu gibi altyapı çalışmaları sonrası imar faaliyetlerinin başlamasını öngören planlama süreci, bir başka deyişle modern bir şehir için önceden planlama yapılması Anadolu'da ilk kez Samsun şehrinde uygulanmıştır (Uzuneminoğlu, 1992; Erler, 2007; Yazıcı, 2013).

Yeni şehir dokusunun oluşumunda önemli olan çalışmalardan biri de Mösyö Briyo ve Hırsan Efendi'nin yangın alanını incelemesi sonrası şehre eklenen yeni yollardır. Şehir planında yangın alanı içindeki ulaşım ağı Hırsan Efendi tarafından hazırlanmıştır. Yeni yolların genişliğinin, uzunluğunun ve sayısının artırılması için yangın alanında arazisi olan halktan arazilerinin bir bölümünden kamu yararı için vazgeçmeleri istenmiştir. Halkın bu durumu kabul edip arazilerinin yüzde 10'unu terk ettiği belirlenmiştir. Hatta bazı planlama alanlarında arazinin tamamına ihtiyaç duyulmuş, eski arazileri kimi mal sahiplerine verilememiş, halkın rızasıyla başka yerlerden arsa takası yapılmıştır. Ancak bazı yollar arazi sahiplerinin onayı olmadığı için planlandığı şekilde yapılamamış, eski düzensiz halleri ile bırakılmıştır. Bunun gibi yolların plan üzerinde güzergâhları belirlenmiş ve bu güzergâhlarda inşa edilecek evlerin sadece ön cephelerinin yönlerinin belirlenmesi ile yetinilmiştir (Sarısakal, 2007a; Erler, 2007).

Bu bilgilerden hareketle Hırsan Efendi'nin ulaşım ağı planında kabul gören yolların genişliklerinin 3 m ve 4 adet yolun toplam uzunluğunun da 255 m olduğu anlaşılır. Ayrıca uzunluğu 45 m, genişliği 2 m olan 1 adet yol daha ilave edilmiştir. Hırsan Efendi şehrin hem görüntüsünü hem de havasını iyileştirmek için yol kenarlarına ağaçlar dikmek istemiş, ancak yolların darlığı nedeniyle bu isteği gerçekleşmemiştir. Hırsan Efendi planladığı yolların yapımını bitirmeden nedeni belirsiz bir şekilde şehirden ayrılmış, bu durum planlanan yolların inşasının durmasına neden olmuştur. Ancak sonrasında Hırsan Efendi'nin yollar için oluşturduğu kroki referans alınarak yangın alanındaki 5 adet yol da tamamlanmıştır (Sarısakal, 2007a; Erler, 2007).

Komisyon raporunda şehirdeki pazar alanlarının 'rastgele oluşmuş, geniş alanlardan ibaret' olduğu ifade edilmiştir. Yangın sonrası yapılan yol düzenlemelerine pazar alanlarına giden yollar da eklenmiştir. Hırsan Efendi tarafından pazar alanlarına gidecek yeni yollar ve şehir merkezine uzaklıklarını gösteren bir öneri de sunulmuş, pazar yerlerinin alanları belirlenmiştir (Dığıroğlu, 2011b) (Tablo 70). Bu öneri yolların uzunluğu ve pazar alanları

hakkında fikir edinilmesini mümkün hale getirmiştir (Dığıroğlu, 2011b; Erler, 2007; Sarısakal, 2007a).

Tablo 70. 1869 Büyük Samsun Yangını sonrası Samsun'daki pazar alanları ve bu alanlara düzenlenen yolların toplam uzunluğu (BOA, ŞD. 608/11, R 2 Haziran 1287 / 14 Haziran 1871'den aktaran: Erler, 2007: 558)

1869 Büyük Samsun Yangını Sonrası Samsun'daki Pazar Alanları ve Bu Alanlara Düzenlenen Yolların Toplam Uzunluğu		
Pazarın Adı	**Pazarın Toplam Alanı**	**Pazar alanlarına düzenlenen yolların toplam uzunluğu**
Hınta Pazarı	510 m^2	725 m
Saman Pazarı	910 m^2	1.880 m
Meyve Pazarı	1.150 m^2	2.140 m
Kereste Pazarı	605 m^2	1.505 m
Duhan (Tütün) Çarşısı/Meydanı	1.280 m^2	1.600 m
Toplam	**4.455 m^2**	**8.150 m**

Tablo 70'e göre en büyük alana sahip pazar yeri Duhan (Tütün) Çarşısı'dır. Yolların toplam uzunluğuna bakıldığında şehrin en uç noktasının 2.140 m olduğu söylenebilir. Bu dönemde şehrin sahil boyunca geliştiği düşünülürse ve yolun da sahile paralel olduğu varsayılırsa şehrin imarlı alanlarının 2 km'yi geçtiği söylenebilir.

Yangın sonrası yapılan çevre düzenleme çalışmalarından biri de yangın komisyonu tarafından yapılmış pazar alanlarıyla ilgili çevre düzenlemesidir. Bunun içinde sıcak havalarda halkın faydalanması amacıyla Meyve Pazarı Meydanı'na 2 sıra, Saman Pazarı Meydanı ve Buğday (Hınta) Pazarı Meydanı'na ise 1'er sıra ağaç dikilmiştir (Sarısakal, 2007a; Erler, 2007).

Hırsan Efendi'nin planlarını yaptığı 5 yola ilaveten yangın alanı dışında kalan yolları Mösyö Briyo planlamıştır. 1871 yılında çalışmalarını tamamlayan Mösyö Briyo, toplam uzunluğu 8.150 m ve genişlikleri ise 10 ile 4,5 m arasında değişen toplam 36 adet yol planlamıştır (Sarısakal, 2007a; Erler, 2007) (Tablo 71).

Tablo 71. 1869 Büyük Samsun Yangını sonrası Mösyö Briyo'nun planında belirtilen yollar (Sarısakal, 2007a: 109)

1869 Büyük Samsun Yangını Sonrası Mösyö Briyo'nun Planında Belirtilen Yollar			
Yol (x)	**Uzunluğu (Toplam)**	**Genişliği**	**Adedi**
1	700 m	10 m	Sultaniye adında 1 adet yol
2	210 m	9 m	1 adet 'tarik-i müstakim'
3	2.535 m	8 m	9 adet yol
4	310 m	7,5 m	1 adet yol
5	3.440 m	6 m	16 adet yol
6	970 m	4,5 m	8 adet yol
TOPLAM	**8.165 m**	**4,5 m≤x≤10 m**	**36 adet yol**

Yangın alanında Hırsan Efendi tarafından planlanan yollar arazi sahiplerinden dolayı en fazla 3 m genişlikte iken yangın alanı dışında Mösyö Briyo tarafından planlanan yollar 10 m genişliğe kadar ulaşmıştır. Mösyö Briyo tarafından yangın alanı dışında planlanan 36 adet yolun Hırsan Efendi tarafından yangın alanında planlanan 5 adet yola göre daha gelişmiş olduğu söylenebilir (Erler, 2007).

Komisyon, evleri yananlar için mesken alanları belirlemiş ve bu alanlara ev yapacaklara belediye tarafından ruhsat verilmiştir. Mesken alanlarında yangından dolayı oluşan çukurların göllenmeye sebebiyet vermemesi için de çukurların toprak ile doldurulup her 1 metrede 1 cm denize doğru eğim verilmesi planlanmıştır (Sarısakal, 2007a; Erler, 2007). Ayrıca komisyon Duhan Çarşısı'nın doğusundaki alanda yol ve yeşil alanlar planlanmış, ancak bu alanın üzerine 1870 yılında ruhsatsız yapıların inşa edildiği tespit edilmiştir.[141] Ayrıca plan dâhilinde arazi sınırları küçülen bazı kişiler mahkemeye başvurmuş, mahkemenin birkaç yıl sürmesi nedeniyle planda bazı gecikmeler yaşanmıştır. Sonuç olarak planlanan altyapı çalışmaları, yollar ve binaların inşası, planlandığı şekilde gerçekleşmemiştir (Erler, 2007).

Yanan camilerin ve hamamların ise halk ve hükümetin verdiği ortak bir karar ile aynı yerlerinde yeniden inşa edilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak düzenlenen yeni caddeler ve sokaklar nedeniyle 2 ahşap caminin bulundukları yerin yanında inşa edilmesine karar verilmiştir. Bir hamamın da yollar yüzünden eski yerinin yakın çevresinde inşa kararı halka sunulmuştur (Erler, 2007). 2 ahşap caminin ve hamamın ise hangi yapılar olduğuna dair bilgi verilmemiştir.

[141] Erler'e (2007) göre bu durum Anadolu şehirleri arasındaki ilk gecekondu hadisesidir. Bkz.: Erler, a.g.m., s. 558.

Tanzimat döneminde yangın sonrası şehirlerin planlanması Batı'daki şehircilik anlayışına uygun olarak yapılmıştır. Tanzimat dönemi boyunca şehirlerin düzenlenmesinde yangınlara karşı önlemlerin alınması, geniş caddelerin ve bir kısmı kâgir olan binaların inşa edilmesi, çıkmaz sokakların ortadan kaldırılması teşvik edilmiştir (Gençer, 2017). Yangın öncesinde Tanzimat reformlarının Samsun'daki fiziksel yansıması sınırlı iken, yangın sonrası 1863 Nizamnamesi'nin de etkisiyle Tanzimat'ın fiziksel yansımaları Samsun'da belirgin şekilde olmuştur. Yangın sonrası şehrin planının batılı bir mimara yaptırılması, planda ızgara plan şemasının kullanılması, çıkmaz sokakların ortadan kaldırılması, yolların genişletilmesi, yeşil alanların oluşturulması gibi birçok faaliyet şehrin batı modeli bir anlayışla planlandığını göstermektedir (Özcan, 2006).

Yangın her ne kadar şehrin değişiminin daha net okunmasına vesile olmuş olsa da şehrin gelişimini bir süre sekteye de uğramıştır (Erler, 2007). Ancak şehir çevresindeki yerleşimlerin kavşak noktası olması nedeniyle hızlı bir şekilde toparlanmış, canlanmış ve yenilenmiştir (Köksal, 2012).

3.4.1. İdari Yapı

1867 Vilayet-i Umumiye Nizamnamesi ile eyaletler vilayete dönüştürülmüş, Canik Sancağı de 1867-1869 yılları arasında Sivas Vilayeti'ne, 1869'da ise Trabzon Vilayeti'ne bağlanmıştır (URL-7, 2023; Okuyan, 2020b). Sancağın merkez kazası Samsun'dur.[142] Vilayetlerin yöneticisi valiler, sancakların yöneticisi mutasarrıflar ve kazaların üst idari amiri ise kadılardır (Gençoğlu, 2011; Okuyan, 2020b). Aralık 1868-Ocak 1869 tarihinde Canik Sancağı mutasarrıflığına Boşnakzade Mehmet Paşa atanmıştır (Kılıç, 2006). M 1870 T.V.S.'ne göre Mehmet Paşa'dan sonra yerine aynı yıl Hasan Paşa atanmıştır (M 1870 T.V.S.). 1869 Büyük Samsun Yangını Hasan Paşa'nın mutasarrıflığı döneminde yaşanmıştır. M 1871 T.V.S.'ne göre 1870 yılında Hasan Paşa'nın mutasarrıflığı devam etmiştir (M 1871 T.V.S.).

1864 Vilayet Nizamnamesi'nde yeni düzenlemeler yapılarak 22 Ocak 1871 tarihinde İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi yayınlanmıştır. Yeni düzenlemede vilayet örgütleri yeniden kurulmuş, idari taksimat beşe çıkarılarak büyükten küçüğe doğru vilayet,

[142] 1869 yılında Canik Sancağı Samsun, Ünye, Bafra ve Çarşamba kazalarından oluşmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Okuyan, A. (2020b). Arşiv Belgelerine Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Samsun-Mesleki, Folklorik ve İdari Yapı (1. Baskı). Samsun: Bilimkent Yayınları, s. 116-117.

sancak, kaza, nahiye ve köy olarak yeniden düzenlenmiştir. Vilayetlerin mülki amiri yine valiler olmuş, ancak görev ve yetkileri artırılmıştır. Vali olmadığında onun yerine vekâlet etmesi için vali yardımcılığı kurumu getirilmiştir. 1864 Nizamnamesinde yer alan idari birimlere ek yeni idari birimler (tarik emini, evkaf müdürü vs.) getirilmiş ve tüm birimlerin görev ve yetkileri artırılarak detaylı bir şekilde belirtilmiştir (Kartal, 2010; Gençoğlu, 2011).

Vilayet, sancak ve kazaların her birinde belediye meclislerinin kurulması bu nizamname ile kanuna bağlanmış (Yolalıcı, 2004), belediye meclisi ile birlikte yerel halk yönetime katılmış, bundan dolayı da yöneticilerin yetkileri kısıtlanmıştır (Okuyan, 2020b). Bu nedenle 1871 nizamnamesi sivil halkın siyasi süreçlere katılımını sağlaması bakımında dönüm noktası olarak kabul edilmiştir (Gençoğlu, 2011).

Nizamnamenin 124. maddesinde belediye meclisinin görevleri yeniden belirlenmiştir. Buna göre suyollarının bakımı, kaldırım ve yolların yapım ve onarımı, şehrin temizliğinin ve düzeninin sağlanması, imarların denetimi, ulaşım araçlarının temini ve yangın tulumbalarını bulundurmak belediyelerin görevleri arasında sayılmıştır (Çadırcı, 2013).[143] 1871 Nizamnamesi 1864 Nizamnamesi'nin tamamlayıcısı olmuştur (Kartal, 2010).

Bu yeni nizamnamede sancakların mülki amiri yine mutasarrıflar olmuştur. Mutasarrıflar vilayette yer alan valilerin emir ve talimatlarına uymakla yükümlüdür. Merkez tarafından çıkarılan kanunları sancaklarında uygulamak ve sancaklarındaki tüm memurları idare etmek ile de sorumludurlar. Bir önceki nizamnamede kazaların mülki amiri kadı iken bu nizamnamede kaymakam olmuştur (Kartal, 2010).

1871 Nizamnamesi sonrası Samsun mutasarrıflığına 1871 yılında Rumeli Beylerbeyi Hüseyin Paşa atanmıştır (M 1871 T.V.S.). Şehrin ticari potansiyeli ve stratejik konumu sayesinde 1872-1880 yılları arasındaki Canik Sancağı müstakil sancak statüsü kazanarak doğrudan merkeze bağlanmıştır (Karagöz, 2006). Mayıs 1872'de Re'fet Mehmed Paşa Canik mutasarrıflığına atanmıştır. 13 Ekim 1872'de paşa ikinci defa Dar-ı Şura reisliğine atanması nedeniyle mutasarrıflık görevinden ayrılmış, yerine 16 Ekim 1872'de Aziz Paşa tayin edilmiştir. Aziz Paşa da kısa bir süre görevde kalmış, 11 Haziran 1873'te yerine Emin Mehmet Paşa gelmiş, 1875 yılında görevinden azledilmiştir (Kılıç, 2006; Okuyan, 2020b). 1875'ten I. Meşrutiyet'in ilanı olan 23 Aralık 1876 yılına kadar Canik mutasarrıfı Mehmet Tevfik Bey olmuştur (Dığıroğlu, 2011b). Mutasarrıfların o güne kadar kullandıkları

[143] 1871 Nizamnamesine göre Belediye meclislerinin görevleri için bkz.: Kartal, N. (2010). İl Özel İdarelerinin Yeniden Yapılandırılması: Uygulama Aşaması Üzerine bir Çözümleme. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, s. 49-51.

Abdullah Paşa Konağı 1869 Büyük Samsun Yangını ile ortadan kalkmış, yangın sonrası yapılan imar planında yeni hükümet binasının İç Kale'de olması planlanmış, ama uygulanmamıştır (Sarısakal, 2007a).

Belediye teşkilatı ile ilgili ilk yasal düzenleme 1864 Vilayet Nizamnamesi ile yapılmış, ancak bu nizamnamede pilot bölge olarak Tuna Vilayeti seçilmiştir. Tüm vilayetlerde uygulanmak üzere çıkarılan 1867 Vilayet Nizamnamesi'nde ise iki talimatname ile belediye teşkilatının görevleri düzenlenmiştir. Samsun'da da 1867 yılından itibaren belediye teşkilatı olduğu düşünülmektedir (Tural, 2008; Yolalıcı, 2004). 1867 yılından itibaren merkezden atanan mutasarrıflar aynı zamanda belediye meclis başkanı da olmuştur.[144] Belediye binası olarak mutasarrıflara tahsis edilen Abdullah Paşa Konağı kullanılmıştır. 1869 Büyük Samsun Yangını esnasında bina yanmış, mutasarrıflar için yeni bir bina inşa edilmiştir. Samsun'da mutasarrıfın ve belediye meclisinin kullanmış olduğu, ancak planlandığı şekilde İç Kale'de yapılmayan Belediye Dairesi binası kalenin kuzeyinde yer alan Süleyman Paşa Medresesi'nin batısında inşa edilmiştir.[145] Batılı mühendisler tarafından çizilen ilk Belediye binası ile ilgili detaylı bilgiler '3.4.4.4. İmar Faaliyetleri' adlı bölümde ayrıca verilmiştir.

3.4.2. Demografik Gelişme ve Nüfus Yapısı

Bu dönemde sadece 1869-1872 tarihleri arasındaki Trabzon vilayet salnamelerinde adı geçen Canik Sancağı'nın demografik yapısı hakkında bilgilere ulaşılmıştır. M 1869 T.V.S.'ne göre Samsun kazasında toplam 7.086 hanedeki Müslüman erkek nüfus sayısı 11.988, gayrimüslim erkek nüfus sayısı 13.310 kişi ve toplam erkek nüfusu ise 25.298 kişidir. 1870, 1871 ve 1872 yıllarına ait Trabzon vilayet salnamelerinde de (H 1287, H 1288, H 1289) aynı nüfus sayıları verilmiştir. Bu salnamelere göre Samsun kazasında toplam 10.586 hanedeki Müslüman erkek nüfus sayısı 13.910, gayrimüslim erkek nüfus sayısı 14.821 kişi ve toplam erkek nüfusu ise 28.731 kişidir (Topal, 2012) (Tablo 72). Kazanın 1871 yılındaki nüfusu 1868 yılına göre yaklaşık %14 oranında artmıştır. Bu değerlerin 1869 Büyük Samsun Yangını ve sonrasında, şehrin planlama aşamasına ait olması dikkat

[144] 1893 yılına kadar belediye başkanı merkezi idare tarafından atanmış, sonrasında halk tarafından seçimle gelmiştir. Bkz.: Samsun Belediyesi. (1987, Temmuz). Samsun ve Samsun Belediyesi. Ünal Offset Matbaacılık, s. 36.

[145] Belediye Daire binası literatüre göre kalenin güneyinde yer alan Karantinahane'nin yakınındadır. Bkz.: Yaşayanlar, a.g.t., s. 138. Ancak B. Sarısakal ile yapılan sözlü görüşme ve binanın eski fotoğraflarına göre konumunun Süleyman Paşa Medresesi'nin batısında olduğu kabul edilmiştir. Bkz.: 24.05.2023 tarihinde Baki Sarısakal (d. 1954) ile yapılan görüşme.

çekicidir. Salnamelerde de ifade edildiği üzere yangın sonrası tarla haline gelen şehirde nüfus artmaya devam etmiş, şehrin stratejik konumda olmasıyla artan ticari hacim şehrin nüfusuna da etki etmiştir.

Tablo 72. Samsun kazasının nüfusu (1869-1872)

Samsun Kazasının Nüfusu (1869-1872)				
T.V.S. (yıl)	**Toplam Hane**	**Erkek Nüfusu**		**Toplam Erkek Nüfusu**
		Müslüman	**Gayrimüslim**	
1869	7.086	11.988	13.310	25.298
1872	10.586	13.910	14.821	28.731

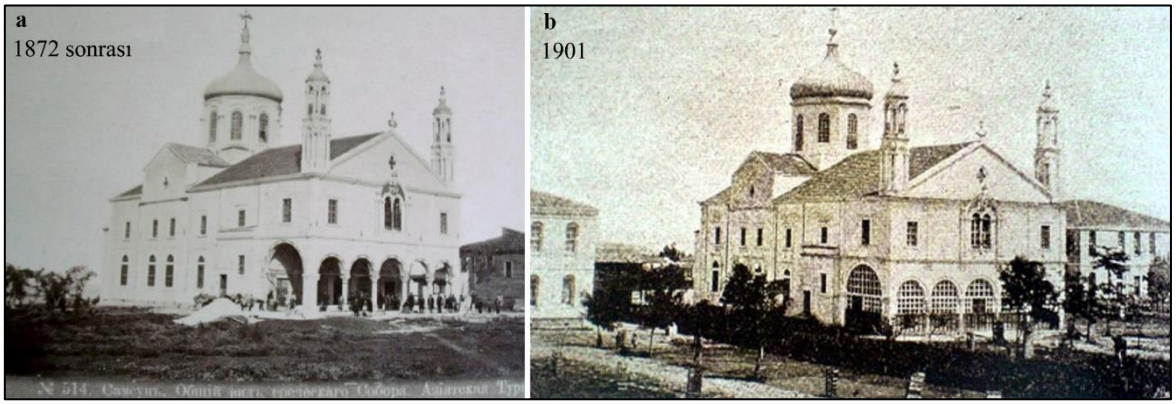
Tablo 72'de verilen değerler Samsun'a bağlı merkez mahaleler dışındaki köyleri de içermektedir. M 1869 T.V.S.'ne göre Samsun'a bağlı merkez mahallelerindeki Müslüman erkek nüfusu 6.379, M 1872 T.V.S.'ne göre ise 8.478'dir (Yolalıcı, 1992).[146] Merkez mahallelere ait gayrimüslim nüfus sayısı bilgilerine ise literatürde ulaşılamamıştır. Bu nedenle Samsun merkezindeki toplam erkek nüfus bilinmemesi nedeniyle toplam nüfus hakkında da bir değerlendirme yapılamamıştır.

Trabzon vilayet salnamelerine göre kazada Müslüman, Rum ve Ermeniler yer almaktadır. 1872 yılındaki Müslümanların sayısı 1869 yılına göre yaklaşık %16 oranında artmıştır. Şehre gelmeye devam eden Kafkas muhacirlerinin yanında Çerkezler, Anapa, Nogay, Kabartay ve Kırım göçmenlerinin de etkisiyle Müslümanların nüfusunda artış sağlanmıştır (Yolalıcı, 1998).

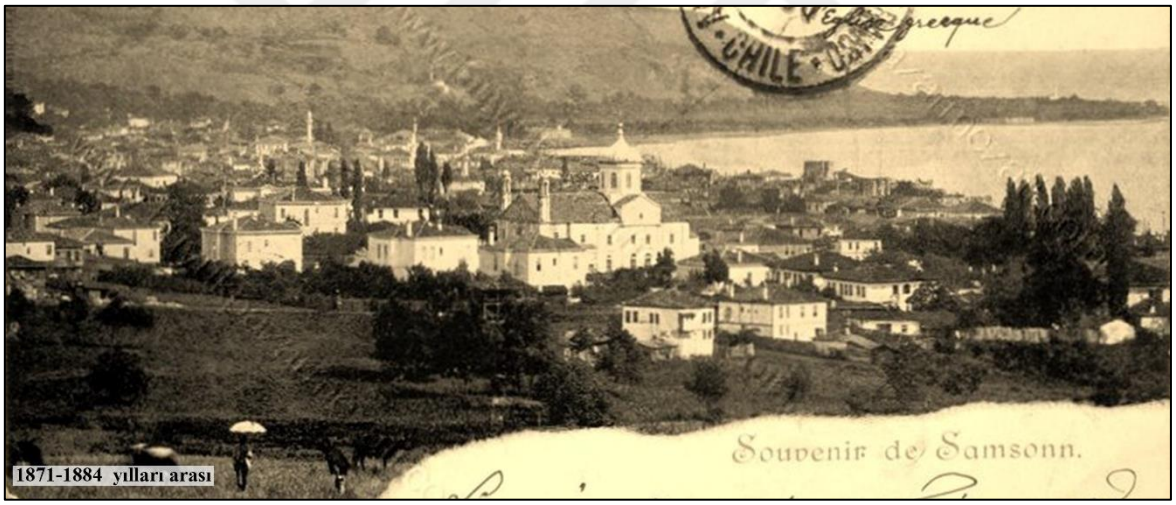
Tablo 72'ye göre 1872 yılındaki gayrimüslim sayısı 1869 yılına göre yaklaşık %12 oranında artmıştır. Nüfustaki bu artışın somut göstergesi yangın sonrası 1872'de şehir merkezinin güneybatısında Bağdat yolu üzerinde inşa edilen şehrin en büyük kilisesi olan "Rum Ortodoks Kilisesi I"dir (Köse, 2014a; Sarısakal, 2002; Vadala, 2016). Ayrıca Kadıköy mevkiinde "Rum Ortodoks Kilisesi II", şehrin güneybatısında Ermeni Kilisesi ve yeri bilinmeyen Aya Teryada Kilisesi bu dönemde tespit edilen diğer dini yapılardır (Köse, 2014a; 2014b). Gayrimüslim nüfusun artmasıyla birlikte mahallelerin sınırları genişlemiş, bu nedenle de gayrimüslimlere ait dini yapılarda artış olmuştur. Ayrıca gayrimüslimlere ait yeni mahalleler de ortaya çıkmıştır. Ermeni Mahallesi'ne yangın sonrası Ayvacık, Bafra,

[146] Bu değerlerden hareketle bazı kaynaklar 1872 yılında toplam Müslüman erkek sayısı kadar da kadın olduğunu varsayarak Samsun'un toplam nüfusunun 17.000 civarında olduğunu belirtmiştir. Bkz.: Uzuneminoğlu, a.g.m., s. 276.

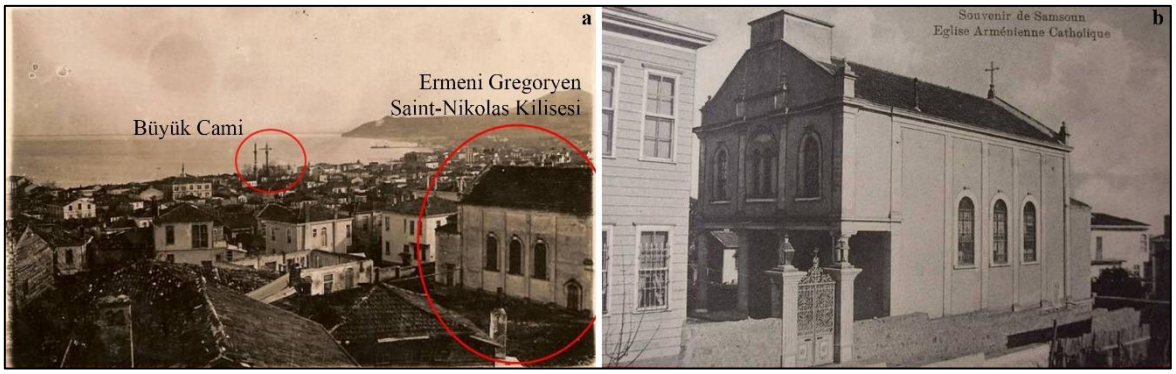
Çarşamba ve Ünye kazalarından Ermeniler gelip yerleşmiştir. Nüfusu artan Ermeni Mahallesi'nin de batıya doğru genişlediği anlaşılmıştır (Özyurt & Erler, 2012).

Şekil 129. Rum Ortodoks Kilisesi, a- ('Samsun 19 Mayıs Lisesi Nostalji' adlı facebook grubu arşivi); b- (URL-20, 2024)

Şekil 130. Samsun manzarasında Rum Ortodoks Kilisesi (İpek vd., 2016a)

Şekil 131. a- Ermeni Mahallesi'nden Samsun manzarası, b- Ermeni Gregoryen Saint-Nikolas Kilisesi (Ardaşes, 2012; işlenerek)

1872'de açılan Poti Limanı ve onu Tebriz'e bağlayan demir yolları ile Trabzon'un liman şehri olarak azalan önemine binaen Samsun şehrine göçler artmıştır. Bu nedenle Samsun'da yoğunlaşan Kafkas göçleri, Samsun'un bir geçiş noktası olarak kullanılmış olmasını sağlamış olsa da bu durum Samsun'un demografik yapısını da etkilemiştir. İç Anadolu Bölgesi'ne yönlendirilen bu göçmenler için Samsun "güvenli liman" olarak görülmüştür. Samsun merkezinde ve kırsalında yer alan Ermeni, Rum, Türk nüfusuna Kafkas toplulukları da eklenmiştir (Erler, 2007). Ayrıca şer'iyye sicillerinden elde edilen bilgilere göre ve şehirdeki konsolosluklardan hareketle şehir Türk, Ermeni, Rum, Çerkes, Kafkaslar dışında Fransız, İran, İtalyan, İngiliz nüfusunu da barındırmıştır (Yazıcı, 2006).

3.4.3. Ekonomik / Ticari Yapı

Samsun kazası, 19. yüzyılın başından itibaren ticari yönden gelişme gösteren bir sahil şehridir. 1869 Büyük Samsun Yangını nedeniyle tarla haline gelen şehirde yanan birçok han ve 2 adet Bedesten yapısı ticari hareketliliği kısa bir süre etkilemiştir. Ancak ticari potansiyeli yüksek olan şehir kısa sürede yeniden inşa edilmiştir. Şehrin yeniden ayağa kalkması I. Meşrutiyet'in ilanı sonrasını bulsa da, bu dönem şehrin yeniden şekillenmesinin ve kent merkezinin dönüşümünün sağlanması için ilk adımların atıldığı da bir dönemdir. 1871 yılında şehre gelen İngiliz seyyah A.T. Cunyghame gezi notlarında yangın sonrası kül haline gelen şehirde gerekli adımların atıldığını ve bu hızla gidilirse kısa sürede yangının izlerinin silineceğini, şimdiden bile yöneticilerin ve zengin halkın gayretleri ile şehrin toparlandığını ifade etmiştir (Kuş, 2015).

1869 Büyük Samsun Yangını Hançerli Camii ile İç Kale arasındaki alanda etkili olmuş, birçok han, dükkân, mağaza, bedesten, çarşı ve pazar yeri yangın esnasında yanmış veya yangından etkilenmiştir. 1871'de şehre gelen seyyah A. T. Cunyghame doğuya özgü büyük pazarlar göreceğini tahmin ederek şehirde gezintiye çıkmış, ancak yangından dolayı çok az dükkânın kaldığını ve kenar mahalleler dışında şehrin küle döndüğünü ifade etmiştir (Kuş, 2015). Yangından dolayı yok olan bu yapıların büyük bir çoğunluğunun yeniden inşası I. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında gerçekleşmiş ve şehre Tanzimat'la birlikte yeni yapı türleri inşa edilmiştir.[147] Yangın öncesi şehirdeki mevcut yapılar artan ticari potansiyeli karşılayamaz hale gelmişti, ancak yangın sonrası şehir yeniden kurulurken inşa edilen yeni yapı türleri ile şehir gelişim göstermiştir (Dığıroğlu, 2011b).

1839-1876 yılları sanayi ve ziraatın gelişmesinin, halkın refahının iyileştirilmesinin, ülkenin kalkındırılmasının hedeflendiği, iktisadi gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Bu dönemde vilayetler tarafından bölge sorunları tespit edilmiş, ekonomik gelişmeler ile ilgili sorunlar ve gerekli tedbirlerin neler olacağına dair raporlar hazırlanmış ve Şuray-ı Devlet'e sunulmuştur. Raporlarda yol yapımı, liman inşası, mevcut bataklıkların kurutularak tarımsal alanlara dönüştürülmesi, tarımsal işgücü için tedbirlerin alınması, bazı vergilerin kaldırılması bazılarının ise düşürülmesi, pazar yerlerinin kurulması gibi pek çok teklifte bulunulmuştur. 1869 yılından itibaren raporlarda yapılan bu teklifler değerlendirilmiş ve gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Bu teklifler sonucu Samsun'da artan tütün tarımıyla birlikte tüccarların istekleri doğrultusunda 1869 yılında Duhan Çarşısı kalenin güneyinde denize yakın bir konumda, padişah fermanıyla kurulmuştur. 1868'de inşa edilen Rüsumat Dairesi ile birlikte de bir kompleks oluşturmuştur (Dığıroğlu, 2011b; 2014b). Böylece hem inşa edilen Duhan Çarşısı hem de şehrin ticari potansiyel olarak öneminin artmaya devam etmesi yangın sonrası şehrin yenilenmesini hızlandırmıştır.

Şehirde aynı zamanda İngiliz, İran, Sicilyateyn, Avusturya, Rus, Fransız, İtalya, Yunanistan ve Amerika konsoloslukları da açılmıştır. Bu konsoloslukların yangın sonrası faaliyette olup olmadıkları bilinmemektedir. Ancak bu dönemde artan ticaret hacmi ile birlikte vilayet genelinde konsolosluklar açılmaya devam etmiş, 1870 ve 1871 Trabzon vilayet salnamesine göre şehirde sadece Rusya konsolosluğu faaliyet göstermiştir (Güneş,

[147] I. Meşrutiyet sonrası şehirde bankalar, iş hanları, sigorta şirketleri vb. İç Kale'nin güneyinde sahil boyunca inşa edilmiş, modern iş alanları oluşturulmuştur.

2019).[148] Devamında ise 1872 yılında İspanya konsolosluğu açılmış, 1873 yılında da Nemçe (Avusturya) Konsolosluğu hizmet vermeye devam etmiştir (Okuyan, 2020a).

1864'te Bağdat kapısı mahalindeki demirci esnafının yoğunlukta olduğu Aziziye Çarşısı kurulmuştur. Bu dönemde çarşının esnaf vekili, çarşı esnafından bazılarının dükkânlarını merkeze taşıdığını ve bu durum devam ederse çarşının yok olacağına dair endişelerini payitahta telgraf ile bildirmiştir. Payitaht ise durumun araştırılması için Canik mutasarrıfını görevlendirmiş, mutasarrıf ise dükkânlarını taşıyanların kuyumcu ve kalaycı olduğunu, demirci esnafından olmadığı için bu durumun çarşının geleceğine etki etmeyeceğini bildirmiştir (BOA, ŞD., 1829/28, H 17 Ra. 1293 / M 12 Nisan 1876'dan aktaran: Dığıroğlu, 2011b: 147). Bundan hareketle 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenmeyen Aziziye Çarşısı'nın bu dönemde faaliyetine devam ettiği anlaşılmıştır.

Karadeniz'in güneyinde, ipek yolu üzerinde önemli bir jeopolitik konuma sahip olan Samsun her daim batılı ülkelerin ilgisini çekmiş, limanı ile Anadolu'nun iç bölgelerine ulaşım sağlanmıştır (Okuyan, 2020a). Ticari kavşak noktasında olan Samsun Limanı uluslararası ticarette önemli duraklardan biri olmuştur. Bu nedenle limanın onarımı/inşası için bu dönemde de çalışmalar yapılmıştır. 1866 yılında merkezi idare tarafından liman inşası için ayrılan bütçe ve makine Samsun'a ulaştırılmış, ancak 4 yıl sonra 1870 yılında liman inşası için ön keşif yapılabilmiştir. Liman inşasında kullanılmak üzere 1869-70 yılında Kara Samsun'da bulunan Cenevizliler ait eski taş bina kalıntılarındaki taşlar sökülmüş ve koruma altına alınmıştır. 1869'da yanan Samsun Kalesi'ne ait bazı taşların da liman inşasında kullanılmak üzere koruma altına alınması istenmiştir (Erler, 2007). Yangın sonrası 1871 yılında Batum'dan gemi ile Samsun Limanı'na gelen İngiliz asker ve seyyah A. T. Cunyghame de diğer seyyahlar gibi Liman'ın yetersiz fiziksel özelliklere sahip olduğunu ve savaş esnasında yarım saat bile dayanamayacağını ifade etmiştir (Kuş, 2015). Seyyahın ifadelerinden 1871'de liman inşası için çalışmaların başlamadığı anlaşılır. 1873 yılında ise Samsun Limanı için ayrılan bütçe Samsun'da bir hastane ve bahçe inşası ile Samsun-Amasya arasında yapılan yola aktarılmıştır (Erler, 2007). Sonuç olarak limanın yeniden inşası bu dönemde de gerçekleşmemiştir.

[148] Güneş (2019) tarafından hazırlanan "Tablo 4.22: Samsun'da Faaliyet Gösteren Konsolosluklar 1870-1900" adlı tabloda bu dönemde sadece Rusya'nın faaliyette olduğu anlaşılmıştır. Tablo Trabzon Vilayet Salnameleri, L'indicateur Ottoman ve Annuaire Oriental yıllıklarından hazırlanmıştır. Bkz.: Güneş, a.g.t., s. 220. Rusya Konsolos Vekili Mösyö Kakaci Samsun'da ikamet etmektedir. Bkz.: Okuyan, A. (2020a). Arşiv Belgelerine Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Samsun-Sosyal, Kültürel ve Dini Hayat (1. Baskı). Samsun: Bilimkent Yayınları, s. 219.

Samsun Limanı fiziksel yetersizliğine rağmen bu dönemde yaşanan bazı gelişmelerden dolayı Karadeniz ticaretinde Trabzon Limanı yerine tercih edilmiştir. Yaşanan gelişmelerden ilki 1869'da açılan Süveyş Kanalı'ndan ötürü Avrupa-İran arasındaki ticari yolun yön değiştirmesi,[149] diğer bir gelişme ise 1872 yılında açılan Poti Limanı ve aynı yıl devreye giren Batum-Tiflis demiryolu[150] ile Rusların Avrupa-İran ticaretinin yönünü kendi topraklarına çekmesidir. Bu gelişmeler Trabzon'un stratejik önemini azaltmış, ancak Samsun Limanı'ndaki ticaretin azalmasına neden olmamıştır. Samsun'un coğrafi şartlarından ötürü iç bölgeler ile olan bağlantısı Trabzon'a göre daha kolaydır ve Avrupa'nın Osmanlı'dan talep ettiği tahıl talebine Samsun ev sahipliği yapmıştır. Özellikle mısır ve tütün tarımının yapıldığı iç bölgelerin çıkış noktası Samsun olduğu için ihracat bu dönemde de yükselmeye devam etmiştir. Tarım ticaretinden dolayı Samsun Limanı fiziksel yetersizliğine rağmen Avrupa ülkeleri tarafından tercih edilerek ihracat konusunda Trabzon Limanı'nı bu dönemde geçmeye başlamıştır (Dığıroğlu, 2011b; Bakıcı 2012). Şehirdeki bu ticari hareketlilik şehrin yangın sonrası hızlı bir şekilde toparlanmasını da sağlamıştır.

Tarım ticaretinde Samsun, bölgesel yeni bir merkez olmaya başladığı için bu dönemde hinterlandında yer alan yol ağlarının gelişmeye devam ettiği de görülmüştür. Yangın sonrası şehrin yeniden imar edilmesi yönünde öncelikli olarak limana ve iskeleye giden sahil yollarının açılması, iç bölgelerle yeni yol bağlantılarının kurulması veya mevcut yollarının iyileştirilmesi sağlanmıştır. Yangın sonrası komisyon tarafından yapılan planlamada şehir içi yolların düzenlenmesi, genişletilmesi ve iyileştirilmesi yönünde çalışmalar yapılmıştır. Pazar Mahallesi'nde Unkapanı'na doğru dar olan şose yolun bir kısmı iri taşlarla daha kullanışlı hale getirilmiştir. Limanı İç Anadolu'ya (Samsun-Merzifon-Çorum-Yozgat-Kırşehir-Kayseri) ve Doğu Anadolu'ya (Samsun-Amasya-Tokat-Sivas-Elâzığ) bağlayan yolların yapılmaya devam etmesi, Çarşamba ve Bafra ile yol bağlantıların iyileştirilmesiyle birlikte gelen yolcu sayısı, mal girişi ve çıkışı artmış, şehrin gelişmesi de hızlanmıştır. Sonuç olarak yangın sonrası düzenlenen şehir içi yeni yollar ve şehirler-arası yollardaki çalışmaların devam etmesi ile Samsun, çevresinin merkezi olma yönünden önemli adımlar atmıştır (Erler, 2007; Sarısakal, 2007a; Dığıroğlu, 2011b; Tekeli, 2011b).

[149] Avrupa-İran arasındaki ticari yol olarak Karadeniz üzerinden İpek yolu ile sağlanırken, Süveyş Kanalı'nın açılması ile Avrupa-Basra Körfezi arasında ulaşım kısalmış, Akdeniz ve Hint Okyanusu arasında ticaret ivme kazanmıştır. Bkz.: Dığıroğlu, a.g.t., s. 14.

[150] Avrupa'ya ihracat yapmak için İranlı tüccarlara demiryolu ile daha ucuz ulaşım sağlanarak, tüccarlar Trabzon Limanı yerine Poti Limanı'na çekilmiştir. Bkz.: Dığıroğlu, a.g.t., s. 14.

3.4.4. Fiziki Yapı

3.4.4.1. Mahalleler

Bu dönemdeki mahalle isimlerine Samsun şer'iyye sicillerinden ulaşılmıştır. Buna göre şehirde M 1872-1875 yılları arasını kapsayan 1772 No.lu S.Ş.S.'ne göre 12 mahalle (Okuyan, 1998) ve M 1875-1878 yılları arasını kapsayan 1775/21 No.lu S.Ş.S.'ne göre ise 9 mahallenin (Fırat, 2013) kayıtlarına rastlanmıştır. Sicillerde yer alan kayıtlara göre şehirde 14 adet farklı mahalle olduğu belirlenmiştir (Tablo 56) (Tablo 73).

Tablo 73. Arşiv belgelerine göre Nefs-i Samsun'da yer alan mahalleler (1872-1878)

Arşiv Belgelerine Göre Nefs-i Samsun'da Yer Alan Mahalleler (1872-1878)		
No.	**1772 No.lu S.Ş.S. (M 1872-1875)** (Okuyan, 1998)	**1775/21 No.lu S.Ş.S. (M 1875-1878)** (Fırat, 2013)
1	Cami-i Kebir Mahallesi	Cami-i Kebir Mahallesi
2	Hançerli Mahallesi	Hançerli Mahallesi
3	Pazar Mahallesi	Pazar Mahallesi
4	Sait Bey Mahallesi	Sait Bey Mahallesi
5	Meğde Mahallesi	Cedid Mahallesi
6	Cedid Mahallesi	Ermeni Mahallesi
7	Ermeni Mahallesi	Mecidiye Mahallesi
8	Mecidiye Mahallesi	Kurupelid Mahallesi
9	Kirazlık Mahallesi	Rum Mahallesi
10	Andorya Mahallesi	
11	Enderiye Mahallesi	
12	Yeni Mahalle	
Not: Sicillerde ortak olmayan mahalleler gri dolgulu olarak gösterilmiştir.		

Tablo 73'e göre şehirde 14 adet mahalle tespit edilmiştir. Bunlar; Cami-i Kebir, Hançerli, Pazar, Sait Bey, Meğde, Cedid, Ermeni, Mecidiye, Kirazlık, Enderiye, Andorya, Kurupelid, Rum ve Yeni Mahallelerdir. Bu dönemde adına ilk kez rastlanılan mahalleler Kirazlık, Andorya, Kurupelid, Mecidiye ve Rum Mahalleleridir. Kirazlık,[151] Andorya[152] ve Kurupelid Mahallelerinin konumu belirlenememiş, Kirazlık ve Andorya Mahallelerine sonraki dönemlerde rastlanmamıştır. Sadi Bey Mahallesi'nin Kadıköy Caddesi tarafında, Duhan Çarşısı'nın batısına yerleştirilen göçmenlerin oluşturduğu mahalleye padişahın

[151] Günümüzde Mert Irmağı'nın güneyindeki alana halk arasında Kirazlık dendiği için Kirazlık Mahallesi ırmağın güneyinde olabilir.
[152] Andorya Mahallesi'nin isminden hareketle gayrimüslimlerin yaşadığı bir mahalle olduğu söylenebilir.

ismine ithafen Mecidiye Mahallesi[153] adı verilmiştir (BOA, DH. MKT., 525/47; BOA, ŞD., 1846/3, R 31 Mart 1310'dan aktaran: İpek, 2013: 198). Yangın sonrası şehrin çekirdeğine eklenen Rum Mahallesi[154] ise şehrin güney tarafındaki Müslüman Mezarlığı'nın batısındaki alanda oluşmuştur. Adında Rum ifadesi geçmiş olsa da bu bölgede sadece Rumlar iskân etmemekte, ancak meskûn çoğunluğu Rumlardan oluştuğu için bu adı aldığı bilinmektedir (Özyurt & Erler, 2012). Bu mahalle ilerleyen dönemlerde şehrin en büyük gayrimüslim mahallesi haline gelmiştir. Bir önceki dönemde adına ilk kez rastlanılan Hızır Beg, İncirli ve Tekke Mahallelerine ise bu dönemden itibaren rastlanmamıştır.

1869 Büyük Samsun Yangını esnasında kale içinin yanması nedeniyle bir önceki dönemde yer alan İç Kale/Kale, Hacı Hatun ve Bezzaz Mahallelerine bu dönemde rastlanmamıştır. Yangında kalenin harap olması, Hacı Hatun Camii'nin yanması, güney sur duvarındaki Bedesten'in zarar görmesi ve bu mahallelerin olduğu bölgenin yangından başlıca etkilenen alanlar olması, bu mahallelere bu dönemde rastlanılmamasının nedenleri olarak düşünülebilir. I. Meşrutiyet'in ilanı sonrası bu alanların imarı tamamlanarak mahalleler tek bir isimde birleşmiş ve Kale Mahallesi olarak anılmaya başlamıştır. Ancak yangın esnasında İç Kale'nin korunduğu bilindiği için bir öndeki dönemde adına rastlanılan İç Kale Mahallesi'nin, bu dönemde de varlığını devam ettirmiş olduğu kabul edilmiştir. Mert Irmağı yakınında yer alan Kılıçdede Mahallesi ismine bu dönemde rastlanmamış olsa dahi sonraki dönemlerde de merkeze bağlı mahalleler arasında yer aldığı ve yangının etki alanında olmadığı için bu dönemde varlığının devam etmiş olduğu anlaşılmıştır.

Sonuç olarak bu dönemde Samsun şehir merkezinde adı geçen 16 adet mahalle; Cami-i Kebir, İç Kale, Pazar, Hançerli, Sadi Bey, Meğde, Ermeni, Enderiye, Yeni, Kılıçdede, Cedid, Kurupelid, Andorya, Rum, Kirazlık ve Mecidiye Mahalleleridir (Tablo 74).

[153] Ağazade Halis Bey'in arazisinde kurulan mahalle Mecidiye Mahallesi olarak anılmıştır (BOA, İ.DFE., 12/29, H 13 S. 1320). Bkz.: Özyurt, S. & Erler, M. Y. (2012). Samsun İnas Mektebi (Kız Çocuklarına Ait İlkokul) Kayıt Defteri Açısından Osmanlı Samsun'un Demografik Panoraması (1918-1925). Aydın M., Şişman, B., Özyurt, S. & Atsız, H. (Ed.), Samsun'a Bir Parantez Açıyoruz Cilt I içinde (s. 635-663). Samsun: Samsun Valiliği, s. 652.

[154] Günümüzdeki 19 Mayıs, Çiftlik ve Rasathane Mahallelerinin olduğu yerleri kapsamaktadır.

Tablo 74. 1869'da ve 1876'da Nefs-i Samsun'da yer alan mahalleler

1869'da ve 1876'da Nefs-i Samsun'da Yer Alan Mahalleler		
No.	**Ali Rıza Paşa ve Sonrası Dönemi (1863-1869)**	**1869 Büyük Samsun Yangını ve Sonrası Dönemi (1869-1876)**
1	Cami-i Kebir Mahallesi	Cami-i Kebir Mahallesi
2	Hace Hatun Mahallesi	İçkale/Kale Mahallesi
3	İçkale/Kale Mahallesi	Pazar Mahallesi
4	Pazar Mahallesi	Hançerli Mahallesi
5	Hançerli Mahallesi	Sadi Bey Mahallesi
6	Sadi Bey Mahallesi	Mekre (Megde) Mahallesi
7	Mekre (Megde) Mahallesi	Cedit Mahallesi
8	Cedit Mahallesi	Ermeni Mahallesi
9	Ermeni Mahallesi	Enderiye Mahallesi
10	Enderiye Mahallesi	Yeni Mahalle
11	Yeni Mahalle	Kılıçdede Mahallesi
12	Bezzaz Mahallesi	*Kurupelid Mahallesi
13	#Kılıçdede Mahallesi	*Andorya Mahallesi
14	#Hızır Beg Mahallesi	*Rum Mahallesi
15	#İncirli Mahallesi	*Kirazlık Mahallesi
16	#Tekke Mahallesi	*Mecidiye Mahallesi
	# Bir önceki dönemde adına ilk kez rastlanılan mahalleler * Bu dönemde adına ilk kez rastlanılan mahalleler	

Ermeni Mahallesi'ne yangın sonrası Ayvacık, Bafra, Çarşamba ve Ünye'den Ermenilerin gelip yerleştikleri ve mahallenin nüfusunun arttığı da bilinmektedir (Özyurt & Erler, 2012). M 1875-1878 yıllarını kapsayan 1775/21 No.lu S.Ş.S.'nde hem Kadıköy Caddesi adında bir caddeye rastlanmış olması hem de sonraki dönemlerde Kadıköy yerleşiminin adına tekrar rastlanılması yerleşiminin varlığını devam ettirdiğini gösterir (Fırat, 2013).

Tüm bunlardan hareketle 1869 Büyük Samsun Yangını sonrasında şehrin kuzey ve güney taraflarda kıyı boyunca ve yamaçlara doğru büyümeye başladığı söylenebilir. Özellikle şehrin güney tarafında inşa edilen Duhan Çarşısı'ndan ve kuzeyde yer alan sazlık ve bataklıklardan dolayı şehir artık güney tarafa doğru, sahile paralel olarak yayılmaya başlamıştır.

3.4.4.2. Şehir İçi ve Şehir Dışı Ulaşım ile Çıkmaz Sokaklar

1869 Büyük Samsun Yangını sonrası şehir merkezinin büyük bir bölümü yanmış, yangın sonrası kurulan komisyon tarafından yapılan imar planı ile şehir içi ulaşım yeniden

şekillenmiştir. Plan şehrin topografik yapısına uygun olarak yerleştirilen ve birbirini dik kesen geniş cadde ve sokaklardan oluşmuştur. Ancak yerel halkın bu dönemde motorlu taşıtlarla henüz tanışmamış olması geniş cadde ve sokakların yapılmasının önündeki en büyük engel olmuştur. Yapılan yeni planda şehir içi ulaşımı şekillendiren önemli önerilerden biri de yangından hasar alan Samsun Kale surlarının yıkılması olmuştur. Hırsan Efendi tarafından tasarlanan şehrin yolları kale surlarından dolayı çıkmaz sokaklara neden olduğundan kara tarafında kalan kale surları yıkılmıştır. Ayrıca şehre eklenen yeni yolların uzunluğunu ve genişliğini artırmak için şahıslara ait arazilerin yüzde 10'u halkın rızası ile istimlak edilmiştir. Ancak rıza göstermeyenler de olmuş, bu nedenle bazı yollar eski halleri ile bırakılmıştır. Ancak bu yolların tam güzergâhları tespit edilmemiştir. Genişliği 3 m olan 4 yol ile genişliği 2 m olan 1 yol Hırsan Efendi'nin planladığı şekilde tamamlanmıştır. Hırsan Efendi ayrıca yol kenarlarına ağaç dikmek istemiş, ancak yolların darlığı nedeniyle bu da gerçekleşmemiştir (Erler, 2007; Sarısakal, 2007a).

Mösyö Briyo yangın alanı dışında kalan ve genişliği 4,5 ile10 m arasında değişen toplam 36 adet yol çizimi yapmıştır (Tablo 71). Yangın alanı dışında planlanan bu yollar, Hırsan Efendi tarafından yangın alanında tasarlanan yollara göre daha konforludur. Bunun nedenlerinden biri yangın alanı içindeki yolların arazi sahiplerinden dolayı en fazla 3 m genişliğe imkân vermiş olmasıdır (Erler, 2007; Sarısakal, 2007a). Bu yollardan Samsun iskelesine açılanlar şehrin hinterlandını genişletmiş, yakın çevresi ile olan bağlantısını iyileştirmiştir. Bunun sonucu şehre gelen-giden yolcu sayısı ve mal giriş-çıkışı da artış göstermiştir. Kullanımı artan iskelenin sağlamlaştırılması ise 1873 yılında gündeme gelmiştir (BOA, A.}MKT.UM., 1255/51, Lef 1, H 13 M. 1290 / M 13 Mart 1873'ten aktaran: Dığıroğlu, 2011b: 55).

Yangın öncesi şehirde gerek Samsun Kale surlarının getirdiği zorunluluklar, gerekse bir tür mahremiyet alanı sağlamaları nedeniyle sıklıkla görülen çıkmaz sokaklar, Tanzimat'ın ilanı sonrası kurumsallaşan merkezi yönetimde denetim ve güvenlik sorununa neden olmuştur. Ayrıca 1869 Büyük Samsun Yangını esnasında bu çıkmaz sokaklar yangının söndürülmesinde de büyük bir sorun oluşturmuştur. Bu nedenle yangın sonrası yapılan yeni planda çıkmaz sokakların oluşmaması ve ortadan kaldırılması özellikle amaçlanmıştır. Bu doğrultuda yangın alanının yeniden inşasında var olan çıkmaz sokaklar ortadan kaldırılmış, ancak yangın alanı dışındaki çıkmaz sokakların ortadan kaldırılması bu dönemde gerçekleşmemiştir (Erler, 2007; Sarısakal, 2007a; Gürses Söğüt, 2016).

Yangın sonrası planlanan şehirlerde yaygın olarak görülen ızgara plan ve birbirini dik kesen yol düzenlemeleri aslen Batı yerleşme pratikleri arasında yer almıştır. Samsun'un da bu tür bir şema örnek alınarak planlandığı ve bazı yerlerde de uygulamaya sokulduğu görülür. Ancak örf ve adetlerin getirdiği mekânsal organizasyonun tanımladığı Türk yerleşme pratikleri ile uyuşmayan bu düzenleme tam anlamıyla uygulanamamış, 20. yy.ın başlarına kadar şehirdeki yerleşim biçimi her şeye rağmen Tanzimat öncesi düzenden tamamen soyutlanamamıştır (Özcan, 2006).

Şehrin yeniden imar edildiği bu dönemde yanan camilerin ve hamamların aynı yerde inşa edilme kararı alınmıştır. Ancak bu yapıların bir bölümü düzenlenen veya yeni açılan bazı yol güzergâhlarına denk gelmiş, bu durumda da bu yapıların eski konumlarına yakın bir yerde inşa edilmeleri uygun görülmüştür (Erler, 2007; Sarısakal, 2007a).

Yangın sonrası pazar alanlarına gidecek yeni yolların açılması ve yolların şehir merkezine olan uzaklıkları üzerine de bir öneri geliştirilmiş (Tablo 70), ancak bu yolların yapımı bu dönemde gerçekleşmemiştir. Şehirde altyapı çalışmaları da planlanmış ve Samsun, Anadolu şehirleri arasında altyapısı planlanan ilk şehir olmuştur. Ancak pek çok binanın altyapı çalışmalarına başlanmadan inşa edildiği anlaşılmıştır (Erler, 2007; Sarısakal, 2007a).

Yangın sonrası şehirdeki ilk kalkınma hamlesi 1870-1873 yılları arasında gerçekleşmiş, ancak devamında 1878 yılına kadar çalışmalar durdurulmuştur. 1873 yılından sonra yapılan yatırımlarda yaşanan ekonomik duraksama şehrin fiziksel gelişimini de sekteye uğratmış, yangından etkilenen tüm alanların yeniden inşası bu dönemde tamamlanamamıştır. Gerek halkın istekleri gerek ekonomik nedenlerden dolayı imar planında ulaşım ile ilgili bahsi geçen öneri ve uygulamaların bütünüyle şehre uygulanamadığı tespit edilmiştir (Erler, 2007; Sarısakal, 2007a).

1858 yılından beri yolların düzenine ilişkin en kapsamlı nizamname Turuk ve Meabir Müdürü Mösyö Ritter tarafından kaleme alınan ve son düzenlemeler ile 14 Ağustos 1869 tarihinde yürürlüğe giren Yol Nizamnamesi'dir. Bu nizamname Osmanlı Devleti sınırlarındaki birçok yerden elde edilen tecrübeler sonucu hazırlanmış ve her yerde uygulanması amaçlanmıştır. Nizamname yolların sınıfını, yol talimatnamesini ve mükellef amele detaylarını içermektedir (Haykır, 2011). 1869 Büyük Samsun Yangını sonrası yapılan yol çalışmaları bu nizamname dikkate alınarak gerçekleştirilmiştir.

Tanzimat teftiş memuru Ali Rıza Paşa zamanında etüt çalışmalarına başlanan Doğu Anadolu Yolu'nun Amasya'ya kadar olan bölümüyle ilgili yazışmaların devam etmesi

nedeniyle 1867 yılına kadar yol yapım çalışmalarına başlanamamıştır. Amasya yolunun Amerikan tarzı tranvay hattına dönüştürülmek istenmesi de çalışmaların başlamasını geciktirmiştir. Ayrıca 1870 yılına ait bir yazışmada yerel yöneticilerin Amasya yolunun Çarşamba tarafına da geçen hattının tranvay yoluna dönüştürülme taleplerinin olduğu da anlaşılır (BOA, T., 8/114, H 1 B. 1287 / M 27 Eylül 1870'ten aktaran: Dığıroğlu, 2011b: 105). Bu doğrultuda 1871 yılında yapılan bütçe analizi sonrası Samsun-Amasya yolunun Samsun-Çarşamba-Amasya tranvay yolu olarak inşasına karar verilmiş, ancak ertelenmiştir (BOA, T., 164/6, H 18 M. 1288 / M 9 Nisan 1871'den aktaran: Dığıroğlu, 2011b: 105; İpek, 2006). Fransızlar tarafından yapılmış Mayıs 1874 tarihli Samsun-Amasya Demiryolu haritası (BOA, HRT.h., 776, H 14 Ra. 1291), yapılması planlanan Samsun-Çarşamba-Amasya demiryolu hattını gösteriyor olmalıdır (Şekil 6). Haritada Duhan Çarşısı'ndan Mert Irmağı'na doğru sahil boyunca devam eden, sonrasında ise Mert Irmağı ile aynı doğrultuda gösterilen Amasya demiryolu düz kırmızı çizgi ile; Mert Irmağı üzerinden geçen Çarşamba demiryolu ise kesikli kırmızı çizgi ile gösterilmiştir. Bu hat arşivde yer alan Mayıs 1874 tarihli "Samsun-Çarşamba demiryolunun bir kısmının planı. (Trabzon, Fr.)" adlı Fransızlara ait bir başka planda da gösterilmiştir (BOA, PLK.p., 807, H 14 Za. 1291 / M 1 Mayıs 1874) (Şekil 132).

Şekil 132. Samsun-Çarşamba demiryolunun bir kısmının planı (Trabzon, Fr.) (BOA, PLK.p., 807, H 14 Za. 1291 / M 1 Mayıs 1874)

Yangın sonrası Amasya yolunun Samsun/Merkez İskelesi'ne kadar olan bölümü tamamlanmış, Amasya tarafındaki yol çalışmaları ise 1873 yılına kadar devam etmiştir. 1873 yılında da Samsun Limanı için ayrılan bütçenin bir bölümü Samsun-Amasya yolunun yapımına aktarılmıştır (Erler, 2007). Yangın sonrası düzenlenen yeni yol nizamnamesine uygun olarak üçüncü sınıf yollar kapsamında yapımına başlanan Samsun-Amasya arasındaki yol (Haykır, 2011) ile Kafkas göçmenlerinin iç bölgelerde yer alan iskân mahallelerine ulaşımı ve yerleştirilmesini mümkün hale getirmiştir. Bu yol sadece Kafkas göçmenler için değil, sevkiyatı yapılacak olan askeri birlikleri ve tüccarları olumsuz koşullardan korumak amacıyla da inşa edilmiştir (Erler, 2007).

Ayrıca yangın sonrası Samsun Kalesi'nin yıkılması ile ortaya çıkan araziler satışa sunulmuş, bu satıştan elde edilecek gelirle Liman'dan başlayan ve Amasya'ya kadar uzanacak şose yolun yapımına da karar verilmiştir. Bu yolun tamamlanmasının ardından da demiryolunun yapılması planlanmıştır. Bu dönemde alınan bu kararlar merkezi hükümetin şehrin geleceğine yönelik önemli planlamalar yaptığını gösterir (Erler, 2007).

Bu dönemde Avrupalı devletler demiryolları için imtiyazlar istemiş ve bu doğrultuda görüşmeler başlamıştır (Çadırcı, 2011). Eylül 1869 tarihinde Kostaki Samsun-Sinop demiryolu[155] ve Samsun-Sivas demiryolu;[156] Fen memuru Mojel Bey ise 1871 yılında 440 km'lik Samsun-Sivas demiryolu[157] hattı için imtiyaz talebinde bulunmuşlardır (Dığıroğlu, 2011b).[158] Sonuç olarak Samsun'daki ilk demiryolu etüt projesi 1858 yılında İngilizlere ait Samsun-Sivas demiryolu hattı iken, bu dönemde Kostaki Karabanon, Mojel Bey ve Fransızlar Samsun-Çarşamba-Amasya demiryolu için imtiyaz talep etmişlerdir.[159]

Yangın sonrası bu dönemde planlamada şehir içi yolların düzenlenmesi, genişletilmesi ve iyileştirilmesi sağlanmış, Ali Rıza Paşa zamanında düzenlenen ve genişletilen Samsun-Bafra ve Samsun-Çarşamba yolu çalışmalarına bu dönemde de devam edilmiştir (Tural, 2008; Baskıcı, 2012). Ancak bu yol çalışmaları zaman zaman kesintiye uğrasa da yeni imtiyazlar doğrultusunda yapımlarına devam edilmiştir. 1874 yılında Samsun-Çarşamba şose yolun güzergâhında bazı değişiklikler yapılmış; 1,5 km tasarruf ettiren bu değişiklik

[155] BOA, ŞD., 2856/40, H 25 Ca. 1286 / M 2 Eylül 1869. Bkz.: Dığıroğlu, a.g.t., s. 110.
[156] BOA, ŞD., 3214/22, H 3 C. 1286 / M 10 Eylül 1869. Bkz.: Dığıroğlu, a.g.t., s. 110.
[157] BOA, T., 9/70, H 12 Za. 1287 / M 3 Şubat 1871. Bkz.: Dığıroğlu, a.g.t., s. 110.
[158] Mojel Bey tarafından Nafia Nezareti'ne sunulan Anadolu demiryolu güzergahlarından biri de Samsun-Sivas demiryolu hattıdır. Bkz.: Dığıroğlu, a.g.t., s. 110.
[159] Islahat Fermanı'nın ilanı sonrası 1858 yılında İngilizler tarafından etüt çalışması yapılan Samsun-Sivas demiryolu projesinin Fransızların yaptığı plan doğrultusunda sonuçsuz kaldığı söylenebilir. Öz, M. (2012). Osmanlı Devrinde Samsun Şehrinin Nüfus Yapısı. Aydın M., Şişman, B., Özyurt, S. & Atsız, H. (Ed.), Samsun'a Bir Parantez Açıyoruz Cilt III içinde (s. 485-488). Samsun: Samsun Valiliği, s. 487.

Ticaret ve Nafia Nezareti'ne teklif edilmiş, mali yük getirisi olmadığı için hemen uygulanması istenmiştir (BOA, T., 1800/51, H 9 L. 1291 / M 19 Kasım 1874'ten aktaran: Dığıroğlu, 2011b: 104).

Yangın sonrası Pazar Mahallesi'nden Unkapanı sırtlarına doğru giden dar bir şose yolun 1869 nizamnamesi sonrası bir bölümü iri taşlar ile döşenmiş, kaldırım yapılarak daha kullanışlı hale getirilmiştir (Sarısakal, 2007a).

1873 yılına ait bir belgede şehrin liman inşası yeniden gündeme getirilmiş ve Liman'a gidecek yolların inşasının önemine değinilmiştir. Aynı belgede Duhan Çarşısı ve Karantinahane gibi kamusal yapılara ulaşımı da sağlayan yolların inşasının öncelikli olduğu vurgulanmıştır (BOA, A.}MKT.UM., 1255/51, Lef 2, H 13 M. 1290 / M 13 Mart 1873'ten aktaran: Dığıroğlu, 2011b: 55).

1869 Büyük Samsun Yangını'ndan üç hafta sonra Trabzon'dan başlayacak ve Samsun'a kadar uzanacak bir telgraf hattı inşası talebi de yapılmıştır (BOA, T., 6/90, H 16 Ca. 1286 / M 24 Ağustos 1869'dan aktaran: Dığıroğlu, 2011b: 101; Erler, 2007). Bu dönemde bu telgraf hattının yapılma talebi gerek ticari iletişimin hızlı bir şekilde sağlanması gerekse emniyet açısından Tanzimat'ın merkezileşme hedefinin gerçekleştirilmesine yönelik atılmış adımlardan biridir.

3.4.4.3. Yeşil Alanlar ile Sazlık, Bataklık ve Kumsal Alanlar

1869 Büyük Samsun Yangını sonrası yapılan imar planında oluşturulan yeni yolların kenarlarına ağaçların dikilmesi planlanmış, ancak yolların dar olması nedeniyle gerçekleştirilememiştir. Pazar alanları ise yeniden oluşturulmuş, bu alanlara çevre düzenlemesi yapılmıştır. Sıcak mevsimlerde halkın faydalanması amacıyla Meyve Pazarı Meydan'ına 2 sıra, Saman ve Buğday (Hınta) Pazarı meydanlarına ise 1'er sıra ağaç dikilmiştir (Şekil 133, 134, 135). Plan doğrultusunda Duhan Çarşısı'nın doğusunda da yeşil alanlar planlanmış, ancak bu alana ruhsatsız yapı yapıldığı tespit edilmiştir (Sarısakal, 2007a; Erler, 2007).

Şekil 133. 20. yy.ın başında Samsun Meyve/Yemiş Pazarı (Baki Sarısakal arşivi)

Şekil 134. Samsun Buğday/Hınta Pazarı (Zeki Samangül arşivi)

Şekil 135. 1900'lerde Samsun Belediye önündeki Saman Pazarı (Baki Sarısakal arşivi)

Osmanlı şehirlerinde yeşil alanlar arasında çeşme meydanları da vardır. Bu meydanlardan biri de Hacı Hatun Camii'nin batısında, Subaşı Meydanı'nın kuzeyinde yer alan Gaziler Meydanı'dır (Şekil 136). Yangın sonrası düzenlenen iki sokağın kesişmesi ile oluşmuş olan bu meydan, zamanla şehir dokusunda bir düğüm noktası haline gelmiştir. Meydanın belirleyici öğesi olan çınar ağacı ve önündeki Gaziler Çeşmesi, meydanı belirleyen başlıca unsurlardır. Çeşme ve meydan yangın sonrası kale surlarının yıkılmasıyla birlikte farklı yönlerden daha rahat erişime sahip olmuş, şehir halkının uğrak noktası haline gelmiştir. Yolların dar olması nedeniyle sokaklarda ağaç bulunmayan şehirde meydan ve pazar alanları aracılığıyla kamusal yeşil dokuya da kavuşmuştur (Aliağaoğlu & Uğur, 2016).

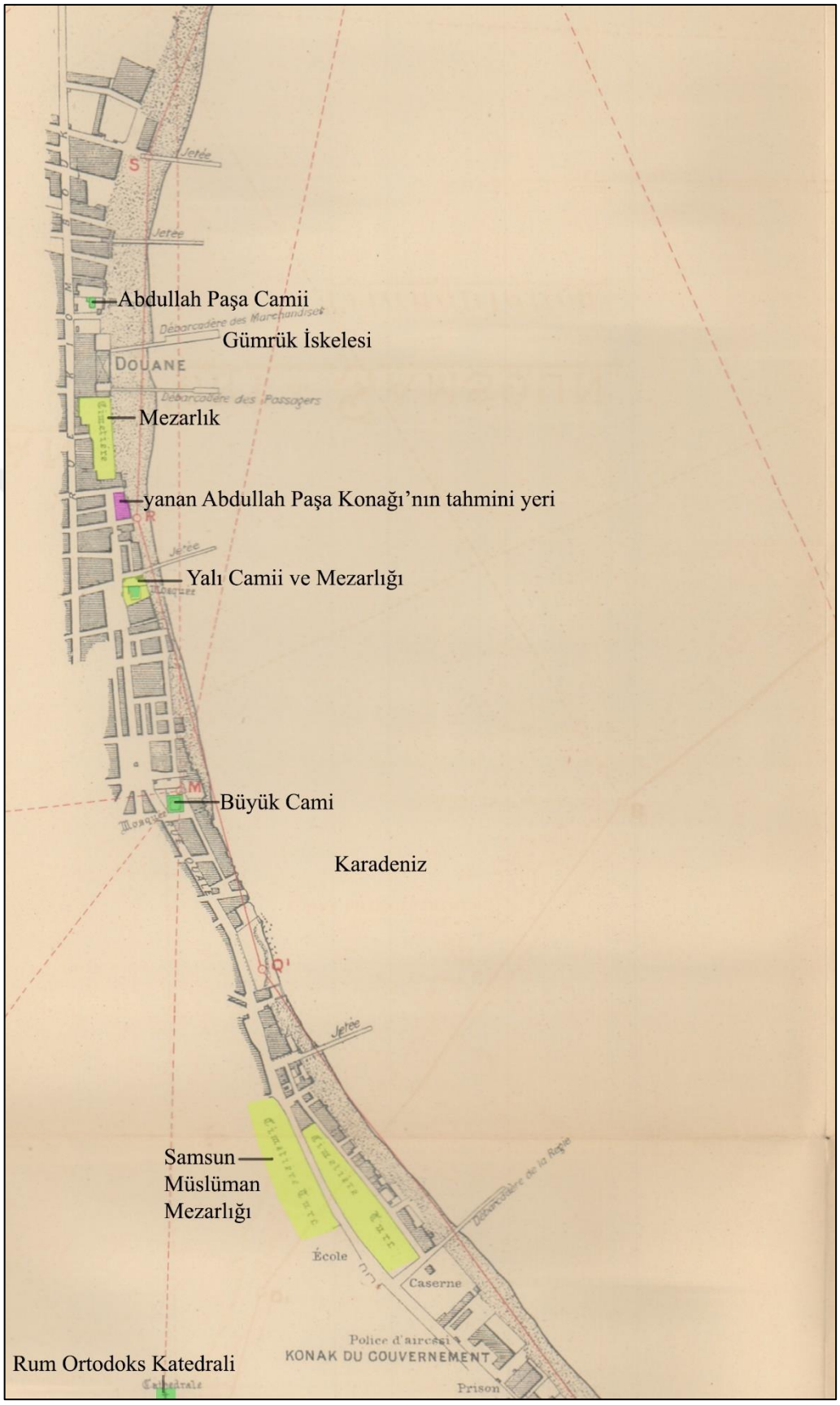

Şekil 136. Samsun Gaziler Meydanı ve çeşmesi (Baki Sarısakal arşivi)

Yangın sonrası, 1873 yılının son günlerinde Samsun'da bahçe yapılması için merkezi idareye Canik mutasarrıfı tarafından bir yazı gönderilmiştir. Belgede bahçe içine dikilecek ağaç fidanlarının yakın çevreden temin edileceği, bahçenin yapımında Samsun'daki dülger esnafının gönüllü çalışacağı, bahçenin sınırlarını belli edecek dış duvarların masraflarının tüccarlar ve şehrin ileri gelenleri tarafından karşılanacağı ifade edilmiştir. Bahçede kullanılacak inşaat malzemeleri için belirlenen 7.000-8.000 kuruş bütçe ise merkezi idareden talep edilmiş, merkezi idare söz konusu miktarı Samsun Limanı için ayrılan bütçeden aktarmıştır. İnşa edilecek bahçenin şehirde yapımı planlanan ilk park olacağı ve yıllık 15.000

kuruşluk gelirinin de Belediye'ye devredileceği ifade edilmiştir (BOA, A.}MKT.UM., 1326/88'den aktaran: Sarısakal, 2007a: 139; Erler, 2007). Söz konusu parkın yapımının tamamlanıp tamamlanmadığı ya da nerede planlandığına dair bir bilgi tespit edilmemiştir. Söz konusu belge, şehrin yeniden imar edildiği bu dönemde şehirdeki ilk park düzenlemesi aracılığıyla şehri modernleştirme adımlarına yönelik ilk filizlerden olması bakımından önemlidir.

Şehir siluetindeki baskın etkileriyle yeşil alanlar arasında sayılan şehrin mezarlık ve hazirelerinde bu dönemde bazı değişimler tespit edilmiştir. Yangın sonrası imar planı yapılan şehirde Hançerli Cami Mezarlığı'nın batısından geçecek Bafra Caddesi için mezarlığın belli bir bölümü kaldırılmış (Sarısakal, 2007a), ancak tamamen kaldırılması 1936 yılında gerçekleşmiştir (Köse, 2014b). Arşivden elde edilen (1912) Samsun Limanı Haritası'ndan hareketle yanan Yalı Camii'ye ait mezarlığın ve Abdullah Paşa Konağı'nın kuzeyinde yer alan Mezaristan'ın bu dönemde varlığını devam ettirdiği tespit edilmiştir (BCA, Nafia Vekâleti, 143-26-1, 55L, M 26.10.1926). Yangının etki alanı içinde olmayan Şeyh Seyyid Kudbettin Mezarlığı, Samsun Müslüman Mezarlığı, Yeni Medrese Cami Mezarlığı ve Kurşunlu Cami Mezarlığı da şehirde yer almaya devam etmiştir (Şekil 137).

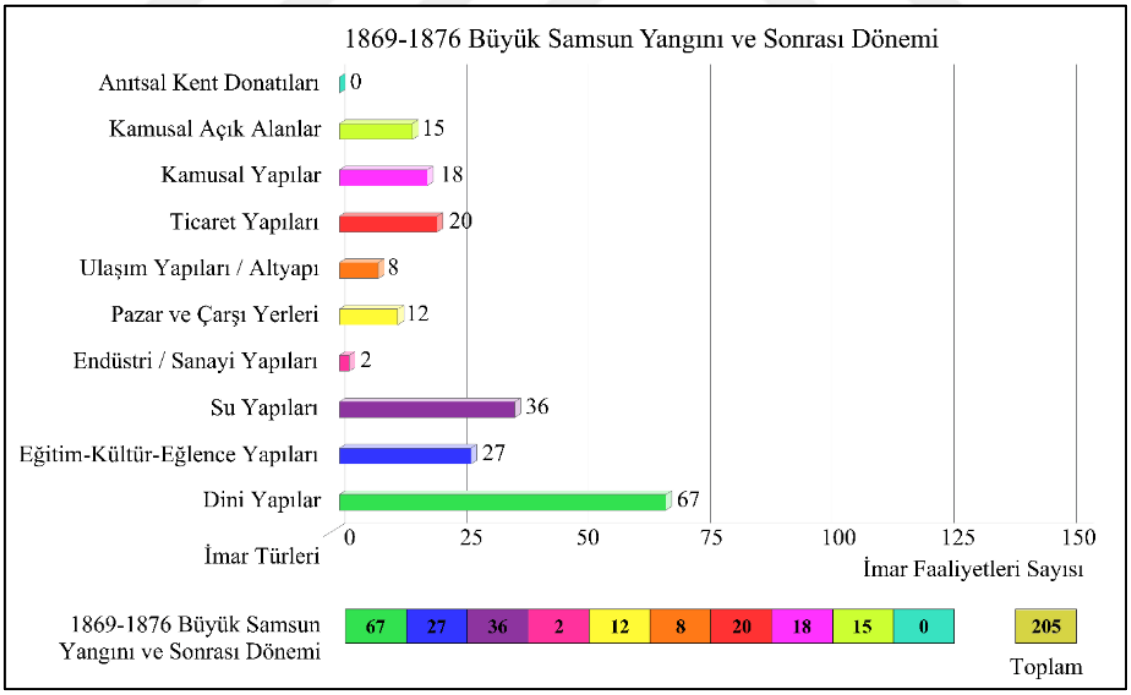

Şekil 137. (1912) Samsun Limanı Haritası'nda mezarlık alanlar ve dini yapılar (BCA, Nafia Vekâleti, 143-26-1, 55L; işlenerek)

Bu dönemde ayrıca şehrin güneybatısında, Rum Mahallesi'nin güneyinde eğimin başladığı alanda gayrimüslimlere ait Ermeni Kilisesi Mezarlığı da tespit edilmiştir (Köse, 2014b).[160]

Konutların bahçelerinde yoğunlaşan yeşil alanların bu dönemde yangının etkisiyle ya yok olduğu ya da bakımsız kaldığı da söylenebilir. Yangında yok olan konutların önemli bir bölümünün yeniden inşası bu dönemde tamamlanamamış, bu nedenle konutların bahçelerindeki yeşil alanlar bir önceki döneme göre azalma göstermiştir.

3.4.4.4. İmar Faaliyetleri

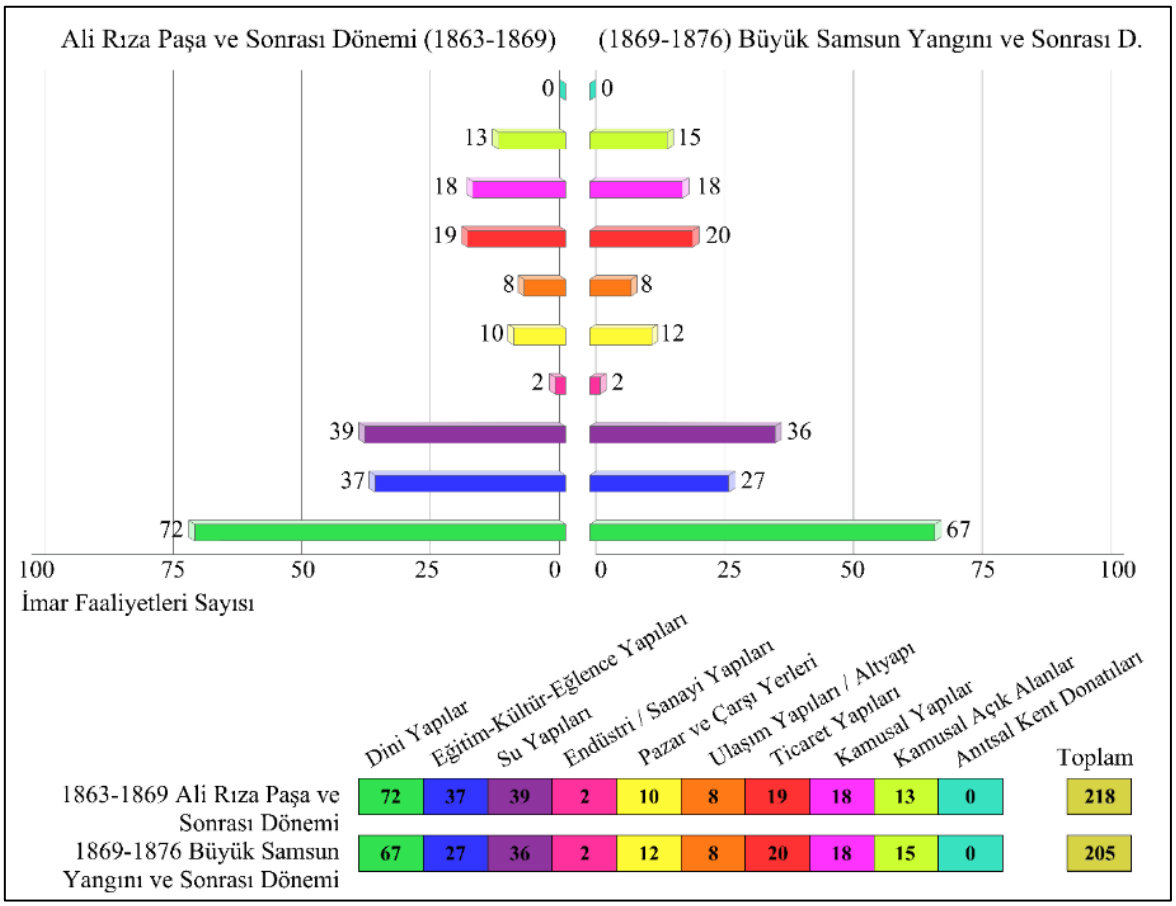
Birincil ve ikincil kaynaklara göre şehirde bu dönemde toplam 205 adet yapı tespit edilmiştir. İmar faaliyetlerinin 67'si dini yapı, 27'si eğitim-kültür-eğlence yapısı, 36'sı su yapısı, 2'si endüstri/sanayi yapısı, 12'si pazar ve çarşı yeri, 8'i ulaşım yapısı/altyapı tesisi, 20'si ticaret yapısı, 18'i kamusal yapı, 15'i ise kamusal açık alandır. Bu dönemde anıtsal kent donatısı inşa edilmemiştir (Tablo 138).

Şekil 138. 1869-1876 Büyük Samsun Yangını ve Sonrası Dönemi sonunda Nefs-i Samsun'daki imar türlerinin sayısal dağılım grafiği

[160] Günümüzde Samsun Gazi Devlet Hastanesi ile Samsun Anadolu Lisesi arasındaki alanda mezarlık yer almıştı. Bkz.: Köse, a.g.m., s. 306-307.

1869 Büyük Samsun Yangını sonrası şehirde yanan yapıların çoğunluğunun bu dönem içinde yeniden inşası mümkün olmamış, ancak ilerleyen dönemlerde konutlar dışında bu yapıların büyük çoğunluğu aynı yerde yeniden inşa edilebilmiştir. Yangın sonrası şehrin yeniden planlandığı bu dönemde açılan yeni yollar nedeniyle bazı yapılar eski yerinin ancak yanında ya da yakınında inşa edilebilmiştir. Bu dönemde şehirde ilk defa inşa edilen yeni yapılar da yer almıştır. Çalışma kapsamındaki analiz ve sentezler bir önceki dönemde var olan ile bu dönemde yanmış, ortadan kaldırılmış, yıkılmış, inşa edilmiş ya da tespiti yapılmış yapılar üzerinden yapılmıştır (Tablo 139).

Şekil 139. 1863-1869 Ali Rıza Paşa ve Sonrası Dönemi ve 1869-1876 Büyük Samsun Yangını ve Sonrası Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar türlerinin karşılaştırılması

- Dini Yapılar:

Elde edilen verilere göre yangın öncesi şehirde 72 adet olan dini yapı; yanan, sonrasında yıkılan ve yangından sonra inşa edilen ya da tespit edilen yapılarla birlikte bu dönemin sonunda 67'ye düşmüştür (Şekil 139).

Yangın esnasında şehirde yer alan 7'si cami, 4'ü mescit, 2'si zaviye, 2'si muvakkithane olmak üzere toplam 15 adet dini yapı harabeye dönmüş veya yanmıştır. Bu yapılar Tablo 75'te konumlarına göre sıralanmıştır.

Tablo 75. 1869 Büyük Samsun Yangını'nda yanmış dini yapılar

1869 Büyük Samsun Yangını'nda Yanmış Dini Yapılar			
No.	**Dini Yapılar**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
1	Hızır Bey Camii Büyük Cami	14. yüzyıl / Candaroğulları Dönemi	Cami-i Kebir Mah.
2	Büyük Cami Muvakkithanesi	1830-1856 arası	Cami-i Kebir Mah. Büyük Cami avlusunda
3	Hızır Paşa Zaviyesi	1520 öncesi	Cami-i Kebir Mah.
4	Kale Kapısı Mescidi / Camii Kale Camii Kuyumcular Camii İç Kale Cami / Kale İçi Camii	1314-23	Mekde Mah.
5	Hacı Hatun Cami-i Şerifi Hace Hâtûn Camii Hoca Hatun Camii	1642 veya 1702 / Osmanlı Dönemi	Hâce Hâtûn Mah. Gaziler Meydanı karşısı
6	Hacı Halil Mescidi	1832	İç Kale Mah.
7	Kabili Seyyid Mustafa Mescidi	1845 öncesi	İç Kale Mah.
8	Yalı Camii Hoca Hayreddin Camii Buğday Pazarı Camii	1485	Hançerli Mah. Buğday Pazarı Un İskelesi civarı
9	Yalı Cami-i Şerifi Zaviyesi (Hoca Hayreddin Cami Zaviyesi)	-Bilinmiyor-	Hançerli Mah. Yalı Camii yanında
10	Hançerli Camii	1864	Hançerli Mah.
11	Pazar Camii Bezzaz Cami-i Şerifi	1813	Pazar Mah.
12	Pazar Cami Muvakkithanesi	1844-47	Pazar Mah.
13	Hazinederzade Süleyman Paşa Camii Medrese Cami-i Şerifi Yeni Camii Belediye Medrese Camii	1820	Pazar Mah. Suk-i Sultani'de
14	Pazar Kapısı Mescidi	1485 öncesi	Pazar Mah.
15	Hamza Mescidi	1485 öncesi	Pazar Mah.

Tablo 75'te ifade edildiği üzere Cami-i Kebir Mahallesi'nde yer alan ve şehrin sembolü niteliğinden olan ahşap Büyük Cami / Hızır Bey Camii yangın esnasında tümüyle tahrip olmuştur (İpek, 2013; Okudan, 2013; Erler, 2007). 1873 yılında, yangının ardından

şehrin planlama sürecinde şehir ahalisi yanan caminin bulunduğu yerde masrafları hazine tarafından karşılanmak üzere padişah adına yeni bir cami yapılmasını talep etmiştir. Cami ile ilgili yazışmalar, tebligatlar yapılmış, maliyeti çıkarılmıştır. Sonuçta caminin yapımına bu dönem içinde başlanmamış olsa da yapımı için gerekli çalışmalar devam etmiştir (Köksal, 2012). Ayrıca yangın esnasında caminin avlusunda yer alan tek katlı muvakkithanesi de kullanılamaz hale gelmiştir (Bayraktar, 2016; Okuyan, 2020b). Yangın öncesine ait belgelerde geçen muvakkithanenin yangın sonrasını içeren herhangi bir belge de geçmemiş olması nedeniyle yenisinin inşa edilmediği kabul edilmiştir. 1520 yılına ait tahrir defterinde adı geçen, Hızır Bey Camii'nin yakınında, Hızır Paşa Külliyesi'nde yer alan Hızır Paşa Zaviyesi de yanmış, 19. yüzyıla ait kaynaklarda adına bir daha rastlanmamıştır (Köse, 2014b). Yangın öncesinde zaviyenin ortadan kalktığına dair bir belge olmaması nedeniyle yapının yangın esnasında yanmış olduğu kabul edilmiştir. Yangın sonrasında da tekrar inşa edildiğine dair bir belgeye rastlanmamıştır.

Kale içinde yer alan Mekde Mahallesi'ndeki Kale Kapısı Camii de yangın esnasında tahribata uğramıştır. Yangın sonrası tadilat geçirmiş olan yapı ilk özelliğini kaybettiğinden (Köse, 2014a; Okuyan, 2020b) bu çalışma kapsamında yeniden inşa olarak ele alınmıştır. Kale içindeki Hacı Hatun Mahallesi'ndeki Hacı Hatun Camii/Mescidi (Erler, 2007) ve İç Kale'ye yakın olan Hacı Halil Mescidi'nin de yangın bölgesinde olması nedeniyle yangından etkilendiği kabul edilmiştir. Bu mescitler 1923 yılında ibadete açık mescitler arasında yer aldığından (Köse, 2014a) ve 1930'lu yıllarda Fransız konsolosu Vadala tarafından minaresiz mescitler arasında gösterildikleri (Vadala, 2016) için yangından sonra yeniden inşa edildiği yine bu çalışma kapsamında kabul edilmiştir. İç Kale Mahallesi'nde yer alan Kabili Seyyid Mustafa Mescidi'nin de yandığı ve ortadan kalktığı düşünülmektedir. Yangın öncesinde şer'iyye sicillerinde adı geçen mescide yangın sonrası herhangi bir belgede rastlanılmamış olması bu savı kuvvetlendirmektedir.

Kale altındaki Hançerli Mahallesi'nde deniz kenarında yer alan Yalı Camii yangının çıkış noktası olan medreseye yakın ve yangın alanı içinde olması nedeniyle yanan camiler arasında yer almıştır (Erler, 2007). Vakıflar Bölge Müdürlüğü'ne kayıtlı olan bu yapının 1894 yılında inşa edilmiş olduğunun ifade edilmesi de (Okudan, 2013) yangın esnasında yapının yok olduğu ve sonrasında yeniden inşa edildiğini kanıtlar. Aynı mahallede yer alan Hançerli Camii de yangından etkilenmiş ve yeniden inşa edilmiştir (Köse, 2014a). M 1845-1870 yıllarını kapsayan 1757/3 No.lu S. Ş. S.'ne göre Yalı Camii yanında yer alan Yalı Cami Zaviyesi'ne de 19. yüzyıla ait kaynaklarda rastlanmamıştır (Kıran, 2014; Köse, 2014b).

Yangın öncesinde zaviyenin ortadan kalktığına dair bir belge olmaması nedeniyle yapının yangın esnasında yok olduğu kabul edilmiştir. Yangın sonrasında ise tekrar inşa edildiğine dair ya da adının geçtiği bir belgeye rastlanmamıştır.

Kale altında Pazar Mahallesi'nde yangının çıkış noktası olan Süleyman Paşa Medresesi'nin yanında yer alan medresenin camisi (Süleyman Paşa Camii) de bu sırada yanmış, 1895 yılında Süleyman Paşa'nın torunu tarafından yeniden inşa ettirilmiştir (Erler, 2007; Köse, 2014a). Aynı mahallede yer alan Pazar Camii de bu dönemde yangın bölgesine yakın konumu nedeniyle yanmış olmalıdır. Ayrıca caminin yakınında yer alan muvakkithanenin (Kıran, 2014) de yandığı ve sonrasında herhangi bir belgede de isminin geçmemesi nedeniyle yeniden inşa edilmediği düşünülebilir. Aynı mahallede yer alan 15. yüzyılda inşa edilmiş olan Pazar Kapısı Mescidi ve Hamza Mescidi de yangın sonrası belgelerde ve 1923 yılında ibadete açık olan mescitler arasında yer almadığı tespit edilmiştir (Yediyıldız, 1988; Köse, 2014a; Okuyan, 2020a). Bu nedenle bu mescitlerin de yangın esnasında yıkıldığı kabul edilmiştir.

1869 Büyük Samsun Yangınında yangın alanı içinde olduğu tespit veya tahmin edilen 9'u cami, 5'i tekke/zaviye, 1'i mevlevihane, 2'si mescit, 2'si türbe olmak üzere toplam 19 adet dini yapı yangından etkilenmiş veya zarar görmüştür. Yeniden inşa yerine tamir edilebilecek durumda olduğu düşünülen bu yapılar Tablo 76'da konumlarına göre sıralanmıştır.

Tablo 76. 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenmiş veya zarar görmüş dini yapılar

1869 Büyük Samsun Yangını'ndan Etkilenmiş veya Zarar Görmüş Dini Yapılar			
No.	**Dini Yapılar**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
1	Hızırban Cami-i Şerifi	1839 öncesi	Mekde Mah.
2	Mekde (Meğde) Kapısı Mescidi Mekde Mahallesi Mescidi	1485 öncesi	Mekde Mah.
3	Mescid-i Münif	1839 öncesi	İç Kale yakınında
4	Sadi Bey Camii Sadi Bey Mescidi Hacılar Camii Yeni Camii Sa'id Beğ Cami-i Şerif Subaşı Camii	1485 öncesi	Sadi Bey Mah. Dörtyol Kavşağı
5	Said Beğ Türbesi Sadi Bey Türbesi Said Bey Türbesi	-Bilinmiyor-	Sadi Bey Mah. Dörtyol Kavşağı
6	Sadi Tekkesi	-Bilinmiyor-	Sadi Bey Mah. Dörtyol Kavşağı

Tablo 76'nın devamı

7	Şeyh Hamza Tekkesi Şeyh Hamza Zaviyesi	-Bilinmiyor-	Hançerli Mah. Yalı Camii yanında
8	Cami-i Şerif III	1839 öncesi	Hançerli Mah. Hasan Efendi Medresesi dâhilinde
9	Kırbaç Ali Camii	1857	Hançerli Mah.
10	Ahi Evran Zaviyesi	1520 öncesi	Pazar Mah.
11	Cami-i Şerif II	1839 öncesi	Pazar Mah. Büyük Hamam yakınında
12	Şeyh Hamza Türbesi	1642'de var	Pazar Mah. Şeyh Hamza Sok.
13	Şeyh Hamza Camii	1863	Pazar Mah. Şeyh Hamza Sok.
14	Müftüzade Hacı Ahmet Efendi Camii	1863	Pazar Mah. civarında, Amasya yolunun başlangıcındaki yüksek alanda
15	Kurşunlu Camii Molla Fahreddin Camii	1810	Şeyh Seyyid Kutbiddin Mezarlığı karşısı
16	Kurşunlu Zaviyesi Molla Fahreddin Zaviyesi Kurşunlu Tekkesi Molla Fahreddin Tekkesi	1810	Kurşunlu Camii bitişiğinde/Yukarı Kale Kapısında
17	Samsun Mevlevihanesi (semahane+selamlık ve meydan odası+fırın ve metbah+cami)	1864	Musalla mevki, Samsun Çarşamba yolu üzerinde
18	Rufai Tekkesi Rufahi Dergâhı	1838 öncesi	Musallâ Mevki, Mevlevihane yanında
19	Siyavuş Ağa Cami-i Şerifi	1839 öncesi var	Samsun Kal'a derununda

Mekde Mahallesi konum olarak İç Kale'nin güneyinde yer almıştır. Yangın esnasında ilk müdahale edilen yerin İç Kale olması nedeniyle Mekde Mahallesi'ndeki zararın diğer mahallelere göre daha az olduğu kabul edilebilir. Yangın sonrası belgelerde yangından etkilenen cami, hamam, han yapılarına değinilmiş, ancak mescitler ile ilgili bilgilere yer verilmemiştir. 1485 yılından beri Mekde Mahallesi'nde yer alan Mekde Kapısı Mescidi'nin, 1923 yılında Samsun'da ibadete açık olan mescitler arasında yer alması nedeniyle yangından sadece etkilenmiş olduğu kabul edilmiştir (Okudan, 2013; Köse, 2014a). M 1785-1839 yıllarını kapsayan 1755 No.lu S.Ş.S.'ne göre İç Kale yakınlarında yer alan Mescid-i Münif'in ve Mekde Mahallesi'nde bulunan Hızırban Cami-i Şerif'in (Beşirli, 1993) de İç Kale'ye müdahale edilmesi nedeniyle yangından sadece etkilendiği düşünülmektedir.

Kale altında Sadi Bey Mahallesi'nde dörtyol kavşağında yer alan Sadi Bey Camii / Subaşı Camii'nin yangın alanı içinde olması ve yangın sonrası şer'iyye sicillerinde yer almaya devam etmesi nedeniyle yangında zarar gördüğü, ancak yok olmadığı anlaşılmıştır (Erler, 2007; Ustasu, 2020). Şehirdeki önemli odak noktalarından biri olan Subaşı

Meydan'ında yer alan cami için yangın sonrası belgelerde yeniden inşa edildiğine dair bir bilgi olmaması nedeniyle yangından sonra tamir edilip işlevini devam ettirdiği kabul edilmiştir. Cami 1932 yılında yıkılmıştır (Köse, 2014a). Sadi Bey Külliyesi'nin bir parçası olan Sadi Bey Türbesi ve Sadi Bey Tekkesi de yangından etkilenen yapılar arasındadır. Said Bey Türbesi 1930'lu yıllarda yıkılmış (Köse, 2014a), Said Bey Tekkesi ise 1925 yılında kapatılmıştır (Köse, 2014b).

Hançerli Mahallesi'nde Yalı Camii yanında yer alan Kadr-i tarikatına ait Şeyh Hamza Tekkesi'nin ismi yangın sonrasına ait arşiv belgelerinde sıkça geçmiştir (Köse, 2014b; Okuyan, 2020a; Dığıroğlu, 2011b). Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki belgelerde de adına rastlanılan tekkenin (Köse, 2014b) yangında zara gördüğü ve tamir edilerek varlığını devam ettirdiği kabul edilmiştir. Hançerli Mahallesi'nde Hançerli Camii yakınında Hasan Efendi Medresesi'nin dâhilindeki Cami-i Şerif III'ün (Beşirli, 1993) ve aynı mahallede yer alan Kırbaç Ali Camii'nin de (Güneş, 2015; Okuyan, 2020a) yangın alanında olabileceği ve yangından etkilendiği düşünülebilir.

Pazar Mahallesi'nde yer alan ama tam yeri bilinmeyen Ahi Evran Zaviyesi'nin (Kıran, 2014; Köse, 2014b; Okuyan, 2020a) de yangının etkilediği mahallede yer alması sebebiyle yangında zarar gördüğü kabul edilmiştir. M 1785-1839 yıllarını kapsayan 1755 No.lu S.Ş.S.'ne göre Pazar Mahallesi'nde Büyük Hamam yakınlarında Cami-i Şerif II'in (Beşirli, 1993), Pazar Camii'nin kuzey tarafında yer alan Şeyh Hamza Camii'nin[161] ve yanındaki türbesinin (Köse, 2014a; 2014b; Serbestoğlu, 2014b) yangın alanında olması nedeniyle yangından etkilendiği varsayılmıştır. Pazar Mahallesi'nin dış çeperinde ve Amasya yolunun başlangıcında, yüksek bir alanda yer alan Müftüzade Hacı Ahmet Efendi Camii'nin de (Serbestoğlu, 2014b) yangından etkilenmiş olduğu kabul edilmiştir. Pazar Mahallesi'nin dış çeperinde Şeyh Seyyid Kutbeddin Mezarlığı'nın doğusunda yer alan kare planlı, merkezi tek kubbeli düzgün kesme taştan inşa edilmiş olan Molla Fahreddin Camii / Kurşunlu Camii ile bitişiğinde yer alan zaviyesi/tekkesinin de yangında zarar görmüş olduğu düşünülebilir.

Samsun Kalesi'nin güneyinde Samsun Müslüman Mezarlığı'nın batısında Samsun-Çarşamba yolu üzerinde yer alan Mevlevihane'nin (semahane+selamlık ve meydan odası+fırın ve metbah+cami) büyük bir kısmı ahşaptan, semahane kısmı ise kâgirden inşa

[161] Günümüzde Şeyh Hamza Sokağı'nın 100. Yıl Bulvarı ile kesiştiği yerde yer alan Belediye Çarşısı Gelirler Mescidi'nin Şeyh Hamza Camii'den izler taşıdığı ifade edilmiştir. Bkz.: Özalemdar, D. (2015, Ağustos 27). Şeyh Hamza ve Tarihi Gerçekler: https://www.dengegazetesi.com.tr/seyh-hamza-ve-tarihi-gercekler-10809yy.htm adresinden 08.01.2024 tarihinde alınmıştır.

edilmiştir. Yangında Mevlevihane'nin ahşap bölümleri yanmış, cami olarak kullanılan semahane ise zarar görmüştür (Toprak, 2010; Köse, 2012).[162] Mevlevihane'nin yanında olması nedeniyle Rufahi Dergâhı'nın da (Serbestoğlu, 2014a) yangından etkilenmiş olabileceği düşünülebilir. Dergâh 1925 yılındaki tekke ve zaviyelerin kapatılması kanunu ile kapatılmıştır (Köse, 2014b). M 1785-1839 yıllarını kapsayan 1755 No.lu S.Ş.S.'ne göre kale yakınlarında yer alan Siyavuş Ağa Camii'nin de (Beşirli, 1993) yangında zarar gördüğü düşünülebilir.

Önceki dönemlerde şehir merkezinde olduğu tespit edilen, ancak yeri tam olarak bilinmeyen 8'i mescit, 4'ü cami, 8'i tekke/zaviye ve 1'i muvakkitahne olmak üzere toplam 21 adet dini yapının yandığına yönelik belgelerde bilgi olmaması nedeniyle yangından etkilenip etkilenmedikleri belirlenememiştir. Bu yapılar bu ve sonraki dönemlerde tablolarda yer almaya devam etmiş, aşağıdaki tabloda kronolojik olarak sıralanmıştır.

Tablo 77. Yeri tam bilinmediği için 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenip etkilenmediği bilinmeyen dini yapılar

Yeri Tam Bilinmediği İçin 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan Etkilenip Etkilenmediği Bilinmeyen Dini Yapılar			
No.	**Dini Yapılar**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
1	Hasbey Mescidi	1485 öncesi	Hasbey Mah.
2	Yenice Kirişçi Mescidi	1485 öncesi	Yenice Kirişçi Mah.
3	Ahi Ali Zaviyesi	1576 öncesi	-Bilinmiyor-
4	Ahi Elekçi Zaviyesi	1576 öncesi	-Bilinmiyor-
5	Aslıhan Mescidi	1642'den sonra	-Bilinmiyor-
6	Mehmed Kuşçu Mescidi	1642'den sonra	-Bilinmiyor-
7	Fethiye Camii	1642'den sonra	Samsun çarşısı
8	Ali Paşa Mescidi	1642'den sonra	-Bilinmiyor-
9	Hacılar Mahallesi Mescidi	1642'den sonra	Hacılar Mah.
10	Köhne Mescit	1642'den sonra	Cami-i Köhne Mah.
11	Çarşu Cami-i Şerif	1839 öncesi	-Bilinmiyor-
12	Cami-i Şerif I	1839 öncesi	Orta Çarşı'da
13	Mabed- Münife Mescidi	1839 öncesi	-Bilinmiyor-
14	Şeyh Evren Tekkesi	19. yüzyıl	-Bilinmiyor-
15	Evci Baba Tekkesi	19. yüzyıl	-Bilinmiyor-
16	Şeyh Unca Tekkesi	19. yüzyıl	-Bilinmiyor-
17	Taceddin Tekkesi	19. yüzyıl	-Bilinmiyor-
18	Nakşibendiye Tarikatı Tekkesi	19. yüzyıl	-Bilinmiyor-
19	Şazeliye Tarikatı Tekkesi	19. yüzyıl	-Bilinmiyor-

[162] Literatüre göre yangın esnasında yangın alanında yer alan 2 adet taş caminin tamir edilebilir şekilde zarar gördüğü belirtilmiştir (Erler, 2007). Bunlardan biri semahane olabilir.

Tablo 77'nin devamı

20	Zar Camii	1820	-Bilinmiyor-
21	Muvakkithane	1853	Samsun kazası derununda

1485 tahrir defterine göre Hasbey Mahallesi'nde yer alan Hasbey Mescidi ve Yenice Kirişçi Mahallesi'nde yer alan Yenice Kirişçi Mescidi (Köse, 2014a); 1576 tahrir defterinde yer alan Ahi Ali Zaviyesi[163] ve Ahi Elekçi Zaviyesi (Toprak, 2010); 1642 yılından sonra açılan Aslıhan Mescidi, Mehmed Kuşçu Mescidi, Fethiye Camii, Ali Paşa Mescidi, Hacılar Mahallesi'nde yer alan Hacılar Mahallesi Mescidi, Cami-i Köhne Mahallesi'nde yer alan Köhne Mescit (Köse, 2014a); M 1785-1839 yıllarını kapsayan 1755 No.lu S.Ş.S.'nde adına rastlanan Çarşu Cami-i Şerif, Cami-i Şerif I, Mabed-i Münife Mescidi (Beşirli, 1993); 19. yüzyılda sosyal hayatın önemli bir parçası olan tekkeler arasında gösterilen Şeyh Evren Tekkesi, Evci Baba Tekkesi, Şeyh Unca Tekkesi, Taceddin Tekkesi, Nakşibendiye Tarikatı Tekkesi, Şazeliye Tarikatı Tekkesi (Köse, 2014b); 1820'lerde mescitten camiye dönüşen Zar Camii (Köse, 2014a) ve M 1850-1859 yıllarını kapsayan 1760 No.lu S.Ş.S.'ne göre Abdullah Paşa'nın ruhu için Samsun kazası yakınlarında inşa edilen muvakkithanenin yeri bilinmediği için bu yapıların yangından etkilenip etkilenmediği de belirlenememiştir.

Tam yeri bilinen veya bilinmeyen, ancak yangın alanında olmadığı bilinen 3'ü türbe, 4'ü tekke/zaviye, 6'sı cami ve 2'si kilise olmak üzere toplam 15 adet dini yapı ise yangından etkilenmemiştir. Bu yapılar, Tablo 78'de kronolojik olarak sıralanmıştır.

Tablo 78. 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenmediği bilinen dini yapılar

1869 Büyük Samsun Yangını'ndan Etkilenmediği Bilinen Dini Yapılar			
No.	**Dini Yapılar**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
1	Şeyh Seyyid Kudbettin Türbesi	15. yüzyıl	Şeyh Seyyid Kutbeddin Mezarlığı'nda
2	Şeyh Seyyid Kudbettin Zaviyesi Şeyh Seyyid Kudbettin Tekkesi	15. yüzyıl	Şeyh Seyyid Kutbeddin Türbesi bitişiğinde
3	Şeyh Seyyid Kudbettin Camii	15. yüzyıl	Şeyh Seyyid Kutbeddin Mezarlığı'nda
4	İsa Baba Tekkesi	-Bilinmiyor-	Bafra yolu üzerinde yüksek bir mevkide
5	İsa (Ese) Baba Türbesi Kırklar Türbesi	15. yüzyıl	Bafra yolu üzerinde yüksek bir mevkide
6	İsa Baba Camii	15. yüzyıl / Osmanlı Dönemi	Bafra yolu üzerinde yüksek bir mevkide
7	İsa Baba Zaviyesi	1576 öncesi	İsa Baba Türbesi yanında

[163] Ahi Ali Zaviyesi 1759 No.lu S.Ş.S.'ne (M 1850-1854) göre kagir bir handan ibarettir. Bkz.: Tiryaki, a.g.t., s. 227-238.

Tablo 78'in devamı

8	Yeni Medre (?) Cami-i Şerifi Yeni Medrese Camii	1809'da var	Şehir merkezinin kuzey yerleşiminin kenarında deniz kenarında
9	Abdullah Paşa Camii	1847	Hançerli Mah.
10	Ermeni Gregoryen Saint-Nikolas Kilisesi Surp (Aziz) Nigoğayos Ermeni Kilisesi	1849	Ermeni Mah.
11	Samsun Kilisesi II	1857	Bağdat ve Kadıköy yolu yakınlarında
12	Kılıç Dede Türbesi Kılınç Dede Türbesi	12. yüzyıl / Selçuklu Dönemi	Mert Irmağı yakını
13	Kılıç Dede Tekkesi	1857'ler	Mert Irmağı yakını
14	Kılıç Dede Camii	1863	Mert Irmağı yakını
15	Islahat Camii	1864	Mert Irmağı civarında

Bu dönemde yangının etkilediği alanlar dışında kalan yapılar şehirde yer almaya devam etmiştir. Bunlar; şehrin batısındaki Şeyh Seyyid Kutbeddin Mezarlığı içinde yer alan Şeyh Seyyid Kutbeddin Türbesi, tekkesi ve camisi; kuzeydeki Bafra yolunun batısında yüksek bir mevkide yer alan İsa Baba Camii, tekkesi ve türbesi (Okudan, 2013; Bayraktar, 2016; Serbestoğlu, 2014a; Köse, 2014a; 2014b); Hançerli Mahallesi'nde deniz kenarında yer alan Yeni Medre (?) Cami-i Şerifi[164] (Beşirli, 1993) ve yakındaki Abdullah Paşa Camii (Köse, 2014a; Serbestoğlu, 2014b; Bay, 2007); Hançerli Mahallesi'nin batısındaki Ermeni Mahallesi'nde yüksek bir mevkide yer alan Ermeni Gregoryen Saint-Nikolas Kilisesi (Sarısakal, 2002; Laflı, 2015; Ardaşes, 2012; Taşar, 2022); Rum Mahallesi Bağdat yolu üzerindeki Samsun Kilisesi II (Bayraktar, 2016); şehrin güneyinde yer alan Mert Irmağı'nın kuzeyinde Kılıç Dede Mahallesi'ndeki Kılıç Dede Camii, tekkesi ve türbesi (Özyurt & Erler, 2012; Okudan, 2013; Köse, 2014b) ve Mert Irmağı civarında Kılıç Dede Camii'nin batısındaki Islahat Camii'dir (Serbestoğlu, 2019).

Tüm bunlardan hareketle bir önceki dönemde yer alan 72 adet yapıdan 15'i yanmış, dini yapı sayısı 57'ye düşmüştür. Yangın sonrası şehrin yeniden planlanması sürecinde 1876 yılına kadar 4'ü cami, 2'si mescit ve 4'ü kilise olmak üzere toplam 10 adet dini yapı ise inşa edilmiş veya tespit edilmiş, dini yapı sayısı 67'ye yükselmiştir. Bu yapılar, Tablo 79'da kronolojik olarak sıralanmıştır.

[164] (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon)'nda yeri tespit edilen Yeni Medre (?) Cami-i Şerif yangında yanan Hançerli Camii'nin kuzeyinde ve yangından etkilenmeyen Abdullah Paşa Camii'ye yakın bir konumdadır (BOA, PLK.p., 810).

Tablo 79. 1869-1876 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen dini yapılar

1869-1876 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen ya da Tespit Edilen Dini Yapılar			
No.	**Dini Yapılar**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
58	Hacı Halil Mescidi	1870	Kale Mah.
59	Mehmet Kapudan Camii Mehmed Kaptanağa Camii Mehmet Kaptan Ağa Camii	1869-1872	Sadi Bey Mah. / Mecidiye Mah.
60	Mehmet Kapudan Mescidi	1869-1873	Sur dışında
61	Hutbeddin Kuddise Vakf-ı Camii	1870'ler	Pazar Mah.
62	Kale Kapısı Mescidi / Camii Kale Camii Kuyumcular Camii İç Kale Camii Kale İçi Camii	1870'ler	Mekde Mah.
63	Hançerli Camii	1871	Hançerli Mah.
64	Rum Ortodoks Kilisesi Rum Ortodoks Kadetrali Rum Ortodoks Kilisesi I Rum Ortodoks Kadetrali I Grek Ortodoks Katedrali Rum Kilisesi Aya Triada Rum Ortodoks Kilisesi	1872 1919’da sinema	Rum Mah.
65	Rum Ortodoks Kilisesi II Rum Ortodoks Kadetrali II	-Bilinmiyor-	Kadıköy
66	Ermeni Kilisesi Ermeni Katolik Kilisesi Canik Ermeni Katolik Kilisesi	-Bilinmiyor-	Rum Mahallesi'nin güneybatı tarafında
67	Aya Teryada Kilisesi	-Bilinmiyor-	-Bilinmiyor-
NOT: Gri dolgulu yapıların yerleri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmemiştir.			

Kale içinde İç Kale’nin kuzey tarafında (Osmanlı Bankası karşısında) yer alan Hacı Halil Mescidi’nin de yangın esnasında kale içinde olan diğer cami ve mescitler gibi yandığı bilinmektedir (URL-15, 2024). Yangın sonrası mescidin tadilatı veya yeniden inşasına ilişkin bir belgeye ulaşılamamıştır. Ancak yangından hasar gördüğü düşünülen minaresiz mescidin 1923 yılında ibadete açık olduğu ifade edilmesi nedeniyle (Vadala, 2016; Köse, 2014a) yangından sonra bu dönemde yeniden inşa edildiği kabul edilmiştir.

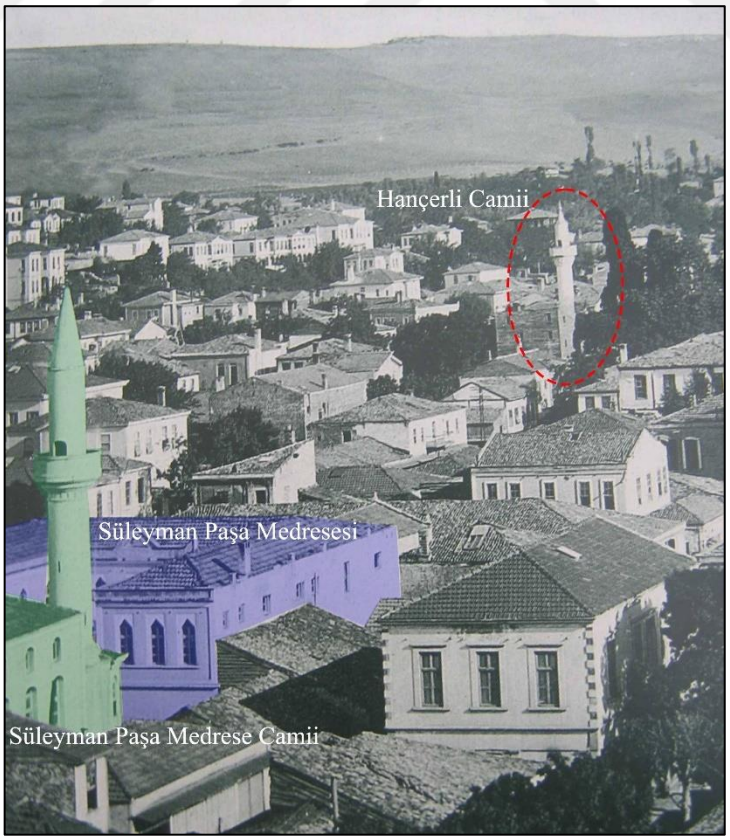
Said Bey Mahallesi’nde 1869-1872 yılları arasında inşa edilen Mehmet Kaptanağa Camii / Mehmet Kapudan Camii’nin günümüzde yer alan Kaptanağa Caddesi’nden yola çıkılarak Duhan Çarşısı’nın güneyinde inşa edildiği söylenebilir (Köse, 2014a). Bu dönemde ortaya çıkan Mecidiye Mahallesi de günümüzde Mecidiye Caddesi’nden yola çıkılarak Duhan çarşısının güneyinde yer aldığı kabul edilmiştir. Mecidiye ve Kaptanağa Caddelerinin

birbirlerini dik kesmeleri nedeniyle caminin bu dönemde Mecidiye Mahallesi sınırları içinde yer aldığı düşünülebilir. 1930'lu yıllarda Samsun Fransız konsolosu olan R. Vadala da Sadi Bey Mahallesi'ndeki Mehmet Kapudan Camii'nin yanı sıra sur dışında olduğunu ifade ettiği Mehmet Kapudan Mescidi'nden de bahsetmiştir (Vadala, 2016). Mescide başka bir kaynakta daha rastlanmazken cami gibi mescidin de 1869-1872 yılları arasında inşa edildiği kabul edilmiştir.

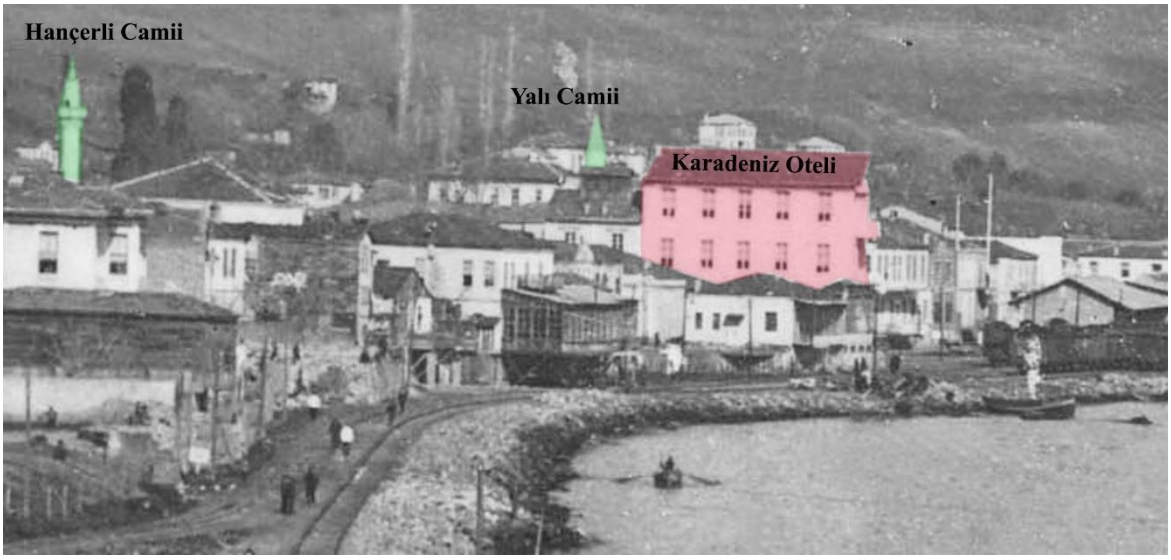
M 1875-1878 yıllarını arasını kapsayan 1775 No.lu S.Ş.S.'ne göre Pazar Mahallesi'nde yer aldığı anlaşılan Hutbeddin Kuddise Vakf-ı Camii'nin daha önce adına rastlanmaması nedeniyle yangın sonrası 1870'lerde inşa edildiği düşünülebilir (Okuyan, 2020a).

Mekde Mahallesi'nde Bedesten'in batısında Mekde Kapısı'nın iç tarafında yer alan Kale Kapısı Camii ise yangın esnasında tahribata uğramış, yangın sonrası 1870'lerde yeniden inşa edilen cami ilk özelliğini kaybetmiştir (Köse, 2014a; Okuyan, 2020b).

Hançerli Mahallesi'nde yer alan Hançerli Camii de yangından zarar görmüş, kitabesine göre 1871 yılında hayırsever Mehmed Reşid tarafından Şehbazzade adında bir ustaya yeniden yaptırılmıştır (Okudan, 2013) (Şekil 140, 141).

Şekil 140. 20. yüzyılın başında Süleyman Paşa Medresesi ve Hançerli Camii (Baki Sarısakal arşivi; işlenerek)

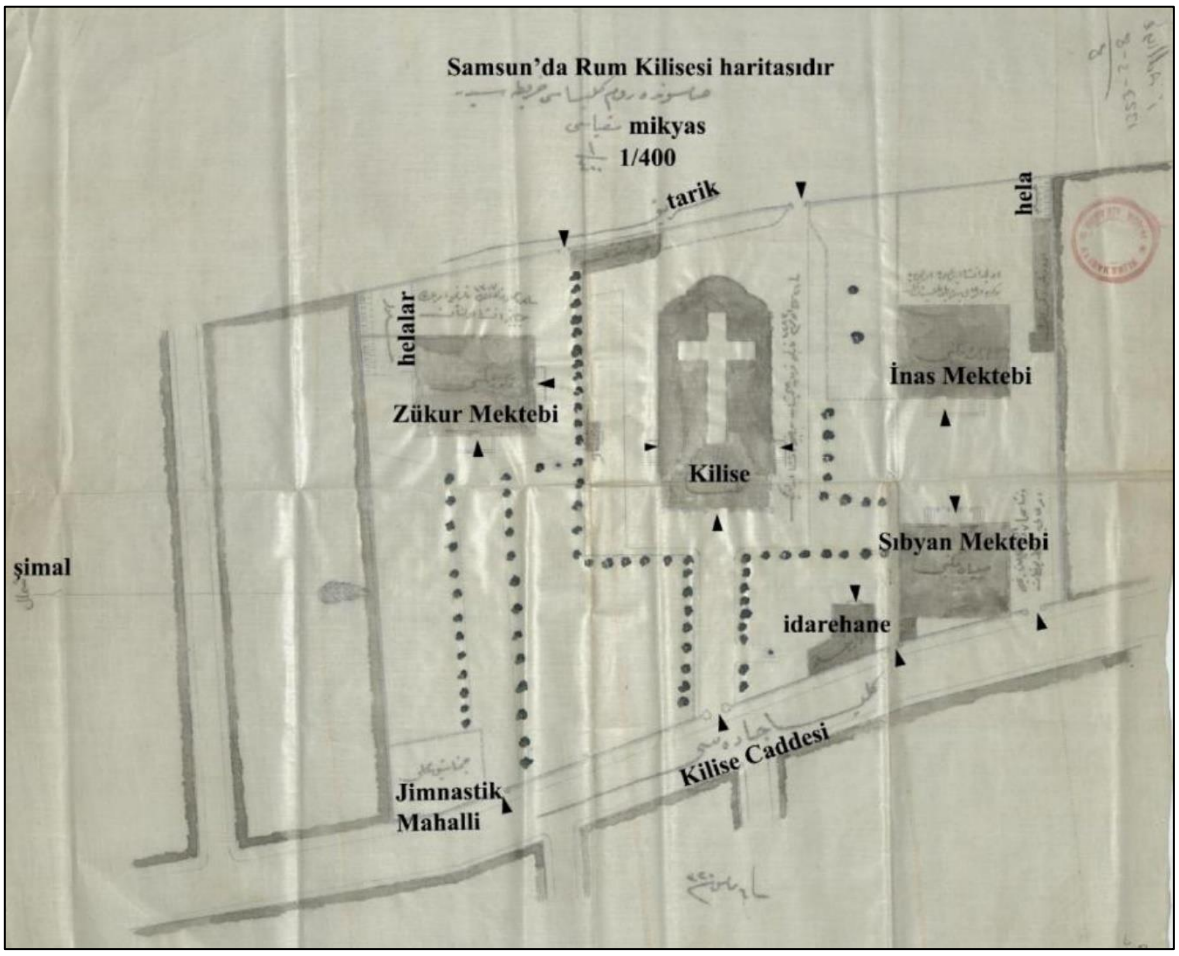

Şekil 141. 1930'lu yıllar Hançerli Camii, Yalı Camii ve Karadeniz Oteli (Baki Sarısakal arşivi; işlenerek)

Müslüman Mezarlığı'nın güneybatısında Rum Mahallesi'nin Kilise Caddesi'nde[165] padişahın fermanı ile 1872 yılında şehrin en büyük kilisesi olan Rum Ortodoks Kilisesi/Katedrali inşa edilmiştir. Kilise yüksek bir tepede yer alması nedeniyle şehrin silüetinde önemli bir yere sahiptir (Sarısakal, 2002; Yazıcı, 2013). Doğu-batı yönünde konumlanan kilise haç şekline sahip iki katlı kâgir bir yapıydı. Haçın kollarının kesiştiği alanın üzeri kubbe ile örtülmüştür. Haçın kuzey ve güneyde yer alan koluyla doğu tarafındaki apsise doğru uzanan kolu kısadır. Batı tarafına uzayan uzun kolu ise giriş cephesidir. Giriş cephesinin iki ucundan ikiz çan kuleleri yükselir. Batı cephesinde yer alan kemerli sütun dizisine sahip narteksten kiliseye girilir. Bu alan daha sonra demir parmaklıkla kapatılmıştır. Güney, kuzey ve doğuda yer alan kısa kolları ile batıda yer alan uzun kolların üzeri kırma çatı ile örtülmüştür. Apsis kısmı yarım daire şeklinde dışarı taşmıştır. Bu dönemde Rum Metropolünün Samsun'da ikamet etmesi nedeniyle kilise gayrimüslimlerin dini merkezi olmuştur. Zaman içinde kilisenin bahçesinde inşa edilen mektepler, idarehane, depo, hela, hademe koğuşu, jimnastik alanı gibi yapılar ile bir kompleks oluşmuş, şehirde dikkat çeken yapı toplulukları arasında yer almıştır (Şekil 142) (Taşar, 2022). 1923 nüfus mübadelesi sonrası şehirde gayrimüslim kalmayınca işlevsiz kalan yapı, Fransız Konsolos R. Vadala'ya göre bir süre mühimmat deposu olarak kullanılmıştır. Daha sonra kiralanan

[165] Günümüzde İstiklal Caddesi/Çiftlik Caddesi (Kilise Caddesi) olarak anılan caddenin kuzey tarafında 23 Nisan Orta Okulu'nun olduğu alanda Rum Ortodoks Kilisesi var idi.

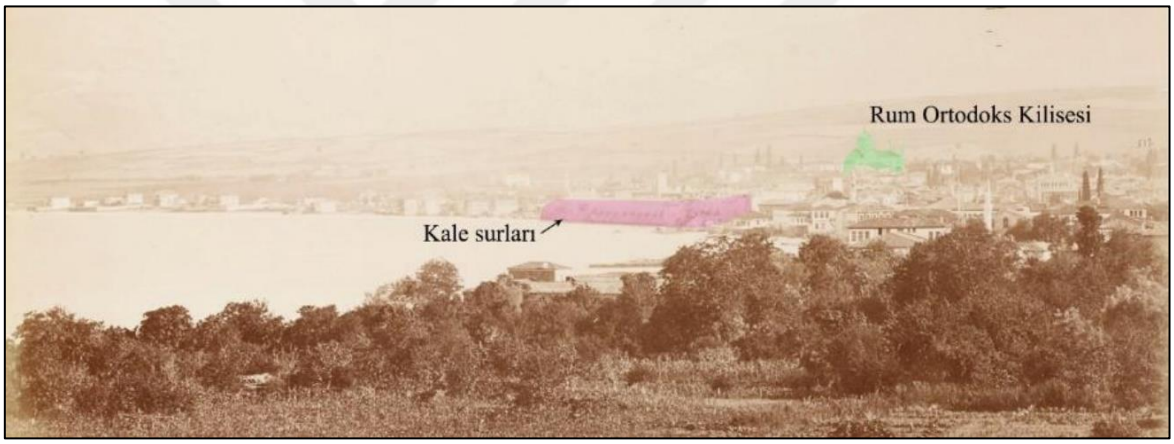
yapının çan kuleleri ve kubbesi kaldırılarak üzeri kırma çatı ile örtülmüş, aslen kilise binası olarak yapıldığı için akustiği iyi olan binanın iç mekânı sinema salonuna çevrilmiştir. Süreyya Sineması adını alan yapının adı sonrasında Samsun Sineması olarak değiştirilmiştir. 1926 yılından itibaren de Samsun valisine ithafen adı Kazım Paşa Sineması olmuştur. Bahçesinde ise şehrin ilk yazlık sineması açılmıştır (Şekil 146). 26 Kasım 1943 yılında yaşanan deprem sonrası üst kısmı tamamen yıkılan ve ağır hasar alan yapı kullanılamaz hale gelmiştir. 1953 yılında hasarlı binanın halan ayakta olduğu tespit edilmiştir (Sarısakal, 2007b; Köse, 2014a; Taşar, 2022). (Şekil 143, 144, 145).

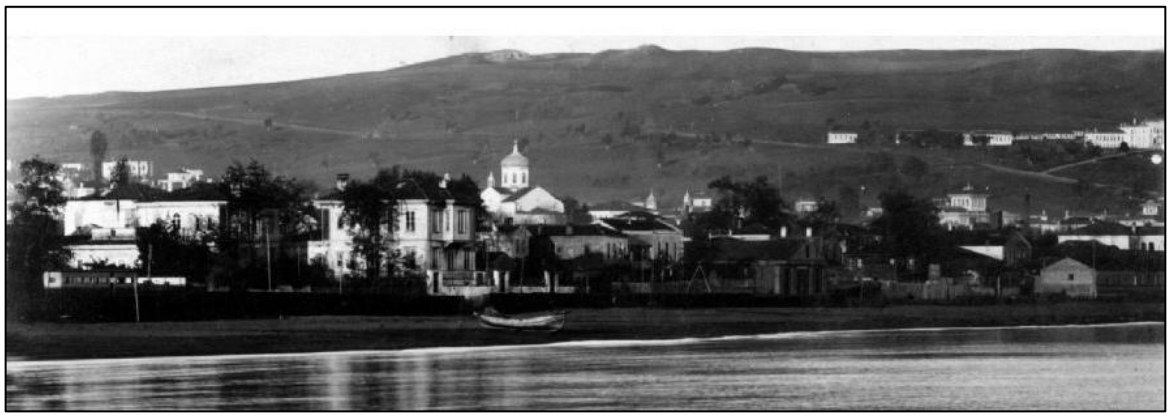

Şekil 142. Rum Ortodoks Kilise kompleksinin planı (BOA, İ.AZN., 60/24, H 8 S. 1323 / M 14 Nisan 1905; Y. Görmüş, çev.)

Şekil 143. 1890'larda Rum Ortodoks Kilisesi (İAK arşivi)

Şekil 144. 1869 Büyük Samsun Yangını sonrası deniz kenarında kalan kale surları ve Rum Ortodoks Kilisesi ('Samsun Tarihinden Seçmeler' adlı facebook grubu arşivi; işlenerek)

Şekil 145. 20 yy.ın başında Rum Ortodoks Kilisesi (Baki Sarısakal arşivi)

Şekil 146. a- Rum Ortodoks Kilisesi'nin Kazım Paşa Sineması'na dönüşümü, b- Açık hava sineması (Sarısakal, 2007b)

Kadıköy Mahallesi'nde de Rum Ortodoks Kilisesi II adlı yapı tespit edilmiştir. Kilisenin inşa tarihi ve fiziki görünüşü hakkında literatürde bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca Rum Mahallesi'nin güneybatısında, yüksek bir alanda Ermeni Katolik Kilisesi ve mezarlık alanı tespit edilmiştir.[166] Yeri tam olarak bilinmeyen Aya Teryada Kilisesi de şehirdeki diğer kiliseler arasında yer almıştır (Köse, 2014a).

- Eğitim-Kültür-Eğlence Yapıları:

Elde edilen verilere göre yangın öncesi şehirde 37 adet olan eğitim-kültür-eğlence yapısı; yanan, sonrasında yıkılan ve yangından sonra inşa edilen ya da tespit edilen yapılarla birlikte bu dönemin sonunda 27'ye düşmüştür (Şekil 139).

Yangın esnasında şehirde yer alan 3'ü medrese, 10'u mektep, 1'i kütüphane olmak üzere toplam 14 adet eğitim yapısı harabeye dönmüş veya yanmıştır. Bu yapılar Tablo 80'de konumlarına göre sıralanmıştır.

Tablo 80. 1869 Büyük Samsun Yangını'nda yanmış eğitim-kültür-eğlence yapıları

1869 Büyük Samsun Yangını'nda Yanmış Eğitim-Kültür-Eğlence Yapıları			
No.	**Eğitim-Kültür-Eğlence Yapıları**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
1	Süleyman Paşa Medresesi	1813	Pazar Mah.
2	Haznedar Süleyman Paşa Mektebi IV	1813'te var	Pazar Mah. / Bazar Mah.
3	Mektep	1845-1870 arasında var	Hançerli Mah., Hançerli Câmi-i yakınında
4	Hançerli Cami Medresesi	1863	Hançerli Mah., Hançerli Camii yanında

[166] Ermeni Katolik Kilisesi ve mezarlığı Gazi Devlet Hastanesi ve Samsun Anadolu Lisesi'nin olduğu alanda yer almıştı. Bkz.: Köse, a.g.m., s. 306-307.

Tablo 80'nin devamı

5	Büyük Cami-i Şerif Medresesi	1811'de var	Cami-i Kebir/Büyük Cami yakınında
6	Abdullah Paşa Mektebi	1832	Cami-i Kebir Mah. Cami-i Kebir bitişiğinde
7	Haznedar Süleyman Paşa Mektebi III	1813'te var	Cami-i Kebir kurbunda
8	Haznedar Süleyman Paşa Kütüphanesi	1813'te var	Cami-i Kebir kurbunda
9	Haznedar Süleyman Paşa Mektebi II	1813'te var	Samsun Kalesi
10	Mekteb-i Münife	1823'te var	Samsun kal'ası derununda
11	Mektebhane	1839'dan önce var	Yukarı Kale Kapısı yakınında
12	Kale İçi Mektebi	1802'de var	Kale içinde
13	Aşağı Kale Mektebi	1830-1849 arasında var	Aşağı kale kapısında
14	Hacı Mehmed Bey Sıbyan Mektebi	1841 de var	Aşağı kale kapısında, Mekde Mah.

1869 Büyük Samsun Yangını Pazar Mahallesi'nde yer alan Süleyman Paşa Medresesi'nin bir odasında çıkmıştı. Odada çıkan yangın kısa sürede yapının tamamına yayılmış ve yanmıştır (Sarısakal, 2007a; Erler, 2007). Pazar Mahallesi yangının çıkış yeridir. Bu nedenle çevresindeki mahallelerle birlikte yangından en çok etkilenen mahalle olmuştur. 19. yy.'ın başlarında bu mahallede mutasarrıf Süleyman Paşa tarafından yaptırılmış olan Haznedar Süleyman Paşa Mektebi IV'ün (Kıran, 2014) yangın sonrası belgelerde ismine rastlanmaması nedeniyle yanmış olduğu kabul edilmiştir.

Hançerli Camii yakınında yer alan Mekteb'in (Kıran, 2014) ve caminin yanında bulunan 12 odalı Hançerli Cami Medresesi'nin de Hançerli Camii ile birlikte yandığı düşünülmektedir (Bayraktar, 2005; Köse, 2014a).

Kale içinde Cami-i Kebir'in çevresinde yer alan Büyük Cami-i Şerif Medresesi'nin (Beşirli, 1993), Abdullah Paşa Mektebi'nin (Beşirli, 2006; Kıran, 2014; Yavru, 2021), Haznedar Süleyman Paşa Mektebi III'ün ve Haznedar Süleyman Paşa Kütüphanesi'nin de (Kıran, 2014; Bay, 2007) Cami-i Kebir ile birlikte yandığı kabul edilmiştir.

Vakfiye kayıtlarından elde edilen bilgiye göre Samsun Kalesi'nde Süleyman Paşa Mektebi II (Bay, 2007); M 1785-1839 yıllarını kapsayan 1755 No.lu S.Ş.S.'ne göre Samsun Kalesi yakınlarında yer alan Mekteb-i Münife, Yukarı Kale kapısı yakınındaki Mektephane ve kale içinde yer alan Kale İçi Mektebi (Beşirli, 1993); M 1830-1849 yıllarını kapsayan 1756/2 No.lu S.Ş.S.'ne göre aşağı kale kapısındaki Aşağı Kale Mektebi (Mangan, 2019); M 1830-1849 yıllarını kapsayan 1756 No.lu S.Ş.S.'ne göre Aşağı Kale kapısında Hacı Mehmed

Bey Sıbyan Mektebi'nin[167] de (Beşirli, 2006) yangın bölgesinde olması ve sonraki yıllara ait belgelerde de rastlanmaması nedeniyle yandıkları kabul edilmiştir.

Yangın alanı içinde olduğu tespit veya tahmin edilen 6'sı mektep, 4'ü medrese olmak üzere toplam 10 adet eğitim yapısı da bu dönemde yangından etkilenmiş veya zarar görmüştür. Yeniden inşa yerine tamir edilebilecek durumda olduğu düşünülen bu yapılar Tablo 81'de konumlarına göre sıralanmıştır.

Tablo 81. 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenmiş veya zarar görmüş eğitim-kültür-eğlence yapıları

1869 Büyük Samsun Yangını'ndan Etkilenmiş veya Zarar Görmüş Eğitim-Kültür-Eğlence Yapıları			
No.	**Eğitim-Kültür-Eğlence Yapıları**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
1	Haznedar Süleyman Paşa Mektebi I	1813'te var	Pazar Mah. Yukarı Kale kapısında bulunan Molla Fahreddin Zaviyesi mahallinde - Kurşunlu Camii yanında
2	Medrese-i Münife	1823'te var	Pazar Mah.
3	Osman Paşa Medresesi Haznedar Osman Paşa Medresesi	1821	Pazar Mah.
4	Ayşe Hanım Mektebi Said Bey Mahalle Mektebi	1833	Sadi Bey Mah.
5	Yekçeşm Alemdar ile Ayşe Hanım'ın Müşterek Mektepleri	1845-1870 arasında var	Said Bey Mah.
6	Hasan Ada Mektebi	1851	Sadi Bey Mah.
7	Hacı Emin Efendi Medresesi	1857-1863 arasında var	Sadi Bey Mah. Subaşında
8	Vakıf Mektebi	1860'ta var	Sadi Bey Mah.
9	Kerime Hatun Mektebi	1862	Sa'di Beg Mah.
10	Sadi Bey Medresesi Said Beğ/Bey Medresesi	1504	Sadi Bey Mah. Dörtyol Kavşağı, Bağdat yolu üzeri

Pazar Mahallesi'nde çıkan yangın bu mahalleyi kısa sürede etkisi altına almış, ancak Pazar Mahallesi'nin batı tarafının dış çeperlerine doğru yangın etkisini azaltmıştır. Bu alanlardaki bazı yapılar yangından kısmen zarar görmüştür. M 1845-1870 yıllarını kapsayan 1757/3 No.lu S.Ş.S.'ne göre Pazar Mahallesi'nin dış çeperlerindeki Kurşunlu Camii / Molla Fahreddin Camii yanında yer alan Molla Fahreddin Zaviyesi ve mahallinde Haznedar Süleyman Paşa tarafından inşa ettirilmiş olan Haznedar Süleyman Paşa Mektebi I (Kıran, 2014) konumu gereği cami ve zaviye gibi yangından etkilenmiştir. M 1785-1839 yıllarını kapsayan 1755 No.lu S.Ş.S.'ne göre Pazar Mahallesi'ndeki Medrese-i Münife (Beşirli,

[167] M 1845-1870 yıllarını kapsayan 1757/3 No.lu S.Ş.S.'nde de Hacı Mehmed Bey Sıbyan Mektebi adı geçmektedir (S.Ş.S., Vr. 21a/21, No. 1757/3). Bkz.: Kıran, a.g.t., s. 104.

1993) ya da Haznedar Osman Paşa'ya ait vakfiyeye göre Pazar Mahallesi'nde kendi adına inşa edilen ve yedi derslikten oluşan Osman Paşa Medresesi'nin de (Kıran, 2014; Okudan, 2013; Yavru, 2021) yangından zarar gördüğü düşünülmektedir.

Pazar Mahallesi'nin güneyinde yer alan Sadi Bey Mahallesi'nin güney ve batı tarafının dış çeperlerine doğru da yangın etkisini yitirmiştir. Sadi Bey Mahallesi'nde yer alan 1833 tarihli vakfiyeye göre biri erkek biri kadınlar için olmak üzere iki derslikli Ayşe Hanım Mektebi/Said Bey Mahalle Mektebi'nin (Okudan, 2011; 2013; Yıldız, 2015); M 1845-1870 yıllarını kapsayan 1757/3 No.lu S.Ş.S.'ne göre Yekçeşm Alemdar ile Ayşe Hanım'ın Müşterek Mektepleri'nin (Kıran, 2014); M 1850-1859 yıllarını kapsayan 1760 No.lu S.Ş.S.'ne göre Sadi Bey Camii'den Bağdat yolu tarafında Hasan Ada Mektebi'nin (Doğan, 2006); M 1857-1863 yıllarını kapsayan 1774/20 No.lu S.Ş.S.'ne göre Subaşı'nda Hacı Emin Efendi Medresesi'nin (Sainkaplan, 2015); M 1858-1861 yıllarını kapsayan 1763 No.lu S.Ş.S.'ne göre iki odalı Vakıf Mektebi ile 1862 yılında yeniden inşa edilmiş Kerime Hatun Mektebi'nin (Keskiner, 1990); Bağdat yolu üzerindeki dörtyol kavşağında yer alan 16 hücreli Sadi Bey Medresesi'nin (Köse, 2014a) de yangından kısmen zarar gördüğü düşünülmektedir.

Eğitim yapısı olarak işlevlendirilmiş kimi yapılar da bu sırada yanmış veya zarar görmüştür. Pazar Mahallesi'nde yer alan mektep olarak işlevlendirilmiş Hazinedarzâde Osman Paşa'nın Sarayı (Beşirli, 2012; 1993) ve Pazar Mahallesi'nde Kurşunlu Camii yanında mektep olarak işlevlendirilmiş Hazinedarzâde Abdullah Paşa konutunun da (Okudan, 2013; Dak, 1985; Yavru, 2021) yanmış veya zarar görmüş olduğu düşünülebilir.

Önceki dönemlerde şehir merkezinde olduğu tespit edilen, ancak yeri tam olarak bilinmeyen 6 adet medrese yapısının yandığına yönelik belgelerde bilgi olmaması nedeniyle yangından etkilenip etkilenmedikleri tespit edilememiştir. Bu nedenle bu yapılar bu ve sonraki dönemlerde tablolarda yer almaya devam etmiş, Tablo 82'de kronolojik olarak sıralanmıştır.

Tablo 82. Yeri tam bilinmediği için 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenip etkilenmediği bilinmeyen eğitim-kültür-eğlence yapıları

Yeri Tam Bilinmediği İçin 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan Etkilenip Etkilenmediği Bilinmeyen Eğitim-Kültür-Eğlence Yapıları			
No.	**Eğitim-Kültür-Eğlence Yapıları**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
1	İbrahim Efendi Medresesi	1839 öncesi var	-Bilinmiyor-
2	(İsimsiz) Medrese	1839'dan önce var	Hamam yakınında

Tablo 82'nin devamı

3	Eski Medrese	1820'de var	-Bilinmiyor-
4	Samsun Yeni Medrese	1805'te var	-Bilinmiyor-
5	Hasan Efendi Medresesi	1801'de var	Hançerli Mah. Cami-i Şerif III derununda
6	Recep Efendi Medresesi	1838'de var	Hançerli Mah.

M 1785-1839 yıllarını kapsayan 1755 No.lu S.Ş.S.'nde adı geçen İbrahim Efendi Medresesi, (İsimsiz) Medrese ve Eski Medrese (Beşirli, 1993); 1805 tarihli vakfiyede adı geçen Samsun Yeni Medresesi'nin (Okudan, 2013) yerleri bilinmediği için yangından etkilenip etkilenmedikleri de tespit edilememiştir. Hançerli Mahallesi'nin kuzeyinde yer alan Abdullah Paşa Camii'nin yangından etkilenmediği ifade edildiği için mahallenin kuzey taraflarına yangının ulaşmadığı sonucuna varılmıştır. Bundan hareketler Hançerli Mahallesi'nde olduğunu bilinen ancak tam yeri bilinmeyen 1755 No.lu S.Ş.S.'nde adı geçen Hasan Efendi Medresesi (Cami-i Şerif III adlı yapının yeri bilinmediği için) (Beşirli, 1993) ve M 1830-1849 yıllarını kapsayan 1756/2 No.lu S.Ş.S.'nde adı geçen Recep Efendi Medresesi'nin de (Mangan, 2019) yangından etkilenip etkilenmediği tespit edilememiştir.

Tam yeri bilinen veya bilinmeyen, ancak yangın alanında olmadığı bilinen 2'si mektep, 2'si medrese, 1'i kütüphane olmak üzere toplam 5 adet eğitim yapısı ise yangından etkilenmemiştir. Bu yapılar Tablo 83'te kronolojik olarak sıralanmıştır.

Tablo 83. 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenmediği bilinen eğitim-kültür-eğlence yapıları

1869 Büyük Samsun Yangını'ndan Etkilenmediği Bilinen Eğitim-Kültür-Eğlence Yapıları			
No.	**Eğitim-Kültür-Eğlence Yapıları**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
1	Şeyh Seyyid Kudbettin Medresesi	15. yüzyıl	Şeyh Seyyid Kudbettin Camii yanında
2	Abdullah Paşa Medresesi	1836	Hançerli Mah. Abdullah Paşa Camii yanında
3	Abdullah Paşa Kütüphanesi	1836	Hançerli Mah. Abdullah Paşa Camii yanında
4	Fransız Katolik Mektebi	1851	Kadıköy ve Bağdat yolu üzerinde
5	Rüştiye Mektebi Samsun Rüştiye Mektebi Rüşdiye Mektebi	1868	-Bilinmiyor-

Şehrin batısındaki Şeyh Seyyid Kutbeddin Mezarlığı'nın içinde yer alan Şeyh Seyyid Kutbeddin Medresesi (Köse, 2014a); Hançerli Mahallesi'nin kuzey tarafında Abdullah Paşa

Camii'nin yanında inşa edilen Abdullah Paşa Medrese ve kütüphanesi (Köse, 2014a; Okudan, 2013; Okuyan, 2020a); Bağdat yolu üzerinde yer alan Fransız Katolik Mektebi (URL-11, 2022) yangının etkilediği alanın dışında olmaları nedeniyle yangından etkilenmemişlerdir. Ayrıca Ali Rıza Paşa'nın teftiş yıllarında inşasına başlanan ve 1868 yılında eğitim-öğretime başlayan Samsun Rüşdiye Mektebi (Yıldız, 2015; Serbestoğlu, 2014a) yeri bilinmese de M 1869, 1870 ve 1871 yılına ait Trabzon vilayet salnamelerinde rüştiye/ortaokul mektebine ait öğrenci sayısı verilmiş olması nedeniyle yangından etkilenmemiş ve eğitimine devam etmiş olduğu sonucuna varılmıştır. Buna göre M 1869 T.V.S.'ne göre rüşdiye mektebinde 43 öğrenci ve 4 muallim, M 1872 T.V.S.'ne göre ise 70 öğrenci ve 4 muallim vardır (M 1869, 1870, 1872 T.V.S.; Topal, 2012; Okuyan, 2020a).

Tüm bunlardan hareketle bir önceki dönemde yer alan 37 adet yapıdan 14 adedinin yanmış olduğu, böylece eğitim-kültür-eğlence yapısı sayısının 23'e düştüğü anlaşılır. Yangın sonrası şehrin yeniden planlanması sürecinde 1876 yılına kadar 3 mektep ve 1 medrese olmak üzere 4 adet yapı ise inşa edilmiş veya bu dönemde tespiti yapılmıştır. Bu yapılar, Tablo 84'te kronolojik olarak sıralanmıştır.

Tablo 84. 1869-1876 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen eğitim-kültür-eğlence yapıları

1869-1876 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen ya da Tespit Edilen Eğitim-Kültür-Eğlence Yapıları			
No.	**Eğitim-Kültür-Eğlence Yapıları**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
24	Ermeni Sıbyan Mektebi	1869-1870	-Bilinmiyor-
25	Katolik Sıbyan Mektebi	1869-1870	-Bilinmiyor-
26	Rum Sıbyan Mektebi (102 adet)	1869-1870	-Bilinmiyor-
27	Hançerli Cami Medresesi	1871 de yeniden inşa	Hançerli Mah. Hançerli Camii yanında
NOT: Gri dolgulu yapıların yerleri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmemiştir.			

Daha önce belirtildiği üzere 1856 Islahat Fermanı ilanı ile gayrimüslimlere eğitim alanında da ayrıcalıklar tanınmış, Fermanla birlikte gayrimüslimlere mülki ve askeri okullarda okuma veya bu seviyede okullar açma hakkı verilmiştir (Dörtok Abacı, 2005). Samsun'da Islahat fermanı sonrası ilk kez bu dönemde gayrimüslim okulların açıldığı tespit edilmiştir. M 1869 T.V.S.'nde Canik Sancağı Samsun kazasında merkezde 86 öğrencisi olan Gregoryan Ermenilerine ait Ermeni Sıbyan Mektebi ve 12 öğrencisi olan Katoliklere ait

Katolik Sıbyan Mektebi[168] olmak üzere 2 adet okul olduğu tespit edilmiştir (Topal, 2012; Okuyan, 2020a). Günümüze ulaşamamış bu yapıların mimarisi ve ne zaman inşa edildiğine ilişkin başka bir bilgiye ulaşılamamıştır. Söz konusu yapılar 1869 yılına ait T.V.S.'nde tespit edildiği için çalışma kapsamında bu döneme ait tabloda yer verilmiştir. Ayrıca aynı salnamede Samsun kazasında 102 adet[169] Rumlara ait Rum Sıbyan Mektebi olduğu ve toplam 3.306 öğrencisi olduğu da ifade edilmiş (Okuyan, 2020a) ancak yine Rum okullarına ait hem mimari yapıları, inşa yılları ve hem de konumlarına ilişkin bilgilere yer verilmemiştir. Ancak bu dönemde kalenin güneyinde var olduğunu bildiğimiz Rum Mahallesi'nde bir sıbyan mektebinin olduğu düşünülebilir. Söz konusu Rum mekteplerin konumları hakkında kesin bilgiler olmaması nedeniyle bu mektepler ilgili tabloda tek bir satırda topluca verilmiştir.

Islahat Fermanı sonrası gayrimüslimlerin eğitim alanındaki ayrıcalıklarının genişletilmesi ve buna ilişkin yeni düzenlemelerin yapılması, 1 Eylül 1869 yılında yürürlüğe giren ve 198 maddeden oluşan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi[170] ile gerçekleşmiştir. Nizamnamede belirli şartlar altında özel okul açabilecekleri veya Müslüman çocuklarla birlikte eğitim alabilecekleri belirtilmiştir. Nizamname, Müslüman okullarının eğitim sistemi ve müfredatında da çağdaş yenilikler getirmiştir. Batılılaşma anlayışı ile eğitim binalarında ilkokuldan üniversiteye doğru bir hiyerarşi öngörülmesi bu yeniliklerdendir (Dörtok Abacı, 2005; Okuyan, 2020a).[171] Ayrıca, nüfusa bağlı olarak yerleşim bölgelerinde farklı eğitim düzeylerine sahip eğitim binaları kurulması da amaçlanmıştır. Bu kapsamda iptidailerin[172] köy ve mahallelerde, rüşdiyelerin 500 evli kasabalarda, sultanilerin ise 1.000 evli kasaba ve vilayet merkezlerinde açılması öngörülmüştür (Ertuğrul, 2009).[173] 1869 Maarif Nizamnamesi ile bugünkü liseye denk gelen idadiler de öğretim kurumu olarak Osmanlı eğitim sistemine girmiştir. 1.000 haneyi geçen yerlerde açılacak olan idadiler

---

[168] M 1869 T.V.S.'nde Canik Sancağı genelinde Samsun kazasında 1 adet Katolik Sıbyan Mektebi bulunmaktadır. Bkz.: Okuyan, Arşiv Belgelerine Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Samsun-Sosyal, Kültürel ve Dini Hayat, s. 305. Ancak 1851 yılında Kadıköy yolu üzerinde tespit edilen Fransız Katolik Mektebi bu ifadeyi çelişkili kılmaktadır. Bkz.: URL-11. (2022, Mayıs 29). Anadolu Katolik Kilisesi: http://www.anadolukatolikkilisesi.org/samsun/tr/storia.pdf adresinden alınmıştır.

[169] Topal (2012) ise 110 adet Rum Sıbyan Mektebi olduğunu ifade etmiştir. Bkz.: Topal, İ. (2012). Salnamelere göre Trabzon Vilayetinde Dini ve Sosyal Yapı. Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ, s. 39.

[170] Nizamname'nin genel özellikleri için bkz.: Yolalıcı, M. E. (1998). XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı. Ankara: Türk Tarik Kurumu Basımevi, s. 63-64, 67-68.

[171] Medrese denilen eğitim sistemi ilkokuldan üniversiteye her dereceden eğitim vermektedir. Bkz.: Yolalıcı, a.g.e., s. 61.

[172] Sıbyan mektepleri zamanla iptidai denilen çağdaş ilkokullara dönüşmüştür. Bkz.: Yolalıcı, a.g.e., s. 62.

[173] M 1872 T.V.S.'nde Samsun Kazası'nda 10.586 hane olmasına rağmen bu dönemde şehirde iptidai, idadi, sultani tespit edilmemiştir. 1868 yılında Samsun Rüştiye Mektebi dışında başka rüştiye tespit edilmemiştir.

Müslüman ve gayrimüslimler birlikte eğitim görmüştür. İdadilerin Samsun kazasında açılması ise ancak 1890 yılında gerçekleşmiştir (Yolalıcı, 1998). Ayrıca 1869 yılında kız çocuklarının da eğitim almasına yönelik gelişmeler yaşanmıştır. 1869 yılı itibariyle kız rüşdiyesi ve kız sanayi mektepleri açılmış, ancak Samsun şehrinde ilk kız rüştiyesinin açılması 1898 yılında gerçekleşmiştir (Karabulut, 2016; İpek, 2013).

Hançerli Mahallesi'nde Hançerli Camii yanında yer alan 12 odalı Hançerli Cami Medresesi de camiyle birlikte yangın esnasında yok olmuş, 1871 yılında cami ile birlikte medrese yeniden inşa edilmiştir (Köse, 2014a; Serbestoğlu, 2014a; Okudan, 2013). Günümüze ulaşamamış olan medresenin ne zaman yıkıldığı bilinmemektedir.

- Su Yapıları:

Elde edilen verilere göre yangın öncesi şehirde 39 adet olan su yapısı; yanan, sonrasında yıkılan ve yangından sonra inşa edilen ya da tespit edilen yapılarla birlikte bu dönemin sonunda 36'ya düşmüştür.

Yangın esnasında şehirde yer alan 1'i çeşme, 4'ü hamam olmak üzere toplam 5 adet su yapısı harabeye dönmüş veya yanmıştır. Bu yapılar, Tablo 85'te konumlarına ve türlerine göre sıralanmıştır.

Tablo 85. 1869 Büyük Samsun Yangını'nda yanmış su yapıları

1869 Büyük Samsun Yangını'nda Yanmış Su Yapıları			
No.	**Su Yapıları**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
1	Haznedar Süleyman Paşa Çeşmesi I	19. yüzyıl başları	Hançerli Mah. Yalı Camii yanında
2	Samsun Büyük Hamam Hamam-ı Kebir Şifa Hamamı Vakıf Hamamı Yekta Hamamı	15. yüzyıl / Osmanlı Dönemi	Pazar Mah. Süleyman Paşa Medrese Camii bitişiğinde, Saman ve Meyve Pazarı yakınında
3	Samsun Mevlevihane Vakıf Hamamı	1852	Kaleiçi'nde
4	Küçük Hamam	1856'da var	Câmi'-i Kebîr Mah.
5	Bekir Efendi Hamamı	1860-61	Câmi'-i Kebîr Mah.

M 1845-1870 yıllarını kapsayan 1757/3 No.lu S.Ş.S.'ne göre Hazinedarzâde Süleyman Paşa tarafından Hançerli Mahallesi'nde Yalı Camii yanında inşa edilen Haznedar Süleyman Paşa Çeşmesi I (Kıran, 2014) yangın esnasında hasar almış ve yıkılmış olmalıdır. Çeşme ile ilgili sonraki yıllarda bir belgeye ulaşılamamıştır. Ancak Yalı Camii ile etrafındaki bazı

yapıların yangın esnasında zarar görmesi nedeniyle çeşmenin de bu sırada kullanılamayacak hale geldiği düşünülebilir.

15. yüzyıldan itibaren Pazar Mahallesi'nde, kalenin Pazar Kapısı ile yangının çıktığı Süleyman Paşa Medresesi'ne arasında yer alan Samsun Büyük Hamamı (Bayraktar, 2016) yangın esnasında hasar almış (Erler, 2007), I. Meşrutiyet'in ilanı sonrası aynı yerde yeniden inşa edilmiştir (Şahin, 2015). Hamamın günümüze ulaşmış görüntüsünün Geç Osmanlı Dönemi mimari özelliklerini taşıması (Bay, 2007) yangın sonrası yeniden inşa edildiğini kanıtlar niteliktedir. Kale içinde Mevlevihane tekkesine ait olan Vakıf Hamamı'nın (Toprak, 2010; Şafak, 2013; Köse, 2013b) yangının etkilediği alanda bulunması nedeniyle yandığı kabul edilmiştir. Hamamın varlığına ilişkin yangın sonrası belgelerde rastlanmaması tekrar inşa edilmediğini düşündürür. (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon) haritasına göre kale içinde Cephanelik ile Mustafa Bey Hamamı arasında yer alan Küçük Hamam da yangın bölgesinde yer almaktadır. Erler (2007)'in yangından zarar gören hamamlardan "…Mustafa Bey Hamamı ile bunun yanındaki bir diğer hamam..." olarak ifade ettiği yapı, Küçük Hamam olmalıdır (Erler, 2007: 566). Hamamın, yangın sonrası belgelerde yer almaması nedeniyle yangından sonra inşa edilmediği kabul edilmiştir. 1763 No.lu S.Ş.S.'nde 1860 yılına ait bir kayıtta adı geçen Bekir Efendi Hamamı'nın (Keskiner, 1990), 1757/3 No.lu S.Ş.S.'ndeki 1863 yılına ait bir kayıttan hareketle Cami-i Kebir Mahallesi'nde olduğu tespit edilmiştir (Kıran, 2014). Yangının etkilediği alanda olan hamamın yangın sonrasına ait belgelerde yer almaması nedeniyle yok olmuş olduğu kabul edilmiştir.

Yangın alanı içinde olduğu tespit veya tahmin edilen 18'i çeşme, 6'sı hamam olmak üzere toplam 24 adet su yapısı ise yangından kısmen etkilenmiş veya zarar görmüştür. Yeniden inşa edilmeyip tamir edilebilecek durumda olduğu düşünülen bu yapılar Tablo 86'da konumlarına göre sıralanmıştır.

Tablo 86. 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenmiş veya zarar görmüş su yapıları

1869 Büyük Samsun Yangını'ndan Etkilenmiş veya Zarar Görmüş Su Yapıları			
No.	**Su Yapıları**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
1	Çifte Hamam	17. yüzyıl	Pazar Mah. Çifte Hamam Cad.
2	Haznedar Süleyman Paşa Çeşmesi II	19. yüzyıl başları	Pazar Mah.
3	Hacı Emine Hanım Ma'i Cari Çeşmesi	1841'de var	Pazar Mah.
4	Hoca Suyu Çeşmesi Gözsuyu Çeşmesi	1839 öncesi var	Pazar Mah.
5	Abdullah Paşa Çeşmesi I	1819'da var	Pazar Mah.

Tablo 86'nın devamı

6	Haznedar Süleyman Paşa Çeşmesi III	1864'te var	Pazar Mah.
7	Yıldız Hamamı	1851'de var	Hançerli Mah.
8	Aydınbey Vakfı Çeşmesi	1864'te var	Hançerli Mah.
9	Ahmet Ağa Çeşmesi	1864'te var	Gümrük civarında
10	Abdullah Paşa Çeşmesi IV Hoca Hayrettin Çeşmesi	1848	Yalı Camii önündeki Buğday Pazarı Meydanına
11	Sadi Bey Hamamı	1504 sonrası / Osmanlı Dönemi	Sadi Bey Mah. Bedesten yanında
12	Hafız Ali Çeşmesi	1841'de var	Said Bey Mah.
13	İstanbul Payeli Aziz Bey Çeşmesi	1864'te var	Sadibey Mah.
14	Hatib Mehmed bin Mustafa Çeşmesi Hatib Mehmed Ağa Çeşmesi	1558'den sonra	Cami-i Kebir Mah.
15	Derviş Salih Ağa Çeşmesi	1855'te tamir	Cam-i Kebir Mah. Câmi'-i Kebîr derununda
16	Müştemileli Çeşme	1863'te tamir	Câmi'-i Kebîr Mah.
17	Tuti Hafız Efendi Çeşmesi Tuti Hafız Hüseyin Efendi Vakf Çeşmesi	1845	Hacı Hatun Mah. Hâcı Hâtûn Mesciti yanında
18	Genç Alioğlu Mustafa Ağa Hamamı Mustafa Bey Hamamı Kale Hamamı	1856'da var	Yukarı Kal'a kapısı civarında
19	Çeşme I	1845-1870 arasında var	Mekde Mah. Kal'a derununda
20	Çeşme II	1845-1870 arasında var	Mekde Mah. Kal'a derununda
21	Çeşme III	1845-1870 arasında var	Mekde Mah. Kal'a derununda
22	Çingan Çeşmesi	1845-1870 arasında var	Mekde Mah.
23	Kapı Hamamı	-Bilinmiyor-	-Bilinmiyor-
24	Yeni (Tahtalı) Hamam Tahtalı (Yeni) Hamam	-Bilinmiyor-	-Bilinmiyor-

Pazar Mahallesi'nde olduğu bilinen ancak belgelerde yandığı veya sonraki yıllarda yeniden inşa edildiğine dair bir ibare olmayan su yapılarının, yangından etkilendiği veya tamir edilecek düzeyde zarar gördüğü düşünülmektedir. Pazar Mahallesi'nde Süleyman Paşa Medresesi'nin batısında yer alan Çifte Hamam (Yılmaz, 2015; Erler, 2007) sonraki yıllarda tekrar inşa edildiği yönünde bir belge olmaması nedeniyle yangından tamir edilecek düzeyde etkilenmiş olmalıdır. Konum olarak Pazar Mahallesi'nde olduğu bilinen, ancak tam yeri bilinmeyen M 1845-1870 yıllarını kapsayan 1757/3 No.lu S.Ş.S.'ne göre Hazinedarzâde Süleyman Paşa tarafından inşa edilen Haznedar Süleyman Paşa Çeşmesi II ve Hazinedarzâde Abdullah Paşa'nın eşi Hacı Emine Hanım tarafından inşa edilen Hacı Emine Hanım Ma'i Cari Çeşmesi (Kıran, 2014); M 1789-1839 yıllarını kapsayan 1755 No.lu S.Ş.S.'nde adı

geçen Hoca Suyu Çeşmesi (Sarısakal, 2002) ve Abdullah Paşa Çeşmesi I (Beşirli, 1993); 1863 yılında Ali Rıza Paşa tarafından onarılmış Haznedar Süleyman Paşa Çeşmesi III (Serbestoğlu, 2014b) yangından etkilenmiş veya tamiri yapılabilecek düzeyde zarar görmüştür.

Hançerli Mahallesi'nin de Pazar Mahallesi tarafındaki bölgesi yangından etkilenmiş, ancak kuzey tarafında Abdullah Paşa Konağı'ndan itibaren yangın etkisini kaybetmiştir. Hançerli Mahallesi'nde yangının etkilediği alan içerisinde yer alan Abdullah Paşa'ya ait Hançerli Camii'nin doğusundaki Yıldız Hamamı (Yolalıcı, 2014; Sarısakal, 2007b; Erler, 2007); teftiş memuru Ali Rıza Paşa zamanında tamir ettirilen Aydınbey Vakfı Çeşmesi ve Ahmet Ağa tarafından yaptırılan gümrük civarındaki Ahmet Ağa Çeşmesi (Sebestoğlu, 2014b); Yalı Camii / Hoca Hayrettin Camii önünde yer alan Buğday Pazarı Meydanı'ndaki beş musluklu Hoca Hayrettin Çeşmesi/Abdullah Paşa Çeşmesi IV de (Sarısakal, 2002; 2009) yangından tamiri yapılabilecek düzeyde zarar görmüştür (Şekil 147).

Şekil 147. Buğday Pazarı Meydanı'ndaki Hoca Hayrettin Çeşmesi (Baki Sarısakal arşivi)

Sadi Bey Mahallesi'nin de Pazar Mahallesi tarafındaki bölgesi yangından etkilenmiştir. Mahallede Bedesten yakınında yer alan Sadi Bey Hamamı (Okudan, 2013); yangın öncesine ait birçok şer'iyye siciline göre tamir edildiği ifade edilen Ezerkafizade Hafız Ali Efendi tarafından inşa ettirilmiş Hafız Ali Çeşmesi (Beşirli, 2006; Kıran, 2014; Mangan, 2019); teftiş memuru Ali Rıza Paşa zamanında tamir ettirilen İstanbul Payeli Aziz

Bey Çeşmesi de (Serbestoğlu, 2014b) yangından etkilenmiş veya tamiri yapılabilecek düzeyde zarar görmüş olmalıdır.

Kale içinde yer alan Cami-i Kebir Mahallesi ise yangından tamamen etkilenmiştir. Bu mahallede yer alan üç musluklu Hatib Mehmed bin Mustafa Çeşmesi (Okudan, 2013); M 1845-1870 yıllarını kapsayan 1757/3 No.lu S.Ş.S.'ne göre 1855'te tamir edilen Derviş Salih Ağa Çeşmesi ve 1863'te tamir edilen 2 musluklu Müştemile Çeşme ve Hacı Hatun Camii yanındaki Tuti Hafız Efendi Çeşmesi (Kıran, 2014); (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon) haritasına göre Hacı Hatun Camii'nin doğusunda yer alan Mustafa Bey Hamamı'nın da (Erler, 2007) yangından etkilenmiş veya tamiri yapılabilecek düzeyde zarar görmüş oldukları kabul edilmiştir.

Kalenin güneyindeki Mekde Kapısı'nın bulunduğu alandaki Mekde Mahallesi'nin bir bölümü de yangından etkilenmiştir. Ancak ilk müdahalenin yapıldığı İç Kale'ye yakın olduğu bilinen bu bölgeye yangının etkisi kısmi olmalıdır. M 1845-1870 yıllarını kapsayan 1757/3 No.lu S.Ş.S.'ne göre Mekde Mahallesi'nde yer alan Çeşme I, II, III ve Çingan Çeşmesi (Kıran, 2014) yangından etkilenmiş veya tamiri yapılabilecek düzeyde zarar görmüş olmalıdır.

Kalenin güneyindeki Mekde Kapısı yakınında Bedesten'e yakın bir yerde olan Kapı Hamamı ile Tahtalı (Yeni) Hamam da yangından etkilenmiştir (Erler; 2007).

Önceki dönemlerde şehir merkezinde olduğu tespit edilen, ancak yeri tam olarak bilinmeyen 5'i çeşme, 1'i hamam olmak üzere toplam 6 adet su yapısının yandığına yönelik belgelerde bilgi olmaması nedeniyle yangından etkilenip etkilenmedikleri tespit edilememiştir. Bu yapılar bu ve sonraki dönemlerde tablolarda yer almaya devam etmiş, aşağıdaki tabloda kronolojik olarak sıralanmıştır.

Tablo 87. Yeri tam bilinmediği için 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenip etkilenmediği bilinmeyen su yapıları

Yeri Tam Bilinmediği İçin 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan Etkilenip Etkilenmediği Bilinmeyen Su Yapıları			
No.	**Su Yapıları**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
1	Malatyalı Hacı Mustafa Çeşmesi	Osmanlı Dönemi	-Bilinmiyor-
2	Şifa Hamamı	17. yüzyıl	-Bilinmiyor-
3	Hoca Sarı Çeşmesi	1818'de var	-Bilinmiyor-
4	Yeni Çeşme	1839 öncesi var	-Bilinmiyor-
5	Abdullah Paşa Çeşmesi II	19. yüzyıl başlarında var	Bafra yolu üzeri
6	Abdullah Paşa Çeşmesi III	19. yüzyıl başlarında var	Hançerli Mah.

Literatürde adına rastlanılan ancak konumu bilinmeyen Malatyalı Hacı Mustafa Çeşmesi (Serbestoğlu, 2014b); 17. yüzyıldan itibaren şehirde olduğu bilinen Mehmet Paşa Mahallesi'ndeki Şifa Hamamı (Yılmaz, 2015); M 1785-1839 yıllarını kapsayan 1755 No.lu S.Ş.S.'nde adı geçen Hoca Sarı Çeşmesi ve Yeni Çeşme (Beşirli, 1993; Sarısakal, 2002); Yenimahalle'de Bafra yolu üzerindeki Abdullah Paşa Çeşmesi II ve Hançerli Mahallesi'ndeki Abdullah Paşa Çeşmesi III'ün (Serbestoğlu, 2019) yangından etkilenip etkilenmediği bilinememektedir.

Tam yeri bilinen veya bilinmeyen, ancak yangın alanında olmadığı bilinen 4 adet su yapısı ise yangından etkilenmemiştir. Bu yapılar, Tablo 88'de kronolojik olarak sıralanmıştır.

Tablo 88. 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenmediği bilinen su yapıları

1869 Büyük Samsun Yangını'ndan Etkilenmediği Bilinen Su Yapıları			
No.	**Su Yapıları**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
1	Ma'i Cari Çeşmesi Hatice Hanım Çeşmesi Hatice Hanım Ma'i Cari Çeşmesi I	1845-1870 arasında var	İç Kale Mah. İç Kal'a derûnunda
2	İbrahim Ağa Evi Altında Bulunan Çeşme Hatice Hanım Ma'i Cari Çeşmesi II	1845-1870 arasında var	İç Kale Mah. İç Kal'a derûnunda
3	Ilıca Çeşmesi İsmail Efendi Çeşmesi	1854	Hançerli Mah. Ilıca Çeşme Sokak
4	Aziziye Çeşmesi	1864	Bağdat kapısı mahali

M 1845-1870 yıllarını kapsayan 1757/3 No.lu S.Ş.S.'ne göre İç Kale'de yer alan Hatice Hanım Ma'i Cari Çeşmesi I ve Hatice Hanım Ma'i Cari Çeşmesi II'nin (Kıran, 2014) tam yerleri bilinmese de İç Kale'de yer almaları ve ilk müdahalenin İç Kale'ye yapılmış olması nedeniyle yangından etkilenmedikleri düşünülebilir. Hançerli Mahallesi'nde yangının ulaşamadığı Abdullah Paşa Camii'nin batısında, Bafra yoluna gelmeden konumlanan iki oluklu Ilıca Çeşmesi (Yiğit, 2002; Baş vd., 1997) ve kalenin güneybatısında Unkapanı'na doğru Bağdat kapısı mahallinde yer alan Aziziye Çeşmesi de (İpek, 2013) yangının etkilediği alanlar dışında olmaları nedeniyle yangından etkilenmemişlerdir.

Tüm bunlardan hareketle bir önceki dönemde yer alan 39 adet su yapısından 5 adedinin yanmış olduğu, su yapısı sayısının bu dönemde 34'e düşmüş olduğu söylenebilir. Bu çerçevede 1869 Büyük Samsun Yangını ile şehirde 27'si çeşme, 7'si hamam olmak üzere 34 adet su yapısının olduğu tespit edilmiştir. T.V.S.'ne göre ise şehirde 1870 yılında 10 hamam

(Sarısakal, 2007b) ve 54 çeşme (Sarısakal, 2007a) bulunmaktadır.[174] Bu çalışma kapsamında tespit edilen hamam ve çeşme sayıları ile salnamedeki verilerin uyuşmaması söz konusu yapıların belgelere yansıdıkları sürece görünür olmalarıyla açıklanabilir.

Bunalar dışında, yangın sonrası şehrin yeniden planlanması sürecinde, 1876 yılına kadar 2 adet su yapısı inşa edilmiş veya tespit edilmiş, su yapısı sayısı bu dönemde 36'ya yükselmiştir. Bu yapılar, Tablo 89'da kronolojik olarak sıralanmıştır.

Tablo 89. 1869-1876 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen su yapıları

1869-1876 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen ya da Tespit Edilen Su Yapıları			
No.	**Su Yapıları**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
35	Kedicioğlu Kızı Ayşe'nin Yaptırdığı Su Çeşmesi Karıcıoğlu Kızı Ayşe'nin Yaptırdığı Su Çeşmesi	1870 yılında	Hançerli Mah.
36	Gaziler Çeşmesi	-Bilinmiyor-	Pazar Mah. Gaziler Meydanı
NOT: Gri dolgulu yapıların yerleri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmemiştir.			

M 1845-1870 yıllarını kapsayan 1757/3 No.lu S.Ş.S.'nde 27 Nisan 1870 yılına ait bir kayıtta Kedicioğlu/Karıcıoğlu kızı Ayşe, mülkünden 100 kuruş nakletmiş ve elde edilecek gelirle Hançerli Mahallesi'ndeki bir çeşmenin tamir edilmesini istemiştir. Yangın sonrasına ait bu kayıtta çeşmenin ne zaman yapıldığı veya mimarisi hakkında bilgilere yer verilmemiştir. Kedicioğlu Kızı Ayşe'nin Yaptırdığı Su Çeşmesi ya da Karıcıoğlu Kızı Ayşe'nin Yaptırdığı Su Çeşmesi olarak adlandırılan bu yapının (Kıran, 2014; Beşirli, 2006) bu dönemde tespit edilmesi nedeniyle bu döneme ait tablolara işlenmiştir.

Bu döneme ait kaynaklarda rastlanılan Gaziler Meydanı'nda yer alan çınar ağacı altındaki Gaziler Çeşmesi'nin de ne zaman inşa edildiğine dair bilgiye ulaşılamamıştır (Sarısakal, 2007a). Literatürde elde edilen görsellerden yola çıkılarak çeşmenin silindirik gövdeli olduğu anlaşılır (Şekil 148).

[174] Trabzon vilayet salnamelerine göre 1872 yılında şehirde 10 hamam, 1902-1904 yılları arasında da 10 hamam olduğu ifade edilmiştir. Topal (2012) yıllar içinde salnamelerde hamam sayısında farklılığın olmamasının bazı yıllarda bilgilerin eksik girilmesinden dolayı olabileceğini ifade etmiştir. Bkz.: Topal, a.g.t., s. 42. Bu nedenle salnamelerdeki değerlerin de tamamen gerçeği yansıtmadığı anlaşılmıştır.

Şekil 148. a- Subaşı Meydanı'ndan çekilmiş Gaziler Meydanı'ndaki Gaziler Çeşmesi (Baki Sarısakal arşivi; işlenerek), b- (1905) Samsun (Karadeniz) Planı'nda Gaziler Meydanı (SALT arşivi; işlenerek)

- Endüstri/Sanayi Yapıları:

Elde edilen verilere göre bir önceki dönemde yer alan 2 adet endüstri/sanayi yapısı dışında bu dönemde başka bir yapıya rastlanmamıştır. Mert Irmağı'nın kuzeyinde yer alan Tabakhane ile Kadıköy mevkiinde yer alan Kar-hane de yangının etkilediği alanın dışında olması nedeniyle yangından etkilenmemişlerdir.

- Pazar ve Çarşı Yerleri:

Elde edilen verilere göre yangın öncesi şehirde 10 adet pazar ve çarşı yeri mevcut iken yangın sonrası inşası tamamlanan Duhan Çarşısı ve Pazarı ile bu dönemin sonunda pazar ve çarşı yerlerinin sayısı 12'ye yükselmiştir (Şekil 139).

1869 Büyük Samsun Yangını'nın etkilediği alanda 6 adet pazar ve çarşı yeri bulunmaktadır. Yangın sonrası şehrin yeniden planlanması sürecinde Hırsan Efendi tarafından pazar alanları ve bu alanlara giden yollar da yeniden planlanmış (Dığıroğlu, 2011b; Erler, 2007) (Tablo 70), yeni yollar pazar ve çarşı alanlarıyla buluşturulmuştur. Yangın alanı içinde yer alan ve yangından etkilenmiş veya zarar görmüş pazar ve çarşı yerleri, Tablo 90'da konumlarına göre sıralanmıştır.

Tablo 90. 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenmiş veya zarar görmüş pazar ve çarşı yerleri

1869 Büyük Samsun Yangını'ndan Etkilenmiş veya Zarar Görmüş Pazar ve Çarşı Yerleri			
No.	**Pazar ve Çarşı Yerleri**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
1	Buğday Pazarı Hınta Pazarı / Hinta Pazarı Suk-ı Sultani	Osmanlı Dönemi	Hançerli Mah. Yalı Camii önünde
2	Meyve Pazarı Yemiş Pazarı	Osmanlı Dönemi	Pazar Mah. Pazar Camii civarı
3	Saman Pazarı	Osmanlı Dönemi	Pazar Mah. Süleyman Paşa Medresesi önü
4	Kasaplar Arastası	1820'ler	Pazar Mah. Kale surlarının yanında, Meyve Pazarı'nın güneyinde
5	Balık Pazarı	1864	Pazar Mah. Telgrafhane Sok.
6	Hazinederzade Süleyman Paşa Arastası Hazinederzade Arastası	1807-1818	Kalenin güney suruna bitişik

Hançerli Mahallesi'nde yanan Yalı Camii önündeki Buğday Pazarı; Pazar Mahallesi'nde yanan Pazar Camii'ye yakın konumdaki Meyve Pazarı ve yangının çıktığı Süleyman Paşa Medresesi'nin önündeki Saman Pazarı yangından doğrudan etkilenmiştir. Yangın sonrası Buğday Pazarı 510 m^2, Meyve Pazarı 1.150 m^2, Saman Pazarı ise 910 m^2 olarak planlanmıştır. Bu üç pazar yerine çevre düzenlemesi de yapılmıştır. Buna göre en büyük alana yayılan Meyve Pazarı'na 2 sıra, Buğday ve Saman Pazarına ise 1'er sıra ağaç dikilmiştir (Sarısakal, 2007a; Erler, 2007).

Pazar Mahallesi'nde kalenin batı surları önünde yer alan Kasaplar Arastası da yangından etkileneneler arasındadır. Ancak yangın sonrası arastanın onarıldığı anlaşılır (Okudan, 2011). Pazar Mahallesi'nde kalenin kuzeyindeki Balık Pazarı da yangının etkilediği alanda yer almış ve yangından zarar görmüştür. Ancak yangın sonrası 1914 yılına ait bir sicilde adına rastlanan pazarın yeniden düzenlendiği anlaşılır (İmamoğlu, 2013) (Şekil 149).

Samsun Kalesi'nin güney sur duvarına bitişik Mekde Kapısı tarafında sağlı sollu 44 dükkândan oluşan dikdörtgen planlı, üstü tonoz ile örtülü Hazinedarzâde Süleyman Paşa Arastası'nın (Sarısakal, 2002; Yiğit, 2002) batı tarafı yangın alanı içinde kaldığından yangından etkilenmiş, doğu tarafı ise İç Kale'ye bitişik olduğu için yangından korunmuş olmalıdır (Şekil 149).

Şekil 149. (1905) Samsun (Karadeniz) Planı'nda yer alan yangından etkilenmiş pazar ve çarşı yerleri (SALT arşivi; işlenerek)

1830 yılına ait esnaf kayıtlarında Samsun merkezinde olduğu tespit edilen Duhan Kapanı'nın (Genç, 2013) nerede olduğu bilinmediği ve yangından etkilenip ortadan kalktığına ilişkin bilgi olmadığı için yangından etkilenip etkilenmediği tespit edilememiştir (Tablo 91).

Tablo 91. Yeri tam bilinmediği için 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenip etkilenmediği bilinmeyen pazar ve çarşı yerleri

Yeri Tam Bilinmediği İçin 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan Etkilenip Etkilenmediği Bilinmeyen Pazar ve Çarşı Yerleri			
No.	**Pazar ve Çarşı Yerleri**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
1	Duhan Kapanı	1830'dan önce	-Bilinmiyor-

Bu dönemde tam yeri bilinen veya bilinmeyen, ancak yangının etkilediği alanda olmadığı bilinen 3 adet pazar ve çarşı yerinin ise yangından etkilenmediği tespit edilmiştir. Bu pazar ve çarşı yerleri, Tablo 92'de konumlarına göre sıralanmıştır.

Tablo 92. 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenmediği bilinen pazar ve çarşı yerleri

1869 Büyük Samsun Yangını'ndan Etkilenmediği Bilinen Pazar ve Çarşı Yerleri			
No.	**Pazar ve Çarşı Yerleri**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
1	Kereste Pazarı Odun Pazarı	Osmanlı Dönemi	Sait Bey Mah. Bağdat yolu üzerinde
2	Aziziye Çarşısı	1864	Bağdat kapısı mahali
3	Un Kapanı Un Kapanı Pazar Yeri Kapan-i Dakik Dakik Kapanı	1830'dan önce	Sait Bey Mah. Bağdat yolu üzerinde, Aziziye Çarşısı'nda

Günümüzde 100. Yıl Bulvarı ile 19 Mayıs Bulvarı'nın kesiştiği noktadan başlayıp (İtalyan Katolik Kilisesi civarı) Bağdat yolu üzerinde yer alan Odun/Kereste Pazarı, Odun Pazarı'nın Bağdat'a doğru olan yolu üzerindeki Aziziye Çarşısı ve içinde yer alan Un Kapanı (Dığıroğlu, 2011b; Sarısakal, 2002) yangının etkilediği alanın dışında olmaları nedeniyle yangından etkilenmemiştir. Yangın sonrası yapılan planlamalarda pazar alanlarına gidecek yollar ve pazar alanları belirlenmiş, Kereste Pazarı da 605 m^2 büyüklüğünde planlanarak diğer pazarlardan daha büyük bir alana yayılmıştır (Erler, 2007).

Pazar ve çarşı yerleri kamusal açık alan olmaları nedeniyle yangınla birlikte tümüyle ortadan kalkmamışlar, yangından hangi düzeyde etkilenmiş olurlarsa olsunlar yeniden düzenlenmişlerdir. Bu nedenle sonraki dönemlerde de varlıklarını sürdürmüşler ve bu çalışma kapsamında imar faaliyeti tablolarında yer almaya devam etmişlerdir. Tüm bunlardan hareketle bir önceki dönemde yer alan 10 adet olan pazar ve çarşı yeri yangın sonrası inşa edilen Duhan Çarşısı ve Pazarı ile birlikte 12'ye yükselmiştir. Bu alanlar, Tablo 93'te kronolojik olarak sıralanmıştır.

Tablo 93. 1869-1876 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen pazar ve çarşı yerleri

1869-1876 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen ya da Tespit Edilen Pazar ve Çarşı Yerleri			
No.	**Pazar ve Çarşı Yerleri**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
11	Duhan Çarşısı Tütüncüler Çarşısı Tütün Merkezi /Tütün Çarşısı	1869	Kalenin güneyindeki Samsun Karantinası bitişiğinde Hacı Mahmut Ağa Bahçesi
12	Duhan Pazarı	1869	Kalenin güneyindeki Duhan Çarşısı'nın merkezinde

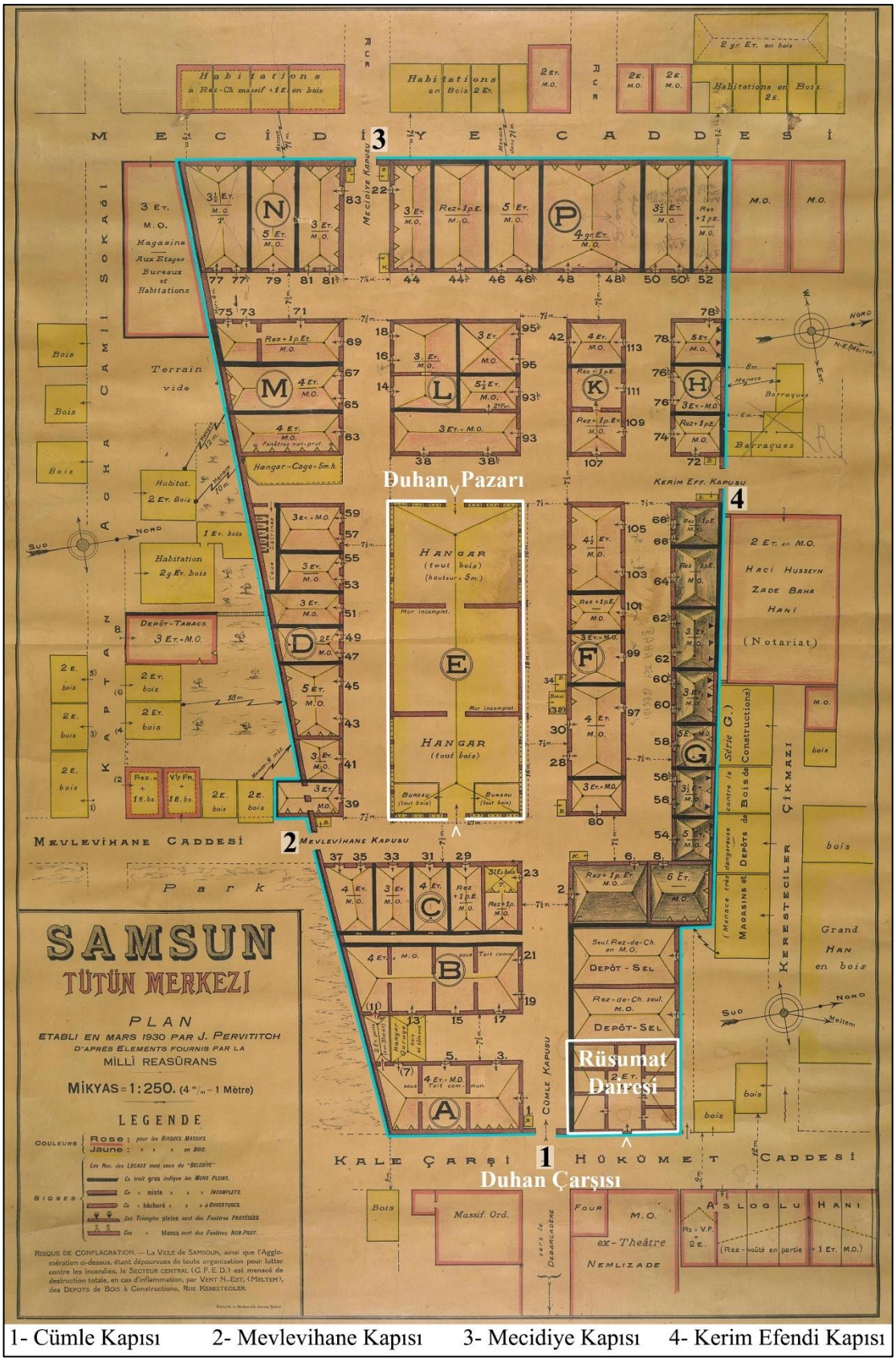
Şehirdeki artan tütün/duhan talebi sonucu tüccarlar ellerindeki tütünün depolanması ve pazarlanması için tütün çarşısına ihtiyaç duymuştur. 1866 yılında tüccarların isteği ve mutasarrıfın da izniyle kalenin güneyindeki Karantinahane yanındaki sazlık ve bataklık bir alan olan Hacı Mahmut Ağa Bahçesi'nde etrafı 10 arşın genişliğinde (680 cm) yollarla çevrili ve 4 kapısı olan bir çarşı yapılması kararlaştırılmıştır. Çarşının keşif bedeli çıkarılmış, maaliyeti düşürmek için taş malzemenin Ünye'den değil, Samsun'dan temin edilmesi önerilmiştir. Ülkenin kalkındırılmasının hedeflendiği bu dönemde Şuray-ı Devlet'e sunulan teklifler sonucu padişah fermanı ile 1868 yılında şehrin güneyinde Karantinahane'nin bitişiğinde denize yakın bir konumda inşaatına başlanan Tütün (Duhan) Çarşısı ancak yangın sonrası, 1869 yılında tamamlanmıştır (Sarısakal, 2007a; Erler & Edinsel, 2011; Dığıroğlu, 2011b). Çarşı aynı zamanda 1868 yılında inşa edilmiş olan Rüsumat Dairesi ile de bir kompleks oluşturmuştur (Sarısakal, 2007a).[175]

Duhan Çarşısı fiziksel yapısı ile Türk çarşılarının tipik özelliklerini taşımaktadır. 1930 yılında Hırvat asıllı İstanbullu Jaques Pervititch tarafından çarşının yangın haritası çizilmiştir. Fransızca hazırlanan (1930) Samsun Tütün Merkezi Yangın Haritası, sigorta şirketlerinin çarşı içerisinde yer alan yapılarla ilgili riskleri saptaması amacıyla kullanılmıştır. Bu nedenle imar haritalarına göre daha fazla detay içermektedir (Kozar, 2009). Haritaya göre çarşı, 4 tarafında 3 m genişliğinde 4 ayrı girişi olmakla beraber ana giriş kapısı doğu yönünde yer alan (günümüzde Bankalar Caddesi) cümle kapısından sağlanmaktadır. Batı tarafında Mecidiye Kapısı, kuzey tarafında Kerim Efendi Kapısı, güney tarafında ise Mevlevihane Kapısı yer almaktadır. Haritanın lejantında Tütün Merkezi'nin

[175] Hükümet Duhan Çarşısı'nın inşasını desteklemiş, hatta çarşı inşasını yapan tüccarlara örnek olmak için devlet dairesi olan Rüsumat Dairesi'ni çarşıdan önce tamamlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Dığıroğlu, F. (2011a). Samsun Duhan Çarşısı'ndan Samsun Tütün Borsasına. E. Tokdemir, Ö. Günçavdı & S. S. Kayam (Ed.), Prof. Dr. Haydar Kazgan'a Armağan: Yakın Tarihimizin İktisadi Panoraması içinde (s. 95-112). Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 98.

herhangi bir yangına karşı dayanıklı olmadığı ve yangının çıkması durumunda kuzeydoğudan gelecek olan meltem rüzgârıyla birlikte ahşap depoların tamamen yanma riski olduğu belirtilmiştir. Haritada pembe renkle gösterilen yapılar büyük risk taşıyanları, sarı renkliler ise ahşap depoların riskli olanlarını simgelemektedir (Şekil 150).

Çarşı, içinde hangarlar, depolar, mağazalar, Rüsumat Binası ve Tütün Pazarı'nı barındıran 11.600 m^2'lik bir alana sahip kompleks bir yapıdır. Çarşının merkezinde yer alan 993 m^2'lik alandaki Duhan Pazarı 5 m yüksekliğe sahip dikdörtgen bir hangardan oluşmuştur. Etrafında 7 m genişliğinde yol bulunan pazar alanına, doğu ve batı yönündeki kısa kenarından giriş sağlanmıştır. Rüsumat Dairesi'nin toplam alanı ise 526 m^2'dir (Dığıroğlu, 2011a). (1930) Samsun Tütün Merkezi Yangın Haritası'na göre Cümle Kapısı'nın sağında yer alan tek giriş kapısı ve 2 katlı olduğu düşünülen bu alanın toplam büyüklüğü ise yaklaşık 526 m^2'ye tekâmül ettiği için bu yerin Rüsumat Dairesi olduğu düşünülebilir (Şekil 150).

Şekil 150. (1930) Samsun Tütün Merkezi Haritası'nda Duhan Çarşısı, kapıları, Duhan Pazarı ve Rüsumat Dairesi (SALT arşivi; işlenerek)

- Ulaşım Yapıları/Altyapı:

Elde edilen verilere göre bu dönemde bir önceki dönemde yer alan 8 adet ulaşım yapısına ek yeni bir ulaşım yapısı tespit edilmemiştir. Bu dönemde bu yapıların bazılarının iyileştirilmesi, geliştirilmesi, tamamlanması üzerine çalışmalar yapılmıştır. Yangın esnasında yangının etkilediği alanın dışında kalan Liman, Fener, Bağdat-Kervan Yolu, Kadıköy Yolu, Mert Irmağı Köprüsü yangından etkilenmemiştir. Ancak Bafra Yolu ve Çarşamba Yolu'nun yangın alanında olan kısımları ile Yalı Camii önündeki Merkez İskelesi ise yangından etkilenmiştir.

Samsun Limanı'nın inşası/onarımı için bu dönemde de ön keşif çalışmaları yapılmıştır. Yangın sonrası Samsun Kalesi'ne ait bazı taşlar ve Kara Samsun'daki Cenevizlilere ait eski binaların taşların Samsun Limanı inşasında kullanılması amaçlanmıştır. Ancak 1871 yılında şehre gelen seyyah Cunyghame'in ifadelerine göre liman inşasına başlanılmadığı anlaşılmıştır. 1873 yılında ise liman için ayrılan bütçe Samsun-Amasya yolunun yapımına aktarılmıştır (Erler, 2007; Kuş, 2015). Bu nedenle bu dönemde de yeni liman yapımı gerçekleşmemiştir.

Yangın sonrası Hırsan Efendi tarafından planlanan şehir içi yollar zamanla yapılmaya başlanmıştır. Artan ticari hareketlilik karşısında şehir hızla gelişme göstermiş, bu durum yol ağlarının gelişmesini de sağlamıştır. Gelen giden yolcu sayısının artması sonucu Merkez İskele'nin sağlamlaştırılması konusu gündeme taşınırken Liman ve Merkez İskele'ye giden sahil yolları da açılmıştır. İç Anadolu (Samsun-Merzifon-Çorum-Yozgat-Kırşehir-Kayseri) ve Doğu Anadolu (Samsun-Amasya/Doğu Anadolu Yolu) ile bağlantıyı sağlayan yolların yapımına da devam edilmiştir (Erler, 2007; Dığıroğlu, 2011b).[176] Samsun-Amasya Yolu'nun tamamlanması durumunda ise Samsun-Amasya arasında demiryolu yapımı için planlar yapılmıştır. Bu konuda imtiyaz, merkezi hükümet tarafından Fransızlara verilmiştir. Arşivde Mayıs 1874 tarihli Fransızlar tarafından yapılmış (1874) Samsun-Amasya Demiryolu haritasına ulaşılmıştır (BOA, HRT.h., 776, H 14 Ra. 1291). 1871 yılında Samsun-Çarşamba-Amasya tranvay hattı inşasına karar verilmiştir. Ancak yol yapım çalışmaları bu dönemde halkın yardımları ile yapılmaktadır ve bir yandan karayolu bir yandan da demiryolu inşasının sürdürülmesinin zahmetli olması nedeniyle bu dönem için de demiryolu yapımı ertelenmiştir (İpek, 2006).

[176] Bu yolların yapım süresi uzun yıllar almıştır. İmar tablolarına tamamlandıkları yıl itibari ile eklenmiş, ancak metin içinde başladığı yıldan itibaren yollarla ilgili gelişmeler aktarılmıştır.

Samsun-Bafra ve Samsun-Çarşamba yollarının genişletilmesi çalışmalarına bu dönemde de devam edilmiştir (Tural, 2008; Baskıcı, 2012). Yolların yapımı bazı yıllarda hem ekonomik hem de iş gücünden kaynaklı kesintiye uğramış, ancak daha sonra verilen yeni imtiyazlar ile yolların yapımına devam edilmiştir. 1874 yılında Samsun-Çarşamba yolunun güzergâhında 1,5 km tasarruf ettiren fizibilite çalışması Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından onaylanmış ve hemen uygulanmasına geçilmiştir (Dığıroğlu, 2011b).

- Ticaret Yapıları:

Elde edilen verilere göre yangın öncesi şehirde 19 adet olan ticaret yapısı; yanan, sonrasında yıkılan ve yangından sonra inşa edilen ya da tespit edilen yapılarla birlikte bu dönemin sonunda 20'ye yükselmiştir (Şekil 139).

Yangın esnasında şehirde yer alan 3'ü han, 1'i bedesten olmak üzere toplam 4 adet ticaret yapısı yangın esnasında harabeye dönmüş veya yanmıştır. Bu yapılar, Tablo 94'te konumlarına göre sıralanmıştır.

Tablo 94. 1869 Büyük Samsun Yangını'nda yanmış ticaret yapıları

1869 Büyük Samsun Yangını'nda Yanmış Ticaret Yapıları			
No.	**Ticaret Yapıları**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
1	Taşhan Taş Han	1508 ya da 17. yüzyıl sonları / Osmanlı Dönemi	Pazar Mah. Suk-ı Sultani, Süleyman Paşa Medresesi doğusunda
2	Suluhan	Osmanlı Dönemi	Pazar Mah. Süleyman Paşa Medresesi batısında
3	Bedesten I	17. yy.da var / Osmanlı Dönemi	Hançerli Mah. Taşhan civarında
4	Yemenci Hanı	1869 öncesi var	-Bilinmiyor-

Pazar Mahallesi'nde Buğday Pazarı'nın (Suk-ı Sultani) güneyinde, yangının çıktığı Süleyman Paşa Medresesi'nin doğusunda yer alan Taşhan ve medresenin güneyinde yer alan Bedesten taştan yapıldıkları için yangın esnasında güvenilir olduğu düşüncesi ile yakın mağazalardaki malların taşındığı binalar olmuşlardır (Şekil 151). Ancak umulduğu gibi olmamış, Taşhan ve Bedesten tümüyle yanmış, geriye sadece taşları kamıştır (Beşirli, 1993; Bayraktar, 2016; Erler, 2007). Süleyman Paşa Medresesi'nin batısında yer alan Saman Pazarı'na komşu olan Suluhan da yanmıştır.

Şekil 151. 1920'lerde Büyük Cami'nin minaresinden Taşhan (İAK arşivi; işlenerek)

Yangın alanı içinde olduğu tespit veya tahmin edilen 1'i bedesten, 4'ü han olmak üzere toplam 5 adet ticaret yapısı ise yangından kısmen etkilenmiş veya zarar görmüştür. Yeniden inşa yerine tamir edilebilecek durumda olduğu düşünülen bu yapılar aşağıdaki Tablo 95'te konumlarına göre sıralanmıştır.

Tablo 95. 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenmiş veya zarar görmüş ticaret yapıları

1869 Büyük Samsun Yangını'ndan Etkilenmiş veya Zarar Görmüş Ticaret Yapıları			
No.	**Ticaret Yapıları**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
1	Bedesten Hazinederzade Süleyman Paşa Arastası Hazinederzade Arastası	17. yüzyıl / Osmanlı Dönemi	Kalenin güney suruna bitişik
2	Şatırhan	1837'de var	Hançerli Mah. Suk-ı Sultani / Buğday Pazarı
3	Cedid Han	1837'de var	Hançerli Mah. Merkez İskele yakınında
4	Yalı Han	1851'de var	Hançerli Mah. Yalı Camii yakınlarında
5	Yeni Han Yenihan	1851'de var	Hançerli Mah. Medine-i Samsun'un Gümrük civarında

Kalenin güney sur duvarına bitişik olan Hazinedarzâde Süleyman Paşa Arastası'nın içinde yer alan şehirdeki bir diğer Bedesten (Sarısakal, 2002; Yiğit, 2002); M 1785-1839 yıllarının kapsayan 1755 No.lu S.Ş.S.'ne göre Hançerli Mahallesi'nde Buğday Pazarı'nda (Suk-ı Sultani) yer alan Şatırhan (Beşirli, 1993); M 1830-1849 yıllarını kapsayan 1756/2 No.lu S.Ş.S.'ne göre Merkez İskele yakınlarında yer alan Cedid Han (Mangan, 2019); M 1850-1859 yıllarını kapsayan 1760 No.lu S.Ş.S.'ne göre Yalı Camii yakınlarında yer alan Yalı Han (Doğan, 2006) yangının etkilediği alanda olmaları nedeniyle zarar gördüğü düşünülebilir. Bu yapıların yeniden inşa edildiğine dair bir belge olmadığı ve sonraki yıllarda belgelerde isimlerine rastlandığı için yangın sonrası tamir edildikleri anlaşılır.

Önceki dönemlerde şehir merkezinde olduğu tespit edilen, ancak yeri tam olarak bilinmeyen toplam 9 adet han yapısının yandığına ilişkin belgelere yansıyan bilgi olmaması nedeniyle yangından etkilenip etkilenmedikleri tespit edilememiştir. Bu yapılar bu ve sonraki dönemlerde tablolarda yer almaya devam etmiş, Tablo 96'da kronolojik olarak sıralanmıştır.

Tablo 96. Yeri tam bilinmediği için 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenip etkilenmediği bilinmeyen ticaret yapıları

Yeri Tam Bilinmediği İçin 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan Etkilenip Etkilenmediği Bilinmeyen Ticaret Yapıları			
No.	**Ticaret Yapıları**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
1	Sagirhan	1830'dan önce	-Bilinmiyor-
2	Pazvey Han Pazvey Hanı	1851'de var	-Bilinmiyor-
3	Duhan Gümrüğü Hanı	1851'de var	Medine-i Samsun'da
4	Gümrük Hanı	1852'de var	-Bilinmiyor-
5	Kebir Han	1852'de var	-Bilinmiyor-
6	Karadağ Hanı	1853'te var	-Bilinmiyor-
7	Çömez Molla Muhammed Hanı	1859'da var	Hançerli Mah.
8	Esat Malazcık Hanı	1857-1863'te var	Medine-i Samsun'da
9	Hafız Mustafa Efendi Hanı	1850	Bazar Mah.

II. Mahmut zamanında adına rastlanılan Sagirhan (Genç, 2013); M 1850-1859 yıllarını kapsayan 1760 No.lu S.Ş.S.'nde adı geçen Pazvey Han, Duhan Gümrüğü Hanı, Gümrük Hanı,[177] Kebir Han ve Karadağ Hanı (Doğan, 2006); M 1858-1861 yıllarını kapsayan 1763

[177] Gümrük Hanı'na sadece 1760 No.lu S.Ş.S.'nden ulaşılmıştır, ancak adından yola çıkarak Gümrük civarında olduğuna da kesin kanaat getirilememiştir. Bu nedenle konumu bilinememektedir.

No.lu S.Ş.S.'ne göre Hançerli Mahallesi'nde yer alan Çömez Molla Muhammed Hanı (Keskiner, 1990); M 1857-1863 yıllarını kapsayan 1757/3 No.lu S.Ş.S.'ne göre Ezat Malazcık Hanı (Sainkaplan, 2015); M 1845-1870 yıllarını kapsayan 1757/3 No.lu S.Ş.S.'ne göre Pazar Mahallesi'nde yer alan Hafız Mustafa Efendi Hanı'nın (Kıran, 2014) yerleri tam bilinmediği için yangından etkilenip etkilenmedikleri de tespit edilememiştir.

Tam yeri bilinmeyen, ancak yangın alanında olmadığı bilinen M 1858-1861 yıllarını kapsayan 1763 No.lu S.Ş.S.'ne göre Unkapanı Sırtlarına doğru Düzlükteki Han olarak tabir edilen yapı (Keskiner, 1990; Sarısakal, 2007a) yangın alanı dışında olması nedeniyle yangından etkilenmemiştir (Tablo 97).

Tablo 97. 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenmediği bilinen ticaret yapıları

1869 Büyük Samsun Yangını'ndan Etkilenmediği Bilinen Ticaret Yapıları			
No.	**Ticaret Yapıları**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
1	Düzlükteki Han Yazıdaki Han	1860'ta var	Unkapanı sırtlarına doğru yol üzerinde

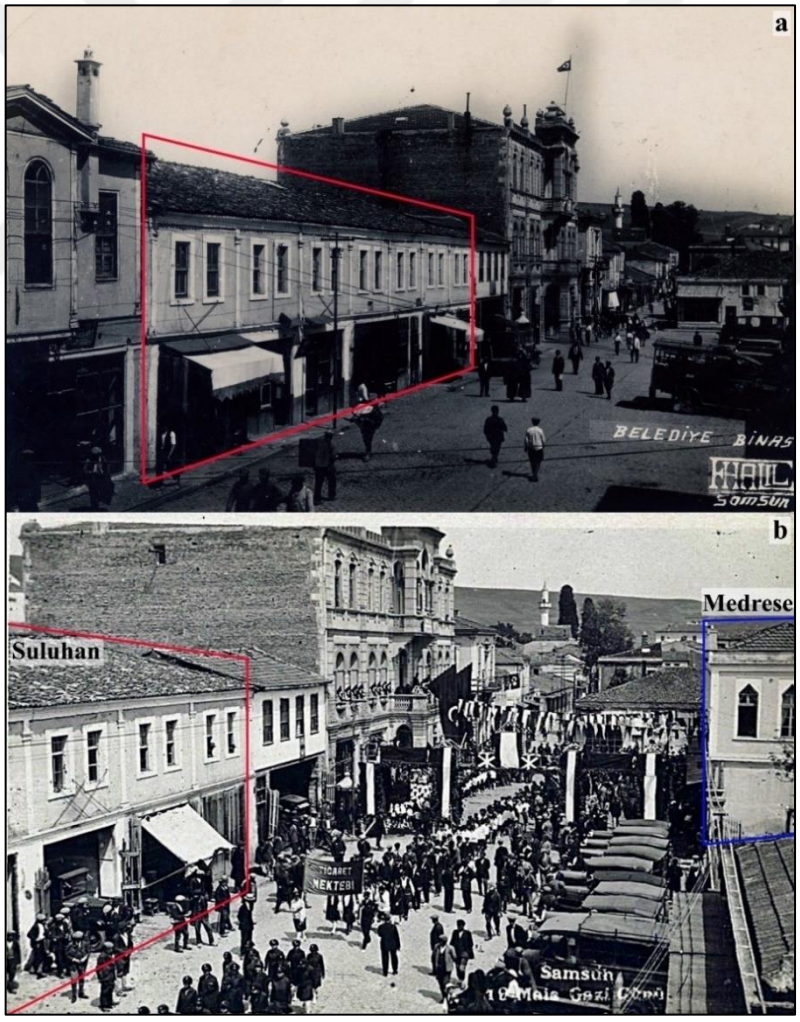
Tüm bunlardan hareketle bir önceki dönemde yer alan 19 adet yapıdan 4 adedi bu dönemde yanmış, ticaret yapısı sayısı 15'e düşmüştür. Yangın sonrası şehrin yeniden planlanması sürecinde 1876 yılına kadar 5 adet ticaret yapısı inşa edilmiş veya tespit edilmiş, dolayısıyla yapı sayısı 20'ye yükselmiştir. Bu yapılar, Tablo 98'de kronolojik olarak sıralanmıştır.

Tablo 98. 1869-1876 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen ticaret yapıları

1869-1876 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen ya da Tespit Edilen Ticaret Yapıları			
No.	**Ticaret Yapıları**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
16	Gümbül zade Hüseyin Ağa Hanı Günbül zade Hüseyin Ağa Hanı	1872 'de var	Samsun Kasabası
17	Papas oğlu Hanı Papasoğlu Han	1872 'de var	Hançerli Mah.
18	Suluhan Suluhan Asri Otel 1930 Suluhan Palas Oteli 1938	1870'lerde	Pazar Mah. Belediye Meydanı'nda
19	Ünyeli Derviş Efendi Veresesi Hanı	1876'da var	Hançerli Mah. Gümrük Cad.
20	Hasan Kethudazadelerin Kahvesi	1876'da var	-Bilinmiyor-
NOT: Gri dolgulu yapıların yerleri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmemiştir.			

M 1872-1875 yıllarını kapsayan 1772 No.lu S.Ş.S.'nde 10 Aralık 1872 tarihli bir hükümde Samsun şehrinde/kasabasında (Medine-i Samsun) Gümbül zade Hüseyin Ağa Hanı ve 7 Mayıs 1872 tarihli bir başka hükümde ise Hançerli Mahallesi'nde Papasoğlu Han adlı yapılar tespit edilmiştir. Sicilde hanların tam yerleri ve fiziki yapıları hakkında bilgi verilmemiştir (Okuyan, 1998; Sarısakal 2002).

Yangının çıktığı Hazinedarzâde Süleyman Paşa Medresesi'nin batısında yer alan Suluhan yanmış, yangın sonrası 1870'lerde yeniden inşa edilmiştir. Yapı Erken Cumhuriyet döneminde de otele dönüştürülerek 1930'da Suluhan Asri Otel, 1938'de de Suluhan Palas Oteli adını almıştır (Sarısakal, 2002; Baş vd., 1997). 20. yy.ın başlarına ait fotoğraflarına göre han dikdörtgen planlı, 2 katlı, simetrik cepheye sahip ve kırma çatı ile örtülmüştür. Zemin katında dükkânlar, üst katında ise odaların olduğu düşünülmektedir (Şekil 152).

Şekil 152. a- 1940 yılında Suluhan (Baki Sarısakal arşivi; işlenerek), b- Belediye Meydanı'nda 19 Mayıs 1940 Gazi günü kutlaması ('Samsun 19 Mayıs Lisesi Nostalji' adlı facebook grubu arşivi; işlenerek)

M 1875-1878 yıllarını kapsayan 1775/21 No.lu S.Ş.S.'ne göre 9 Kasım 1876 tarihli bir kayıtta Hançerli Mahallesi Gümrük Caddesi'nde Ünyeli Derviş Efendi Veresesi Hânı (Fırat, 2013) ve M 1876-1878 yıllarını kapsayan 1776/22 No.lu S.Ş.S.'nde yer alan 4 Eylül 1876 tarihli bir kayıtta yeri belirtilmemiş Hasan Kethudazadelerin Kahvesi adlı konaklama yapıları tespit edilmiştir (Hatipoğlu, 2015).

Elde edilen arşiv bilgilerine göre yangın öncesi ve sonrası şehirde 19 han tespit edilmiştir. Ancak M 1869 ve 1873 tarihli T.V.S.'nde bu sayı 22'dir (Topal, 2012).[178] Salnamelerde hanların isimleri belirtilmemiş, sadece sayısı ifade edilmiştir.

- Kamusal Yapılar:

Elde edilen verilere göre yangın öncesi şehirde 18 adet kamusal yapı sayısı; yanan, sonrasında yıkılan ve yangından sonra inşa edilen ya da tespit edilen yapılarla birlikte bu dönemin sonunda bir değişim göstermemiştir.

Yangın esnasında şehirde yer alan 3 adet kamu yapısı yangın esnasında harabeye dönmüş veya yanmıştır. Harabeye dönen bir yapının (Telgrafhane) ise yeniden inşası bu dönem içinde tamamlanmıştır. Bu yapılar Tablo 99'da kronolojik olarak sıralanmıştır.

Tablo 99. 1869 Büyük Samsun Yangını'nda yanmış kamusal yapılar

1869 Büyük Samsun Yangını'nda Yanmış Kamusal Yapılar			
No.	**Kamusal Yapılar**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
1	Hapishane III	1856	Hançerli Mah. Abdullah Paşa Konağı'nın avlusunda
2	Süvari Kışlası	1863	Samsun Kalesi'nin batısında
3	Telgrafhane Telgraf İdaresi	1864	Pazar Mah. Samsun Kalesi'nin kuzeyinde, Taşhan'ın doğusunda

Hançerli Mahallesi'nde yer alan ve hükümet konağı olarak kullanılan Abdullah Paşa Konağı'nın avlusunda yer alan Hapishane III (Yavru, 2021) konakla birlikte yanmıştır. Tam yeri bilinmeyen Samsun Kalesi'nin batısında yer alan 3 katlı Süvari Kışlası'nın ise yangın sonrası yapılan tespitler sonucu tamir olamayacak şekilde tahrip olduğu belirtilmiştir (İpek, 2013; Erler, 2007). Yangın sonrası şehrin planlanması sürecinde askeri yetkililer Samsun Kalesi'nin yıkılması sonucu elde edilecek taşların ve kalenin arsa satımından elde edilecek

[178] 1873'ten sonra en yakın 1884 yılına ait salnamede ise han sayısı 54 olarak belirtilmiş, ancak Topal (2012) bu sayının nahiyeleri de içerdiğini ifade etmiştir. Çünkü 1902 tarihli salnameye göre Samsun'da 27 han olduğu belirtilmiştir. Bkz.: Topal, İ. (2012). Salnamelere göre Trabzon Vilayetinde Dini ve Sosyal Yapı. Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ, s. 41.

gelir ile kışlanın bulunduğu yerde bir Askeri Misafirhane'nin yapılmasını istemiştir (Erler, 2007; Sarısakal, 2007a). Bu bilgiden hareketle yetkililer arasında kışlanın yeniden inşasına ilişkin bir düşüncenin olmadığı anlaşılır. Tanzimat teftiş memuru Rıza Paşa zamanında Pazar Mahallesi'nde Samsun Kalesi'nin kuzeyinde Taşhan'ın doğusunda yer alan Telgrafhane'nin (Serbestoğlu, 2014a; Emiroğlu, 1993) de Taşhan'la birlikte yandığı kabul edilmiştir.

Kalenin güneyinde kale altında yer alan Karantinahane'nin ise, Liman'a uzak olması nedeniyle yeniden inşası gündeme gelmiştir (Yılmaz, 2012c; Yaşayanlar, 2015). Yangından etkilenmemiş bu ahşap yapı yıkılmış ve yanındaki araziyle birlikte 1869 yılında Duhan Çarşısı'nın inşası için satılmıştır (Tablo 100). Elde edilecek gelir ile denize daha yakın bir yerde yeni karantina binası yapılması planlamıştır (Dığıroğlu, 2011a).

Tablo 100. 1869-1876 yılları arasında Nefs-i Samsun'da yıkılan kamusal yapılar

1869-1876 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da Yıkılan Kamusal Yapılar			
No.	**Kamusal Yapılar**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
1	Karantinahane	1838-1841	Karantina Mevkii, Megde Mah.

Yangın alanı içinde olan Samsun Kalesi de yangından büyük ölçüde etkilenmiş ve zarar görmüştür (Tablo 101).

Tablo 101. 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenmiş veya zarar görmüş kamusal yapılar

1869 Büyük Samsun Yangını'ndan Etkilenmiş veya Zarar Görmüş Kamusal Yapılar			
No.	**Kamusal Yapılar**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
1	Samsun Kalesi -Kale İçi	1192 / Selçuklular Dönemi	Amisos'un güneydoğusunda, deniz kenarında

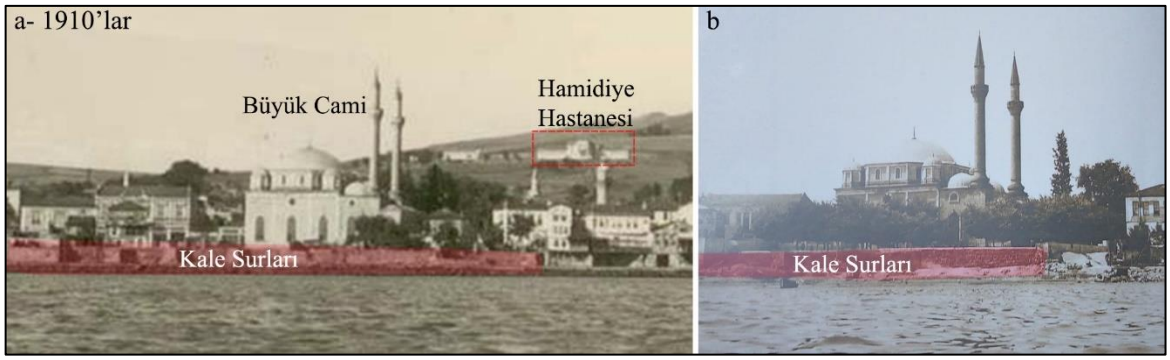
1869 Büyük Samsun Yangını'nda Samsun Kalesi surları İç Kale hariç yangından büyük oranda zarar görmüştür. Yangın sonrası şehrin yeniden planlanması sürecinde yapılan yeni yolların çıkmaz sokaklar oluşturmaması için kale surlarının yıkılması kararı alınmıştır. Askeri yetkililer surlardan elde edilecek taşların ve surların olduğu arazilerin satımı ile elde edilecek gelirin tabya ve askeri misafirhane inşasında kullanılmasını uygun görmüştür (Sarısakal, 2007a; Erler, 2007). Bu dönemde harap olan surların ortadan kaldırılmasına başlanmış, ancak bu, zaman içinde aşamalı olarak gerçekleşmiştir.

Cedit sırtlarından çekilmiş bir fotoğrafta şehrin silüetinde yer alan Rum Ortodoks Kilisesi'nin görünmesi nedeniyle fotoğrafın yangın sonrasına ait olduğu belirlenmiştir. Bu,

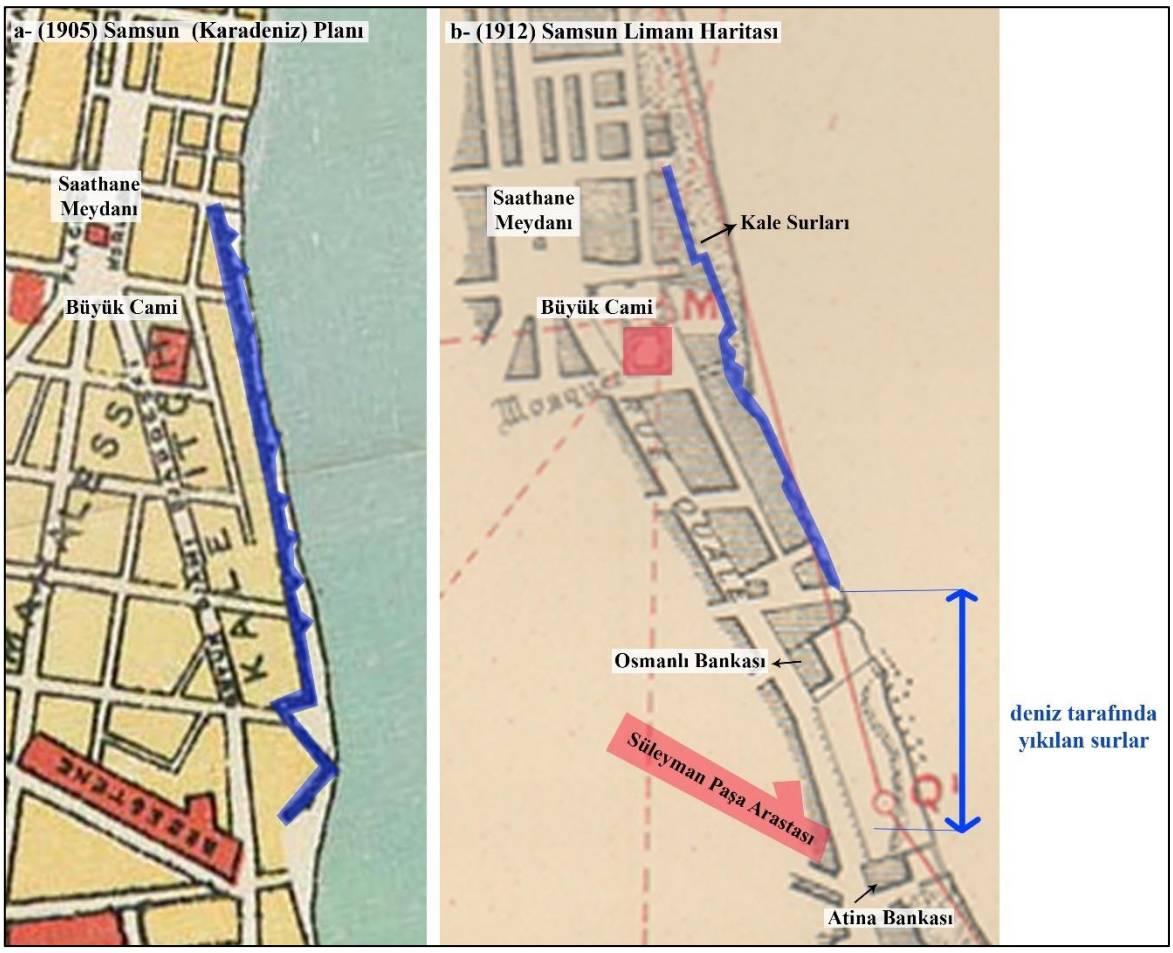
kalenin surlarının ve burçlarının göründüğü en erken tarihli görsel olması nedeniyle de önemlidir. Kale surlarının sağında yükselen iki minareden ilki Pazar Camii'ne, ikincisi ise Yalı Camii'ne ait olmalıdır. Bu camiler yangının ardından, 1876 yılından sonra inşa edilmiştir. Surların solunda yükselen minare Sadi Bey Camii'ye ait olmalıdır. Surların solunda kıyıdan yukarıda yer alan yapının ise Samsun Kışlası olduğu düşünülebilir. Kale içinde 1884'te inşa edilen Büyük Cami ise fotoğrafta görünmemektedir. Bu nedenle fotoğraf 1876-1884 yılları arasına ait olmalıdır. Yangın sonrası planlamada surların henüz varlığını sürdürdüğü de görülür (Şekil 153). Ancak (1885) Samsun haritasında sadece deniz tarafındaki surlar gösterilmiştir (Şekil 8). 20. yüzyılın başlarına ait başka fotoğraflarda ve haritalarda ise sadece deniz kenarındaki surların ayakta kaldığı görülmektedir (Şekil 154, 155). Bu durum yangın sonrası yapılan planın zamana yayılarak, aşamalı bir şekilde gerçekleştiğini kanıtlar niteliktedir.

Şekil 153. Cedit sırtlarından Nefs-i Samsun (1876-1886) ('Samsun Tarihinden Seçmeler' adlı facebook grubu arşivi; işlenerek)

Şekil 154. a- Denizden Samsun manzarasındaki kale surları (Mehmet Binali arşivi; işlenerek), b- Büyük Cami önündeki kale surları (Selami Koç arşivi; işlenerek)

Şekil 155. (1905) Samsun (Karadeniz) Planı'nda ve (1912) Samsun Limanı Haritası'nda deniz tarafındaki kale surları, a-(SALT arşivi; işlenerek); b- (BCA, Nafia Vekâleti, 143-26-1, 55L; işlenerek)

M 1850-1859 yıllarını kapsayan 1760 No.lu S.Ş.S.'nde 1851 yılına ait bir kayıtta adı geçen ancak tam yeri bilinmeyen Duhan Gümrüğü'nün (Doğan, 2006) yangından etkilenip

etkilenmediği tespit edilememiştir (Tablo 102). M 1872-1875 yıllarını kapsayan 1772 No.lu S.Ş.S.'nde 1 Mart 1873 tarihli bir hükümde bu yapıda yer alan bir mağazadan bahsedilmiştir (Okuyan, 1998). Yangın sonrası 1873 yılında şehirde varlığını devam ettiren bu yapı ile ilgili hem fiziksel hem de konumu hakkında bilgiye ulaşılamamıştır. Yangından etkilenip tamir edildiğine dair bir belgeye de rastlanmamıştır.

Tablo 102. Yeri tam bilinmediği için 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenip etkilenmediği bilinmeyen kamusal yapılar

Yeri Tam Bilinmediği İçin 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan Etkilenip Etkilenmediği Bilinmeyen Kamusal Yapılar			
No.	**Kamusal Yapılar**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
1	Duhan Gümrüğü Tütün Gümrüğü	1851'de var	Mahrûse-i Samsun'da

Tam yeri bilinen veya bilinmeyen, ancak yangın alanında olmadığı bilinen 12 adet kamusal yapı ise yangından etkilenmemiştir. Bu yapılar Tablo 103'te konumlarına ve türlerine göre sıralanmıştır.

Tablo 103. 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenmediği bilinen kamusal yapılar

1869 Büyük Samsun Yangını'ndan Etkilenmediği Bilinen Kamusal Yapılar			
No.	**Kamusal Yapılar**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
1	Cephane / Miri Cephane	-Bilinmiyor-	İç Kale Mah. İç Kale'de
2	Hapishane I	1839 öncesinde var	Samsun Kalesi'nde
3	Hapishane II	1856 haritasında var	Kalenin güneyinde deniz kenarında
4	Samsun Tersanesi	16. yy.da var	-Bilinmiyor-
5	Rüsumat Dairesi	1868	Tütün Çarşı'sı yanında
6	Kalyon Tabyası Kalyon Burnu Tabyası	Osmanlı Dönemi	Kalenin kuzeyinde Kalyon Burnu'nda Liman'a yakın
7	Garibler Tabyası Orta Tabya	Osmanlı Dönemi	Sazlık ve Bataklık alanın deniz kenarında
8	Dikilitaş Tabyası Derbent Tabyası	Osmanlı Dönemi	Mert Irmağı civarında
9	Cenup Tabyası	Osmanlı Dönemi	Samsun Müslüman Mezarlığı'nın yanında
10	Macar Tabyası Macar Topçu Tabyası	1864	Mert Irmağı ağzında
11	Kışla / Samsun Kışlası Kışla-yı Hümayun	1864	Samsun Kalesi'nin güneyinde geniş bir alanda
12	Kışla Hastanesi Kışlay-ı Hümayun Hastanesi	1864	Samsun Kışlası'nın yanında

Buna göre, İç Kale'de yer alan ve 1869 Büyük Samsun Yangını esnasında içinde patlayıcılar olduğu gerekçesiyle öncelikli olarak korumaya alınan Cephanelik yangından etkilenmemiştir (Erler, 2007). 1871 yılına ait bir belgede de askeri yetkililerin Cephanelik binasının yıkılmasına izin vermeyeceğini ifade etmeleri yangın sonrası yapının kullanımını devam ettirdiğini göstermiştir (İpek, 2013). M 1785-1839 yıllarını kapsayan 1755 No.lu S.Ş.S.'nde Samsun Kalesi'nde yer alan Hapishane I yangında öncelikli olarak müdahale edilen İç Kale'de yer aldığından ve (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon) haritasında kalenin güneyinde deniz kenarında yer alan Hapishane II'nin de yangının etki alanı dışında olması nedeniyle yangından etkilenmedikleri kabul edilmiştir.

Osmanlı donanması için gemilerin inşa edildiği önemli tersanelerden biri olan Samsun Tersanesi'nin tam olarak yeri bilinmemektedir (Mutlu, 2008). Tersane, gemi inşası malzemelerinin ocaklığı ve kereste temininin yapıldığı yer olması bakımından Osmanlı Devleti için önemlidir. Tersane'nin yangından etkilendiğine dair bir bilgiye ulaşılamamış, bu nedenle tersanenin yangından etkilenmediği kabul edilmiştir. 1868 yılında Duhan Çarşısı'nın bitişiğinde inşa edilen Rüsumat Dairesi (Dığıroğlu, 2011a) de bu türde yangından etkilenmeyen yerlerdendir.

Şehrin kuzeyinde Liman'ın olduğu Kalyon Burnu'ndaki Kalyon Burnu Tabyası; kalenin kuzeyindeki Limanı'n güneyinde, sazlık ve bataklık alanın doğusunda, bahçeler arasında deniz kenarındaki Orta/Garibler Tabyası; kalenin güneyinde Samsun Şehir Mezarlığı'nın yanında deniz kenarındaki Cenup Tabyası; Mert Irmağı ağzındaki Macar Topçu Tabyası ve Mert Irmağı'nın güneyindeki Dikilitaş/Derbent Tabyası (Uzuneminoğlu, 1993; Beşirli, 2012; İpek, 2013) yangının etkilediği alanlar dışında olmaları nedeniyle yangından etkilenmemiştir.

Samsun Müslüman Mezarlığı'nın güneyinde Rum Mahallesi'nin doğusunda geniş bir alanda inşa edilmiş olan Samsun Kışlası ve Hastanesi de yangının etki alanının çok dışında olmaları nedeniyle yangından etkilenmemiştir.

Tüm bunlardan hareketle bir önceki dönemde yer alan 18 adet kamusal yapıdan 3' ü yanmış ve 1'i ise yangın sonrası yıkılmış, dolayısıyla bunlarla birlikte sayı 14'e düşmüştür. Yangın sonrası şehrin yeniden planlanması sürecinde 1876 yılına kadar 4 adet yapı ise inşa edilmiş, kamusal yapı yine 18'e yükselmiştir. Bu yapılar, Tablo 104'te kronolojik olarak sıralanmıştır.

Tablo 104. 1869-1876 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen kamusal yapılar

1869-1876 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen ya da Tespit Edilen Kamusal Yapılar			
No.	**Kamusal Yapılar**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
15	Belediye Dairesi (ilk) Belediye Binası	1869	Süleyman Paşa Medresesi'nin batısında
16	Gümrük Binası / İstasyonu	1869	Hançerli Mah. Gümrük Cad.
17	Karantina Binası Samsun'un ilk hastanesi Belediye Hastanesi	1870'lerin başı	Megde Mah.
18	Telgrafhane Telgraf İdaresi	1870'ler	Pazar Mah. Kalenin batısında Taşhan civarında

Osmanlı Devleti'nde ilk modern belediye 1857 yılında İstanbul'da (Altıncı Daire-i Belediye) kurulmuştur. 1864 Vilayet Nizamnamesi her şehir ve kasabada belediye idaresi kurulmasını, 1867 yılında çıkmış iki talimatnamede ise taşra belediyelerinin görevleri düzenlenmiştir. Belediye kuruluşu için öncelik, liman ve ulaşım merkezi olan şehirlere verilmiştir (Avcı, 2010). Hem limanının varlığı hem de ulaşımda bir kavşak görevi üstlenmesi Samsun'un da diğer taşra şehirlerine göre belediye kuruluşu ile erken tanışmasını sağlamıştır. Literatürde buna ilişkin farklı tarihler verilmiştir. 1864, 1867, 1868, 1869 Samsun'da Belediye teşkilatının kurulmuş olabileceği tarihler olarak ifade edilmiştir (Tural, 2008; Yolalıcı, 2004; Yaşayanlar, 2015; Sarısakal, 2002). 1869 yılına kadar belediye teşkilatının yer aldığı bina hakkında ise bilgi bulunmamaktadır. Bu amaçla o dönemde hükümet konağı olarak da kullanılan Hançerli Mahallesi'ndeki Abdullah Paşa Konağı'nın kullanıldığı düşünülebilir. Konağın 1869 Büyük Samsun Yangını'nda yanmasının ardından şehrin ilk belediye binası inşa edilmiştir. Batılı mühendisler tarafından çizilen plana göre bina 3 katlı, dikdörtgen formlu olacaktır. Bina 1869 yılında inşa edilmiştir (İpek, 2013; Okuyan, 2020a) II. Abdülhamit'in Yıldız Sarayı Arşivi'nde ilk Belediye Dairesi'nin fotoğrafına göre uzun kenarlarına bitişik şekilde tek katlı yapılardan oluşan binanın girişi dar cephesinin sol tarafındandır. Binanın 2. ve 3. katta yer alan çıkmaları sokağa doğru uzanmıştır. 2. kattaki çıkmanın 3 tarafı açık ve 4 adet dikme ile taşınmakta, 3. kattaki çıkmanın ise 3 tarafı kapalı ve 3 yuvarlak kemer ile taşınmaktadır. Bina Süleyman Paşa Medresesi'nin batısında yer almıştır.[179] 1871 Vilayet Nizamnamesi ile kurulan belediye

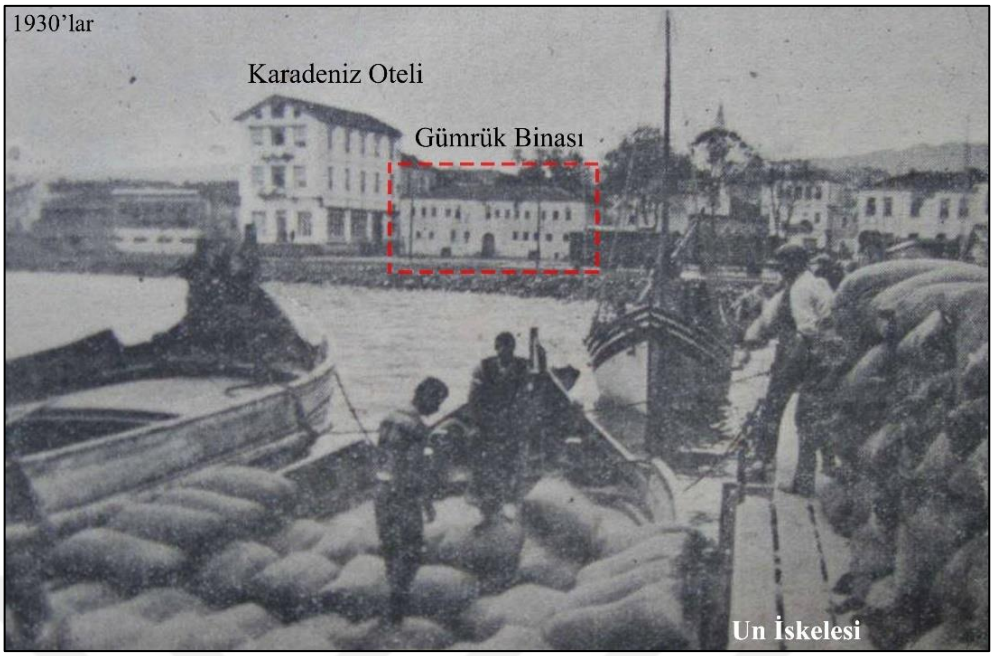
[179] Yerel tarihçi B. Sarısakal ile yapılan sözlü görüşmede ise Pazar Mahallesinde Hazinedarzâde Süleyman Paşa Medresesi'nin batısında yer alan bugünkü Samsun Büyükşehir Belediyesi Başkanlık Makamı'nın yerinde ilk belediye binasının olduğunu ifade etmiştir. Bkz.: 24.05.2023 tarihinde Baki Sarısakal (d. 1954) ile yapılan görüşme.

meclisinin başkanı ise 1893 yılına kadar merkezden atanan mutasarrıflar olmuştur (Samsun Belediyesi, 1987). Meclis üyeleri ise mahalle ihtiyar meclislerinin oyları ve mutasarrıf tarafından seçilmiştir (Yolalıcı, 2004).

Şekil 156. 1890'da Samsun Belediye Daire binası (İpek & Yılmaz, 2011)

Hançerli Mahallesi'nde Yalı Camii'nin kuzeyinde deniz kenarında yer alan Gümrük Binası'nın yapımına ise 1868 yılında başlanmış, 1869 yılında da tamamlanmıştır (Yılmaz, 2012c). Gelen malların kontrolünün ve nakliyesinin yapıldığı bu binanın fiziksel özelliklerine ise fotoğraf aracılığı ile ulaşılmıştır. Doğu cephesinde yüksek girişe sahip bina iki kat ve yarım bodrumdan oluşmaktadır. Dikdörtgen planlı yapı kırma çatı ile örtülmüştür. Doğu cephesinde küçük pencereler yer almıştır (Şekil 157, 158).

Şekil 157. Un İskelesi'ne gelen mallar, arkada Karadeniz Oteli ve Gümrük Binası (Baki Sarısakal arşivi; işlenerek)

Şekil 158. 1930'larda Gümrük Binası önünde Samsun-Sivas demiryolu hattı çalışmaları (Sarısakal, 2008: 183; işlenerek)

Liman'a uzak olması nedeniyle şehrin güneyinde yer alan karantina binası 1869'da yıkılmış ve 1870'lerin başında eski yerinden denize daha yakın bir konumda yeniden inşa

edilmiştir. Denize yakın olması nedeniyle 1875 yılında yeni binanın tamiri yapılmış, ancak 3 yıl dolmadan cephe yeniden tamir edilmiştir. Yeni binanın sürekli tamire ihtiyaç duyması nedeniyle arazi ve binanın belediyeye terk edilmesi ve belediye tarafından daha geniş bir yerde, dalgalardan zarar görmeyecek bir mahalde, denizden biraz geride yeniden inşa edilmesi düşünülmüş, ancak gerçekleşmemiştir (Yaşayanlar, 2015). 1873 yılında dönemin mutasarrıfı tarafından bir hastahane yapılması önerilmiş (Erler, 2007), ancak gerçekleşmemiştir. 20. yüzyılın başında yapılan Hamidiye Hastanesi'ne kadar şehirde karantinahane dışında başka bir sağlık kurumu yer almamıştır (Sarısakal, 2007a). Yapının fiziksel yapısı hakkında yazılı ve görsel bilgiye ulaşılamamıştır.

Taşhan'ın doğusunda yer alan eski Telgrafhane binası da yanmış ve aynı yerde yenisi inşa edilmiştir. Ne zaman inşa edildiği ya da fiziki yapısı hakkında bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak 1870 yılına ait T.V.S.'nde Telgrafhane'nin müdürü, Fransızca baş müdürü, muhabere baş memuru gibi görevlilere ait bilgilerin verilmesi nedeniyle yeni binanın bu dönem içinde inşa edildiği düşünülebilir.

Yangın öncesinde tespit edilen 9 adet konsolosluğun ancak bir kısmının hangi bölgede yer aldıkları bilinmektedir. Bulunduğu bölge bilinen İngiliz, İran, Fransız ve İtalya Konsoloslukları yangın alanı dışında olmaları nedeniyle yangından etkilenmemiştir. Yeri bilinmeyen Sicilyateyn, Avusturya, Rusya ve Amerika konsolosluklarının ise yangından etkilenip etkilenmedikleri tespit edilememiştir.

Yangın öncesinde şehirdeki İngiltere, Fransa, Avusturya, İran, İtalya, Yunanistan ve Amerika konsoloslukları 1870-1872 yılları arasında faaliyet göstermemiştir. Bu tarihlerde Samsun'da faaliyette olan tek konsolosluk Rusya'dır (Güneş, 2019). Rus konsolosluk binası olarak konsolosun ikamet ettiği bina hâlihazırdaki bir binadan dönüştürülmüş olmalıdır. 1870-1871 yıllarında Rusya konsolos vekili olan Mösyö Kakaci'nin de Samsun'da nerede ikamet ettiği bilinmediğinden (Okuyan, 2020a), Rus Konsolosluğu'nun konumu belirlenememiştir. 1872 yılında İspanya şehirde konsolosluk açmıştır. 1873 yılına gelindiğinde ise Avusturya Konsolosluğu yerine Nemçe Konsolosluğu[180] hizmet vermeye devam etmiş (Okuyan, 2020a), ne İspanya ne de Nemçe konsolosluklarının nerede olduğu tespit edilememiştir. I. Meşrutiyet'in ilanına kadar şehirde yer almış olan İngiltere, Fransa, İran, İtalya, Yunanistan ve Amerika konsolosluklarının ise bu dönemde faaliyet gösterdiğine dair bir bilgiye rastlanmamıştır (Tablo 106).

[180] Osmanlılarca Avusturya'ya Nemçe de denilmektedir. Bkz.: Okuyan, Arşiv Belgelerine Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Samsun-Sosyal, Kültürel ve Dini Hayat, s. 219.

Tablo 105. 1869-1876 yılları arasında Nefs-i Samsun'da faaliyette olan konsolosluklar

1869-1876 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da Faaliyette Olan Konsolosluklar			
No.	**Yapının Özgün İşlevi**	**Yapının Yeni İşlevi**	**Konumu**
1	Bina (Bilinmiyor)	Rusya Konsolosluğu	-Bilinmiyor-
2	Bina (Bilinmiyor)	İspanya Konsolosluğu	-Bilinmiyor-
3	Bina (Bilinmiyor)	Nemçe Konsolosluğu	-Bilinmiyor-

Tablo 106. 1869-1876 yılları arasında Nefs-i Samsun'da faaliyette olduğu bilinmeyen konsolosluklar

1869-1876 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da Faaliyette Olduğu Bilinmeyen Konsolosluklar			
No.	**Yapının Özgün İşlevi**	**Yapının Yeni İşlevi**	**Konumu**
1	Levanten aileye ait bir konak	İngiltere Konsolosluğu	Şehrin güneybatısında, Kadıköy yolu üzerinde
2	Bina?	İran Konsolosluğu	Şehrin batısında yerleşim alanı dışında
3	Rum Anastas Simonaki'nin konutu	Fransız Konsolosluğu	Şehrin güneybatısında
4	Bina (Bilinmiyor)	İtalya Konsolosluğu	Şehrin güneybatısında, Fransız Konsolosluğu'nun yanında
5	Bina (Bilinmiyor)	Amerika Konsolosluğu	-Bilinmiyor-
6	Bina (Bilinmiyor)	Yunanistan Konsolosluğu	Rum Mah.

- Kamusal Açık Alanlar:

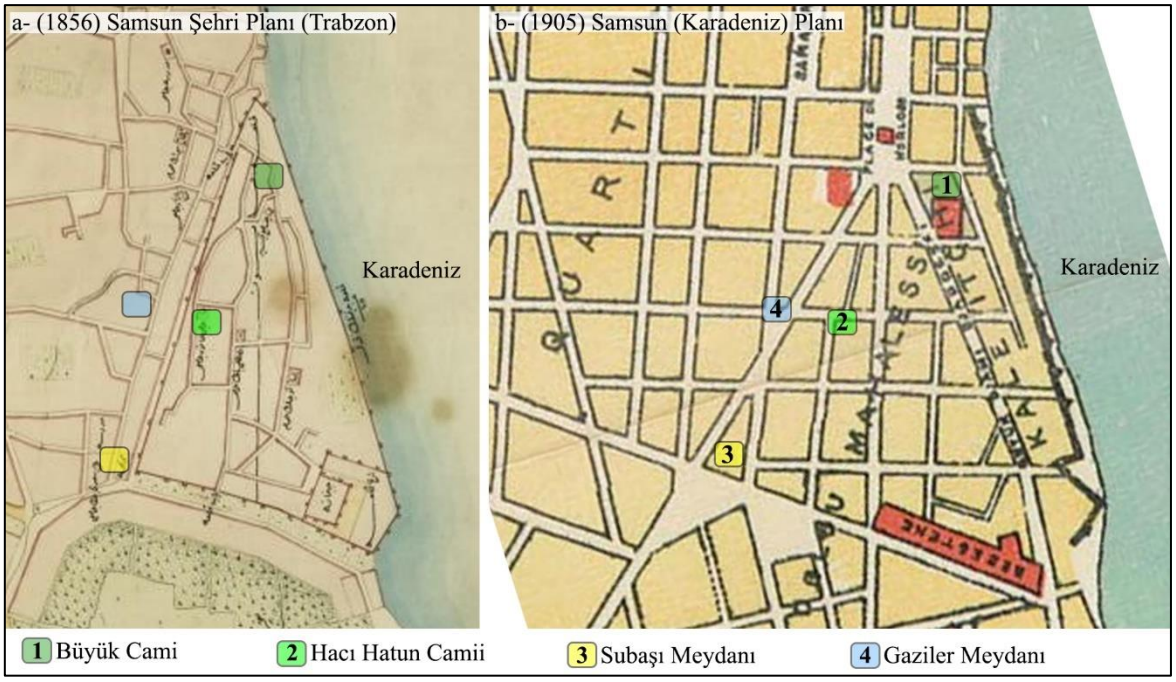
Elde edilen verilere göre bir önceki dönemde 13 adet olan kamusal açık alanlar bu dönemin sonunda 15'e yükselmiştir (Şekil 139). Bu dönemde 1 adet meydan ve 1 adet mezarlık tespit edilmiş, bunlar Tablo 107'de kronolojik olarak sıralanmıştır.

Tablo 107. 1869-1876 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen kamusal açık alanlar

1869-1876 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen ya da Tespit Edilen Kamusal Açık Alanlar			
No.	**Kamusal Açık Alanlar**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
14	Gaziler Meydanı	1870'lerde var	Pazar Mah. Hacı Hatun Camii'nin batısında
15	Ermeni Kilisesi Mezarlığı		Rum Mahallesi'nin güneyinde

1870'li yıllara ait fotoğraflarda tespit edilen Gaziler Meydanı bu çalışma kapsamında bu döneme tarihlendirilmiştir. Meydan, Pazar Mahallesi'nde yer alan meydan Hacı Hatun Camii'nin batısında, Subaşı Meydanı'nın kuzeyinde yer almıştır. (1856) Samsun Şehri Planı

(Trabzon) haritasında meydanın olduğu bölgede birbirini kesen yollar yoktu, ancak yangın sonrası (1905) Samsun (Karadeniz) Planı'nda bu bölgede birbirini kesen dört caddenin yapıldığı görülmektedir. Dörtyol kavşağı olarak bahsedilen bu bölge yangın sonrası yapılan yol düzenlemeleri sonucu ortaya çıkmıştır. Bu nedenle Gaziler Meydanı'nın yangın sonrası ortaya çıktığı tespit edilmiştir (Şekil 159).

Şekil 159. (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon) ve (1905) Samsun (Karadeniz) Planı'nda Gaziler Meydanı, a- (BOA, PLK.p., 810; işlenerek); b- (SALT arşivi; işlenerek)

(1905) Samsun (Karadeniz) Planı'na göre dört caddenin kesişmesi ile oluşan Gaziler Meydanı'nı, çeşmesi ve çınar ağacı ile zamanla bulunduğu yerin düğüm noktası olmuştur (Avcı, 2016b) (Şekil 160).

Şekil 160. Gaziler Meydanı, a- (Baki Sarısakal arşivi); b- (Yeşim Görmüş arşivi, 2019)

Şehrin güneybatısında, Rum Mahallesi'nin güneyinde eğimin başladığı alanda tespit edilen Ermeni Kilisesi Mezarlığı, günümüzde Gazi Devlet Hastanesi ile Samsun Anadolu Lisesi arasında yer almıştır (Köse, 2014b).

Yangın alanı içinde olduğu bilinen 4 adet meydan yangından etkilenmiş veya zarar görmüştür. Yangın sonrası yapılan yol çalışmaları sırasında Yalı Camii önündeki Hınta/Buğday Pazarı Meydanı, Süleyman Paşa Medresesi'nin batısındaki Saman Pazarı Meydanı, Pazar Camii'nin doğusundaki Meyve Pazarı Meydanı yeniden düzenlenmiştir (Erler, 2007; Sarısakal, 2007a). Sadi Bey Mahallesi'nde yer alan Subaşı Meydanı da yangın alanı içerisinde bulunması nedeniyle yangından etkilenmiş, yapılan yeni yol düzenlemeleri ile beş caddenin kesişmesi ile yeniden oluşturulmuştur (Şekil 159). Kamusal açık alan niteliğindeki bu uygulamalar Tablo 108'de kronolojik olarak sıralanmıştır.

Tablo 108. 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenmiş veya zarar görmüş kamusal açık alanlar

1869 Büyük Samsun Yangını'ndan Etkilenmiş veya Zarar Görmüş Kamusal Açık Alanlar			
No.	**Kamusal Açık Alanlar**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
1	Buğday Pazarı Meydanı Hınta Pazarı Meydanı	Osmanlı Dönemi	Hançerli Mah. Yalı Camii önünde
2	Meyve Pazarı Meydanı Yemiş Pazarı Meydanı	Osmanlı Dönemi	Pazar Mah. Pazar Camii civarında
3	Kereste Pazarı Meydanı Odun Pazarı Meydanı	Osmanlı Dönemi	Sait Bey Mah. Bağdat yolu üzerinde
4	Subaşı Meydanı	Osmanlı Dönemi	Said Bey Mah. Sadi Bey Camii önünde

Tam yeri bilinen ve bu dönemde de mevcut varlığını devam ettiren 6'sı mezarlık, 2'si meydan olmak üzere toplam 8 adet kamusal açık alan vardır. Yangının etkilediği bölge dışında kalan Şeyh Seyyid Kudbettin Mezarlığı, Samsun Müslüman Mezarlığı, Yeni Medrese Cami Mezarlığı ve Kurşunlu Cami Mezarlığı ve Talimhane Meydanı, Kereste Pazarı Meydanı; yangın alanında olan ancak yangın sonrası da belgelere yansıyan Yalı Cami Mezarlığı ve Abdullah Paşa Konağı'nın kuzeyinde yer alan Mezaristan yangından etkilenmemiştir. Bu kamusal açık alanlar, Tablo 109'da kronolojik olarak sıralanmıştır.

Tablo 109. 1869 Büyük Samsun Yangını'ndan etkilenmediği bilinen kamusal açık alanlar

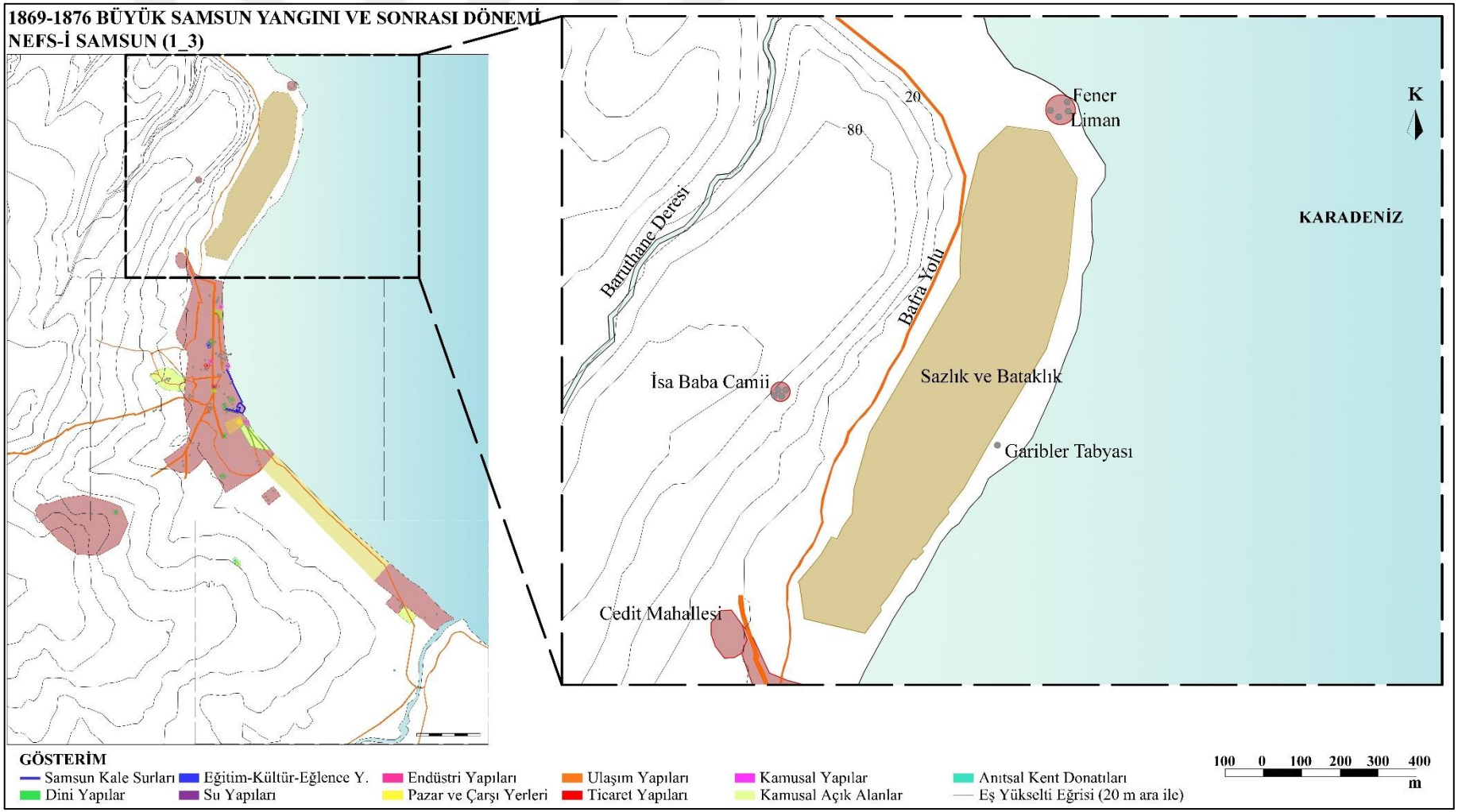
1869 Büyük Samsun Yangını'ndan Etkilenmediği Bilinen Kamusal Açık Alanlar			
No.	**Kamusal Açık Alanlar**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
1	Şeyh Seyyid Kudbettin Mezarlığı	15. yüzyıl	Şehir merkezinin batısında
2	Yalı Cami Mezarlığı	Osmanlı Dönemi	Hançerli Mah. Yalı Camii yanında
3	Kurşunlu Cami Mezarlığı Molla Fahreddin Cami Mezarlığı	1810	Şeyh Seyyid Kutbiddin Mezarlığı karşısında Kurşunlu Camii'nin batısında
4	Kereste Pazarı Meydanı Odun Pazarı Meydanı	Osmanlı Dönemi	Sait Bey Mah. Bağdat yolu üzerinde
5	Şehir Mezarlığı Müslüman Mezarlığı	1800'lü yıllar	Şehir merkezinin güneyinde deniz kenarında
6	Mezaristan	1800'lü yıllar	Hançerli Mah. Abdullah Paşa konağının kuzeyinde deniz kenarında
7	Yeni Medrese Cami Mezarlığı	Osmanlı Dönemi	Yeni Medrese Camii etrafında
8	Kılıç Dede Mezarlığı Kılıç Dede Kabristanlığı Kılınçdede Mezarlığı Tatar/Müslüman Mezarlığı	1864'te var	Mert Irmağı'nın kuzeyinde, Kılıç Dede Türbesi'nin batısında

Yangın sonrası yapılan yol düzenlemeleri esnasında Hançerli Cami Mezarlığı'nın batısından geçecek Bafra Caddesi için mezarlığın belli bir bölümü kaldırılmış (Sarısakal, 2007a), ancak tamamen kaldırılması 1936 yılında gerçekleşmiştir (Köse, 2014b).

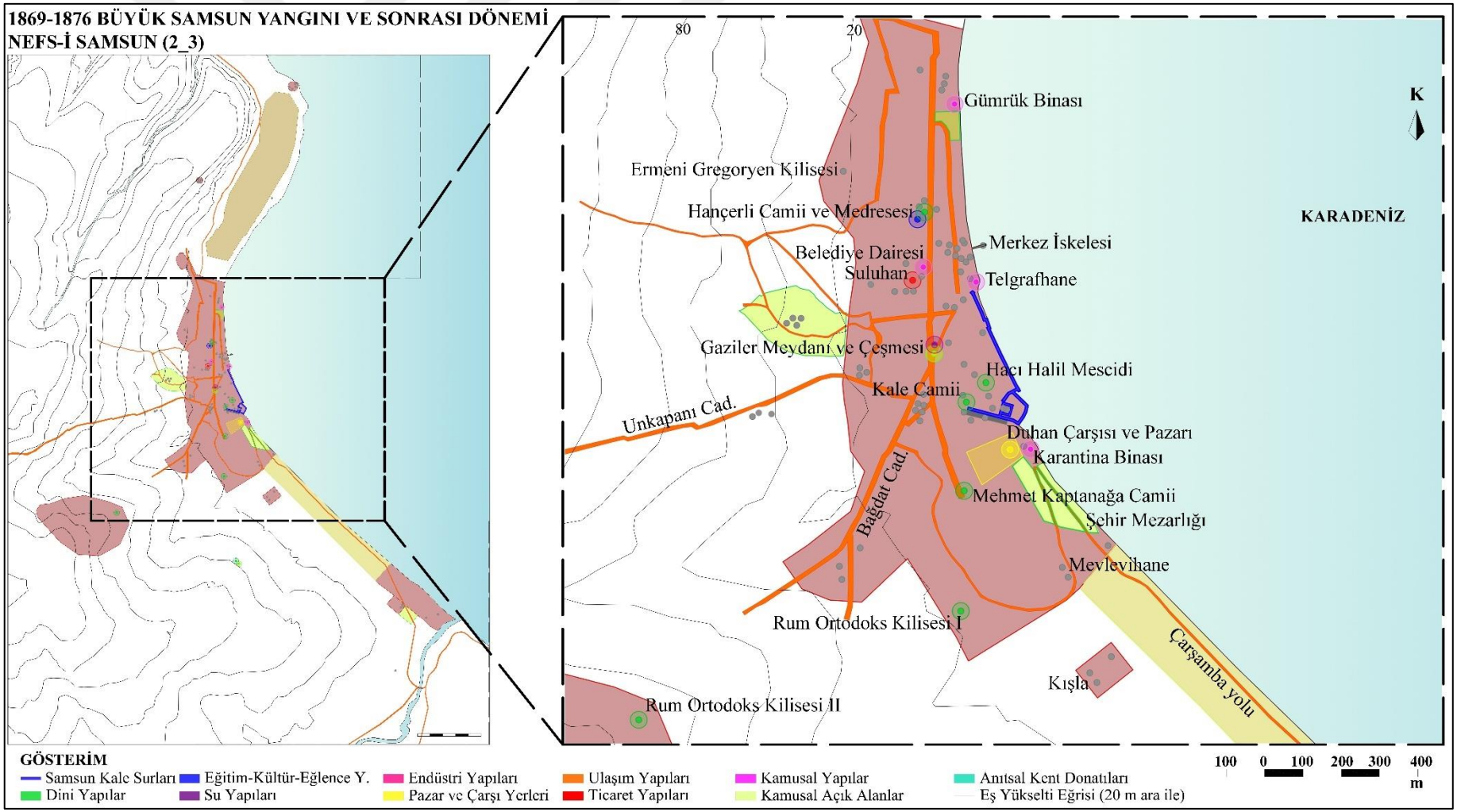
- Anıtsal Kent Donatıları:

Elde edilen verilere göre bu dönemde anıtsal kent donatısı yer almamıştır (Şekil 139).

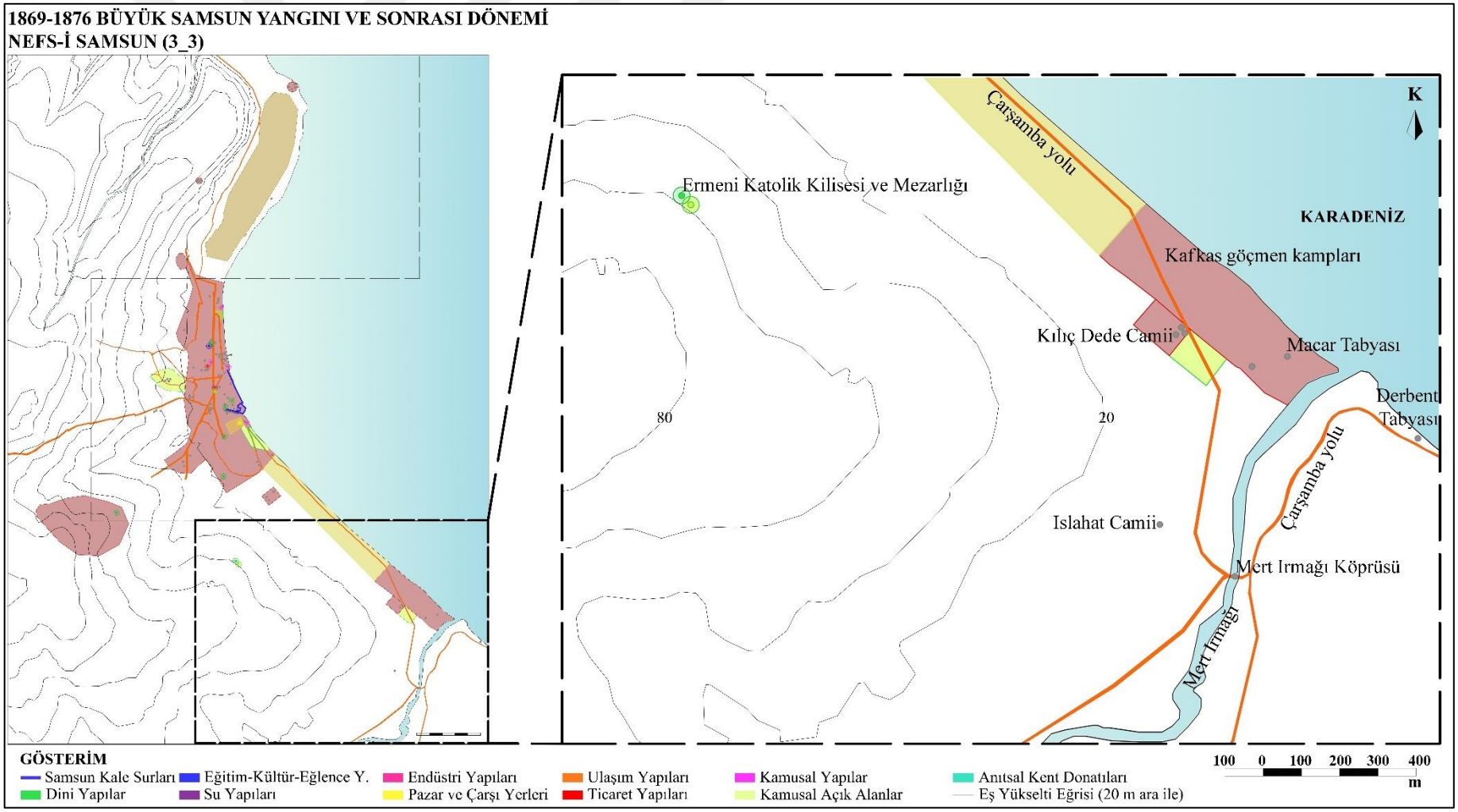
1869-1876 Büyük Samsun Yangını ve Sonrası Dönemi'nde Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri Şekil 161, Şekil 162 ve Şekil 163'te gösterilmiştir.

Şekil 161. 1869-1876 Büyük Samsun Yangını ve Sonrası Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri (1_3)

Şekil 162. 1869-1876 Büyük Samsun Yangını ve Sonrası Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri (2_3)

Şekil 163. 1869-1876 Büyük Samsun Yangını ve Sonrası Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri (3_3)

3.5. 1876-1908 I. Meşrutiyet Dönemi

3.5.1. İdari Yapı

1839 Tanzimat'ın ilanı ile devlet yönetiminin merkezileştirilmesi için yapılan reform hareketlerinden biri de dönemin padişahı II. Abdülhamid tarafından 23 Aralık 1876'da Osmanlının ilk ve son anayasası olan Kanun-i Esasi'nin ilan edilmesidir. 1877 yılında üyelerini padişahın seçtiği ilk Osmanlı Meclisi/Meclis-i Umumi açılmıştır. Bu dönemde yürütme organı padişah, Meclis-i Umumi yasama organı, anayasa ise Kanun-i Esasi'dir. [181] Anayasal monarşi olarak da ifade edilen I. Meşrutiyet Dönemi bu şekilde başlamıştır. Ancak 1878 yılında hem meclis kapatılmış hem de anayasa askıya alınmıştır.[182] Bunun sonucunda devlet yetkileri yeniden padişahın eline geçmiş, 1878'den 1908 II. Meşrutiyet'in ilanına kadar süren ve mutlak iradenin Osmanlı padişahında toplandığı bu döneme de "İstibdat Dönemi" denilmiştir. Ancak dönem muhalefeti İttihat ve Terakki Cemiyeti 1895 yılında meşrutiyetin savunduğu idari değişim hareketini devam ettirmiş, II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinde önemli bir rol oynamıştır (Gençer, 2012; URL-8, 2024).

Bu yıllarda merkezi idarede söz konusu değişim hareketleri yaşanırken taşra yönetimi 1913 tarihli son vilayet nizamnamesine kadar 1871 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi ile yönetilmeye devam etmiştir (Tuncer, 2016).[183] Nizamnâme'ye göre Canik Sancağı müstakil sancak statüsü kazanarak 1871-1880 yılları arasında herhangi bir vilayete bağlı olmadan doğrudan merkezi idareye (Osmanlı Hükümeti'ne) bağlanmıştır (Karagöz, 2006). I. Meşrutiyetin ilanı sırasında müstakil sancak statüsünde olan Canik Sancağı, sahip olduğu ticari potansiyelin artması ve ulaşım imkanlarının iyileştirilmesi ile Trabzon Vilayeti

---

[181] Tanör (1985): "Kanun-i Esasi Osmanlı Devleti uyruğunda olan herkesi, din ve mezhebi ne olursa olsun yasalar önünde eşit saymış, kişinin özgürlük ve dokunulmazlığına yer vermiş, din ve ibadet özgürlüğü güvence altına alınmış ve ekonomik alanda ise mal ve mülk güvenliğini kurmuş, ortaklıklar kurabilme hakkı tanımış, vergilerin yasallık ve herkesin kudreti nisbetinde ödenmesi koşulu getirilmiştir". Ayrıntılı bilgi için bkz.: Tanör, B. (1985). Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış. M. Şahin (Ed.), Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi Cilt 1 içinde (s. 10-26). İstanbul: İletişim Yayınları, s. 20.

[182] Kanun-i Esasi 24 Temmuz 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet ile yeniden yürürlüğe girmiştir. Bkz.: URL-8. (2024, Şubat 20). Kanun-i Esasi: https://tr.wikipedia.org/wiki/K%C3%A2n%C3%BBn-%C4%B1_Es%C3%A2s%C3%AE adresinden alınmıştır.

[183] Dönemin başında ilan edilen Kanun-i Esasi'de taşra idaresini ilgilendiren düzenlemeler de yer almıştır. Vilayetlerin idaresindeki yetki genişliği görevler ayrılığı ilkesine dayandırılmıştır. Ancak 1878'de anayasa askıya alındığından vilayet idaresi ile ilgili düzenlemelerde rafa kaldırılmıştır. Bu dönem içinde yaşanmış savaşlar sonrasındaki anlaşmalar sonucunda ise vilayet sınırlarında değişikler yaşanmıştır. II. Meşrutiyet sonrasında devam eden bu değişiklikler sonucu hızla toprak kaybedilmesiyle "1913 İdare-i Umumiye-i Vilâyât Kanun-ı Muvakkatı" yürürlüğe konmuştur. Bkz.: Tuncer, S. (2016). II. Meşrutiyet Döneminde Bir İdari Reform: 1913 İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanun-ı Muvakkatı. F. Gedikli (Ed.), II. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri Cilt: I (1. Baskı) içinde (s. 573-599). İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, s. 583-585.

yöneticileri tarafından yeniden 1882-1910 yılları arasında yeniden Trabzon Vilayeti'ne bağlanmıştır (Karagöz, 2006; Fırat, 2013).[184] 1869 yılında Canik Sancağı Samsun, Bafra, Çarşamba ve Ünye kazalarından oluşmakta iken 1880'lerde bu kazalara Fatsa ve Terme de eklenmiştir (Okuyan, 2020b; M 1903 T.V.S.).

Sancağın kimi dönemler müstakil kimi dönemlerde ise Trabzon Vilayeti'ne bağlı olması nedeniyle sancakta görev yapmış mutasarrıfların hangi yıl göreve getirildikleri tam olarak tespit edilememiştir. Kaynaklar ışığında sancağın bilinen mutasarrıfları şunlardır: I. Meşrutiyet'in ilanında Rumeli Beylerbeyi payesi ile Mehmet Tevfik Bey (Dığıroğlu, 2011b; Fırat, 2013); meşrutiyet ilanı sonrası Ekim 1877'ye kadar Hamil Veysi Paşa (Sarısakal, 2008; Fırat, 2013); Ekim 1877'den 1881 yılı başlarına kadar Rumeli Beylerbeyi payesi ile Hakkı Bey (Fırat, 2013; M 1879 T.V.S.); 1881 yılı başlarından ortalarına kadar Beylerbeyi payesi ile Hasan Paşa (Okuyan, 2020b); 1881 yılı ortalarından Ağustos 1883 yılına kadar Rumeli Beylerbeyliği payelilerinden Mehmet Reşit Paşa (M 1881 T.V.S.); Ağustos 1883'ten Ocak 1884'e kadar Necib Paşa; Ocak 1884'den Şubat 1885'e kadar Reşad Paşa; Şubat 1885'ten Şubat 1887'ye kadar Hacı Hasan Bey; Şubat 1887'den Ekim 1887'ye kadar Tevfik Paşa; Tevfik Paşa'nın yerine atanan ancak göreve başlamadan azledilen Behçet Paşa; Ekim 1887'den Haziran 1889'a kadar Trabzonlu Osman (Nuri) Paşa (M 1888 T.V.S.; Okuyan, 2020b); Haziran 1889'dan 1892 yılına kadar Nasuhi Bey (Okuyan, 2020b); 1892'den 1894'e kadar Mehmet Cavit Paşa (M 1892 T.V.S.); 1894'den 1896'a kadar Mustafa Nuri Paşa (M 1894 T.V.S.); 1896'dan 1898'e kadar Hamdi Bey (M 1896 T.V.S.); 1898'den 1900'e kadar Ahmet Bey (M 1898 T.V.S.); 1900'den 1904'e kadar Halil Hamdi Beyefendi (M 1900-1904 T.V.S.; Çağlayan, 2012). 16 Ocak 1905 tarihli arşivdeki bir belgeye göre Hamdi Bey becayiş yoluyla Cemal Paşa ile yer değiştirmiştir (BOA, BEO., 2485/186304, H 10 Za. 1322'den aktaran: Karagöz, 2013: 154). Birkaç yıl görevde kalan Cemal Paşa başarılı hizmetleri ile bilinse de aldığı şikâyetler üzerine girdiği soruşturmada aklanamadığı için görevinden azledilmiş, yerine Hüseyin Kazım Bey getirilmiştir. Hüseyin Kazım Bey 1909 yılına kadar mutasarrıflık görevini sürdürmüştür (Karagöz, 2013). Sonuç olarak 1876-1908 yılları arasındaki 28 yılda 16 mutasarrıf değişmiştir. Özellikle dönemin başlarında sıklıkla mutasarrıf değiştiren Samsun, merkezi idarenin yaşadığı siyasi çalkantılardan payını almıştır (Okuyan, 2020b).

[184] 1910-1923 yılları arasında Canik Sancağı yeniden müstakil sancak statüsüne kavuşmuştur. Bkz.: Kılıç, O. (2006). Osmanlı Dönemi İdarî Uygulamalar Bağlamında Canik'in Yönetimi ve Yöneticileri. C. Yılmaz (Ed.), Geçmişten Geleceğe Samsun 1. Kitap (1. Baskı) içinde (s. 31-53). Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı, s. 37.

İlk belediye daire binası 1869 Büyük Samsun Yangını sonrası Pazar Mahallesi'nde Süleyman Paşa Medresesi'nin batısında inşa edilmiştir. Samsun Belediye Başkanlığı'na ise merkezi idare tarafından seçilen mutasarrıflar atanmış, meclis üyeleri ise sınırlı seçimle gelmiştir. Belediye başkanı 1893 yılına kadar merkezi idare tarafından atanmış, sonrasında halk tarafından seçilmiştir (Samsun Belediyesi, 1987; Sarısakal, 2007a).

Tanzimat'ın ilanı ile art arda çıkarılan kanunlar ve yönetmelikler taşra şehirlerinin fiziksel dokudaki değişimlerini düzenli hale getirmeyi amaçlamıştır. Ancak bunların birçoğu taşra şehirlerinde uygulama alanı bulamamıştır (Aktüre, 1985). I. Meşrutiyet'in ilanı ile de belediyecilik adına 1877 yılında Meclisi Mebusan tarafından Dersaadet ve Vilayet Belediye Kanunu çıkarılmıştır (Okuyan, 2020b). Kanunla başta başkent İstanbul olmak üzere diğer şehirlerde yer alan belediyelerin görevleri açıklanmıştır. Bunlar; bayındırlık hizmeti, imar işlerinin denetimi ve düzenlenmesi, temizlik, hijyenik önlemler almak, aydınlatma, belediyeye ait malların yönetimi, emlak kaydı, pazar kontrolü, nüfus sayımı, itfaiye ve belediyeye ait gelirleri toplamak, okul ve mezbaha açmak gibi işlerdir. Şehremaneti yönetiminde de şehremini ve üyelerden oluşan belediye daire meclisi sorumlu olmuştur. Çıkan bu kanunla belediye tüzel bir kişi olarak da tanımlanmıştır. Belediyelerin etkinlikleri ise bu kanunla 1880'li yıllardan sonra belirgin bir şekilde başlamıştır (Ortaylı, 1992'den aktaran: Gençer, 2012: 134).

Mutasarrıflar tarafından kullanılan Abdullah Paşa Konağı'nın 1869 Büyük Samsun Yangını'nda kullanılamaz hale gelmesinden sonra devlet dairesi olarak büyük konaklar kiralanmıştır (Yazıcı, 2014). Bu dönemde de merkezi devletin görünür olma amacı ile şehre yeni idari yapılar eklediği tespit edilmiştir. Bu yapılar arasında yer alan hükümet konağı hem şehre yeni bir çekim merkezi oluşturmuş hem de yönetici merkezin oluşmasını sağlamıştır (Aktüre, 1985; Bayram 2017). 1890 yılında Samsun Kalesi'nin güneydoğusunda, Müslüman Mezarlığı'nın güneyinde, deniz kenarında inşa edilen Samsun Hükümet Konağı'yla yerel iktidar düşüncesi ortadan kalkmış, yöneticilerde de iş yeri ve konutun ayrımı yerleşmeye başlamıştır (Avcı, 2016b). Bu durum devlet işleri için aynı zamanda yeni yönetici merkez oluşmasını ve konuttan farklılaşmış ayrı kamu yapılarını ortaya çıkarmıştır. İnşa edilen Samsun Hükümet Konağı ile şehrin yerleşimi güneydoğu yönüne doğru kaydırılmış, konağın çevresine zamanla eklenen yeni binalar (hapishane, zabitan daireleri, redif deposu, tophane, millet bahçesi, tiyatro, okul vb.) ile yeni kamu sitesi oluşturulmuştur. Bu alanda oluşan kamu sitesi ile şehrin fiziksel gelişimi de bu yöne doğru şekillenmiştir (Tekeli, 2011b; Yazıcı, 2014).

3.5.2. Demografik Gelişme ve Nüfus Yapısı

1876-1908 yıllarını kapsayan bu dönem aralığında en son 1904 yılına ait demografik verilere ulaşılmıştır. 1904'ten sonra verilen nüfus verilerinin 1912 yılına ait olması nedeniyle bu bölüm 1904 yılına kadarki nüfus verilerini içermiştir. Samsun kazasına ait nüfus ile ilgili veriler Trabzon vilayet salnamelerinden, seyyahların anlatılarından ve nüfus sayımlardan elde edilmiştir. Uzun bir dönemi içeren bu bölümde ilk yıllarda sadece erkek nüfusa ait veriler verilmiş iken daha sonraki yıllarda kadın nüfusa ait veriler de belgelerde yer almıştır. Kadın ve erkek nüfusunun bir arada verildiği dönemde kadın ve erkek nüfusunun birbirine yakın olduğu gözlemlenmiştir. 1881 yılı dâhil önceki yıllara ait veriler ise sadece erkek nüfusa ait verilerdir (Topal, 2012; Kuş, 2015).

Samsun kazasının M 1872 T.V.S.'ne göre toplam 10.586 hanedeki erkek nüfusunun 13.910'u Müslüman, 14.821'i gayrimüslim (14.177'si Rum, 304'ü Ermeni, 340'ı Çerkez) olmak üzere toplam erkek nüfusu 28.731 (Topal, 2012); M 1878 T.V.S.'ne göre toplam 9.485 hanedeki erkek nüfusunun 13.097'si Müslüman, 13.493'ü gayrimüslim (13.286'sı Rum, 207'si Ermeni) olmak üzere toplam erkek nüfusu da 26.590 (Topal, 2012);[185] M 1881 T.V.S.'ne göre ise toplam 7.482 hanedeki erkek nüfusunun 6.460'ı Müslüman, 12.940'ı gayrimüslim (12.753'ü Rum, 187'si Ermeni) olmak üzere toplam erkek nüfusu da 19.399 kişidir (M 1881 T.V.S.; Fırat, 2013).

M 1881/82 yıllarında başlayan Osmanlı'daki ilk kapsamlı nüfus sayımı 1893 yılında yayımlanmıştır. 1893 yılına ait Osmanlı genel nüfus sayımı verileri incelendiğinde Samsun kazasında erkek ve kadın nüfusunun 33.419'u Müslüman, 34.205'i gayrimüslim (32.925'i Rum, 1.163 Ermeni, 64 Katolik, 48 Protestan, 5 Yahudi) olmak üzere toplam nüfus 67.624 kişidir (Karpat, 2003; Fırat, 2013; Arslan, 2018). Fransız coğrafyacı, oryantalist ve seyyah Vital Cuinet Düyun-u Umumiye tarafından görevlendirildiği Osmanlı kentlerinin ekonomik, sosyal ve kültürel envanteri çalışmasında 1891 yılında şehrin nüfusunun 19.500'ü Müslüman, 15.500'ü gayrimüslim (8.200'ü Rum, 6.000'ini Ermeni, 1.300'ü ise diğer mezhepler) olmak üzere takriben 35.000 olduğunu kaydetmiştir (Kuş, 2015). Verilen değerlere göre 1891 yılından 1893 yılına kadar nüfus yaklaşık %93 oranında artış

[185] 1879 yılında şehre gelen İngiliz asıllı yazar ve seyyah Henry Franshawe Tozer şehrin toplam nüfusunun tahmini olarak 32.000 olduğunu ifade etmiştir. Ancak seyyahların eserlerinde hem bir yorum hem de objektif olamama hali olduğu için bu eserlere temkinli yaklaşılmalıdır. Kuş'unda (2015) ifade ettiği üzere batılı seyyahlar tarafından verilen nüfus değerleri siyasi amaçlar kapsamında çarpıtılmış olabilir. Bkz.: Kuş, a.g.t., s. 140.

göstermiştir. Ancak gerçekçi görünmeyen bu dramatik artışın sebebi, Cuinet'in verdiği değerlerin sadece erkek nüfusu içeriyor olması olarak yorumlanabilir.

Samsun kazasında erkek ve kadın nüfusa (merkez mahalle ve köyler dâhil) ilişkin bilgiler ise, M 1894 T.V.S.'ne göre toplam 54.365 hanedeki nüfusun 33.384'ü Müslüman, 34.277'si gayrimüslim (32.975'i Rum, 1.134'ü Ermeni, 95'i Katolik, 68'i Protestan, 5'i Yahudi) olmak üzere toplam nüfus 67.661 (Topal, 2012); M 1900 T.V.S.'ne göre nüfusun 38.699'u Müslüman, 40.280'i gayrimüslim (38.902 Rum, 1.215'i Ermeni, 74'ü Katolik, 89'u Protestan) olmak üzere toplam nüfus 78.979 (Topal, 2012);[186] M 1902 T.V.S.'ne göre 9.336 hanedeki nüfusunun 39.207'si Müslüman, 40.845'i gayrimüslim (39.429'u Rum, 1.235'i Ermeni, 78'i Katolik, 103'ü Protestan) olmak üzere toplam nüfus 80.052 (M 1902 T.V.S.; Topal, 2012); M 1903 T.V.S.'ne göre 9.336 hanedeki nüfusunun 39.599'u Müslüman, 41.830'u gayrimüslim (40.556'sı Rum, 1.264'ü Ermeni) olmak üzere toplam nüfus 81.429 (M 1903 T.V.S.; Topal, 2012); M 1904 T.V.S.'ne göre nüfusun 25.289'u Müslüman, 39.347'si gayrimüslim (38.013'u Rum, 1.148'i Ermeni, 83'ü Katolik, 103'ü Protestan) olmak üzere toplam nüfus da 64.636 kişidir (Arslan, 2018). Tüm bunlardan hareketle 1872-1904 yılları arası toplam nüfustaki Müslüman ve gayrimüslim nüfus dağılımları Tablo 110 ve Şekil 164'te topluca verilmiştir.

Tablo 110. 1872-1904 yılları arası Samsun kazasına ait nüfus dağılımı

1872-1904 Yılları Arası Samsun Kazasına Ait Nüfus Dağılımı			
Yıl	**Müslüman Nüfus (erkek)**	**Gayrimüslim Nüfus (erkek)**	**Toplam Nüfus (erkek)**
1872	13.910	14.821	28.731
1878	13.097	13.493	26.590
1881	6.460	12.940	19.399
Yıl	**Müslüman Nüfus (erkek+kadın)**	**Gayrimüslim Nüfus (erkek+kadın)**	**ToplamNüfus (erkek+kadın)**
1893	33.419	34.205	67.624
1894	33.384	34.277	67.661
1900	38.699	40.280	78.979
1902	39.207	40.845	80.052
1903	39.599	41.830	81.429
1904	25.289	39.347	64.636

[186] Başka bir kaynakta ise M 1900 T.V.S.'nde Samsun kazasında 38.751 Müslüman, 40.167 gayrimüslim (38.811'i Rum, 1.193'ü Rum, 74'ü Katolik, 119'u Protestan) ve toplam nüfus 78.918'dir. Bkz.: Kuş, a.g.t., s. 147. Literatürde aynı yıla ait salnameler kaynak gösterilerek ortaya konulan nüfus değerlerinde ufak farklılıklar gözlemlenmiştir.

Dönemin ilk yıllarındaki 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı (93 Harbi) sonrası yaşanan göç hareketi ile Kafkasya'dan Samsun'a gelen muhacirler nüfus artışında etkili olmuştur. 1878'de Varna'dan deniz yolu ile Samsun Limanı'na gelen Tatar ve Çerkes muhacirlerin belli bir kısmı da Samsun'a yerleşmiş,[187] bir kısmı ise Samsun'u geçiş güzergâhı olarak kullanmıştır (Dığıroğlu, 2011b; Güneş, 2019; Duymaz, 2013).[188] Kitlesel bir boyuta ulaşan bu göç hareketinin başında Müslüman olan Çerkezler gelmiştir. 1878 yılında Ruslarla imzalanan Berlin Antlaşması sonrası Kars ve Batum kazalarının Osmanlı topraklarından çıkmasıyla bu şehirlerin ahalisinin bir kısmı da Samsun'a yerleşmiştir (Şahin, 2015; Okuyan, 2020a).[189] Samsun'a yerleşen muhacirler şehrin demografik yapısını etkileyerek şehri kozmopolitan bir yapıya dönüştürmüştür (Ardaşes, 2012). Ancak Varna'dan gelen Tatarlar ve Çerkezler[190] sayıca az olmaları nedeniyle şehirde kültürel bir kimlik oluşturamamışlardır (Okuyan, 2020a). Meşrutiyet sonrası Kafkaslardan gelen muhacirler ile Müslüman nüfusta bu dönemde önemli artış gözlenmiş[191] (Yazıcı, 2013) ve sayıları gayrimüslim nüfusa yaklaşmıştır.

Dönem boyunca ulaşılan değerlere göre Samsun kazasında Müslüman ile gayrimüslim nüfusun bazı dönemlerde neredeyse eşit duruma geldiği, bazı dönemlerde ise gayrimüslimlerin biraz daha fazla olduğu gözlemlenmiştir (Şekil 164). Gayrimüslimlerin büyük bir çoğunluğu Ortodoks mezhebine bağlı Rumlardan ve Gregoryen mezhebine bağlı Ermenilerden oluşmasının yanı sıra az sayıda Katolik, Protestan, Yahudi ve Çerkez de yer almıştır. Ayrıca gayrimüslimler şehrin idari yapısında çeşitli makamlarda ve görevlerde de yer almıştır (Okuyan, 2020a).

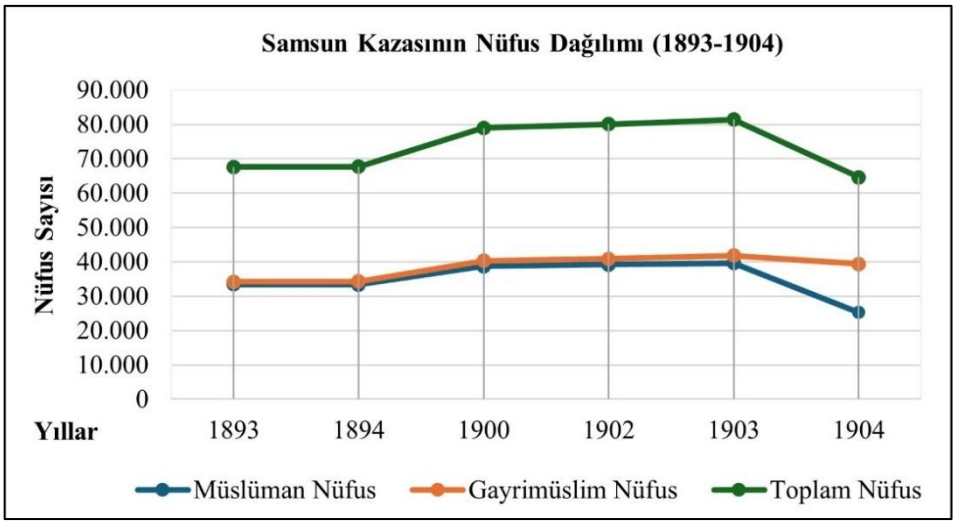
[187] M 1876-1878 yıllarını kapsayan 1776/22 No.lu S.Ş.S.'nde yer alan kayıtlarda Kafkasya'dan gelen ve Sadi Bey Mahallesi'ne yerleşen Çerkes muhacirin tereke kaydına yer verilmiştir. Bkz.: Hatipoğlu, R. (2015). 1876-1878 (H.1293-1295) Tarihli Samsun Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyon ve Tahlili. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi. Samsun, s. 283. M 1878-1881 yıllarını kapsayan 1778/24 No.lu S.Ş.S.'nde yer alan bir kayıtta Tuna vilayetinden gelen Tatar bir zatın tereke kaydına rastlanmıştır. Bkz.: Şahin, B. (2015). 1778/24 No'lu Samsun Şer'iyye Sicilinin (1-50 vrk arası) Transkripsiyon ve Tahlili. Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Çorum, s. 312.

[188] 1880 yılında Samsun'a 34.877 kişi deniz yolu ile gelmiştir. Gelenlerin 6.538'i Canik Sancağına yerleşmiş, 1.375'i vefat etmiş ve geri kalanı ise Sivas ve Ankara'ya yollanmıştır. Bkz.: Öz, Osmanlı Devrinde Samsun Şehrinin Nüfus Yapısı, s. 487.

[189] M 1878-1881 yıllarını kapsayan 1778/24 No.lu S.Ş.S.'nde yer alan kayıtlarda Kars muhacirlerinin Hançerli Mahallesi'nde yer alan Derviş Efendi Han'ında kaldığı belirtilmiştir. Bkz.: Şahin, a.g.t., s. 216.

[190] M 1902 T.V.S.'nde Çerkes muhacirlerin büyük bir kısmının Çarşamba, Bafra ve Terme kazalarına iskân ettikleri ve hayvancılıkla uğraştıkları belirtilmiştir.

[191] 1890 yılında Gürcü ve Çerkez muhacirler nüfusu artırmakla birlikte şehirdeki eşkıyalık oranlarında da artışa da sebep olmuştur. Bu durum ise fiziksel olarak büyüme gösteren bu şehrin bazı önemli noktalarında karakolların inşa edilmesini sağlamıştır. Bkz: Sarısakal, B. (2006). Samsun Polis Tarihi. Samsun: Samsun İl Emniyet Müdürlüğü, s. 75.

Şekil 164. Samsun kazasının nüfus dağılım grafiği (1893-1904)

Dönem boyunca gayrimüslimler arasındaki Rum nüfusunda artış gözlemlenmiştir. Bunun en büyük sebeplerinden biri 1872 yılında yapımına başlanan 400 km'lik Samsun-Sivas kervan yolunun şose olarak 1883 yılında tamamlanması ile şehrin Rum ticaretinin merkezi haline gelmiş olmasıdır. 1891 yılında Samsun-Sivas demiryolu projesi için imtiyazların başlaması ile de şehir göç almaya devam etmiş ve nüfus artışı yaşanmıştır (Kuş, 2015).

1890 yılında şehre gelen Çerkes ve Gürcü göçmenler şehrin nüfusunu daha da artırmıştır (Sarısakal, 2006). Trabzon vilayet salnamelerine göre 20. yüzyılın başında Samsun'daki nüfusun büyük bir çoğunluğu Trabzon, Sivas, Ankara ve Kayseri ahalisinin yanı sıra Çerkes ve Gürcüler'den oluşmaktadır (M 1902 T.V.S.).

20. yüzyılın başına gelindiğinde şehirdeki Rum nüfus Müslüman nüfusu geçmiştir. Bu dönemde gayrimüslimler arasında Rum nüfus diğerlerine kıyasla oldukça yüksektir. Gayrimüslimlere ait imar ve inşa faaliyetlerinin artması şehrin fiziksel büyümesini ve dönüşümünü de etkilemiştir. Hem idari yapı içinde hem de yapılı çevre inşasında gayrimüslimlerin görevlendirilmesinde artış gözlemlenmiştir. Sonuç olarak bu dönemde Müslüman ve gayrimüslimlerin bir arada yaşadığı kozmopolit bir yapıya sahip şehirde artan nüfusa paralel olarak şehrin fiziksel sınırları da genişlemiştir.

1880'lerden sonra özellikle artan tütün[192] ihracatı nedeniyle tütün ziraatı için gelenler de şehir nüfusunu artırmış, tütün ticareti Rum ve Ermenilerin denetiminde olması nedeniyle gayrimüslimlerin nüfusunda ciddi bir artış gözlemlenmiştir (Güneş, 2019). 1880'li yıllarda Fransız Reji şirketi tarafından inşa edilen Reji Tütün Fabrikası'yla şehrin tütün ticaretindeki önemi giderek artmış, fabrikada çalışmak üzere şehre gelen işçiler şehrin nüfusunu etkilemiştir (Köse, 2013b).[193] Yabancı devletlere ait buharlı gemilere Karadeniz'de serbest dolaşım hakkı verilmesi ile Karadeniz trafiğine giren buharlı gemilerin şehre yaptıkları seferlerin artması, iç ve dış pazarda şehrin önemini artırarak Karadeniz şehirleri arasında önemli bir liman kenti haline gelmesine neden olmuştur. Artan ticari ve ekonomik güçle birlikte şehre Avrupalı (Frenk) tüccarlar yerleşmeye başlamıştır. Bu durum şehirde yabancı ülkelere ait konsoloslukların açılmasını sağlamıştır. Nitekim bu dönemde şehirde Avusturya, Rusya, Fransa, Yunanistan, Amerika konsoloslukların varlığı şehirdeki farklı etnik gruba ait toplulukların olduğunu göstermektedir. Zamanla şehre Frenk ve İran tüccarlarının da eklenmesiyle şehirdeki kozmopolit yapı çeşitlenmiş ve nüfusta belirgin bir artış gözlemlenmiştir (Şekil 164). Ayrıca birçok yabancı acente de Samsun'da temsilcilik açmıştır (Çelemoğlu, 2021; Köse, 2013b; Alkan, 2008; Yazgan, 2021). Hatta bu dönemde faaliyete geçen ve İranlıların gündelik ihtiyaçlarının karşılanması için açılan Acem (Hüseyniye) Tekkesi şehirdeki kültürel dokunun çeşitlendiğinin bir başka göstergesidir. Bu dönemde işlevine devam eden Mevlevihane de kültürel çeşitlilik sunan fiziksel diğer mekânlardandır (Dığıroğlu, 2011b; Köse, 2012).

Samsun Limanı pek çok vilayetin (Diyarbakır, Harput, Sivas) ve Bağdat'ın yolcu iskelesi konumuna gelmiştir. Avrupalı tüccarlar ve yolcuların şehre uğraması sıklaşmış ve bu durum şehirdeki ticareti artırmış, Samsun Osmanlı şehirleri arasında orta gelirli şehirler arasında yer almıştır (Duymaz, 2013; Köse, 2013b). Şehir ve çevresinin verimli topraklara sahip oluşu, Karadeniz'deki ticaret yollarının kesişim noktasında olması ve iş imkânlarının artmasıyla da şehir göç almaya devam etmiştir. Bunun sonucunda şehirde yeni mahalleler kurulmuş ve şehrin sınırları genişlemiştir. Farklı demografik yapılar ve nüfus artışı aynı zamanda şehirde yeni mimari eserler de ortaya çıkartmıştır (Okuyan, 2020a; Seyfi, 2015).

---

[192] Samsun'da en önemli tarım ürün olan zeytin yetiştiriciliği bu dönemde önemli ölçüde gerilemiş ve yerinin tütün üretimine bırakmıştır. Bkz.: Okuyan, Arşiv Belgelerine Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Samsun-Mesleki, Folklorik ve İdari Yapı, s. 58.

[193] Reji Tütün Fabrikası'nın açılmasından 6 yıl sonra, 1893 yılında şehre gelen seyyah Flotwell'e göre fabrika 600 işçi kapasitesi ile imparatorluğun en büyük fabrikasıydı. Bkz.: Köse, O. (2012). Samsun Mevlevihanesi. *Belleten,* 76(276), s. 616.

1894 yılında Kadıköy'de ortaya çıkan ilk kolera salgını kısa sürede şehri etkisi altına almış, konsolosluk verilerine göre salgında 2 ayda 73 kişi hayatını kaybetmiştir (Yaşayanlar, 2015). 1901 yılı İngiliz konsolos raporlarına göre Kadıköy'ün önceki yıllarda bir yangın geçirdiği de tespit edilmiştir (Çağlayan, 2012). Yaşanan bu durumlar da şehrin nüfusunu etkilemiştir. 1910 yılının Eylül ayında şehirdeki ikinci kolera vakası Gürcü kumpanyası ile gelen bir yolcuda gözlemlenmiş, Kasım ayında şehirde ikinci bir kolera vakası daha görülmüştür (Yaşayanlar, 2015). Kolera sonrası yaşanan ölüm vakaları demografik yapıyı da etkilenmiştir.

Tüm bunlardan hareketle, yapılan yeni ulaşım yolları, artan tütün tarımı ve ticaretinin gelişmesi şehrin göç almasına neden olduğu söylenebilir. Bu durum şehrin kültürel yapısını da çeşitlendirmiştir (Berzeg, 2012). Nüfusun artması ve demografik yapıdaki çeşitlilikle hem mevcut mahallerin sınırları genişlemiş hem de yeni mahalleler ortaya çıkmıştır. Şehrin mevcut görüntüsünü etkileyen söz konusu etkenler beraberinde fiziksel yapının değişimini de getirmiştir.

Bu dönem şehirdeki demografik yapı içindeki topluluklar arasında Türk, Çerkes, Kürt, Tatar, Kafkas ve Rumeli[194] göçmenleri, Rum, Ermeni, Katolik, Protestan ve bazı dönemlerde de Yahudiler vardır. Bu toplulukların yanı sıra şehirde Levantenler (Frenkler) de yer almıştır. Seyyah Flotwell bunların şehrin sahil kıyısında yaşadıklarını belirtilmiştir. Bu dönemde şehrin Türk sakinleri Müslüman, Rumlar Ortodoks, Ermeniler ise Gregoryen'dir. Genel olarak bu dönemde de halk Müslüman ve gayrimüslim (zimmî) olarak ikiye ayrılmıştır (Ustasu, 2020; Arslan, 2018; Okuyan, 2020a; Çelemoğlu, 2021).

İncelenen şer'iyye sicillerine göre bu dönemde Pazar, Cami-Kebir, Hançerli, Sadi Bey Mahallelerinde Kürtler de ikamet etmektedir (Okuyan, 2020a).[195] Rumların, Rum Mahallesi'nin dışında Sadi Bey Mahallesi'nde de ikamet ettikleri belirlenmiştir (Fırat, 2013; Ustasu, 2020).[196] Ermenilerin çoğu ticaretle uğraşmakla birlikte Ermeni Mahallesi'nde ikamet etmektedir (Ardaşes, 2012). M 1902 T.V.S.'ne göre Mert Irmağı tarafındaki Kılıç

[194] M 1878-1881 yıllarını kapsayan 1778/24 No.lu S.Ş.S.'nde Rumeli'den gelmiş ve Hançerli Mahallesi'nde vefat eden zatın tereke kaydından şehirde Rumeli göçmenleri olduğu tespit edilmiştir. Bkz.: Şahin, a.g.t., s. 31.
[195] M 1906-1916 yıllarını kapsayan 1793/29 No.lu S.Ş.S.'nde 1908 yılına ait bir kayda göre de Pazar Mahallesi'nde Kürtlerin de yaşadığı tespit edilmiştir. Bkz.: İmamoğlu, M. (2013). 1793/39 Numaralı Samsun Şer'iyye Sicil Defterinin Transkripsiyonu ve Tahlili. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun, s. 82.
[196] M 1875-1878 yıllarını kapsayan 1775/21 No.lu S.Ş.S.'ndeki 9 Mart 1878 tarihli bir kayda göre Sadi Bey Mahallesi'nde Rum milletinin yer aldığı tespit edilmiştir. Bkz.: Fırat, N. (2013). 1775/21 Numaralı (H.1292/M.1875-1876/H.1295/M.1878) Samsun Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun, s. 239.

Dede Camii'nin bulunduğu yere, yani Kırım muhacirlerinin oluşturduğu Kılıçdede Mahallesi'ne bu dönemde Tatar muhacirleri de yerleşmiş, Tatar Mahallesi olarak da anılmıştır (Okuyan, 2020a; Yaşayanlar, 2015). Salnamede Mert Irmağı'nın suyunun çamurlu olması nedeniyle Tatar Mahallesi'nin temiz bir havasının olmadığı belirtilmiştir (M 1902 T.V.S.). Tatar muhacirleri ile şehir bu dönemde güneydoğu yönünde büyüme göstermiştir.

Şeriye sicillerinden elde edilen bilgilere göre şehir halkının sosyal, kültürel ve ekonomik durumlarına göre şehirde evler inşa edilmiştir (Çelemoğlu, 2021). Hatta 1890'lara gelindiğinde şehirde her gün dört beş ev inşa edilmektedir (İpek, 2006). Farklı şekil ve büyüklükleri olan bu evlerin bir kısmı ahşap, bir kısmı kâgir ve büyük bir çoğunluğu fevkani, diğerleri ise tahtanidir (Çelemoğlu, 2021).

Samsun kazasında nüfus verileri literatürde sadece merkez mahallelerle sınırlıdır. 1890 yılında Samsun merkez mahallelerinin nüfusunu Arnavut asıllı Osmanlı aydını Şemseddin Sami 11.000[197] (Kuş, 2015; Baskıcı, 2012; Yılmaz, 2012a), araştırmacı bizantolog Bryer ve Winfield ise 10.000'inin biraz üzerinde olarak vermiştir (Kuş, 2015).[198] Bryer ve Winfield 1900 yılı başında şehirdeki merkez mahallelerin nüfusunun 18.000 olduğunu belirtmiştir (Kuş, 2015). Konsolos Cortanze'nin 1903 yılı raporlarında ise nüfus 21.000-22.000 (Yılmaz, 2012c), 1904'te ise 20.000'dir (Uzuneminoğlu, 1993). Şehrin köyler dâhil nüfusu 1904 yılında 65.000'e yakındır ve merkez mahalle nüfusu genel nüfusun yaklaşık üçte birini oluşturmuştur. Samsun halkının yaz aylarında yaylalara gitmek gibi bir alışkanlığı olmadığı için şehrin belirtilen nüfus değerlerinde yaz ve kış aylarında bir değişiklik gözlenmemiştir (Dığıroğlu, 2011b).

M 1875-1878 yıllarını kapsayan 1775/21 No.lu S.Ş.S.'nde yer alan bir kayıtta Müslüman birisinin gayrimüslim birisine vekâlet vermiş olması (Fırat, 2013) veya M 1882-1885 yıllarını kapsayan 1780 No.lu S.Ş.S.'ne göre Müslümanların ve gayrimüslimlerin birbirlerini vekil olarak tayin etmesi aralarındaki güven duygusunu gösterir (Ustasu, 2020). Bu kayıtlardan hareketle Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki ilişkilerin iyi düzeyde olduğu ve şehre huzur ortamının hâkim olduğu söylenebilir. Ayrıca merkezi hükümet tarafından gayrimüslimlere dini inançları konusunda yapı yapma izni verilmesinin şehirde

[197] Fransız konsolos Vadala da 1890 yılında şehrin 3.000'i Müslüman, 5.000'i Yunan, 2.000'i Ermeni, 1.000 civarında ise başka toplulukların olduğu toplam 11.000 nüfusa sahip olduğunu belirtmiştir. Bkz.: Vadala, a.g.e., s. 51.

[198] 1890 yılında seyyah Cuinet eserinde şehirde 5.000'i Müslüman, 11.000'i gayrimüslim (6.000'ini Rum, 3.000'ini Ermeni, 2.000'ini diğer) olmak üzere toplam nüfusu 16.000 kişi olarak belirtmiştir. Ancak Şemseddin Sami ve Bryer'in ifade ettiği değerin çok üstünde olması ile seyyahın abartılı değerler kullanıldığı düşünülmüştür. Bkz.: Kuş, a.g.t., s. 146-147.

rahatsızlığa neden olmadığı, Müslümanların gayrimüslimlere karşı hoşgörülü yaklaştığını da gösterir (Fırat, 2013) (Şekil 165).[199]

Şekil 165. 1890'da Müslüman ve gayrimüslim ahali (Özhan Öztürk arşivi)

M 1882-1885 yıllarını kapsayan 1780 No.lu S.Ş.S.'ndeki kayıtlardan elde edilen bilgilere göre şehir merkezinde idarecilerin ve zanaat sahibi olanların; köylerde ise hayvancılık ve tarım ile uğraşanların yaşadığı tespit edilmiştir (Ustasu, 2020). Trabzon vilayet salnamelerine göre 20. yüzyıla gelindiğinde kasaba ahalisi ziraat, tütüncülük, balıkçılık, kayıkçılık, hamallık, sarraflık, komisyonculuk, demircilik, taşçılık, bakırcılık, dülgercilik, marangozluk, kuyumculuk, bahçıvanlık, ticaret ve sanayi ile geçimini sağlamaktadır. Ayrıca bu dönemde Rusya'da tütün ziraatının yayılması nedeniyle kazaya

[199] Padişahın fermanı ile 1876 da yapılmasına izin verilen ve aynı yıl inşa edilen Mater Dolorosa Kilisesi ve M 1875-1878 yıllarını kapsayan 1775/21 No.lu S.Ş.S.'nde yer alan bir kayıtta yer alan Kuyucuk'taki bir kilisenin eski ve ahşap olmasından dolayı yenisin yapılmasına izin verilmesi gibi durumlar dini inançlara gösterilen hoşgörüye bir kanıt niteliği taşmıştır. Bkz.: 'URL-11. (2022, Mayıs 29). Anadolu Katolik Kilisesi: http://www.anadolukatolikkilisesi.org/samsun/tr/storia.pdf adresinden alınmıştır.' ve 'Fırat, a.g.t., s. 57, 380, 381.'.

bağlı köylerde yaşayan kimi ahali Rusya'ya tütün ziraatı ile uğraşmaya gitmiştir. Ayrıca Romanya, Bulgaristan ve diğer Osmanlı coğrafyalarına da tütün ziraatı için gidenler olmuş, ancak bunların sayıca çok az bir kesimi oluşturduğu ifade edilmiştir (M 1902 T.V.S.).

3.5.3. Ekonomik / Ticari Yapı

Bu dönemde ticareti etkileyen olaylar arasında ulaşım ve iletişim sistemlerinde yaşanan gelişmeler, göçler, savaşlar, tütün üretimindeki artış dikkat çekicidir. Bu olaylar sonucunda Samsun'daki ticaret hacmi bu dönemde diğer dönemlere kıyasla dramatik boyutlarda artış göstermiştir. Bunun en önemli nedenlerinden biri 1869 yılında açılan ve Basra Körfezi'ne geçişi kısaltan Süveyş Kanalı sayesinde Avrupa-İran ticaretinin yön değiştirmesi ile 1872 Poti-Tiflis demiryolu hattının açılması sonucu Rusya'nın İran transit ticaretini ele alması ve bunun sonucunda Trabzon'daki ticaret hacminde yaşanan düşüştür. 1876 yılından itibaren Samsun'daki iç ticaret Trabzon'u geride bırakmıştır (İpek, 2006b; Dığıroğlu, 2011b; Baskıcı, 2012). Samsun ayrıca Sivas, Diyarbakır, Harput gibi vilayetlerin yolcu iskelesi olması ile önemli bir kavşak görevi görmüş, ülke içindeki ekonomik artışta önemli bir konuma sahip olmuştur (Duymaz, 2013; Ustasu, 2020). Bağdat ve birçok vilayetin iskelesi ile Yeşilırmak ve Kızılırmak havzalarının iskelesi olan Samsun her gün ekonomik yönden ilerleme göstermiştir (M 1902 T.V.S.; Dığıroğlu, 2011b; Güneş, 2019).

M 1882-1885 yıllarını kapsayan 1780 No.lu S.Ş.S.'nden elde edilen bilgilere göre 20. yüzyılın son çeyreğinde Samsun Limanı'na Almanya, Amerika, Fransa, İtalya ve Rusya'dan gemilerin sıkça geldiği, çevre bölgelerden ve Diyarbakır vilayetinden gelen ticari malların Liman'daki gemiler aracılığıyla dünya pazarında satıldığı tespit edilmiştir (Ustasu, 2020). 1880'li yıllarda tamamlanan Doğu Anadolu (Samsun-Bağdat Yolu/Şosesi) ve İç Anadolu yollarının bu dönemde tamamlanması da Samsun Limanı'na aktarılan tarımsal üründe artış sağlamıştır. M 1902 T.V.S.'ne göre de Samsun iskelesine Fransa, Rusya, Yunan, İtalya, İngiltere, İsveç, Norveç, Belçika, Almanya, Avusturya'dan vapurlar gelmiştir. Şehrin hinterlandında yaşanan yol ağındaki gelişmeler ile Samsun çevresine göre bölgesel bir merkez haline gelmiştir (Tekeli, 2011b).

Yeni ulaşım yolları ile göç alan şehrin sınırları da genişlemiştir. Şehirdeki çok kültürlü ve kozmopolit yapı tütün ekiciliğini artırmış, şehrin geniş hinterlandı sayesinde yabancı ve yerli yatırımcıların odak noktasına haline gelerek ticaret artmıştır (Seyfi, 2015; Şahin, 2015). 1870 yılından beri şehirde var olan telgrafhane, buharlı gemi seferlerindeki artış, yeni

yolların yapılması ile ticarette yaşanan artışa paralel olarak bu dönemde şehirde yeni iskeleler, mağazalar,[200] gelen malların korunması için depolar, yolcuların konaklaması için oteller[201] inşa edilmiştir. Samsun'da dış ticaretin ve şehirler-arası ilişkilerin artması ile hanlar konaklama bakımından yetersiz kalmış, bunun üzerine 1880'lerden itibaren dış ticaret yapanlar ve şehirler-arası ilişki kuranlar için geçici konaklama mekânı olarak oteller inşa edilmeye başlanmıştır (Tekeli, 2011a). Oteller Hançerli Mahallesi'ndeki Gümrük binasının ve Buğday Pazarı'nın (Suk-ı Sultani) yakınlarında, Pazar Mahallesi'nde Saman Pazarı yakınlarında, Subaşı Meydanı'ndan Reji Tütün Fabrikasına kadar olan Şüküroğlu Caddesi'nde, Kale'nin güney suruna bitişik olan Bedesten'in önündeki ve Kale'nin güneydoğu tarafında inşa edilen Hükümet Konağı'nın önündeki Hükümet Caddesi boyunca inşa edilmiştir. Yoğun olarak kıyı şeridinde görülen otel yapıları han ve kervansarayların yerini almaya başlamıştır.

Deniz ticareti ve taşımacılığın gelişmesi ile ticari yönden tercih edilmeye başlanan Samsun'da uluslararası ticarette yeni gereksinimler arasında olan bankalar[202] da inşa edilmiş, sigorta şirketleri[203] ve vapur acenteleri[204] kurulmuştur. Bu işlevler ilk kez bu dönemde ortaya çıkmış ve sahil boyunca yerlerini almıştır (Tekeli, 1985).

Dış ticaretteki bu hareketlenme ve 1869 Büyük Samsun Yangını'nda zarar görmüş Bedesten'in kullanılmaz durumu gelmesi ile şehirde banka ve iş hanları gelişmeye başlamıştır. Bedesten'in deniz tarafında yer alan Hükümet Caddesi'nde 1880'lerin sonlarından itibaren artan sigorta şirketleri,[205] oteller, bankalar, iş hanları ile şehir bedesten

---

[200] 20. yy.ın başında mağaza sayısındaki %338'lik artış ticaretin arttığının bir göstergesidir. Bkz.: İpek, Kuruluşundan Cumhuriyet'e Canik Sancak Merkezi Samsun Şehri, s. 208.

[201] Şehirde yoğunlaşan kültürel ve ticari ilişkiler sonucu yabancıların konaklayabileceği, yemek yiyebileceği mekânlar olarak açılan oteller yine yabancılar tarafından açılmıştır. Bkz.: Ertuğrul, A. (2009). XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Ortaya Çıkan Farklı Yapı Tipleri. *Türkiye Araştırma Literatür Dergisi*, 7(13), s. 300.

[202] Tütün tarım ve ticaretin artması sonucu dış ticaretin artması şehirde bankaların kurulmasını gerekli hale getirmiştir. Doğu ticareti ile uğraşan Ruslar, Fransızlar, Belçikalılar, ABD'liler şehirde bankalar kurmuştur. Samsun gibi liman şehirlerindeki ekonomik ilişkiler sonucu Batı kültürü şehir yaşamına girmiştir. Bkz.: Berzeg, K. (2012). Osmanlının Son Döneminde Samsun'un Ekonomik Gelişmesi. Aydın M., Şişman, B., Özyurt, S. & Atsız, H. (Ed.), Samsun'a Bir Parantez Açıyoruz Cilt III içinde (s. 799-801). Samsun: Samsun Valiliği, s. 800. Bundan ötürü de şehirde yaşam biçimini şekillendiren mağazalar, sinemalar, tiyatrolar gibi eğlence mekânları açılmaya başlamıştır. Bkz.: Çetin, S. (2011). Dönüşüm Sürecinin Tarihi Kent Merkezleri Üzerine Etkileri: Isparta Örneğinde Bir İnceleme. *Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi,* 27(2), s. 189.

[203] Meşrutiyet ilanı sonrası şehirde ticaret hacminin artması sonucu sigorta şirketleri ortaya çıkmıştır. Ayrıca sigorta şirketlerinin açılmasındaki diğer bir neden ise Meşrutiyet sonrası ülke genelinde yaşanan siyasi, ekonomik ve sosyal alanlardaki rahatlama olarak da açıklanmıştır. Bkz.: Dığıroğlu, a.g.t., s. 276.

[204] Şehirde temsilcilik açan vapur acenteleri M 1902 T.V.S.'ne göre Gürcü, Nemçe, Rus, Mesajeri, Almanya, Pake, İtalya, Yunan iken M 1903 T.V.S.'nde de Yunan dışında diğer acenteler yer almıştır.

[205] Kayıtlara göre Samsun'daki ilk 1883 yılında 3 adet sigorta şirketi faaliyet göstermiştir. Zaman içinde Osmanlı Devleti'ndeki sigorta şirketlerinin çoğunun şehirde temsilcilik ya da şube açmıştır (Dığıroğlu, 2011b). XX. yüzyılın başlarında şehirde ağırlıklı olarak İtalya, Avusturya, Almanya, İngiltere olmak üzere Fransa,

etrafındaki çarşı yapısından farklılaşarak modern iş alanına dönüşmüştür (Tekeli, 1985). Kalenin batı tarafında inşa edilen Gümrük Binası, Merkez İskele'nin yeniden inşası ile Buğday Pazarı'nda yeni bir ticari merkez oluşmuştur. Bu dönemde ortaya çıkan yeni yapı türleri ile eskiler yan yana yer almaya başlamıştır. Bunun sonucunda şehir merkezi ikili bir yapı kazanmıştır (Tekeli, 2011a). Artan dış ticaret hacmiyle şehirde yabancıların ticaretlerini denetleyen çeşitli konsolosluklar da kurulmaya başlamıştır. Bu konsoloslukların çoğu konsolosun kaldığı konutlarda yer almıştır. Bu nedenle yeni merkezi oluşturan işlevler eski merkezden başlayıp dış ticareti denetleyen yabancıların konut alanlarına kadar uzamıştır (Tekeli, 2011a).

Samsun'da artan gemi trafiği sonucu limanın mevcut kapasitesini artırmak için Merkez İskelesi 1880 yılında modern olarak yeniden inşa edilmiştir (İpek, 2006b). 1841-1880 yılları arasında yaşanan Kırım Savaşı, buharlı gemilerin şehri uğrak noktası haline getirmesi, bayındırlık faaliyetleri ile şehirde ticaret hacmi 3,5 kat artmıştır (Baskıcı, 2012). Dış ticarette de önemli bir artış yaşayan şehir iç ticaretle birlikte 1881 yılından itibaren Trabzon'u geride bırakmıştır (İpek, 2006b; Dığıroğlu, 2011b). Bu dönemde dalgakıranı olmayan Liman tonajı az olan gemiler için bile güvenilir değildir. Buna rağmen 1880-1890 yılları arasında ticaret hacmi 5 kat artmıştır. Sonuç olarak 1841-1890 yılları arasında limana gelen buharlı gemilerin trafiğindeki 6 kat artış ile ticaret hacmi 8,5 kat artış göstermiştir (Baskıcı, 2012).[206] Ticarette yaşanan bu canlanma ile 1891 yılında da dış ticarette Samsun Limanı Trabzon'un önüne geçmiştir (İpek, 2006b).[207]

1876 yılında gemi ile Samsun Limanı'na gelen seyyah James Bryce sığ bir limana sahip olan şehrin korunaklı olmadığını ancak Karadeniz'deki en önemli liman olduğunu ifade etmiştir. 1879 yılında İstanbul'dan Fransızlara ait buharlı gemi ile Samsun Limanı'na gelen seyyah H. F. Tozer ise limanın sığ olmasından dolayı kıyıya yanaşamadıklarını, uzakta demir atan gemiden kayıkla kıyıya yanaştıktan sonra Türk olan bir hamalın omuzlarında karaya vardıklarını belirtmiştir (Tuzcu, 2007; Kuş, 2015). 1893 yılının yaz aylarında şehre

İsveç, Romanya, ABD, Yunanistan, Osmanlı, Rusya'ya ait toplam 44 adet sigorta şirketi yer almıştır. Sigorta şirketlerinin adı, hangi ülkenin olduğu ve faaliyet alanları ile ilgili detaylı bilgi için bkz.: Baskıcı, a.g.m., s. 498-499. 1900 yılına ait arşiv belgesinden elde edilen bilgilere göre de bazı sigorta şirketlerinin Bâbıâli'den ruhsat almadan çalıştıkları tespit edilmiştir. Bkz.: Güneş, a.g.t., s. 224.

[206] Ticaret hacmindeki artış şehre gelen gemi sayısı ile paralellik göstermektedir. Samsun'a 1841 yılında gelen yelkenli gemi sayısı 97, 1890 yılında 580, 1910 yılında ise küçük yelkenlilerle birlikte 7.364'tür. 1866 yılında gelen buharlı gemi sayısı 204 iken 1910 yılında ise 701'e ulaşmıştır. Bkz.: Baskıcı, a.g.m., s. 492.

[207] Samsun ve Trabzon şehirlerinde zaman içinde artış gösteren sigorta şirketleri şehirlerin ticaret potansiyeli ile paralellik göstermiştir. 1890 yılından itibaren Samsun şehrinde Trabzon'a göre daha fazla sigorta şirketi yer almıştır. Bundan dolayı da Samsun'un ticari potansiyelinin Trabzon'un önüne geçtiği söylenebilir. Bkz.: Güneş, a.g.t., s. 228-229.

gelen seyyah V. Flotwell de şehirde limanın olmadığı ve gemilerin 400 m ileride demirlediğini ifade etmiştir (Yazgan, 2021). Trabzon İngiliz Konsolosu Longworth 1893 yılında Samsun'un demiryoluna sahip olması durumunda Odessa gibi gelişmiş bir liman şehri olabileceğine vurgu yapmıştır (Baskıcı, 2012). Seyyahların belirttiği nedenlerle bu dönemde limanın yeniden inşası veya iyileştirilmesi ve şehrin iç bölgelere ulaşımının demiryolu ile yapılması üzerine konular ve projeler[208] gündeme taşınmıştır (Baskıcı, 2012).

En önemli projelerden biri 1891 yılında II. Abdülhamit zamanında yapımı Belçikalılara verilen 1.400 km'lik Samsun-Sivas-Diyarbakır demiryolu projesidir. Belçikalı mühendisler tarafından zemin etüdü çalışmaları yapılmış olmasına rağmen Belçikalıların vazgeçmesi üzerine proje gerçekleşmemiştir (Vadala, 2016).[209] Sonuç olarak inşa edilen iskele, kazalara bağlanan ticaret yollarının düzeltilmesi, limana gelen gemi sayılarındaki artış ile şehirdeki ekonomi daha da canlanmıştır (İpek, 1999). Ayrıca 1901 yılında mutasarrıf Hamdi Bey tarafından Canik/Samsun Ticaret ve Sanayi Odası kurulmuş, 1905 yılında İskele Caddesi'nde satın alınan iki katlı binanın üst katında faaliyetine devam etmiştir (URL-7, 2023). Ayrıca bu dönemde Fransız Ticaret Odası ve Samsun Ticaret Mahkemesi de kurulmuştur (Düzenli, 2022b).

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'ndan Samsun ekonomisi de etkilenmiştir. Savaş sonrası yaşanan göç hareketi ile gelen muhacirlerden şehre yerleşenler şehrin mevcut yapısında değişimlere neden olmakla birlikte muhacirlerin ve yerel halkın tütün ticaretinde bulunması da ekonomik yapıyı etkilemiştir (İpek, 2006b; Dığıroğlu, 2011b). M 1872 ve M 1892 T.V.S.'inde belirtildiği üzere Samsun yöresinde yetişen tütünün iyi kaliteli olması nedeniyle değerli oluşu, tütünün 19. yüzyılın son çeyreğinde halkın en önemli geçim kaynağı olmasını sağlamıştır (Çamaş vd., 2012). M 1878-1881 tarihli 1778/24 No.lu S.Ş.S.'ne göre Ermeni Mahallesi'nde ikamet eden Sergiz Efendi'nin Hançerli Mahallesi Kumpanyalar Caddesi'nde (Gümrük Cad.) kâgir 2 adet tütün fabrikası vardır (Şahin, 2015). Fabrikanın tam yeri ve fiziksel yapısı hakkında bilgiye ulaşılamamıştır.

---

[208] Bu dönemde büyük masraf gerektiren altyapı ve bayındırlık projeleri kapsamlı oldukları için geniş bir mali kaynağa gerek duymuştur. Osmanlı Devleti de bulunduğu bu dönemde mali kaynağa sahip olmadığı için kapsamlı projelerin yapılması için yabancı sermayeye sahip şirketlere imtiyaz vermiştir. Bkz.: Avcı, Y. (2016a). Tanzimat Döneminde Osmanlı Belediyeciliği Üzerine Karşılaştırmalı Analizler. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* (24), s. 189.

[209] Fransızlar tarafında üstlenilen Samsun-Sivas demiryolu hattının ilk 5 km'lik kısmı 1911 yılında yapılmış, I. Dünya Savaşı nedeniyle durdurulan hat Cumhuriyet'in ilanı sonrası Türk Hükümeti tarafından 1932 yılında tamamlanmıştır. Bkz.: Vadala, a.g.e., s. 62-63.

Şehirdeki tütün ticaretinin artması ile Fransız Reji şirketi[210] tarafından 1887 yılında da Duhan Çarşısı'nın güneyinde Şehir Mezarlığı'nın batısında tütün işlemek ve sigara imal etmek üzere Reji Tütün Fabrikası açılmıştır (Köse, 2013b; Yılmaz, 2015).[211] Fabrikayla birçok kişi iş sahibi olurken şehir ekonomik yönden de kalkınmıştır (Alkan, 2008). 1869 yılında inşa edilen Duhan Çarşısı ise tütünlerin depolandığı ve satıldığı mağazaları içermiştir. Çarşı ve fabrikadan oluşan sanayi bölgesi şehrin kuzeyinde yer alan Gümrük idaresi ve iskelesine uzak olduğu için 1891 yılında Reji şirketi çarşının deniz ile bağlantısını sağlayacak olan demirden Tütün/Reji İskelesi'ni inşa etmiştir (Yazıcı, 2013; Erkul, 2002). Çarşı ve iskele arasında dekovil hattı döşenmiş, tütünün iskeleye ulaşımı kolaylaştırılmıştır (Yolalıcı, 2004). 1902 yılında şehre tütün kontrolü için gelen Reji direktörü L. Ramber şehrin civarındaki tepelere kadar olan yeşilliklerin tütün tarlası olduğunu, artık Samsun denilince tütünün akıllara geldiğini ifade etmiştir. Ramber şehirde 70-80 bin tütün balyasının yer alabileceği büyük antrepolardan da bahsetmiştir (Ramber, 2011; Çamaş vd., 2012). Ayrıca Ramber her yıl tütün üretimindeki artışın ve fiyatının yükselişinin bölgeye ekonomik olarak büyük katkı kazandırdığını ifade etmiştir (Dığıroğlu, 2012).

Dönem sonuna doğru tütün ticaretindeki artışla birlikte tütün mağazalarında da artış gözlemlenmiştir.[212] 1911 yılında şehre gelen Tanin gazetesi muhabiri Ahmet Şerif şehirde 50-60 bin arasında tütün mağazasının[213] olduğunu ve herkesin tütün işi yaptığını belirtmiştir (Çamaş vd., 2012). Bunlardan hareketle 20. yüzyılın başında tütün üretiminin şehrin her alanına yayılmış olduğu, şehrin tütünün işlenmesinde en önemli merkez konumuna geldiği ve tütünün başlıca ekonomik geliri oluşturduğu söylenebilir. Fabrika şehrin ekonomisine

---

[210] Osmanlı Devleti Avrupa'dan aldığı borçlarını ödeyemeyince 1881 yılında Düyun-i Umumiye Teşkilatı'nı kurmuştur. Bu teşkilat borçları ödeyebilmek için Osmanlı Devleti'ne ait gelirlerin bir kısmın toplamıştır. Teşkilata gelir kazandırmak için de şehirde tütün fabrikasının açılması devlet tarafından tekelleştirilerek Reji idaresine verilmiştir. Bkz.: Demircioğlu, İ. H. (1996). 1881 – 1908 döneminde Trabzon Sancağı. Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, s. 4. Reji şirketi şehirde ticaret dışında eğitim, sağlık ve bayındırlık alanlarında da etkili olmuştur. Düzenlediği balolar ve çay partileri ile katıldığı spor müsabakaları ve at yarışları ile sosyal yaşamda aktif rol oynamıştır. Bkz.: Çamaş, N., Kurt, D. & Kınay, A. (2012). Canik Sancağında Tütün ve Rejisi. Aydın M., Şişman, B., Özyurt, S. & Atsız, H. (Ed.), Samsun'a Bir Parantez Açıyoruz Cilt III içinde (s. 227-237). Samsun: Samsun Valiliği, s. 232.

[211] 1913 yılında fabrikanın Reji idaresinde 15 yıl daha devam etmesi kararı alındı. Ancak yaşanan savaşlar ve olaylar neticesinde 1925 yılında tütün işletmesi Reji şirketinden alınmış, hükümete devredilmiştir. Bkz.: Yazıcı, M. (2013). Resolving the Historic Urban Tissue by Tracing The Cahnges As A Basis For Its Conservatiın: Samsun From 20th Century Until Today. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, s. 17.

[212] (1890) Samsun Tütün Ekim Alanları Haritası'nda şehrin yakın çevresindeki tütün üretimi yapan köyler gösterilmiş, şehrin tütün ticaretinde aktif rolüne dikkat çekilmiştir (Şekil 9).

[213] Muhabir Ahmet Şerif tütün mağazalarında 7-8 bin işçinin çalıştığının belirtmiştir. 1912'de Aksi Seda gazetesinde ise Amerika'ya ait bir tütün mağazasında gündüz 300 çocuk çalıştığı, ancak geceleri ise çocukların eğitimi için Amerikalıların mektep açtığı ifade edilmiştir. Bkz.: Çamaş vd., a.g.m., s. 232.

katkı sağladığı kadar kültürüne de önemli katkılar vermiş, fabrikanın açılışından sonra şehirde pek çok sinema, tiyatro, eğlence yerleri, kafeler vb. açılmıştır (Sarısakal, 2003).

Bu dönemde ticaret artışı nedeniyle inşa edilen birçok iskeleden biri de Gümrük İskelesi'dir. İskele, Belediye tarafından 1891 yılında Gümrük Binası önünde yükleme boşaltma işlemi için 180 m uzunluğunda inşa edilmiştir (Yılmaz, 2012c). Yeni iskelelerle birlikte ihracatta yaşanan artış, tarım ve tütün ürünlerinin fiyatını da artırarak Samsun'un ticaret hacminin genişlemesini sağlamıştır (Dığıroğlu, 2011b). Samsun tütün ticareti sayesinde 20. yüzyıl başlarında Karadeniz'de ticaret hacmi en fazla olan liman olmuştur. Yüksek kalitede tütün üretimi ile hem ihracatın hem de fiyatının artması, en yakın rakibi olan Trabzon'daki ticaretin azalmasının yanı sıra Samsun'un iç bölgelerle ulaşımının coğrafik olarak daha uygun olması bunun nedenleri arasında sayılmıştır (Baskıcı, 2012; Düzenli, 2022b).

Şehirdeki sanayileşme adına önemli bir girişim olan Tütün Fabrikası'nın dışında 20. yüzyılda çeşitli sektörlerde fabrikalar ve imalathaneler de tespit edilmiştir. Reji dışında farklı şahıslara ait olan ve küçük ölçekli işletmeler arasında 2 adet dakik fabrikası, 7 adet içki fabrikası, bez imalathanesi, tuğla imalathanesi, kiremit imalathanesi, mamulat-ı nesciyye işletmesi, halı kilim imalathanesi vardır (Dığıroğlu, 2011b). Ayrıca bu dönemde Hançerli Mahallesi'nde Yalı Camii'ye yakın bir noktada tek katlı kâgir mumhane inşa edilmiştir (Buğdaycıoğlu & Kaynar, 1968). Şehir ile Liman arasında yer alan sazlık alanın sahil şeridinin bir kısmı ıslah edilerek bu alana da 1893 yılında devlet tarafından Gazhane/Gaz Deposu inşa edilmiştir (İpek & Yılmaz, 2011; İpek, 2013). II. Meşrutiyetin ilanı öncesi, Mayıs 1908'de ise aynı yere Rus tüccar A. İ. Merkoliyef tarafından Yeni Gazhane Deposu inşa edilmiştir (Sarısakal, 2007a).

Ticari hareketlilik sonucu şehirde çeşitli konsoloslukların kurulduğu veya bazılarının faaliyetlerine devam ettiği de tespit edilmiştir. 1876-1878 yılları arasında şehirde Rusya ve İran konsoloslukları faaliyet göstermiştir. 1880'lerde ise Fransa, Avusturya, İtalya, İngiltere, Rusya ve Yunan konsoloslukları faaliyettedir ve 1890'lardan itibaren ise Karadeniz ticaretinde aktif olan devletlerin çoğu konsolosluk açmıştır (Güneş, 2019; Fırat, 2013). 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılının başlarında konsolosluk ya da konsolos vekilliği açan ülkeler Almanya, Amerika, Avusturya-Macaristan, Belçika, Fransa, Hollanda, İngiltere, İtalya, İsveç, İran, Sicilya, Norveç, Rusya ve Yunanistan'dır (Okuyan, 2020b; M 1898, 1902 T.V.S.) (Tablo 111).

Tablo 111. Trabzon vilayet salnamelerine göre Samsun'da konsolos vekilliği açan ülkeler (1879-1904)

	Trabzon Vilayet Salnameleri [214]										
Yıl (M) Cilt	**1879** Cilt 11	**1881** Cilt 12	**1888** Cilt 13	**1894** Cilt 15	**1896** Cilt 16	**1898** Cilt 17	**1900** Cilt 18	**1901** Cilt 19	**1902** Cilt 20	**1903** Cilt 21	**1904** Cilt 22
Samsun' da Konsolos Vekilliği Açan Ülkeler	Avusturya	Avusturya	Avusturya ve Macaristan	Avusturya ve Macaristan	Avusturya ve Macaristan	Avusturya ve Macaristan	Avusturya ve Macaristan	Avusturya ve Macaristan	Avusturya ve Macaristan	Avusturya ve Macaristan	Avusturya ve Macaristan
	İtalya	İtalya	-	-	-	-	İtalya	İtalya	İtalya	İtalya	İtalya
	Fransa	Fransa	Fransa	Fransa	Fransa	Fransa	Fransa	Fransa	Fransa	Fransa	Fransa
	Yunan	Yunan	Yunan	Yunan	Yunan	Yunan	-	-			Yunan
		Rusya	Rusya	Rusya	Rusya	Rusya	Rusya	Rusya	Rusya	Rusya	Rusya
			İngiltere	İngiltere	İngiltere	İngiltere	İngiltere	İngiltere	İngiltere	İngiltere	İngiltere
				İran	İran	-	İran	İran	İran	İran	İran
				Belçika	Belçika	Belçika	Belçika	Belçika	Belçika		
				Amerika	-	-	Amerika	Amerika	Amerika		Amerika
								İsveç	İsveç		İsveç Norveç

[214] Osmanlıca olan salnameler Kudret Emiroğlu tarafından 1993-2009 yılları arasında Latin alfabesine çevrilmiş ve 22 cilt olarak yayınlanmıştır. Bu ciltlerden elde edilen bilgilerle tablo üretilmiştir.

Sonuç olarak yapılan yeni ticaret yolları, iskele inşaları, tütün ekiminin ve ihracatının artması, yabancı devletlere Karadeniz'de serbest dolaşım hakkı verilmesi, buharlı gemilerin hem yük hem yolcu taşıma kapasitesinin artması, konsoloslukların kurulması şehirdeki ticaretin artmasına neden olduğu gibi şehrin fiziksel gelişimini de hızlandırmıştır (Alkan, 2008).

Bu dönemde ticareti etkileyen unsurlar arasında, alım gücünü ve üretim faaliyetini doğrudan belirleyen kuraklık, yangın, salgın ve seller de vardır. Örneğin, herhangi bir yangın sonrası sigorta şirketleri ile anlaşması olanların yangındaki maddi hasarları şirket tarafından giderilmiştir. Deniz nakliyesinde oluşan hasarların giderilmesi için de sigorta şirketleri devreye girmiştir. Bu dönemde şehirde faaliyet gösteren sigorta şirketlerinin ağırlıklı olarak tüccarlara[215] hizmet ettikleri anlaşılır (Dığıroğlu, 2011b).

M 1902 T.V.S.'ne göre şehrin sahip olduğu arazi oldukça verimli ve bol ürün veren bir toprağa sahiptir. Başlıca tarım ürünleri arasında tütün, buğday, mısır, arpa, yulaf ve çavdar gelmektedir. Ayrıca nohut, mercimek gibi tahıl ürünleri ve her türlü meyve ve sebze de yetiştirilmektedir (M 1902 T.V.S.; Güneş, 2019). Şehirde keten ve kenevir üretimi de yapılmaktadır. Bu ürünlerin bir bölümü ihraç edilmektedir (Bayram, 2013).

1902 yılına gelindiğinde Samsun'da yer alan pazar ve çarşılar artık şehrin yaklaşık üçte ikisini oluşturmuştur. Bağdat'tan gelen malların iskelesi olan Samsun'un en büyük meydanları olan Buğday Pazarı Meydanı, Meyve Pazarı Meydanı ve Kereste Pazarı Meydanı'na her gün araba, deve veya sair hayvanlarla eşya ve erzak getirilmiş, Samsun'un ticari hayatı bu meydanlarda kendisini göstermiştir (M 1902 T.V.S.).

3.5.4. Fiziki Yapı

1882 yılında çıkarılan Ebniye Kanunu ile 1863 Turuk ve Ebniye Nizamnamesi yürüklükten kaldırılmıştır. Osmanlı'nın bu ilk imar kanunu, hazırlanan nizamnameye göre kapsamlı hükümler içermiştir. Kanunda şehirde yapılacak düzenlemeler ve bu düzenlemeler için yapılacak haritalar, alınacak izinler; yeniden onarım, istimlak kararlarının

[215] 1907 yılına ait bir belgede eski gazhane civarında bir tüccarın kirada olduğu 3 katlı mağazasında çıkan yangın sonucu yanan mağazasının ve içindeki yanan eşyaların bir kısmının sigortalı olduğu belirtilmiş ve yangın çıkış sebebinin araştırılacağı ifade edilmiştir (BOA, DH.EO., 505/14, H 6 M. 1325). Bkz.: Dığıroğlu, a.g.t., s. 273.

detaylandırılması, yangına karşı alınacak tedbirler,[216] bina yükseklikleri, binalarda yapılacak çıkmalar, sokaklara yapılacak çıkma ve çıkıntılardaki yasaklar, yapılan çalışmalar ile ilgili halkın bilgilendirilmesi konularına detaylı olarak değinilmiştir. Özellikle şehirde açılacak yeni yollar veya yolların genişletilmesi, çıkmaz sokakların yapılmaması üzerine konulara değinilmiştir (Tekeli, 1985; 2011c).[217]

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artan ticaretle birlikte şehrin demografik yapısındaki değişimler, ülkelerin şehirde temsilcilik açması, Düyun-i Umumiye İdaresi (1881-1928), dış borçlar nedeniyle demiryolu girişimlerinin Avrupa ülkelerine verilmesi gibi pek çok etkenin şehrin planlanmasında Avrupalı ülkelerin söz sahibi olmasını doğurmuştur. Avrupa'da 18. yüzyılın ortalarında başlayan Sanayi/Endüstri Devrimi sonrası şehirlerde ızgara plan düzeni yaygın olarak kullanılmıştır. Buna paralel olarak 1880'li yıllardan itibaren Samsun şehir merkezinin nüfusunun artmasıyla birlikte şehrin dış çeperlerinde oluşmaya başlayan yeni mahallelerin de ızgara plan şemasına sahip olduğu gözlemlenmiştir (Aktüre, 1985).

1869 Büyük Samsun Yangını sonrası planlı bir şekilde yapılan düzenlemeler ve zaman içinde şehrin dış çeperlerinde inşa edilen konutlarla[218] birlikte şehirde ızgara plan dokusu hâkim olmuştur (Özcan, 2007). Şehrin yangın sonrası yeniden planlanması yayınlanan imar nizamnameleri doğrultusunda ızgara planları ortaya çıkarmıştır. Savaş sonrası şehre gelen Müslüman göçmenlerin oluşturduğu mahalleler mevcut imar sınırları dışında olmasına rağmen ızgara biçiminde tasarlanmıştır (Tekeli, 2011a). Ancak bu göçmen veya azınlık mahalleleri şehrin ana ulaşım arterleri üzerinde ve yerleşim alanlarının dış çeperlerinde oluşmuştur (Aktüre, 1985). Bahsi geçen bu mevzii yerleşimler (Kılıçdede Mahallesi, Ermeni Mahallesi vb.) zaman içinde şehir merkezinin genişlemesi ile merkeze dâhil olmuşlardır.

Yangın sonrası şehir yeniden imar edilmeye başlanmıştır. Ancak zaman içinde değişen mimari tercihler sonucu yapılarda kullanılan malzemeler de değişmiştir. 1885 sonrası Şark

---

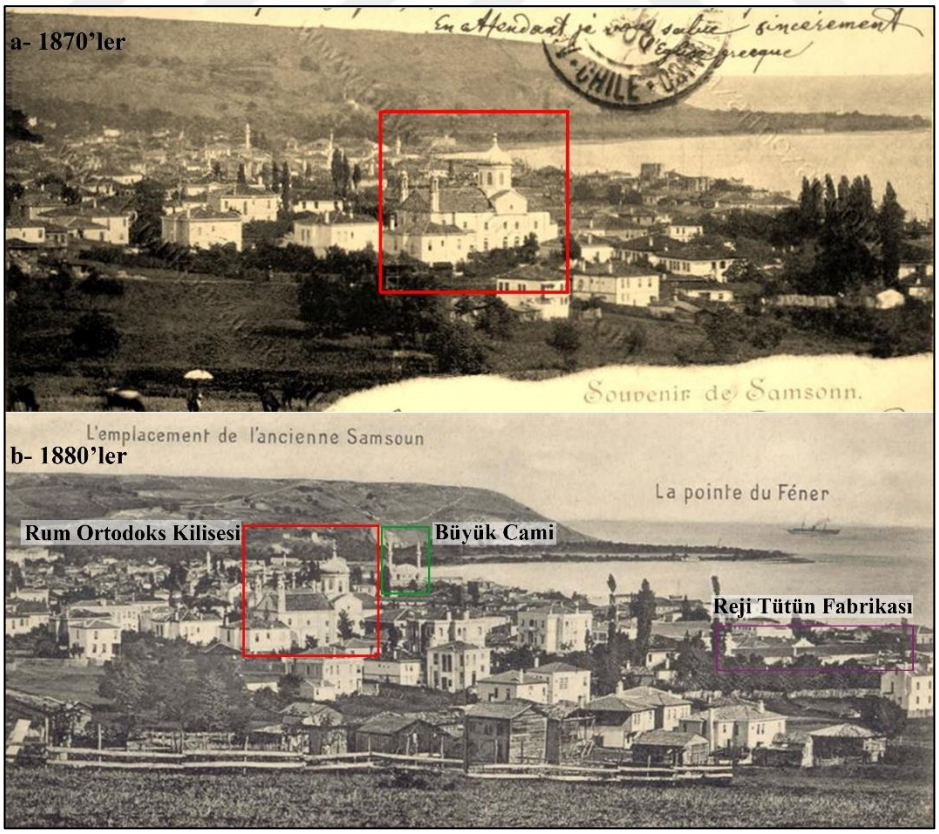
[216] Yangın çıkmaması veya etrafa yayılmaması için ahşap yapı yasağı getirilmesi ve yapılarda kullanılan yapı malzemesi ile yangına dayanıklı hale getirilmesi ile ilgili tedbirler alınmıştır. Bkz.: Özcan, K. (2006). Tanzimat'ın Kent Reformları: Türk İmar Sisteminin Kuruluş Sürecinde Erken Planlama Deneyimleri (1839-1908). *Osmanlı Bilimi Araştırmaları,* 7(2), s. 171.

[217] Kanundaki bu konu ile ilgili daha detaylı bilgiye '3.5.4.2. Şehir İçi ve Şehir Dışı Ulaşım ile Çıkmaz Sokaklar' adlı bölümde yer verilmiştir.

[218] Şehrin dış çeperinde yer alan mahallelerde çoğunlukla yabancılar oturmuştur. Islahat Fermanıyla birlikte yabancılara Osmanlı sınırları içinde emlak satın alma hakkı verilmiştir. Belirtilen bu hak 1869 yılında yürürlüğe girmiş, etnik yapıya sahip Samsun şehrinin mülkiyet durumunda da değişikler yaşanmıştır. Bkz.: Gençer, C. İ. (2012). 1840-1912 yılları arasında İzmir ve Selanik'teki Kentsel ve Mimari Değişim. İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, s. 171.

ticaret yıllıklarında bina yapımında kullanılan pencere camlarının ithal edildiği ve camcılar adı ile yeni bir meslek grubu oluştuğu gözlemlenmiştir (Dığıroğlu, 2011b).

1879 yılında Fransız buharlı gemisi ile şehre gelen İngiliz seyyah H. F. Tozer 1869 Büyük Samsun Yangını sonrası şehrin kısa sürede yeniden inşa edildiğini belirtmiştir. Şehirde çok fazla cami olduğuna dikkat çeken seyyahın bu ifadesinden yanan camilerin kısa sürede yeniden inşa edildiği ve şehre yeniden kazandırıldığı anlaşılır. Hançerli Camii, Kale Camii, Subaşı Camii, Hacı Hatun Camii, Yalı Camii, Pazar Camii kısa sürede yeniden yapılmış veya onarılmıştır. Tozer ifadelerinde şehirdeki en dikkat çeken yapının Yunanlıların yaptığı Rum Ortodoks Kilisesi olduğunu söylemiştir. Seyyah diğer batılı seyyahlar gibi gayrimüslimlerin yapılarını daha ön plana çıkararak anlatmış, Müslümanlara ait yapılara yüzeysel olarak değinmiştir (Kuş, 2015). Yanan Hızır Bey Camii / Büyük Cami'nin inşaatına Kale Mahallesi'nde denize yakın bir konumda 1873 yılında yeniden başlanmış ve 1884 yılında kâgir cami tamamlanmıştır (Okudan, 2013). Yangın sonrası inşa edilen 2 minareli Büyük Cami şehrin silüetinde Rum Ortodoks Kilisesiyle birlikte yükselmiştir (Şekil 166).

Şekil 166. Samsun manzarasında yer olan Rum Ortodoks Kilisesi ve Büyük Cami, a ve b- (İpek vd., 2016a; işlenerek)

1893 yılında İstanbul'dan bir gemi ile şehre ilk kez gelen İngiliz seyyah H. F. B. Lynch şehrin fiziki ve coğrafik yapısı hakkında bilgiler aktarmıştır. Lynch şehrin kuzeybatı yönünde yer alan Amisos Tepesi'nde eski kaleye ait kale duvarlarının kalıntılarının göründüğünü, konutların da beyaz badanalı ve kiremit kaplı çatıları ile merkeze doğru sıralandığını ifade etmiştir. Şehre gelirken uğradığı diğer yerlerden elde ettiği izlenimlerine göre şehrin eski mimari dokusunun bozulduğunu aktarmıştır. Ayrıca eski Hristiyan dönemine ait mimari dokudaki bozulmayı ve Amisos kalesine ait geriye sadece birkaç taş bloklardan başka bir şey kalmadığını aktarmıştır. Seyyahın daha sonraki ifadelerinde Türklerin şehrin güzelliği ve çıkarı için bir şey yapmadığını ifade etmesi eserini oryantalist bir yaklaşımla kaleme aldığı şeklinde yorumlanmıştır (Kuş, 2015).

Lynch sahil boyunca uzanan ağaç kaplı dağ sırtlarının sahilde yer alan yapıların genel özelliğini belirlediği; dar vadilerinin yeşil ile kaplı olmasından ötürü insanı dinlendirdiği; şehrin dış çeperlerindeki dağ silsilesinin kıyıdan amfi tiyatro gibi çekilip iç kesimlere doğru uzandığını; dağ silsilesinin dışa doğru kavis yapmasıyla kıvrımlı kıyı şeridinde burun oluştuğunu belirtmiştir (Kuş, 2015). Seyyahın bahsini ettiği burun liman bölgesi olmalıdır.

1869 Büyük Samsun Yangını sonrası kentin planlama sürecine ait ilk görsel belge bu dönemin sonlarına doğru yapılmıştır. Fransız mimar Y. Courdadji tarafından hazırlanan (1905) Samsun (Karadeniz) Planı yangın sonrası yapılmış yerleşimlerin yol güzergâhları hakkında önemli bilgiler vermiştir. Bu, yangının ardından şehirde gerçekleşen değişimlerin, eski şehir merkezine yapılan ızgara plan şemasının en net göründüğü görsellerden biridir.[219] Özellikle konut yerleşimlerinin olduğu şehrin dış çeperlerindeki eğimli alanlarda (Rum Mahallesi, Ermeni Mahallesi vs.) ızgara plan uygulaması dikkati çeker. Şehrin geneline hâkim olan birbirini dik kesek cadde ve sokaklar ve bu yolların genişlikleri ile şehir Avrupa şehirlerinin düzenini almıştır. Şehrin güneyinde yer alan Hükümet Konağı, Samsun Kışlası, Rum Ortodoks Kilisesi, İtalyan Katolik Kilisesi (Mater Dolorosa Kilisesi), Reji Tütün Fabrikası ve Duhan Çarşısı ile şehrin gelişimi bu dönemde belirgin bir şekilde güney yönünde gerçekleşmiştir. Mert Irmağı'na kadar da deniz boyunca yerleşimlerin yayıldığı gözlemlenmiştir. Yapılan ızgara plan ile kamusal eylemlerin gerçekleştiği, toplumsal ihtiyaçlara cevap veren alanlar ve merkezler oluşturulmuştur (Özcan, 2007).

[219] Literatürde şehrin yeniden planlanmasında ızgara plan yerleşimin seçilme nedenlerinden biri büyük bir yangın sonrası tamamen kül haline gelmiş boş topraklara ve siyasi bir iradeye sahip olmuş olmasıdır. Bkz.: Tekeli, İ. (2011a). Kent, Kentli Hakları, Kentleşme ve Kentsel Dönüşüm. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 90.

Yağmur yağdığında şehri yıkayan ve su birikmesini engelleyen her sokağın altında yer alan kemerli kanalizasyon sistemi; şehrin güneybatısında yer alan Rum Mahallesi'ndeki (Çiftlik semtindeki) binaların tezyinatına ek bahçe tezyinatına da sahip olması; şehrin sosyal ve kültürel düzeyine paralel olarak inşa edilen tiyatrolar, sinemalar, oteller, tenis kortları, eğitim yapıları, bahçe düzenlemeleri, hipodrom, Samsun'un birbirini dik kesen cadde ve sokakları dışında şehre modern bir görüntü veren özellikler olarak nitelendirilmiştir (Berzeg, 2012).

3.5.4.1. Mahalleler

Bu dönemdeki mahalle isimlerine Samsun şer'iyye sicillerinden ve Trabzon Vilayet Salnamelerinden ulaşılmıştır. Şehirde M 1875-1878 yılları arasını kapsayan 1775/21 No.lu S.Ş.S.'ne göre 10 mahalle (Fırat, 2013); M 1876-1878 yılları arasını kapsayan 1776/22 No.lu S.Ş.S.'ne göre 8 mahalle (Hatipoğlu, 2015); M 1878-1881 yılları arasını kapsayan 1778/24 No.lu S.Ş.S.'ne göre 8 mahalle (Şahin, 2015); M 1882-1885 yılları arasını kapsayan 1780 No.lu S.Ş.S.'ne göre 6 mahalle (Ustasu, 2020); M 1888-1890 yılları arasını kapsayan 42/1783 No.lu S.Ş.S.'ne göre 7 mahalle (Çoşkun, 2015); M 1888-1889 yılları arasını kapsayan 1782 No.lu S.Ş.S.'ne göre 6 mahalle (Zorlu, 2012); M 1897-1898 yılları arasını kapsayan 1787/33 No.lu S.Ş.S.'ne göre 6 mahalle (Kaya, 2015) ve M 1906-1916 yılları arasını kapsayan 1793/39 No.lu S.Ş.S.'ne göre 8 mahalle (İmamoğlu, 2013) tespit edilmiştir (Tablo 112).

Tablo 112. Arşiv belgelerine göre Nefs-i Samsun'da yer alan mahalleler (1876-1908)

Arşiv Belgelerine Göre Nefs-i Samsun'da Yer Alan Mahalleler (1876-1908)								
S.Ş.S. / M	**1775/21 No.lu S.Ş.S.** M 1875-1878 (Fırat, 2013)	**1776/22 No.lu S.Ş.S.** M 1876-1878 (Hatipoğlu, 2015)	**1778/24 No.lu S.Ş.S.** M 1878-1881 (Şahin, 2015)	**1780 No.lu S.Ş.S.** M 1882-1885 (Ustasu, 2020)	**42/1783 No.lu S.Ş.S.** M 1888-1890 (Çoşkun, 2015)	**1782 No.lu S.Ş.S.** M 1888-1889 (Zorlu, 2012)	**1787/33 No.lu S.Ş.S.** M 1897-1898 (Kaya, 2015)	**1793/39 No.lu S.Ş.S.** M 1906-1916 (İmamoğlu, 2013)
Adı Geçen Merkez Mahalleler	Cami-i Kebir Mah.	Cami-i Kebir Mah.	Cami-i Kebir Mah.	-	-	-	-	-
	-	-	-	Kale Mah.	Kal'a Mah.	Kale Mah.	Kale Mah.	Kale Mah.
	Pazar Mah.	Pazar Mah.	Pazar Mah.	-	Pazar Mah.	Pazar Mah.	Pazar Mah.	Pazar Mah.
	Hançerli Mah.	Hançerli Mah.	Hançerli Mah.	Hançerli Mah.	Hançerli Mah.	Hançerli Mah.	Hançerli Mah.	Hançerli Mah.
	Sadi Bey Mah.	Sadi Bey Mah.	Sadi Bey Mah.	Said Bey Mah.	Sadi Bey Mah.	Sait Bey Mah.	Sait Bey Mah.	Sait Bey Mah.
	Mekde Mah.	Megre Mah.	Mekde Mah.	-	-	-	-	-
	Ermeni Mah.	Ermeni Mah.	Ermeni Mah.	Ermeni Mah.	Ermeni Mah.	-	-	Ermeni Mah.
	Yeni Mah.	Yeni Mah.	Yeni Mah.	-	-	-	-	-
	Cedit Mah.	Cedid Mah.	Cedid Mah.	-	Cedid Mah.	-	-	-
	-	-	-	Kılıçdede Mah.	-	Kılıçdede Mah.	Kılıçdede Mah.	Kılıçdede Mah.
	Kurupelid Mah.	-	-	-	Kurı Pelid Mah.	-	-	-
	Rum Mah.	-	-	Rum Mah.	-	Rum Mah.	Rum Mah.	-
	-	-	-	-	-	-	-	Sait Bey Rum Mah.
	-	-	-	-	-	-	-	Hançerli Cedid Mah.

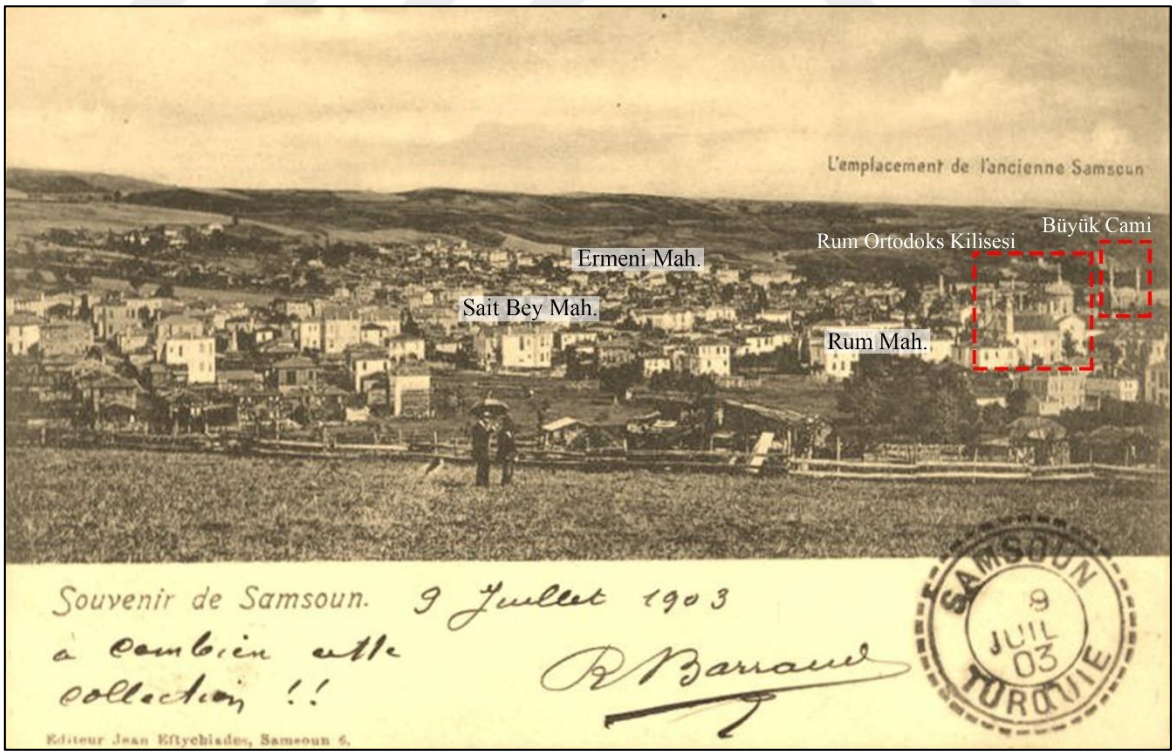
Buna göre sicillerde şehrin 14 adet merkez mahallesi olduğu tespit edilmiştir. Bunlar; Cami-i Kebir, Megre, İç Kale/Kale, Pazar, Hançerli, Sait Bey, Ermeni, Yeni, Kılıçdede, Cedid, Kurupelid, Rum, Sait Bey Rum ve Hançerli Cedid Mahalleleridir. Bu mahalleler arasında 1863-1869 Ali Rıza Paşa ve Sonrası Dönemi'nden beri görülen Kale Mahallesi (İç Kale Mahallesi), 1869-1876 Büyük Samsun Yangını ve Sonrası Dönemi'nde Hacı Hatun ve Bezzaz Mahallerini de sınırlarına dâhil etmişti. Tablo 112'ye göre sicillerde İç Kale Mahallesi için ifade edilen Kale Mahallesi isminin 1880'lerden itibaren sürekli olarak kullanıldığı ve Cami-i Kebir ve Megre (Megde/Mekre) Mahallelerinin birleşerek Kale Mahallesi'ne dâhil olduğu tespit edilmiştir.

Arşivden elde edilen bilgilere göre bu dönemde adına ilk kez rastlanılan 3 adet mahalle tespit edilmiştir. M 1906-1916 yıllarını kapsayan 1793/39 No.lu S.Ş.S.'nde yer alan 1908 yılına ait kayıtlarda geçen Sait Bey Rum ve Hançerli Cedid Mahalleleri (İmamoğlu, 2013) ile M 1888 T.V.S.'ne göre Debbağhane Mahallesi ile ilk kez karşılaşılmıştır (Okuyan, 2020a). Mahallelerin konumları hakkında bilgi verilmemiş, ancak isimlerinden yola çıkılarak şehrin batısında yer alan Sait Bey Mahallesi ile güneyindeki Rum Mahallesi arsındaki yerleşimin Sait Bey Rum Mahallesi; şehrin kuzeyinde yer alan Hançerli Mahallesi ile kuzeybatısında yer alan Cedid Mahallesi arasındaki yerleşimlerin ise Hançerli Cedid Mahallesi olarak adlandırıldığı düşünülebilir (Şekil 168). Bu dönemde tespit edilen bir diğer mahalle olan Debbağhane Mahallesi ise adından da anlaşıldığı üzere Mert Irmağı yakınında yer alan Tabakhane'yi de içine alan bölgede oluşmuştur.

Bu dönemde artan ticaret hacmi ile gelişmeye devam eden şehir İç Anadolu'dan göç almaya devam etmiştir. Göçmenler hem mevcut mahallelere yerleşerek o mahallerin sınırlarını genişletmiş hem de yeni bir alana yerleşerek yeni mahalleler oluşturmuşlardır (Seyfi, 2015). Bu dönemde tespit edilen yeni mahallerin ağırlıklı olarak göçmenler tarafından oluşturulduğu tahmin edilmektedir.

Şekil 167. 20. yy.ın başında Ermeni Mahallesi (‘Anatolian Armenians’ adlı facebook grubu arşivi)

Şekil 168. 1903 Samsun manzarasında yer alan Sait Bey, Rum ve Ermeni Mahalleleri (İpek vd., 2016a; işlenerek)

Bir önceki dönemde ilk kez rastlanılan Rum ve Kurupelid Mahalleleri bu dönemde de varlığını sürdürmüştür. Ancak bir önceki dönemde ilk kez karşılaşılan Andorya, Kirazlık ve Mecidiye Mahalleri ve 1848-1863 Mutasarrıflar Dönemi'nde ilk kez karşılaşılan Enderiye Mahallesi bu dönemden itibaren belgelerde yer almamıştır. Duhan Çarşısı'nın güneyindeki Mecidiye Mahallesi bu dönemde Kale Mahallesi sınırlarına dâhil olmuş olmalıdır. Yeri tespit edilemeyen Andorya, Kirazlık ve Enderiye Mahalleleri ile ilgili bir bilgiye ulaşılamamıştır. M 1897-1898 yıllarını kapsayan 1787/33 No.lu S.Ş.S.'nde Kadı Karyesi ismine rastlanmış ve bu dönemde de Kadıköy yerleşiminin mevcut varlığını devam ettirdiği saptanmıştır (Kaya, 2015) (Şekil 169).

Şekil 169. Kadıköy dâhil Samsun'un panoramik görünümü (İpek vd., 2016a)

Tüm bunlardan hareketle bu dönemin sonunda şehirde toplam 13 adet merkez mahalle olduğu anlaşılmıştır. Bunlar; Kale, Pazar, Hançerli, Sait Bey, Cedit, Ermeni, Yeni, Kılıçdede, Kurupelid, Rum, Sait Bey Rum, Hançerli Cedid ve Debbağhane Mahalleleridir (Tablo 113).

Tablo 113. 1876'da ve 1908'de Nefs-i Samsun'da yer alan mahalleler

1876'da ve 1908'de Nefs-i Samsun'da Yer Alan Mahalleler		
No.	**1869 Büyük Samsun Yangını ve Sonrası Dönemi (1869-1876)**	**I. Meşrutiyet Dönemi (1876-1908)**
1	Cami-i Kebir Mahallesi	Kale Mahallesi
2	İçkale/Kale Mahallesi	Pazar Mahallesi
3	Pazar Mahallesi	Hançerli Mahallesi
4	Hançerli Mahallesi	Sadi Bey Mahallesi
5	Sadi Bey Mahallesi	Cedit Mahallesi
6	Mekre (Megde) Mahallesi	Ermeni Mahallesi
7	Cedit Mahallesi	Yeni Mahalle
8	Ermeni Mahallesi	Kılıçdede Mahallesi
9	Enderiye Mahallesi	Kurupelid Mahallesi
10	Yeni Mahalle	Rum Mahallesi
11	Kılıçdede Mahallesi	*Sait Bey Rum Mah.
12	#Kurupelid Mahallesi	*Hançerli Cedid Mah.
13	#Andorya Mahallesi	*Debbağhane Mah.
14	#Rum Mahallesi	
15	#Kirazlık Mahallesi	
16	#Mecidiye Mahallesi	
	# Bir önceki dönemde adına ilk kez rastlanılan mahalleler * Bu dönemde adına ilk kez rastlanılan mahalleler	

1890 yılında şehre gelen Dr. Mehmet Arif, Hükümet Konağı önünden Mert Irmağı'na doğru giden Hükümet Caddesi'nin (Çarşamba yolunun) ırmak tarafına doğru her iki yanında ufak tefek evlerin olduğunu ifade etmiştir. Bu evlerin kuzey Kafkaslardan gelen göçmenlere ait olduğunu (Nogaylar), evlerin yüksekliklerinin insan boyutunda, pencere ve kapıların ise oldukça ufak olduğunu şaşkınlıkla anlatmıştır (Çiloğlu, 2002). Mert Irmağı tarafından şehir merkezine doğru resmedilmiş '19. yüzyıl sonlarında Samsun' adlı gravürde (İpek vd., 2016a) Arif'in de ifade ettiği gibi Mert Irmağı tarafında tek katlı evler görünmektedir (Şekil 28).

1892 yılına ait bir belgeden hareketle Samsun Şehir Mezarlığı'nın güneydoğusunda, deniz kenarında yer alan kumluk alan da iskana açılmıştır (BOA, DH.MKT., 525/47; BOA, ŞD., 1846/3, R 31 Mart 1310'dan aktaran: İpek, 2013: 198).[220] Buraya ilk olarak muhacirler yerleştirilmiş; 1894 yılında ismi değiştirilerek padişaha ithafen 'Mecidiye' adını almıştır (BOA, ŞD., 1846/3, H 6 L. 1311 / M 12 Nisan 1894'ten aktaran: Dığıroğlu, 2011b: 21). Belediyenin ihmalkârlığı neticesinde de gerek muhacirler gerekse Müslüman ve

[220] Şehrin kuzeyinde yer alan bataklık ve sazlık alanlar yeni yerleşimler için uygun değildi. Şehrin batı tarafında ise yerleşimler eğimli alanlara kadar yayılmış ve eğimli alanda yerleşmek yerine daha düz bir alan tercih edilmek istenmiştir. Bundan dolayı da kumluk alan iskana açılmıştır.

gayrimüslim tebaa bu alana izinsiz hane inşa etmişlerdir. 1908 yılında bu alanda ise ruhsatsız inşa edilen 54 hanenin zararı olmadığı padişah iradesi ile yayınlanmıştır (BOA, DH.İD., 124-1/30, H 26 Za. 1326 / M 20 Aralık 1908'den aktaran: Dığıroğlu, 2011b: 21). Ayrıca 1883-1890 yılında inşa edilen Hükümet Konağı, zabıtan daireleri, hapishane, karakol-haneler ile yeni bir kamu sitesi oluşturularak bu alan çekim merkezi haline gelmiştir. Ayrıca alanın batısında inşa edilen Reji Tütün Fabrikası da şehrin nüfusunu bu alana doğru kaydırmış, sonuç olarak şehrin, güney ve güneydoğu sahiline doğru büyümesini sağlamıştır (İpek, 2013). Mert Irmağı tarafında yer alan Kılıçdede Mahallesi ise kuzeye doğru büyüyerek güneyden gelen yerleşimlerle şehir merkezi ile birleşmiştir.

Nüfus artışıyla beraber artan mahalle sayıları ve genişleyen mahalle sınırları ile şehir kuzeyde Gazhane Deposu, güneyde ise Kılıç Dede Mezarlığı arasında genişlemiştir. Şehrin kuzeybatısındaki Ermeni Mahallesi, güneybatısında ise Rum Mahallesi sınırlarını genişletmiştir. Mahallerdeki nüfus yoğunluğu ise değişiklik göstermiştir (Okudan, 2013). Bu değişiklik 19. yy.ın sonlarına doğru mahallelerde oluşan konut-işyeri ilişkisi ve farklı kültürlere sahip kesimlerin kutuplaşması ile de oluşmuştur. Ayrıca göçmenlerin (Kılıçdede Mahallesi) ve azınlıkların (Cedit Mahallesi) oluşturduğu mahalleler ile ana ulaşım arterlerinde ortaya çıkan mahalleler (Hançerli Cedid, Saitbey Rum Mahalleri vs.) yerleşim alanlarının dış halkasını oluşturmuştur (Aktüre, 1985).

Bu dönemde mahallelerde ortaya çıkan yeni yapı türlerinden biri de karakol-hanelerdir. Özellikle 1890 yılında şehre gelen Çerkes ve Gürcü göçmenleri ile yakın çevrede yaşanan eşkıyalık olaylarındaki artış zabıta görevlilerinin sayısını da artırmış, bu nedenle Kılıçdede Mahallesi'nden Kadıköy yerleşimine, Sait Bey Mahallesi'nden Hançerli Mahallesi'ne kadar pek çok ulaşım arteri üzerinde karakol-haneler inşa edilmiştir (Sarısakal, 2006).

19. yüzyılın sonlarında Samsun'daki ev sayısı 2.624, 20. yüzyılın başlarında ise 3.600 olarak ifade edilmiştir. Evlerin formu ve yükseklikleri halkın sosyo-ekonomik durumuna göre değişim göstermiştir. Şeriye sicillerine göre evlerin malzemesinin bir kısmı ahşap bir kısmı ise kâgirdir ve çoğunluğu fevkani, küçük bir kısmı ise tahtanidir (Şahin, 2017; Çelemoğlu, 2021).

3.5.4.2. Şehir İçi ve Şehir Dışı Ulaşım ile Çıkmaz Sokaklar

Şehirlerin fiziksel gelişmesine katkı sağlayan unsurlardan birisi de ulaşım teknolojilerindeki yenilikler, değişimler ve gelişimlerdir. Bu dönem içinde ulaşımda gerçekleşen dramatik boyutlardaki pek çok gelişme şehrin ekonomisine ve demografik yapısına da yansımıştır. Bu nedenle şehrin fiziksel yapısında da değişim gözlemlenmiştir. Şehir içinde pek çok caddenin açılması; 1882 Ebniye Kanunu sonrası cadde, sokak ve çıkmaz sokaklardaki düzenlemeler; Merkez İskele'nin modern bir rıhtıma kavuşması ve pek çok iskelenin inşa edilmesi; yakın çevresindeki kazalara, İç Anadolu'ya ve Doğu Anadolu'ya olan kara yollarının tamamlanması vs. gelişmeler şehrin fiziki yapısını şekillendirmiş ve şehirde farklı merkezlerin oluşmasını sağlamıştır. Ayrıca bu dönemde demiryollarının inşası için imtiyazların verilmesi ve Samsun Limanı'nın modern bir şekilde inşa edilme kararları ile de ulaşım alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmeler ile uluslararası ticaret artmış ve yeni gereksinmeler ortaya çıkmıştır. Bu gereksinmeleri karşılayacak sigorta şirketleri, bankalar, yabancı şirketler, konsolosluklar, oteller sahil boyunca şehirde yer almaya başlamıştır.

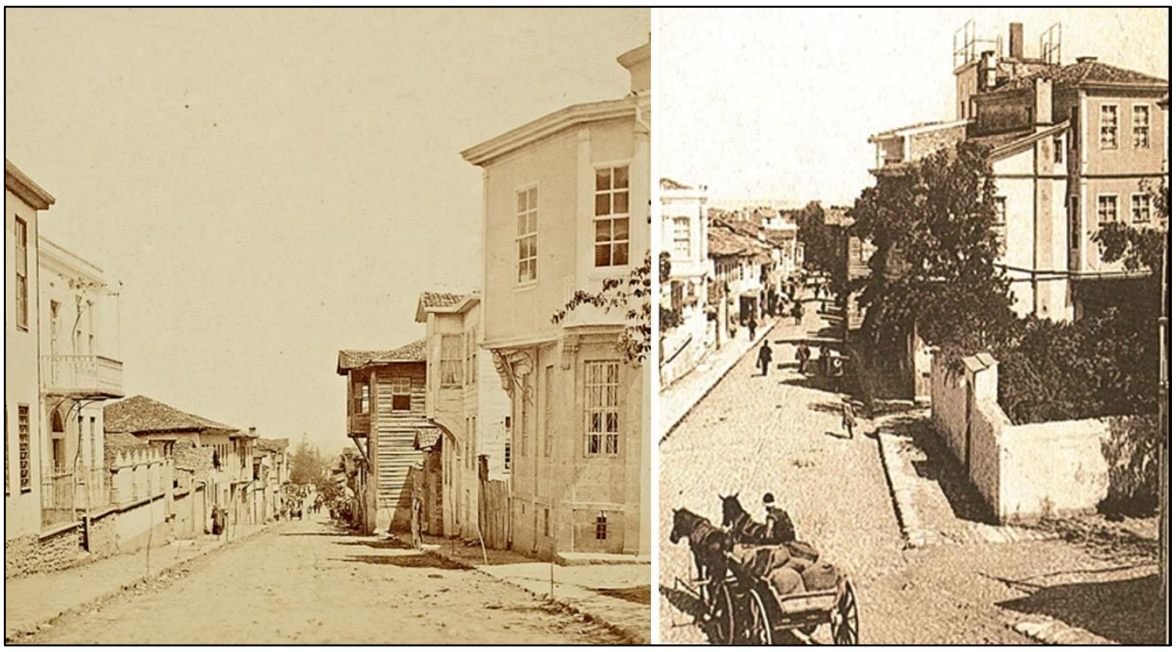
1869 Yol Nizamnamesi ve 1869 Büyük Samsun Yangını sonrası yapılan planlama çalışmalarında şehirdeki caddeler/sokaklar yeniden düzenlenmiş ve yeni caddeler/sokaklar açılmıştır. Bu dönemi içine alan arşiv belgelerinde bazı cadde isimlerine rastlanmıştır. Bunlar; M 1875-1878 yıllarını kapsayan 1775/21 No.lu S.Ş.S.'nde Kadıköy, Santa Pazarı, Subaşı, Bağdat, Emti'a Gümrüğü, İsa Baba, Hükümet Konağı (Çarşamba), Mevlevihane, Kunpanya (Gümrük)[221] Caddeleri ile Demirciler ve Atik Merkez Sokakları (Fırat, 2013); arşivde yer alan planlara göre Kilise (Hamdi Bey/Çiftlik),[222] Şüküroğlu (Mecidiye),[223]

[221] M 1878-1881 yıllarını kapsayan 1778/24 No.lu S.Ş.S.'ne göre Hançerli Mahallesi'nde Kumpanyalar Caddesi vardır. Bkz.: Şahin, a.g.t., s. 233. Kumpanyalar Caddesi Gümrük Caddesi olarak da ifade edilmektedir. Bkz.: 24.05.2023 tarihinde Baki Sarısakal (d. 1954) ile yapılan görüşme.

[222] Rum Ortodoks Kilisesine ait 1905 tarihli planda kilisenin batısındaki caddeye Kilise Caddesi yazılmıştır (BOA, İ.AZN., 60/24, H 8. S. 1323). Rum Mahallesi'nde yer alan bu ana cadde üzerinde özellikle gayrimüslimlere ait meskenler yer almıştır. (1905) Samsun (Karadeniz) Planı'nda bu cadde Hamdi Bey Caddesi olarak belirtilmiştir (SALT arşivi). Hamdi Bey Çiftliği'nden bu adı almıştır. II. Meşrutiyet'in sonunda yaşanan mübadele sonrasında da Çiftlik Caddesi olarak anılmıştır. Bkz.: Özyurt, S. & Erler, M. Y. (2012). Samsun İnas Mektebi (Kız Çocuklarına Ait İlkokul) Kayıt Defteri Açısından Osmanlı Samsun'un Demografik Panoraması (1918-1925). Aydın M., Şişman, B., Özyurt, S. & Atsız, H. (Ed.), Samsun'a Bir Parantez Açıyoruz Cilt I içinde (s. 635-663). Samsun: Samsun Valiliği, s. 656.

[223] (1905) Samsun (Karadeniz) Planı'nda Duhan Çarşısı'nın olduğu alan Şüküroğlu Mahallesi olarak ifade edilmiştir. Şüküroğlu Caddesi Subaşı Meydanı'ndan başlayıp Duhan Çarşısı'nın batısından geçen caddedir. (1930) Samsun Tütün Merkezi Haritası'nda bu cadde Mecidiye Caddesi olarak ifade edilmiştir (SALT arşivi). Günümüzde Gazi Caddesi olarak bilinen caddenin halk arasında Mecidiye olarak kullanımı devam etmektedir.

Karantina, Bafra ve Büyük Cami (Bankalar/Kazım Paşa)[224] Caddeleri ve Merkez Sokak'tır.[225] Ulaşılan bazı cadde isimleri sahip oldukları yer adlarından anlaşılacağı üzere şehrin ulaşmış olduğu fiziksel dış çeperler hakkında bilgiler vermiştir (Şekil 170, 171). Bu dönemde Samsun-Amasya Yolu'nun tamamlanması ile Samsun-Bağdat yolu arasında ilk rota belirlenmiştir. Samsun'u Amasya'ya bağlayan yol Bağdat Caddesi adını almış, şehrin batı tarafındaki fiziksel sınırını oluşturmuştur. Bu dönemde şehrin güneydoğu yönünde kumsal alanda inşa edilen Hükümet Konağı ve önünde oluşturulan Hükümet (Çarşamba) Caddesi ile şehir merkezine yeni bir alan eklenmiştir (Özyurt & Erler, 2012).

Şekil 170. 1890'da Bağdat Caddesi (İpek & Yılmaz, 2011)

[224] (1905) Samsun (Karadeniz) Planı'nda Gümrük binasının batısında Bafra Caddesi, Samsun Müslüman Mezarlığı'nın doğusunda Karantina Caddesi ve Duhan Çarşısı'nın doğusunda ise Büyük Cami Caddesi yer almıştır. Büyük Cami Caddesi (1930) Samsun Tütün Merkezi Haritası'nda Hükümet Caddesi olarak ifade edilmiştir (SALT arşivi). Bankalar Caddesi ismi ile de anılan bu cadde Cumhuriyet sonrası Kazım Paşa Caddesi olarak adlandırılmıştır.

[225] Duhan Çarşısı'nın kuzeyinde Merkez Sokak ortaya çıkmıştır. Bkz.: Özyurt & Erler, a.g.m., s. 656.

Şekil 171. a- Çiftlik şosesi (İpek vd., 2016a), b- 1940'ta Çiftlik Caddesi (İpek vd., 2016b)

1880 yılında şehirde mevcut olan Merkez İskelesi şehrin artan ticari hareketliliği karşısında limanın kapasitesini artırmak için yeniden inşa edilerek çağdaş bir rıhtım haline getirilmiştir. Bu iyileştirme sayesinde Samsun Limanı'na taşıma kapasitesi daha fazla olan gemilerin yanaşmasına ve girmesine izin verilmiştir. Tonajı fazla olan gemiler sayesinde tarım ürünlerinin pazarlanmasında kolaylık sağlanmış ve çiftçiler üretim yapmak için uygun koşullara kavuşmuştur. Yaşanan bu gelişmeler ile geçimleri tarım olan çiftçiler de artık ticaret yapmak için tarımla uğraşmıştır. Bunun sonucunda bölgede tarım gelişmiş ve ticaret artmıştır (İpek, 1999; 2006b).

Şehrin artan ticari potansiyeli karşısında yeni ulaşım yolları yapılmaya devam edilmiştir. 1890'lardan sonra kıyı boyunca belli noktalara farklı işlevlere sahip iskeleler inşa edilmiştir. Hançerli Mahallesi'nde Gümrük Binası'nın önünde 1891 yılında Belediye tarafından malların boşaltma veya yükleme işlemleri için 180 m uzunluğunda Gümrük/Taş İskelesi (Gümrük Yük İskelesi) inşa edilmiştir. İskele kullanımından elde edilen gelir belediyeye önemli bir kazanç sağlamıştır. İskeleyi yolcular da kullanmış, ancak yolcular zamanla artan mal trafiğinden dolayı sıkıntılar yaşamıştır (Yılmaz, 2012c; Güneş, 2019). Bu durum karşısında Samsunlu bazı tüccarlar tarafından 1893 yılında yolcular için Gümrük

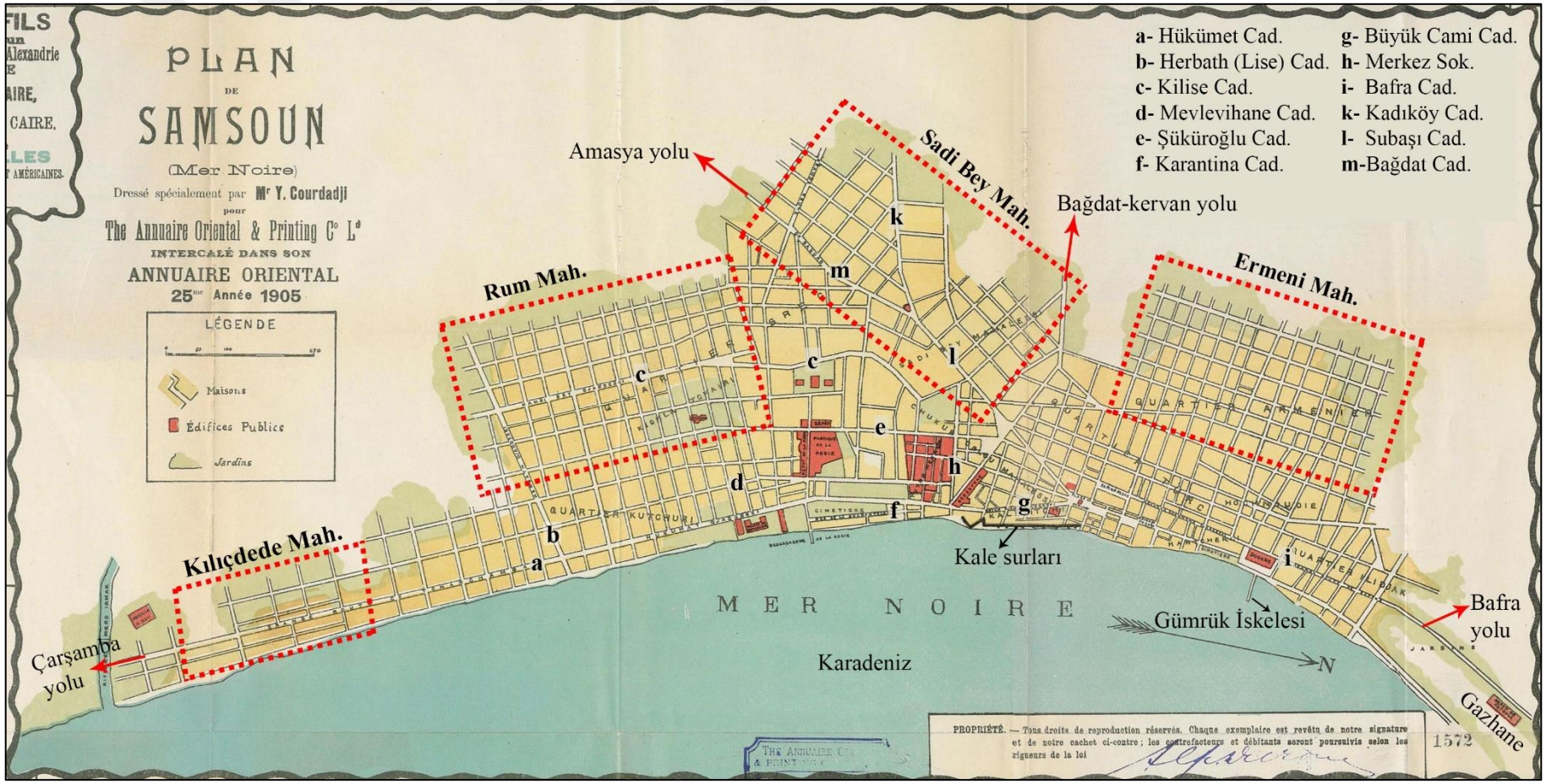
İskelesi'nin güneyinde Yolcu İskelesi inşa edilmiştir (Sarısakal, 2007a). Gümrük İskelesi sadece mallar için kullanılmaya başlanmış, zamanla Gümrük Yük İskelesi adını almıştır. Gümrük binası ve İskelesi'nin Duhan Çarşısı ve Reji Tütün Fabrikası'na uzak olması nedeniyle Duhan Çarşısı karşısında Reji şirketi tarafından Duhan Çarşısı hizasında 1891 yılında Tütün İskelesi inşa edilmiştir (Yazıcı, 2013; Yolalıcı, 2004). 1893 yılı sonrasında Liman tarafındaki sazlık mevkiinde ise Belediye tarafından Gaz/Gazhane İskelesi inşa edilmiştir. Ne zaman inşa edildiği bilinmemekle birlikte Sazlık mevkiinde yer alan eski Gazhane Deposu önünde yer alan bir diğer iskele de Zahire İskelesi'dir. Bu dönemde inşa edilen Dakik/Un İskelesi de Buğday Pazarı'na yakın Yalı Camii önünde inşa edilmiştir (Yolalıcı, 2004; Sarısakal, 2007a). Ne zaman inşa edildiği ve nerede olduğu bilinmeyen ama M 1907/1908 yılına ait bir sicil kaydında adı geçen Pulcu İskelesi de bu dönemde tespiti yapılan bir başka iskeledir (İmamoğlu, 2013).

Reji İskelesi'nden tütün ihracı sağlamak için iskeleden Duhan Çarşısı ve depolara kadar dekovil hattı döşenmiştir (Yolalıcı, 2004). Sonrasında iskeleler arası raylar da döşenerek malların Gümrük ve limana ulaşımı sağlanmıştır. Gümrük iskelesi üzerinde yer alan raylarla da mallar muayene yerine ulaştırılmıştır (Sarısakal, 2007a). Ayrıca tütün İskelesi'ndeki dekovil hattı Gümrük Yük İskelesi'ne kadar uzatılmıştır (Yolalıcı, 2004).

1882 yılında çıkarılan Ebniye Kanunu'nda özellikle şehirde açılacak yeni yollar veya yolların genişletilmesi, çıkmaz sokakların yapılmaması, yangına karşı alınacak önlemler, yol genişliklerinin sınıflara ayrılması vb. konular yer almıştır. Şehirlerdeki yol genişlikleri 8, 10, 12, 15 ve 20 zirâ olarak beş sınıfa ayrılmıştır. Kanunda yol genişlikleri ve sınıflarının kararı belediye meclislerine bırakılmıştır. Yol genişlikleri de aynı zamanda yapılacak olan binanın yüksekliği ile belirlenmiştir. Bu durum arsa değerlerini etkilemiştir. Arsa değerlerinin belirlenmesi de Belediye Meclisi'ne bırakılmıştır (Tekeli, 1985; 2011c; Çelik, 2015).

Kanun gereği yapılan yasal düzenlemelerde, şehir içi veya dışında yapılacak yeni yapılaşmada 'sultan izni' koşulu aranmıştır. Ancak şehirde veya yeni kurulan mahallelerin ulaşım ağına ilişkin düzenlemeler Batılı bir planlama anlayışı olan ızgara plan şemasına göre yapılmıştır. Bu iki durum şehirlerde ikili yerleşme düzeninin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Şehirlerin bir bölümü İslam örf ve adetlerine göre biçimlenmiş geleneksel mekânlardan oluşurken bir bölümü de Tanzimat reformlarına göre belirlenmiştir. 1869 Büyük Samsun Yangını sonrası yeniden imar edilen bölgeler ve şehre yeni dâhil olan göçmen mahalleler de Batılı mekân düzeni ile oluşturulmuştur (Özcan, 2006).

1869 Büyük Samsun Yangını sonrası yapılan planlar ve alınan önlemler ile birbirini dik kesen cadde ve sokaklar yapılmaya başlanmıştır. Izgara plan şemasına uygun düzenlenen şehir 1882 kanunu ile daha düzenli ve modern bir görünüm almaya başlamıştır. Şehrin kale duvarları arasına sıkışmış çıkmaz sokaklar, yangın sonrası surların kaldırılması ile sayıları azalmıştır. Yangın esnasında oluşabilecek olumsuz durumları ortadan kaldırılmanın yanı sıra batı planlama düzeninin benimsenmesi de bu sokakların kaldırılmasında başlıca etken olmuştur. (1905) Samsun Planı'nda bu dönemde ızgara plan şemasının şehrin yeni oluşan yerleşim bölgelerinde ve göçmen mahallelerinde uygulandığı gözlemlenmiştir (Şekil 172).

Şekil 172. (1905) Samsun (Karadeniz) Planı'nda ızgara plan şemalı mahalleler (SALT arşivi; işlenerek)

19. yüzyılda kullanılmaya başlayan buhar güçlü ulaşım teknolojisinde de gelişmeler yaşanmıştır. Bu yeni teknolojiyle birlikte ulaşımda deve taşımacılığı, yerini şose ve demiryollarına bırakmıştır. Samsun'da merkezi otoriteyi artırmak, askeri ve tarım ürünlerindeki sevkiyatı hızlandırmak için 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra şose ve demiryolu yapımı gündeme gelmiş ve şose yollar yapılmaya başlanmıştır (İpek, 2006b).

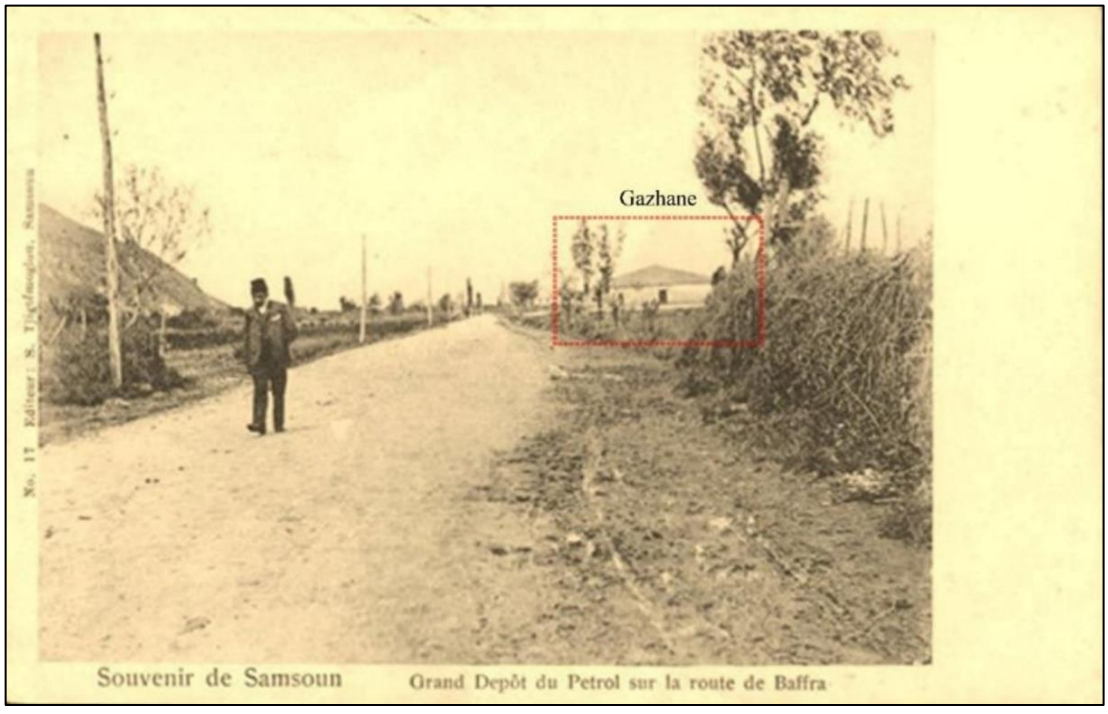
Tanzimatla birlikte ana yolların onarımını ve yapımını hükümet üstlenmiş, Karadeniz'de de anayolların gelişimi 1880'lerden sonra olmuştur (İpek, 1999). Şehirdeki en önemli ana yollarından biri 6 m genişliğindeki Samsun-Amasya-Tokat-Sivas-Malatya-Elâzığ güzergâhı olan Doğu Anadolu Yolu, 1883-1885 yılları arasında tamamlanmış (Sarısakal, 2007a), Bağdat-kervan yolu yerine bu yol (Amasya yolu/Samsun-Bağdat yolu) kullanılmaya başlanmıştır.[226] Bu yolun ilk rotası olan Samsun-Amasya yolunun etüt çalışmalarına 1863'te başlanmıştır. Bu dönemde ise belli bir bölümüne kadar yapılmış olan yol hakkında 1879 yılında şehre gelen İngiliz seyyah H. F. Tozer, ticari öneme sahip şehirdeki bu yolun oldukça bakımsız olduğunu ve iyi hale getirilmesi için bilerek fazla bir şey yapılmadığını belirtmiştir. Seyyah devletin kasıtlı olarak bakımsız bıraktığı bu yolda insanların daha güvenli seyahat ettiklerini düşünmüştür (Kuş, 2015). Tozer'in diğer seyyahlardan bağımsız bu farklı yorumu dikkat çekicidir. Samsun-Bağdat yolu olarak da adlandırılan bu yolun önemli rotalarından biri de Sivas'dır. Samsun-Sivas yolunun şose olarak düzenlenmesindeki etkenlerden biri Samsun şehrinin ticari potansiyeli yüksek olan komşularından Sivas'ın tahıl ambarı olmasıdır. Sivas'ta yer alan tahılların deniz yolu ile ihraç edilmesinin en kolay yolu Samsun şehri ile bağlantılı olan yolun iyileştirilmesi ile ilişkilendirilmiştir. Samsun-Sivas arası taşımacılık önceden beri develer veya katırlar vasıtasıyla yapılmıştır. Ancak artan ticari potansiyel karşısında Samsun-Sivas arasındaki yol 1882'de Sivas valisi olan Halil Rıfat Paşa zamanında araçların geçişine uygun hale getirilmek üzere girişimlerde bulunulmuş, Rıfat Paşa 350 km'lik yolu şose olarak inşa ettirmiştir (Yaşayanlar, 2015; Haykır, 2011). Samsun'u Bağdat'a bağlayan bu yolun Sivas durağından sonra aynı vali tarafından Sivas-Malatya yolu yapılmıştır. Vali ayrıca Trabzon-Samsun arasındaki sahil yollarının yapılmasını da ele almıştır (Haykır, 2011). 1893 yılında şehre gelen İngiliz seyyah H. F. B. Lynch de devlet tarafından yapılan Samsun-Amasya-

[226] Kervan yolları dağları dikine geçen bir güzergâh kullanırken şose ve demiryolları vadileri takip eden bir güzergâh izlemiştir. Bu nedenle şehrin batısındaki Bağdat-kervan yolu ile şehrin güneybatısındaki Samsun-Amasya şose yolu aynı güzergahta değildir. Bkz.: İpek, Orta ve Doğu Karadeniz Limanlarındaki Ticari Faaliyetlerin Kent Nüfusuna Etkisi (1838-1900), s. 113.

Sivas yollarının şehrin gelişmesine katkı sağlamak için yapıldığını vurgulamıştır (Kuş, 2015).

Doğu Anadolu Yolu'nun açılmasıyla birlikte Samsun şehrine İç Anadolu'dan göçler yaşanmıştır. Doğu Anadolu'dan tarımsal ürünün ihraç edilmesi için geliştirilen karayollarından sonra Samsun-Merzifon-Çorum-Yozgat-Kırşehir yolunu Kayseri'ye bağlayan İç Anadolu Yolu geliştirilmiştir (Tekeli, 2011b; Seyfi, 2015).

Samsun'dan Sivas'a, Sivas'tan Elâzığ'a doğru yapılmış şoseler ile ticaret Samsun üzerinden gerçekleştirilmiştir. Bu durum Canik dâhilinde olan Samsun'a giden şoselerin yapılmasını da sağlamıştır (Bayram, 2013). 1893 yılına kadar 62 km'lik Samsun-Bafra yolu ile 23 km'lik Samsun-Çarşamba yolu tamamlanmıştır (Yolalıcı, 1998; Baskıcı, 2012). Bafra-Samsun-Çarşamba güzergâhı arasında köprüler, bu güzergâhı kullanan yolcular için ise pek çok çeşme, namazgâh, han inşa edilmiştir (İpek, 2006a). 1894-1896 yılları arasında Samsun'da mutasarrıf olan Nuri Paşa zamanında da Bafra ve Çarşamba şoselerinin devamı yapılmıştır (İpek, 1999; Çiloğlu, 2002). Ancak bu yollara birlikte Bafra ve Çarşamba ovasından yetiştirilen ürünler Samsun Limanı'na yelkenli gemilerle de ulaştırılmıştır (İpek, 2006a). 20. yüzyılın başlarında ise M 1902 T.V.S.'ne göre Bafra-Samsun-Çarşamba-Terme-Ünye karayolları hizmete açılmıştır (İpek, 1999).

Şekil 173. 1907'de Samsun-Bafra karayolu ve büyük petrol deposu (Gazhane) (İpek vd., 2016a)

Şekil 174. Samsun-Bafra karayolunda tütün denklerini getiren deve kervanı (İpek vd., 2016a)

Tanzimat'ın ana hedefleri arasında yer alan tek merkezden yönetim politikası kapsamında telgraf hatlarının döşenmesine bu dönemde de devam edilmiştir (Avcı, 2010). Osmanlı modernleşmesinde önemli telgraf hatlarından biri de Samsun-Trabzon telgraf hattıdır. 1869'da bu hattın inşası için talepler yapılmış,[227] Samsun-Giresun arasındaki hat 1890 yılında tamamlanmıştır (Dığıroğlu, 2011b).[228]

Şehrin batısında yüksek bir alanda 1902 yılında inşası tamamlanan Canik Hamidiye Hastahanesi (Beledi Hastanesi) ise yapıldığı dönemde şehrin batı tarafında yer alan yerleşim alanlarından daha yukarıda konumlandırılmıştır (Sarısakal, 2007a). M 1904 T.V.S.'ne göre bu hastaneye beş altı dakika sürecek bir şose yapıldığı ifade edilmiştir (Yolalıcı, 2004) (Şekil 175).

[227] BOA, T., 6/90, H 16 Ca. 1286 / M 24 Ağustos 1869. Bkz.: Dığıroğlu, a.g.t., s. 101.
[228] BOA, Y.PRK.UM., 19/103, R 26 Teşrin-i sani 1306 / M 8 Aralık 1890. Bkz.: Dığıroğlu, a.g.t., s. 101.

Şekil 175. a- Rum Mahallesi'nden Hamidiye Hastanesi'ne bakış (İpek vd., 2016a; işlenerek), b- 1930'larda Hançerli Mahallesi'nden Hamidiye Hastanesi'ne bakış / Un Kapanı yokuşu (Baki Sarısakal arşivi; işlenerek)

1898 tarihinde yol talimatnamesinde değişiklik yapılarak Turuk-u Maabir Talimat-ı Umumiyesi yürürlüğe konmuştur. Bu değişiklikle birlikte yapılan en önemli yenilik yol yapım teknolojisinin getirilmesidir. Buna göre ülkede yapılacak tüm yollarda makadam yol yapım tekniği kullanılacaktır. Yine bir başka önemli değişiklik de yol mükellefiyeti ile ilgili yeni düzenlemelerdir (Haykır, 2011).

Bu dönemde tamamlanan yollar ile şehir Doğu Karadeniz, Orta Anadolu ve Doğu Anadolu ile bağlantısını güçlendirmiştir. Yollar aracılığı ile birçok vilayetin iskelesi konumuna gelen Samsun'a göçler artmış, kalabalık ve hareketli bir kasaba olmuştur. Bu durum şehirde bayındırlık faaliyetlerini artırmış, şehrin gelişmesine katkı sağlamıştır. Şehrin hinterlandındaki tamamlanan bu yollar ile şehre ihraç edilen mallarda sağlanan artış ekonomiye katkı sağlamış, şehri bölgesel bir merkez haline getirmiştir. Aynı zamanda ithal edilen ürünler için şehir, ürünlerin diğer bölgelere ulaştırılmasında kavşak olma görevini devam ettirmiştir. Ulaşım ağlarında yaşanan bu gelişme tarım ürünlerindeki pazarlamayı kolaylaştırmış, tarım ürünlerindeki üretimin artmasını sağlamıştır (İpek, 1999). Tarımın gelişmesine katkı sağlayan ve yabancı sermayelerin de dikkatini çeken Samsun-Sivas yolu güzergâhında hem demiryolu projesinin yapılması[229] gündeme gelmiş hem de demiryolları için imtiyaz talepleri toplanmıştır (Haykır, 2011; İpek, 1999). Bu dönemde düşünülen projeler arasında Samsun-Sivas demiryolu projesi ile Sinop-Samsun demiryolu projesi de yer almıştır. Her iki projede yolun Amasya'dan geçmesi ve birleşmesi planlanmıştır (Tuzcu, 2007). Ancak Sinop-Samsun demiryolu yapılamamış, Samsun-Sivas demiryolu yapımına ise 1908-1923 II. Meşrutiyet Dönemi'nde başlanmıştır.

1880 yılında yapılan modern iskele, daha sonra şehirler arasında tamamlanan veya yeni yapılan yollar, yakın kazalara olan yolların şose olarak yapılması, şehirde belli ihtiyaçları karşılayacak belli mesafelerde kıyı boyunca yer alan pek çok iskele yapımı, telgraf hatlarının tamamlanması şehirdeki ticareti hareketlendirerek şehrin gelişmesini sağlamıştır. Deniz ticareti ve taşımacılığın gelişmesi ile ticari yönden tercih edilmeye başlanan Samsun'da gelen malların korunması için depolar, bankalar, sigorta şirketleri, acenteler, yolcuların konaklaması için otellerin inşa edildiği gözlemlenmiştir.

3.5.4.3. Yeşil Alanlar ile Sazlık, Bataklık ve Kumsal Alanlar

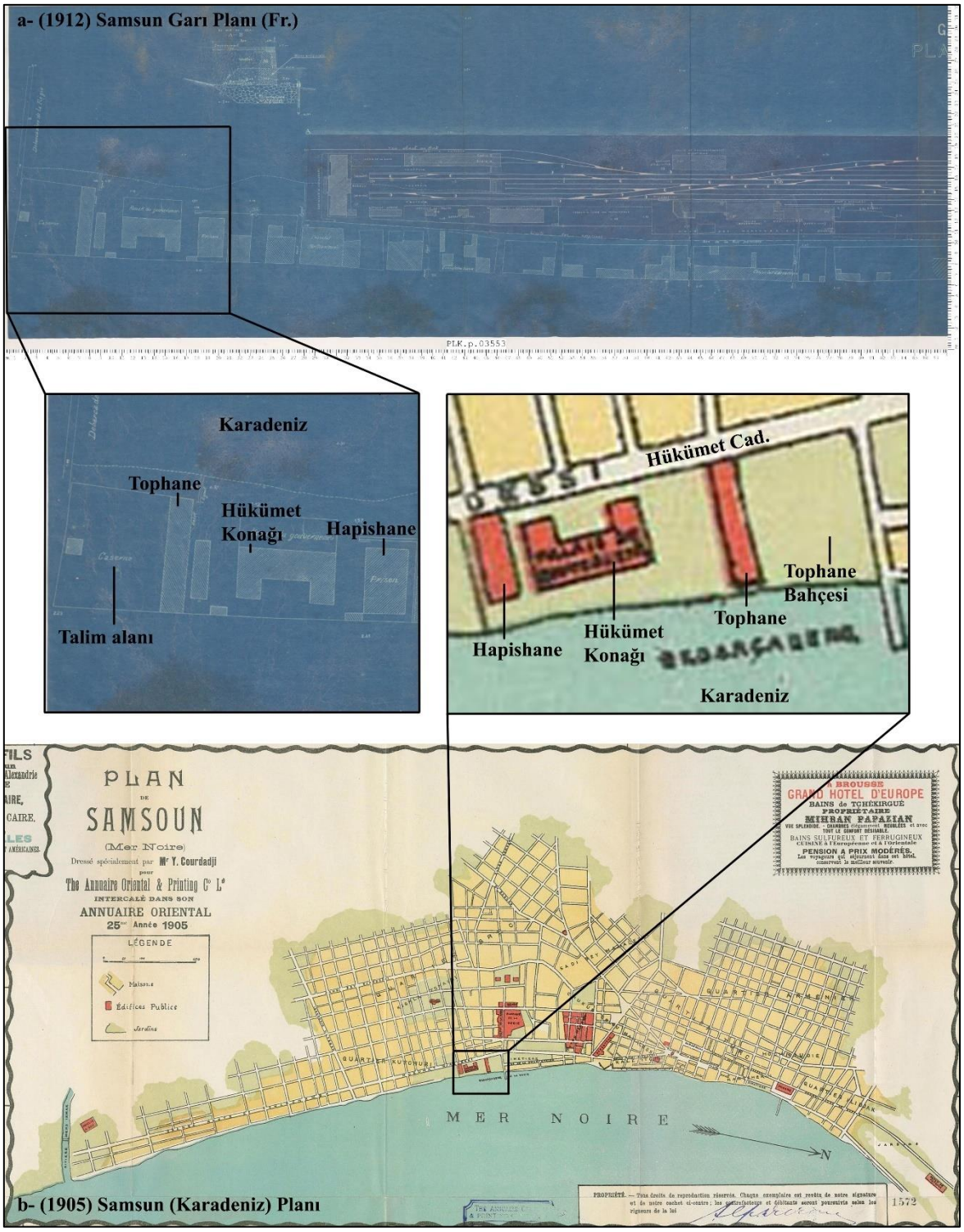
1877 tarihli Dersaadet ve Vilayet Belediye Kanunu'nda belediyenin görevleri arasında bayındırlık hizmeti kapsamında yeşil alanların oluşturulması veya bakımının yapılması da yer almıştır (Gençer, 2012). Bu doğrultuda, şehrin güneydoğusunda kumsal alanda 1890 yılında tamamlanan Hükümet Konağı'nın kuzeyinde Tophane binası inşa edilmiştir (Yazıcı,

[229] Samsun Sivas arası develer ile 12 gün, ilkel bir arabayla 7 gün sürmekteydi. Ürünlerdeki taşınma zorlukları nedeniyle fiyatlar Samsun'a gelince artmaktaydı. Hem bu maaliyeti düşürmek hem de süreyi kısaltmak için demiryolları yapılma talepleri artmıştır. Bkz.: Tuzcu, A. (2007). Seyahatnamelerde Amasya (1. Baskı). Kayseri: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, s. 288.

2014). Tophane binasının kuzeyinde yer alan Samsun Şehir Mezarlığı ile Tophane arasında Tophane bahçesi yer almıştır (Akbulut, 2013a). Döneme ait kartpostal ve gravürler yardımıyla bahçe tespit edilmiştir (Şekil 176). (1912) Samsun Garı Planı (Fr.)'nda tophane binasının yanındaki bahçenin aynı zamanda talim alanı (plandaki "caserne" ibaresinden) olarak da kullanıldığı belirlenmiştir (BOA, PLK.p., 3553, H 4 R. 1339). M 1902 T.V.S.'nde belirtildiği üzere bu dönemde kamuya açık umumi bahçeler henüz yoktur. Tophane Bahçesi ise askerlerin kullanabildiği bir talim alanıydı. Tophane Bahçesi ve kuzeyinde yer alan Müslüman Mezarlığı Cumhuriyet döneminde 1927 yılında halka açık büyük bir park alanına (Gazi Parkı) dönüştürülmüştür (Akbulut, 2013a) (Şekil 177).

Şekil 176. Tophane Bahçesi, a- (İAK arşivi; işlenerek); b- (wow.turkey.com; işlenerek)

Şekil 177. (1912) Samsun Garı Planı (Fr.) ve (1905) Samsun (Karadeniz) Planı'nda yer alan Tophane bahçesi (talim alanı), a- (BOA, PLK.p., 3553; işlenerek); b- (SALT arşivi; işlenerek)

Şehirdeki çeşmeler ve etrafında yer alan meydanlar da yeşil alanlara sahiptir (Aliağaoğlu & Uğur, 2016). Kasaplar Arastası'nın batısındaki Gaziler Çeşmesi ve Meydanı önceki dönemlerden itibaren yeşil alanlar arasında yer almıştır. Bu dönemde ise 1886 yılında inşa edilen Saat Kulesi ve Saathane Meydanı (Meyve Pazarı Meydanı) (Şekil 178); 1891 yılında inşa edilen Subaşı Çeşmesi ve Meydanı (Şekil 179); Yalı Camii önünde yer alan Abdullah Paşa Çeşmesi IV ve etrafındaki Buğday Pazarı Meydanı (Şekil 182-183); 1900'lü yılların başında tespit edilen Kanuni Esasi Çeşmesi ve Meydanı; Tophane bahçesinin duvarında Hükümet Caddesi'nde bulunan Kılıç Ali Paşa Çeşmesi ve çevresi de şehirdeki yeşil alanlar arasında yerini almıştır.

Şekil 178. a- Saathane Meydanı ve Saat Kulesi, b ve c- Saathane Meydanı'nda kurulan pazarlar (Baki Sarısakal arşivi)

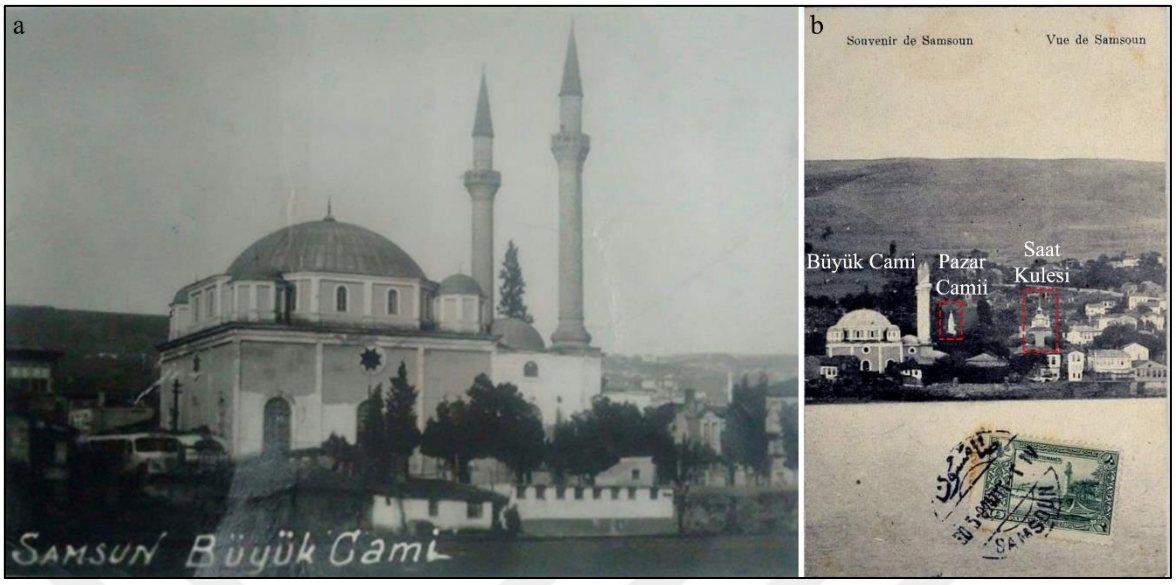

Şekil 179. Subaşı Çeşmesi ve Meydanı (Okudan, 2013)

Şehirdeki camilerin avlularındaki ağaçlar da yeşil alanların bir parçası konumundadır (Aliağaoğlu & Uğur, 2016). Bu dönemde yeniden inşa edilen Yalı Camii ve Büyük Cami'ye ait görsellerden çevrelerinde yeşil alanlar tespit edilmiştir (Şekil 180, 181).

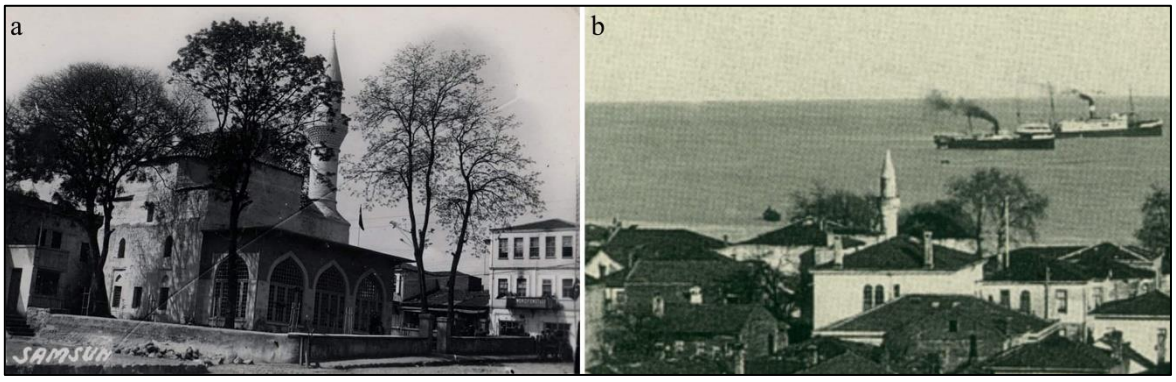

Şekil 180. 1906'da Saat Kulesi'nden Samsun Büyük Cami'ye bakış (İAK arşivi)

Şekil 181. a- Denizden Büyük Cami'ye bakış (Selami Koç arşivi), b- 1901'de Büyük Cami (Saffet Ay arşivi; işlenerek)

Şekil 182. Yalı Camii ve Hazinedarzâde Abdullah Paşa Çeşmesi IV (Saffet Ay arşivi)

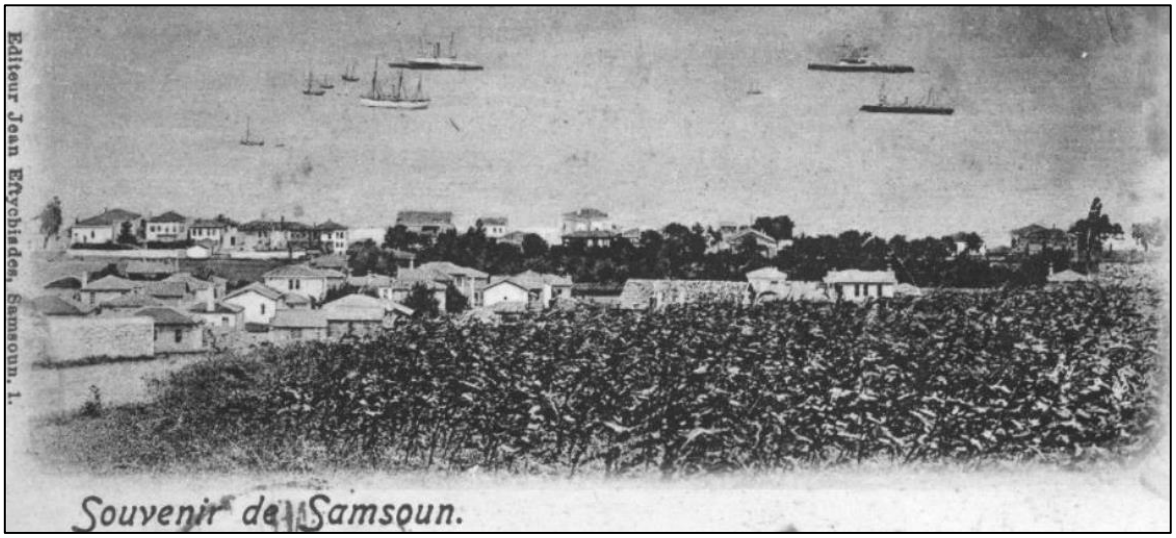

Şekil 183. Yalı Camii, a- (Saffet Ay arşivi); b- (Baki Sarısakal arşivi)

Tarım ile uğraşan halkın sebze-meyve bahçeleri olan ekili alanlar da şehirdeki küçük ölçekli yeşil alanları temsil ederken (Beşirli, 1993) hayvancılıkla uğraşan halkın hayvanlarının beslendiği otlak alanlar da şehrin büyük yeşil alanlarını oluşturur (Okuyan, 2020b) (Şekil 184, 185). Şemseddin Sami'nin 1889-1896 yıllarında yayınlanan Kâmû'sü'l A'lâm'ına göre otlaklar (meralar) bakımından zengin olan şehrin, güneyinde de gürgen, meşe, sakız ve çam ağaçları ile dolu ormanlar vardır (Bayram, 2013). Sebze ve meyve bahçeleri mahallelerin dış çeperlerinde ve kıyı şeritte yer alan sazlık ve bataklık alanların arkasında yer almıştır (İpek, 2013).

Şekil 184. Zeytin ağaçları altında hayvancılıkla uğraşan bir çiftçi (Recep Yaman arşivi)

Şekil 185. Samsun'da bir tütün tarlası (Baki Sarısakal arşivi)

Bu dönemde artan nüfusa paralel olarak çoğalan konutların bahçelerindeki yeşil doku nedeniyle de yeşil alanlarda artış olduğu gözlemlenmiştir (Aliağaoğlu & Uğur, 2016) (Şekil 186).

Şekil 186. 1880'lerde Samsun manzarası (İpek vd., 2016a)

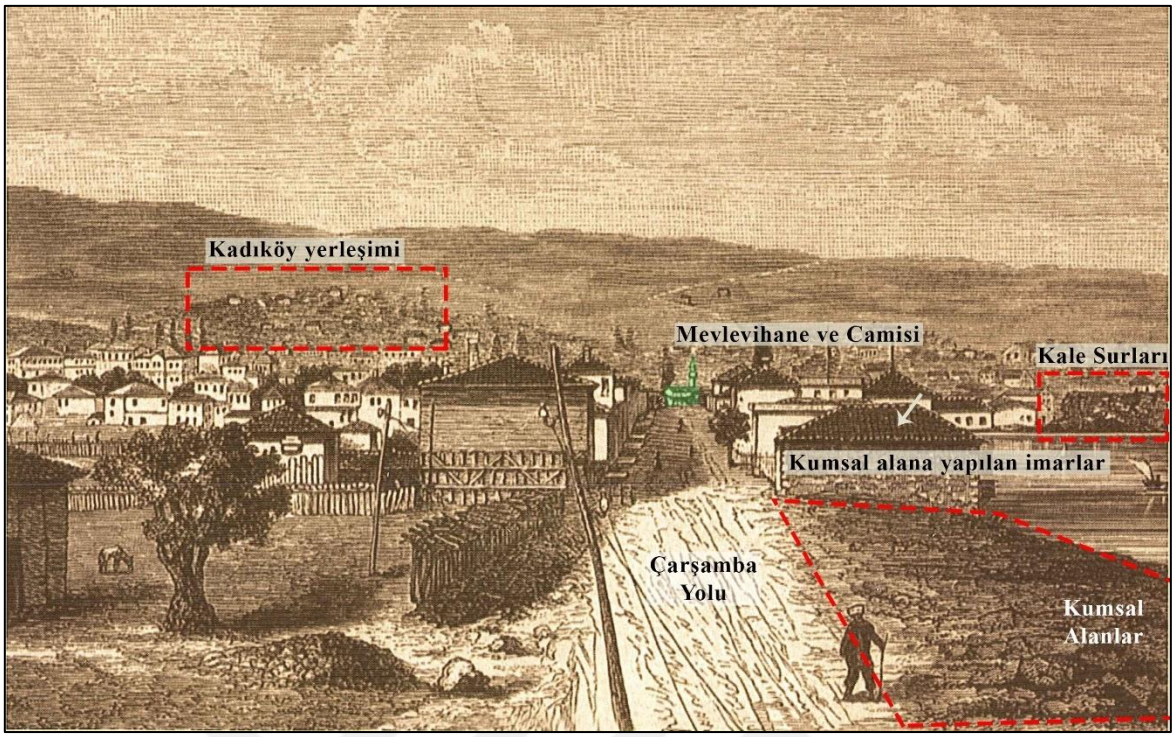
Derbent ve Mert Irmağı arasındaki düzlükte Mayıs 1898 tarihinden itibaren at yarışı ve gezinti yapmak için bir Hipodrom oluşturulmuştur (M 1902 T.V.S.; Dığıroğlu, 2011b). Eski fotoğraflardan hareketle hipodrom, geniş yeşil bir düzlük alana sahip olması nedeniyle şehirdeki yeşil alanlar arasında değerlendirilmiştir (Şekil 187).

Şekil 187. 1904 yılında Hipodrom'da düzenlenen at yarışı (İpek vd., 2016a)

1850 yılında şehre gelen seyyah Walpole'den sonra 1876 yılında şehre gelen seyyah James Bryce de sazlık ve bataklık alanların olumsuz etkilerinden bahsetmiş olması bu alanların ıslah edilmediğini göstermektedir (Kuş, 2015). 1889-1896 yıllarında yayınlanan Şemseddin Sami'nin Kâmû'sü'l A'lâm'ında da şehrin çevresinde bitkiler ve ağaçlar yerine bataklıklar yer almıştır. Bu durum hem şehrin havasını etkilemiş hem de sıtmaya neden olmuştur (Bayram, 2013). Sıtma gibi hastalıkların ortaya çıkmasına neden olan bu alanların kurutulması bu dönemde de ortaya atılmıştır. M 1880 yılına ait arşiv belgesinde halkın sağlığı için sazlık ve bataklık alanların ıslah edilmesi ve bu alanların şehrin imarında kullanılması talep edilmiştir (BOA, ŞD., 18232/21, R 22 Temmuz 1296 / M 3 Ağustos 1880) (İpek, 2013). M 1902 T.V.S.'ne göre 1892 yılından beri sazlık ve bataklık alanlar belediye tarafından doldurularak ıslah edilmiş ve kamu yararına hizmete açılmıştır. 10 yıl boyunca süren bu doldurma işlemi sonucu hastalıkların azaldığı tespit edilmiştir (M 1902 T.V.S.). 1905 yılına gelindiğinde bu alanların sadece dörtte biri doldurulmuş olsa da şehrin havasında olumlu yönde değişimler tespit edilmiştir. M 1904 T.V.S.'nde sazlık ve bataklıkların doldurulmasının 3 sene içinde biteceği ifade edilmiş olsa da 1922 Belediye zabıtlarına göre doldurulma işlemine 1905 yılında ara verilmiş, 1922 yılında yeniden başlamıştır (Yolalıcı, 2004). Kuzeyde yer alan sazlık ve bataklık alana ise 1893 yılında devlete ait Gazhane Deposu inşa edilmiştir (İpek & Yılmaz, 2011). 1908 yılında da bu alana yeni bir Gazhane Deposu yapılmıştır (Sarısakal, 2007a).

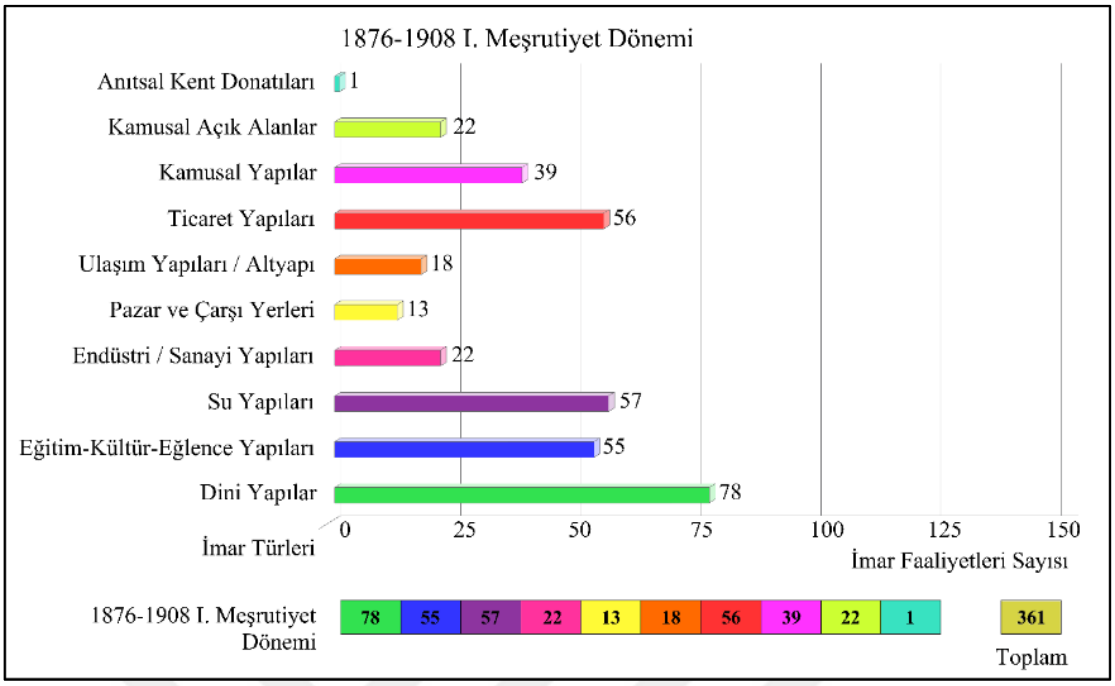
M 1880 yılına ait arşiv belgesinde şehrin güney sahilindeki kumsal alanın parsellenerek satılması ve bu alanın imarlaştırılması talep edilmiştir (BOA, ŞD., 18232/21, R 22 Temmuz 1296'dan aktaran: İpek, 2013: 198). 1880 tarihli başka bir belgede ise kumsal alanın satılması ile elde edilecek gelirin bir bölümünün padişah namına yapılan caminin masrafları için karşılandığı belirtilmiştir (BOA, ŞD., 1832/21'den aktaran: Okuyan, 2020b: 160). 1907 yılına gelindiğinde ise bu alanda belediyenin ihmali nedeniyle zaman içinde ruhsatsız binalar da yapılmıştır (BOA, DH.MKT., 1160/69, H 2 Ra. 1325 / M 15 Nisan 1907'den aktaran: Dığıroğlu, 2011b: 21). 1908 yılında yayınlanan padişah emriyle muhacirler ile Müslüman ve gayrimüslim halk tarafından inşa edilen söz konusu ruhsatsız 54 hanenin şehre bir engel teşkil etmediği belirtilmiş, bu alanda yeni bir yerleşim birimi oluşmuştur (BOA, DH.İD., 124-1/30, H 26 Za. 1326 / M 20 Aralık 1908'den aktaran: Dığıroğlu, 2011b: 21). Sonuç olarak bu dönemde şehir güneydoğu sahili yönünde genişlemiştir. "19. yüzyıl sonlarında Samsun" adlı gravürde de şehrin güneyinde yer alan kumsal alan ve bu alanda yapılan binalar görülmektedir (Şekil 188).

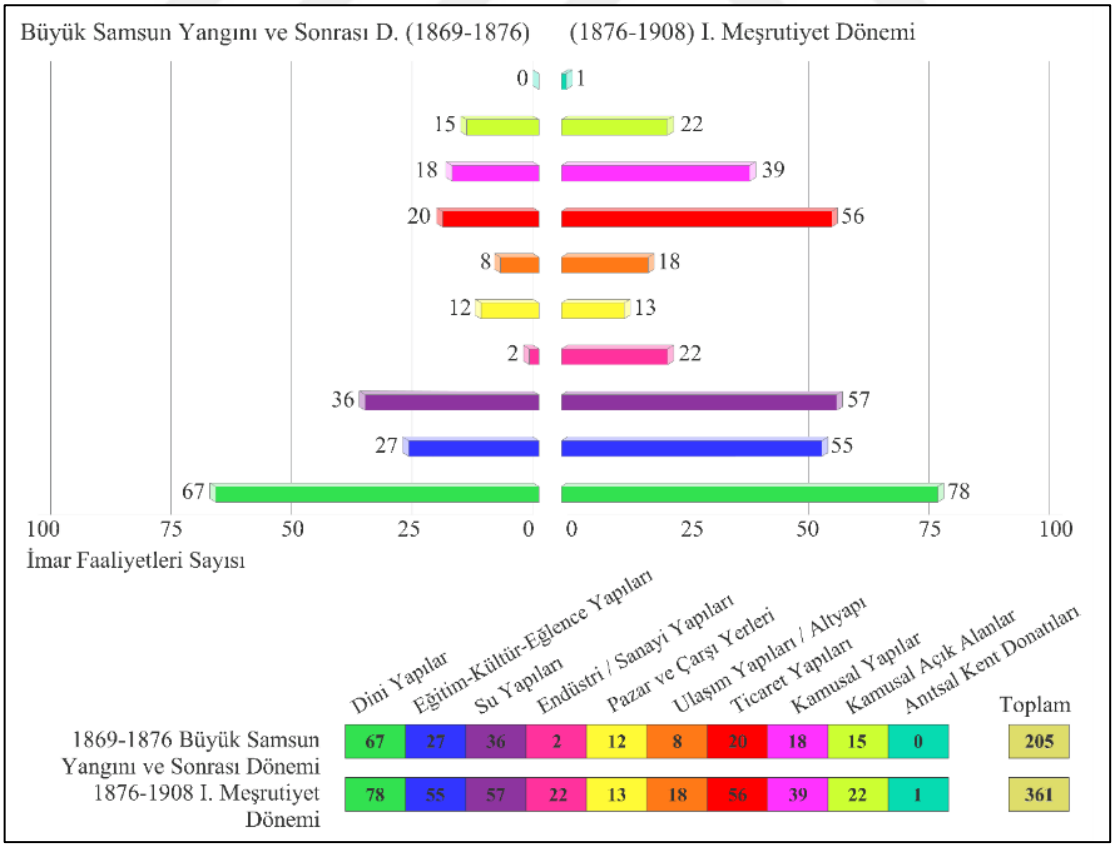

Şekil 188. 19. yüzyıl sonlarında Samsun'da kumsal alanlar (İpek & Yılmaz, 2011; işlenerek)

3.5.4.4. İmar Faaliyetleri

Birincil ve ikincil kaynaklara göre şehirde bu dönemde 361 adet yapı tespit edilmiştir. İmar faaliyetlerinin 78'i dini yapı, 55'i eğitim-kültür-eğlence yapısı, 57'si su yapısı, 22'si endüstri/sanayi yapısı, 13'ü pazar ve çarşı yeri, 18'i ulaşım yapısı/altyapı tesisi, 56'sı ticaret yapısı, 39'u kamusal yapı, 22'si kamusal açık alan, 1'i ise anıtsal kent donatısıdır (Şekil 189).

Şekil 189. 1876-1908 I. Meşrutiyet Dönemi sonunda Nefs-i Samsun'daki imar türlerinin sayısal dağılım grafiği

Şekil 190. 1869-1876 Büyük Samsun Yangını ve Sonrası Dönemi ve 1876-1908 I. Meşrutiyet Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar türlerinin karşılaştırılması

- Dini Yapılar:

Elde edilen verilere göre bir önceki dönemde (1869-1876 Büyük Samsun Yangını ve Sonrası Dönemi) 67 adet olan dini yapı bu dönemin sonunda 78'e yükselmiştir (Şekil 190). Yine bir önceki dönemde yangından kurtulan 2 adet cami ve 2 adet kilise bu dönemde yanmış, yıkılmış veya restore edilmiş, ancak bunlar bu dönem içinde aynı yerde yeniden inşa edilmişlerdir (Tablo 115). 1869 Büyük Samsun Yangını'nda yok olan 5 adet cami ise bu dönemde yeniden inşa edilmiştir. Bunlar dışında 6 adet dini yapı ise bu dönemde ilk kez inşa edilmiş ya da tespit edilmiştir. Bu yapılar, Tablo 114'te kronolojik olarak sıralanmıştır.

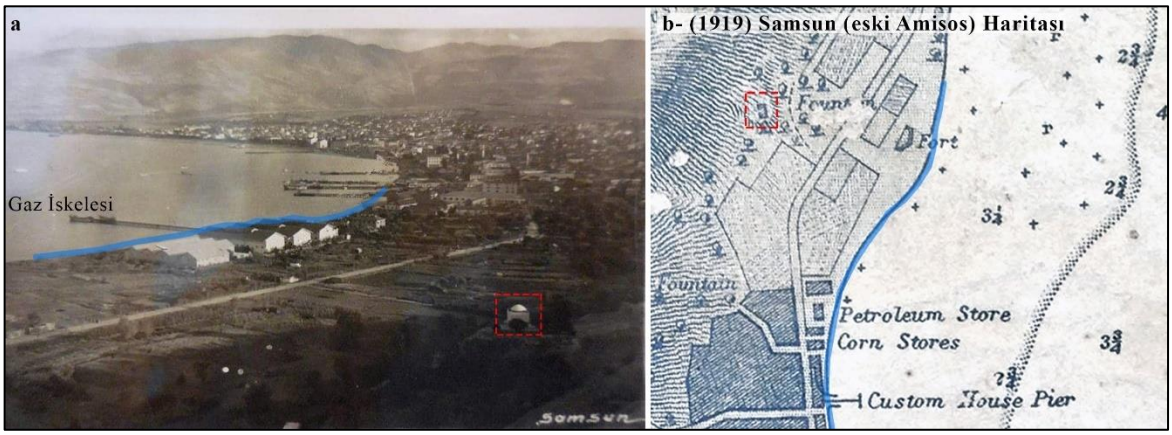
Tablo 114. 1876-1908 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen dini yapılar

1876-1908 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen ya da Tespit Edilen Dini Yapılar			
No.	**Dini Yapılar**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
64	Hacı Hatun Cami-i Şerifi Hace Hâtûn Camii Hoca Hatun Camii	1876 sonrası	Hâce Hâtûn Mah. Gaziler Meydanı karşısı
65	Pazar Camii Bezzaz Cami-i Şerifi	1876 sonrası	Pazar Mah.
	Hazinederzade Süleyman Paşa Camii Medrese Cami-i Şerifi Yeni Camii Belediye Medrese Camii	1876 sonrası 1895 restore edildi 1899 yandı	Pazar Mah. Suk-i Sultani'de
66	Yalı Camii Hoca Hayreddin Camii Buğday Pazarı Camii	1876 sonrası	Hançerli Mah. Buğday Pazarı Un İskelesi civarı
68	Mater Dolorosa (Acı Çekan Kadın) Kilisesi Mater Dolorosa Katolik Kilisesi Latin Katolik Kilisesi (Frenk Kilisesi) İtalyan Katolik Kilisesi	1876	Bağdat Cad. ve Kadıköy Cad. üzerinde
67	Hızır Bey Camii Büyük Cami Samsun Ulu Camii Hamidiye Camii Valide Camii	1884	Cami-i Kebir Mah.
69	Manastır Rahip İkametgahı Papaz İkametgahı	1885	Bağdat Cad. ve Kadıköy Cad. üzerinde Mater Dolorosa Kilisesi'nin arsasında
70	İzzi Efendi Türbesi	1880'ler	Şeyh Seyyid Kutbeddin Mezarlığı'nda
71	Abdurrahman Bey'in eşinin Türbesi	1880'ler	Şeyh Seyyid Kutbeddin Mezarlığı'nda
72	Hüseyniye Tekkesi Acem Tekkesi	1893	Ermeni Mah.

Tablo 114'ün devamı

73	İsa Baba Camii	1895	Bafra Cad. üzerinde yüksek bir mevkide
74	Abdullah Paşa Camii	1890'lar	Hançerli Mah.
75	Sadi Dergâhı	1896	Pazar Mah.
76	Hazinederzade Süleyman Paşa Camii Medrese Cami-i Şerifi Yeni Camii Belediye Medrese Camii	1900'ler	Pazar Mah. Suk-i Sultani'de
77	Ermeni Katolik Kilisesi Küçük Kilise	1904	Ermeni Mah.
78	Ermeni Gregoryen Saint-Nikolas Kilisesi Ermeni Gregoryen Saint Nigoğayos Katolik Kilisesi Surp (Aziz) Nigoğayos Ermeni Kilisesi Ermeni Kilisesi Surp Nigogayos Gregoryen Kilisesi	1904	Ermeni Mah.

XV. yüzyılda inşa edildiği bilinen, Bafra yolunun batı tarafında, Cedit Mahallesi'nin kuzeyinde yer alan İsa Baba Camii (Köse, 2014a) Hazinedarzâde Süleyman Paşa'nın torunu tarafında 1895 yılında restore edilmiş (Şekil 191) (Tablo 115), ancak önüne eklenen yapılar nedeniyle özgünlüğünü kaybetmiştir (Okudan, 2013).

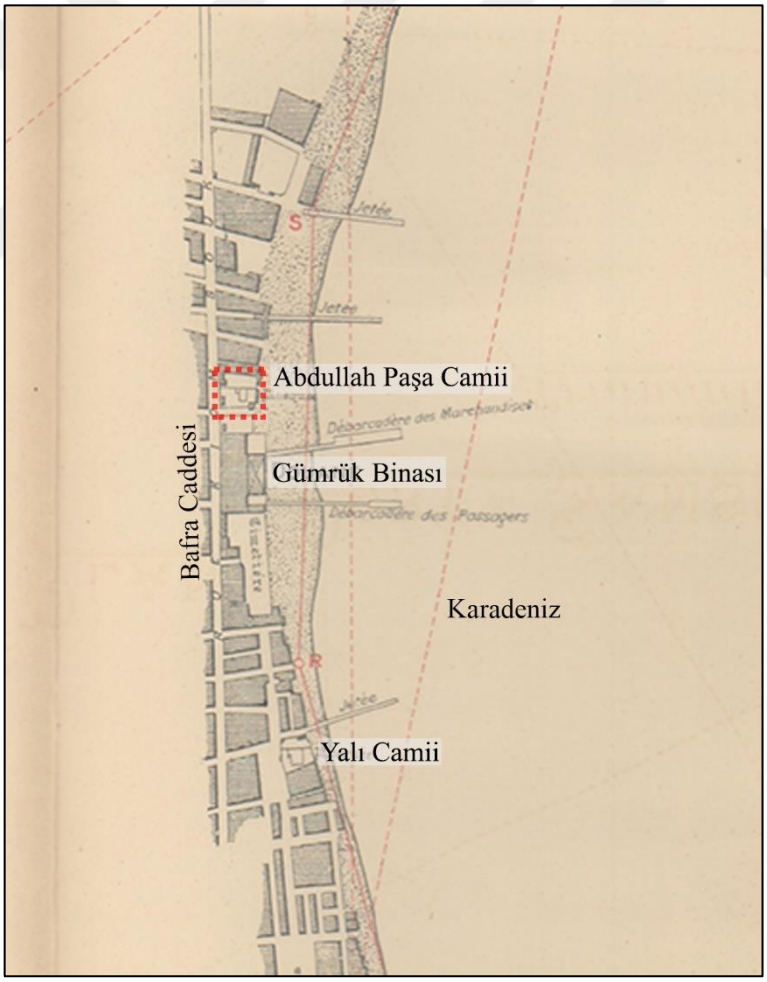

Şekil 191. a- Cedit sırtlarından İsa Baba Camii (Hüseyin Kösebay arşivi; işlenerek), b- (1919) Samsun (eski Amisos) Haritası'nda İsa Baba Camii (Embiya Sancak arşivi; işlenerek)

1869 Büyük Samsun Yangını esnasında zarar gören Mevlevihane'nin camisi, dönemin Mevlevi şeyhi tarafından bu dönemde tamir ettirilmiştir (Köse, 2012). '19. yüzyıl sonlarında

Samsun' adlı gravürde Çarşamba yolu sonunda gözüken minarenin konumu gereği bu camiye ait olduğu düşünülebilir (Şekil 188). Ali Enver Dede, şeyhliği zamanında Mevlevihane camisi (semahanesi) 1904 yılında yeniden tamir ettirilmiştir (Toprak, 2010).

Hazinedarzâde Ahmet Paşa tarafından 1847'de Hançerli Mahallesi'nde inşa edilen Abdullah Paşa Camii (Bay, 2007) ise 19. yüzyılın sonlarında çıkan bir yangında tamamen yanmıştır (Köse, 2014a). Caminin yeniden tam olarak ne zaman inşa edildiği tespit edilememiş olsa da (1912) Samsun Limanı Haritası'nda kıyı şeridinde Gümrük Binası'nın kuzeyinde yer alan caminin, konumu nedeniyle Abdullah Paşa Camii olduğu düşünülebilir (BCA, Nafia Vekâleti, 143-26-1, 55L, M 26.10.1926) (Şekil 192) (Tablo 115). Haritadan yola çıkarak caminin 20. yüzyılın ilk yıllarında yeniden inşa edildiği kabul edilmiştir (Köse, 2014a).

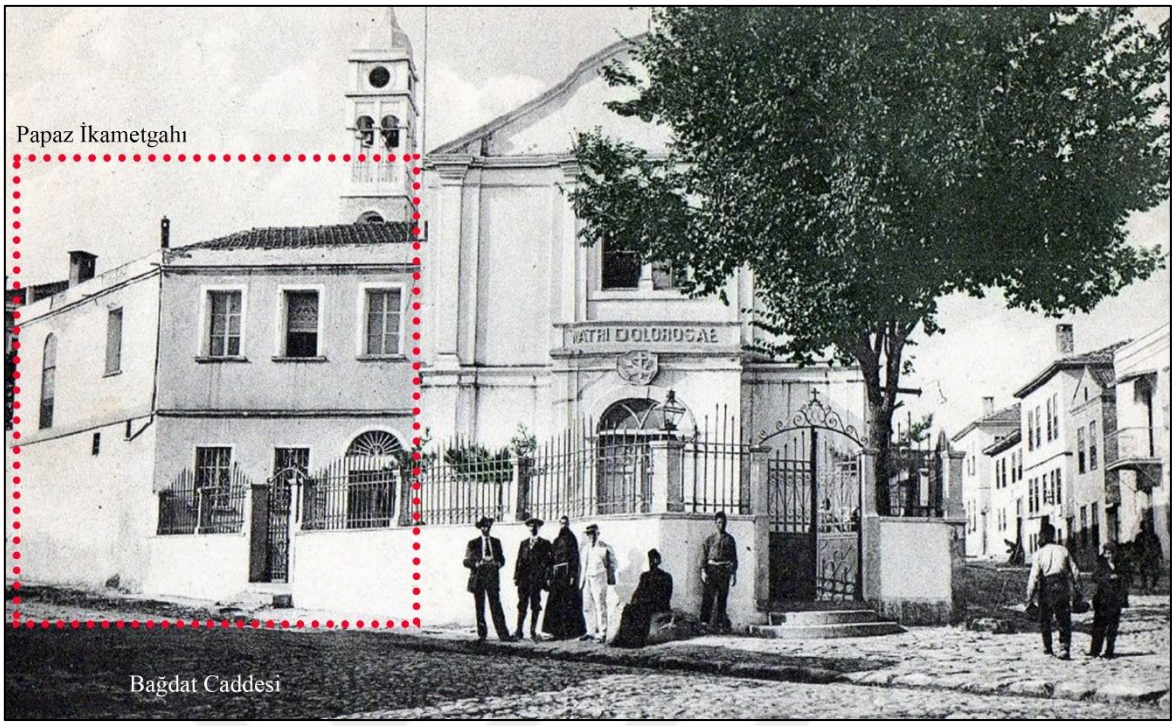

Şekil 192. (1912) Samsun Limanı Haritası'nda Abdullah Paşa Camii (BCA, Nafia Vekâleti, 143-26-1, 55L; işlenerek)

Tablo 115. 1876-1908 yılları arasında yandığı/yıkıldığı/restore edildiği için yeniden inşa edilen dini yapılar

1876-1908 Yılları Arasında Yandığı/Yıkıldığı/Restore Edildiği İçin Yeniden İnşa Edilen Dini Yapılar				
No.	**Yanan/Yıkılan/Restore Edilen Dini Yapılar**	**Yerine İnşa Edilen Dini Yapılar**	**İnşa Tarihi**	**Konumu**
1	İsa Baba Camii	İsa Baba Camii	1895	Bafra Cad. üzerinde yüksek bir mevkide
2	Abdullah Paşa Camii	Abdullah Paşa Camii	1890'lar	Hançerli Mah.
3	Samsun Kilisesi II	Mater Dolorosa (Acı Çekan Kadın) Kilisesi Mater Dolorosa Katolik Kilisesi Latin Katolik Kilisesi (Frenk Kilisesi) İtalyan Katolik Kilisesi	1876	Bağdat ve Kadıköy yolu yakınlarında
4	Ermeni Gregoryen Saint-Nikolas Kilisesi Surp (Aziz) Nigoğayos Ermeni Kilisesi	Ermeni Gregoryen Saint-Nikolas Kilisesi Surp (Aziz) Nigoğayos Ermeni Kilisesi	1904	Ermeni Mah.

1857 yılında Bağdat ve Kadıköy yolu üzerinde ahşap olarak inşa edilen 'Samsun Kilisesi II'nin sahibi Kapusen Cemiyeti[230], 1876 yılında kâgir bir kilise inşası için talepte bulunmuş ve padişahın verdiği izinle ahşap kilisenin yerine 1876 yılında Mater Dolorosa (Acı Çeken Anne-Hz. Meryem) Kilisesi/(İtalyan/Latin) Katolik Kilisesi inşa edilmiştir. Kiliseyle birlikte 1885'te mezarlık (Latin Kabristanı), manastır, ikametgâh ve misafirhane de yapılmıştır (Köse, 2014a; Yılmaz, 2015; Taşar, 2023) (Şekil 193). Çan kulesine sahip kilise Bağdat yolu (Samsun-Amasya yolu) üzerinde olması nedeniyle yapıldığı yıllardan itibaren şehirde dikkat çekmiştir. Kilisenin inşasına izin veren belgede kilisenin yapıldığı alanda Müslüman ve gayrimüslim hanelerin bir arada yaşadığı, ancak kilise inşasının sorun olmayacağı ifade edilmiştir (Taşar, 2022). İnşası sonrası önünde pek çok tören gerçekleşmiştir (Şekil 194). Levanten bir grup tarafında yapılan kilise Geç Osmanlı mimarisine ait seçmeci ve eklektik bir üslup sergilemiştir (Çelemoğlu, 2021). Günümüze kadar da varlığını devam ettirmiştir.

[230] Kapusen Cemiyeti Kapuçin Rahiplerinden oluşmuş ve 1845'te Gürcistan'dan geldikleri düşünülmektedir. Samsun'da yaşayan ancak kilisesi olmayan Latin Katolikler için Kapuçin Rahipleri tarafından Bağdat yolu üzerinde olan küçük ahşap bir Latin Kilise yerine Fransız Konsolosluğunun da aracılığıyla 1876'da Katolik Kilisesi inşa edilmiştir. Osmanlı'nın son dönemlerinden itibaren kilise Mater Dolorosa Kilisesi olarak anılmıştır. 1885'te ise Kapuçin rahiplerinin ikametgâh etmesi için manastır inşa edilmiştir. Bkz. Taşar, V. D. (2023). Sosyal ve Siyasal Değişim Süreçlerinde Kilise: Mater Dolorosa Kilisesi. *Milel ve Nihal*, 20(1), s. 67-68.

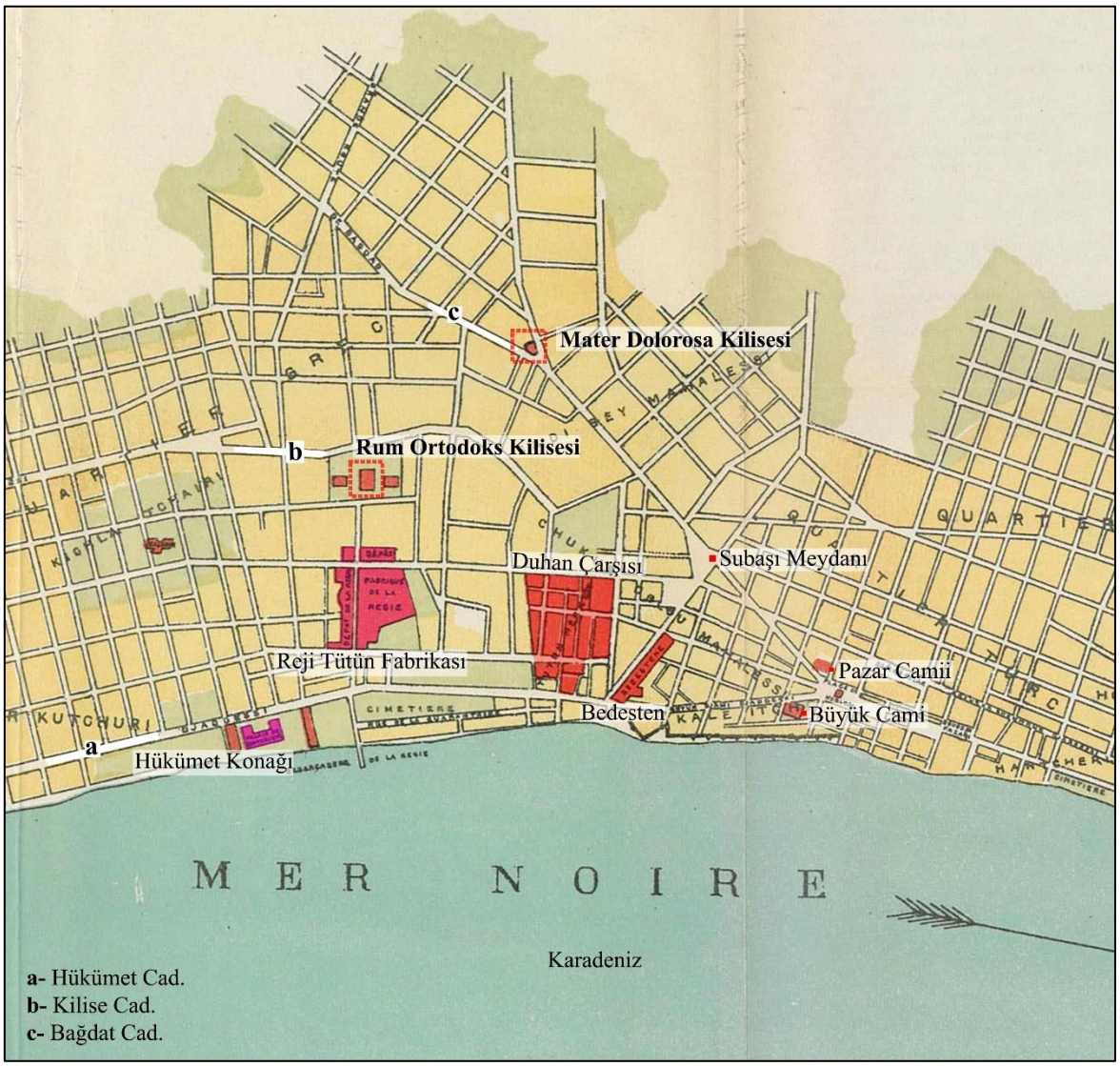

Şekil 193. 1908'de Mater Dolorosa Kilisesi ve Papaz ikametgahı (Baki Sarısakal arşivi; işlenerek)

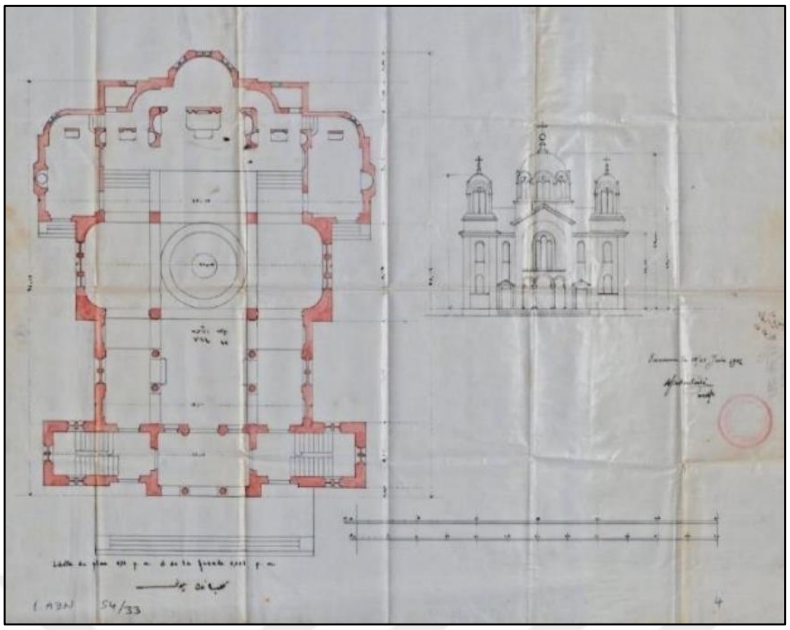

Şekil 194. Mater Dolorosa Kilisesi önünde gerçekleştirilen törenler, a- (İpek vd., 2016a); b- (Kenan Hazneci arşivi); c- (Baki Sarısakal arşivi)

(1905) Samsun (Karadeniz) Planı'nda Sadi Bey Mahallesi'nde Bağdat Caddesi üzerinde Mater Dolorosa Kilisesi ile Rumların çoğunlukta olduğu Rum Mahallesi'nde Rum Ortodoks Kilisesi Kompleksi belirtilmiştir (Şekil 195). Şehirde kiliselerin konumlarının kıyı şeridinden uzakta tepe alanlarda olduğu dikkati çeker. Bu da şehir silüetinde belirgin olmalarını, şehrin her noktasından kolayca görünmelerini sağlamıştır. Kıyı alanları ve civarlarında Müslümanlara ait dini yapılar, uzak noktalarda ise kiliseler inşa edilmiştir. Tanzimat sonrası gayrimüslimlere dini yapı inşa etme hakkı tanınmış olsa da yer seçimleri konusunda belli kısıtlılıkların olduğu ifade edilebilir (Taşar, 2022).

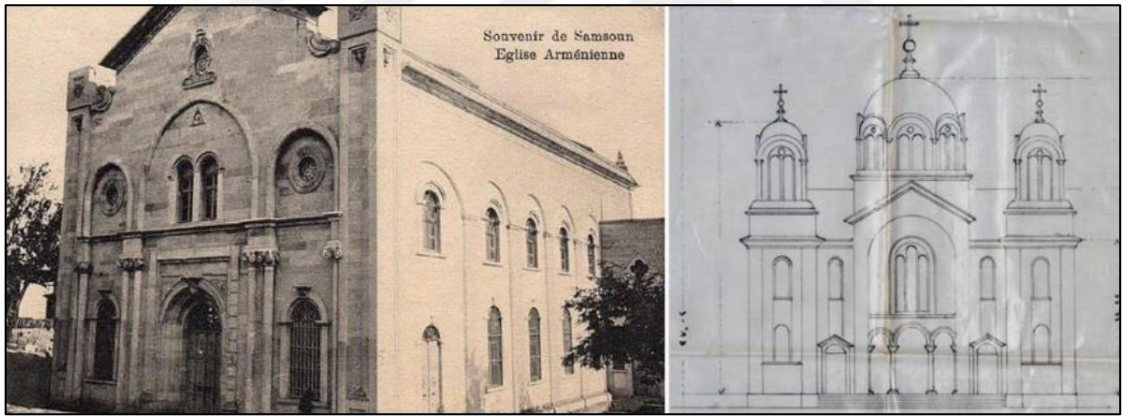

Şekil 195. (1905) Samsun (Karadeniz) Planı'nda Rum Ortodoks Kilisesi ve Mater Dolorosa Kilisesi'nin yeri (SALT arşivi; işlenerek)

1849 yılında Ermeni Mahallesi'nde inşa edilmiş olan Ermeni Gregoryen Saint Nigoğayos Kilisesi, 1897 yılında Psikoposluk/Metropolitlik merkezi olmuştur (Laflı, 2015). Zamanla kilisenin harap ve kullanılamaz hale gelmesi ve Ermeni nüfusunun artması nedeniyle yeni bir kilise inşası gündeme gelmiş, 1904 tarihli bir belgede kilise inşasına izin verildiği belirtilmiştir (BOA, ŞD., 1858/4, H 9 Za. 1321 / M 27 Ocak 1904'ten aktaran: Taşar, 2022: 254). Harap olan kilisenin arsasında yol aksına bitişik şekilde aynı adla yeni kilise binası inşa edilmiştir (Taşar, 2022). Arşivden 1904 yılına ait kiliseye dair plan ve görünüş çizimlerine ulaşılmıştır (BOA, İ. AZN., 54-33, H 13 Za. 1321) (Şekil 196). Çizimlerde giriş cephesinin sağ ve sol tarafında simetrik bir şekilde yükselen çan kuleleri ve iç mekânda merkezi kubbe yer almıştır. Ancak fotoğraflardan çan kulelerinin yapılmadığı, merkezi kubbe yerine de kırma çatı ile kilisesinin örtüldüğü gözlemlenmiştir (Şekil 197). Çizimde görülen giriş cephesi de aynı şekilde inşa edilmemiştir. Kırma çatı ile örtülen kilisenin giriş cephesi iki dilime bölünmüştür. Çizimde sütunların taşıdığı yuvarlak kemerli bir ana giriş kapısı ve yan neflerde yer alan üçgen alınlıklı tali girişler yer almıştır. Yeni giriş cephesinin ortasında niş içerisinde kemerli bir giriş kapısı ve kapının her iki tarafına simetrik olarak yerleştirilmiş kemerli yüksek pencereler yapılmıştır. Cephenin üst diliminde ise ortada geniş ve yüksek kemerli bir niş ile her iki yanında simetrik olarak dar ve küçük kemerli nişler yer almıştır. Yan kemerli nişlerin içine yuvarlak pencereler, ortadaki kemerin içine ise iki adet yuvarlak kemerli pencere yerleştirilmiştir. Ortadaki kemerli nişin üzerine de yuvarlak pencere konmuştur (Şekil 198). Kilise inşa edildiğinde Rum Ortodoks Kilisesi ve Büyük Cami gibi şehir silüetinde önemli bir mimari öge olmuştur (Şekil 199).

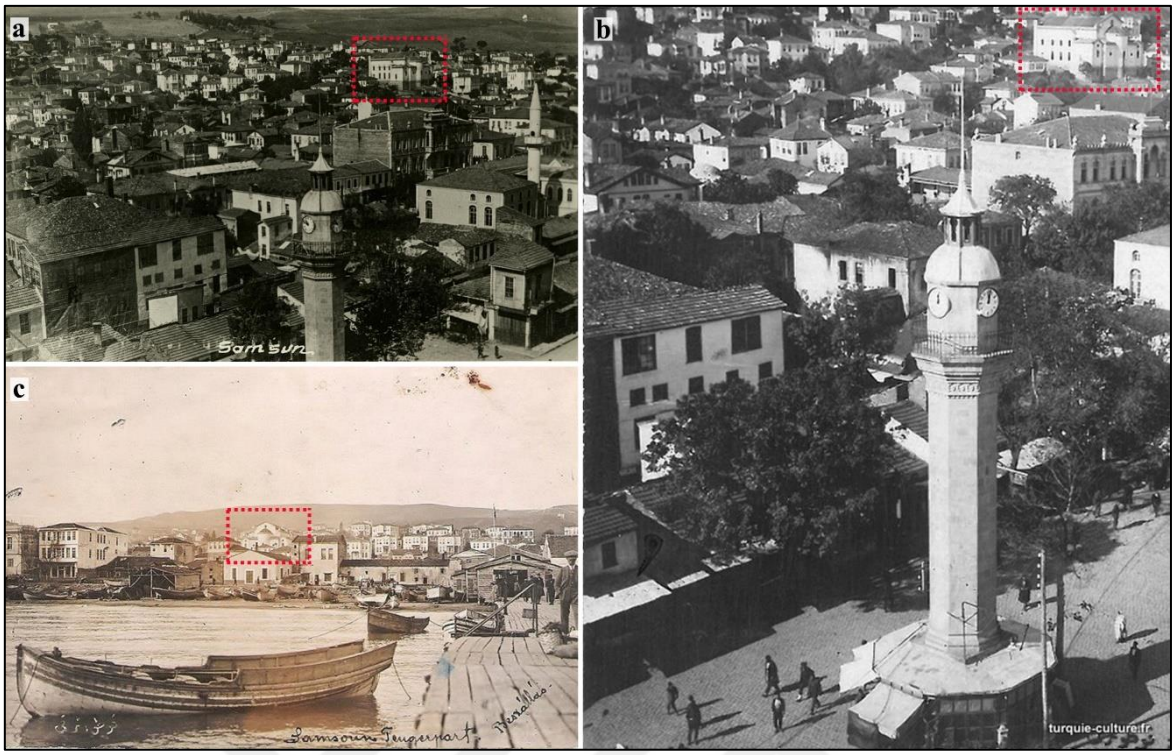
Şekil 196. 1902 yılına ait Ermeni Gregoryen Saint Nigoğayos Kilisesi zemin kat planı ve görünüşü (BOA, İ. AZN, 54-33, H 13. Za. 1321 / M 31 Ocak 1904)

Şekil 197. Ermeni Gregoryen Saint Nigoğayos Kilisesi'nin giriş cephe görünüşü (İpek vd., 2016b) ve çizimi (BOA, İ. AZN., 54-33, H 13 Za.1321)

Şekil 198. Ermeni Gregoryen Saint Nigoğayos Kilisesi, a- güneydoğudan bakış (İpek vd., 2016b); b- güneybatıdan bakış (Baki Sarısakal arşivi)

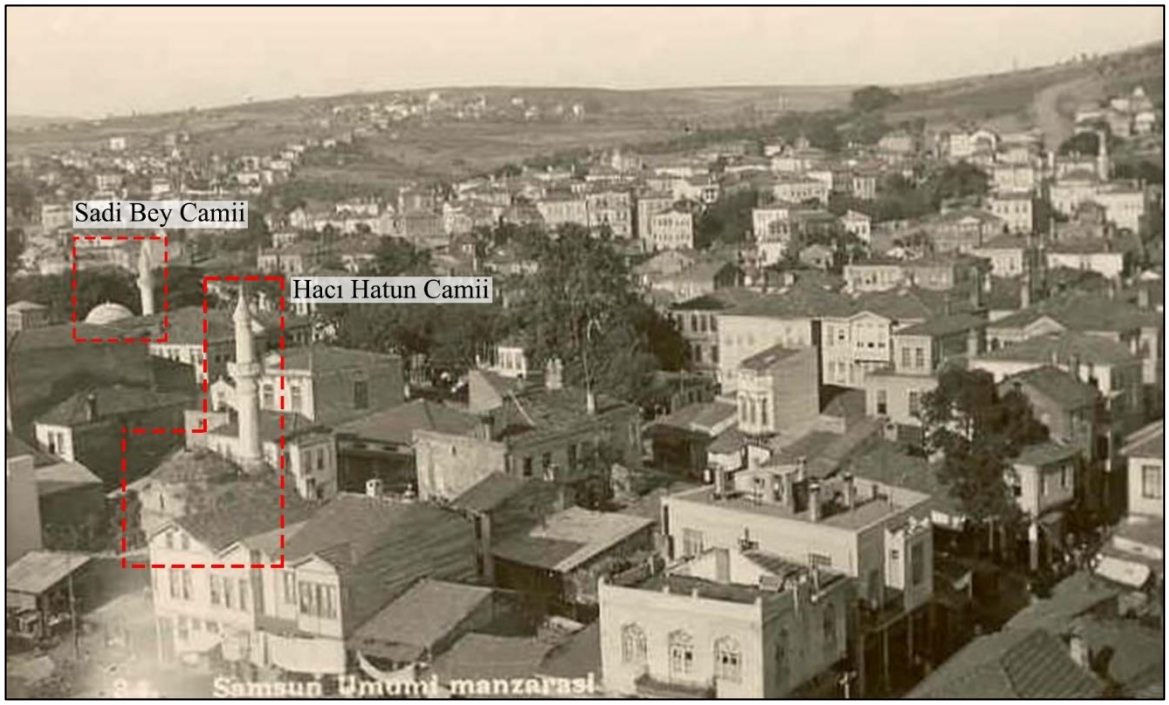

Şekil 199. Şehrin manzarasında Ermeni Gregoryen Saint Nigoğayos Kilisesi, a- (İAK arşivi); b- (turquie-culture.tr); c- (Ardaşes, 2012)

1869 Büyük Samsun Yangını'nda yok olan 5 adet caminin aynı arsalarda yenilerinin inşa edildiği belirlenmiştir. Gaziler Meydanı'nın doğu tarafında kare planlı, tek kubbeli ve minareli Hacı Hatun Camii (Kayıkçı, 2000) yangın esnasında yok olmuş, ancak kısa süre içinde şehre yeniden kazandırılmıştır. Tam olarak ne zaman inşa edildiği bilinmese de 1876 sonrasında belgelerde adına yeniden rastlanması nedeniyle bu tarihten önce inşa edilmiş olduğu düşünülebilir. Saathane Meydanı'nın güneyinde yer alan yapının önündeki son cemaat yerinin tespit edilemeyen bir tarihte yıkıldığı anlaşılmıştır (Bayraktar, 2016) (Şekil 200, 201).

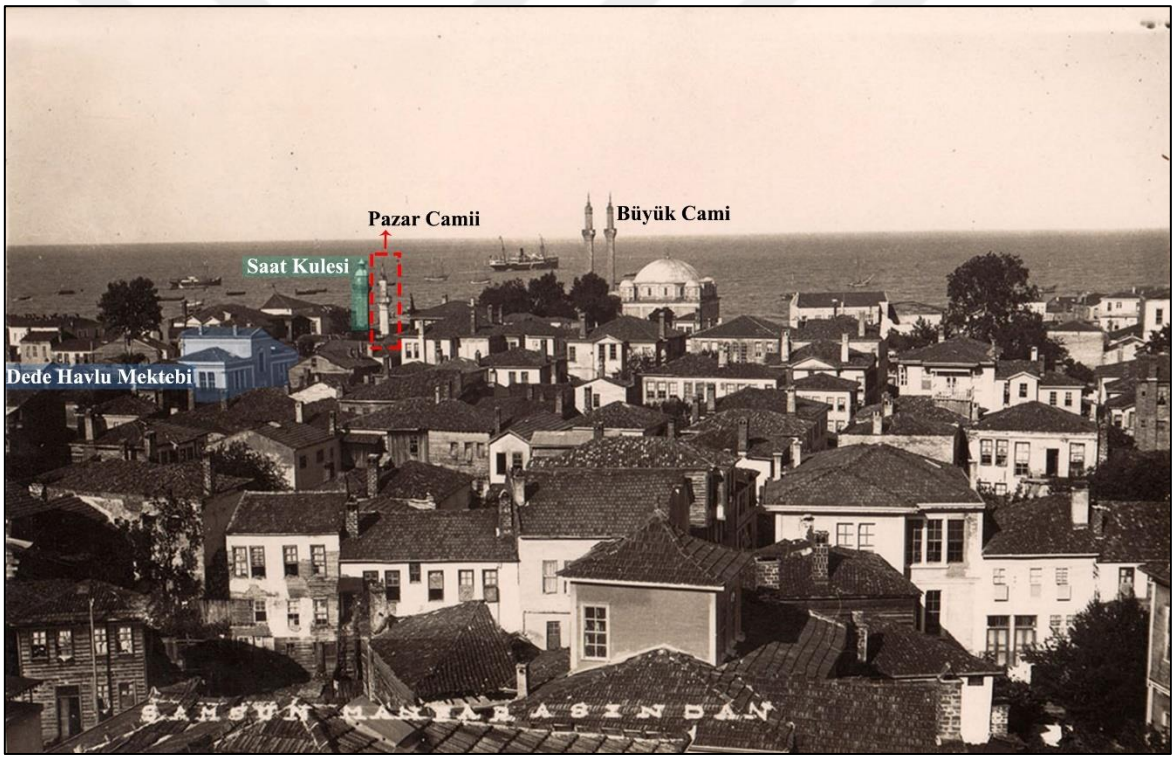

Şekil 200. Hacı Hatun Camii, a- (Saffet Ay arşivi); b- (Yeşim Görmüş arşivi, 2020)

Şekil 201. Samsun manzarasında Hacı Hatun Camii (Baki Sarısakal arşivi; işlenerek)

1813 yılında Hazinedarzâde Süleyman Paşa tarafından Saathane Meydanı ile Kasaplar Caddesi'nin kesişiminde yeniden inşa edilen Pazar Camii de (Bayraktar, 2005), yangın esnasında yok olmuştur. Yangın sonrası tam olarak ne zaman inşa edildiği tespit edilemeyen bu yapının belgelerde adına 1876 yılından sonra rastlanılmıştır. Bu nedenle inşasının 1876 yılı öncesi olduğu düşünülebilir. Önünde yer alan caddeye dik bir dikdörtgen plana sahip olan yapının iç mekânı düz bir tavan ile, üstü ise dört omuzlu bir kırma çatı ile örtülmüştür. Son cemaat yeri olmayan caminin doğu ve güney cepheleri komşu binalar ile çevrelenmiş, kuzeyden girilen yapının batı tarafında ise duvarlarla örtülü küçük bir avlu yer almıştır. Harimin kuzeyinde kadınlar mahfili ve yapının kuzeybatı köşesinde de minare bulunmaktadır (Bayraktar, 2016) (Şekil 202).

Şekil 202. Samsun manzarasında Pazar Camii ve Büyük Cami (İAK arşivi; işlenerek)

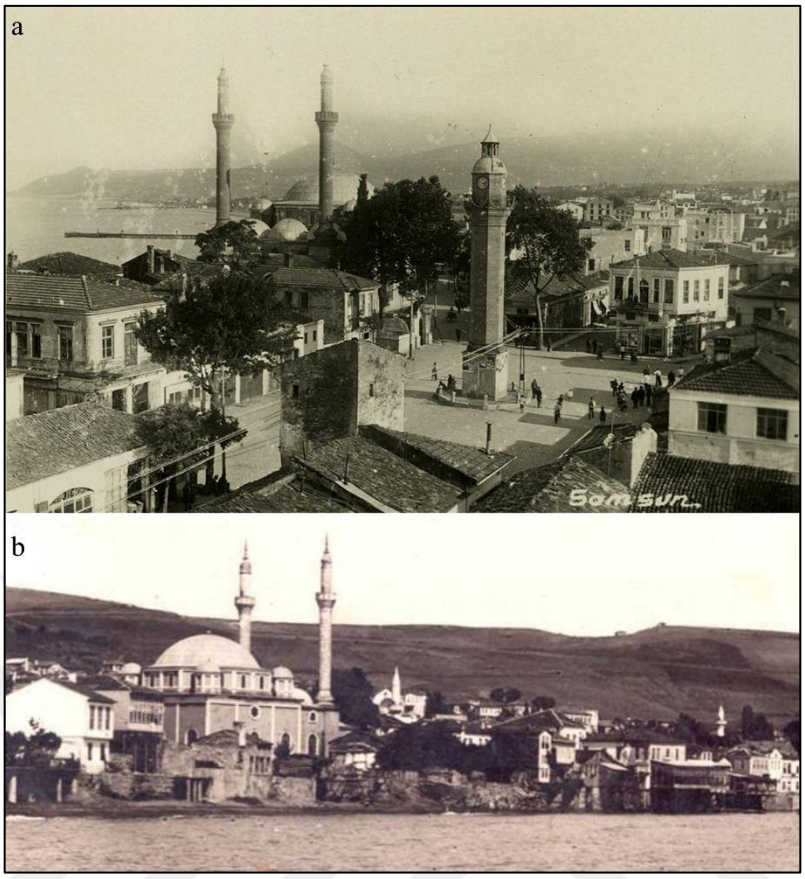
15. yüzyılda Hançerli Mahallesi'nde, Buğday Pazarı Meydanı'nda, deniz kenarında yer alan Buğday Pazarı Camii / Yalı Camii (Hoca Hayrettin Camii) yangın esnasında yok olan diğer bir camidir. Yangın sonrası belgelere göre yapı 1876 yılından sonra yeniden inşa edilmiştir. Kare planlı sekizgen bir kasnak üzerine oturan tek kubbeli caminin kuzeybatı

köşesinde minaresi vardır. Harimin kuzeyinde kadılar mahfili ve mahfilin önünde de 3 gözlü kubbeli bir son cemaat yeri bulunmaktadır (Bayraktar, 2016) (Şekil 203).

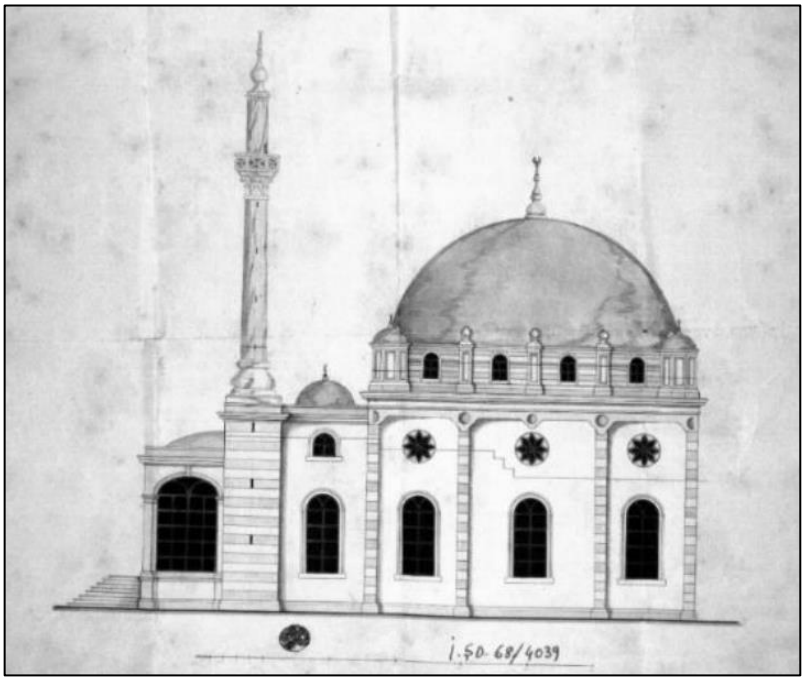

Şekil 203. Yalı Camii (Saffet Ay arşivi)

Kale içinde Pazar Kapısı'na yakın bir mahalde 14. yüzyılda Hızır Bey tarafından inşa edilmiş olan ahşap Hızır Bey Camii / Büyük Cami de yangın esnasında yok olan yapılardandır. Merkezi bir konuma sahip olan caminin bulunduğu yerde yangın sonrası padişah emriyle bir selatin camisi inşasına karar verilmiştir. Tamamen kâgir olarak yapılması planlanan caminin inşasına 1873 yılında başlanmış, ancak bütçe eksikliği, kalfa değişiklikleri, kış mevsiminde yapıma ara verilmesi gibi pek çok nedenden ötürü tamamlanamamış, 1882 yılına gelindiğinde yapının sadece üçte birlik kısmı tamamlanabilmiştir. Sonrasında yöneticilerin destek ve katkıları ile hızlanan inşaat 1884 yılında bitirilmiştir (Okudan, 2013). Caminin masrafları için kalenin güneyinde yer alan bahçe ve arazilerin satışından gelen gelirler ve halkın yardımları kullanılmıştır. Batumlu Hacı Ali yönetiminde yapılan camiye Valide Sultan da katkı sağlamıştır. Bu nedenle cami, Valide Camii olarak da anılmıştır (Şekil 204). Kesme taştan inşa edilen caminin kare planlı harim bölümü, köşelerde tromplara oturan tek bir kubbeyle örtülmüştür. Harimin kuzeyindeki 3 gözlü kubbeli bölümle dikdörtgen bir plan şemasına dönüşen caminin bu bölümünün üstü kadınlar mahfili olarak kullanılmıştır. Caminin önüne eklenen son cemaat yerinin uzun cephelerine beş, kısa cephesine ise birer yuvarlak kemer açılmıştır. Son cemaat yerinin ön cephesindeki iki köşeden tek şerefeli minareleri yükselmiştir (Bayraktar, 2016) (Şekil 205).

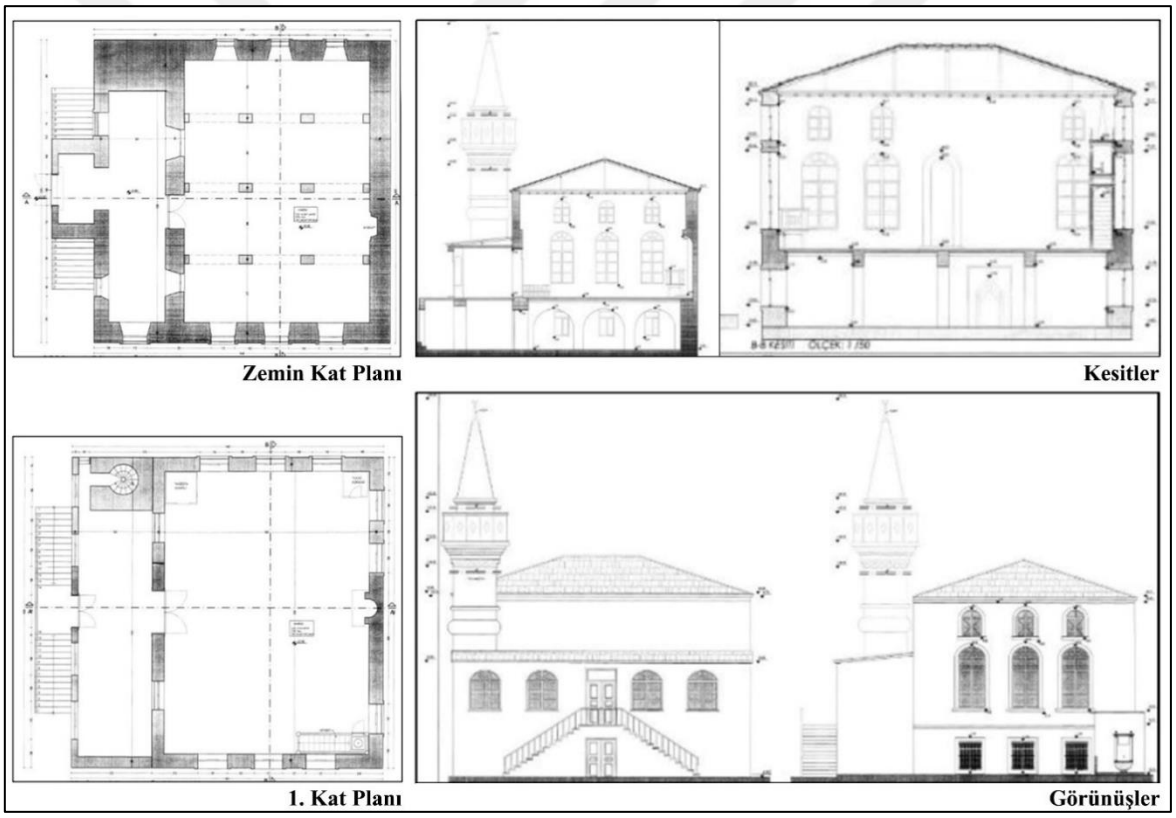

Şekil 204. Şehrin manzarasında Büyük Cami, a- (İAK arşiv); b- (Baki Sarısakal arşivi)

Şekil 205. Büyük Cami'nin batı cephesi görünüşü (BOA, İ.ŞD., 68/4039, H 22 Ş. 1301 / M 6 Haziran 1884)

Pazar Mahallesi'nde Saat Kulesi'nin güneyinde, Suk-ı Sultani'de yer alan Hazinedarzâde Süleyman Paşa tarafından yaptırılmış Hazinederzade Süleyman Paşa Camii (Medrese Cami-i Şerifi) de yangın esnasında yok olan ve bu dönemde yeniden inşa edilen dini yapılar arasındadır. Tam olarak ne zaman inşa edildiği bilinmeyen yapı 1895 yılında Süleyman Paşa'nın torunu tarafından restore edilmiş, ancak 1898 yılında geçirdiği yangınla tekrar zarar görmüş ve tadil edilmiştir. Bu nedenle Yeni Camii[231] olarak da anılmıştır. İki katlı olan caminin ilk katı yığma taş, ikinci katı kâgirdir. Dört yöne eğimli kırma çatısı kiremit ile kaplanmıştır (Köse, 2014a). Kuzeydoğu köşesinde ise tek şerefeli minaresi yer almıştır (Şekil 206, 207). Sonuç olarak bu dönemde inşa edilen pek çok yapı ile şehrin silüetinde şehrin sembolü olan anıtsal yapılar yükselmiştir (Şekil 208).

Şekil 206. Medrese Camii restitüsyon projesi planları, kesitleri ve görünüşleri (Koruma Kurulu Arşivi, 2008'den aktaran: Yavru, 2021: 82-84)

[231] Yeni Camii adı hem halk arasında kullanılmış hem de resmi yazışmalarda yer almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Köse, Samsun'da Camiler, Mescitler ve Kiliseler (1923-1950), s. 263.

Şekil 207. Süleyman Paşa Medrese Camii (İAK arşivi)

Şekil 208. 20. yy. başında Samsun şehri ve anıtsal yapılar (Baki Sarısakal arşivi; işlenerek)

1890 yılında şehre vapur ile gelen Dr. Mehmet Arif şehirle ilgili izlenimlerde bulunmuştur. Vapurdan şehre baktığında şehrin her noktasını görebildiğini; şehrin zevk veren bayındır bir görünüme sahip olduğunu; kusursuz bir mimariye sahip olduğunu düşündüğü Büyük Cami ve Saat Kulesi'ni gördüğünü, büyük konutların diğer yapılar arasında boy gösterdiğini, çevresinin yeşil tarlalar, ekili ovalar, verimli ağaçlar ile örtülmüş olduğunu belirtmiştir (Çiloğlu, 2002).

Bu dönemde ilk defa inşa edilen ya da ilk defa tespit edilen 6 adet da yapı yer almıştır. Daha önce de bahsi geçmiş olan Samsun Kilisesi II'nin yerine 1876 yılında Mater Dolorosa Kilisesi inşa edilmiştir. Kadıköy ve Bağdat Caddeleri arasında üçgen şeklindeki parselde yer alan kiliseyle birlikte, bitişiğinde rahipler için iki katlı manastır/papaz ikametgâhı da inşa edilmiştir (Şekil 193) (URL-11, 2022; Taşar, 2022; Taşar, 2023).

1890 yılında şehre gelen İsmetzade Doktor Mehmed Arif, 1893 yılında yayınladığı kitabında Samsun Şeyh Seyyid Kutbettin Mezarlığı içinde yer alan 2 adet türbeden bahseder. Bunlardan biri kutsal bir ziyaret yeri olarak söz ettiği İzzi Efendi Türbesi'dir. Bir diğeri ise Samsun mahkemesi üyelerinden olan Abdurrahman Bey'in eşi için yaptırmış olduğu dört tarafı duvarla kapatılmış olan türbedir (Çiloğlu, 2002).

Şehrin demografik yapısında İranlıların çoğalmaya başlaması, 1859'da İran konsolosluğunun açılması ve farklı mezhebe bağlı olmaları nedeniyle 1890 yılında konsolosluk tarafından İranlı Müslümanlar için bir tekke[232] açılması için müracaat edilmiştir (Köse, 2014b). Tekkenin açılmasına merkezi yönetim tarafından izin verilmemesine rağmen şehir ticaretinde ve esnaf arasında önemli bir konuma sahip olmaları İranlıların tekke açması yerel yönetim tarafında hoş görülmüştür.[233] Bunun üzerine 1893 yılında şehrin batısında Ermeni Mahallesi'nde[234] bir bahçe içinde kâgir olarak Hüseyniyye Tekkesi inşa edilmiştir (Bayraktar, 2016) (Şekil 209). Cumhuriyet döneminde türbe Acem Tekkesi olarak da anılmıştır (Köse, 2014b). Yaklaşık kare plana sahip yapı bodrum üzerine tek katlı inşa edilmiş ve kırma çatı ile örtülmüştür. Eğimli bir arazide yer alan yapının birinci katına, doğu cephesinde simetrik olarak yer almış taş bir merdivenle çıkılmaktadır (Samsun Valiliği, 2010). Açıldığı dönemde Osmanlı Devleti'nde bir ilki de temsil eden türbe, Cumhuriyet'in ilanı sonrası 1925'te çıkan Tekke ve Zaviyeler Kanunu ile kapatılmıştır (Köse, 2014b).

[232] Tekke, İran halkının dini ve sosyal ihtiyaçlarını karşılamak için talep edilmiştir. Bu tekkede ibadet, konaklama ve eğitim faaliyetleri karşılanmıştır. Bkz.: Dığıroğlu, a.g.t., s. 28-29.
[233] Tekke sadece Muharrem ayında faaliyette olması temennisi ile açılmış, ancak devletin yıkılışına kadar açık kalmıştır. Bkz.: Köse, Samsun'da Mezarlıklar, Tekkeler ve Türbeler (1923-1950), s. 320.
[234] 1946 tarihli kadastro kayıtlarında ise Hançerli Mahallesi'nde İmamoğlu geçidinde 380 m^2 bir arsada yer almıştır. Bkz.: Köse, Samsun'da Mezarlıklar, Tekkeler ve Türbeler (1923-1950), s. 321.

Tekkenin faaliyeti, şehirdeki sosyo-kültürel yaşamın zenginleştiğinin de somut bir kanıtı olmuştur (Köse, 2013a). Cumhuriyet döneminde bina metruk olarak kalmış, bahçenin bir bölümü yol açılması çalışmaları sırasında ortadan kaldırılmış (Köse, 2014b) ve zamanla da tümüyle yok olmuştur.

Şekil 209. Acem Tekkesi, a- (Mehmet Binali arşivi); b- (Yeşim Görmüş arşivi, 2019)

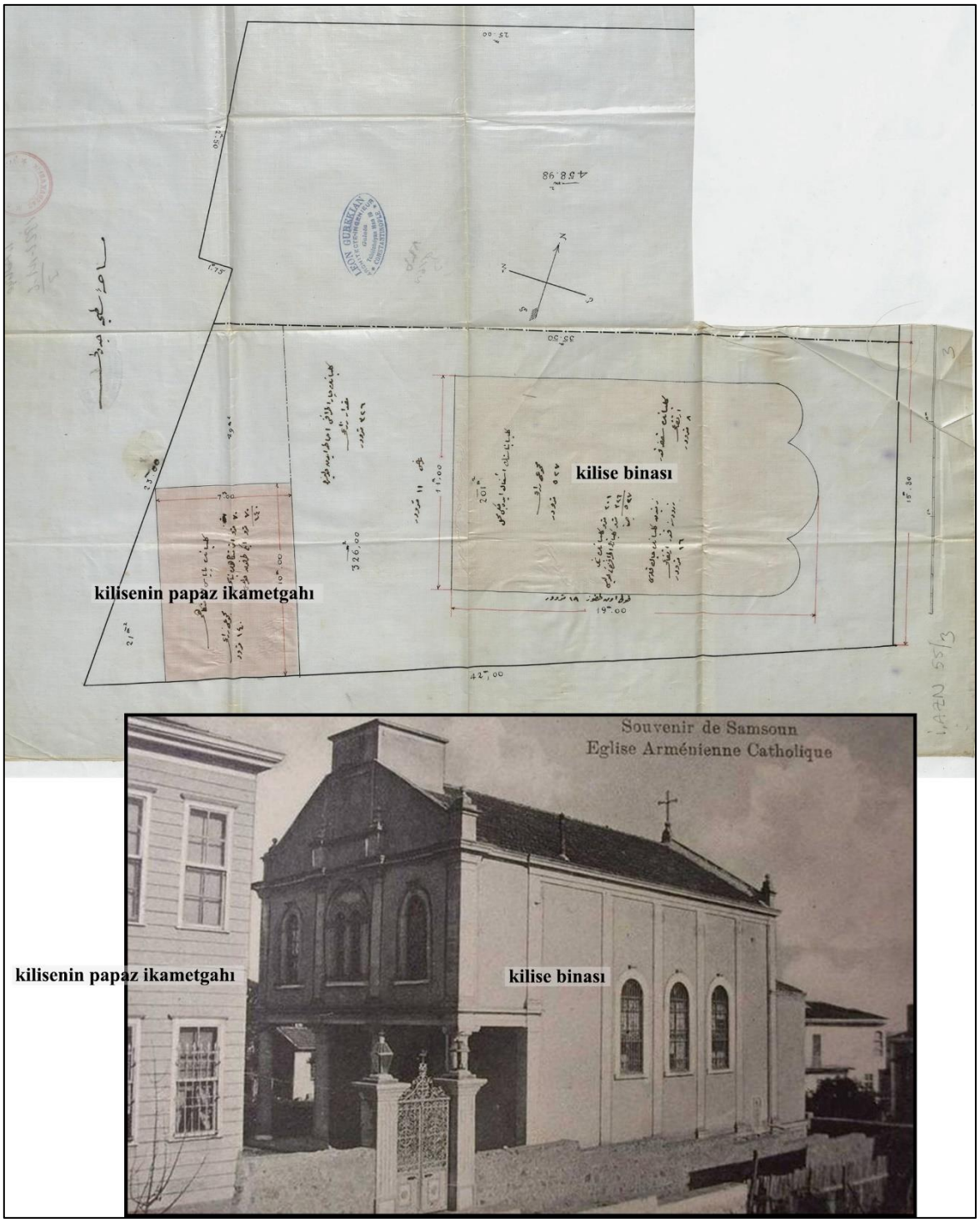
18. yüzyıldan beri Anadolu'da faaliyet gösteren Sa'dilik mezhebinin şehirdeki temsilcileri de Samsun'da 1896 yılında dergâh kurmuştur. Pazar Mahallesi'nde bir bahçe içinde kurulan iki katlı bu yapının alt katında üç oda ve bir ahır, üst katında ise iki oda, bir sofa ve bir semahane yer almıştır. Dergâhta ayinlerin yapıldığı bir semahanenin olması, fakirlere yemek verilmesi[235] vb. işlevleri ile klasik tekke ve zaviye niteliğine sahiptir (Okudan, 2013). Dergâh, 1925 Tekke ve Zaviye Kanunu kapsamında kapanmış ve Acem Tekkesi gibi o da metruk hale gelmiştir. Günümüzde Kuvay-i Milliye Müzesi olarak yeniden işlevlendirilmiştir (Şekil 210).

[235] 1904 tarihli Mehmed Efendi'ye ait vakfiyede ona ait dükkânların vakfedilerek gelirinin Sadi Dergâhında dervişlere ve fakirlere yiyecek ve içecek olarak dağıtılması istenmiştir. Bilgi için bkz.: Okudan, a.g.t., s. 92.

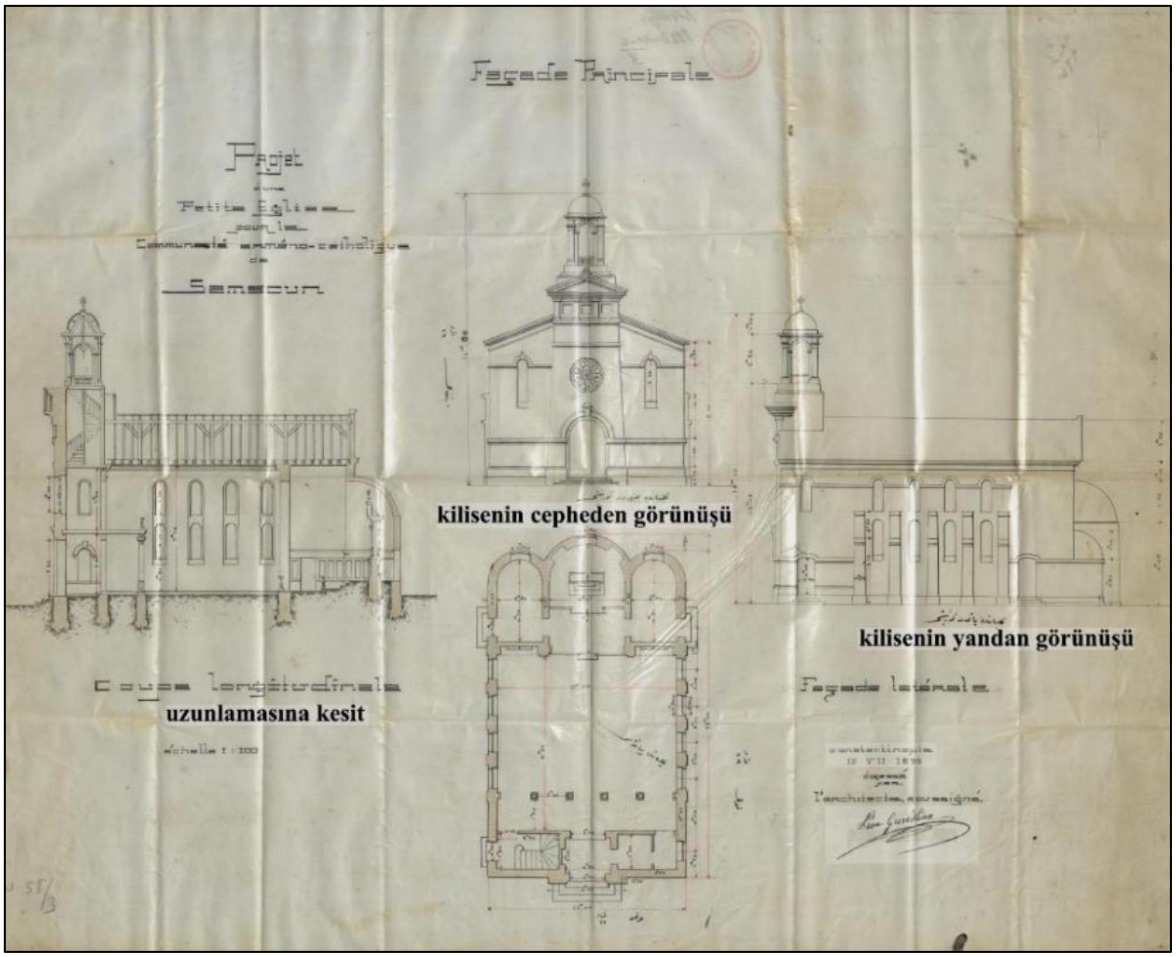

Şekil 210. Sadi Tekkesi, a- (Okudan, 2013); b- (Yeşim Görmüş arşivi, 2019)

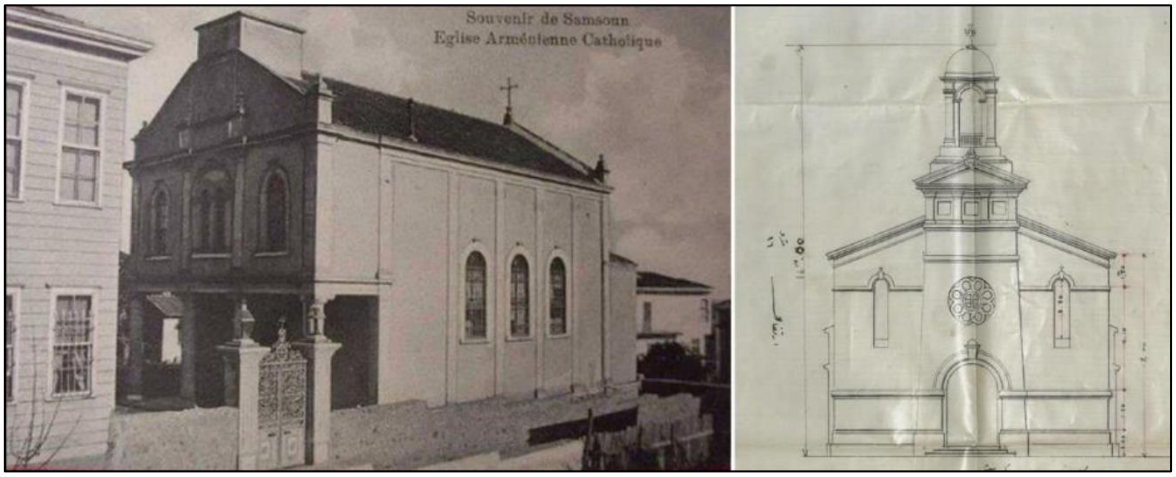
Ermeni Katolik cemiyetinin ibadet edebilmesi için padişahtan izin alınarak 1904 yılında Ermeni Mahallesi'nde Ermeni Katolik Kilisesi ve aynı arsa içinde papaz ikametgahı/lojmanı inşa edilmiştir. Kilise ve papaz ikametgahına ait arşivden elde edilen çizimler İstanbul'da ofisi olan mimar ve mühendis Leon Gurekian tarafından 1899 yılında hazırlanmıştır (BOA, İ.AZN, 55-3, H 6 M. 1322 / M 2 Mart 1904). Çizimlerde kiliseye ait plan, kesit ve görünüşler; papaz ikametgâhına ait planlar ve görünüş; iki yapının yer aldığı bir de vaziyet planı vardır (Şekil 211, 212). Çizimlere göre 326 m^2 bir bahçede, eni 11 m, uzunluğu 19 m boyutunda dikdörtgen planlı, çan kulesine sahip kâgir kilise, kubbesiz ve kırma çatılı olarak tasarlanmıştır (Şekil 211). Kare planlı çan kulesi, dairesel kubbesi ve yüksekliği ile giriş cephesinin belirgin bir unsuru olmuştur. Ancak çizimde yer alan bu çan kulesi tamamlanmamış, merdiven kovasına kadar inşa edilmiştir. Bu durum giriş cephesinde değişikliklere neden olmuştur. Çizimde yer alan yuvarlak kemerli giriş yapısı yerine 4 sütun üstünde öne çıkma yapan bir giriş yapıldığı gözlemlenmiştir. Çizimde yer alan gül pencere yerine çıkma bölümün ortasına yuvarlak kemerli bir niş ve içine yuvarlak kemerli pencereler yerleştirilmiştir (Şekil 213). Çıkmanın sağ ve sol tarafında yuvarlak kemerli pencereler yer almıştır. Kilisenin güneybatı tarafında ise eni 7 m, uzunluğu 10 m olan dikdörtgen planlı 2 katlı kırma çatı ile örtülü papaz ikametgâhı bulunmaktadır (Şekil 214) (Taşar, 2022). Yüksek bir konumda yer alan kilise 20. yüzyıla ait fotoğraflarda şehir silüetinde önemli bir yere sahiptir (Şekil 215).

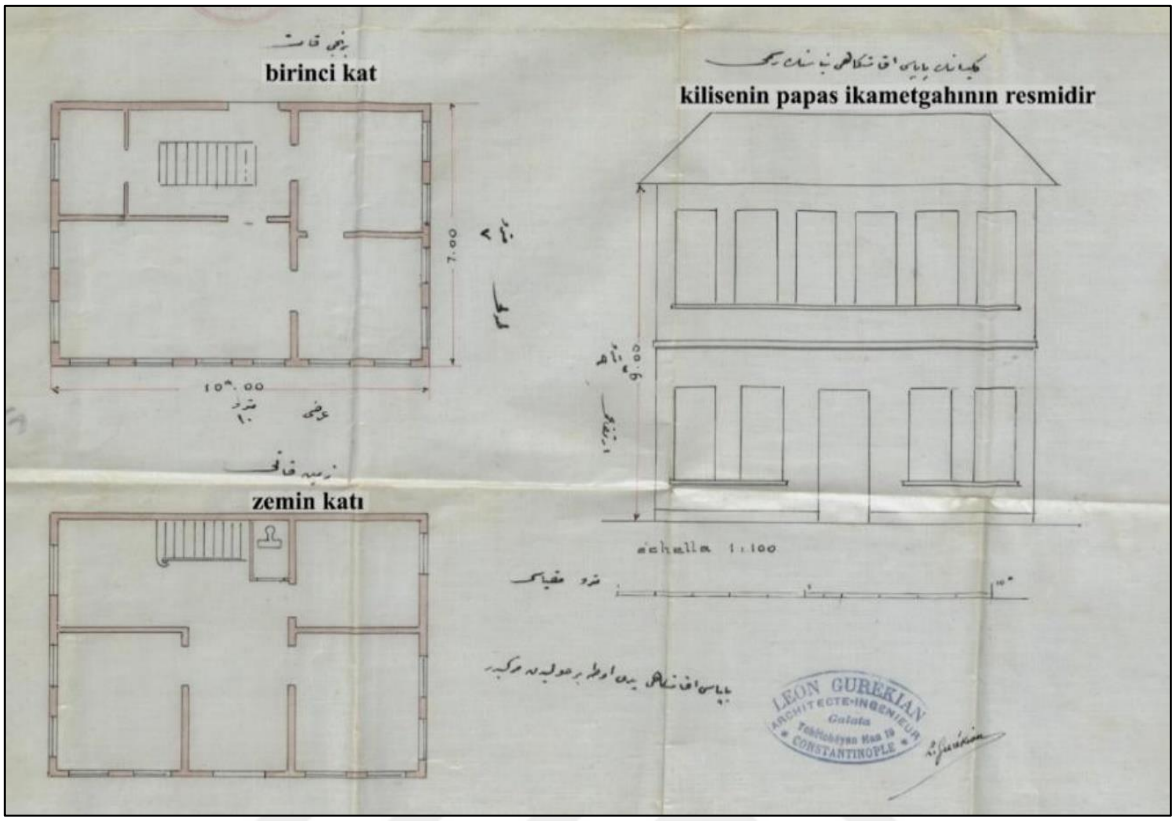

Şekil 211. Ermeni Katolik Kilisesi ve papaz ikametgahı vaziyet planı (BOA, İ.AZN, 55-3, H 6 M. 1322) ve fotoğrafı (Ardaşes, 2012)

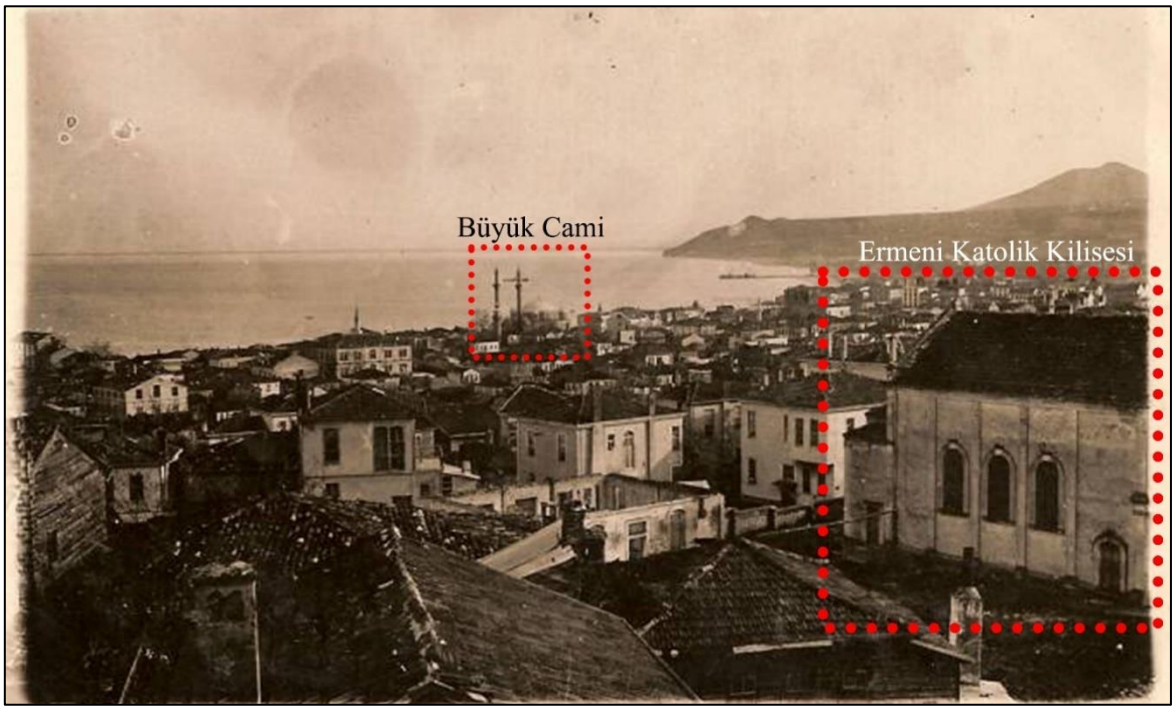

Şekil 212. Ermeni Katolik Kilisesi plan, kesit ve görünüşler (BOA, İ.AZN, 55-3, H 6 M. 1322; Y. Görmüş, çev.)

Şekil 213. Ermeni Katolik Kilisesi giriş cephesi fotoğrafı (Ardaşes, 2012) ve çizimi (BOA, İ.AZN, 55-3, H 6 M. 1322)

Şekil 214. Ermeni Katolik Kilisesi'nin papaz ikametgahına ait planlar ve görünüş (BOA, İ.AZN, 55-3, H 6 M. 1322; Y. Görmüş, çev.)

Şekil 215. Büyük Cami ve Ermeni Katolik Kilisesi (Embiya Sancak arşivi; işlenerek)

- Eğitim-Kültür-Eğlence Yapıları:

Elde edilen verilere göre bir önceki dönemde 27 adet olan eğitim-kültür-eğlence yapısı bu dönemin sonunda 55'e yükselmiştir (Şekil 190). Bu dönemde toplam 29 adet yapı tespit edilmiş ya da inşa edilmiştir. Bir önceki döneme ait olan Rüşdiye Mektebi'nin de yerine yeni bir mektep inşa edilmiştir. Bu dönemde inşa edilen 1 adet yapı (Samsun Rüşdiyesi) ise yıkılıp yerine başka bir yapı yine bu dönemde inşa edilmiştir. Bu yapılar, Tablo 116'da kronolojik olarak sıralanmıştır.

Tablo 116. 1876-1908 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen eğitim-kültür-eğlence yapıları

1876-1908 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen ya da Tespit Edilen Eğitim-Kültür-Eğlence Yapıları			
No.	**Eğitim-Kültür-Eğlence Yapıları**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
27	Ermeni Katolik Sıbyan Mektebi Ermeni Katolik Mektebi	1878-79	-Bilinmiyor-
28	Sergiz Efendi Gazinosu	1878-1881 de var	Hançerli Mah. Gümrük Cad.
	Samsun (ilk) Rüşdiyesi (1880) Subaşı İlkokulu (1891)	1880	Kale Mah.
29	Nersesyan Ermeni Koleji	1883	Ermeni Mah. (Surp Nigogayos Gregoryen Kilisesi yanı)
30	Dede Avlu / Havlu Mektebi Dede Avlu / Havlu Medresesi Dede Avlu İlkokulu İbtidai Mektebi Fazıl Kadı İlköğretim Okulu / Fazıl Kadı İlkokulu	1884 1901	Pazar Mah. Pazar Cami Sok.
31	Subaşı İbtidai Mektebi	1890 öncesi	Hamidiye Cad. civarı
32	Osmanlı Ermeni Tiyatrosu Ermeni Tiyatrosu	1888 / 1881	Ermeni Mah.
33	Müftü Efendi Medresesi	1888'de var	Pazar Mah.
34	Debbağhane Medresesi	1888'de var	Debbağhane Mah.
35	Rüşdiye Mektebi Samsun Rüşdiyesi Rüşdiye Binası	1890	Kasabanın havadar bir mahallinde
36	Canik İdadisi Samsun (Canik) İdadisi Samsun İdadi Mektebi Samsun Mülkiye Mekteb-i İdadisi	1890	-Bilinmiyor-
37	Rum Erkek Mektebi Zükur Mektebi	1890	Çiftlik Cad.
38	Samsun Sıbyan Mektebi	1895 öncesi	-Bilinmiyor-
39	Samsun (Canik) İdadisi Liva İdadisi	1892	Kale Mah.

Tablo 116'nın devamı

40	Notre Dame Erkek Rahipler Okulu Frerler Mektebi	1895	Rum Mah. Kilise Cad. batı ucunda
41	Samsun Kız Rüştiye Binası Samsun İnas Rüşdiyesi	1898	Kasabanın havadar bir mahallinde
42	Merkez İnas İlk Kız Mektebi Merkez Numune Mektebi Bozkurt İlkokulu (1923) Bozkurt İlköğretim Okulu (1927)	1898	Pazar Mah. Zübeyde Hanım Bağı denilen mahalde
43	At Koşusu Meydanı Koşu Yeri At Koşu Yeri At Yarışı Meydanı Yarış Meydanı Hipodrom / Hipodrom Meydanı	1898	Mert Irmağı'nın güney doğusunda-Çarşamba tarafı
44	Samsun (ilk) Rüşdiyesi (1880) Subaşı İlkokulu (1891)	1901	Kale Mah.
45	Kuran Kursu Mektebi Vakıf Mektebi	1901	Kale Mah. Büyük Cami yanında
46	Süleyman Paşa Medresesi	1902 (yeniden inşa)	Pazar Mah.
47	Pazar Medresesi	1903'te var	Pazar Mah.
48	Fransız İnas Mektebi Fransız Sörlü (Kız) Mektebi	1903'te var	-Bilinmiyor-
49	Fransız Frerli (Erkek) Mektebi	1903'te var	-Bilinmiyor-
50	Ermeni Misafirhanesi (Dar'ül Eytam) Ermeni Darüleytamı Gazi İlkokulu (1926)	1904'ler	Ermeni Mah.
51	Ermeni Mektebi ve Ek Binası	1904	Ermeni Mah.
52	Rum Kız Mektebi İnas Mektebi Eski 'Kız Muallim Mektebi' Dumlupınar İlkokulu (1927) Eski Dumlupınar İlkokulu	1905	Çiftlik Cad.
53	Varyete Sineması Nemlizade (Meşrutiyet) Tiyatrosu	1907	Kale Mah. Aslıoğlu Han arkasında
54	Aristotoles Tiyatrosu Aristo Fanis Tiyatrosu	-Bilinmiyor-	Reji Tütün Fabrikası civarında
55	Boduroğlu Tiyatrosu Boduroğlu Sineması Alemdarzade Sineması 1922 Zafer Sineması 1925 Zafer-i Milli Sineması Hilali Ahmer Sineması (1927)	1908	Reji Tütün Fabrikası civarında Gazi Cad. üzerinde
NOT: Gri dolgulu yapıların yerleri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmemiştir.			

Bu dönemde geleneksel eğitim kuruluşlarına alternatif olarak yeni okullar açılmış, iptidai, rüştiye, idadi gibi farklı eğitim düzeyleri oluşturulmuştur. Bu dönemde ayrıca

Ermeni ve Rum olmak üzere gayrimüslim cemaate ait eğitim yapılarında da artış olduğu gözlemlenmiştir. Bu durum I. Meşrutiyet'in ilan edilmesi sonrası çıkan Kanuni Esasi yasası ile ilişkilidir.[236] Kanunda azınlıkların okul açmalarına imkân veren maddeler doğal olarak gayrimüslim okullarının artmasında belirleyici olmuş, 1908 II. Meşrutiyet'in ilanına kadar da hiçbir denetim ve tefrişten geçmemişlerdir (Yolalıcı, 1998).

Ermenilere ait rüştiye seviyesinde 'Ermeni Katolik Mektebi' M 1878-79 (H 1296) yılında inşa edilmiş, ruhsatını ise M 1895-96 (H 1313) yılında almıştır. M 1903 (H 1321) Maarif Salnamesi'ne göre 1903 yılında okulda 51 erkek öğrenci okumaktaydı (Yolalıcı, 1997; 1998; Duymaz, 2013). Okulun nerede olduğuna dair bir bilgi tespit edilememiştir. Ancak Katolik Ermenilerin yaşadığı ve bir kilisesinin de olduğu Ermeni Mahallesi'nden dolayı mektebinde bu mahallede olduğu düşünülebilir.

Ermeni Mahallesi'nde 1849 yılında inşa edilmiş olan Ermeni Gregoryen Saint Nigoğayos Kilisesi'nin yanında 1883 yılında Nersesyan Ermeni Koleji inşa edilmiştir. Kolej 1914 yılına kadar faaliyetini sürdürmüştür (Laflı, 2015).

Rum Mahallesi'nde Kilise Caddesi'nde 1872'de inşa edilen Rum Ortodoks Kilisesi'ne ait M 1905 (H 1323) tarihli vaziyet planında kilisenin bahçesinde yapı toplulukları tespit edilmiştir. Kilise ile kuzeyinde ve güneyinde yer alan eğitim yapıları bahçe duvarları ve yeşil alanlar ile birbirinden ayrılmıştır. Kiliseye hem doğudaki yoldan hem de batı tarafındaki Kilise Caddesi'nden ulaşılmaktadır (Şekil 142). Planda kilisenin kuzeyindeki Rum Erkek Mektebi, kiliseden sonra 1890 yılında inşa edilen ilk yapı olmuştur (Şekil 216). Yarı kâgir olarak 2 katlı inşa edilen, kırma çatı ile örtülen yapının batı ve güney cephelerinde yaklaşık 80 cm yükseltilmiş merdivenle çıkılan girişler yer almıştır. Yüksek giriş sağlayan merdivenler ile bodrum katın havalandırılması için zeminde dikdörtgen açıklıklar bırakılmıştır (Taşar, 2022). Mektebe hem batısında yer alan caddeden hem de doğusunda yer alan yoldan ulaşılmaktadır. Mektebin kuzeyinde ayrı bir yapı olarak helalar yer almıştır. Kilisenin güneyinde erkek mektebi ile aynı hizada kâgir, iki katlı ve kırma çatı ile örtülü Rum Kız Mektebi bulunmaktadır. M 1902 (H 1320) ruhsat tarihli olan bu mektebin önceden hane olarak inşa edildiği ifade edilmiştir (Tablo 117).[237] Kız mektebine batı cephesindeki yaklaşık 80 cm yükseltilmiş merdivenle giriş sağlanmıştır. Giriş kapısı önünde yer alan iki

[236] 1869 Maarif-i Umumi Nizamnamesi'nde gayrimüslimler için belli şartlarda özel okul açma hakları verilmiştir. Kanuni Esasi ile okul açma hakları tamamen verilmiştir. Bkz.: Yolalıcı, XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı, s. 74.

[237] Ancak hane olarak değil de ilk kullanımı mektep olduğu için bu çalışmada imar faaliyetleri tablolarında ve haritalarda yer almıştır.

sütun üst kattaki çıkmayı destekler (Taşar, 2022). Kız mektebine sadece batı tarafında yer alan cadden ulaşılmıştır. Mektebin güneyinde ayrı bir yapı olarak hela yer almıştır. Aynı ada içinde kız mektebinin batısında 1902 yılında muallimler için bir de tek katlı konut inşa edilmiştir. 1904 yılında tek katlı bu haneye bir kat daha ilave edilerek Rum Sıbyan Mektebi olarak işlevlendirilmiştir (Taşar, 2022).[238] Sıbyan Mektebi ile Kız Mektebi'nin girişleri karşılıklı olmakla beraber Sıbyan Mektebi'ne de batıda yer alan caddeden ulaşılmıştır.

Şekil 216. Rum Erkek Mektebi ve Rum Ortodoks Kilisesi (Baki Sarısakal arşivi)

Tablo 117. 1876-1908 yılları arasında Nefs-i Samsun'da eğitim-kültür-eğlence yapıları olarak işlevlendirilmiş imar faaliyeti

1876-1908 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da Eğitim-Kültür-Eğlence Yapıları Olarak İşlevlendirilmiş İmar Faaliyetleri			
No.	**Yapının Özgün İşlevi**	**Yapının Yeni İşlevi**	**Konumu**
3	Öğretmenevi / muallim ikametgahı	Rum Sıbyan Mektebi	Rum Mah. Kilise/Çiftlik Cad.

[238] Muallim ikametgahı/öğretmen evi üzerine kat atılarak Rum Sıbyan Mektebi olarak yeniden işlevlendirildiği için imar faaliyetleri tablosunda yer almamıştır.

Fransızlar tarafından Kilise Caddesi'nin Bağdat Caddesi ile kesiştiği mahalde Subaşı İlkokulu'nun karşısında 1895 yılında Notre Dame Erkek Rahipler Okulu açılmıştır. Frerler Mektebi olarak da bilinen kâgir yapı bodrum üzeri 2 katlıdır ve kırma çatı ile örtülmüştür. Yapının giriş cephesi güneybatı tarafında Kilise Caddesi üzerinde yer almıştır (Bayraktar, 2016) (Şekil 217). II. Meşrutiyet döneminde mektep Ticaret İdadisi'ne ev sahipliği yapmıştır (Samsun Valiliği, 2010). Mart 1919'da İngiliz işgali zamanında ise İnzibat Karakol Binası olarak işlevlendirilerek İngilizlerin şehri denetim altında tuttuğu noktalardan biri olmuştur (Sağlık, 2013).

Şehirde yeri bilinmeyen, ancak gayrimüslim kız çocuklarına hizmet vermiş olan Fransız İnas Mektebi tespit edilmiştir. Mektebin 1903 yılında düzenlediği bir sergi haberi, bu tarihte faaliyette olduğunu gösterir (Özyurt & Erler, 2012). Mektebin I. Dünya Savaşı esnasında posta ve telgrafhane olarak kullanıldığı saptanmıştır (Köse, 2014a). Yine I. Dünya Savaşı zamanında Fransız Frerli (Erkek) Mektebi'nin sultani olarak kullanıldığı da anlaşılır (Köse, 2014a). Yapının ne zaman ve nerede inşa edildiği ile ilgili bilgiye ise ulaşılamamıştır. Ancak II. Meşrutiyet Dönemi'n kargaşa ortamdan ziyade gayrimüslimlerin reformlar ile kazandıkları ayrıcalıkların yoğun yaşandığı I. Meşrutiyet Dönemi'nde inşa edilmiş olabileceği düşünülebilir. Fransız Kız Mektebi ile aynı dönemde inşa edilmiş olma ihtimali göz önünde bulundurularak Fransız Erkek Mektebi'nin de 1903 yılında şehirde olduğu kabul edilebilir.

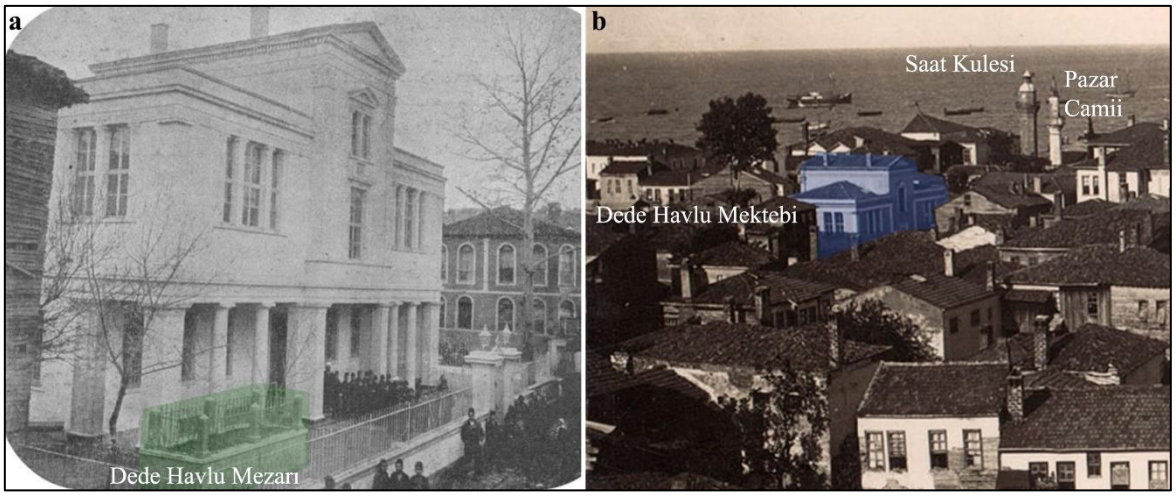

Şekil 217. Notre Dam Erkek Rahipler Okulu'nun giriş cephesi (Yeşim Görmüş arşivi, 2020)

1904 yılında Ermeni Mahallesi'nde inşa edilmiş olan Canik Surp (Aziz) Nigoğayos Ermeni Kilisesi'nin kuzeyinde ahşaptan iki katlı Ermeni Darüleytamı[239] inşa edilmiştir. Misafirhane olarak da ifade edilen bu yapı 1930 yılında bazı eklemeler ile Gazi İlkokulu olarak kullanılmıştır (Kayıkçı, 2000; Ardaşes, 2012). Ermeni Mahallesi'nde 1904 yılında Ermeni Mektebi ve Ek Binası da inşa edilmiştir. İbtidai derecesinde olan mektebin arşivde yer alan çizimlerine göre 2 katlı olduğu ve ek binasının da mektebin bitişiğine konumlandırıldığı gözlemlenmiştir. Yapıların girişleri ayrı olmakla birlikte iç kısımlarında da bağlantıları yoktur (Taşar, 2022).

İnşa tarihi ile ilgili farklı görüşler olan Dede Avlu Medresesi/Mektebi, Pazar Mahallesi'nde Pazar Camii'nin batısında hem Samsun Maarif Komisyonu başkanlığı yapan hem de Samsun'da kadı olan Fazıl Kadı Bey önderliğinde 1884 yılında inşa edilmiştir. Okulun bahçesinde Dede Havlu'ya ait mezarın yer alması nedeniyle medreseye adını vermiştir (Teber vd., 1998). Dede Havlu İbtidai Mektebi olarak da geçen yapı 1896 yılından sonra genişletilmiş (BOA, MF.MKT., 337/22) (Yıldız, 2015), Ekim 1900 tarihinde öğretime başlamıştır (Teber vd., 1998). Yapının genişletilmesi ve yapıda rastlanan kitabede yer alan 'İbtidai Mektebi Sene I safer 1319' ibaresi yapının H 1319 / M 1901 yılından itibaren ibtidai mektebi olarak işlevlendirilmiş olduğunu gösterir (Seyfi, 2015). Cumhuriyetin ilanı sonrası da okulun ismi, yapılmasına katkı sağlayan Fazıl Bey'in adını alarak Fazıl Kadı İlköğretim Okulu olarak değişmiştir (Teber vd., 1998). Kâgir olarak inşa edilen yapı iki katlı, dikdörtgen planlı ve kırma çatı ile örtülmüştür. Doğu batı doğrultusunda uzanan ve avlu içerisinde yer alan okulun girişi kuzey cephesindendir. Zemin katında yer alan sütunlar yapıya revaklı bir giriş sunarken aynı zamanda üst katta oluşan çıkmayı da taşır. Simetrik bir cephe düzenine sahip yapı günümüze kadar ulaşmıştır (Şekil 218, 229).

[239] Ermeni Darüleytamı günümüzde Gazi Paşa İlkokulu'nun olduğu yerde iken Canik Surp (Aziz) Nigoğayos Ermeni Kilisesi ise 30 Ağustos İmam Hatip Ortaokulu olan binanın olduğu yerdeydi.

Şekil 218. a- Dede Havlu Mektebi'nin açılışı (URL-1, 2020), b- Samsun manzarasında Dede Havlu Mektebi (İAK arşivi; işlenerek)

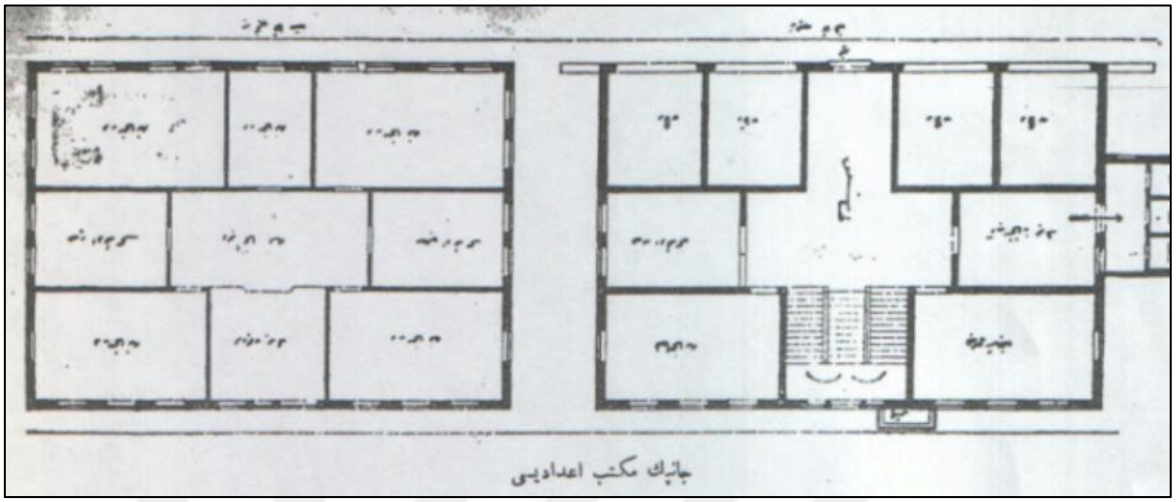
İnşa tarihi bilinmeyen Subaşı İbtidai Mektebi, Hamidiye Caddesi civarında inşa edilmiş (Okudan, 2011), 1896 yılından sonra genişletilmiştir (Yıldız, 2015). Ayrıca M 1888 T.V.S.'ne göre Pazar Mahallesi'nde 15 öğrencisi olan Müftü Efendi Medresesi ile Debbağhane Mahallesi'nde 22 öğrencisi olan Debbağhane Medresesi tespit edilmiştir (Okuyan, 2020a).

1864 yılında Ali Rıza Paşa zamanında yapılan Rüştiye Mektebi bu dönemde artan öğrenci sayısı karşısında hem daha büyük hem de modern bir yapıya ihtiyaç durmuştur. Bundan dolayı hayırseverlerin katkısı ile kasabada havadar bir mahalde 1890 yılında rüştiye binası inşasına başlanmış ve kısa bir zamanda da hizmete açılmıştır (BOA, Y.PRK.UM., 19/96'dan aktaran: İpek, 2013: 178). 1898 yılında ise 79 öğrenci ile Samsun Kız Rüştiyesi hizmete girmiştir (İpek, 2021). Ancak nerede olduğuna dair bilgiye ulaşılamamıştır.

Modern eğitim kurumları arasında idadiler de yer almıştır. 1890 yılında şehirde açılan ilk idadi, Samsun (Canik) İdadisi'dir. Rüştiye şeklinde olan okul 1892 yılında mutasarrıf Cavit Paşa tarafından liva idadisine dönüştürülmüştür. İki katlı yapının giriş katında sekiz birim, üst katında ise yedi birim yer almıştır (Duymaz, 2013).[240] İlk açıldığında yaklaşık 150

[240] 11 Mayıs 1887 tarihli bir belgede Samsun'da inşası düşünülen mektebi idadinin Hükümet Konağı'nın kuzeyinde yer alan cephanenin olduğu arsaya inşa edilmesi ve cephanenin ise şehir dışında inşa edilmesi ile ilgili yazışmalar tespit edilmiştir (BOA, DH.MKT., 1419/19). Ayrıntılı için bkz.: Duymaz A. Ş. (2013). 19. Yüzyılda Samsun'un Kentsel Gelişimine Dair Birkaç Mimari Örnek. C. Yılmaz (Ed.), Samsun Araştırmaları III. Kitap (2. Baskı) içinde (s. 115-127). Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı, s. 120-121.

öğrencisi vardır (İpek, 2013). M 1903 (H 1321) yılına ait plana göre 2 katlı dikdörtgen planlı bir yapıdır (Şekil 219) (Duymaz, 2013).

Şekil 219. Canik Mektep İdadisi planları (Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, 1321'den aktaran: Duymaz, 2013: 127)

1892'de Kale Mahallesi'nde Hükümet Caddesi'nin kuzeyinde Samsun Müslüman Mezarlığı'nın batısında (İstiklal İlkokulu'nun eski binasında) eğitime başlayan Liva İdadisi için de yeni bina inşası 1912 yılında yapılmıştır. 1912-13 yılında Ticaret Lisesi'ne ve 1914'te de Sultani'ye dönüşmüştür. I. Dünya Savaşı esnasında yeni okul binası askeri hastane olarak kullanılmış, öğrenciler eğitimlerine Frerler Mektebi'nde devam edilmiştir. Daha sonra 1922-23 eğitim-öğretim yılında ise İzmirli Todoraki evinde eğitime devam etmiştir. Cumhuriyetin ilanı sonrası ortaokula dönüştürülmesi ile de yeni binalarına taşınmıştır (Teber vd., 1998). 1923-1924 eğitim-öğretim yılında ise 'Samsun Erkek Orta Mektebi' (günümüzde Atatürk Anadolu Lisesi) adını almıştır (Duman, 2014a).

Samsun Sıbyan Mektebi'nin nerede olduğu ve tam olarak ne zaman inşa edildiği bilinmemekle birlikte 1895 yılı öncesinde inşa edilmiş olduğu belirtilmiştir (Yıldız, 2015).[241] Pazar Mahallesi'nde Zübeyde Hanım Bağı mahalinde (Bozkurt Sokak) üç sınıftan oluşan ilk kız mektebi ise 1898'de açılmıştır (Duman, 2014a; Baş vd., 1997). Merkez İnas İlk Kız Mektebi olarak bilinen bu okul, ortaokul olarak eğitime başlamıştır (Teber vd., 1998). 1903-

[241] Arşivde yer alan 22 Kasım 1895 yılına ait bir belgede Samsun Rüşdiye Mektebi'nde muallim olan bir şahsın bu okuldan diploma aldığı belirtilmiştir (BOA, MF.MKT., 294/30). Bkz.: Yıldız, H. (2015). Osmanlı Yenileşme Döneminde Canik Sancağı'nda Temel Eğitim. O. Köse (Ed.), Geçmişten Günümüze Samsun / Canik ve Değerleri II içinde (s. 261-273). Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları, s. 266.

1904 eğitim-öğretim yılında 91 kız öğrencisi vardır (Özyurt & Erler, 2012). Bir süre sonra Merkez Numune Mektebi adıyla anılacak olan yapı Cumhuriyet'in ilanından sonra Bozkurt İlköğretim Okulu adını almıştır (Teber vd., 1998).

Tanzimatı takip eden bu dönem ve sonrasında eğitimde modernizasyona gidilmiş ve yeni öğretim kurumları oluşmuştur. Batı anlayışının benimsendiği iptidai, rüşdiye, idadi, sultani seviyesinde okullar açılmıştır. Ancak önceki öğretim kurumu olan mektep, medrese veya dini eğitim veren kurumlar da öğretimlerine devam etmiştir (Ertuğrul, 2009). Kilise Caddesi ile Bağdat Caddesi'nin kesişiminin doğusunda kalan alanda 1880 yılında Samsun'un ilk rüştiyesi açılmıştır. Ahşap olan Samsun Rüşdiyesi 1901 yılında yıkılarak yerine Subaşı İlkokulu inşa edilmiştir. I. Dünya savaşı esnasında 1917'de bina, göçmenlerin hizmetine açılmıştır. 1918'de ise yeniden ilkokul olarak işlevlendirilmiştir. Cumhuriyet dönemi boyunca da farklı okul binalarında işlevini sürdürmüştür. 1945-46 eğitim-öğretim yılında tekrar açılan okul binası, 1960'ta yıkılmıştır (Duman, 2006; Teber vd., 1998).

1901 yılında Büyük Cami'nin yanında halkın yardımlarıyla hafız yetiştirmek amacıyla erkek ve kız çocukları için 2 katlı Kuran Kursu Mektebi inşa edilmiştir (Yıldız, 2015). M 1903 tarihli Maarif Salnamesi'nde ise Pazar Medresesi tespit edilmiştir. Adından dolayı Pazar Mahallesi'nde olduğu düşünülmektedir (İpek, 2013).

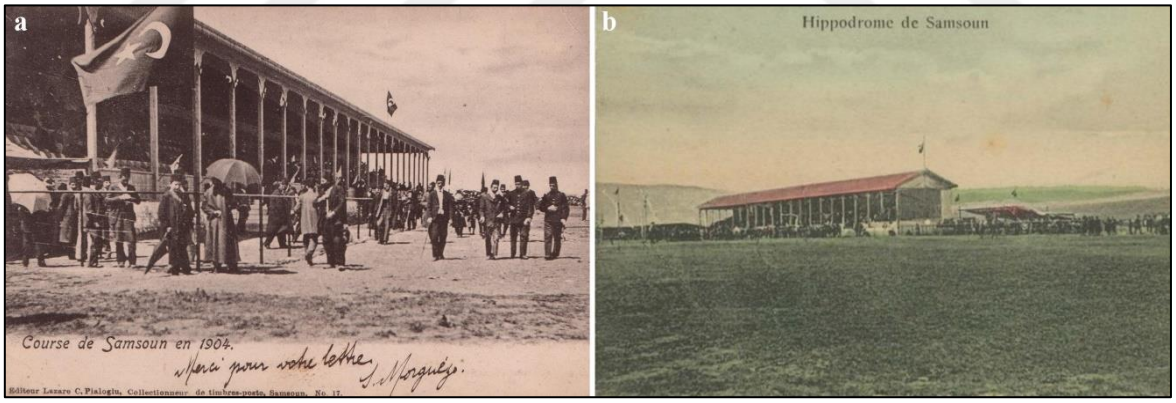
Pazar Mahallesi'nde 1869 Büyük Samsun Yangını'nın çıkış mahali olan Süleyman Paşa Medresesi 1902 yılında aynı yerde yeniden inşa edilmiştir.[242] Bu sırada açık avlulu medreseye şadırvan ve suyolları da eklenmiştir. 2 katlı, yığma tuğladan yapılan yapı U şeklinde plana sahiptir. Güneyde yer alan avlusundan yapıya giriş sağlanmaktadır (İpek, 2013; Yavru, 2021). Avlusunda yer alan çeşme ve güneyinde yer alan Süleyman Paşa Camii ile birlikte bütünlük oluşturulmuştur. Yapının orta bölümünde yer alan revaklı bölüme avludan geçilmektedir. Zemin kat doğu tarafındaki odalara avluya bakan koridordan girişler yapılmıştır. Bu koridorlu bölüm orta alandaki revakla birleştirilmiştir. Zemin katın batı tarafındaki birimlere girişler ise avludan değil, batı taraftaki yoldan sağlanmıştır. Bu birimlerin dükkân olarak planlanmış olduğu düşünülmektedir. Öğrenci hücrelerinin yer aldığı üst kattaki doğu ve batı kolları avlu tarafında cephe boyunca taş konsollar üzerine çıkma oluşturmuştur (Yavru, 2021). 1914 yılına kadar medrese olarak kullanılan yapı sonrasında üst katı ise otel alt katı kahvehane olarak işlevlendirilmiştir (Yılmaz & Gül, 2018; Yavru, 2021). M 1898 T.V.S.'ne göre Canik Sancağı'ndaki erkek çocukların %13'ü, kız

[242] 1907 tarihli Aks-ı Sada Gazetesi'ne göre medrese Lazeri Kalfa tarafından yapılmıştır. Bkz.: Sarısakal, B. (2002). Bir Kentin Tarihi: Samsun. Samsun: Samsun Valiliği İl Özel İdare Müdürlüğü, s. 285.

çocukların ise %8'i eğitim görmüştür. Gayrimüslimlerde ise erkek çocukların %13'ü, kız çocukların ise %6'sı okula devam etmiştir (Okuyan, 2020a).

Eğitim yapılarına ek olarak bu dönem kültür-eğlence yapılarında da önemli bir artış gözlemlenmiştir. M 1878-1881 yıllarını kapsayan 1778/24 No.lu S.Ş.S.'nde geçen bir kayıtta Ermeni Mahallesi'nde oturan Sergiz Efendi'ye ait Hançerli Mahallesi Kumpanya Caddesi'nde gazino olduğu tespit edilmiştir. Şehirde tespit edilen ilk kapalı eğlence mekânı olan Sergiz Efendi Gazinosu şehirde ticaretin en aktif olduğu caddelerden birinde yer almıştır (Şahin, 2015; Okuyan, 2020b).[243]

Şehrin doğusundaki Mert Irmağı ile Derbent arasında kalan düzlük alanda 1898 yılından itibaren her mayıs ayında at yarışı yapılmak üzere gezinti yeri düzenlenmiştir (M 1902 T.V.S.; Dığıroğlu, 2011b). At Koşusu Meydanı/Hipodrom/Yarış Meydanı gibi pek çok isimle anılan açık alana ait fotoğraflara bakıldığında meydanda dikdörtgen planlı kırma çatı ile örtülü tribün olduğu saptanmıştır (Şekil 220). Bu alanda at koşusu dışında zaman içinde başka gösteriler de yapılmıştır. 1935 tarihli bir gazete haberine göre alınan üç tayyareye isim koyma merasiminin burada yapıldığı belirlenmiştir (Öznülüer, 2019). Ayrıca fotoğraflardan bu alanda bayram kutlamalarının da gerçekleştirildiği gözlemlenmiştir (Şekil 221).

Şekil 220. a- 1904 Samsun Hipodromu, b- Hipodroma ait bir kartpostal, a ve b- (İpek vd., 2016a)

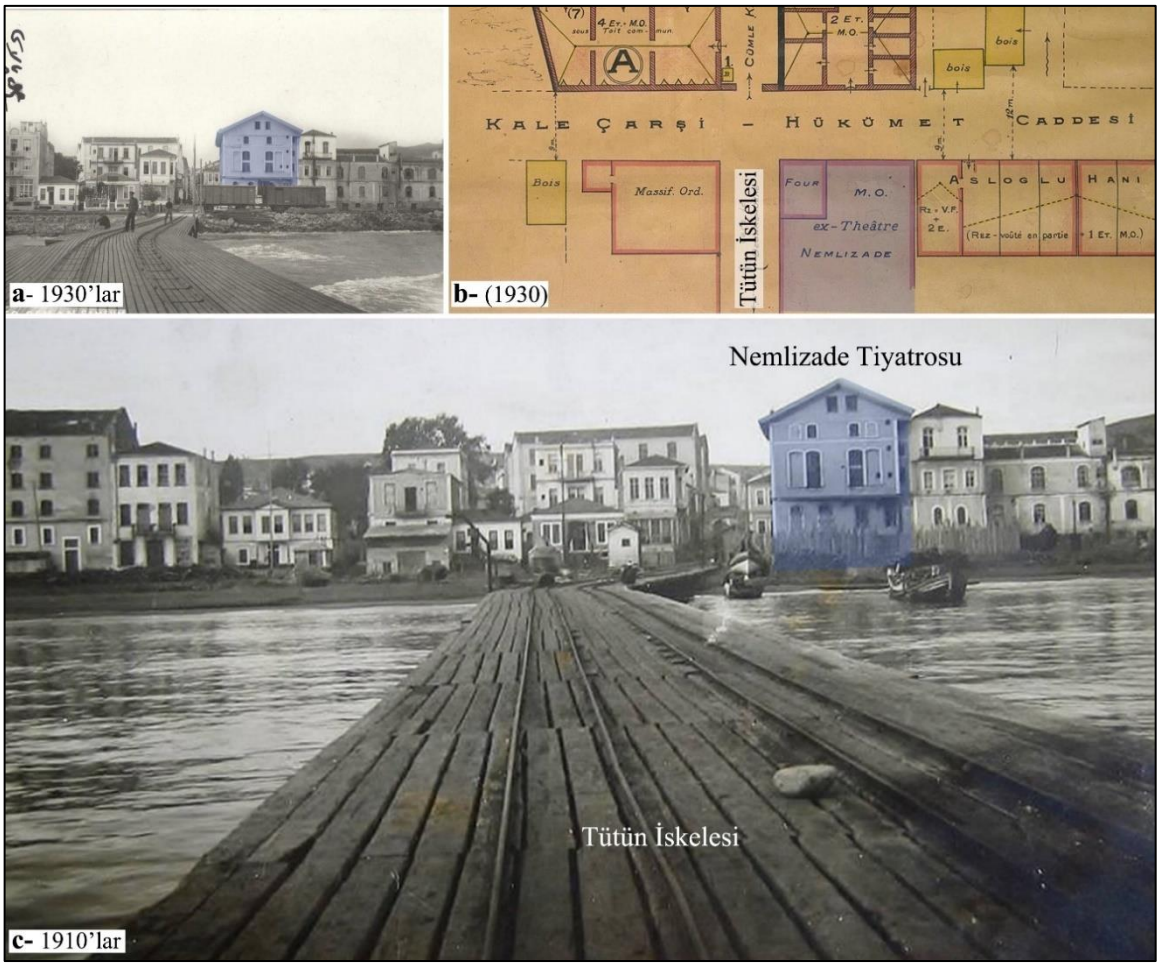
[243] Eğlence mekânı olan gazinolarda müzik dinlemek ve yemek yenilmesi dışında gösteriler izlenmiş ve oyunlar da sergilenmiştir. Bkz.: Okuyan, Arşiv Belgelerine Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Samsun-Mesleki, Folklorik ve İdari Yapı, s. 71.

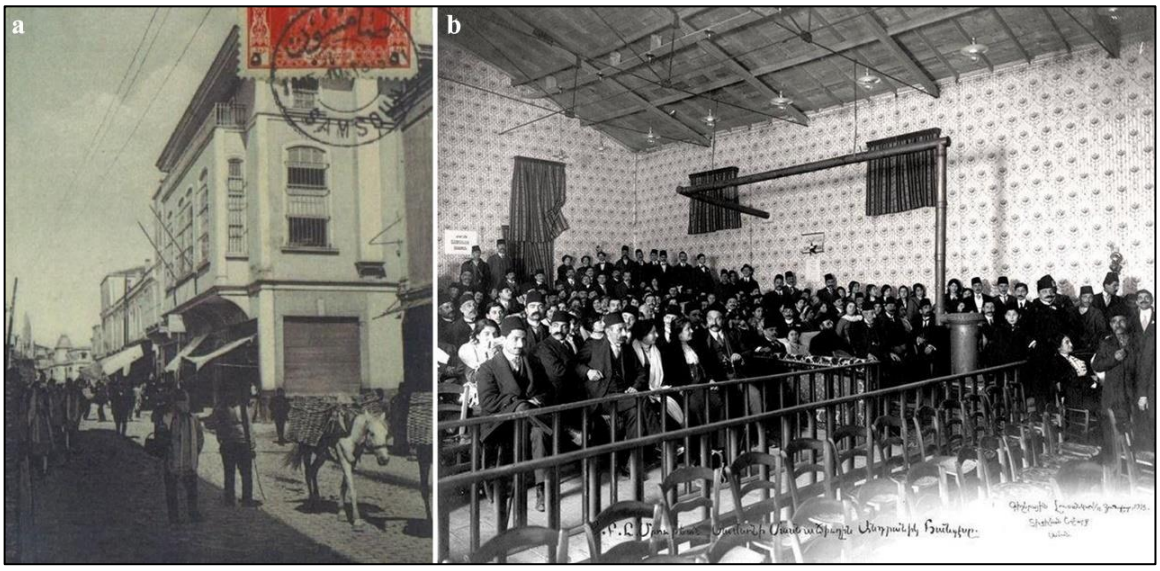

Şekil 221. a- 1933'te Samsun Hipodrom'da bayram etkinlikleri, b- Hipodrom'da at yarışları (İpek vd., 2016a)

Tanzimat ve sonrasında ilan edilen I. Meşrutiyetle birlikte Batı kültürünün etkileri Osmanlı şehirlerinde daha hissedilir olmuştur. Batı kültürünün şehre getirdiği tiyatro, sinema gibi eğlence mekânlarına bu dönem ve sonrasından itibaren şehirde sıkça rastlanmıştır (Sarısakal, 2003).

Ermeni Mahallesi'nde mezarlığın bitişiğinde Osmanlı Ermeni Tiyatrosu inşa edilmiştir. İnşa edildiği yıl hakkında literatürde iki farklı görüşten biri 1881, diğeri ise 1888'dir (Ardaşes, 2012; Laflı, 2015; Sarısakal, 2007b). Bitişiğinde yer aldığı mezarlık hakkında ise bilgiye ulaşılamamıştır (Ardaşes, 2012). Bir başka yapı ise literatürde hem sinema hem de tiyatro yapısı olarak ifade edilen; 1907 yılında Kale Mahallesi'nde Duhan Çarşısı'nın kuzeydoğusunda Karantina/Hükümet Caddesi (Bankalar Caddesi) üzerinde Nemlizade Hamdi Bey tarafından Çarşambalı Simyoniki Rum kalfaya inşa ettirilen Varyete Sineması/Nemlizade (Meşrutiyet) Tiyatrosu'dur (Yılmaz, 2015; Abdik vd., 2009; URL-1, 2020). Bin kişilik kapasiteye sahip olan tiyatro dikdörtgen planlı ve 3 katlıdır (URL-1, 2020). Yapının ilk iki katı tam kat, son katı ise yarım kattan oluşmuş ve kırma çatı ile örtülmüştür. İkinci katı caddeye doğru taş konsollar üzerine çıkma oluşturmuştur. En üst kattaki yarım kat ise bu çıkmayı balkon olarak kullanmıştır (Şekil 223). Samsun'daki ilk sinema gösterisi bu binada, Samsun Belediye binası mimarı Mösyö Riçi ve ekibi tarafından 1909 yılında gerçekleştirilmiştir (Sarısakal, 2007b). Gezici pek çok tiyatro grubuna hizmet etmiş olan bina zaman içinde iş-yerine dönüştürülmüştür (Baş vd., 1997) (Şekil 222).

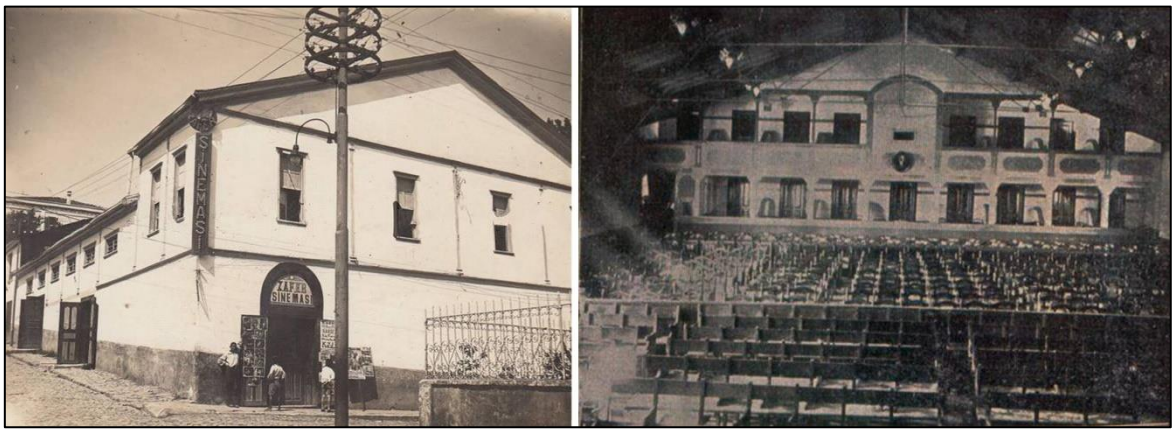

Şekil 222. Tütün İskelesi ve Nemlizade Tiyatrosu, a- (Hüseyin Kösebay arşivi); b- (1930) Samsun Tütün Merkezi Haritası (SALT arşivi; işlenerek); c- (İpek vd., 2016b; işlenerek)

Şekil 223. a- Karantina Caddesi'ndeki Nemlizade Tiyatrosu (İpek vd., 2016a), b- Nemlizade Tiyatrosu salonu (Kenan Hazneci arşivi)

Ne zaman inşa edildiği bilinmeyen Aristotoles Tiyatrosu da Reji Tütün Fabrikası civarında yer almıştır. Literatürde dönemin sonlarına doğru bahsi geçmiştir (Sarısakal, 2002).[244] Fabrika civarında yer alan bir başka tiyatro da Boduroğlu Tiyatrosu'dur. Mösyö Yunan Boduroğlu tarafından yaptırılan bu tiyatro salonunda yangın ihtimali göz önüne alınarak 4 kapı açılmış ve sahnenin her noktadan görülebilmesi için arka sıralardaki koltuklar yüksek bir noktaya konumlandırılmıştır. 1922'de Alemdarzade Sineması adını alan yapı Hilali Ahmer Cemiyeti'ne terk edilince TBMM'ne yapılan teklif üzerine adı Hilali Ahmer Sineması olarak değiştirilerek faaliyetini sürdürmüştür (Sarısakal, 2007b). 1927 yılından sonra Zafer-i Milli Sineması olarak anılmıştır. Zaman içinde Zafer Sineması adını alan yapıya giriş Osmaniye Caddesi üzerinden sağlanmıştır. Gazi Caddesi tarafında sahnesi olan yapının 12 locası vardı (Şekil 224). 1928 yılında kalorifer tesisatı eklenen yapı 1930'da makine dairesinde çıkan yangın sonrası tadilat geçirmiştir (Sarısakal, 2008). 1932'de şehirdeki ilk sesli film gösterimi burada gerçekleştirilmiştir (Köse, 2014a). Beş yüz kişi kapasiteli sinemada bazı filmler kapalı gişe oynatılmıştır (Sarısakal, 2007b). 1938'lerde Kazım Paşa Sineması ile şehirdeki iki sinemadan biri haline gelmiştir (Sarısakal, 2006). 1943 depreminde yıkılan Kazım Paşa ve Zafer Sinemaları ile şehirdeki tek sinema salonu olmuştur (Köse, 2014a).

Şekil 224. Zafer/Boduroğlu Sineması ve iç mekânı (Baki Sarısakal arşivi)

[244] 1910 yıllarında Şubat ve Eylül aylarında tiyatroda 2 eserin sahnelendiği belirlenmiştir. Bkz.: Sarısakal, B. (2007b). Samsun Eğlence Tarihi (1. Baskı). İstanbul: Samsun Büyükşehir Belediyesi, s. 147.

- Su Yapıları:

Elde edilen verilere göre bir önceki dönemde 36 adet olan su yapısı bu dönemin sonunda 57'ye yükselmiştir (Şekil 190). 1869 Büyük Samsun Yangını'nda yanan Büyük Hamam bu dönemde yeniden inşa edilmiştir. Bu dönem içinde 5 adedi hamam (Büyük Hamam dâhil) ve 16 adedi çeşme olmak üzere toplam 21 adet su yapısı ise tespit ya da inşa edilmiştir. Bu yapılar, Tablo 118'de kronolojik olarak sıralanmıştır.

Tablo 118. 1876-1908 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen su yapıları

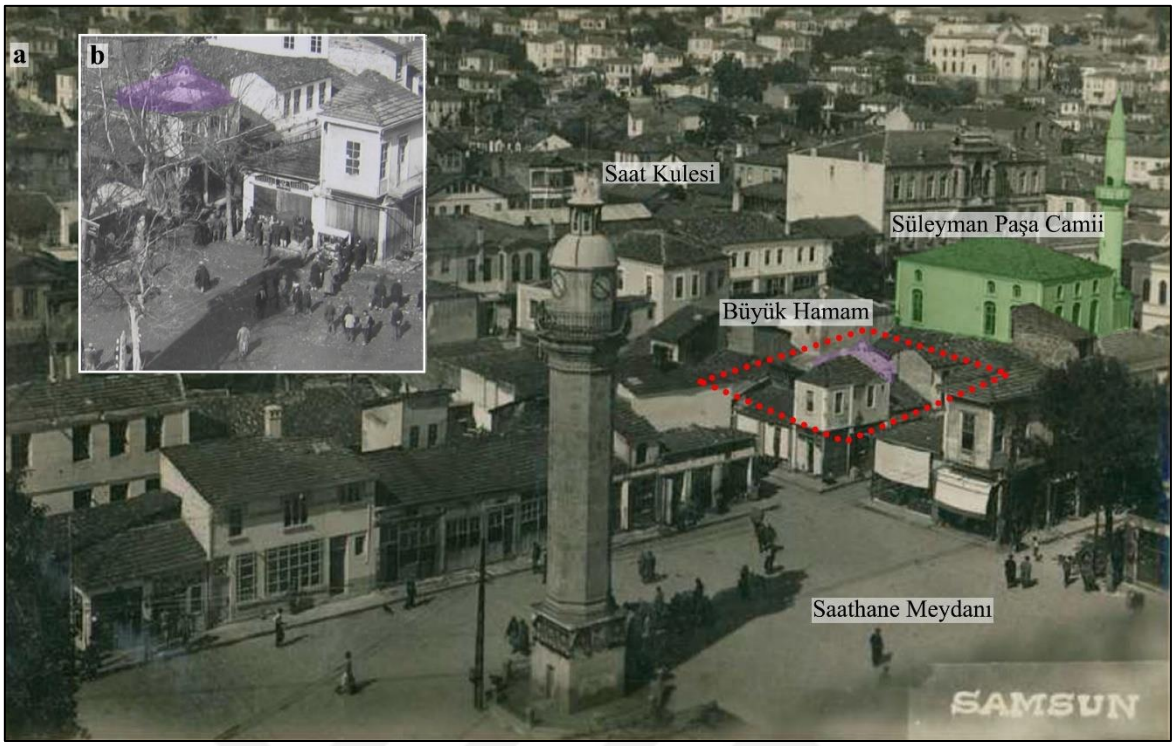
1876-1908 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen ya da Tespit Edilen Su Yapıları			
No.	**Su Yapıları**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
37	İbik Çeşmesi	1878'de var	Medine-i Samsun
38	Abdullah Paşa'nın kızı Ayşe Hanım Hamamı	1878-1881'de var	Hançerli Mah.
39	Samsun Büyük Hamam Hamam-ı Kebir Şifa Hamamı Vakıf Hamamı Yekta Hamamı	19. yy.ın son çeyreği	Pazar Mah. Süleyman Paşa Medrese Camii bitişiğinde, Saman ve Meyve Pazarı yakınında
40	Alemderzade Hafız Mehmed Aziz Çeşmesi Mehmed Aziz Çeşmesi Alemderzade Çeşmesi Stad Çeşmesi Hamidiye Çeşmesi I II. Abdülhamit Çeşmesi	1891-93	Bataklık ve sazlık mahalinde, Bafra Caddesi'nin batısında
41	Subaşı Çeşmesi Hamidiye Çeşmesi II Subaşı Hamidiye Çeşmesi	1891-94	Said Bey Mah. Subaşı'nda / Sadi Bey Camii, önünde
42	Baruthane Çeşmesi	1893-95	Amisos tepesinde, Baruthane deresi civarında
43	Kılıç Ali Paşa Çeşmesi Gazi Parkı Çeşmesi	1900'lü yılların başında	Hükümet Cad. üzerinde Tophane yakınlarında
44	Halim Efendi Çeşmesi	1900'lü yılların başında	Fener civarında
45	Çukur Çeşme	1900'lü yılların başında	Sait Bey Mah. Demirciler yokuşu civarında
46	Dört Çeşme	1900'lü yılların başında	Çiftlik civarında
47	Kadı Çeşmesi Fazıl Kadı çeşmesi	1901	Pazar Mah. Dede Havlu Mektebi'nin cephesinde
48	Kanun Esasi Çeşmesi	-Bilinmiyor-	Kadıköy Cad.
49	Millet Hamamı Cumhuriyet Millet Hamamı (1930'lardaki adı)	1900-1923	Rum Mahallesi'nde Reji Baş Müdüriyeti civarında

Tablo 118'in devamı

50	Yeni Hamam	1900-1923	Pazar Mah. Gaziler Meydanı civarında
51	Çinili Hamam	1900-1923	Kale Mah. Mecidiye Cad.
52	Süleyman Paşa Medresesi önündeki Çeşme	1902'ler	Pazar Mah. Süleyman Paşa Camii önünde
53	Yuvan Ağa veledi Yorgi Çeşmesi I	1903	Hançerli Mah.
54	Yuvan Ağa veledi Yorgi Çeşmesi II	1903	Cedid Mah.
55	Yuvan Ağa veledi Yorgi Çeşmesi III	1903	Hançerli Mah. Abdullah Paşa Medresesi yakınında
56	Fatma bint-i Mustafa Çeşmesi Mustafa kızı Fatma Çeşmesi	1905	Şubaşı Mektebi / İbtidai civarında
57	Metruk Çeşme	-Bilinmiyor-	Ermeni Mah. Çeşme Meydanı
NOT: Gri dolgulu yapıların yerleri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmemiştir.			

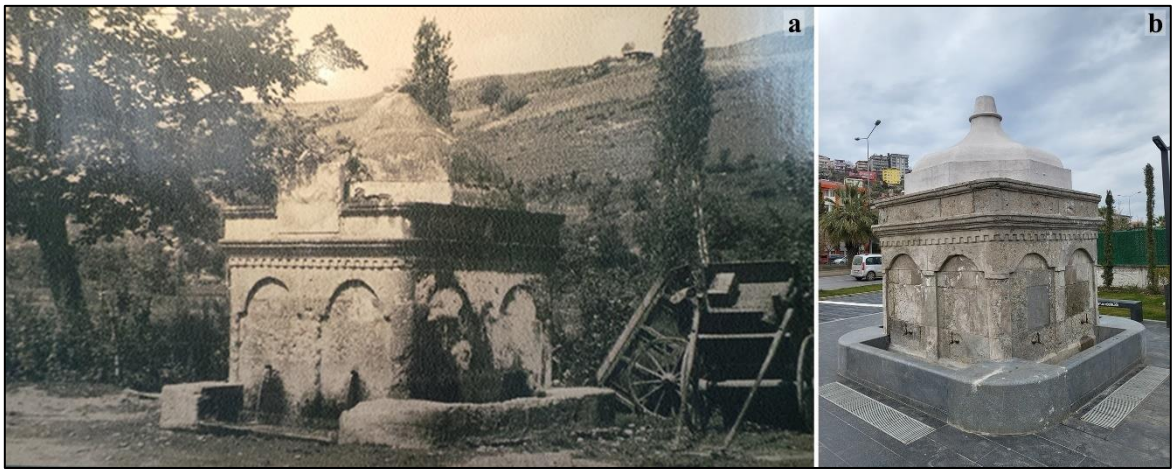
M 1875-1878 yıllarını kapsayan 1775/21 No.lu S.Ş.S.'nde 1878 yılına ait bir kayıtta yeri tam olarak ifade edilmemiş olan İbik Çeşmesi tespit edilmiştir (Fırat, 2013). Ayrıca M 1878-1881 yıllarını kapsayan 1778/24 No.lu S.Ş.S.'nde Hançerli Mahallesi'nde Hazinedarzâde Abdullah Paşa'nın kızı Ayşe Hanım'a ait bir hamam tespit edilmiştir (Şahin, 2015). Abdullah Paşa'nın kızı Ayşe Hanım Hamamı olarak adlandırılan bu yapının fiziksel özellikler hakkında bilgiye ulaşılamamıştır.

Pazar Mahallesi'nde Süleyman Paşa Camii'nin güneyinde yer alan Samsun Büyük Hamamı 1869 Büyük Samsun Yangını'nda yanmıştı. Hamamın aynı yerde yeniden inşa edildiği, M 1878-1881 yıllarını kapsayan 1778/24 No.lu S.Ş.S.'nde yer alan bir hükümden anlaşılır (Şahin, 2015). Ancak tam olarak ne zaman inşa edildiği bilinememektedir. Bu dönemde itibaren yapının inşa edilmiş ve hizmete sunulduğu kabul edilmiştir (Şekil 225).

Şekil 225. a- 1942'de Büyük Cami minaresinden Büyük Hamam (İAK arşivi), b- Büyük Hamam (Baki Sarısakal arşivi; işlenerek)

19. yüzyılın son çeyreğinde inşa edilmiş olan (1891-93) Alemdarzade Çeşmesi şehrin Liman tarafındaki sazlık ve bataklık alanda Bafra yolunun batısında yer almıştır. Kare planlı kesme taştan inşa edilen çeşmenin üstü soğanvari bir kubbe ile örtülmüştür. Kare planın her köşesinde ve tüm cephelerin ortasında sütunlar yer alan çeşmenin her cephe yüzeyinde iki adet yuvarlak kemer ve kemerlerde 2 adet musluk yer almıştır. Kitabesi olan çeşmenin Alemdarzade Hafız Mehmet Aziz tarafından yapıldığı belirlenmiştir (Sarısakal, 2002; Samsun Valiliği, 2010; Yılmaz, 2015) (Şekil 226). Çeşme zamanla önünde yer alan yolun doğusuna taşınmıştır. 1958 yılında çeşmenin bulunduğu yeni yerin yakınına İlkadım Stadyumu yapıldıktan sonra Stad Çeşmesi olarak da anılmıştır (Samsun Valiliği, 2010). 2024 yılında restore edilen çeşme bugün Samsun Müzesi ve İlkadım Atletizm Sahası arasında yer almaktadır.

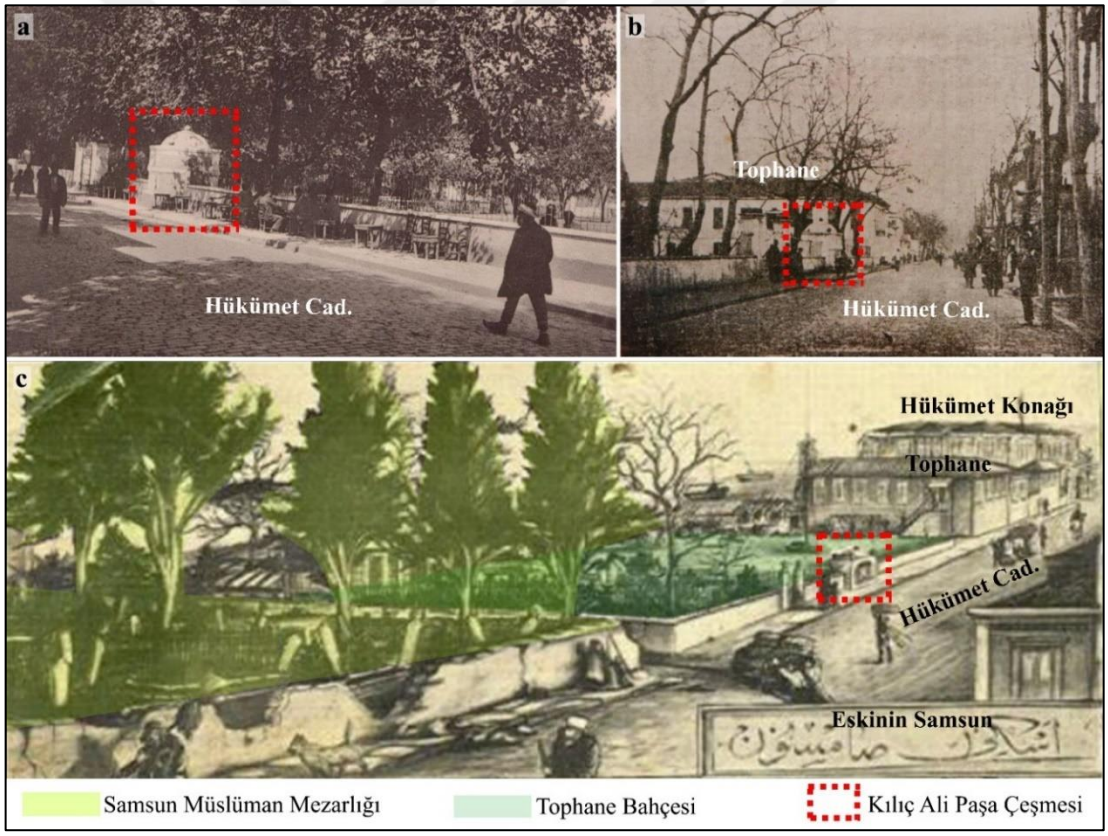

Şekil 226. Alemdarzade Çeşmesi, a- (Baki Sarısakal arşivi); b- (Yeşim Görmüş arşivi, 2024)

Şekil 227. Hamidiye Çeşmesi (İpek vd., 2016a)

Sadi Bey Mahallesi Subaşı Meydanı'nda halk tarafından 1891-95 yılları arasında Subaşı Çeşmesi yaptırılmış, Hamidiye Çeşmesi olarak da bilinmiştir (Sarısakal, 2002; 2007a) (Şekil 227). 8 kurnalı mermer çeşmenin üstü düz bir örtüyle kapatılmış ve 4 tarafına vazo şeklinde akroterler yerleştirilmiştir. Çatının üstüne dikdörtgen kesitli bir sütun dikilmiş, sütun piramit bir şapka ile örtülmüştür. Ne zaman yıkıldığı bilinmemektedir. Ancak 1932 yılında yıkılan Sadi Bey Camii (Köse, 2014a) ile birlikte, bu tarihlerde yıkılmış olabileceği düşünülebilir.

1893 yılında Baruthane Deresi kenarında Baruthane Çeşmesi inşa edilmiştir (Sarısakal, 2002). Hükümet Caddesi'nde Samsun Müslüman Mezarlığı ile Tophane Bahçesi arasında, kare planlı, taştan üzeri kubbe ile örtülü bu çeşme gravür ve fotoğraflarda görülür (Sarısakal, 2007a) (Şekil 228).

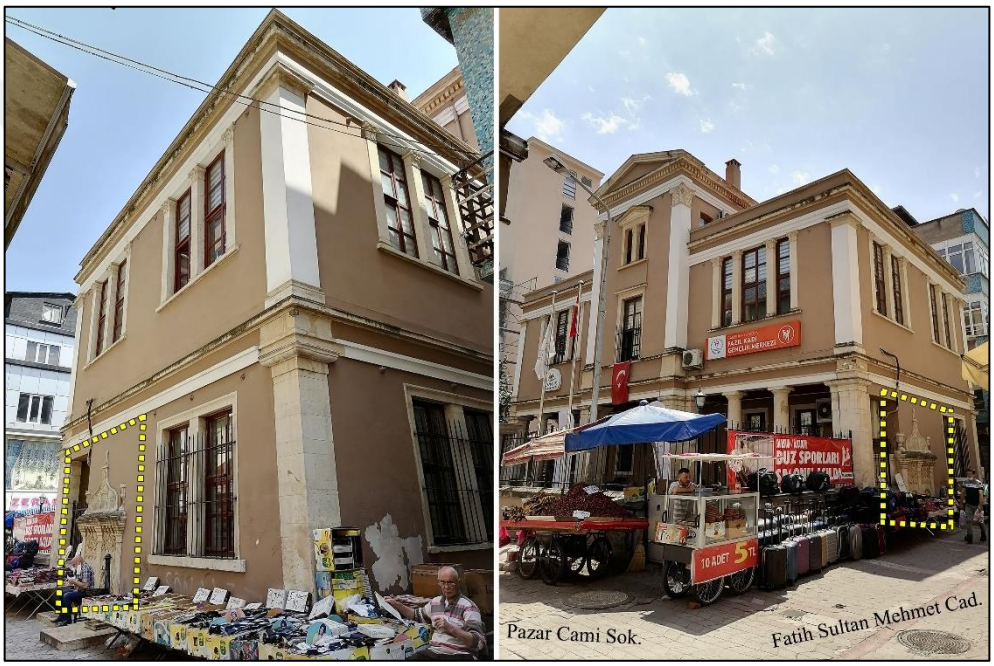

Şekil 228. Kılıç Ali Paşa Çeşmesi, a ve b- (Baki Sarısakal arşivi; işlenerek); c- (wow.turkey.com; işlenerek)

Sarısakal (2002) kaynak belirtmeksizin 20. yüzyılın başlarında Fener civarında Halim Efendi Çeşmesi, Demirciler yokuşu yakınlarında Çukur Çeşme ve Çiftlik (Kilise) Caddesi

civarında ise Dört Çeşme'nin olduğundan bahsetmiştir (Sarısakal, 2002). Çoğunlukla Rumların yaşadığı Kadıköy'de insanların toplanması için ayrılmış kare planlı bir alana sahip Kanuni Esasi Meydanı'nda Kanuni Esasi Çeşmesi yer almıştır. 1956 yılında meydan ve çeşmenin olduğu yere Kazım Paşa İlkokulu inşa edilmiştir (Sarısakal, 2007a).

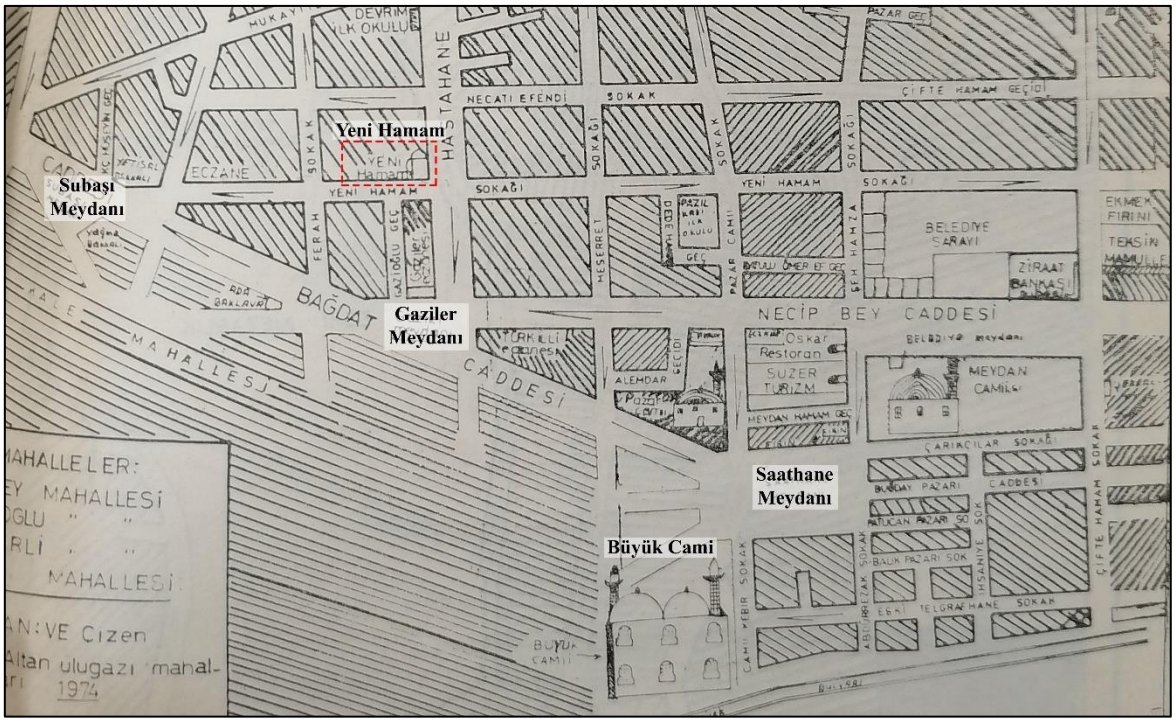
Pazar Mahallesi'nde Pazar Camii'nin batısında yer alan Dede Havlu Mektebi / Fazıl Kadı Mektebi'nin batı cephesinde ise Fazıl Kadı Çeşmesi/Kadı Çeşmesi yer almıştır. Taş işçiliğine sahip çeşmenin kitabesinde H 1319 ibaresi nedeniyle M 1901 yılında inşa edildiği kabul edilmiştir (Bayraktar, 2016; Sarısakal, 2002) (Şekil 229).

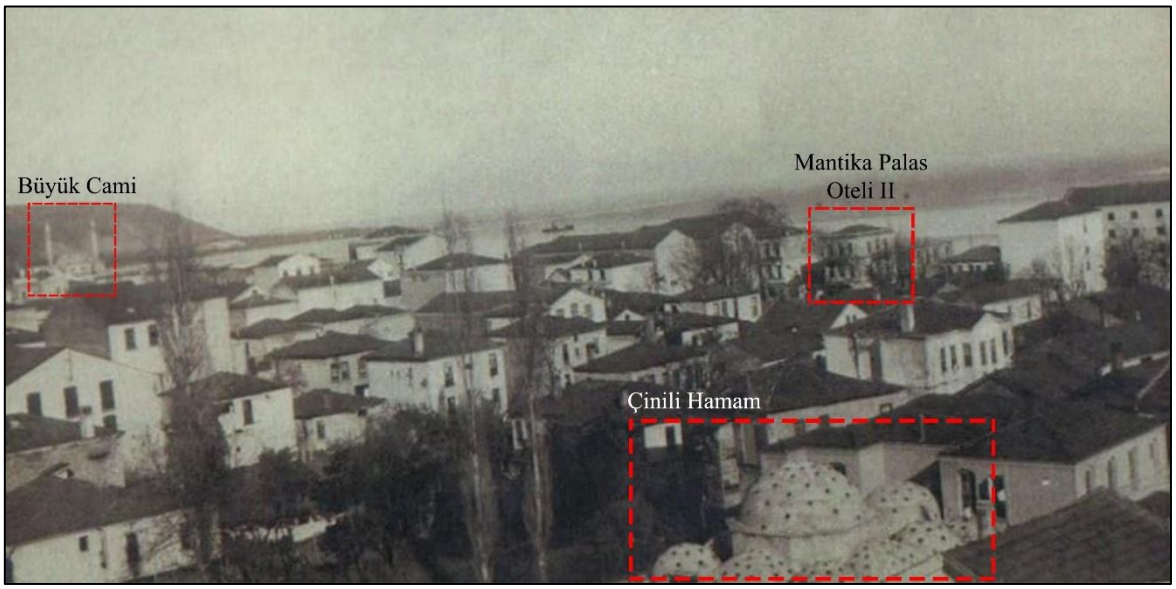

Şekil 229. Fazıl Kadı Çeşmesi (Yeşim Görmüş arşivi, 2020)

20. yüzyılın başlarında adına rastlanılan ve ne zaman inşa edildiği bilinmeyen Rum mekteplilerine ait Millet Hamamı, Rum Mahallesi'nde Reji Baş Müdüriyeti yakınlarında inşa edilmiştir. Nüfus mübadelesi zamanında Milli Emlak'a bırakılan hamamın işletmesi Türkler tarafından satın alınmıştır. Haftanın ilk üç günü muhacirlere tahsis edilen hamam diğer günler halka hizmet vermiştir. 1930'larda adını Cumhuriyet Millet Hamamı olarak değiştirmiştir (Sarısakal, 2007b). Samsun Vilayet Gazetesinin 1938 yılındaki bir haberinde Cumhuriyet alanının genişletilmesi için hamamın istimlak edildiği belirtilmiştir (Öznülüer, 2019). 20. yüzyılın başlarında adına rastlanılan diğer hamamlar arasında Yeni Hamam ve Çinili Hamam da vardır. Tam olarak ne zaman inşa edildikleri bilinmese de konumları tespit

edilmiştir. Buna göre Yeni Hamam (Şekil 230), Pazar Mahallesi'nde Gaziler Meydanı civarında; Çinili Hamam ise Kale Mahallesi'nde Konak Sineması karşısında, Tütün Fabrikası'nın kuzeyinde yer almıştır. Çinili Hamam 1937'de onarım geçirmiş ve yeniden hizmete açılmıştır (Sarısakal, 2002) (Şekil 231).

Şekil 230. Yeni Hamam'ın yeri (Anonim, 1974: 17; işlenerek)

Şekil 231. 1940'larda Çinili Hamam (İpek vd., 2016b; işlenerek)

1902 yılında Pazar Mahallesi'nde yenide inşa edilen Süleyman Paşa Medresesi'nin avlusunda da bir çeşme yapılmıştır (Sarısakal, 2002). M 1904 T.V.S.'nden elde edilen, medresenin avludan çekilmiş fotoğrafında baldaken tarzındaki sekizgen planlı çeşmenin/şadırvanın örtüsü soğanvari âlem ile tamamlanmıştır.

1903 tarihli bir vakfiye kaydında Yunan Ağa veledi Yorgi'nin emlakından gelen gelir ile 3 çeşmenin inşa edilmesi; çeşmelerin bakım ve onarımlarının yapılması şart koşulmuştur. Çalışma kapsamında Yuvan Ağa veledi Yorgi Çeşmesi I, II, III olarak ifade edilen bu çeşmeler sırasıyla Hançerli Mahallesi'nde, Cedid Mahallesi'nde ve Abdullah Paşa Medresesi (Hançerli Mahallesi) yakınlarında inşa edilmiştir (Okudan, 2013). Bahsi geçen çeşmelerin fiziksel özellikleri hakkında bilgilere ulaşılamamıştır. 1903 tarihli bir vakfiye kaydında ise Mustafa kızı Fatma'nın emvalinde gelen gelir ile Subaşı Mektebi civarında bir çeşmenin onarılması ve ihtiyaç halinde ise çeşmenin bakım ve onarımlarının yapılması şart koşulmuştur (Okudan, 2013; 2011). Bahsi geçen çeşmenin fiziksel özellikleri hakkında bilgiye ulaşılamamıştır. Ermeni Mahallesi'nde Çeşme Meydanı denilen mahalde yer alan Metruk Çeşme adında bir vakıf çeşmesi de tespit edilmiştir (Sarısakal, 2009).

- Endüstri/Sanayi Yapıları:

Elde edilen verilere göre bir önceki dönemde 2 adet olan endüstri/sanayi yapısı bu dönemin sonunda 22'ye yükselmiştir (Şekil 190). Bu dönemde toplam 21 adet yapı tespit edilmiş ya da inşa edilmiştir. İçlerinden biri (Gazhane deposu) bu dönem içinde yapılmış, ancak daha büyüğü yapılması için yıkılarak aynı dönemde yeniden inşa edilmiştir. İlk içki fabrikası (S. Polychronides İçki Fabrikası) ise aynı dönemde kurulmuş ve yıkılmıştır. Bu yapılar, Tablo 119'da kronolojik olarak sıralanmıştır.

Tablo 119. 1876-1908 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen endüstri/sanayi yapıları

1876-1908 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen ya da Tespit Edilen Endüstri/Sanayi Yapıları			
No.	**Endüstri/Sanayi Yapıları**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
3	Sergiz Efendi'nin Duhan Fabrikası I	1878-1881'de var	Hançerli Mah. Kumpanya Cad.
4	Sergiz Efendi'nin Duhan Fabrikası II	1878-1881'de var	Hançerli Mah. Kumpanya Cad.
5	Kostanidi Ligoryadi Dakik Fabrikası	1881	-Bilinmiyor-
6	Reji Tütün Fabrikası Samsun İnhisar (Tekel) Fabrikası	1887	Kale Mah.
	Gazhane Deposu Eski Gazhane	1893	Sazlık ve Bataklık Mevkiinde

Tablo 119'un devamı

7	Mumhane Mum İmalathanesi		Hançerli Mah.
	S. Polychronides İçki Fabrikası İlk içki fabrikası	1904	-Bilinmiyor-
8	Dakik Fabrikası I	1904	-Bilinmiyor-
9	Dakik Fabrikası II	1904	-Bilinmiyor-
10	Bez İmalathanesi	1904	-Bilinmiyor-
11	Tuğla İmalathanesi	1904	Mert Irmağı yakınında
12	Kiremit İmalathanesi	1904	-Bilinmiyor-
13	Mamaulat-ı Nesciyye İşletmesi	1904	-Bilinmiyor-
14	Halı Kilim İmalathanesi	1904	-Bilinmiyor-
15	Y. Altocca İçki Fabrikası Y. Altocca ve Mastromihaliki İçki Fabrikası (1911)	1908	-Bilinmiyor-
16	A. Andonoğlu Kardeşler İçki Fabrikası	1908	-Bilinmiyor-
17	Ch. Şabanidis İçki Fabrikası	1908	-Bilinmiyor-
18	A. ve Ph. Konstantinidis İçki Fabrikası	1908	-Bilinmiyor-
19	Kariyofilis İçki Fabrikası	1908	-Bilinmiyor-
20	Kefalidis İçki Fabrikası	1908	-Bilinmiyor-
21	St. Paxinos et Fils İçki Fabrikası D. Makris İçki Fabrikası (1911)	1908	-Bilinmiyor-
22	Yeni Gazhane Deposu	1908	Sazlık ve bataklık mevkiinde
NOT: Gri dolgulu yapıların yerleri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmemiştir.			

16. yy.da üretim faaliyetleri merkezi hükümet tarafından şehirlerin dış bölgelerinde yürütülmeye başlanmıştır. Ancak 19. yy.a gelindiğinde endüstri yapıları Osmanlı şehirlerinin yeni ögesi haline gelmiş ve şehrin çevresinde erişimi kolay yerlerde kurulmuşlardır (Tekeli, 2011a). Endüstri/sanayi yapılarında bu dönemde büyük bir artış gözlemlenmiş, ancak çoğunun yeri tespit edilmediği için dönem haritalarında yer almamıştır. Ancak yeri tespit edilen yapıların şehrin dış çeperinde (Gazhane, tuğla imalathanesi) veya şehir içinde (Mumhane, Reji Tütün Fabrikası, Polychronides İçki Fabrikası) olduğu gözlemlenmiştir. Tütün ve tarım endüstrisinde yaşanan ekonomik gelişmeler şehirde üretim yerlerinin artmasını ve şehrin gelişmesini sağlamıştır. Özellikle Samsun ve yakın çevresinde yapılan tütün ziraatı şehirde pek çok tütün imalathanesinin açılmasının da yolunu açmıştır. Tablo 119'a göre tütün ve içki fabrikaların çoğunun gayrimüslimler tarafından açılıp işletildiği gözlemlenmiştir.

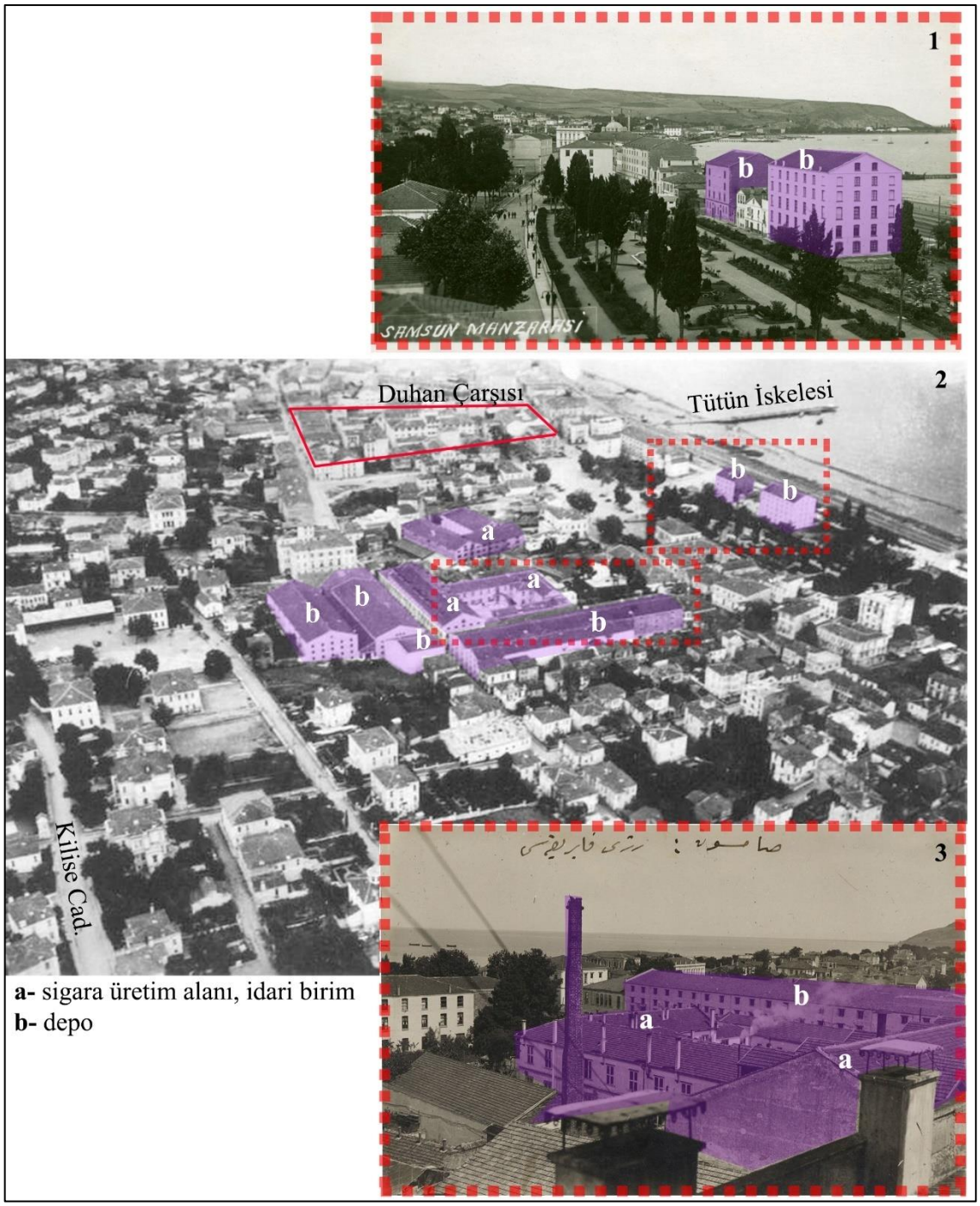
M 1878-1881 yıllarını kapsayan 1778/24 No.lu S.Ş.S.'ne göre Ermeni Mahallesi'nde ikamet eden Sergiz Efendi'ye ait Hançerli Mahallesi Kumpanya Caddesi'nde[245] (Gümrük Cad.) iki adet duhan (tütün) fabrikası olduğu tespit edilmiştir (Şahin, 2015). Ticaretin aktif olduğu bir alanda ve tütünün zeytinden daha önemli bir tarım ürünü olmaya başladığı bu dönemde fabrikalar dikkat çekicidir. Bu çalışma kapsamında Sergiz Efendi'nin Duhan Fabrikası I ve Sergiz Efendi'nin Duhan Fabrikası II olarak isimlendirilen bu yapılar hakkında fiziksel bir bilgi tespit edilememiştir. Arşivde yer alan 1881 tarihli bir belgede Kostanidi Ligoryadi'nin Samsun'da dakik (un) fabrikası inşa ettiği tespit edilmiştir (BOA, ŞD., 504/2, H 25 L. 1298 / M 20 Eylül 1881). Çalışma kapsamında 'Kostanidi Ligoryadi Dakik Fabrikası' olarak isimlendirilen bu yapının da yeri ve fiziksel özellikleri hakkında bilgi elde edilememiştir.

Duhan Çarşısı'nın 1869 yılında inşa edilmesinin ardından 19. yüzyılın son çeyreğinde şehirde artan tütün üretimi sonrası depolama, işleme ve nakliyesinin sağlanması için önemli gelişmeler yaşanmıştır (Erkul, 2002). 1887'de[246] Kale Mahallesi'nin güneybatı çeperinde Samsun Müslüman Mezarlığı'nın batısında Fransızlar tarafından açılan Reji Tütün Fabrikası şehrin hem fiziksel hem de sosyo-kültürel gelişimine önemli bir katkı sağlamıştır (Köse, 2013b). Fabrika, içinde sigara üretim alanları, idari birimleri ve depoları ile bir kompleks oluşturmuştur. Komplekste 2, 3, 4 ve 5 katlı bloklar vardır. Kompleksle bağlantılı olarak, çalışanlara hizmet etmesi amacı ile yemekhane ve kreş yapıları da inşa edilmiştir (Düzenli, 2022b). Fabrikanın denizle bağlantı kurabilmesi için 1891 yılında Duhan Çarşısı'nın doğusunda de Tütün İskelesi inşa edilmiştir. Ayrıca bu iskele zaman içinde hem gümrük idaresine hem de Liman'a demiryolu ile bağlanmıştır. Fabrika şehrin altyapısının gelişiminde etkili olmuş (Yazıcı, 2013), fabrikanın yakınlarında, doğuda ve kuzeyde tütün depolarının/mağazalarının da inşası ile Duhan Çarşısı'nın varlığı, bu bölgeyi sanayi bölgesi konumuna getirmiştir (Erkul, 2002). Fabrika inşasıyla göç almaya devam eden şehre pek çok sinema ve tiyatro kurularak şehir Batı kültürü ile tanışmıştır (Sarısakal, 2003). 1913 yılında fabrikanın Fransız Reji şirketindeki himayesi 15 yıl daha uzatılmış, ancak savaşlar ve yeni bir hükümetin kurulması nedeniyle 1925 yılında fabrikanın işletmesi hükümete devredilmiştir (Yazıcı, 2013). 1930'lu yıllarda fabrika sigara imalathanesi, sigara ve tütün

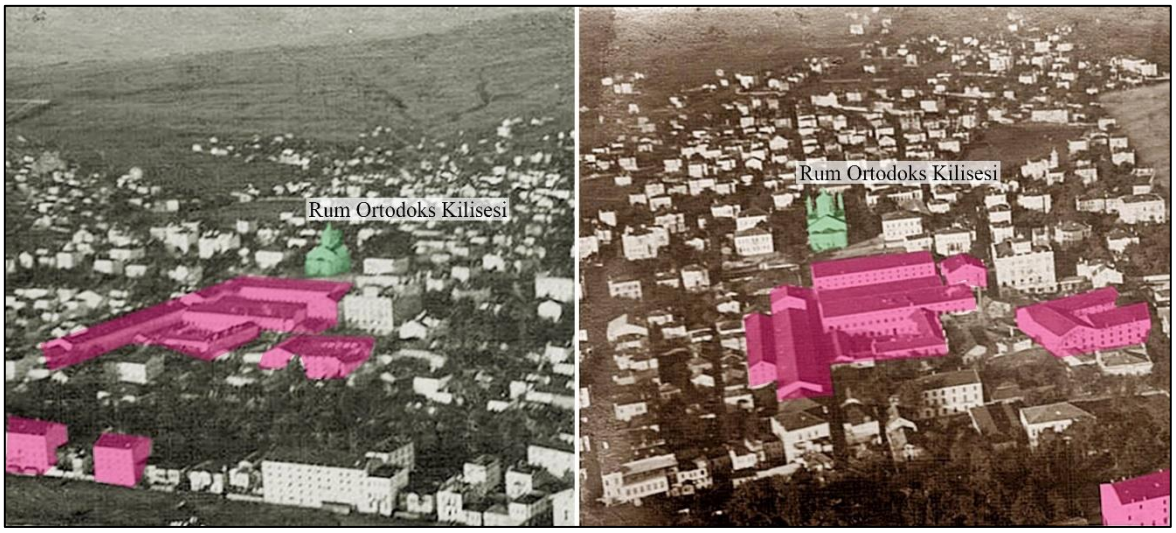
[245] Kumpanya Caddesi Kumpanyalar ya da Sarı Mağazalar olarak da ifade edilmekte ve Yalı Camii önündeki alanı kapsamaktadır. Gümrük Caddesi olarak da anılmaktadır. Bkz.: 24.05.2023 tarihinde Baki Sarısakal (d. 1954) ile yapılan görüşme.

[246] Reji Tütün Fabrikası'nın çeşitli kaynaklarda inşa tarihi hakkında farklı tarihler (1883, 1892, 1893, 1897) ifade edilmiş, ancak bu çalışma kapsamında 1887 yılı esas alınmıştır. 1883 yılında şehirde tütün fabrikasının inşa kararı alınmış, 1887 yılında fabrikada hizmete açılmıştır. Bkz.: Çamaş vd., a.g.m., s. 231.

paketleme bölümü, kıyımhane, kutu dairesi ve marangozhane vb. bölümlerden oluşmuştur (Öznülüer, 2019). Cumhuriyet döneminde yapılan eklemelerle genişleyen fabrika 1994 yılına kadar tütün işleme ve sigara imal işlevini sürdürmüştür (Bayraktar, 2016) (Şekil 234). 1997'de kapatılmıştır (Yılmaz, 2015).

Şekil 232. 1- Gazi Parkı'ndaki tütün depoları (İAK arşivi; işlenerek), 2- 1940'larda Reji Tütün Fabrikası kompleksi ve Duhan Çarşısı (İpek vd., 2016b; işlenerek), 3- Reji Tütün Fabrikası ve depo (İpek vd., 2016a; işlenerek)

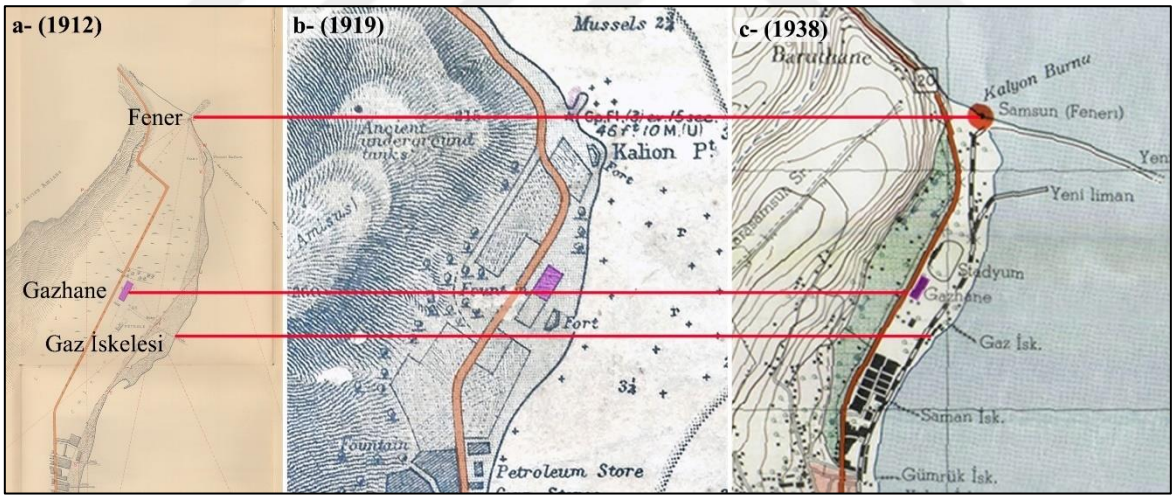

Şekil 233. 1910'larda Romen keşif uçaklarından çekilen Samsun şehri ve Reji Tütün Fabrikası kompleksi (Kenan Hazneci arşivi; işlenerek)

Şekil 234. a- Reji Tütün Fabrikası önünde işçiler, b- Fabrikanın sigara imal yeri (İpek vd., 2016a); c ve d- Fabrikada çalışan kadınlar (Salt Araştırma arşivi)

Şehirde Tütün Fabrikası dışında çeşitli sektörleri içine alan imalathaneler ve fabrikasyonlar da yer almıştır (Dığıroğlu, 2011b). Şehrin kuzeyinde sahil boyunca boydan

boya uzanan sazlık ve bataklık mevki ıslah edilerek bu alan kamu yararına hizmete açılmıştır. Bu kapsamda bu alanda Bafra yolunun doğusunda devlete ait olan Gazhane Deposu binası 1893 yılında inşa edilmiştir (İpek & Yılmaz, 2011). Gazhane deposunun yetersiz gelmeye başlamasıyla 1908 yılında Rus Konsolosluğu'nun desteğiyle Rus bir tüccar tarafından Sazlık mevkiinde yer alan Gazhane Deposu'nun yerine daha büyüğü inşa edilmiş, tesis Yeni Gazhane Deposu olarak adlandırılmıştır (Sarısakal, 2007a). Bu dönemde Gazhane'ye gaz getirilmesi ya tenekeler aracılığı ile ya da gemilerin ambarından hortumlarla Gaz İskelesi vasıtasıyla sağlanmıştır. Gazyağı satan esnaf da buradan aldığı yağları bidon, teneke veya şişelere doldurarak satmıştır. Gazyağı satan mağazalar çoğunlukla Saathane Meydan'ında, Subaşı'nda, Hançerli Mahallesi'nde yer almıştır (Sarısakal, 2007a). I. Dünya Savaşı esnasında 1915 Rus Bombardımanı'nda seçilen hedefler arasında yer alan gazhane, bu saldırı ile tahrip olmuştur (Köse, 2013b; Sarısakal, 2002). Bombardıman sonrası Gazhane deposunun tamir edildiği belirlenmiştir. (1912) Samsun Limanı Haritası, (1919) Samsun (eski Amisos) Haritası ve (1938) Samsun Belediyesi Haritası'nda Gazhane deposu gösterilmiştir (Şekil 235).

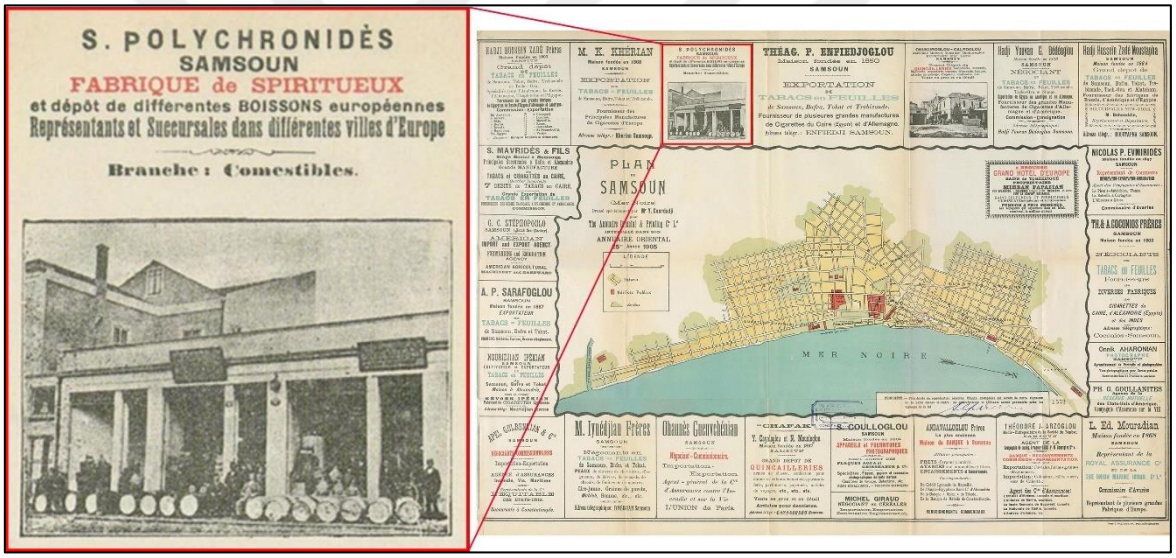

Şekil 235. (1912) Samsun Limanı Haritası, (1919) Samsun (eski Amisos) Haritası ve (1938) Samsun Belediyesi Haritası'nda Gazhane Deposu, a- (BCA, Nafia Vekâleti, 143-26-1, 55L; işlenerek); b- (Embiya Sancak arşivi); c- (Canan Berk arşivi)

Şehre elektrik gelmeden önce aydınlatma amacıyla gazyağı dışında mum da kullanılmıştır. Mumların yapıldığı mumhane ya da mum imalathanesi de şehirdeki sanayi yapıları arasında yerini almıştır. Ne zaman inşa edildiği tespit edilemeyen mumhane Hançerli Mahallesi'nde Merkez İskele'nin bulunduğu yerde kâgir, tek katlı, geniş bir yapı

olarak inşa edilmiştir (Sarısakal, 2007a). Duvarlarında ve raflarında iplere asılı mumların yer aldığı (Buğdaycıoğlu & Kaynar, 1968) bu imalathane ve mum esnafı, şehre elektriğin gelmesiyle 1910'lardan itibaren ortadan kalkmış, mumhane binasının bulunduğu yere de Karadeniz Oteli inşa edilmiştir (Sarısakal, 2007a).

1900'lerden sonra şehirde içki fabrikaları da kurulmuştur. Çalışma kapsamında bu fabrikalar, kurulmasını sağlayan ya da işletmesini yapan kişilerin isimleriyle adlandırılmıştır. Şark Ticaret Yıllıkları'nda şehirdeki ilk içki fabrikasının 1904 yılında S. Polychronides tarafından kurulmuş olan S. Polychronides İçki Fabrikası olduğunu göstermiştir (Dığıroğlu, 2011b). (1905) Samsun (Karadeniz) Planı'nda verilen ticari ilanlar arasında içki fabrikasına ait fotoğraf da tespit edilmiştir. Buna göre yapı tek katlıdır ve dikdörtgen bir plana sahiptir (Şekil 236).

Şekil 236. (1905) Samsun (Karadeniz) Planı'nda yer alan S. Polychronides İçki Fabrikası reklamı (SALT arşivi)

Şark Ticaret Yıllıkları'na göre 1908 yılında 7 adet içki fabrikası faaliyettedir. Bunlar; Y. Altocca İçki Fabrikası, A. Andonoğlu Kardeşler İçki Fabrikası, Ch. Şabanidis İçki Fabrikası, A. ve Ph. Konstantinidis İçki Fabrikası, Kariyofilis İçki Fabrikası, Kefalidis İçki Fabrikası ve St. Paxinos et Fils İçki Fabrikası'dır. Açılan ilk içki fabrikasının bu dönemin sonunda faaliyette olmadığı gözlemlenmiştir. 1911 yılında St. Paxinos et Fils İçki Fabrikası'nın adı, işletmecisi değiştiği için D. Makris İçki Fabrikası olmuştur. Y. Altocca

İçki Fabrikası ise yanına ortak eklendiği için adı Y. Altocca ve Mastromihaliki İçki Fabrikası'na dönüşmüştür (Dığıroğlu, 2011b).

Şehirde çeşitli sektörlerde imalat yerleri de tespit edilmiştir. Bunlar arasında 1904 yılında Dakik Fabrikası I ve II, Bez İmalathanesi, Tuğla İmalathanesi, Kiremit İmalathanesi, Mamulat-ı Nesciyye İşletmesi, Halı Kilim İmalathanesi yer almıştır (Dığıroğlu, 2011b). (1919) Samsun (eski Amisos) Haritası'nda Mert Irmağı'nın güneyinde, Çarşamba yolunun batısındaki bölgede "brickfields" ibaresi yer alması nedeniyle tuğla imalathanesinin burada olduğu düşünülebilir.

- Pazar ve Çarşı Yerleri:

Elde edilen verilere göre bir önceki dönemde 12 adet olan pazar ve çarşı yeri bu dönemin sonunda 13'e yükselmiştir (Şekil 190). M 1875-1878 yıllarını kapsayan 1775/21 No.lu S.Ş.S.'nde 1877 yılına ait bir kayıtta geçen Santa Pazarı Caddesi ibaresinden dolayı Hançerli Mahallesi'nde Santa Pazarı olduğu tespit edilmiştir (Fırat, 2013) (Tablo 120).

Tablo 120. 1876-1908 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen pazar ve çarşı yerleri

1876-1908 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen ya da Tespit Edilen Pazar ve Çarşı Yerleri			
No.	**Pazar ve Çarşı Yerleri**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
13	Santa Pazarı	1877'de var	Hançerli Mah.
NOT: Gri dolgulu yapıların yerleri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmemiştir.			

1890 yılında şehre gelen Dr. Mehmet Arif cumartesi günleri kurulan bir pazardan bahsetmişti. Pazarın olduğu günler yerli halk ile Laz, Çerkez, Gürcü, Türkmen ve Abaza göçmenlerinin arabalarla, hayvanlarla şehre malzemeler getirdiğini, şehrin o gün kalabalık olduğunu belirtmiş ve farklı soya sahip insanların görünüşlerine de dikkat çekmiştir. Göçmenlerin ise pazarın büyük ticaret erbabından olduğundan bahsedilmiştir (Çiloğlu, 2002).

- Ulaşım Yapıları/Altyapı:

Elde edilen verilere göre bir önceki dönemde 8 adet olan ulaşım yapıları/altyapı tesisi bu dönemin sonunda 18'e yükselmiştir (Şekil 190). Bu dönemde bir önceki dönemde yer alan Merkez İskelesi yıkılmış, yerine yenisi inşa edilmiştir. Ayrıca bu iskele dışında 7 adet yeni iskele inşası ve 3 adet de karayolu tamamlanmıştır. Bir önceki dönemde yer alan bazı karayollarında da iyileştirmeler, düzenlemeler yapılmıştır. Bu dönemde inşa edilen ya da tamamlanan ulaşım yapıları Tablo 121'de kronolojik olarak sıralanmıştır.

Tablo 121. 1876-1908 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tamamlanan ulaşım yapıları/altyapı

1876-1908 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen ya da Tamamlanan Ulaşım Yapıları/Altyapı			
No.	**Ulaşım Yapıları/Altyapı**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
8	Merkez İskelesi Taş İskele Büyük İskele Samsun İskelesi Samsun (Canik) Merkez İskelesi	1880	Hançerli Mah. Gümrük binası önünde, Yalı Camii önünde
9	Samsun Amasya Yolu Samsun-Bağdat Yolu/Bağdat Şosesi Doğu Anadolu Yolu	1883-1885	Samsun Amasya arası şose yol
10	İç Anadolu Yolu Samsun Kayseri Yolu	1883-1885	Samsun Merzifon arası şose yol
11	Gümrük İskelesi Canik Gümrük İskelesi Yük/Mal İskelesi Gümrük Yük İskelesi Belediye Yük İskelesi Taş/Büyük İskele	1891	Hançerli Mah. Gümrük binası önünde
12	Reji Tütün İskelesi Tütün İskelesi	1891	Kale Mah. Duhan Çarşısı doğusunda
13	Gaz İskelesi Gazhane İskelesi Yeni Gazhane İskelesi		Sazlık ve bataklık mevkiinde, Gazhane deposu önünde
14	Zahire İskelesi Marko Polo İskelesi		Eski Gazhane önünde
15	Yolcu İskelesi Gümrük Yolcu İskelesi	1893	Hançerli Mah. Gümrük binası yakınında
16	Samsun-Sivas Yolu	1893	Samsun Sivas arası şose yol
17	Dakik İskelesi Un İskelesi		Hançerli Mah. Yalı Camii önünde
18	Pulcu İskelesi	1906-1916'da var	Medine-i Samsun'da
NOT: Gri dolgulu yapıların yerleri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmemiştir.			

Hançerli Mahallesi'nde Gümrük binasının önünde 1891 yılında Belediye tarafından 180 metre uzunluğunda Gümrük/Taş İskelesi inşa edilmiştir. İskele, gümrük binasına mavnalardan gelen malları boşaltmak ve gümrükten çıkan malları mavnalara yüklemek için kullanılmıştır. Yükleme, iskelenin ucunda bulunan ve el gücü ile çalışan kaldıraç ile sağlanmıştır. Ayrıca şehre gelen ve şehirden ayrılan yolcular da iskeleyi kullanmıştır. İskeleyi kullanan yolcular ve iskeleden mal yükleme ve boşaltma yapanlardan alınan ücretler

belediyeye kazanç sağlamıştır.[247] 1895-1907 yılları arasında Samsun'da Fransız konsolosluğu yapan H. de Cortanze 1903 yılına ait denizcilik raporlarında iskeleye ait vergi oranlarının şehrin koşullarına göre yüksek olduğunu belirtmiştir. Raporda, iskelenin bakımsız olmasında dolayı yaşanabilecek kazalara karşı yolcular için ayrı bir iskele yapılması gerektiği vurgulanmıştır. İskele zamanla artan ticaret karşısında ihtiyacı karşılayamamış, artan mal trafiği karşısında yolcular sıkıntılar çekmiş, malların fazla olması kazalara neden olmuştur (Yılmaz, 2012c; Sarısakal, 2002; 2007a). Belediye tarafından yolcular için iskelenin güneyinde ayrı bir iskele yapılmış ve Gümrük Yolcu İskelesi olarak adlandırılmıştır. Sonrasında Gümrük İskelesi de Gümrük Yük İskelesi olarak ifade edilmiştir (Yolalıcı, 2004) (Şekil 237). Ne zaman yapıldığı bilinmemekle beraber I. Dünya Savaşı öncesinde Gümrük Yük İskelesi'nin deniz tarafında üzeri kapalı ve etrafı demir parmaklıkla örülmüş bir sundurması yer almıştır. İskele üzerinde yer alan raylar, ambarın kapısının önünden başlayarak sundurma içinden geçirilmiş ve muayene yerine kadar döşenmiştir. Raylar sayesinde vapurlarla gelen mallar güvenli bir şekilde şehre giriş yapmıştır (Sarısakal, 2007a).

Şekil 237. 20 yy.ın başında Gümrük İskelesi ve binası (Recep Yılmaz arşivi)

[247] Hazineye ait olan gelir de demirden bir iskele yapılması için belediyeye bırakılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Güneş, a.g.t., s. 167.

I. Dünya Savaşı esnasında, 1915 yılında Samsun'un Rus harp gemileri tarafından bombardımana tutulduğu sırada iskele[248] ve üzerinde yer alan kaldıraç zarar görmüş ve uzun süre onarılmamıştır. Bu durum karşısında hem tüccarlar zarar görmüş hem de Rüsumat Dairesi önemli bir gelir kapısından yoksun kalmıştır. Savaş sonrası 1920 senesine ait bir gazete[249] yazısında Belediye tarafından Gümrük İskelesi'nin baştan 8 m uzatılarak onarıldığı belirtilmiştir (Sarısakal, 2007). 1922/1923 yıllarına ait Belediye zabıt kayıtlarında iskelenin uzatılma nedenlerinden biri olarak yük gemilerinin iskeleye rahat yanaşmasını sağlayabilmek olarak ifade edilmiştir (Yolalıcı, 2004).

1891 yılında Duhan Çarşısı önünde inşa edilen Tütün/Reji İskelesi'ndeki dekovil hattı belediye denetiminde Gümrük Yük İskelesi'ne kadar uzatılmıştır. Bu iskeleden gelen balyalar bu hat kullanarak Duhan Çarşısı'na iletilmiştir. Bu hattı kullanan hem kişiler, hem de Reji şirketi Belediye'ye ücret ödemişlerdir. Aralık 1922'de ise Belediye tarafından alınan bir karar ile yük iskelesine uzatılan dekovil hattı bu kez liman tarafında yer alan Yeni Gazhane İskelesi'ne kadar uzatılmıştır (Yolalıcı, 2004). 1929 yılında Samsun-Sivas şimendifer hattı da Gümrük İskelesi'ne kadar uzatılmış ve işletmeye açılmıştır (Sarısakal, 2007a; Haykır, 2011).

Taş İskele olarak da adlandırılan Gümrük İskelesi önce taştan inşa edilmiş, ancak zamanla demir putrel kazıklarla uzatılmıştır. 1935 yılına ait bir gazete[250] haberine göre iskelenin demir bölümünde meydana gelen çürümenin onarıldığı ifade edilmiştir (Sarısakal, 2007a) (Şekil 238). İskelenin tam olarak ne zaman ortadan kaldırıldığı belirlenememiş olsa da 1950'li yıllarda varlığını devam ettirdiği tespit edilmiştir.

[248] 1915 Rus bombardımanında ekonomik hedefler seçilmiş ve şehrin ekonomisine darbe vurulmuştur. Buğday Pazarı ve Liman yakınlarında demirli halde bulunan pek çok yük gemisi de zarar görmüş, şehirde oluşan bu güvensiz ortam nedeniyle ticaret durma noktasına gelmiş, fiyatlar artmıştır. Bkz.: Köse, O. (2013b). Canik'in Osmanlılara Geçişi ve Canik'te İktisadi Hayat. C. Yılmaz (Ed.), İlkçağlardan Cumhuriyete Canik (5. Baskı) içinde (s. 77-118). Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları, s. 111.

[249] Piyasa Gazetesi, 3 Temmuz 1336, Sayı: 61. Bkz.: Sarısakal, Samsun Belediye Tarihi, s. 269.

[250] Ahali Gazetesi, 26 Mart 1935, Sayı: 693. Bkz.: Sarısakal, Samsun Belediye Tarihi, s. 271.

Şekil 238. Gümrük İskelesi (İpek vd., 2016a)

1891 yılında inşa edilen Gümrük İskelesi'nin zaman içinde artan mal trafiğinden dolayı yolcular sıkıntı çekmiş ve kazalar yaşanmıştır. Bunun üzerine Samsunlu bazı tüccarlar tarafından 1893 yılında yolcular için ahşaptan Yolcu İskelesi inşa edilmiştir. Bu iskeleyi kullanan yolculardan alınan ücret ile Belediye kazanç da elde etmiştir. 1911 yılına ait bir gazete[251] haberine göre Yolcu İskelesi, 3,5 m genişliği ile şehirdeki en geniş iskele olma özelliğine sahiptir (Sarısakal, 2007a). İskelede yolcular için bir salon; asker, polis ve görevliler için de birer oda bulunmaktaydı (Yolalıcı, 2004). Fransız konsolos Cortanze'nin 1906 yılı raporlarına göre iskelesinin sonunda yolcular için kontrol binası tesis edildiği de ifade edilmiştir (Yılmaz, 2012c).

Gümrük Yolcu İskelesi olarak da adlandırılan iskele 1915'te Rus Bombardımanı'nda zarar görmüştür (Sarısakal, 2002). Denetimi belediyeye ait olan iskelenin 1922/1923 belediye zabıt defterlerinde tamir edildiği ve 5 m uzatıldığı belirtilmiştir (Yolalıcı, 2004). İskelenin her iki tarafına korkuluk yapılmış, karaya değdiği yerin bir tarafına erkek diğer tarafına da kadınlar için hela inşa edilmiştir (Samsun Vilayet Komitesi, 1933).

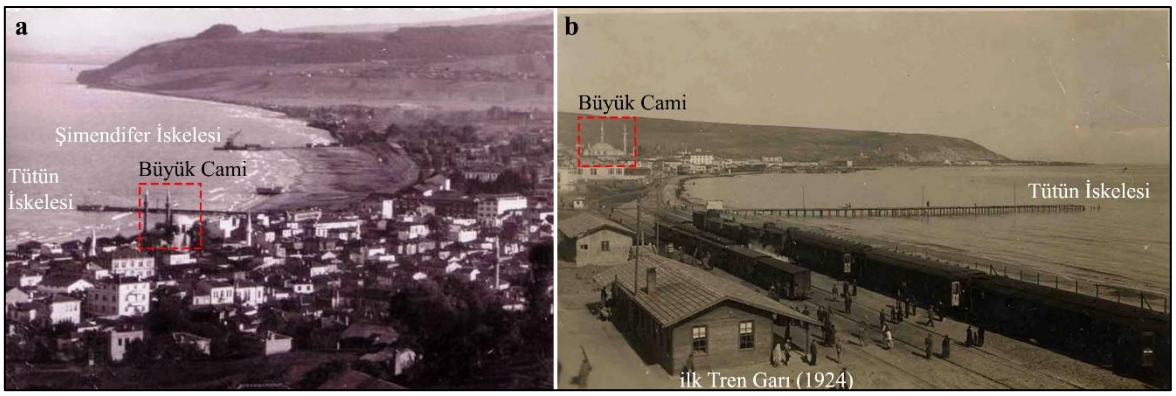
Yolcu iskelesinin kıyı ile temas ettiği noktaya yakın bir yerde de yolcular için ahşap bir solan ve tahsildar kulübesi yapılmıştır. Ancak 1929 yılında Samsun-Sivas Şimendifer Hattının Gümrük İskelesine kadar uzatılmasının onaylanması ile hat üzerinde yer alan salon

[251] Aks-ı Sada Gazetesi, 7 Mayıs 1911, Sayı: 221. Bkz.: Sarısakal, Samsun Belediye Tarihi, s. 268.

ve tahsildar kulübesi yıkılmış ve yeniden yapılması ise Samsun-Sivas İşletme ve İnşaat idaresine bırakılmıştır (Sarısakal, 2007a). İskelenin tam olarak ne zaman ortadan kaldırıldığı belirlenememiş olsa da 1950'li yıllarda varlığını devam ettirdiği tespit edilmiştir.

Kalenin kuzeyinde inşa edilen Gümrük ve iskelesinin kalenin güneyinde yer alan Tütün Çarşısı ve Tütün Fabrikası'ndan uzakta olması nedeniyle, Fransız Reji şirketi fabrika ve çarşıya yakın bir noktada iskele inşa etmek istemiş (Yazıcı, 2013) (Şekil 232, 239, 242); Reji Tütün İskelesi Duhan Çarşısı önünde Reji İdaresi tarafından 1891 yılında, fotoğraflardan ve haritalardan elde edilen tespitlere göre demirden inşa edilmiştir. Tütün ihracını sağlamak için kurulan iskeleye Duhan Çarşısı ve depolarına kadar bir de dekovil hattı döşenmiştir. Bu hat Belediye denetimiyle Gümrük Yük İskelesi'ne kadar da uzatılmıştır. Bu hattı kullanan şahıslardan ve Reji İdaresi'nden belediye tarafından ücret alınmıştır (Yolalıcı, 2004).

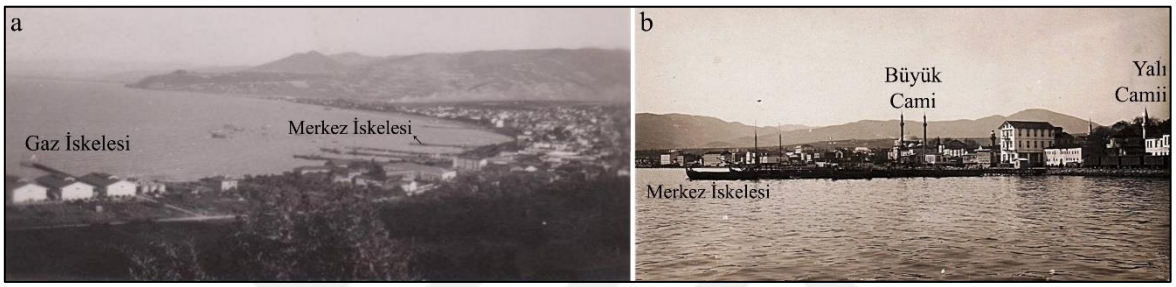
I. Dünya Savaşı esnasında bombardımana uğrayan şehirde Fransızlara ait olan iskeleye zarar verilmemiştir (Sarısakal, 2002). Tütün İskelesi zaman içinde yıpranmış, 1933 yılındaki fırtınadan ötürü de harabe haline gelmiştir (Sarısakal, 2007a; Alkan, 2008). 1936 yılında[252] yine demirden yapılarak esaslı bir tamir geçiren iskele, 20 m kadar uzatılarak 133 m uzunluğuna ulaşmış ve daha kullanışlı bir iskeleye dönüşmüştür. İskelenin her daim muhafaza edilmesi için de demir parmaklıklı bir bekçi barakası yaptırılmıştır (Alkan, 2008; Öznülüer, 2019). İskele 1960'lı yıllarda yıkılmıştır.

Şekil 239. a- Tütün ve Şimendifer İskelesi (wow.turkey.com; işlenerek), b- Tütün İskelesi (Embiya Sancak arşivi; işlenerek)

[252] Samsun, 3 Temmuz 1936, Sayı: 652. Bkz.: Öznülüer, M. (2019). "Samsun" Vilayet Gazetesi'nin Samsun Basın ve Yayın Tarihindeki Yeri ve Önemi (1932-1939). Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, s. 86.

Bu dönemde varlığı tespit edilen Gaz İskelesi'nin ise tam olarak ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir. Ancak Gazhane binasının 1893 yılında hizmete açılmasından (İpek & Yılmaz, 2011) yola çıkılarak iskelenin de 1893 yılı sonrasında inşa edildiği kabul edilmiştir. Kalenin kuzeyinde sazlık mevkiinde Belediye tarafından ahşaptan inşa edilen iskelenin bir diğer adı da Gazhane İskelesi'dir (Şekil 240, 242). Gazyağı, benzin gibi yakıtların ithalatı ve ihracatı için kullanılan bu iskeleye gaz ya tenekeler ile ya da açıkta demir atan gemilerin ambarlarından hortumlar ile Gazhaneye aktarılmıştır (Sarısakal, 2002; 2007a; Yolalıcı, 2004).

Şekil 240. a- 1950'de Gaz İskelesi (Nilgün Yılmaz Duran arşivi; işlenerek), b- Gaz İskelesi'nden güneye bakış (Metin Bilek arşivi; işlenerek)

Rus Konsolosluğu'nun desteği ile bir Rus tüccar tarafından 1908 yılında Sazlık mevkiinde yer alan Eski Gazhane Deposu yerine yenisi (Yeni Gazhane Deposu) inşa edilmişti (Sarısakal, 2007a). Kurulan bu yeni deponun ardından, iskele Yeni Gazhane İskelesi olarak da adlandırılmıştır.

I. Dünya Savaşı yıllarında 1915 Rus bombardımanı sırasında tahrip olan iskele, 1922/1923 tarihli Belediye zabıtlarından elde edilen bilgiye göre Belediye tarafından onarılmış ve uzatılmıştır (Sarısakal, 2007a; Köse, 2013b; Yolalıcı, 2004). Gümrük Yük İskelesi'nin tamiri için de Gazhane İskelesi'nin kazıklarından faydalanılmıştır. Ayrıca Tütün İskelesi'nden Gümrük Yük İskelesi'ne uzatılan dekovil hattı, 1922 yılında belediye kararı ile Yük İskelesi'nden Yeni Gazhane İskelesi'ne kadar da uzatılmıştır (Yolalıcı, 2004). 1933 yılına gelindiğinde iskele iyice sığlaşmış, denizle irtibatı kesilmiş, kumluk alanın üzerinde suyu kesilmiş köprülere benzetilmiştir (Sarısakal, 2007a). İskelenin ne zaman ortadan kaldırıldığı bilinmese de 1950'li yıllarda şehirde mevcut olduğu tespit edilmiştir.

Tam olarak ne zaman inşa edildiği bilinmemekle birlikte Sazlık mevkiinde yer alan eski Gazhane Deposu önündeki bir diğer iskele de Zahire İskelesi'dir. Zahire, yumurta vb.

ürünlerin ihraç edildiği ve Morko Polo İskelesi olarak da adlandırılan bu iskele 1915 Rus bombardıman sırasında seçilen hedeflerden biri olmuş, kullanılamaz hale getirilmiştir. 1920 yılında[253] Belediye tarafından onarılmıştır (Sarısakal, 2007a). 1933 yılında ise döşemesi yenilenmiş ve 10 m uzatılarak yeniden hizmete açılmıştır[254] (Samsun Vilayet Komitesi, 1933; Alkan, 2008).

Dakik/Un İskelesi ise tam olarak ne zaman inşa edildiği bilinmemekle birlikte Hançerli Mahallesi'nde Buğday Pazarı'na yakın Yalı Camii önünde yer alan ahşap bir iskeledir (Şekil 241, 242). Hububatın ihracat ve ithalatının yapıldığı ve denetimi ve işletmesi Belediyeye ait olan iskelede geceleri gümrük ve muhafaza memurlarından birer kişi kalmıştır. 1915 Rus bombardımanı sırasında hedeflerden biri olarak tahrip edilmiştir. Sonrasında belediye tarafından onarılmıştır (Sarısakal, 2002; 2007a; Yolalıcı, 2004). Kurtuluş Savaşı döneminde (1919-1923) iskelede tütün ihracatı dışında diğer ihracatların tamamı bu iskeleden gerçekleştirilmiştir (Sarısakal, 2007a). 1922/1923 yılına ait belediye meclis zabıtlarına göre iskele, gemilerin rahat yanaşması için 7,5 m uzatılarak daha kullanışlı hale getirilmiştir (Yolalıcı, 2004). Ancak 1933 yılında mavna yaklaşamayacak şekilde sığlaşmıştır (Sarısakal, 2007a). Bu tarihte iskelenin kazıkları güçlendirilmiş, döşemeleri de tamir edilmiştir (Samsun Vilayet Komitesi, 1933). 1936 yılına ait Vilayet Gazetesi[255] haberine göre iskele bu tarihte tamir edilmiş ve 20 m de uzatılmıştır. Demirleri onarılan iskelenin ahşap aksamı da tamamen değiştirilmiştir. İskelede yapılan bu düzenlemelerle nakliyatın hızlandığı belirtilmiştir (Öznülüer, 2019).

[253] Piyasa Gazetesi, 3 Temmuz 1336, Sayı: 61. Bkz.: Sarısakal, Samsun Belediye Tarihi, s. 269.
[254] Samsun, 9 Mart 1933, Sayı: 2. Bkz.: Alkan, B. (2008). Gümrük Kayıtlarına Göre Samsun'da Ticaret (1935-1940). Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun, s. 75.
[255] Samsun, 7 Şubat 1936, Sayı: 632. Bkz.: Öznülüer, a.g.t., s. 86.

Şekil 241. 20. yy.ın başında Un İskelesi (İpek vd., 2016a)

Pulcu İskelesi'nin ise tam olarak ne zaman inşa edildiği ve nerede olduğu bilinmemekle birlikte M 1906-1916 yıllarını kapsayan 1793/39 No.lu S.Ş.S.'nde belirtilmesi nedeniyle bu tarihten önce inşa edildiği düşünülebilir (İmamoğlu, 2013). İskele ile ilgili başka bir bilgiye ulaşılamamıştır.

17. yüzyıldan beri var olduğu bilinen ve şehrin ilk iskelesi olan Merkez/Samsun İskelesi zaman içinde uğradığı tahribatlar sonucu muhtelif tarihlerde yeniden inşa edilmiştir. 1863 yılında Ali Rıza Paşa zamanında yeniden inşa edilen iskele (Tural, 2008) artan ticari hareketlilik karşısında limanın da kapasitesini artırmak için 1880 yılında ikinci kez yeniden inşa edilmiştir (İpek, 2006b; 1999). Geliri belediyeye ait olan iskele kışın meydana gelen fırtınalar nedeniyle yıpranmış, 1890'lardan sonra tamiri gündeme gelmiş, 1892-1894 yılları arasında mutasarrıflık yapmış Mehmed Cavid Paşa'nın katkılarıyla belediye tarafından tamir edilmiştir (Yılmaz, 2012c). 1915 Rus Bombardımanında hasar aldığına ilişkin bir bilgiye rastlanmamıştır.

Şekil 242. Büyük Cami ve Liman arasındaki iskeleler (İAK arşivi; işlenerek)

Muhtelih karayolların iyileştirilmesi de bu dönemde gündeme gelmiştir. Tanzimatla birlikte ana yolların onarım ve yapımını hükümet üstlenmiş, başka pek çok yerde olduğu gibi Karadeniz'de de 1880'lerden sonra anayol ağları geliştirilmiştir (İpek, 1999). Bu çerçevede Samsun Limanı'nı Doğu Anadolu'ya bağlayan Samsun-Amasya-Tokat-Sivas-Elazığ-Bağdat güzergâhı ile ilgili etüt çalışmaları 1860-69 yılları arasında yapılmış, 1883-1885 yıllarında 6 m genişliğe sahip Samsun-Bağdat yolu tamamlanmıştır (Sarısakal, 2007a; Tekeli, 2011b). Samsun-Bağdat Yolu ya da Doğu Anadolu Yolu olarak ifade edilen bu güzergâhın ilk durağı Amasya şehridir. Bu nedenle Samsun-Amasya yolu olarak da anılan yol, Samsun şehrindeki en önemli yollardan biri olmuştur. Aynı dönemde şehri İç Anadolu'ya bağlayan İç Anadolu Yolu (Samsun-Kayseri Yolu) da tamamlanmıştır. Bu yolun güzergâhı Samsun-Merzifon-Çorum-Yozgat-Kırşehir-Kayseri olmuştur (Tekeli, 2011b). 1893 yılında ise Samsun-Sivas Yolu (62 km) şose olarak tamamlanmıştır (Yolalıcı, 1998; Baskıcı, 2012; Yaşayanlar, 2015). Yapılan bu yollarla Bağdat'a ulaşım, Sinop yerine Samsun üzerinden sağlanır olmuştur (İpek, 2006b).

1894-1896 yılları arasında mutasarrıf olan Nuri Paşa zamanında Bafra, Çarşamba ve Bağdat şoselerinin inşasına başlanmıştır. M 1902 T.V.S.'ne göre Samsun-Sivas ve Bafra-Samsun-Çarşamba-Terme-Ünye karayolları hizmete açılmıştır (İpek, 1999).

- Ticaret Yapıları:

Elde edilen verilere göre bir önceki dönemde 20 adet olan ticaret yapısı bu dönemin sonunda 56'ya yükselmiştir (Şekil 190). 1869 Büyük Samsun Yangını'nda yanan Taşhan bu dönemde yeniden inşa edilmiştir. Bu dönem içinde toplam 36 adet yapı (Taşhan dâhil) tespit edilmiş ya da inşa edilmiştir. Bu dönemde artan ticaret hacmiyle birlikte şehirde han yapılarının yanı sıra Batı kültürüne ait otel ve banka yapıları da inşa edilmiştir. Bu yapılar, Tablo 122'de kronolojik olarak sıralanmıştır.

Tablo 122. 1876-1908 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen ticaret yapıları

1876-1908 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen ya da Tespit Edilen Ticaret Yapıları			
No.	**Ticaret Yapıları**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
21	Hokkacı oğlu Osman'ın Kahvesi	1877'de var	Pazar Mah. Saman Pazarı ve Belediye bitişiğinde
22	Hacı Osman Beyefendi Han Kahvesi	1877'de var	Hançerli Mah.
23	Tokatlı Ömer Ağa'nın Han Kahvesi	1877'de var	Hançerli Mah. Gümrük Cad.
24	Kazımzade'nin Hanı	1877'de var	Sadi Bey Mah.
25	Abdullah Paşa Hanı	1878'de var	Hançerli Mah. Yalı Camii yanında
26	Divrikli Hâfız Arif Efendi Kahvesi	1878'de var	Hançerli Mah.
27	Eski Tütün Hanı	1878'de var	Hançerli Mah. Emtia Gümrüğü Cad.
28	Derviş Efendi Hanı	1879'da var	Hançerli Mah. Emtia Gümrüğü karşısında
29	Hacı Hikmetzâde Hacı Ahmed Efendi'nin Hanı	1880'de var	Pazar Mah. Hamam-ı Kebîr ittisâlinde
30	Sergiz Efendi Hanı	1878-1881'de var	Hançerli Mah. Kumpanya Cad.
31	Abdullah Paşa'nın kızı Ayşe Hanım Hanı	1878-1881'de var	Hançerli Mah. Hınta Pazarı
32	Taşhan Taş Han	1870'lerin sonu	Pazar Mah. Suk-ı Sultani, Süleyman Paşa Medresesi doğusunda
33	Otel ve Mağaza Alman Konsolosluk Binası Alman Konsolosluğu	19. yy.ın ikinci yarısında	Kale Mah.
34	Hotel Oriental	1880	-Bilinmiyor-
35	Hotel Concordia	1880	-Bilinmiyor-
36	Aslı oğlu Hanı / Aslıoğlu Han Asloğlu Hanı (Dr.Simeonidis'in muayenehanesi)	-Bilinmiyor-	Kale Mah. Bedesten'in doğusunda Hükümet Cad. sahil kenarında
37	Grand de hotel Stamboul	1890	-Bilinmiyor-
38	Grand de hotel Constantinople Grand de hotel Stamboul	1890 1902'de var	-Bilinmiyor-
39	Bank-ı Osmani-i Şahane Osmanlı Bankası	1891	Kale Mah. Hükümet Cad.

Tablo 122'nin devamı

40	Ziraat Bankası	1892	Kale Mah. Hükümet Cad.
41	Saray Oteli	1900'de var	Kale Mah. Hükümet Cad.
42	Midilli Bankası	1900'lü yıllar	-Bilinmiyor-
43	Mantika Palas Hoteli I Gazi Kütüphanesi (1930) Gazi Müzesi (1940) Eski Mantıka Palas Oteli	1902	Kale Mah. Mecidiye Cad.
44	Yanni Otel	1902	-Bilinmiyor-
45	Smyrne Oteli de Smyrne Hotel Smyrne	1904	-Bilinmiyor-
46	Grand Hotel D'Europe	1905'te var	-Bilinmiyor-
47	Hacı Tahir Efendizâde Abdullah Efendi Hanı	1906-1916'da var	-Bilinmiyor-
48	…. Hanı	1906-1916'da var	-Bilinmiyor-
49	Bey Hanı	1906-1916'da var	-Bilinmiyor-
50	Mantika Palas Hoteli II Grand hotel Mantica Grand Hotel Mantica Palace	1907	Kale Mah. Hükümet Cad. sahil kenarında
51	Tahta Hanı	1907'de var	Kale Mah. Hükümet Cad.
52	Salih Bey Hanı	1908'de var	Kale Mah. Bedesten karşısında
53	Bahçeli Han	1908'de var	Hançerli Mah.
54	Nalbant Hanı (Nalbant Ali Usta oğlu Hafız Hanı ?)	1908'de var	Pazar Mah.
55	Athina Oteli	1908'de var	-Bilinmiyor-
56	Jacques J. Jabés'in Büyük Silah Deposu Grand Depord'armes Jacques J. Jabes	1908	Hançerli Mah. Kumpanyalar civarında Ermeni milleti Kahvehanesi karşısında
NOT: Gri dolgulu yapıların yerleri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmemiştir.			

Osmanlı döneminde yer alan konaklama mekânları arasında sadece hanlar değil çok amaçlı kullanılmış han kahvehanesi ya da kahvehane olan yapılar da vardır. Ticari gelişmeye bağlı olarak kozmopolit bir yapıya sahip olan şehirde, konaklama mekânları sadece misafirhane olarak kullanılmamış ayrıca sosyal hayatın parçası olan işlevleri de barındırmıştır (Hatipoğlu, 2015). Bu nedenle şehirde yer alan bazı kahvehaneler sosyalleşmenin yanı sıra konaklama işlevine de sahip olmaları nedeniyle ticaret yapıları arasında yer almıştır. M 1876-1878 yıllarını kapsayan 1776/22 No.lu S.Ş.S.'nde 1877 tarihli dört farklı kayıta göre Pazar Mahallesi Saman Pazarı ve Belediye'nin bitişiğinde Hokkacı oğlu Osman'ın Kahvesi; Hançerli Mahallesi'nde Hacı Osman Beyefendi Han Kahvesi; Hançerli Mahallesi Gümrük Caddesi'nde Tokatlı Ömer Ağa'nın Han Kahvesi; Sadi Bey Mahallesi'nde Kazımzade'nin Hanı; aynı sicilde 1878 tarihli iki farklı kayıta göre ise

Hançerli Mahallesi Yalı Camii yanında Abdullah Paşa Hanı ve aynı mahallede Divrikli Hafız Arif Efendi Kahvesi adında konaklama merkezleri tespit edilmiştir (Hatipoğlu, 2015). Kayıtlarda bu yapıların fiziksel özellikleri hakkında bilgi yer almamıştır.

M 1875-1878 yıllarını kapsayan 1775/21 No.lu S.Ş.S.'nde 1878 tarihli kayda göre Hançerli Mahallesi Emtia Gümrüğü Caddesinde Eski Tütün Hanı tespit edilmiştir (Fırat, 2013). M 1878-81 yıllarını kapsayan 1778/24 No.lu S.Ş.S.'nde 1879 yılına ait bir kayıtta Hançerli Mahallesi'nde Emtia Gümrüğü karşısında Derviş Efendi Hanı ile aynı sicilde 1880 yılına ait bir kayıtta Pazar Mahallesi'nde Büyük Hamam bitişiğinde Hacı Hikmetzade Hacı Ahmet Efendi'nin Hanı adında konaklama merkezleri tespit edilmiştir (Şahin, 2015). Ancak söz konusu hanların fiziksel özellikleri belirlenememiştir.

M 1878-81 yıllarını kapsayan 1778/24 No.lu S.Ş.S.'nde yer alan bir kayıtta Hançerli Mahallesi Kumpanya Caddesi'nde Sergiz Efendi Hanı adında bir başka konaklama merkezi tespit edilmiştir. Bu taş hanın üst katında sekiz oda, zemin katında ise altı mağaza olduğu belirlenmiştir. Aynı sicilde Hançerli Mahallesi Buğday (Hınta) Pazar'ında Abdullah Paşa'nın kızı Ayşe Hanım Hanı adında da tek kapılı taş bir han olduğu belirlenmiştir (Şahin, 2015).

Daha önce belirtildiği üzere, Pazar Mahallesi'nde Suk-ı Sultani'de (Meyve Pazarı) yer alan Taşhan 1869 Büyük Samsun Yangını'nda yanmıştı. Yangın sonrası yeniden ne zaman inşa edildiği bilinmeyen yapının, 1870'li yılların sonunda aynı yerde inşa edildiği kabul edilmiştir. Dikdörtgen planlı iki katlı olan yapının doğu ve batıda olmak üzere iki girişi vardır. Ana girişi batıda olan hanın bu cephesinde ana caddeye açılan beş dükkânı bulunmaktadır. Zemin katta revaksız bir avlu vardır ve avlunun etrafındaki hücreler ahır olarak kullanılmıştır. Üst katta, avluyu dört taraftan saran bölümlerde toplam 24 hücre ise revağa açılmıştır. Her hücrenin dış cephede birer penceresi vardır (Samsun Valiliği, 2010).

Dış ticaretin artması, şehirlerarası ulaşımın gelişmesi, sosyal yaşamda meydana gelen gelişmeler şehirdeki hanların konaklama bakımından yetersiz kalmasına neden olmuştur. Şehirde artan ticari hareketliliğe bağlı olarak hanlara 1880'lerden itibaren modern konaklama yapıları olan otel yapıları da eklenmiştir. Oteller ağırlıklı olarak ticari merkezler ve kıyı şeridi çevresinde yer almıştır. Bu oteller Hançerli Mahallesi'nde, Gümrük/Kumpanyalar Caddesi ve Buğday Pazarı yakınlarında; Kale Mahallesi'nde ise Hükümet Caddesi ve Mecidiye Caddesi üzerinde yoğunlaşmışlardır.

19. yüzyılın ikinci yarısında Kale Mahallesi'nde, Bedesten'in güneybatısında iki sokağın birleşim noktasında bir otel ve/veya mağaza inşa edilmiştir. Bina, sonraki yıllarda

Alman Konsolosluğu olarak işlevlendirilmiştir. Üç katlı kâgir binanın girişi iki sokağın kesişim noktası olan güneybatı köşesindendir (Bayraktar, 2016; Yılmaz, 2015). Bina birinci katta itibaren demir konsollar ile güney ve batı taraflarındaki sokağa doğru çıkma yapar. Güneybatı köşesindeki konsollar ise birinci ve ikinci katlarda balkonları oluşturmuştur. Eski fotoğraflara göre yapının güney ve batı cephesindeki özgün tek katlı dükkânlar, günümüzde üzerlerine katlar eklenerek üç kata çıkarılmıştır (Şekil 243).

Şekil 243. Alman Konsolosluğu, a- (Yeşim Görmüş arşivi, 2019); b- (Baki Sarısakal arşivi); c- (SALT arşivi; işlenerek)

1880 yılında, yerleri tespit edilemeyen Hotel Oriental (Sarısakal, 2002) ve Hotel Condordia adlı yapıların varlığı tespit edilmiştir. 1890'da da yine nerede oldukları

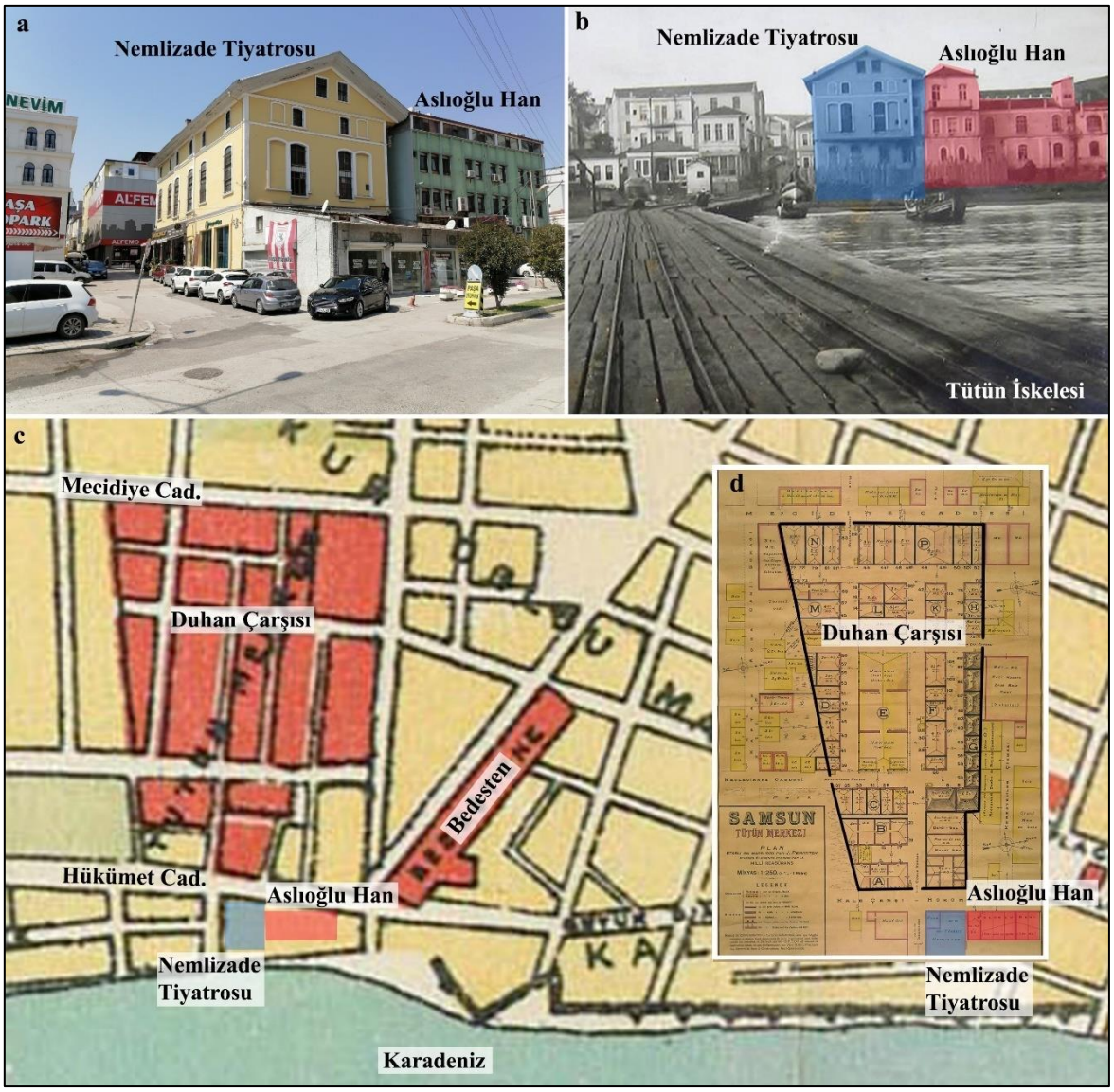
bilinmeyen Grand de hotel Stamboul'un ve Grand de hotel Constantinople'un[256] şehirde hizmet verdiği belirlenmiştir (Dığıroğlu, 2011b). 1880'lerde ise Kale Mahallesi'nde Bedesten'in doğusunda, Hükümet Caddesinde sahil kenarında Atanasi Efendi tarafından işletilen Aslı oğlu Hanı vardır (Sarısakal, 2002) (Şekil 244). (1930) Samsun Tütün Merkezi Haritası'nda Nemlizade Tiyatrosu'nun kuzey bitişiğinde yer alan söz konusu hanın girişi cadde üzerindedir. Eski fotoğraflara bakıldığında 2 katlı olan yapının günümüze kadar geçirdiği tadilatlarla 3 katlı bir yapıya dönüşmüş olduğu belirlenmiştir. Hanın içinde yer alan odaların bazılarında zirai ürün satışı[257] yapılırken bazı odaların hukuk bürosu[258] olduğu (Şekil 245) bazılarının ise özel muayenehane[259] olarak işletildiği belirlenmiştir (Dığıroğlu, 2011b; 2014a).

[256] Literatürde Grand de hotel Constantinople otelinin Grand de hotel Stamboul'un devamı olabileceği ya da Grand de hotel Stamboul'un isim değiştirerek Grand de hotel Constantinople olduğu üzerine varsayımlardan bahsedilmiştir. Bkz.: Dığıroğlu, a.g.t., s. 344-345.

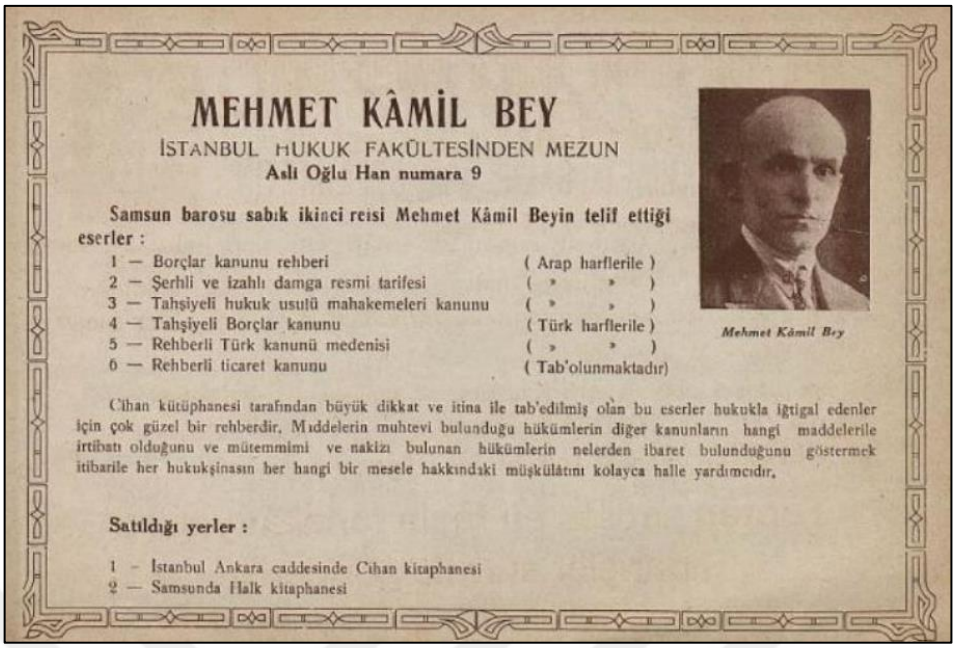
[257] 1923'te hanın ikinci katında Bursalı Ahmed Bey tarafından zirai alet satıldığı belirlenmiştir. Bkz.: Dığıroğlu, F. (2014a). Samsun'da Sanayi, Ticaret ve Hizmet Sektörleri (1923-1950). O. Köse (Ed.), Gelenekten Moderniteye Samsun (1923-1950) içinde (s. 203-228). Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları, s. 222.

[258] İAK arşivinden elde edilen 1933 yılına ait bir el ilanına göre hanın 9 numaralı odasında İstanbul Hukuk Fakültesi'nden mezun olan Mehmet Kâmil Bey'in bürosu yer almıştır.

[259] Hanın 8 numaralı odasında kulak, göz, jinekoloji uzmanı Dr. Stavros Simeonidis'e ait muayenehane yer almıştır. Bkz.: Dığıroğlu, a.g.t., s. 319.

Şekil 244. Aslıoğlu Hanı, a- (Yeşim Görmüş arşivi, 2020); b- (İpek vd., 2016b; işlenerek); c- (1905) Samsun (Karadeniz) Planı (SALT arşivi; işlenerek); d- (1930) Samsun Tütün Merkezi Haritası (SALT arşivi; işlenerek)

MEHMET KÂMİL BEY

İSTANBUL HUKUK FAKÜLTESİNDEN MEZUN

Aslı Oğlu Han numara 9

Samsun barosu sabık ikinci reisi Mehmet Kâmil Beyin telif ettiği eserler :

1 — Borçlar kanunu rehberi (Arap harflerile)
2 — Şerhli ve izahlı damga resmi tarifesi (» »)
3 — Tahşiyeli hukuk usulü mahakemeleri kanunu (» »)
4 — Tahşiyeli Borçlar kanunu (Türk harflerile)
5 — Rehberli Türk kanunü medenisi (» »)
6 — Rehberli ticaret kanunu (Tab'olunmaktadır)

Mehmet Kâmil Bey

Cihan kütüphanesi tarafından büyük dikkat ve itina ile tab'edilmiş olan bu eserler hukukla iştigal edenler için çok güzel bir rehberdir. Maddelerin muhtevi bulunduğu hükümlerin diğer kanunların hangi maddelerile irtibatı olduğunu ve mütemmimi ve nakizı bulunan hükümlerin nelerden ibaret bulunduğunu göstermek itibarile her hukukşinasın her hangi bir mesele hakkındaki müşkülâtını kolayca halle yardımcıdır.

Satıldığı yerler :

1 — İstanbul Ankara caddesinde Cihan kitaphanesi
2 — Samsunda Halk kitaphanesi

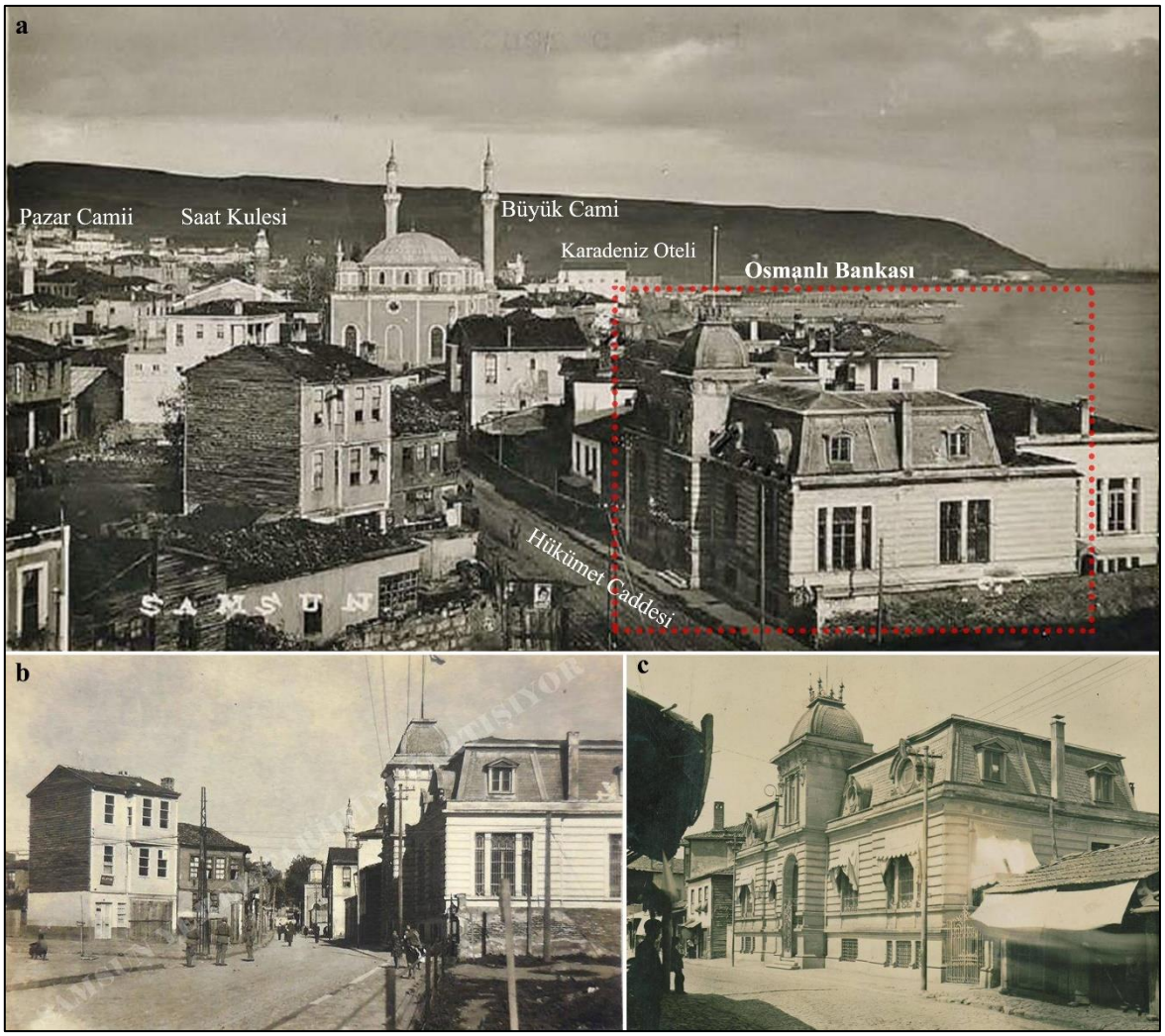
Şekil 245. Aslıoğlu Hanı'ndaki Mehmet Kâmil Bey'in hukuk bürosu ilanı (İAK arşivi)

Ticari hacmin giderek arttığı şehirde Tanzimatın şehirlere kazandırdığı yapı türlerinden biri olan bankalar, Hükümet Caddesi'nde yer almıştır. Bankalar ilk yıllarında temsilcilik[260] olarak açılırken zamanla şube bankacılığına geçmiştir (Dığıroğlu, 2014a). 1891 yılında Bedesten'in kuzeydoğusunda Hükümet Caddesi'nde şube açan Osmanlı Bankası[261] (Bank-ı Osmani-i Şahane-ilk banka) mimar Perpignani tarafından inşa edilmiştir (Sakaoğlu, 2010; Duymaz, 2013).

Ticari bir kavşak noktasında yer alan şehirde Levanten nüfus da her geçen artmış, kültürel çeşitliliğe bağlı olarak şehirde Geç Osmanlı döneminin Batılılaşma etkisi altında seçmeci veya eklektik üslupla yeni binalar inşa edilmiştir. Levanten bir azınlık tarafından yaptırılan Osmanlı Bankası da kesme taştan, tipik bir Geç Osmanlı mimari üslubunun izlerini taşımaktadır (Çelemoğlu, 2021). Dikdörtgen planlı yapı zeminden itibaren yarım bodrum, zemin kat ve çatı katından oluşmuştur. Hükümet Caddesi'nden yaklaşık 60 cm yükseltilmiş merdivenle girilen yapının üstü Marsilya kiremitleri ile örtülmüştür (Bayraktar, 2016; Kayıkçı, 2000) (Şekil 246).

[260] 1890'larda Samsunlu Masraf Kardeşler tarafından şehirdeki ilk banka temsilciliği yapılmıştır. Fransız finans kurumu Credit-Lyonne adına işlemler gerçekleştirilmiştir. Bkz.: Dığıroğlu, Samsun'da Sanayi, Ticaret ve Hizmet Sektörleri (1923-1950), s. 216.

[261] Osmanlı Bankası şube bankası olarak açılmadan önce banka temsilciliği olarak da açılmıştır. Alfred Spadaro temsilciliğini yapmıştır. Bkz.: Dığıroğlu, Samsun'da Sanayi, Ticaret ve Hizmet Sektörleri (1923-1950), s. 216.

Şekil 246. a- 1930'larda Osmanlı Bankası (Hüseyin Kösebay arşivi; işlenerek), b ve c- Osmanlı Bankası ('Samsun Tarihinden Seçmeler' adlı facebook grubu arşivi)

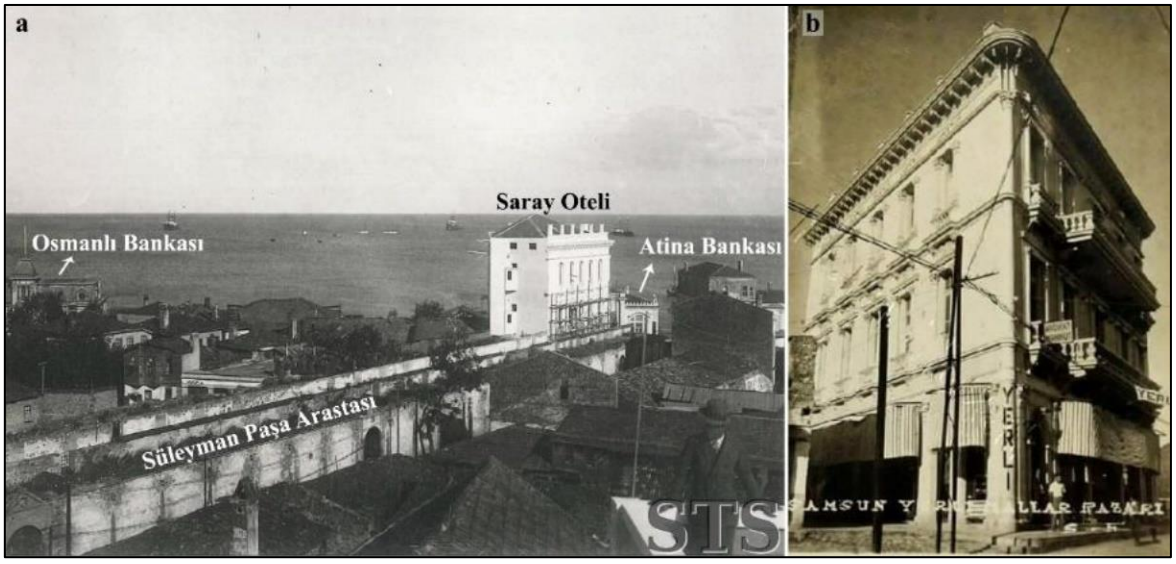
Kuruluş amacı çiftçilere zirai kredi sağlamak olan Ziraat Bankası, tarımsal getirisi yüksek olan vilayetlerde ilk önce memleket sandıkları ya da şubeler oluşturmuştur. Samsun'da da 1892 yılında Ziraat Bankası'na ait şubenin açıldığı belirlenmiştir. Bankanın adının ilk kez M 1902 T.V.S.'nde geçmesi nedeniyle 1901 yılında da faaliyette olduğu belirlenmiştir (Dığıroğlu, 2011b).[262]

Bankalar inşa edilmeden önce ilk zamanlar bankerler (bankası olan kimse/banka temsilcisi) tarafından temsil edilmekteydi. Samsun'da da dış ticaretin artmasıyla birlikte

[262] 1903 yılında da Ziraat Bankası faaliyettedir. Bkz.: Güneş, a.g.t., s. 229.

bankerler tespit edilmiş, 20. yüzyılın başlarında Midilli Bankası Samsun şubesi de tüccar ve banker Th. J. Arzuoğlu[263] tarafından temsil edilmiştir (Dığıroğlu, 2011b).[264]

20. yüzyılın başlarında Kale Mahallesi'nde Hükümet Caddesi üzerindeki Süleyman Paşa Arastasının bitişiğinde, Atina Bankası'nın batısında 3 katlı ve kâgir Saray Oteli inşa edilmiştir. Geç Osmanlı mimarisinin etkilerini taşıyan yapının pencere kenarlarında korint düzenli sütün başlıkları yer almıştır. Köşelerde yer alan kemerli kapılardan giriş sağlanan yapının birinci ve ikinci katında caddeye doğru çıkma yapan balkonları vardır. Yapı 1927 yılında İş Bankası'nın Hizmet Binası olarak da kullanılmıştır (Bayraktar, 2016; Dığıroğlu, 2014a) (Şekil 247).

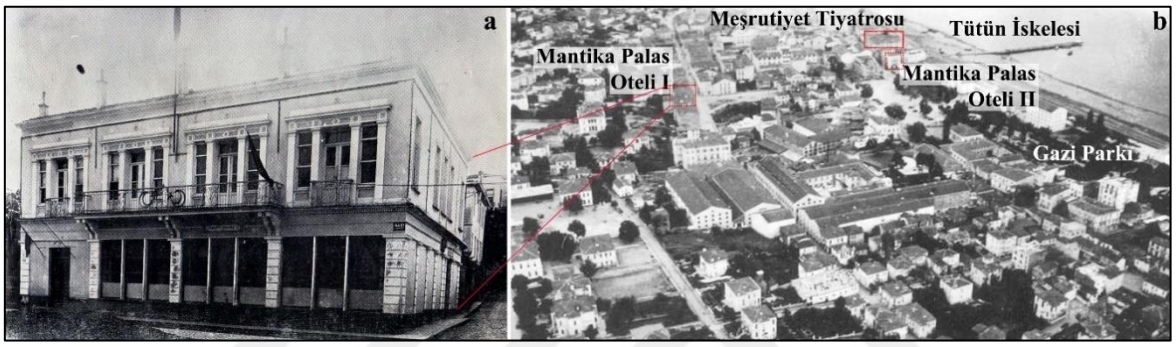

Şekil 247. a- 1930'larda Saray Oteli (Mehmet Binali arşivi; işlenerek), b- Hükümet Caddesi'nden Saray Oteli (Selami Koç arşivi)

1902 yılında Kale Mahallesi Mecidiye/Şüküroğlu Caddesi'nde iki katlı, dikdörtgen planlı Mantika Palas Hoteli I inşa edilmiştir. Yapıya, cadde üzerindeki doğu cephesinin güney kanadındaki ana kapıdan ve kuzey cephesindeki tali kapıdan girilmektedir. Doğu cephesinin üst katında cadde üzerine doğru bir balkon çıkma yapar. Atatürk'ün 19 Mayıs 1919 tarihli Samsun ziyaretinde hâlihazırda âtıl olan bu yapının içine eşyalar konmuş, bir hafta boyunca burada ağırlanmıştır. 1926 yılında ise Atatürk'e hediye edilmiştir. 1928 ve

[263] Th. J. Arzuoğlu dışında şehirdeki bankerler arasında Eugene K. Borluoğlu, S. A. Papadapulos, Andavaloğlu Kardeşler, Nemlizâdeler vb. yer almıştır. Bkz.: Dığıroğlu, a.g.t., s. 286.
[264] 1911/12 yılında ise Midilli Bankası şubesini kapatmış, yerine tek katlı Atina Bankası inşa edilmiştir. Bkz.: Dığıroğlu, a.g.t., s. 290.

1930 yıllarında şehre ikinci ve üçüncü kez gelişlerinde de burada konaklamıştır (Seyfi, 2015). 1930 yılına ait Cumhuriyet Gazetesi'ne göre bina aynı zamanda Cumhuriyet Halk Fırkası binası olarak hizmet vermiştir (Polat Taş, 2008). Daha sonra Atatürk'ün isteği üzerine zemin katında, 29 Ekim 1930 tarihinde kütüphane açılmış (Buğdaycıoğlu & Kaynar, 1968), kütüphaneye "Gazi Kütüphanesi" adı verilmiştir (Polat Taş, 2008). Atatürk'ün 1938 yılındaki vefatı sonrası bina kız kardeşine devredilmiş, 1940 yılında ise müze yapılması amacıyla Samsun Belediyesi tarafından alınmış ve Gazi Müzesi'ne dönüştürülmüştür (Seyfi, 2015) (Şekil 248).

Şekil 248. Mantika Palas Hoteli I, a- ('19 Mayıs Lisesi Nostalji' adlı facebook grubu arşivi); b- (İpek vd., 2016b; işlenerek)

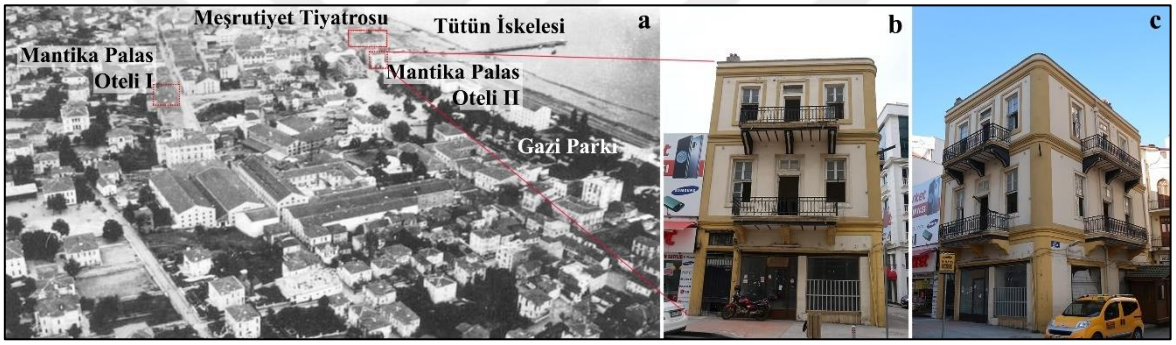
1902 yılında ise şehirde Yanni Otel'i açılmıştır. 1908 yılına ait bir kayıtta bu yapının hem otel hem de restoran hizmeti verdiği belirtilmiştir (Dığıroğlu, 2011b). Yapının nerede olduğu belirlenememiştir. 1904 yılında "Smyrne" adı ile açılan mekân O. Basmacıyan tarafından kahvehane ve lokanta olarak işletilmiş, 1908'lerde otel hizmetini de bünyesine ekleyerek Smyrne Oteli'ne dönüştürülmüştür. Bu dönemde otel Hasan Efendi tarafından işletilmiştir (Dığıroğlu, 2011b).

(1905) Samsun (Karadeniz) Planı'nda yer alan reklam ilanları arasında Mihran Papazyan'a ait olan Grand Hotel D'Europe adında bir otelin varlığı da tespit edilmiştir (Güneş Erdoğu, 2021). Reklamda otelin hamamı olduğu, kükürtlü ve demirli banyolar içerdiği, odalarının konforlu bir şekilde döşendiğine ilişkin bilgiler yanı sıra Avrupa ve Doğu mutfağına özgü yemeklerin olduğu da vurgulanmıştır.

M 1906-1916 yıllarını kapsayan 1793/39 No.lu S.Ş.S.'nde yer alan 1906 tarihli üç farklı kayıtta, üç farklı han tespit edilmiştir. Bu üç handan ikisi; Hacı Tahir Efendizâde

Abdullah Efendi Hanı ve Bey Hanı'dır. Sicildeki diğer hanın ismi ise okunamamıştır (İmamoğlu, 2013).[265]

Kale Mahallesi'nde, Hükümet Caddesi üzerinde (Karantina Meydanı) Jean Mantika tarafından açılan ve 1907 yılından beri faaliyette olan şehrin en büyük otellerinden biri Mantika Palas Oteli II yer almıştır (Sarısakal, 2002). 3 katlı, kareye yakın bir plana sahip deniz manzaralı otel Meşrutiyet Tiyatrosu'nun güneyindedir. Cadde üzerindeki batı cephesinden yapıya girilmiştir. Yapının birinci ve ikinci katlarının batı ve güney cephelerinde çıkma şeklinde balkonlar yer almıştır. Otele ait lokantada yapılan Avrupa ve Doğu yemekleri nedeniyle şehrin meşhur otelleri arasında yer aldığı anlaşılır. Faaliyette olduğu yıllarda otelin lüks odalara ve sıcak suya sahip banyoları bulunmaktadır (Dığıroğlu, 2011b) (Şekil 249).

Şekil 249. Mantika Palas Oteli II, a- (İpek vd., 2016b; işlenerek), b ve c- (Yeşim Görmüş arşivi, 2020)

1907'de Hükümet Caddesi'nde Tahta Hanı; 1908'de Bedesten'in karşısında 22 odalı, 12 dükkânlı, 2 ahırlı ve bahçeli Salih Bey Hanı; Hançerli Mahallesi'nde Bahçeli Han (Sarısakal, 2002); 1908 yılında şehirde olduğu bilinen, ancak yeri hakkında bilgiye ulaşılamayan Madam Gulyanidis tarafından işletilmiş Athina Otel de bu dönemde tespit edilmiştir (Dığıroğlu, 2011b). 1908'de Pazar Mahallesi Süleyman Paşa Camii'nin batısında yer alan Salih Beyzadelere ait olan Nalbant Han (Sarısakal, 2002), 1911 yılında Belediye Dairesi binası yapılması için istimlak edilmiştir (Sarısakal, 2008).

1908 yılına ait bir gazete ilanında Hançerli Mahallesi'nde Kumpanyalar civarında Jacques J. Jabés'e ait Büyük Silah Deposu'nun açıldığı tespit edilmiştir. Ermeni milletine ait

[265] İmamoğlu (2013) şer'iyye sicilinde okunamayan yerler için 3 nokta (…) kullanmış, ismi okunamayan han ise '... Hanı' olarak ifade edilmiştir. Bkz.: İmamoğlu, a.g.t., s. 19.

kahvehanenin karşısında olduğu belirtilen depoya ait fiziksel bir veriye ulaşılamamıştır (Dığıroğlu, 2011b).

Sonuç olarak, bir liman şehri olarak artan tütün tarımı ve ticareti ile birlikte Levantenlerin şehirdeki sayıları da artmış, toplumsal yapı birlikte ile şehirdeki kültürel yapı da çeşitlenmiştir. Şehirde Levantenler tarafından kurulmuş olan Osmanlı Bankası, Reji Tütün Fabrikası, tiyatrolar, oteller vb. batı kültürüne ait mimari ögeler bunun en belirgin göstergeleri olmuştur (Berzeg, 2012). Bu durum şehrin fiziki yapısına ve gelişmesine de yön vermiştir.

- Kamusal Yapılar:

Elde edilen verilere göre bir önceki dönemde 18 adet olan kamusal yapı bu dönemin sonunda 39'a yükselmiştir (Şekil 190). Bu çerçevede önceki dönemde yer alan Macar Topçu Tabyası ve Hapishane I yapısı yıkılmış, bu dönemde toplam 23 adet yeni yapı tespit edilmiş ya da inşa edilmiştir. Bu yapılar, Tablo 123'te kronolojik olarak sıralanmıştır.

Tablo 123. 1876-1908 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen kamusal yapılar

1876-1908 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen ya da Tespit Edilen Kamusal Yapılar			
No.	**Kamusal Yapılar**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
17	(Eski) Rum Darüleytamı Polihron Oteli (1890) Eski Askeri Hastane	19. yy.ın ikinci yarısı	Kale Mah. Reji Tütün Fabrikası batısında
18	Tophâne-i Hümâyûn Hastanesi Tophane-i Hümayun Hastanesi	1879'da var	Medîne-i Samsun'da
19	Nezaret Dairesi Daire-i Nezaret	-Bilinmiyor-	Tütün Çarşısı yanında, Duhan Pazarı'nda
20	Dr. Andoniyadis Hastanesi Dr. Antoniyadis Tedavi-hanesi	1880'ler	Hükümet Konağı civarında, Reji civarında
21	Zabitan Daireleri	1883'ten sonra	Hükümet Konağı'nın yakınlarında
22	Redif Deposu (askeri depo)	1883'ten sonra	Samsun'un mürtefi bir yerinde
23	Mezbaha	19. yy.ın sonunda var	Mert Irmağı'nın kuzeybatısında, Kılıç Dede Mezarlığı'nın yanında
24	Canik Polis Dairesi Canik (Samsun) Polis Dairesi Samsun Polis Müdüriyeti (1926)	1884/1887	Hükümet Konağı'nın yanında
25	Hapishane IV Canik Merkez Hapishanesi	1884	Hükümet Konağı'nın yanında veya alt katında
26	Samsun Hükümet Konağı Canik Hükümet Konağı Canik Sancağı Hükümet Konağı	1883-1890	Hükümet Cad. sahil kenarında

Tablo 123'ün devamı

27	Tophane	1897-98 yıllarında var	Hükümet Konağı ile Samsun Müslüman Mezarlığı arasında
28	Çarşı Karakolu Merkez Polis Karakolu İttihat ve Terakki Binası	1890	Kale Mah. Saathane Meydanı
29	Polis Karakolu I	1890	Hançerli Mah. Gümrük Cad.
30	Polis Karakolu II Un Kapanı Polis Karakolu	1890	Sait Bey Mah. Un Kapanı Cad., Şeyh Seyyid Kutbeddin Mezarlığı'nın güneydoğusunda
31	Polis Karakolu III	1890	Kılıçdede Mah.
32	Eski Karakol	1890	Kadıköy Mah.
33	Yeni Karakol	1890	Kadıköy Mah.
34	Eski Yeni Karakol (Yeni Karakol)	19. yy.ın ikinci yarısı veya 20. yy.ın başları	Rum Mah. Osmaniye Cad.
35	Rumlar tarafından 'Metropolithane' (Piskoposluk) Necm-i Terakki İnas İbtidaisi Necmi Terakki Mektebi Necmi Terakki Kız İkmal Mektebi Samsun Kız Ortaokulu (1929) Mithatpaşa Lisesi (1956)	1898 öncesinde	Pazar Mah. Halk Fırkası karşısında
36	Canik Hamidiye Hastanesi (Beledi Hastanesi) Canik Gureba Hastanesi (1908) Memleket Hastanesi (1923) Samsun Millet Hastanesi (1940) Samsun Devlet Hastanesi (1950)	1895-1902	Anadolu kervan yolu üzerinde, Unkapanı yokuşunda
37	İngiltere Konsolosluğu Britanya Konsolosluğu	1905'te var	Hükümet/Irmak Cad.
38	Rusya Konsolosluğu Rus Konsolosluğu	1905'te var	Hükümet/Irmak Cad.
39	ABD Konsolosluğu Amerikan Konsolosluğu	1905'te var	Hükümet/Irmak Cad.
NOT: Gri dolgulu yapıların yerleri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmemiştir.			

19. yüzyılın ikinci yarısında Kale Mahallesi'nde Reji Tütün Fabrikası'nın batısında dört katlı ve dikdörtgen planlı Rum Darüleytamı inşa edilmiştir (Kayıkçı, 2000). Doğu-batı yönünde eğimli bir arazi üzerinde yer alan yapıya güney cephesinden girilmektedir. Üstü açık olan avlusunda dikdörtgen bir havuz yer almıştır. Geç Osmanlı dönemine ait cephe özelliklerine sahip yapının birinci katın doğu cephesinde caddeye doğru bir balkon çıkma yapmıştır. Tüm cephelerinde simetri hâkimdir (Seyfi, 2015). Yapı 1890 yılına ait tapu kayıtlarına göre Polihron Oteli adı altında otel olarak da kullanılmıştır. Millî Mücadele döneminde hazineye devredilen bina, 1930-40 yıllarında adliye binası olarak işlevlendirilmiş

ve daha sonra askeri hastane olarak kullanılmıştır. Eski Askeri Hastane Binası olarak da bilinmektedir (Yılmaz, 2015; Yiğit, 2002).

M 1878-1881 yıllarını kapsayan 1778/24 No.lu S.Ş.S.'nde 1879 yılına ait bir kayıtta Medine-i Samsun'da Tophane-i Hümayun Hastanesi tespit edilmiştir (Şahin, 2015). Yapının tam olarak nerede olduğu ya da fiziksel özellikleri hakkında bilgilere ulaşılamamıştır. Kale Mahallesi'nde Duhan Çarşısı yanında yer alan Nezaret Dairesi'nin ise bu dönemden itibaren şehirde yer aldığı düşünülebilir. Nitekim 1928 yılındaki bir gazete[266] haberine göre Nezaret Dairesi'nin bulunduğu arsanın bir kısmının sokak açılacağı için yola terk edileceği ifade edilmiştir (Sarısakal, 2007a).

1880'li yıllarda Hükümet Konağı civarında Dr. Antoniyadis Hastanesi açılmıştır. Her ne kadar hastane olarak tabir edilse de, işletmenin muayenehane düzeyinde olduğu düşünülebilir. Özel bir muayenehane yeri olan hastane, gazete ilanlarında şehrin ilk hastanesi olarak ifade edilmiştir. Aslında kadın doğum uzmanı olan Dr. Antoniyadis'in muayenehanesinde kadın ve erkekler için ayrı odalar yer almıştır (Dığıroğlu, 2011b; Yaşayanlar, 2015).

Hükümet Caddesi'nde, Tophane'nin güneydoğusunda 1883 yılından sonra Zabitan Daireleri inşa edilmiştir. Şehrin yüksek bir yerinde ise 2 daireli kâgir Redif Deposu inşa edilmiştir (İpek, 2021; Serbestoğlu, 2014b; M 1902 T.V.S.). 19. yüzyılın sonunda Mert Irmağı'nın kuzeybatısında Kılıç Dede Mezarlığı'nın yanında Belediye tarafından açılan bir Mezbaha[267] olduğu tespit edilmiştir (Köse, 2014a).[268] Zaman içinde şehrin sınırlarının genişlemesi ile 1938 yılında Belediye Meclis'indeki raporlara göre mezbahanın yeniden inşa edilmesine karar verilmiştir. Bu doğrultuda mevcut mezbaha 1940 yılında kaldırılmış, Mert Irmağı'nın güneydoğusunda Koşu Yolu'na (Hipodrom) kadar olan alanda Asri Mezbaha inşa edilmiştir. Kaldırılan mezbaha alanı ise satın alınarak ve emlak arsasına katılmıştır (Sarısakal, 2007a).

1869 Büyük Samsun Yangını öncesinde yönetici merkez şehrin kuzeyinde Hançerli Mahallesi'nde yer almıştı. I. Meşrutiyet ile birlikte oluşmaya başlayan yeni yönetici merkezin mimari yapıları ise şehrin güneyindeki kumsal alanda yer almıştır. Bu yeni kamusal alanda inşa edilen Hükümet Konağı, etrafında yer alan birimler ile o döneme ait

[266] Samsun, 31 Mayıs 1928, Sayı: 214. Bkz.: Sarısakal, Samsun Belediye Tarihi, s. 134.
[267] 1877 yılında çıkarılan Dersaadet ve Vilayet Belediye Kanunu'nda belediyenin görevleri arasında mezbaha açmakta yer almıştır. Bkz.: Gençer, a.g.t., s. 134.
[268] İçme suyu kaynağı olarak kullanılan Mert Irmağı, etrafında yer alan Mezbaha, mezarlık ve yerleşimlerden dolayı bulaşık hale gelmiştir. Bundan dolayı ırmağın içme suyu olarak kullanılması insan sağlığını tehdit etmeye başlamıştı. Bkz.: Yaşayanlar, a.g.t., s. 224.

tipik yönetici merkezler arasında yer almıştır (Sarısakal, 2003). Yapım tarihi hakkında literatürde iki farklı görüş olan Canik Polis Dairesi, Hükümet Konağı'nın yanında 1884 veya 1887 yılında inşa edilmiştir. İki katlı olan ahşap binanın arkasında polis koğuşu yer almıştır. Polis Dairesi bitişiğinde ise 'Hapishane IV' ve onun da yanında zaptiye askerlerinin atları için ahır bulunmaktadır (Sarısakal, 2006). 4 Haziran 1911 yılına ait bir gazete[269] haberine göre kolera salgını tedavisi için İstanbul'dan gönderilen doktorların kolera ile mücadele için kullandığı mekânlardan biri de polis idaresidir (Sarısakal, 2008). 1926-1927 T.C. Devlet Salnamelerinde 1926'da ismi Samsun Polis Müdüriyeti olarak belirtilmiştir (Sarısakal, 2006).

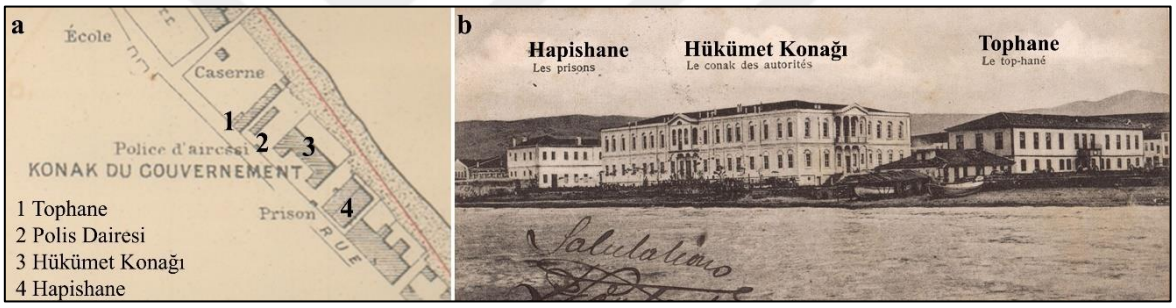
Daha önce belirtildiği üzere 1869 Büyük Samsun Yangını'nda Abdullah Paşa Konağı'nın avlusundaki Hapishane III de yanmıştı. Yenileşme hareketleri çerçevesinde suçlular için de yeni ceza yöntemleri benimsenmiş, cezaların artık bedene ödettirmek yerine suçluların toplumdan ayrı tutularak kapalı bir mekânda cezalarını çekmeleri yoluna gidilmiştir. Bu yeni ceza anlayışına göre de yeni binalar şekillenmiştir (Avcı, 2016b). Bu kapsamda 1884 yılında Canik Polis Dairesi ve Hükümet Konağı'nın yanında yeni ceza anlayışına göre kurgulanmış Hapishane IV inşa edilmiştir (Sarısakal, 2006). 2 katlı ve kâgir olarak inşa edilen Hapishane IV, Hükümet Konağı'nın ayrılmaz bir parçası olarak bu bölgede tipik bir yönetici merkez oluşturmuştur (Avcı, 2016b).

Bu dönemde şehirde inşa edilen en önemli kamusal yapılardan biri de Hükümet Konağı'dır. 1869 Büyük Samsun Yangını'nda mutasarrıfların kullandığı Abdullah Paşa Konağı kullanılamaz hale gelmiş, Samsun Müslüman Mezarlığı'nın ve Tophane binasının güneyinde deniz kenarında 1883 yılında yeni hükümet binası inşa edilmişti (İpek, 2013). Ancak bina 28 Aralık 1883 tarihinde gece çıkan bir yangınla yok olmuş, 1885 yılında yeniden yapım kararı alınmış ve 1890 yılında da tamamlanmıştır (Yazıcı, 2014). Üç katlı kâgir olarak inşa edilen bina Geç Osmanlı Dönemi mimarisinin izlerini taşımaktadır. 1918'de Rus bombardımanı sırasında yapı ağır hasar almıştır. Yapının tamiri talep edilmiş, ancak 1919 yılında halen tadilatın tamamlanmadığı tespit edilmiştir. Yapının onarımının 1928 yılını bulduğu, 1960 yılında da kapsamlı bir onarım geçirdiği belirlenmiştir (Yazıcı, 2014).

M 1897-98 yıllarını kapsayan 1787/33 No.lu S.Ş.S.'nde de Samsun Tophane'sinden bahsedilmiştir (Kaya, 2015). Tam olarak ne zaman inşa edildiği bilinmeyen yapı hükümet

[269] Aks-ı Sada Gazetesi, 22 Mayıs 1327, Sayı: 365. Bkz.: Sarısakal, B. (2008). Samsun'da Unutulmayan Olaylar Birinci Kitap. Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi, s. 70.

konağı ile aynı yıllarda inşa edilmiş olmalıdır. Elde edilen kartpostallara göre Tophane binası[270] Hükümet Konağı'nın kuzeyinde 2 katlı kâgir bir yapıydı. Yapının bulduğu arsaya 1927 yılında Atatürk Parkı yapıldığına göre bu tarihlerde yıkılmış olmalıdır. Hükümet Konağı, etrafındaki Tophane, Hapishane IV, Karakol, Kışla ve Zabitan Daireleri ile yeni bir çekim merkezi oluşturmuştur. Bu dönemde şehrin sembolü[271] olan hükümet konağı ve etrafındaki yapı kompleksi ile oluşmuş olan Hükümet Meydanı, şehrin güneydoğu yönünde fiziksel olarak gelişmesini de sağlamıştır (İpek, 2013) (Şekil 250). Bu alanda oluşan yeni kamu sitesi diğer bir deyişle yeni yönetici merkez, hem kamusal bir alan hem de şehrin merkezini oluşturmuştur. Tanzimat öncesi geleneksel şehirlerde kamusal alanlar çarşı ve dini yapıların avlusu veya çevresi ile sınırlı iken Tanzimat sonrası oluşan yeni yönetici merkezleri kamusal alanları (hükümet meydanları) oluşturmuş, bir başka deyişle şehirlerdeki kamusal alanlarda artık siyasi ve idari nitelikler ağır basmıştır (Avcı, 2016b).

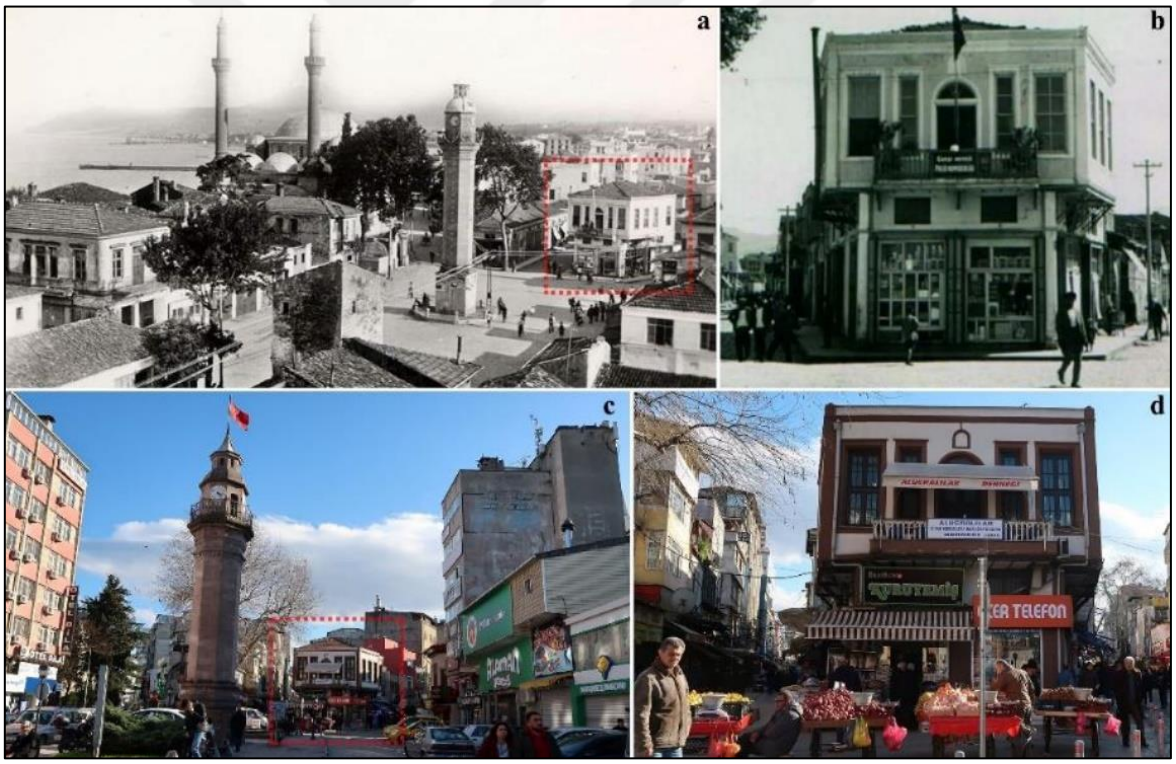

Şekil 250. Yönetici merkezdeki Samsun Hükümet Konağı, a- (1912) Samsun Limanı Haritası (BCA, Nafia Vekâleti, 143-26-1, 55L; işlenerek); b- (İAK arşivi; Y. Görmüş, çev.)

Karakol-hane Tanzimat'ın getirdiği yeni yönetim anlayışının önemli aktörlerden biri olarak güvenliği sağlamak amacıyla (Gürses Sögüt, 2016a), şehrin özellikle bayındır, dini, kamusal ve ticari yapılarının yoğunlukta olduğu yerlerde konumlandırılmıştır. 1890 yılında Samsun şehrine ve yakın çevresine yoğun bir şekilde Çerkes ve Gürcü muhacirleri yerleştirilmiş, bu olay Canik Sancağı'nda nüfusun çoğalmasına paralel olarak eşkıyalık hareketlerinin artmasına neden olmuş, bu nedenle şehrin önemli noktalarında karakol-haneler inşa edilmeye başlanmıştır (Sarısakal, 2006). 1890'lı yıllarda pek çok karakol yapısına rastlanılmıştır. Kale Mahallesi Saathane Meydanı'nda 1890 yılından itibaren var

[270] Tophane Selanik Bankası olarak da hizmet vermiştir. Bkz.: Vadala, a.g.e., s. 41.
[271] 1886'da şehrin kuzeybatısında inşa edilmiş olan Saat Kulesi de bu dönemde şehrin diğer bir sembolü olmuştur. Bkz.: İpek, Kuruluşundan Cumhuriyet'e Canik Sancak Merkezi Samsun Şehri, s. 166.

olan 2 katlı Merkez Polis Karakolu (Çarşı Karakolu) tespit edilmiştir. Bu, şehirde varlığı bilinen en eski karakoldur (Sarısakal, 2006). Bir süre İttihat ve Terakki Binası olarak da kullanılan (Yılmaz, 2015) yapı, bağdadi olarak inşa edilmiştir. İki sokağın kesişiminde yer alan yapıya doğu cephesinde yer alan girişle ulaşılır. Yapının üst katında 3 cephe boyunca uzanan bir çıkma oluşturulmuştur. Saathane Meydanı'na bakan yüzeyinin ortasında basık kemerli ahşap bir kapı ve kapının iki yanında simetrik olarak dikdörtgen formlu giyotin pencereler yer almıştır. Bu cephenin birinci katında korkuluklu bir balkon bulunmaktadır. Doğu ve batı cephelerinin üst katında ise eş boyutta 3 adet dikdörtgen formlu giyotin pencereleri vardır. Üstü piramidal bir çatı ile örtülmüştür (Abdik vd., 2009). 4 Haziran 1911 yılına ait bir gazete[272] haberine göre kolera salgını tedavisi için İstanbul'dan gönderilen doktorların kolera ile mücadele için kullandığı mekânlardan biri de Merkez Polis Karakolu'dur (Sarısakal, 2008) (Şekil 251).

Şekil 251. Saathane Meydanı'ndaki Çarşı Karakolu, a- (İAK arşivi); b- (Baki Sarısakal arşivi); c ve d- (Yeşim Görmüş arşivi, 2019)

[272] Aks-ı Sada Gazetesi, 22 Mayıs 1327, Sayı: 365. Bkz.: Sarısakal, Samsun'da Unutulmayan Olaylar Birinci Kitap, s. 70.

1890 yılında Hançerli Mahallesi Gümrük Caddesi'nde Polis Karakolu I; Sait Bey Mahallesi Un Kapanı Caddesi, Şeyh Seyyid Kutbeddin Mezarlığı'nın güneydoğusunda Polis Karakolu II (Un Kapanı Polis Karakolu); Kılıçdede Mahallesi'nde Polis Karakolu III;[273] Kadıköy Mahallesi'nde ise Eski Karakol ve Yeni Karakol yapıları tespit edilmiştir (Sarısakal, 2006).

Zafer Sineması'nın hizasında Rum Mahallesi'nde yer alan Eski Yeni Karakol (Yeni Karakol) adlı yapı 19. yy.ın ikinci yarısı veya 20. yy.ın başlarında inşa edilmiştir. Günümüzde Hürriyet Mahallesi Osmaniye Caddesi üzerinde yer alan tek katlı yapının inşa kitabesi yoktur. Geç Osmanlı Dönemi mimari özellikleri taşıyan kâgir yapıya giriş kuzeybatı cephesinden sağlanmıştır. Simetrik olan giriş cephesinin ortasındaki sivri kemerli giriş kapısı yalın bir kornişle tamamlanmış, basamaklı üçgen bir taç ile sonlandırılmıştır. Taç kapının iki yanında yer alan sivri kemerli geniş pencereler giriş cephesini tamamlayan elemanlar olmuştur. Kırma çatı ile örtülmüş olan yapının güneydoğu cephesinin iki köşesi de 2 m yukarı taşırılarak kule şeklini almıştır (Bayraktar, 2016) (Şekil 252).

Şekil 252. Eski Yeni Karakol, a- (wow.turkey.com); b- (Baki Sarısakal arşivi); c ve d- (Yeşim Görmüş arşivi, 2019)

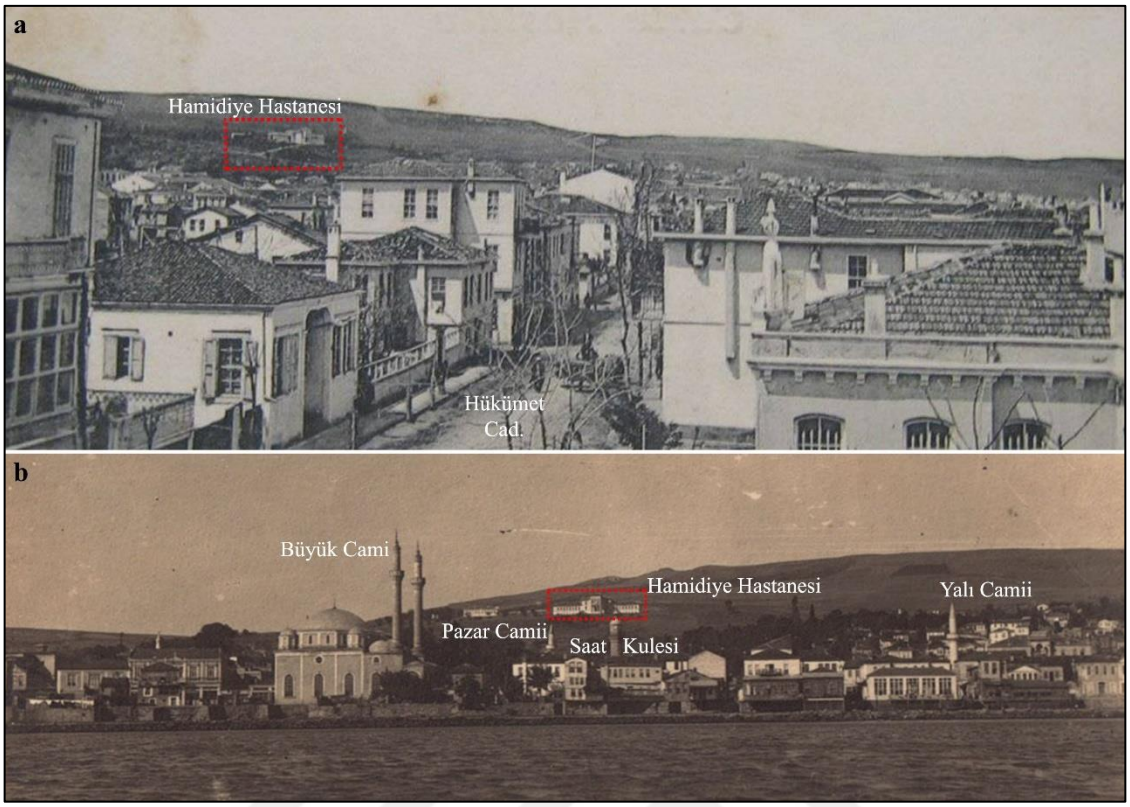
[273] Fiziksel özellikleri hakkında bilgilerine ulaşamadığımız Polis Karakolu I, II ve III adlı yapılar literatürde sadece polis karakolu olarak ifade edilmiş, ancak bu çalışma kapsamında tablolarda sırası ile I, II ve III olarak adlandırılmıştır.

Pazar Mahallesi Halk Fırkası karşısında Rumlar tarafından Metropolit-hane (Psikoposluk) inşa edilmiştir (Teber vd., 1998; URL-14, 2023). Ne zaman inşa edildiği bilinmeyen yapı 1898 yılı sonrasında Necm-i Terakki İnas İbtidaisi olarak işlevlendirilmiş (Özyurt & Erler, 2012) ve Cumhuriyet'e kadar işlevini sürdürmüştür (Duman, 2014a). 1916 yılına ait meclis zabıtlarına göre okulun 3 dershaneli olduğu belirlenmiştir (Yalçın, 2016). 1923 yılı itibariyle Samsun'daki üç kız mektebinden biri olarak ifade edilmiştir (Duman, 2014a). Necm-i Terakki Kız Mektebi'ne 1924-1925 eğitim-öğretim yılında bir sınıf eklenmiş ve ortaokula dönüştürülmüştür. Ancak 1925-1926 eğitim-öğretim yılında eklenen bu sınıf kaldırılmıştır. 1926-1927 eğitim-öğretim yılında ise yeniden bir sınıf ilave edilmiş ve okulun adı Necm-i Terakki Kız İkmal Mektebi olmuştur (Teber vd., 1998). Mektepte 1926 yılında yangın çıkmış ve büyümeden söndürülmüştür (Sarısakal, 2006). 1928-1929 eğitim-öğretim yılında Necm-i Terakki Kız Ortaokulu adıyla Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlanmıştır. 1934 yılı itibari ile erkek öğrenci almaya başlayan okulda öğrenci sayısı artmış ve çift öğretim yapılmaya başlanmıştır. Okul daha sonra metropolit-hane binasından taşınarak Reji Tütün Fabrikası'nın batısında yer alan 19 Mayıs Kütüphanesi'nin olduğu binayı kiralamıştır. 1956-1957 eğitim-öğretim yılının başında adını Mithat Paşa Ortaokulu olarak değiştirmiştir (URL-14, 2023).

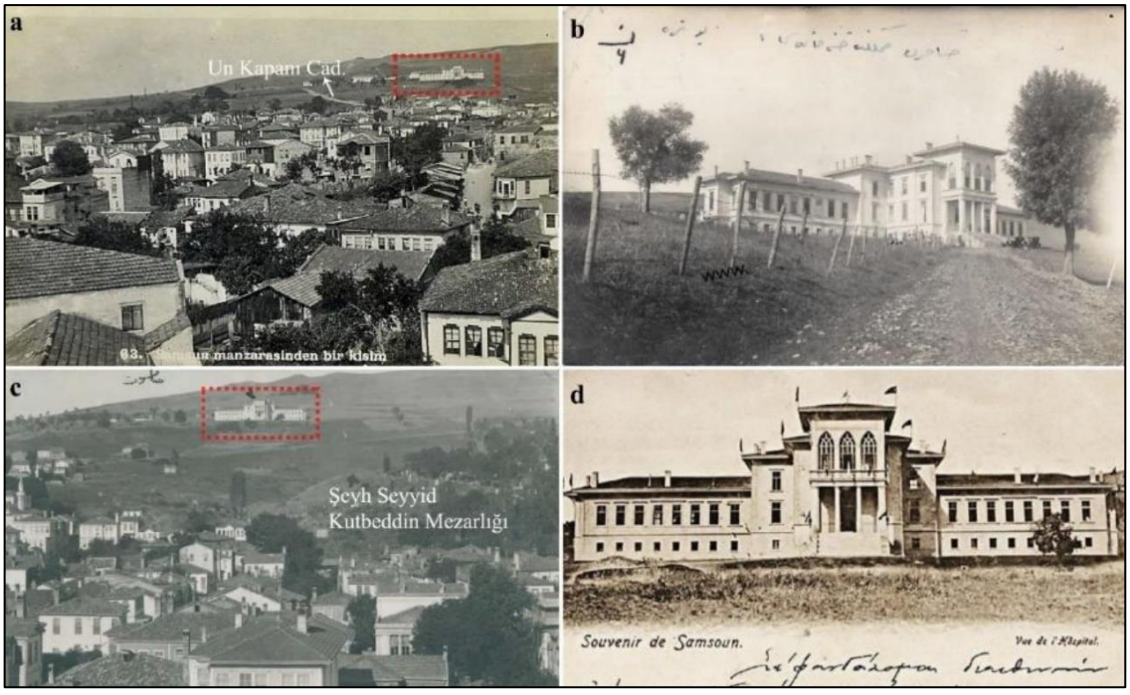
19. yy.ın ikinci yarısına dek Samsun'da karantina-hane dışında herhangi bir sağlık kurumu yoktur (Sarısakal, 2007a). Samsun'da fakirler ve kimsesizler için bir hastane inşa etme teşebbüsüne ilk 1864 yılında kalkışılmış, ancak bu teşebbüs hayata geçirilememiştir (Yaşayanlar, 2005). 1886 yılında ise Karantina-hane civarında sahil tarafında dört odası olan bir bina belediye tarafından hasta-hane olarak işlevlendirilmiştir (Sarısakal, 2007a). Ancak yetersiz kalan bu bina şehirde yeni bir hasta-hane inşası teşebbüsünü 1895 yılında yeniden gündeme taşımıştır. Mutasarrıf Hamdi Bey'in hastane inşası için gerekli bütçenin sağlanmasına yönelik yaptığı çalışmalar, halkın yardımları ve padişahın iradesi ile Temmuz 1900'de binanın inşaatına başlanmıştır. Gülefoğlu Yakup Bey'den alınan arazi üzerine yapılan hasta-hanenin projesi şehir mimarı Mösyö Valeri tarafından çizilmiş, 1902 yılında şehrin batısında Anadolu kervan yolu üzerinde (Un Kapanı Caddesi) şehre hâkim yüksek bir noktada inşa edilmiştir. Şehre 5-6 dakika mesafede olan yapı 15.000 m^2'lik bir arazide 855 m^2'lik bir alanda yapılmıştır. Kalan arazi bahçe olarak değerlendirilmiştir (Yaşayanlar, 2005; Sarısakal, 2007a; Yolalıcı, 2004). Kuzey-güney doğrultusunda yer alan kâgir yapının merkezinde yer alan birim 2 katlı, bu birimin sağından ve solunda uzanan birimler ise tek katlıdır (Bayraktar, 2016). Bodrum üzerine yükselen 3 katlı binanın bodrum katı bulaşıcı

hastalıklara ayrılmış, zemin ve birinci katlarla bağlantısı kesilmiştir. Bodrum katın giriş kapıları diğer katlardan farklıdır. Zemin kat gureba hastalarına ayrılmış, birinci kat ise ücretli ve birinci sınıf hastaları kapsamıştır (Yolalıcı, 2004; M 1904 T.V.S.). Giriş cephesi doğu tarafında orta bölümde yer alan ve ana kütleden ileri doğru uzanmış iki katlı revak şeklinde düzenlenmiş birimdir. Revaklı birimin ortasında yer alan kapıya eğimli bir araziye sahip olmasından dolayı merdivenlerle ulaşılmıştır. Revaklar zemin katta hâkim iken birinci katta paye ve sivri kemerler yer almıştır. Yapının cephesinde simetrik yalın dikdörtgen formlu pencerelerin olması, cephe kompozisyonunun yalın tutulduğunu göstermektedir. Bu kamu yapısının doğu yönündeki ileri ve yukarı yönde yapılan kademelenme arazi ile yapının bütünleşmesini sağlamıştır. Geniş saçaklara sahip yapı bu kademelenmeyi desteklemiştir (Bayraktar, 2016). Hastane binası Abdülhamid'in padişah oluşunun 25. yılında tamamlanmış, Canik Hamidiye Hastanesi adını almıştır. II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası ise adı Canik Gureba Hastanesi olmuştur (Yaşayanlar, 2005; Sarısakal, 2007a; Yolalıcı, 2004). 1922 yılına ait bir tezkereye göre hasta-hanenin Samsun Belediyesi'ne bağlı olduğu belirlenmiştir (Yolalıcı, 1999b). Cumhuriyet'in ilk yıllarında Memleket Hastanesi (Yerli, 2022), 1940 yılında Samsun Millet Hastanesi, 1950 yılında da Samsun Devlet Hastanesi adını almıştır (Bayraktar, 2016).

Unkapanı üzerinde yer alan bu hastane zaman içinde bölgede yeni mahallelerin oluşmasını sağlamıştır (Özyurt & Erler, 2012) (Şekil 254). 1909 yılında bir bölümü askeri hastane olarak da kullanılmıştır (Bayraktar, 2016). 1916 yılı başlarında hastane ile ilgili zabıtnamelerde yer alan veriler sonucunda mevcut yatak sayısının 96'dan 152'lere çıkması gerektiği vurgulanmıştır (Yalçın, 2016). 1919-1945 İl Özel İdareleri istatistiğine göre hastanede150 yatak vardır. Zabıtların belirttiği yatak sayısına ulaşılmıştır. Milletvekillerine ait raporlardan hastanenin savaş yıllarında yetersiz kaldığı tespit edilmiştir. Bundan dolayı hastaneye bir pavyon eklenerek genişletilmesi veya Numune Hastanesine çevrilmesi talep edilmiştir (Boykoy, 2006).

Şekil 253. a- 1910'larda Hükümet Caddesi'nden Canik Hamidiye Hastanesi (İpek vd., 2016a; işlenerek), b- Karadeniz'den Büyük Cami ve hastaneye bakış (Mehmet Binali arşivi; işlenerek)

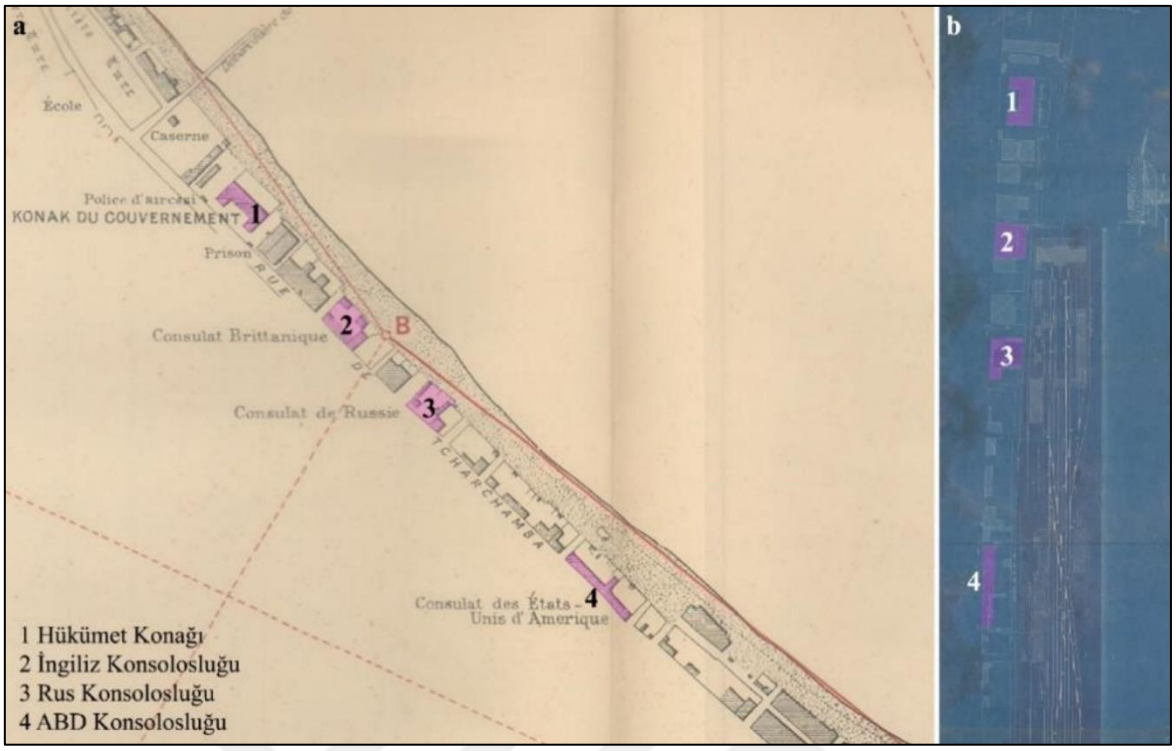

Şekil 254. Canik Hamidiye Hastanesi, a- (İpek & Yılmaz, 2011; işlenerek); b- (Baki Sarısakal arşivi); c- (İAK arşivi; işlenerek); d- (wow.turkey.com)

Artan ticari hareketlilik karşısında bu dönemde bazı konsolosluklar varlığını devam ettirmiştir (Berzeg, 2012). 19. yüzyılın sonlarına doğru şehirdeki konsolosluklar arasında İngiltere, Rusya, Amerika, Fransa, İran, Yunanistan, İtalya, Belçika, Almanya, Sicilya, Norveç-İsveç konsoloslukları vardır (Şahin, 2015). Şehirde ilk konsolosluk kuran ülke olan İngilizler 1841 yılında itibaren Kadıköy yakınındaki bir konakta görevlerini sürdürmüşlerdir. Şehre 1857 yılında Rus konsolosu tayin edilmiş (Yılmaz, 2014a), ancak konsolosluk görevini Musalla mevkiinde bulunan bir binada sürdürmüştür (Köse, 2012). 1867 yılında Amerikan konsolosu şehre tayin edilmiş (Yılmaz, 2014a), ancak konsolosluk binasının nerede olduğu belirlenememiştir.

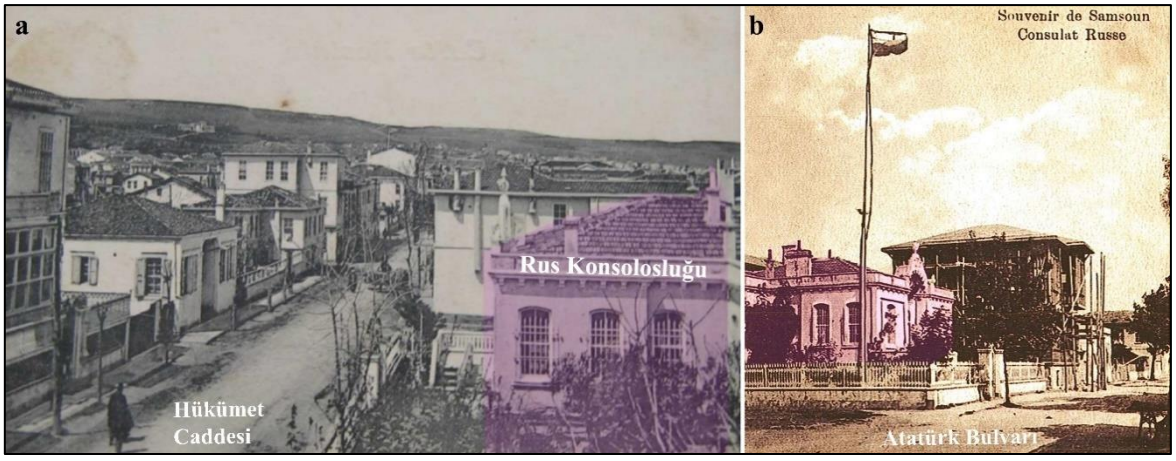
Konsolosluk binalarına ait ilk çizimler 1912 yılında yapılmıştır. (1912) Samsun Limanı Haritası'nda Çarşamba Yolu üzerinde sahil kenarında Hükümet Konağı'nın güneydoğusunda sırası ile İngiliz, Rus ve ABD Konsolosluklarının binalarına rastlanmıştır. (1912) Samsun Garı Planı (Fr.)'nda ise üç konsolosluk yapısı demiryolu boyunca gösterilmiştir. (1905) Samsun (Karadeniz) Planı'nda da binaların olduğu alanlar belirtilmiştir. Konsoloslukların 1905 yılından beri şehirde mevcut olduğu söylenebilir (Şekil 255, 256).

M 1875-1878 yıllarını kapsayan 1775/21 No.lu S.Ş.S.'ne göre şehre İran konsolosu atanmış (Fırat, 2013), ancak konsolosun nerede görevini icra ettiği belirtilmemiştir. Ancak konsolosların görevlerini 1893 yılında İranlılar tarafından inşa edilen Hüseyniye Tekkesi'nde yürüttükleri tespit edilmiştir (Güneş Erdoğu, 2021). İran konsolosluğu için bu dönemde herhangi bir bina inşa edilmediği söylenebilir. Bu dönemin sonlarına doğru belgelere göre şehirde ilk kez karşılaşılan Belçika Konsolosluğu[274] için Fransız Konsolosluğu'nun güneyinde, Rum Ortodoks Kilisesi'nin kuzeybatısında Kilise/Çiftlik Caddesi üzerinde bir konak bu amaçla yeniden işlevlendirilmiştir. Önceleri Fransız Konsolosluğu'nun yanında yer alan İtalya Konsolosluğu'nun ise 1908 yılına ait bir gazete haberine göre Reji civarında olduğu belirtilmiştir (Dığıroğlu, 2011b). Bundan hareketle konsolosluğun farklı binalarda hizmet verdiği anlaşılır.

[274] Belçika Konsolosluğu günümüzde 19 Mayıs Bulvarı ile İstiklal Caddesi'nin (Çiftlik Caddesi) kesişiminde yer alan Finans Bank binasıdır. Bkz.: 24.05.2023 tarihinde Baki Sarısakal (d. 1954) ile yapılan görüşme.

Şekil 255. Hükümet Konağı ve İngiltere, Rus, ABD Konsoloslukları, a- (1912) Samsun Limanı Haritası (BCA, Nafia Vekâleti, 143-26-1, 55L; işlenerek); b- (1912) Samsun Garı Planı (Fr.) (BOA, PLK.p., 3553; işlenerek)

Şekil 256. a- Hükümet Caddesi'nde yer alan Rus Konsolosluğu (İpek vd., 2016a; işlenerek), b- Deniz tarafından Rus Konsolosluğu (İpek & Yılmaz, 2011; işlenerek)

Bunlar dışında bu dönem içinde 2 adet bina da kamusal yapı olarak işlevlendirilmiştir. Bu yapılar, Tablo 124'te sıralanmıştır.

Tablo 124. 1876-1908 yılları arasında Nefs-i Samsun'da kamusal yapı olarak işlevlendirilmiş imar faaliyetleri

1876-1908 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da Kamusal Yapı Olarak İşlevlendirilmiş İmar Faaliyetleri			
No.	**Yapının Özgün İşlevi**	**Yapının Yeni İşlevi**	**Konumu**
1	Samsun Evi	klinik binası	Kilise / Çiftlik Cad. Mecidiye Cad. arasında
2	Eski bir bina	hastane	Karantina-hane civarında, Hükümet Cad.

Buna göre, Reji Tütün Fabrikası'nın batısında, Kilise/Çiftlik Caddesi'nin doğusunda yer alan gayrimüslim bir kişiye ait olan konut, Eski Askeri Hastane Klinik Binası olarak işlevlendirilmiştir. Bodrumla birlikte üç katlı olan yapının etrafı taş duvarlarla çevrilmiştir. Orta sofalı plana sahip yapıya giriş, güney cephesinden sağlanmıştır. Kuzey cephesinde de tali bir başka girişi daha vardır (Seyfi, 2015). Binanın doğusunda yer alan ve Rum Darüleytamı olarak inşa edilmiş olan yapının zaman içinde Eski Askeri Hastane olarak kullanılması esnasında bu bina da Klinik Binası olarak işlevlendirilmiştir.

Samsun'da kamu hastanesinin olmadığı dönemlerde, 1886 yılında Karantina-hane civarında deniz kenarında yer alan eski bir bina, Samsun Belediyesi tarafından hastane olarak işlevlendirilmiş, 4 odalı bu hastaneye Belediye hekimi görevlendirilmiştir. Hastaneyi 1914 yılında ziyaret eden bir muhabirin gözlemlerine göre hastane bakımsız, pis ve yapısal olarak da içinde yer alan hasarlardan dolayı güvenli değildir. Bu nedenle hastaların sağlığı da tehlike altındadır (Yaşayanlar, 2015).

Söz konusu kamu binalarına ek olarak bu dönemde başka yeni kamusal hizmet kurumları da tespit edilmiştir. Bu çerçevede Samsun Ticaret Odası, Fransız Ticaret Odası ve Samsun Ticaret Mahkemeleri gibi ticari örgütler; ticaretten kaynaklı sigorta şirketleri ve temsilcilikleri; nakliye kumpanyaları; İttihat ve Terakki (1889-1918) cemiyeti; hekimlik, dişçilik, eczacılık,[275] ebelik, avukatlık, mimarlık, matbaacılık[276] gibi meslek alanları gibi kamusal hizmetlerin bu dönemde şehirde ihtiyaçlar doğrultusunda ortaya çıktığı gözlemlenmiştir (Düzenli, 2022b). Bahsi geçen kamusal hizmetlere ait işlevler için ise

[275] 1876-1914 yılları arasında şehirde 25 adet eczacı yer almıştır. Çoğu gayrimüslim olan eczacılar çoğunlukla Saathane Meydanı'nda ve Hükümet Caddesi'nde yer almıştır. Bkz.: Dığıroğlu, a.g.t., s. 312-325.

[276] 1887 yılında Samsun'da vilayet matbaası ilk defa faaliyete geçmiştir. Hacı Hüseyin Efendi Matbaası olarak bilinen ilk matbaa Hükümet Konağı'nın alt katında bir odada kurulmuştur. 1908'de Hükümet Konağı karşısında yer alan bir dükkâna, sonra Maliye Tahsil Şubesi'nin olduğu yere, sonrasında Aslıoğlu Hanı'nın birkaç odasına ve en son olarak da Çarşı Karakolu'na taşındığı belirlenmiştir. Sonrasında Matbaaya ait Saathane Meydanı'nda Postahane Sokak'ta bina inşa edilmiştir. Bkz.: Dığıroğlu, a.g.t., s. 338-343.

mevcut yapıların kendisi ya da muhtelif odaları işlevlendirilmiştir. Yeni bir yapı inşası içermemeleri nedeniyle bu kurumlar dönem haritalarına ve imar tablolarına işlenmemiştir.

1869 Büyük Samsun Yangını sonrasında 1908 yılına kadar Samsun kale surlarının deniz tarafındaki bölümü ile Süleyman Paşa Arastası'nın bitişiğindeki bölümleri ayakta kalmıştır. Tümüyle işlevsiz hale gelen kalenin bazı bölümleri yeni yol düzenleme çalışmaları esnasında çıkmaz sokaklardan kurtulunmak için tamamen yıkılmıştır. Yangında tahrip olan bazı bölümlerden arta kalan taşlar ise rıhtım inşasında kullanılmıştır (İpek, 2013).

- Kamusal Açık Alanlar:

Elde edilen verilere göre bir önceki dönemde 15 adet olan kamusal açık alan bu dönemin sonunda 22'ye yükselmiştir (Şekil 190). Bu çerçevede bu dönem içinde 7 adet kamusal açık alan tespit edilmiş ya da inşa edilmiştir. Bunlar arasında Saathane Meydanı, bu döneme kadar varlığını sürdüren Meyve Pazarı Meydanı'nın yerini almıştır. Söz konusu kamusal açık alanlar, Tablo 125'te kronolojik olarak sıralanmıştır.

Tablo 125. 1876-1908 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen kamusal açık alanlar

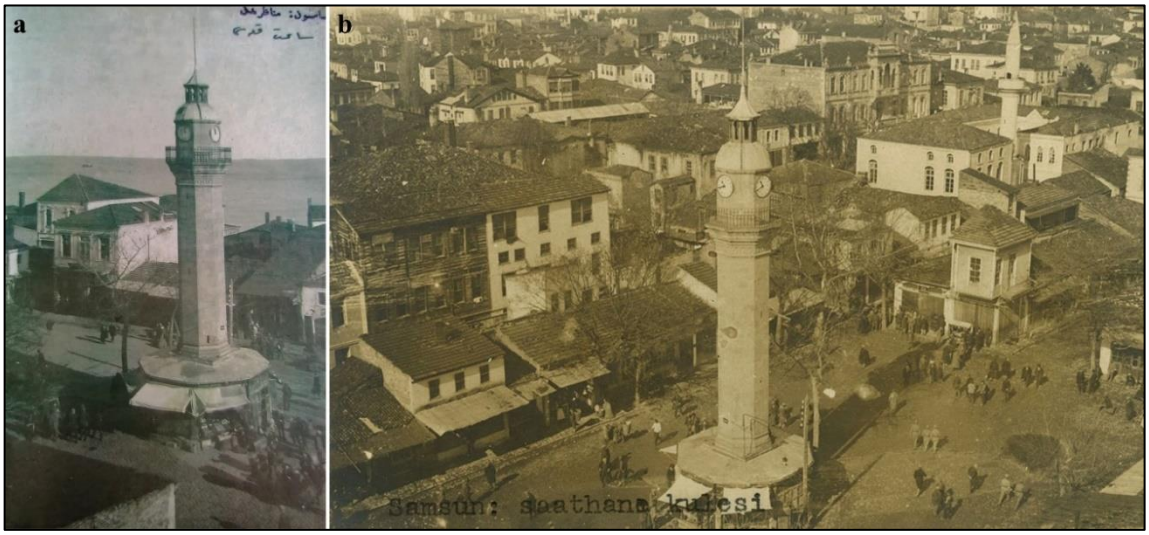
1876-1908 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen ya da Tespit Edilen Kamusal Açık Alanlar			
No.	**Kamusal Açık Alanlar**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
15	Hükümet Meydanı	1880'ler	Hükümet Cad.
16	Katolik Mezarlığı Latin Kabristanı	1885	Kadıköy Cad. Mater Dolorosa Kilisesi arsasında
17	Saathane Meydanı İbret Meydanı Meyve Pazarı Meydanı	1886 sonrası	Pazar Mah. Pazar Camii'nin doğusunda
18	Tophane Bahçesi	1898'de var	Hükümet Konağı ile Samsun Müslüman Mezarlığı arasında
19	Dua Meydanı	1890'lar	Said Bey Mah.
20	Rum Agorası Samsun Kanuni Esasi (Hürriyet) Meydanı Kanuni Esasi Meydanı	1900'lü yıllar	Kadıköy Mah. Kadı Cad.
21	Ermeni Mezarlığı	20. yy.ın başları	Ermeni Mah.
22	Çeşme Meydanı	-Bilinmiyor-	Ermeni Mah.
NOT: Gri dolgulu yapıların yerleri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmemiştir.			

Tanzimat sonrası inşa edilen hükümet konağı, polis idaresi, hapishane, zabitan daireleri gibi kamu binaları şehirlerde hükümet merkezlerini oluşturmuş ve çoğunlukla Hükümet Meydanı adını taşıyan bir bölgede yoğunlaşmaları nedeniyle kamu sitelerini

oluşmuştur (Avcı, 2016b). Samsun şehrinde de 1880'li yıllarda şehrin güneydoğusunda bahsi geçen kurumsal binaların inşa edildiği gözlemlenmiştir. Samsun Müslüman Mezarlığı'nın güneyindeki alanda yer alan Hükümet Konağı ve etrafındaki hapishane, tophane, polis dairesi, zabitan daireleri ve kışla gibi kamu binaları o bölgeyi yeni bir yönetici merkez haline getirerek şehre bir Hükümet Meydanı kazandırmıştır (İpek, 2013). Söz konusu meydan ile şehrin bu bölgesine gün geçtikçe artan nüfusun bir bölümünün çekilmesi amaçlanmış ve şehrin fiziki olarak Mert Irmağı'na doğru büyümesi sağlanmıştır. Hükümet Meydanı'nın yanında yer alan Samsun Müslüman Mezarlığı'nın da zaman içinde park alanına dönüşmesi ile kamusal çekirdek tamamlanmıştır. Şehirde önceden var olan Buğday Pazarı Meydanı, Meyve Pazarı Meydanı, Subaşı Meydanı ekonomik ve dini özelliği olan alanlarda oluşurken, bu dönemde idari ve siyasi özelliği olan bu yeni meydan şehirde daha önce görülmeyen kamusal bir alan modeli oluşturmuştur (Avcı, 2016b).

Samsun Kadıköy Yolu, Samsun İlyas Karyesi Yolu ve Kadıköy Caddesi arasındaki üçgen parselde yer alan ve 1876'ta inşa edilen Mater Dolorosa Kilisesi'nin arsasına da 1885'te Katolik Mezarlığı / Latin Kabristanı kurulmuştur (Taşar, 2022; 2023; URL-11, 2022).

Pazar Mahallesi'nde Pazar Camii'nin doğusunda Meyve Pazarı Meydanı'na 1886 yılında Saat Kulesi inşa edilmiş, sonrasında ise bu alan Saathane Meydanı olarak anılmıştır. Bu meydanın etrafında da ticari ve dini niteliklere sahip birimler kümelenmiştir. 1919 yılında İngilizler tarafından işgal edilen şehirde bu meydanda darağaçlarının kurulması nedeniyle bu meydanın diğer bir adı da İbret Meydanı olmuştur (Sağlık, 2013) (Şekil 257).

Şekil 257. Saat Kulesi ve Saathane Meydanı, a- (Sarısakal, 2007a); b- (İAK arşivi)

1898'de Hükümet Konağı ile Müslüman Mezarlığı arasında Tophane yer almış, Tophane'ye ait bahçe ise mezarlığın bitişiğinde konumlanmıştır. M 1902 T.V.S.'nde şehirde kamuya açık umumi bahçelerin bulunmadığı belirtilmiştir. Tophane Bahçesi ise askerlerin kullanabildiği bir talim alanı niteliğindedir. 1923 yılına ait Haber Gazetesi'nde yer alan bir makalede, bahçenin, erkeklerin aksine kadınların serbestçe dolaşabildiği bir bahçe olmadığı ifade edilmiştir. 1924 yılında Hükümet Konağı ile Samsun Müslüman Mezarlığı arasındaki alan Gazi Parkı yapılması için parkın içine ikmal edilmiştir. Bahçe, 1927 yılında Gazi Parkı'nın tamamlanması ile ortadan kalkmıştır (Akbulut, 2013a).

1890'larda Sait Bey Mahallesi'nin dış çeperinde halkın kullanımına ayrılmış Dua Meydanı tespit edilmiştir. Meydan, zamanla şehrin genişlemesiyle şehrin içinde kalmıştır (Dığıroğlu, 2011b).

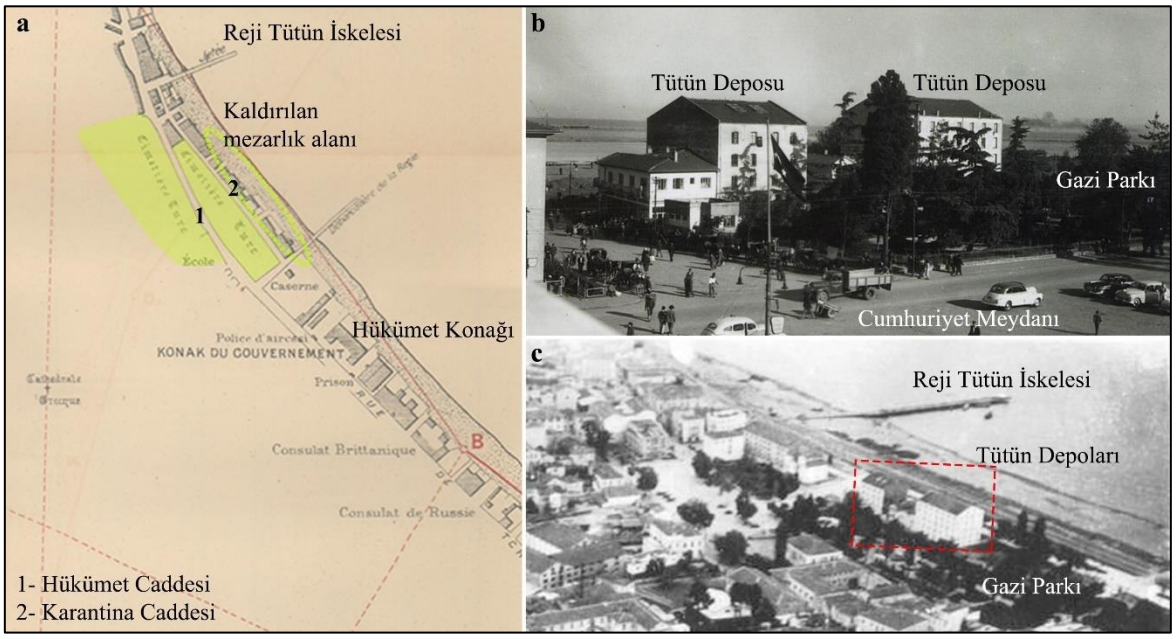
Kadıköy'ün merkezinde halkın toplanması ve ihtiyaçlarını gidermesi için Rumlar tarafından yapılmış bir de Kanuni Esasi (Hürriyet) Meydanı/Rum Agorası[277] bulunmaktadır. Meydanda bir de çeşme inşa edilmiştir. 1900'lü yıllardan itibaren varlığı tespit edilmiş bu meydanda şenlikler ve kutlamalar yapılmıştır. 1922 yılındaki nüfus mübadelesi sonrasında Belediye tarafından Çiftlik Mahallesi'ne (günümüzde Ulugazi Mahallesi) bağlanan bu meydan, zamanla yok olmuştur. Meydan ve çeşmenin üzerine 1956 yılında Kazım Paşa İlkokulu inşa edilmiştir (URL-1, 2020).

Ermeni Mahallesi'ndeki Ermeni Mezarlığı da bu dönemdeki bir diğer kamusal açık alandır. Tam olarak ne zaman yapıldığı bilinmeyen mezarlığın 1904 yılında aynı mahallede inşa edilen Ermeni Kilisesi ile ilişkili olabileceği düşünülürse, mezarlığın 20. yüzyılın başlarında oluşmaya başladığı kabul edilebilir. 1930'lu yıllarda şehir merkezinin genişletilmesi çalışmaları sırasında ortadan kaldırılmıştır (Köse, 2014b). Ayrıca Ermeni Mahallesi'nde bulunan, ancak tam yeri bilinmeyen Çeşme Meydanı adı verilen bir mahal daha tespit edilmiştir. Meydanı simgeleyen Metruk Çeşme'nin Ermenice yazılı bir kitabeye sahip olduğu belirtilmiştir (Sarısakal, 2009). Meydanın ne zaman ortadan kaldırıldığı tespit edilememiştir.

19. yy.ın sonlarına doğru Kafkasya'dan gelen muhacirler Kılıçdede Mahallesi'ne yerleştirilmiş, burada yer alan Kılıçdede Mezarlığı'nın sınırları Mert Irmağına doğru genişlemiştir (Köse, 2014a). Hükümet Konağı inşası ve kumsal alanın imara açılmasıyla birlikte de yerleşimler sınırlarını güneye doğru genişletmiştir. İlk kurulduğu yıllarda şehir

[277] Kanuni Esasi (Hürriyet) Meydanı Baki Sarısakal'a göre Rumlara ait bir agoradır. Bkz.: 24.05.2023 tarihinde Baki Sarısakal (d. 1954) ile yapılan görüşme.

dışında kalan Müslüman Mezarlığı ise zaman içinde şehir içinde kalmıştır. Bu dönemde Hükümet Konağı'nın batısından başlayıp Duhan Çarşısı'na kadar uzanan Hükümet Caddesi bu mezarlığın içinden geçmektedir. Mezarlığın deniz tarafında kalan bölümünün ortasından geçirilen Karantina Caddesi ile deniz tarafında kalan mezarlık alanı da bu dönemde ortadan kaldırılmıştır. Kaldırılan bu alanda Tütün Fabrikası'na ait 4 ve 5 katlı depolar inşa edilmiştir (Şekil 258).

Şekil 258. a- (1912) Samsun Limanı Haritası'nda kaldırılan mezarlık alanı (BCA, Nafia Vekâleti, 143-26-1, 55L; işlenerek), b- 1950'de Cumhuriyet Meydanı'ndan tütün depolarına bakış (wow.turkey.com; işlenerek), c- 1940'ta tütün depoları (İpek vd., 2016b; işlenerek)

- Anıtsal Kent Donatıları:

Elde edilen verilere göre ilk kez bu dönemde anıtsal kent donatısı olarak bir Saat Kulesi inşa edilmiştir (Tablo 126). Osmanlı coğrafyasında yüksek noktalara ya da şehrin meydanlarına dikilen (Acun, 2012) örneklerinden birisi olan Samsun Saat Kulesi, 1886 yılında Pazar Mahallesi'nde Büyük Cami'nin kuzeybatısında Pazar Camii'nin doğusunda yer alan Meyve Pazarı Meydanı'nda (İskele Meydanı)[278], II. Abdülhamit'in tahta çıkışının 25. yılı nedeniyle inşa edilmiştir. Bulunduğu meydanın tam ortasında, meydanda buluşan yolların kesişiminde inşa edilen bu kent donatısı, şehrin hâkim temsil yapılarından birisi

[278] Trabzon Vilayet Salnamelerinde bu meydan ya İskele Caddesi ya da Meyve Pazarı olarak ifade edilmiştir. Bkz.: Sarısakal, Samsun Belediye Tarihi, s. 151.

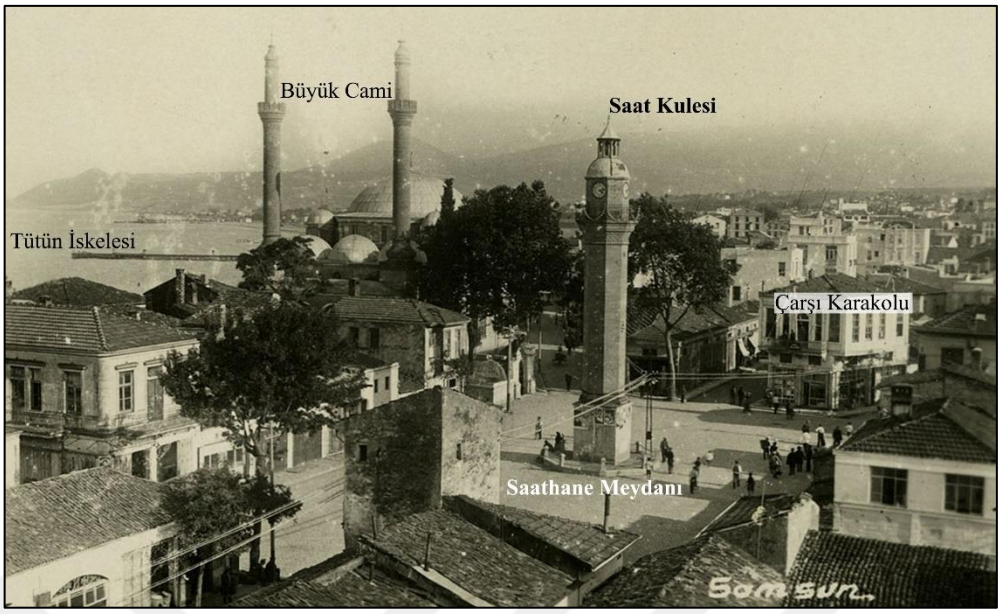
olmuştur. Belçika asıllı Fransız mühendis tarafında inşa ettirilen Saat Kulesi zamanla yapıldığı alanın sembolü haline gelmiş ve bu meydana ismini vererek bölge Saathane Meydanı olarak anılmıştır (İpek, 2013; Sarısakal, 2007a). Oryantalist bir üsluba sahip kule, şehir silüetindeki düşey mimari yapısıyla Osmanlı iktidarının kent mekânındaki temsil noktalarından birisi olmuştur. Ayrıca hem idari hem de ticari merkezi birleştiren bir çekim noktası haline gelmiş, Büyük Cami önündeki caddede üzerinde yer alan kamusal yapılar ile kulenin kuzeyindeki ticari birimlerin yaşam döngüsü kule sayesinde pekiştirilmiştir. 1869 Büyük Samsun Yangını sonrası kent merkezinin güneydoğusunda Hükümet Meydanı'na oluşturulmuştur. Ancak Saat Kulesi inşası ile kuzeybatıda yer alan tarihi kent merkezi eski mekânsal yapısına kavuşmuş ve kamusal bir çekirdek ortaya çıkmıştır (Avcı, 2016b) (Şekil 259). Bu dönemde güneydeki Hükümet Meydanı ve kuzeydeki Saathane Meydanı ile şehirde iki farklı alanda kent merkezleri ortaya çıkmıştır.

Kare bir kaide üzerine oturtulmuş çokgen gövdeli ve şerefeli kulenin üstü fenerli bir kubbe ile tamamlanmıştır. 1933 yılında kulenin saati, itfaiyenin olası bir yangını halka uyarması amacıyla elektrikli sireni olan yeni bir saat ile değiştirilmiştir. Kule ayrıca gözetleme amacıyla da kullanılmıştır. 1944 yılında gerçekleşen depremde hasar alan kule, Valilik tarafından oluşturulan komisyon kararınca yıktırılmış, yerine sembolik bir saat konmuştur. Saat kulesinin özgün saati ise 1948 yılına kadar korunmuş, sonrasında Lâdik Belediyesi'ne 550 lira karşılığında satılmıştır (Sarısakal, 2007a) (Şekil 260). 1977 yılında, artık saat kulesi olmayan meydana belediye tarafında oldukça basit, metal bir gövde üzerine yerleştirilen bir saat dikilmiştir. Mimar Kemal Taner tarafından çizimi yapılıp İsviçre'de imal ettirilen bu saat ilkine hiç benzememesi nedeniyle 2001 yılında Belediye tarafından yerinden alınmış, ilkine benzeyen yeni bir kule yaptırılmıştır (Sarısakal, 2007a).

Tablo 126. 1876-1908 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen anıtsal kent donatıları

1876-1908 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen Anıtsal Kent Donatıları			
No.	**Anıtsal Kent Donatıları**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
1	Saat Kulesi	1886	Pazar Mah. Pazar Camii doğusunda Meyve Pazarı'nda-İskele Meydanı / İskele Cad.

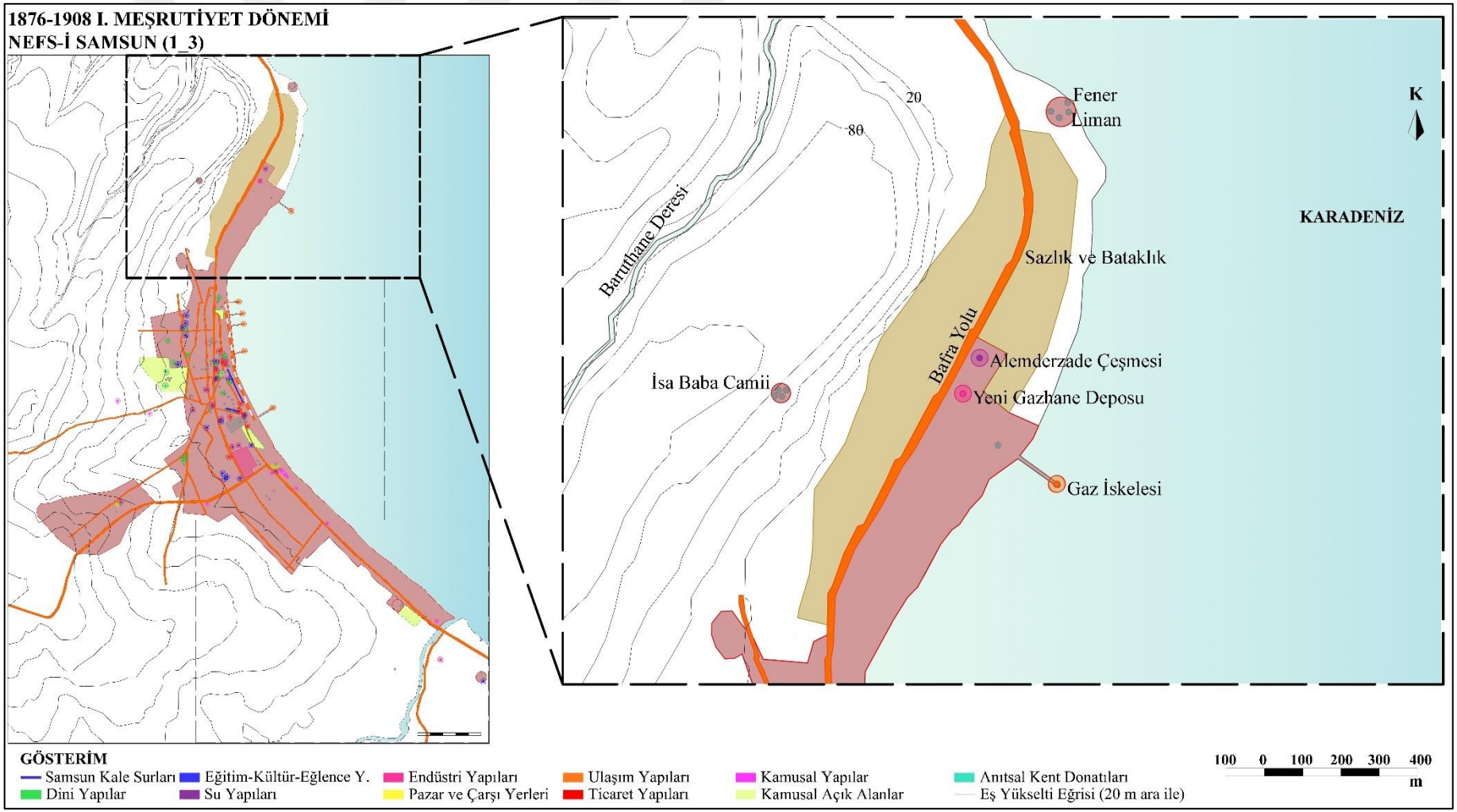
1876-1908 I. Meşrutiyet Dönemi'nde Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri Şekil 261, Şekil 262 ve Şekil 263'te gösterilmiştir.

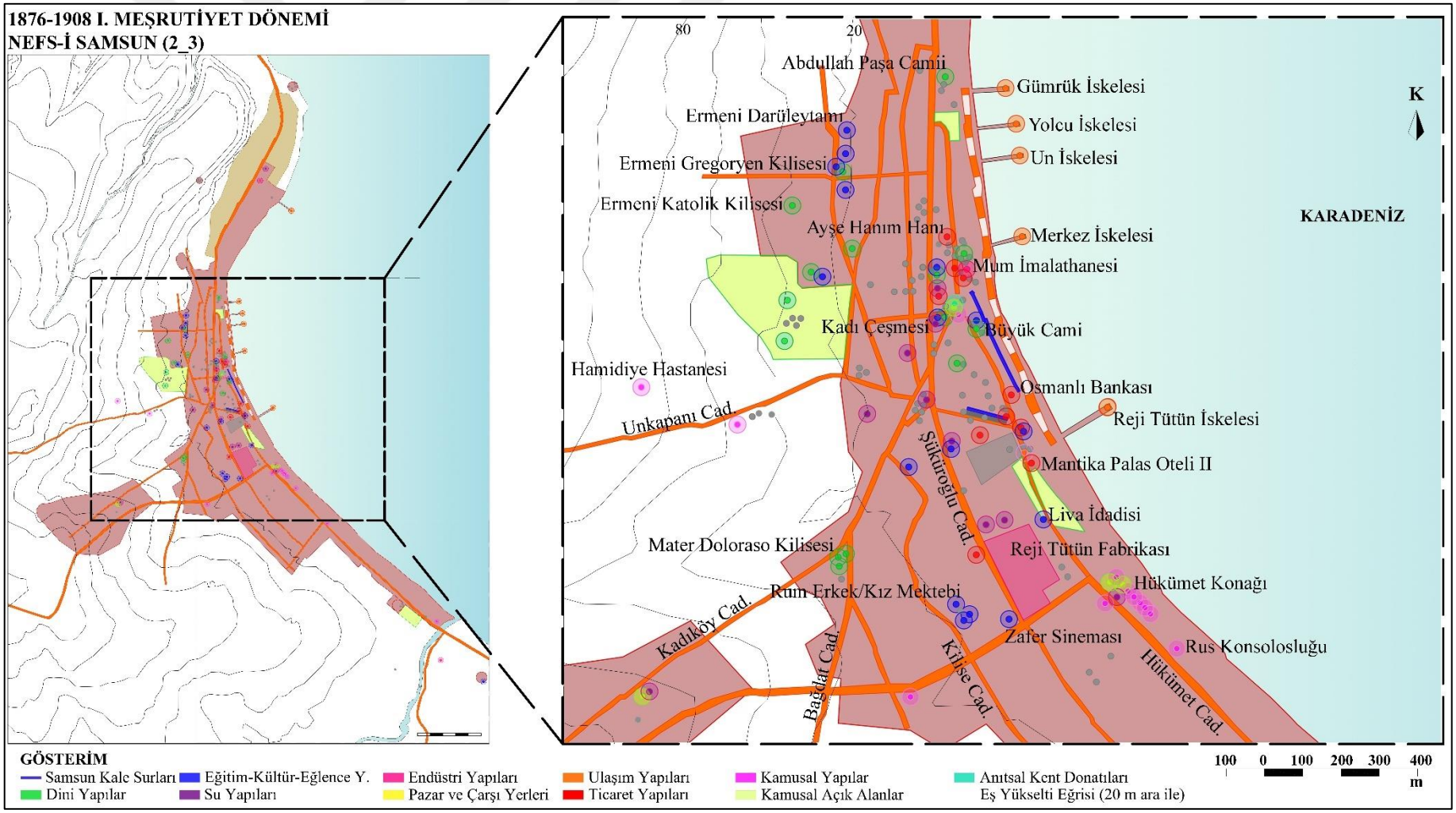

Şekil 259. Saathane Meydanı ve Saat Kulesi (İAK arşivi; işlenerek)

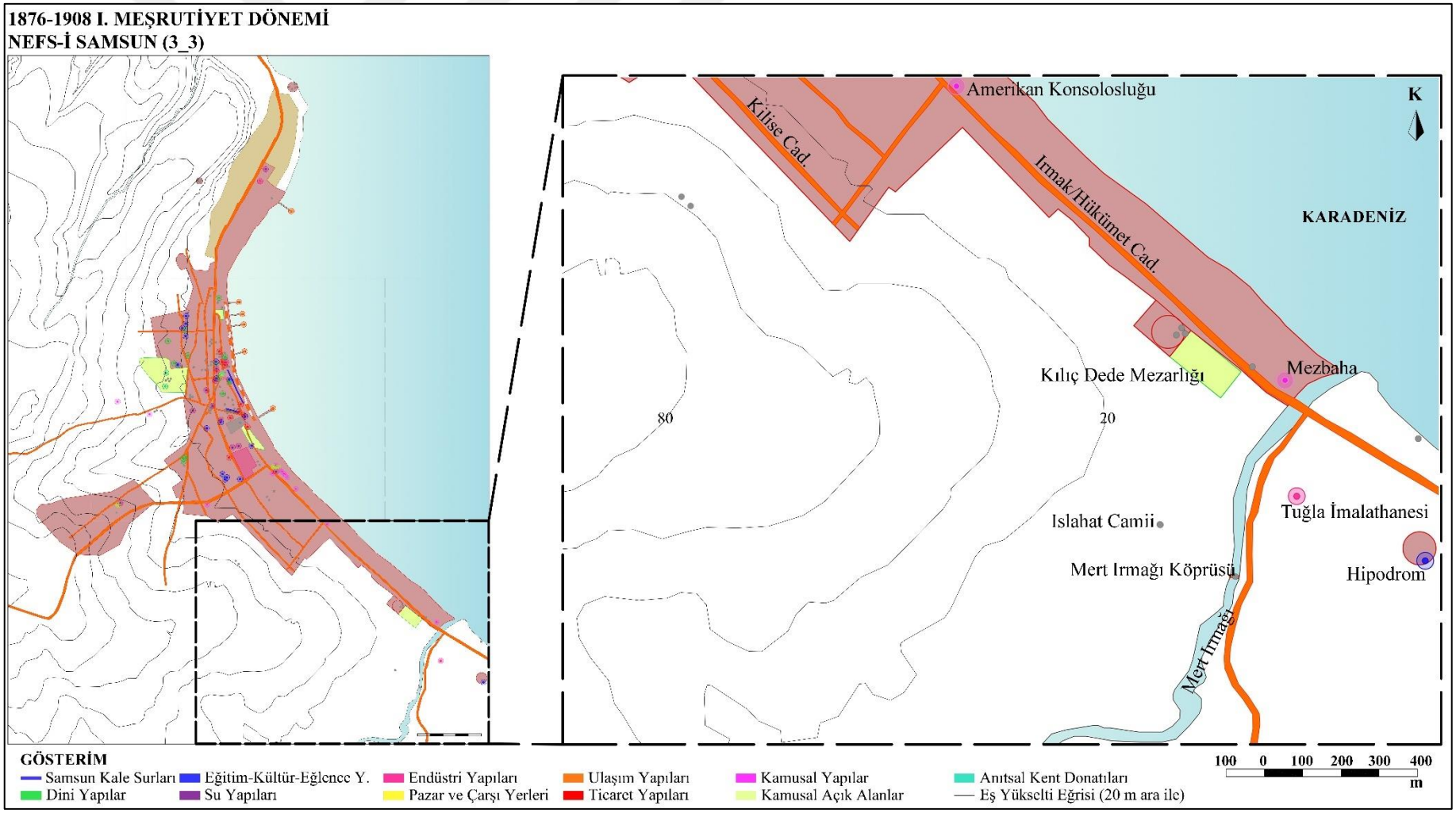

Şekil 260. 1944 depremi sonrası Saat Kulesi, a- (Metin Akyürek arşivi); b- (Baki Sarısakal arşivi); c- 1953 yılı (Orhan Öztürk arşivi); d- (Turgay Altansoy arşivi)

Şekil 261. 1876-1908 I. Meşrutiyet Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri (1_3)

Şekil 262. 1876-1908 I. Meşrutiyet Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri (2_3)

Şekil 263. 1876-1908 I. Meşrutiyet Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri (3_3)

3.6. 1908-1923 II. Meşrutiyet Dönemi

3.6.1. İdari Yapı

1876 yılında ilan edilen I. Meşrutiyet'in ardından Kanuni Esas-i yayınlanmış, ancak otuz yıl boyunca ülkede bir istibdat dönemi yaşanmıştır. II. Abdülhamit Balkanlar'da yaşanan karışık siyasi durumlar nedeniyle oluşan baskıları durdurmak ve çökmekte olan devleti kurtarmak için 24 Temmuz 1908 tarihinden Kanuni Esasi'yi yeniden yürürlüğe koymuş ve II. Meşrutiyet'i ilan etmiştir (Güneş, 2010; Gençer, 2012). II. Meşrutiyet'in ilanı saltanatın kaldırılmasının (1922) yolunu açmış ve 14 yıl sürmüştür (Çelik, 2015). Bu dönemde Balkan Savaşları'na (1912-1913), I. Dünya Savaşı'na (1914-1918), Mondros Mütarekesi'ne (1918), Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkışına (1919), Millî Mücadele döneminin[279] başlamasına (1919-1923), TBMM'nin açılmasına (1920) ve saltanatın kaldırılmasına (1922) tanıklık edilmiştir.

II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında Samsun halkı ve mebusları, meclis başkanlığına yazdıkları mektupla şehrin mevkii ve ticari önemini vurgulayarak Trabzon vilayetinden ayrılma ve müstakil hale getirilme taleplerini dile getirmişlerdir. Mektupta Samsun'un hızlı bir şekilde gelişme gösterdiği ve Canik Sancağı'nın Trabzon'a bağlı kaldıkça zirai, iktisadi gelişimine engel olduğu belirtilmiştir. Bunun üzerine konu Dâhiliye Nezareti'ne taşınmış, merkezi idarenin çeşitli birimlerinden müstakil olması ile ilgili olumlu dönüşler alınmıştır (Karagöz, 2013). Sonuçta, 1882-1910 yılları arasında Canik Sancağı Trabzon vilayetine bağlı iken 21 Haziran 1910 tarihinden 1923 Cumhuriyet'in ilanına kadar müstakil sancak statüsünü tekrar kazanmış (Kılıç, 2006), II. Meşrutiyet'in ilanından sonra 14 müstakil sancaktan biri olmuştur (Akbulut, 2013b).

1912 yılında Canik Sancağı'nın Samsun, Fatsa (Teza), Ünye, Terme, Çarşamba, Bafra olmak üzere 6 adet kazası vardı (Karagöz, 2013).[280] 4 Aralık 1920 tarihinde Ordu müstakil bir sancak olmuş ve Canik Sancağı'na bağlı Fatsa ve Ünye kazaları Ordu Sancağı'na bağlanmıştır. 18 Aralık 1920 tarihinde TBMM'de yapılmış bir oturumda Ünye ve Fatsa'nın

[279] Kemal Paşa'nın Samsun'dan sonra Havza-Amasya-Erzurum-Sivas illerinde yaptığı toplantılar sonucunda başlayan Millî Mücadele döneminde 1922 Başkomutanlık Meydan Muharebesi başarılı ile sonuçlanmıştır. 1923'te imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile Millî Mücadele dönemi sonlanmıştır. Bkz.: Turan, M. (2012). 19 Mayıs'tan Cumhuriyete Milli Mücadele. M. Aydın, B. Şişman, S. Özyurt & H. Atsız (Ed.), Samsun'a Bir Parantez Açıyoruz Cilt I içinde (s. 163-169). Samsun: Samsun Valiliği, s. 166-168.

[280] Sancağa bağlı kazalar 28 Eylül 1912 tarihinde Samsun'a gelen Doktor A. Cevdet'in gezi notlarında da aynı şekilde ifade edilmiştir. Ancak Fatsa kazası yerine Teza kazası ibaresi yer almıştır. Bkz.: Müezzinoğlu, a.g.m., s. 1849.

yeniden Samsun'a bağlanması dile getirilmiş, ancak benzer durumda olan başka sancakların olduğu ve isteklerin yerine getirilmesi durumunda işin içinden çıkılmayacak bir hal alacağı düşünülerek konu askıya alınmıştır (Arslan, 2018). Müstakil olarak yönetilen sancak doğrudan merkezi idareye bağlı olduğu için şehir bu dönemde merkezden atanan mutasarrıflar tarafından yönetilmiştir (Okuyan, 2020b).

II. Meşrutiyet ilan edildiğinde sancağın mutasarrıfı Hüseyin Kazım Bey'dir. 28 Eylül 1909 tarihli bir belgeye göre Kazım Bey ile Mehdi Bey becayiş ile yer değiştirmiştir (BOA, DH.MUİ., 15-2/47, H 13 N. 1327 / M 28 Eylül 1909'dan aktaran: Karagöz, 2013: 155). 1909 yılında şehre gelen mutasarrıf Mehdi Bey zamanında I. Dünya Savaşı başlamış, 19 Haziran 1912 tarihinde Mehdi Bey'in Kudüs'e tayin edilmesi üzerine yerine Kani Bey getirilmiştir. Ancak çok geçmeden azledilen Kani Bey'in yerine aynı yıl Ohannes Ferit Efendi tayin edilmiştir. Mart 1913'te Ferit Efendi de azledilmiş,[281] yerine Süleyman Necip Bey atanmıştır (Karagöz, 2013). Necip Bey'in mutasarrıflığı zamanında 1915 yılının haziran, temmuz, ağustos aylarında şehrin ticari bölgeleri Rus gemileri tarafından bombalanmıştır (Köse, 2013b). Yine bu dönemde Pazar Mahallesi'nde Süleyman Paşa Medresesi'nin batısında yeni bir Belediye Dairesi inşa edilmiştir.[282] İtalyan mühendis Mösyö Rici tarafından inşa edilen binanın finansmanı Liman tarafındaki kurutulan bataklığın bir bölümünün satışından elde edilmiştir (Sarısakal, 2008).

Mutasarrıf Necip Bey Kasım 1915'te Ankara'ya vali vekili olarak tayin edilince yerine Sinop mutasarrıfı Kemal Bey getirilmiş, Haziran 1917'de yerini Mehmed Raşid Bey'e bırakmıştır. 18 Nisan 1916 tarihinde Trabzon'un Ruslar tarafından işgali ve seferberlik ilan edilmesinin ardından, Raşid Bey'in mutasarrıflığı döneminde Samsun ve yakın çevresi Trabzon'dan göçen muhacirlerle dolmuştu. Vilayet statüsünde olan Trabzon'un işgal altında olması nedeniyle idari tedbirler kapsamında 26 Temmuz 1917 tarihinden itibaren Tirebolu, Giresun ve Ordu kazaları idari bakımdan geçici olarak Canik Sancağı'na bağlanmıştır (Karagöz, 2013).

30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi sonrasında Raşid Bey'in yerine Cemal Bey mutasarrıf olarak atanmış, ancak görevine başlayamadan Edirne valiliğine

[281] 28 Eylül 1912 tarihinde Samsun'a gelen Doktor A. Cevdet ziyaret ettiği Hükümet Konağı'nda mutasarrıf Ohannes Ferit Efendi'nin konağa daha dek gelmediğini ve halen daha uyuduğunu ifade etmiş olması görevini yerine layıkıyla getirmeyen yöneticilerin neden sıklıkla değiştiğini kanıtlar nitelik taşımıştır. Bkz.: Müezzinoğlu, a.g.m., s. 1848-1849.

[282] Belediye binasının önünde yer alan caddenin adı günümüzde Necip Bey Caddesi olarak geçmektedir.

atanması nedeniyle Canik mutasarrıflığına bu kez İbrahim Ethem Fehmi Bey[283] atanmıştır (Karagöz, 2013). Mondros mütarekesinin hükümlerine dayanarak İngilizler Mart 1919'da Damat Ferit yönetimindeki hükümetin de onayı ile asayişi sağlamak üzere Samsun'a asker çıkarmış, Fehmi Bey'in mutasarrıflığı süresince İngilizlere boyun eğilmiş, Samsun'da idare ve nüfus kaybedilmiş, bu süreçte Rum köylerine hükümet tarafından tahsilat memuru ve jandarma dahi gönderilememiştir (Eken, 2008). Millî Mücadele'yi başlatmak üzere 19 Mayıs 1919 günü Mustafa Kemal Paşa İngiliz kontrolü altında olan Samsun'a çıkmış,[284] ilk gün İngiliz temsilcisinin emirlerini yerine getiren ve depolarda yer alan silahları İngilizlere teslim eden mutasarrıfı görevinden almıştır. İbrahim Ethem Bey'in yerine de yanında gelen jandarma subayı Refet Bele Bey'i geçici olarak atamıştır. 25 Mayıs 1919 tarihinde Makedonya'da eşkıya takibinde başarılı olmuş, dâhiliye ve valilik vekilliği yapmış olan Kapancızâde Hamit Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın isteği üzerine merkezi hükümet tarafından Samsun'a mutasarrıf olarak tayin edilmiştir (Eken, 2008; Arslan, 2018; Karagöz, 2013; Yalçın, 1999).

27 Mayıs'ta İstanbul'dan vapurla yola çıkan Hamit Bey 29 Mayıs 1919'da İngiliz kontrolü altında olan Samsun'a gelmiş, Refet Bele tarafından karşılanmıştır. Makama[285] geçtiklerinde kendisine mutasarrıf İbrahim Ethem Bey'in hasta olduğu, bundan dolayı makama gelmediği söylenmiştir. Ancak İstanbul'da iken Hamit Bey'e Samsun'da asayişin olduğu belirtilmiş olmasına rağmen, makamda kendisine söylenenler ve Kadıköy Mahallesi'nden atılan taciz ateşleri aslında Samsun'da resmi evrakların aksine asayişin olmadığını gözlemlemiştir (Eken, 2008). Şehirde Pontusçuluk[286] hareketleri de gözlemleyen Hamit Bey, Rum çetelerinin pontusculukla doğrudan bağlantısı olmadığı, pontusculuğun Rum Kilisesi etrafında ve kilisenin metropoliti tarafından yönlendirilen bir hareket olduğuna kanaat getirmiştir. Bu dönemde ayrıca şehrin etrafında sıklıkla Türk ve Rum çeteleri arasında

[283] 1918 yılında Samsun'da çıkarılan Ahali Gazetesi, Pontus çeteleri üzerine yazdığı yazılardan dolayı İngiliz Yüzbaşı Solter tarafından mutasarrıf İbrahim Bey'e baskı yapılmış, 18. sayısından sonra gazete kapatılmıştır (Gazete 22 Ağustos 1921'de yayın hayatına kaldığı yerden devam etmiştir.). Ayrıca Canik'teki asayiş sorunu ile ilgili olarak Sadarete gönderilen bir telgraf sonrası durumun incelenmesi için Samsun mutasarrıfı İbrahim Bey'e 12 Mayıs 1919'da telgraf çekilmiştir. Bkz.: Arslan, K. (2018). I. ve II. Dönem TBMM'de Samsun (Canik) Milletvekilleri ve Faaliyetleri (1920-1927). Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, s. 47.

[284] Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkış amacı I. Dünya Savaşı sonrası imzalanan Mondros Mütarekesi'ndeki maddeleri yok sayarak yeni Türk Devleti'ni kurmaktır. Bkz.: Turan, a.g.m., s. 165.

[285] Mutasarrıfın ikâmeti olarak da tahsis edilen makam, İngiliz karargâhının karşısında eski Rum tüccarına ait bir konuttan ibaretti. Bkz.: Eken, H. (2008). Bir Milli Mücadele Valisi ve Anıları: Kapancızâde Hamit Bey (1. Baskı). İstanbul: Yeditepe Yayınevi, s. 25.

[286] I. Dünya Savaşı sonrası şehre gelen ihtiyat zabitleri şehri Pontusçulardan korumak için Hançerli Mahallesi'nde deniz kenarında yer alan Karadeniz Oteli'nin arasında bir odada İhtiyat Zabit Cemiyeti'ni oluşturmuşlardır. Bkz.: Sarısakal, Samsun'da Unutulmayan Olaylar Birinci Kitap, s. 160.

çatışmalar yaşanmaktadır (Akbulut, 1999). Hamit Bey görevine başlar başlamaz asayişi sağlamak için çözüm yollarına başvurmuştur (Eken, 2008). Ancak İngilizler tarafında kısa bir süre görevden uzaklaştırılmış ve yerine ise eski mutasarrıf Ethem Bey'i getirmek istemişler, ancak Hamit Bey görevine geri dönmüştür (Atnur, 2008). Asayişi sağlamak için de yakın kazalar ile yapılan görüşmeler sonucunda İngilizler 25 Eylül - 4 Ekim 1919 tarihleri arasında Samsun'u tamamen boşaltmışlardır (Eken, 2008).

1920 yılı başlarında Hamit Bey bu kez Trabzon valisi olmuş, boşalan mutasarrıflık görevine ise 10 Şubat 1920'de Millî Mücadele karşıtı olan Cevdet Bey tayin edilmiştir (Eken, 2008; Duman, 2015). Cevdet Bey görevde iken tüm karşı çıkışlarına rağmen şehirde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Samsun şubesi kurulmuştur (Arslan, 2018). Mustafa Kemal Paşa tarafından 19 Mart 1920'de Ankara'da yayınlanan genelge mutasarrıflığa ulaştırılmış, genelgede milletvekilliği için seçim yapılması ve seçilen milletvekilinin Ankara'ya gelmesi istenmiştir. Ancak mutasarrıfın tutumu ve Samsun Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin uygun bir ortam oluşturamaması milletvekili seçimlerinin yapılmasını engellemiştir. Mutasarrıf Cevdet Bey gerek 15. Fırka komutanı olan Miralay İsmail Hakkı Bey, gerekse Ankara tarafından yapılan baskılardan dolayı İstanbul'a kaçmıştır. Yerine vekâleten Ankara tarafından İsmail Hakkı Bey atanmış, İsmail Bey'in olduğu dönemde milletvekili seçimleri yapılmıştır (Duman, 2015; Arslan, 2018). 1922'de ise mutasarrıf olarak Faik Bey belirlenmiştir (Doğanay, 2006).

Faik Bey zamanında, 7 Haziran 1922 yılında Yunan ordusu Türklerin Hristiyanlara zulüm ve baskı yaptığı gerekçesi ile Samsun'a bombardıman başlatmıştır. Bombardımanın altında yatan diğer bir gerekçe olarak Karadeniz'deki Yunan gemilerinin Türkler tarafından ele geçirilip ganimet sayılması olsa da asıl gerekçe, şehirden Batı Cephesi'ne asker ve silah sevkiyatını engellemektir. Bombardıman Gümrük Binası ve çevresinde yoğunlaşmış, bombalanan diğer hedefler arasında Hükümet Konağı, mutasarrıflık binası, kıyıdaki ambarlar, petrol tankları, deniz araçları, tütün depoları yer almıştır. Hedefler dışında Ermeni Kilisesi ve yetimhanesi ile yaklaşık 30 adet konut ve Rum tüccara ait bir mağaza da hasar almıştır. Bombardımanda 4 Türk hayatını kaybetmiş, 3 Türk ise yaralanmıştır (Doğanay, 2006).

Faik Bey'den sonra Canik'in son mutasarrıfı 10 Nisan 1923'te Osman Selman (Selmeniko) Bey olmuştur (Akbulut, 2013b). 23 Nisan 1920'de Ankara'da TBMM açılmış, 11 Ekim 1920'de ise meclise müstakil sancakların vilayet olması için kanun teklifi verilmiştir. Ancak 1876 kanununa uygun olmadığı gerekçesiyle teklif kabul görmemiştir.

Bunun üzerine TBMM tarafından 20 Ocak 1921 tarihinde Teşkilat-ı Esasiye Kanunu çıkarılmıştır (Karagöz, 2013). Kanunda Osmanlı İmparatorluğu'nun coğrafyasını ifade eden Türkiye terimi kullanılmış, Türkiye'nin vilayetlere, kazalara ve nahiyelere ayrılması öngörülmüştür (Güneş, 2020). 1923 yılındaki düzenleme ile müstakil veya mülhak livalar vilayete dönüştürülmüştür. Canik de Cumhuriyet ilan edilmeden, 8 Ekim 1923'te livadan vilayete dönüştürülmüştür (Karagöz, 2013). Canik vilayet olunca Osman Bey'de vali unvanını almış ve valilik makamına getirilmiştir (Akbulut, 2013b). Sonuç olarak 1908-1923 yılları arasında 15 yıllık bir sürede 13 mutasarrıf Samsun'da görev yapmıştır.

1871 tarihli Vilayet Kanunu'ndan sonra geçici olarak 26 Mart 1913 tarihli İdare-i Umuniyye-i Vilayat Kanun-u Muvakkati çıkarılmış, bu, II. Meşrutiyet döneminde yapılan en önemli idari reform olarak görülmüştür. Söz konusu kanun, aynı zamanda 1876 Kanuni Esasi'ye göre kurulan Meclis-i Umum'u tasdik ettirmek için yürürlüğe girmiş, kanunda vilayetlerin genel ve özel idaresi hakkında bilgiler düzenlenmiştir. 1871 Vilayet Kanunu'ndaki idari taksimata ait düzenleme aynı şekilde devam etmiş, vilayetlerin yönetiminde vali, sancakların yönetiminde mutasarrıflar yine görev almıştır. Samsun gibi hiçbir vilayete bağlı olmayan sancaklar ise bu kanunla vilayet hükmünde sayılmıştır. Kamu görevlileri ile ilgili atama ve azledilme süreçleri düzenlenmiştir. Valiye ait yetki, görev ve sorumluluklar yeniden düzenlenirken mutasarrıfların görevleri ise aynı şekilde bırakılmıştır (Kartal, 2010).

Bu dönemde vilayet, sancak ve kazalarda idare meclisleri kurulması kararı alınmıştır. Sancaklarda mutasarrıf başkanlığında olacak bu liva idare meclisleri naib, muhasebeci, imar mühendisi, ziraat memuru, tahrirat müdürü, müftü, ruhani liderler tarafından seçilmiş üyelerden oluşmuştur. Kanunda ayrıca bunların görevleri de belirlenmiştir (Kartal, 2010).

Vilayet özel idaresinin görevleri arasında yol ve köprülerin yapımı, onarımı; göl ve bataklıkların kurutulması ve ıslah edilmesi; hastane, yetimhane açmak vb. yerel hizmetler yer almıştır (Kartal, 2010). Bu çerçevede, bu dönemde Samsun Belediyesi tarafından 1915 ve 1922 bombardımanı sırasında zarar gören iskeleler tamir edilmiş, Samsun-Sivas demiryolunun inşasına başlanmış, Şimendifer İskelesi inşa edilmiş, Liman tarafındaki bataklık tamamen kurutulmuştur (Yolalıcı, 2004) (Şekil 18). Cumhuriyet'in ilanı sonrası devletin adı, yönetim yapısı vb. değişmiş olsa da 1929 İl İdare Kanunu'na kadar 1913 Vilayet Kanunu geçerli sayılmıştır (Kartal, 2010).

3.6.2. Demografik Gelişme ve Nüfus Yapısı

Samsun şer'iyye sicillerindeki kayıtlardan elde edilen bilgilere göre bu dönemde Müslümanlar ile gayrimüslimlerin birbirlerini vekil olarak tayin etmiş oldukları dikkati çeker (Ustasu, 2020). Bu durum şehrin farklı dini aidiyetlere mensup bireylerinin bu dönemde iyi ilişkiler kurduklarını ve birlikte uyum içinde yaşadıklarını gösterir. Ayrıca 1914 yılında şehirdeki cadde ve sokak isimleri arasında Ermeni ve Rum isimlerine de rastlanmış olması, bu durumun kanıtıdır (Tablo 127). Örneğin çoğunluğunu Rumların oluşturduğu Kadıköy Mahallesi'nde Müslüman ismine sahip sokaklar ile çoğunluğu Müslüman olan Sait Bey Mahallesi'nde ya da çoğunluğu Ermeni olan Ermeni Mahallesi'nde Rumca olarak isimlendirilmiş sokakların varlığı, farklı etnik ve dini yapıya sahip şehir sakinlerinin bir arada yaşadığının bir başka göstergesidir (Çelemoğlu, 2021). Ancak bu dönemde yaşanan zorunlu göçler (Ermeni Tehciri), I. Dünya Savaşı (1915 Rus bombardımanı), Rus işgal altındaki bölgelerden (Trabzon, Erzurum vb.) gelen nüfus, Millî Mücadele Dönemi, Pontusçuluk faaliyetleri, 1922 nüfus mübadelesi sözleşmesi, Osmanlı'nın dağılma sürecinde olması vb. birçok etken, bu dönem içinde hem hoşgörü ortamının yok olmasına hem de şehrin demografik yapısında sürekli bir dalgalanmaya neden olmuştur. Şehirdeki bataklık alanlarından dolayı kolera salgınının da devamlı olarak şehirde zuhur etmesi ve ölümlerle sonuçlanması şehrin demografik yapısını etkileyen bir başka etken olmuştur.

Tablo 127. 1914'te Samsun şehir merkezinde yer alan bazı mahallelerdeki sokak isimleri (Sarısakal, 2007a; Çelemoğlu, 2021)

1914'te Samsun Şehir Merkezinde Yer Alan Bazı Mahallelerdeki Sokak İsimleri				
Mahalleler	**Kadıköy Mah.**	**Said Bey Mah.**	**Kırbaç Mah.**	**Ermeni Mah.**
Sokak İsimleri	Boyacıoğlu	Çobanoğlu	Kiryaki	Mihail
	Andavallıoğlu,		Petraki Portakaloğlu*	Arapyan
	Çiğdemoğlu		Metropolit hane	Bağosyan
	Palazoğlu			Tataryan
	Piyaloğlu			
	Divi			
	Ayrancıoğlu			
	Çorbacuoğlu			
	Dulluoğlu			
	Kilise			
	Kaplanoğlu*			
	Sarrafoğlu Cemaat			
	Kayıkçıoğlu			
	Arabacıoğlu			

Tablo 127'nin devamı

	Ayrıcıoğlu			
	Hamiş			
	Harifoğlu			
	* Kaplanoğlu ve Petraki Portakaloğlu sokakları günümüzde Ulugazi Mahallesi sınırları içinde yer almıştır. Ulugazi Mahallesi Kadıköy Mahallesi'nin doğusunda Kırbaç Mahallesi'nin batısında yer almaktadır.			

1911 yılının Mayıs ile Haziran ayları arasında görülen kolera salgını ile şehirde toplam 200 vakadan 187'si vefat ile sonuçlanmıştır.[287] Pazar Mahallesi hastalığın en çok ortaya çıktığı yerdir. Bu dönemde gemiler limana sadece mal bırakmış, yolcu almamıştır. Bu durum yolcuların birikmesine ve hastalığın yayılmasına neden olmuştur. Hastalık Samsun-Sivas şimendifer hattında çalışan işçilere, Kılıçdede Mahallesi'ne ve kenar mahallelere kadar yayılmış, hastalık şehrin her yerinde görülmüştür. Dönemin mutasarrıfı tarafından Müslüman, Ermeni ve Rumlardan oluşan bir komisyon kurulmuş, şehir 6 bölgeye ayrılarak her bölgeye hekim, jandarma, polis vs. tahsis edilmiştir (Yaşayanlar, 2015). 1912 yılının Eylül ayında şehre gelen Dr. Abdullah Cevdet'in notlarına göre şehirde yer alan sazlık ve bataklık alanın yaydığı kötü koku ve şehrin havasının kötü etkisi hastalıklara neden olmaktadır (Müezzinoğlu, 2012). 1916 yılında da şehirde kolera salgının devam ettiği anlaşılır (Şahin, 2006).[288] 1921'de Samsun'a gelen Rus elçi Frunze de şehirdeki bataklıkların sıtmaya neden olduğunu belirtmiştir (İpek & Yılmaz, 2011). 1922 yılına kadar bataklıkların kurutulma sorununun tamamen çözülememiş olması şehrin nüfusunu etkilemiştir. Bu alanlar ancak 1922 yılında Belediye tarafından tamamen kurutulabilmiştir (Yolalıcı, 2004).

Fener Patrikhanesi'nden alınan 1912 yılına ait istatistiğe göre Canik Sancağı'nın Samsun kazasında 39.599'u Türk, 78.643'ü Rum, 1.264'ü Ermeni olmak üzere toplam 119.506 kişi bulunmaktadır (Arslan, 2018). Bu veriler şehir merkezinin yakın çevresinde yer alan köyleri de içine almaktadır. Rumların Türklere oranla sayıca fazla olması 1912 yılında şehre gelen Dr. Abdullah Cevdet'tin de dikkatini çekmiş, Cevdet "Samsun'u Rumlar satın alıyor" diyerek şehirdeki emlakin, arsa ve arazilerin bir bölümünün Rumlar tarafından satıl

[287] 1911 yılında şehre gelen seyyah Child şehirde artmakta olarak kolera salgınından bahsetmiştir. Şehirde 117 vakadan 73'ünün ölmüş olması, gemi ile gelenlerin karantinaya alınması, tüccarların hastalıkla uğraşması gibi nedenler şehirdeki ticareti etkilemiştir. Bkz.: Güneş, a.g.t., s. 235.

[288] 1916 yılında Samsun'a gelen 4 Rus subay şehirde kolera salgınının olduğunu ifade etmiş, bu durum Haziran 1920 tarihinde The Times dergisinde bir haberde yayınlanmıştır (The Times, 7 June 1920, Sayı: 42430). Bkz.: Şahin, E. (2006), İngiliz The Times Gazetesi'ne Göre Samsun (1908-1925). C. Yılmaz (Ed.), Geçmişten Geleceğe Samsun 1. Kitap (1. Baskı) içinde (s. 199-227). Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı, s. 211.

alındığını ve dikkat çeken binaların da Rumlara ait olduğunu belirtmiştir (Müezzinoğlu, 2012: 1846) (Şekil 264). Hatta güneybatıda konumlanan Rum Mahallesi için şehrin en havadar yeri olduğunu ve Atina'nın bir parçası olarak göründüğünü vurgu yapmıştır. Şehrin nüfusunun da 50.000'e ulaştığını belirtmiştir (Müezzinoğlu, 2012). Amerikan konsolosu R. F. Chesbrough'un 9 Ağustos 1919 tarihli raporuna göre I. Dünya Savaşı öncesi şehrin 18.000'i Türk, 15.000'i Rum, 5.000'i Ermeni, geri kalanı ise İranlı ve diğer gayrimüslimlerin olduğu toplam 30.000-40.000 arasında bir nüfusa sahip olduğu belirtilmiştir (Atnur, 2008).

Şekil 264. 20. yy.'ın ilk çeyreğine ait Samsun'un panoramik görünümü (URL-22, 2024)

1914 yılı nüfus sayımına göre Samsun kazasında 44.992'si Müslüman, 54.709'u Rum, 4.709'u Ermeni, 261'i Katolik Ermeni, 18'i Yahudi ve 263'ü Protestan olmak üzere toplam 104.952 kişi bulunmaktadır (Özyurt & Erler, 2012).[289] 1915 Rus bombardımanı ekonomik hedeflere yönelik yapılmış olsa da şehirde can kaybına da neden olmuş (Köse, 2012), 1915 yılındaki Ermeni tehciri ile şehrin demografik yapısında da değişimler gözlemlenmiştir (Özyurt & Erler, 2012).[290] Mutasarrıf Kemal Bey'in zamanında (1915-1917) uygulanan bu zorunlu göçlerle (Ardaşes, 2012), Amerikan konsolosu R. F. Chesbrough'un raporuna göre Ermeni nüfusunun %80'i olan 4.000 kişi tehcir edilmiştir (Atnur, 2008). Tehcir nedeniyle Ermeni Mahallesi'ne Müslümanlar ve gayrimüslimler (Rumlar) yerleşmeye başlamıştır (Özyurt & Erler, 2012).

[289] Başka bir literatürde ise 1914 yılı nüfus sayımına göre toplam nüfus 105.044 kişi olarak belirtilmiştir. Bkz.: Güneş, a.g.t., s. 165.

[290] Amerika konsolosu Ralph F. Chesbrough tarafından ele alınmış 9 Ağustos 1919 tarihli bir raporda 1915-1917 tarihleri arasında mutasarrıf olan Kemal Bey'in Hakim Nevzat Efendi ve polis şefi Hüseyin Bey ile Ermenilerin tehcirini yürüttükleri belirtilmiştir. Bkz.: Atnur, İ. E. (2008). Bir Amerikan Raporunda Samsun ve Çevresi (1919). O. Köse (Ed.), İlkadım'dan Cumhuriyet'e Milli Mücadele (1. Baskı) içinde (s. 115-121). İstanbul: Samsun İlkadım Belediyesi Eğitim ve Kültür Müdürlüğü Yayınları, s. 116.

1912-1913 Balkan savaşları sonrasında Canik göç alan bölgelerden olmuştur (Köse, 2007a). I. Dünya Savaşı'nda da Rus işgalinin gerçekleştiği çevre şehirlerden ve Erzurum'dan şehir göç alarak nüfusunu artırmıştır (Akbulut, 2013b). Bu yıllarda 15.000 kişi şehre göç etmiş, ancak işgal ortadan kalkınca evlerine dönebilmişlerdir (Atnur, 2008). The Times gazetesine göre 1916 yılında şehirde binlerce mültecinin olduğu, 18-50 yaş arasındaki Müslüman erkeklerin ise I. Dünya Savaşı nedeniyle askeri toplama kampı olan Sivas'a gönderildiği belirtilmiştir (Şahin, 2006). Amerikan konsolosu R. F. Chesbrough'un raporuna göre savaşmak üzere Samsun'dan ayrılan 3.000-5.000 arasındaki erkek nüfusun çok azı geri dönmüş (Atnur, 2008), bu durum şehirde Ermeni ve Rus çeteleri ile mücadele edecek kimsenin olmamasına neden olmuştur. Ayrıca erkek nüfusundaki azalma üretimin azalmasına ve yoksulluğun da artmasına neden olmuştur (Okuyan, 2020a). Chesbrough'un raporunda ayrıca 2.000-3.000 arasında Rum nüfusun öldürüldüğü veya sürüldüğü; 3.000 Rum'un ise kaçtığı ya da dağlara sığındığı belirtilmiştir (Atnur, 2008).

Karadeniz Bölgesi'ndeki Rum nüfusunu artırmak için Anadolu'nun iç kısımlarda yaşayan Rumlar bu bölgeye yerleştirilmiştir. Rum diasporasınca Pontus Rum Devleti'nin başkenti olarak seçilen Samsun şehrinde de Kale, Hançerli, Pazar, Cedit Mahallesi gibi Müslüman mahallelerine yerleşmişler, aynı zamanda yeni mahalleler de oluşturmuşlardır. Millî Mücadele döneminde Rumların devlet kurma fikri çerçevesinde yürütülen bu eylemler şehrin demografik yapısını etkilemiş (Arslan, 2018), yaşanan tüm bu göçler 1914-1918 I. Dünya Savaşı sonrasında şehrin asayişinin bozulmasına sebep olmuş, Pontus ayaklanmasını[291] doğurmuştur (Köse, 2007a).

Savaş sonrası Millî Mücadele Dönemi'nde mutasarrıf Hamit Bey'in görevde olduğu 1919-1920'li yıllarda ise Samsun şehir merkezinin nüfusu yaklaşık %50 oranında azalarak 24.104 kişiye düşmüştür (Arslan, 2018). Bu yıllarda, 1919 yılının mayıs ayında şehir merkezinde Rumlar, diğer bölgelerde ise Türkler çoğunluğu oluşturmuştur (Eken, 2008). Millî Mücadele Dönemi'nde Samsun, sahil şehri olması nedeniyle baskı altında kalmış, Pontus terörünün en yoğun yaşandığı yerlerden biri olmuştur (Akbulut, 2013b). Türklerin milli hareketine karşı gelen, ayrılıkçı bir kuvvet oluşturan ve şehirde yoğun bir nüfusa sahip olan Rumlar Samsun'u pontusçuluk hareketinin merkezi seçmiştir. Rumlar dışında nüfus yapısı bakımından da gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadığı, askeri ve siyasi açıdan

[291] Pontus ayaklanması Millî Mücadele döneminde Rumlar tarafından Kuzey Anadolu'da Pontus Rum Devleti kurmak amacıyla gerçekleştirilmişti. Bkz.: URL-17. (2024, Haziran 3). Pontus Ayaklanması: https://tr.wikipedia.org/wiki/Pontus_Ayaklanmas%C4%B1 adresinden alınmıştır.

oldukça önemli olan Samsun'da (Arslan, 2018), Pontus ayaklanmasından doğan Türk ve Rum çeteleri arasındaki çatışmaları mutasarrıf Hamdi Bey çözmeye çalışmış, şehirde asayişi sağlamaya gayret etmiştir (Eken, 2008).

1922 Yunan bombardımanı esnasında ekonomik hedefler seçilmiş olsa da 4 Türk bombardıman esnasında vefat etmiştir (Doğanay, 2006). Millî Mücadele yıllarında Samsun'un işgal altında olduğu dönemde Rumlar bölgedeki karışıklıktan yararlanarak Türklere baskıda bulunmuş, ancak Yunan ordusu Türklere karşı mağlup olunca Rumlar bölgede kalamayacaklarını anlamış (İpek, 2000) ve 1922 yılında Samsun'daki Rumların bir bölümü firar etmiştir (İpek, 2013). Firar etmeyen Rumlar ise Lozan Antlaşması gereğince Ocak 1923 yılında imzalanan "Türk ve Rum Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol" kapsamında Samsun'dan göç etmek zorunda bırakılmıştır (Dığıroğlu, 2011b). Kademeli olarak gerçekleşen bu göç hareketi zaman almıştır. Bölgede yaşanan bu içten dışa göç hareketi sonucunda, 1922 yılında Canik'te bulunan 50.000-55.000 civarındaki gayrimüslim nüfusun sayısı 20.000-25.000'e kadar gerilemiştir. Muhtelit Mübadele Komisyonu'ndan elde edilen bilgilere göre Ekim 1924'e kadar Samsun kazasından Yunanistan'a 20.000 kadar Rum göç etmiş, Samsun bölgesine ise 20 Nisan 1924 tarihine kadar 23.000 kişi gelmiş ve gelen mübadillerin 4.943'ünün Samsun'a yerleştirilme kararı alınmıştır. Ancak bunların bir bölümü firar etmiş, bir bölümü ise izin alarak şehirden ayrılmıştır. Sonuç olarak 3.908 kişi kanunlara uygun şekilde şehirde uygun bölgelere yerleştirilmiştir (İpek, 2000). Gelen Müslümanların tarımla uğraşması, şehirden ayrılan gayrimüslimlerin ise zanaatkar ve tüccar tayfasından olması şehrin ticaretini sekteye uğratmıştır (URL-16, 2024).

1923 imar planına göre şehirde Kale, Pazar, Hançerli, Sait Bey, Cedit, Kökçüoğlu, Çiftlik, Kadıköy ve Kılıçdede Mahalleleri olmak üzere bu dönemde 9 mahalle vardır (Çelemoğlu, 2021). 1848-1863 Mutasarrıflar Dönemi'nden itibaren şehirde olan Ermeni Mahallesi bu dönemin sonunda 1915 yılındaki Ermeni tehciri sonrası ortadan kalkmış, konumu gereği bu mahalle Kökçüoğlu, Cedid veya Hançerli Mahallesi sınırlarına dahil edilmiştir (Özyurt & Erler, 2012).

Mübadil, göçmen ve mülteciler belirlenen kurallar çerçevesinde şehirde Mevlevihane Caddesi, Osmaniye Caddesi, Şevketiye Caddesi, Bağdat Caddesi, Cevahir Hatun Camii, Çiftlik Mahallesi, Kılıçdede Mahallesi, Kırbaç Mahallesi, Megde Mahallesi, Ermeni

Mahallesi,[292] Kadıköy Caddesi, Kadı Mahallesi, Reşadiye Mahallesi, Yeni Karakol civarı, Yeni Kırbaç Mahallesi[293] ve Cami-i Kebir Mahallesine yerleştirilmiş, kendilerine Ermeni ve Rumların terk ettiği mesken, dükkân ve mağazalar ile şehrin yakın çevresindeki araziler tahsis edilmiştir (İpek, 2000). Sonuç olarak mübadele sonucu şehre gelen nüfusun büyük bir kısmı kalenin güneydoğusundaki Mert Irmağı'na kadar olan alanlara ve kale altında kalan, şehrin iç ticaret yollarına yakın gayrimüslim mahallelere yerleştirilmişlerdir. Nüfus mübadelesi ve göçler sonucu gayrimüslim sayısındaki azalma ile birlikte şehirdeki kiliseler ve yabancılara ait eğitim kurumları âtıl duruma gelmiş, zaman içinde bu yapılar yıkılmış veya başka bir şekilde işlevlendirilmiştir (Ardaşes, 2012).

3.6.3. Ekonomik / Ticari Yapı

Bağdat yolu üzerinde yer alan Samsun şehri, II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında da ticari hareketliliğini sürdürmüştür. 1911 yılında şehre gelen seyyah Childs hem kara hem de deniz ulaşımında bir kavşak görevi gören şehrin özellikle ihracat sezonunda yoğun bir trafiği olduğundan bahsetmiştir (Taş, 2020). Şehir bu dönemde de Merzifon, Amasya, Çorum, Tokat, Sivas, Yozgat hatta Kayseri, Malatya, Diyarbakır ve Elâzığ gibi iç bölgelerde kalan şehirlerin dağıtım merkezi konumunda olmuştur. Şehrin batısındaki İnebolu, Sinop ve Alaçam; doğusunda ise Ünye, Fatsa ve Ordu Limanları ile Samsun Limanı arasında ithalat ve ihracat yapılmıştır. Şehrin İstanbul ve Batum gibi önemli ticaret şehirleri arasındaki merkezi konumu şehre ticari hareketlilik kazandırmıştır (Atnur, 2008).

Bu dönemde yaşanan savaşlar ve etkileri, şehrin ekonomik yapısını etkileyen başlıca unsurlar arasında yer almıştır. 1911-1912 Trablusgarp Savaşı (İtalya-Osmanlı Harbi) şehirdeki bankalara gelen kredi taleplerinin durdurulmasına neden olmuştur. Ayrıca savaş nedeniyle güvenlik amaçlı olarak Çanakkale Boğazı'nın iki ay süreyle kapalı tutulması şehrin hem dünya pazarı ile hem de ülke içindeki pazar ile ilişkisini sekteye uğratmış, ticari gemilerin şehre gelemiyor olması ve gelecek gemilerin ise iki ay boyunca Akdeniz'de bekletilmesi şehirdeki tüccarı zor durumda bırakmıştır. Savaş döneminde hem gemi şirketlerinin iki katı nakliye parası istemesi, hem de sigorta şirketlerindeki ücretlerin artışı

[292] Bugünkü Selahiye Mahallesi'dir.
[293] Yeni Kırbaç Mahallesi Rum Mahallesi adıyla da anılmıştır. Bkz.: 24.05.2023 tarihinde Baki Sarısakal (d. 1954) ile yapılan görüşme.

tüccarların alım gücünü azaltmış, şehirdeki ticari hareketliliği olumsuz yönde etkilemiştir (Dığıroğlu, 2011b).

I. Dünya Savaşı yıllarında Rum ve Ermeni çetelerinin içinde bulundukları terör faaliyetlerini durduracak erkek nüfusun, askere çağrılmış olmaları nedeniyle şehirde olmaması, terör eylemlerinin artmasına, şehir halkının fakirleşmesine, üretimin azalmasına ve mevcut ürünlerin yüksek fiyatlarla satılmasına neden olmuştur (Okuyan, 2020a). 1915 Rus bombardımanı sırasında da ekonomik hedeflerin seçilmiş olması ve bombalanan Gümrük İskelesi'nin işleyemez hale gelmesi, ticareti olumsuz yönde etkilemiştir (Arslan, 2018). Dolayısıyla I. Dünya Savaşı'na kadar ticari hareketliliği ile ön plana çıkan şehirde, savaş boyunca boğaz trafiğinin bir süre kapatılması, nakliye ve sigorta şirketlerindeki ücret artışı, çetelerin terör faaliyetleri, erkek nüfusun askere alınması ve şehrin ekonomik hedeflerinin bombalanması gibi nedenlerden dolayı ticaret gerilemiştir.

Konsoloslukların savaş sonrası işlevlerine devam ettikleri gözlemlenmiştir. Amerikan konsolosu Ralph F. Chesbrough'un 9 Ağustos 1919 tarihli raporunda şehirde Amerika, Rus, İngiltere, Fransa, Yunanistan, İtalya ve İran konsolosluklarının bulunduğu, ancak bu konsolosluklara konsolos gönderilmediği için işlemlerin Amerikan konsolosluğu tarafından yürütüldüğü belirtilmiştir. Raporda, şehrin hem iç bölgelerle hem de sahilde yer alan limanlarla bağlantılı olması nedeniyle, gelecekte ticari olarak başarısının kaçınılmaz olduğuna da değinilmiştir. Chesbrough'un dikkat çektiği şehrin taşımış olduğu bu ticari potansiyeli destekleyen en önemli etkenlerinden birinin, kavşak noktası özelliği gösteren şehrin ticari bağ kurduğu yakın çevresinin toplam nüfusunun yaklaşık 3 milyon olması olarak belirtilmiştir (Atnur, 2008). Nitekim I. Dünya Savaşı'nın sonlanması ve Millî Mücadele dönemine geçilmesi ile Samsun Limanı'ndaki ihracat ve ithalat yeniden yükselişe geçmiş, ticari hareketlilikte tekrar artış gözlemlenmiştir (Arslan, 2018).[294]

Yunanlıların Millî Mücadele döneminde Batum-Sinop sahilinde Pontus Cumhuriyeti kurma fikrini hayata geçirmek için Yunan donanması Karadeniz sahillerine abluka uygulamak istemiş, ancak başarılı olamamıştı. Ayrıca Yunan ordusu Türklerin Hristiyanlara zulüm yaptığını ve Karadeniz'deki Yunan gemilerinin Türkler tarafından ele geçirildiğini öne sürerek 7 Haziran 1922'de şehre bombardıman başlatmıştı.[295] Ancak bombardımanın

[294] Piyasa Gazetesi verilerine göre 1920 yılındaki ihracatta 1919 yılına göre büyük bir artış gözlemlenmiştir. Bkz.: Arslan, a.g.t., s. 18.

[295] Yunan donanması bombardıman öncesi Amerikalı bir kaptan aracılığı ile mutasarrıfa şehirdeki savaş malzemelerinin derhal ortadan kaldırılmasını istemiştir. Aksi halde Lahey Konferansı kararları çerçevesinde şehre bombardıman edileceğini belirtmiştir. Bunun üzerine mutasarrıf Samsun şehrinin açık bir şehir olmasından dolayı bombardıman edilmesinin hukuka ayrı olduğunu belirtilmiştir. Pek çok yabancı konsolos

asıl amacı, Samsun'dan özellikle Batı Cephesi'ne cephane ve silah sevkiyatını önlemekti. Bunun için de özellikle Samsun Limanı'nı bombalamış, ancak bölgedeki Pontusçuları kışkırtmak için Samsun'un Yunan işgalinde olduğu belirtilmiştir (Aktaş, 2019; Başarır, 2020). İngiliz raporlarına göre bombardımanda, gümrükte yer alan yaklaşık 23.000 dolar değerindeki gümrük deposu, gazhanedeki petrol deposu ve tüccarlara ait eşyalar; bir Rum tüccara ait 30.000 dolar değerindeki depo ve malları; 1.000 dolar değerinde bir garaj; 2.000 dolar değerinde tütün şirketi deposu zarar görmüştür (Aktaş, 2019). Ayrıca Türk basınına göre toplam 56 ev (28'i Müslüman, 28'i gayrimüslim), kiliseler, gayrimüslim yetimhaneleri, Hükümet Konağı, Yolcu İskelesi, tütün depoları, deniz araçları, kıyıdaki ambarlar da bombardımanda hasar almıştır. Gazhane yakınlarındaki petrol deposu zarar görürken yanında bulunan mayın ve cephane depoları zarar görmemiştir.[296] Sonuçta bombardıman, etnik ve dini aidiyet ayrımı yapmadan şehrin Müslüman ve gayrimüslim sakinlerini maddi zarara uğratmıştır (Başarır, 2020; Aktaş, 2019; Doğanay, 2006).

I. Meşrutiyet döneminde, artan ticari hareketlilikle birlikte 1883 yılından itibaren şehirde sigorta şirketleri görülmeye başlamış, 1905 yılında sayıları 52 iken II. Meşrutiyet'in başlarında, 1909 yılında 62'ye çıkmıştır.[297] Ancak savaş ortamı sigorta şirketleri sayısında da dalgalanmalar neden olmuş, şirket sayısı 1912 yılında 41 iken 1913 yılında 39'a düşmüş, 1914 yılında ise 44'e yükselmiştir. 1915 ve 1920 yıllarında ise şehirde 40 adet sigorta şirketi vardır (Dığıroğlu, 2011b).

1912-13 yılında Samsun iskelesinden diğer Osmanlı iskelelerine ihracat yapılan başlıca ürünler arasında tütün,[298] un, arpa, mısır, buğday, yumurta, küçük baş hayvan ve mensucat vardır (Dığıroğlu, 2011b). Piyasa Gazetesi'ne göre ise 1919 yılında ihracat yapılan ürünler tütün, fasulye, cehri, ipek, balmumu, çekirdek, keten tohumu, mahlep, fındık, makarna ve mensucattır. Özellikle tütün ihracatı yurt dışı ve yurt içinde önemli bir yer tutmuş, başta Amerika olmak üzere İngiltere, Fransa, Mısır, İtalya, Hollanda, Norveç ve

---

ve insanın yer aldığı bu şehri kimsenin terk etmeyeceğini, bombardıman olursa tüm sorumluluğun Yunanlılara ait olduğunu ifade etmiştir. Bkz.: Başarır, M. (2020). Anadolu Barışı Bağlamında Samsun Bombardımanı. *Belgi Dergisi*, 2(20), s. 2372-2373.

[296] Hakimiyet-i Milliye Gazetesi, 9 Haziran 1922, Sayı: 527. Bkz.: Başarır, a.g.m., s. 2375.

[297] Şehrin sahip olduğu en fazla sigorta şirketi sayısı 1909 yılına aittir. 62 adet şirketin 28'inin hayat, 21'inin yangın, 19'unun deniz nakliyatı, 1'inin kaza sigortası yapmıştır. Bkz.: Dığıroğlu, a.g.t., s. 271.

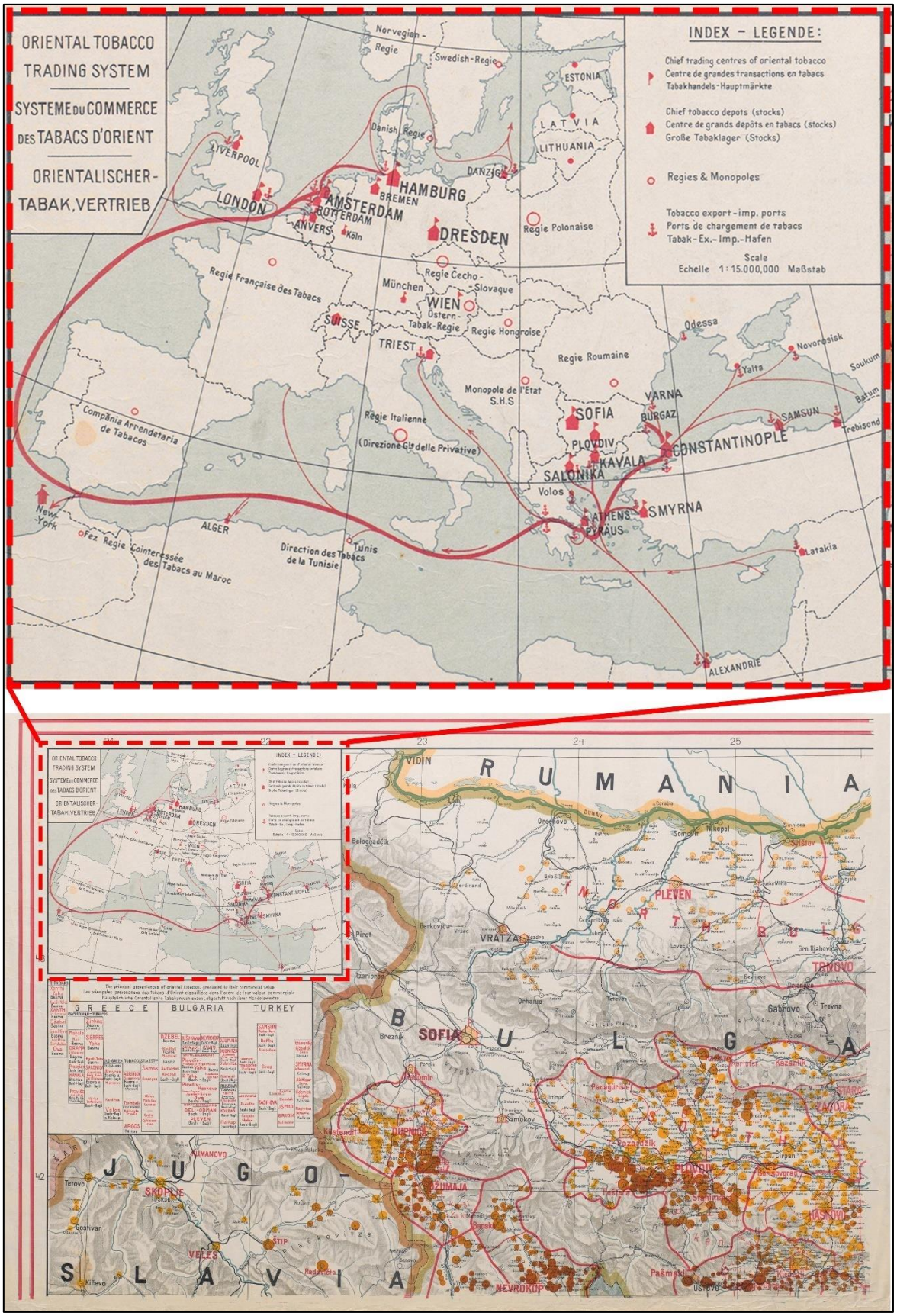
[298] Samsun'da tütün üretimi dışında sigara şeklinde tüketimi de dikkat çekmiştir. Seyyahların da dikkatini çeken nargile değil de sigara şeklindeki tütün tüketiminin kahvehane adlı mekânlarda gerçekleşmesidir. Bkz.: Erler, M. Y. & Edinsel, K. (2011). Samsun'da Tütün Üretimi (1788-1911), *Uluslararası Sosyal Araştırmaları Dergisi*, 4(18), s. 231. Kahvehaneler çoğunlukla şehirde pazar ve çarşı yerleri ile Saathane Meydanı'nın etrafında yer almıştır. Bkz.: Dığıroğlu, a.g.t., s. 174.

Danimarka'ya tütün ihraç edilmiştir (Arslan, 2018).[299] 1925 tarihli, bünyesinde toplam 6 farklı haritayı barındıran "Tütün bölgelerine ait özel haritalar: Türkiye, Bulgaristan, Yunanistan (1/500.000)" adlı büyük bir haritanın içinde yer alan (1925) Türkiye Tütün Bölgeleri Haritası Marmara Paftası'nın sağ alt köşesinde Samsun şehri ve yakın çevresindeki tütün bölgeleri gösterilmiştir (Şekil 265). Lejanta göre Samsun'un, yüksek vasıflı tütün üretiminin merkezi (Duhan Çarşısı) olduğu ve bölgenin ihracat limanı konumunda bulunduğu anlaşılmıştır. Aynı haritanın Bulgaristan Paftası'nda ise Avrupa ile güney Akdeniz kıyıları arasında tütün ihracat limanları arasındaki ilişkiler gösterilmiştir (Şekil 266). Ancak, haritada kırmızı bayrakla belirtilen dünya tütün pazarları içerisinde Samsun yer almamıştır. Sonuç olarak dönem boyunca şehirdeki tütün ticareti 1915 Rus ve 1922 Yunan bombardımanları nedeniyle sekteye uğramış olsa da önemini kaybetmemiş ve şehrin ticari yaşamına bu dönemde de katkı sağlamaya devam etmiştir.

[299] Piyasa Gazetesi, 5 Mayıs 1335, Sayı: 1. Bkz.: Arslan, a.g.t., s. 17.

Şekil 265. (1925) Türkiye Tütün Bölgeleri Haritası, Marmara Paftası'nda Samsun ve yakın çevresi (SALT arşivi)

Şekil 266. (1925) Türkiye Tütün Bölgeleri Haritası, Bulgaristan Paftası'nda doğu ticaret sistemi (SALT arşivi)

Öte yandan zeytin üretiminin de şehirde 1880'lerden önce en yaygın tarım faaliyeti olduğu, şehirde ve dış çeperlerinde zeytin ağaçlarından oluşan ormanların yer aldığı tespit edilmiştir. Ancak tütün tarımının daha kârlı oluşu ve I. Dünya Savaşı yıllarında merkezi idarenin ilgisizliği ve umursamazlığı yüzünden zeytin ağaçları kesilmiş veya kurumuştur (İpek, 2013).[300]

1911 ve 1916 yıllarında kolera salgını (Yaşayanlar, 2016; Şahin, 2006) ile 1912 ve 1921 yıllarında bataklıklardan dolayı oluşan sıtma salgını da (Müezzinoğlu, 2012; İpek & Yılmaz, 2011) şehirde ticareti etkileyen bir başka etken olarak yer almıştır. Dönem boyunca karşılaşılan salgınlar nedeniyle karantina altına alınmak istenmeyen gemiler Samsun Limanı'nı zorunlu olmadıkça kullanmamış veya limandan yolcu veya mal almamış, kısıtlamalar nedeniyle gemiler limana sadece mal bırakmıştır. Bu, salgın dönemlerinde Samsun-Bağdat ticaretinin durma noktasına gelmesine neden olmuştur (Yaşayanlar, 2015; Güneş, 2019).

Şehirdeki limanın yetersizliği bu dönemde şehre gelenler tarafından da dile getirilmiştir. 1911 yılında şehre gelen seyyah Childs, geniş ve bereketli topraklara sahip şehirde limanın ve demiryolunun olmamasına rağmen ticaretle ilgilenen halkın refah içinde olduğunu söylemiş, limanın ve elverişli demiryollarının yapılması ile şehrin ticari öneminin daha da artacağını belirtmiştir (Childs, 2017; Güneş, 2019; Taş, 2020). 1921 yılında şehre gelen Rus elçi Frunze ise limanın sığ ve rüzgârlara açık olması nedeniyle demir atmanın zor olduğunu, limana sadece 30-40 geminin sığabildiğini, çoğu geminin açıkta demir attığını ve gerek yolcuların, gerekse malların ancak kayıklar aracılığı ile kıyıya ulaştırılabildiğini söylemiştir (İpek & Yılmaz, 2011; Yılmaz, 2012a). Seyyahların gözlemleri, bu yıllarda şehrin halen ticari kapasitesine yeten modern bir limana sahip olmadığına işaret eder. Liman uzun süre daha şehirdeki ticaret hacmini karşılayacak kapasite ve modernizasyona kavuşturulamamış, bu yönde yapılan çabalar ise maddi destek göremediği için gerçekleşememiştir.[301] Arşivden 1912 yılında John Jackson tarafından çizilmiş Samsun Limanı'na ait planlara, projelere ve detaylara ulaşılmıştır (BCA, Nafia Vekâleti, 143-26-1, 55L, M 26.10.1926) (Şekil 12). Ulusal bir banka tarafından Bayındır Bakanlığı'na sunulmak

[300] Tütün tarlaları 1911'de şehre gelen seyyah Childs'ın dikkatini çekmiştir. Şehirden ayrılırken kullandığı yol üzerinde zeytinliklere rastladığını belirten yazar, bu alanlar dışında başka zeytinliklerin kalmadığına da değinmiştir. Bkz.: Taş, D. (2020). W. J. Childs'ın "Across Asia Minor On Foot" İsimli Eserinde Samsun ve Bağdat Yolu İzlenimleri. M. Okur, Ü. Köksal & C. Aksoy (Ed.), Geçmişten Günümüze Karadeniz'de Ulaşım (1. Baskı) içinde (s. 363-400). Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, s. 373.

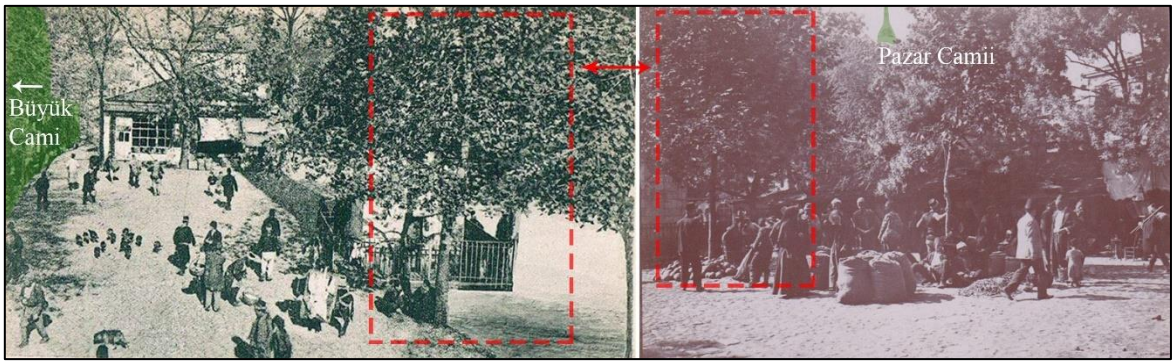
[301] 1911'de gemiyle şehre gelen seyyah Child ile kaptan arasında güvertede geçen bir konuşmada İngilizlerin Samsun'a yeni bir liman yaptığından bahsedilmiş, ancak konu ile ilgili literatürde ne görsel ne de belge tespit edilmiştir. Bkz.: Taş, a.g.m., s. 365.

üzere hazırlanan paftalarda Samsun'un Kalyon Burnu ile Mert Irmağı arasındaki kıyı şeridi boyunca uzanan hattı gösterilmiş, yapılması planlanan limanın projesi, limana ait binaların (Gümrük binası, karakol/polis bürosu, liman ofisi) plan ve görünüşleri, silo ve hangar detayları, hidrolik ve akü sistemleri ile ilgili vinç detaylarının olduğu detaylı çizimler yer almıştır. Çizimler içerisinde "(1912) Samsun Limanına Ait Proje" olarak adlandırılan projede limanın, Gaz İskelesi hizasından güneydoğu yönüne doğru uzandığı görülür (Şekil 20). Arşivde 1912 tarihli Osmanlıca bir başka Samsun Limanı projesine daha ulaşılmıştır (BOA, PLK.p., 1832). "(1912) Samsun Limanı Projesi (EHT.)" olarak adlandırılan projede, Kalyon Burnu'ndan güneydoğuya uzanan bir dalgakıran ve Hükümet Konağı ile Mert Irmağı arasında kuzeydoğu yönünde uzayan bir liman yer almıştır (Şekil 21). Taşhan hizasındaki liman ile ilişkili olarak gümrük, liman dairesi, polis dairesi ve hangarlar gösterilmiştir.

Ancak bu dönem içinde söz konusu liman projeleri hayata geçirilememiş, 1960'lara kadar da şehirde yeni bir liman inşa edilmediği tespit edilmiştir. Bunun en önemli nedeninin ülkenin içinde bulunduğu savaş şartları nedeniyle ekonomik yetersizlik ve dağılma sürecinde olan hükümetin öncelikli konular arasında Samsun Limanı'nın iyileştirilmesi konusunu görmemesi olduğu düşünülebilir.

Bu dönemde bir önceki dönemde yer alan pazar ve çarşı yerlerinin mekânsal yapılarının devam ettiği belirlenmiştir. Savaş yılları nedeniyle ticari hareketlilikte dalgalanmalar olsa da çarşı ve pazar alanları işlevlerini sürdürmüş, bu dönemde de artan tütün ticareti ile birlikte yoğunluğu yüksek pazar ve çarşı yerlerinin başında Duhan Çarşısı, Duhan Pazarı ve Buğday Pazarı'nın (Suk-ı Sultani) geldiği belirlenmiştir. M 1906-1916 yıllarını kapsayan 1793/39 No.lu S.Ş.S.'nde 1909 yılına ait bir kayıtta ismi geçen ancak yeri tam olarak bilinmeyen Samsun Belediye Çarşısı (İmamoğlu, 2013) ile 1910 tarihli bir vakfiyede ismi geçen Pazar Camii yakınlarında Çarıklı Pazarı (Okudan, 2011), mevcut pazar yerlerine ek olarak bu dönemde tespit edilmiştir.

Belediyenin görevleri arasında pazar ve çarşı yerlerinin inşası ve tamiri de vardır. Samsun Belediye Meclisi'nin 15 Eylül 1923 tarihli zabıt defterinde Saathane Meydanı'ndaki pazar yerlerinin (Meyve Pazarı) kötü bir görüntü sergilemeleri nedeniyle pazar yeri olarak kullanılmasının ve bu alanda meyve ve sebze satılmasının uygun olmadığı belirtilmiştir. Meyve ve sebze satıcılarına ise satış yapmaları için iki farklı yer gösterilmiş, karara uymayanlara ise ceza verileceği belirtilmiştir (Yolalıcı, 2004). Ancak 1923 yılı sonrasına ait fotoğraflar yasağa rağmen söz konusu alanların pazarcılar tarafından kullanılmaya devam ettiğini göstermiştir.

Şekil 267. Meyve Pazarı'na iki farklı açıdan bakış (Baki Sarısakal arşivi; işlenerek)

3.6.4. Fiziki Yapı

Çağdaşlaşma yönünde önemli bir adım olan II. Meşrutiyet döneminde devletin önceki ıslahat hareketlerinden farklı bir yol izlenmiş, devlet kurumlarının tümünü yenileştirme, düzenleme ve geliştirme çabası içine girilmiştir (Durhan, 2009). Bu dönemde inşa edilen Samsun Belediye Binası, İlyasköy Kışlası ve Kurupelid Karakolu da II. Meşrutiyet'in şehirdeki belirgin simgeleri olmuştur.

Bu dönemde yapılan imar faaliyetleri arasında, zamanla yerleşim alanları içinde kalmış olan mezarlıkların parklara dönüştürülmesi ve demiryolu hatları üzerinde yeni binaların inşa edilmesi de yer almıştır (Güneş, 2010). Şehrin güneyinde yer alan Samsun Müslüman Mezarlığı'nın da bir önceki dönemde Tophane'ye bahçe yapılması gerekçesiyle kısmen bahçeye dönüştürülmüştür. Bu dönemde de mezarlıkların kaldırılmasına devam edilmiş, Tophane bahçesi önünde açılan Hükümet Caddesi boyunca sıralanan yeni oteller, kahvehaneler ve şehrin ilk idadisi için bu alandaki mezarlıklar ortadan kaldırılmıştır. Ayrıca Tophane Bahçesi'nin yanındaki mezarlık alanın parka dönüştürülmesi için de karar alınmış (Akbulut, 2013a), 1924 yılında çalışmalara başlanmış, 1927 yılında da tamamlanarak halkın hizmetine açılmıştır. Yapım kararı II. Meşrutiyet döneminde alınan ancak Cumhuriyet döneminde hayata geçirilen Gazi Parkı, II. Meşrutiyet'in geç kalmış bir uygulaması olarak şehirdeki yerini almıştır (Sarısakal, 2008).

Mezarlığın kuzeybatı tarafında Hükümet Caddesi'nin doğusundaki alana ise tütün depoları inşa edilmiştir (Sarısakal, 2008). 1911 yılında temeli atılan ve ilk 5 km'si tamamlanan Samsun-Sivas demiryolu projesinin çalışmaları ise I. Dünya Savaşı nedeniyle durmuştur. Cumhuriyet'in ilanı sonrasına sarkan bu projenin de tamamlanması 1925 ile 1932

yılları arasında gerçekleşmiştir (Vadala, 2016; Seyfi, 2015). Bu süreçte demiryolları hattı boyunca inşa edilen tren garları (1924, 1932), lokomotif ambarı (1926) yapıları da II. Meşrutiyet'in yine geç bir uygulaması olarak Cumhuriyet'in ilanı sonrası tamamlanmıştır. 1912 yılında Samsun-Sivas Demiryolu İnşaat ve İşletme İdaresi ve Devlet Demiryolu Lojmanı, Samsun Hükümet Konağı'nın güneyinde, demiryolları ile Hükümet Caddesi arasında inşa edilmiştir (Çelemoğlu, 2021). Demiryollarında çalışan işçiler için inşa edilen yapı bu dönemdeki modern yaşamın şehirdeki ilk izleri arasında yer almıştır. Lojman binasının güneydoğusunda ise Şimendifer İskelesi, şehrin kuzeyinde Gazhane İskelesi'nin bulunduğu yerde de Haziran 1923'te Deniz Hamamı Plajı inşa edilmiştir (Yolalıcı, 2004).

Eğitim alanında yapılan modern çalışmalar da çağdaşlaşma girişimleri arasında yerini almış (Dörtok Abacı, 2005), şehirde bu dönemde pek çok eğitim kurumu tespit edilmiştir. Ayrıca pek çok sinema ve tiyatro ile kütüphane de bu dönemde karşılaşılan yapılar arasındadır. Bu dönemde çağdaşlaşma yolunda sosyal ve kültürel alanda atılan adımlar arasında yer alan Deniz Hamamı Plajı, kütüphane, sinemalar, eğitim yapıları, yapımı planlanan Gazi Parkı ve Samsun-Sivas demiryolu hattının inşa çalışmaları, şehrin II. Meşrutiyet dönemi mimarisini yansıtan faaliyetler arasında yer almıştır.

II. Meşrutiyet döneminde başkent İstanbul'un değişiminde etkili olan en önemli girişim, vakıf yapılarının onarılması için kurulan İnşaat ve Tamirat Müdürlüğü olmuştur. 1909 yılında kurulan müdürlük başkentte pek çok külliye, cami ve mescidin onarımını gerçekleştirmiştir (Durhan, 2009). Bu müdürlüğün Samsun'da faaliyette bulunup bulunmadığı belirlenememiştir. Ancak sahilde yer alan eski postane binası Salih ve İsmail Efendiler tarafından restore edilerek Reşadiye Oteli ve Kıraathanesi olarak kullanılmıştır (Sarısakal, 2002). Bu dönemde mevcut bir yapının tadilattan geçirilerek yeni bir işlevle kullanılması, dönemin çağdaşlaşma yönünde atılmış adımlarından birisi olarak değerlendirilebilir.

Bu dönemle birlikte kadınların kamusal alanlarda görünürlükleri de artmış, hem iş hayatında hem de sosyo-kültürel hayatta var olmaya başlamışlar, erkeklerle eşit haklar arayan kadınlara eğitim alanında farklı dallarda eğitim imkânı sağlanmıştır (Karabulut, 2016). Bu çerçevede Samsun'da bu dönemde pek çok kadın eğitim kurumu tespit edilmiştir.

Ayrıca I. Dünya Savaşı'nda eşleri askere giden kadınlar da iş hayatına atılmış, özellikle Reji Tütün Fabrikası'nda işe başlamışlardır.[302]

Lapidus (2003) İslam şehirlerinde kentsel alanın nerede bittiği ya da kırsal alanın nerede başladığının net olarak belirtilemediğini ifade etmiştir (Lapidus, 2003; Dörtok Abacı, 2005). Samsun şehrinde de durum hemen hemen böyledir. Ticaret ile uğraşan şehrin dış çeperinde tütün tarlaları ile sebze ve meyve bahçelerinin yer alması, kırsal ve kentsel alan arasında net bir ayrımın yapılamamasına neden olmuştur. Ticaret yollarının kesiştiği konumunun da etkisiyle şehrin artan ticaret hacmi ve nüfusuna paralel olarak dış çeperlerinin hızlı bir şekilde genişlemesi; genişlerken de coğrafik ve topografik dinamiklerin etkisiyle homojen bir değişimin yaşanmaması, kırsal ve kentsel alan arasındaki ayrımın netleşmesini engellemiştir.

3.6.4.1. Mahalleler

Bu dönemdeki mahalle isimlerine 1793/39 No.lu S.Ş.S.'nden, Merkez İnas Mektebi'ne ait öğrenci kayıt defterlerinden, Samsun'un yerel gazetesi olan Aks-ı Sada Gazetesi'nden ve 1923 imar planından ulaşılmıştır.

M 1906-1916 yıllarını kapsayan 1793/39 No.lu S.Ş.S.'ne göre şehirde Kale, Pazar, Hançerli, Ermeni, Sait Bey, Kılıçdede,[303] Hançerli Cedid, Cami-i Cedid ve Sait Bey Rum Mahalleleri olmak üzere 9 adet merkez mahalle bulunmaktadır (İmamoğlu, 2013) (Tablo 128).[304] Cami-i Cedid Mahallesi'ne ilk kez bu sicilde rastlanmıştır. Bu mahallenin 1839-1848 Tanzimat ve II. Hazinedarzadeler Dönemi'nden beri şehrin kuzeybatısında yer alan Cedit Mahallesi olabileceği, Cami-i Cedit'ten kastedilenin ise İsa Baba Camii olduğu düşünülebilir.

Merkez İnas Mektebi'ne ait öğrenci kayıt defterlerine[305] göre ise şehirde 1911 ile 1918 yılları arasında Cami-i Kebir, Kale, Pazar, Hançerli, Cedit, Ermeni, Said Bey, Subaşı, Un

[302] 1921'de şehre gelen Rus diplomat Frunze Reji Tütün Fabrikası'ndaki işçilerin çoğunluğunun Rumlar ve kadınlar olduğunu belirtmiştir. Bkz.: İpek, Kuruluşundan Cumhuriyet'e Canik Sancak Merkezi Samsun Şehri, s. 210.

[303] Mert Irmağı kenarında yer alan Kılıçdede Mahallesi'ne Tatar muhacirlerinin yerleşmesi sonrası 'Tatar Mahallesi' de denmiştir. Bkz.: Yaşayanlar, a.g.t., s. 86.

[304] Bahsi geçen şer'iyye sicilinde 'Bozacı Mahallesi' Samsun merkez mahalleleri arasında ifade edilmiş olsa da adının geçtiği kayda bakılınca ve araştırmalar sonucu Amasya iline bağlı bir mahalle olduğu belirlenmiştir.

[305] Kayıt defterleri 1918 yılına aittir, ancak defterde öğrencilerin doğdukları ve ikamet ettikleri mahallelere yer verilmiş olduğu için 1911 yılına ait mahalleler de tespit edilmiştir. İkametleri de doğum sonrası değişebileceği için kayıt defterlerinden elde edilen bilgiler 1911-1918 yılları arasındaki mahalleleri kapsamıştır.

Kapanı, Hamidiye, Kadıköy, Hastenebaşı, Rum, Reşadiye, Kılıç Dede, Kökçüoğlu, Mekde (Mekki), Yeni Karakol, Zafer, Hacı Aba, Altunoğlu, Acem Tekkesi, Sıhhıye ve Tenvir-i Efkâr Mahalleleri olmak üzere toplam 24 adet mahalle bulunmaktadır (Özyurt & Erler, 2012) (Tablo 128). Diğer kaynaklarla karşılaştırıldığında olağanüstü bir mahalle sayısının ortaya çıktığı bu listede 14 adet mahalle ismiyle ilk defa karşılaşılmıştır. Bunlar; Kadıköy, Kökçüoğlu, Reşadiye, Hastanebaşı, Hamidiye, Un Kapanı, Subaşı, Yeni Karakol, Zafer, Hacı Aba, Altunoğlu, Acem Tekkesi, Sıhhıye ve Tenvir-i Efkâr Mahalleleri'dir. Önceki dönemlerde Samsun'a bağlı merkez mahallesi olmayan ancak önemli bir yerleşim olduğu için her dönem bahsi geçen Kadıköy yerleşiminin 1911 nüfus verileri ve mektebe ait kayıt defterine göre bu dönemde şehir merkezine bağlı bir mahalleye dönüştüğü belirlenmiştir (Dığıroğlu, 2011b).[306] Bu dönemde çoğunluğunu Rumlar oluşturmakla birlikte mahallede Müslümanların da ikamet ettiği gözlemlenmiştir (Özyurt & Erler, 2012). 1910'lu yıllardan sonra Pazar Mahallesi'nin güneyindeki Şeyh Seyyid Kutbeddin Mezarlığı'nın bulunduğu bölgedeki yerleşim Kökçüoğlu Mahallesi olarak isimlendirilmiştir.

Listede yer alan bazı mahalle isimlerinin bir mevki (pazar yeri vb.) veya bir yapı adını taşıması nedeniyle, daha küçük ölçekli mevkileri tanımlamak için kullanıldıkları dikkati çeker. Örneğin; Subaşı Mahallesi, Kale Kapısı Mescidi'nin ardındaki hendeğin çevresindeki küçük bir mahalleyi; Unkapanı Mahallesi, Kapan-ı Dakik adlı Ankara'ya bağlanan şose yol üzerinde yer alan bir han etrafındaki alanı; Hamidiye Mahallesi, şehir merkezinden Un Kapanı istikametini takip eden yolun üzerinde inşa edilen Hamidiye Hastanesi'nin bulunduğu alanı; Hastanebaşı Mahallesi, Hamidiye Hastanesi'ne giden yolun üzerindeki alanı; Yeni Karakol Mahallesi, Kadıköy Mahallesi'nin doğusunda yer alan Yeni Karakol binasının yakın çevresini; Acem Tekkesi Mahallesi ise Hançerli Mahallesi'nin batısında yer alan İran konsolosunun oturduğu ve Acem Tekkesi olarak da kullanılan binanın çevresindeki alanı tanımlar (Özyurt & Erler, 2012). Hançerli Mahallesi'nde yer alan Abdullah Paşa Okulu'na yakın bir mahale, Altunoğlu Mahallesi; Kökçüoğlu Mahallesi'nin kuzeybatısında, şehrin dış çeperindeki bölgeye, Hacı Aba Mahallesi; Rum Mahallesi'nin batısında, şehrin dış çeperinde Rumların yaşadığı bölgeye, Reşadiye Mahallesi;[307] Hükümet Konağı'nın güneyinde, zamanında kumluk olan bölgeye, Zafer Mahallesi; Pazar Mahallesi'nde yer alan

[306] Kadıköy Mahallesi 1923 nüfus mübadelesi sonrası Rum nüfusun azalmasıyla birlikte Cumhuriyet döneminde mahallelere ayrılmıştır. Kanuni Esasi Meydanı ve yakın çevresi Ulugazi Mahallesi olarak adlandırılmıştır. Bkz.: Sarısakal, Samsun Belediye Tarihi, s. 258.

[307] Kadıköy Mahallesi'nin güneyinde yer alan Reşadiye Mahallesi'ne Tokat'ın Reşadiye ilçesinde yer alan Rumlar göç ettiği için bu adı almıştır. Bkz.: Özyurt & Erler, a.g.m., s. 652.

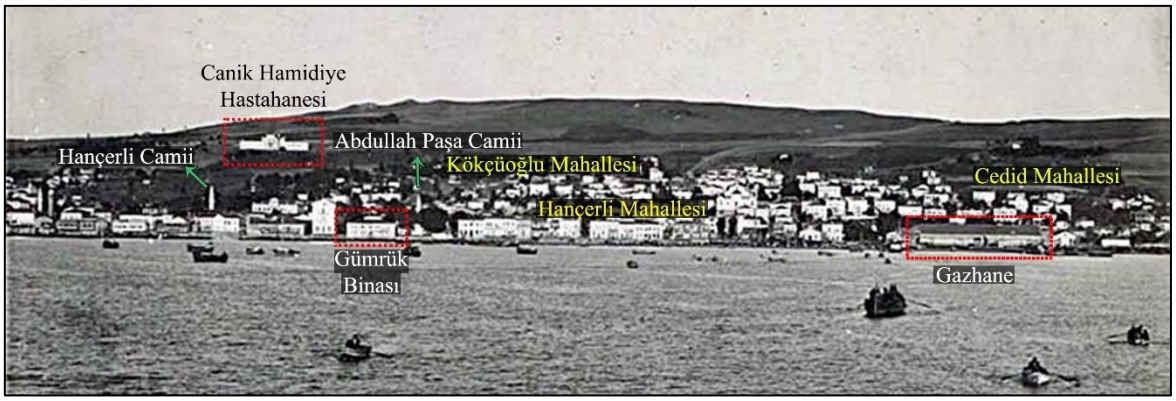
Necm-i Terakki okulu civarındaki bölgeye, Tenvir-i Efkar Mahallesi; şehrin eski merkezine ilave edilen sağlık teşekkülü ile alakalı bölgeye ise Sıhhiye Mahallesi denilmiştir (Özyurt & Erler, 2012). Cami-i Kebir Mahallesi ve Mekde Mahallesi ise I. Meşrutiyet döneminde Kale Mahallesi bünyesine katılmıştır. Ancak sonraki kaynaklarda eski isimlerinin kullanılmaya devam ettiği gözlemlenmiştir.

1914 yılına ait Aks-ı Sada Gazetesi'ne[308] göre ise şehirde Kale, Pazar, Hançerli, Ermeni, Saidbey (Sadibey), Kökçüoğlu, Rum, Kırbaç ve Kılınçdede Mahalleleri olmak üzere toplam 9 adet mahalle bulunmaktadır (Sarısakal, 2007a). İlk kez bu dönemde, bu listede rastlanan Kırbaç Mahallesi, Rum Mahallesi'nin kuzeybatısında yer alan bir mahalledir.[309] Reşadiye Mahallesi'nin ise Kırbaç Mahallesi'ne sınırı vardır (Çelemoğlu, 2021).

1923 yılı imar planında ise 9 adet mahalle tespit edilmiştir. Bunlar; Kale, Pazar, Hançerli, Cedit, Saitbey, Kökçüoğlu, Kadıköy, Çiftlik ve Kılıçdede Mahalleleri'dir (Sarısakal, 2007a; Çelemoğlu, 2021). Rum Mahallesi'nin Rum sakinleri 1922 nüfus mübadelesi ile göç etmiş, yerlerine Türkler yerleştirilmiş, ismi Çiftlik Mahallesi olarak değiştirilmiştir. Uzunca bir süredir şehrin dış çeperinde, Hançerli Mahallesi'nin batısında yer alan küçük nüfuslu Ermeni Mahallesi'ne Bafra, Çarşamba Ayvacık ve Ünye'den gelen Ermeniler yerleştirilmiş, ancak 1915 Ermeni tehciri ile boşaltılan mahalleye sonradan Müslümanlar yerleştirilmiştir (Özyurt & Erler, 2012). Bu nedenle 1915'ten sonraki kayıtlarda Ermeni Mahallesi adına rastlanmamış, bu mahalle konumu gereği Kökçüoğlu Mahallesi sınırlarına dâhil edilmiş olmalıdır (Şekil 268).

[308] Aks-ı Sada Gazetesi, 31 Mart 1914, Sayı: 226. Bkz.: Sarısakal, Samsun Belediye Tarihi, s. 158.

[309] Kırbaç Mahallesi Kadıköy Mahallesi'nin doğusunda yer alan bir mahalledir. Cumhuriyet'in ilanı sonrası 1928 yılında şehre gelen Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın bu mahallede yer alan Şifayurdu Sokağı'nda yürümüştür. Bundan dolayı Kırbaç Mahallesi sınırlarında yer alan sokağın yakın çevresinin adını Ulugazi Mahallesi olarak değiştirilmiştir. Günümüzde Kırbaç Mahallesi adında bir mahalle yer almamaktadır. Bkz.: Çelemoğlu, Ş. (2021). Samsun Evleri. Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Denizli, s. 203.

Şekil 268. (1927) Hançerli, Kökçüoğlu ve Cedid Mahalleleri (Baki Sarısakal arşivi; işlenerek)

Tablo 128. Arşiv belgelerine göre Nefs-i Samsun'da yer alan mahalleler (1908-1923)

Arşiv Belgelerine Göre Nefs-i Samsun'da Yer Alan Mahalleler (1908-1923)				
No.	**1793/39 No.lu S.Ş.S.** M 1906-1916 (İmamoğlu, 2013)	**Merkez İnas Mektebi kayıt defterleri** M 1911-1918 (Özyurt & Erler, 2012)	**Aks- Sada Gazetesi** M 1914 (Sarısakal, 2007a)	**1923 İmar Planı** M 1923 (Sarısakal, 2007a)
1	Kale Mah.	Kale Mah.	Kale Mah.	Kale Mah.
2	Pazar Mah.	Cami-i Kebir Mah.	Pazar Mah.	Pazar Mah.
3	Hançerli Mah.	Mekde (Mekki) Mah.	Hançerli Mah.	Hançerli Mah.
4	Ermeni Mah.	Pazar Mah.	Ermeni Mah.	Cedit Mah.
5	Sait Bey Mah.	Hançerli Mah.	Sait Bey Mah.	Sait Bey Mah.
6	Kılıçdede Mah.	Ermeni Mah.	Kökçüoğlu Mah.	Kökçüoğlu Mah.
7	Hançerli Cedid Mah.	Cedid Mah.	Rum Mah.	Kadıköy Mah.
8	Cami-i Cedid Mah.	Sait Bey Mah.	Kırbaç Mah.	Çiftlik Mah.
9	Sait Bey Rum Mah.	Subaşı Mah.	Kılınçdede Mah.	Kılıçdede Mah.
10		Un Kapanı Mah.		
11		Hamidiye Mah.		
12		Kadıköy Mah.		
13		Hastanebaşı Mah.		
14		Rum Mah.		
15		Reşadiye Mah.		
16		Kılıçdede Mah.		
17		Kökçüoğlu Mah.		
18		Yeni Karakol Mah.		
19		Zafer Mah.		
20		Hacı Aba Mah.		
21		Altunoğlu Mah.		
22		Acem Tekkesi Mah.		
23		Sıhhıye Mah.		
24		Tenvir-i Efkâr Mah.		

Sonuç olarak söz konusu kaynaklar, bu dönemin sonunda, 1923 yılında nefs-i Samsun'da 9 adet mahalle olduğunu ortaya koymuştur. Bunlar; Kale, Pazar, Hançerli, Cedit, Saitbey, Kökçüoğlu, Kadıköy, Çiftlik ve Kılıçdede Mahalleleri'dir. Kökçüoğlu, Kadıköy ve Çiftlik Mahallerine isim olarak ilk kez bu dönemde rastlanmıştır. Bir önceki dönemde yer alan Ermeni, Yeni, Kurupelid, Rum, Sait Bey Rum, Hançerli Cedid ve Debbağhane Mahalleri ise bu dönemin sonunda belgelerde yer almamış, bitişiğindeki mahallelere dâhil olmuş olmalılar. Bu çerçevede Debbağhane Mahallesi'nin, Kılıçdede Mahallesi'ne; Sait Bey Rum Mahallesi'nin, Sait Bey Mahallesine; Hançerli Cedid Mahallesi'nin ise Hançerli veya Cedid Mahallesi'ne katılmış olduğu düşünülebilir. Ermeni Mahallesi ise 1915 tehciri sonrası Kökçüoğlu Mahallesi ile birleşmiş olmalıdır.[310] Rum Mahallesi ise 1922 nüfus mübadelesi sonrası Çiftlik Mahallesi olarak anılmıştır (Tablo 129).

Tablo 129. 1908'de ve 1923'te Nefs-i Samsun'da yer alan mahalleler

1908'de ve 1923'te Nefs-i Samsun'da Yer Alan Mahalleler		
No.	**I. Meşrutiyet Dönemi (1876-1908)**	**II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1923)**
1	Kale Mah.	Kale Mah.
2	Pazar Mah.	Pazar Mah.
3	Hançerli Mah.	Hançerli Mah.
4	Sadi Bey Mah.	Sadi Bey Mah.
5	Ermeni Mah. (Selahiye)	Kılıçdede Mah.
6	Yeni Mah.	Cedid Mah.
7	Kılıçdede Mah.	*Kökçüoğlu Mah.
8	Cedid Mah.	*Kadıköy (Kadı) Mah.
9	Kurupelid Mah.	*Çiftlik Mah.
10	Rum Mah.	
11	#Sait Bey Rum Mah.	
12	#Hançerli Cedid Mah.	
13	#Debbağhane Mah.	
	# Bir önceki dönemde adına ilk kez rastlanılan mahalleler *Bu dönemde adına ilk kez rastlanılan mahalleler	

[310] Kökçüoğlu Mahallesi sınırlarına dâhil olduğu düşünülen Ermeni Mahallesi Cumhuriyet döneminde Selahiye Mahallesi adını almıştır. 1923 imar planında Selahiye/Ermeni Mahallesi adı geçmediği için sınır olduğu Kökçüoğlu Mahallesi sınırlarına bir süre dâhil olduğu düşünülmüştür.

Şekil 269. 1940'larda Şimendifer İskelesi'nden Kılıçdede Mahallesi'ne bakış (Kenan Hazneci arşivi)

Son olarak, 1908'ten 1923'e kadar şehrin kuzey-güney doğrultusunda sınırlarında fazla bir değişiklik olmadığı, batı tarafında yer alan mahallelerin dış çeperlerinde yeni mahallerin oluşarak şehrin yamaçlarına doğru genişlediği gözlemlenmiştir. Ayrıca şehrin güneybatısında yer alan Kadıköy yerleşimi de sınırlarını şehir merkezine kadar genişleterek şehre dahil olmuştur.

Dönem boyunca yaşanan pek çok olay da mahallelere ait sınırları, demografik ve fiziki yapıyı değiştirmiştir. Örneğin 1914 yılında, Karantina bölgesinde çıkan yangında yok olan 1 fırın, 5 dükkân ve 3 han (Sarısakal, 2006); 1917 yılında Kale Mahallesi'nde çıkan büyük yangının ardından bölgenin yeniden inşa sürecinde şehir dışından olup yer satın alan yeni mülk sahipleri (Özyurt & Erler, 2012); 1922 yılında Kale Mahallesi'ndeki Amasya Oteli'nde çıkan yangın; 1922 yılında Pazar Mahallesi'nde mangal yüzünden bir evde çıkan yangın (Sarısakal, 2006) vb. olaylar şehrin demografik ve fiziki yapısını da etkilemiştir. 1914'te yaşanan kolera salgını da şehrin Hançerli Mahallesi'nden Kılıçdede Mahallesi'ne kadar çoğu mahallesinde (Kökçüoğlu Mah., Kırbaç Mah., Pazar Mah. vb.) toplam 187 ölüm ile sonuçlanmış, salgın, mahallelerin demografik yapısını etkilemiştir (Yaşayanlar, 2015).

1912 yılında şehre gelen Dr. Abdullah Cevdet, Rumların şehirdeki arazilerin çoğunu ele geçirdiğini ve nüfusun da çoğunu oluşturduklarını belirtmiştir (Müezzinoğlu, 2012). Şehir I. Dünya Savaşı sonrasında da ticari ve coğrafi önemi nedeniyle Rumların Pontus devleti için ideal başkent hayallerini süslemiştir. Bu nedenle şehrin Rum nüfusunun

artırılması amacıyla Anadolu'dan getirilen Rum nüfus şehrin Müslüman mahalleleri olan Kale, Hançerli, Pazar ve Cedit Mahallelerine yerleştirilmişlerdir. Bunun yanında yeni Rum mahalleleri de oluşturulmuştur (Arslan, 2018). Bu mahallelerin ikisi, Rum Mahallesi'nin dış çeperlerinde yer alan Kırbaç ve Reşadiye Mahalleleri'dir.

1922 yılında gerçekleşen Yunan bombardımanı sonrası, Türk basınında yer alan bilgilere göre şehirde 28'i Türklere, 15'i Hristiyanlara, 13'ü Ermenilere ait olmak üzere toplam 56 evin zarar gördüğü belirtilmiştir (Aktaş, 2019). Bombardıman sonrası pek çok Rum şehirden ayrılmış (İpek, 2013), Ocak 1923'te imzalanan nüfus mübadelesi ile zorunlu göçe tabi tutulmuş, Rumların boşalttığı mahallelere ise Yunanistan gelen Türkler yerleştirilmiştir (İpek, 2000).

Samsun, bu döneme gelinceye dek, Müslüman ve gayrimüslimlerin bir arada, iyi ilişkilerle yaşadığı kozmopolit bir şehirdir (Tablo 127). Cadde ve sokaklarında Ermeni ve Rum isimlerine dahi rastlanan, farklı etnik ve dini aidiyete sahip şehir sakinlerinin uyum içinde yaşadığı atmosfer, II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında da sürmüş; ancak yaşanan savaşlar, Rum çete faaliyetleri, Pontusçuluk girişimleri ve Osmanlı'nın dağılma sürecinde olması şehirdeki hoş görü ortamını sekteye uğratmıştır.

1921 yılında Samsun'a gelen Rus elçi Frunze'nin gözlemlerine göre bu dönemde şehirde üç katlı Avrupa tarzında konutlar ile çoğunluğu iki katlı olan binalar vardır. İki katlı binaların ilk katlarının taştan, ikinci katlarının ise ahşaptan olduğunu, ayrıca tümüyle ahşap ya da tümüyle taştan yapılan binaların da bulunduğunu belirtmiştir. Binaların çatıları da çoğunlukla kiremit örtülüdür. Şehirdeki büyük yapılar ise iskelede yer alan büyük depo,[311] Gümrük Binası, Albümin Fabrikası, Reji Tütün Fabrikası ve ona ait binalardır (Kayıkçı, 2000; İpek, 2013).

Şekil 270. 1903 Samsun panoraması (İpek vd., 2016b)

[311] Rus elçi Frunze'nin bahsettiği büyük depo Gaz İskelesi'nde yer alan Yeni Gazhane Deposu olmalıdır.

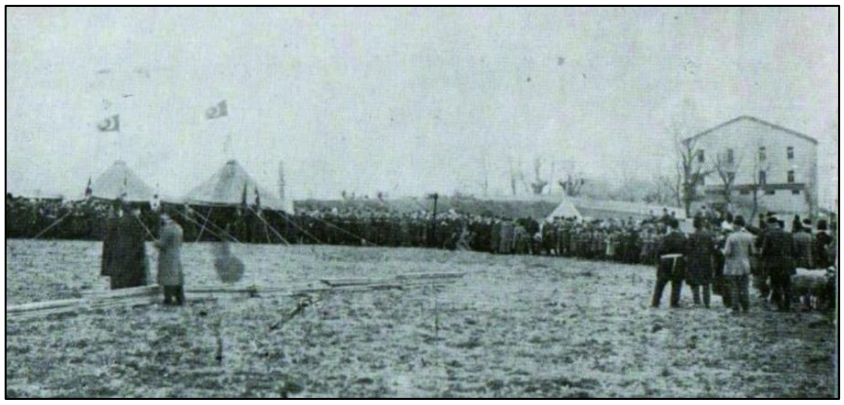
3.6.4.2. Şehir İçi ve Şehir Dışı Ulaşım ile Çıkmaz Sokaklar

II. Meşrutiyet'in ilanı, Nefs-i Samsun'da pek çok yenilik yanında şehir içi ve şehir dışı ulaşım projelerinin sınırlı da olsa yapıldığı bir dönem olarak dikkati çekmiştir. 1910'lu yılların başında projelendirilmiş olan Samsun limanı, Samsun-Sivas demiryolu, şehir içi tranvay hattı gibi projeler I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla yapılmamış ya da tamamlanamamıştır. Ayrıca savaş sonrası başlayan Millî Mücadele dönemi, şehrin İngilizler tarafından işgal altında olması, devletin dağılma sürecinde olması, ekonomik yetersizlikler gibi nedenlere bağlı olarak bu dönemde ulaşım alanında gelişmeler sınırlı kalmıştır.

1883 yılında tamamlanan Samsun-Bağdat yolu (Amasya yolu) şehrin ticari faaliyetini daha da artırmıştır. Buharlı gemilerin Samsun Limanı'na gelişlerinin de artmasıyla şehirlerarası ulaşımı kolaylaştırmak ve ticari hayatı canlandırmak amacıyla Samsun-Sivas arasında bir demiryolu hattı planlanmıştır.[312] Bu amaçla şehre yabancı yatırımcılar gelmiş, zemin etütleri yapmışlardır. Sonuçta 1911 yılında mutasarrıf Mehdi Bey döneminde bir Fransız şirket tarafından Samsun-Sivas demiryolları için temel atılmış ve bu hatta 5 km'lik ray döşenmiştir. Ancak I. Dünya Savaşı'nın başlaması ve sonrasında Millî Mücadele dönemine girilmesi ile çalışmalar durdurulmuştur. Cumhuriyet'in ilanı sonrasında ise 1924 yılında yeni kurulan Türk hükümeti tarafından demiryolu çalışmalarının yeniden başlamasına karar verilmiştir (Vadala, 2016; Haykır, 2011; Taş, 2020; Sarısakal, 2007a).[313]

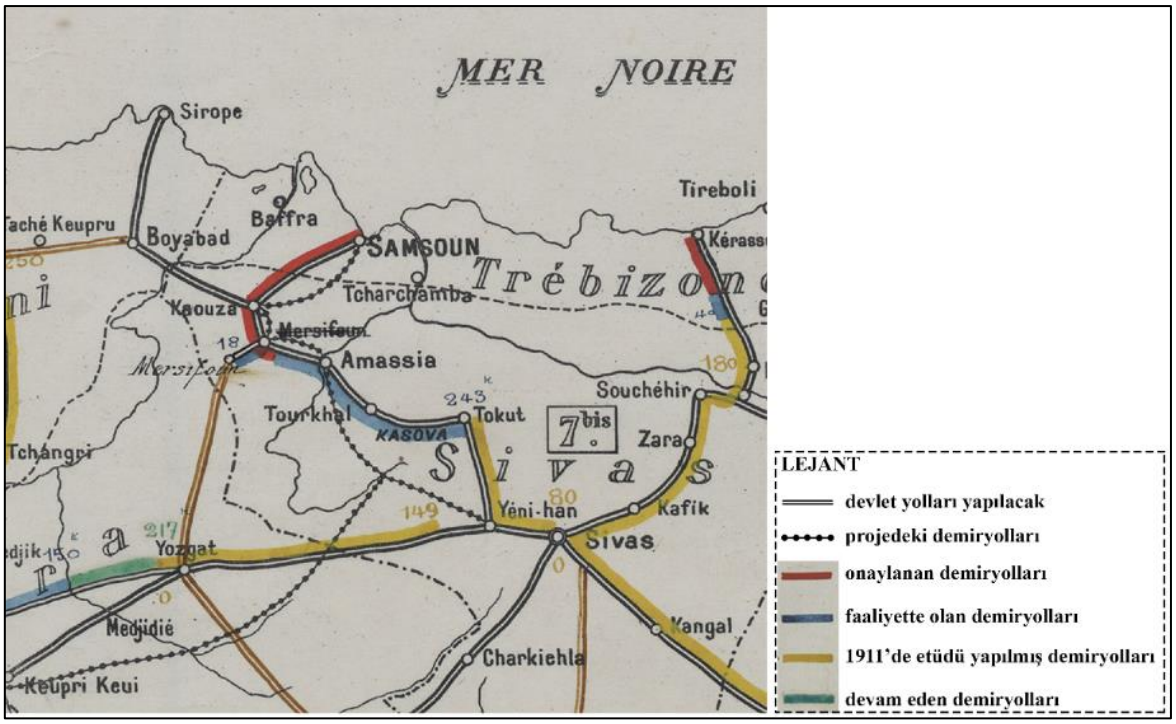
[312] 1911 yılında şehre gelen seyyah Childs bereketli topraklara sahip bu şehirde demiryollarının yapılması ve yeterli bir liman inşası ile Karadeniz'in güney sahillerinde yer alan Odessa seviyesine gelebileceğini ifade etmiştir. Bkz.: Güneş, a.g.t., s. 166-167. 1912 yılında şehre gelen Dr. Abdullah Cevdet'te Samsun-Sivas demiryolunun yapılması ile yabancılar için Anadolu'nun en önemli şehri olacağını belirtmiştir. Bkz.: Müezzinoğlu, a.g.m., s. 1848.

[313] TBMM'nin 22 Mart 1924 tarihli 18. Birleşimin gündeminde Samsun-Sivas demiryolunun yeni Hükümet tarafından inşa edilmesi ve gerekli bütçenin görüşülmesi yer almıştır. Bkz.: Aydın Öksüz, A. (2011). Cumhuriyet Dönemi Mimarlık Üretiminde Bir Aktör Olarak TBMM (1923-1950). Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, s. 68, 69, 427. Demiryolunun ilk 48 km'si (Samsun-Kavak hattı) 1926 yılında tamamlanmış ve kullanıma açılmıştır. Bkz.: Haykır, a.g.t., s. 255. 1932 yılında ise Sivas'a kadar olan 404 km'lik demiryolu tamamlanmıştır. Bkz.: Kayıkçı, A. (2000). Mahalleden Bölgeye Samsun. Samsun: Aksiseda Matbaası, s. 282.

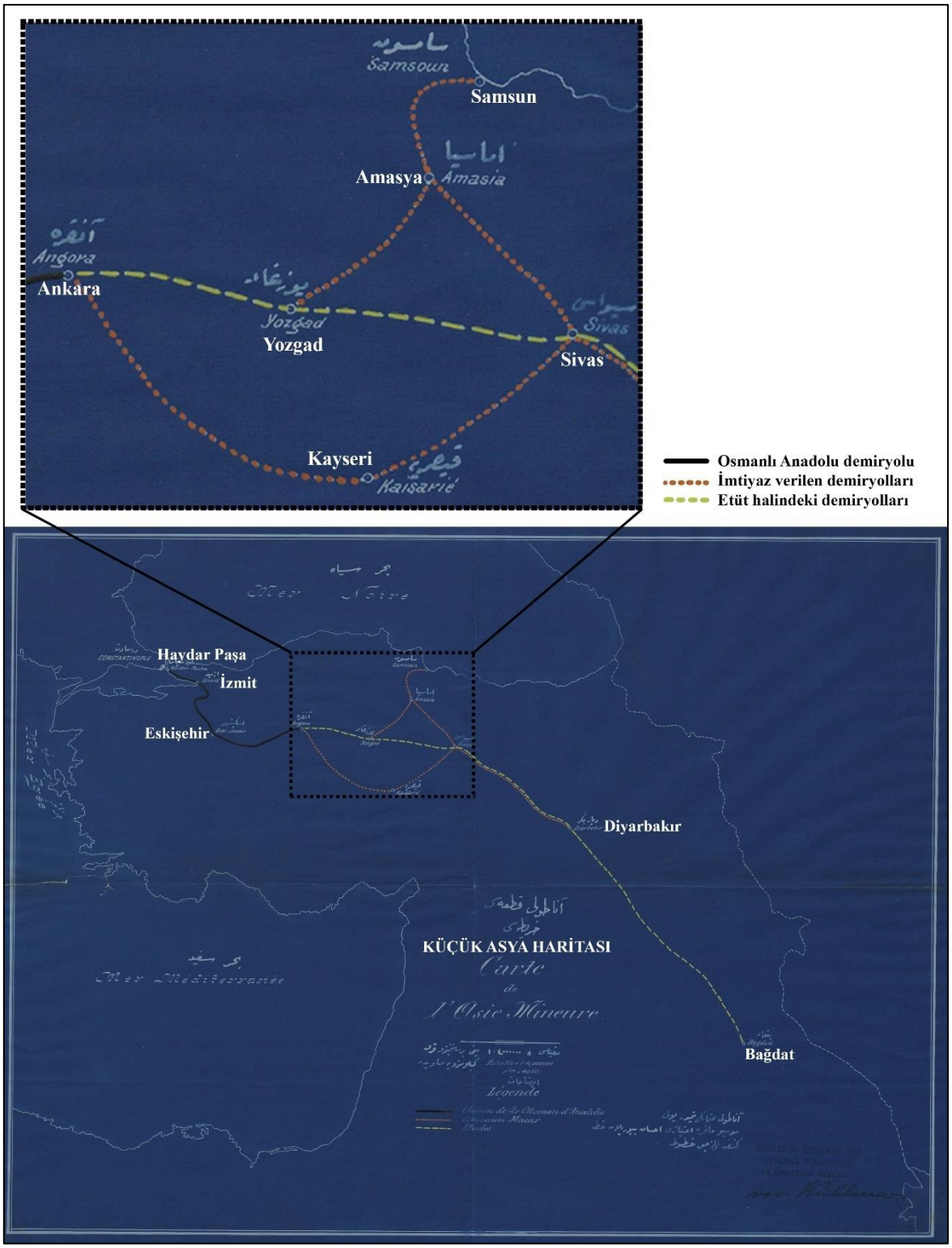

Şekil 271. 1911'de Samsun-Sivas demiryolunun temel atma töreni (İpek vd., 2016a)

Arşivde, Osmanlı sınırları içinde yapılmış, yapılmakta olan veya projesi hazırlanmış olan demiryollarının ve güzergâhların gösterildiği bir haritaya ulaşılmıştır (BOA, HRT.h., 1224, H 10 N. 1331). 1913 yılına ait Fransızca haritada Samsun-Sivas arasında projesi yapılan demiryolu ile Samsun-Merzifon arasında onaylanmış demiryolu hattı gösterilmiştir (Şekil 272). Arşivde yer alan 1923 tarihli bir başka harita ise Samsun-Amasya-Sivas arasında imtiyaz verilen bir demiryolu hattının projesini gösterir (BOA, HRT.h., 1037, H 29 Z. 1341) (Şekil 273).

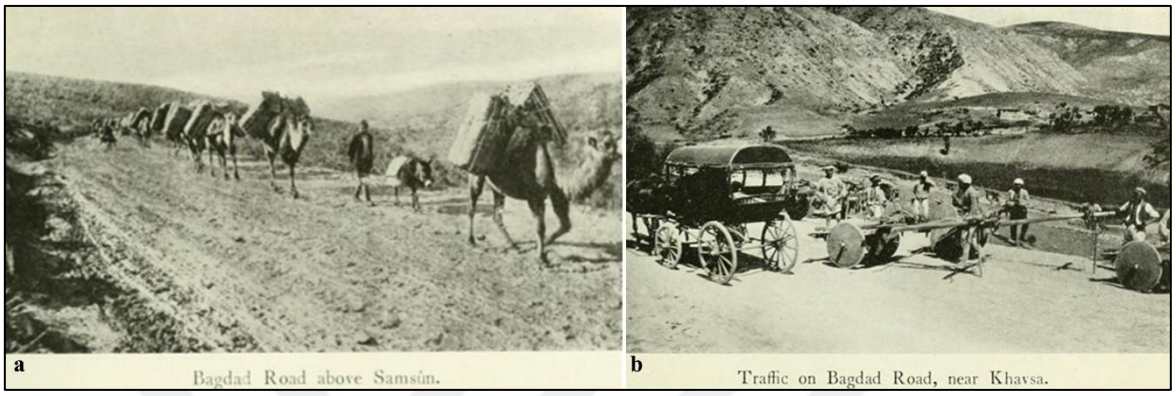

Şekil 272. 1913'te Samsun ve yakın çevresinde yapılmış, yapılmakta olan ve projesi yapılan demiryollarının haritası (BOA, HRT.h., 1224, H 10 N. 1331; işlenerek)

Şekil 273. 1923'te Anadolu Osmanlı demiryolu haritasında Samsun'da imtiyaz verilen demiryolları (BOA, HRT.h., 1037, H 29 Z. 1341 / M 12 Ağustos 1923; işlenerek)

Bağdat yolu (Samsun-Tokat-Sivas anayolunun) 1911 yılında şehre gelen seyyah Childs'ın da ifade ettiği üzere Küçük Asya'nın en yoğun anayoludur (Şekil 274). Childs çok yoğun bir ticari hareketliliğin yaşandığı bu şose yolda Doğu trafiğinin karmaşasından doğan tozları, Liman'a yaklaşan geminin güvertesinden bile görebildiğini belirtmiştir (Taş, 2020).

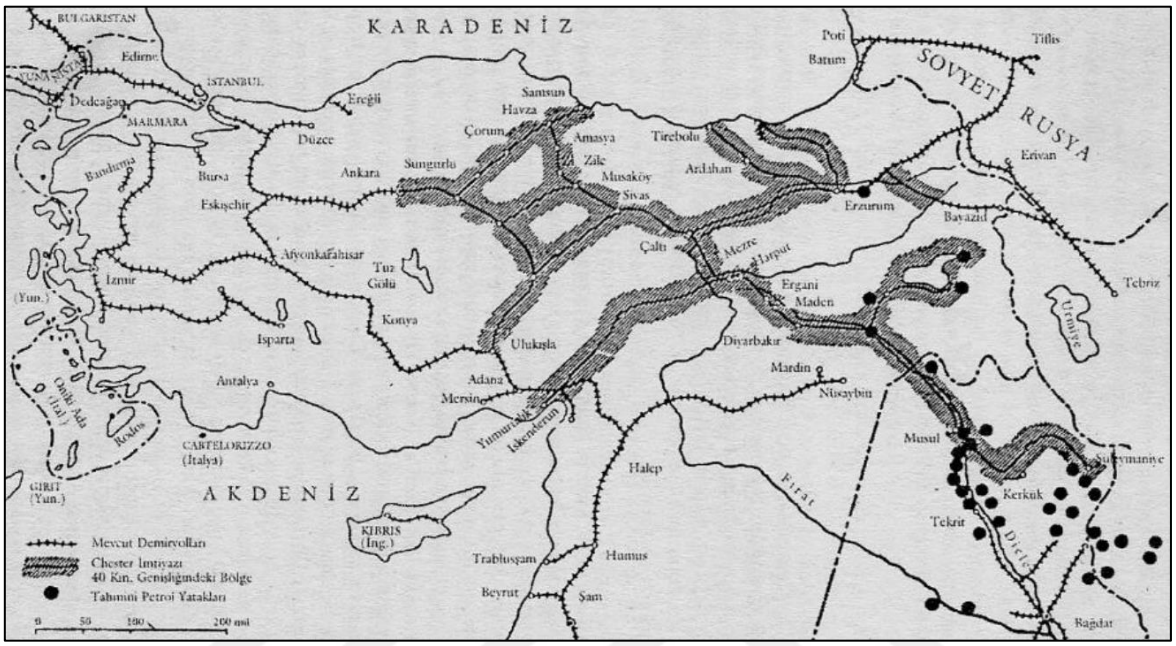

Şekil 274. a- Bağdat yolunda yer alan develer, b- Bağdat yolu trafiği, Havza civarı (Childs, 1917; İpek vd., 2016a)

Samsun şehri ile ilgili bir diğer demiryolu projesi ise Amerikalılar tarafından ortaya konan Chester Projesi olmuştur. Bu, 1906 yılından beri gündemde olan, 1910 yılında ise ön anlaşması imzalanan demiryolları arasındaki en kapsamlı proje olmuştur. Proje kapsamında Sivas'tan Süleymaniye'ye bir ana hat ile Bitlis'ten Van'a, Halep'ten Akdeniz'e ve Samsun'dan Karadeniz'e de üç adet yan hat planlanmıştır. Ancak proje I. Dünya Savaşı nedeniyle askıya alınmıştır. Amerikalılar Millî Mücadele döneminde proje için Ankara Hükümeti ile tekrar temasa geçmiş, 1921 yılında Samsun'da görüşmeler yapılmış, Aralık 1922'de ise Ankara'da görüşmelere devam edilmiştir (Doğanay, 2015). Amerika'yı Ortadoğu petrol sahasına sokacak olan proje[314] Ruslar, Fransızlar ve İngilizlerin çıkarlarına ters düşmüş, ancak tüm karşı çıkışlara rağmen proje 9 Nisan 1923 günü TBMM'de onaylanmıştır (Akçakaya, 2022). 30 Nisan 1923 tarihinde de proje yürürlüğe girmiştir.[315] Projede yapılması planlanan 3 limandan biri Samsun Limanı, yan hatlardan biri de Samsun-

[314] Türkiye'nin doğu bölgesine demiryolu ağı kurmayı hedefleyen Chester projesi ile Amerika, demiryolu geçen bölgelerde petrol arama hakkına sahip olacaktı. Bkz.: Özakbaş, D. (2014). Cumhuriyet Dönemi Mimarlığının Siyasal, Ekonomik ve Sosyal Gelişmeler Paralelinde Modernleşme Süreci 1950-2000. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi. İstanbul, s. 70.

[315] Projenin sözleşmesi Lozan görüşmelerini kesintiye uğradığı zamanda (4 Şubat 1923'te) onaylanmış böylece yeni hükümet yabancı sermayeye karşı olmadığını göstermenin yanı sıra demiryollarının milli sermaye ile yapacak güce sahip olmadığını da ilan etmiştir. Bkz.: Avcı, M. (2014). Atatürk Dönemi Demiryolu Politikası. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi,* (54), s. 47.

Havza-Amasya-Zile-Sivas hattı olmuştur. Ancak yaşanan çeşitli olaylar[316] ve mali kaynakların yetersizliği nedeniyle projeye başlanamamış, bunun üzerine Türk Hükümeti Aralık 1923'te sözleşmeyi feshetmiştir (Doğanay, 2015).

Şekil 275. Chester Projesi (Işıkoğlu, 2014)

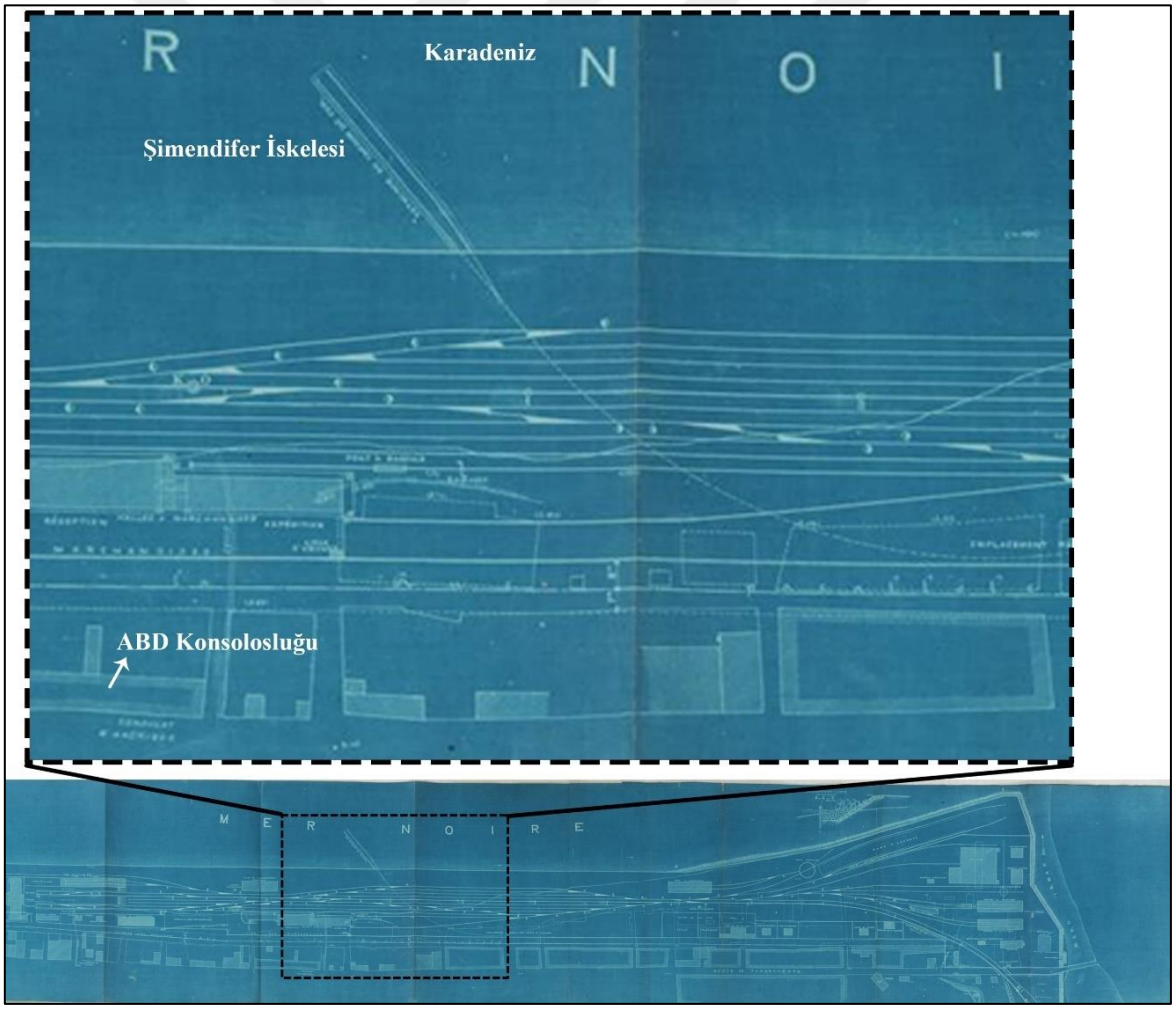
Şehir dışı yanında şehir içi ulaşımı kolaylaştırmak için de 1912 yılında bir demiryolu hattı projelendirilmiştir. Projede gaz deposundan başlayan hat Gümrük Binası-Saathane Meydanı-Hükümet Konağı-Şimendifer İskelesi-Mert Irmağı'ndan geçerek Yarış Meydanı'nda sonlandırılmıştır (Erkul, 2002). Ancak bu proje de bu dönemde gerçekleşmemiştir.[317]

Kullanım amaçlarına göre sayıları artan iskelelere bu dönemde Şimendifer İskelesi de eklenmiştir. Tam olarak ne zaman inşa edildiği tespit edilemese de, ulaşılan harita ve planlar

[316] Chester grubu içindeki anlaşmazlıklar, Musul'daki petrolleri isteyen ve İngilizlerin petrol grubu ile görüşen Amerikan petrol grubunun ABD üzerinde baskı yapıp ABD'nin mali desteğini vermemesi gibi nedenlerden ötürü sözleşmeyi TBMM Hükümeti 18 Aralık 1923 günü iptal ettiğini açıklamıştır. İptalin nedenlerinden biri de Lozan görüşmesi önce Ankara Hükümeti Musul'un tekrardan sınırlara dâhil edilmesinde Amerikan sermayedarlarla anlaşmasına karşı, Lozan konferansında ABD'nin destek vermemesidir. Bkz.: Avcı, Atatürk Dönemi Demiryolu Politikası, s. 47-48.

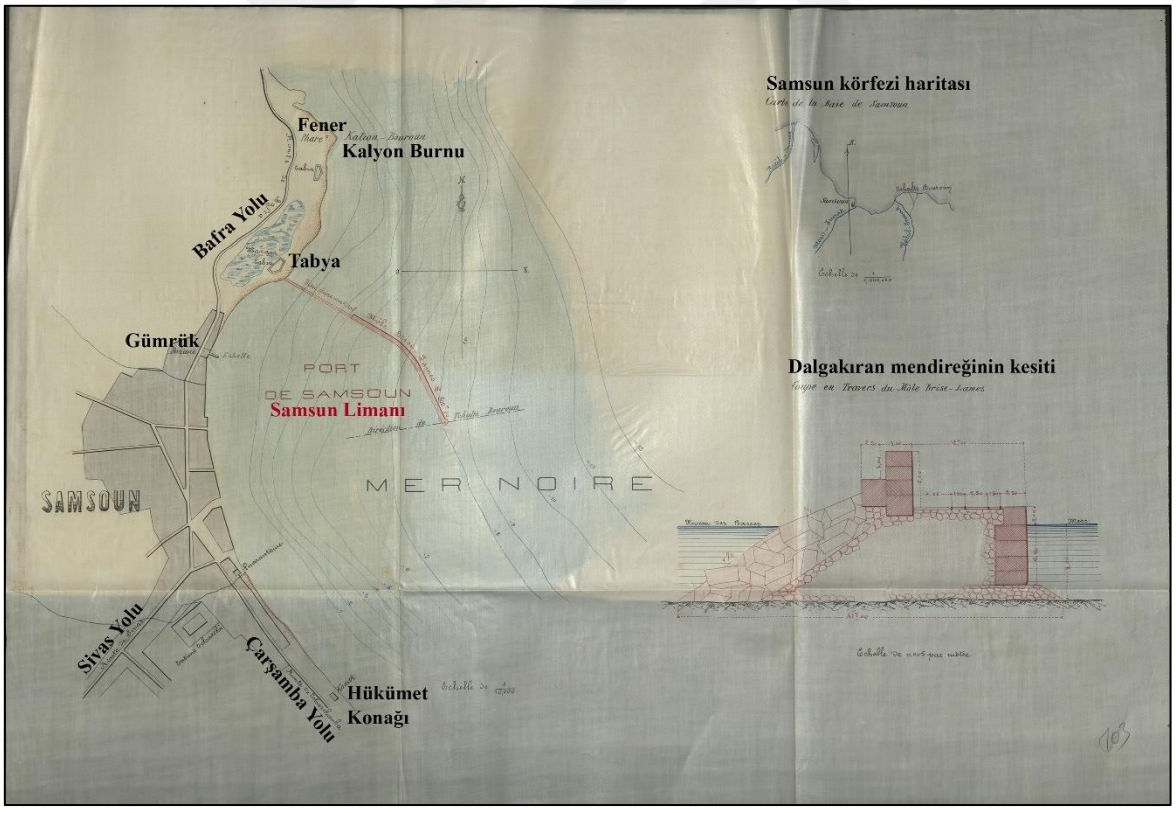
[317] Bahsi geçen şehir içi demiryolu ulaşımın güzergâhıyla paralel olan Samsun Sahil Demiryolu (37 km) / Samsun-Çarşamba Demiryolu hattının inşasına ise Cumhuriyet'in ilanı sonrasında 1924'te başlanmış, 1926 yılında tamamlanmış ve işletmeye açılmıştır. Bkz.: Sezginalp, Ş. (2020). Station Buildings in The History of Turkish Railways: Catalogue of Buildings Constructed Between 1850s–1950s. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, s. 20-21.

iskelenin Hükümet Konağı'nın güneyinde, ABD Konsolosluğu'nun doğusunda 1913 yılından itibaren var olduğu belirlenmiştir. 1912 tarihli Samsun Limanı Projesi (EHT.)'nde tüm iskeleler işlenmişken Şimendifer İskelesi'nin işlenmemiş olması (BOA, PLK.p., 1832) (Şekil 21) bu tarihten sonra inşa edilmiş olduğunu gösterir. İskelenin 1915 Rus Bombardımanı'nda hasar almış olması (Köse, 2013b) ve (1913) Samsun-Sivas Demiryolu İnşaatı (Fr.) - II'de gösterilmesi nedeniyle bu çalışma kapsamında 1913 ile 1915 yılları arasında inşa edildiği kabul edilmiştir (BOA, PLK.p., 1679, H 7 Za. 1331) (Şekil 276). Ayrıca Şimendifer İskelesi (1938) Samsun Belediyesi Haritası'nda da (1913) Samsun-Sivas Demiryolu İnşaatı (Fr.) - II'de olduğu gibi aynı konumda gösterilmiştir. Tüm bunlardan hareketle iskelenin 1913 yılından beri şehirde var olduğu, 1915 Rus Bombardımanı'nda hasar aldığı ve sonrasında aynı yerde yeniden inşa edildiği söylenebilir (Şekil 279).

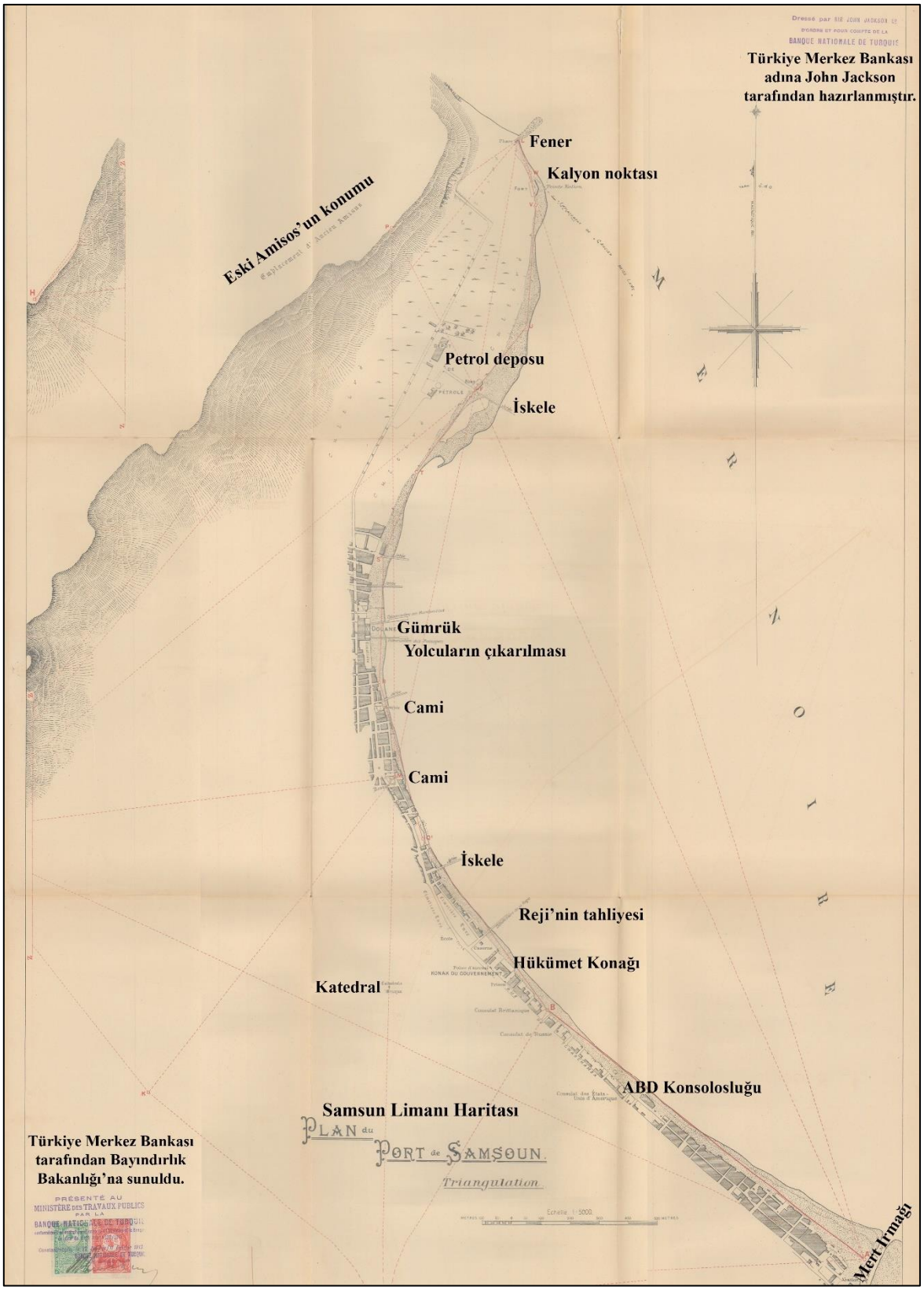

Şekil 276. (1913) Samsun-Sivas Demiryolu İnşaatı (Fr.) – II'de Şimendifer İskelesi (BOA, PLK.p., 1679, H 7 Za. 1331; işlenerek)

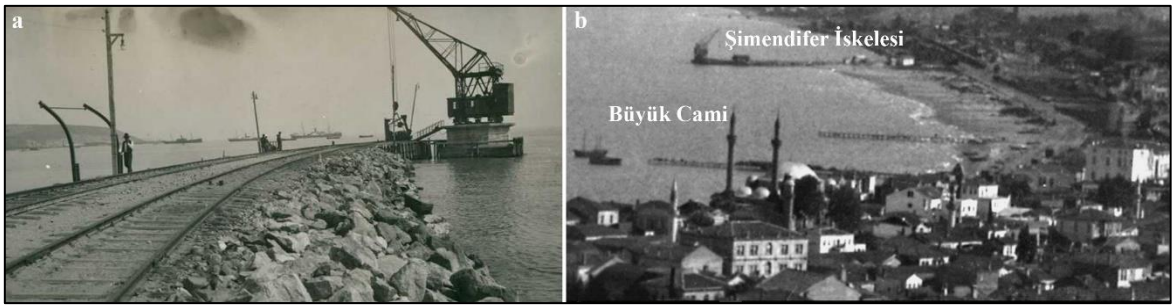
1911 yılında şehre gelen seyyah Childs, Amisos Limanı'nın kalıntılarından oluşan Samsun Limanı'nın sığ olması nedeniyle, gemisinin uzakta demirlediğini ve kayıklar üzerinden sahile gelebildiğini belirtmiştir. Childs'ın ifadelerinde de anlaşılacağı üzere o yıllarda hala şehirde yeterli ve güvenli bir liman yoktur (Taş, 2020; Güneş, 2019). Bu dönemde de şehirde modern bir liman yapılması işi sürekli olarak gündeme gelmiş, bununla ilgili hükümet tarafından çalışmalar yapılmıştır. Arşivde, bu doğrultuda hazırlanmış olan 1912 yılına ait Samsun Limanı'nın planlarına, projelerine ve detaylarına ulaşılmıştır (BCA, Nafia Vekaleti, 143-26-1, 55L, M 26.10.1926). Ulusal bir banka tarafından hazırlanmış olan çizimler Bayındır Bakanlığı'na sunulmuştur. Çizimler arasında yer alan "(1912) Samsun Limanına Ait Proje"ye göre Liman'ın, Gaz İskelesi hizasında güneydoğu yönüne doğru uzandığı görülür (Şekil 277). Ancak bu proje gerçekleşmemiştir. (1912) Samsun Limanı Haritası'nda ise şehrin Liman ve Mert Irmağı arasındaki mevcut kıyı yerleşimleri gösterilmiştir (Şekil 278).

Şekil 277. (1912) Samsun Limanına Ait Proje (BCA, Nafia Vekâleti, 143-26-1, 55L; işlenerek)

Şekil 278. (1912) Samsun Limanı Haritası (BCA, Nafia Vekâleti, 143-26-1, 55L; işlenerek)

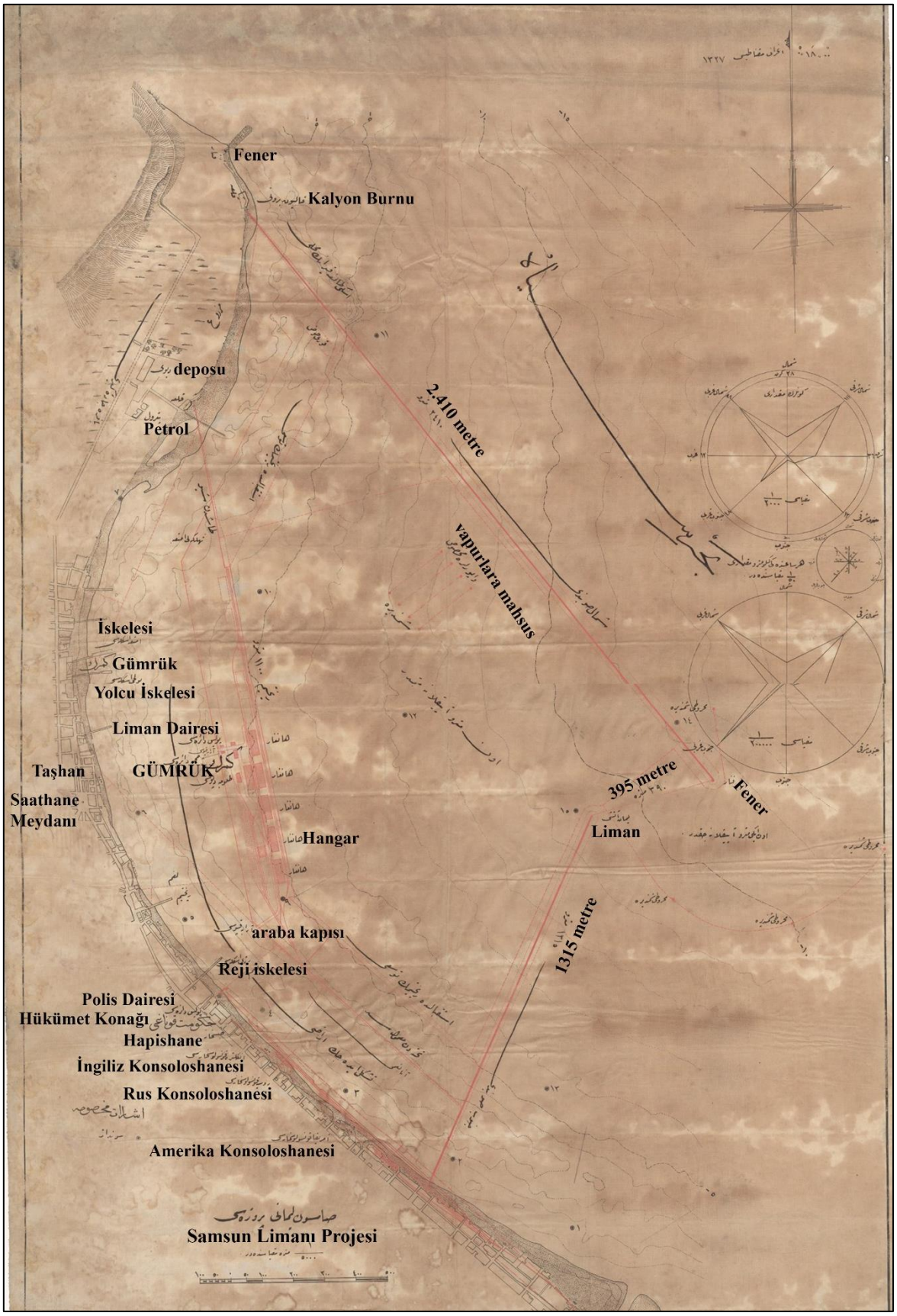

Şekil 279. a- Şimendifer İskelesi (Baki Sarısakal arşivi), b- Ermeni Mahallesi'nden Şimendifer İskelesi (Baki Sarısakal arşivi; işlenerek)

Arşivde yine 1912 yılına ait Osmanlıca bir başka Samsun limanı projesine daha ulaşılmıştır (BOA, PLK.p., 1832). "(1912) Samsun Limanı Projesi (EHT.)" olarak adlandırılan projede Kalyon Burnu'ndan güneydoğuya uzanan bir dalgakıran ile Hükümet Konağı ile Mert Irmağı arasında kuzeydoğu yönünde uzayan bir liman çizilmiştir. Projeye göre ayrıca şehrin mevcut kıyı çizgisinin önünde yer alan Gazhane ve Şimendifer İskelesi arasındaki denizin doldurulduğu, Taşhan hizasındaki dolgu alanında ise gümrük, liman dairesi, polis dairesi ve hangarların konumlandırıldıkları görülür. Ayrıca dolgu alanın bir kısmının araç yolu olarak düşünüldüğü ve bu araç yolu ile liman arasında bir kapı olduğuna dair projeye notların düşüldüğü görülür (Şekil 280). Ancak bu proje de bu dönemde gerçekleştirilememiştir.[318]

(1919) Samsun (eski Amisos) Haritası'nda limanın gösterilmemiş olması, 1912 yılına ait liman projelerinin uygulanmadığını düşündürür. Zira 1921 yılında Samsun'a gelen Rus elçi Frunze de gözlemlerinde İç Anadolu'nun limanı konumunda olan şehrin Limanı'nın sığ, rüzgârlara açık ve demir atması zor fiziksel özelliklerine değinmiştir (İpek & Yılmaz, 2011). Frunze'nin ifadeleri de şehirde modern bir limanın halen yapılmadığını gösterir. 1920'li yılların sonlarına ait şehir fotoğraflarında da, deniz üzerinde görünen mavnalar nedeniyle şehirde o yıllarda modern bir limanın halen var olmadığı, limanın sığ olması nedeniyle gemilerin uzakta demir atıp yolcu ve eşyaları mavnalar aracılığıyla şehre ulaştırdıkları anlaşılır (Şekil 281, 282).

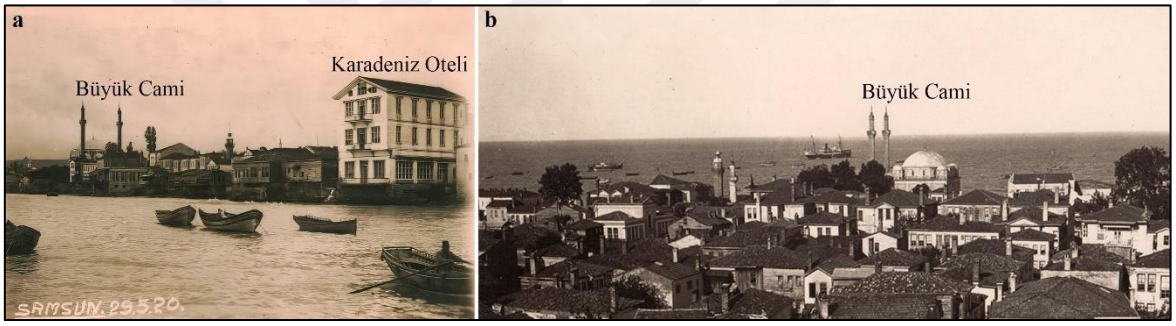
[318] Samsun 1960'lardan sonra modern bir limana kavuşmuştur. Günümüzde de kullanılan bu limanın *"(1912) Samsun Limanı Projesi (EHT.)"* adlı proje ile benzerlikleri bulunmaktadır (BOA, PLK.p., 1832).

Şekil 280. (1912) Samsun Limanı Projesi (EHT.) (BOA, PLK.p.,1832; Y. Görmüş, çev.)

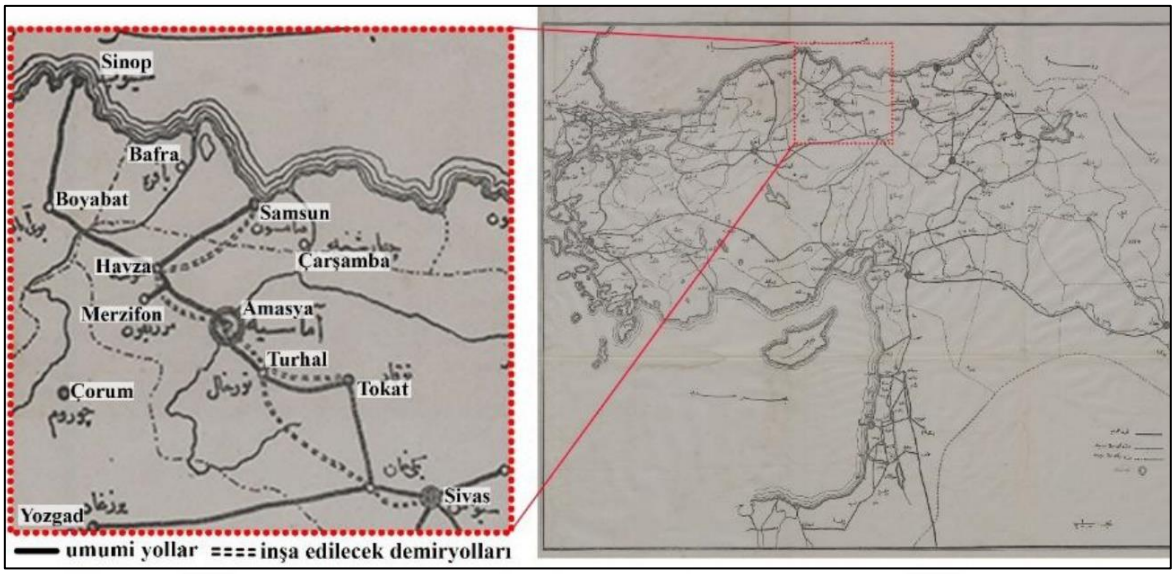

Şekil 281. 1927'de gemiden Hançerli Mahallesi'ne bakış (Baki Sarısakal arşivi)

Şekil 282. 1920'lerde Samsun manzarasında yer alan mavnalar, a- (Ahmet Biçer arşivi; işlenerek); b- (İAK arşivi; işlenerek)

I. Dünya Savaşı öncesinde yolların, köprülerin ve su setlerinin tamiratını yapan Fransız mühendisler savaş boyunca çalışmalarını durdurmuş; mühendislerin Samsun-Sivas, Samsun-Bafra ve Samsun-Çarşamba arası karayollarını birçok aracın seyredebileceği bir seviyeye getirmeleri ancak savaş sonrası yıllarda gerçekleşebilmiştir (Vadala, 2016) (Şekil 283).

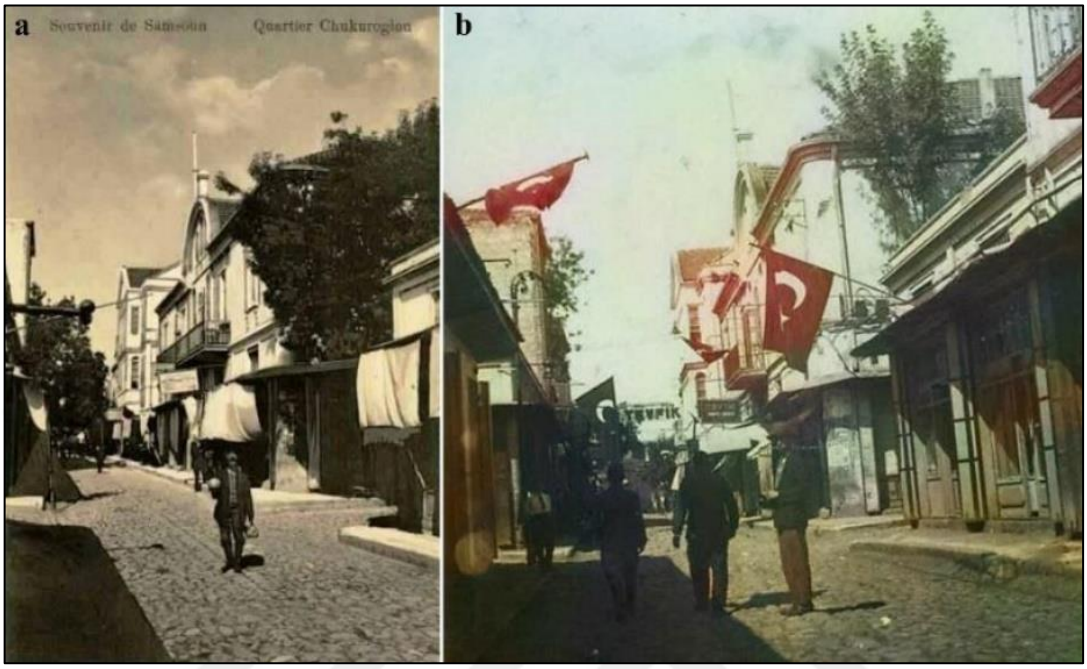

Şekil 283. 1923'te Samsun ve yakın çevresinde yer alan umumi yollar, inşa edilecek demiryolları (BOA, HRT.h., 1688, H 29 Z. 1341, 12 Ağustos 1923; işlenerek)

19. yy.a kadar klasik bir Osmanlı şehir özelliği gösteren Samsun'da, 1869 yılındaki büyük yangını sonrası yapılan imar planıyla ızgara plan şeması uygulanmaya başlanmış; (1905) Samsun (Karadeniz) Planı'nda da görüldüğü üzere şehirde birbirini dik kesen sokakların oluşturduğu ızgara plan şeması yoğun olarak bu dönemde kullanılmıştır (Kulözü, 2016). 1911 yılında şehre gelen seyyah Childs şehir içinde kıyıya paralel uzanan caddelerden, Arnavut kaldırımlı yollardan bahsetmiştir (Taş, 2020). Dönemin sonlarına doğru 1921'de Samsun'a gelen Rus elçi Frunze de gözlemlerinde şehrin iyi planlanmış, geniş ve temiz sokaklara sahip olduğunu belirtmiştir (İpek, 2013; Kayıkçı, 2000). Bağdat, Hükümet, Çiftlik, Şüküroğlu Caddeleri ve Merkez İskele Sokağı[319] şehirdeki başlıca yollar arasında yer almıştır (Şekil 284, 285, 286) (Özyurt & Erler, 2012). Subaşı Camii'nden Mater Dolorosa Kilisesi'ne (Frenk Kilisesi) doğru giden yol Bağdat Caddesi (Şekil 287); Hükümet Konağı önünden başlayıp Mert Irmağı'na doğru kıyı ile paralel giden yol Hükümet Caddesi (Şekil 288); Hükümet Caddesi paralelinde, Rum Ortodoks Kilisesi'nin önünde ise Çiftlik/Kilise Caddesi uzanmaktadır. Subaşı Camii'nden Tütün Fabrikası'na kadar uzanan şehrin en işlek caddesi ise Şüküroğlu Caddesi'dir.[320] Cadde üzerinde en fazla 2 katlı konutlar

[319] 1927 yılına ait gazete haberine göre Merkez İskelesi Sokağı Bankalar Caddesi'ne bağlanmıştır (Samsun, 24 Mayıs 1927, Sayı: 118). Bkz.: Sarısakal, Samsun'da Unutulmayan Olaylar Birinci Kitap, s. 241.
[320] Şüküroğlu Caddesi Cumhuriyet sonrası padişahın adına ithafen Mecidiye Caddesi ismini alırken günümüzde Gazi Caddesi olarak adlandırılmıştır. Bkz.: Yazıcı, a.g.t., s. 41.

ile birçok dükkân sıralanmıştır (Yazıcı, 2013). Merkez İskelesi hizasında, Yalı Camii önünden Saathane Meydanı'na giden yola ise Merkez İskelesi Sokağı denmektedir.

Şekil 284. 1900'lerde Şüküroğlu/Mecidiye Caddesi, a- (İpek vd., 2016b); b- (Turgay Altansoy arşivi)

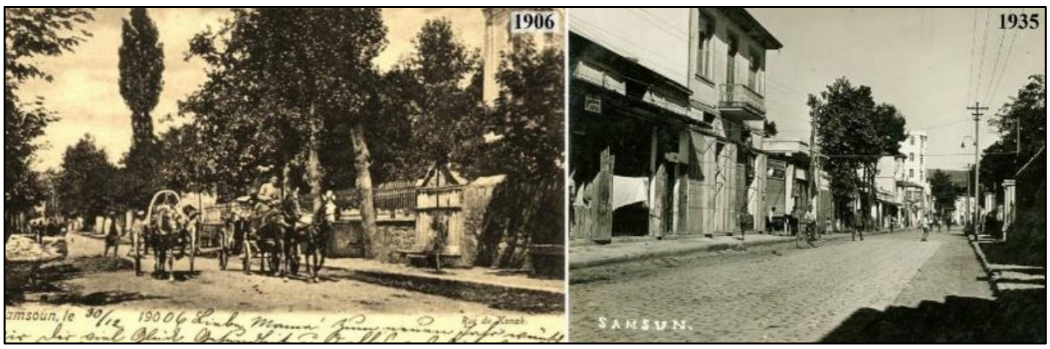

Şekil 285. 1910'larda Subaşı Meydanı'ndan Şüküroğlu Caddesi'ne giriş (İpek vd., 2016b)

Şekil 286. 1920'lerde Şüküroğlu/Mecidiye Caddesi (İpek vd., 2016b)

Şekil 287. 1920'lerde Bağdat Caddesi'nden geçen bir kervan (Sarısakal, 2008: 90)

Şekil 288. Hükümet Caddesi / Çarşamba yolu (İpek vd., 2016b)

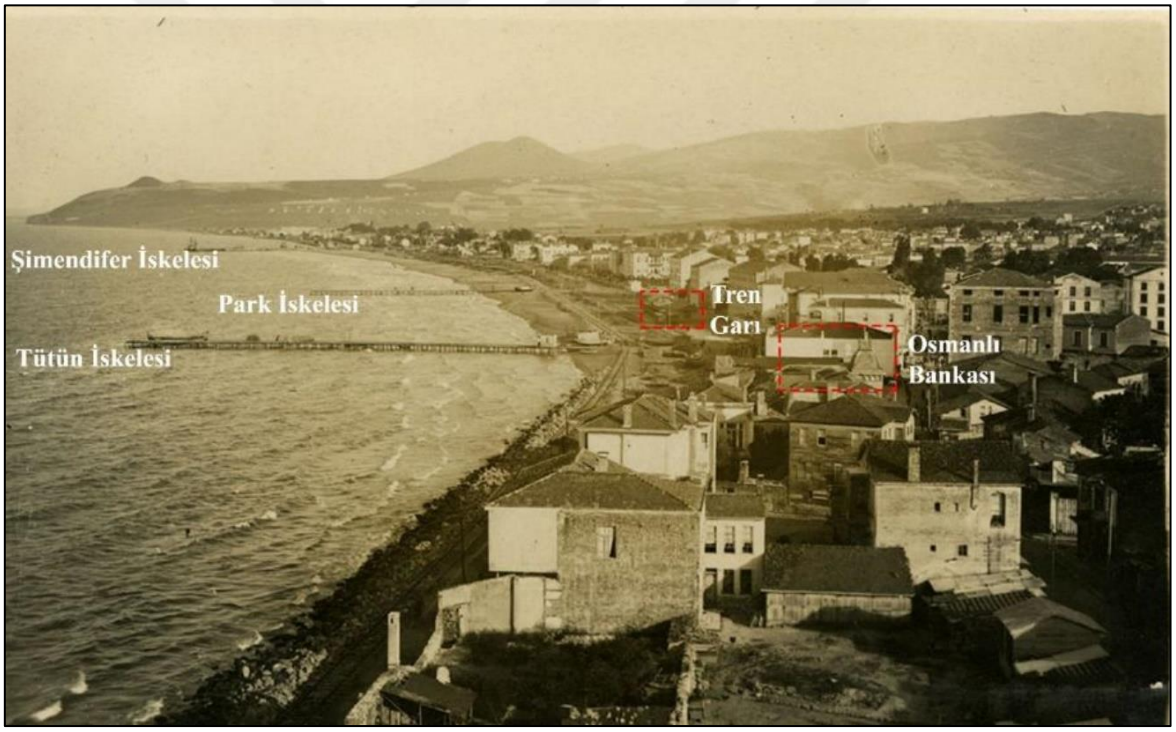
1916 yılındaki Canik Sancağı meclis zabıtlarına (Meclis-i Umumi Zabıtnamesi) göre 90 km'lik Samsun-Bafra yolu ile 40 km'lik Samsun-Çarşamba yolunun bir kısmındaki toprak düzenlenmiş, bazı yerleri ise taş döşenerek tamiratları yapılmıştır (Yalçın, 2016). 1922 yılından itibaren de sokaklar adi taşla döşenmiştir.[321] 1922-1923 yıllarında Samsun Belediye Meclisi Zabıt Defteri'ne göre belediye tarafından yapılan veya tamir edilen yollar ve kaldırımlar da vardır. 24 Ocak 1923 tarihli zabıtnameye göre Un Kapanı'ndan Subaşı'na kadar olan şose yol kaldırım ile döşenmiş (Şekil 289), Subaşı'ndan Mater Dolorosa (Frenk) Kilisesi'ne kadar şose olan Bağdat yolu ise tamir ve ıslah edilmiştir. Ayrıca Samanyolu Caddesi'nde de yaya kaldırımı yapılmıştır. Başka bir zabıtnameye göre Çiftlik (Kilise/İstiklal) Caddesi'ndeki kaldırım tamir edilmiş, yolların genişletilmesi sırasında Hükümet Caddesi, Kumpanyalar Caddesi ve Kuyumcular Caddesi'nin üstünde kalan binalar istimlak edilmiştir. Sazlık ve bataklık alanlar kurutulmuş, bir kısmı mesire alanı yapılmıştır. Fener'den Hançerli Mahallesi'ndeki Ilıcak Çeşmesi'ne doğru olan Bafra şosesi ise deniz tarafından 6 m, kara tarafında ise 8 m genişletilerek toplam 32 m genişliğe kavuşturulmuştur. Yeni şosenin her iki tarafına 7 m genişliğine sahip yaya kaldırımı ve bu yola bağlı tali yollar yapılmıştır. Meclis zabıtnamelerinde ayrıca yeni yerleşim alanları için yeni yolların yapıldığı ve bulvarların açıldığı da ifade edilmiştir. Bu bölgede yapılan söz konusu yol çalışmaları ve bataklığın kurutularak mesire alanı haline getirilmesi, Cumhuriyet döneminde şehrin gelişim yönünü önemli ölçüde şekillendirmiştir (Yolalıcı, 2004).

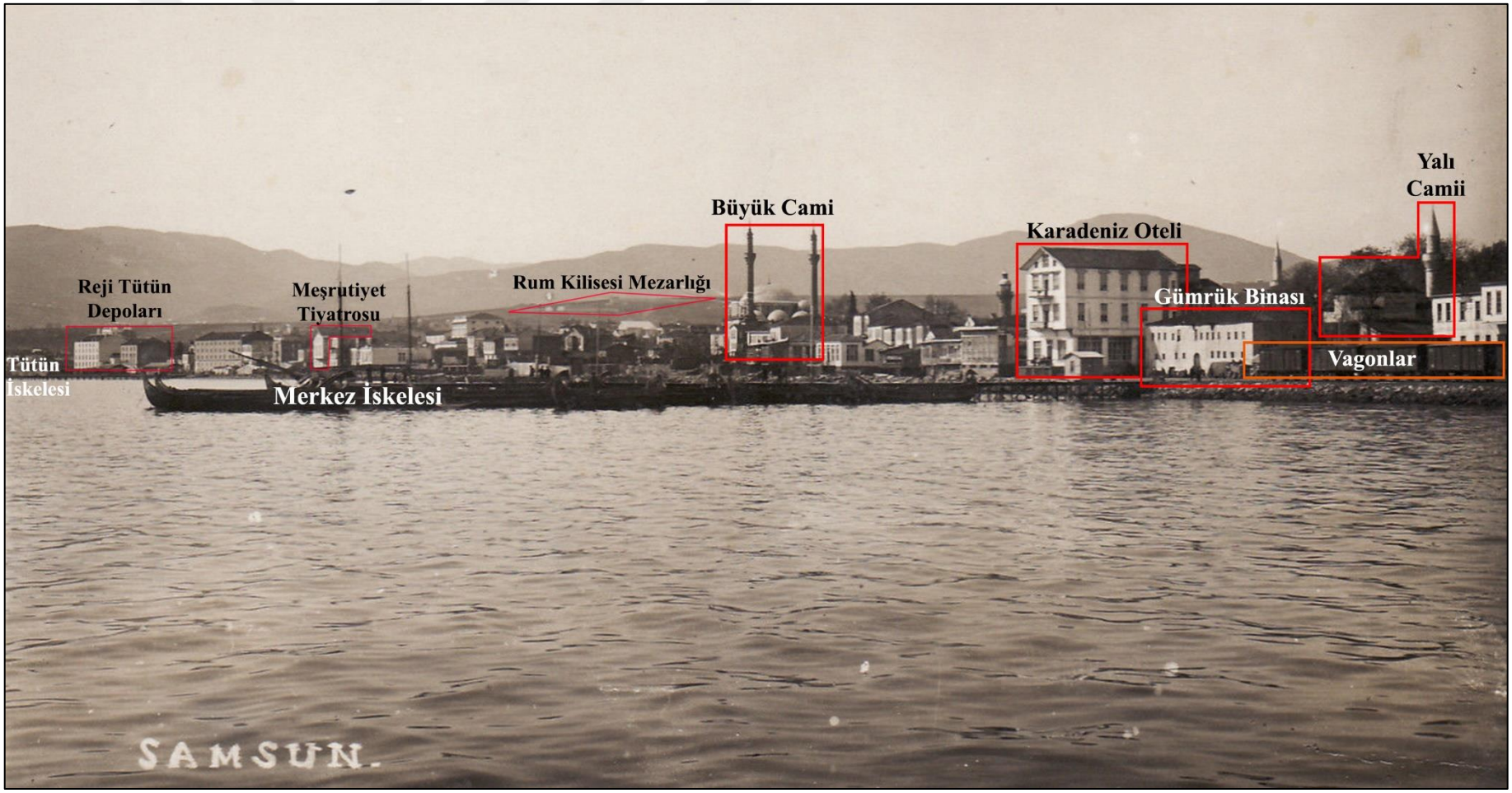
Şekil 289. 1940'larda Un Kapanı yokuşu (Neşe Karaca arşivi)

[321] 1912 yılında şehre gelen Dr. Abdullah Cevdet Müslüman Mezarlığı'ndan Hükümet Konağı'na doğru ilerlerken yollarda çamur bataklıkların olduğunu ifade etmiştir. Bkz.: Müezzinoğlu, a.g.m., s. 1845-1846. Hükümet Caddesi 1922 yılında Belediye tarafından taşla döşenmiştir.

I. Dünya Savaşı yıllarında Rusların şehri bombalarken seçtikleri ekonomik hedefler arasında yer alan Gümrük İskelesi, Yolcu İskelesi, Gaz İskelesi, Zahire İskelesi ve Dakik/Un İskelesi bombardıman esnasında tahrip olmuş, savaş sonrası Gümrük İskelesi 8 m, Yolcu İskelesi 5 m, Gaz İskelesi, Zahire İskelesi ve Dakik/Un İskelesi 7,5 m uzatılarak onarılmıştır (Sarısakal, 2007a; Yolalıcı, 2004). Ayrıca Belediye Zabıt defterlerine göre iskeleler arasına da dekovil hatları döşenmiştir. Tütün İskelesi'nden Yük/Gümrük İskelesi'ne kadar olan dekovil hattı, Aralık 1922'de alınan bir kararla liman tarafında yer alan Yeni Gazhane İskelesi'ne kadar uzatılmıştır (Yolalıcı, 2004). Bu amaçla deniz bu dönemin sonunda kısmen doldurulmuştur (Şekil 290). Cumhuriyet sonrası Samsun-Sivas demiryolu çalışmalarının yeniden başlaması da, şehrin güneyinde yer alan kıyı şeridindeki dolgu alanlarını artırmıştır (Şekil 291).

Şekil 290. 1930'larda Büyük Cami minaresinden dekovil hattı (Baki Sarısakal arşivi; işlenerek)

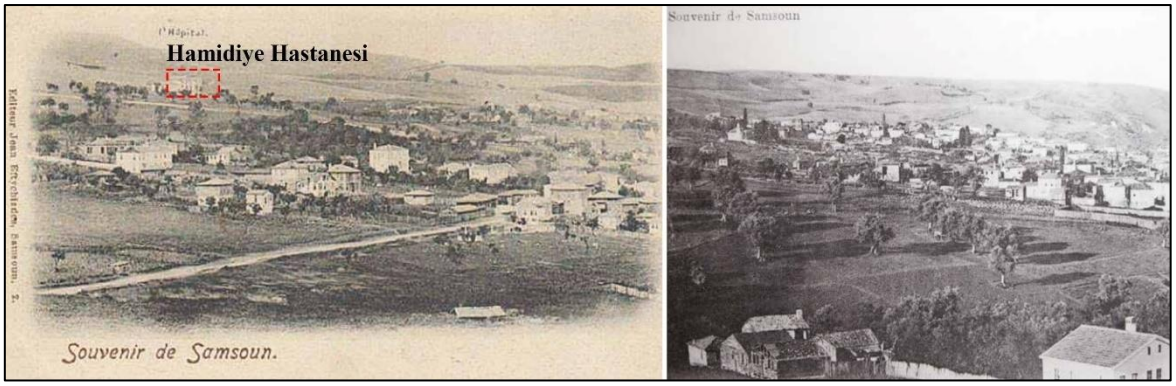

Şekil 291. 1930'larda denizden Samsun manzarası (İpek vd., 2016b; işlenerek)

3.6.4.3. Yeşil Alanlar ile Sazlık, Bataklık ve Kumsal Alanlar

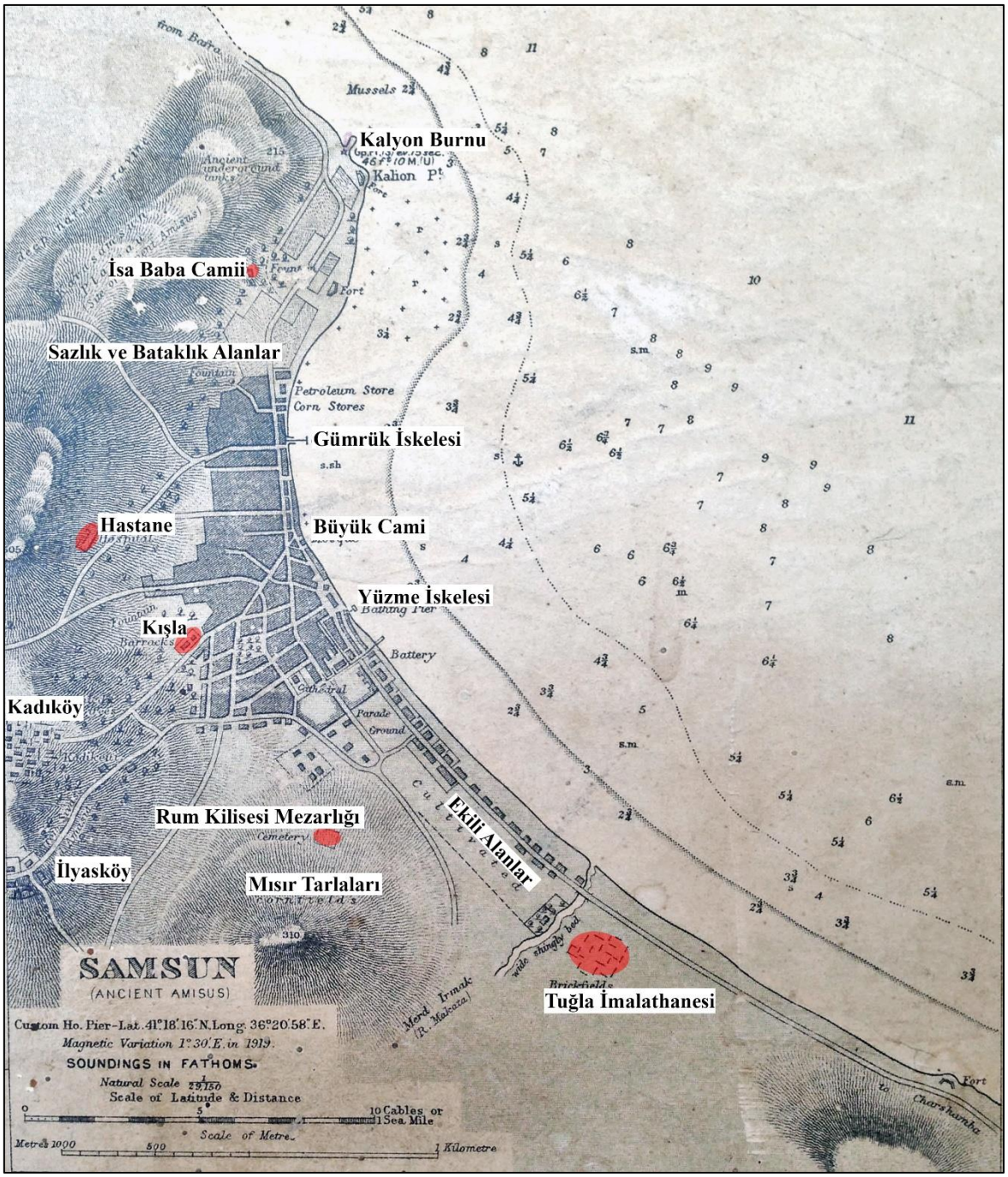
Eski fotoğraf ve yazılı kaynaklar, bu dönemde şehrin bazı caddelerinin yol boyunca ağaçlarla kaplandığını gösterir. Seyyah Childs şehrin ana caddesi olan Bağdat Caddesi'nin kenarlarında ağaçların sıralandığını belirtmiştir (Taş, 2020). 1912 yılında şehre gelen Dr. Abdullah Cevdet de Hükümet Caddesi'nde ağaçların olduğundan bahsetmiştir (Müezzinoğlu, 2012). Ayrıca eski fotoğraflar Çiftlik ve Şüküroğlu Caddeleri'nde de yer yer ağaçların sıralandığını ortaya koyar.

Sazlık ve bataklık alanın batı tarafında, İsa Baba Camii'nin doğusunda bu dönemde de meyve ve sebze bahçelerinin varlığı devam etmiştir.[322] 1911 yılında şehre gelen seyyah Childs da şehrin dışında mısır ve tütün tarlaları olduğunu, şehir merkezinin dış çeperlerinde ise şehirde sayıları azalmış olan zeytinliklerin yer aldığını belirtmiştir. Bir tütün şehri olan Samsun'da bu dönemde de tütün tarlalarında kalitesi ve niteliği yüksek olan tütünler yetiştirilmektedir (Şekil 292) (Taş, 2020). (1919) Samsun (eski Amisos) Haritası'nda ise Rum Mezarlığı'nın güneyinde mısır tarlaları; sazlık ve bataklık alanlar ile kumsal alanın gerisinde ise ekili alanlar gösterilmiştir. Şehir merkezinin dış çeperleri ise ağaçlarla sınırlandırılmıştır (Şekil 293). 1922 yılındaki Belediye zabıt defterine göre ise Bafra Yolu'nun genişletilmesi esnasında sazlık alandaki bir bahçe istimlak edilmiştir (Yolalıcı, 2004).

Şekil 292. Kadıköy ve zeytinlikler (İpek vd., 2016a)

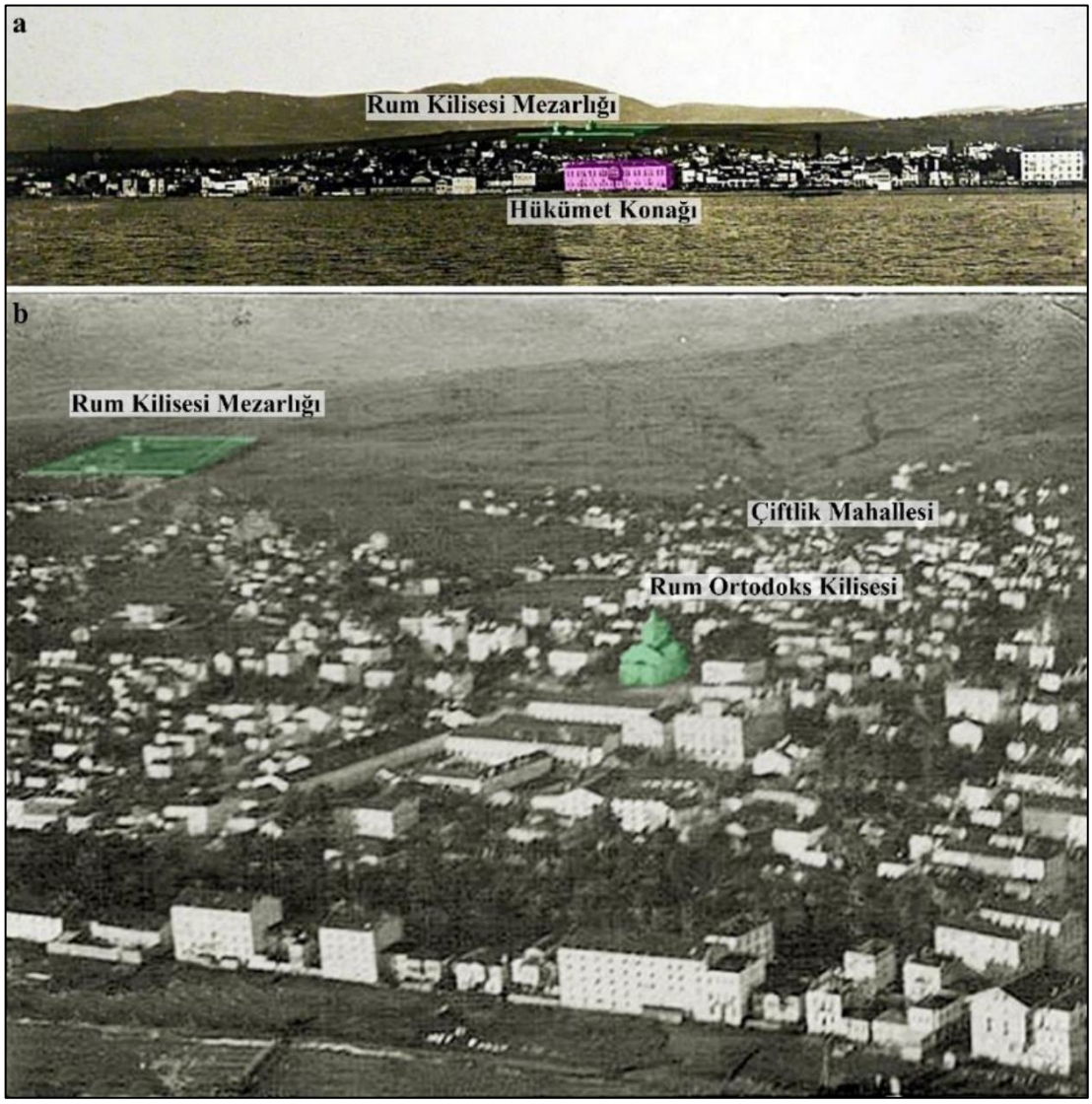
[322] 22 Şubat 1910 tarihli vakfiye kaydında İsa Baba Camii'nin altındaki meyve bahçesinin vakfedildiği ifade edilmiştir. Bu kayıttan hareketle İsa Baba Camii ve bataklık alanlar arasındaki 19. yüzyılın başından beri var olan meyve bahçelerinin 20. yüzyılın başında da olduğu saptanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Okudan, M. (2011). Osmanlı'nın Son Yüzyılında Samsun'da Vakıf Kuran Kadınlar. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 31(31), s. 273.

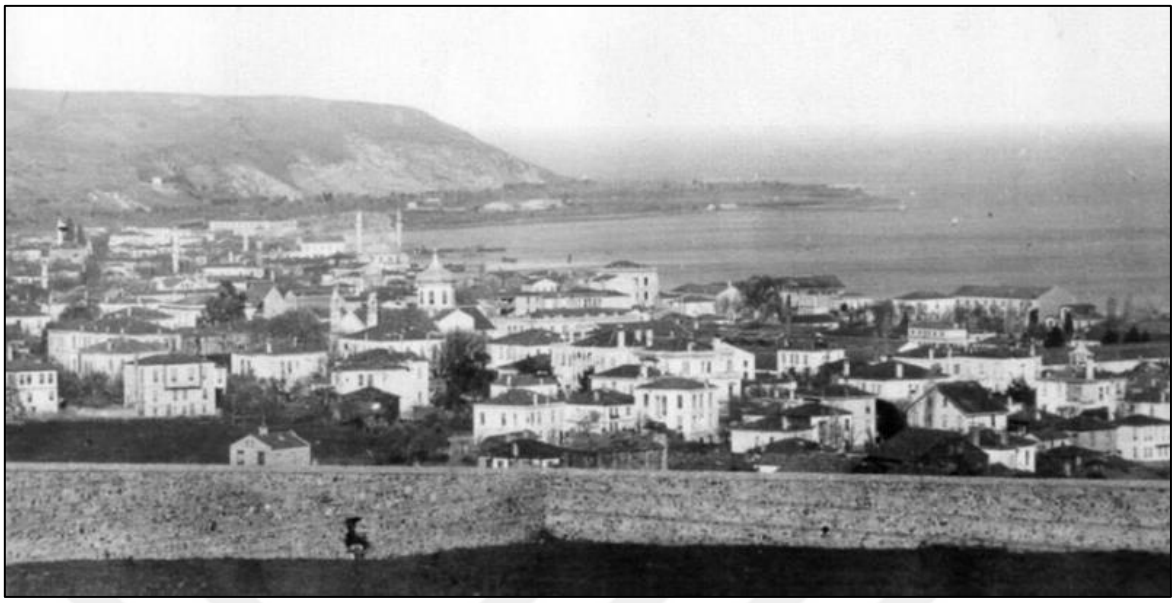

Şekil 293. (1919) Samsun (eski Amisos) Haritası'nda yeşil alanlar ile sazlık ve bataklık alanlar (Embiya Sancak arşivi; işlenerek)

1912 yılında, şehrin güneyinde şehir içinde kalmış olan Samsun Müslüman Mezarlığı'nın bir bölümü, içindeki ağaçlar nedeniyle Dr. Abdullah Cevdet tarafından Millet Bahçesi sanılmış, Cevdet'e Müslüman ahali tarafından son 4 yılda mezarlığın başına gelenler anlatılmıştır. Buna göre, 1908 yılında mezarlık Belediye tarafından satın alınmak istenmiş, ancak Müslüman ahali bunu caiz olmaması nedeniyle kabul etmemiş, Belediye

şehrin dışında mezarlık için yer gösterse de bu teklif kabul görmemiştir. Akabinde şehre gelen Rus bir general tarafından Müslüman halka bu mezarlıktaki mezar taşlarını zorla kırdırtılmış, kırılan mezar taşları satılmıştır (Müezzinoğlu, 2012). Plan ve haritalardan elde edilen verilere göre ise mezarlığın Hükümet Caddesi'nin batısında kalan bölümü bu dönem içinde kaldırılmış, yerine eğitim ve ticaret yapıları inşa edilmiştir. Ayrıca bu döneme ait kaynaklarda Çiftlik (Rum) Mahallesi'nin güneyinde de Rum Kilisesi Mezarlığı bulunmaktadır (Köse, 2014b) (Şekil 294, 195).

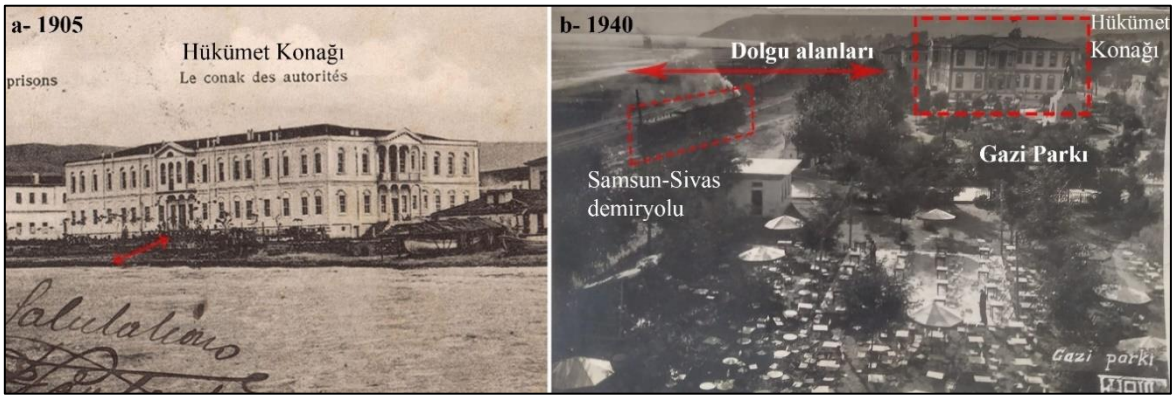

Şekil 294. a- 1920'lerde denizden Rum Kilisesi Mezarlığı (Kenan Hazneci arşivi; işlenerek), b- 1917'de Romen keşif uçaklarından çekilen Rum Kilisesi Mezarlığı (Kenan Hazneci arşivi; işlenerek)

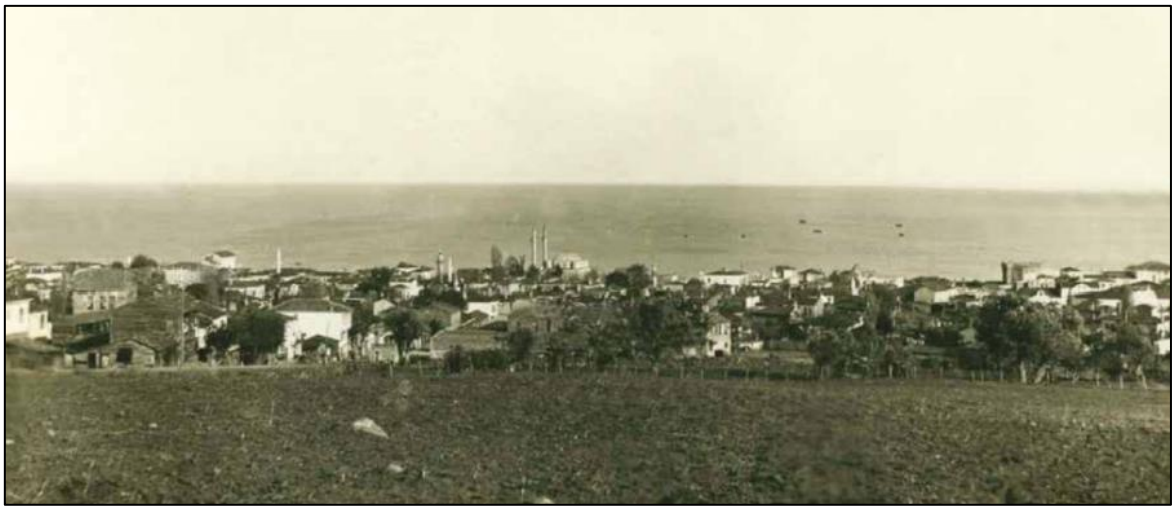

Şekil 295. Rum Kilise Mezarlığı'ndan Samsun panoraması (Kenan Hazneci arşivi)

1911 yılında şehre gelen seyyah Childs'a göre şehir birkaç kilometrelik bir kumsal boyunca uzanmaktadır (Taş, 2020). (1912) Samsun Limanı Haritası'na göre şehrin güneyinde kalan kumsal alanın 10-12 m içeride kalan şeridi I. Meşrutiyet döneminden itibaren imara açılmıştır. Bunların arkasında da şehrin ekili alanları uzanmaktadır. '(1913) Samsun-Sivas Demiryolu İnşaatı (Fr.) – II' adlı projeye göre de demiryolu hattının inşası için, Hükümet Konağı'ndan Mert Irmağı'na kadar kıyı boyunca uzanan deniz yaklaşık 30 m kadar doldurulmuştur (Şekil 296).

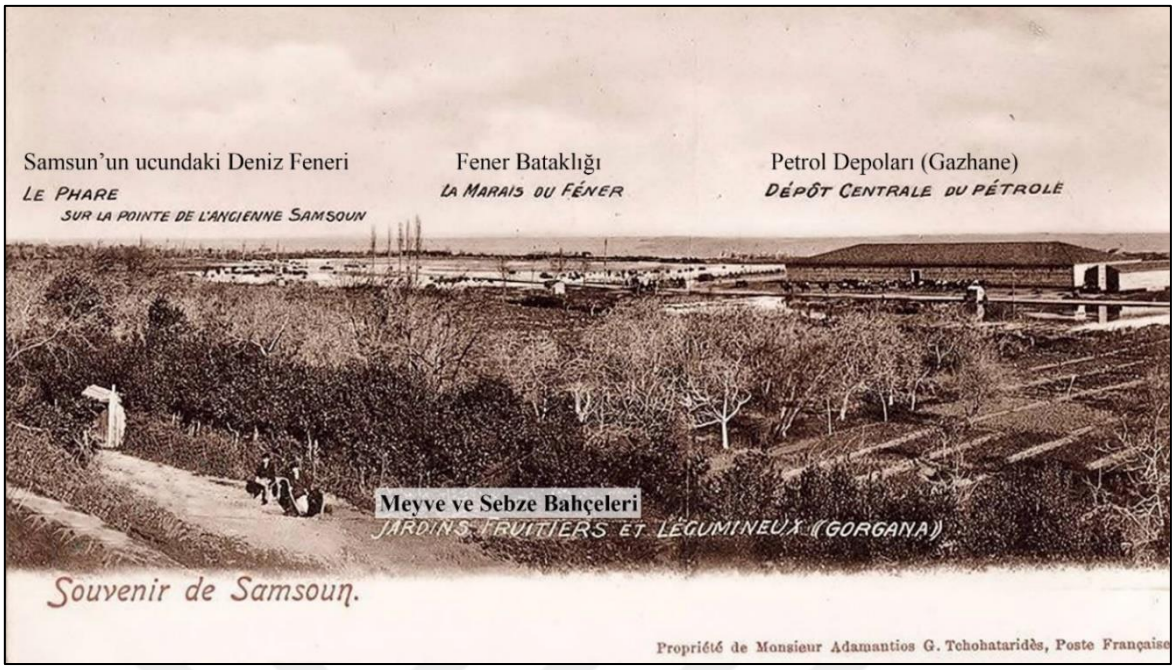

Şekil 296. 1905 ve 1940'ta Hükümet Konağı önündeki dolgu alanları, a- (İAK arşivi; işlenerek); b- (İbrahim Fener arşivi; işlenerek)

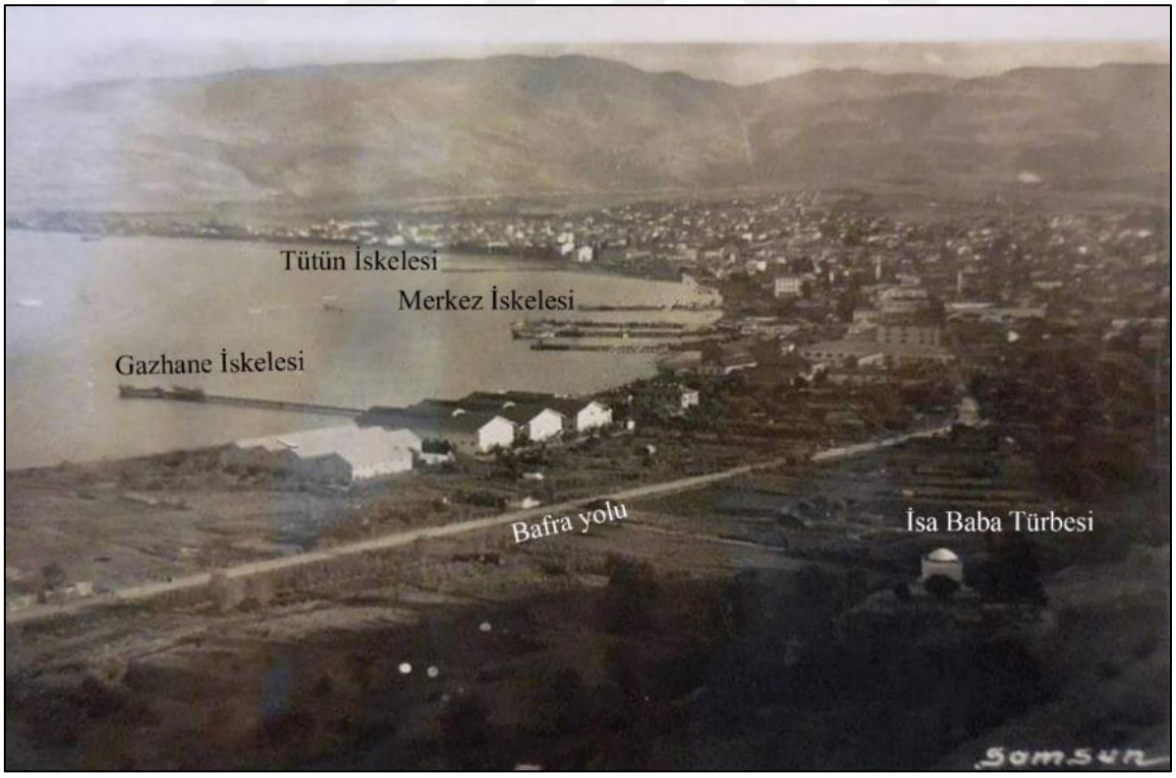
Şekil 297. 1918'de Samsun genel görünümü (İpek vd., 2016a)

Şehrin havasını etkileyen ve sıtma gibi pek çok hastalığa neden olan sazlığın ıslah edilme çalışmalarına 1890'larda yeniden başlanmış, ancak 1905 yılından sonra çalışmalar durmuştur. Dörtte biri kurutulan bataklık alan bu dönemde yeniden bataklığa dönüşmüştür (Yolalıcı, 2004) (Şekil 298). Bataklık alanlar, 1912'de şehre gelen Dr. Abdullah Cevdet'in de dikkatini çekmiş, dünyadaki en iyi ve sağlıklı havaya sahip olabilecek bu şehrin bataklıklardan dolayı havasının sağlıksız olduğunu ve bunun da sıtmaya sebep olduğunu söylemiştir (Müezzinoğlu, 2012).

1922 yılına gelindiğinde sazlığın doldurulması ve kurutulması yeniden gündeme gelmiştir. Nihayetinde, zabıtnamelerden anlaşıldığı üzere 1922'de başlayan kurutma işlemi 1923 yılının sonlarında tamamlanmıştır (Şekil 299). Kurutma işlemlerinde Rumların da çalıştığı belirtilmiştir. Bataklığın etrafında yer alan meyve ve sebze bahçelerindeki sazları imha etmeyen arazi sahiplerinin arazileri istimlak edilmiştir. Kurutma işlemi esnasında Trabzon'dan getirilen raylar Yeni Gazhane İskelesi'ne kadar döşenmiş, Bafra yolu genişletilmiş ve kaldırım yapılmıştır. Açılan yolun kenarlarına da ağaçlar dikilmiştir. Kurutulan sazlık ve bataklık alanın Fener'e yakın olan bir bölümü ise mesire yeri haline getirilmiştir. Etrafına tel örgüler çekilerek meşe ve gürgen ağaçları dikilmiş, böylece mesire alanı koruma altına alınmıştır (Yolalıcı, 2004) (Şekil 300).

Şekil 298. 1907'de sazlık ve bataklık alanların batısındaki meyve ve sebze bahçeleri (İpek vd., 2016a; Y. Görmüş, çev.)

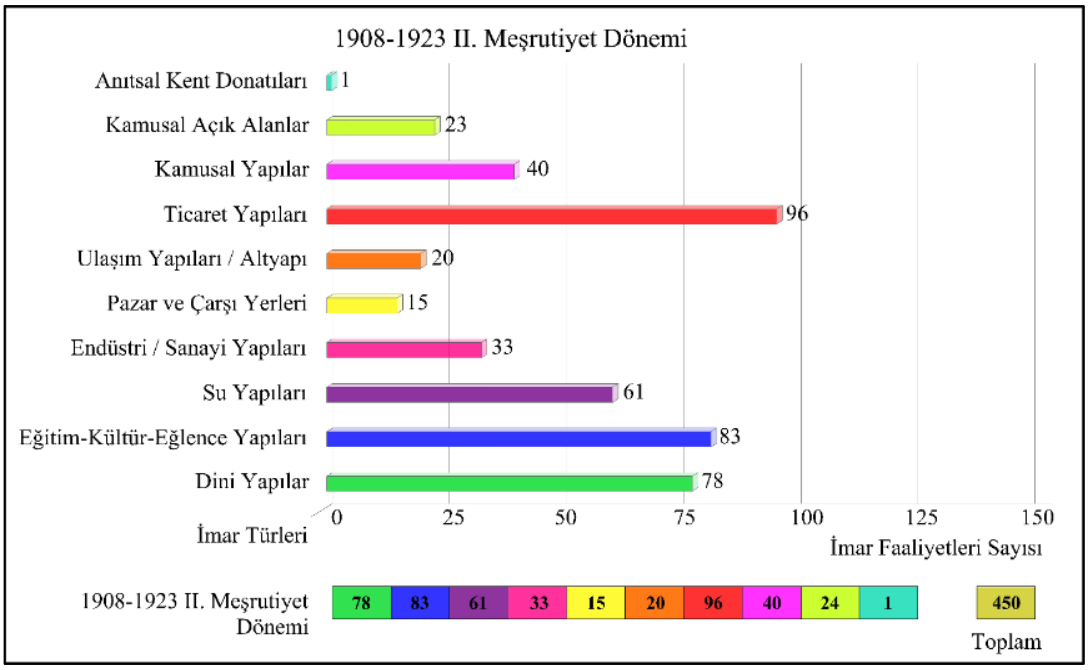

Şekil 299. 1930'ların başında Amisos tepesinden çekilen kurutulan sazlık ve bataklık alanlar (Hüseyin Kösebay arşivi; işlenerek)

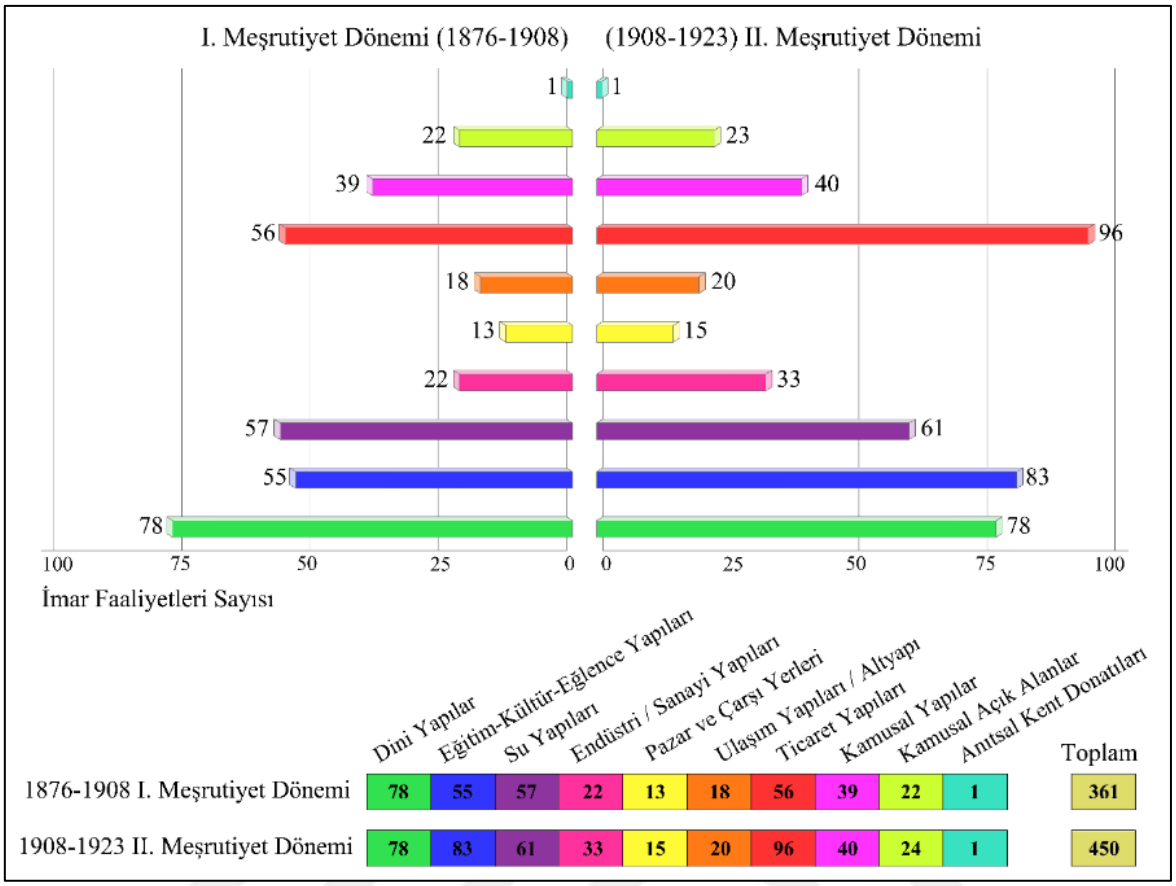
Şekil 300. 1937'de Fener'deki mesire yeri ('Samsun Dünü Bugünü Nostalji' adlı facebook grubu arşivi)

3.6.4.4. İmar Faaliyetleri

Birincil ve ikincil kaynaklara göre şehirde bu dönemde 450 adet yapı tespit edilmiştir. Bunların 78'i dini yapı, 83'ü eğitim-kültür-eğlence yapısı, 61'i su yapısı, 33'ü endüstri/sanayi yapısı, 15'i pazar ve çarşı yeri, 20'si ulaşım yapısı/altyapı tesisi, 96'sı ticaret yapısı, 40'ı kamusal yapı, 23'ü kamusal açık alan, 1'i ise anıtsal kent donatısıdır (Şekil 301).

Şekil 301. 1908-1923 II. Meşrutiyet Dönemi sonunda Nefs-i Samsun'daki imar türlerinin sayısal dağılım grafiği

Şekil 302. 1876-1908 I. Meşrutiyet Dönemi ve 1908-1923 II. Meşrutiyet Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar türlerinin karşılaştırılması

• Dini Yapılar:

Elde edilen verilere göre bir önceki dönemde 78 adet olan dini yapı sayısı bu dönemde de değişmemiştir (Şekil 302). Bir önceki dönemde yer alan 1 adet muvakkithane yapısı istimlak edilmiş, 1 adet de kilise inşa edilmiştir (Tablo 130).

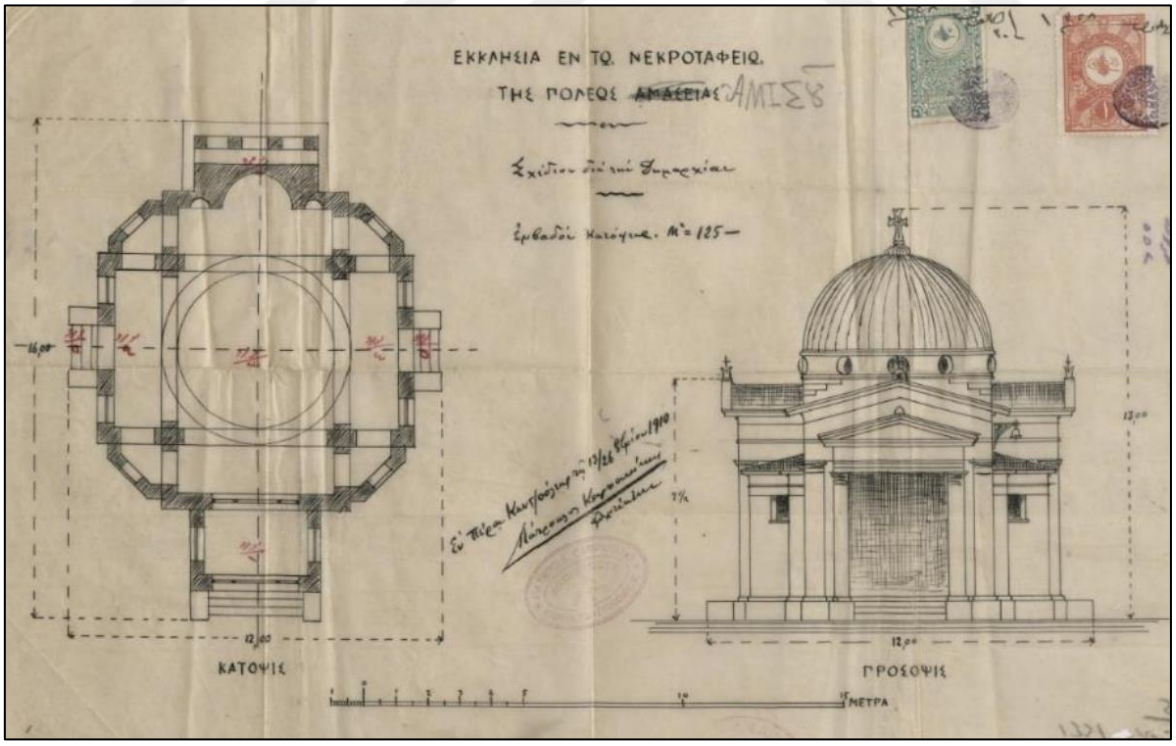
Tablo 130. 1908-1923 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen dini yapılar

1908-1923 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen ya da Tespit Edilen Dini Yapılar			
No.	**Dini Yapılar**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
78	Rum Kilisesi Rum Mezarlık Kilisesi	1912	Çiftlik (Rum) Mah.

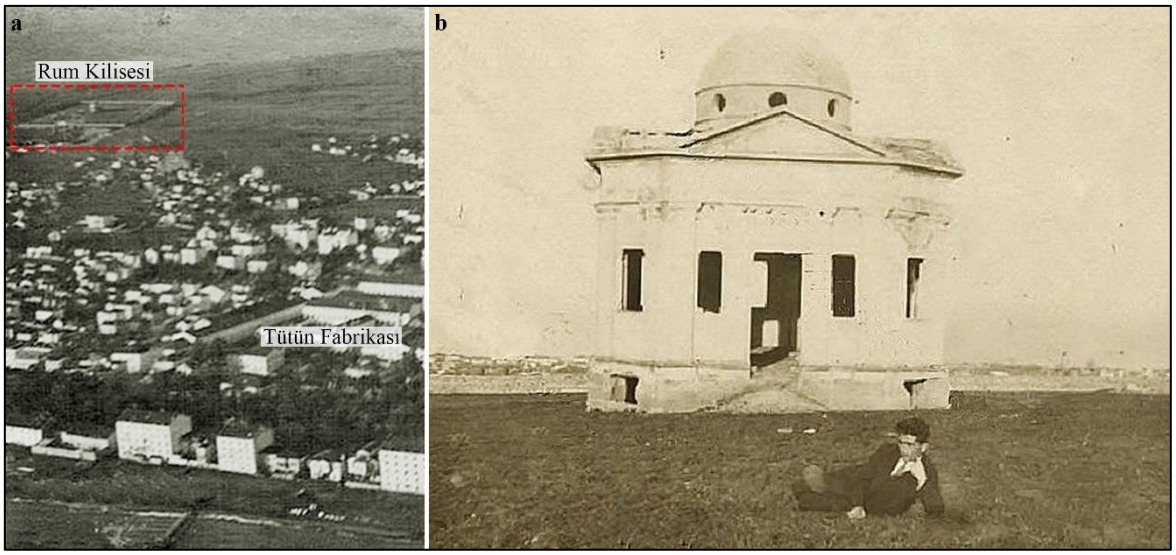
1853 yılında Hazinedarzâde Süleyman Paşa vakfı tarafından inşa edilen muvakkithane (Doğan, 2006) 1922-1923 Belediye zabıt defterlerine göre yol genişletme çalışmaları

esnasında yol ortasında kaldığı ve belediye tarafından yeni bir yer bulunması üzerine istimlak edilmiştir (Yolalıcı, 2004).

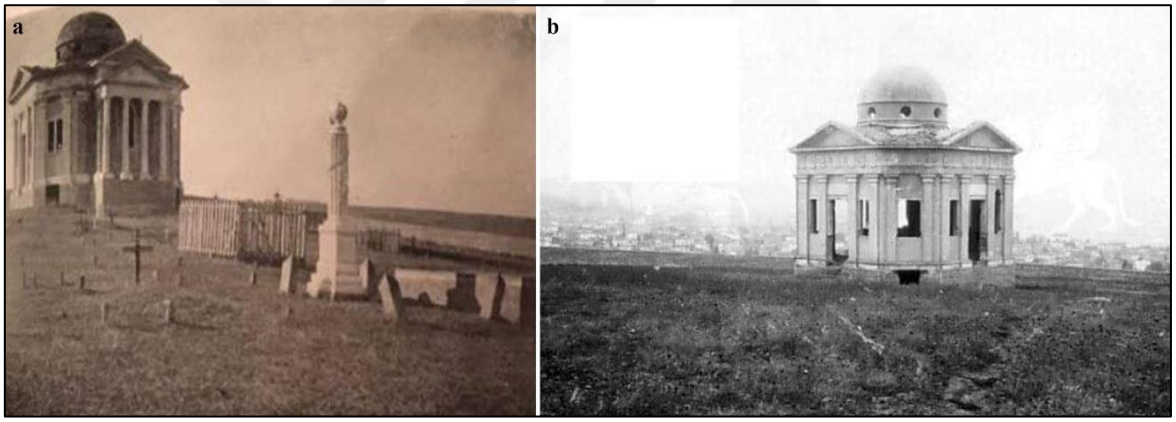
23 Aralık 1912 tarihli bir belgede Şeyh Hamza vakfına ait olan Rum/Çiftlik Mahallesi'nin güneybatısında yer alan tarlada ise Rum Kilisesi inşasına izin verilmiştir (BOA, İ.AZN., 109/5, H 13 M. 1331) (Şekil 303). Aynı belgede 1910 yılında hazırlanan kilisenin planı ve giriş cephesi de yer almıştır. Çan kulesi olmayan kare planlı kilisenin doğu cephesinde yer alan üçgen alınlıklı ve sütunlu girişinden dikdörtgen planlı nartekse ulaşılır. Kilisenin kuzey ve güney cephesinde tali girişler açılmıştır. Kubbe ile örtülen kilisenin yüksekliği kilise üzerinde yer alan haçla birlikte 13 m, giriş cephesinin genişliği ise 12 m'dir. Apsis bölümü iç mekânda yarım daire biçimindedir. Kilise 1931 yılına ait meclis raporuna göre etrafı 2 m yüksekliğe sahip duvarlarla çevrili dikdörtgen bir mezarlığın tam ortasında yer almıştır (Taşar, 2022). I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele'nin yaşandığı bu dönemde yeni bir Rum kilisesinin inşa edilmesi, Rumların şehirdeki varlıklarını ve aktif olarak ibadetlerini yerine getirdiklerini göstermektedir (Köse, 2014a) (Şekil 304, 305). Ancak 1922 nüfus mübadelesi sonrasında kilise, Rum nüfusunun azalması ile birlikte 1931 yılında yıkılarak, arazisi kamulaştırılmıştır (Köse, 2014b).

Şekil 303. (1912) Rum Kilisesi planı ve giriş cephesi görünüşü (BOA, İ.AZN., 109/5, H 13 M. 1331)

Şekil 304. a- 1917'de Romen keşif uçaklarının çektiği görselde Rum Kilisesi alanı (Kenan Hazneci arşivi; işlenerek), b- 1920'lerin sonunda Rum Kilisesi (Recep Yılmaz arşivi)

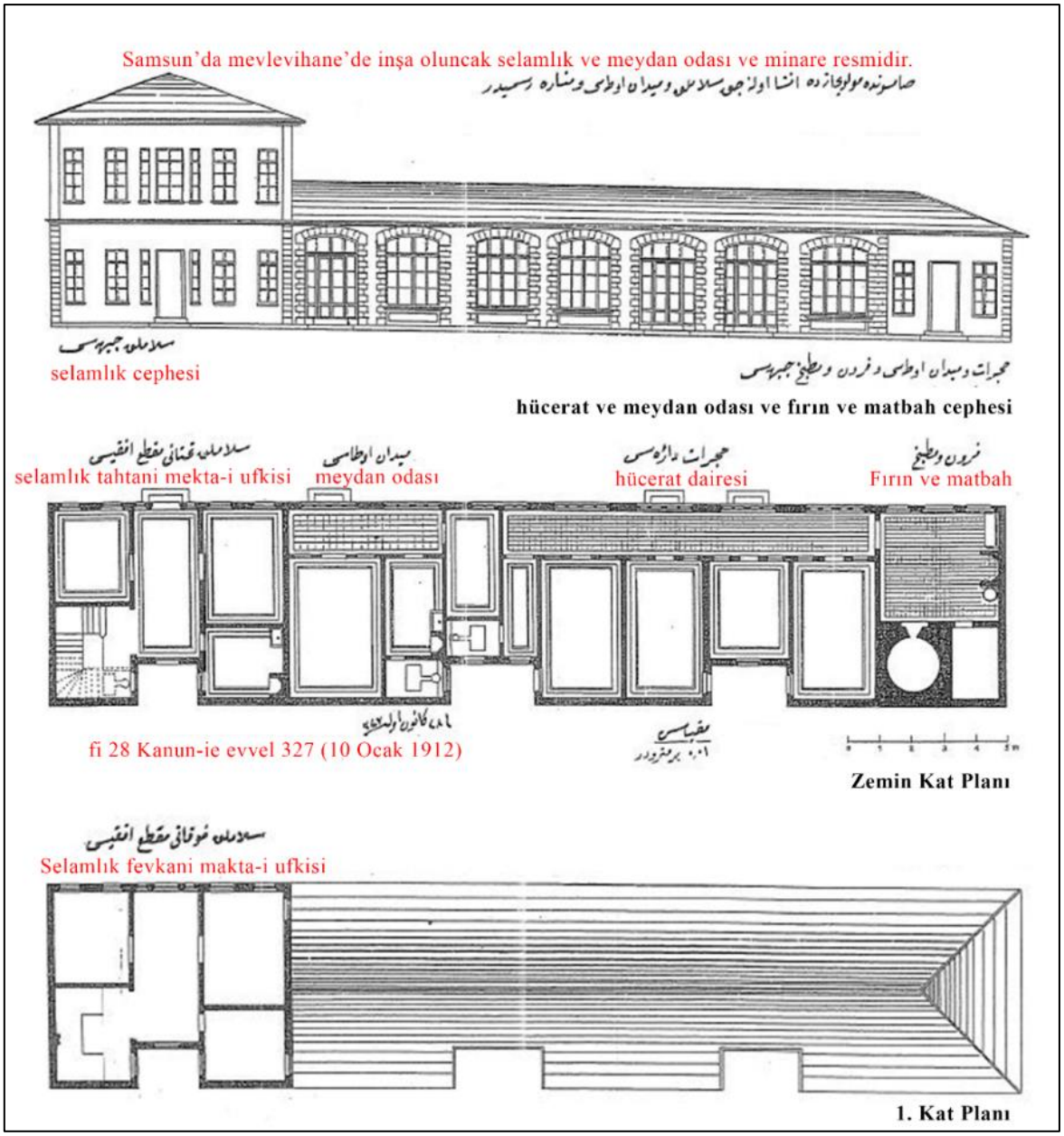

Şekil 305. 1920-1931 yılları arasında Rum Kilisesi ve Mezarlığı, a- (Baki Sarısakal arşivi); b- ('Samsun Dünü Bugünü Nostalji' adlı facebook grubu arşivi)

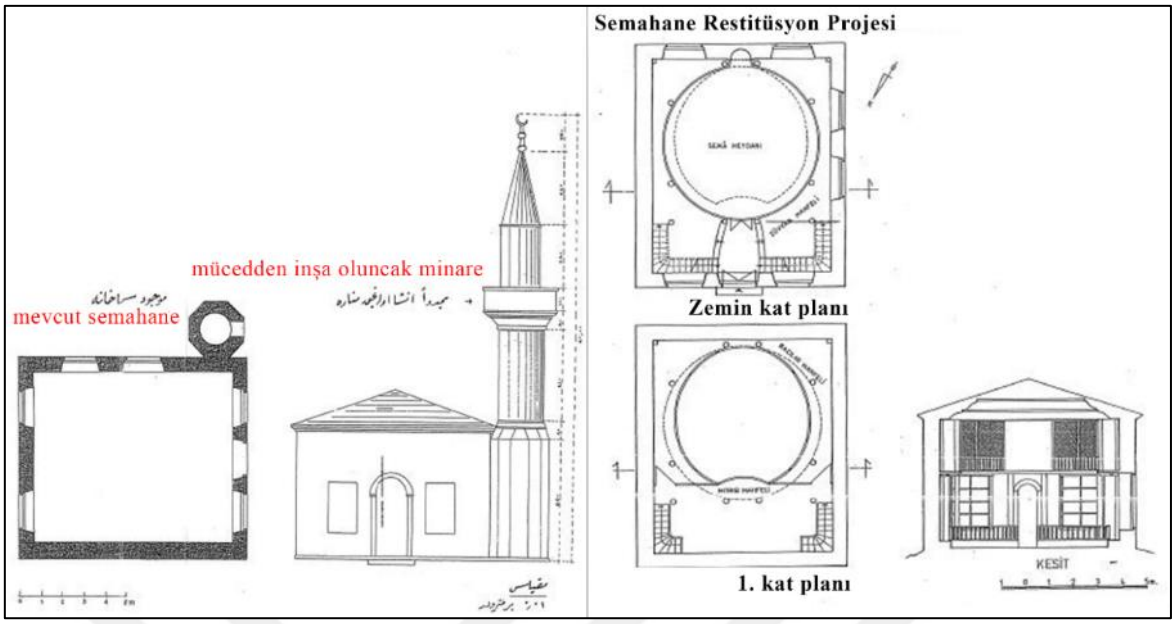
1912'de Çiftlik Mahallesi'nde inşa edilen Rum Okulu (günümüzde Mustafa Kemal İlkokulu) ise bu dönemde, I. Dünya Savaş'ından Kurtuluş Savaşı'nın sonuna kadar cami olarak kullanılmıştır. Okulun bu süreçte bakımevi ve silah deposu olarak da kullanıldığı belirlenmiştir (Teber vd., 1998).

1904 yılında Ali Enver Dede'nin şeyhliği zamanında Mevlevihane'nin semahane bölümü tamir ettirilmiştir. Ancak Hasip Dede'nin şeyhliğe geçtiği yıllarda harap halde olan semahane, Hasip Dede tarafından Mevlevihane'nin merkezi bir konumda olması ve etrafında çarşı ve Hükümet Konağı'nın bulunması gerekçe gösterilerek yapının tamir edilmesi

gerektiği dile getirilmiştir. Eklenecek olan minare ve minberle de Semahane'nin merkez cami haline geleceğini ve halkın ilgisinin artacağını belirtmiştir. Bunun üzerine 1912 yılında Mevlevihane dergâhının yeniden inşa ve tamiratı için çalışmalar ve projeler yapılmış, ancak yapılan proje hem savaş ortamından hem de Hasip Dede'nin Çankırı'ya tayin olmasından dolayı gerçekleşmemiştir (Toprak, 2010) (Şekil 306, 307).

Şekil 306. (1912) Mevlevihane projesi (selamlık, meydan odası, hücerat dairesi, matbah ve fırın) (KMMA'nden aktaran: Toprak, 2010: 17-18; Y. Görmüş, çev.)

Şekil 307. (1912) Mevlevihane Semahanesi'nin restitüsyon projesi (KMMA'nden aktaran: Toprak, 2010: 18-19; Y. Görmüş, çev.)

- Eğitim-Kültür-Eğlence Yapıları:

Elde edilen verilere göre bir önceki dönemde 55 adet olan eğitim-kültür-eğlence yapısı bu dönemin sonunda 83'e yükselmiştir. Bu çerçevede dönem içinde 2 adet eğitim yapısı yıkılmış, 30 adet eğitim-kültür-eğlence yapısı ise inşa ya da tespit edilmiştir. Bu yapılar, Tablo 131'de kronolojik olarak sıralanmıştır. Ancak çoğunluğu eğitim yapısı, bir kısmı da sinema olmak üzere bu yapıların büyük bir bölümünün tam yeri tespit edilemediği için dönem haritasına işlenememiştir.

Tablo 131. 1908-1923 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen eğitim-kültür-eğlence yapıları

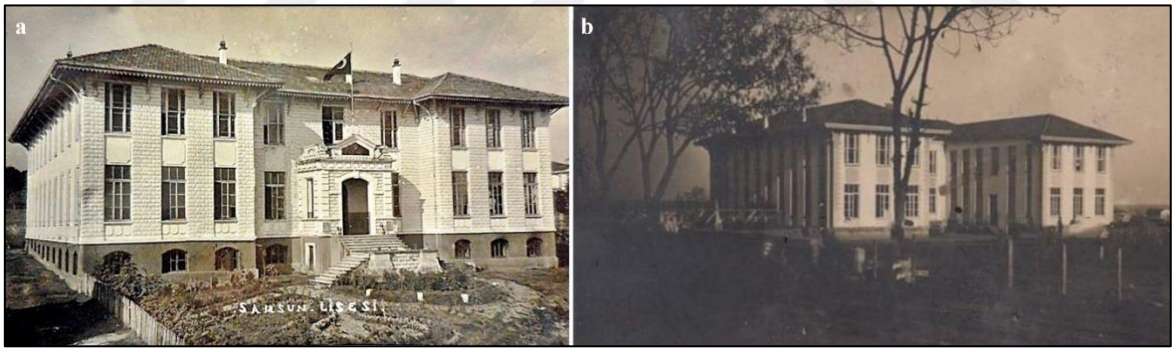
1908-1923 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen ya da Tespit Edilen Eğitim-Kültür-Eğlence Yapıları			
No.	**Eğitim-Kültür-Eğlence Yapıları**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
54	Kürkçü zade Abdullah Efendi Kütüphanesi	1910'da var	-Bilinmiyor-
55	Samsun Hançerli İbtidai Mektebi	1910'da var	Hançerli Mah.
56	Rum İdadi Mektebi Çinekoğlu Lisesi (1912) Hilal-i Ahmer Hastanesi Eski Cumhuriyet İlkokulu (1935)	1910	Çiftlik Mah. Çiftlik Cad.

Tablo 131'in devamı

57	Rum Kulübü Rum Tüccar Kulübü Orta Ticaret Mektebi (1928-1938)	1910'da var	Kilise Cad.
58	Samsun Sultanisi / Samsun (Canik) İdadisi Samsun Erkek Orta Mektebi Samsun Ticaret Lisesi Eski Askerler Ticaret İdadisi Samsun Ticaret İdadisi Samsun Darüleytamı Zükûr ve İnas Kısmı Darül Eytam (yetimler okulu)	1912	Çiftlik Mah.
59	Venüs Sineması Venüs Sinematografhanesi	1912	Ermeni Mah.
60	Rum Okulu İsmet Paşa İlkokulu 1926	1912	Çiftlik Mah.
61	Tiyatro Binası metruk tiyatro binası	-Bilinmiyor-	Kale Mah.
62	Pathé Sineması	1913	-Bilinmiyor-
63	Kristal Sineması	1915	-Bilinmiyor-
64	Osmanlı Sineması	1915	-Bilinmiyor-
65	Mekatib-i ibtidaiye İnas İbtidaisi	1916'da var	-Bilinmiyor-
66	Dedehulli Zükûr İbtidaisi	1916'da var	-Bilinmiyor-
67	Zükûr İbtidaisi	1916'da var	-Bilinmiyor-
68	Subaşı Zükûr İbtidaisi	1916'da var	Sadi Bey Mah.
69	Kılınçdede Zükûr İbtidaisi	1916'da var	Kılınçdede Mah.
70	Sadiye İnas İbtidaisi	1916'da var	-Bilinmiyor-
71	Hançerli Ana Mektebi	1916'da var	Hançerli Mah.
72	Hacı Ebe Ana Mektebi	1916'da var	-Bilinmiyor-
73	Anadolu Kütüphanesi	1919	Pazar Mah. Belediye Caddesinde Batum Oteli Yanında
74	Pertev Sineması	1922'de var	-Bilinmiyor-
75	Variyet Sineması	1922'de var	-Bilinmiyor-
76	Araz Çelebi Medresesi	1923'te var	Pazar Mah.
77	Gazi Mustafa Kemal Paşa İlkokulu / İptidaisi	1923'te var	-Bilinmiyor-
78	Abdullah Paşa İnas Mektebi Abdullah Paşa Kız Mektebi	1923'te var	Hançerli Mah.
79	Darulmuallim (erkek öğretmen okulu)	1923'te var	-Bilinmiyor-
80	Selahiye Ana Okulu	1923'te var	Ermeni Mah.
81	Musiki Yurdu	1923'te var	-Bilinmiyor-
82	Lisan ve Sanayi-i Nefise Mektebi	1923'te var	-Bilinmiyor-
83	Şule-i İrfan Mektebi	1923	-Bilinmiyor-
NOT: Gri dolgulu yapıların yerleri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmemiştir.			

Bu dönemde ortadan kalkan 2 yapıdan biri Ermeni Mahallesi'nde Surp Nigogayos Gregoryen Kilisesi yanındaki 1883'te inşa edilen Nersesyan Ermeni Koleji'dir. Kolej Ermeni tehciri sonrası 1914 yılından sonra işlevini kaybetmiştir (Laflı, 2015).

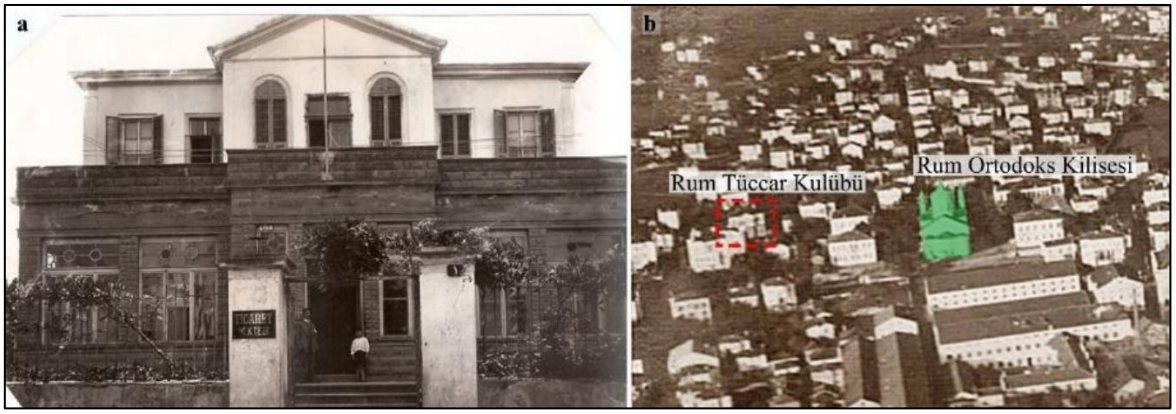
1892'de Hükümet Caddesi'nde eğitime başlayan Samsun (Canik) İdadisi ise 1912 yılında şehrin güneyinde inşa edilen yeni binasına (günümüzde Lise Caddesi'nde yer alan Atatürk Anadolu Lisesi) taşınmıştır (Şekil 308). Bu nedenle ilk binası işlevsiz kalmış ve zamanla ortadan kalkmıştır. Açılan eğitim kurumlarının öğrenci sayılarının ilk yıllarda az olması nedeniyle binada başka eğitim kurumları da yer almış, Canik İdadisi'nin bu yeni binasında aynı zamanda Canik Ticaret Lisesi de eğitime başlamıştır. Ancak bina I. Dünya Savaşı esnasında askeri hastane olarak kullanılmış, içinde barındırdığı eğitim kurumları ise I. Dünya Savaşı'ndan Cumhuriyet'in ilanına kadar ki süreçte pek çok bina değiştirmiştir. Cumhuriyetin ilanı sonrasında kendi binasına dönen idadi (sultani) ortaokula dönüştürülmüş, Samsun Erkek Orta Mektebi olmuştur. 1927 yılında ise liseye dönüştürülmüştür (Duman, 2014a; Teber vd., 1998). 1916 zabıt defterinde adı geçen Dar'ül Eytam (Yetimler Okulu) kurumu da bu binayı kullanmıştır (Duman, 2014a; Kayıkçı, 2000; Yalçın, 2016; Yiğit, 2002).

Şekil 308. Sultani/Canik İdadisi, a- (Recep Yılmaz arşivi); b- (Saffet Ay arşivi)

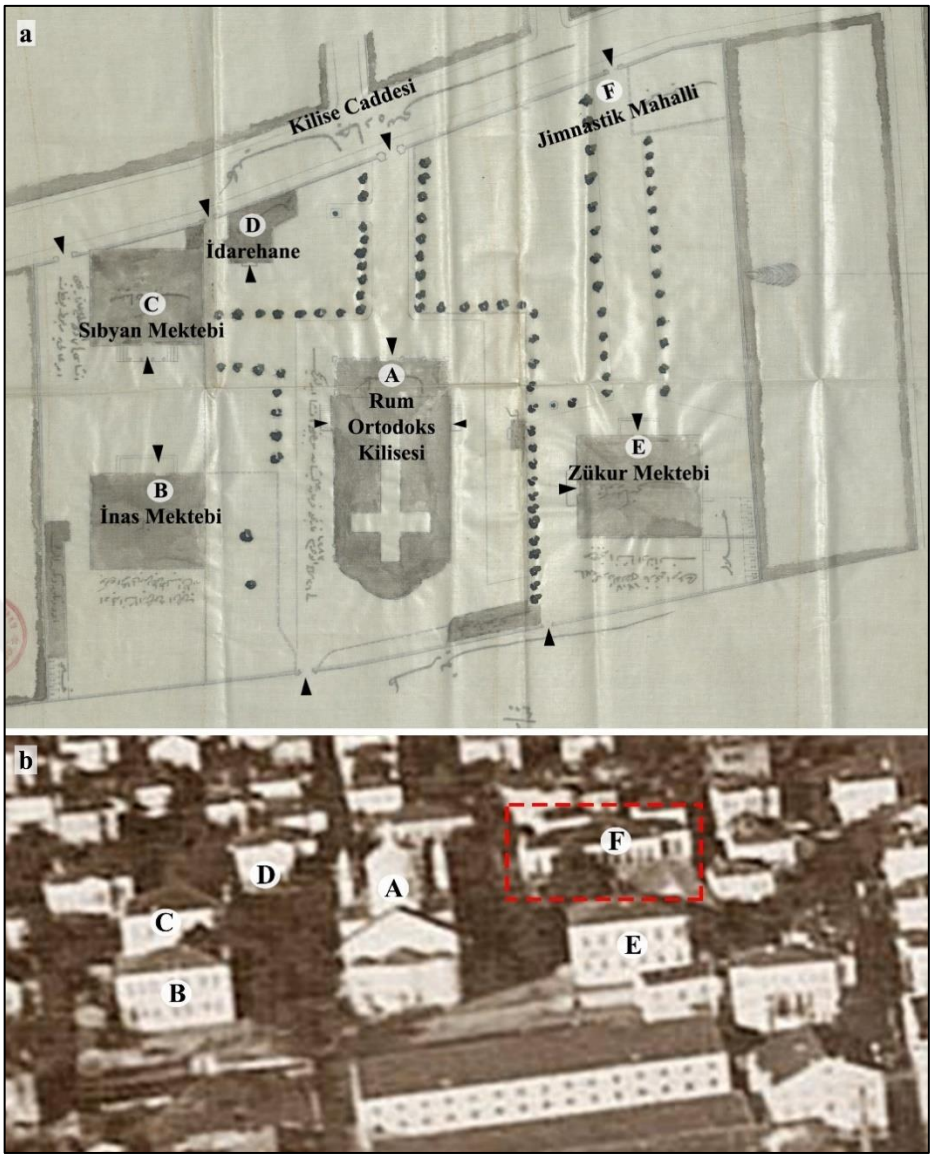
1910 yılında şehirde olduğu bilinen ve mektep ve medrese kitaplarının satışının da yapıldığı (Sarısakal, 2002) Kürkçü zade Abdullah Kütüphanesi'nin yeri belirlenememiştir. Muallim tayin edilme talebinin yapıldığı 1910 yılına ait bir belgede ise Hançerli İbtidai Mektebi tespit edilmiştir (BOA, MF.MKT., 1157/82'den aktaran: Yıldız, 2015: 266). Açılış tarihi hakkında bilgiye ulaşılamayan mektebin adından yola çıkılarak Hançerli Mahallesi'nde olduğu düşünülebilir.

1910'lu yıllarda Rum Ortodoks Kilisesi'nin güneybatısında Kilise Caddesi üzerinde yer alan Rum Tüccar Kulübü şehrin zengin kesimine hizmet etmek üzere açılmıştır (Sarısakal, 2002) (Şekil 309). İçinde yeme içme ve kitap okuma gibi mekânların bulunduğu kulüpte etkinlikler de düzenlenmekteydi. Dikdörtgen planlı 2 katlı olan yapının zemin katı kesme taştan, üst katı ise bağdadi üzerine sıva olarak inşa edilmiştir. Üst katın ortasında üçgen alınlıklı çıkma ve teras alanı yer almıştır (Samsun Valiliği, 2010). 1922 nüfus mübadelesi sonrası boş kalan bina 1928 ile 1937 yılları arasında İstiklal Ticaret Mektebi olarak işlevlendirilmiştir. 1937'den sonra ise Samsun Şehir Kulübü olarak kullanılmıştır (Sarısakal, 2002).

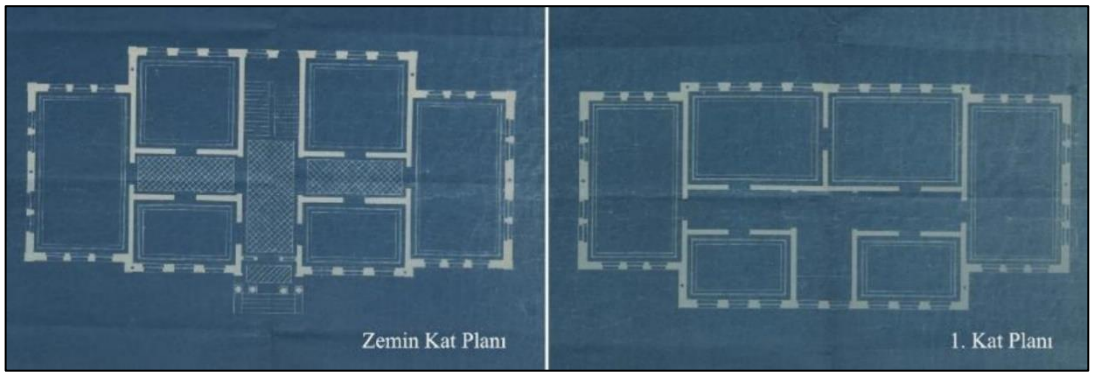

Şekil 309. Rum Tüccar Kulübü, a- (URL-23, 2024); b- (Kenan Hazneci arşivi; işlenerek)

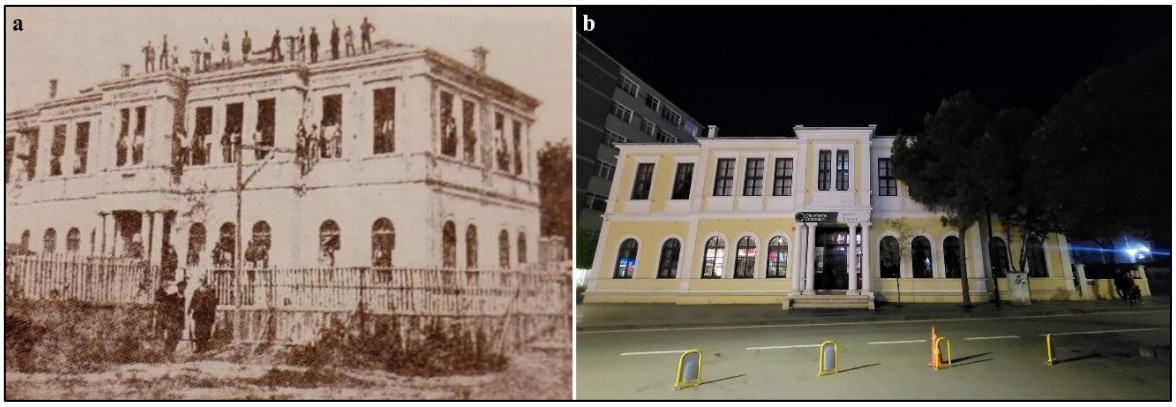
1910 yılında Çiftlik (Rum) Mahallesi'ndeki Rum Ortodoks Kilisesi'nin avlusunun kuzeybatı köşesinde, Çiftlik (Kilise) Caddesi üzerinde jimnastik mahalli olarak ayrılmış olan yerde, inşa masraflarını tüccar Çinekoğlu Hacı Dimitraki Efendi'nin üstlendiği Rum İdadi Mektebi'nin inşasına izin verilmiştir (Şekil 310). 1911 tarihinde açılan okul Çinekoğlu Lisesi olarak da adlandırılmıştır. Kuzey-güney doğrultusunda 30x14 m boyutlarında dikdörtgen planlı ve 2 katlı olan mektep kırma çatı ile örtülmüştür. 11 m yüksekliğe sahip kâgir yapının girişi cadde üzerinde, güney cephesinde yer almıştır (Taşar, 2022) (Şekil 311). Güney cephesinin ortasında yer alan giriş öne doğru bir miktar taşmıştır. Merdivenlerden çıkılan girişteki 4 taş sütun, üst kattaki konsolu taşımaktadır. Simetrik olan yapının zemin katında kemerli, üst katında ise dikdörtgen pencereler yer almıştır. Millî Mücadele döneminde Hilal-i Ahmer Hastanesi olarak da kullanılmıştır (Bayraktar, 2016). Cumhuriyet sonrasında çeşitli eğitim kurumlarına ev sahipliği yapan bina günümüzde restore edilerek Olgunlaşma Enstitüsü olarak kullanılmaktadır (Şekil 312).

Şekil 310. a- Rum Ortodoks Kilisesi kompleksi (BOA, İ.AZN., 60/ 24; Y. Görmüş, çev.), b- 1917 Romen keşif uçaklarından çekilen Çinekoğlu Lisesi (Kenan Hazneci arşivi; işlenerek)

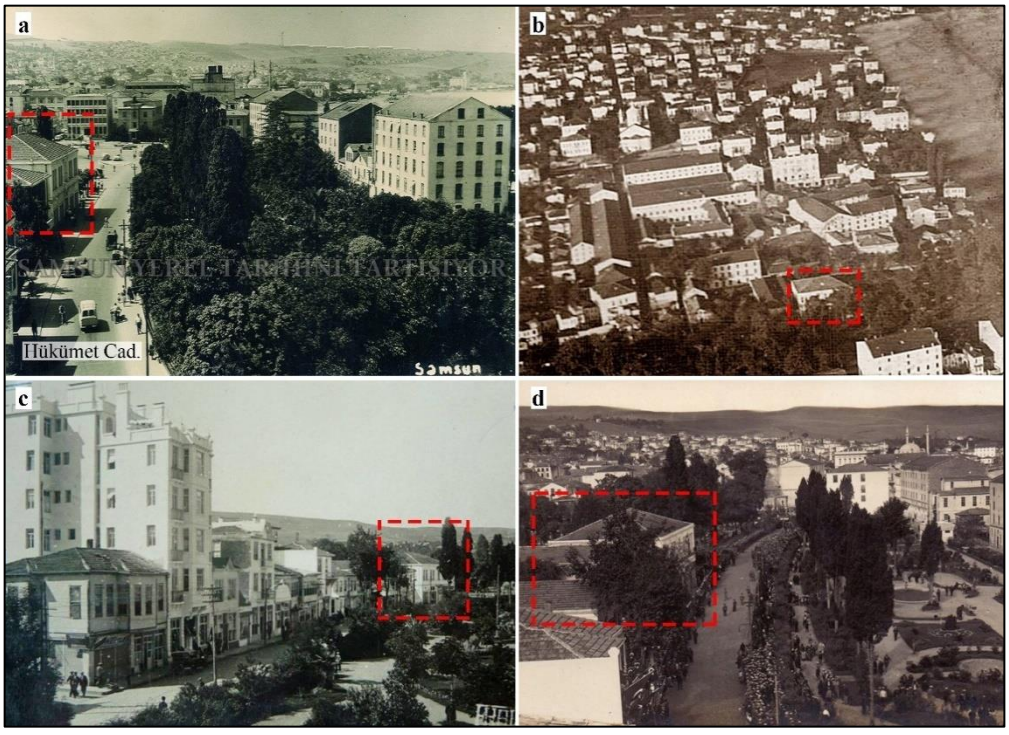

Şekil 311. Çinekoğlu Lisesi planları (BOA, İ.MF., 16/39, H 13 N. 1328)

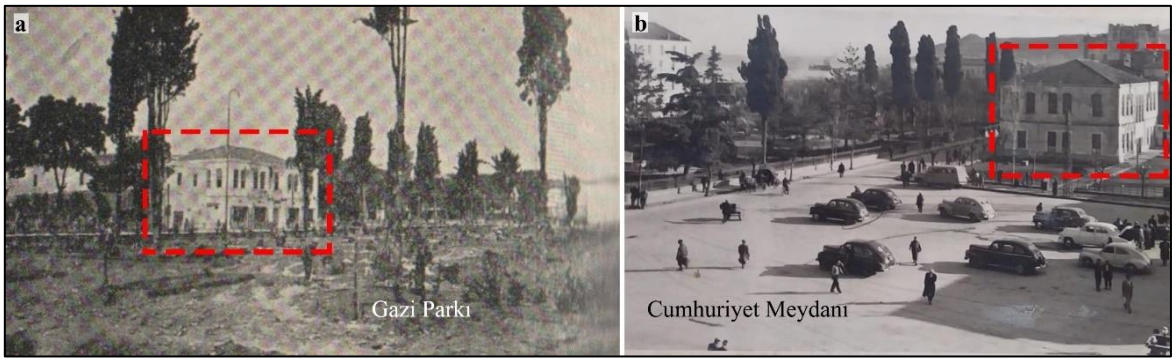

Şekil 312. a- Çinekoğlu Lisesi (Baki Sarısakal arşivi), b- Olgunlaşma Enstitüsü (Yeşim Görmüş arşivi, 2024)

1912 yılında eğitime başlayan Samsun Ticaret Lisesi (Canik Ticaret İdadisi) ise şehrin güneyinde, 1912 yılında inşa edilen Samsun Canik İdadisi'nde eğitime başlamış (Başkaya, 2015), I. Dünya Savaşı esnasında Hükümet Konağı'na yakın bir yerde ise hizmete girmiştir. 1923 yılından sonra adını İstiklal Ticaret Mektebi olarak değiştirmiştir (Duman, 2014a). Cumhuriyet sonrası ise işlevini çeşitli binalarda devam ettirmiştir (Kayıkçı, 2000). Mevcut binası ise İstiklal İlkokulu olarak işlevlendirilmiştir (Şekil 313, 314).

Şekil 313. a ve b- 1920'lerde İstiklal İlkokulu, a- (Mehmet Binali arşivi); b- (Kenan Haznceci arşivi), c ve d- 1930'larda İstiklal İlkokulu, c ve d- (Baki Sarısakal arşivi)

Şekil 314. a- 1920'lerde Gazi Parkı'ndan İstiklal İlkokulu (Baki Sarısakal arşivi), b- 1930'larda Cumhuriyet Meydan'ından İstiklal İlkokulu (Seyfettin İlhan arşivi)

1912 yılında Ermeni Mahallesi, Mihail Sokağı'nda Samsun'un ikinci sineması olan Venüs Sinematografhanesi/Sineması açılmıştır. Dönemin ünlü filmlerinin gösterildiği sinema, 1922 nüfus mübadelesi sonrası bir Türk tütün tüccarının mülkiyetinde sinema olarak kullanılmaya devam etmiştir. Ancak 1931 yılında Belediye tarafından sinema ve bahçesi çocuk bahçesine dönüştürülmek üzere istimlak edilmiştir (Sarısakal, 2007b).

Çiftlik Mahallesi'nde Sultani (Canik İdadisi) okulunun güneybatısında (günümüzde Aziziye Cad., No. 53) zengin bir Rum tarafından 1912 yılında Rum Okulu açılmıştır. Okul binası I. Dünya Savaşı esnasında silah deposu, bakımevi ve cami olarak; Millî Mücadele döneminden sonra ise göçmenlerin ikameti için kullanılmıştır. Cumhuriyetin ilanı sonrası 1926'da ise İsmet Paşa Mektebi'ne ev sahipliği yapmıştır (Teber vd., 1998). II. Dünya Savaşı yıllarında okulda aşevi açılmış (Boykoy, 2006), 1950 yılından sonra ise Mustafa Kemal İlkokulu adını almıştır (Teber vd., 1998).

Ne zaman yapıldığı bilinmeyen ve kalenin güneyinde yer alan Rumlara ait tiyatro binası ise 1922 nüfus mübadelesi esnasında Selanik'ten gelen Türk bir aileye verilmiş, zamanla metruk hale gelen bina 1930'larda Cumhuriyet Meydanı yapılmak üzere istimlak edilmiştir (Sarısakal, 2007b).

1913 yılına ait Şark Ticaret Yıllığı'na göre şehirde Pathe Sineması (Sarısakal, 2007b; Dığıroğlu, 2011b), 1925 yılında ise Kristal Sineması ve Osmanlı Sineması inşa edilmiştir (Samsun Valiliği, 2010). Söz konusu sinemaların konumları hakkında bilgiye ulaşılamamıştır.

1916 tarihli meclis zabıt defterine göre Samsun kazasında 6 dershaneli Mekatib-i ibtidaiye İnas İbtidaisi, 5 dershaneli Dedehulli Zükûr İbtidaisi, Zükûr İbtidaisi, Subaşı Zükûr İbtidaisi, 3 dershaneli Kılınçdede Zükûr İbtidaisi, 2 dershaneli Sadiye İnas İbtidaisi, Hançerli

Ana Mektebi ve Hacı Ebe Ana Mektebi adıyla 8 adet eğitim kurumu bulunmaktadır (Yalçın, 2016). Bu mekteplerden sadece 3'ünün isminden hareketle bulunduğu mahalle tespit edilmiş ancak tam yerleri belirlenememiştir. Buna göre; Subaşı Zükûr İbtidaisi Sadi Bey Mahallesi'nde, Kılınçdede Zükûr İbtidaisi Kılınçdede Mahallesi'nde ve Hançerli Ana Mektebi ise Hançerli Mahallesi'ndedir (Teber vd., 1998).

1916 tarihli zabıtta ayrıca şehirde Numune İbtidaisi, 3 dershaneli Necm-i Terakki İnas İbtidaisi ve Darüleytam'ın (Zükûr ve İnas kısmı) da olduğu tespit edilmiştir. 1898'de Pazar Mahallesi'nde açılan Merkez İnas İlk Kız Mektebi adını daha sonra Merkez Numune Mektebi olarak değiştirmiştir (Teber vd., 1998). Bu mektebin Numune İbtidaisi olduğu düşünülmektedir. 1912 yılında inşa edilmiş olan Samsun/Canik İdadisi'nin ise bir süre Darüleytam kurumuna ev sahipliği yaptığı bilinmektedir (Duman, 2014a). Tüm bunlardan hareketle zabıtnamelerde adına ilk kez rastlanan 8 adet eğitim kurumundan bir kısmının yeni bir bina yapılmadan, mevcut yapılar içinde eğitimlerine başlamış olduğu ihtimal dâhilindedir. Ancak bu durum hakkında kesin bilgilere ulaşılamadığından imar faaliyetleri tablosunda 8 kurumun her birine yeni satır açılmıştır.

1919 yılında Pazar Mahallesi Belediye Caddesi'nde Batum Oteli yanında Anadolu Kütüphanesi bulunmaktadır (Sarısakal, 2002). 1922-1923 yıllarında Samsun Belediye Meclisi Zabıt Defteri'nde, adına ilk kez rastlanılan Pertev Sineması ve Variyet Sineması adında 2 adet sinema daha tespit edilmiştir (Yolalıcı, 1999a). Pazar Mahallesi'ndeki Ariz Çelebi Medresesi'nin ismine ise ilk kez 1923 yılında rastlanmıştır (Köse, 2014a). Medresenin ne zaman inşa edildiği ya da tam olarak nerede olduğu belirlenememiştir.

1923 tarihli Samsun Ticaret Rehberi'nde Gazi Mustafa Kemal Paşa İptidaisi; Abdullah Paşa Kız (İnas) Mektebi; ortaokul ve lise seviyesindeki erkek öğretmen okulu olan Darulmuallim; Selahiye Ana Mektebi; Musiki Yurdu ile Lisan ve Sanayi-i Nefise Mektebi adlı iki özel okul olmak üzere toplam 6 eğitim kurumunun ismi geçmektedir (Duman, 2014a). Bahsi geçen söz konusu eğitim kurumlarından Selahiye Ana Okulu'nun, isminden hareketle Ermeni Mahallesi'nde; Abdullah Paşa Kız Mektebi'nin ise Hazinedarzâde Abdullah Paşa'ya ait yapıların Hançerli Mahallesi'nde yoğunlaşması nedeniyle Hançerli Mahallesi'nde olduğu kabul edilmiş, ancak tam konumları saptanamamıştır. Diğer 4 eğitim kurumunun ise nerede ve ne zaman inşa edildiği belirlenememiştir.

9 Eylül 1923 tarihinde Süleyman Efendizâde Şakir Efendi tarafından Şule-i İrfan Mektebi kurulmuştur. 1925 yılına kadar erkek öğrenci alan mektep 1926 yılından sonra karma eğitime geçmiştir (Duman, 2014a). Mektebin nerede olduğu tespit edilememiştir.

Bu dönemde şehirde mevcut olan bazı yapıların da eğitim yapısı olarak işlevlendirildiği tespit edilmiştir. Tablo 132'de işlevlendirilen yapıların yeni işlevleri ve konumları verilmiştir.

Tablo 132. 1908-1923 yılları arasında Nefs-i Samsun'da eğitim yapısı olarak işlevlendirilmiş imar faaliyetleri

1908-1923 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da Eğitim Yapısı Olarak İşlevlendirilmiş İmar Faaliyetleri			
No.	**Yapının Özgün İşlevi**	**Yapının Yeni İşlevi**	**Konumu**
1	606 numaralı bina	Şems-ül Maarif Mektebi	Bank-i Osmani Cad.
2	Ahşap ev	İstiklal Numune Mektebi	Hançerli Mah.
3	Manastır Papaz İkametgahı	Mektebi Sultan-i	Kadıköy Cad. Mater Dolorosa Kilisesi arsasında
4	Fransız Frerli (Erkek) Mektebi	Sultani	-Bilinmiyor-
NOT: Gri dolgulu yapıların yerleri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmemiştir.			

Kale Mahallesi Bank-ı Osmani Caddesi'ndeki 606 numaralı bina 8 Ekim 1909 tarihinde özel okul olarak işlevlendirilmiştir. Şehrin ilk özel okulu[323] olan Şems-ül Maarif Mektebi'nde iptidai, rüşdiye ve idadi bölümler yer almış ve yatılı öğrenci de kabul etmiştir (Sarısakal, 2008). Hançerli Mahallesi'nde ahşap bir evde 1920 yılında İstiklal Numune Mektebi açılmış, Kurtuluş Savaşı yıllarında faaliyete geçmesi nedeniyle okula "İstiklal" ismi verilmiştir (Teber vd., 1998).

Osmanlı yönetimi gayrimüslimlere pek çok ayrıcalık tanımasına rağmen I. Dünya Savaşı yıllarında terör faaliyetlerinden dolayı kendilerine ait yapıları kamu yararına kullanmaya başlamış, gayrimüslimler I. ve II. Meşrutiyet reformları ile kazandıkları bu haklara dayanarak inşa ettikleri yapıların devlet tarafından kullanılmasını şikâyet etmiş, ancak bu şikâyetler Osmanlı yönetimi tarafından savaş durumu nedeniyle önemsenmemiştir. Bu kapsamda işlevlendirilen 2 yapı eğitim kurumu olarak kullanılmıştır. Bunlar, Mekteb-i Sultani olarak kullanılan Bağdat Caddesi üzerindeki Mater Dolorosa Kilisesi'nin güneyinde yer alan Manastır yapısı ile sultani olarak kullanılan ancak yeri bilinmeyen Fransız Frerli Mektebi'dir (Köse, 2014a).

[323] Şehirde ilk özel okulun 1884 yılında Trabzonlu Muallim Sadık tarafından açılmış, ancak halk tarafından önemi anlaşılamamış ve öğrenci kaydı olmayınca kapanmıştır. Bu nedenle öğrencisi olan Şems-ül Maarif Mektebi şehrin ilk özel okulu olarak kabul edilmiştir. Bkz.: Sarısakal, Samsun'da Unutulmayan Olaylar Birinci Kitap, s. 52.

- Su Yapıları:

Elde edilen verilere göre bir önceki dönemde 57 adet olan su yapısı bu dönemin sonunda 61'e yükselmiştir (Şekil 302). Bu çerçevede dönem içinde 3 adet çeşme ve deniz hamamı tespit ya da inşa edilmiştir. Bu yapılar, Tablo 133'te kronolojik olarak sıralanmıştır.

Tablo 133. 1908-1923 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen su yapıları

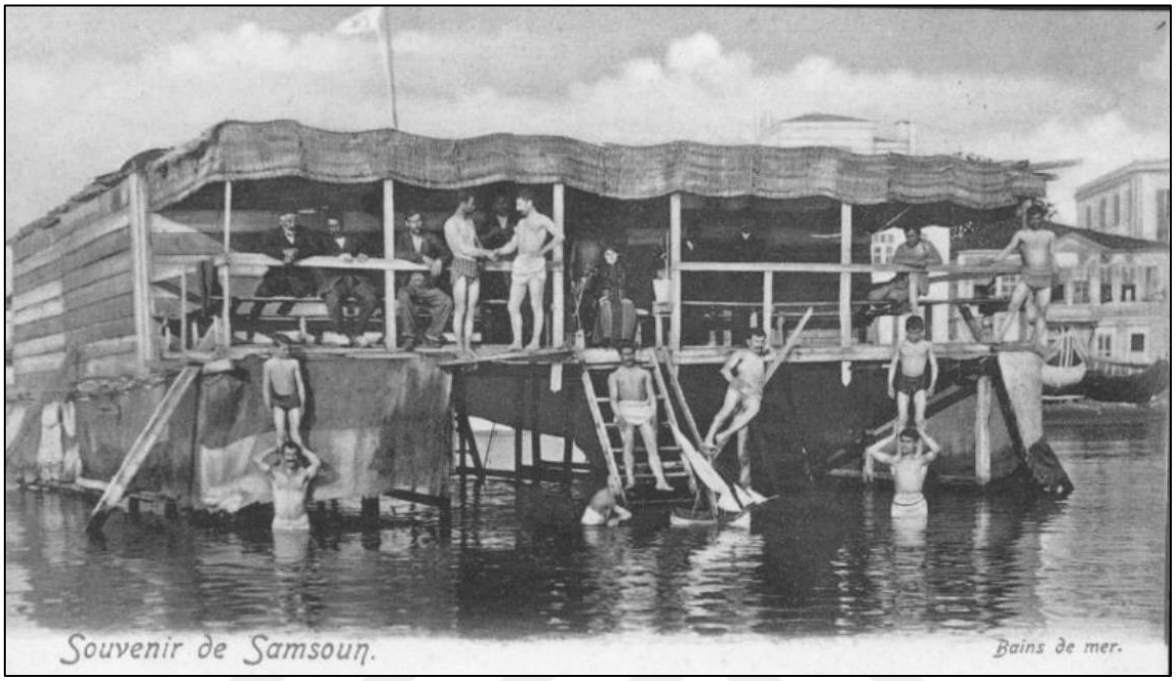
1908-1923 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen ya da Tespit Edilen Su Yapıları			
No.	**Su Yapıları**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
58	İsmail Bey ibn-i Namık ve Zevcesi Bakiye Hanım Çeşmesi	1912	Sadi Bey Mah.
59	Hamidiye Çeşmesi III	-Bilinmiyor-	Hastane Mah. Hamdiye Hastanesine giden yol üzerinde
60	Deniz Hamamı	1923	Eski Gazhâne İskelesi'yle Yeni Gazhâne İskelesi arasında
61	Hacı Akgül Çeşmesi	1923'te var	-Bilinmiyor-
NOT: Gri dolgulu yapıların yerleri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmemiştir.			

11 Aralık 1912 tarihli bir vakfiye kaydına göre Sadi Bey Mahallesi Subaşı Meydanı'nda İsmail Bey ibn-i Namık ve eşi Bakiye Hanım tarafından bir çeşme vakfedilmiştir (Okudan, 2013). Çeşme ile ilgili görsel ya da bir başka yazılı belge olmaması nedeniyle çeşmenin ismi çalışma kapsamında "İsmail Bey ibn-i Namık ve Zevcesi Bakiye Hanım Çeşmesi" olarak ifade edilmiştir. Canik Hamidiye Hastanesine giden istikamette yer alan gusülhanenin yakınlarında yol üstünde ise Hamidiye Çeşmesi III bulunmaktadır (Sarısakal, 2007a). Yapının ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir.

1923 tarihli zabıt defterine göre Eski Gazhâne İskelesi'yle Yeni Gazhâne İskelesi arasında Belediye tarafından inşa edilen plajın önünde, deniz üstünde 18 Haziran 1923'te Deniz Hamamı inşa edilmiştir. Bu tip hamamların Cumhuriyet döneminde şehrin farklı yerlerinde de inşa edildiği bilinmektedir (Yolalıcı, 2004; Sarısakal, 2007a).[324] Deniz Hamamı'na ait eski bir fotoğrafa göre ahşap dikmeler üzerinde su seviyesinden yaklaşık 2

[324] 24 Mart 1923 tarihli zabıt defterinde Deniz Hamamı Plajı inşası için ilk müracaat Rusya'dan gelen bir mülteci tarafından yapılmıştır. Ancak önerdiği plaj yerini Belediye Meclisi sağlık açısından uygun görmemiş, bu özel girişimden sonuç alınamamıştır. Sonrasında Belediye tarafından haziran ayında tamamlanan bu plaja muadil şehrin güneyinde 1927 yılında İbrahim Efendi tarafından plaj yapılmak istenmiş, ancak yer seçimi tekrardan sağlığa uygun olmadığı gerekçesi ile kabul edilmemiştir. Bkz: 'Yolalıcı, M. E. (2004). 1922-1923 Yıllarında Samsun Belediyesi ve Çalışmaları (Samsun Belediye Meclisi Zabıt Defterine Göre). Cumhuriyetin 80. Yılına Armağan içinde (s. 457-507). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, s. 495-496.' ve 'Sarısakal, Samsun Belediye Tarihi, s. 200.'.

m üstte inşa edilen tek katlı yapı, geniş kapalı bir mekân ile önünde üzeri kapalı bir verandadan oluşmaktaydı (Şekil 315).

Şekil 315. Samsun'da bulunan deniz hamamlarından bir tanesi (Sarısakal, 2007a)

1923 yılı zabıt defterine göre Belediye, satıcıların Saathane Meydanı'nda pazar kurmasını istenmemiş ve satıcılara yeni pazar yerleri göstermiştir. Gösterilen pazar yerlerinden biri de Hacı Akgül Çeşmesi civarı olarak ifade edilmiştir (Yolalıcı, 2004).

- Endüstri/Sanayi Yapıları:

Elde edilen verilere göre bir önceki dönemde 22 adet olan endüstri/sanayi yapısı bu dönemin sonunda 33'e yükselmiştir (Şekil 302). Bu çerçevede, dönem içinde 2 adet endüstri yapısı ortadan kalkmış, 13 adet endüstri yapısı ise tespit ya da inşa edilmiştir. Söz konusu yapılar, Tablo 134'te kronolojik olarak sıralanmıştır.

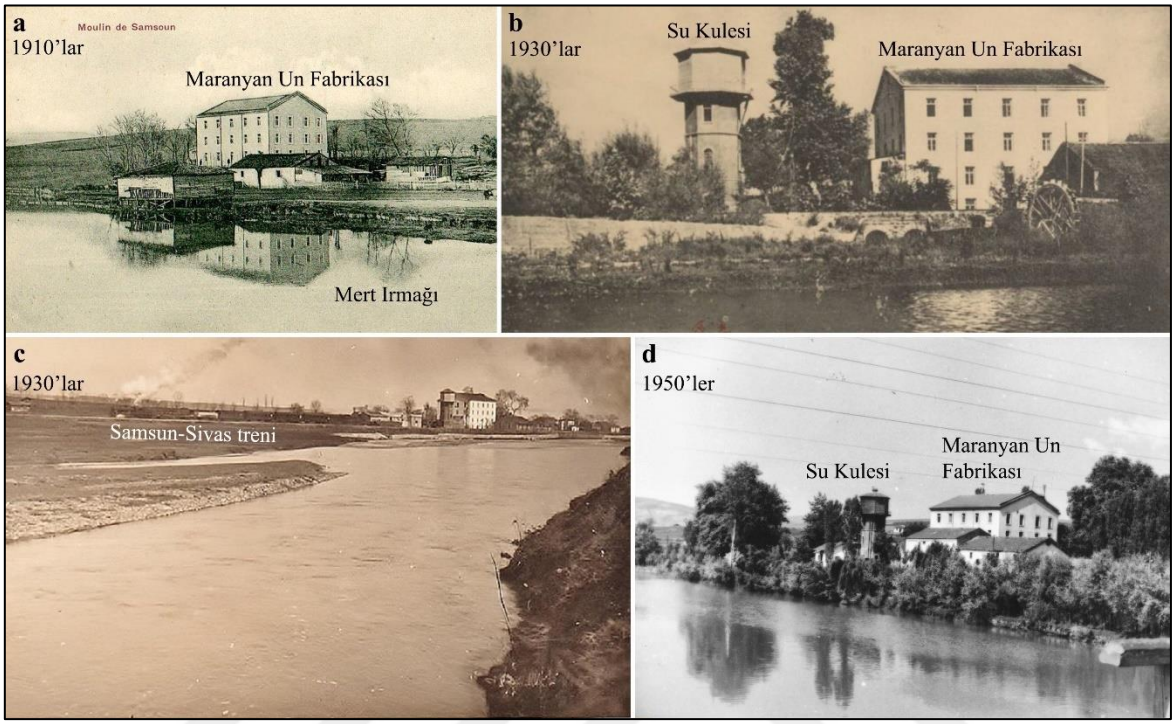
Tablo 134. 1908-1923 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen endüstri/sanayi yapıları

1908-1923 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen ya da Tespit Edilen Endüstri/Sanayi Yapıları			
No.	**Endüstri/Sanayi Yapıları**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
21	Maranyan Un Fabrikası Ceritoğlu Un Fabrikası Nurettin Cerit Un Fabrikası Samsun Un Fabrikası Dakik (Un) Fabrikası	1910	Kılıçdede Mah. Mert Irmağı kıyısında
22	Susam Yağı İmalathanesi	1912'de var	-Bilinmiyor-
23	Beton Fabrikası	1915'te var	Sazlıkta
24	Yağ İmalathanesi	1916'da var	-Bilinmiyor-
25	Yağ ve Sabun İmalathanesi	1916'da var	-Bilinmiyor-
26	Şayak İmalathanesi	1917'de var	-Bilinmiyor-
27	Albümin Fabrikası	1921'de var	-Bilinmiyor-
28	Zambak Bisküvi ve Pasta İmalathanesi	1921'de var	Saathane Meydanı'nda
29	Karisöri Fabrikası	1921'de var	Hançerli Mah. Gümrük Cad.
30	Şark Bakır Fabrikası	1921'de var	-Bilinmiyor-
31	Vatan Konyağı Fabrikası	-Bilinmiyor-	Şüküroğlu Cad.
32	Samsun Rakı Fabrikası	-Bilinmiyor-	-Bilinmiyor-
33	Gazoz Fabrikası	1923	-Bilinmiyor-
NOT: Gri dolgulu yapıların yerleri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmemiştir.			

İlk kez (1856) Samsun Şehri Planı (Trabzon)'da rastlanılan Mert Irmağı'nın kuzey tarafındaki Dabakhane, bu dönemdeki harita veya planlarda yer almamıştır. Bu yapı hakkında yazılı bir belgeye rastlanılmamıştır. 1911 ile 1913 yılları arasında kıyı şeridini gösteren demiryolu veya liman projelerinde de bu yapı gösterilmemiştir. Yapının bulunduğu alana doğru nüfus yoğunluğunun artması ile birlikte kötü koku yayan yapı bu dönem sonunda ortadan kaldırılmış olmalıdır. Ayrıca Hançerli Mahallesi'nde deniz kenarında yer alan Mumhane de, şehre 1910'lardan itibaren elektrik hizmetinin gelmesi ile birlikte önemini kaybederek ortadan kalkmıştır (Sarısakal, 2007a; Dığıroğlu, 2011b).

1910 yılında Kılıçdede Mahallesi'nde Mert Irmağı kıyısına Fransızlar tarafından Maranyan Un Fabrikası inşa edilmiştir. Dikdörtgen planlı 4 katlı yapı kırma çatı ile örtülmüştür. Fabrikanın önünde Samsun-Sivas demiryolu hattı geçmektedir. Fabrikanın işletmesinin Nuri Cedit'e geçmesiyle birlikte işletmenin ismi Ceritoğlu Un Fabrikası olarak

değişmiştir. Zamanla da Samsun Un Fabrikası olarak anılmıştır (URL-24, 2023; Sarısakal, 2007a).[325] Fabrikanın ne zaman yıkıldığı tespit edilememiştir (Şekil 316).

Şekil 316. Maranyan Un Fabrikası, a- (URL-24, 2023; işlenerek); b- (Baki Sarısakal arşivi; işlenerek); c- (İpek vd., 2016b; işlenerek); d- (URL-24, 2023; işlenerek)

Milli Fabrikalar Cemiyeti'nin 1917 yılındaki sanayi sayımına göre şehir merkezinde 1912 tarihli Susam Yağı İmalathanesi, 1916 tarihli Yağ İmalathanesi ile Yağ ve Sabun İmalathanesi ve 1917 tarihli Şayak İmalathanesi bulunmaktadır (Dığıroğlu, 2014a). Fabrikaların nerede oldukları veya mimarisi hakkında bilgi tespit edilememiştir.

1915 yılından itibaren ise sazlık ve bataklık alanda Beton Fabrikası'nın var olduğu tespit edilmiştir. 1915 yılında Rus bombardımanı yapıya zarar vermiştir (Köse, 2007b). Fabrika'nın ne zaman inşa edildiği veya mimarisi hakkında bilgiye ulaşılamamıştır. 1921 yılında şehre gelen Rus elçi Frunze şehirde dikkat çeken büyük yapılardan bahsetmiş, Albümin Fabrikası'nı da bu yapılar arasında göstermiştir (Kayıkçı, 2000). Fabrikaya dair başka bir bilgi tespit edilememiştir.

[325] 1930'larda çekilen görsellerin yanında yer alan Su Kulesi Samsun-Sivas demiryolundaki buharlı gemilerin su ihtiyacını karşılamıştır. Bkz.: Sarısakal, Samsun Polis Tarihi, s. 175. Su Kulesi günümüzde Çerkes Etnografya Müzesi olarak kullanılmaktadır.

1921 yılında Saathane Meydanı'nda Hoda oğlu Murat Usta'nın işlettiği Zambak Bisküvi ve Pasta İmalathanesi;[326] Hançerli Mahallesi Gümrük Caddesi'nde 199 numarada Şahap Bey ve Bedri Bey'in işlettiği Karisöri Fabrikası; Dumlupınar Caddesi'nde 55-57 numaralarda Yunuszâde Ahmet Saadettin Bey'in işlettiği Şark Bakır Fabrikası; Mecidiye (Şüküroğlu) Caddesi'nde 80 numarada Cingözzâde Ahmet Bey'in işlettiği Vatan Konyağı Fabrikası ve Alemdarzâde Mehmet Bey'in işlettiği Samsun Rakı Fabrikası tespit edilmiştir (Dığıroğlu, 2014a). 12 Nisan 1923 tarihli Belediye zabıt defterine göre Rus Kostantin'e Gazoz Farikası yapması için izin verilmiştir (Yolalıcı, 2004). Yapıların tam olarak ne zaman inşa edildiği ve yerleri belirlenememiştir.

- Pazar ve Çarşı Yerleri:

Elde edilen verilere göre bir önceki dönemde 13 adet olan pazar ve çarşı yeri bu dönemin sonunda 15'e yükselmiştir (Şekil 302). Bu çerçevede, bu dönem içinde 2 adet çarşı tespit edilmiş, Tablo 135'te bu çarşı yerleri kronolojik olarak sıralanmıştır.

Tablo 135. 1908-1923 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen pazar ve çarşı yerleri

1908-1923 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen ya da Tespit Edilen Pazar ve Çarşı Yerleri			
No.	**Pazar ve Çarşı Yerleri**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
14	Samsun Belediye Çarşısı	1909'da var	-Bilinmiyor-
15	Çarıklı Pazarı	1910'da var	Pazar Mah.
NOT: Gri dolgulu yapıların yerleri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmemiştir.			

M 1906-1916 yıllarını kapsayan 1793/39 No.lu S.Ş.S.'nde M 1909 (H 1326) yılına ait bir kayıtta Samsun Belediye Çarşısı tespit edilmiştir (İmamoğlu, 2013). Çarşının nerede ve ne zaman kurulduğu belirlenememiştir. 22 Şubat 1910 tarihli vakfiye kaydında da şehirde Çarıklı Pazarı olduğu saptanmıştır. Nerede ve ne zaman inşa edildiği bilinmeyen bu pazarda bir de çilingir dükkânı bulunmaktadır (Okudan, 2011).

- Ulaşım Yapıları/Altyapı:

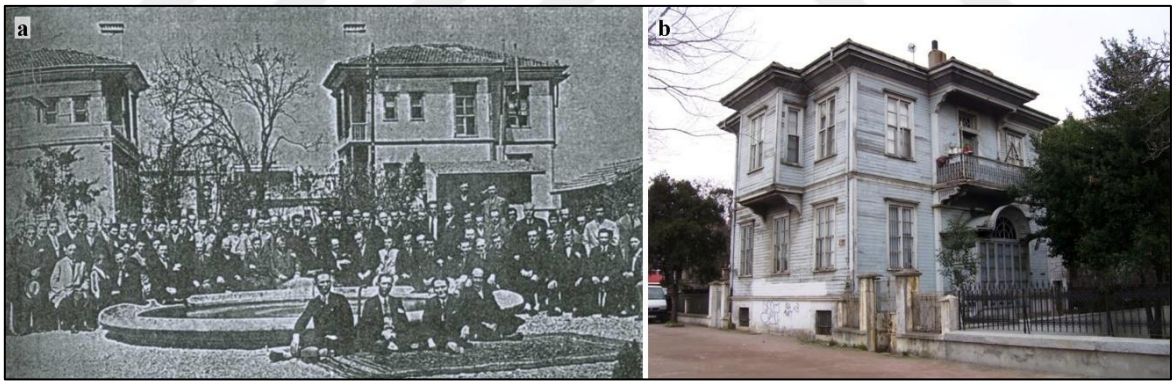
Elde edilen verilere göre bir önceki dönemde 18 adet olan ulaşım yapıları/altyapı tesisi bu dönemin sonunda 20'e yükselmiştir (Şekil 32). Bu çerçevede, bu dönem içinde 2 adet ulaşım yapısı inşa edilmiş, Tablo 136'da bu yapılar kronolojik olarak sıralanmıştır.

[326] Zambak Bisküvi ve Pasta İmalathanesi ile Vatan Konyağı Fabrikası'na ait reklam ilanı için bkz.: Dığıroğlu, Samsun'da Sanayi, Ticaret ve Hizmet Sektörleri (1923-1950), s. 214, 215.

Tablo 136. 1908-1923 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tamamlanan ulaşım yapıları/altyapı

1908-1923 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen ya da Tamamlanan Ulaşım Yapıları/Altyapı			
No.	**Ulaşım Yapıları/Altyapı**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
19	Samsun-Sivas Demiryolu İnşaat ve İşletme İdaresi ve Devlet Demiryolu Lojmanı TCDD Lojmanı	1912	Hükümet Cad.
20	Şimendifer İskelesi Vinç İskelesi	1913'te var	ABD Konsolosluğu'nun doğusunda

Samsun Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'na göre 1912 yılında Hükümet Caddesi üzerinde Sivas-Samsun Demiryolu İnşaat ve İşletme İdaresi ve Devlet Demiryolu Lojmanı[327] inşa edilmiştir.[328] Dikdörtgen planlı (11,17x12,46 m) ikiz binalardan oluşan lojmanlar bodrum üzerine iki katlıdır ve kırma çatı ile örtülmüştür. Giriş katı ofis, üst katı lojman, bodrum katı ise odunluk olarak kullanılmıştır. Bodrum katlar taş temel üzerine tuğla malzemeden yığma, diğer katları ise içi kerpiç dolgulu ahşap karkas sistemle inşa edilmiştir (Güven, 2011, Çelemoğlu, 2021) (Şekil 317).

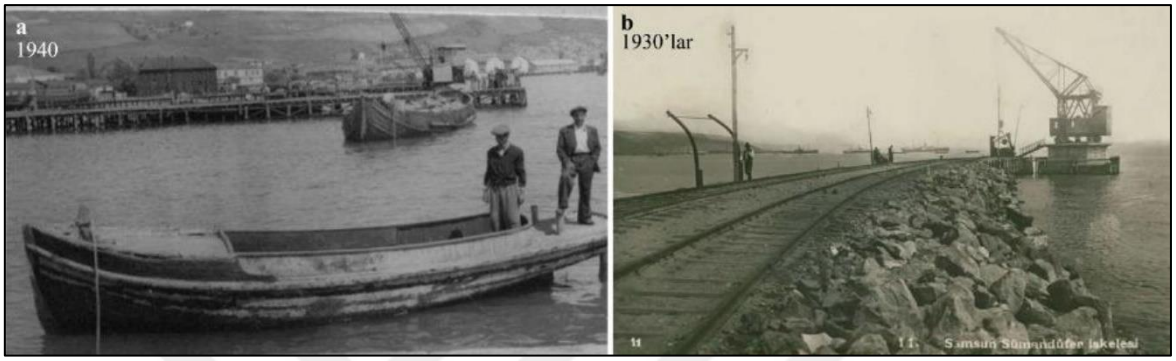

Şekil 317. a- 1933'te Samsun TCDD Lojman binaları (TCDD Ankara Genel Müdürlüğü arşivinden aktaran: Güven, 2011: 12), b- 2000'lerde lojman binası (Güven, 2011)

1913 yılından beri TCDD lojmanlarının doğu hizasında bir de Şimendifer İskelesi olduğu belirlenmiştir. 1915 Rus bombardımanı esnasında zarar gören iskele onarılmıştır

[327] Lojman 2012 yılında Samsun Kent Müzesi'ne dönüştürülmüştür.
[328] Bazı kaynaklarda 1926-1932 yılları arasında inşa edildiği belirtilmiştir. Bkz.: 'Yılmaz, C. (Ed.). (2015). Samsun Turizm Rehberi. Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Turizm Yayınları, s. 23.' ve 'Güven, R. F. (2011). Samsun'da Bir TCDD Lojmanı Restorasyon Önerisi. Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, s. 182.'.

(Köse, 2013b). Ucunda bir vinç olması nedeniyle Vinç İskelesi olarak da anılmıştır. İskeleye dekovil hattı döşenmiştir. Bu hattan vagonlarla gelen veya giden mallar vinç aracılığı ile mavnalara aktarılmış ve mavnalardan alınmıştır. 1929 yılında dekovil hattının Şimendifer İskelesi'nden Gümrük İskelesi'ne kadar uzatılması onaylanmış ve gerçekleştirilmiştir (Sarısakal, 2007a) (Şekil 318).

Şekil 318. Şimendifer İskelesi, a- (Yılmaz, 2008); b- (İAK arşivi)

1915 Rus bombardımanı esnasında Gümrük İskelesi, Yolcu İskelesi, Gaz İskelesi, Zahire İskelesi ve Dakik İskelesi de zarar görmüş (Sarısakal, 2007a), ilerleyen yıllarda tamir edilmiştir. Ayrıca şehir dışı ulaşım yollarında (Bafra Yolu, Çarşamba yolu ve Bağdat Yolu) birtakım düzenlemeler yapılmıştır.

- Ticaret Yapıları:

Elde edilen verilere göre bir önceki dönemde 56 adet olan ticaret yapısı bu dönemin sonunda 96'ya yükselmiştir (Şekil 302). Bu çerçevede, bir önceki dönemde tespit edilen Midilli Bankası ve Nalbant Hanı bu dönemde ortadan kalkmıştır. Dönem içinde 43 adet yapı inşa ya da tespit edilmiştir. Bu dönemde inşa edilen bir otel aynı dönem içinde yıkılmıştır. Bu yapılar, Tablo 137'de kronolojik olarak sıralanmıştır.

Tablo 137. 1908-1923 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen ticaret yapıları

1908-1923 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen ya da Tespit Edilen Ticaret Yapıları			
No.	**Ticaret Yapıları**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
55	Muhterik Otel	1909	-Bilinmiyor-
56	Belediye Batum Oteli Otel Batum	1909'da var	Pazar Mah. Belediye Cad.
	Otel (işletmecisi Rusyalı bir şahıs)	-Bilinmiyor-	Karantina mevki
57	Güdük Hanı	1910'da var	Hançerli Mah. (Gümrük karşısında)
58	Selanik Bankası Banque de Salanique	1911	Karadeniz Oteli yanında
59	Atina Bankası Banque d'Athenes	1911	Saray Oteli karşısında, Aslıoğlu Hanı yanında
60	Osmanlı Oteli ve Lokantası	1911	Pazar Mah. Belediye civarında
61	İskenderiye Oteli	1911 yılında var	Hükümet Cad. Osmanlı Bankası yanında
62	Şükür oğlu Han Şüküroğlu Hanı	1912'de var	Şüküroğlu Cad.
63	Samsun Palas Oteli Samsun Palace Hotel	-Bilinmiyor-	Şüküroğlu Cad.
64	Canik Oteli ve Restoranı Canik Oteli Grand Otel Canik	1912'de var	Hançerli Mah. Gümrük Cad.
65	Samsun Oteli	1912'de var	Sait Bey Mah. Hükümet civarında
66	Harput Oteli	1914	Hançerli Mah. Gümrük Cad. Hançerli Cami-i Şerifi karşısında
67	Astre Otel	1914	-Bilinmiyor-
68	Bristol Otel	1914	-Bilinmiyor-
69	Latraki Oteli	1914	Tophane karşısındaki sokakta
70	Baluva Oteli	1914	Hükümet Cad. Tophane karşısında
71	Mina Oğlu Oteli	1914	Reji Fabrikası civarında
72	Karadeniz Oteli ve Kıraathanesi	1914	İskele Cad. Selanik Bankası'nın deniz tarafında
73	Lüks Oteli	1920'lerde var	Hükümet Cad. Tophane karşısında
74	Anadolu Oteli Anadolu Şark Oteli	1922	Hançerli Mah. Gümrük Cad.
75	Ankara Oteli ve Kıraathanesi	1923'te var	Hükümet Cad. Tophane karşısında
76	Bahar Han	1923'te var	Saitbey Mah. Demirciler Yokuşu
77	Han I	1923'te var	Kale Mah. (Büyük Cami Şerif karşısında)
78	Han II	1923'te var	Hükümet karşısında
79	Yeni Han	1923'te var	Hamam Pazarı
80	Han III	1923'te var	Hamam Pazarı
81	Han IV	1923'te var	Abacılar Arastası
82	Han V	1923'te var	Hançerli Mah. Hançerli Cami-i Şerif karşısında
83	Han VI	1923'te var	Un Kapanı'nda

Tablo 137'nin devamı

84	Han VII	1923'te var	Said Bey Mah. Subaşı'nda
85	Han VIII	1923'te var	Said Bey Mah. Subaşı'nda
86	Millet Hanı	1923'te var	Hançerli Mah. Bafra Cad.
87	Kınacıyan Han	1923'te var	Kale Mah. Osmanlı Bankası sırasında
88	İstiklal Oteli ve Kıraathanesi	1923'te var	Hükümet Cad. Lüks Oteli ile İstiklal İlkokulu arasında
89	Zaman Oteli	1923'te var	Pazar Mah. Belediye Meydanı'nda
90	İzmir Oteli	1923'te var	Hançerli Mah. Gümrük Cad. Yolcu İskelesi yanında
91	İratosyan Hanı	-Bilinmiyor-	Hançerli Mah. Buğday Pazarı-Yalı Cami önünde
92	Karabud oğlu Hanı	-Bilinmiyor-	-Bilinmiyor-
93	Bafra Oteli	-Bilinmiyor-	Pazar Mah. Belediye Meydanı'nda
94	Büyük Bafra Oteli ve Kıraathanesi	-Bilinmiyor-	Pazar Mah. Belediye Meydanı'nda
95	Meşerret Oteli	-Bilinmiyor-	Hükümet Cad.
96	Kristal Otel ve Kıraathanesi	-Bilinmiyor-	Hükümet Cad. Tophane yakınlarında
NOT: Gri dolgulu yapıların yerleri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmemiştir.			

20. yüzyılın başlarında temsilciliğini tüccar Arzuoğlu'nun[329] yaptığı Midilli Bankası 1912 yılında şubesini kapatmıştır (Dığıroğlu, 2011b). Pazar Mahallesi Süleyman Paşa Camii'nin batısında yer alan Nalbant Hanı da Belediye Binası yapılmak üzere 1911 yılında istimlak edilmiştir (Sarısakal, 2008).

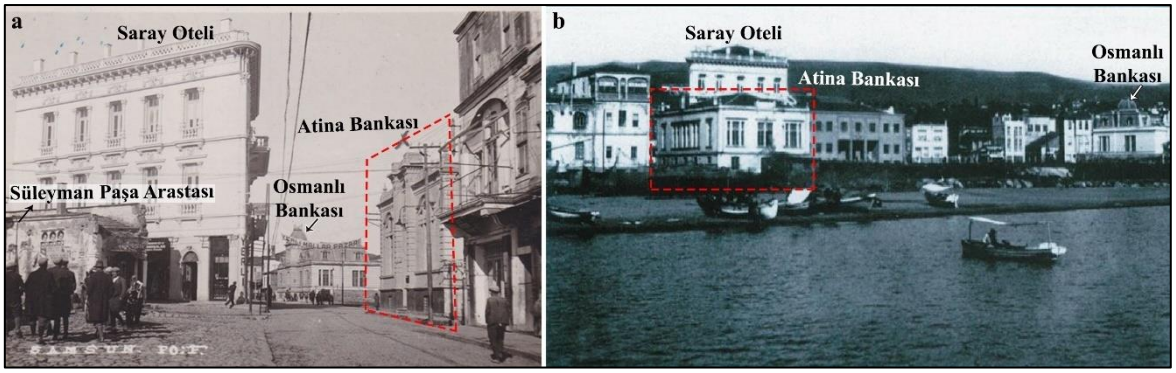
Karantina mevkiinde ne zaman inşa edildiği bilinmeyen Rus bir şahıs tarafından işletilen Otel, 13 Mayıs 1914 tarihinde çıkan yangında tamamen yanmıştır (Güneş Erdoğu, 2021). İnşa tarihi bilinmeyen yapı bu çalışma kapsamında bu döneme tarihlendirilmiştir.

Nemlizâde biraderlerin işlettiği Muhterik Otel ise 1909 yılında inşa edilmiştir (Sarısakal, 2002). Otelin nerede olduğu ya da mimarisi hakkında bilgiye ulaşılamamıştır. 1909 yılından itibaren ise Pazar Mahallesi Belediye Caddesi'nde Anadolu Kütüphanesi yanında muhacir Süleymanoğlu Tahir'in işlettiği Batum Oteli yer almıştır. Ne zaman inşa edildiği bilinmeyen yapı Belediye Batum Oteli olarak da anılmıştır (Sarısakal, 2002). Hançerli Mahallesi Gümrük binası karşısında Ermeni Kilisesi'ne ait ve Karagözyan ile Mertezi'nin işlettiği Güdük Hanı'nın da 1910 yılından beri şehirde var olduğu anlaşılmıştır. Bu tarihte çıkan yangınla hanın üst katı tamamen yanmıştır (Sarısakal, 2006). Bu bilgiye dayanarak yapının en az 2 katlı olduğu düşünülebilir.

[329] Tüccar Th. Arzuoğlu Kilise Caddesi'nde yer alan Rum Tüccar Kulübü'nün tapu kaydında "Arzuoğlu Todoraki ve 2/3 hissesi İngiltere Devleti tebaasından Mösyö İstefanos Ferankiyedis'ten metruk" ibaresinden ötürü kulübün ortakları arasında olduğu kabul edilmiştir. Bkz.: Samsun Valiliği. (2010). Samsun: Güneşin Doğduğu Şehir. İstanbul: Ceren Tanıtım, s. 44.

Selanik Bankası'nın 1908 yılında el değiştirmesiyle birlikte, banka taşrada şube açmaya başlamış, Fransız yönetimine geçen bankanın Samsun şubesi 1911 yılında, kalenin kuzeyinde Hançerli Mahallesi'ndeki Karadeniz Oteli yanında açılmıştır. Gümrük binasına da yakın olan bankanın görevleri arasında; malların sevkiyatı, onaylanması ve ilgili gelişmeleri takip etmek olarak yer almıştır. Selanik Bankası, II. Meşrutiyet yıllarında şehirde açılan ilk banka olma özelliğine de sahiptir. I. Meşrutiyet döneminde açılan Osmanlı, Ziraat ve Midilli bankalarıyla birlikte bu dönem şehirde toplam 4 adet banka yer almıştır (Dığıroğlu, 2011b). Bankan zaman içinde Nemlizâde Bankası ve Ayla Oteli olarak işlevlendirilmiştir (Yılmaz, 2015).

Arşivde yer alan bir belgeye göre 1911 yılı başlarında açılan Atina Bankası, 1912 yılında kapatılan Midilli Bankası'nın yerini almıştır (BOA, DH.MDK., 182/19, H 2 M. 1329 / M 3 Ocak 1911'den aktaran: Dığıroğlu, 2011b: 290; Atnur, 2008). Banka, Samsun Kalesi'nin güney ucunda, deniz kenarında, Saray Oteli'nin doğusunda, Aslıoğlu Hanı'nın kuzeyinde inşa edilmiştir. Yarım bodrum üzerine tek katlı ve simetrik olarak inşa edilen yapıya giriş Hükümet Caddesi üzerinden sağlanmıştır. Geç Osmanlı mimarisinin özelliklerini taşıyan yapının girişi taç kapı şeklinde inşa edilmiştir. Yapı günümüze kadar ulaşmıştır. 1890'larda açılan Osmanlı ve Ziraat bankalarına 1910'larda Selanik ve Atina Bankaları da eklenmiştir (Dığıroğlu, 2014a). Bahsi geçen bankalar deniz kenarında Hükümet Caddesi aksı boyunca sıralanmıştır (Şekil 319, 320).

Şekil 319. a- 1930'larda Süleyman Paşa Arastası karşısında Atina Bankası (Baki Sarısakal arşivi; işlenerek), b- Denizden Atina Bankası (wow.turkey.com; işlenerek)

Şekil 320. 1920'lerde denizden çekilen Tütün iskelesi civarı ('19 Mayıs Lisesi Nostalji' adlı facebook grubu arşivi; işlenerek)

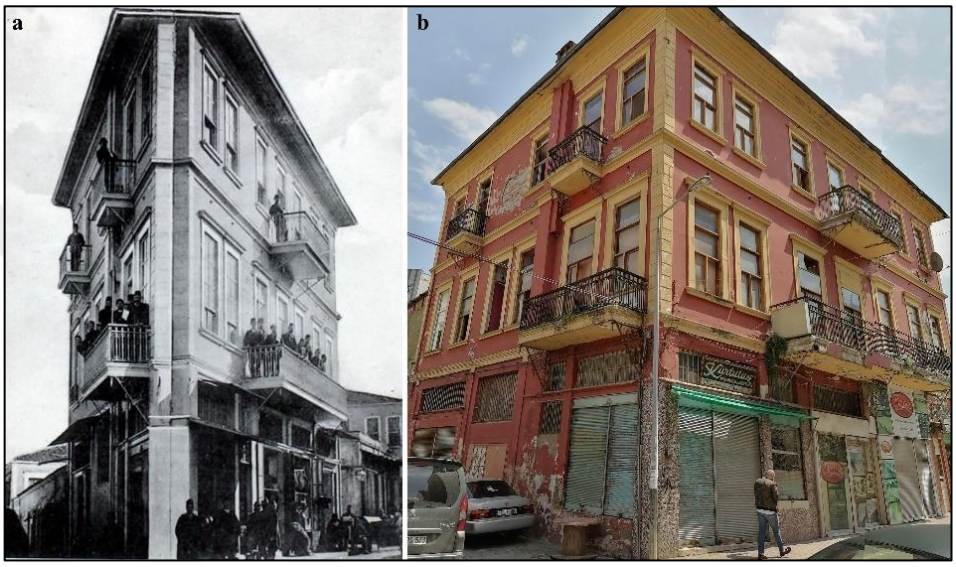
1911 yılında Belediye civarında Osmanlı Oteli ve Lokantası, Hükümet Caddesi Osmanlı Bankası yanında ise Ahmet Efendi (Samsunlu) ve Âdem Pehliban'ın (Astenalı) işlettiği İskenderiye Oteli inşa edilmiştir. 1912 yılında Şüküroğlu (Mecidiye) Caddesi'nde Şükür oğlu Miholaki'nin işlettiği Şüküroğlu Han'ın olduğu tespit edilmiştir (Sarısakal, 2002). Bahsi geçen yapıların tam olarak nerede oldukları ve mimarileri hakkında bilgiye ulaşılamamıştır.

Yine 1912 yılından itibaren Mecidiye/Şüküroğlu Caddesi'nde Samsun Palas Oteli yer almıştır (Sarısakal, 2002; Dığıroğlu, 2011b). Otelde restoran, kahvehane ve gazino hizmet vermektedir (Dığıroğlu, 2011b). Eylül 1930'da Otel, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Samsun şubesi olarak da kullanılmıştır (Bulut, 2019; Sarısakal, 2007a) (Şekil 321).

Şekil 321. 1930'da Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Samsun şubesi (Baki Sarısakal arşivi)

1912 yılında Hançerli Mahallesi Gümrük Caddesi'nde restorant hizmeti de veren Canik Oteli ve Restoranı bulunmaktadır. Grand Otel Canik olarak da ifade edilen yapı sadece otel müşterilerine değil şehir halkına da hizmet vermiştir (Dığıroğlu, 2011b; Sarısakal, 2002).[330] 3 katlı yapı iki sokağın kesişim noktasında yer almıştır. Kuzey ve batı cephesinin birinci ve ikinci katından caddeye doğru çıkıntı yapan farklı boyut ve konumlarda balkonları vardır (Şekil 322).

Şekil 322. Canik Oteli, a- (SALT Araştırma arşivi); b- (Yeşim Görmüş arşivi, 2020)

M 1906-1916 yıllarını kapsayan 1793/39 No.lu S.Ş.S.'nde yer alan 1912 tarihli bir kayda göre Sait Bey Mahallesi'nde Hükümet civarında Samsun Oteli olduğu tespit edilmiştir (İmamoğlu, 2013). 1914 yılında Gümrük Caddesi Hançerli Camii karşısında Harput Oteli inşa edilmiş, Otelin girişinde bir kahvehane de hizmet vermiştir (Sarısakal, 2006; Dığıroğlu, 2011b). Yerleri ve mimarileri hakkında bilgi tespit edilemeyen Astre ve Bristol Otelleri'nin ise 1914 yılından itibaren hizmete açık oldukları anlaşılır (Dığıroğlu, 2011b). 1914 yılında Hükümet Caddesi'nde, Tophane karşısında Latraki ve Baluva Otelleri ile Reji Fabrikası civarında Mina Oğlu Oteli hizmete açılmıştır (Sarısakal, 2002). Bahsi geçen yapıların tam olarak nerede oldukları ve mimarileri hakkında bilgiye ulaşılamamıştır.

1914 yılında İskele Caddesi üzerinde Selanik Bankası'nın deniz tarafında Rizeli Derviş zade Hacı Hafız Efendi tarafından Karadeniz Oteli ve Kıraathanesi inşa edilmiş

[330] Restorant kısmında yer alan Doğu ve Avrupa mutfağı ile otel bölümüne ait sazlı salon bölümü şehir halkının da kullandığı mekânlar arasında yer almıştır. Bkz.: Dığıroğlu, a.g.t., s. 346.

(Şekil 282, 291), 1918 yılında üç katlı ahşap binanın denize bakan tarafında 150 kişilik lokanta açılmıştır (Sarısakal, 2002; Dığıroğlu, 2011b). 19 Mayıs 1919 tarihinde şehre gelen Mustafa Kemal Paşa ile beraberindeki askerlerden bazıları bu otelde konaklamıştır (Arslan, 2018). Otel, 1943 depremi sonrası Canik Ticaret ve Sanayi Odası[331] tarafından satın alınarak işlev değişikliğine gidilmiştir (URL-13, 2023).

Tophane karşısında Hükümet Caddesi üzerinde yer alan 3 katlı Lüks Oteli'nin, 1920'lerden itibaren hizmet verdiği tespit edilmiştir. 24 Ağustos 1938 tarihinde otelin bacası tutuşmuş, ancak hemen söndürülmüştür (Sarısakal, 2006) (Şekil 323).

Şekil 323. Lüks Oteli (Baki Sarısakal arşivi; işlenerek)

[331] 1901 yılında kurulan Canik Ticaret ve Sanayi Odası ilk önce İskele Caddesi'nde yer alan 2 katlı bir binanın üst katına yerleşmiş, 1943 depremi sonrasında ise otel binasına taşınmıştır. Bkz.: URL-13. (2023, Mart 2). Samsun Ticaret ve Sanayi Odası Tarihçesi: https://www.samsuntso.org.tr/tarihce adresinden alınmıştır.

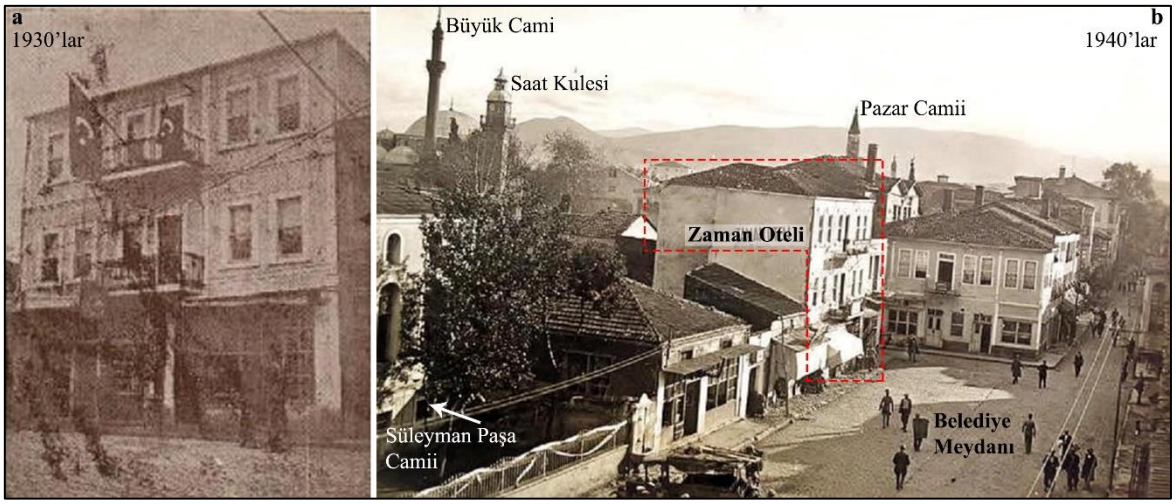
Ahali Gazetesi'nin 12 Mart 1922 tarihindeki bir ilanda Gümrük Caddesi'nde Anadolu Oteli olduğu tespit edilmiştir. 1923 yılında ise Hükümet Caddesi Tophane karşısında Ankara Oteli ve Kıraathanesi olduğu belirlenmiştir. Ayrıca 1923 yılında şehirde Demirciler yokuşunda Bahar Han; Büyük Cami karşısında Han I; Hükümet karşısında Han II; Hamam pazarında Yeni Han; Abacılar arastasında Han IV; Hançerli Camii karşısında Han V; Un Kapanı'nda Han VI; Subaşı Meydanı'nda Han VII ve Han VIII; Bafra Caddesi'nde Millet Hanı; Hükümet Caddesi Osmanlı Bankası sırasında ise Kınacıyan Hanı bulunmaktadır (Sarısakal, 2002).

1923 yılında Hükümet Caddesi'nde Lüks Oteli ile İstiklal İlkokulu arasında İstiklal Oteli ve Kıraathanesi bulunmaktadır. 2 katlı olan yapının giriş katı kıraathane, üst katı ise otel olarak kullanılmıştır. Üst katın ortasında bir balkon çıkması yer almıştır (Şekil 324).

Şekil 324. 1930'larda Hükümet Caddesi üzerindeki İstiklal Oteli ve Kıraathanesi (Baki Sarısakal arşivi; işlenerek)

1923'te Belediye Meydanı'nda da Zaman Oteli yer almıştır (Sarısakal, 2002). 3 katlı yapının giriş katı dükkân, üst katları otel olarak kullanılmıştır. Giriş cephesi simetrik olan yapının birinci ve ikinci katının ortasında çıkma olarak balkonlar yer almıştır (Şekil 325).

Şekil 325. Zaman Oteli, a- (İAK arşivi); b- (Turgay Altansoy arşivi; işlenerek)

1923 yılında Gümrük Caddesi'nde deniz manzaralı İzmir Oteli yer almıştır (Sarısakal, 2002). Bunun dışında ne zaman yapıldığı bilinmeyen ancak bu döneme tarihlendirilmiş başka han ve otel yapıları da tespit edilmiştir. Bunlar; Yalı Camii önünde Buğday Pazarı'nda İratosyan Hanı; yeri belirlenemeyen Karabud oğlu Hanı; Belediye Meydanı'ndaki Bafra Oteli ile Büyük Bafra Oteli ve Kıraathanesi; Hükümet Caddesi'nde Fişekçi zade Mehmet tarafından işletilen Meşerret Oteli ile Kristal Otel ve Kıraathanesi; Gümrük Caddesi'nde Cumhuriyet Oteli'dir (Sarısakal, 2002).

Bu bilgilerden hareketle bu dönemde bahsi geçen konaklama yapılarının (han, otel) Hükümet (Çarşamba/Irmak) Caddesi, Subaşı Meydanı, Belediye Meydanı, Buğday Pazarı Meydanı, Gümrük (İskele) Caddesi, Bafra Caddesi ve pazar ve çarşı yerlerinde yer aldıkları gözlemlenmiştir. Konaklama yapılarının tüm kıyı boyunca uzandığı veya ticaretin yoğun olduğu alanlarda inşa edildiği belirlenmiştir. İki ve üç katlı olan söz konusu yapıların zemin katları genellikle kıraathane veya dükkân olarak kullanılmıştır. Yapılarda yer alan sosyalleşme mekânları (kıraathane, restoran vb.) yerel halkın hizmetine de açılmıştır. Bazı otel odalarında balkonlar dikkati çekmiştir.

Şehirde mevcut bazı yapıların işlev değişikliğine gidilerek ticaret yapısına dönüştürüldüğü de tespit edilmiştir. Pazar Mahallesi'ndeki Ahali matbaası yakınında yer alan eski iki bina birleştirilerek otele dönüştürülmüştür. Amasya Oteli olarak adlandırılmış olan yapının zemin katı ve otelin arkasındaki köhne ev ahır olarak kullanılmıştır. Ahali

Gazetesi'ne[332] göre otelin bacasında 6 Şubat 1922 tarihinde yangın çıkmıştır (Sarısakal, 2006). Deniz kenarında yer alan eski Postane binası da Trabzonlu İsmail ve Salih Efendiler tarafından otele dönüştürülmek üzere restore edilmiştir. 1923'te hizmet verdiği bilinen otelin adı Reşadiye Otel ve Kıraathanesi'dir (Sarısakal, 2002). Tablo 138'de dönüştürülen yapıların yeni işlevleri ve konumları verilmiştir.

Tablo 138. 1908-1923 yılları arasında Nefs-i Samsun'da ticaret yapıları olarak dönüştürülen imar faaliyetleri

1908-1923 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da Ticaret Yapıları Olarak Dönüştürülen İmar Faaliyetleri			
No.	**Yapının Özgün İşlevi**	**Yapının Yeni İşlevi**	**Konumu**
1	İki Yapı	Amasya Oteli	Pazar Mah. Ahali Matbaası yakınında
2	Eski Postane Binası	Reşadiye Otel ve Kıraathanesi	Deniz kenarındaki eski Postane Binası
NOT: Gri dolgulu yapıların yerleri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmemiştir.			

- Kamusal Yapılar:

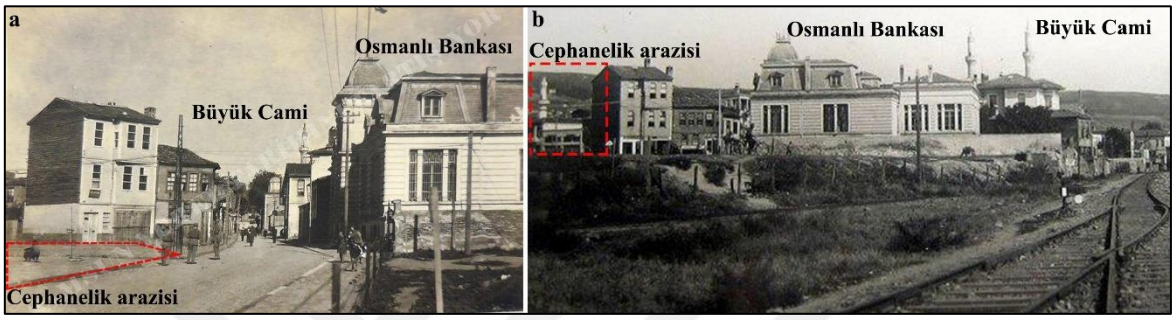
Elde edilen verilere göre bir önceki dönemde 39 adet olan kamusal yapı bu dönemin sonunda 40'a yükselmiştir (Şekil 302). Bu çerçevede, bir önceki dönemde var olan 4 adet kamusal yapı bu dönem içinde yıkılmış, 5 adedi ise ilk kez bu amaçla inşa edilmiş ya da varlıkları tespit edilmiştir. Yapılardan 2 adedi yıkılanların yerine yeniden inşa edilmiştir. Bu yapılar, Tablo 139'da kronolojik olarak sıralanmıştır.

Tablo 139. 1908-1923 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen kamusal yapılar

1908-1923 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen ya da Tespit Edilen Kamusal Yapılar			
No.	**Kamusal Yapılar**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
36	Belediye Binası Belediye Sarayı	1913	Pazar Mah. Belediye Meydanı'nda
37	Yeni Askeri Kışla	1919'da var	Mater Dolorosa Kilisesi'nin batısında
38	Kurupelit Karakolu	1919'da var	-Bilinmiyor-
39	ACRNE Hastanesi	1919'da var	-Bilinmiyor-
40	Belediye Ahırı	1923	-Bilinmiyor-
NOT: Gri dolgulu yapıların yerleri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmemiştir.			

[332] Ahali Gazetesi, 6 Şubat 1338, Sayı: 77. Bkz.: Sarısakal, Samsun Polis Tarihi, s. 175.

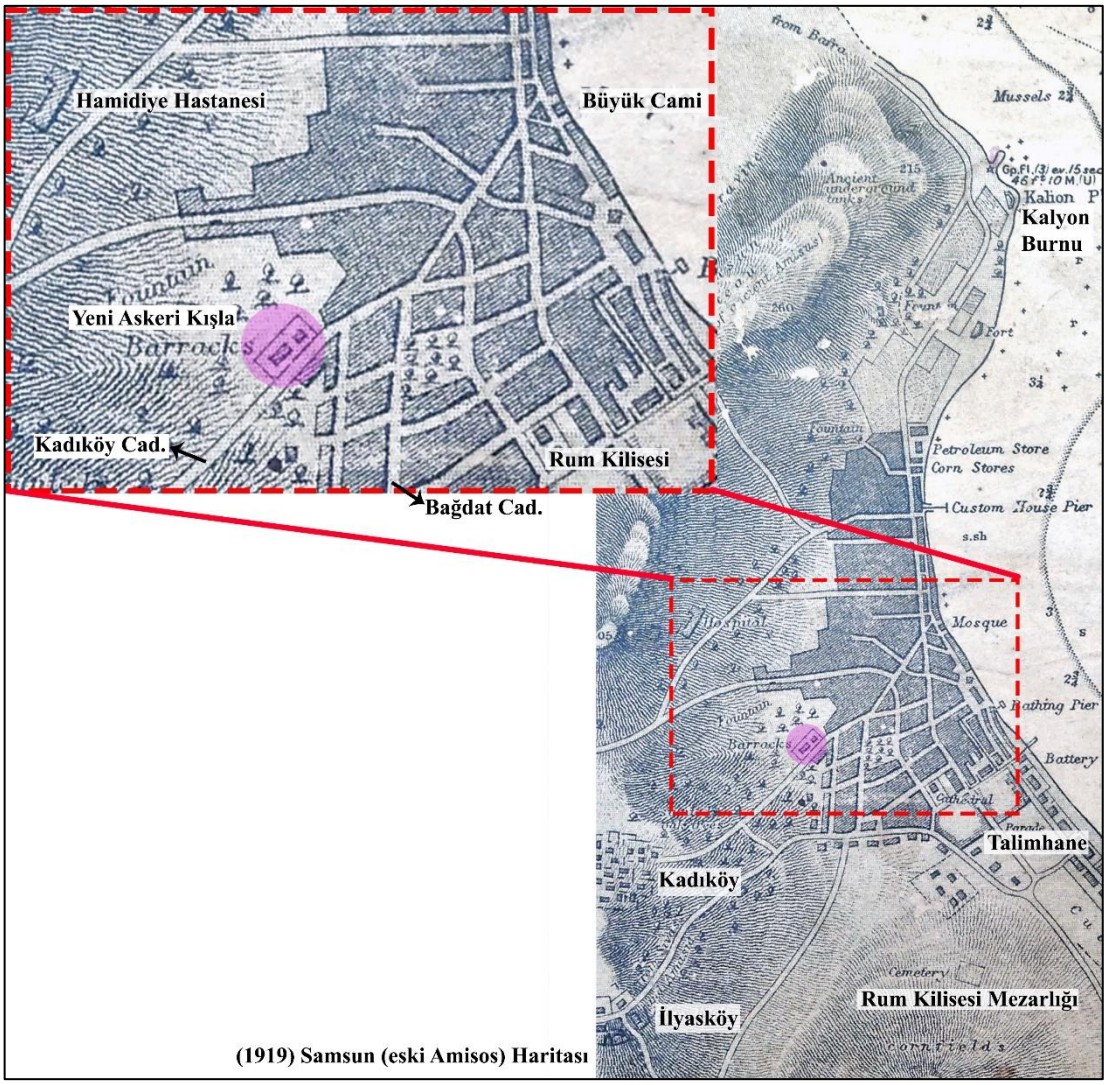
Bulunduğu yer bu dönemde Osmanlı Bankası'nın karşısındaki Saray Oteli'nin yanı olan ve 1869 Büyük Samsun Yangını'nda muhafaza altına alınan Cephanelik hakkında belgelerde herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Ancak bu döneme ait eski fotoğraflarda bulunduğu arazinin boş olması nedeniyle bu dönemde ortadan tamamen kalkmış olduğu düşünülebilir. 1937 yılında Cephanelik arazisine Postane inşa edilmiştir (Öznülüer, 2019) (Şekil 326).

Şekil 326. 1920'lerde Cephanelik arazisi, a- ('Samsun Tarihinden Seçmeler' adlı facebook grubu arşivi; işlenerek); b- (İpek vd., 2016b; işlenerek)

1864 yılında şehrin güneyinde Hükümet Konağı'nın batısında inşa edilen Samsun Kışlası[333] ve Hastanesi 1910'lu yıllarda harap hale gelmiştir. Kışlanın önündeki Talimhane Meydanı satılmış, elde edilen gelir ile yeni kışla binası inşa edilmiştir (Yazıcı, 2012). Yeni Askeri Kışla olarak adlandırılan yapı (1919) Samsun (eski Amisos) Haritası'nda görüldüğüne göre Kadıköy Caddesi üzerinde, 1910 ile 1919 yılları arasında inşa edildiği söylenebilir. I. Dünya Savaşı yıllarında işgalcilerin şehirde yerleştikleri yerlerden birisi de kışla binası olmuştur (Sağlık, 2013). Millî Mücadele döneminde Mustafa Kemal Paşa'nın üzerinde baskı kurmak için 7 Temmuz 1919 tarihinde kışlaya 1.200 asker yerleştirilmiştir (İpek, 2021). Bina ile ilgili mimari bilgiye ulaşılamamıştır (Şekil 327).

[333] Samsun Kışlası ve önünde yer alan Talimhane Meydanı'nın olduğu arazi boşaldığı zaman etrafına evler inşa edilmiştir Buğdaycıoğlu, S. & Kaynar, A. (1968). 1967 Samsun İl Yıllığı. Ankara: Harita Genel Müdürlüğü Matbaası, s. 148.

Şekil 327. (1919) Samsun (eski Amisos) Haritası'nda Yeni Askeri Kışla (Embiya Sancak arşivi; işlenerek)

1869 yılında Pazar Mahallesi'nde inşa edilen Belediye Binası'nın yerine 1911 yılında yeni bir bina yaptırılmak istenmiş, bunun için Süleyman Paşa Medresesi batısındaki Nalbant Han'ın bulunduğu arazi istimlak edilmiştir. I. Dünya Savaşı yıllarında binanın inşası için gerekli bütçe sazlık ve bataklıkların kurutulması ile oluşan arazinin satılmasından elde edilmiştir (Sarısakal, 2008). İnşa kitabesine göre bina, 1913 yılında belediye başkanı Necip Bey'in girişimleri ile yaptırılmıştır (Bayraktar, 2016). Projesini mühendis Mösyö Rici'nin yaptığı kareye yakın dikdörtgen planlı üç katlı yapı, kesme taştan kâgir olarak inşa edilmiş ve üzeri kırma çatı ile örtülmüştür. Doğu cephesinin ortasında at nalı kemerli ana giriş kapısı; kare planlı kalın sütunların taşındığı birinci kat balkonu ve taş konsollar üzerine çıkma yapan ikinci kat balkonu vardır. İkinci katın korkulukları altındaki balkondan diğerlerinden

farklıdır. Balkonun doğu cephesi dört sütunla bölünmüş üç sivri kemerden oluşmuştur. Simetrik cephe düzenine sahip yapının her katında farklı pencere uygulaması yapılmıştır. Cephe süslemeleri ile oryantalist üsluba sahip cepheler neoklasik mimariden izler de taşımaktadır (Seyfi, 2015) (Şekil 328). Belediye, Saat Kulesi'nin kuzeybatısında yakın bir mesafede iken Hükümet Konağı şehrin güneydoğusunda kalmıştır. İlk inşa edildiği ilk yıllarda bulunduğu çevrenin çekim merkezi olan Hükümet Konağı, yeni yerleşim alanlarının oluşması ve şehrin güneye doğru büyümesinde de etkili olmuştur. Belediye binası ise şehrin en eski yerleşim alanlarından birinde yer almıştır. Eski tarihi merkezle bütünleşen bu bina da kısa zamanda bu bölgenin çekim merkez haline gelmiş ve önünde de Belediye Meydanı oluşmuştur. Şehrin iki farklı bölgesinde konumlanan iki önemli kamusal yapı, şehirde iki farklı merkezin de ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Şekil 328. Belediye Binası, a- ('19 Mayıs Lisesi Nostalji' adlı facebook grubu arşivi); b- (Yeşim Görmüş arşivi, 2019)

1919 yılında şehir merkezinde Kurupelit Karakolu olduğu tespit edilmiştir (İpek, 2013).[334] Karakolun nerede ve ne zaman inşa edildiği belirlenememiştir. Amerikan konsolosu R. F. Chesbrough'un 9 Ağustos 1919 tarihli raporuna göre mutasarrıfın izni ile ARCNE tarafından bir hastane inşa edilmiştir. ARCNE Hastanesi olarak adlandırılmış olan yapı Amerikalılar ile yerel yöneticiler tarafından yönetilmiştir (Atnur, 2008). Ancak yapının

[334] Mustafa Kemal Paşa'nın bölgenin asayişi hakkında tuttuğu rapora göre 19 Mayıs 1919 tarihinde 50 kişiden oluşan bir Rum Çetesi Kurupelit Karakolu'nu basmıştır. Bkz.: İpek, N. (2021). Kuruluşundan 19 Mayıs 1919'a Samsun. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi,* 2(2), s. 93.

nerede inşa edildiği ve mimarisi hakkında bilgiye ulaşılamamıştır. 1923 yılına ait Belediye zabıtlarına göre Belediye şehrin temizlik işlerini at arabaları aracılığıyla yapmakta, at arabalarını çeken atlar ise kiralık bir ahırda kalmaktaydı. Belediye 21 Temmuz 1923 tarihli kararıyla Belediye'ye ait ahır yapılmasını kararlaştırmıştır. Belediye Ahırı olarak adlandırılan ahırın 5 Eylül 1923 tarihli zabıtnameye göre inşa edilmiş olduğu anlaşılır (Yolalıcı, 2004). Ancak ahırın nerede yapıldığı belirlenememiştir.

Tüm bunlardan hareketle kamu yapısı olarak bir önceki dönemde mevcut olan kışla ve belediye binalarının yerine bu dönemde yenilerinin inşa edildiği anlaşılır. Ayrıca bu dönemde bir karakolun varlığı tespit edilmiş, Amerikalılara ait bir hastane ve belediyenin temizlik işleri için de bu dönemde bir ahır inşa edilmiştir. Bunlar dışında bu dönem dâhilinde mevcutta var olan veya bu dönem içinde inşa edilen bazı yapıların da kamusal yapı olarak işlevlendirildiği/dönüştürüldüğü tespit edilmiştir. Osmanlı'nın dağılma sürecinde, şehrin işgal altında olması, gerçekleşen savaşlar ve ekonomik sıkıntılar, hükümetin kimi zaman yeni bir bina inşa etmektense halihazırda var olan binaların kullanımını teşvik ettiği de gözlemlenmiştir. Tablo 140'ta bu dönemde kamusal yapı olarak işlevlendirilmiş binaların yeni işlevleri ve konumları verilmiştir.

Tablo 140. 1908-1923 yılları arasında Nefs-i Samsun'da kamusal yapı olarak işlevlendirilmiş imar faaliyetleri

1908-1923 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da Kamusal Yapı Olarak İşlevlendirilmiş İmar Faaliyetleri			
No.	**Yapının Özgün İşlevi**	**Yapının Yeni İşlevi**	**Konumu**
1	Bina (Bilinmiyor)	Dr. Bülbülyan Tedavihanesi	Hükümet Cad. Osmanlı Bankası bitişiğinde / Postahane karşısında Sinema Cad.
2	Fransız İnas Mektebi Fransız Sörlü (Kız) Mektebi	Posta ve Telgrafhane	-Bilinmiyor-
3	Rum Okulu	Silah deposu, Kızılay Bakımevi, cami	Çiftlik Mah.
4	Muhtelif binalar	Zühreviye (Frengi) Hastanesi	-Bilinmiyor-
5	Samsun (Canik) İdadisi Samsun Sultanisi	Eski Askeri Hastane	Çiftlik Mah.
6	Samsun (Canik) İdadisi Samsun Sultanisi	İşgalciler için Karargâh	Çiftlik Mah.
7	Notre Dame Erkek Rahipler Okulu Frerler Mektebi	İnzibat Karakol Binası	Rum Mah. Kilise Cad. batı ucunda
8	Çarşı Karakolu Merkez Polis Karakolu	İttihat ve Terakki Cemiyeti	Kale Mah. Saathane Meydanı

Tablo 140'ın devamı

9	Çarşı Karakolu Merkez Polis Karakolu	İhtiyat Zabitan Cemiyeti	Kale Mah. Saathane Meydanı
10	Çarşı Karakolu Merkez Polis Karakolu	Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (muallimler birliği)	Kale Mah. Saathane Meydanı
11	Sadi Dergâhı	Samsun Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti	Pazar Mah. Bozkurt İlkokulu'nun batısında
12	Dede Avlu / Havlu Mektebi Dede Avlu / Havlu Medresesi	Samsun Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Muallimler Birliği	Pazar Mah. Pazar Cami Sok.
13	Rum İdadi Mektebi Çinekoğlu Lisesi	Hilal-i Ahmer (Kızılay) Hastanesi	Çiftlik Cad.
NOT: Gri dolgulu yapıların yerleri tam olarak tespit edilemediği için dönem haritasına işlenmemiştir.			

1913 yılına ait bir gazete ilanında[335] Hükümet Caddesi'nde,[336] Osmanlı Bankası bitişiğinde, postanenin karşısında yer alan binada Dr. Bülbülyan'ın hasta kabul ettiği ifade edilmiştir. Dr. Bülbülyan'ın Gureba/Hamidiye Hastanesi'nde doktorluk yapmasının yanı sıra Dr. Bülbülyan Tedavihanesi olarak adlandırılan özel bir muayenehanesinin olduğu belirlenmiştir. 1919 yılındaki başka bir gazete ilanına[337] göre ise Dr. Bülbülyan Gureba Hastanesi'nden ayrılmış ve sadece özel tedavihanesinde hasta kabul etmiştir (Dığıroğlu, 2011b).

II. Meşrutiyetle birlikte gayrimüslimlere pek çok ayrıcalık tanınmış, ancak şehirdeki kimi Ermeni ve Rumlar terör faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bunun üzerine yerel yönetim I. Dünya Savaşı boyunca gayrimüslimlere ait bazı yapıları kamusal amaçla kullanma yoluna gitmiştir. Bu doğrultuda, I. Meşrutiyet döneminde varlığı bilinen Fransız İnas Mektebi, 1917 yılından başlayarak savaş boyunca posta ve telgrafhane olarak kullanılmıştır (Köse, 2014a).[338] 1912'de Rum/Çiftlik Mahallesi'nde inşa edilen Rum Okulu da (günümüzde Mustafa Kemal İlkokulu) I. Dünya Savaş'ından Kurtuluş Savaşı'nın sonuna kadar Kızılay Bakımevi ve silah deposu olarak kullanılmıştır (Teber vd., 1998).[339]

[335] Aks-ı Sada Gazetesi, 5 Şubat 1328, Sayı: 620. Bkz.: Dığıroğlu, a.g.t., s. 319.
[336] Osmanlı Bankası önündeki cadde Hükümet, Sinema, Karantina, Bankalar, Kazım Paşa Caddesi olarak bilinmektedir. Bkz.: Dığıroğlu, a.g.t., s. 319.
[337] Piyasa Gazetesi, 2 Haziran 1335, Sayı: 5. Bkz.: Dığıroğlu, a.g.t., s. 319.
[338] 28 Eylül 1912'de şehre gelen Doktor Abdullah Cevdet uğradığı Postane binasının sahile ve iskeleye yakın barakaya benzer bir yapı olduğunu ifade etmiştir. Yapının içine girdiğinde mekânın ortasında mezbele yığını şeklindeki mektuplar karşısında şaşkınlığını dile getirirken yapıdan çıkınca ileride bir kahvehanede mektup yığınının devamı ile karşılaşmıştır. Mevcut postane binasının ve çalışanlarının yetersiz olduğu doktorun ifadelerinden de anlaşılmaktadır. Bu nedenle 1917'de postane ve telgraf binası olarak Fransızlara ait mektep kullanılmış olabilir. Bkz.: Müezzinoğlu, a.g.m., s. 1848.
[339] Okulun bu süreçte cami olarak da kullanıldığı belirlenmiştir. Bkz.: Teber, O., Kola, Z., Genç, M. & Doğuz, R. (Ed.). (1998). Samsun İlinde Cumhuriyet Öncesi ve Cumhuriyet Sonrasında Eğitim. Samsun: Samsun Valiliği Yayınları, s. 144.

1915 yılında sahilde Belediye'ye ait bir binada hizmet vermeye başlayan Zühreviye (Frengi) Hastanesi, 1924 yılına kadar pek çok bina değiştirmiş, bu tarihte taşındığı postane yakınındaki binada Emraz-ı Zühreviye Hastanesi adını almıştır. 1940 yılına kadar da faaliyetini sürdürmüştür (Duman, 2014b). Çiftlik Mahallesi'nde yer alan ve 1912 yılında yapılmış olan Samsun Sultanisi ise savaş süresince askeri hastane olarak kullanılmıştır (Teber vd., 1998).[340] Daha önce belirtildiği üzere, işgal yıllarında işgalcilerin yerleştikleri binalardan biri yeni kışla binası; diğer ikisi ise biri gayrimüslimlere diğeri de Müslümanlara ait eğitim kurumu olmuştur. Bunlar; Kilise Caddesi'nde yer alan Notre Dame Erkek Rahipler Okulu (günümüzde Astsubay Gazinosu) İnzibat Karakolu ve Çiftlik Mahallesi'nde bu dönemde inşa edilen Samsun Sultanisi (günümüzde 19 Mayıs Lisesi) Karargâh binasıdır (Sağlık, 2013; Kayıkçı, 2000).

Saathane Meydanı'nda yer alan Çarşı Karakolu da I. Dünya Savaşı sonuna kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti (1908-1918) merkez üssü olarak kullanmış (Yılmaz, 2015), daha sonra İhtiyat Zabitan Cemiyeti'ne merkezlik yapmıştır (Çapa, 2023). Pazar Mahallesi'nde Bozkurt İlkokulu'nun batısında yer alan Sadi Dergâhı (günümüzde Kuva-i Milliye Müzesi) ise Millî Mücadele döneminde (1919-1923) Samsun Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti olarak kullanılmış (Baş vd., 1997), cemiyet tarafından kurulan Muallimler Birliği'nde gece toplantıları yapılmıştır. Bu amaçla ilk olarak Pazar Mahallesi'nde yer alan Dede Havlu Okulu kullanılmış, daha sonra yetersiz gelen bina Saathane Meydanı'ndaki İhtiyat Zabitan Cemiyeti'nin kullandığı binaya taşınmıştır. İki cemiyet bu binayı ortak olarak kullanmıştır (Çapa, 2023).

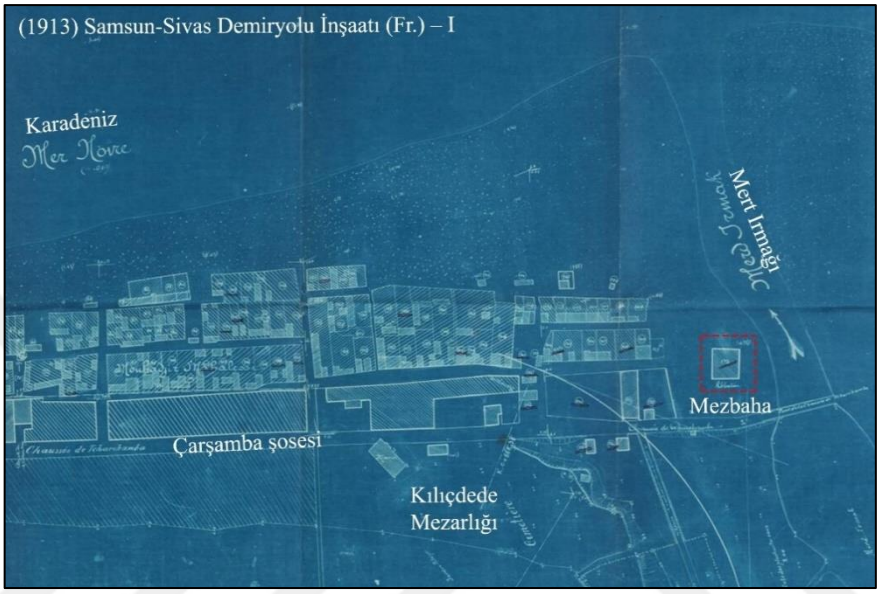
Kilise Caddesi üzerindeki Rum Ortodoks Kilisesi avlusunda 1911 yılında inşa edilmiş olan Rum İdadi Mektebi, Rum metropolitin izniyle Millî Mücadele dönemi sonrasında mübadiller için Hilal-i Ahmer (Kızılay) Hastanesi olarak kullanılmıştır. Mübadele zamanı hastaneye gelen toplam 10.294 hastanın 1.369'u yatakta tedavi görmüştür (Taşar, 2022; Başkaya, 2011).

Bu dönemde konsoloslukların sayısında da belirgin bir düşüş gözlemlenmiştir. 1921 yılında şehre gelen Rus elçi Frunze'nin notlarına göre şehirde, önceki yılların aksine sadece Amerikan ve İtalyan konsoloslukları bulunmaktadır (Kayıkçı, 2000).

1922-1923 Belediye zabıtlarında Belediye'nin mezbahadaki hayvanların sağlıklı bir şekilde kesilmesi ve sonrasında etlerin hijyenik bir şekilde taşınması için çaba gösterdiği

[340] Sultani yapısı hastane olarak kullanılmaya başlanınca öğrenciler Notre Dame Erkek Rahipler Okulu'na daha sonra da bir konutta eğitimlerine devam etmiştir. Bkz.: Teber vd., a.g.e., s. 122-123.

belirlenmiştir. 1923 yılında mezbaha bulunan toplam 17 şehirden biri de Samsun'dur. O yıllarda Samsun Mezbahası, Belediye bünyesinde yer alan baytar aracılığı ile denetlenmektedir (Yolalıcı, 2004). (1913) Samsun-Sivas Demiryolu İnşaatı (Fr.) – I'e göre Mert Irmağı'nın kuzeyinde yer alan Mezbaha'nın zabıtlardaki bilgilerden hareketle bu dönemde de aynı yerde hizmet vermeye devam ettiği söylenebilir (Şekil 329).

Şekil 329. (1913) Samsun-Sivas Demiryolu İnşaatı (Fr.) – I'de Mezbaha (BOA, PLK.p., 1679; işlenerek)

1869 Büyük Samsun Yangını sonrası önemli bir bölümü yıktırılan Samsun Kalesi'nden arta kalan surların bir bölümü bu dönemde ortadan kaldırılmıştır. (1905) Samsun (Karadeniz) Planı ve (1912) Samsun Limanına Ait Proje'de deniz tarafında Atina Bankası ile Osmanlı Bankası arasındaki bölümünün (İç Kale tarafındaki surlarının) ortadan kalktığı görülür (SALT arşivi; BCA, Nafia Vekâleti, 143-26-1, 55L). İki harita arasında deniz kenarındaki surlar karşılaştırılarak yıkılan surlar Şekil 155'te gösterilmiştir.

- Kamusal Açık Alanlar:

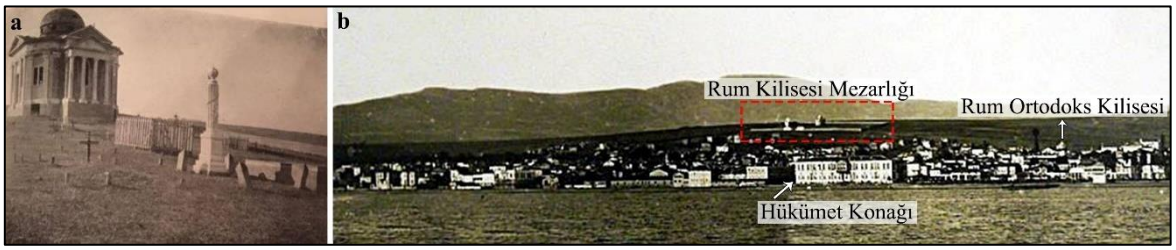
Elde edilen verilere göre bir önceki dönemde 22 adet olan kamusal açık alan bu dönemin sonunda 23'e yükselmiştir (Şekil 302). Bu çerçevede bir önceki dönemde var olan 2 adet kamusal açık alan (Talimhane ve Mezaristan) ortadan kaldırılmış, bu dönem içinde 3 adet de yeni kamusal açık alan oluşturulmuştur. Bu kamusal açık alanlar, Tablo 141'de kronolojik olarak sıralanmıştır.

Tablo 141. 1908-1923 yılları arasında Nefs-i Samsun'da inşa edilen ya da tespit edilen kamusal açık alanlar

1908-1923 Yılları Arasında Nefs-i Samsun'da İnşa Edilen ya da Tespit Edilen Kamusal Açık Alanlar			
No.	**Kamusal Açık Alanlar**	**İnşa Tarihi/Dönemi**	**Konumu**
21	Rum Kilisesi Mezarlığı Rum Mezarlığı	1912	Rum / Çiftlik Mah.
22	Belediye Meydanı	1913'ten sonra	Pazar Mah. Belediye Binası önü
23	Deniz Hamamı Plajı Deniz Hamamı	1923	Eski Gazhane İskelesi'yle Yeni Gazhane İskelesi arasında

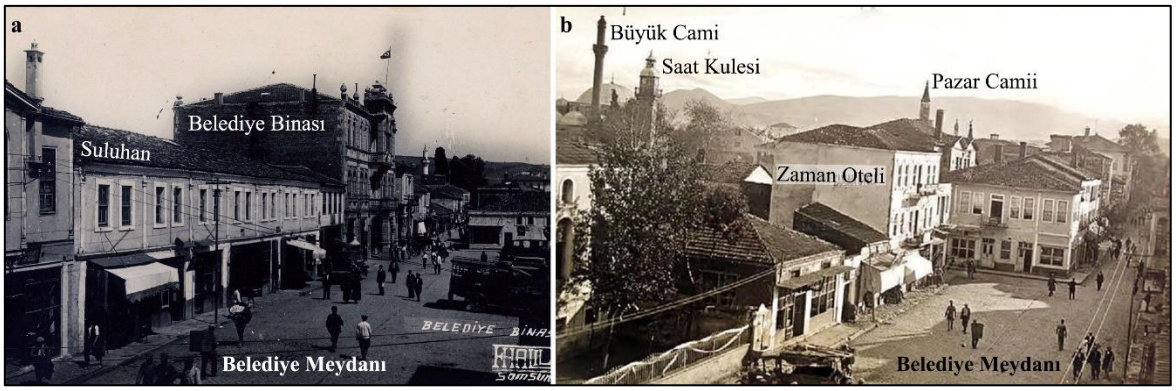
1864 yılında şehrin güneyinde inşa edilen Kışla binasının önündeki Talimhane Meydanı, 1911 yılında yeni kışla binasının inşası için 400 bin liraya satılmıştır. Satılan meydan boşaltılmış ve yerine konutlar inşa edilmiştir (Sarısakal, 2003; Buğdaycıoğlu & Kaynar, 1968). Abdullah Paşa Camii'nin güneyinde deniz kenarında yer alan Mezaristan da bu dönemde ortadan kaldırılmıştır.

1912 yılında Rum/Çiftlik Mahallesi'nin güneybatısında yüksek bir alanda Rum Kilisesi Mezarlığı inşa edilmiştir. Etrafı duvarlarla çevrili mezarlık alanın ortasında Rum Kilisesi bulunmaktaydı. 1922 yılındaki nüfus mübadelesi sonrası şehirde Rum nüfusun azalması nedeniyle mezarlık alanının büyük bir bölümü bu yıllarda işlevsiz kalmış (Şekil 330), 1931 yılında da kamulaştırılmak üzere ortadan kaldırılmıştır (Köse, 2014b).

Şekil 330. a- Rum Kilisesi önündeki mezarlıklar (Baki Sarısakal arşivi), b- Denizden Rum Kilisesi Mezarlığı (Kenan Hazneci arşivi; işlenerek)

1913 yılında Pazar Mahallesi'nde yeni Belediye Binası'nın inşa edilmesiyle birlikte önündeki alan Belediye Meydanı olarak anılmaya başlanmış (Sarısakal, 2002), meydanda Saman Pazarı kurulmuş ve pek çok etkinlik ve kutlamaya da ev sahipliği yapmıştır (Arı, 1991) (Şekil 331, 332, 333).

Şekil 331. a- 1940'larda Zaman Oteli'nden Belediye Meydanı'na bakış (Baki Sarısakal arşivi; işlenerek), b- 1940'larda Belediye'den Belediye Meydanı'na bakış (Turgay Altansoy arşivi; işlenerek)

Şekil 332. 1940'larda Belediye Meydanı'na güneyden bakış ('19 Mayıs Lisesi Nostalji' adlı facebook grubu arşivi; işlenerek)

Şekil 333. a- 1927'de Belediye Meydan'ında Gazi Günü kutlaması (Baki Sarısakal arşivi), b- 1938'de Belediye Meydan'ında bayram kutlaması (wow.turkey.com)

Ayrıca, 1923 tarihli belediye zabıtlarına göre sahili temiz olan Fener tarafında, eski ile yeni Gazhane İskeleleri arasındaki alana Belediye tarafından plaj inşa edilmiştir. Deniz Hamamı Plajı olarak adlandırılan plajın yapımına Mayıs 1923 ortalarında başlanmış, 18 Haziran 1923'te tamamlanmıştır (Yolalıcı, 2004). 1944 yılında ise kaldırılmıştır (Sarısakal, 2007a).[341]

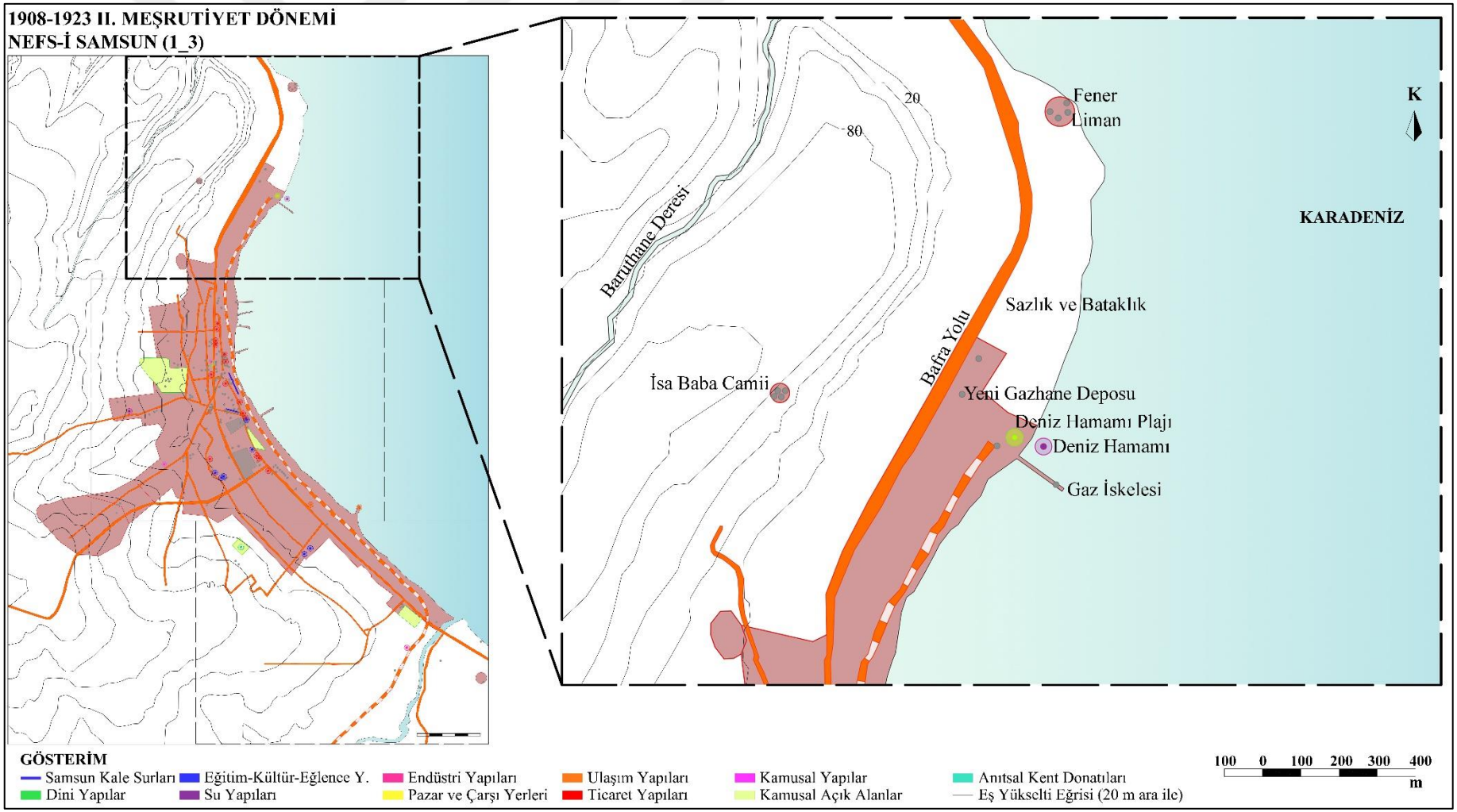
I. Dünya Savaşı ardından ülke içindeki kimi azınlıklar terör faaliyetlerinde bulunmuş, Şubat 1919'da Samsun'da Rumların Pontus devleti kurma çabaları başlamıştır. Mart 1919'da şehir İngiliz işgali altına girmiş, bu yıllarda Saathane Meydanı'na kurulan darağaçlarında suçlular asılmıştır. Bu nedenle bu yıllarda Saathane Meydanı'na İbret Meydanı da denilmiştir (Sağlık, 2013).

- Anıtsal Kent Donatıları:

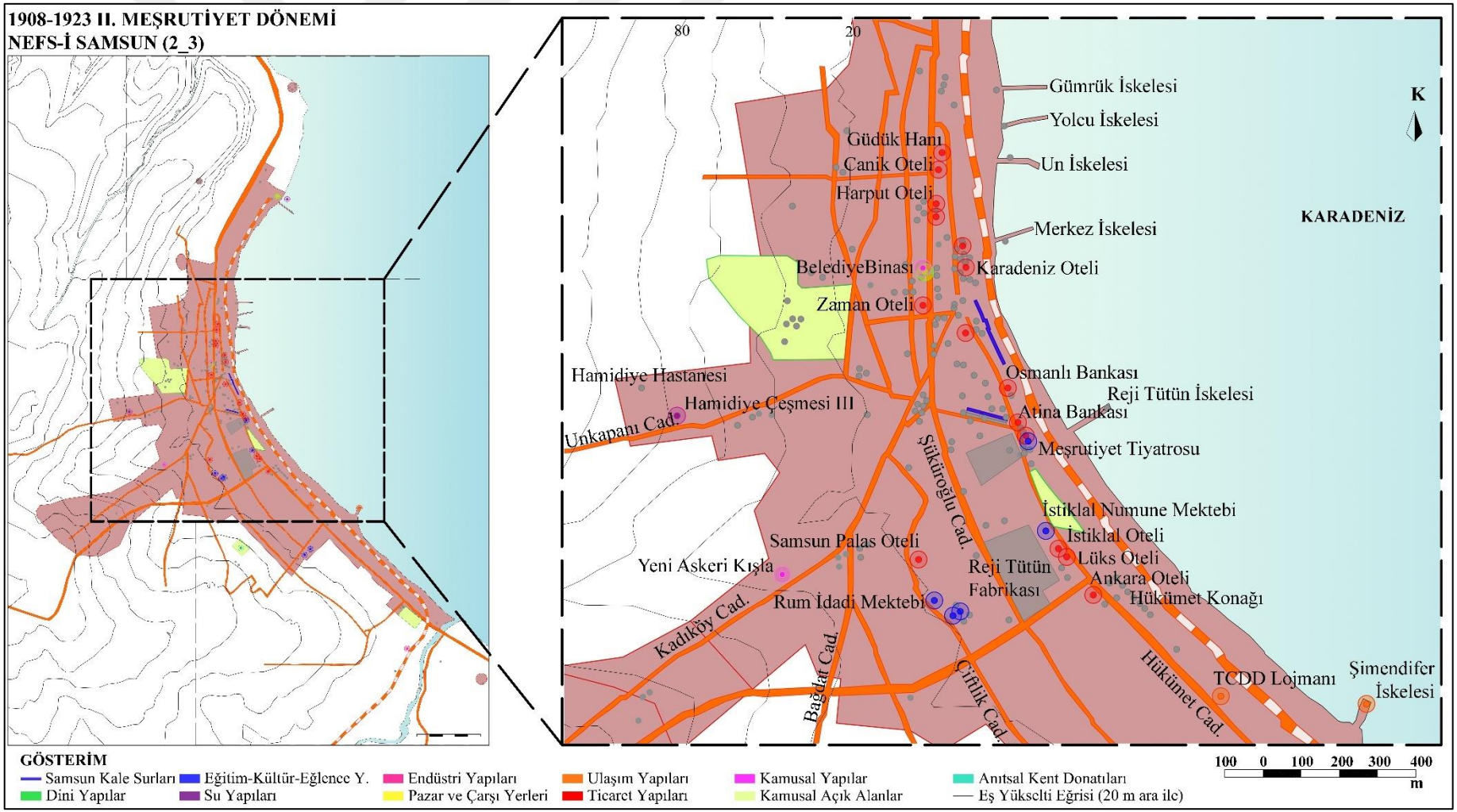
Elde edilen verilere göre şehirde hâlihazırda var olan 1 adet anıtsal kent donatısına bu dönem içinde yenisi eklenmemiştir. Önceki dönemde inşa edilen Saat Kulesi, Saathane Meydanı'nda yer almaya devam etmiş, anıtsal kent donatısı sayısı değişmemiştir (Şekil 302).

1908-1923 II. Meşrutiyet Dönemi'nde Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri Şekil 334, Şekil 335 ve Şekil 336'da gösterilmiştir.

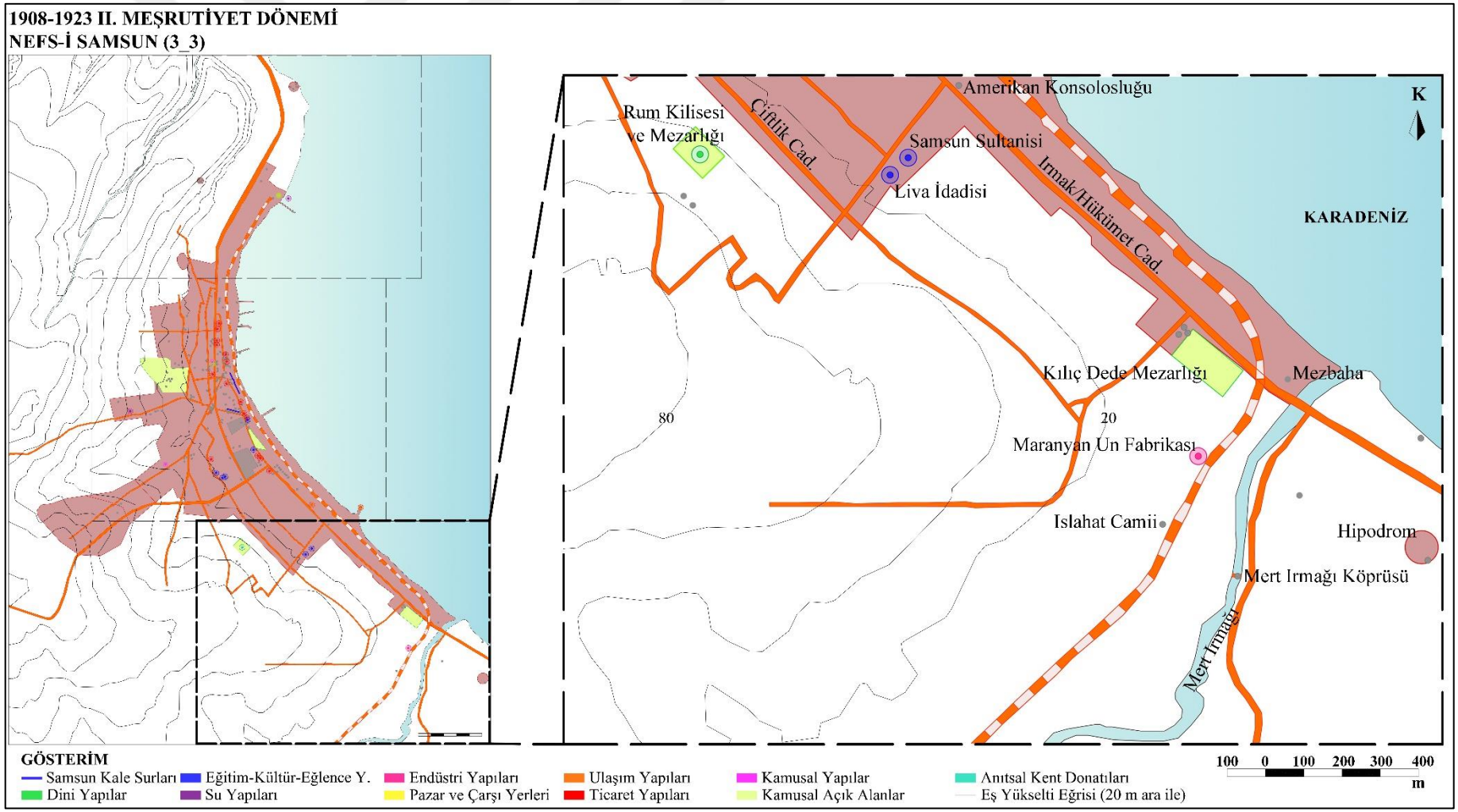
[341] 1944 yılında kaldırılan Deniz Hamamı Plajı yerine Belediye tarafından Gazhane İskelesi ve Derbent arasında plajlar açılmıştır (Sarısakal, 2007a).

Şekil 334. 1908-1923 II. Meşrutiyet Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri (1_3)

Şekil 335. 1908-1923 II. Meşrutiyet Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri (2_3)

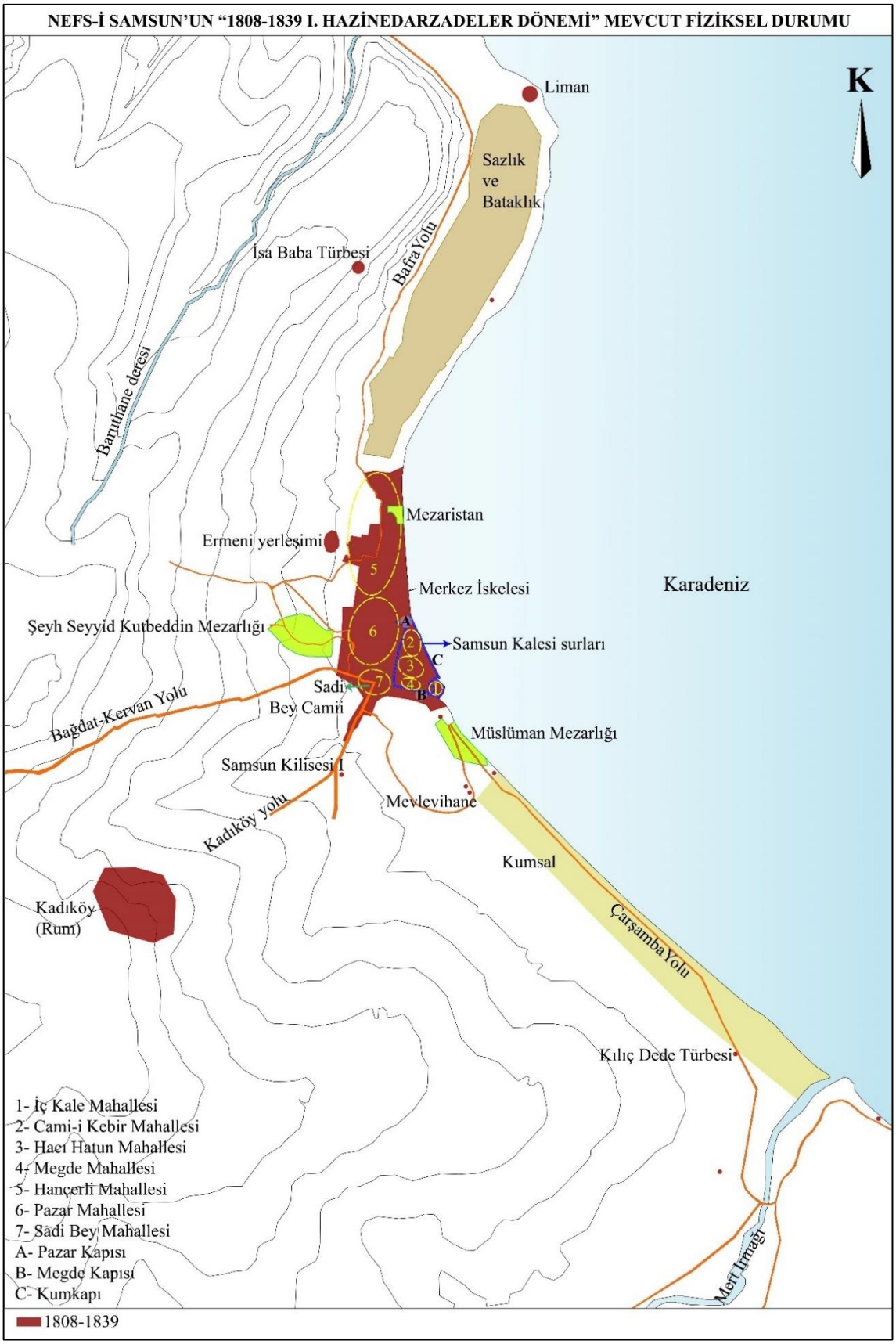

Şekil 336. 1908-1923 II. Meşrutiyet Dönemi Nefs-i Samsun'daki imar faaliyetleri (3_3)

4. BULGULAR VE DEĞERLENDİRMELER

4.1. 1839 Öncesi Nefs-i Samsun'un Fiziki Durumu Üzerine

Nefs-i Samsun'un, 15. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar fiziksel olarak dramatik düzeyde bir değişikliğe uğramadan kasaba hüviyetinde kaldığı anlaşılır. Şehir, 19. yüzyılın başında modern sanayideki gelişmeler sonrası buharlı gemi seferlerinin artması ve Tanzimat'ın ilan edilmesiyle birlikte gelişmeye/dönüşmeye başlamış, önemli bir ticaret merkezi haline gelmiştir.

12. yy.da Selçuklular tarafından Amisos'u fethetmek için Mert Irmağı ve Kalyon Burnu arasında, deniz kenarındaki bataklık bir alana kale-şehir yerleşimi kurulmuş, zamanla daimî yerleşim haline gelen şehir kale içinden kale altına doğru yayılmıştır. Bu yıllarda kalenin kuzeyindeki Kalyon Burnu'nda korunaklı olmayan bir liman; liman ile yerleşim yerleri arasında deniz kenarında sazlık ve bataklık alanlar; kalenin güneyinde, Mert Irmağı'nın kuzeyinde, kıyı boyunca uzanan kumsal alan ve kalenin batısındaki yamaçlarda konumlanan Şeyh Seyyid Kutbeddin Mezarlığı dikkat çekici fiziksel bariyer ve çekim alanlarını oluşturur. Şehrin fiziksel mekânının oluşumunu belirleyen en önemli unsur, başlangıçta surlar iken zamanla nüfusun artışıyla birlikte deniz ve kara ulaşımı da şehrin yerleşim yönünü etkilemiştir. Nüfus artışı ile sur dışına taşan yerleşim, kalenin batı tarafında yer alan İç Anadolu'ya giden ticaret yolundan dolayı batı yönünde; kalenin kuzey tarafında yer alan limandan dolayı da kuzey yönünde yayılmıştır. 19. yy.ın başında şehir; iç kale, kale içi ve kale altı olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Kale altındaki yerleşim, kalenin kuzeyindeki sazlık ve bataklık alana doğru kıyı boyunca yayılmışken kalenin batısındaki yerleşim Şeyh Seyyid Kutbeddin Mezarlığı'na doğru yayılım göstermiştir. Kalenin güneyinde Tekkeköy'e açılan Mekde kapısının dışında, güney kale surlarına bitişik Bedesten'in güneyinde ve kalenin güneybatısında yer alan Sadi Bey Camii etrafında da yerleşim alanlarının oluşmaya başladığı anlaşılmaktadır (Şekil 337).

Şekil 337. Nefs-i Samsun'un 1808-1839 I. Hazinedarzadeler Dönemi mevcut fiziksel durumu

1808-1839 I. Hazinedarzadeler Dönemi'nde şehirde farklı büyüklükte 8 mahalle olduğu tespit edilmiştir. Kale sınırları içinde İç Kale, Cami-i Kebir, Hacı Hatun, Megde Mahalleleri; kale altında ise kalenin kuzeyinde Hançerli Mahallesi, batısında Pazar Mahallesi, güneybatısında Said Bey Mahallesi yer almaktadır. İsmi sadece bu dönemdeki kayıtlarda geçen Samsun Mahallesi'nin yeri ise tespit edilememiştir. Şehrin güneybatısında yer alan Kadıköy yerleşiminde de gayrimüslimler (Rumların) ikamet etmektedir (Tablo 142) (Şekil 337).

Samsun yerleşimi ilk kurulduğu yıllardan itibaren sadece Türkler arasında el değiştirmiş, 15. yy.dan itibaren de Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Bu dönemle birlikte gayrimüslim nüfusta artış gözlenmiş ve ticaretle uğraşan gayrimüslimlerin çoğunluğu kale altındaki mahallelerde ikamet etmişlerdir. 19. yy.ın başında ise kale içinde çoğunlukla Müslümanlar, kale altında ise hem Müslüman hem de gayrimüslimler oturmaktadır. Bu dönemde artmaya başlayan ticari hareketliliğe paralel olarak şehirde her etnik gruptan nüfus yer almıştır (Yılmaz, 2014a). Bu dönemde Hançerli Mahallesi'nin batısındaki yamaçlarda az sayıda Ermenilerin yaşadığı da bilinmektedir (Çağlayan, 2012). Kalenin güneyinde deniz kenarında, yerleşim alanlarının dışında yer alan Müslüman Mezarlığı; kalenin kuzeyinde, yerleşim alanlarının yanında, deniz kenarında da Mezaristan bulunmaktadır. Kalenin kuzeyinde yer alan sazlık ve bataklık alanın batısındaki yamaçlarda ise İsa Baba Türbesi, kalenin güneyinde, deniz kenarındaki Müslüman Mezarlığı'nın güneybatısında Mevlevihane Zaviyesi ve Mert Irmağı'nın kuzeyinde de Kılıç Dede Türbesi yer almıştır (Şekil 337).

Bu dönemde şehir içi ulaşım yaya olarak sağlanmaktadır. Samsun Kalesi'nin sur duvarlarının batısında yer alan Pazar Kapısı ve güneyinde yer alan Megde Kapısı kale içi ile kale altı arasında; doğusunda yer alan Kumkapı ise kale içi ile deniz arasında ulaşımı sağlamaktadır. Çıkmaz sokaklar da şehrin muhtelif konut bölgelerine dağılmış şehir içi bir başka ulaşım ağını oluşturur. Şehre kara ulaşımı kuzeyden gelen Bafra Yolu, güneyden gelen Çarşamba yolu, batıdan gelen Kadıköy yolu ve Bağdat Kervan yoluyla; deniz ulaşımı ise Kalyon Burnu'nda yer alan Liman ve Hançerli Mahallesi'nde yer alan Merkez İskele ile yapılmaktadır (Şekil 337).

4.2. 1839-1923 Yılları Arası Nefs-i Samsun'un Fiziki Gelişimi

4.2.1. Mahalleler

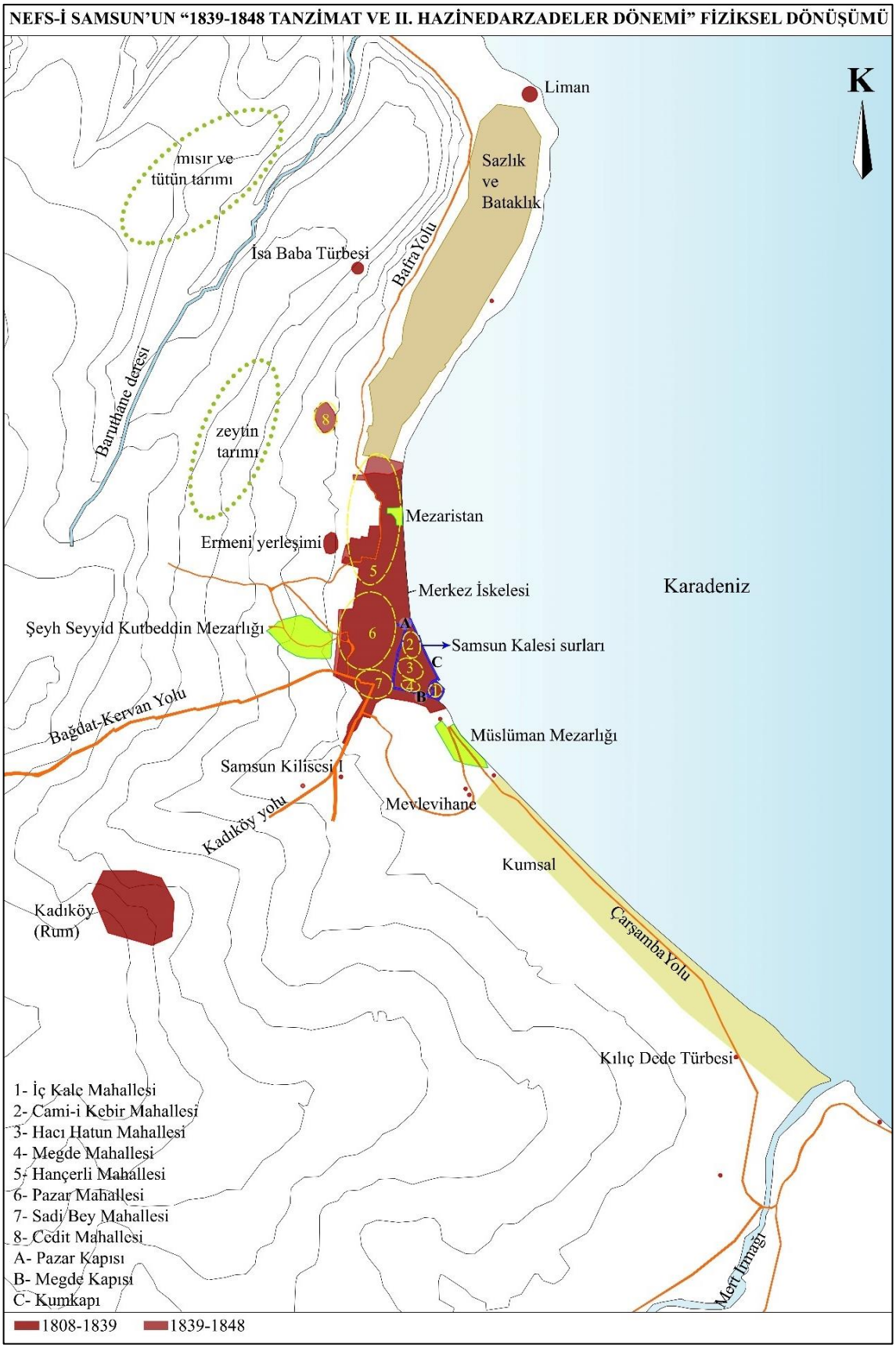
1839-1848 Tanzimat ve II. Hazinedarzadeler Dönemi'nde, Tanzimat'ın ilanından 1848 yılına kadar Hazinedarzâde ailesi yönetimindeki şehirde toplam 8 adet mahalle tespit edilmiştir. Kale sınırları içindeki İç Kale, Cami-i Kebir, Hacı Hatun, Megde Mahalleleri ile kale altındaki Hançerli, Pazar, Said Bey Mahalleleri olmak üzere toplam 7 mahalle bir önceki dönemden gelmekle birlikte, bu dönemde sazlık ve bataklık alanın batısında, Ermenilerin yaşadığı yüksek kesimde Cedit Mahallesi ortaya çıkmıştır (Tablo 142).

Kale içi; bataklık, yüksek kale surları ve dar kale kapılarından dolayı olumsuz hava koşullarına sahiptir. Bu nedenle bu dönemde kale içindeki nüfus kale altına yerleşmeye başlamış, buharlı gemi seferlerinin etkisiyle artan ticaret hacmi ile kale altının nüfusu daha da artmıştır. Buna paralel olarak kale altındaki Pazar Mahallesi dış çeperini batıda yer alan Şeyh Seyyid Kutbettin Mezarlığı'na doğru; Hançerli Mahallesi kuzeyindeki sazlık ve bataklık alana ve batısına doğru; Said Bey Mahallesi ise batısında yer alan Bağdat kervan yoluna doğru genişletmiştir. Hançerli ve Pazar Mahallelerinde zaman içinde etnik kümelenme ortadan kaybolmuş, yerini Müslüman ve gayrimüslim halkın birlikte yaşadığı bir bölgeye bırakmıştır. Kale altındaki yerleşimlerin artmasına paralel olarak bahçeli konutların sayısındaki artış, şehirdeki yeşil alanların artmasını da sağlamıştır. Bu yeşil alanların yanı sıra Amisos tepesinde mısır ve tütün, şehrin dış çeperlerinde de zeytin yetiştirilmektedir (Şekil 338).

Tanzimat'ın ilanıyla birlikte eşitlik, özgürlük ve insan hakları kavramları Osmanlı siyasi söylemine girmiş, ancak yüzeysel bir şekilde devşirilen bu kavramların toplumlara inmediği, sadece burjuvazi kesiminin taleplerini karşıladığı gözlemlenmiştir (Çelik, 2015). Samsun şehrinde de bu dönemde kale içinde Müslümanlar, kale altındaki Pazar, Hançerli ve Said Bey Mahallelerinde ise çoğunluğu Müslüman olmak üzere ticaretle uğraşan gayrimüslimler; kale altındaki yüksek kesimlerde yer alan Cedit Mahallesi ve Kadıköy'de ise gayrimüslimler yaşamaya başlamıştır.

Bu dönemde şehir dışı ve şehri içi ulaşım ağı ile çıkmaz sokak oluşumlarında önceki döneme göre bir farklılık gözlemlenmemiştir. Şehir içindeki sazlık ve bataklık alanlar yer almaya devam etmiş, şehrin havasını bozan bu alanların kurutulması için henüz herhangi bir

düzenleme yoluna gidilmemiştir. Kumsal alanlarda da herhangi bir değişim tespit edilmemiştir (Şekil 338).

Şekil 338. Nefs-i Samsun'un 1839-1848 Tanzimat ve II. Hazinedarzadeler Dönemi fiziksel dönüşümü

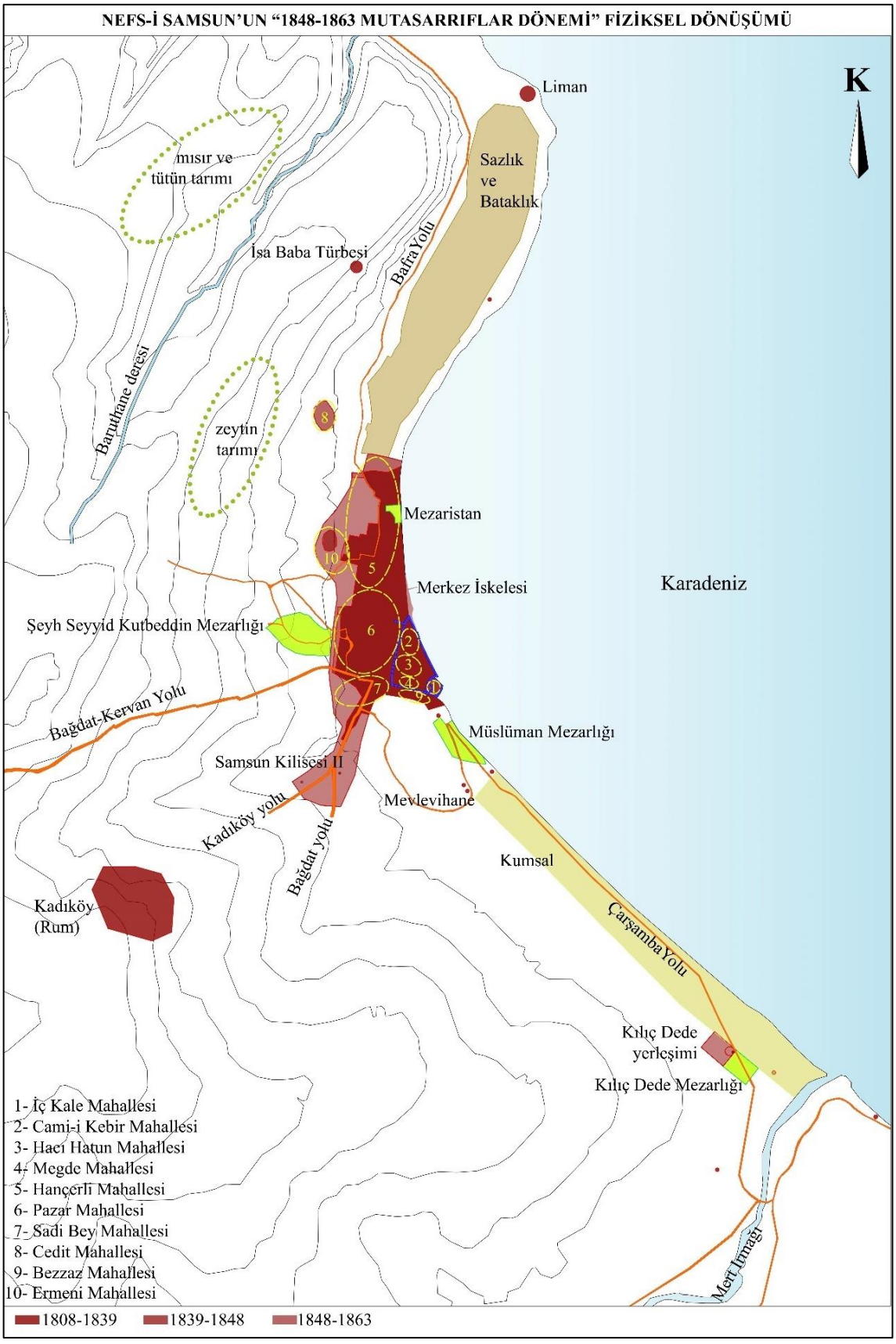
1848-1863 Mutasarrıflar Dönemi'nde şehirde toplam 12 adet mahalle tespit edilmiştir. Kale sınırları içinde yer alan İç Kale, Cami-i Kebir, Hace Hatun, Meğde Mahalleleri; Kale altında ise Hançerli, Pazar, Said Bey ve Cedit Mahalleleri mevcut varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bu dönemde Bezzaz, Ermeni, Yeni ve Enderiye Mahalleleri adında 4 adet yeni mahalle ortaya çıkmıştır. Kale surlarına bitişik olan Bedesten'in bulunduğu bölge Bezzaz Mahallesi; 1849 yılında inşa edilen Ermeni Gregoryen Saint-Nikolas Kilisesi'yle birlikte Hançerli Mahallesi'nin batısında ise Ermeni Mahallesi oluşmuştur. Yeni Mahalle ve Enderiye Mahallesi'nin yerleri ise tespit edilememiştir (Tablo 142) (Şekil 339).

Buharlı gemi seferlerinin artması ile Anadolu'dan gelen ürünlerin ihraç kapısı olan Samsun şehrinde ticaret gelişmeye devam etmiş, bu durum şehrin göç almasına neden olmuştur. Şehre gelen Müslüman halk tarım ile uğraşmış, zeytinciliğin yanında tütün ekimi de artmaya başlamıştır. Kale içindeki bataklığın yarattığı olumsuz hava koşullarından dolayı bu dönemde de Müslümanlar kale altına yerleşmeye devam etmiş, Kale altındaki nüfus artışı şehrin yerleşim sınırlarını daha da genişletmiştir. Bu dönemde Sait Bey ve Pazar Mahallelerinin sınırları genişlerken Hançerli Mahallesi'nin batısında Ermeni Mahallesi ve kalenin güneyinde Bezzaz Mahallesi oluşmuştur. Ermeni Mahallesi'nde zeytincilik yapılmaktadır. Kuzey taraftaki Hançerli Mahallesi'nin sınırları yayılarak sazlık ve bataklık alana kadar ulaşmış, Pazar ve Ermeni Mahalleleri ise eğimli yamaçlara kadar genişlemiştir. Bağdat yolu ve Kadıköy yolunun kesiştiği alanda artan gayrimüslim nüfus nedeniyle mevcut kilise yeterli gelmemiş, yerine yeni bir kilise (Samsun Kilisesi II) inşa edilmiştir (Şekil 339).

Bu dönemde sazlık ve bataklık alanların oluşturduğu problemleri (kötü koku, sıtma vb.) önlemek amacıyla alanın kurutulmasına yönelik çalışmalar maddi imkânsızlıklar nedeniyle gerçekleştirilememiş, sorun bir süre daha devam etmiştir. İlk kez merkezden mutasarrıfların atandığı bu dönemde mutasarrıfların sıklıkla değişmesi nedeniyle bu probleme odaklanılmamış olmalıdır. Kuzeydeki yerleşim bölgelerinin sazlık ve bataklık alanlara kadar ulaştığı yıllarda şehir batı ve güney yönünde, şehir dışı ulaşım yollarına doğru genişlemeye başlamıştır. 1853-56 Kırım Savaşı sonrası şehre gelen göçmenler Mert Irmağı yakınındaki Kılıç Dede Türbesi'nin etrafına yerleştirilmiş, tarımla uğraşmışlardır. Bu alandaki türbenin yanına tekke ve mescit inşa edilmiştir. Dönemin sonuna doğru Kılıç Dede Mescidi ile Mert Irmağı arasında Kılıç Dede Mezarlığı oluşmuştur. Bu mahalleye savaştan gelen Kırım Tatarları da yerleştirilmiştir (Şekil 339).

Gelişen şehirde bu dönemden itibaren liman yetersiz gelmeye başlamıştır. İngilizler tarafından 1858 yılında ilk kez Samsun-Sivas demiryolu etüt projesi hazırlanmış, ancak

proje gerçekleşmemiştir. Şehrin ticari potansiyeli Avrupalı devletler tarafından fark edilmiş, 1839-1848 Tanzimat ve II. Hazinedarzadeler Dönemi'nde ise İngilizler tarafından şehirde ilk konsolosluk kurulmuştu. Bu dönemde ise ticari artışla birlikte şehirdeki konsoloslukların sayısı da artmıştır (Şekil 339) (Ek 2).

Şekil 339. Nefs-i Samsun'un 1848-1863 Mutasarrıflar Dönemi fiziksel dönüşümü

1863-1869 Ali Rıza Paşa ve Sonrası Dönemi'nde şehirde toplam 16 adet mahalle tespit edilmiştir. Kale sınırları içindeki İç Kale, Cami-i Kebir, Hace Hatun ve Megde Mahalleleri bu dönemde de varlığını sürdürmektedir. İç Kale Mahallesi, bu dönemde Kale Mahallesi olarak da kayıtlara geçmiştir. Yine Kale altında Hançerli, Pazar, Sait Bey, Cedit, Bezzaz, Ermeni, Yeni ve Enderiye Mahalleleri mevcut varlıklarını devam ettirmiştir. Bu dönemde adına ilk kez rastlanılan mahalleler ise Kılıçdede, Hızır Beg, İncirli ve Tekke Mahalleleridir. 1853-56 Kırım Savaşı ile göçmenlerin yerleştirildiği Mert Irmağı kenarındaki yerleşim bu dönemde Kılıçdede Mahallesi'ni oluşturmuştur. Şehrin ilerleyen yıllarda güneye doğru genişlemesine sebep olacak etkilerden biri de bu mahalledir. Bu dönemde adına ilk ve son kez rastlanılan Hızır Beg, İncirli ve Tekke Mahallelerinin nerede olduklarına dair bir bilgiye ise ulaşılamamıştır (Tablo 142) (Şekil 340).

Tanzimat teftiş memuru Ali Rıza Paşa'nın teftişi esnasında veya sonrasında gerçekleştirdiği faaliyetler ile dönemin toplumsal olayları şehrin fiziksel gelişimini etkileyen başlıca unsurlar olmuştur. Telgraf hattı, yolların genişletilmesi ve iyileştirilmesi, iskele ve fenerin yeniden inşası, Mert Irmağı Köprüsü'nün inşası, yeni pazar yerlerinin açılması, karantina binasının onarımı, yeni yolların açılması, çeşme ve suyollarının tamiri, şehrin güneyinde kışla binası inşası, Mevlevihane'nin yeniden inşası, sazlık ve bataklık alanların kurutulmaya başlanması vb. faaliyetler, 1864 yılında Kafkasya'dan gelen göçler ile göçmen mahallesinin oluşumu, salgın hastalıklar sonucu gerçekleşen ölüm vakaları şehrin bu dönemdeki büyüme ve dönüşüm sürecinde etkili olmuştur.

Ali Rıza Paşa Tanzimat'ın ana hedefleri arasında yer alan iktidarın merkezileşmesini sağlamak için telgraf hattı yaptırmıştır. Rıza Paşa'nın çalışmaları ve halkın desteği ile şehrin payitaht İstanbul'a bağlanması için Samsun-Amasya-Yozgat arasında toplam 37 saatlik mesafeye telgraf direkleri dikilmiştir. Bu kapsamda Pazar Mahallesi'nde bir de Telgraf İdaresi kurulmuştur. Kafkas göçmenlerinin nakillerinde yaşanan sorunları çözmek için 1864 yılında Samsun-Sinop arasında da telgraf hattı kurulmuştur. Bu sayede Tanzimat'ın merkeziyetçi politikayı güçlendirme hedefleri sağlanarak, şehrin diğer şehirlerle iletişimi hızlandırılmış, telgraf hatları şehri merkezi konuma getirerek modernleşme yönündeki ilk adımlar arasında yer almıştır. Şehirler arasındaki iletişimin hızlanması mal siparişlerini hızlandırarak ticaretin artmasını da sağlamıştır. 1861 Yol Nizamnamesi sonrası şehre gelen teftiş memuru Doğu Anadolu Yolu'nun etüt çalışmalarını da başlatmıştır. Bu yolun ilk rotası Amasya şehridir. Ancak bu dönemde gerek yazışmalar gerekse Samsun-Amasya yolunun tramvay yolu olarak yapılma düşüncelerinden dolayı Doğu Anadolu Yolu'nun çalışmaları

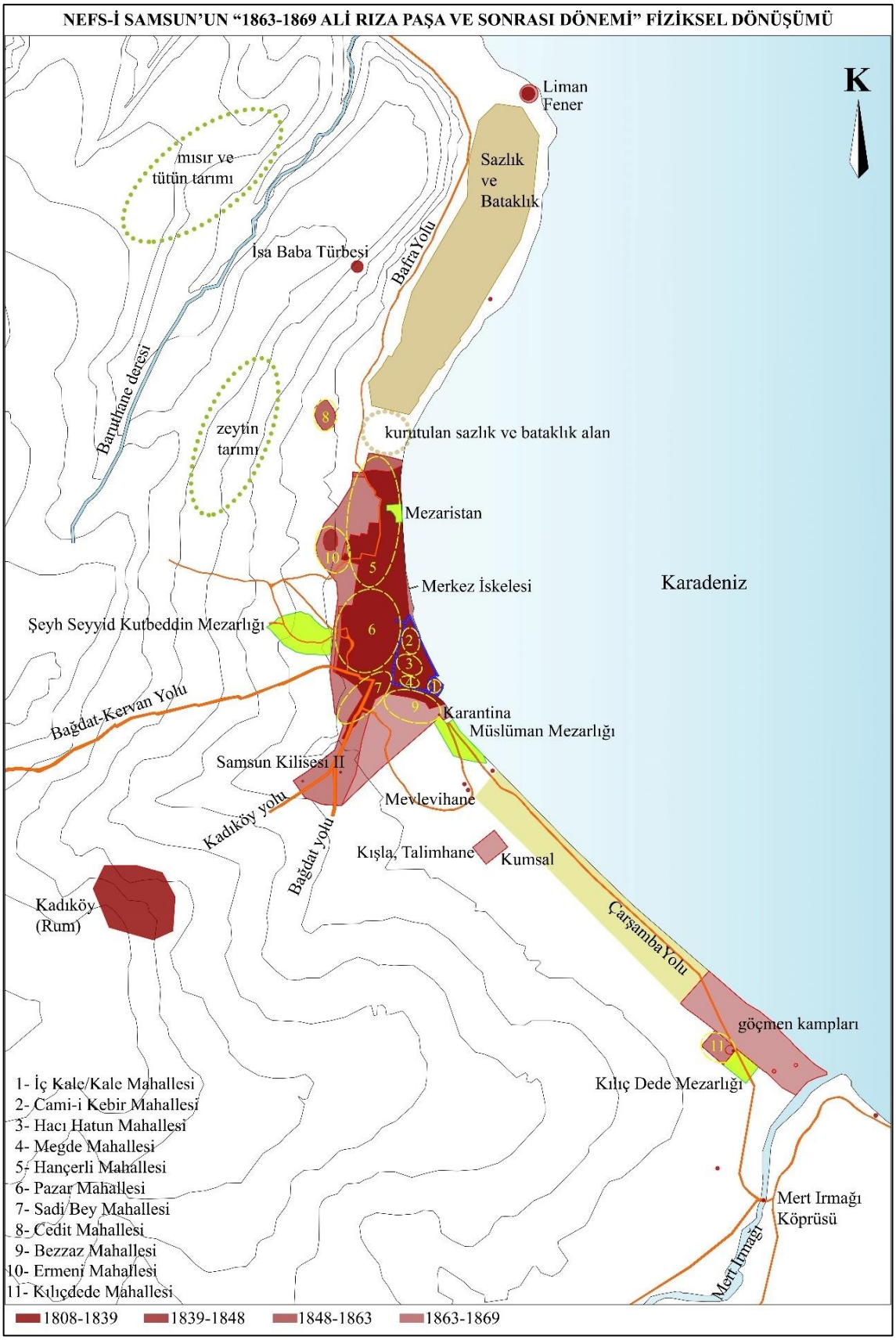
etüt seviyesinden öteye gitmemiştir. Rıza Paşa aynı zamanda Bafra ve Çarşamba yollarını düzenlemiş ve genişletmiştir. Samsun-Çarşamba ve Samsun-Bafra arasında yer alan derbentleri genişleterek ölümlerin yaşandığı geçitleri daha güvenilir hale getirmiştir. Samsun/Merkez İskelesi'ni yeniden inşa ettirmiştir. Denizden Mert Irmağı'nın 500 m kadar içerisine kâgir köprü yaptırmıştır (Serbestoğlu, 2014a; 2014b; Tural, 2008). Rıza Paşa'dan sonra, 1867 yılında ise Samsun-Çarşamba (23 km), Samsun-Bafra (62 km), Samsun-Sivas (62 km) ve Samsun-Kavak arasındaki şose yollarla ilgili çalışmalar başlatılmıştır. Bu dönemde yollarla ilgili tüm bu düzenlemeler ve telgraf hatlarının çekilmesi sayesinde, şehrin stratejik konumunun da etkisiyle yakın çevresindeki yerleşimlerle olan ilişkisi düzelmiş, çevresindeki yerleşimlerin merkezi, uğrak noktası haline gelmiştir. Bu durum ticareti ve nüfusu etkileyerek şehri fiziksel olarak da dönüştürmüştür.

Hançerli, Pazar ve Ermeni Mahallelerinin önceki dönemde topoğrafik sınırlarına ulaştığı için sınırlarında fiziki bir büyüme gözlemlenmemiştir. Ancak düzenlenen Çarşamba ve Sivas yolları, Mert Irmağı'na köprü yapılması ile şehir güney yöne doğru genişlemiş, Bezzaz Mahallesi ve Sadi Bey Mahallesi'nin sınırları genişlemiştir. Ayrıca Ali Rıza Paşa'nın güneyde yer alan Mevlevihane'yi yenide inşa ettirmesi, Mevlevihane'nin güneyinde Kışla ve Talimhane Meydanı yaptırması ilerleyen yıllarda şehrin büyümesine yön veren imar faaliyetleri arasında yer almıştır. Yüksek vasıflı tütün üretiminin artmasıyla birlikte 1868 yılında kalenin güneyinde yapımına başlanan Duhan Çarşısı da şehrin gelişim yönünü ilerleyen dönemlerde belirlemiştir (İpek, 2013).

Şehrin havasını bozan, pis kokular yayan ve hastalıklara sebep olan sazlık ve bataklık alanların kurutulması için çalışmalara ilk kez Rıza Paşa zamanında başlanmıştır. Rıza Paşa'nın teşvikleriyle tüccarlar ve şehrin ileri gelenlerinden alınan maddi yardımla bu alanın ancak %6'sı toprakla doldurulmuş, bu uygulama şehrin havasını olumlu düzeyde etkilemiştir. Ancak şehre ilk kez gelen seyyahlar bataklıklar ile ilgili sorunların hala devam ettiğini dile getirmiştir (Serbestoğlu, 2014b; Tural, 2008) (Şekil 340).

Kafkasya'dan ve Trabzon'dan gelen göçmenler ilk zamanlarda han, medrese vb. yapılarda kalmışlar, ancak zamanla barınma sorunu boy göstermiştir. Bu sorunu çözmek için göçmenlere Kılıçdede Mahallesi'ndeki kumsal alanda kamplar kurulmuş, kumsal alan ilk kez bu dönemde işlevlendirilmiştir (Dığıroğlu, 2011b; Yaşayanlar, 2015). Ayrıca Rıza Paşa zamanında gelir sağlamak amacı ile kumsal alana bina yapılmak üzere satılmasına da karar verilmiştir (Serbestoğlu, 2014b; 2019).

Artan nüfusa ve ticaret artışına paralel olarak bahçeli konutlardaki artış, yerel halk ve göçmenlerin tarımla uğraşmasıyla bahçe, tarla ve bostanlardaki artış da şehrin yeşil alan dokusunu artırmıştır.

Şekil 340. Nefs-i Samsun'un 1863-1869 Ali Rıza Paşa ve Sonrası Dönemi fiziksel dönüşümü

1869-1876 Büyük Samsun Yangını ve Sonrası Dönemi'nde çıkan 1869 Büyük Samsun Yangını ve sonrasındaki düzenlemeler şehrin fiziksel dönüşümünde önemli etkiler bırakmıştır. Kale altında, Pazar Mahallesi'nde Hazinedarzâde Süleyman Paşa Medresesi'nde çıkan yangın, güneyinde Abdullah Paşa Konağı'na, kuzeyde ise Mevlevihane'ye kadar geniş bir alanı etkilemiştir. Kale içine sıçrayan yangında kale surları harap olmuş, sadece iç kale kurtarılabilmiştir.

Yangın sonrası kurulan komisyon tarafından yapılan imar çalışmalarında birbirini dik kesen cadde ve sokaklar önerilmiş, yangının büyümesine neden olan çıkmaz sokaklar ortadan kaldırılmıştır. Bu nedenle harap olan kalenin kara surları yeni yol düzeninde çıkmaz sokak oluşturmaması için ortadan kaldırılmıştır. Samsun kalesi surlarının ortadan kaldırılmasının diğer nedenleri ise yüksek duvarları ve dar kapıları ile kale içindeki bataklıkların oluşturduğu sağlıksız koşullar ve kalenin savunma özelliğine artık ihtiyaç olmamasıdır. Bu dönemde batı surlarının tamamı, güney surlarının da Mekde Kapısı'na kadarki bölümü yıkılmış, deniz tarafındaki surlar ile iç kale mevcut varlığını devam ettirmiştir. Bu durum kale içi yerleşimini ortadan kaldırmış, buradaki mahalleler zamanla birbirinin içine dâhil olarak tek bir mahalle haline gelmiştir. Bu dönemde şehirde toplam 16 adet mahalle tespit edilmiştir. İç Kale, Cami-i Kebir, Megde, Hançerli, Pazar, Sait Bey, Cedit, Ermeni, Yeni, Enderiye ve Kılıçdede Mahalleleri mevcut varlığını bu dönemde de devam ettirmiştir. Rum, Mecidiye, Kurupelid, Andorya ve Kirazlık Mahalleleri ise ilk kez bu dönemde ortaya çıkmıştır (Tablo 142) (Şekil 341).

Bir önceki dönemde varlığı bilinen Hacı Hatun ve Bezzaz Mahallelerinin ismine bu dönemde rastlanmamıştır. Her iki mahalle de kale surlarının yıkılması ile etrafındaki mahallelere dâhil olmuş olmalıdır. Yangın nedeniyle ortadan kalkan Hacı Hatun Camii ile hasar alan Bedesten'in bu iki mahallenin isminin belgelerde yer almamış olmasının bir başka nedeni olduğu da düşünülebilir.

Öte yandan yangında zarar gören Hançerli Camii'nin 1872 yılında yeniden inşa edilmesi, ticari hareketliliğe sahip en büyük mahallenin kısa sürede toparlanmaya çalıştığının bir göstergesidir. 1869 yılından sonra Ermeni Mahallesi'ne Ayvacık, Bafra, Çarşamba ve Ünye'den Ermeniler gelip yerleşmiş, nüfusun artmasıyla birlikte mahalle kuzeybatı yönüne doğru sınırlarını genişletmiştir. Cedit Mahallesi'nin de sınırlarını güneydoğu yönünde genişleterek şehir merkezine eklemlendiği belirlenmiştir. Şehrin batı yönündeki tepelik alanlara dayanan yerleşimler nedeniyle özellikle güney taraftaki düz alanlara doğru genişlemeye başladığı da tespit edilmiştir. Bu dönemde Kadıköy mevkiinde

inşa edilmiş olan kiliseyle (Rum Ortodoks Kilisesi II) birlikte Kadıköy, sınırlarını şehir merkezine doğru genişletmiştir.

Yangın alanındaki bazı yolların uzunlukları ve genişlikleri de artırılmıştır. Merkez İskele'ye açılan bu yollar şehrin hinterlandını artırarak yakın çevresi ile olan ilişkisini güçlendirmiştir. Bu durum şehre gelen-giden yolcu sayısını ve mal giriş-çıkışını da artırmıştır. 1872'de açılan Poti Limanı ve onu Tebriz'e bağlayan demir yolları Trabzon'un önemini azaltırken Samsun şehrine göçleri artırmıştır (Dığıroğlu, 2011b; Erler, 2007). Artan gayrimüslim nüfus güneye doğru yayılmaya devam etmiş, 1872 yılında güneyde şehrin en büyük kilisesi olan Rum Ortodoks Kilisesi inşa edilmiştir (Köse, 2014a). Kiliseyle birlikte Müslüman Mezarlığı'nın batısında Rum Mahallesi de oluşmuştur. Şehirde yangının ardından anıtsal boyutta bir cami bulunmazken, gayrimüslimlerin büyük bir kilise inşa etmiş olması 1856 Islahat Fermanı reformlarına bağlanabilir.

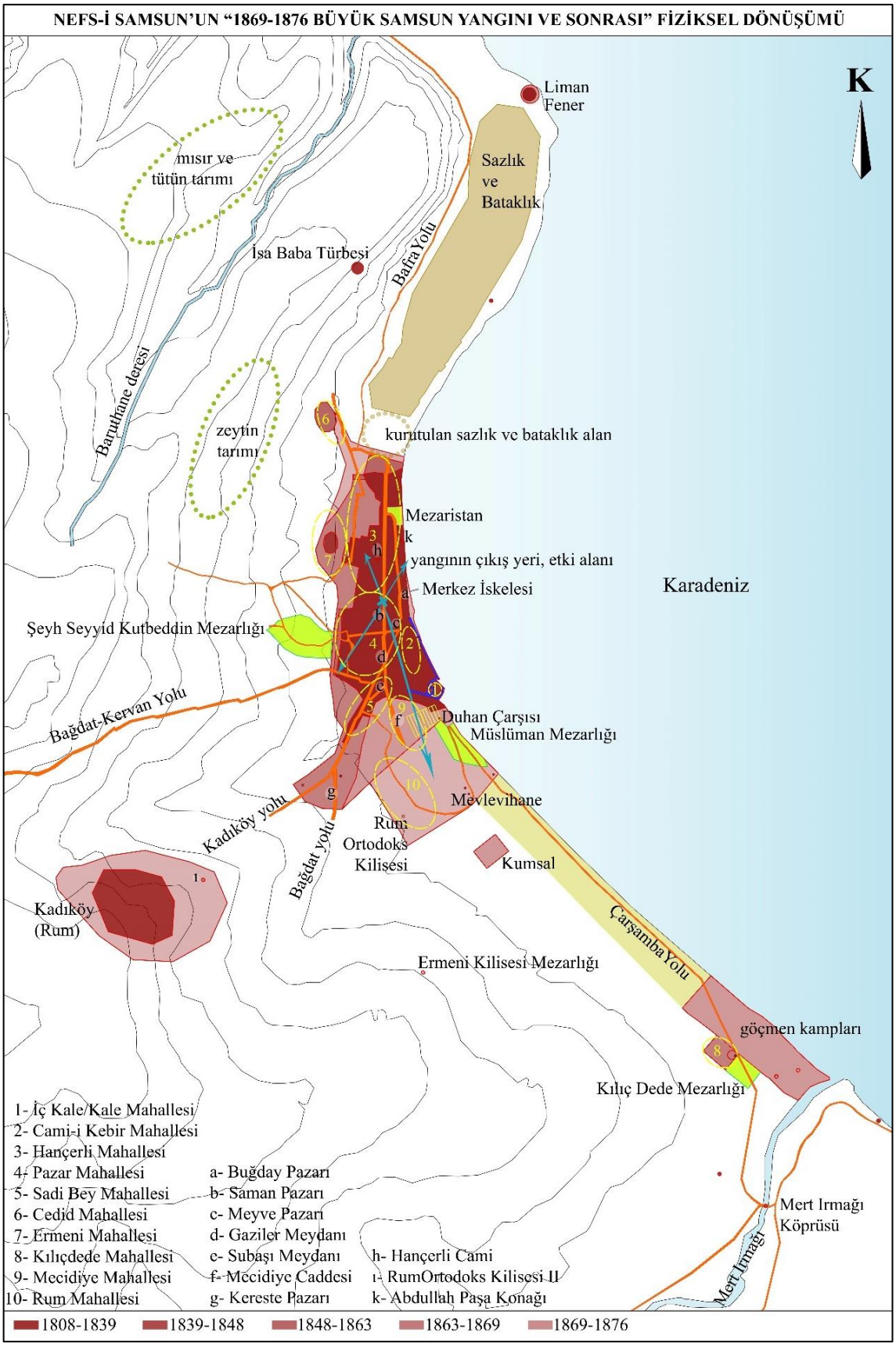
Yangın sonrası yapılan yol düzenlemeleri ile yeni caddeler de açılmıştır. Açılan caddeler etrafında yerleşmeye başlayan nüfus zamanla mahalleleri oluşturmuştur. Bu dönemde Sadi Bey Mahallesi'ndeki Subaşı Meydanı'ndan güneye doğru, kıyıya paralel olarak açılan cadde etrafında şekillenen mahalle, Mecidiye Mahallesi adını almıştır. Bu alanda bir mahalle oluşmasına neden olan diğer bir imar faaliyeti de caddenin altında inşası tamamlanan Duhan Çarşısı'dır. Bu dönemde adına ilk ve son kez rastlanan Kurupelid, Andorya ve Kirazlık Mahallelerinin ise nerede olduklarına dair bir bilgiye ulaşılamamıştır (Tablo 142).

Yangın sonrası yapılan yol düzenlemeleri esnasında Hançerli Cami Mezarlığı'nın batısından geçecek Bafra Caddesi için mezarlığın bir bölümü kaldırılmıştır. Diğer mezar alanları ise yangından etkilenmemiştir. Şehrin güneybatısında eğimin başladığı yerlerde ise Ermeni Kilisesi Mezarlığı oluşturulmuştur. Yangın sonrası yapılan imar planına göre Buğday Pazarı, Saman Pazarı, Meyve Pazarı, Kereste Pazarı ve Duhan Çarşısı yeniden oluşturulmuş ve pazarlara giden yollar düzenlenmiştir. Bu esnada Meyve Pazarı'na iki sıra; Saman ve Buğday Pazarı'na ise bir sıra ağaç dikilmiştir (Erler, 2007). Düzenlenen yollarla birlikte Subaşı Meydanı karşısında Gaziler Meydanı ortaya çıkmıştır (Şekil 341).

1873 yılına ait bir belgede şehirde bir parkın yapılmasının planlandığı anlaşılır (BOA, A.}MKT.UM., 1326/88'den aktaran: Sarısakal, 2007a: 139; Erler, 2007). Her ne kadar parkın nerede olduğu ya da yapılıp yapılmadığı belirlenememiş olsa da şehirde park yapma girişiminin şehrin modernleştirilmesi yönünde atılmış ilk adımlar arasında yer alması

bakımından önemlidir. Bu dönemde sazlık, bataklık ve kumsal alanlardaki değişim üzerine herhangi bir bilgi tespit edilememiştir (Şekil 341).

Sonuç olarak, söz konusu büyük yangın her ne kadar şehir için yıkıcı bir etki yaratmış olsa da şehrin yeniden planlaması bağlamında büyük değişikliklerin başlamasına neden olması bakımından, söz konusu dönem oldukça önemli olmuştur. Yangın sonrasında şehirde Batı kökenli yerleşme pratiklerinin bir kısmı uygulanmış, Tanzimat'ın etkileri belirgin bir şekilde şehirde görülmeye başlamış, birçok yolda da iyileştirme çalışması yapılmıştır. Pazar Mahallesi'nden Unkapanı sırtlarına doğru giden dar bir şose yolun önemli bir bölümüne iri taşlar ile kaldırım yapılarak daha kullanışlı hale getirilmesi bu çalışmalardan birisidir (Sarısakal, 2007a). Ayrıca bir önceki dönemde başlayan Samsun-Bafra ve Samsun-Çarşamba yolu çalışmalarına bu dönemde de devam edilmiştir. Ali Rıza Paşa zamanında, 1863 yılında etüt çalışmaları yapılan Samsun-Amasya yoluna fiilen 1871 yılında başlanmıştır. Bu dönemde pek çok şose ve demiryolunun planlanması da gerçekleştirilmiş, Liman-Amasya arasındaki şose yol, Samsun-Sinop demiryolu ve Samsun-Sivas demiryolu için imtiyazlar istenmiştir. Ayrıca yangından hemen sonra Trabzon-Samsun arasında telgraf hattı yapımı da talep edilmiştir. Yangın sonrası yapılan bu çalışmalar şehirdeki ticareti artırarak nüfus yoğunluğunu da beraberinde getirmiş, yangının olumsuz etkileri kısa sürede ortadan kalkmaya başlamıştır (Şekil 341).

Şekil 341. Nefs-i Samsun'un 1869-1876 Büyük Samsun Yangını ve Sonrası Dönemi fiziksel dönüşümü

1876-1908 I. Meşrutiyet Dönemi'nde 1869 Büyük Samsun Yangını sonrası imar çalışmaları devam etmiş, yanan anıtsal yapıların birçoğu da bu dönemde yeniden inşa edilmiştir. İç kale surları ortadan kaldırılmış, kaleden geriye güneyde yer alan Süleyman Paşa Arastası'nın bitişiğindeki kale surları ile deniz tarafındaki surlar kalmıştır. Ancak deniz tarafındaki surların yükseklikleri yangın sonrası yaklaşık 3 metreye kadar düşmüştür.

Bu dönemde artan ticari hareketlilik ile kıyı boyunca pek çok yerde iskele inşa edilmiştir. Denizin sığ olmasından dolayı iskele inşası esnasında yapılan dolgu alanları ile şehrin kıyı çizgisi değişmiştir. Ali Rıza Paşa zamanında %6'sı kurutulan sazlık ve bataklık alan, 1892 yılından 1905 yılına kadar belediye tarafından doldurularak dörtte bir oranında ıslah edilmiş ve kamu kullanımına açılmış (M 1902 T.V.S.), 1893 yılında bu alanda gazhane deposu inşa edilmiştir (İpek & Yılmaz, 2011). Ali Rıza Paşa zamanında dile getirilen kumsal alanın satılarak imara açılması düşüncesi bu dönemde hayata geçirilmiştir. Kumsal alana 1883-1890 yılları arasında hükümet konağı, zabıtan daireleri, hapishane, karakol-haneler inşa edilerek yeni idari merkez burada oluşturulmuş ve şehrin gelişim güzergâhı bu yöne kaydırılmıştır. 1892 yılında kumsal alanın iskâna açılmasıyla da göçmenler bu alana yerleşmeye başlamıştır. Bu dönemin sonuna gelindiğinde tüm kumsal alan artık imarlı hale getirilmiş, üzerinde hükümet konağı, zabitan daireleri, tophane, hapishane, konsolosluklar vb. birçok kamu yapısının yanında ruhsatsız konutlar da inşa edilmiştir. Şehrin doğal fiziksel bariyerlerindeki (sazlık, bataklık ve kumsal alanlar) bu değişimler şehrin yerleşim alanlarının sınırlarının değişmesinde de etkili olmuştur. Şehir fiziksel olarak kıyı boyunca kuzeyde Gaz İskelesi'ne, güneyde ise Mert Irmağı'na doğru sınırlarını genişletmiştir (Şekil 342).

I. Meşrutiyet Dönemi'nin (1876-1908) sonlarına doğru şehirde toplam 13 adet mahalle tespit edilmiştir. İç Kale surlarının yıkılması ile Cami-i Kebir, Megde ve İç Kale Mahalleleri birleşerek Kale Mahallesi adında tek bir mahalle oluşmuştur. Bu mahalle önceki dönemlerde bahsi geçen Hacı Hatun, Bezzaz ve Mecidiye Mahallelerini de sınırlarına dâhil etmiştir. Cami-i Kebir Mahallesi'nde 1869 yangınında yok olan şehrin en büyük camisi olan Hızır Bey Camii'nin yerine 1884 yılında iki minareli Valide Camii / Büyük Cami inşa edilmiş (Okudan, 2013), bu cami artık Kale Mahallesi sınırları içinde yer almıştır. Şehirdeki Hançerli, Pazar, Sadi Bey, Cedit, Ermeni, Yeni, Kılıçdede, Rum, Kurupelid Mahalleleri mevcut varlığını bu dönemde de devam ettirmiştir. Sait Bey Rum, Hançerli Cedid ve Debbağhane Mahalleleri ise ilk kez bu dönemde ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Rum Mahallesi ile Sait Bey Mahallesi arasında kalan yerleşim Sait Bey Rum Mahallesi ve

Hançerli Mahallesi ile Cedid Mahallesi arasında kalan yerleşim ise Hançerli Cedid Mahallesi olarak adlandırılmıştır. Mert Irmağı'nın Karadeniz'e döküldüğü yerin kuzeybatısında 1856 yılından beri var olduğu bilinen Tabakhane yapısına kadar yerleşimlerin artmasıyla birlikte bu alanda Debbağhane Mahallesi oluşmuştur. Önceki dönemlerde yer almış, ancak yeri tespit edilememiş Enderiye, Andorya ve Kirazlık Mahalleleri'ne bu ve sonraki dönemlerde de rastlanmamıştır (Tablo 142). Kırım muhacirlerinden oluşan Kılıçdede Mahallesi'ne bu dönemde de Tatarlar yerleşmiş, mahallenin sınırları genişleyerek kuzeyden gelen yerleşimlerle birleşmiştir. 1880'lerden sonra tütün ihracatındaki artış ve 1887 yılında Reji Tütün Fabrikası'nın inşası şehirdeki Rum ve Ermeni nüfusunu da artırmıştır. Gayrimüslim nüfusun artmasıyla birlikte güneydeki Rum Mahallesi'nde Rumlara ait yeni eğitim yapıları inşa edilmiş, mahallenin sınırları batı ve güney yönde genişlemiştir. Kuzeybatı tarafında yer alan Ermeni Mahallesi'nde ise eğitim-kültür-eğlence yapıları ve dini yapılar inşa edilmiş, mahallenin sınırları batı yönde genişlemiştir. Sazlık ve bataklık alanın kurutulması ile Hançerli Mahallesi kuzey yönde yayılmıştır. Sınırları genişleyen mahalleler ile oluşan yeni mahallelerle birlikte şehir; kuzeyde Gazhane Deposu, güneyde Mezbaha, kuzeybatıda Ermeni Mahallesi, güneybatıda ise Rum Mahallesi arasında biçimlenmiştir (Şekil 342).

Yangın sonrası bu dönemde gerçekleştirilen ulaşım alanındaki pek çok uygulama şehrin fiziksel gelişmesini hızlandıran önemli bir etken olmuştur. Modern caddelerin açılması, yeni iskele inşaları, Merkez İskele'nin modern hale getirilmesi, Samsun-Amasya yolu (Doğu Anadolu yolu) ile Samsun-Kayseri yolunun (İç Anadolu yolu) tamamlanması bu gelişmeler arasında yer almıştır. Yangın sonrası başlatılan, birbirini dik kesen cadde ve sokak düzenlemelerinin bu dönemde tamamlanması, şehrin günümüzdeki görünümünü alması bakımından da önemlidir. Kadıköy, Bağdat, Subaşı, Kilise, Hükümet Konağı, Şüküroğlu, Bafra ve Gümrük Caddeleri (Kunpanya Caddesi) bu dönemde düzenlenmiş veya açılmış bazı cadde ve sokaklar arasındadır. 1871 yılında çalışmaları başlayan Samsun-Amasya yolunun (Samsun-Bağdat şosesi) 1883 yılında tamamlanan ve vadileri takip eden Samsun-Bağdat şosesi, bu dönemde, 19. yy.'ın başında şehrin batısındaki sırtları takip eden Bağdat-Kervan yolu yerine tercih edilmeye başlamıştır. Bu şosesin şehir içinde kalan kısmı Bağdat Caddesi olarak anılmış, şehrin sınırları bu cadde yönüne doğru genişlemiştir. Şehrin güneybatısında yer alan Bağdat Caddesi, Kadıköy yerleşimine doğru Kadıköy Caddesi adını almıştır. Kadıköy yerleşimi de Bağdat Caddesi tarafına doğru sınırlarını genişletmiştir. 1880'lerde kumsal alanda inşa edilen Hükümet Konağı, önünde oluşturulan Hükümet

Caddesi ile yeni bir merkez oluşturularak şehrin bu alana doğru genişlemesi sağlanmıştır (Şekil 342).

1880 yılında Merkez İskele'nin çağdaş bir rıhtım haline getirilmesiyle limanın taşıma kapasitesi artırılmıştır. Artan ticari hareketlilik karşısında 1890'lardan itibaren kıyı boyunca belli noktalara farklı işlevlere sahip iskeleler de inşa edilmiştir. Bunlar; Gümrük İskelesi, Yolcu İskelesi, Tütün İskelesi, Gaz İskelesi, Zahire İskelesi, Dakik/Un İskelesi ve Pulcu İskelesi'dir. Bu dönemde Tütün İskelesi ile Duhan Çarşı arasına dekovil hattı döşenmiş, Tütün İskelesi'ndeki dekovil hattı kuzeydeki Gümrük İskelesi'ne kadar da uzatılmıştır (Yolalıcı, 2004) (Şekil 342).

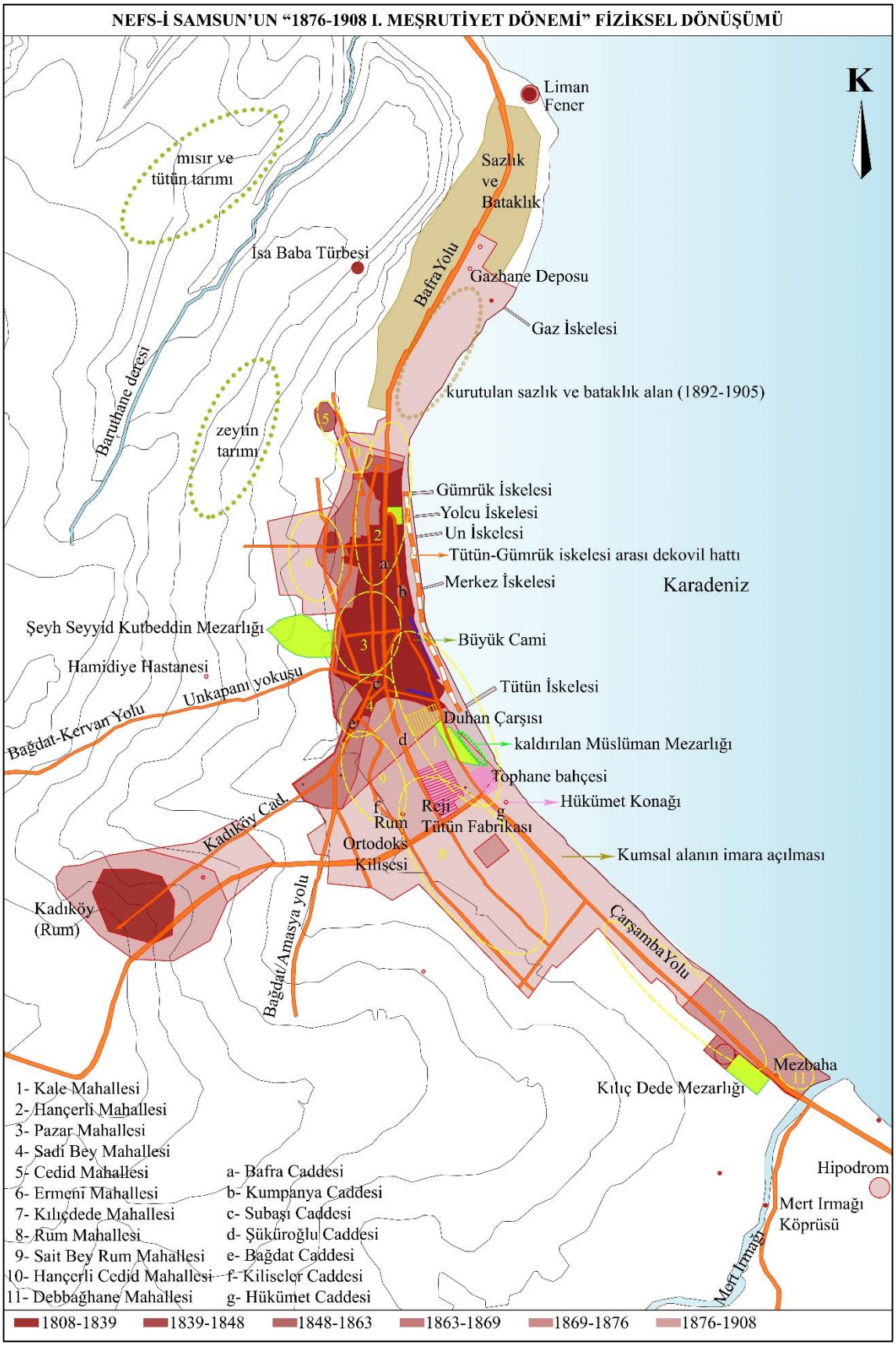
1867 yılında çalışmaları başlayan Samsun-Çarşamba (23 km), Samsun-Bafra (62 km) ve Samsun-Sivas (62 km) arasındaki şose yollar 1893 yılında tamamlanmıştır (Yolalıcı, 1998; Baskıcı, 2012). 1883'te şehri Doğu Anadolu'ya bağlayan Samsun-Amasya yolunun yapımı sonrası, şehri İç Anadolu'ya bağlayan Samsun-Kayseri yolu da geliştirilmiştir. 20. yy.'ın başlarında Bafra-Samsun-Çarşamba-Terme-Ünye karayolları hizmete açılmış, bu yollar şehrin yakın çevre ile olan ilişkilerini artırmış, şehri pek çok vilayetin (Diyarbakır, Harput, Sivas, Bağdat gibi) yolcu iskelesi konumuna taşımıştır (Duymaz, 2013; Köse, 2012). Bu durum Samsun-Sivas arasında demiryolu ile modern bir liman inşasını da tekrardan gündeme getirmiştir. 1890 yılında tamamlanan Samsun-Giresun arasındaki telgraf hattı da şehrin güneyi ile olan iletişimini hızlandırmış, ticari ilişkileri de hızlandıran bu hat şehrin gelişmesine katkı sağlamıştır (Dığıroğlu, 2011b). Bu dönemde tamamlanan yeni yollar sayesinde ticaret gelişmiş ve bölgesel bir merkez haline gelen şehir yakın çevresinin iskelesi konumuna gelmiştir. Dönemin son çeyreğinde gayrimüslim nüfus Müslüman nüfusu geçmiş, gayrimüslim mahallelerin sınırları daha genişlemiştir.

Yangın sonrası, birbirini dik kesen cadde ve sokaklar ızgara plan şemasına göre yeniden inşa edilmiş, 1882 Ebniye Kanunu ile çıkmaz sokak düzenlemeleri yasaklanmıştır. '(1905) Samsun (Karadeniz) Planı' ve '(1938) Samsun Belediyesi Haritası' şehrin ızgara plan şemasına uygun olarak yeniden inşa edildiğini göstermesi bakımından önemlidir. Bu dönemde yangından arda kalan kale surlarının yıkılması ile çıkmaz sokaklar ortadan kaldırılmış, şehrin en erken yerleşim bölgelerinde de ızgara plan şemasının uygulanabilmesini mümkün hale gelmiştir. Bir başka ifadeyle yangın, şehrin modernleşmesi için etkili bir araç olarak kullanılmıştır. Gerçekleştirilen yol düzenlemeleri ile şehir modern bir görünüm kazanmaya başlamış, şehrin mevcut kimliği yeniden şekillenmiştir. Geleneksel Osmanlı imar sistemi ile Batılı yerleşme düzeni birleştirilerek sentezlenmiştir.

1897'de kumsal alanda inşa edilmiş olan Tophane'nin kuzeyinde askerlerin kullandığı Samsun Müslüman Mezarlığı'na kadar olan alan Tophane bahçesi olarak düzenlenmiş (Akbulut, 2013a); bu dönemde Müslüman Mezarlığı'nın deniz tarafında kalan bir bölümü de kaldırılmıştır. Ticaretin artışı ile büyük gelişme gösteren şehrin dış çeperlerinde hayvancılıkla uğraşan halkın otlak alanları da büyümüştür (Okuyan, 2020b) (Şekil 342).

1898 yılından itibaren Derbent ve Mert Irmağı arasındaki at yarışı ve gezinti için bir hipodrom oluşturulmuştur (M 1902 T.V.S.; Dığıroğlu, 2011b). 19. yüzyılın sonlarına doğru Kafkasya'dan gelen Çerkez ve Tatar muhacirlerinin Kılıçdede Mahallesi'ne yerleşmesiyle Kılıçdede Mezarlığı'nın sınırları ırmak tarafına doğru bir miktar genişlemiştir (Şekil 342).

I. Meşrutiyet'in ilanı sonrası 1887'de inşa edilen Reji Tütün Fabrikası'nın inşasıyla birlikte batı kültürünün etkisi şehirde artmıştır. Fabrika şehrin hem ekonomisine hem de kültürüne katkı sağlamış, özellikle Rum ve Ermeni Mahallelerinde sinema ve tiyatrolar inşa edilmiştir (Sarısakal, 2003). 1902 yılında şehrin batısında Bağdat-Kervan yolu üzerinde şehre hâkim bir noktada padişahın iradesi ile inşa edilen Hamidiye Hastanesi ile yeni bir çekim merkezi oluşturulmuş, hastane yönüne doğru yerleşimler başlamıştır (Sarısakal, 2007a; Yaşayanlar, 2005; Özyurt & Erler, 2012) (Şekil 342).

Şekil 342. Nefs-i Samsun'un 1876-1908 I. Meşrutiyet Dönemi fiziksel dönüşümü

1908-1923 II. Meşrutiyet Dönemi için mevcut literatür farklı mahalle isimlerini ortaya koymuştur.[342] Bu yıllarda yaşanan savaşlar, göçler, tehcirler ve mübadele olayları ardından üretilen 1923 imar planına göre bu dönemde şehirde toplam 9 adet mahalle olduğu tespit edilmiştir. Kale, Hançerli, Pazar, Said Bey, Cedit ve Kılıçdede Mahalleleri mevcut varlığını devam ettirmiştir. Çiftlik, Kökçüoğlu ve Kadıköy Mahalleleri ise ilk kez bu dönemde ortaya çıkmıştır (Tablo 142) (Şekil 343).

19. yy.'ın başından beri her dönem kaynaklarda yer alan Rumlara ait Kadıköy yerleşimi bu dönemde sınırlarını şehir merkezine doğru genişletmiş, 1911 yılından itibaren merkeze bağlı bir mahalleye dönüşmüş, zamanla Müslümanların ikametine de açılmıştır. 1922 nüfus mübadelesi ile Rum Mahallesi'nin Rum sakinleri göç etmiş, yerlerine Türkler yerleştirilmiş, ismi Çiftlik Mahallesi olarak değiştirilmiştir. Şeyh Seyyid Kutbeddin Mezarlığı'nın kuzeyindeki yerleşime Kökçüoğlu Mahallesi adı verilmiştir. 1848-1863 Mutasarrıflar Dönemi'nden beri şehrin batısında yer alan Ermeni Mahallesi'ne 1915 yılında gerçekleşen Ermeni tehciri sonrası Müslümanlar yerleştirilmiştir. Bu nedenle 1915'ten sonra Ermeni Mahallesi adına rastlanmamıştır. Bu dönemde ortaya çıkan Kökçüoğlu Mahallesi Ermeni Mahallesi'nin bir kısmını içermektedir. Önceki dönemlerde yer alan Yeni ve Kurupelid Mahalleleri bu dönemin sonunda ortadan kalkmıştır. Bir önceki dönemde ortaya çıkan Sait Bey Rum, Hançerli Cedid ve Debbağhane Mahallelerine ise 1916 yılından sonra rastlanmamıştır. Sait Bey Rum Mahallesi'nin Sait Bey Mahallesi'ne veya Çiftlik Mahallesi'ne dâhil edildiği; Hançerli Cedid Mahallesi'nin ise Hançerli Mahallesi veya Cedid Mahallesi sınırlarına dâhil edildiği anlaşılmıştır (Şekil 343).

Bu dönemde şehrin kuzey-güney doğrultusundaki sınırlarında fazla bir değişiklik olmadığı, batı tarafında yer alan mahallelerin dış çeperlerinde yeni mahallerin oluşarak şehrin yamaçlara doğru genişlediği gözlemlenmiştir. 1912 yılında Rum nüfus Türk nüfusunu geçmiştir. Ancak bu dönemde yaşanan zorunlu göçler (Ermeni tehciri), I. Dünya Savaşı (1915 Rus ve 1922 Yunan bombardımanı), Rus işgali nedeniyle gelen göçler, Millî Mücadele Dönemi, Pontusçuluk faaliyetleri, 1922'deki nüfus mübadelesi sözleşmesi ve Osmanlı'nın dağılma sürecinde olması bu dönem içinde hem hoşgörü ortamının yok olmasına hem de şehrin demografik yapısında sürekli olarak dalgalanmaya neden olmuştur (Şekil 343).

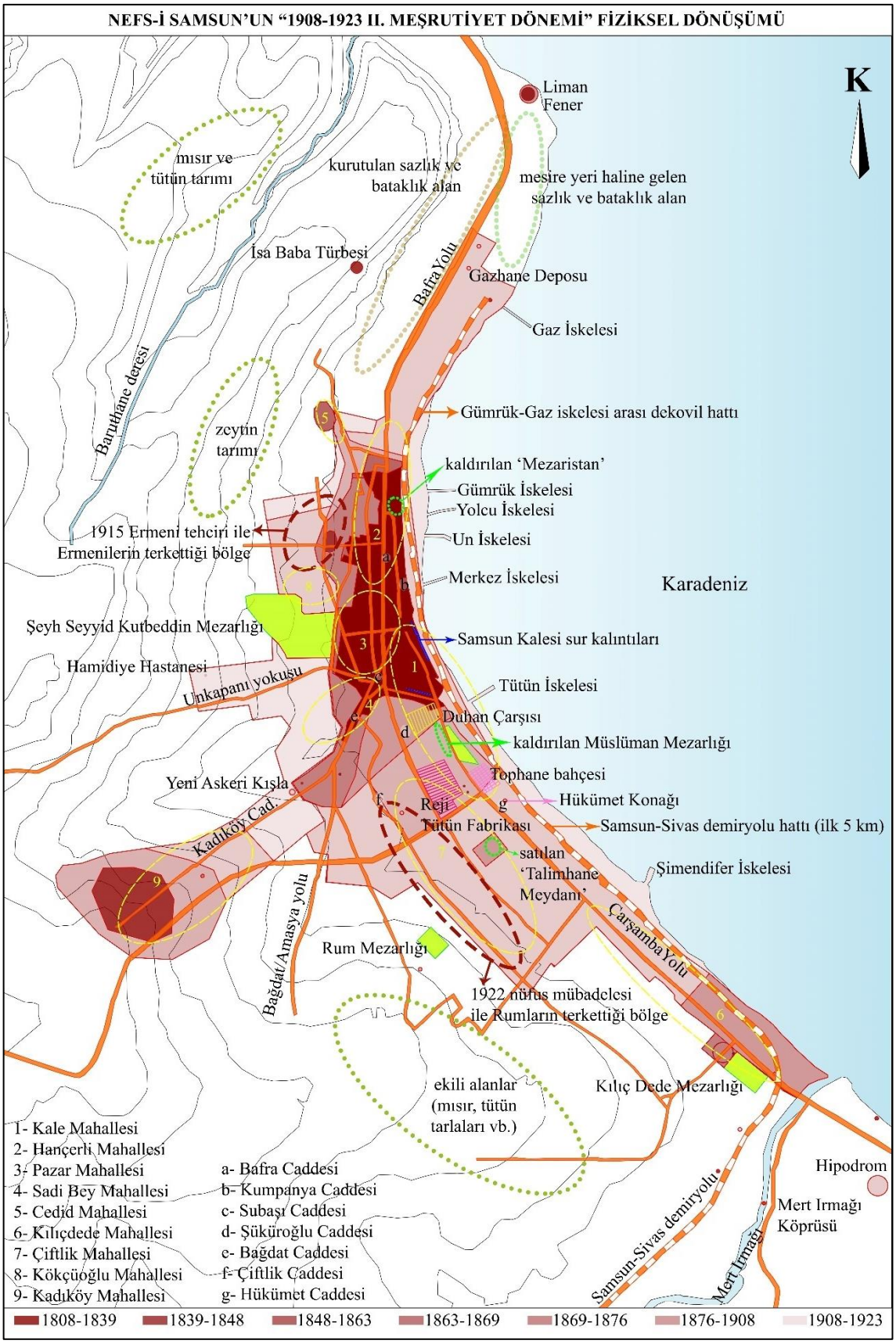
[342] Farklı kaynaklarda bahsedilen mahalle isimlerine ve nerede olduklarına dair bilgi II. Meşrutiyet Dönemi'nin '3.6.4.1. Mahalleler' adlı bölümde yer almıştır.

I. Dünya Savaşı'nın şehirdeki etkileri ve sonrasında Millî Mücadele Dönemi'nin başlaması, şehrin İngiliz işgali altında olması, dağılma durumunda olan devletin ekonomik yetersizlikleri gibi birçok nedenden dolayı bu dönemde ulaşım ağlarında da çok fazla gelişme sağlanamamıştır. Bu dönemde Samsun Limanı, Samsun-Sivas demiryolu hattı, şehir içi tramvay hattı, liman projeleri gibi pek çok proje hazırlanmış, ancak bunlar hayata geçmemiştir. Fransızlar tarafından planlanan Samsun-Sivas demiryolu için 1911'de temel atılmış, Sivas'a doğru 5 km'lik ray döşenmiş, ancak I. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla demiryolu yapımı durdurulmuş, tamamlanması ancak Cumhuriyet Dönemi'nde gerçekleştirilmiştir. 1912 yılında projelendirilen şehir içi tramvay hattının inşasına da savaş nedeniyle ancak Cumhuriyet Dönemi'nde başlanmış ve tamamlanmıştır. Tütün İskelesi'nin ortalama 1 km güneyinde Şimendifer İskelesi inşa edilmiştir. 1915 Rus ve 1922 Yunan bombardımanları sonrası hasar alan Gümrük İskelesi 8 m, Yolcu İskelesi 5 m, Gaz İskelesi, Zahire İskelesi ve Dakik/Un İskelesi 7,5 m uzatılarak onarılmıştır. Bir önceki dönemde Tütün İskelesi'nden Gümrük İskelesi'ne uzatılan dekovil hattı 1922'de Gümrük İskelesi'nden kuzeydeki Yeni Gazhane İskelesi'ne kadar daha uzatılmıştır (Sarısakal, 2007a; Yolalıcı, 2004) (Şekil 343).

Samsun-Bafra yolu ile Samsun-Çarşamba yolunda da düzenlemeler ve tamiratlar yapılmıştır. 1923 yılında Un Kapanı'ndan Subaşı'na kadar olan şose yola (Unkapanı yokuşu) Belediye tarafından kaldırım yapılmıştır. Subaşı ve Mater Dolorosa Katolik Kilisesi arasındaki Bağdat yolu, Rum Ortodoks Kilisesi önündeki Çiftlik Caddesi, Hükümet Konağı önündeki Hükümet Caddesi, Buğday Pazarı civarındaki Kumpanyalar Caddesi tamir ve ıslah edilmiştir (Yolalıcı, 2004).

Bir önceki dönemde dörtte biri doldurulan sazlık ve bataklık alanın kurutma işlemine Belediye tarafından 1922 yılında yeniden başlanmış, 1923 yılında tamamen doldurulmuştur. Bu alandaki Bafra yolu da genişletilerek kenarlarına ağaçlar dikilmiş, kurutulan sazlık ve bataklık alan mesire yeri haline getirilmiştir (Yolalıcı, 2004). Şehrin dış çeperlerinde başta tütün olmak üzere mısır tarlaları artmış, zeytin tarımı azalmıştır. İmara açılan kumsal alanların arkasında ise ekili alanlar yer almıştır. Çiftlik Mahallesi'nin güneyinde, yerleşim alanlarının dışında Rum Kilisesi Mezarlığı kurulmuştur (Köse, 2014b). Yerleşim alanında kalan Samsun Müslüman Mezarlığı'nın batı tarafındaki bölümü ise ortadan kaldırtılmış, yerine oteller, kahvehaneler ve eğitim yapıları yapılmıştır (Sarısakal, 2008). Hançerli Mahallesi'nde denize yakın yerdeki Mezaristan da bu dönemde ortadan kaldırılmıştır. Kalenin güneyinde Ali Rıza Paşa tarafından inşa edilmiş olan Kışla harap hale gelmiştir.

Kışlanın önündeki Talimhane Meydanı satılmış, Kadıköy Caddesi üzerinde Yeni Askeri Kışla inşa edilmiştir (Yazıcı, 2012).

Şekil 343. Nefs-i Samsun'un 1908-1923 II. Meşrutiyet Dönemi fiziksel dönüşümü

Tablo 142. Nefs-i Samsun'daki merkez mahalleler (1839-1923)

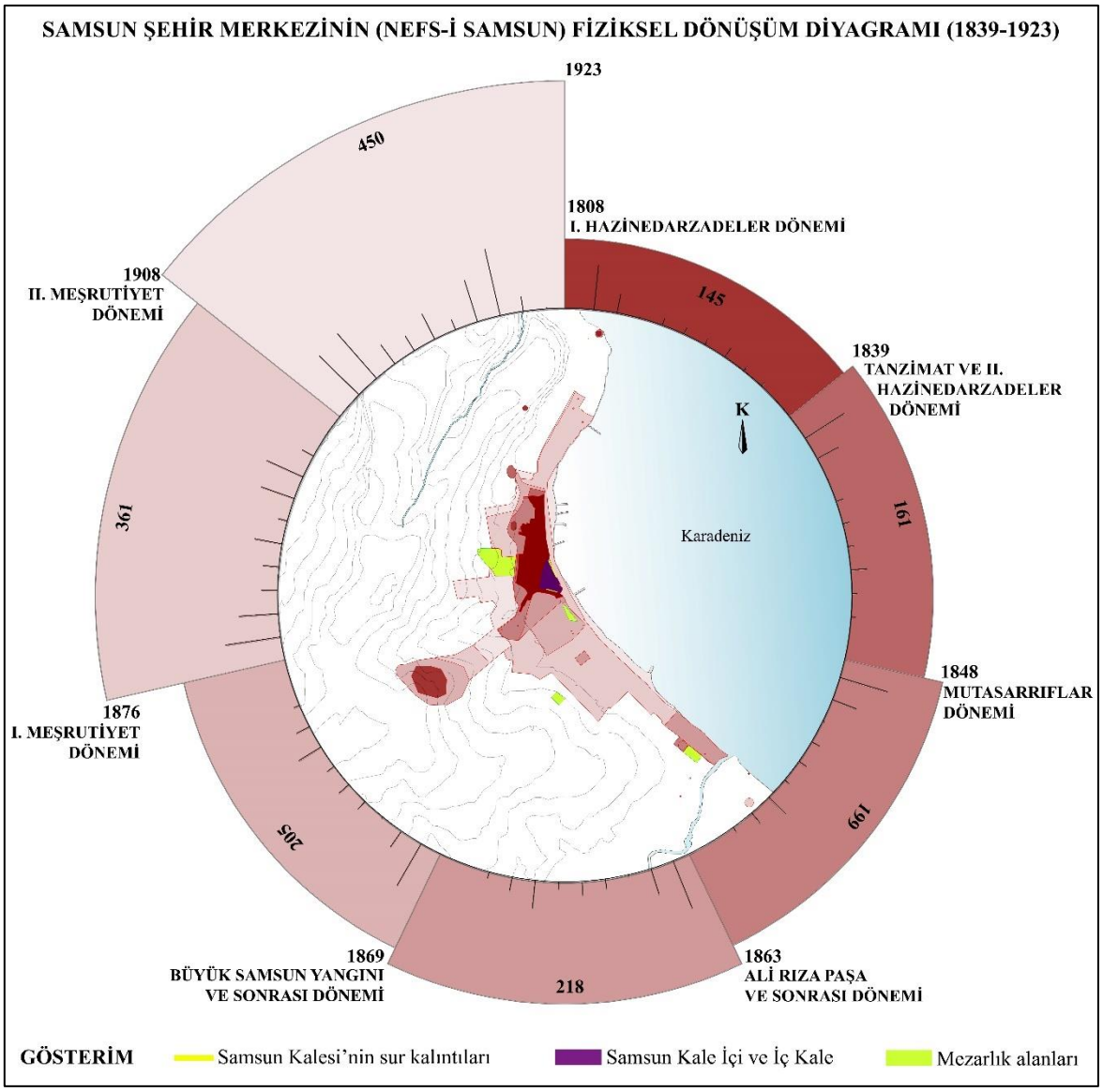
Nefs-i Samsun'daki Merkez Mahalleler (1839-1923)						
1808-1839 I. Hazinedarzadeler Dönemi	**1839-1848 Tanzimat ve II. Hazinedarzadeler Dönemi**	**1848-1863 Mutasarrıflar Dönemi**	**1863-1869 Ali Rıza Paşa ve Sonrası Dönemi**	**1869-1876 Büyük Samsun Yangını ve Sonrası Dönemi**	**1876-1908 I. Meşrutiyet Dönemi**	**1908-1923 II. Meşrutiyet Dönemi**
İç Kale Mah.	İç Kale Mah.	İç Kale Mah.	İç Kale / Kale Mah.	İç Kale / Kale Mah.	Kale Mah.	Kale Mah.
Cami-i Kebir Mah.	Cami-i Kebir Mah.	Cami-i Kebir Mah.	Cami-i Kebir Mah.	Cami-i Kebir Mah.		
Hacı Hatun Mah.	Hacı Hatun Mah.	Hacı Hatun Mah.	Hacı Hatun Mah.			
Megde Mah.	Megde Mah.	Megde Mah.	Megde Mah.	Megde Mah.		
Hançerli Mah.	Hançerli Mah.	Hançerli Mah.	Hançerli Mah.	Hançerli Mah.	Hançerli Mah.	Hançerli Mah.
Pazar Mah.	Pazar Mah.	Pazar Mah.	Pazar Mah.	Pazar Mah.	Pazar Mah.	Pazar Mah.
Sadi/Said Bey Mah.	Sadi/Said Bey Mah.	Sadi/Said Bey Mah.	Sadi/Said Bey Mah.	Sadi/Said Bey Mah.	Sadi/Said Bey Mah.	Sadi/Said Bey Mah.
Samsun Mah.						
	Cedit/Cedid Mah.	Cedit/Cedid Mah.	Cedit/Cedid Mah.	Cedit/Cedid Mah.	Cedit/Cedid Mah.	Cedit/Cedid Mah.
		Ermeni Mah.	Ermeni Mah.	Ermeni Mah.	Ermeni Mah.	
		Bezzaz Mah.	Bezzaz Mah.			
		Yeni Mah.	Yeni Mah.	Yeni Mah.	Yeni Mah.	
		Enderiye Mah.	Enderiye Mah.	Enderiye Mah.		
			Kılıçdede Mah.	Kılıçdede Mah.	Kılıçdede Mah.	Kılıçdede Mah.
			Hızır Beg Mah.			
			İncirli Mah.			
			Tekke Mah.			
				Rum Mah.	Rum Mah.	Çiftlik Mah.
				Mecidiye Mah.		
				Kurupelid Mah.	Kurupelid Mah.	
				Andorya Mah.		
				Kirazlık Mah.		
					Sait Bey Rum Mah.	
					Hançerli Cedid Mah.	
					Debbağhane Mah.	
						Kökçüoğlu Mah.
						Kadıköy Mah.

GÖSTERİM

- Konumu bilinmeyen mahalle
- Literatürde adına bir daha rastlanmayan mahalle
- İsmi değişen mahalle
- Birleşen mahalleler

4.2.2. İmar Hareketlilikleri

Nefs-i Samsun'un fiziksel dönüşümünü inceleyen bu çalışmada şehirde yapılan imar faaliyetlerinin sayısı, türü, dönemsel dağılımı, konumları vb. üzerinden dönüşümün izleri sürülmüştür. Bu çerçevede özetle belirtmek gerekirse, çalışmanın kronolojik alt sınırını oluşturan 1839 Tanzimat Fermanı'nın ilanı öncesi dönemde şehrin sınırları içerisinde 145 adet imar faaliyeti tespit edilmiştir. Bu sayı 1839-1848 Tanzimat ve II. Hazinedarzadeler Dönemi'nde 161'e, 1848-1863 Mutasarrıflar Dönemi'nde 199'a, 1863-1869 Ali Rıza Paşa ve Sonrası Dönemi'nde ise 218'e yükselmiştir. 1869-1876 Büyük Samsun Yangını ve Sonrası Dönemi şehir bu bağlamda önemli bir kırılma yaşamış, meydana gelen yangının etkisiyle imar faaliyetleri sayısı 205'e düşmüştür. Yangın felaketi sonrası 1876-1908 I. Meşrutiyet Dönemi ise imar hareketliliğinin dramatik biçimde arttığı bir dönem olarak kayıtlara geçmiş, imar faaliyeti sayısı bu dönemde %76 oranında artarak 361'e ve devamında 1908-1923 II. Meşrutiyet Dönemi'nde de %25 oranında artarak 450'ye yükselmiştir (Şekil 344).

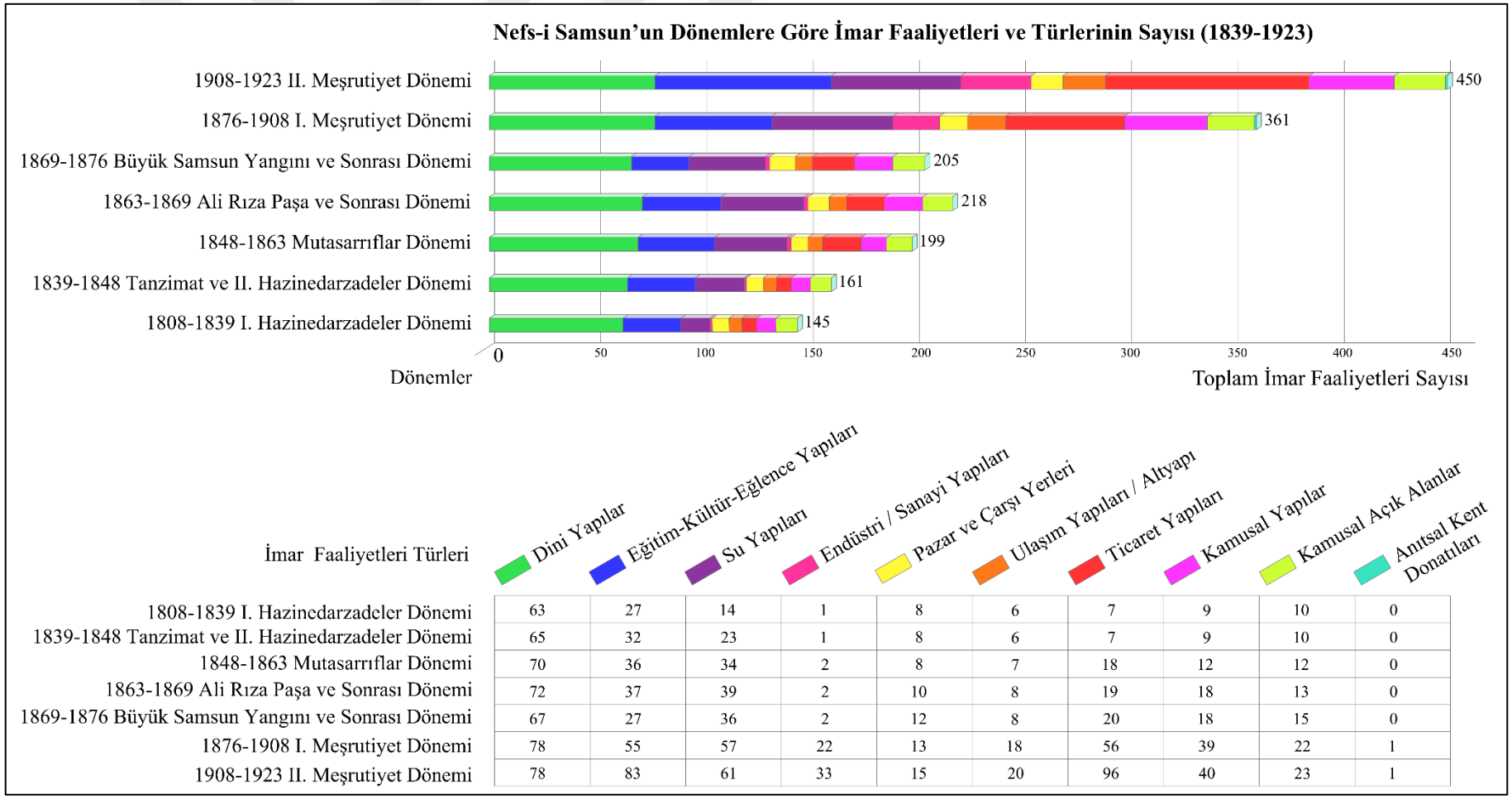

Şekil 344. Nefs-i Samsun'un fiziksel dönüşüm diyagramı (1839-1923)

Nefs-i Samsun başlangıçta kale içi, iç kale ve kale altından oluşan bir yerleşim yeri iken zamanla kale altındaki yerleşimin sınırları genişlemiş, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde şehir, bu çalışma bağlamında son şeklini almıştır (Şekil 343). Kale altı yerleşimin genişlemesi, şehre gelen teftiş memuru Ali Rıza Paşa zamanına kadar, limanın da etkisiyle kuzey ve kuzeybatı yönünde gerçekleşmiştir. Kuzeyde sazlık ve bataklık alanlara, batıda ise eğimli yamaçlara kadar genişleyen şehir yönünü güneye ve güneybatıdaki karayolu hattının geçtiği bölgeye çevirmiştir. Ali Rıza Paşa zamanında Merkez İskele'nin ve Fener'in yeniden inşası, şehrin ticari hareketliliğini artırırken güneyinde inşa edilen Kışla ve Mert Irmağı Köprüsü'nün yapımı şehrin gelişimini güney yönüne doğru kaydırmıştır. 1864 Kafkas

göçmenleri de Mert Irmağı'nın kuzeyindeki Kılıç Dede Türbesi'nin çevresine, Kırım Savaşı (1853-1856) sonrası gelen Kırımlı ailelerin yanına yerleştirilmiştir. Sazlık ve bataklık alanın bir kısmının doldurulması ise ilk kez bu dönemde gerçekleşmiştir. 1869 Büyük Samsun Yangını sonrası şehrin hinterlandındaki yerleşimlerin iskelesi konumunda olması nedeniyle kısa sürede toparlanmış, şehir güney yöndeki kumsal alana kadar genişlemiştir. Bu dönemde şehrin güneybatısında inşa edilen Rum Ortodoks Kilisesi de gayrimüslimlerin güneybatıya yerleşim tercihleri için etkili olmuştur. Kuzeybatıdaki Ermeni yerleşimi de (Cedit Mahallesi) sınırlarını şehre doğru büyütmüştür.

Yangın aynı zamanda şehrin modernleşme yönünde adımların atıldığı bir dönemin başlamasına da katkı sağlamıştır. Yangın sonrası kademeli bir şekilde ortadan kaldırılan surlar, ilk yerleşim alanlarındaki şehir içi ulaşımın yeniden düzenlemesinin yolunu açmıştır. Izgara planın uygulandığı şehirde çıkmaz sokaklar ortadan kaldırılmış, I. Meşrutiyet sonrası yeni eklenen yerleşimler bu plan dâhilinde oluşturulmuştur. Ulaşım sisteminde başlatılan iyileştirmelerin bu dönemde tamamlanmaya başlanması, kıyı boyunca iskelelerin inşa edilmesi şehrin gelişimindeki başat roller arasında yer almıştır. İskele inşaları ve Tütün ile Gaz İskelesi arasında yapılmış dekovil hattı için şehir deniz tarafından doldurularak genişletilmiştir. Sazlık alanın Hançerli Mahallesi tarafındaki bölümünün kurutulması ve inşa edilen Gaz İskelesi'yle şehir kuzey yönde genişlemeye başlamıştır. 1883'te tamamlanan Bağdat yolu ile Bafra ve Çarşamba yollarındaki düzenlemeler şehri dış çeperlerine doğru genişletmiştir. Şehrin güneyinde stratejik bir konumda inşa edilen Hükümet Konağı, Tophane, Reji Tütün Fabrikası vb. imar faaliyetleri fiziksel gelişimi ağırlıklı olarak güney yöne doğru kaydırmıştır. Güneydeki kumsal alan imarlı hale gelmiş, güneyindeki göçmen yerleşimlerine kadar kıyı boyunca uzanmıştır. II. Meşrutiyet döneminde ise şehrin batı tarafından tepelere doğru genişlediği gözlemlenmiştir. Kadıköy yerleşimi bu dönemde sınırlarını şehre doğru genişleterek şehrin merkezine bağlanmış, bu dönemin son aylarında kuzeydeki sazlık ve bataklık alan tamamen kurutulmuş, bir bölümü mesire yeri haline getirilmiştir. Sonuç olarak 19. yy.ın son çeyreğinde şehirdeki fiziksel değişim dramatik boyutlarda yaşanmış ve şehir yangının ardından gerçekleştirilen faaliyetlerle modern bir görünüm kazanmaya başlamıştır. Şehrin gelişiminde topografik dinamiklerin, fiziksel bariyerlerin, yangının, göçlerin ve ulaşım sistemlerinin etkili olduğu belirlenmiştir.

İmar Faaliyetleri Türleri	Dini Yapılar	Eğitim-Kültür-Eğlence Yapıları	Su Yapıları	Endüstri / Sanayi Yapıları	Pazar ve Çarşı Yerleri	Ulaşım Yapıları / Altyapı	Ticaret Yapıları	Kamusal Yapılar	Kamusal Açık Alanlar	Anıtsal Kent Donatıları
1808-1839 I. Hazinedarzadeler Dönemi	63	27	14	1	8	6	7	9	10	0
1839-1848 Tanzimat ve II. Hazinedarzadeler Dönemi	65	32	23	1	8	6	7	9	10	0
1848-1863 Mutasarrıflar Dönemi	70	36	34	2	8	7	18	12	12	0
1863-1869 Ali Rıza Paşa ve Sonrası Dönemi	72	37	39	2	10	8	19	18	13	0
1869-1876 Büyük Samsun Yangını ve Sonrası Dönemi	67	27	36	2	12	8	20	18	15	0
1876-1908 I. Meşrutiyet Dönemi	78	55	57	22	13	18	56	39	22	1
1908-1923 II. Meşrutiyet Dönemi	78	83	61	33	15	20	96	40	23	1

Şekil 345. Nefs-i Samsun'un dönemlere göre imar faaliyetleri ve türlerinin sayısı (1839-1923)

Şekil 345'te imar faaliyetlerinin dönemlere göre dağılımı gösterilmiş, ilgili dönemde inşa edilen, yıkılan, yeniden işlevlendirilen yapılar türlerine göre sınıflandırılarak 1839 ile 1923 yılları arasında Nefs-i Samsun'un imar hareketliliği üzerinden gelişim grafiği analitik olarak ortaya konmuştur.

- Dini Yapı Faaliyetleri: 1839 Tanzimat öncesi dönemde şehirde 63 adet dini yapı tespit edilmiştir. Hem kale içinde hem kale altında dini yapılar yer almıştır. 37 adet cami ve mescit var iken şehirde gayrimüslimlere ait Kadıköy/Bağdat yolu üzerinde 1 adet küçük bir kilise (Samsun Kilisesi I) bulunmaktadır. 1839-1848 Tanzimat ve II. Hazinedarzadeler Dönemi'nde Kale altındaki Abdullah Paşa Mescidi camiye dönüştürülmüştür (Bay, 2007) (Tablo 144). 2 adet yeni yapı tespit edilmiş, dini yapı sayısı bir önceki döneme göre 63'ten 65'e yükselmiştir. 1848-1863 Mutasarrıflar Dönemi'nde tespit edilen yeni yapı sayısı ise 6'dir. Bu dönemde Mevlevihane yıkılmış (Serbestoğlu, 2014a), Bağdat yolu üzerinde yer alan Samsun Kilisesi I'in yerine de Samsun Kilisesi II inşa edilerek (Bayraktar, 2016) dini yapı sayısı 65'ten 70'e yükselmiştir. Yerleşim sınırları dışında, güneyde, Mert Irmağı'na yakın yerde inşa edilen Kılıçdede Mescidi ve Tekkesi ilerleyen dönemlerde yeni yerleşimcileri bu bölgeye çekmiştir (Özyurt & Erler, 2012). Hem Tanzimat hem de Islahat Fermanı'nın yarattığı hoşgörü ortamı bu dönemde ortaya çıkan Ermeni Mahallesi'nde Ermeni Gregoryen Saint-Nikolas Kilisesi'nin inşasının gerçekleşmesini de sağlamıştır (Laflı, 2015). 1856 Islahat fermanı ile gayrimüslimlere yapılarını onarma ve yenilerini inşa etme hakları tanınmış, şehrin gayrimüslimler cemaatleri bu ve sonraki dönemlerde dini yapılarını onarmış veya yenilerini inşa etmiştir. İnşa edilen yeni ibadethaneler etrafında gayrimüslim nüfus örgütlenmiş, mahallenin sınırları zamanla genişlemiştir (Tablo 143).

1863-1869 Ali Rıza Paşa ve Sonrası Dönemi'nde ise 1 adet yeni cami ve Mevlevihane'nin yeniden inşa edildiği tespit edilmiştir. Önceki dönemde varlığı bilinen Şeyh Hamza Camii ve Hançerli Camii yeniden inşa edilmiş (Serbestoğlu, 2014a), Kılıç Dede Mescidi ve Islahat Mescidi ise camiye dönüştürülerek (Tablo 144) (Okudan, 2013; Serbestoğlu, 2019) dini yapı sayısı 70'ten 72'e yükselmiştir. 1869-1876 Büyük Samsun Yangını ve Sonrası Dönemi'nde yangın esnasında 15 adet yapı tahrip olmuş ve dini yapı sayısı bu dönemde 72'den 57'ye düşmüştür. Yanan Hançerli Camii, Hacı Halil Mescidi ve Kale Camii bu dönemde yeniden inşa edilmiş (Köse, 2014a; Okudan, 2013), önceki dönemden farklı olarak da 7 adet yeni yapı inşa edilerek dönem içinde dini yapı sayısı 57'den 67'ye yükselmiştir. İnşa edilen 7 dini yapıdan 4'ü kilisedir. Ticaretin de etkisiyle kozmopolit bir yapıya dönüşen Nefs-i Samsun'da artan gayrimüslim nüfus nedeniyle kilise sayılarında

artış gözlemlenmiş, şehrin en büyük kilisesi olan Rum Ortodoks Kilisesi'nin inşasıyla Rumlar şehrin güneybatı tarafına yerleşmeye başlamıştır (Sarısakal, 2002).

1876-1908 I. Meşrutiyet Dönemi'nde yangın esnasında yok olan Hacı Hatun Camii, Pazar Camii, Yalı Camii, Hızır Bey Camii ve Hazinedarzâde Süleyman Paşa Camii olmak üzere 5 adet yapı bu dönemde yeniden inşa edilmiş (Kayıkçı, 2000; Bayraktar, 2016; Okudan, 2013) ve 6 adet yeni yapıyla birlikte dini yapı sayısı 67'den 78'e yükselmiştir. Bu dönemde yanan Hızır Bey Camii yerine şehrin en büyük camisi olan Hamidiye Camii / Büyük Cami inşa edilmiştir (Okudan, 2013). Ayrıca dönem içinde İsa Baba Cami, Hazinedarzâde Süleyman Paşa Camii, Samsun Kilisesi II, Abdullah Paşa Camii ve Ermeni Gregoryen Saint-Nikolas Kilisesi olmak üzere toplam 5 adet yapı çeşitli nedenlerle yıkılarak aynı dönem içinde yeniden inşa edilmiştir (Köse, 2014a; Laflı, 2015). Bu yapılardan Bağdat yolu üzerinde yer alan ahşap Samsun Kilisesi II'nin yerine artan nüfusa paralel olarak daha büyük ve kâgir Mater Dolorosa Kilisesi 1876'da inşa edilmiştir (Taşar, 2023). 1893 yılında İranlılar tarafından inşa edilen Hüseyniye Tekkesi İran Konsolosluğu olarak da kullanılmıştır (Tablo 155) (Güneş Erdoğu, 2021). 1908-1923 II. Meşrutiyet Dönemi'nde ise 1 adet muvakkithane yapısı istimlak edilmiş, Rum/Çiftlik Mahallesi'nin batı yamaçlarında da Rum Kilisesi inşa edilerek (Taşar, 2022) dini yapı sayısında değişim yaşanmamıştır. Dönem içinde Rum Mahallesi'nde inşa edilen Rumlara ait olan Rum Okulu'nun I. Dünya Savaşı'ndan Millî Mücadele döneminin sonuna kadar bir süre cami, bakımevi, silah deposu olarak işlevlendirildiği belirlenmiştir (Teber vd., 1998) (Tablo 145, 155).

Tablo 143. Nefs-i Samsun'da yıkılan/yanan dini yapılar ve yeniden inşa edilenler (1839-1923)

Nefs-i Samsun'da Yıkılan/Yanan Dini Yapılar ve Yeniden İnşa Edilenler (1839-1923)			
Yıkılan/Yanan Dini Yapılar	**Yıkıldığı/Yandığı Dönem**	**Yeniden İnşa Edilenler**	**İnşa Dönemi**
Samsun Mevlevihane Zaviyesi	1848-1863	Samsun Mevlevihanesi	1863-1869
Samsun Kilisesi I	1848-1863	Samsun Kilisesi II	1848-1863
Hızır Bey Camii Büyük Cami	1869-1876	Hamidiye Camii Büyük Cami	1876-1908
Büyük Cami Muvakkithane	1869-1876	-	İnşa Edilmedi
Hızır Paşa Zaviyesi	1869-1876	-	İnşa Edilmedi
Kale Kapısı Mescidi/Camii	1869-1876	Kale Kapısı Camii	1869-1876
Hacı Hatun Cami-i Şerifi	1869-1876	Hacı Hatun Camii	1876-1908
Hacı Halil Mescidi	1869-1876	Hacı Halil Mescidi	1869-1876
Kabili Seyyid Mustafa Mescidi	1869-1876	-	İnşa Edilmedi

Tablo 143'ün devamı

Yalı Camii Hoca Hayreddin Camii	1869-1876	Yalı Camii Hoca Hayreddin Camii	1876-1908
Yalı Cami-i Şerifi Zaviyesi	1869-1876	-	İnşa Edilmedi
Hançerli Camii	1869-1876	Hançerli Camii	1869-1876
Pazar Camii Bezzaz Cami-i Şerifi	1869-1876	Pazar Camii Bezzaz Cami-i Şerifi	1876-1908
Pazar Cami Muvakkithanesi	1869-1876	-	İnşa Edilmedi
Hazinederzade Süleyman Paşa Camii Medrese Cami-i Şerifi	1869-1876	Hazinederzade Süleyman Paşa Camii Medrese Cami-i Şerifi	1876-1908
Pazar Kapısı Mescidi	1869-1876	-	İnşa Edilmedi
Hamza Mescidi	1869-1876	-	İnşa Edilmedi
Hazinederzade Süleyman Paşa Camii / Medrese Cami-i Şerifi	1876-1908	Hazinederzade Süleyman Paşa Medrese Camii	1876-1908
İsa Baba Camii	1876-1908	İsa Baba Camii	1876-1908
Abdullah Paşa Camii	1876-1908	Abdullah Paşa Camii	1876-1908
Samsun Kilisesi II	1876-1908	Mater Dolorosa Kilisesi	1876-1908
Ermeni Gregoryen Saint-Nikolas Kilisesi	1876-1908	Ermeni Gregoryen Saint-Nikolas Kilisesi	1876-1908
Muvakkithane	1908-1923	-	İnşa Edilmedi

Tablo 144. Nefs-i Samsun'da dönüşen dini yapılar (1839-1923)

Nefs-i Samsun'da Dönüşen Dini Yapılar (1839-1923)			
Dini Yapılar	**İnşa Tarihi**	**Dönüştüğü Yapı**	**Dönüştüğü Dönem**
Abdullah Paşa Mescidi	1836	Abdullah Paşa Camii	1839-1848
Kılıçdede Mescidi	1857'ler	Kılıçdede Camii	1863-1869
Islahat Mescidi	1642'den sonra	Islahat Camii	1863-1869

Tablo 145. Nefs-i Samsun'da dini yapı olarak işlevlendirilen yapı (1839-1923)

Nefs-i Samsun'da Dini Yapı Olarak İşlevlendirilen Yapı (1839-1923)			
Yapının Adı	**İnşa Tarihi**	**Dönüştüğü İşlevler**	**Dönüştüğü Dönem**
Rum Okulu	1912	Cami, bakımevi, silah deposu	1908-1923

- Eğitim-Kültür-Eğlence Yapısı Faaliyetleri: 1839 Tanzimat öncesi dönemde şehirde 27 adet eğitim-kültür-eğlence yapısı tespit edilmiştir. 1839-1848 Tanzimat ve II. Hazinedarzadeler Dönemi'nde bir önceki döneme göre 5 adet yeni yapı tespit edilerek eğitim-kültür-eğlence yapısı sayısı 27'den 32'ye yükselmiştir. 4 adet yeni yapının kale altında Hançerli, Sadi Bey ve Mekde Mahallerinde inşa edilmesi ile kale altı yerleşimlerin sınırlarının bir miktar daha genişlediği söylenebilir. Ayrıca 1808-1839 I. Hazinedarzadeler

Dönemi'nde mektep olarak işlevlendirilmiş Osman Paşa Sarayı ve Abdullah Paşa'ya ait konut bu dönemde de mektep olarak işlevine devam etmiştir (Tablo 146) (Beşirli, 1993; Okudan, 2013). 1848-1863 Mutasarrıflar Dönemi'nde ise 4 adet yeni yapı inşa edilmiş, Sadi Bey Mahallesi'nde yer alan Abdullah Paşa Mektebi yıkılarak yerine Kerime Hatun Mektebi inşa edilmiş (Keskiner, 1990), eğitim-kültür-eğlence yapısı sayısı 32'den 36'ya yükselmiştir. Bağdat yolu üzerinde inşa edilmiş olan Samsun Kilisesi II'nin yanı başında inşa edilen Fransız Katolik Mektebi şehirdeki gayrimüslim sayısında artışa ve Said Bey Mahallesi'nin dış çeperlerinin Kadıköy'e doğru genişlemesine yol açmış olmalıdır (URL-11, 2022). 1863-1869 Ali Rıza Paşa ve Sonrası Dönemi'nde ise Hançerli Cami Medresesi'nin yandığı ve yeniden inşa edildiği belirlenmiş (Köse, 2014a), 1 adet de yeni yapı inşa edilerek eğitim-kültür-eğlence yapısı sayısı 36'dan 37'ye yükselmiştir. Tanzimat teftiş memuru Ali Rıza Paşa döneminde inşasına başlanan Samsun Rüştiye Mektebi 1868 yılında inşa edilmiştir (Tural, 208; Serbestoğlu, 2014a). Tanzimat'ın getirdiği eğitim alanındaki modernleşme çabalarının Samsun şehrindeki bir tür karşılığı olan bu yapı ile Tanzimat'ın etkilerinin şehirde görülmeye başladığı söylenebilir. 1869-1876 Büyük Samsun Yangını ve Sonrası Dönemi'nde yangın esnasında 14 adet yapı yok olmuş ve eğitim-kültür-eğlence yapısı sayısı 37'den 23'ye düşmüştür. Yangının ardından 3 adet yeni yapı inşa edilmiş, yanan Hançerli Cami Medresesi ise yeniden inşa edilerek (Okudan, 2013) toplam sayı 27'ye yükselmiştir. İnşa edilen yeni yapılar ise gayrimüslimlere ait mekteplerdir (Okuyan, 2020a) (Tablo 147).

1876-1908 I. Meşrutiyet Dönemi'nde 1869 Büyük Samsun Yangını'nın çıktığı Süleyman Paşa Medresesi bu dönemde yeniden inşa edilmiş (İpek, 2013), 27 adet yeni yapıyla birlikte eğitim-kültür-eğlence yapısı sayısı 27'den 55'e yükselmiştir. Batılı standartlara uygun siviller yetiştirmeyi amaçlayan Tanzimat'ın eğitim reformlarında ortaya çıkan iptidai, idadi, sultaniler bu dönemden sonra inşa edilmeye başlanmıştır (Ertuğrul, 2009). Eğitim-kültür-eğlence yapılarındaki bu artışın, bu dönemde gelişim gösteren ulaşım sistemlerine bağlı olarak artan şehir nüfusunun gereksinimlerine göre ortaya çıktığı söylenebilir. Bu dönemde ticaretle uğraşan gayrimüslimler şehre yerleşmiş, sayılarında büyük artış gözlemlenmiş, kimi yıllar Müslüman nüfusu geçtikleri de gözlemlenmiştir. Bu dönem inşa edilen birçok yapının gayrimüslimlere ait olması, 1876 Kanun-i Esasi ile azınlıklara verilen okul açma izinleri ile ilişkilendirilebilir (Yolalıcı, 1998). Kilise Caddesi üzerinde yer alan Rum Ortodoks Kilisesi'nin bahçesine bu dönemde inşa edilen Rum Erkek Mektebi, Rum Kız Mektebi ve Rum Sıbyan Mektebi'nin eklenmesi ile bir yapı topluluğu oluşmuştur. Rum Sıbyan Mektebi, Rum Ortodoks Kilisesi'nin bahçesine bu dönem inşa

edilen öğretmenevinin üzerine kat atılması ile işlevlendirilen bir yapıdır (Taşar, 2022). Kilise Caddesi üzerindeki Frerler Mektebi Ticaret İdadisi'ne (Sultaniye'ye) (Teber vd., 1998) ve Fransız Frerli (Erkek) Mektebi'nin de Sultaniye'ye (Köse, 2014a) II. Meşrutiyet döneminde yaşanan savaşlardan dolayı kısa bir süre ev sahipliği yaptığı belirlenmiştir. Kilise Caddesi ile Bağdat Caddesi'nin kesişiminin 1880'de şehrin ilk rüştiyesi açılmış, 1901 yılında ise yıkılarak yerine Subaşı İlkokulu inşa edilmiştir (Teber vd., 1998). Pazar Mahallesi'nde ise bu dönemde ilk kız okulu olan Merkez İnas İlk Kız Mektebi açılmıştır (Duman, 2014a). Eğitim yapılarına ek olarak bu dönem kültür-eğlence yapılarında önemli bir artış gözlemlenmiştir. Mert Irmağı'nın güneyinde Hipodrom inşasıyla birlikte şehrin yerleşim yoğunluğu güneye kaymıştır (Dığıroğlu, 2011b). Batı kültürünün etkisiyle şehirde tiyatro ve sinema yapıları da inşa edilmiş (Sarısakal, 2003), bu yapılar çoğunlukla gayrimüslim mahallelerde veya kıyıya yakın yerlerde konumlandırılmıştır. Tütün İskelesi ve Duhan Çarşısı arasında olan Nemlizade/Meşrutiyet Tiyatrosu da kıyıya yakın ve ticaretin yoğun olduğu bir bölgede inşa edilmiştir (Yılmaz, 2015). 1908-1923 II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ermeni Mahallesi'ndeki Nersesyan Ermeni Koleji Ermeni Tehciri sonrası, Samsun/Canik İdadisi de yeni binasına taşınmasıyla Hükümet Caddesi'ndeki ilk binası işlevsiz kalıp yıkılmış, 30 adet yeni yapı inşa edilerek eğitim-kültür-eğlence yapısı sayısı 55'ten 83'e yükselmiştir. Açılan eğitim kurumları ilk zamanlar az öğrenci mevcuduna sahip oldukları için barındıkları binada başka eğitim kurumlarına da ev sahipliği yapmıştır. 1912'de güneydeki yeni binasına taşınan Samsun/Canik İdadisi'nde Samsun/Canik Ticaret Lisesi de eğitime başlamış (Başkaya, 2015), idadi Darüleytam kurumuna da ev sahipliği yapmıştır (Duman, 2014a). Savaş ortamı nedeniyle Çiftlik Mahallesinde inşa edilen Rum Okulu ise bir süre cami, silah deposu ve bakım evi olarak kullanılmıştır (Teber vd., 1998) (Tablo 148). Bu dönemde inşa edilen pek çok eğitim yapısının yanı sıra bir yapının yeniden işlevlendirildiği eğitim yapıları da tespit edilmiştir. Bağdat Caddesi'ndeki Mater Dolorosa Kilisesi yanındaki Manastır Mektebi Sani (Köse, 2014a), Hükümet Caddesi üzerindeki 606 numaralı bina Şems-ül Maarif Mektebi (Sarısakal, 2008), Hançerli Mahallesi'ndeki ahşap bir ev ise İstiklal Numune Mektebi (Teber vd., 1998) olarak işlevlendirilmiştir (Tablo 146). I. ve II. Meşrutiyet dönemlerinde eğitim alanında modernleşme girişimleri dikkat çekicidir. İnşa edilen belli başlı kültür-eğlence yapıları ise Kilise Caddesi'ndeki Rum Tüccar Kulübü (Sarısakal, 2002) ve Ermeni Mahallesi'ndeki Venüs Sineması'dır (Sarısakal, 2007b).

Tablo 146. Nefs-i Samsun'da eğitim yapısı olarak işlevlendirilen yapılar (1839-1923)

Nefs-i Samsun'da Eğitim Yapısı Olarak İşlevlendirilen Yapılar (1839-1923)			
Yapının Özgün İşlevi	**İnşa Dönemi**	**Yapının Yeni İşlevi**	**İşlevlendirildiği Dönem**
Osman Paşa Sarayı	1808-1839	mektep	1808-1839
Abdullah Paşa Konutu	1808-1839	mektep	1808-1839
Öğretmenevi/muallim ikametgahı	1876-1908	Rum Sıbyan Mektebi	1876-1908
Metropolit-hane (Piskoposluk)	1876-1908	Necm-i Terakki İnas İbtidaisi	1876-1908
Manastır/Papaz İkametgahı	1876-1908	Mektebi Sultan-i	1908-1923
606 numaralı bina	-Bilinmiyor-	Şems-ül Maarif Mektebi	1908-1923
Ahşap ev	-Bilinmiyor-	İstiklal Numune Mektebi	1908-1923

Tablo 147. Nefs-i Samsun'da yıkılan/yanan eğitim-kültür-eğlence yapıları ve yeniden inşa edilenler (1839-1923)

Nefs-i Samsun'da Yıkılan/Yanan Eğitim-Kültür-Eğlence Yapıları ve Yeniden İnşa Edilenler (1839-1923)			
Yıkılan/Yanan Yapılar	**Yıkıldığı/Yandığı Dönem**	**Yeniden İnşa Edilenler**	**İnşa Dönemi**
Abdullah Paşa Mektebi	1839-1848	Kerime Hatun Mektebi	1848-1863
Hançerli Cami Medresesi	1863-1869	Hançerli Cami Medresesi	1863-1869
Süleyman Paşa Medresesi	1869-1876	Süleyman Paşa Medresesi	1876-1908
Haznedar Süleyman Paşa Mektebi IV	1869-1876	-	İnşa Edilmedi
Mektep	1869-1876	-	İnşa Edilmedi
Hançerli Cami Medresesi	1869-1876	Hançerli Cami Medresesi	1869-1876
Abdullah Paşa Mektebi	1869-1876	-	İnşa Edilmedi
Büyük Cami-i Şerif Medresesi	1869-1876	-	İnşa Edilmedi
Haznedar Süleyman Paşa Mektebi III	1869-1876	-	İnşa Edilmedi
Haznedar Süleyman Paşa Kütüphanesi	1869-1876	-	İnşa Edilmedi
Haznedar Süleyman Paşa Mektebi II	1869-1876	-	İnşa Edilmedi
Mekteb-i Münife	1869-1876	-	İnşa Edilmedi
Mektebhane	1869-1876	-	İnşa Edilmedi
Kale İçi Mektebi	1869-1876	-	İnşa Edilmedi
Aşağı Kale Mektebi	1869-1876	-	İnşa Edilmedi
Hacı Mehmed Bey Sıbyan Mektebi	1869-1876	-	İnşa Edilmedi
Rüşdiye Mektebi/Samsun Rüşdiyesi	1876-1908	Samsun Rüşdiyesi	1876-1908
Nersesyan Ermeni Koleji	1876-1908	-	İnşa Edilmedi
Samsun (Canik) İdadisi/Liva İdadisi	1876-1908	-	İnşa Edilmedi

Tablo 148. Nefs-i Samsun'da işlevlendirilen eğitim yapıları (1839-1923)

Nefs-i Samsun'da İşlevlendirilen Eğitim Yapıları (1839-1923)			
Yapının Adı	**İnşa Dönemi**	**Dönüştüğü İşlevler**	**Dönüştüğü Dönem**
Frerler Mektebi	1876-1908	Ticaret İdadisi-Sultani	1908-1923
Fransız Frerli (Erkek) Mektebi	1876-1908	Sultani	1908-1923
Samsun/Canik İdadisi	1908-1923	Samsun/Canik Ticaret Lisesi	1908-1923
Samsun/Canik İdadisi	1908-1923	Darüleytam	1908-1923
Rum Okulu	1908-1923	Cami, bakımevi, silah deposu	1908-1923
Not: Gri dolgulu yapılar iki işlevi de bünyesinde barındıran yapılardır.			

- Su Yapısı Faaliyetleri: 1839 Tanzimat öncesi dönemde şehirde 10'u çeşme, 4'ü hamam olmak üzere 14 adet su yapısı tespit edilmiştir. 1839-1848 Tanzimat ve II. Hazinedarzadeler Dönemi'nde 9 adet yeni çeşme tespit edilerek su yapısı sayısı 14'ten 23'e; 1848-1863 Mutasarrıflar Dönemi'nde ise 4 adedi çeşme, 7 adedi hamam olmak üzere toplam 11 adet yeni yapı tespit edilerek su sayısı 23'ten 34'e yükselmiştir. Yalı Camii önünde Buğday Pazarı Meydanı'nda inşa edilen Abdullah Paşa Çeşmesi IV Cumhuriyet dönemine kadar meydana yeni bir karakter kazandırmıştır (Sarısakal, 2009). Ayrıca kale altında Mekde Kapısı ve Bedesten arasındaki Kapı Hamamı ve Saman Pazarı civarındaki Yeni/Tahtalı Hamamı tespit edilmiştir (Erler, 2007). Bu yapıların ticari yoğunluğun yaşandığı bölgede inşa edilmiş olmaları Müslümanların ticari yaşamda etkilerini arttırdığı gösterebilir. 1863-1869 Ali Rıza Paşa ve Sonrası Dönemi'nde 5 adet yeni çeşmeyle birlikte su yapısı sayısı 34'ten 39'a yükselmiştir. Bu dönemde tespit edilen çeşmeler kale altında yer almıştır. Anadolu-Bağdat yolu üzerinde Un Kapanı yokuşunda Aziziye Çarşısı'nda Aziziye Çeşmesi inşa edilmiştir (İpek, 2013). Bu çeşme ticaret kervan yollarında bir sosyalleşme mekânı oluştururken çarşının şekillenmesi sağlayan bir unsur da olmuştur. 1869-1876 Büyük Samsun Yangını ve Sonrası Dönemi'nde yangın esnasında 1'i çeşme, 4'ü hamam olmak üzere toplam 5 adet su yapısı yanmış ve su yapısı sayısı 39'dan 34'e düşmüştür. Yalı Camii önündeki Haznedar Süleyman Paşa Çeşmesi I, yangının çıktığı Süleyman Paşa Medresesi'nin yanındaki Samsun Büyük Hamam ve kale içinde yer alan Samsun Mevlevihane Vakıf Hamamı, Küçük Hamam, Bekir Efendi Hamamı yanmıştır. Yangın sonrası 2 adet yeni çeşme tespit edilerek su yapısı sayısı 34'ten 36'a çıkmıştır. Sadi Bey Camii'nin kuzeyinde, Bağdat yolu üzerinde Gaziler Çeşmesi tespit edilmiştir (Sarısakal, 2007a). Yangın sonrası yapılan yeni yollar ile 4 yolun kesişim noktasında yer alan çeşme

etrafındaki Sadi Bey Külliyesi ve pazar yerleri ile küçük bir sosyalleşme mekânı oluşturmuştur (Tablo 149).

1876-1908 I. Meşrutiyet Dönemi'nde yangından zarar gören Samsun Büyük Hamam yeniden inşa edilmiş, 4 adedi hamam, 16 adedi çeşme olmak üzere 20 adet yeni yapı tespit edilerek su yapısı sayısı 36'dan 57'ye çıkmıştır. Bu dönemde inşa edilen sazlık alanda, Bafra yolu üzerindeki Alemderzade Çeşmesi; Bağdat yolu üzerinde, Subaşı Meydanı'ndaki Subaşı/Hamidiye Çeşmesi; Kadıköy yolu üzerinde, Kanuni Esasi Meydanı'ndaki Kanuni Esasi Çeşmesi (Sarısakal, 2002, 2007a) sosyalleşme mekânı oluşturmuştur. Ayrıca bu dönemde şehrin güneyinde yerleşimler başlayınca bu alanda da su yapıları inşa edilmiştir. Bunlardan başlıcaları: Hükümet Konağı ve Müslüman Mezarlığı arasında Hükümet/Çarşamba caddesi üzerindeki Kılıç Ali Paşa Çeşmesi ile Reji Tütün Fabrikası yakınındaki Millet Hamamı ve Çinili Hamam'dır (Sarısakal, 2002; 2007b). 1908-1923 II. Meşrutiyet Dönemi'nde 4 adet yeni çeşme tespit edilerek su yapısı sayısı 57'den 61'e yükselmiştir. Unkapanı yokuşuna yakın yamaçlarda inşa edilen Hamidiye Hastanesi sonrası bu alanda Hamidiye Çeşmesi III inşa edilmiştir (Sarısakal, 2007a). Dönemin sonuna doğru kuzeydeki sazlık ve bataklık alan kurutulmuş, şehrin sınırları Gazhane İskelesi'ne kadar genişlemiştir. İskele yakınlarında deniz üzerinde ise sosyal hayatın oluşmasında etkili olan Deniz Hamamı inşa edilmiştir (Yolalıcı, 2004).

Tablo 149. Nefs-i Samsun'da yıkılan/yanan su yapıları ve yeniden inşa edilenler (1839-1923)

Nefs-i Samsun'da Yıkılan/Yanan Su Yapıları ve Yeniden İnşa Edilenler (1839-1923)			
Yıkılan/Yanan Yapıları	**Yıkıldığı/Yandığı Dönem**	**Yeniden İnşa Edilenler**	**İnşa Dönemi**
Haznedar Süleyman Paşa Çeşmesi I	1869-1876	-	İnşa Edilmedi
Samsun Büyük Hamam Hamam-ı Kebir	1869-1876	Samsun Büyük Hamam Hamam-ı Kebir	1876-1908
Samsun Mevlevihane Vakıf Hamamı	1869-1876	-	İnşa Edilmedi
Küçük Hamam	1869-1876	-	İnşa Edilmedi
Bekir Efendi Hamamı	1869-1876	-	İnşa Edilmedi

- Endüstri/Sanayi Yapısı Faaliyetleri: 1839 Tanzimat öncesi dönemde Kadıköy mevkiinde Kar-hane dışında Nefs-i Samsun'da herhangi bir endüstri/sanayi yapısına bulunmamaktadır (Beşirli, 1993). 1839-1848 Tanzimat ve II. Hazinedarzadeler Dönemi'nde ise herhangi bir endüstri/sanayi yapısına rastlanılmamıştır. 1848-1863 Mutasarrıflar

Dönemi'nde yerleşimlerin dışında Mert Irmağı yakınında Dabakhane tespit edilmiş, endüstri/sanayi yapıları sayısı 1'den 2'ye yükselmiştir. 1863-1869 Ali Rıza Paşa ve Sonrası Dönemi'nde ile 1869-1876 Büyük Samsun Yangını ve Sonrası Dönemi'nde herhangi bir endüstri/sanayi yapısı tespit edilmemiştir. Şehirde yer alan Kar-hane ve Dabakhane yangının etkilediği alanın dışında olduğu içinde yangından etkilenmemiştir (Tablo 150).

1876-1908 I. Meşrutiyet Dönemi'nde yapılan yeni ulaşım yolları ile çevresinin merkezi konumuna gelen şehrin belirgin bir şekilde yaşadığı ticaret ve nüfus artışına paralel olarak sanayi yapılarında ciddi oranda bir artış yaşanmıştır. Bu dönemde 21 adet yeni endüstri/sanayi yapısı tespit ya da inşa edilmiştir. Bu dönem içinde şehrin kuzeyinde, Bafra yolunun doğusunda inşa edilen Gazhane deposu daha büyüğü yapılması amacıyla yıkılmış, aynı dönemde yeniden inşa edilmiştir (Sarısakal, 2007a). İlk içki fabrikası (S. Polychronides İçki Fabrikası) ise aynı dönemde kurulmuş ve yıkılmıştır. Sonuçta endüstri/sanayi yapıları sayısı 2'den 22'ye yükselmiştir. Yapıların çoğunun gayrimüslimlere ait endüstri/sanayi yapısı olması da bu dönemde gayrimüslim nüfusun fazlalığıyla ilişkilendirilebilir. Gittikçe gelişen şehirde pek çok sanayi yapısının inşa edilmesi aynı zamanda şehrin daha fazla göç alarak yerleşim sınırlarının genişlemesinin de önünü açmıştır. Özellikle bu dönemde artan tütün üretimiyle birlikte şehrin güneyinde Fransızlar tarafından inşa edilen Reji Tütün Fabrikası hem şehrin yerleşiminin bu yöne çekilmesini hem de yakın çevresinden göç almasını sağlamıştır (Köse, 2013b). Fabrika inşası ile çevresine pek çok sinema ve tiyatro kurulmuş, şehir Batı kültürü ile tanışmıştır (Sarısakal, 2003). Ayrıca Hançerli Mahallesi'nde Merkez İskele yakınında Mumhane (Sarısakal, 2007a) ve Mert Irmağı'nın güneyinde Tuğla İmalathanesi yer almıştır. 1908-1923 II. Meşrutiyet Dönemi'nde ise Tabakhane ve Mumhane ortadan kaldırılmış, 13 adet yeni yapı tespit edilerek endüstri/sanayi yapısı sayısı 22'den 33'e yükselmiştir. Bu dönemde yaşanan savaşlar, işgaller ve Millî Mücadele dönemi şehrin fiziksel gelişiminde belirgin farklar yaratmamış olsa da şehrin stratejik konumu nedeniyle endüstri yapılarındaki artışın devam ettiği gözlemlenmiştir. Mert Irmağı kıyısında Fransızlar tarafından Maranyan Un Fabrikası (Sarısakal, 2007a) ve bataklık alanda Beton Fabrikası (Köse, 2007b) inşa edilmiştir. Şehir içinde ticaretin yoğun olduğu Gümrük Caddesi, Mecidiye Caddesi, Subaşı'nda ise birçok imalathane yer almıştır (Tablo 150).

Tablo 150. Nefs-i Samsun'da yıkılan endüstri/sanayi yapıları ve yeniden inşa edilenler (1839-1923)

Nefs-i Samsun'da Yıkılan Endüstri/Sanayi Yapıları ve Yeniden İnşa Edilenler (1839-1923)			
Yıkılan Yapılar	**Yıkıldığı Dönem**	**Yeniden İnşa Edilen Yapılar**	**İnşa Dönemi**
Gazhane Deposu	1876-1908	Yeni Gazhane Deposu	1876-1908
S. Polychronides İçki Fabrikası	1876-1908	-	İnşa Edilmedi
Tabakhane/Dabakhane	1908-1923	-	İnşa Edilmedi
Mumhane	1908-1923	-	İnşa Edilmedi

- Pazar ve Çarşı Yeri Kurulum Faaliyetleri: 1839 Tanzimat öncesi dönemde şehirdeki 8 adet pazar ve çarşı yerinin 7 adedi kale altında, kasabanın merkezinde ve ulaşım akslarının üzerinde yer almıştır. Bunlar; Hançerli Mahallesi'nde Merkez İskele hizasında Yalı Camii önünde Buğday/Hınta Pazarı; Pazar Mahallesi'nde Pazar Camii'nin kuzeyinde Saman, doğusunda Meyve Pazarı; Kalenin batı sur duvarına bitişik Kasaplar Arastası, güney sur duvarına bitişik Hazinedarzâde Süleyman Paşa Arastası; Bağdat yolu üzerindeki Kereste/Odun Pazarı; Anadolu-Bağdat yolu üzerindeki Un Kapanı'dır (Dığıroğlu, 2011b; Sarısakal, 2002). Duhan Kapanı'nın yeri ise belirlenememiştir (Genç, 2013). 1839-1848 Tanzimat ve II. Hazinedarzadeler ve 1848-1863 Mutasarrıflar Dönemlerinde, bir önceki döneme göre farklı bir pazar ve çarşı yerine rastlanmamıştır. 1863-1869 Ali Rıza Paşa ve Sonrası Dönemi'nde kale altında 2 adet pazar ve çarşı yeri tespit edilmiş ve sayısı 8'den 10'a yükselmiştir. Bunlar; Pazar Mahallesi'nde Taşhan yakınlarındaki Balık Pazarı ve Bağdat Kervan yolu üzerinde Aziziye Çarşısı'dır (İmamoğlu, 2013; Dığıroğlu, 2011b). 1869-1876 Büyük Samsun Yangını ve Sonrası Dönemi'nde yangın esnasında zarar gören 6 adet pazar ve çarşı yerinden 3'ü yangın sonrası şehrin yeniden planlanması sürecinde Hırsan Efendi tarafından yapılan yeni yollarla birlikte yeniden düzenlenmiştir. Bunlar; Hınta, Saman, Meyve Pazarları'dır. Kereste Pazarı yangından etkilenmemiş olsa da yeni plan dâhilinde yeniden düzenlenmiştir. Yangında zarar gören Balık Pazarı, Kasaplar Arastası ve Hazinedarzâde Süleyman Paşa Arastası da onarılmıştır. Ayrıca 2 adet yeni pazar ve çarşı inşa edilerek sayıları 10'dan 12'ye yükselmiştir. Kalenin güneyinde inşa edilen Duhan Pazarı ve Çarşısı I. Meşrutiyet Dönemi itibariyle şehrin başlıca pazar yerleri arasında yer almış, şehrin ticaretine katkı sağlayarak fiziksel sınırların genişlemesinde önemli rol oynamıştır (Tablo 151).

1876-1908 I. Meşrutiyet Dönemi'nde ise Santa Pazarı tespit edilerek pazar ve çarşı yerleri 12'den 13'e; 1908-1923 II. Meşrutiyet Dönemi'nde ise Samsun Belediye Çarşısı ve

Çarıklı Pazarı tespit edilerek sayıları 13'ten 15'e yükselmiştir. Sayıları gün geçtikçe artan pazar ve çarşı yerlerinin şehrin ulaşım arterlerine yakın olan Hançerli, Pazar ve Sadi Bey Mahallelerinde, ticaret yolları üzerinde veya yakınında yer aldıkları tespit edilmiştir.

Tablo 151. Nefs-i Samsun'da hasar alan pazar ve çarşı yerleri ile yeniden düzenlenenler (1839-1923)

Nefs-i Samsun'da Hasar Alan Pazar ve Çarşı Yerleri ile Yeniden Düzenlenenler (1839-1923)		
Hasar Alanlar	**Hasar Aldığı Dönem**	**Yeniden Düzenlenenler**
Buğday/Hınta Pazar	1869-1876	Buğday/Hınta Pazar
Meyve/Yemiş Pazarı	1869-1876	Meyve/Yemiş Pazarı
Saman Pazarı	1869-1876	Saman Pazarı
Balık Pazarı	1869-1876	Balık Pazarı
Hazinedarzâde Süleyman Paşa Arastası	1869-1876	Hazinedarzâde Süleyman Paşa Arastası
Kasaplar Arastası	1869-1876	Kasaplar Arastası
Kereste/Odun Pazarı	-	Kereste/Odun Pazarı

- Ulaşım Yapıları/Altyapı Faaliyetleri: 1839 Tanzimat öncesi dönemde şehirde diğer yerleşimlerle ulaşımı sağlayan 6 adet ulaşım yapısı/altyapı yer almıştır. Deniz yolu ulaşımı için şehrin kuzeyinde Kalyon Burnu'nda Liman ve Hançerli Mahallesi'nde Merkez İskele; kara yolu ulaşımı için ise şehrin kuzeyinde Bafra yolu, güneyinde Çarşamba yolu, batısında Bağdat-Kervan yolu, güneybatısında ise Kadıköy (Bağdat) yolu bulunmaktadır. 1839-1848 Tanzimat ve II. Hazinedarzadeler Dönemi'nde mevcut ulaşım ve altyapının dışında başka bir ulaşım iyileştirme ya da düzenleme faaliyetine rastlanmamıştır. 1848-1863 Mutasarrıflar Dönemi'nde Liman'da Deniz Feneri inşa edilmiş (Kuş, 2015), ulaşım yapısı faaliyeti sayısı 6'dan 7'ye yükselmiştir. 1863-1869 Ali Rıza Paşa ve Sonrası Dönemi'nde Ali Rıza Paşa'nın önemli katkıları ile Merkez İskele ve Deniz Feneri modernize edilerek yeniden inşa edilmiş, Deniz Feneri Kalyon Burnu Feneri adını almıştı (Tural, 2008; Yılmaz, 2012c) (Tablo 152). Ayrıca Rıza Paşa aracılığıyla Mert Irmağı Köprüsü inşa edilerek (Serbestoğlu, 2014b) ulaşım yapı faaliyeti 7'den 8'e çıkmıştır. Bu dönemde Doğu Anadolu Yolu/Amasya Yolu için etüt çalışmaları başlamış, ayrıca Tanzimat'ın yeni haberleşme aracı olan telgraf için hatlar çekilmeye başlanmıştır. 1869-1876 Büyük Samsun Yangını ve Sonrası Dönemi'nde bir önceki döneme göre farklı bir ulaşım yapısına/altyapı faaliyetine rastlanmamıştır. Yangın sonrası şehir içi yolların yeniden düzenlenmesi üzerine çalışmalar başlatılmış, Merkez İskele ile Liman arasında sahil yolları açılmıştır (Erler, 2007). Zarar gören Bafra ve Çarşamba

yollarında iyileştirme çalışmalarının yanı sıra genişletilme çalışmalarına da devam edilmiştir (Tural, 2008; Baskıcı, 2012).

1876-1908 I. Meşrutiyet Dönemi'nde 10 yeni ulaşım yolu yapılmış ya da tamamlanmıştır. Bu dönemde Merkez İskelesi yeniden inşa edilmiş, ulaşım yapıları sayısı 8'den 18'e yükselmiştir (Tablo 152). Ayrıca bu dönemde kıyı boyunca inşa edilen farklı işlevlerdeki iskeleler (Gümrük, yolcu, Un, Gaz İskeleleri vb.); Doğu Anadolu'ya erişimi sağlayan yolun (Amasya yolu), İç Anadolu yolunun ve Samsun-Sivas yolunun tamamlanması şehrin yakın çevresiyle olan ilişkilerini artırmış, bölgenin iskelesi olmasını sağlamıştır (Yolalıcı, 1998; Baskıcı, 2012; Yaşayanlar, 2015). Tamamlanan yollar ile ticaret potansiyeli artan şehirde bu doğrultuda gerçekleştirilen pek çok imar faaliyeti ile şehrin fiziksel sınırları da genişlemiştir. 1908-1923 II. Meşrutiyet Dönemi'nde de şehre 2 adet yeni ulaşım yapısı eklenmiş, sayı 18'den 20'ye yükselmiştir. Bu dönem Samsun-Sivas demiryolunun inşa çalışmaları başlamış, ancak I. Dünya Savaşı nedeniyle çalışmalara ara verilmiştir. Demiryolu çalışmaları esnasında şehre TCDD Lojmanı ve Şimendifer İskelesi inşa edilmiştir. Ayrıca 1915 Rus bombardımanı esnasında zarar gören Gümrük, Yolcu, Gaz, Zahire ve Dakik İskeleleri bu dönemde tamir edilmiştir (Sarısakal, 2007a).

Tablo 152. Nefs-i Samsun'da yıkılan ulaşım yapıları ve yeniden inşa edilenler (1839-1923)

Nefs-i Samsun'da Yıkılan Ulaşım Yapıları ve Yeniden İnşa Edilenler (1839-1923)			
Yıkılan Yapılar	**Yıkıldığı Dönem**	**Yeniden İnşa Edilen Yapılar**	**Yapıldığı Dönem**
Merkez İskelesi/Taş İskele	1863-1869	Merkez İskelesi/Taş İskele	1863-1869
Deniz Feneri	1863-1869	Fener/Kalyon Burnu Feneri	1863-1869
Merkez İskelesi/Taş İskele	1876-1908	Merkez İskelesi/Taş İskele	1876-1908

- Ticaret Yapısı Faaliyetleri: 1839 Tanzimat öncesi dönemde şehirde 7 adet ticaret yapısı yer almıştır. Bu yapıların çoğunluğu kale altında ticaret yolları üzerinde yer almıştır. Şehirdeki iki adet bedestenden biri Hançerli Mahallesi'nde, diğeri ise Kalenin güneyinde sur duvarına bitişik Süleyman Paşa Arastası'nın içindedir (Sarısakal, 2002; Beşirli, 1993). 1839-1848 Tanzimat ve II. Hazinedarzadeler Dönemi'nde bir önceki döneme göre herhangi bir yeni ticari imar hareketliliğine rastlanmamıştır. 1848-1863 Mutasarrıflar Dönemi ise bir sıçrama dönemidir. Bu dönemde 11 yeni yapı ile ticaret yapısı sayısı 7'den 18'e yükselmiştir. 19. yy.ın ikinci yarısından sonra sanayi alanında yaşanan gelişmelerle birlikte buharlı gemi sayılarındaki artış şehrin ticari hayatına da önemli katkılar sağlamış, ticari yapılarda artış

gözlemlenmiştir. Şehirde kara ve deniz yollarının birleştiği Hançerli Mahallesi'nde hanlar tespit edilmiştir. 1863-1869 Ali Rıza Paşa ve Sonrası Dönemi'nde buna 1 adet yeni han yapısı daha eklenmiş, ticaret yapılarının sayısı 18'den 19'a çıkmıştır. 1869-1876 Büyük Samsun Yangını ve Sonrası Dönemi'nde ise yangın esnasında 4 yapının zarar görmesi nedeniyle sayı 19'dan 15'e düşmüştür. Ancak yangın sonrası zarar gören yapılardan Pazar Mahallesi'nde yer alan Suluhan bu dönem içinde yeniden inşa edilmiş, buna ek olarak 4 yeni yapı daha inşa edilerek sayıları 15'ten 20'ye yükselmiştir (Tablo 153).

1876-1908 I. Meşrutiyet Dönemi'nde de yangınla ortadan kalkan Pazar Mahallesi'ndeki Taşhan ise bu dönemde yeniden inşa edilmiş, bu dönemde varlığı tespit edilen 35 adet yeni yapıyla birlikte ticaret yapılarının sayısı 20'den 56'ya çıkmıştır. Bu dönemde tamamlanan ve inşa edilen yeni ulaşım yapıları ve altyapı iyileştirmeleri sayesinde şehirde yaşanan ticari hareketlilik beraberinde nüfus artışını da getirmiş, buna bağlı olarak bu dönemde banka, otel yapılarında artış yaşanmıştır. Oteller ve hanlar çoğunlukla Hançerli Mahallesi'ndeki Buğday Pazarı ve yakın çevresinde; Pazar Mahallesi'ndeki Saman Pazarı ve yakın çevresinde; Kale Mahallesi'ndeki Hükümet Konağı ve Büyük Cami arasındaki Hükümet Caddesi üzerinde (Saray Oteli, Mantika Palas Oteli II) yer almıştır. Konaklama yapılarının şehrin kıyısına yakın noktalarda yoğunlaştığı gözlemlenmiştir. Bu dönemde inşa edilen diğer bir ticaret yapısı olan bankalar ise şehrin güneyinde Süleyman Paşa Arastası ve Duhan Çarşısı civarında yer almıştır. 19. yy.ın ikinci yarısından itibaren Tütün Fabrikası yakınındaki Rum Darüleytamı 1890 yılında Polihron Oteli olarak işlevlendirilmiştir (Yılmaz, 2015; Yiğit, 2002). Ayrıca 1904 yılında kahvehane ve lokanta olarak açılan Smyrne'nin 1908 yılında otel hizmeti vermesiyle birlikte Smyrne Oteli'ne dönüşmüştür (Dığıroğlu, 2011b) (Tablo 154). Bu dönemde tespit edilen Nalbant Hanı ise II. Meşrutiyet Dönemi'nde belediye binası inşası için istimlak edilmiştir (Sarısakal, 2002; 2008). 1908-1923 II. Meşrutiyet Dönemi'nde ise 43 adet yeni yapı belirlenmiş, bu yapılardan Karantina mevkiinde işletmesi Rus birine ait otel yine bu dönem içinde yıkılmıştır (Güneş Erdoğu, 2021). Önceki dönemde tespit edilen Midilli Bankası ve Nalbant Hanı da bu dönemde yıkılarak toplamda ticaret yapıları sayısı 56'dan 96'ya yükselmiştir. Midilli Bankası yerine tek katlı Atina Bankası inşa edilmiştir. Kalenin kuzeyinde Merkez İskele yakınlarında Fransız yönetimindeki Selanik Bankası açılmıştı (Dığıroğlu, 2011b). Banka zaman içinde Nemlizade Bankası ve Ayla Oteli olarak da kullanılmıştır (Yılmaz, 2015). Çoğunluğu otel ve han yapısı olan bu yapılar ağırlıklı olarak Hükümet, Gümrük ve Bafra Caddeleri ile Belediye Meydanı, Şüküroğlu Caddesi, Hamam Pazarı ve Subaşı'nda yer almıştır. Ayrıca

şehirde mevcutta var olan bazı yapıların ticaret yapısına dönüştürüldüğü de tespit edilmiştir. Pazar Mahallesi'nde yer alan eski iki bina birleştirilerek Amasya Oteli'ne (Sarısakal, 2006) ve eski Postane binası (Telgrafhane) da restore edilerek Reşadiye Otel ve Kıraathanesi'ne (Sarısakal, 2002) dönüştürülmüştür. Ticaret yapılarının çarşı ve pazarlar ile şehir dışı ulaşım bağlantılarının olduğu alanlarda konumlandığı gözlemlenmiştir (Tablo 153).

Tablo 153. Nefs-i Samsun'da yıkılan/yanan ticaret yapıları ve yeniden inşa edilenler (1839-1923)

Nefs-i Samsun'da Yıkılan/Yanan Ticaret Yapıları ve Yeniden İnşa Edilenler (1839-1923)			
Yıkılan/Yanan Yapılar	**Yıkıldığı/Yandığı Dönem**	**Yeniden İnşa Edilenler**	**İnşa Dönemi**
Taşhan / Taş Han	1869-1876	Taşhan / Taş Han	1876-1908
Suluhan	1869-1876	Suluhan	1869-1876
Bedesten	1869-1876	-	İnşa Edilmedi
Yemenci Hanı	1869-1876	-	İnşa Edilmedi
Nalbant Hanı	1908-1923	-	İnşa Edilmedi
Midilli Bankası	1908-1923	Atina Bankası	1908-1923
Otel (işletmecisi Rusyalı bir şahıs)	1908-1923	-	İnşa Edilmedi

Tablo 154. Nefs-i Samsun'da ticaret yapısı olarak işlevlendirilen yapılar (1839-1923)

Nefs-i Samsun'da Ticaret Yapısı Olarak İşlevlendirilen Yapılar (1839-1923)			
Yapının Özgün İşlevi	**İnşa Dönemi**	**Yapının Yeni İşlevi**	**İşlevlendirildiği Dönem**
Smyrne	1876-1908	Smyrne Oteli	1876-1908
Rum Darüleytamı	19. yy.ın ikinci yarısı	Polihron Oteli	1876-1908
Selanik Bankası	1908-1923	Nemlizade Bankası veya Ayla Oteli	1908-1923
İki Yapı	-Bilinmiyor-	Amasya Oteli	1908-1923
Eski Postane Binası	1863-1869	Reşadiye Otel ve Kıraathanesi	1908-1923

- Kamusal Yapı İnşa Faaliyetleri: 1839 Tanzimat öncesi dönemde şehirde 9 adet kamusal yapı tespit edilmiştir. Bu yapılar dışında şehrin mutasarrıfının, kadısının ve gümrük eminin ikamet ettiği konutların yönetim yapısı olarak kullanıldığı da anlaşılmaktadır. Ayan yönetiminde olan şehirde bu yönetim yapıları (Süleyman Paşa Konağı, Abdullah Paşa Konağı vb.) kale altında yer almıştır. 1839-1848 Tanzimat ve II. Hazinedarzadeler Dönemi'nde mevcut kamusal yapıları dışında başka bir yapı faaliyetine rastlanmamış, ancak mutasarrıf, kadı ve gümrük emininin ikamet ettiği konutların yönetim yapısı olarak işlevlendirilmesi bu dönemde de devam etmiştir. Ayrıca şehirde artan ticari hareketlilik

sonrası İngilizler tarafından ilk konsolosluk bu dönemde açılmış, ancak konsolosluk yapısı olarak halihazırdaki bir yapı işlevlendirilmiştir. İngiliz konsolosluğunu bu dönem İran konsolosluğu takip etmiştir. Yeni kamu binalarına ise 1848-1863 Mutasarrıflar Dönemi'nde rastlanmıştır. Bu dönemde 3 adet yeni yapı tespit edilmiş, kamusal yapı sayısı 9'dan 12'ye yükselmiştir. Kalenin güneyinde ve kuzeyinde denize yakın bir konumda Kale içinde Hapishane dışında 2 adet hapishane yapısı tespit edilmiştir. Bu dönemde kurulan yeni konsolosluklar ve karma ticaret mahkemesi için de yine mevcut yapılar işlevlendirilmiştir. 1863-1869 Ali Rıza Paşa ve Sonrası Dönemi'nde 6 yeni yapı tespit edilerek kamusal yapılar 12'den 18'e yükselmiştir. Tanzimat'ın getirdiği reformlar aracılığıyla Rıza Paşa'nın şehrin güneyinde inşa ettirdiği Samsun Kışlası ile merkezi otoritenin şehirdeki temsiliyeti güçlendirilmiştir. Tanzimatın getirdiği merkeziyetçi politika kapsamında Rıza Paşa tarafından Telgrafhane de kurulmuştur (Tural, 2008; İpek, 2013; Serbestoğlu, 2014a). Şehrin bu dönemde kuzeyde fiziksel bariyerlerine dayanması nedeniyle yerleşim yönü güneye kaymıştır. Güneyde inşa edilmeye başlayan Duhan Çarşısı'nın içinde Rüsumat Dairesi inşa edilmiştir (Dığıroğlu, 2011a). Şehrin güneyinde Kilise Caddesi üzerinde bir konutta kurulan Fransız konsolosluğu (Seyfi, 2015) başta olmak üzere bu dönemde de yeni konsolosluklar açılmış ve yine bunlar için mevcut yapılar işlevlendirilmiştir. 1869-1876 Büyük Samsun Yangını ve Sonrası Dönemi'nde ise 3 adet kamu yapısı yanmış, kamu yapı sayısı 18'den 15'e düşmüştür. Yanan Telgrafhane bu dönemde yeniden inşa edilmiştir. Yangın esnasında büyük hasar alan Samsun Kalesi ise yapılan yeni plan dâhilinde kademe kademe ortadan kaldırılmıştır (Erler, 2007). Yine yangın sonrası yenisi yapılmak üzere Karantina yapısı yıkılıp yeniden bu dönemde inşa edilmiştir (Dığıroğlu, 2011a). Bu dönemde Pazar Mahallesi'nde Belediye Binası ve Hançerli Mahallesi'nde ise Gümrük binası inşa edilerek kamu yapısı sayısı tekrardan 18'e yükselmiş, toplamda kamusal yapıların sayısında bir değişiklik olmamıştır (İpek, 2013; Okuyan, 2020a). Kamu yapısı olarak kullanılan ve yangınla ortadan kalkan Abdullah Paşa Konağı'nın yerine inşa edilen Belediye Dairesi Tanzimat reformları ile değişen taşra yönetiminin ilk somut adımı olmuştur. Yangın sonrası da şehirde yeni konsoloslukların (Rusya, İspanya, Nemçe konsoloslukları) faaliyette oldukları da tespit edilmiştir (Güneş, 2019).

1876-1908 I. Meşrutiyet Dönemi'nde 23 adet yeni kamu yapısı belirlenmiş, önceki dönemde yer alan Mert Irmağı ağzındaki Macar Topçu Tabyası ve kale içindeki Hapishane I yapıları da yıkılarak kamusal yapıların sayısı 18'den 39'a yükselmiştir. Devlet yönetimini merkezileştirmek için ortaya çıkan hükümet konağı, tophane, hapishane, hastane, karakol

gibi yapı türleri de bu dönemde ortaya çıkmıştır. Tanzimat reformları ile merkezi devlet otoritesini yeniden kurmak isteyen hükümet, buna özgü bir kent şeması oluşturmuş, payitahtta uygulanan bu şemanın Samsun şehrindeki yansıması ise bu dönemde gerçekleşmiştir (Sarısakal, 2003). Kamusal yapıların büyük bir çoğunluğu şehrin güneyinde, deniz kenarında inşa edilmiştir. İlk kez konsolosluklara ait yapıların (ABD, Rus ve İngiltere Konsoloslukları) da bu dönemde inşa edildiği belirlenmiştir. Ayrıca Karantina-hane dışında şehrin batısında yamaçlarda sağlık yapısı olarak Hamidiye Hastanesi inşa edilmiştir (Yaşayanlar, 2005). Hastane inşası ile bu alanda yerleşimler oluşmaya başlamıştır (Özyurt & Erler, 2012). Reji Tütün Fabrikası civarındaki Rum Darüleytamı'nın batısında yer alan bir konut askeri hastane klinik binası (Seyfi, 2015) ve Karantina-hane yakınındaki eski bir bina ise hastane olarak (Yaşayanlar, 2015) işlevlendirilmiştir. Bu dönemde tespit edilen bazı kamu yapılar ise zaman içinde ticaret veya eğitim yapısı olarak da dönüştürülmüştür. Tütün Fabrikası civarında inşa edilen Rum Darüleytamı 1890'larda Polihron Oteli ve sonrasında ise askeri hastane olarak işlevlendirilmiştir (Tablo 154, 155) (Yılmaz, 2015; Yiğit, 2002). Pazar Mahallesi'ndeki Metropolit-hane ise 1898 yılı sonrasında Necm-i Terakki İnas İbtidaisi olarak işlevlendirilmiş (Tablo 146) (Özyurt & Erler, 2012). 1908-1923 II. Meşrutiyet Dönemi'nde önceki dönemde yer alan 4 adet kamu yapısı yıkılmış, yıkılanlardan Belediye binası aynı yerinde yeniden inşa edilmiş, 4 adet yeni kamu yapısı da inşa edilerek sayıları 39'dan 40'a çıkmıştır. Bu dönemde şehrin güneyindeki Samsun Kışlası yıkılarak farklı bir alanda aynı işleve sahip Yeni Askeri Kışla inşa edilmiştir. Modernleşme yönünde bir adım olan II. Meşrutiyet'in etkisiyle devlet kurumlarında yenileştirme çalışmaları arasında Samsun Belediye Binası ve Yeni Askeri Hastane gösterilebilir. Ayrıca bu dönemde 10 adet yapının kamusal amaçlı olarak işlevlendirildiği de belirlenmiştir (Tablo 156). Hükümet Caddesi'ndeki bir bina Dr. Bülbülyan Tedavihanesi (Dığıroğlu, 2011b); Fransız İnas Mektebi 1917 yılında posta ve telgrafhane (Köse, 2014a); Çiftlik Mahallesi'ndeki Rum Okulu Kızılay Bakımevi ve silah deposu (Teber vd., 1998); muhtelif binalar Zühreviye (Frengi) Hastanesi (Duman, 2014b); Çiftlik Mahallesi'ndeki Samsun Canik İdadisi askeri hastane (Teber vd., 1998); Kilise Caddesi'ndeki Notre Dame Erkek Rahipler Okulu, Çiftlik Mahallesi'ndeki Samsun Canik İdadisi ve Yeni Askeri Kışla işgalciler için karargah binası (Sağlık, 2013; Kayıkçı, 2000); Saathane Meydanı'nda I. Meşrutiyet'te inşa edilen Çarşı Karakolu bu dönemde bir süre İttihat ve Terakki Binası (Yılmaz, 2015), İhtiyat Zabitan Cemiyeti ve Samsun Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (Çapa, 2023); Pazar Mahallesi'nde Sadi Dergâhı Samsun Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (Baş vd., 1997); Pazar Mahallesi'nde yer alan

Dede Havlu Okulu Muallimler Birliği (Çapa, 2023); Kilise Caddesi'ndeki Rum İdadi Mektebi mübadiller için Hilal-i Ahmer (Kızılay) Hastanesi (Taşar, 2022; Başkaya, 2011) olarak kullanılmıştır.

Tablo 155. Nefs-i Samsun'da kamusal yapı olarak işlevlendirilen yapılar (1839-1923)

Nefs-i Samsun'da Kamusal Yapı Olarak İşlevlendirilen Yapılar (1839-1923)		
Yapının Özgün İşlevi	**Yapının Yeni İşlevi**	**İşlevlendirildiği Dönem**
Süleyman Paşa Konağı	konut+idari	1808-1839
Osman Paşa Sarayı	konut+idari	1808-1839
Abdullah Paşa Konağı	konut+idari	1808-1839
Eski Saray	konut+idari	1808-1839
Kadının Konağı	konut+idari	1808-1839
Gümrük Emini Konağı	konut+idari	1808-1839
Levanten aileye ait bir konak	İngiliz Konsolosluğu	1839-1848
Bina (Bilinmiyor)	İran Konsolosluğu	1839-1848
Bina (Bilinmiyor)	Karma Ticaret Mahkemesi	1848-1863
Bina (Bilinmiyor)	Sicilyateyn Konsolosluğu	1848-1863
Bina (Bilinmiyor)	Avusturya Konsolosluğu	1848-1863
Bina (Bilinmiyor)	Rusya Konsolosluğu	1848-1863
Rum Anastas Simonaki'nin konutu	Fransız Konsolosluğu	1863-1869
Bina (Bilinmiyor)	İtalya Konsolosluğu	1863-1869
Bina (Bilinmiyor)	Amerika Konsolosluğu	1863-1869
Bina (Bilinmiyor)	Yunanistan Konsolosluğu	1863-1869
Bina (Bilinmiyor)	İspanya Konsolosluğu	1869-1876
Samsun Evi	Askeri Hastane Klinik binası	1876-1908
Eski bir bina	Hastane	1876-1908
Rum Darüleytamı	Askeri Hastane	1876-1908
Hüseyniye Tekkesi	İran Konsolosluğu	1876-1908
Bina (Bilinmiyor)	Dr. Bülbülyan Tedavihanesi	1908-1923
Fransız İnas Mektebi Fransız Sörlü (Kız) Mektebi	Posta ve Telgrafhane	1908-1923
Rum Okulu	Silah deposu, Kızılay Bakımevi, cami	1908-1923
Muhtelif binalar	Zühreviye (Frengi) Hastanesi	1908-1923
Samsun (Canik) İdadisi Samsun Sultanisi	Eski Askeri Hastane	1908-1923
Samsun (Canik) İdadisi Samsun Sultanisi	İşgalciler için Karargâh (denetim binası)	1908-1923
Notre Dame Erkek Rahipler Okulu Frerler Mektebi	İnzibat Karakol Binası	1908-1923
Çarşı Karakolu Merkez Polis Karakolu	İttihat ve Terakki Cemiyeti	1908-1923
Çarşı Karakolu Merkez Polis Karakolu	İhtiyat Zabitan Cemiyeti	1908-1923

Tablo 155’in devamı

Çarşı Karakolu Merkez Polis Karakolu	Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (muallimler birliği)	1908-1923
Sadi Dergâhı	Samsun Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti	1908-1923
Dede Avlu / Havlu Mektebi Dede Avlu / Havlu Medresesi	Samsun Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Muallimler Birliği	1908-1923
Rum İdadi Mektebi Çinekoğlu Lisesi	Hilal-i Ahmer (Kızılay) Hastanesi	1908-1923

Tablo 156. Nefs-i Samsun'da yıkılan/yanan kamusal yapılar ve yeniden inşa edilenler (1839-1923)

Nefs-i Samsun'da Yıkılan/Yanan Kamusal Yapılar ve Yeniden İnşa Edilenler (1839-1923)			
Yıkılan/Yanan Yapılar	**Yıkıldığı/Yandığı Dönem**	**Yeniden İnşa Edilen Yapılar**	**İnşa Dönemi**
Hapishane III	1869-1876	-	İnşa Edilmedi
Süvari Kışlası	1869-1876	-	İnşa Edilmedi
Telgrafhane/Telgraf İdaresi	1869-1876	Telgrafhane/Telgraf İdaresi	1869-1876
Karantina Binası	1869-1876	Karantina Binası	1869-1876
Macar Tabyası Macar Topçu Tabyası	1876-1908	-	İnşa Edilmedi
Hapishane I	1876-1908	-	İnşa Edilmedi
Belediye Binası	1908-1923	Belediye Binası/ Sarayı	1908-1923
Kışla / Samsun Kışlası	1908-1923	-	İnşa Edilmedi
Kışla Hastanesi	1908-1923	-	İnşa Edilmedi
Cephane	1908-1923	-	İnşa Edilmedi
Gri dolgulu olan yapının yerine şehrin başka bir bölgesinde aynı işleve sahip yeni kamu yapısı inşa edilmiştir.			

- Kamusal Açık Alanı İnşa Faaliyetleri: 1839 Tanzimat öncesi dönemde şehirde 7’si mezarlık, 3’ü meydan olmak üzere 10 adet kamusal açık alan tespit edilmiştir. 1839-1848 Tanzimat ve II. Hazinedarzadeler Dönemi’nde şehirdeki mevcut kamusal açık alanlar dışında bir başka faaliyete rastlanmamıştır. 1848-1863 Mutasarrıflar Dönemi’nde Sadi Bey Mahallesi’nde Bağdat yolu üzerinde Subaşı Meydanı (Sainkaplan, 2015) ve Mert Irmağı yakınında Kılıçdede Mezarlığı oluşarak kamusal açık alan sayısı 10’dan 12’ye; 1863-1869 Ali Rıza Paşa ve Sonrası Dönemi’nde ise Samsun Kışlası önünde Talimhane Meydanı inşa edilerek kamusal açık alan sayısı 12’den 13’e yükselmiştir (Yazıcı, 2012). Şehrin güneyinde ortaya çıkan Talimhane Meydanı şehir yerleşimini de bu alana doğru yönlendirmiştir. 1869-1876 Büyük Samsun Yangını ve Sonrası Dönemi’nde yangın sonrası yapılan yeni plan dâhilindeki yol düzenlemeleriyle birlikte Sadi Bey Camii’nin kuzeyinde Gaziler Meydanı

oluşmuştur. Ayrıca şehrin güneybatısında ise Ermeni Kilisesi Mezarlığı kurularak kamusal açık alan sayısı 13'ten 15'e yükselmiştir.

1876-1908 I. Meşrutiyet Dönemi'nde ise 7 adet yeni kamusal açık alanla birlikte sayıları 15'ten 22'ye çıkmıştır. Bu dönemde şehrin kuzeyinde inşa edilen Saat Kulesi Saathane Meydanı'nı; güneyinde inşa edilen Hükümet Konağı ise Hükümet Meydanını oluşturarak şehirde iki farklı çekim merkezi oluşmuştur (İpek, 2013; Sağlık, 2013). Meyve Pazarı Meydanı Saat kulesi inşası ile Saathane Meydanı'na dönüşmüştür. Bağdat yolu üzerinde yer alan Mater Dolorosa Katolik Kilisesi'nin yakınında Katolik Mezarlığı kurulmuştur (Taşar, 2022). Kadıköy Kanuni-i Esasi Meydanı tespit edilmiştir (URL-1, 2020). Şehrin güneye doğru genişlemesiyle yerleşim alanları içinde kalan Samsun Müslüman Mezarlığı'nın deniz tarafında yer alan bölümü, Karantina Caddesi'nin açılmasıyla ve Tophane'ye bahçe yapılması gerekçesiyle birlikte ortadan kaldırılmıştır (Sarısakal, 2008) (Tablo 158). 1848-1863 Mutasarrıflar Dönemi'nde oluşan Kılıçdede Mezarlığı ise sınırlarını Mert Irmağı yönünde genişletmiştir (Köse, 2014a). 1908-1923 II. Meşrutiyet Dönemi'nde Abdullah Paşa Camii'nin güneyinde deniz kenarında olan Mezaristan ortadan kaldırılmıştır. Talimhane Meydanı ise yeni kışla inşası için 1911 yılında satılmış ve yerine konutlar inşa edilerek (Sarısakal, 2003; Buğdaycıoğlu & Kaynar, 1968) 2 adet kamusal açık olan bu dönemde ortadan kalkmış, ancak 3 adet yeni kamusal alan oluşturularak sayıları 22'den 23'e çıkmıştır. Oluşan kamusal açık alanlar; Rum/Çiftlik Mahallesi'nin güneybatı yamaçlarında Rum Kilisesi Mezarlığı (Köse, 2014b), yeni Belediye Binası inşasıyla Belediye Meydanı (Sarısakal, 2002) ve eski Gazhane İskelesi ile yeni Gazhane İskelesi arasında Deniz Hamamı Plajı'dır (Yolalıcı, 2004). I. Meşrutiyet Dönemi'nde ortaya çıkan Saathane Meydanı'nda 1919'da şehir işgal altında iken suçlular için kurulan darağaçlarından dolayı İbret Meydanı da denilmeye başlanmıştır (Sağlık, 2013) (Tablo 157). Samsun Müslüman Mezarlığı'nın ortasından geçen Hükümet Caddesi'nin batısında kalan bölüm ortadan kaldırılarak yerine oteller, kahvehaneler ve şehrin ilk idadisi yapılmıştır (Sarısakal, 2008). Şehirde mezarlığın yaklaşık 1/3'ü kalmıştı.

Tablo 157. Nefs-i Samsun'da dönüşen kamusal açık alan (1839-1923)

Nefs-i Samsun'da Dönüşen Kamusal Açık Alan (1839-1923)		
Kamusal Açık Alan	**Dönüştüğü adı**	**Dönüştüğü Dönem**
Meyve Pazarı Meydanı Yemiş Pazarı Meydanı	Saathane Meydanı	1876-1908
	Saathane Meydanı İbret Meydanı	1908-1923

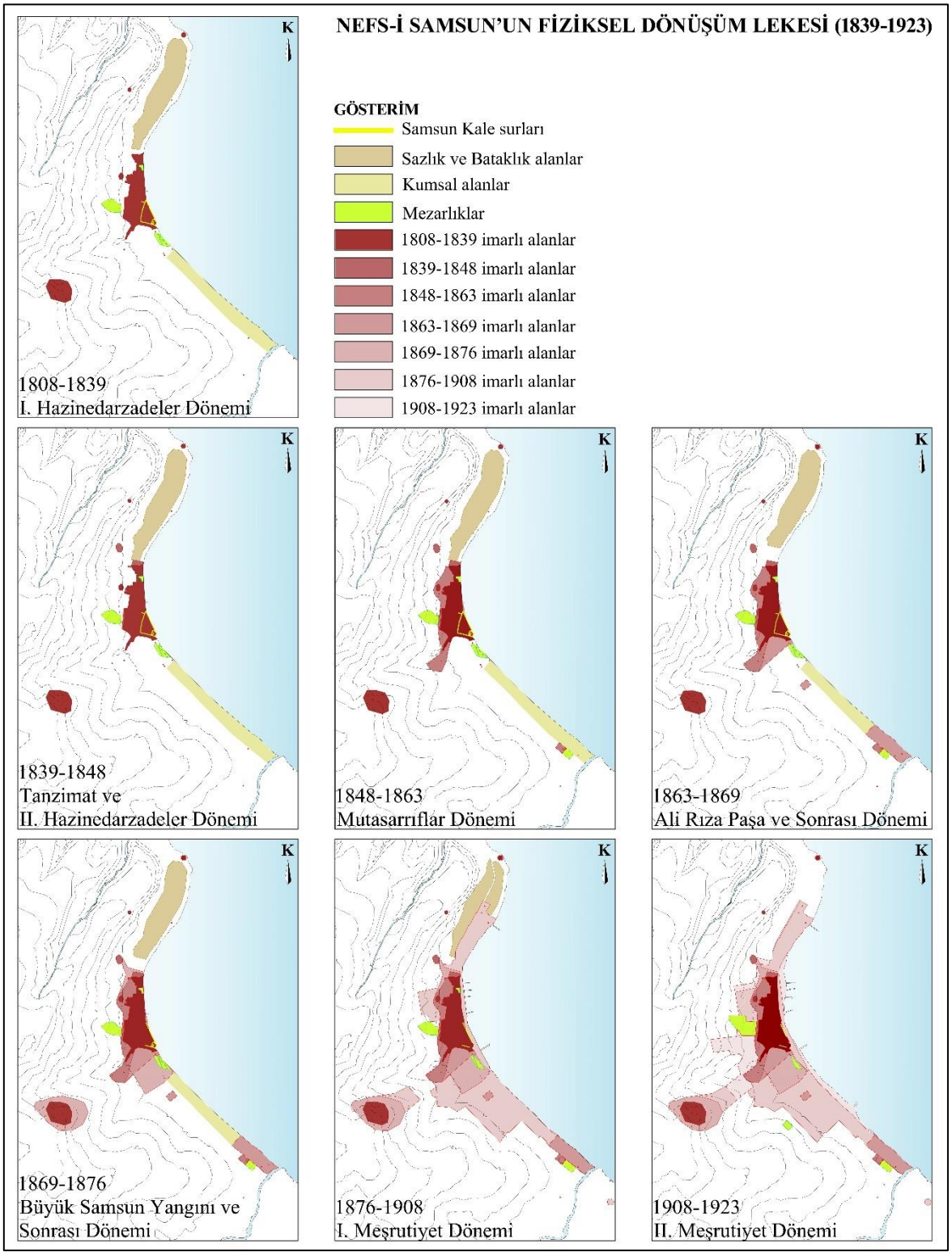
Tablo 158. Nefs-i Samsun'da kaldırılan kamusal açık alanlar (1839-1923)

Nefs-i Samsun'da Kaldırılan Kamusal Açık Alanlar (1839-1923)		
Kamusal Açık Alanlar	**İnşa Edildiği / Oluştuğu Dönem**	**Kaldırıldığı Dönem**
Mezaristan	1808-1839	1908-1923
Talimhane Meydanı	1863-1869	1908-1923

- Anıtsal Kent Donatısı İnşa Faaliyetleri: 1876-1908 I. Meşrutiyet Dönemi'ne kadar şehirde anıtsal kent donatısı inşasına rastlanmamıştır. Ancak bu dönemde Büyük Cami'nin batısında yer alan Meyve Pazar'ında Saat Kulesi inşa edilmiştir. II. Abdülhamit'in tahta çıkışının 25. yılı nedeniyle inşa edilen kent donatısı zamanla şehrin sembolü haline gelmiştir (İpek, 2013). Şehirde anıtsal kent donatısı inşası bununla sınırlı kalmış, 1908-1923 II. Meşrutiyet Dönemi'nde de başka anıtsal kent donatısı inşa edilmemiştir.

Sonuç olarak, imar faaliyetlerinden elde edilen bilgilere göre Tanzimat reformlarının şehre yansıması Samsun Kilisesi II, Ermeni Gregoryen Saint-Nikolas Kilisesi, Fransız Katolik Mektebi'nin inşa edildiği 1848-1863 Mutasarrıflar Dönemi'ni bulmuş, Samsun Kışlası, Rüsumat Dairesi, Telgrafhane inşaları ile 1863-1869 Ali Rıza Paşa ve Sonrası Dönemi'nde de devam etmiştir. Ancak 1869 Büyük Samsun Yangını şehirde önemli bir kırılma yaratmış, yangının ardından gerçekleştirilen imar faaliyetleri şehrin dönüşüm sürecini hem hızlandırmış hem de dönüşümün radikal boyutlarda kent mekânından okunmasını sağlamıştır. Bu dönemde inşa edilen Belediye Dairesi ile merkezi hükümetin şehirde somut bir göstergesi ortaya çıkmıştır. Şehirdeki dramatik asıl değişim ise 1876-1908 I. Meşrutiyet Dönemi'nde yaşanmıştır. Bu dönem şehir nüfusundaki sayıları artan gayrimüslimlerle birlikte kültürel yapı da çeşitlenmiş, batı kültürüne ve yeni dünya düzenine ait mimari ögeler (fabrika, banka, otel, tiyatro vb.) şehirde yer almaya başlamıştır. Tanzimat reformlarıyla birlikte inşa edilen kamusal yapılarla (Hükümet Konağı, Hapishane, Tophane, Zabıtan daireleri vb.) merkezi devlet otoritesinin bu dönemde yeniden görünür hale gelmesini sağlamıştır. I. Meşrutiyetle birlikte şehir güney yönde Mert Irmağı'na kadar sınırlarını genişletmiştir. Güneyde inşa edilen yeni kamusal yapılarla birlikte idari merkez bu alanda yoğunlaşmıştır. Liman'dan Mert Irmağı'na kadar kıyı boyunca ve şehri dışı ulaşım arterleri çevresinde de ticari yapılar konumlanmıştır. Ayrıca yapılan şehir içi yol düzenlemeler, sosyo-ekonomik yapıdaki değişim ve yeni ulaşım ağları şehrin yeni kent dokusunu da önemli ölçüde biçimlendirmiştir. Bu dönemde girişilen pek çok imar faaliyeti ile şehrin kültürel kimliği de yeniden inşa edilmiştir (Şekil 262). II. Meşrutiyet Dönemi'nde ise Canik Hamidiye Hastanesi ile şehrin sınırları batı yönde genişlerken Kadıköy yerleşimi

sınırlarını şehri merkezine kadar genişletmiştir. Ayrıca inşasına başlanan Samsun-Sivas demiryolu ile şehrin güney sahili doğu yönde genişlemiştir (Şekil 346).

Şekil 346. Nefs-i Samsun'un fiziksel dönüşüm lekesi (1839-1923)

5. SONUÇLAR

5.1. Nefs-i Samsun (1839-1923): Sosyal-Kültürel-Ekonomik Eksende Bir Fiziksel Gelişim Okuması

Nefs-i Samsun, Mert Irmağı ve Kalyon Burnu arasında, deniz kenarında Amisos'a komşu olarak ilk kez Selçuklular tarafından kurulmuştur. 15. yüzyılda Osmanlı hâkimiyetine geçen şehir Karadeniz'in iç deniz haline gelmesiyle birlikte başlangıçta sadece askeri faaliyetlere hizmet eden bir liman şehri konumunda olmuş, zamanla bölgenin idari merkezi haline gelmiştir. 18. yüzyılda Karadeniz'deki kapalılığın sona ermesiyle birlikte, şehir, özellikle 19. yüzyıldan sonra uluslararası düzeyde önem kazanmaya başlamıştır. Bu yüzyıla kadar fiziki yapısında önemli bir değişiklik göstermeyen şehir jeopolitik konumu, sanayi ve ticaret alanındaki gelişmeler yanında Tanzimat reformları ve uygulamalarıyla birlikte, bu yüzyıldan itibaren dramatik bir değişim ve gelişme göstermiş, bölgenin önemli ticaret merkezlerinden biri haline gelmiştir.

Şehrin fiziki gelişimini etkileyen iki önemli dinamikten bahsedilebilir. Şehre özgü bir tür 'iç dinamik' grubu olarak nitelendirilebilecek, şehrin yerleşimcilere sunduğu coğrafik ve topografik imkânlar ve bariyerler ile 1869 yılında geçirmiş olduğu Büyük Samsun Yangını bunlardan birisidir. Bir diğeri ise, şehir bağlamında bir tür 'dış dinamik' olarak nitelendirilebilecek, tarihinin önemli bir bölümünde Karadeniz kıyısında bir Osmanlı taşra yerleşimi olan Nefs-i Samsun üzerinde önemli etkiler bırakan, imparatorluğun dönemsel dinamiklerine bağlı olarak Tanzimat ve Meşrutiyet gibi yeni dünya düzeni ve yenileşme hareketleridir.

5.1.1. İç Dinamikler

Nefs-i Samsun, 12. yüzyılda deniz kenarında kurulu bir kale şehri iken, bir anlamda varlığını da borçlu olduğu Amisos'un sakinleri Miletliler ile kurduğu ilişkiler ve zamanla gelişen sosyal, kültürel ve ekonomik yapılanmasının da etkisiyle sur dışına yayılmıştır. 15. yüzyılda Osmanlı'nın hâkimiyetine geçen şehir, sahip olduğu topografyanın da etkisiyle göreceli olarak iç bölgelere olan ulaşım kolaylığı sayesinde ticari güzergâh olarak daha fazla tercih edilmiştir. Bu ticari hareketlilik doğal olarak şehre iskânları artırmış, kale altı

yerleşimlerin sınırlarının genişlemesine neden olmuş, bu genişleme ilk etapta ticari fonksiyonları besleyen ana ticaret yol güzergâhları boyunca yayılmıştır. Bu kapsamda kale altı yerleşim, kalenin kuzeyindeki Liman'a doğru olan düzlük alanlara ve batı yönündeki sırtları takip eden Bağdat-Kervan yolu güzergâhına, kale ile hafif eğimli yamaçlar arasında yayılmıştır.

1808-1839 I. Hazinedarzadeler Dönemi'nde şehir "kale içi"nde İç Kale, Cami-i Kebir, Hacı Hatun ve Mekde Mahalleleri olmak üzere dört mahalle ile Pazar Kapısı tarafındaki "kale altı"nda, şehirlerarası pazar alanlarının örgütlendiği Bağdat-Kervan yoluna doğru Pazar Mahallesi; kalenin güneyinde, Merkez İskele civarında aktarma ve dağıtım merkezi olan Hançerli Mahallesi; şehrin güneybatısında, vakıf kurumu kapsamında örgütlenen Sadi Bey Külliyesi'nin bulunduğu alandaki Sadi Bey Mahallesi'nden ibarettir. Şehrin güneybatı sırtında Rumlara ait Kadıköy yerleşimi 15. yüzyıldan itibaren varlığını sürdürmüştür. 19. yüzyıl başında da kalenin güneyinde, deniz kenarında Samsun Müslüman Mezarlığı oluşmuştur.

1839-1848 Tanzimat ve II. Hazinedarzadeler Dönemi buharlı gemi seferlerinin arttığı bir devirdir. Deniz ulaşımındaki bu gelişmeler ve devamında ticari hareketlilik şehrin kuzeyde sazlık ve bataklık alanlara; güneyde Mekde Kapısı önlerine; doğusunda denize; batısında ise hafif eğimli yamaçlara kadar yayılmasını sağlamıştır. Şehrin kuzeybatısında yer alan gayrimüslim yerleşim ise bu dönemde sınırlarını genişleterek Cedit Mahallesi adını almıştır.

1848-1863 Mutasarrıflar Dönemi'nde ise şehir sınırlarını, Liman ile yerleşim bölgeleri arasında yer alan ve sağlığı tehdit eden sazlık ve bataklık alanlar ile bu alanın batısında aniden yükseliveren yamaç nedeniyle batı yönündeki hafif eğimli yamaçlara doğru büyütmeye devam etmiştir. Artan ticari hareketlilikle birlikte artan gayrimüslim nüfus çoğunlukla bu alanlara yerleşmiş, şehrin batısında Ermeni Mahallesi oluşmuştur. Sadi Bey Mahallesi de sınırlarını güneybatıda yer alan vadileri takip eden Kadıköy ve Bağdat yolu arasındaki sırtlara doğru genişletmiştir.

1863-1869 Ali Rıza Paşa ve Sonrası Dönemi'nde şehrin sınırlarının, hem kuzeydeki sazlık ve bataklık alanlara, hem de batıdaki hafif eğimli yamaçlara dayanması nedeniyle, şehir gelişim yönünü güneydeki kumsal alana doğru çevirmiştir. Şehir, kalenin Mekde kapısı tarafından, güneyde Samsun Müslüman Mezarlığı'na doğru genişlemiştir. Bu bölgede kalenin güney sur duvarına bitişik olan Bedesten'den adını alan Bezzaz Mahallesi ortaya çıkmıştır. Tanzimat teftiş memuru Ali Rıza Paşa zamanda şehrin kuzeyinde yer alan sazlık

ve bataklık alanlarının ancak %6'sı kurutulmuş, Bezzaz Mahallesi'nin güneyinde kumsal alana yakın bir yerde Samsun Kışlası, Hastanesi ve Talimhane Meydanı inşa edilmiş, Doğu Anadolu yolunun etüt çalışmalarına başlanmıştır. 1853 Kırım Savaşı zamanı şehre göç eden muhacirler Mert Irmağı yakınındaki Kılıç Dede Türbesi etrafına yerleştirilmiş, bu dönemde bu bölgede Kılıçdede Mahallesi'ni oluşturmuşlardır. Mahalle ile deniz arasında yer alan kumsal alanda ise 1864 Büyük Kafkas Göçü sonrası göçmen kampları kurulmuştur.

1869-1876 Büyük Samsun Yangını ve Sonrası Dönemi'nde ise yangın şehrin fiziksel dönüşümünde önemli bir dinamik oluşturmuştur. Kale altında başlayan ve kale içinde de etkili olan yangın şehrin büyük bir bölümünü etkilemiş, yangında ve sonrasında yapılan imar planı dâhilinde yıkılan kale surları ile kale içindeki bazı mahalleler, bitişiğindeki mahallelerle birleştirilmiştir. Bu dönemde İç Kale içindeki İç Kale Mahallesi mevcut varlığını devam ettirirken, Kale içindeki Hacı Hatun ve Mekde Mahalleleri ise ortadan kalkmış, olasılıkla Cami-i Kebir ve Said Bey Mahalleleri sınırlarına dâhil olmuşlardır. Güneydeki Bezzaz Mahallesi ise Mecidiye Mahallesi adını almıştır. Şehirde artan tütün tarımıyla birlikte şehrin güneyinde inşa edilen Duhan Çarşısı da şehrin bu dönemden itibaren güney yönde gelişmesinde ivme kazandırmıştır.

Kuzeyde yer alan sazlık ve bataklık alanın maddi ve fiziksel imkânsızlıklardan dolayı kurutulamamasından ve yerleşimlerin batıda eğimli alanlara kadar dayanması nedeniyle, yapılan plan dâhilinde şehrin gelişme bölgesi güneydeki düz alanlara kaydırılmıştır. Ayrıca bu dönemde artan gayrimüslim nüfusla birlikte yangın sonrası Mecidiye Mahallesi'nin güneyinde inşa edilen Rum Ortodoks Kilisesi etrafında Rum Mahallesi ortaya çıkmıştır. Bu mahalle sınırlarını doğuda Samsun Müslüman Mezarlığı'nda kadar genişletmiş ve mezarlık alan bu dönemden itibaren şehir içinde kalmıştır. Kuzeybatıdaki Cedit Mahallesi sınırlarını doğusundaki Hançerli Mahallesi'ne kadar genişletmiş, Hançerli Mahallesi'nin sınırlarında ise bir değişim gözlemlenmemiştir. Tanzimat öncesi gayrimüslimlerin yerleştiği Kadıköy ve Cedit sırtları Tanzimat'ın gayrimüslimlere tanıdığı hakların da etkisiyle sınırlarını eğimli yamaçlar yerine eğimin daha az olduğu şehir merkezine doğru genişletmiştir.

1876-1908 I. Meşrutiyet Dönemi'nde şehirde artan ticari hareketliliğe paralel olarak artan nüfus şehrin dış çeperlerinin daha da genişlemesine neden olmuştur. Bu çerçevede şehir, kuzeyde, sazlık ve bataklık alanın dörtte birinin kurutulması ile Liman'a doğru Bafra yolu ile deniz arasında; Ermeni nüfusun artması ile Ermeni Mahallesi sınırlarını eğime paralel olarak batı yönünde; güneyde inşa edilen Hükümet Konağı sonrası konağın güneyinde; güneydeki kumsal alanın imara açılması ile Kılıçdede Mahallesi'ne kadar; Rum

nüfusun artması ile Rum Mahallesi sınırlarını eğime paralel olarak güneybatı yönünde; ticaret artışı ile birlikte pek çok iskele inşası için yapılan dolgu alanlar doğu yönde sınırlarını genişletmiştir. Bu dönemde İç Kale surlarının yıkılması ve Büyük Cami'nin inşası ile bu bölge Kale Mahallesi adını almıştır. Mecidiye Mahallesi de Kale Mahallesi sınırlarına dâhil olmuştur. Hançerli Mahallesi sınırlarını kuzey ve doğu yönde; Ermeni Mahallesi batı yönde; Kale Mahallesi doğu ve güney yönde; Sadi Bey Mahallesi güney yönde; Rum Mahallesi güney ve batı yönde; Kılıçdede Mahallesi ise kuzey yönde genişletmiştir. Kılıçdede Mahallesi'nin sınırları şehir merkezine kadar dayanmıştır. Kılıçdede Mahallesi'nin güneyinde, Mert Irmağı ile arasında Debbağhane Mahallesi oluşmuştur. Sınırları genişleyen Hançerli Mahallesi ile Cedid Mahallesi arasında Hançerli Cedid Mahallesi; sınırları genişleyen Rum Mahallesi ile Sadi Bey Mahallesi arasında ise bu iki mahalle birleşerek Said Bey Rum Mahallesi ortaya çıkmıştır. Kadıköy yerleşimi sınırlarını şehir merkezine doğru sırt boyunca genişletmeye devam etmiştir.

1908-1923 II. Meşrutiyet Dönemi'nde ise şehrin sınırları kuzey ve güney yönde topografik bariyerlere kadar ve batı yönde ise eğimin başladığı sırtlara doğru genişletmiştir. Batıda yüksek bir alanda inşa edilen Hamidiye Hastanesi bölgesinde, Unkapanı yokuşu yönünde denize dik sırtlara doğru yeni yerleşimler kurulmuştur. Ayrıca Kadıköy yerleşimi bu dönemde sınırlarını kuzeydoğu yönünde genişleterek şehir merkezi ile bütünleşmiş, Kadıköy Mahallesi ortaya çıkmıştır. Samsun-Sivas demiryolu hattı ve Şimendifer İskelesi için Hükümet Konağı'nın doğusunda dolgu alanları yapılarak şehrin kıyı çizgisi değişmiştir.

Sonuç olarak Nefs-i Samsun, sahip olduğu coğrafya ve topografya sayesinde iç bölgelerle bağlantıyı en kolay sağlayan yer olarak zamanla ticari merkez haline gelmiştir. Ticari hareketliliğe bağlı olarak şehirdeki tüccarların ve göçmenlerin sayısındaki artış, mahalle sınırlarının genişlemesine ya da yeni mahallerin oluşmasına da neden olmuştur. Gelen nüfus demografik yapıları, üretim alanındaki becerileri ya da inançları doğrultusunda şehirdeki uygun alanlara yerleştirilmiş (Rum Mahallesi, Hançerli Mahallesi vb.), söz konusu alanlar da içinde yaşayanların kendi iç dinamikleri ve coğrafik etmenlere bağlı olarak şekillenmiştir. Ticaret için yapılan göç yanında savaş sonrası zorunlu göçlerin de şehirde Kılıçdede Mahallesi'nin oluşumuna etki sağladığı tespit edilmiştir. Şehir, kuzey yönde Liman'a doğru; güney yönde Mert Irmağı'nın bir miktar ötesine dek; kuzeybatı yönünde ortalama 40 m, güneybatı yönünde ise 30 m rakıma kadar sınırlarını genişletmiş, ticaret güzergâhlarındaki sırtlar boyunca da yerleşimler oluşmuştur. Yerleşim sınırlarının dış çeperindeki eğimli alanlarda ise ekili alanlar yer almıştır. Tüm bunlardan hareketle Nefs-i

Samsun'un 20. yüzyılın ilk çeyreğinde kıyı boyunca uzanan, hafif eğimli yamaç ve sırtlar boyunca uzanan, etrafı yeşilliklerle çevrili bir ticaret şehri olduğu anlaşılmıştır (Ek 2).

5.1.2. Dış Dinamikler

1808-1839 I. Hazinedarzadeler Dönemi'nde Nefs-i Samsun Hazinedarzâde ailesi tarafından yönetilmekteydi. 18. yy.da başlayan Batılılaşma hareketleri 1839 yılında Tanzimat'ın ilan edilmesiyle resmiyet kazanmış, yeni reformlar ile merkezi otorite güçlendirilmek istenmiştir. Bu amaçla taşra yönetimine merkezden mutasarrıflar atanmıştır. Ancak Samsun'da Tanzimat ilan edilmesine rağmen yeni reformların ayanların çıkarlarına ters düşmesi nedeniyle Hazinedarzâde ailesi yönetimi bırakmamış, 1848 yılına kadar yönetimi ellerinde tutmuştur.

1839-1848 Tanzimat ve II. Hazinedarzadeler Dönemi'nde, 1838 yılında kabul edilen Serbest Ticaret Sözleşmesi gereği tekellerin kaldırılması kararı alınmış olmasına rağmen dönemin ayanı Hazinedarzâde Abdullah Paşa, çıkarlarına ters düşmesi nedeniyle bu emri uygulamamış, şehrin bu dönemde ticari olarak gelişmesinde zorluklar yaşanmıştır. Ancak ayan yönetiminin olumsuz yaklaşımına rağmen, şehrin coğrafik konumu ve avantajları nedeniyle şehre İngilizlerin ilgisi artmış ve şehrin ilk konsolosluğu İngilizler tarafından kurulmuştur.

1848 yılından itibaren şehri, Tanzimatın merkeziyetçi politikası doğrultusunda merkezden atanan mutasarrıflar yönetmeye başlamıştır. 1848-1863 Mutasarrıflar Dönemi'nde merkezi politikalar kapsamında Samsun Limanı'nın gelişme gösterdiği görülmüştür. Tanzimat Fermanı'nın gayrimüslimlere tanıdığı eşitlik ve özgürlük kavramları ile ilişkili olarak bu dönemde Ermeni Mahallesi'nde 1849 yılında Ermeni Gregoryen Saint-Nikolas Kilisesi, Bağdat yolu üzerinde 1851 yılında Fransız Katolik Mektebi ve 1857 yılında ise Samsun Kilisesi II inşa edilmiştir.

Batılılaşma döneminde reforma tabi tutulan en önemli alanlardan biri de hukuktur. Islahat Fermanı ile gayrimüslimlere tanınan hukuki eşitlik için yargı sistemlerinde değişikliğe gidilmiş, gayrimüslimlere yönelik Müslümanlar veya kendileri arasında çıkacak ticari anlaşmasızlıklar için şehirde bu dönem karma ticaret mahkemeleri kurulmuştur. Ayrıca 1853-1856 Kırım Savaşı sonrası gelen göçmenler Mert Irmağı'nın yanındaki Kılıçdede Türbesi'nin bulunduğu alana yerleştirilmiş ve türbenin yanında bir mescit ile tekke inşa ettirilmiştir. Ancak Tanzimat'ın ordu, eğitim, kültür, ekonomi, hukuk, yönetim alanındaki

ıslahat hareketlerinin tümünün şehre ulaşması zaman almış, halkın Tanzimat'a ısınması ve öğrenmesi için bir geçiş dönemine ihtiyaç duyulmuş, bu amaçla şehre Tanzimat teftiş memuru Ali Rıza Paşa gönderilmiştir.

1863-1869 Ali Rıza Paşa ve Sonrası Dönemi'nde, teftiş memuru Rıza Paşa zamanında Mert Irmağı üzerinde yapılan köprü, Merkez İskele'nin ve Fener'in yeniden inşası, telgraf hatlarının çekilmesi, Çarşamba ve Bafra yollarının iyileştirilme çalışmalarının başlaması ile şehir halkı Tanzimat'ın merkezi politikaları ile tanışmıştır. Telgraf idaresinin de kurulması ile birlikte merkezi otorite ile iletişimini kısa sürede sağlayan şehir, yakın çevresindeki şehirlerle de iletişimini hızlandırarak merkezi bir konuma gelmiştir. Göç almaya devam eden şehirde Doğu Anadolu Yolu için etüt çalışmaları da bu sırada başlamıştır. Tanzimat reformları doğrultusunda askeri eğitimde de modernleşmeye gidilerek şehrin güneyinde 1864 yılında Samsun Kışlası ve Hastanesi inşa edilerek Talimhane Meydanı oluşturulmuştur. Kışla inşası şehrin güneyinde yeni bir çekim merkezi oluşturmuş, yeni yerleşimlerin bu alana doğru yayılmasının önü açılmıştır.

Eğitim reformları çerçevesinde Batılı standartlarda siviller yetiştirmek amacıyla şehirde 1868 yılında Rüştiye Mektebi inşa edilmiştir. Konsoloslukların sayısı artmıştır. Mekde kapısının güneyine doğru genişleyen yerleşim alanlarına yer açmak için bu dönemde güneydeki kumsal alanın satılmasına karar verilmiştir. Ayrıca 1860 yılından sonra Kafkaslardan göç alan Kılıçdede yerleşimi içindeki Kılıç Dede Mescidi camiye dönüştürülmüş, bölgede Kılıçdede Mahallesi oluşmuştur. 1867 Vilayet Nizamnamesinin de etkisiyle, Müslüman göçmenlerin yerleştiği Kılıçdede Mahallesi, merkezi yerleşim alanları sınırları dışında olmasına rağmen, ızgara plan şeması dikkate alınarak planlanmıştır. Şehrin ana ulaşım arterleri üzerinde yer alan bu mahalle dışında, şehrin dış çeperlerinde azınlıkların oluşturduğu Ermeni Mahallesi'nde de ızgara plan şeması kullanılmıştır.

1869-1876 Büyük Samsun Yangını ve Sonrası Dönemi'nde, 1869 yılında Pazar Mahallesi'nde çıkan büyük yangın, şehrin önemli bir bölümünün yok olmasına neden olmakla birlikte, ilginç biçimde şehrin modernleşmesinin de yolunu açmıştır. Tanzimat sonrası yenileşme hareketleri kapsamında çıkarılan pek çok nizamnamenin şehirde uygulama alanı bulması yangın öncesinde kısıtlı iken, yangının boşalttığı alanlarda yeni planlama ilkelerinin uygulanması mümkün hale gelmiş, Tanzimat reformlarının yansıması bu dönemde şehirde belirgin bir şekilde görünür olmuştur. 1869 Yol Nizamnamesi'ne uygun olarak hem şehir içi hem de şehir dışı yollar iyileştirilmiş ya da yeniden planlanmıştır. Etüt çalışması başlayan Doğu Anadolu yolunun çalışmalarına da nizamname kapsamında devam

edilmiş, Samsun-Bafra ve Samsun-Çarşamba yolları genişletilmiş, Unkapanı sırtlarına giden dar şose yolun bir bölümü şose olarak döşenmiş ve kaldırım yapılmıştır. Batının şehircilik ilkelerine uygun olarak yapılan yeni planlamada ızgara plan şeması kullanılmış, yangınların önüne geçmek veya yangına müdahaleyi kolaylaştırmak için çıkmaz sokakların ortadan kaldırılması, geniş cadde ve sokaklar ile kâgir yapıların inşa edilmesi teşvik edilmiştir.

1873 yılında şehre park yapılması planlanmıştır. Yapılıp yapılmadığı bilinmemekle birlikte şehirde modern anlamda ilk kamusal yeşil alan uygulaması fikri, şehrin modernleşme yönünde attığı adımlar arasında yerini almıştır. Ayrıca yeni plan dâhilinde düzenlenen Meyve Pazarı'na 2 sıra, Samsun ve Buğday Pazarı'na ise 1 sıra ağaç dikilmiştir. Şehrin yeniden imar edildiği bu dönemden itibaren, şehrin batı modeli anlayışla inşası ile Tanzimat reformların yansımaları şehirde belirgin bir şekilde görülmeye başlamıştır.

Kırsalda artan tütün üretimi ile şehrin güneyinde inşa edilen Duhan Çarşısı (tütün merkezi) şehrin nüfusunu artırarak sınırlarının güneye doğru genişlemesini de sağlamıştır. 1867 Vilayet Nizamnamesi ile şehirde belediye teşkilatı kurulmuş, 1869 yılında ise ilk Belediye Binası inşa edilmiştir. M 1870 T.V.S.'ne göre 1869 yılında şehirde bir belediye meclisi bulunmaktadır. 1856 Islahat Fermanı ile gayrimüslimler de belediye meclisinde yer almış, şehir yönetiminde söz sahibi olmuşlardır. Bu dönemde mutasarrıfların yetkileri kısıtlanmıştır.

Ayrıca fermanla gayrimüslimlere tanınan yapı yapma izni kapsamında Duhan Çarşısı'nın güneyinde 1872 yılında şehrin en büyük kilisesi olan Rum Ortodoks Kilisesi inşa edilmiştir. Artan gayrimüslim nüfusla birlikte bu bölgede Rum Mahallesi de ortaya çıkmıştır. 1869 Nizamnamesi kapsamında belli şartlarda gayrimüslimlere okul açma hakkı da verilmiş, şehirde Ermeni, Katolik ve Rum Sıbyan Mektepleri tespit edilmiştir. Gayrimüslimlere tanınan bu haklar şehrin fiziksel dönüşümünü etkilemiş, şehrin vitrininde Tanzimat reformlarının etkisi görünür hale gelmiştir.

1876-1908 I. Meşrutiyet Dönemi'nde Tanzimat reformları ile birlikte yönetim sistemlerinde yapılan değişimlerin şehirdeki fiziksel yansıması "hükümet konağı" inşası olmuştur. Geleneksel yönetim sistemi içerisinde görev yapan ayanlar 1848 yılına kadar şehirde idari işler için kendi konaklarını kullanırken, bu tarihten sonra merkezden atanan mutasarrıflar da Büyük Samsun Yangını'na kadar Hazinedarzâde Abdullah Paşa'nın Konağı'nda hizmet vermişlerdir. 1869 Büyük Samsun Yangınında konak yanmış, yangın sonrasında Belediye Binası, I. Meşrutiyet Dönemi'nde ise Hükümet Konağı inşa edilmiştir.

1883-1890 yılları arasında şehrin güneyindeki stratejik bir konumda inşa edilen Hükümet Konağı ve çevresine eklenen hapishane, tophane, zabitan daireleri, karakol-haneler ile yeni bir yönetici merkez/kamu sitesi oluşturulmuştur. Bu, merkezi otoritenin şehirdeki görünürlüğü açısından önemli bir adım olmuş, şehre hem yeni bir çekim merkezi kazandırılmış hem de şehrin yerleşim alanları güneydoğu yönüne doğru kaydırılmıştır.

1892 yılından itibaren kumsal alana muhacirler yerleşmeye başlamıştır. Ticaret ve nüfus artışıyla birlikte Merkez İskele ve Liman arasında farklı işlevlere sahip iskeleler inşa edilmiş, kuzeydeki kurutulan sazlık alana da gazhane iskelesi ve deposu inşa edilmiştir. Gümrük ve Tütün iskelesi arasında ise dekovil hattı yapılmıştır. 1880'lerde tamamlanan Doğu Anadolu Yolu (Amasya yolu) ve İç Anadolu Yolu ile hinterlandını genişleten şehirde ticaret büyük ivme kazanmıştır.

Yangın sonrası şehrin yeniden inşası devam ederken 1882 yılında Ebniye Kanunu çıkarılmış, bu kanun kapsamında da şehirde çıkmaz sokakların yapılmaması, bina yükseklikleri ve binalardan yapılacak çıkmalar ile ilgili düzenlemeler yeni yerleşim yerleri için uygulanmıştır. Yangında yok olan şehrin en büyük camisi daha görkemli bir şekilde kâgir olarak yeniden inşa edilmiştir. Şehirde gayrimüslimler hem nüfuslarını hem de mimari temsiliyetlerini artırmış olsa da şehrin kıyı kesimlerinde daha çok Müslümanların hâkim olduğu gözlemlenmiştir. Kıyı boyunca ve hemen arkasındaki nispeten az eğimli alanlarda Müslümanlara ait dini yapılar yer almış, gayrimüslimlere ait dini yapılar ise şehrin dış çeperlerindeki yerleşimlerde eğimin başladığı alanlarda inşa edilmiştir. Böylece, denizden şehre bakıldığında, dini yapı bağlamında kıyı boyunca Müslümanların yoğunlukta olduğu, eğimin başladığı sırtlarda ise gayrimüslimlerin olduğu yerleşimler şehir siluetindeki yerlerini almışlardır.

Tanzimatla ivme kazanan eğitim alanındaki yenileşmeyle birlikte ilköğretim kurumlarında eğitim düzeylerine ilişkin yeni sınıflandırmalarla (sultani, idadi, rüşdiye, ibtidai vb.) bu dönemde karşılaşılmıştır. Bu yıllarda inşa edilen Dede Havlu İbtidai Mektebi, Subaşı İbtidai Mektebi, Rüşdiye Mektebi, Samsun (Canik) İdadisi (şehrin ilk idadisi), Liva İdadisi şehirde başlıca modern eğitim kurumları olmuştur. İdadilerin açılmasına Maarif Nizamnamesi ile 1869 yılında karar verilmesine rağmen, Samsun'da açılması 1890 yılını bulmuştur. Nizamnamede Müslüman ve gayrimüslimlerin birlikte eğitim alabileceği belirtilmiş, Samsun İdadisi'nde de çok az da olsa gayrimüslim öğrenci yer almıştır. Ayrıca 1898 yılında kızlar için şehrin ilk kız mektebi olan Merkez İnas Mektebi açılmıştır. Samsun Kız Rüşdiyesi de aynı yıl eğitime başlamıştır. Ayrıca farklı din ve cemaate mensup halka ait

eğitim yapılarında da bu dönemde artış gözlemlenmiştir. Ermeni Mahallesi'nde inşa edilen Ermeni Katolik Mektebi ve Nersesyan Ermeni Koleji; Rum Mahallesi'nde Rum Ortodoks Kilisesi bahçesinde inşa edilen Rum Erkek Mektebi, Rum Kız Mektebi ve Rum Sıbyan Mektebi; Fransızlara ait Notre Dame Erkek Rahipler Okulu/Frerler Mektebi, Fransız İnas Mektebi ve Fransız Erkek Mektebi şehirde dikkat çeken gayrimüslim eğitim yapılarıdır. Söz konusu eğitim yapıları ağırlıklı olarak yarı kâgir ya da kagir olarak inşa edilmiştir. Bu dönemde Müslümanlarda olduğu gibi gayrimüslim kadınlar için de eğitim kurumu inşa edilmiştir (Yolalıcı 1997; 1998).

Eğitim yapılarına ek olarak bu dönem Batı kültürünün etkisiyle kültür-eğlence yapılarında da önemli bir artış gözlemlenmiştir. Mert Irmağı'nın güneyinde Hipodrom inşasıyla birlikte şehrin yerleşim yoğunluğu güneye kaydırılmıştır. Batı kültürünün etkisiyle şehirde tiyatro ve sinema yapıları inşa edilmiş (Sarısakal, 2003), bu yapılar çoğunlukla gayrimüslim mahallelerde veya kıyıya yakın yerlerde konumlandırılmıştır. Sağlık alanında da modernleşmeye gidilerek şehrin batısında yüksek bir alanda 1902 yılında Canik Hamidiye Hastanesi inşa edilmiştir.

Modernleşme ve ticaret artışıyla birlikte şehirde Batı kültürüne ait banka ve otel yapıları ile konsolosluk binaları da inşa edilmiştir. Bu yapılar çoğunlukla Büyük Cami önündeki caddeden Mert Irmağına doğru, Hükümet Caddesi boyunca yer almıştır. Ayrıca otel yapıları Merkez İskele ile gümrük iskelesi arasındaki cadde boyunca yoğunlaşmıştır. Ayrıca ekonomi alanında batılılaşmayla birlikte şehirde birçok fabrika ve imalathane, erişimi kolay yerlerde kurulmuştur. Şehrin güneyinde kurulan ülkenin en büyük 2. tütün fabrikası olan Reji Tütün Fabrikası ile şehir daha çok göç almış ve güneyde yeni yerleşim alanları oluşmuştur. Bunda bu bölgenin topografik olarak şehrin kuzeybatı yönüne göre yerleşime nispeten daha uygun olmasının da etkisi olmuştur. Fabrika bir yandan şehrin ekonomisine katkı sağlarken diğer yandan şehre Batı kültürü de kazandırmış, bu dönemde şehirde pek çok tiyatro, sinema, banka, otel vb. açılmıştır. Samsun Müslüman Mezarlığı'nın bir bölümü Tophane Bahçesine dönüşmüş, şehir merkezi güneye doğru genişleyerek Kılıçdede Mahallesi ile birleşmiştir.

Şehrin birbirini dik kesen cadde ve sokak düzenleri; yönetim alanındaki ıslahatlar kapsamında şehrin güneyinde inşa edilen kamu sitesi; eğitim ve kültür alanında modernleşme kapsamında idadi, rüşdiye, sinema, tiyatro, hipodrom inşası; ekonomi alanında modern fabrika, otel, banka vb. yapıların inşası ile şehir bu dönemde belirgin bir şekilde reform hareketleri ile tanışmıştır.

1908-1923 II. Meşrutiyet Dönemi'nde ise devlet kurumlarında modernleşmeye gidilerek 1911 yılında Pazar Mahallesi'nde yeni Belediye binası inşa edilmiş, güneyde Rıza Paşa tarafından inşa edilen kışla binası yerine yenisi, Kadıköy yolu üzerinde inşa edilmiştir. Şehir içinde kalan Abdullah Paşa Camii'nin kuzeyindeki Mezarlık ile güneyde yer alan Samsun Müslüman Mezarlığı'nın bir bölümü bu dönemde ortadan kaldırılmıştır. Modernleşme yolunda sosyal ve kültürel bir adım olarak bu dönemde şehirde yapılan Deniz Hamamı Plajı, kütüphane, sinemalar, eğitim yapıları, Rum Tüccar Kulübü ya da yapımı planlanan Gazi Parkı, Samsun-Sivas demiryolu hattının inşasının başlaması, demiryollarındaki çalışanlar için TCDD Lojmanı inşası II. Meşrutiyet dönemi mimarisini yansıtan faaliyetler arasında yer almıştır. Bu dönemde ulaşımda modernleşme bağlamında Samsun-Sivas demiryolu hattının ilk 5 km'si tamamlanmış, ancak I. Dünya Savaşı nedeniyle yapımına ara verilmiştir. Rum Mahallesi'nin güney çeperlerinde inşa edilen modern eğitim yapıları şehrin fiziksel sınırlarını daha da genişletmiştir. Bu dönemde Reji Tütün Fabrikası'nda kadınlar da çalışmaya başlamış, kadınların sosyal hayatta görünür olması yenileşme hareketleri arasında yer almıştır.

Sonuç olarak Nefs-i Samsun 18. yy.'a kadar klasik bir Osmanlı kasabası iken 1774 yılında Kırım'ın elde çıkması sonucu Sinop Limanı'nın öneminin azalması ve 19. yy.'da buharlı gemi seferlerinin artmasıyla birlikte bağlı olduğu Trabzon Vilayeti'ndeki Trabzon'la birlikte Karadeniz'in önemli liman şehirlerinden biri haline gelmeye başlamıştır. 19. yy.ın son çeyreğinden itibaren ticari ivme kazanan şehir coğrafi konum ve topografyasından ötürü Trabzon'u da geçerek Karadeniz'deki en işlek liman şehri olmuştur (Güler, 2009). Söylenebilir ki Nefs-i Samsun 19. yy.'a kadar sıradan bir Osmanlı kasabası iken bu yüzyıldan itibaren, dönem dinamiklerine bağlı olarak ticaret merkezi haline gelmesinin de etkisiyle fiziksel gelişimini dramatik bir şekilde sürdürmüştür.

6. ÖNERİLER

Osmanlı'da 19. yüzyıldan itibaren yaşanan pek çok gelişmenin, şehirlerin fiziki yapısını da belirgin biçimde etkilemiş olması, son yıllarda araştırmacıların dikkatini ve ilgisini bu döneme odaklanan mimarlık ve şehir tarihi çalışmalarına yöneltmiştir. Zeynep Çelik'in 1986'da kaleme aldığı "The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century" adlı doktora tezi öncüllerdendir. Sinem Türkoğlu'nun 2002'de hazırladığı "Formation and Transformation of Urban Fabric in the 19th Century Bursa" başlıklı yüksek lisans tezi; Zeynep Dörtok Abacı'nın 2005'te hazırladığı "Modernleşme Sürecinde Bursa Kenti'nin Mekânsal ve Sosyal Değişimi (1860-1910)" başlıklı doktora tezi; Göksun Akyürek'in 2008'de hazırladığı "Bilgiyi Yeniden İnşa Etmek: Tanzimat Dönemi Osmanlı Mimarlığı" başlıklı doktora tezi; Emre Satıcı'nın 2008'de hazırladığı "19. Yüzyılda Hüdavendigar Eyaleti" başlıklı doktora tezi; Yasemin Avcı'nın 2010'da yayımlanan "Bir Osmanlı Anadolu Kentinde Tanzimat Reformları ve Kentsel Dönüşüm: Denizli (1839-1908)" başlıklı kitabı; Ceylan İrem Gençer'in 2012'de hazırladığı "1840-1912 Yılları Arasında İzmir ve Selanik'teki Kentsel ve Mimari Değişim" başlıklı doktora tezi; Yunus Uğur'un 2014 yılında hazırladığı "The Historical Interaction of the City with its Mahalles: Ottoman Edirne in the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries" başlıklı doktora tezi; Zeynep Çelik'in doktora tezini 2015 yılında "19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul" adı ile Selim Deringil tarafından Türkçeye çevrilen kitabı ve Büşranur Bekman'ın 2020 yılında hazırladığı "XIX. Yüzyılın Dönüşen İstanbul'unda Mahalleler, Kollar ve Belediyeler: Bir Envanter ve Haritalama Çalışması" başlıklı yüksek lisans tezi de farklı şehirleri merkezine alan 19. yüzyıla odaklanmış mimarlık ve şehir tarihi çalışmaları arasında ilk göze çarpanlardır.

Öte yandan şehir tarihi araştırmalarına kuramsal çerçeveden bakmaya çalışan çalışmalar da son yıllarda artış göstermiştir. Örneğin Yunus Uğur'un 2005 yılında kaleme aldığı, Batı'da tartışılan ve en nihayetinde olumlu cevap verilen, ancak Türkiye'de henüz tartışması devam edegelen şehir tarihinin kendine ait soru, konu, yöntem ve kaynakları olan bir disiplin veya bilim dalı olup olmadığı sorusuna, kendi zaviyesinden "bir disiplin" olduğu savı üzerinden cevap aradığı "Şehir Tarihi ve Türkiye'de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar" başlıklı makale, alana ilişkin toparlayıcı bir bakış ve değerlendirme getirmesi bakımından dikkate değerdir. Uğur ayrıca, 2020'de kaleme aldığı "Tarihçilikte

“Mekânın Yeniden Keşfi”: Osmanlı Şehir Çalışmaları İçin Öneriler” başlıklı çalışmasında da, şehir tarihinin mekân çalışmalarının bir parçası olduğu kabulünden hareketle, mekânın zamanla değişen algısı ve bu sürecin Osmanlı şehir tarihçiliğine yansıması üzerinde durarak öneriler getirmiştir.

Turan Açık ise “şehir” meselesini sorguladığı “Osmanlı Şehri Neresi?: Fıkhın Şehri Tanımlamada ve Finâ’nın Şehrin Sınırlarını Belirlemedeki Yeri” başlıklı 2023 yılında yayımlanan makalesinde, bugüne dek dikkate değer sayıda geniş bir literatür oluşmasına karşın Osmanlı şehrinin tam olarak neresi, sınırları ve asli kimliğinin ne olduğu sorularının hala cevaplanmayı beklediği tespiti üzerinden, sosyo-ekonomik perspektif ve “ilerlemeci tarih algısı”na karşı “külli bir ilim” olarak gördüğü “fıkh”ı Osmanlı şehirlerini anlamada daha işlevsel bir metot olarak önermiştir.

Ömer İskender Tuluk ve Deniz Bayrak’ın 2020 yılında kaleme aldıkları “Yıkarak İnşa Etmek: Trabzon Şehrinin Fiziksel Gelişimi Üzerine Bir Tersten Okuma Denemesi” başlıklı bildiri ile yine Tuluk’un 2023 yılında kaleme aldığı “Blind Pickaxe”: How Meaningfull Is It to Read City Histories Reverse?” başlıklı makalesi, şehir tarihlerinin sadece “inşa”lar değil, “yıkım”lar üzerinden de okunabileceği; şehirlerin arkasında yatan dönemsel zihniyetin anlaşılması, kodlarının çözülmesi, izlerinin sürülmesi açısından, laiklik ve milliyetçilik gibi modernizme özgü ideolojiler bağlamında düşünmek koşuluyla “inşa”lardan ziyade “yıkım”lara ilişkin çok daha fonksiyonel ve zengin bir malzemenin olduğu görüşünü dillendirmiştir.

Kabaca Nefs-i Samsun’un 19. yüzyılın ikinci çeyreği ile 20. yüzyılın ilk çeyreği arasındaki yaklaşık 100 yıllık döneminin fiziki dönüşümünün niteliğine odaklanan bu çalışmanın ise, merkezine aldığı geniş kronolojik aralık ve bu aralıkta ortaya çıkan dönemsel dinamiklerin şehrin fiziki yapısına olan belirgin ve karmaşık etkisi nedeniyle şehir tarihi araştırmalarının güncel bazı mevzularına temas etmekten özellikle kaçındığı söylenebilir. Örneğin, kuramsal bir çerçevede “şehir” tartışmaları bağlamında Nefs-i Samsun’un taşıdığı anlam üzerine bir değerlendirmeye girişilmemiştir. Ya da şehrin gerek Karadeniz havzası, gerekse Osmanlı coğrafyasındaki diğer kıyı şehirleriyle olan benzerlik ve farklılıklarının neler olduğuna dair bir tartışma, derinlemesine ve başlı başına bir çalışma gerektirmesi nedeniyle özellikle yürütülmemiştir. Konuyu Samsun şehrinden çıkarıp, üst ölçekte şehir tarihi araştırmacılığının farklı eksenli problemlerine taşıyacak olan bu türden değerlendirmeler başka çalışmalara bırakılmıştır.

Öte yandan, bir tür envanter çalışması da olan söz konusu araştırmanın, odaklandığı arşiv belgeleri dikkate alındığında araştırmanın kısmi olarak sonuçlarını etkileyebilecek dinamik, yenilenebilir, geliştirilebilir bir yapıya sahip olduğu da söylenebilir. Nefs-i Samsun'un 19. yy.'da ticaretteki artış, yeni reformlar, yangınlar, göçler, savaşlar, yeni imar hareketleriyle fiziksel olarak diğer dönemlere göre dramatik ölçüde bir değişim gösterdiği açıktır. Ancak 1839-1923 yılları arasındaki şehrin fiziksel dönüşümünü inceleyen bu çalışmanın söz konusu sonuçlarına, elde edilebilen kaynak gruplarının sağladığı bilgiler dâhilinde yapılmış değerlendirmelerle ulaşıldığı, çeşitli arşivlerde gün yüzüne çıkarılmayı bekleyen, henüz tasniflenmemiş ya da transkripsiyonu yapılmamış yazışma, harita, plan vs. belgelerin olabileceği de unutulmamalıdır. Bu nedenle yeni kaynakların ortaya çıkması, bu kaynaklardan elde edilen yeni bilgiler ışığında yeni yorumları beraberinde getirecek ya da Nefs-i Samsun bağlamında yeni araştırma konularına kapı aralayacaktır. Örneğin şehrin Cumhuriyet sonrası fiziki değişim güzergâhının kodlarını ve bugününü kavramak, farklı dönemsel dinamikler üzerinde durmayı gerektirecektir. Ve bunda, bu tez çalışması kapsamında incelenen Cumhuriyetin devraldığı kentsel mirasın önemli bir veri teşkil edeceği de şüphesizdir. Hâlihazırdaki pek çok veriyle birlikte, muhtemel yeni verilerin dinamik bir süreçle etkili bir biçimde bir araya getirilmesi için coğrafi bilgi sitemleri programı ArcGIS'in ileri düzeydeki araştırmalar için önemli bir teknik imkân sağlayacağı da açıktır. Bu bağlamda çalışmanın ortaya koyduğu yöntemin de tartışmaya ve geliştirilmeye açık olduğu söylenebilir.

7. KAYNAKLAR

Abdik, E., Özdemir, S., Uçarlı, E., Terzioğlu, U. & Sürül, K. (2009). Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri. Samsun: Samsun İl Özel İdaresi İmar ve İnşaat Daire Başkanlığı.

Acun, H. (2012). Samsun İli Saat Kuleleri. M. Aydın, B. Şişman, S. Özyurt & H. Atsız (Ed.), Samsun'a Bir Parantez Açıyoruz Cilt III içinde (s. 447-454). Samsun: Samsun Valiliği.

Açık, T. (2023). Osmanlı Şehri Neresi?: Fıkhın Şehri Tanımlamada ve Finâ'nın Şehrin Sınırlarının Belirlemedeki Yeri. *Kadim,* (6), 77-106.

Açıkel, A. (2012). 1 Numaralı Sivas Ahkâm Defterine Göre Canik Sancağından Merkeze Yansıyan Şikâyetler ve Çözüm Önerileri. M. Aydın, B. Şişman, S. Özyurt & H. Atsız (Ed.), Samsun'a Bir Parantez Açıyoruz Cilt III içinde (s. 433-443). Samsun: Samsun Valiliği.

Afyoncu, E. (2003). Türkiye'de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1(1), 267-286.

Ahali Gazetesi, 26 Mart 1935, Sayı: 693

Ahali Gazetesi, 6 Şubat 1338, Sayı: 77

Akbulut, D. A. (1999). Hamit Bey'in Canik Mutasarrıflığı Sırasında Karşılaştığı Problemler. *OMÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12, 105-113.

Akbulut, D. A. (2013a). Gazi Parkı ve Gazi Heykeli. C. Yılmaz (Ed.), Samsun Araştırmaları III. Kitap (2. Baskı) içinde (s. 497-504). Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı.

Akbulut, D. A. (2013b). Canik Müstakil Livasının Son Mutasarrıfı ve Samsun'un İlk Valisi Osman Bey. C. Yılmaz (Ed.), İlkçağlardan Cumhuriyete Canik (5. Baskı) içinde (s. 227-258). Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları.

Akçakaya, U. (2022). Bir Karış Fazla Şimendifer: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Demiryolu Politikasının Değişimi. *ESOGÜ Tarih Dergisi*, 5(1), 29-61.

Aks-ı Sada Gazetesi, 22 Mayıs 1327, Sayı: 365

Aks-ı Sada Gazetesi, 5 Şubat 1328, Sayı: 620

Aks-ı Sada Gazetesi, 7 Mayıs 1911, Sayı: 221

Aks-ı Sada Gazetesi, 31 Mart 1914, Sayı: 226

Aktaş, H. (2019). İngiliz ve Amerikan Belgelerinde Samsun'un Bombalanması Olayı ve Pontus Meselesi. *History Studies*, 11(3), 827-838.

Aktüre, S. (1985). Osmanlı Devleti'nde Taşra Kentlerindeki Değişimler. M. Şahin (Ed.), Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi Cilt 4 içinde (s. 891-905). İstanbul: İletişim Yayınları.

Aliağaoğlu, A. & Uğur, A. (2016). Osmanlı Şehri. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,* (38), 203-226.

Alkan, B. (2008). Gümrük Kayıtlarına Göre Samsun'da Ticaret (1935-1940). Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun.

Anonim, (1974). Samsun Mahalleleri. Samsun Gazi İl Halk Kütüphanesi Arşivi.

Ardaşes, S. (2012, Eylül 24). Samsun – Canik Surp (Aziz) Nigoğasyos Ermeni Kilisesi: https://akunq.net/tr/?p=18469 adresinden 03.12.2022 tarihinde alınmıştır.

Arı, K. (1991). Samsun-Çarşamba Demiryolunun Temel Atma Töreni ve Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun Gezisi. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 7(21), 609-622.

Arslan, K. (2018). I. ve II. Dönem TBMM'de Samsun (Canik) Milletvekilleri ve Faaliyetleri (1920-1927). Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.

Atabey, F. (2014). 4 Numaralı Trabzon Ahkâm Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (S.1-50). Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Çankırı.

Atnur, İ. E. (2008). Bir Amerikan Raporunda Samsun ve Çevresi (1919). O. Köse (Ed.), İlkadım'dan Cumhuriyet'e Milli Mücadele (1. Baskı) içinde (s. 115-121). İstanbul: Samsun İlkadım Belediyesi Eğitim ve Kültür Müdürlüğü Yayınları.

Avcı, M. (2014). Atatürk Dönemi Demiryolu Politikası. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi,* (54), 39-58.

Avcı, Y. (2010). Bir Osmanlı Anadolu Kentinde Tanzimat Reformları ve Kentsel Dönüşüm: Denizli (1839-1908). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Avcı, Y. (2016a). Tanzimat Döneminde Osmanlı Belediyeciliği Üzerine Karşılaştırmalı Analizler. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (24), 181-194.

Avcı, Y. (2016b). Osmanlı Hükümet Konakları: Tanzimat Döneminde Kent Mekânında Devletin Erki ve Temsili. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Aydın Öksüz, A. (2011). Cumhuriyet Dönemi Mimarlık Üretiminde Bir Aktör Olarak TBMM (1923-1950). Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.

Baskıcı, M. M. (2012). XIX. Yüzyılda Samsun: İktisadi Değişim ve Yükseliş. M. Aydın, B. Şişman, S. Özyurt & H. Atsız (Ed.), Samsun'a Bir Parantez Açıyoruz Cilt III içinde (s. 489-502). Samsun: Samsun Valiliği.

Baş, A. O., Seferoğlu, M., Çakıroğlu, A., Çağlayan, T. & Bicil, O. (1997). Geçmişten Günümüze Kültür Değerleriyle Samsun. Samsun: Samsun Kültür Müdürlüğü Yayınları.

Başarır, M. (2020). Anadolu Barışı Bağlamında Samsun Bombardımanı. *Belgi Dergisi*, 2(20), 2365-2391.

Başkaya, M. (2011). Cumhuriyetin İlk Yıllarında Samsun'da Sağlık Alanında Karşılaşılan Sorunlar. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 11(11), 93-106.

Başkaya, M. (2015). 1923 Yılında Trabzon'dan Samsun'a Taşınan bir Değer: Yeni Mekteb Mecmuası. O. Köse (Ed.), Geçmişten Günümüze Samsun / Canik ve Değerleri II içinde (s. 679-688). Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları.

Bay, A. (2007). Trabzon Eyaletinde Mütegallibe Hareketleri ve Ayanlık (1750-1850). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum.

Bay, A. (2008). Hazinedarzâdelerin Vakıf Faaliyetleri. *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 5(5), 113-138.

Bayartan, M. (2005). Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi*, (13), 93-107.

Bayraktar, M. S. (2005). Samsun ve İlçelerinde Türk Mimari Eserleri. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum.

Bayraktar, M. S. (2007a). Osmanlı Dönemine Ait Bir Grup Ticari Yapı. K. İnan, H. Öksüz, M. Okur & V. Usta (Ed.), Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005) I. Cilt Başlangıçtan 20. Yüzyıla içinde (s. 514-540). Trabzon: Karadeniz Teknik Ünivseristesi Yayınları.

Bayraktar, M. S. (2007b). Samsun'da Osmanlı Dönemine Ait Üç Ticari Yapı; Taşhan, Arasta ve Bedesten. C. Yılmaz (Ed.), Geçmişten Geleceğe Samsun 2. Kitap (1. Baskı) içinde (s. 429-462). Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı.

Bayraktar, M. S. (2013). Samsun'da Türk Mimarisinin Gelişimi. C. Yılmaz (Ed.), Samsun Araştırmaları III. Kitap (2. Baskı) içinde (s. 1-22). Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı.

Bayraktar, M. S. (2016). Samsun'da Türk Devri Mimarisi. Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları.

Bayram, P. (2017). 19. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Kentleşme: Yönetsel Reformlar İle Osmanlı Aydınlarının Kent Üzerine İzlenimlerine Dayalı Karşılaştırmalı Bir İnceleme. *LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), 227-244.

Bayram, Y. (2013). Kâmû'sü'l-a'lâm'a Göre 19. Yüzyılın Sonunda Samsun. C. Yılmaz (Ed.), Samsun Araştırmaları III. Kitap (2. Baskı) içinde (s. 253-265). Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı.

Baytal, Y. (2013). Samsun Limanı İnşası. O. Köse (Ed.), Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik (Samsun) I içinde (s. 385-406). Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları.

Berzeg, K. (2012). Osmanlının Son Döneminde Samsun'un Ekonomik Gelişmesi. M. Aydın, B. Şişman, S. Özyurt & H. Atsız (Ed.), Samsun'a Bir Parantez Açıyoruz Cilt III içinde (s. 799-801). Samsun: Samsun Valiliği.

Beşirli, M. (1993). XIX. Yüzyılın Başında Samsun Şehri (1755 Numaralı Samsun Şer'iye Siciline Göre) (H. 1200-1255; M. 1785-1839). Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun.

Beşirli, M. (2006). 19. Yüzyılın Ortalarında Samsun Vakıfları ve Gelirleri. C. Yılmaz (Ed.), Geçmişten Geleceğe Samsun 1. Kitap (1. Baskı) içinde (s. 473-499). Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı.

Beşirli, M. (2012). 16331 Numaralı Bab-I Defteri Baş Muhasebe Bina Emini Defterine Göre Samsun Kalesi ve Etrafındaki Tabyaların Keşfi. M. Aydın, B. Şişman, S. Özyurt & H. Atsız (Ed.), Samsun'a Bir Parantez Açıyoruz Cilt III içinde (s. 465-484). Samsun: Samsun Valiliği.

Bıyıklı, M. (2018). Şehir ve Mahremiyet. 4. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi, 259-262, İstanbul.

Bilici, Z. K. (1991). Kastamonu'da Türk Devri Mimarisi ve Şehir Dokusunun Gelişimi (18. Yüzyıl Sonuna Kadar). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.

Bilsel, F. C. (2015). Geç Osmanlı Döneminden Cumhuriyet'e Çağdaş Şehir Düşüncesi ve İstanbul Planlaması. Y. Çoşkun (Ed.), Antikçağ'dan XXI. Yüzyılda Büyük İstanbul Tarihi Cilt 8 için (s. 496-534). İstanbul: İBB Kültür AŞ.

Bostan, İ. (1995). Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700-1787). *Belleten*, 59(225), 353-394.

Boykoy, S. (2006). Bir Savaş, Bir Kent: İkinci Dünya Savaşı ve Samsun. C. Yılmaz (Ed.), Geçmişten Geleceğe Samsun 1. Kitap (1. Baskı) içinde (s. 349-366). Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı.

Bryer, A. & Winfield, D. (2020). Karadeniz'in Ortaçağ Dönemi Eserleri ve Topografyası I. Cilt. (İ. Köse, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. (Orijinal çalışma basım tarihi 1985).

Buğdaycıoğlu, S. & Kaynar, A. (1968). 1967 Samsun İl Yıllığı. Ankara: Harita Genel Müdürlüğü Matbaası.

Bulut, S. (2019). Samsun'da Siyasi Hayat (1946-1960). Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir.

Childs, W. J. (1917). Across Asia Minor on Foot. Edinburgand London: William Blackwood and Sons. https://archive.org/details/acrossasiaminoro00chiluoft.

Childs, W. J. (2017). Yürüyerek Anadolu: Samsun-Halep 1911-1912 (1. Baskı). (F. Tayanç & T. Tayanç, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi. (Orijinal çalışma basım tarihi 1917).

Collas, B. C. (2005). 1864'te Türkiye. (T. Tunçdoğan, Çev.), İstanbul: Bileşim Yayınları. (Orijinal çalışma basım tarihi 1864).

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Nafia Vekâleti, 143-26-1, 55L

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mektubi (A.}), Sadaret Divan Kalemi Evrakı (A.}DVN.): 43/73

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mektubi (A.}), Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.}MKT.MHM.): 279/86, 288/56, 428/9

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mektubi (A.}), Sadaret Umum Vilayat Evrakı (A.}MKT.UM.): 263/76, 1255/51, 1326/88

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.): 2485/186304

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Tasnifi (C.), Cevdet Maliye (C.ML.): 10946

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Defteri (D.), Bab-ı Defteri Bina Eminliği (D.BŞM.BNE.): 16331

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezâreti Evrakı (DH.), Dâhiliye Evrak Odası (DH.EO.): 505/14

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezâreti Evrakı (DH.), Dâhiliye İdare (DH.İD.): 124-1/30

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezâreti Evrakı (DH.), Dâhiliye Matbuat-ı Dâhiliye Kalemi (DH.MDK.): 182/19

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezâreti Evrakı (DH.), Dâhiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.): 525/47, 1419/19, 1160/69

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezâreti Evrakı (DH.), Dâhiliye Mubaberat-ı Umumiye İdaresi (DH.MUİ.): 15-2/47

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hazine-i Hassa (HH.): 4047, 27973

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Haritalar (HRT.), Haritalar (HRT.h.): 776, 1037, 1224

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Evrakı (HR.), Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO.): 223/18

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Evrakı (HR.), Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3.): 37/15

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Tasnifi (İ.), İrade Adliye ve Mezahib (İ.AZN.): 55/3, 54/33, 60/24, 109/5

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Tasnifi (İ.), İrade Dâhiliye (İ.DH.): 511/34787, 510/34700, 510/34725, 512/34845, 43410

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Tasnifi (İ.), İrade Defteri Hakani (İ.DFE.): 12/29

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Tasnifi (İ.), İrade Maarif (İ.MF.): 16/39

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Tasnifi (İ.), İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.): 32/1316

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Tasnifi (İ.), İrade Meclis-i Vala Evrakı (İ.MVL.): 499/22568, 505/22860, 507/22892

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Tasnifi (İ.), İrade Şüra-yı Devlet (İ.ŞD.): 68/4039

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Tasnifi (MF.), Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT.): 294/30, 337/22, 1157/82

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Nüfus Defterleri (NFS.), Nüfus Defterleri (NFS.d.): 1034

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Plan-Proje-Kroki (PLK.), Plan-Proje-Kroki Plan-Projeler (PLK.p.): 807, 810, 1832, 1679, 3553, 3757

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Şura-yı Devlet Tasnifi (ŞD.), Şura-yı Devlet (ŞD.): 504/2, 608/11, 1829/28, 1832/21, 1846/3, 1858/4, 2856/40, 3214/22

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Ticaret, Nafia, Ziraat, Orman, Maadin Nezaretleri (T.), Ticaret, Nafia, Ziraat, Orman, Maadin Nezaretleri (T.): 6/70, 6/90, 8/114, 164/6, 1800/51

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Evrakı (Y.), Yıldız Parekende Umumi (Y.PRK.UM.): 19/96, 19/103

Çabuk, S. & Demir, K. (2012). Osmanlı Kentlerinde Mahallelerin Mekânsallaştırılabilmesi İçin Bir Yöntem Denemesi: Kayseri Örneği. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 1(3), 135-153.

Çadırcı, M. (2011). Tanzimat Sürecinde Türkiye Anadolu Kentleri (1. Baskı). Ankara: İmge Kitabevi.

Çadırcı, M. (2013). Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı (3. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Çağlayan, K. T. (2006). İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 1841 Yılında Samsun ve Çevresinde Ticaret. C. Yılmaz (Ed.), Geçmişten Geleceğe Samsun 1. Kitap (1. Baskı) içinde (s. 283-298). Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı.

Çağlayan, K. T. (2012). İngiliz Konsolosluk Raporlarına Samsun. M. Aydın, B. Şişman, S. Özyurt & H. Atsız (Ed.), Samsun'a Bir Parantez Açıyoruz Cilt III içinde (s. 455-463). Samsun: Samsun Valiliği.

Çamaş, N., Kurt, D. & Kınay, A. (2012). Canik Sancağında Tütün ve Rejisi. M. Aydın, B. Şişman, S. Özyurt & H. Atsız (Ed.), Samsun'a Bir Parantez Açıyoruz Cilt III içinde (s. 227-237). Samsun: Samsun Valiliği.

Çapa, M. (2023). Milli Mücadelede Döneminde Samsun. Milli Mücadelenin Yerel Tarihi 1918-1923 Cilt 6 içinde (s. 241-305). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.

Çapar, O. (2019). Osmanlı Devleti'nde Fransız Sermayesi (1838-1914). İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.

Çelemoğlu, Ş. (2021). Samsun Evleri. Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Denizli.

Çelik, Z. (2015). 19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul. (S. Deringil, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. (Orijinal çalışma basım tarihi 1986).

Çetin, S. (2011). Dönüşüm Sürecinin Tarihi Kent Merkezleri Üzerine Etkileri: Isparta Örneğinde Bir İnceleme. *Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 27(2), 185-199.

Çiloğlu, F. (2002). Gürcü Köyleri, İsmetzade Doktor Mehmed Arif. İstanbul: Sinatle Yayınları.

Çoşkun, A., Sivridağ, A., Karaca, Y., Yekeler, N., Özkılınç, A. & Atik V. (Ed.). (2020). Kaynaklarıyla Osmanlı Coğrafyası Yer Adları Sözlüğü. İstanbul: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı.

Çoşkun, Ş. (2015). 42/1783 No'lu Samsun Şer'iyye Sicilinin (1-50 Varak Arası) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun.

Dağlı, M. (2020). 18. Yüzyıl Sonunda Ayanlık Siyaseti ve Germiyanzâdeler. *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies,* 5, 145-180.

Darkot, B. (1984). Samsun. İslam Ansiklopedisi, 10, 174-176, İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi.

Demir, A. (2007). XVI. Yüzyılda Samsun-Ayıntab Hattı Boyunca Yerleşme, Nüfus ve Ekonomik Yapı. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.

Demir, N. (2004). Bir Coğrafi Bölge Olarak "Canik" ve Tarihi Alt Yapısı. *Silahlı Kuvvetler Dergisi,* (380), 1-13.

Demircioğlu, İ. H. (1996). 1881 – 1908 döneminde Trabzon Sancağı. Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Trabzon.

Dığıroğlu, F. (2011a). Samsun Duhan Çarşısı'ndan Samsun Tütün Borsasına. E. Tokdemir, Ö. Günçavdı & S. S. Kayam (Ed.), Prof. Dr. Haydar Kazgan'a Armağan: Yakın Tarihimizin İktisadi Panoraması içinde (s. 95-112). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Dığıroğlu, F. (2011b). XIX. Yüzyıl Karadeniz'inde Yeni Bir Ticari Merkez Samsun. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.

Dığıroğlu, F. (2012). Samsun Reji İdaresi. M. Aydın, B. Şişman, S. Özyurt & H. Atsız (Ed.), Samsun'a Bir Parantez Açıyoruz Cilt III içinde (s. 393-400). Samsun: Samsun Valiliği.

Dığıroğlu, F. (2014a). Samsun'da Sanayi, Ticaret ve Hizmet Sektörleri (1923-1950). O. Köse (Ed.), Gelenekten Moderniteye Samsun (1923-1950) içinde (s. 203-228). Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları.

Dığıroğlu, F. (2014b). Samsun Ticaretinin Kurumsal Teşkilatı (1923-1950). O. Köse (Ed.), Gelenekten Moderniteye Samsun (1923-1950) içinde (s. 231-256). Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları.

Doğan, O. (2006). 1760 Numaralı Samsun Şer'iyye Sicili 1267 - 1275 / 1850 – 1859 (Değerlendirme, Transliterasyon ve Dizin). Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Doğanay, R. (2006). İstiklal Harbinde Samsun'daki Amerikan Filosu. C. Yılmaz (Ed.), Geçmişten Geleceğe Samsun 1. Kitap (1. Baskı) içinde (s. 163-174). Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı.

Doğanay, R. (2015). Enerji Savaşları Güncelinde Tarihe Bir Atıf: Chester Projesi, *Turkish Studies,* 10(9), 169-192.

Dörtok Abacı, Z. (2005). Modernleşme Sürecinde Bursa Kenti'nin Mekânsal ve Sosyal Değişimi (1860-1910). Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Bursa.

Duman, Ö. (2006). Samsun Basın Tarihinden bir Kesit: "Haber Gazetesi". C. Yılmaz (Ed.), Geçmişten Geleceğe Samsun 1. Kitap (1. Baskı) içinde (s. 367-384). Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı.

Duman, Ö. (2014a). Samsun'da Eğitim (1923-1950). O. Köse (Ed.), Gelenekten Moderniteye Samsun (1923-1950) içinde (s. 79-149). Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları.

Duman, Ö. (2014b). Samsun'da Sağlık (1923-1950). O. Köse (Ed.), Gelenekten Moderniteye Samsun (1923-1950) içinde (s. 153-194). Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları.

Duman, Ö. (2015). Meşrutiyet'ten "Beyaz Devrim"e Canik-Samsun'da Seçimler ve Siyaset (1877-1950). Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları.

Duran, M. (2015). Satraplık Sisteminin Pers Yönetim Teşkilatındaki Yeri. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (34), 61-86.

Durhan, Ö. S. (2009). Erken Cumhuriyet İstanbul'unda Kentsel Değişim (1928-1950). Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.

Duymaz A. Ş. (2013). 19. Yüzyılda Samsun'un Kentsel Gelişimine Dair Birkaç Mimari Örnek. C. Yılmaz (Ed.), Samsun Araştırmaları III. Kitap (2. Baskı) içinde (s. 115-127). Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı.

Düzenli, E. (2022a). Samsun Haritalarına Göre Kentsel Gelişim ve Planlama (1850-1949). *idealkent*, 14(özel sayı), 624-649.

Düzenli, E. (2022b). Samsun'da Modern Kentin Kuruluşu (1869-1919): Duhan Çarşısı, Reji İdaresi ve Tütün İskelesi Üzerinden bir Değerlendirme. *Mimarlık Dergisi,* (424), 44-49.

Eken, H. (2008). Bir Milli Mücadele Valisi ve Anıları: Kapancızâde Hamit Bey (1. Baskı). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Eliaçık, M. (2015). Tayyar Mahmud Paşa-yı Samsunî'nin Sâkînâmesi, *Turkish Studies,* 10(8), 23-34,

Emecen, F. M. (2020). Karadeniz Kıyı Kentleri Tarihi (1. Bakı). İstanbul: Turkuaz Meyda Grubu.

Emiroğlu, K. (Ed.). (1993). Trabzon Vilayet Salnamesi 1869 Cilt 1. Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları.

Erinç, T. (2013). XVI. Yüzyıl Karadeniz Sahil Sancaklarında Konar-Göçerler. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Erkul, K. F. (2002). A Comparative Analysis On Two Squares In The City Center of Samsun: Urban Places, Architectural Quality and City Life. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Erler, M. Y. (2000). 1870 Yılında Doğu Karadeniz'de Çıkan Yangın ve Etkileri. *Tarih Araştırmaları Dergisi,* 20(31), 209-218.

Erler, M. Y. (2007). Karadeniz'de Avrupai Bir Kent: Samsun (1865-1875). K. İnan, G. Öksüz, M. Okur & C. Usta (Ed.), Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005) I. Cilt Başlangıçtan 20. Yüzyıla içinde (s. 541-569). Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları.

Erler, M. Y. (2009). Osmanlı Nüfus Kayıtlarına Dair Alternatif Bir Kaynak: Defter-i Liva-i Canik (1837). *Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi*, 2(8), 169-190.

Erler, M. Y. & Edinsel, K. (2011). Samsun'da Tütün Üretimi (1788-1911), *Uluslararası Sosyal Araştırmaları Dergisi*, 4(18), s. 230-247.

Ertuğrul, A. (2009). XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Ortaya Çıkan Farklı Yapı Tipleri. *Türkiye Araştırma Literatür Dergisi*, 7(13), 293-312.

Esen, Ö. & Gündoğdu, İ. B. (2009, Mayıs 11-15). Tarihte ve Günümüzde Deniz Haritaları ve Önemi: https://obs.hkmo.org.tr/show-media/resimler/ekler/befa505c8e8bf6d_ek.pdf adresinden 06.03.2021 tarihinde alınmıştır.

Eyice, S. (1963). X. Hommaire De Hell ve Ressam Jules Laurens, Müşterek Türkiye Seyahatnamelerinin Değerlendirilmesi Yolunda Bir Araştırma. *Belleten*, 27(105), 59-88.

Fırat, N. (2013). 1775/21 Numaralı (H.1292/M.1875-1876/H.1295/M.1878) Samsun Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun.

Frisby, D. (2001). Cityscapes of Modernity: Critical Explorations. Cambridge: Polity Press.

Genç, S. (2013). II. Mahmud Döneminde Canik Sancağında Esnaf ve Dükkânlar. O. Köse (Ed.), Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik (Samsun) I içinde (s. 83-102). Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları.

Gençer, C. İ. (2012). 1840-1912 yılları arasında İzmir ve Selanik'teki Kentsel ve Mimari Değişim. İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.

Gençer, C. İ. (2017). 19. Yüzyılda Kentsel Dönüşüm Dinamikleri: İzmir ve Selanik (1840-1910). *Mimarlık*, (394), 5-55.

Gençoğlu, M. (2011). 1864 ve 1871 Vilayet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(1), 29-50.

Gülenaz, N. (2016). Son Dönem Osmanlı İstanbul'unda Ticaret Yapıları: Hanlar, Pasajlar. G. Çelik (Ed.), Geç Osmanlı Döneminde Sanat Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları içinde (s. 75-89). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Güler, İ. (2006). XVIII. Yüzyılda Sinop-Samsun İlişkilerine Ait Bazı Gözlemler. C. Yılmaz (Ed.), Geçmişten Geleceğe Samsun 1. Kitap (1. Baskı) içinde (s. 253-271). Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı.

Güneş, C. (2019). Karadeniz'de Uluslararası Ticaret ve Kurumların Rolü (1830-1914). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.

Güneş, G. (2010). Taşradan Meşrutiyet'e Bakış: II. Meşrutiyet Döneminde Aydın Sancağı (1908-1918). *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (11), 5-44.

Güneş, İ. (2020). Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun (1921 Anayasası'nın) Yapılış Süreci. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(2), 233-256.

Güneş, M. (2015). 1764/10 No'lu Samsun Şer'iyye Sicil Defterinin (VR.1a-30b) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun.

Güneş Erdoğu, Ö. (2021). 19. ve 20. Yüzyıllarda Samsun Kentinin Tütün Tarımı ve Sanayii Çerçevesinde Ekonomik ve Toplumsal Gelişimi. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.

Gürses Söğüt, S. (2015). Yeni Belgelerle 1865 Hocapaşa Yangınının Sınırları. *Toplumsal Tarih,* (263), 74-80.

Gürses Söğüt, S. (2016). İstanbul'un İmarı ve Yangınları-1 Osmanlı Şehir Yönetiminin Modernleşme Sürecinde Yangınların Rolü. *Toplumsal Tarih*, (270), 50-59.

Güven, R. F. (2011). Samsun'da Bir TCDD Lojmanı Restorasyon Önerisi. Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Hakimiyet-i Milliye Gazetesi, 9 Haziran 1922, Sayı: 527

Hatipoğlu, R. (2015). 1876-1878 (H.1293-1295) Tarihli Samsun Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyon ve Tahlili. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi. Samsun.

Haykır, Y. (2011). Atatürk Dönemi Kara ve Demiryolu İnşa Çalışmaları (1923-1938). Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Elâzığ.

Işıkoğlu, N. (2014, Mart 13). Chester Projesi: https://nukhetisikoglu.blogspot.com/2014/03/chester-projesi.html adresinden 17.08.2024 tarihinde alınmıştır.

İçtihat Dergisi, 3 Mayıs 1329

İmamoğlu, M. (2013). 1793/39 Numaralı Samsun Şer'iyye Sicil Defterinin Transkripsiyonu ve Tahlili. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun.

İnan, A. (1947). Ankara-Samsun Arasında Tarih Gezisi (26 Mayıs-11 Haziran 1946). *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 5(1), 119-132.

İpek, N. (1999). Canik Sancağı'nın Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12(1), 35-51.

İpek, N. (2000). Mübadele ve Samsun. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

İpek, N. (2006a). Samsun Sahil Demiryolu. C. Yılmaz (Ed.), Geçmişten Geleceğe Samsun 1. Kitap (1. Baskı) içinde (s. 333-348). Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı.

İpek, N. (2006b). Orta ve Doğu Karadeniz Limanlarındaki Ticari Faaliyetlerin Kent Nüfusuna Etkisi (1838-1900). *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 1(1), 107-121.

İpek, N. (2012). Kitap Değerlendirmesi. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 13(13), 173-178.

İpek, N. (2013). Kuruluşundan Cumhuriyet'e Canik Sancak Merkezi Samsun Şehri. C. Yılmaz (Ed.), İlkçağlardan Cumhuriyete Canik (5. Baskı) içinde (s. 163-226). Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları.

İpek, N. (2021). Kuruluşundan 19 Mayıs 1919'a Samsun. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi*, 2(2), 81-96.

İpek, N. & Yılmaz, C. (2011). Geçmişten Geleceğe Samsun Albümü Osmanlı Dönemi. Samsun: Erol Ofset.

İpek, N., Yılmaz, C. & Seylan, A. (2016a). Fotoğraflarla Samsun (1840-1918). Samsun: Kültür ve Turizm Banaklığı.

İpek, N., Yılmaz, C. & Seylan, A. (2016b). Fotoğraflarla Samsun (1919-1959). Samsun: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Kaleli, D. (2015). 1857-1863 Yıllarına Ait 1764/10 Numaralı Samsun Şer'iyye Sicil Defterinin (Vr.31a-60b) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun.

Karabulut, M. (2016). Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. Yüzyılda Değişim Süreci, Sosyal ve Kültürel Durum. *Mecmua*, (2), 49-65.

Karagöz, R. (2006). II. Meşrutiyet Döneminde Canik Sancağında İdari Yapılanma. C. Yılmaz (Ed.), Geçmişten Geleceğe Samsun 1. Kitap (1. Baskı) içinde (s. 65-82). Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı.

Karagöz, R. (2012). 12 No.lu Sivas Ahkâm Defterine Göre Samsun ve Çevresi (1767-1775). M. Aydın, B. Şişman, S. Özyurt & H. Atsız (Ed.), Samsun'a Bir Parantez Açıyoruz Cilt III içinde (s. 503-514). Samsun: Samsun Valiliği.

Karagöz, R. (2013). Canik'in İdari Yapısı ve İdarecileri. C. Yılmaz (Ed.), İlkçağlardan Cumhuriyete Canik (5. Baskı) içinde (s. 119-162). Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları.

Karpat, K. H. (2003). Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri. (B. Tırnakçı, Çev.), İstanbul: Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. (Orijinal çalışma basım tarihi 1985).

Kars, R. (2020). 18. Yüzyılın İlk Yarısında Karadeniz Bölgesi'ndeki Tersane Ocaklıklarının Osmanlı Donanması Açısından Önemi ve Askeri Lojistik Potansiyeli. M. Okur, Ü. Köksal & V. Aksoy (Ed.), Geçmişten Günümüze Karadeniz'de Ulaşım (1. Baskı) içinde (s. 15-142). Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları.

Kartal, N. (2010). İl Özel İdarelerinin Yeniden Yapılandırılması: Uygulama Aşaması Üzerine bir Çözümleme. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.

Kaya, A. (2015). 1787/33 Numaralı Samsun Şer'iyye Sicilinin (Var. 1A-50B/S.1-100) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1315 / M. 1897/1898). Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans Tezi, Samsun.

Kayıkçı, A. (1998). Samsun'da Kültür-Sanat II. Samsun: Özel Baskı.

Kayıkçı, A. (2000). Mahalleden Bölgeye Samsun. Samsun: Aksiseda Matbaası.

Keskiner, O. (1990). 1763 No'lu Samsun Şer'iye Sicil Defteri (H. 1274 – 1277). Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun.

Keskiner, O. & Erler, M. Y. (2012). Osmanlı'nın Samsun'daki Su Kültürü Mirası: Çeşme ve Kuyular. M. Aydın, B. Şişman, S. Özyurt & H. Atsız (Ed.), Samsun'a Bir Parantez Açıyoruz Cilt III içinde (s. 643-652). Samsun: Samsun Valiliği.

Kılıç, O. (2006). Osmanlı Dönemi İdarî Uygulamalar Bağlamında Canik'in Yönetimi ve Yöneticileri. C. Yılmaz (Ed.), Geçmişten Geleceğe Samsun 1. Kitap (1. Baskı) içinde (s. 31-53). Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı.

Kıran, M. (2014). 1757/3 No'lu Samsun Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun.

Kiper, N. (2015). Osmanlı İstanbul'unda Kentsel Mekânın Değişim Süreci. C. Yılmaz (Ed.), Antikçağ'dan XXI. Yüzyılda Büyük İstanbul Tarihi Cilt 1 içinde (s. 428-455). İstanbul: İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Kültür A.Ş..

Kocaoğlu, B. (1999). Milli Mücadelede ve Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Samsun'da Basın Hayatı ve Cemiyetler. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12(1), 161-166.

Koyuncu Kaya, M. & Kaya, N. (2013). Aşık Mehmet ve Evliya Çelebi'nin Gözünden Canik Bölgesi. O. Köse (Ed.), Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik (Samsun) I içinde (s. 57-70). Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları.

Kozar, C. (2009). Mimarlığın Ötesinde: Bir başlangıç Noktası Olarak Kent Okuması. İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Köksal, A. (2012). Samsun Ulu Cami ve İnşa Süreci. M. Aydın, B. Şişman, S. Özyurt & H. Atsız (Ed.), Samsun'a Bir Parantez Açıyoruz Cilt III içinde (s. 693-701). Samsun: Samsun Valiliği.

Köse, O. (2007a). Canik'te Asayiş (1911-1914). C. Yılmaz (Ed.), Geçmişten Geleceğe Samsun 2. Kitap (1. Baskı) içinde (s. 159-177). Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı.

Köse, O. (2007b). Rusların Samsun'u Bombardımanı (1915). C. Yılmaz (Ed.), Geçmişten Geleceğe Samsun 2. Kitap (1. Baskı) içinde (s. 95-112). Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı.

Köse, O. (2012). Samsun Mevlevihanesi. *Belleten*, 76(276), 607-629.

Köse, O. (2013a). 19. Yüzyılda Samsun'da İran Misyonu: Tüccarlar, Konsolosluklar ve Hüseyniyye (Acem) Tekkesi. O. Köse (Ed.), Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik (Samsun) I içinde (s. 165-177). Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları.

Köse, O. (2013b). Canik'in Osmanlılara Geçişi ve Canik'te İktisadi Hayat. C. Yılmaz (Ed.), İlkçağlardan Cumhuriyete Canik (5. Baskı) içinde (s. 77-118). Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları.

Köse, O. (2014a). Samsun'da Camiler, Mescitler ve Kiliseler (1923-1950). O. Köse (Ed.), Gelenekten Moderniteye Samsun (1923-1950) içinde (s. 259-297). Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları.

Köse, O. (2014b). Samsun'da Mezarlıklar, Tekkeler ve Türbeler (1923-1950). O. Köse (Ed.), Gelenekten Moderniteye Samsun (1923-1950) içinde (s. 301-329). Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları.

Kökten, K., Özgüç, N. & Özgüç T. (1945). 1940 VE 1941 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor. *Belleten,* 9(35), 361-400.

Kulözü, N. (2016). Bir Mekânsal Modernleşme Öyküsü: Erzurum Kenti ve Kentsel Mekânında İkili Dokunun Oluşumu. *Kent Araştırmaları Dergisi*, 7(18), 22-47.

Kuş, A. (2015). Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Karadeniz Bölgesi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Samsun.

Kütükoğlu, M. S. (2011). Osmanlı İktisad Tarihi Bakımından Konsolos Raporlarının Ehemmiyet ve Kıymeti. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, (10-11), 151-166.

La Turquıe Gazetesi, 5 Ağustos 1869

Laflı, E. (2015). Canik ve Çevresinde Geç Osmanlı Dönemi Arkeolojisi. O. Köse (Ed.), Geçmişten Günümüze Samsun / Canik ve Değerleri II içinde (s. 739-754). Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları.

Lapidus, M. I. (2003). İslam Toplumları Tarihi Cilt 1: Hazreti Muhammed'den19. Yüzyıla (2. Baskı). (Y. Altay, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları. (Orijinal çalışma basım tarihi 1988).

Mangan, S. M. (2019). 1756/2 Numaralı Samsun Şer'iye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme). Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Tokat.

Maraş, E. E. (2011). Coğrafi Bilgi Sistemi Desteğinde Kentlerin Avrupa Birliği Standartlarında Gürültü Haritalarının Üretimi: Samsun İli Örneği. Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.

Mordtman, A. D. (1952). Anatolien. Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien 1850-1859. F. Babinger (Çev.). Hannover: Orientbuchhandlung Heinz Lafaire. (Orijinal çalışma basım tarihi 1925).

Mutlu, S. (2008). XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Denizciliği Açısından Samsun Tersanesi ve Ekonomik Fonksiyonu. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Müezzinoğlu, E. (2012). Doktor Abdullah Cevdet'in Samsun, Giresun, Ordu ve Trabzon Seyahat Notları. *Turkish Studies*, 7(3), 1843-1857.

Müjdeci, M. (2008). Hakimiyet-i Milliye Gazetesinde Cumhuriyet Fikri, Oluşumu Gelişimi (1920-1924). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.

Nalçacı, N. N. (2010). İstanbul'un Tarihsel Kaynakları Olarak Seyahatnameler. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 8(15), 523-562.

Nefes, E. (2004). Samsun Mezar Taşları. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Samsun.

Okudan, M. (2011). Osmanlı'nın Son Yüzyılında Samsun'da Vakıf Kuran Kadınlar. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31(31), 267-277.

Okudan, M. (2013). Vakfiyelere Göre Osmanlı Döneminde Samsun'da Vakıflar. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Samsun.

Okuyan, A. (1998). 1772 No'lu Samsun Şer'iyye Sicili Defteri'nin Değerlendirilmesi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun.

Okuyan, A. (2003). XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde (1875-900) Trabzon. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Samsun.

Okuyan, A. (2020a). Arşiv Belgelerine Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Samsun-Sosyal, Kültürel ve Dini Hayat (1. Baskı). Samsun: Bilimkent Yayınları.

Okuyan, A. (2020b). Arşiv Belgelerine Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Samsun-Mesleki, Folklorik ve İdari Yapı (1. Baskı). Samsun: Bilimkent Yayınları.

Ortaylı, İ. (1992). Belediye. İslam Ansiklopedisi Cilt 5 içinde (s. 398-402). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Öz, M. (1991). Tahrir Defterlerine Göre Canik Sancağı'nda Nüfus (1455-1643), *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(1), 173-205.

Öz, M. (2012). Osmanlı Devrinde Samsun Şehrinin Nüfus Yapısı. M. Aydın, B. Şişman, S. Özyurt & H. Atsız (Ed.), Samsun'a Bir Parantez Açıyoruz Cilt III içinde (s. 485-488). Samsun: Samsun Valiliği.

Özakbaş, D. (2014). Cumhuriyet Dönemi Mimarlığının Siyasal, Ekonomik ve Sosyal Gelişmeler Paralelinde Modernleşme Süreci 1950-2000. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi. İstanbul.

Özalemdar, D. (2015, Ağustos 27). Şeyh Hamza ve Tarihi Gerçekler: https://www.dengegazetesi.com.tr/seyh-hamza-ve-tarihi-gercekler-10809yy.htm adresinden 08.01.2024 tarihinde alınmıştır.

Özcan, K. (2006). Tanzimat'ın Kent Reformları: Türk İmar Sisteminin Kuruluş Sürecinde Erken Planlama Deneyimleri (1839-1908). *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 7(2), 149-180.

Özcan, S. (2010). Samsun Hükümet Konağı Yangını (1883). *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (11), 147-153

Özcan, S. (2018). XX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağında Adları Değiştirilmek İstenen Yerler ve Yeni Adları. *Karadeniz İnceleme Dergisi*, 13(25), 145-162.

Özcan, Z. (2007). Anadolu Konut Yerleşim Deseninde İkili Oluşum Ankara Batıkent-Ergazi Örneği. *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 22(2), 295-306.

Özdeniz, D. (2015). Kentsel Toplumsal Hareketlerin Kentlerin Dönüşümüne Etkilerinin Değerlendirilmesi. İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Özlü, Z. & Çay, M. M. (2020). Fenerlerin Deniz Ulaşımındaki Rolü ve Karadeniz Sahillerinde Kurulan Fenerler. M. Okur, Ü. Köksal & V. Aksoy (Ed.), Geçmişten Günümüze Karadeniz'de Ulaşım (1. Baskı) içinde (s. 81-114). Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları.

Öznülüer, M. (2019). "Samsun" Vilayet Gazetesi'nin Samsun Basın ve Yayın Tarihindeki Yeri ve Önemi (1932-1939). Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.

Öztürk, A. (2016). Orta Çağda Samsun Limanı. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun.

Öztürk, S. (2014). XIX. Yüzyıl Osmanlı Ceza Sisteminde Dönüşüm: Zindandan Hapishaneye Geçiş. Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Aydın.

Özyurt, S. & Erler, M. Y. (2012). Samsun İnas Mektebi (Kız Çocuklarına Ait İlkokul) Kayıt Defteri Açısından Osmanlı Samsun'un Demografik Panoraması (1918-1925). M. Aydın, B. Şişman, S. Özyurt & H. Atsız (Ed.), Samsun'a Bir Parantez Açıyoruz Cilt I içinde (s. 635-663). Samsun: Samsun Valiliği.

Palalı, İ. (2010). Osmanlı Salnameleri ve Tarih Araştırmalarındaki Kaynak Olarak Önemi. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 23(23), 1-14.

Piyasa Gazetesi, 5 Mayıs 1335, Sayı: 1

Piyasa Gazetesi, 2 Haziran 1335, Sayı: 5

Piyasa Gazetesi, 3 Temmuz 1336, Sayı: 61

Polat Taş, Ö. E. (2008). Kazım (İnanç) Paşa: Hayatı, Askeri ve Siyasi Faaliyetleri (1880-1938). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.

Ramber, L. (2011). Abdülhamit Dönemine Ait Gizli Notlar. (Ö. H. Özalp, Çev.), İstanbul: Ark Kitapları.

Reclus, E. (1885). Nouvelle Géographie Universelle (Vol. 19). Paris: Hachette.

Sağ, M. K. (2016). Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı. Geç Osmanlı Döneminde Sanat Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları, 93-117. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Sağlık, Ş. (2013). Romancı Gözüyle Samsun'un Yüz Yıllık Tarihi. C. Yılmaz (Ed.), Samsun Araştırmaları III. Kitap (2. Baskı) içinde (s. 389-400). Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı.

Sainkaplan, F. (2015). 1774/20 Numaralı Samsun Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye: H 1321 / M 1903

Samsun Belediyesi. (1977). Tarih boyunca Samsun ve Samsun Belediyesi 1. Cilt. Ankara: Nüve Matbaası.

Samsun Belediyesi. (1987, Temmuz). Samsun ve Samsun Belediyesi. Ünal Offset Matbaacılık.

Samsun Gazetesi, 31 Mayıs 1928, Sayı: 214

Samsun Gazetesi, 24 Mayıs 1927, Sayı: 118

Samsun Gazetesi, 9 Mart 1933, Sayı: 2

Samsun Gazetesi, 7 Şubat 1936, Sayı: 632

Samsun Gazetesi, 3 Temmuz 1936, Sayı: 652

Samsun Şer'iyye Sicili (S.Ş.S.): 1755, 1756, 1756/2, 1757/3, 1759, 1760, 1763, 1764/10, 42/1769, 1772, 1774/20, 1775/21, 1776/22, 1778/24, 1780, 1782, 42/1783, 1787/33, 1793/39

Samsun Valiliği. (2010). Samsun: Güneşin Doğduğu Şehir: http://www.yesilirmak.org.tr/documents/gezi_rotasi/kent_rehberi/samsun.pdf adresinden 01.05.2022 tarihinde alınmıştır.

Samsun Vilayet Komitesi. (1933). 1923-1933 10. Cumhuriyette Samsun. Samsun: Vilayet Matbaası.

Sarısakal, B. (2002). Bir Kentin Tarihi: Samsun. Samsun: Samsun Valiliği İl Özel İdare Müdürlüğü.

Sarısakal, B. (2003). Samsun Basın Tarihi. Samsun: Barış Gazetesi Yayınları.

Sarısakal, B. (2006). Samsun Polis Tarihi. Samsun: Samsun İl Emniyet Müdürlüğü.

Sarısakal, B. (2007a). Samsun Belediye Tarihi. Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi.

Sarısakal, B. (2007b). Samsun Eğlence Tarihi (1. Baskı). İstanbul: Samsun Büyükşehir Belediyesi.

Sarısakal, B. (2008). Samsun'da Unutulmayan Olaylar Birinci Kitap. Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi.

Sarısakal, B. & Safer, D. (2008). Samsun Güneşin Doğduğu Şehir (2. Baskı). Ankara: Samsun Valiliği Yayınları.

Schiltberger, J. (1995). Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427). (T. Akpınar, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları (Orijinal çalışma basım tarihi 1460).

Serbestoğlu, İ. (2006). Trabzon Valisi Canikli Tayyar Mahmud Paşa İsyanı ve Caniklizâdelerin Sonu (1805-1808). *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 1(1), 89-105.

Serbestoğlu, İ. (2012). Tanzimat Döneminde Canik Sancağı'nda Arazi ve Vergi Anlaşmazlığı. M. Aydın, B. Şişman, S. Özyurt & H. Atsız (Ed.), Samsun'a Bir Parantez Açıyoruz Cilt III içinde (s. 771-783). Samsun: Samsun Valiliği.

Serbestoğlu, İ. (2014a). Ali Rıza Efendi'nin Teftişi Esnasında Canik ve Amasya Sancaklarında Dini Yapıların İnşa ve Tamir Faaliyetleri. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* (3), 117-139.

Serbestoğlu, İ. (2014b). Abdülaziz ve Teftiş: Ali Rıza Efendi'nin Canik Sancağı Teftişi. Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu Ordu ve Siyaset 3. Cilt içinde (s. 205-224). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Serbestoğlu, İ. (2019). Tanzimat, Teftiş ve Canik Sancağında Modernleşme. Ankara: Gece Kitaplığı.

Seyfi, S. (2015). Samsun'da XIX. Yüzyılda Batı Tesirli Binaların Cephe Mimarisi. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.

Sezen, T. (2017). Osmanlı Yer Adları (2. Baskı). Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No: 26.

Sezginalp, Ş. (2020). Station Buildings in The History of Turkish Railways: Catalogue of Buildings Constructed Between 1850s-1950s. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Sözlü Tarih, Baki Sarısakal (d. 1954), (24.05.2023).

Sözlü Tarih, Cevdet Pınar (d. 1954), (06.01.2021).

Sözlü Tarih, Embiya Sancak (d. 1951), (07.01.2021).

Sözlü Tarih, Özgür Yılmaz (d. 1978), (28.12.2020).

Sözlü Tarih, Sam Brown (d. ?), (13.01.2021).

Şafak, Y. (2013). Ondokuz ve Yirminci Yüzyıllarda Samsun Mevlevihanesi. C. Yılmaz (Ed.), Samsun Araştırmaları III. Kitap (2. Baskı) içinde (s. 269-276). Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı.

Şahin, B. (2015). 1778/24 No'lu Samsun Şer'iyye Sicilinin (1-50 vrk arası) Transkripsiyon ve Tahlili. Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Çorum.

Şahin B. (2017). Samsun Şer'iye Sicilleri (1878-1881 Tarihli), Samsun Büyük Şehir Belediyesi, Samsun Kent Müzesi Araştırma Merkezi Yayını, Samsun.

Şahin, E. (2006), İngiliz The Times Gazetesi'ne Göre Samsun (1908-1925). C. Yılmaz (Ed.), Geçmişten Geleceğe Samsun 1. Kitap (1. Baskı) içinde (s. 199-227). Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı.

Tanör, B. (1985). Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış. M. Şahin (Ed.), Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi Cilt 1 içinde (s. 10-26). İstanbul: İletişim Yayınları.

Taş, D. (2020). W. J. Childs'ın "Across Asia Minor On Foot" İsimli Eserinde Samsun ve Bağdat Yolu İzlenimleri. M. Okur, Ü. Köksal & C. Aksoy (Ed.), Geçmişten Günümüze Karadeniz'de Ulaşım (1. Baskı) içinde (s. 363-400). Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları.

Taşar, V. D. (2022). Tanzimat Sonrası Gayrimüslimlerin Mimari Faaliyetleri: Samsun Kasabası Kiliseleri (1866-1990). *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 8(15), 239-271.

Taşar, V. D. (2023). Sosyal ve Siyasal Değişim Süreçlerinde Kilise: Mater Dolorosa Kilisesi. *Milel ve Nihal*, 20(1), 57-80.

Taştemir, M. (2003). Karadeniz Bölgesinde Kendir-Keten Üretimi ve Kullanım Alanları (XV. Yüzyıl Sonu-XVII. Yüzyıl İlk Yarısı). *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, (8), 1-24.

Teber, O., Kola, Z., Genç, M. & Doğuz, R. (Ed.). (1998). Samsun İlinde Cumhuriyet Öncesi ve Cumhuriyet Sonrasında Eğitim. Samsun: Samsun Valiliği Yayınları.

Tekeli, İ. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kentsel Dönüşüm. M. Şahin (Ed.), Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi Cilt 4 içinde (s. 878-890). İstanbul: İletişim Yayınları.

Tekeli, İ. (1999). 19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü. P. Dumont & F. Georgeon (Ed.), Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri (2. Baskı) içinde (s.19-30). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Tekeli, İ. (2011a). Kent, Kentli Hakları, Kentleşme ve Kentsel Dönüşüm. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Tekeli, İ. (2011b). Anadolu'da Yerleşme Sistemi ve Yerleşme Tarihleri. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Tekeli, İ. (2011c). Türkiye'nin Kent Planlama ve Kent Araştırmaları Tarihi Yazıları. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Tellioğlu, İ. (2013). Osmanlı Hakimiyetine Kadar Canik. C. Yılmaz (Ed.), İlkçağlardan Cumhuriyete Canik (5. Baskı) içinde (s. 23-76). Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları.

Tellioğlu, İ. (2014). Samsun'a Türk Yerleşiminin Tarihi Gelişimi. *Turkish Studies,* 9(4), 1107-1117.

Tellioğlu, İ. (2018). Samsun Şehri ve Türkler. M. Orçan, M. K. Arıcan, M. E. Kala & M. Tuğrul (Ed.), 4. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi içinde (s. 165-172). İstanbul: Esenevler Belediyesi Şehir Düşünce Merkezi Şehir Yayınları.

Terzi, İ. (1990). Samsun Yalı Camii ve Kitabesi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5(1), 263-272.

The Times Gazetesi, 7 June 1920, Sayı: 42430

Tiryaki, A. (2004). H.1267-1270 (1850-1854) Tarihli (Nr. 1759) Samsun Şer'iye Sicili'nin Transkrip ve Tahlili. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun.

Topal, İ. (2012). Salnamelere göre Trabzon Vilayetinde Dini ve Sosyal Yapı. Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ.

Topalidis, S. (2015, Ekim 23). A History of Amisos (Samsun): http://www.karalahana.com/2015/10/23/a-history-of-amisos-samsun/ adresinden 24.05.2020 tarihinde alınmıştır.

Toprak, G. (2010). Samsun Mevlevihanesi. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya.

Torun, M. (1954). Samsun ve İlçeleri Tarihi Araştırmaları. İstanbul: Ahmet Sait Matbaası.

Torun, S. F. (2016). Vilayet Kanunlarına Göre Sancak (Liva) İdare Meclisleri. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 35(60), 157-174.

Trabzon Vilayet Salnamesi (T.V.S.): H 1286 / M 1869, H 1387 / M 1870, H 1288 / M 1871, H 1289 / M 1872, H 1290 / M 1873, H 1296 / M 1879, H 1298 / M 1881, H 1306 / M 1888, H 1310 / M 1892, H 1312 / M 1894, H 1314 / M 1896, H 1316 / M 1898, H 1320 / M 1902, H 1321 / M 1903, H 1322 / M 1904

Tuncer, S. (2016). II. Meşrutiyet Döneminde Bir İdari Reform: 1913 İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanun-ı Muvakkatı. F. Gedikli (Ed.), II. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri Cilt: I (1. Baskı) içinde (s. 573-599). İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.

Tural, E. (2008). Bir Bürokrat ve Bir Seyyah Gözüyle Canik (Samsun) Sancağı. *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 17(1), 75-91.

Turan, M. (2012). 19 Mayıs'tan Cumhuriyete Milli Mücadele. M. Aydın, B. Şişman, S. Özyurt & H. Atsız (Ed.), Samsun'a Bir Parantez Açıyoruz Cilt I içinde (s. 163-169). Samsun: Samsun Valiliği.

Tuzcu, A. (2007). Seyahatnamelerde Amasya (1. Baskı). Kayseri: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları.

Tüfekçioğlu, A. & Boran, A. (2004). Kitabelerin Diliyle Samsun Kalesi ve İç Kale Mescidi. *Vakıflar Dergisi*, (28), 283-290.

Uğur, Y. (2020). Tarihçilikte "Mekânın Yeniden Keşfi": Osmanlı Şehir Çalışmaları İçin Öneriler. *idealkent*, 11(30), 678-700.

Uslucan, C. (2012). 19. Yüzyılın İlk Yarısında Samsun Kazası'nın Nüfusu. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun.

Ustasu, İ. (2020). 1780 Numaralı Samsun Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi. Artvin Çoruh Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Artvin.

URL-1. (2020, Nisan 18). Sarısakal, B., Samsun'un Tarihi Mekânları Hakkında Öneriler: https://docplayer.biz.tr/6571409-Samsun-un-tarihi-mekânlari-hakkinda-oneriler.html adresinden alınmıştır.

URL-2. (2020, Mayıs 22). Evliya Çelebi, Samsun'a Gelince Ne Dedi?: https://www.gercektaraf.com/samsun-haber/evliya-celebi-samsuna-gelince-ne-dedi-h4807.html adresinden alınmıştır.

URL-3. (2020, Haziran 12). Kubadoğulları Emirliği: https://tr.wikipedia.org/wiki/Kubado%C4%9Fullar%C4%B1_Emirli%C4%9Fi adresinden alınmıştır.

URL-4. (2024, Şubat 26). Osmanlı Salnameleri Veri Tabanı: http://ktp.isam.org.tr/?blm=sayilar&navdil=tr&sidno=D02475&SY_adi=trabzon+ adresinden alınmıştır.

URL-5. (2023, Kasım 18). Mutasarrıf: https://tr.wikipedia.org/wiki/Mutasarr%C4%B1f adresinden alınmıştır.

URL-6. (2023, Aralık 11). 1829 Edirne Antlaşması: https://antlasmalar.com/1829-edirne-antlasmasi/ adresinden alınmıştır.

URL-7. (2023, Aralık 16). Sivas Eyaleti: https://tr.wikipedia.org/wiki/Sivas_Vilayeti adresinden alınmıştır.

URL-8. (2024, Şubat 20). Kanun-i Esasi: https://tr.wikipedia.org/wiki/K%C3%A2n%C3%BBn-%C4%B1_Es%C3%A2s%C3%AE adresinden alınmıştır.

URL-9. (2023, Mayıs 15). Journal de l'Empire: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k4190507/f1.item.zoom adresinden alınmıştır.

URL-10. (2023, Mart 2). Tarihçe: https://www.samsuntso.org.tr/Dokuman/Samsun/samsuntarih.pdf adresinden alınmıştır.

URL-11. (2022, Mayıs 29). Anadolu Katolik Kilisesi: http://www.anadolukatolikkilisesi.org/samsun/tr/storia.pdf adresinden alınmıştır.

URL-12. (2023, Aralık 8). Malazgirt Meydan Muharebesi: https://tr.wikipedia.org/wiki/Malazgirt_Meydan_Muharebesi adresinden alınmıştır.

URL-13. (2023, Mart 2). Samsun Ticaret ve Sanayi Odası Tarihçesi: https://www.samsuntso.org.tr/tarihce adresinden alınmıştır.

URL-14. (2023, Mayıs 8). Mithatpaşa Anadolu Lisesi Tarihçesi: https://mithatpasaanadolu.meb.k12.tr/meb_iys_dosyalar/55/18/972309/icerikler/tarihcemiz_37338.html?CHK=56b10690b3b85f214123b946a5d52526 adresinden alınmıştır.

URL-15. (2024, Ocak 8). Samsun Kalesi: https://tr.wikipedia.org/wiki/Samsun_Kalesi adresinden alınmıştır.

URL-16. (2024, Haziran 3). Osmanlı dağılma dönemi göç hareketleri: https://tr.wikipedia.org/wiki/Osmanl%C4%B1_da%C4%9F%C4%B1lma_d%C3%B6nemi_g%C3%B6%C3%A7_hareketleri adresinden alınmıştır.

URL-17. (2024, Haziran 3). Pontus Ayaklanması: https://tr.wikipedia.org/wiki/Pontus_Ayaklanmas%C4%B1 adresinden alınmıştır.

URL-18. (2024, Ağustos 4). Ahkâm Defteri: https://islamansiklopedisi.org.tr/ahkam-defteri adresinden alınmıştır.

URL-19. (2024, Ağustos 4). SAM-SEV Tarihçe: https://www.samsev.org.tr/tarihce/ adresinden alınmıştır.

URL-20. (2024, Ağustos 8). Aya Triada Rum Ortodoks Kilisesi (Samsun): https://tr.wikipedia.org/wiki/Aya_Triada_Rum_Ortodoks_Kilisesi_(Samsun) adresinden alınmıştır.

URL-21. (2024, Ağustos 11). Sicilyateyn Kraliyeti: https://tr.wikipedia.org/wiki/Sicilyateyn_Kraliyeti adresinden alınmıştır.

URL-22. (2024, Agustos 17). Η παλιά Σαμψούντα: https://pontosandaristera.wordpress.com/2009/12/20/samsoun/ adresinden alınmıştır.

URL-23. (2024, Agustos 17). Samsun Şehir Kulübü: https://samsuntarihi.com/samsun-sehir-kulubu adresinden alınmıştır.

URL-24. (2023, Mart 20). Burası neresi Dünü Bugünü: https://www.akasyam.com/burasi-neresi-dunu-bugunu-158278/ adresinden alınmıştır.

Uzuneminoğlu, H. (1992). Samsun Bir Uygulamalı Şehir Coğrafyası. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.

Uzuneminoğlu, H. (1993). Şehirlerin Alan Bakımından Gelişmesi ve Samsun Örneği. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 8(1), 273-289.

Ünal, M. A. (2013). 17. Yüzyılda Karadeniz'de Kazak Saldırıları ve Karadeniz Ticareti. O. Köse (Ed.), Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik (Samsun) II içinde (s. 853-860). Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları.

Üstün Demirkaya F. & Tuluk, Ö. İ. (2018). Komnenos Hanedanlığı'ndan Osmanlı'ya Trabzon Mahalleleri: Kentsel Dinamikler Bağlamında Bir Fiziksel Gelişim Okuması. Türkiye Kentsel Morfoloji Ağı II. Kentsel Morfoloji Sempozyumu Bildiriler Kitabı içinde (s. 713-723). İstanbul.

Üstündağ, N. (2005). Osmanlı'da "Şehir" ve Şehri Geliştiren Unsurlardan Biri Olarak Ayanlar: Vidin ve Rusçuk Örneği (18. Yüzyıl). *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, (2), 149-168.

Üstündağ Özdemir, N. (2018). Ayanlık Kurumunun Gelişimi ve Anadolu ile Balkan Coğrafyasındaki Farklılıkları Üzerine Bir Değerlendirme. *Current Research in Social Sciences*, 4(1), 29-38.

Vadala, R. (2016). Samsun Geçmiş-Bugün-Gelecek (1. Baskı). (H. Aytekin, A. Yağlı, R. Günday, çev). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayınları No: 143. (Orijinal çalışma basım tarihi 1934).

Yalçın, E. S. (1999). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçiş ve 19 Mayıs Ruhu. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 15(45), 835-860.

Yalçın, E. (2016). 1331 Senesi "Canik Sancağı Meclis-i Umumi Zabıtnâmesi"nde Canik-Samsun Şehri. O. Köse (Ed.), Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın, 1385-1400, Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları.

Yankutan, İ. (1963). Samsun Ticaret ve Sanayi Odası Yıllığı. Ankara: Şark Matbaası.

Yaşayanlar, İ. (2015). Sinop, Samsun ve Trabzon'da Kolera Salgınları, Karantina Teşkilatı ve Kamu Sağlığı Hizmetleri (1876-1914). Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Bursa.

Yavru, M. (2021). Doğu Karadeniz'de Bir Mimari Temsiliyet Okuması: Hazinedarzâdeler'in İmar Faaliyetleri. Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Trabzon.

Yazgan, R. (2021, Şubat 9). Alman Seyyah Hermann Von Flottwell'in Gözüyle 1890'lı Yıllarda Samsun ve Bafra: https://www.akasyam.com/alman-seyyah-hermann-von-flottwellin-gozuyle-1890li-yillarda-samsun-ve-bafra-178052/ adresinden 20.02.2022 tarihinde alınmıştır.

Yazıcı, G., (2006). 42/1769 No'lu Samsun Şer'iyye Sicili'nin Transkrip ve Tahlili. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun.

Yazıcı, M. (2013). Resolving the Historic Urban Tissue by Tracing The Cahnges As A Basis For Its Conservatiın: Samsun From 20th Century Until Today. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Yazıcı, N. (2012). Osmanlı Dönemi Kışla Mimarisi ve Samsun Kışlası. M. Aydın, B. Şişman, S. Özyurt & H. Atsız (Ed.), Samsun'a Bir Parantez Açıyoruz Cilt III içinde (s. 636-642). Samsun: Samsun Valiliği.

Yazıcı, N. (2014). Osmanlı Mimarlığında Bir Yönetim Binası Örneği: Canik/Samsun Hükümet Konağı. CIEPO 19: Osmanlı Öncesi ve Dönemi Tarihi Araştırmaları, I, 313-328. İstanbul: İstanbul Esnaf ve Sanatkarlar Odası Birliği Yayını.

Yediyıldız, B. (1988). 1485-1576 Yılları Arasında Samsun Şehri. I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986), 297-303, Samsun.

Yerasimos, S. (1999). Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine, P. Dumont & F. Georgeon (Ed.), Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri (2. Baskı) içinde (s. 1-18). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Yerli, H. (2022). Pertevniyal Valide Sultan'ın Baniliği. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.

Yıldız, H. (2015). Osmanlı Yenileşme Döneminde Canik Sancağı'nda Temel Eğitim. O. Köse (Ed.), Geçmişten Günümüze Samsun / Canik ve Değerleri II içinde (s. 261-273). Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları.

Yılmaz, A. (1990). Samsun Kazasının İdari İktisadi ve Sosyal Durumu (1485-1520). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Yılmaz, A. (2006). Samsun Limanı. *Türk Coğrafya Dergisi*, (45), 85-100.

Yılmaz, C. (2008). Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Samsun Liman'ında Ulaşım ve Nakliyat. O. Köse (Ed.), İlkadım'dan Cumhuriyet'e Milli Mücadele (1. Baskı) içinde (s. 581-595). Samsun: Samsun İlkadım Belediyesi Eğitim ve Kültür Müdürlüğü Yayınları.

Yılmaz, C. (2012a). Samsun Şehri; Kuruluş Yeri, Nüfus ve Kentsel Gelişim Özellikleri. M. Aydın, B. Şişman, S. Özyurt & H. Atsız (Ed.), Samsun'a Bir Parantez Açıyoruz Cilt II içinde (s. 361-378). Samsun: Samsun Valiliği.

Yılmaz, Ö. (2012b). Fransız Arşiv Belgelerinde Samsun: Şehirde Fransız Konsolosluğunun Kurulması ve Şehrin Durumu 1840-1870. M. Aydın, B. Şişman, S. Özyurt & H. Atsız (Ed.), Samsun'a Bir Parantez Açıyoruz Cilt III içinde (s. 673-686). Samsun: Samsun Valiliği.

Yılmaz, Ö. (2012c). Fransız Arşiv Belgelerine Göre 20. Yüzyılın Başlarında Samsun Limanı. *Belleten*, 79(286), 1039-1072.

Yılmaz, C. (2013a). Canik. C. Yılmaz (Ed.), İlkçağlardan Cumhuriyete Canik (5. Baskı) içinde (s. 1-22), Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları.

Yılmaz, Ö. (2013b). Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnamelerin Kaynak Değeri. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 28(2), 587-614.

Yılmaz, Ö. (2014a). Samsun'da Fransız Konsolosluğu'nun Kurulması ve Fransız Arşiv Belgelerine Göre Şehrin Durumu (1840-1870). *Karadeniz İnceleme Dergisi*, 16(16), 57-86.

Yılmaz, Ö. (2014b). Samsun Limanı Üzerinde Denizcilik Raporu, Koy Haritası, Ticaret ve Denizcilik İstatistikleri, Grafikler vs.. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 14(29), 397-434.

Yılmaz, Ö. (2014c). Tanzimat Döneminde Osmanlı Taşra İdare Meclisleri (1840-1871). *History Studies*, 6(6), 253-280.

Yılmaz, C. (Ed.). (2015). Samsun Turizm Rehberi. Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Turizm Yayınları.

Yılmaz, Ö. (2016). Tanzimat Döneminde Trabzon'un Kentsel Gelişimine Dair Bazı Tespitler. O. Köse (Ed.), Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk I içinde (s. 139-156). Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları.

Yılmaz, A. & Gül, S. (2018). Samsun Şehrinde Tarihi Yapı Mirası ve Şehirsel Koruma. *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 5(13), 49-67.

Yiğit, H. (2002). Samsun. Samsun: Bafra Ofset Tesisleri.

Yolalıcı, M. E. (1986). 1267-1277 Tarihli Samsun Şer'iyye Sicil Defterine Göre Hazînedâr-zâde Es-Seyyid Abdullah Paşa'nın Terekesi (Transkripsiyon-Değerlendirme-İndex). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Yolalıcı, M. E. (1987a). Hazinedar-zade Abdullah Paşa'nın Terekesine Göre Samsun'un İktisadi ve İçtimai Yapısı. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2(1), 267-269.

Yolalıcı, M. E. (1987b). Samsun Eşrafından Hazinedar-zade Es-Seyyid Abdullah Paşa'nın Terekesi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayınları.

Yolalıcı, M. E. (1997). Maarif Salnamelerine Göre Canik Sancağı'nda Eğitim ve Öğretim Kurumları. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 10(1), 321-345.

Yolalıcı, M. E. (1998). XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı. Ankara: Türk Tarik Kurumu Basımevi.

Yolalıcı, M. E. (1999a). 1922-1923 Yıllarında Samsun'da Fiyat Hareketleri (Belediye Meclisi Zabıt Defteri'ne Göre). *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12(1), 127-151.

Yolalıcı, M. E. (1999b). Samsun Belediyesi'nin 1922-1923 Yıllarında Fakir ve Acizlere Yardım Faaliyetleri. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12(1), 31-41.

Yolalıcı, M. E. (2004). 1922-1923 Yıllarında Samsun Belediyesi ve Çalışmaları (Samsun Belediye Meclisi Zabıt Defterine Göre). Cumhuriyetin 80. Yılına Armağan içinde (s. 457-507). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Zorlu, M. (2012). 1888-1889 Yıllarına Ait Samsun Şer'iyye Sicilinde Yer Alan Belgelerin Tahlili. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun.

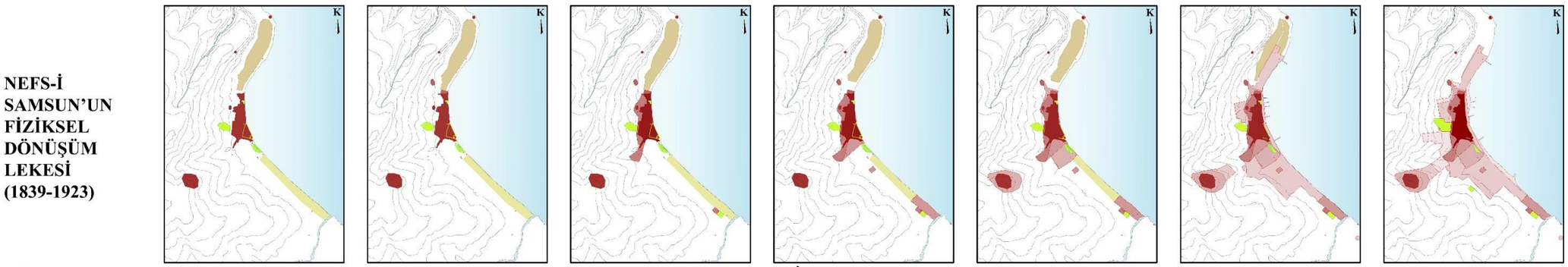
8. EKLER

Ek 1. 1869 Büyük Samsun Yangını sonrası Samsun Fransız konsolosunun raporu (La Turquıe Gazetesi, 5 Ağustos 1869'dan aktaran: Sarısakal, 2007a: 87)

Yangından 2 gün sonra Samsun Fransız Konsolosu, İstanbul'daki Fransız Büyükelçiliğine gönderdiği raporunda yangın ile ilgili şu bilgilere yer vermiştir:

> Yangında şehrimizin 415 evi yandı. Bütün Samsun halkı şimdi çok üzgün ve perişandır. 2 gün önce (3 Ağustos) saat 10'a doğru yangın çığlıkları şehrin pazar merkezinden yükselmeğe başladı. Yangının yeri ve çıkış nedeni hakkında birkaç çelişik yorum var. Bunları anlatmıyorum. Çünkü hangisi doğru belli değil. Yangın tedbirsizlik sonucu çıkmış ve yangını çıkış yerinin bitişiğinde petrol ürünleri satan dükkândaki petrolle dolu variller ateş alarak yangın süratle büyümüştü. Bu yangının sebebi buymuş. Bu mağaza tahtadan yapılmış bir handa bulunduğundan han tamamen yanarak yok oldu.
>
> Ayni zamanda güneyden esen çok şiddetli bir rüzgar yangının etrafa sıçramasına ve büyümesine yol açtı. Bütün söndürme çabalarına karşın rüzgarın şiddetinden yangın söndürülemedi. Tahtadan yapılmış olan evler, mağazalar tamamen yandı.
>
> 10 cami, 5 büyük handa yanan binalar arasındaydı. Bu hanlardan Taşhan, taştan yapılma sağlam bir bina olduğundan bundan önceki yangınlardan kurtulmuştu. Bedesten'de Taşhan gibi taştan yapılmış bir bina idi.
>
> Bu nedenle yangın sırasında yakın mağazaların malları Taşhan'a ve Bedestene taşınmıştı ama yangından Taşhan ve Bedesten'de nasibini aldı. Buradaki dükkân ve mağazaların hepsi yok oldu. Taşhan'ın ve Bedesten'in sadece taşları kaldı.
>
> Cenovalılar (Danişmentliler) tarafından inşa edilmiş Kale'nin surları içinde bulunan Kale Mahallesi içindeki evler tamamen yandı. Bu mahallede bulunan 500 ev yok oldu. Çok korkunç olan şey şehrin bu kısmında İç Kale denilen yerde Samsun Kalesi'nin cephaneliği vardı. Yangın buradaki cephaneliğe sıçrasaydı halk ne olurdu?
>
> Bu büyük felakette yangının cephaneliğe sıçramamasına sevinmeliyiz ve Allah'a şükretmeliyiz. Yangının cephaneliğe sıçramaması Mutasarrıf Hasan Paşa'nın gayretleriyle oldu. Hasan Paşa şehrin diğer yerlerinde yangını önleyemeyince bütün gayretini bu yöne yoğunlaştırdı. Cephaneliğin bulunduğu İç Kale'de evler ve cephanelik iki kat sur içinde idi. Mutasarrıf Hasan Paşa askerleri ve zaptiyeleri cesaretlendirdi ve onlar bu evleri ve cephaneliği kurtardılar ve Samsun halkı böylece yok olmaktan kurtuldu.
>
> Buna rağmen şehirde bazı insanlar diyorlar ki, bunu ben de duydum." Yetkililer bu yangın sırasında hiçbir şey yapmadılar." Fakat buna inanmayın, bu dedikodu büyük üzüntü ve perişanlıktan kaynaklanıyor. Çünkü halk çok perişandır. Yangını söndürmek imkansızdı, bütün yetkililer ellerinden geleni yaptılar ve yapmaya da devam ediyorlar.
>
> Yetkililer tarlalarda kurdukları kamplarda felaketzede halka yardım etmeye çalışıyorlar. Bunlara ekmek dağıtıldı. Felaketzedelere sığınacakları bir barınak bulmaya çalışıyorlar. Yangın sonucunda ev sahipleri ve tüccarlar tamamen mahvolmuş ve her şeylerini yitirmişlerdir.
>
> Bu yangın felaketzedelerine yardım etmek için şehrin dışından yardım gelmesi lazımdır. Hükümetin desteğini bekliyoruz. Tüm insanların yardımını sağlamalıyız. Siz bir şey yapabilir misiniz? Yardım gönderebilir misiniz? Samsun halkı çok minnettar kalacaktır.
>
> 5 Ağustos 1869

Ek 2. Nefs-i Samsun'un fiziksel dönüşümünde etkili olan dönüm noktaları ve imar faaliyetleri (1839-1923)

ÖZGEÇMİŞ

Yeşim GÖRMÜŞ, İlk ve orta öğrenimini Ayfer Karakullukçu İlkokulu'nda bitirdikten sonra lise öğrenimi de 2011 yılında Tevfik Serdar Anadolu Lisesi'nde tamamladı. 2011-2012 eğitim-öğretim yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü'nde lisans eğitimine başladı. 2015 yılında bu bölümden mezun oldu. 2017 yılında açılan 100/2000 YÖK Doktora Bursu kazanarak Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı'nda doktora eğitimine başladı. 2018 yılında Ondokuz Mayıs Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü'ne Araştırma Görevlisi olarak atandı. Araştırma görevlisi olarak çalışmalarına devam etmesinin yanı sıra Osmanlı Türkçesi ile ilgilenmekte; Yeni Osmanlıca Türkçesi ve İngilizce bilmektedir.